מוסדות תורה באירופה

בבנינם וכחורבנם

בעריכת

שמואל ק. מירסקי

הוצאת ועד
על יד
ההסתדרות
העברית
באמריקה

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2019

תשט"ז | ניו־יורק | 1956

עירית ת"א, מחלקת התרבות
הספרייה ע"ש [illegible]
תל־אביב, רח' מזא"ה 22

ספר זה הוא ראשון בסדרת הספרים „מורשה", המוקדשת להנצחת חיי התרבות היהודית באירופה שנחרבו בשנים תרצ"ט — תש"ד.

• • •

הספר יצא בסיוע קרן התרבות של הועד לשילומי תביעות היהודים מאת גרמניה

ועד „מורשה"

היו"ר: דר' שמואל ק. מירסקי

מזכיר המערכת: דר' שלמה אידלברג

החברים: שמואל י. בורובסקי
דר' ראובן גפני
ירחמיאל וויינגרטן
משה ב. ניומן
דר' שמעון פדרבוש
דר' צבי שארפשטיין

Printed by
BALSHON LINOTYPING & PRINTING
480 *Sutter Avenue* *Brooklyn* 7, *N. Y.*

G 1911

ספרית ר"י [illegible] קרן התרבות
הר [illegible]

תוכן הספר

י ש י ב ו ת

ישיבת וולוזין, הרב פרופ. ש. ק. מירסקי 1
ישיבת מיר, הרב י. ד. עפשטיין 87
ישיבת כנסת ישראל דסלבודקה, הרב א. אשרי 133
ישיבת טלז, הרב מ. גיפטר 169
ישיבת חפץ חיים דראדין, הרב ד. זריז 189
ישיבת לומז'ה, הרב י. רבינוביץ' 217
ישיבת עץ חיים דקלצק, דר. ה. זיידמן 229
ישיבת סלונים, הפרדס 243
ישיבות בית יוסף דנובהרדוק, הרב י. ל. נקריץ' 247
ישיבת שער תורה דגרודנה, הרב ז. עפשטיין 291
ישיבת כנסת בית יצחק דקאמעניץ, דר. ה. זיידמן 307
בית אולפנא דקוברין, ש. הייד 325
ישיבת אהל תורה דברנוביץ, א. בן מרדכי 329
ישיבות ליובאוויץ, דר. ה. זיידמן 337
שטיבלאך בוורשה, הרב א. זמבא 355
מתיבתא בוורשה, הרב א. זמבא 363
ישיבות כתר תורה מיסודו של הרבי מרדומסק, דר. ה. זיידמן 381
ישיבת חכמי לובלין, דר. ה. זיידמן 393
שתי תעודות לקורות הישיבות בפולין במאה הט"ז,
דר. ש. אידלברג 415
הישיבות בגרמניה, דר. מ. אליאש 419
ישיבת עץ חיים בהיידץ, הרב ד. ווינגרטען 425
הישיבות בהונגריה חנרחבה, הרב צ. י. אברהם 435
ישיבת חתם סופר בפרסבורג, הרב י. א. יונגרייז 449
הישיבות ברומניה, דר. מ. מ. בריאר 517

כתי מדרש לרבנים

המכון למדעי היהדות בוורשה, ש. אדן 561
בית מדרש לרבנים תחכמוני בוורשה, י. מישאל 585
בית המדרש לרבנים בברסלאו, הרב א. קובר 605
בית מדרש לרבנים בהונגריה, דר. א. נ. צ. רות 635
בית המדרש הגבוה לחכמת ישראל בברלין, דר. י. רוזנטל ... 655
בית המדרש לרבנים בברלין, דר. מ. שולוואס 689
בית המדרש לרבנים בוינא, דר. נ. מ. גלבר 715

ב ש ע ר

מאת העורך

„מימיהן של אבותינו לא פרשה ישיבה מהם", אמרו חכמים (יומא כח, ב) אבל אע"פ שלא פרשה לא נתפרשה. רבות חוראות לעצם השם הזה ורבות הגדרות לו. ברם לענינו תספיק, אף אולי תתאים ביותר, הגדרתו הקצרה והפשוטה של רש"י: „ישיבה, תלמידים לעסוק שם בתורה" (בבא קמא יט, ב).

לא היה ישוב יהודי בן קיום, שרישומו ניכר בתולדות ישראל, שלא היו בו ישיבות. ועל קהלה יהודית שלא נוסדו בה ישיבות היו קוראים את המקרא: „אחות לנו קטנה ושדים אין לה — זו שזכתה ללמוד ולא זכתה ללמד" (קידושין מ"ט ב) אבל את חישיבות גופן, אורח חייהן ודרך הרבצת התורה בתלמידיהן, לא טרחו לתאר ולא כתבו לדורות. כשהיו בשלוותן ולא ראו לא שמד ולא בזה לא הרגישו צורך לדבר בהווה ולספר בפעולתן, וכשקפץ עליהן רוגזן של שמד ובזה ונחרבו, שוב לא היה מי שיתארן.

עם חורבן היהדות באירופה משואת רשעים שלא היו כמותם לרשע, הפכו פתאום כל אותן עיירות, שישובן נבלע בישיבתן, שמות קדושים ערטילאיים, בחינת עיירות נשרפות ושמותיהן פורחים. מהן חזרו ונקבעו במקומות חדשים בחינת „כי יש לעץ תקוה אם יכרת ועוד יחליף" וגו' (איוב יד, ז). השמות הישנים נשתקעו ונצטרפו בחדשים ופניהם הראשונים לא היו להם עוד, וגדל הצורך לכתוב זכרון בספר, כל עוד חיים האנשים שראו בעיניהם ושמעו באזניהם אותם מחכמי ישראל, הם ותלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, שיסדו ישיבות וקיימו אותן בנפשם בערי ישראל שנכחדו. אגב עסקי במחקר הישיבות הקדומות בבבל, חייתי מדבר עם לבי כמה פעמים, מה טוב היה אילו היו עדי ראיה רושמים ושומרים לדורות תיאור מלא על סדרי ישיבות סורא ופומפדיתא בזמן שהיו עוד כל אחת במקומה, ולא היינו צריכים לחיות מפירורי הידיעות שבסיפורו של ר' נתן הבבלי ושבאגרתו של רש"ג ושבשורות בודדות זעיר שם זעיר שם בתשובות הגאונים בלבד כשלא ניתן לנו לעתים קרובות גם לברר אם המדובר באותן ישיבות כשהיו במקומן, או לאחר שעברו לבגדד ולא שינו את שמן מעליהן אף שצורתן הקדומה נשתנתה שינוי גמור.

הכרך שלפנינו נושא עליו חותם של מסכת עדויות. בחרתי בצורה זו מפני שכך לימדונו רבותינו, שיש לגבות עדויות סמוך לחורבן מפי עדי ראיה ושמיעה קודם שישתקעו הדברים. ליבא דאינשי אינשי, כך דרכם של דברים להישכח מלב, אם דורש לא יהיה להם להירשם לדורות. אמנם יש בצורת שמועות הנכתבות בספר, החתום במטבע מעין מסכת עדויות, משום

פיסוק ופירוק רציפותו ואחדותו של הספר, אף יש שאחד ישנה פרקו באריכות ובפרטות והשני בקיצור ובכללות, אך הפסדו יצא בשכר רב-גוניותו, חיוניותו ונאמנותו.

פרט לישיבת וולאזין, שעיקר גידולה והתפתחותה, כשקיעתה ונעילתה, חלו שנים רבות לפני חורבן היהדות באירופה, היו כל שאר הישיבות, וכמו כן בתי המדרש לרבנים שתולדותיהם נכתבו בספר זה חיים וקיימים עד החורבן (ועד בכלל) מטעם זה נמצאו בתי תולדות המוסדות הללו מי שראו אותם בחורבנם. ואולם היה קשה בעיני להוציא את הספר מבלי לעטרו בתולדות הישיבה, שהיתה אם למסורת הישיבות ואות ודגם לכולן, כתבתי פרק זה ותסיתי לשלב בו את התעודות הנוגעות לענין בשלימותן.

כדי להקדים ולומר „מילתא גנאה", הריני לציין ששמות הערים והעיירות לא באו בכתיב אחיד בכל הספר, ואף לא בכל פרק שבו. הואיל ויש כתיב יהודי מיוחד לאותן ערים ועיירות (והרבה דנו בזה הספרים העוסקים בשמות) לא הקפדתי לשנות את הכתיב מכפי שיצא מידי כותבו. כשלעצמי נהגתי לכתוב ולאזין כפי שנהג ר' חיים מולאזין, ואף על פי כן קבעתי בשם הפרק את הכתיב המקובל ולוז'ין, ואין צורך לומר שלא שניתי מן הכתיב בכל ציטטה שהבאתי ממקום אחר. יש מן המשתתפים שכתבו את דבריהם מתוך אהבה, שבהערכה אוביקטיבית היא מקלקלת את השורה, אבל בהערכה סוביקטיבית הכרחית היא ולא תגונה.

לבסוף הריני להודות לממונים על הארכיון שבאיוו"א ועל הספריה הצבורית הניו-יורקית ושל ישיבה אוניברסיטה, שבאו לעזרת המשתתפים והעורך בכל מה שהיה בכחם, ולחברי ועד „מורשה" שעזרו על ידי ביצירת מוסד מיוחד זה על יד ההסתדרות העברית באמריקה כדי להנציח את יצירות הרוח של היהדות האירופית, ואחרון אחרון, לנאמני הועידה לשילומים, ד"ר יהודה שפירא ור' שלמה טרשנסקי על עמדם לימין „מורשה" כדי להנחיל לדור יבוא את אשר צוו לנו בוני מוסדות התורה והמדע באירופה במותם — חיים עד העולם.

ישיבות

ישיבת וולוזין

מאת

הרב דר. שמואל ק. מירסקי

פרק ראשון — המיסד

מעשה רב.

שני מניעים ראשיים הם לייסוד ישיבה: הפחד מפני ההתאבדות בגוים, כאותו שסיפר עליו מיסד הישיבה הראשונה של גולה, רב, „מסתפינא מהאי קרא ואבדתם בגוים" [1], והרצון להניח לתלמידים מן השפע שנתמלא בו המיסד מתורת רבותיו, בחינת „אם ימלאו העבים גשם על הארץ יריקו". שני אלה נתקיימו במיסד ישיבת וולאזין.

הימים היו ימי התלכדות והתפוררות כאחת. חלוקת מדינת פולין, ועמה כנסת ישראל, בין שלש ארצות, רוסיא, אוסטריא ופרוסיא, חלה בעת ובעונה אחת (תקל"ב־תקנ"ו, 1772-1796) עם החלוקה הפנימית בין חסידים ומתנגדים [2]. יחד עם התרחבות גבול רוסיא ביהודי פולין וליטא נוצר „תחום המושב" המצומצם של היהודים. חפץ הקיום של העם היהודי נתקל ברצון הצאר לאבדו ולהכחידו מגוי. ברם רצח עם לא היה עוד מן הדברים שמוח אדם עלול לסובלו, ואחרי עלית אלכסנדר הראשון לשלטון בשנת 1801 (תקס"א) נוסד מטעם המלך ועד מיוחד ל„תקנת היהודים". בראשונה נמנה בין חבריו גם אותו פייטן־סינטור דורש רע ודובר שקר, דרוזשאווין, אבל כשנתכנסו לאספה רבת־עם במינסק, והחליטו לשלוח שליחי צבור לפטרבורג לפקוח את עיני הצאר שיראה בקלקלת שבתקנותיו של זה, הועבר מן הועד. בשנת 1803 (תקס"ג) החליט „הועד היהודי" להזמין לעיר הבירה באי כח הקהלות שבפלכים להתיעצות. ובשנה שלאחריה יצא „חוק תקנת היהודים", שהיה בו מין עירוב „תחום מושב" ו„מטת סדום" כלכלית עם חופש הלימוד בבתי הספר הכלליים והרשות ליסד בתי ספר יהודיים מיוחדים. אותה שעה מצא ר' חיים איש וולאזין מוכשרה ליסד ישיבה בעירה זו.

נראים הדברים שעיד קודם לכן קיבץ תלמידים וריבץ בהם תורה, אבל זה היה מנהגם של כמה רבנים ומורי תורה בעירות ישראל. ואולם בשנת

1) מכות כד, א.

2) ש. דובנוב, די"י בדורות האחרונים, כרך א', עמ' 225.

תקס"ג יצא ר' חיים במכתב גלוי לרבים על ייסוד ישיבה מרכזית. הואיל ויש בו מעין תעודת לידתה של ישיבת וולאזין נפרסמו במילואו:[3])

שלום רב לאוהבי התורה, מהם מפישי התורה, דרכי' ועמקי' ומחזיקים בדקי' ומהם תומכי' ומחזיקים לומדי' כל חד לפום חורפי' על פום רבנן דמאשרי אירחי איש איש כברכתו יברכהו ד' וישמרהו.

הא מקמא[4]) דאפתח, ידי נטפו מר, מרתען שפוותי ומרתיע כולא גופא, ומזדעזע אנכי. אנה אני בא, ומה אני ומי אנכי, כי אשים ראשי לבוא בתוכחות לאחב"י עם ד' אלה. ותמה אני על עצמי אם אני כדאי שישמע תוכחתי, כי ידעתי חסרוני מול קטני בית ישראל, שאיני כדאי להיות דברי נשמעין ולא להנות ממני עצה. ואמנם לא מפי עצמי אני אומר אלא שליחא דציבורא אני מרבים זכן שלמים, אשר לבם דואג בקרבם ונאנחים ונאנקים על התורה שמשתכחת מישראל ואזלא ומדלדלא. וחלילה לנו לדבר על עם ד' כי באמת לא במרד ולא במעל ח"ו מתרחקים מן התורה. אבל יש שרוצים ללמוד ואין להם מלוא כף קמח. ויש שיש להם ורוצים ללמוד, אבל אין להם רב ללמוד דרכי העיון[5]) האמתי, כי זה ימים רבים לישראל שהאנשים הגדולים בתורה במדינתנו זאת, כל אחד בונה לו חדרו לעצמו ואומר לעצמי אני מציל וכונס בדור שאין התורה חביבה על לומדיה.

ועתה שמעתי אחרי קול רעש גדול האומרים שהגיעו ימים שהתורה חביבה על התלמידים, ועם ד', רעבים גם צמאים נפשם חשקה בתורת ד', וילך[6]) מחיל אל חיל לשמוע דברי[7]) ד' זו הלכה. אבל מעת שפסקו

3) מכתב זה נתפרסם ב„הפלס", שנה שניה, חוברת שלישית (טבת תרס"ב), בשם „לחקרי קדמוניות", עמ' 140-143, ובהערות העורך (שם): „המכתב הזה קבלנו מאת הרה"ג מוהר"ר זאב וואלף ראדונסקי שליט"א הגאב"ק פיסאצנא הכותב אלינו, כי העתיק לשון המכתב אות באות". אף אני מעתיק כאן את המכתב אות באות. גם במקום שנראה לי כאילו חלו שינויים בדפוס כגון שם השם, שלפעמים נכתב בה' ולפעמים בר', אני משאיר כמו שהוא, רק סימני ההפסק כנקודה וכפסיק והחלוקה לפסקות, הרשיתי לעצמי לשנות כדי להקל על הקורא. שום שינוי אחר, לא בכתיב ולא במלים שאינן נשלמות וקו רשום עליהן, לא התרתי לעצמי. המכתב נדפס גם ב„תולדות ר"ח מואלוזין", מאת הרב מ. ש. שמוקלר וילנא תרס"ט, מעמ' 38, וב„מקורות לתולדות החנוך בישראל", מאת הר"ש אסף, כרך ד', ירושלים תש"ג, עמ' ק"ע.

4) ב„הפלס": הי' מקום, ובסוגרים: מקמא, הר"ש אסף העתיק: הי' מקום, ובהערה כתב: נראה שצ"ל מקמי. רמ"ש שמוקלר כתב: הא מקמא. וכנ"ל נכון.

5) כן ב„הפלס", ואצל רמ"ש שמוקלר: ההגיון. ואיני יודע מניין לו זה.

6) כן ב„הפלס" ורמ"ש שמוקלר ור"ש אסף: לילך. ומכיון שמקור אחד להם, הלכתי אחרי המקור היחידי הזה.

7) ראוי להיכתב: דבר, וכן כתב רמ"ש שמוקלר. אבל הר"ש אסף כתב: דברי, כמו ב„הפלס". גם אני לא שניתי.

מלהחזיק ישיבות במדינה זו, ומאז כל מבקשי ה' ית"ש [8]) נפוצים המה כצאן אשר אין להם רועה, לרעות את עם ד' המתאווים ללין בעומקא של הלכה ואמיתה של תורה.

וזה ימים רבים שהאנשים הגדולים ביראת השם אשר בפלך הלז, שמו פניהם עלי להיות מהמעוררים לדבר מצוה זו.

אמנם אנא נפשי יודעת מיעוט ערכי כי לא הגעתי למדה זו, [9]) לחוות דעתי ברבת בני עמנו. עפר אני תחת כפות רגלי עם ה' הקודש [10]). איך אנענע ראשי לקבל עטרה שאינה הולמת אותי להוכיח ברבים את עם ה' ב"ה. אבל בשוב שרעפי בקרבי יקד כיקוד אש בלבי, בראותי שעכ"פ תפוג תורה ח"ו. ואם החרש נחרש כעת בנדון הזה אשר רפו ידים מן התורה, יכול להיות שברבות הימים יהיו אחב"י בלי מורה, כ"א אין גדיים אין תיישים [11]), ודלתות בהמ"ד ינעלו ח"ו.

לא יכולתי להתאפק עוד לקול הנצבים עלי לאמר, קום נא ועורר לבב טהורי לב, ולא רציתי לעבור עוד על דברי חברי המפצירים בי בזה, וסבותי את לבי שלא לדחות עוד את דבריהם הנאמרים באמת מקירות לבבם. ואף גם זאת כדאמרי אנשי: כמשרת קטן הקורא לבהכ"נ, כן עתה באתי לקרוא ולעורר לבב אחב"י הנאהבים והנעימים, וישמעו אל האמת לכל אשר יקראוהו באמת. ואתם הדבקים בה' ובתורתו ית"ש, מאמינים בני מאמינים, כי תוה"ק חיות נפשותינו, והעולם משותת על הבל פינו והגיוננו בה [12]). ובפרט מעת שגלינו מארצינו ואבדנו כל טוב אין לנו שיור רק למוד התורה. ואין להקב"ה בעולמו אלא ד' אמות וכו' [13]). ואיך לא נבוש בראותינו כי תורת ה' נתונה בעפר ויושלך אמת ארצה. הבן [14]: הקב"ה בוכה בכל יום ויום על עזבינו [15]) את תורתו ית"ש. אוי לו לבן המוריד עליו דמעות אביו בכל יום. ואף כי אבינו שבשמים ית"ש לעד, אשר הראה לנו אהבתו הנפלאה והנחיל לנו חמדתו הגנוזה, אשר הוא ית"ש משתעשע בה בכל יום [16]). ואיך נקשה ערפנו ונחליף שעשועים בבכי ח"ו

8) יתברך שמו.

9) אצל רמ"ש שמוקלר בטעות: "הגעתי כי לא למדה זו".

10) שם בטעות: "עם ד' ב"ה". ברור שנשמטה שם שורה שלימה מעם ה' עד עם ה'.

11) ירושלמי סנהדרין פ"י ה"ב, ובראשית רבא פמ"ב, ג (הוצ' תהעאראר עמ' 401) ויק"ר פי"א, ז.

12) זהו הרעיון המרכזי של השער הראשון בספרו "נפש החיים".

13) ברכות ח, א.

14) מלה זו קשת הבנה. גם הר"ש אסף העיר: "הדברים מגומגמים ויש כאן טעות דפוס". אולי צ"ל: אכן.

15) ב"הפלס": עזבונו. ובוראי טעות וצ"ל: עובינו.

16) משלי ח, ל, ובראשית רבא פ"א.

כי הקב"ה בוכה בכל יום על כל מי שאפשר לעסוק בתורה[17] ואינו עוסק[18].

והנה כל העדה כולם קדושים ומאמינים כי לא נברא האדם אלא עבור תכליתו, למען להיות לו חלק לעוה"ב. וימס לבבנו בזכרנו אשר חז"ל גמרו אומר, פרק חלק ד' צ"ט, שכל מי שאפשר לו לעסוק בתורה ואינו עוסק עליו נאמר כי דבר ד' בזה. וכן הוא בשו"ע יו"ד ס"ס רמ"ו. והנה סיפא דהאי קרא, היכרת תיכרת וכו', והיינו הכרת בעוה"ז תכרת בעוה"ב, כדדרשינן התם בהאי קרא, וילפינן מינה על כל האפקורסין ומגלים פנים, שאין להם חלק לעוה"ב. וכן אלה מנה הר"ר חיים ויטאל בספר שערי הקדושה, שער ח' חלק ב', בין התחתוניות[19], שאע"פ שיש בידם כל המע"ט אין להם חלק לעוה"ב, אם אפשר לעסוק בתורה ואינו עוסק.

אוי לנו מיום הדין על ביטולה של תורה! אי לזאת נברא עוה"ב ביוד, מפני שצדיקים מועטים[20]. אבל קרא כתיב[21] ועמך כולם צדיקים לעולם ירשו ארץ, היינו שנזכה כלנו לתשובה שלמה. ובתחלת ברכת התשובה תקנו לנו אכה"ג[22] השיבנו אבינו לתורתך קרבנו מלכנו וכו', דמאן דקריב לאורייתא קריב לקוב"ה ומאן דרחיק וכו'.

אחינו ב"י אולי הגיעה השעה לגדור הפרצה ונשוב להחזיק בתורת ד' בכל כחינו. ומי ומי המתנדבים ללמד את התלמידים, ומי ומי המתנדבים להיות תומכי דאורייתא במאודם, כל הקרוב הקרוב לתורת ה' יחיו חיי עולם, כי בצל הכסף בצל החכמה תחי' את בעלי'. ואני ראשון בין המתנדבים בלו"ג[23] להיות בין המלמדים. ובחסד ה' הרועה אותי מעודי בהרווחה, בו בטחתי ובו חסיתי שימציא לי ברווח אל הספקת התלמידים כפי המצטרך להם.

והנה ידעתי שלא זכיתי למדת ענוה. אמנם דינא דגמרא בירושלמי סוף שביעית, ומובא גם בהרא"ש[24] שם, שמי שאינו בקי רק במסכת אחת וראה שנוהגין בו כבוד יותר מזה מחויב הוא להודיע האמת. ואנכי שמעתי שנקרא עלי שם רבנו הגדול מרבן שמו בכל תפוצות ישראל מרנא ורבנא קדוש ישראל ואורו, הגאון מוהר"ר אלי' נ"ע חסיד מווילנא. וזכיתי להקרא

17) המלה „בתורה" נשמטה אצל רמ"ש שמוקלר.
18) חגיגה ה, ב.
19) השוה נפש החיים, שער א' פ' י"ב.
20) מנחות כט, ב: מפני מה נברא העולם הבא ביוד מפני שצדיקים שבו מועטים.
21) ישעיה ס, כא.
22) אנשי כנסת הגדולה.
23) בלב ונפש.
24) צ"ל בהר"ש שם בפירושו למס' שביעית.

בשמו הטוב עלי לאמר תלמידו. וראיתי החובה לעצמי להודיע בישראל נאמנה, שחלילה לי לפגום בכבודו של הרב רבנו הגדול והקדוש נ"ע להקרא שמי עליו, וידעתי נאמנה שכל האומר כן אינו אלא טועה גמור, כי הגאון נ"ע משנתו סדורה לו להלכה ברורה לו בכל התורה כולה בלא שום ספיקא, גמיר במקרא במשנה בש"ס בבלי וירושלמי ומכילתא ספרא וספרי ותוספתא, מדרשים וזוהרים, וכל דברי תנאים ואמוראים הנמצאים, בכולם זכה להיות חלקו בהם, והכריע בין הספקות המתילדים בדבריהם, ולחדש בהם דברים להיות שומע ומוסיף בהם תילי תילים של הלכות ואגדות ומדרשים ורזי דרזין, ואיך אשים פני כחלמיש ולא אבוש להקרא בשם תלמידו, אחר שלא זכיתי לקבל מהודו אפילו מקצת, ואם גם במס' אחת לא זכיתי להיות בידי הלכה ברורה, כי הספקות מרובין והכרעות מועטין, ובקצת הימים אשר זכיתי לשמש אותו לא זכיתי ממנו אלא לידע צורתא דשמעתא אחר היגיעה, וע"ז ברית כרותה בכל אתר כהבטחת רז"ל [25]), יגעתי ולא מצאתי אל תאמין, וגם ליגיעת רבנו הגדול נ"ע לא זכיתי, כי לא יושג ולא ישוער ולא יאומן יגיעת הרב הגי' נ"ע, ומי שלא ראה גודל יגיעתו על דקדוק ודקדוק מן התורה עד שעמד להשיגה על בורי'.

ואחר הודיעי [26]) הדברים והאמת כל רואה יראה כי אינני קורא לחכמים הגדולים בישראל אלא בי [27]) לחפות פי עליהם, כי אם לצעירי צאן קדשים אשר אולי לא טעמו כלל טעם מתיקות עמקות התורה לאמיתה, אליהם פי קראתי לפנות אף אלי, אולי כדאי במימי, מי מערה, להרוות צמאים ולפקוח עיניהם להורות להם הדרך אשר ילכו בה, כי אבין לפי שכלי ויגיעתי לקלוט את הסולת מלא קומצי או לחם מלא חפני, ובמיעוט הזמן אשר החילותי [28]) נאספו אלי מעט צאן קדשים, שבח לית"ש שנכנס טעם התורה ברובם ככלם, וקבלו עליהם עול תורה באמת ב"ה, ואחרי אשר מלאני לבי לקפוץ בראש, להתנדב להיות בין המלמדים, וכמוני יעשו נא שאר אנשים אשר כגילי, ואף כי הגדולים ממני ישאו קו"ח בעצמם, ואשרי הגדולים שנשמעים לקטנים.

ואתם ב"י, זרע קדושים ברוכי ה', קבלו נא את האמת ממי שאמרו, וסופו אף האמת היקר מכל, שלא להניח חיי עולם הנטועים בתומכי עץ החיים הנטועים בלב ימים, אשר אם יחזיק בו האדם יעל מן המים הגדולים

25) מגילה ו, ב.

26) כן כתב הר"ש אסף. אבל ב"הפלס" : הודיע. ורמ"ש שמוקלר כתב : הציעי.

27) ר"ש אסף כתב : "הדברים מגומגמים ואולי צ"ל : אלופי בני ישראל". בודאי נפלה כאן טעות דפוס ב"הפלס" בין המלים פי אליהם ואליהם פי קראתי, ושגיאות מי יבין.

28) מכאן שאין לחשוב את שנת תקס"ג בה נכתב כרוז זה, להתחלה ראשונה של הישיבה.

ואם יניח ידו מלהחזיק בו ח״ו ישטפוהו המים הגדולים ויאבדוהו לנצח ח״ו. הנמצא בעולם מי שיניח ידו מלהחזיק בו? כולנו אנחנו ב״י אין אנו נקראים חיים אלא בהחזיקנו בעץ החיים, אם הלומדים המקבלים עליהם עול התורה באמת כשור לעול וכחמור למשא, אם המחזיקים ותומכים מזה ומזה עמוד התורה שנתרופף, אשר עליהם נאמר [29]: ברוך אשר יקים את ד״ת הזאת, וחכמים ותומכיה מאושרים, יחיו בשלום בחיים הנצחיים, וברוכים הם להש״י בבואם ובצאתם בברכת זבולון המוקדם לברכת ישכר, ואלו ואלו ידבקו בהאל חיים, ועליהם תבוא ברכת טוב. כפרי מעלליהם יאכלו בעה״ב, ויחדיו יצדקו לחזות בנועם ה׳. אלו בצדקה יחזו פני ית״ש, ואלו בהקיץ ישבעו בשובע פני ית״ש, כי אנו אין לנו חיים אלא ע״י המשתמשים באור התורה, וע״י המחזיקין ונדבקים בה׳. אך חזקו ונחזוקה איש את רעהו, ויקוים בנו מקרא שכתוב [30]: גם כי יתנו בגוים עתה אקבצם, במהרה בימינו, אמן וכי״ר.

הנה דברי הקורא ברוב הבושה, מדבר בגודל הכנעה לפני עם ה׳, ואין אני מאמין בעצמי שיגולגל זכות בזה ע״י, אמנם אינני מתיאש מזכות הרבים, אשען בהבטחת ית״ש כי לא תשכח תורת [ה] מפי זרע אמת.

יום א׳ עשרת ימי תשובה תקס״ג לפ״ק פה וולאזין.

נאום חיים בלא״א מוה״ר יצחק זצלה״ה

בשעת פרסומו של מכתב זה כבר לא היה כותבו צעיר לימים, כפי שניתן לשער מרוב הענוה שבו. עוד בשנת תקס״ב כתב להרב בעל ״מנחת אהרן״ ״שכת״ר נוטה אל החומרא מחמת שאין הדבר מוטל עליו ואף אני כמותו לא פניתי אל צדדי היתרים העולים מתוך העיון טרם הועלה עלי עול ההוראה, והן עתה שבעוה״ר בסביבותינו נתיתם הדור מחכמים והעלו על צוארי עול ההוראה מכל הסביבה שאינם מתירים בשום אופן בלתי הסכמת דעתי הקלה וראיתי חובה לעצמי להתחזק בכל כחי לשקוד על תקנת עגונות״ [31]. אבל גדולה וענוותנות היו מעולם במקום אחד. ואולי גם המקום, ארץ ליטא, גורם. עניות בחומר וענוותנות ברוח היו שתי התכונות המציינות יהודי ליטא, והן שעמדו לה לעשותה למקום תורה, שלא מצאנו כיוצא בו בתולדות ישראל בגולה פרט לבבל העתיקה. אף עליה אמרו חכמים שנטלה תשעה מעשרת הקבין של עניות שירדו לעולם [32], ואף שם היתה בראשונה עניות תורה עד שנוסדו בה ישיבות והפכוה למקום תורה.

29) דברים כו, כו, והשוה סוטה מח, ב.
30) הושע ח, י.
31) שו״ת חוט המשולש, וויליגא 1882, סי׳ ח. התשובה נכתבה בר״ח תמוז תקס״ב.
32) קידושין מט, ב.

על הענוית החמרית שבסביבתו כותב ר' חיים במלים ברורות ובוטות: „יש שרוצים ללמוד ואין להם כף קמח". אך גם על הענוית דתורה הוא כותב במפורש: „ויש שיש להם ורוצים ללמוד אבל אין להם רב ללמוד דרכי העיון האמתי". הרי שעם הענוותנות הגדולה שבו, לא נמנע מלבקר ומלהראות על מומים. חוקר נפש היה ר' חיים ויודע להלך עם בני אדם. רבה היתה זהירותו שלא לעורר על עצמו קנאת אדם, ואין לך מדה טובה לכך מן הענוה. „ושמעתי מפי דודי הגאון מ' אליעזר יצחק ז"ל", כותב ר' חיים ברלין „שבעת התחלת יסוד הישיבה קנא בו במצוה זו הגאון מ' אריה קאצענעלענבאגען ז"ל אב"ד מבריסק דליטא, ושלח לו הגאון ר' ליב בריסקר לבקשו שישתתפו שניהם במצוה זו, ואז יהיה לו לעזר בדברים שבממון ובכל הנדרש, והשיב לו הגאון מוהר"ח ז"ל, שבאם רצונו להנהיג הישיבה בעצמו, יקבל על עצמו הנהגת הישיבה, ויהא הוא נדחה מפניו, אך להשתתף עמו בשותפות אינו מרוצה מזה, ולא אבה הגאון ר' ליב בריסקער ז"ל לקחת המצוה מיד הגאון מוהר"ח ז"ל שכבר התחיל בה"[33].

מטרת מכתבו הגלוי של ר' חיים היתה בעיקר למצוא לו אנשים שיהיו „לו לעזר בדברים שבממון" ושיניחו לו „להנהיג הישיבה בעצמו" וכהבנתו. נמצאו עושים ומעשים כאלה שנענו מיד לקול הקורא ומילאו אחריו במכתביהם. החשוב שבהם היה ר' יהושע צייטליש, חברו של ר' חיים בדעה ואיש מעשה[34]. במכתבו כתב:

„דברים הללו שיצאו מפי קדוש של רב חביבי במורשי לבבי, הגאון המפורסם בדורו מוהר"ח נ"י אב"ד דק"ק ווילאזין, ראוים למי שאמרם. ואלמלא נכתבו ראוים המה להשמר ולהזהר מהם. וכל מי שנגעה יראת השי"ת בלבבו, יבין וישכיל מעצמו בכמות ואיכות הדבר הגדול הזה. והלואי שירוחם מן השמים, וסיעתא דשמיא יהי' שיוגמר הדבר וירבה ויפרוץ, ויהי' זכות גדול לדור, ועץ חיים למחזיקים. ולאפושי גברא קאתינא במטותא רבא, לעורר לב נדיבי עמנו ב"י, שאיש את רעהו יחזק, ולא יתרשלו בדבר ח"ו, להוציא האור אל הפועל, שיהא פיתם מצוי' לעוסקי בתורת ד', ושיוכל להתקיים התורה בלמוד הרבים, ומחמת שבטוח אני למאד שהדבר מובן מעצמו אקצר ובאתי עה"ח. הכ"ד המעתיר יהושע באו"א מו"ה צבי הירש זלה"ה צייטליש[35].

33) הגר"ח ברלין, בית המדרש, חלק ראשון, בעריכת מיכה יוסף בהרב רמ"א בארדיטשעווסקיא (ברדיצ'בסקי), קראקא תרמ"ח, עמ' 73.

34) ר' יהושע צייטליש (צייטלין) נולד בשנת תק"ב (היה, איפוא, גדול בשבע שנים מר' חיים). אף הוא היה תלמידו של בעל „שאגת אריה" והיה ממעריצי הגר"א. הוא עשה חיל בעסקיו והיה קבלן ומספק צרכי הצבא הרוסי ונתחבב על הנסיך פוטומקין, כינו אותו בשם השר, ובית מדרשו בשקלוב קנה לו שם בלומדיו, וביניהם ר' ברוך משקלוב, שתרגם עפ"י מצות הגר"א ספר אוקלידס לעברית. ר' יהושע צייטליש נפטר בר"ח אלול תקפ"ב.

35) מכתב זה נדפס ב„הפלס", תרס"ב עמ' 293, ממכתב שהיה ברשותו של הרה"ג ר' יוסף יחיאל שערשעווסקי מסלאנים.

החזקת בני הישיבה כדי חיותם, ובדרך כבוד, שלא יהיו מצפים לשולחן בעלי בתים בעיר מצערה כוולאזין, דרשה חזוק, ובחירת תלמידים הגונים, מניחי יסוד לישיבה ומוציאי מוניטין שלה בעולם, דרשה אימוץ. חכמי ווילנא, שראו בר' חיים מפיץ תורת הגר"א ומקיים צוואתו לדור, נתנו לו את החיזוק והאימוץ בראשית צעדיו. על זה מעיד המכתב החתום בידי גדולי העיר ווילנא: "ראינו כי רבים וכן שלמים נתקבצו אל מלאכת הקודש ללמוד תורה יומם ולילה ולחסות בצל אילנא רבא, ה"ה הרב הגאון המפורסם נ"י ע"ה פ"ה[36] כקש"ת מרנא ורבנא מוהר"ר חיים ני"ו[37] אב"ד דק"ק וואלאזין יצ"ו. וכבר תמכנו בידיו להיות תמכין לאורייתא לחזק בידיו במדינתנו. ועתה כראותנו כי חפץ ד' בידו הצליח, ושכיחי נכנסין, יום יום אליו ידרשון, לזאת מודיעים אנחנו לרחוקים, כי כן דרכה של תורה, ממרחק תביא לחמה. ועלינו להודות שנעשה בימינו הדבר הגדול הזה, בדור יתמי דיתמי כמונו. ואנן מהכא ואתון מהתם נבואה ונחזק ידם ולא נתרשל ח"ו. וזכות התירה יעמוד לנו ולזרענו עד עולם כי נעשה הטוב והישר בעיני ד' ולהחזיק עמוד התורה שנתרופף, ויזכנו ד' להגדיל תורה ולהאדירה. באנו עה"ח יום ו' עש"ק ט"ו לחודש אייר תקס"ד פה ווילנא."[38]. ועל החתום באו בסדר זה: "נאם ארי' ליב בלא"א מוהר"ר דובער זצלה"ה, ונאם ישראל בלא"א הק' מוהר"ר יהודא ליב זצלה"ה, ונאם שמואל במוהר"ר חיים זלה"ה, ונאם משולם זלמן בא"א מוהר"ר יעקב אורי' זלה"ה, ונאם שמואל בלא"א מוהר"ר ישראל חיים יצ"ו, ונאם חנוך זונדיל בהרב המאוה"ג מוהר"ר יצחק זלה"ה, ונאם חיים בהרב מוהר"ר פרץ זצלה"ה מטשעכנאויצע, ונאם אברהם אבלי בלא"א הרב המאוה"ג מוהר"ר שלמה ני"ו, ונאם אברהם בהגאון החסיד מפורסם מוה"א זצלה"ה מווילנא, ונאם שמואל בלא"א מוהר"ר דוד".

לא עברו ימים רבים, ורבה של וולאזין, שכבר נתפרסם כמי שנושא על צוארו "עול ההוראה מכל הסביבה", זכה לראות במילוי שאיפתו שהעמיד כמטרה לחייו, להיעשות בעזר השם מלמד. וכך חתם באחת מתשובותיו: נאום חיים במהורי"ץ המלמד בעזהי"ת בוולאזין.

את מי עשה לו לרב?

בבחרותו למד לפני ר' ארי' ליב בעל "שאגת אריה", שהיה אותו זמן רב בוולאזין. כך כותב עליו בנו ר' יצחק הנודע בשם החיבה ר' יצה"לי, בהקדמתו

36) עמוד הימיני פטיש החזק.

37) נרו יאיר ויזרח.

38) הפלס, שם. חנוך זונדל בהרב המאוה"ג מוהר"ר יצחק, אחד מן החתומים, היה גיסו של ר' חיים. שתי האחיות, שרה אשת ר' חיים, ואשתו של ר' חנוך זונדל, היו בנותיו של ר' ליב גינצבורג (תולדות ר"ח עמ' 64).

לספר „נפש החיים": „ולא נפלאת היא שזכה וזיכה את הרבים, כי מנעוריו נשא עולה של תורה בשקידה נפלאה, ובהיותו למעלה מבר ארביסר, קבע למודו עם אחיו הגדול הגאון מ' שמחה[39] ז"ל, והוו גרסי יממא ולילי. וזקנינו ספרו לנו, שכאשר לא היה להן אור הנר מצוי, אור הלבנה היה יפה להן לגירסא דלילא. וקבלו אז דרכה של תורה מרב רבנן גאון הגאונים ארי' דבי עילאה רבנא ארי' ליב נ"ע, בעל שאגת ארי' "[40].

שיטתו של רבו זה בלימוד, מצהירה מבין השטין של ספרו הידוע, ובעיקר מדברי עצמו בהקדמתו: „מה שפלפלתי לחדד את התלמידים, או דרך דרוש, לא העליתי על ספר, כי את הכל ישא רוח, ואין זה אלא הבל ורעות רוח. אף שנזהרתי בכל מה דאיפשר שיהיה עיקר הפלפול באמיתה של תורה מכל מקום אי אפשר שלא יתערב בו דברים שאינן לאמיתה".

אבל אם מרבו זה למד ר' חיים להבחין בין מיני הפלפול המעורבים, ביקש ומצא לו רב, שממנו למד את דרך החקירה והחתירה אל האמת לאמתה על פי הכלל שדבר שאינו מתפרש במקומו מתפרש ממקום אחר, ומתוך שאיפה להעמיד גירסא על כנה וכנותה — זה היה הגר"א מווילנא.

יחד עם אחיו ר' שלמה זלמן[41] למד ר' חיים לפני הגר"א. כך כותב ר' יצחק בנו בהקדמתו לספר „נפש החיים": „והיה לומד תורה עם אחיו הגאון וצדיק דמי לבר אלהין מ' שלמה זלמן נ"ע ומה טוב ונעים הי' שבת אחים גם יחד בתורה ועבודה, ושניהם כאחד למדו תורה מהרב הדומה למלאך ה' צבאות עיר וקדיש מן שמיא רבינו הגדול רשכב"ה הגאון מרנא ורבנא אליהו החסיד זצוק"ל מק"ק ווילנא. והוא ז"ל האציל מרוחו עליהם רוח חכמה וכו'. אשרי עין ראתה כל אלה. הרואים ראו ושמחו, והשומעים למשמע אזן תאבה נפש. ויותר מלמדו הי' גדול שמושו, ששמש את רבו החסיד נ"ע.

39) ארבעה אחים היו לו לר' חיים. ר' שמחה הוא הבכור, ואחריו ר' שלמה זלמן, שתולדותיו כתובים על ספר „תולדות אדם", שחיבר ר' יחזקאל פיוויל מזרעטשין, תולדות ה"ד שלמה זלמן ב"ר יצחק מוולאזין ונפלאות בהנהגותיו — דיהרנפורט תקס"א, שם נזכר שר' שמחה חיבר בילדותו ספר „קיצור פסקי דינים", כתבנית הספר „שמלה חדשה" לר' אלכסנדר סנדר שור. האח השלישי היה ר' נחמן ששימש אח"כ אב"ד דפאהוסט, והרביעי — ר' יוסף שהיה אב"ד בפאריטש.

40) לפי מה שכותב ר' יהודא יודיל הלוי עפשטין במכתבו שנדפס בסוף הספר „סערת אליהו", למד ר' חיים עוד קודם לכן אצל ר' רפאל הכהן מהמבורג „בהיותו רב בגלילות וולאזין". אבל כבר דקדק ומצא ר' ליפמאן ראבינאוויץ במכתבו לר' שמואל יעוונין, שנדפס כהערה לאותו מכתב, שר' רפאל לא היה רב בגלילות וולאזין, ושוולאזין לא היתה כלל עיר הגליל, וסיים „וכפי הנראה למד הגר"ח אצל הגר"פ ז"ל בהיותו אב"ד בגליל עליון סביב ק"ק מינסק, ואז היה הגר"ח ז"ל רק כי"ג שנים או פחות, אשר ע"כ דברי הרה"ג ר' יודיל צריכים עיון".

41) ראה הערה 39.

ובימים הרבים שעמד לפניו, אנהיר לי' שבילי דאורייתא בנגלה ונתיבות פליאות בנסתר. הוא הוא דחזא רבי' מקמי'[42]) וגלי' לי' מסכתא ונהירי דחכמתא. וכימים אשר למד לפניו באימה וביראה ברתת ובזיע, מן נהר דינור דהוה נגיד ונפיק מן קדמוהי, כן כאשר לימד והודיע לבניו ותלמידיו, הימים אשר עמד לפניו, אימתי' דרבי' הוה עלי' במורא נפלאה, כאלו עומד לפניו במרום. וכאשר פתח בשמעתתא ודכיר שמי' דרבי' הוי מרתע כלא גופי', וזיוהי שנין עלוהי מאש המתלקחת בלבבו, בהגיגו דרכי צדקתו וחסידותו וטהרת קדושתו. ואור תורתו נקנית לו, כאשר היה כחו יפה בהמעלות שהתורה נקנית בהם. ומאדרת אליהו התלבש ענוה ויראה".

מעדות בנו אנו שומעים, איפוא, שרבו שלמדו חכמה היה הגר"א. גם בני הגר"א, ר' יהודה ליב ור' אברהם, בבואם למנות את תלמידי אביהם חושבים את ר' חיים לראשון שבהם. זו לשונם: "הראשון הוא היה הרב הגאון מוהר"ר חיים נר"ו אב"ד דק"ק וולאזין נר"ו. הוא היה צופה ומביט בעינא פקיחא ביופי הדר תורתו. גם כי כחו חזק מנעוריו לן בעומקה של הלכה, וידיו רב לו בפלפולה של תורה, ובצלה התלונן, אך כרוכים היה אתו בעקב ענוה ויראת ה' כל היום. ובבואו לעמוד לפניו לשמוע מפיו דברי אלקים חיים רוח מבינת מר אבא זצלה"ה עברה על פני חריפותו ופלפולו ותטהרם, ובתבונתו נמחץ רהבם, ומאז הביט בעיני שכלו, מה גדלו מעשיו ומה עמקו מחשבותיו בנגלה ובנסתר, תחת צל קורתו אוה למושב לו"[43]).

כבן תשע עשרה היה ר' חיים כשעמד לפני הגר"א בראשונה[44]), וחריף ומפולפל היה ככל גדולי הכשרון מבני גילו. עברה רוח הגר"א "על פני חריפותו ופלפולו ותטהרם". דבקה בו מדת הענוה של החוקר האמתי האומר תמיד אחכמה והיא רחוקה ממני. רהב הפלפול נמחץ בתבונתו של הגאון, כביטוי בני הגר"א. וראה ר' חיים צורך להרחיב את יריעת הלימוד על כל הש"ס, ולא זה בלבד אלא על כל הספרות התלמודית והמדרשית הרחבה. נאמנת עדותו של ר' ישראל משקלוב[45]) עליו: "הלא הוא תלמידו המובהק (של הגר"א) פאר הדור עטרת הזמן הגאון האמיתי החסיד ועניו המפורסם הגדול בדורו בגלה ובנסתר כקש"ת מוהר"ר חיים נ"י האב"ד ור"מ דק"ק וואלאזין, הוא יודע תמים פעלו ומשפט דרכיו (של הגר"א) שבימים הרבים אשר עמד לפני רבה"ג, הודיע לו דרכיו, והוא יודע מה יפה ומה אינו יפה, כי לא חסר משולחנו כלום מהמעלות שמנו

42) עירובין יג, ב.

43) הקדמה לביאור הגר"א על שו"ע או"ח.

44) סוף ספר צוואת כנסת יחזקאל: אמר רבינו שבא לפני הגר"א ז"ל כבן י"ט שנה וכו'. וראה "ארחות חיים" בידי ר' אשר הכהן אבד"ק טיקטין ושערשאו, נדפס בסידור הגר"א, ירושלם, תרצ"ה.

45) בהקדמה לתקלין חדתין על שקלים, נדפס בש"ס ד' ראם.

חכמים, שהתורה נקנית בהם, וכך הוה בר תלתין ועשרין שנין הוה גמירא ליה לכולא ש"ס וכל אביזרייהו". ובנו ר' יצחק כותב עליו[46]: "וכך היה כבר עשרים וחמש הוה גמיר בכולא תלמודא ופוסקים ראשונים ואחרונים".

כל ימי הגר"א[47] היה נוהג ר' חיים לרשום לפניו את ספקותיו ובעיותיו אגב לימודו ולנסוע לווילנא ולהרצותם לפני רבו[48]. זה היה הרב שעשה לו כדי להסתלק מן הספק, וכשנפטר ראה את עצמו שאין לו עוד רב בעולם. כך הוא כותב: "והן בעוד היה על ארצנו שמשו של רבנו הגדול הנ"ל, לפעמים זכיתי להציע דברי לפניו והוה מנהיר לי שמעתתא, ואחר ששקעה שמשו של אותו צדיק לית לי רבא במתא, ואל מי מקדושים אפנה"[49].

אהב את המלאכה ושנא את הרכנות.

ר' חיים נולד בוולאזין בז' סיון תק"ט (1749). כך כותב עליו בנו ר' יצחק[50]: "ואבא מארי ז"ל היה גדול בשנים מאחיו הגאון מוהר"ש זלמן נ"ע ז' שנים וט' ימים, ונולד שנת תק"ט בחודש סיון י"ט שני של חג השבועות יום שנתנה תורה לישראל". אביו, ר' יצחק, היה פרנס הקהלה. עובדא זאת הודגשה ע"י ר' חיים בעצמו. פעם אחת שוחח עם תלמידיו על אודות אחיו ר' שלמה זלמן שנפטר בצעירותו (בן שלשים ושלש) ואגב שיחה על גדולת אחיו בתורה הזכיר את מאמר הגמרא: "כל פרנס המטיל אימה יתירה על הצבור שלא לשם שמים אינו רואה בן תלמיד חכם"[51], והעיר שמכלל לאו אתה שומע הן, שכן זכה אביו שהיה פרנס לבן ת"ח שכזה[52]. ושם אמו, רבקה, ממשפחת רפופורט. כבן עשרים וארבע (בשנת תקל"ב בערך) נתמנה לרב בוולאזין עפ"י עצת ר' רפאל הכהן שעבר דרך וולאזין בדרכו מפינסק לפוזנא[53].

46) בהקדמתו ל"נפש החיים".

47) הגר"א נפטר בי"ט בתשרי תקנ"ח.

48) מכתב ר' יהודה יודיל עפשטיין כמילואים ל"סערת אליהו": "והיה דרכו של הגר"א ז"ל בהיות מילי דמתא עליו רמיא לנסוע לווילנא ג' או ד' פעמים בשנה ולהתעכב שמה בערך חודש ימים להציע ספקותיו ושאלותיו לפני הגר"א ז"ל ולשוב לעירו. כן היה דרכו תמיד. ונמשך זמן רב יותר מעשרים שנה" ע"ש כל הסיפור באותו ענין.

49) שו"ת חוט המשולש ס' ט. התשובה נכתבה ביום ב' כ"ה תמוז שנת תקס"א לר' נת חיים צבי אב"ד דק"ק אלטונא האמבורג וואנזבאק (אה"ו) מחבר ס' עצי ארזים ועצי אלמוגים ומעין החכמה.

50) בהקדמתו לספר נפש החיים, בהערה.

51) ראש השנה יז, א.

52) מכתב ר' יהודה יודיל עפשטיין, מילואים ל"סערת אליהו".

53) שם. ר' רפאל הכהן הגודע על שם האמבורג, שבה שימש ברבנות בסוף ימיו, יחד עם הקהלות האחיות אלטונה וואנזבאך: שימש מקודם רב בסביבות וולאזין;

בשנת תק"ן בערך היה לרב בווילקומיר, ואחרי כן חזר לעירו ולרבנותו הקודמת בוולאזין [54].

דעתו על הרבנות משתקפת מפירושו על משנת אבות פ"א «אהב את המלאכה ושנא את הרבנות" [55]. «אמר, כי מי שהוא בעל מלאכה ומתפרנס מיגיעו לא תהיה לו המלאכה בזויה, ואך מפאת הכרחו הוא עוסק במלאכתו, אבל ברצונו וחפצו מקנא הוא לראשי העם ורבנים, וזה נאהב אצלו. לכן אמר, אהב את המלאכה, כי את המלאכה יאהב, וכי גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים [56], ורוצה לומר יותר מאשר יהנה מתורתו ומיראת שמים, כגון רב. ואם היה ראש ומנהיג פן היה נלכד בשחיתיתם ובפח הגאוה. ואמר, ושנא את הרבנות כי ברבנות ושררה נהפוך הוא. אף כי אי אפשר לעולם בלא רבנים ופרנסים, ולפעמים מוכרח לאדם להיות רב, אך יהי זאת לו אך מצד ההכרח, אבל מרצונו ישנא את הרבנות להתפרנס מזה, ויאהב יותר המלאכה. ועל דרך צחות יתפרש, אהוב את המלאכה, נמשך אל הרבנות, והיינו מלאכת הרבנות יאהב, והוא הלימוד והבקיאות בהוראה, ולשנוא את הרבנות והתרברבות בעצם. ובעוונותינו הרבים עתה הדבר להיפך. אוהבים את הרבנות ושונאים מלאכתה, לדעת להורות בדת ודין בבקיאות ועיון, ואמנם ההוראות דבר יקר הוא. ומי יורה דעה ומי ידין אם לא השרידים אשר ה' קורא. אבל הרב יאהב רק את מלאכת ההוראה, היינו הלימוד, כי מלאכת מצוה היא, אבל הרבנות אף שיהיה רב ישנאנה".

נראה שדבריו אלה לא היו בגדר שיחה נאה בלבד, אלא בגדר חשבון־נפש אמתי, שכך סיפרו עליו שהחזיק בית חרושת לאריג ולא רצה לקבל שכר מן הרבנות בווילקומיר [57], וכשהוכרח להשתקע ברבנות וולאזין היה עיקר עסקו בהוראה ובלימוד התלמידים בישיבה ולא ברבנות.

נפש החיים.

„נפש החיים" — זהו השם שנתן ר' יצחק לכתבי אביו ר' חיים, שהניח אחריו וצוה להדפיסם בספר. כך היה גם מנהגו של ר' חיים לחתום על מכתביו —

מינסק (תק"ב־תקה); ראקאוו (תק"ו) וויילקאמיר, שמילעוויץ ופינסק; ובשנת תקל"ג נתמנה לרב פוזנא, ובתקל"ו לקהלות אה"ו.

54) עפ"י הלל נח שטיינשנירדר, מילואים ל„סערת אליהו".

55) „רוח החיים", על אבות מאת ר' חיים מוולאזין ז"ל ע"י ר' יהושע העשיל לעווין, ווילנא תרי"ט.

56) ברכות ח, א.

57) הלל נח שטיינשנירדר, מילואים ל„סערת אליהו": „והגר"ח זי"ל לא רצה לקבל שכירות בעד הוראותיו, רק שיחזיק הוא לבדו מכירת (גוואנט) וע"ז יצאו מערערים נגדו, ומסיבה זו עזב את העיר שמה ושב לוולאזין, ושם יסד את ישיבתו הגדולה בשנת תקס"ג".

„ונפש החיים באמ"ו מוהרי"ץ זלה"ה מוולאזין"[58]), שכן כל חייו מקופלים ומובלעים בספר, וממנו בלבד יש ללמוד על נפשו ועל חייו.

כ„מורה נבוכים" להרמב"ם כן מתחיל „נפש החיים" לר' חיים מוולאזין בהגדרת צלם אלקים, אבל עיקר חפצו שלו הוא להראות עם כניסה בשער הראשון מספריו על כחו העצום והטמיר שבאדם, זה הדבק במדת קונו, ליצור ולהשפיע על כל העולמות: „וזאת תורת האדם, כל איש ישראל אל יאמר בלבו ח"ו, כי מה אני ומה כחי לפעול במעשי השפלים שום ענין בעולם, אמנם יבין וידע ויקבע במחשבות לבו, שכל פרטי מעשיו ודבוריו ומחשבותיו כל עת ורגע לא אתאבידו ח"ו, ומה רבו מעשיו ומאד גדלו ורמו, שכל א' עולה כפי שרשה, לפעול פעולתה בגבהי מרומים בעולמות וצחצחות האורות העליונים"[59]. בעיה שנתחבטו בה ראשונים אם אדם גדול ממלאך או להיפך[60] הוא פותר באמירה שאלו ואלו דברי אלקים חיים רק בבחינות חלוקות[61]. ובסוף השער: „וכאשר נתתם התלמוד הקדוש, אנו אין לנו אלא לשמור ולעשות ככל הכתוב בתוה"ק שבכתב ובע"פ ככל משפטם וחקותם ובזמנם ופרטיהם ודקדוקיהם בלי נטות מהם נטיה כל דהו, וכשיקיימם איש ישראל כראוי אף אם לא יכוין וגם לא ידע כלל טעמי המצות וסודות כוונתם, עם כל זה נתקיימו המצות ויתוקנו על ידיהם העולמות ויתרבה בהם קדושה ואור בכל מצוה לפי שעתה ומקורה ועניניה, ויותן עוז לאלקים ית"ש, שכן קבע הבורא ית"ש טבעם של העולמות שיתנהגו ע"י מעשי האדם, וכל מצוה היא העולה מעצמה לפעול פעולתה המיוחדת לה"[62]. בסוף שער זה קלע כאילו לבעלי תנועת החסידות מזה ולבעלי תנועת ההשכלה מזה, והראה על הדרך שבין שני השבילים, שביל האש ושביל הקרח, זו הדרך המיוחדת של ליטא ישיבת וולאזין היתה לבית היוצר למורי התורה שלה.

לאחר שהוא מראה בשער ב' ובשער ג' מ„נפש החיים" את דרך העבודה שבלב, זו תפלה, שנכבשה באותה נעימה כבושה וכובשת את הלב שלה בישיבות הליטאיות שיצאו בעקבות ישיבת וולאזין, הוא שב לעיקר לימוד התורה: „והן עתה בדורות הללו, בעונותינו הרבים נהפוך הוא, הגבוה השפל, שכמה וכמה

58) שו"ת חוט המשולש סי' א', וכך כתוב גם על שער הספר: „קונטרסים מכתבי קודש של הגאון אמתי המפורסם בתורתו וצדקתו ומעשיו המכריזים עליו, פאר הדור ומופתו, חסיד ועניו, כקש"ת מו' חיים נ"ע האב"ד ור"מ דק"ק וולאזין, אשר יקרא בחתימתו בכתיבתו בשם נפש החיים".

59) נפש החיים שער א' ראש פרק ד'.

60) הכוונה לרס"ג ולראב"ע (בראשית א, א) „ואל תשים לבך לדברי הגאון שאמר שהאדם נכבד מהמלאכים וכבר בארתי בס' היסוד כי כל דבריו הפוכות". עי"ש ומו"נ ח"ג פי"ג, ור"מ בן גבאי בספרו עבודת הקודש, חלק התכלית, פרקים ג'-ד'.

61) נפה"ח מפרק י' ואילך.

62) שם, סוף פ' כ"ב.

שמו כל עיקר קביעת לימודם רוב הימים רק בספרי יראה ומוסר, באמרם כי זה כל האדם בעולמו לעסוק בהם תמיד, כי המה מלהיבים את הלבבות, אשר אז יכנע לבבו להכניע ולשבר היצר מתאוותיו, ולהתיישר במדות טובות, וכתר תורה מונח בקרן זוית. ובעיני ראיתי בפלך א' שכ"כ התפשט אצלם זאת, עד שברוב בתי מדרשם אין בהם רק ספרי מוסר לרוב, ואפילו ש"ס א' שלם אין בו. וטח עיניהם מראות מהבין והשכיל לבותם, אשר לא זו הדרך בחר בו ה' כי לא ירצה, ועוד מעט בהמשך הזמן יוכלו להיות ח"ו ללא כהן מורה, ותורה מה תהא עליה?"[63]) ישיבת וולאזין היתה התשובה לשאלה זאת, והיא שחסמה את הדרך בפני התפשטות החסידות במדינת ליטא.

מה שעשה ר' יהודה הלוי בספרו הכוזרי — מלחמה בכלי זינה של הפילוסופיה נגד הפילוסופיה, עשה ר' חיים מוולאזין בספרו נפש החיים — מלחמה בכלי זינן של הקבלה והחסידות נגד התפשטותן במקום לימוד ש"ס ופוסקים. „ותחלה אשים דברתי", הוא אומר, „בענין עסק התורה לשמה. מהו ענין לשמה? כי גם זה פרי חטאת לכמה המונעים עצמן מעסק התורה הקדושה בחשבם כי ענין לשמה פירושו בדביקות גדול בלי הפסק. וגם רעה חולה יותר מזה, שסוברים בדעתם שעסק התורה בלא דביקות אין כלום, וללא שום תועלת ח"ו. לזאת כשרואין עצמן שאין לבם הולך לזאת המדרגה שיהא לימודם בדבקות תמידי לא יתחילו כלל ללמוד. ועל כן תפוג תורה חס ושלום" [64]). ומהי הגדרתו החיובית של „תורה לשמה"? החכמה מאין תימצא. ראשית חכמה יש לברר מה אין במושג זה, כדי להבין מה שיש בו. ובכן הוא פותח שוב בשלילה: „האמת הברור, כי לשמה אין פירושו דביקות, כמו שסוברים עתה רוב העולם, שהרי אמרו רז"ל במדרש[65]) שבקש דוד המלך מלפניו ית' שהעוסק בתהלים יחשב אצלו ית' כאלו היה עוסק בנגעים ואהלות. הרי שהעסק בהלכות הש"ס בעיון ויגיעה הוא יותר נעלה ואהוב לפניו ית' מאמירת תהלים. ואם נאמר שלשמה פי' דבקות דוקא, ורק בזה תלוי כל עיקר ענין עסק התורה, הלא אין דביקות יותר נפלא מאמירת תהלים כראוי כל היום. וגם מי יודע אם הסכים הקב"ה על ידו בזה, כי לא מצינו בדבריהם ז"ל מה תשובה השיבו הוא יתברך על שאלתו[66]). וגם כי היה די לענין הדביקות במסכת אחת או פרק או משנה אחת שיעסוק בה כל ימיו בדביקות, ולא כן מצינו לרז"ל שאמרו על ריב"ז שלא הניח מקרא משנה הלכות ואגדות כו'[67]). והיינו כי מהעלותו על לבו תמיד כי

63) שם, שער ד' פ' א.

64) שם.

65) מדרש תהלים, מזמור א', אות ח'.

66) כאן הוא מעיר במאמר המוסגר על דברי הגמרא, ב"ב יז, א': וי"א אף דוד דכתיב אף בשורי ישכון לבטח. ואידך, ההוא רחמי הוא דקא בעי.

67) סוכה כח, א.

עדן לא יצא ידי חובת עסק התורה לשמה במה שלמד עד עתה. לזאת היה שוקד כל ימיו להוסיף לקח תמיד מיום ליום ומשעה לשעה. ובמשלי רבתא פ״י, אמר ר׳ ישמעאל: בא וראה כמה קשה יום הדין, שעתיד הקב״ה לדון את כל העולם כולו כו׳. בא מי שיש בידו מקרא ואין בידו משנה, הקב״ה הופך את פניו ממנו, ומצירי גיהנם מתגברין בו כו׳, והם נוטלין אותו ומשליכין אותו לגיהנם. בא מי שיש בידו שני סדרים או שלשה הקב״ה אומר לו: בני כל ההלכות למה לא שנית אותם כו׳. בא מי שיש בידו הלכות אומר לו: בני תורת כהנים למה לא שנית שיש בו כו׳. בא מי שיש בידו תורת כהנים אומר לו: בני חמשה חומשי תורה למה לא שנית שיש בהם קריאת שמע תפילין ומזוזה. בא מי שיש בידו חמשה חומשי תורה אומר לו הקב״ה: למה לא למדת הגדה כו׳. בא מי שיש בידו הגדה, הקב״ה אומר לו: בני תלמוד למה לא למדת כו׳. בא מי שיש בידו תלמוד, הקב״ה אומר לו: בני הואיל ונתעסקת בתלמוד, צפית במרכבה כו׳, כסא כבודי האיך הוא עומד כו׳ חשמל האיך הוא עומד ובכמה פנים הוא מתהפך כו׳ ע״ש באורך[68]. ומסתברא נמי הכי, שהרי כמה הלכות מרובות יש בש״ס שבעת אשר האדם עוסק בהם, הוא צריך לעיין ולהעמיק מחשבתו ושכלו בעניני הגשמיות שבהם, כגון קינין ופתחי נדה שהן הן גופי הלכות, או המשא ומתן בש״ס וכללי דיני מיגו של רמאות, שהיה הרמאי יכול לטעון, וכמעט בלתי אפשר שיהא אצלו אז הדביקות בשלימות כראוי״[69].

אמרתי שב״נפש החיים״ עשה ר׳ חיים מלחמה בכלי זינן של הקבלה והחסידות נגד התפשטותן במקום ש״ס ופוסקים, ואולי נכון יותר לומר שעשה שלום ביניהם. הנה דברים בפי חסיד אחד מתלמידי ר׳ חיים[70]: ״הייתי יושב ולומד בשבת תחכמוני וולאזין אצל הגאון האמיתי ר׳ חיים, וידוע לכל שהיה תלמיד מובהק של הגאון הנ״ל (הגר״א) ואני הייתי ממקורביו וראיתי גודל פחדו ויראתו בזכרו שמו הקדוש של רבו הגאון מווילנא, כי ממש פניו היה לפיד אש בזכרו, ואף על פי כן בענין האזהרות של הגאון הנ״ל על הכת שלנו ראיתי בחוש שלא נתן מקום לדבריו כלל וכלל... ואני ראיתי בעיני שיושבים כמה חסידים בהישיבה שלו, וגם קירב אותם בכל מיני התקרבות... וגם ראיתי

68) ראוי לעיין שם במדרש משלי פ״י כדי לראות עד כמה עמדה פרשה זו לעיני מיסד ישיבת עץ חיים בוולאזין. כך פותח המדרש שם באותו ענין: לא ירעיב ה׳ נפש צדיק בשעה שהוא משמר אורח חיים, ואין חיים אלא תורה, שנאמר עץ חיים היא למחזיקים בה. ומניין לתלמיד שהוא צריך לשמור, שנאמר אורח לחיים שומר מוסר וכו׳ ואחרי כן מתחיל המאמר המובא ב״נפש החיים״ בקיצור. גם שם הישיבה וגם תכניתה כלולים במדרש זה שעמד לעיני מיסדה.

69) נפש החיים שער ד׳, פרק ב׳.

70) בספר ״מצרף העבודה״, מכתבי ויכוח בין שני גדולי חסידים ומתנגדים, הובא לביה״ד ע״י ה״ר דובער ב״ר שלום הלוי סגאלאוויץ, קיניגסבערג תרי״ח, דף י״ח ע״ב.

כמה נוסעים מהכת דחסידים דרך וואלאזין, עיכבם רו"מ חיים הגאון הנ"ל עד שבת, ושבתו אצלו בכבוד גדול. ופעם אחת בא החסיד, הרב ר' ישראל יפה מדפים דק"ק קאפוסט ועכב אותו עד שבת, ושבת אצלו בכבוד גדול כאחד מהרבנים הגדולים, ובתוך הסעודה הפציר מאתו שיאמר לו מהני מילי מעלייתי ששמע מרבו הקדוש דלאדי, ודרש לפניו, והוטב בעיניו מאד. הגד נא, ידידי, מי הוא המכריע, אם אנחנו אנשים השפלים, או תלמידו מובהק הגאון הגדול ר"ח אשר בכחו יש להכריע. ועוד אחת ראיתי יותר על כולנה, כי בני יחידו הנחמד לו, הרב מ' יצחק יש תחת ידו כל הספרים מרבותינו מרייסין, וגם כל הדרושים הנכתבים, והוא לומד אותם ומעיין בהם בעומק הדעת. ובכל שבת בעת שהיא דורש [71]) לבני הישיבה מעין הפרשה דרכו לדרוש ההפטורה על דרך הקבלה. ושמעתי שדרש את ההפטורה כמו שמבואר בהכתבים שיש תחת ידי מרייסין, כי דרכו של רבינו הגדול מלאדי היה לדרוש בכל שבת ההפטורה. ופעם אחת בא אביו הגאון בעת שדרש ההפטורה, והוטב בעיניו מאד, ואמר בזה הלשון: בני דרשן גדול הוא".

היפלא מעתה בעינינו מפני מה צוה לבנו במיוחד על בית האולפנא שלו ועל הדפסת הספר „נפש החיים", כשלא צוהו על שאר חידושיו ותשובותיו [72]). בספר זה צרורה נפשו ונפש ישיבתו כאחד.

אורח לימודו עם התלמידים

אעפ"י שלא היה נוהג ר' חיים לכתוב בעצמו את שיעוריו שהיה משמיע לתלמידיו היו הם כותבים אותם ומניחים לפניו שיעבור עליהם. מתוכם היינו יכולים לעמוד על אורח לימודו, אבל חבל שמהם אבדו עוד בחייו בשעת השריפה שהיתה בוולאזין ביום ד' י"ד אייר, בשנת תקע"ה [73]), ומהם נתפזרו בידי

71) הכוונה לר' יצחק בנו של ר' חיים.

72) בהקדמתו ל„נפש החיים" כותב ר' יצחק: „על כולם לא נצטויתי מאתו להדפיסם, רק על זה נצטויתי מפורש יוצא מפיו יום העלותו השמימה בנוראות דברים, להתחזק בכל כחי לחזק בית אולפנא דידי' שלא תמוש תורה ח"ו, וגם על הקונטרסים הללו נתן קולו עלי מקירות לבבו, שלא אשנה מדבריו כאשר המה כתובים, ככה צויתי להדפיסם בזרוז". והמסכימים להדפסת הספר חוזרים ומזכירים זירוז זה. כך כותב ר' שאול ב"ר יוסף קצינגלבויגין מווילנא: „וגם ברצותו להשאיר אחריו ברכה, לא שת לבו לרובי תורתו ורצה לעשות נ"ר ליוצרו ית"ש להיות ממצדיקי הרבים, וצוה את בנו הרב המאה"ג מוהרי"ץ הנ"ל שראשית חכמה ידפיס דברי מוסריו ביראת ה' לחיים הנעימים ומושכין לבות ב"א לתורה ועבודת הלב ושלהבת יראתו ואהבתו ית"ש, הגם כי נפשי יודעת דזוטר הוא לגביה דרב ז"ל". ור' אברהם אבלי ב"ר שלמה מווילנא כותב: „ופקד את כבוד בנו הרב המאוה"ג הנ"ל לתת לו משפט הקדימה על כל דבריו הקדושים הנחמדים אשר בכתובים".

73) ר' יצחק בהקדמתו ל„נפש החיים" כותב: „אף חכמתו נתקיימה לו בכל מדע, לחדש חדושי תורה בגפ"ת המתוקים מדבש (והגם בכתובים פסקי פסקי מה שכתבו

תלמידיו. מחידושים אחדים המשוקעים בספרי תלמידיו וביותר מחידושיו המשוקעים בתשובותיו, יש לעמוד על טיב שיטתו [74].

שיבה אל המקורות כדי לשאוב מהם מלוא המדה ולא להסתפק בהבאות של אחרים ולצאת בכלים שאולים היתה ראשית הוראתו לתלמידים. בהקדמתו ל„באור הגר״א״ כותב ר׳ חיים סקירה על דרכי הלימוד וההוראה בשורות קצרות וממצות, וזו לשונו: „ובראות רבותינו חכמים הראשונים ז״ל אשר אחר חתימת התלמוד, כי מחמת כובד הגלות נתמעטו הישיבות, וראו כי מעטים המה בני עליה השטים בים התלמוד, למציא בו את כל המעשה בכל דקדוקי פרטי דינים, ואחב״י אשר בגולה יפוצו בכל פנה, ונתרבו הקהלות מבני ישראל, והמורים מתוך הש״ס נתמעטו. לזאת חיברו חיבורים שיהא בהם הלכות פסוקות [75], וכן בדורות שאחריהם ואחרי אחריהם, הכל לפי הספיקות וספיקי ספיקות, המתחדשים בכל דור ודור, עד שקמו רבותינו בעלי הש״ע ז״ל, וערכו השלחן לפני כל מי שיש לו פה לאכול ולטעום דבריהם ממקורם הברוך. ועם היות שהמה לנו לעינים להורות את הדרך אשר ילכו ב״י ואת המעשה אשר יעשון, ולמי שקצרה יד השגתו להבין ולהורות מתוך הש״ס, מה טובו ומה נעמו דבריהם, הלכות פסוקות וברורות. אמנם העם בכל דרכי ה׳ הישרים צדיקים ילכו בם כו׳, כי רבים יכשלו לפרוק מעליהם עול יגיעת למוד הש״ס, להוציא ממנו הלכות, ואומרים כי הלימוד אשר למעשה הוא רק לימוד הש״ע. ואף אם לומדים גמרא אינם לומדים אלא לחדד השכל. ויש שמניחים את התלמוד לגמרי, ומסתפקים בלימוד הש״ע לבד. ולא זו היא הדרך הישרה שחננו ה׳ בינה לדלות ממעמקי דברי הש״ס, אשר כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש הכל נכלל בדבריהם הקדושים. וצדיקים ילכו ביושר דרכם, להיות עיקר הוראתם מן הש״ס. ולימוד הש״ע הוא להיות להם למזכרת לזכור הדינים, כי היא הסולת בשיטות הש״ס״ [76].

תלמידיו, כי לא הוה ניחא לי׳ לכתוב על ספר בעצמו כל דבר שאינו הלכה למעשה) והרבה להשיב שו״ת מנעוריו ועד שיבה לכל גדולי רבני מדינתינו וגאוני זמננו, וכולם נקבעו הלכה למעשה. (ועם כי בעו״ה המון גנוזי שו״ת שגנזם, נשרפו בעו״ה באש ששולח ממרום יום ד׳ י״ד אייר בשנת תקע״ה, ונשרפה ר״ל כחצי העיר וגם הוא ה׳ מהם שהיו בתיו לאכול אש. ורק בית אולפנא דידי׳ רחמי ה׳, מתלקחת בתוך האש, שאכלה סביביו וקצותיו, והוא נשאר כאוד מוצל מאש. וגם הספרים נצולו. ברוך שעשה נס במקום הזה. ואמנם הרבה מהם נשאר ביד התלמידים שהעתיקו להם, והרבה מבדרן בעלמא, ה׳ יהא עוזר לאספם ולחברם יחד״).

74) ראה רש״י זוין, אישים ושיטות, תל־אביב, תשי״ב עמ׳ 18־19, שניסה לעשות כן מחידוש אחד של ר׳ חיים הנמצא בספרו של אחד מגדולי תלמידיו ר׳ דויד טיביל ממינסק בספרו „נחלת דוד״, בחידושיו לב״מ, שמבאר סוגיא אחת בארוכה ומסיים: „וביאור סוגיא זו שמעתי מאדמו״ר הגאון מוהר״ח זלה״ה״.

75) כוונתו להלכות פסוקות, הלכות גדולות, הלכות קצובות ועוד.

76) השוה את דברי ההקדמה לש״ע הרב: „ומפני שצרכי ישראל מרובים ובפרט בצוק העתים הללו שהיוקר יאמיר וטרדת הפרנסה מוטלת עכאו״א בנפשו יביא לחמו,

והנה שיטת רבנו בלימוד ובהוראה, כפי שהיא משתקפת באחת מתשובותיו שלא ללמד על עצמה יצאה אלא על הכלל: „וכת״ר נמשך אחר דעת המהרש״א בבכורות (ד׳ כ׳ ע״א) שכתב שם לפרש דעת התוס׳ דבגוסס מחמרינן אפילו בדיעבד. והנה כבר רמזתי במכתבי הראשון לעיין בתוס׳ בכורות הנ״ל, ולא רציתי להאריך שם במילתא דפשיטא לי. ועתה אפרש שיחתי, דכוונתי היא שאינני מסכים עם המהרש״א בפי׳ דברי התוס׳... והמהרש״א לשיטתו נדחק שם בהא דאיתי ראי׳ מסוגיא דסבלונות, ולפי מה שכתבתי דבריהם פשוטים, והוא ברור. ומה שהביאו למהרש״א לדחוק כן בדברי התוס׳ הוא כמ״ש שם לעיין ברא״ש, והיינו משום דכ׳ שם הרא״ש דבגוסס סמכינן מיעוטא לחזקה, ומהכא משמע לי׳ דלענין דיעבד קאמר, דאי לענין לכתחלה, הרי למיעוטא גרידא נמי חיישינן, כמו גבי מסבלי והדר קדשי. אבל משום הא לא איריא״)... וראיתי שכת״ר כתב שיש לו אריכות דברים על דברי התוס׳ (דף קכ״א בד״ה ולא היא) ונראה דקשי׳ לו למר מדברי התוס׳ בכורות, למאי דס״ל כהמהרש״א שם, מחמת שהי׳ המהרש״א צדיק הראשון בטחתי במופלא שבסנהדרין[78]) שלא ישא לו פנים בדין זה, ויקשיב על דבר אמת אשר אתי כדכתיבנא. דברי אלה העתקתי מאשר הכינותי לשלוח אחר הפסח העבר ולא אסתייע מילתא. שוב הגיעני אמרי נועמו אלי כתוב להשיב על דברי הראשונים, ובאתי להשיב על סדר תשובת כת״ר ובקצרה, כי סמכתי על רוחב בינתו... וכבר רציתי לתרגם אליבא דשיטת כת״ר... אמנם ראה אבי ראה כמה דחוקים נקבל עלינו לסבול לפי זה. ודברי בעל נו״ב אינם לא מקרא ולא משנה, שנדרוש עליו תלי תילים לעשות סניגרון לדבריו, ובלי ספק דאישתמיטתיה להרב בעל נוב״י סוגיא דב״ב דרובן לאבד. ומה הרעש? הלא מצינו גם לגדולי הראשונים כן, וגם בש״ס אמרו אישתמיטתי׳״... וגי׳ שמצא הכ״מ ספ״ט דט״מ ודאי גירסא דחוי׳ היא

וע״כ דעתם קצרה לבוא בערוכה בעיון ים התלמוד והפוסקים לידע מוצא הדין בארוכה, ומילתא בטעמא דוקא, וגם לגדולים, אשר להם יד ושם בתלמוד, תכבד עליהם העבודה להכריע בין הפוסקים לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, על פי הסכמת האחרונים אשר מימיהם אנו שותים ובדרכיהם אנו הולכים, כי ברוב המקומות יש דיעות חלוקות, זה מקשה וזה מפרק זה בונה וזה סותר, בידי אדם אין בדירה שיבור לו דרך ישרה. אשר על כן על כל דברי האגרת הזאת משמיא אסכימו על ידי הרב הקדוש הנ״ל לחפוש בחפש מחופש בתלמידין למצוא איש אשר רוח אלוקים בו להבין ולהורות הלכה ברורה, מתון ומסיק אליבא דהלכתא, הלכות בטעמיהן, לעשות מלאכה זו על סדר הש״ע או״ח ויו״ד שהן הדינים הנצרכים, שלהן מצות קדימה על השאר ולסדר כל פסקי דינים הבאים בש״ע ובכל האחרונים בלשון צח מילתא בטעמא, ויבחר בכבוד אאמו״ר ז״ל וכו׳.

77) ובמאמר המוסגר שם: אמר המגיה (הוא ר׳ חיים הלל פריד, מלקט התשובות בספר): עיין במעדני מלך על הרא״ש שפירש כוונת התוס׳ והרא״ש כמו שפירש הגאון ז״ל דלא כהמהרש״א״.

78) התשובה נכתבה ע״י ר׳ חיים לר׳ אהרן בעל הס׳ מנחת אהרן על סנהדרין, ולפיכך הוא קורא לו בשם „מופלא שבסנהדרין״.

מהראיו' נכונות שהביא כת"ר. וגם ברמב"ם גופי' במקומו הוא מוכרע... וכן הרשב"א והר"ן הוו בקיאי טפי בגי' הרמב"ם ולא גרסי כן. שוב ראיתי במהרי"ט שכתב ג"כ שהיא גי' איזה תלמיד... אחר הדברים והאמת שדברנו בס"ד עומד אני בדעתי ככחי אז כן עתה בכח דהיתירא. אחלי יכונו דרכי כת"ר לשמור משפטי צדק הראוי למופלא שבסנהדרין, שלא לישא פנים בדין לחכמים, שאני חולק עליהם בדין זה, כי אף שתלמידים אנחנו, ומימיהם הכינו לנו אלא שאין לנו פה לשתות בצמא דברי קדשם כראוי להם, אמנם בתו' דכתיב בה אמת הלא בלתי אל האמת עינינו. ותלמיד שאמר דבר הלכה אין מזיחין ואין מזניחין ואין מזחיחין, ולזה שומעין שאמר כהלכה. ודבר מה ישיבני כת"ר בזה, אסלסלם ואחבקם, ולא אזוז מחבב כל דבור ודבור על אפניו, ואענדם עטרה על ראשי, ומיני' ומינאי יתקלס עילאה ית"ש. ברוך חכם הרזים, שאין דעת בני אדם דומה זה לזה, ואלו ואלו דברי אלקים חיים, ובלבד שיכווין לבבנו להוציא הדין לאמיתה של תורה, והוא ית"ש למען חותמו אמת יפקח עינינו להמציא לנו דרך האמת בתורה דכתיב בה אמת ושלום שלום כפלינא כנפש כת"ר ונפש החיים באאמ"ו מוהרי"ץ זצלה"ה ר"ח תמוז תקס"ב לפ"ק "[79]).

מכאן אנו רואים עד כמה נאמן היה לשיטת רבו הגר"א שלימדהו לא לישא פנים בהוראה[80]. ויותר מזה, יש לראות עד כמה הגיעו אצלו רוחב הדעת וחירות הדיבור בחתירתו אל האמת. בדיקת המקורות הראשונים ושיקול הדעת הישרה, מבלי לשים לב אל פלפולי האחרונים, היו מדותיו ששנה גם לתלמידיו. האמת היתה נר לרגלו. „זה דרכי מעודי אשר חנן ה' את דעתי לקיים מסברא דנפשאי דילן היא, ואף אם כן אמצא בספר בר מזלי' אנא, וכן אם אמצא בספר דרך אחרת, אשר דרכו ירט לנגדי, אין דרכי להביא דבריו ולסתור אותם והמעיין האמיתי יבחר דרך האמת כי בתורה דכתיב בה אמת, בלתי אל האמת עינינו. ברוך ה' אלקים אמת שומר הבטחתו אמת כי לא תשכח תורת אמת מפי זרע אמת"[81]. השנות המלה אמת כמה פעמים הוא אות ששקד על דרך לימוד זה כנגד המתכוונים למרוד בה. ואמנם אחד מתלמידיו מספר שבבואו ללמוד לפניו הי' נוהג להגיד לו „חידושים" ולא עוררו אצלו אלא גיחוך. יגע עליו רבו שתי שנים עד שהעמידו על דרך האמת[82]. לימוד הגמרא לא היה

79) שו"ת חוט המשולש סי' ח.

80) כך הוא כותב בתשובה אחרת, שם סי' ט': „וכבר הזהרתי בזה מפי מורי קדוש ישראל רבינו הגדול הגאון החסיד מוהר"א נ"ע מווילנא, שלא לישא פנים בהוראה כו'". רש"י זוין, אישים ושיטות עמ' 18, העיר שעפ"י „עליות אליהו", דף לו, נוסח התשובה הוא: אף להכרעת רבותינו בעלי השלחן ערוך, וב„חוט המשולש" נשמטו מלים אלו ונכתב במקומן: כו'.

81) חוט המשולש סי' יא. דברים אלה נכתבו ביום ה' י"א כסלו תקע"ח, לאחר שכבר ניהל ישיבתו ברמה.

82) לזכר לישראל על אבות, מובא בתולדות ר"ח לרמ"ש שמוקלר עמ' 49. הסופר הביבליוגרף המובהק ד"ר יצחק ריבקינד (ספר טורוב עמ' 234 הע' 6) כותב ששאל את

אצלו לחידוד, ולימוד הפוסקים לליבון, שניהם היו לבירור ולליבון כדי לבוא אל האמת. ואם הותר דרך החידוד לצעירים לא הותר לגדולים. באחת מתשובותיו הוא כותב: „והרב ח"צ כבר הקשה זאת ע"ד עצמו ושיטתו ונדחק מאד בזה עד שראוי להפליא שהניח דרכו דרך הקדש ובחר ללכת אחרי דרך בחורי הישיבה" [83]). מהו „דרך בחורי הישיבה?" — זו דרך החידוד שעם גידול והתפתחות יש להגמל ממנה.

הספר שבו משתקפים דרכי הוראותיו לתלמידים במדה מרובה מבתשובותיו הוא ספרו „רוח חיים" על פרקי אבות. אף הוא פרי שיחותיו ולמודו עמהם. נוציא משם אותם דברים הבאים ללמד על הכלל הגדול שבשיטתו.

ראשית דבר עמל להוציא מלב הלומד את הביטול כלפי הזולת. דבר שהוא בטבעו של הלומד ביחידות. עצם רעיון הישיבה הוא לימוד תורה ברבים. דבר זה נשכח מימי ביטולן של הישיבות הגדולות. חזר הוא ויסדו. החיים גופא בחבורה גדולה דורשים הסתגלות חברתית. לא הרי הלומד בפנתו בקלויז כהרי הלומד בחבורה. הראשון רואה את עצמו כאילו כל העולם לא נברא אלא לצוותא לו, ואילו השני רואה את עצמו כאחד מן החבורה וכל עצמו לא נברא אלא לצוותא לעולם. אפייני הוא לענין זה אותו סיפור שהיה מהלך בעם על השיחה שהיתה לר' חיים מוולאזין עם אחד משרי הצבא הצרפתים בימי מלחמת חיל נאפוליון ברוסיא בשנת 1812 (תקע"ב) שעבר דרך וולאזין. שר הצבא שאל אותו — לפי סיפור זה — מהי דעתו בדבר תוצאת מלחמת הצרפתים ברוסיא. ור' חיים מצא את עצמו במבוכה ואמר לו: הואיל ונשאלתי הרי עלי להגיד את האמת. הבה ואספר לך מעשה שהיה, ובעצמך תסיק את המסקנא. מעשה ועברה עגלה רתומה לשני צמדי סוסים אצילים ונתקעה בבוץ אשר בסביבות העיירה ולא יכלה בשום פנים להחלץ משם. אותה שעה עברה עגלת אכרים פשוטה רתומה לשני סוסים ועברה איתו בוץ בלא קושי. עמד הרכב בעל הסוסים האצילים ותמה, וקרא לאכר שיבאר לו פשר החידה הזאת. חייך האכר ואמר: דע לך, ידידי, שטבע הסוסים האצילים שלא למשוך כאחד בעגלה, כל אחד נחשב בעיניו ליחיד בעולם. וכשהרכב מניף את שוטו ומכה את האחד מביט השני על זה בשמחה מסותרת ואינו מסייע לחברו. נמצאת העגלה נמשכת על ידי אחד, אף כשהיא רתומה לארבעה, ולא עוד אלא שכל השלשה הם כנגד האחד. לא כן בסוסים פשוטים עממיים. הללו מושכים ביחד. וכשהאחד מוכה חברו מסייעו [84]).

רמ"ש שפירא־שמוקלר, מפני מה איננו קורא בשם התלמיד הזה, ר' יחיאל מיכל מנישויז (ידובר עליו להלן) וגם את שם הספר „לזכר לישראל" אינו מזכיר כראוי ((בתולדות ר"ח כתוב זכר ישראל) ענה שהוא שאב מכלי שני.

83) חיט המשולש סי' יז.

84) מסופר בשינוי ובאריכות בספר „דורש לציון" עמ' 42־41, ומובא בתולדות ר"ח, עמ' 22־21.

כל מקום שראה הזדמנות לידו לא הניח מלהראות לתלמידיו את הצורך בהבנה הדדית ובחיים חברותיים: „שנים שיושבים ואין ביניהם דברי תורה הרי זה מושב לצים — רוצה לומר ביניהם אין דברי תורה, אבל לומדין כל אחד בפני עצמו, והוא לאות כי כל אחד מתלוצץ על תורת חברו, אבל שנים כו' נדברו, לא אמרו דברו כי אם נדברו, ילמדו יחד לש"ש, שמה שלא יבין יבינהו חברו, או אין תכליתו מה שידבר הוא, רק מה שידבר חברו, והוא יקשיב מה שלא יבין, ולזה אומר נדברו, כי כל אחד נדבר מחברו וחבירו הוא המדבר" [85]. „יהי כבוד כו' — כי היצר מסמא האדם ומראה על הגדול ממנו שהוא מקטני תלמידיו לכן אמר יהי כבוד כו' והנראה לך כחברך תכבדו כרבך וכו' " [86]. והרבה כיוצא בזה.

התלמיד צריך להגן על אמתו ולכבדה יותר מכל, אבל הוא צריך גם לכבד את רבותיו וחבריו. „יהי ביתך בית ועד לחכמים והוי מתאבק בעפר רגליהם — אסור לו לתלמיד לקבל דברי רבו כשיש לו קושיות עליהם, ולפעמים יהי' האמת עם התלמיד, וכמו שעץ קטן מדליק את הגדול, וז"ש יהי ביתך בית ועד לחכמים והוי מתאבק, מלשון ויאבק איש עמו שהוא ענין התאבקות מלחמה, כי מלחמת מצוה היא. וכן אנו נגד רבותינו הקדושים אשר בארץ ונשמתם בשמי מרום, המחברים המפורסמים וספריהם אתנו. הנה ע"י הספרים אשר בביתנו, ביתנו הוא בית ועד לחכמים, אלא הוזהרנו ג"כ וניתן לנו רשות להתאבק וללחום בדברים ולתרץ קושייתם, ולא לישא פני איש רק לאהוב את האמת. אבל עם כל זה יזהר בנפשו מלדבר בגאוה וגודל לבב כאשר מצא מקום לחלוק, וידמה כי גדול הוא כרבו או כמחבר הספר אשר הוא משיג עליו, וידע בלבבו כי כמה פעמים לא יבין דבריו וכוונתו, ולכן יהיה אך בענוה יתירה באמרו, אם איני כדאי אך תורה היא וכו', וזהו שאמרו: הוי מתאבק כנ"ל, אך בתנאי בעפר רגליהם, רוצה לומר בענוה והכנעה ולדון לפניהם בקרקע" [87]. מלא „רוח חיים" הערות מאלפות וקולעות לתלמידי בית האולפנא שהקים ר' חיים בוולאזין, ואם מפסר „נפש החיים" יש לעמוד על הרעיונות שהונחו ביסוד הישיבה, הרי מספר „רוח חיים" יש לעמוד על טיב הלימוד וארחות המוסר שהנהיג ר' חיים בישיבה בראשיתה, ונמשכו אחריו כמסורת הישיבה בכל ימי קיומה [88].

85) רוח חיים, פי' על פ"א ונוספו בו ציונים — מהמסדר ה"ר יהושע העשיל הלוי לעוזין חתן נכדו, ווילנא תרי"ט, פ"ג, מ"ו.

86) שם.

87) שם.

88) ד"ר ש. י. טשארנא ליקט אמרים אחדים משני ספרים אלה להראות על „ר' חיים מולוזין בחור פדגוג" — ראה מאמרו ב„שבילי החנוך", שנה ד', חוב' ו', ניו־יורק חשון תרפ"ט.

הישיבה והעיירה

מתחילה נתכנסו התלמידים שבאו ללמוד מפי ר' חיים בביהכ"נ שבעיירה. אבל לא עברו ימים רבים ובנין מיוחד נבנה לישיבה בוולאזין. הבנין היה של עץ, אבל השמחה היתה גדולה, שכן ראו בו בני הישיבה את ביתם, ולא היו עוד כנטפלים לעיירה. הם לא היו סמוכים על שולחן בעלי הבתים שבעיירה, ופרנסתם ניתנה להם מקופת הישיבה שעם כל דלותה היא רוממה אותם בעיניהם. ר' חיים היה רבה של העיר וראשה של הישיבה. ואף על פי שבראשו וברובו היה תמיד בישיבה לא הזניח גם את בית הכנסת שבעיר. כך כותב בנו ר' יצחק [89]: „בכל רובי תורותיו אשר זכה וזיכה את הרבים, לא הניח ידו מלהגיד לבני עירו אחר תפלת השחר פרשה מסדרא דשבוע יום יום, וכל הנכנסין לבית המדרש יצא מלא דבר כאשר כל אחד קלט לפי דרכו, אוהבי הפשט קלטו עומק פשוטו במקרא, ודורשי הרשומים דרוש דרשו ממה שלקחה אזנם, מה שנזרקה מפיו מדי דברו בקצרה. וכל השומעים שמחו במתק שפתיו אשר ברור מלל, כקורא הפרשה לפני תשב"ר. וכל כך היתה מצוה זו חביבה בעיניו, שהניח כל דבריו בקדש [90] והוה רהיט לבי מדרשא, בעוד שכל הצבור מתפללין וקטן וגדול שם הוא. וחדותא שלימא הוה חדי מינה, באמרו שלאגמורי דבר הצריך תלמוד, לאו כולי עלמא גמירי, וזאת התורה כל אפיין שוין באבנתא, ומטיב לכולם, ועלץ לבו בזה, ילמדו ענוים דרכו".

במשך הימים עבר לימוד החומש מבית המדרש של העירה לבית הישיבה, כמו שנראה בפרקים הבאים, והיתה גם לעתים מעין מלחמה „קרה" (אם נשתמש בלשון ימינו) בין בני העיירה ובני הישיבה. האחרונים כינו את הראשונים „סטאפאקעס" (היינו שראויים הם לצור על פי צלוחית). אבל מלחמה כזאת בין Town? Gown ידועה בכל העירות שהיו בהן בתי אולפנא גדולים.

ישיבת וולאזין התחילה שולחת משולחים שאספו כספים מן הערים הרחוקות והקרובות להחזקת הישיבה, ונמצאו בני העיירה יונקים מן השפע שהושפע על הישיבה ונהנים. כבוד הישיבה עבר גם על המשולחים שלה, ובמקום להפגין על עניותם ולעורר רחמים בלב נדיבים נהגו סלסול בעצמם ותבעו קיום של כבוד ללומדי התורה. סיפורים ושיחות מדרשיות [91] היו מהלכים בעם על אלה, והיה בהם משום בקורת שיש עמה שמחה על המטבע החדש של בן הישיבה שטבעה ישיבת וולאזין.

89) בהקדמה לס' נפש החיים.

90) הכונה לבית הישיבה, וכנראה ששם גם היתה תפלתו.

91) לדוגמא, בס' קהלת יצחק עה"ת, פ' ויקהל.

רבה של וולאזין נעשה לאישיות המרכזית ביהדות הרוסית. באספת רבנים שנאספו במינסק כדי לדון במצבם הרע של בני הכפרים היהודיים בפלכי הדרום[92]) נתקבלו תקנות להטיל חובת הצדקה לפני הדלקת הנר בערבי שבתות וימים טובים, ושם כתוב: „בהתאספנו אנחנו המבוררים מגובערניעש ליטא ורוסיא לבן, באספת ועד המדינה פה ק״ק מינסק, לעיין ולפקח בעניני כלל ישראל... והנה על סדר החלוקה מעות הצדקה הנ״ל לאנשי השטעפין הנ״ל נבחרו כהיום שני מבוררים, שעל פיהם יבא ועל פיהם יצא כל כסף הצדקה הנ״ל, והן המה ה״ה הרב הגאון האמתי המפורסם מוהר״ר חיים אב״ד דק״ק וואלאזין וה״ה הרב המופלג הנגיד מוהר״ר פנחס בהרב מוהר״ר חנוך העניך משקלאב... כל הנ״ל נעשה ונגמר בהסכמת כולנו המבוררים מהגובערניעש הנ״ל באספת ועד המדינה פה ק״ק מינסק, באנו עה״ח יום ג׳ ט״ו סיון שנת תקע״ו לפ״ק, בצרוף כבוד הרב הגאון המפורסם נ״י אב״ד דק״ק וואלאזין יצ״ו״[93]). ובראש החתומים הוא ר׳ חיים מוולאזין.

סמוך לזמן ייסודה של ישיבת וולאזין ע״י ר׳ חיים עלו מתלמידי הגר״א לא״י, ובראשם ר׳ מנחם מנדל משקלוב. ולחיזוק הישוב המחודש בארץ שלח ר׳ מנחם מנדל שני שלוחים לחו״ל. כך מספר ר׳ ישראל משקלוב[94]): „בבוא משולחיו דחקוני ואלצוני, ולא זו מחדר למודי עד שהוכרחתי לבטל מסדרי תורתי ועבודתי, ונסעתי עם השד״ר לוולאזין אל הרב נוח נפש הצדיק הגאון הר״ח ז״ל אבד״ק וולאזין... מה ארבה לספר אם לא יכילו כמה יריעות מה שהיה לנו ביגיעת הגאון דוולאזין, ובחכמתו המרובה וצדקתו הנפלאה... עד שהעלנו לכוונן ישוב חדש בפני עצמו להרב מוהר״ם ז״ל, שנשלח אליו עוד מאנשי תלמידי רבנו הגאון החסיד נ״ע וליסד ביהמ״ד פה עיה״ק על שם קדש הקדשים מרן הגאון נ״ע, אחרי שנתיישב ר׳ ישראל משקלוב בצפת בשנת תק״ע (צפת לפ״ק) חזר לחו״ל לחזק את הישוב בארץ. ואחרי שהוא מתאר את תלאותיו באותם הימים, שהיו ימי מלחמת הרוסים והתורכים, הוא כותב: „וממכות חרב וצרות רבות הצילני הרחמן יתברך למען זכותא דרבים, עדי הביאני אל תוך מדינתי אל בית אבינו, אבי התעודה, הגאון אור החיים הרב דוולאזין, וקרא כל דברי ראשי כוללנו, ויחזקני ויעשרני בכ״ק[95]) ונסעתי למדינת רייסין... והבאתי את הגאון דוולאזין לווילנא ועשינו סדר נכון באה״ק״[96]).

92) התישבותם התחילה לאחר גירוש היהודים מן הכפרים בשנת 1908. ר׳ דובנוב, די״י בדורות האחרונים ח״א עמ׳ 222.

93) הפלס, תרס״א עמ׳ 636, נמסר לדפוס ע״י הגר״ח ברלין.

94) באגרתו „האמת מארץ תצמח״, תולדות חכמי ירושלים, פרומקין־רבלין, ח״ג, עמ׳ 139.

95) בכתב קדשו.

96) שם עמ׳ 141.

בניו ותלמידיו

שני בנים היו לו: ר' יצחק, שמילא את מקומו אחריו, ור' יוסף. כותב תולדותיו של ר' חיים[97] רושם עליו: «בנו השני של הגר"ח היה הרב הגדול רבי יוסף, הנקרא רבי יוסיל שערשאוועד, מדברי ימיו אין אנו יודעים כלום, רק זאת כי נשא בת עשיר אחד בשערשאוו, ויקבל סכום גדול נדוניא, תרי"ג דינרים, אשר לפי מצב הימים ההם היה רב מאד, הוא נפטר בעודנו צעיר לימים. חבורים לא השאיר אחריו, זולת הקדמה קטנה ל«נפש החיים» ודבר חדוש קטן שם». אבל נמצא מכתב של ר' חיים לבנו זה, וממנו ניכר הרב האב כמו הבן התלמיד. זו לשון המכתב[98]: «מחמת כי תלמוד תורה הוא מהדברים הצריכים חיזוק, לא מנעתי מלחזק אותך ולזרז למזורז, ללמוד בזריזות וחשק גדול. כי מה שלומדים בעצלות כל היום יכולים בזריזות בכמה שעות ללמוד כן. והגיון לבך יהי' תמיד בד"ת, ואף בעת האיכל, ועל משכבך רעיונך יהי' בד"ת, ותלמודך יהי' בד"ת עד שיהי' ד"ת שנונים בפיך. ורק לדקדק בישוב הדעת בפעם אחת ועיי"ז תזכור אי"ה. וגם אשר יקשה בפעם ראשון יתורץ בפעם שני בעת חזרתך בדיוק. גם העיקר לאחוז בסברא ישרה. ואשר אינה ישרה לאמיתתה של תורה אף אם מחודדת, אותה תרחיק. וכד דייקת שפיר תשכח, שכל גדולי הראשונים והאחרונים לא נשתבחו אלא בסברא ישרה. כל הישר בסברא גדול מחבריו. וחלילה חלילה שלא להשיב בקינטור לשום אדם בפלפול, אם הסברא לא יכשר בעיניך, כי אין דעות ב"א דומיו זה לזה. וזאת היתה מדת בית הלל שהיו שונים גם דברי חבריהם. אך להקדים שלום ולהשיב בנחת עם כל, ושלא להתייהר נגד שום אדם בשום דבר, כי זולת אשר בעת גבהות הלב נקרא אדם תועבה ובמה. כי לא נתקבל מאן דיהיר. יזהרנו וישמרנו ד' מינה ומקציהה».

ממכתב זה יש לשמוע שגם בנו זה היה גדול בתורה[99], ובעיקר כמה עצות מאלפות על שיטת ר' חיים בלימוד ובחנוך התלמידים. הרבה עצות והוראות נרשמו מפיו ע"י תלמידו ר' אשר הכהן אב"ד טיקטין ושערשוב. הדברים נכתבו בשנת תקע"ט בעוד היות ר' חיים בחיים, ונדפסו בסידור הגר"א ע"י ר' אליהו לנדא בירושלים תרצ"ה[100]. מתוכן אנו לומדים שהחשיב מאד את

97) רמ"ש שמוקלר, תולדות ר"ח, עמ' 62.

98) העתק ע"י רש"ח קוק ז"ל מכי"ק של הגאון ר' דובער קארעלין, אבי הגאון ר' מרדכי גימפל יפה זצ"ל בשביל הר"ש אסף ז"ל, ב«מקורות לתולדות החנוך», ח"ד עמ' קס"ט, בסוף המכתב כתוב: «ע"כ שלח אדומ"ר הגאון האמיתי וצדיק יסוד עולם מרנא חיים שליט"א (?) לבנו הרב הגדול הצדיק מוהר"ר יוסף משערשאב זלה"ה».

99) ואפילו מדבריו הקצרים בהקדמת הס' נפש החיים, והערתו לגמ' יבמות צ"ד ע"ב שכתב בבואו ל«בית אולפנא של כבוד מר אבא הגאון נ"ע, בשעתא דעסקי בבי מדרשא במס' יבמות» יש לשמוע זאת.

100) ראה ר"ש אסף, מקורות, ח"ד עמ' קסח.

לימוד הרא"ש כסיכום הסוגיא לאחר לימוד הגמרא. „הלומד פוסקים בלי גמרא, אומרים ההמון, שזה כדגים בלי פלפלין, ואני אומר: כפלפלין בלי דגים". על לימוד ושינון משניות הוא אומר, שזו סגולה להתמדה ולהבנת הפשט. בדרך כלל החשיב את הבקיאות הנקנית בחזרה מרובה. סיפר לנו רבנו — כותב המחבר — כשבא לפני הגר"א, והיה אז כבן י"ט, ואמר לו: חזרתי סדר מועד י"ד פעמים, ועדיין אין הדברים מחוורים ומחודדים בפי, השיבו בתמיהה: וכי מי"ד פעמים רצונך שיהיו מחוורים וברורים אצלך? חזר ושאלו: אלא מאי ק"א פעמים?[101]) ענהו: כל ימיך בעמוד והחזר קאי[102]). הוא גם צווה לתלמידיו ללמוד תנ"ך עם פירוש רש"י מצודת דוד ומצודת ציון ורד"ק, וללמוד מדרש והגדה, את המאמר: הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה[103]) ביאר באופן מקורי ואופייני לראש ישיבה „שבני עניים מקבלים פעולה בהישיבה יותר מבני העשירים, מפני שאביותיהם לא הרבו עליהם בהוצאות שכר למוד, ונשאר אצלם הכל בכח, ובהישיבה מוציאים מכח אל הפועל. לא כן בני העשירים, שכבר הוציאו עליהם למלמדים מופלגים כו', כל מה שהיה בכחם הוציאו אל הפועל".

שלש בנות היו לר' חיים: אסתר, חסא[104]) ורעלקא. וחתניו לוקחי בנותיו היו: ר' הלל מהורדנא, ר' מרדכי קאמענעצקי מלידא ור' יוסף סאלאוויציק. חתנו הראשון, ר' הלל, בסוף ימיו, וגם אחרי פטירתו הגיד שיעורים בישיבת וולאזין[105]). אחרי פטירת ר' חיים, כשנעשה בנו ר' יצחק לממלא מקומו ולראש ישיבה ראשון חזר ר' הלל להורדנא והיה שם למו"צ (ממלא מקום אביו ר' שמחה) עד סוף ימיו[106]).

101) חגיגה ט, ב: אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחת. המלאך הממונה על הזכרון הוא מיכאל בגימטריא ק"א. וראה בהגהות על הש"ס. ובעל „כלי יקר" עה"ת נתן סימן יפה לק"א, שהוא ההבדל בין זכר (רכ"ז) לשכ"ח.

102) מכות טז, א.

103) נדרים פא, א.

104) אביה הקפיד לכתוב את שמה חסא, על שם חס רחמנא עלן, לפי הגמ' פסחים לט, א, ופעם שינה מדרך כתיבה זו במכתב אליה ע"י שליח, והחזיר את השליח וקרע את המכתב הראשון וכתב אחר במקומו, וכל זה למה? מפני שידע שילמדו ממנו אופן כתיבת השם בגיטין. וכן היה. כ"ז מסופר באריכות ע"י רמ"ש שמוקלה, תולדות ר"ח, עמ' 27-28, ובהע' שם: „הגאון בעל זכרון יעקב מבויסק בס' ג, מביא בשם הגאון מו"ה זלמן אבד"ק ואבער ששמע מהגאון מוהר"ח ששם חסיה צריך לכתוב כמו שנכתב בגמרא חסא, כי אמר שנקראת ע"ש רחמנות".

105) כך כותב נכדו ר' חיים הלל פריד בהקדמת הספר „חוט המשולש": „וגם א"ז הגאון מ' הלל זצלה"ה הגיד שיעור בהישיבה הק' דפה"ק עשר שנים רצופות ומהם כמה שנים עוד בחיי חותנו הגאון רשכבה"ג אדמו"ר זצ"ל, כאשר מצאתי כתוב בין כי"ק א"א הגאון זצ"ל בהספדו אשר ספד עליו בקהל עם בבהמ"ד דפה".

106) בספר „גליא מסכת" לר' דוד אב"ד נאוואהרדאק (שהיה מתלמידיו הגדולים של ר' חיים) ח"ב, עמ' מ"ב, נמצא הספד על ר' הלל, שחלקים ממנו נדפסו בהקדמת הס' חוט המשולש.

מנהג היה בישיבת וולאזין מראשיתה, שיעמוד אחד מימין ראש הישיבה כעוזרו וכמשנהו. זה היה מנהגן של הישיבות הקדומות בא"י ובבבל. וגם ב"חקי התורה הקדמונים"[107]) מדובר על ראשי ישיבות ומתורגמנים. אלה האחרונים נקראים שם, כנראה, "ראשי ישיבה בלתי שרים". ועם יסוד ישיבת וולאזין שימש כעוזרו וכמשנהו של ר' חיים, אחד מתלמידיו־חבריו, ר' יחיאל מיכל ב"ר צבי הירש מנשויז[108]). בספרו "לזכר לישראל"[109]), שכתב, כפי שהוא אומר שם בשער הספר "לזכר לישראל המתנדבים בעם להסתפח בנחלת אבות להיות להם לזכרון ולבני בניהם אשר יתאוו לשתות בצמא דברי חכמים כדרבנות וכמסמרות נטועים בבית הזה, הוא הבית תלמוד אשר הכינותי בק"ק מינסק מהוני אשר חנני ה' בה, וזה עשר שנים[110]) אשר יחסיון בצילי בני עניים שמהם תצא תורה", הוא ממשיך ואומר: "להורותם דרכי העיון האמתי אשר קבלתי מאדומו"ר הרב הגאון אמיתי המפורסם מוהר"ר חיים זלה"ה דק"ק וואלאזין בעת אשר יצקתי מים על ידיו כאשר נתיסדה ישיבתו הרמה ולמדתי לפניו עם תלמידים הבאים לחסות תחת כנפיו ערך שבעה שנים"[111]). מר' חיים למד את דרכי הלמוד ודרכי הנהגת ישיבה. כך הוא כותב: "דרך הלימוד הזה הורני מורי ורבי, הרב הגאון האמיתי, מוהר"ר חיים מוואלאזין זצלה"ה. וכמה פעמים הכלימני מורי על החידושים שחדשתי ע"פ דרך העיון שהיו רגילות, שהיו חשובים בעיני ומתוקים כדבש, וכמעט במשך שתי שנים טרח מורי עלי, עד שנקבע בלבי הדרך הלימוד הלז ותועלתו"[112]).

107) נדפסו בראשונה ע"י ר"מ גידמן (בתרגום העברי, התורה והחיים, ח"א עמ' 77-80) ור' מאיר איש שלום ב"בית תלמוד" שנה ח', ואח"כ ב"מקורות לתולדות התנוך" מאת ר"ש אסף, ח"א מעמ' ו.

108) ייחד עליו את הדיבור ד"ר יצחק ריבקינד, ראש־ישיבה אלמוני בוולוזין — ר' יחיאל מיכל מנשוין, ספר טורוב, בוסטון מס. תרצ"ח, עמ' 232-239.

109) לזכר לישראל, ה"ר יחיאל מיכל ב"ר צבי הירש ממינסק, פי' על פרקי אבות, ובסופו קצת חי' על מס' ב"מ גיטין וחולין, וילנא והוראדנא תקצ"ד.

110) לפי זה יסד את הישיבה במינסק בשנת תקפ"ד.

111) משנת תקס"ג עד שנת תק"ע. כשקרא ר' חיים במכתבו שנכתב בעש"ת תקס"ג לשאר אנשים אשר כגילו שיתנדבו להיות בין המלמדים תפס, כנראה, ר' יחיאל מיכל את הדברים כפשוטם, ונענה לקריאתו. גם ר' הלל, חתנו של ר' חיים, אחד המסכימים על הספר, כותב על המחבר ר' יחיאל מיכל: "ועל ידו נתיסד ישיבה דק"ק וולאזין ולמד ולימד עם תלמידים רבים בפני אדמו"ר חותני מהר"ח ז"ל". ורבנים מסכימים אחרים כותבים עליו כי "גדולים מעשיו אשר קעבד דלא תשתכח תורה מישראל ולמד לבני יהודה קשות (מלבד הרמז לפסוק "ללמד לבני יהודה קשת" יש כאן גם רמז ללימוד ההלכה שאמרו עליו, במגילה כא, א: קשות מיושב) בישיבה גדולה בק"ק וולאזין", "הוא היה ראשון ממיסדי הישיבה החשובה דק"ק וואלאזין". ראה מאמרו הנ"ל של ד"ר יצחק ריבקינד עליו.

112) סוף ההקדמה. וראה למעלה הע' 82.

מתלמידיו הגדולים האחרים היו: ר' יעקב מקארלין בעל „משכנות יעקב"[113] ר' דוד טיביל ממינסק בעל „נחלת דוד"[114] ר' יוסף מסלוצק, ר' דובער מטורעץ[115] ר' מנחם מאנדיל ר"מ במינסק[116], ר' יוסף מקריניק[117], ר' יעקב מאיר מייעלובקה[118], וכמה אחרים. ומתלמידיו הגדולים שעלו לארץ ישראל וחיזקו בה את הישוב וישיבותיו: ר' יוסף זונדל מסלאנט[119], ר' אברהם שלמה זלמן שפירא[120], ור' מאיר שלום ב"ר שמריהו הכהן מילידי קארעליץ. על האחרון מסופר ששימש את ר' חיים בוולאזין י"ד שנה, ואחרי כן שלחו רבו לווילנא לעמוד שם בראש ישיבה. קנאו בו חבריו וניסו לקפחו בהלכות. בא ר' חיים לווילנא ושהה שם

113) משכנות יעקב, ה"ר יעקב אהרן אבד"ק קארלין, דרושים בפלפול והלכות, שקלאוי, תק"ע.

114) ראה למעלה הע' 74.

115) ראה במכתבו של ר' יהודה יודיל עפשטיין, מילואים ל„סערת אליהו".

116) מכתביו נדפסו ע"י תלמידו ר' בן ציון מלוצין בירושלים, בספר שנקרא בשם „אגרות שלום". מכתבו בנוגע למלמדות ולדרך הלימוד, נדפס ע"י ר"ש אסף, מקורות, ח"ד עמ' קע"ר-קע"ז. הוא נזכר ע"י ר' יחיאל מיכל, בהקדמת ספרו „לזכר לישראל: „ודכירנא שהרב הגדול המפורסם בתורה ויראה מו"ה מנחם מאנדיל נ"ע שהיה דר בחצרי כמה שנים והיה נותן שבח להשם שאין לו חצר בית חומה כשהיה רואה אפילו טירדא קטנה שנעשה לי מנכסים".

117) מכתבו שכתב בזקנותו בשנת תרכ"ה לעורר נדבות לטובת ישיבת וואלאזין בהקופת ר' ייצה"לע מוואלאזין יזכר להלן.

118) הוא נפטר בצעירותו, ור' יהודה ליב ב"ר אליעזר אב"ד זלאבין מספידו בספרו „קול יהודה", נדפס ביוזעפאף תקפ"ו (עמ' נו-נז): „עיר קטנה שמה יילאוקע, בא אליה מלך גדול, מאן מלכי רבנן, מוכתר בנימוסין, אב בחכמה ורך בשנים, ה"ה תלמיד של הגאון החסיד אביר הרועים מדברנא דאומתא, ריש מתיבתא דכל מדינת ליטא, אדומ"ר חיים מוואלאזין, והיה האיש ההוא תם וישר... והאיר עיני דורו באור תורתו, ושמו גרם כי שמו יעקב, ויעקב איש תם יושב אוהלים, הקים תלמידים לעשרות ולמאות, הוציא יקר מזולל, אור תורה מחייהו, נר ישראל, שמו יעקב מאיר, בראותו כי גלה כבוד מישראל ונלקח ארון אלקים בפטירת הגאון אמו"ר החסיד מהר"ח מוואלאזין הנ"ל פחד וחרד פן יתפזרו בני ישיבות הגאון ויתמעט כבוד התורה, ולמען לא תהיה תורה מונחת בקרן זוית אימץ לבו בגבורים, ואסף אליו כל יתום וכל בן אלמנה, אשר אין יד אמו משגת לשכור לו מלמד והושיבו בין ברכיו" וכו'.

119) רבו של ר' ישראל מסלאנט. הוא נולד בר"ה תקמ"ו, בא לירושלים בח' כסליו תקצ"ח, ונפטר שם בג' במרחשון תרכ"ו. ראה עליו תולדות חכמי ירושלים, פרומקין-רבלין, ח"ג עמ' 220-221.

120) תולדות חכמי ירושלם, פרומקין-רבלין, ח"ג עמ' 177. אחרי בואו לא"י יצא כמה פעמים בשליחות לגולה, ע"ש.

כשני חדשים „ובאותן הימים היה דרכו של מורי הגאון ז״ל להיות מעוטף בטלית ותפילין כמנהגו בכל הימים, כפוף ועומד בישיבת תלמידו הגדול הנז׳, והיה נושא ונותן לפניו בהלכה, שואל ומקשה כאחד התלמידים, והרר״מ ז״ל היה מפלפל עמו ושונה ומתרץ לו כל דבר הקשה״[121]).

פטירתו.

כך מתאר בנו ר׳ יצחק, אותו יום שבו כבה נרו: „רגע היה משפיל גופו בדבריו, כאשר הרגיש שישוב העפר אל הארץ כשהיה, ופניו שחורות כעורב, וכרגע היה מתאזר עוז בדביקות נפלא ופניו היו מאירים כאור פני מלך חיים״[122]). ביום י״ד חשון תקפ״א שבק חיים.

בספר „אגודת אזוב״[123]) אומר עליו המחבר בהספדו: „הנה כי כן קרה לנו ביום ה׳, י״ד לחדש הזה, יום בא השמש בצהרים. פתאום נאסף מנו בחטאינו מ״ו גאון עוזינו, מופת דורנו, החריף ובקי בחדרי התורה, ולו נגלו שערי אורה בסתרי התורה, החסיד המפורסם מו״ה חיים זצ״ל, ריש מתיבתא דק״ק וואלזין יצ״ו. הוא הגבר הקים עול תורה בישיבה שיש בה סמיכה בק״ק הנ״ל, ועל ידו החזיקו גם בשאר הקהילות הקרובות והרחוקות, אשר זה שנים רבות שפסקו הישיבות במדינת ליטא, ואין דורש ומבקש, עד אשר העיר ה׳ את רוח חיים להחזיר עטרה לישנה, ותורה ריבץ, ותלמידים קיבץ, כלובש תשבץ בקרית יעבץ. כמה גדולים מעשי רבינו חיים בצדקות וגמילות חסדים והכנסת אורחים אשר הפליא לעשות כל ימיו גם עד זקנה ושיבה טובה. אם אמרתי אספרה כמו, מדותיו התרומות, לא ידעתי ספורות למו. רבה דעמיה מדברנא דאומתיה. כי יבוא דבר למשפט, וכל דבר עצה על פיו יצאו ועל פיו יבואו. והנה אבדה עצה מבנים, ומי יגדור גדר, ומי יעמוד בפרץ, אפס עצור ועזוב. הי חסיד, הי עניו, תלמידו של רבינו הגדול והקדוש הגאון מאור הגולה, רבנו אליהו החסיד נ״ע, אשר יצק מים על ידו בשמושו ולמודו, דברי אלקים חיים״ [124]). ספר מספד

121) שם, עמ׳ 176. בשנת תקצ״ו עלה לירושלם ונפטר בי״ז סיון תקצ״ט. שם כתוב: „והיה בקי ושלם בתלמודו ומעורב בין הבריות ורצוי בעיניהם, והיה מחבב את עיקרי הלשון ודקדוקיו, אשר לזאת היה בקי מאד בחכמת הדקדוק״ — כ״ז מסיפורי חתנו הרה״ג הגדול הרב מראדישקאוויץ.

122) בהקדמה ל„נפש החיים״.

123) אגודת אזוב, ה״ר משה זאב אבד״ק ביאליסטוק, דרושים והספדים, ביאליסטוק תקפ״ד.

124) בעל אגודת איזוב מזכיר בספרו דברים משל ר׳ חיים. לדוגמא. שם דף מ״ד ע״ב: „והרציתי סוף דברי אלו לפני ידיד ה׳ הגאון מופת הדור מו״ה חיים זצ״ל אב״ד ור״מ דק״ק וואלאזין, והשיב לי שזה כחמשה עשר שנה שעמד ג״כ על דברי הרא״ש בתשובה הנ״ל והש״ע בח״מ מדברי הרא״ש בפסקיו בקדושין הנ״ל, וחיבר ע״ז קונטרס מיוחד, והביא עוד דעת גדולי הראשונים החולקים על דברי הרא״ש בתשו׳ ב׳ הנ״ל,

„נחל דמעה" חובר עליו ע"י ר' צבי הירש קאצינעלנבויגן מווילנא[125]). ובספר „גליא מסכת"[126]) דורש ר' דוד מנברודוק בהספדו על ר' חיים את הפסוק את „מספר ימיך אמלא": „הנה הצדיק המנוח הלך למנוחתו כבוד, זקן ושבע ימים, בן ע"ב שנים, ונולד ביום ב' דשבועות, ונעדר מאתנו ביום ה' י"ד סיון, ולפי רז"ל[127]) את מספר ימיך אמלא, מלמד שהקדוש ברוך הוא יושב וממלא שנותיהם מיום אל יום... לפי זה יש לדקדק אחריו, למה לא נתקיים בצדיק הזה מקרא הזה... בצדיק הזה נתקיים במועדו וזמנו מקרא שכתוב את מספר ימיך אמלא, היינו ימי תמימים שלו, מיום שנימול, שנולד ביום ב' דשבועות ונימול ביום י"ד סיון, לפיכך ביום הזה מלאו ימיו תמימים, מכוון מיום ליום".

כשכתב מיכה יוסף ברדיצ'בסקי את מאמרו „תולדות ישיבת „עץ החיים"[128]) ביקש מאת רבו הגאון הנצי"ב להעתיק עבורו את נוסח המצבה שעל קברו של ר' חיים (ושאר המצבות) וכן עשה. וזה נוסח המצבה כפי שנדפס שם[129]):

חכמת תלמוד בבלי ובינת תלמוד ירושלמי, מקור חיים.
יפי זוהר הקבלה, ותפארת זיו האגדות, בחרו בחיים.
יראת ה' טהורה, עצה ותושיה וגבורה, חלקם בחיים.
מסתרי מדרשי רבים, ומטמוני דעת אלקים, מצא חיים.
בבית תלמודו ומדרשו, ובין תלמידיו, יודעי ארחות חיים,
נהי ובכי ומספד, כי עלה מהם, נפש החיים.
יללה והגה והי בכל אשר בו רוח חיים.
צעקת אראלים, נשבה רוח ה', נשא רוח חיים.
חסד ואמת וצדקה, מרום לפניו הלכו בארצות החיים.
קדושה וענוה צדק, קצוי ארץ מלאה דרך חיים.
זורח היא שם, אל מקומו שואף, עץ החיים.
לקח אותו ה' לראות בטוב ה' בארץ החיים.

אשר הונף ואשר הורם, עטרת ראשנו, רוח אפנו, אבי אבי רכב ישראל ופרשיו, הגאון הגדול, הי חסיד, הי ענו, כקש"ת מרנא חיים נ"ע האב"ד ור"מ דק"ק

והעלה שלא לעשות מעשה כפסק השו"ע דלעיל, והקונטרס הנ"ל נאבד מידו בעת השריפה ר"ל, על כן לא הי' יכול לשלחו לידי עכ"ד.

125) נחל דמעה, ה"ר צבי הירש ב"ר שמחה קאצינעלנבויגן, הספד על מות הג"מ חיים אבד"ק וואלאזין, וילנא תקפ"א, ובדף ט"ז שם, כמה בתים של חרוזים: עפר וואלאזין לגפריח, נחליה לוטפת וכו' וכו'.

126) גליא מסכת, ה"ר דוד ב"ר משה אבד"ק נאחאראדאק, ח"ב (דרושים) וילנא תר"ה, עמ' 65.

127) ראש השנה יא, א.

128) האסיף תרמ"ז עמ' 231-242. וראה הערות על המאמר הזה מאת הגאון ר' חיים ברלין, במכתב שנדפס ב„בית המדרש", תרמ"ח, בעריכת מ. י. ברדיצ'בסקי.

129) ואחרי כן בתולדות ר"ח, עמ' 57-58.

וואלאזין, אשר יצק מים חיים ע"י עיר וקדיש בשמיא, גאון האמתי, אור העולם, רבן שכבה"ג כקש"ת מרנא ורבנא החסיד המפורסם מ' אליהו מווילנא, ואחי ראש אלפי ישראל הגאון וצדיק דמי לבר אלהין, קדוש יאמר לו, מ' ש. ולמן נ"ע. שבק לן חיים, יום ה' לסדר „ויהי בנסוע הארון" י"ד סיון, שנת „כל הכתוב לחיים" לפ"ק.

את מספדו עליו מסיים תלמידו המובהק ר' דוד טעביל ממינסק, בספרו „בית דוד" במלים אלו: „ובאלה נקווה להתנחם בהשאר לנו אחריו ברכה, בית המדרש הגדול והקדוש, ובן ישוב על כסאו, הוא ניהו בנו, הרב הגאון ממלא מקום אביהיו. הן בעודנו חי הוא הוא היה המכניס והמוציא, וכל צרכי הישיבה נחתכים על פיו. על פיו יצאו ועל פיו יבואו, ותורה יבקשו מפיהו, כי הוא המלמד ההלכה לבני הישיבה בהיי אדמו"ר, ותהי המשרה על שכמו. לזאת מורי ורבותי באו ונעביד תמכין לאוייתא, אלה מפה ואלה מפה, להחזיק בית תלמודו של רבינו, ולהרים קרן התורה כי באורה נראה אור. אחי ורעי, אם לעת כזאת ירפו ידינו מלהתנדב אל נדבת הישיבה מעט קט, מה מאד נקל לנו להנתק מוסרות עול התורה מעל צווארינו, כי ירך לבבו בראותו כי אזלת יד, ויהי' הקולר תלוי על צווארינו. הבו לה' תיפשי התורה, הבו לה' כבוד ועוז. עלינו לשבח לאדון הכל, כי נשאר לנו בית תלמודו ומדרשו של רבינו, ומנהיגו. ובכל כוחינו נשתדל להרים קרן התורה ולפאר בית מדרשו של רבינו אשר הוא לנו למקדש מעט[130]) בגלותינו, הבית הגדול שמגדלין בו תורה. ובכל עצמת יכולתינו נתנדב נדבת הבית הלזה, ונדבת התלמידים ההוגים בו, להיות להם לאכלה לבל יחסר המזג ולבל יחרב ח"ו בית תפארתינו, כי מה נעשה לבני העניים האומללים אשר אין יד אביהם משגת לגדלם לתורה ולתעודה, אשר עליהם באתה הפלגת האזהרה שבדברי חז"ל, הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה. ובמה נצא ידי חובתינו, אם לא בהחזק בדק בית תלמודו של רבנו, אשר שמה יתאספו ושמה יתקבצו ושמה יהגו בתורת ה', עשיר ורש יחדיו. ובאלה נוחיל להרפא מעט ולקומם מוסדי עולם אשר נתרופפו בפטירת רבינו, כי מצוות נדבת צדקה זו, יש בה מהתורה והעבודה וגמילת חסדים, כי כבר קדמו אמרינו, כי בהגיון התורה לבדה יכוון ג"כ לקומם מוסדי עולם, כאשר שנו אנשי כה"ג הראשונים, ומצורף לזה, כי גם עבודה וג"ח מעשיים, על דרך ששנה שמעון הצדיק, נכללו במצות צדקה זאת, יען כי מבלעדי הגיון התורה גם העבודה נמנעת, כדברי חז"ל[131]), ולא עם הארץ חסיד. אשר לזאת אם נתנדב בכל לבנו לקומם בית מדרשו של רבינו, יתחזקו עמודי עולם, ושלשלת המדות אשר העולם נשען, עליהם יעמדו על מעמדן ומצבן[132]), ורוב שלום יהי' לכולנו. ברוך דיין אמת לעד ולנצח נצחים, אמן".

130) השוה מגילה כט, א.

131) אבות ב, ה.

132) השוה לדברים אלה לשון ההקדמה של ר' ייצה'לע ל„נפש החיים": „ובנה לו בית תלמוד גדול עומד על שלשה עמודים, תורה ועבודה וג"ח".

בן ותלמיד

השושלת הוולאוזינית, שנמשכה מעת ייסוד הישיבה ועד חורבנה לא עברה תמיד מאב לבן, אף כי נשארה בתחום המשפחה. לא הרי שושלת צדיקים וחסידים כשושלת ראשי ישיבה מורי תורה. התורה אינה ירושה. „ואף שהתורה מחזרת על אכסניא שלה", כתב ר' חיים בפירושו לאבות[1] „זהו אך כאדם שיש לו מכיר בעל אכסניא בעיר, והוא מחזר על האכסניא להתאכסן אצלו אך באיפן אם גם בעל האכסניא חרד לקראתו לקבלו בסבר פנים יפות ומתקן את האכסניא לפניו, אבל אם האיש התנכר לקראתו הוא שב לאחור לבקש אחר שיקבלהו בסבר פנים יפות".

ר' יצחק מילא מקום אביו כרבה של וולאזין וכראשה של הישיבה. אבל ממכתב אחד שנשלח ע"י אנשי וולאזין לרבני ווילנא יש לראות שבראשיתו היה ר' יצחק ירא הוראה ולא הקפיד אם פנו אנשי עירו בספקותיהם לרבני העיר ווילנא. במכתב זה ישנו ענין מכמה בחינות[2] לימים הראשונים שלאחר פטירת ר' חיים, וכדאי לפרסמו במילואו:

„ארזי הלבנון, אבירי התורה, בעלי תריסין יפה וברה; מהם תצא תורה, הלא המה המופלגים והמפורסמים חריפים ובקיאים, דפקיעי שמייהו, חכמים ונבונים, יראים ושלמים, חסידים קדושי עליון ופרושים עומדים בפרץ גאוני ארץ, המה רבני המו"ץ דק' ווילנא וחכמיה שיחיו, זיו אורם כשחר יבקע, כל חד לפום חורפי' מצוין לשבחי'.

„לן יאי למיבכי על שנוטל כבוד מאווירנו וגלה משושנו, שהיתה כלילת יופי משוש לכל הארץ, ממנה יצאה תוצאת חיים באר מים חיים, לכל שואל כענין הי' משיב כהלכה, הלכה ברורה, ועתה כאשר נוטל כבודנו ונפלה עטרת ראשנו, מי ישקנו מים של תורה, הלכה ברורה, ואל מי מקדושים נפנה, אם לא אל כבוד שם קדשם ותפארתם, אשר הם פארי הזמן ראשי הגולה, הם יורונו את הדרך, דרכה של תורה, אשר נלך בה, ואת המעשה אשר נעשה.

„בדבר השאלה, סירכא עם מכה בדופן, שכבר הורה זקן פה קהלתנו, ח"ת הגאון המנוח בעל המחבר ספר שאגת אריה ז"ל, כשהי' אב"ד פה קהלתנו, ואשר בכל תפוצות ישראל נוהגים לאיסור עפ"י פסק הרמ"א ז"ל, והגאון הזקן הנ"ל הורה וקבע פה קהלתנו הלכה למעשה כהרב בית יוסף, להתיר בלי כל בדיקת הריאה. ואח"כ כשהי' הכהן הגדול הרב הגאון מהור"ר רפאל ז"ל, בעל המחבר ספר תורת יקותיאל, אב"ד דגליל שלנו[3], הורה עפ"י פסק הרמ"א.

1) רוח חיים, אבות פ"ב על משנה: והתקן עצמך ללמוד תורה שאינה ירושה לך.

2) ראה ר' ברוך הלוי עפשטיין, מקור ברוך, ח"ג עמ' 1178-1182.

3) ראה דברי ר' ליפמאן ראבינאוויץ ממינסק, כמילואים ל„ספרת אליהו", שלא היה ר' רפאל רב בוולאזין כי אם במינסק ואחרי כן בפינסק, לפני שיצא לפוזנא ולהמבורג. ולפי זה, הכוונה שוואלאזין היתה שייכת לגלילות הנ"ל.

ושוב הי' פה קהלתנו הגאון בעהמ"ח ס' שאגת אריה ז"ל[4], הי' כצחוק בעיניו על ששאלוהו עוד הפעם בענין שאלה זו. ותשובתו הרמתה היתה על זה: הלא כבר הוריתי פה להתיר, ואל תחושו לדברי הרב הכהן הגדול, מחמת חכם שאסר. ובצחות לשונו השיב: כשר, כשר.

„ועפ"י תשובתו זאת נהגו וקבעו פה קהלתנו הלכה כמותו, זה ערך שבעים שנה, היינו אף קודם נשיאות כבוד אדמו"ר הרב המנוח הגאון מהור"ר חיים ז"ל, כי בעצמו שמע מפיו הקדוש על זה להתיר. אך בזאת לא נשאו לבו של אדמו"ר ז"ל להתיר במקומות אחרים זולתי פה. ואדרבה קרא תגר על כל מי אשר נשאו לבו להתיר במקומות אחרים. ולבסוף ימיו הי' מרגלא בפומי' לפני השוחטים דקהלתנו, שיצוה את בנו אחריו שלא לנהוג עוד היתר זה, וגם הנה יצא מפיו הקדוש אל בנו הרב המפורסם כש"ת מהור"ר יצחק נ"י, אב"ד דקהלתנו, שבדעתו לצוות אותו על הדבר הזה[5].

„והנה כאשר לקח אותו אלהים לפתע פתאום, ולא נמצא אחריו שום ציוה על זה, נשארנו כתורן בראש ההר. ועתה כאשר קם תחתיו למלא מקומו, בנו הרב כמוהרי"ץ נ"י, ואינו רוצה לומר בזה לא היתר ולא איסור, חזינן לדעתי' שזה הוא מפני שאינו רוצה בשום ענין לעשות דבר שהוא נגד רצין אביו המנוח ז"ל, כאשר הי' באמנה אתו לנהוג בכבודו כל ימי חייו. ואנן מה נעני אבתרי'.

„עתה כל העיר נבוכה, ותהי צעקה גדולה, כי זה מילתא דשכיח טובא, והפסד מרובה מזה.

„לזאת בכת"ר הנשאה תלינו בטחוננו, הם יורונו את הדרך נלך בה ואת המעשה אשר נעשה בזה, לקבוע הלכה ברורה, ולא נהי' כמתעתע בדבר הזה, ויסירו מעל כבוד הרב האב"ד דקהלתנו נ"י ומעלינו את תלונות אנשי קהלתנו, אשר קשה עליהם הדבר הזה, לשנות בדבר הלכה הקבועה בפה מדור דורות להיתר מגאוני ארץ, אשר מימיהם אנו שותים, ונזכה להתאבק בעפר רגליהם. ולתשובתם הרמתה אנו מצפים לקבל ע"י שלוחנו מוכ"ז ציר מיוחד הנשלח בזה.

„כה דברי המיחלים לתשובתם, אנחנו יושבי על מדין פה קהלתנו הבאים על החתום, בצירוף חובשי ביהמ"ד דקהלתנו, יום כ"ג כסלו שנת תקפ"ב, פה וואלאזין"[6].

4) זו הפעם השניה להיות בעל שאגת אריה רב בוולאזין; הפעם הראשונה היתה בשנת תקכ"ד, כשלמדו ר' חיים מוולאזין עם אחיו ר' שמחה לפניו.

5) השוה עדיות סוף פ"ה, ותמצא שבצדק קרא ר' ברוך עפשטיין תגר על בעל תולדות ר"ת, שלא הבין דבר המכתב הזה כהלכה.

6) על החתום באו שמונה אנשים, כנראה הדיינים ומחכמי הישיבה.

הימים היו סוף ימי הצאר אלכסנדר הראשון, וראשית ימיו של הצאר הצורר ניקוליי הראשון, זה האחרון עלה למלכות בשנת 1828 (תקפ"ו). הגזרות תקפו ותכפו זו מזו וזו לאחר זו. גזרת הצבא לכ"ה שנים, וחטיפת ילדים בני שתים עשרה מחיק הוריהם (הקאנטוניסטים) וצמצום תחום המושב, וכל שיטת ההמרה בכפיה מסותרת ששלטה בתקפה עד שנת ת"ר (1840) עשו את כל העולם כמין כותל לפני היהודים ברוסיה. ואם יש את נפשנו לדעת את המעין ממנו שאבו „בין מצרי שאול ומצוקות שחת, בין עקרבים, תבחומות אל, בטחון עצמה, אורך רוח וכח ברזל לשאת יד כל עמל", בלשון משורר ישיבת וולאזין, כיובל שנים אחרי כן, עלינו לסור אל הישיבה הזאת. ר' יצחק הנודע בעם בשם החבה, ר' איצה'לע מוולאזין, הרחיב את גבול הישיבה בתלמידים ממאה למאתים, ובנה בית חומה במקום בנין העצים הישן[7].

על התמורה

בשנת ת"ר באה תמורה בשיטת השלטון הרוסי כלפי היהודים. הרבה נדרש על שנת ת"ר[8]. באותה שנה (27 דצמבר 1840) נוסד „ועד לקביעת דרכי תיקון יסודי של היהודים ברוסיא". התיקונים בדת שנעשו במערב אירופה עמדו למופת בעיני שר ההשכלה הרוסי אובארוב, לא כתנועה עממית רוסית אלא כתכנית מכוונת כלפי היהודים בידי השלטון. ד"ר מאכס ליליינטהאל הוזמן מטעם הממשלה להיות מבשר ההשכלה בערי תחום המושב היהודי. ב־22 ליוני 1842 (תר"ב) יצאה פקודה לקבוע השגחת הממשלה על כל בתי האולפנא ליהודים לרבות החדרים והישיבות. נוסד ועד שבו נכנסו מן הרבנים ר' יצחק ראש ישיבת וולאזין ור' מנחם מנדל מליובאוויטש, ושנתכנס לישיבות בפטרבורג[9]. על אותה אספה כותב בן אותו הזמן: „כל אשר לו עינים לראות יראה בכבוד האספה היושבת בעיר המלוכה לפקח על דברי הכלל, ויקח מוסר לדעת כי לא אבדה חכמת רבנינו ובינת מלמדינו... להמתיק סוד עם הראשונים ליד המלך. כבוד הרבנים מהר"י מוולאזין... לא יהיה לכלימה, האף כי המה מגודלים מנעוריהם בחכמת הספרים[10]".

7) מ. י. בארדיטשעווסקי, תולדות ישיבת „עץ החיים" האסיף, תרמ"ה עמ' 233: „הוא הרים דגל הישיבה, כי סתר בנין העץ ויבן חומה נשגבה וגם השתדל להרבות מספר בני הישיבה עד שנתאספו למספר 200, הפרס אשר נתן להם לא היה יותר מן 35 קאפ' לשבוע, אך גם זה ספק די צרכי בן הישיבה לרגלי הזול הגדול אשר היה אז, כאשר שמענו ואבותינו ספרו לנו".

8) ראה מה שכתב הרב יהודה אלקלעי ב„הלבנון" שנה ה' גליון מ"ח ובספרו „שלום ירושלם" ובכמה מספריו האחרים על שנת ת"ר.

9) ש. דובנוב, דברי ימי ישראל בדורות האחרונים, ח"ב, עמ' 127.

10) גינצבורג, המוריה, מאמר קיקיון דיונה, מובא במאמרו של מ. י. ברדיטשעווסקי, האסיף תרע"ה עמ' 240.

ובמכתבו מ־13 ספטמבר 1842 (תר״ב) כותב מאכס (מנחם) ליליינטהאל לניסן ראזענטהאל על ביקורו בוואלאזין ועל הרושם שעשה עליו ר׳ יצחק ראש הישיבה: „הנה זה שני שבועות אשר נשאתי את רגלי ושמתי פעמי לק׳ וואלאזין, ואציע לפני אדוני ראשי פרקים מן כל המעשים אשר נעשו בוואלאזין, מינסק וגראדנא. בוואלאזין קדמתי פני הגאון המפורסם וכו׳ מה״ו יצחק, ומצאתי בו איש חכם ונבון, משכיל ודורש אלהים, ועליו רוח חכמה ובינה, רוח עצה ודעת ויראת ה׳; ששתי כעל כל הן להיות מקובל ממנו כבן אהוב ונחמד, כי אבי אבי קראתיו, רכב ישראל ופרשיו. וכאשר ראו משולחי ווילנא ומינסק, כי הוא הגדול בישראל, שם פניו אלי ולא הסיר ממני אהבתו, כאותם הצבועים, אשר רוממות אל בגרונם ובידם חרב פיפיות, התקרבו גם הם אלי, כרתו עמי ברית אהבה. ושנינו נשבענו בשם ה׳ אלהי אבותינו להיות לנצח אוהבים נאמנים, ולבלתי נבגיד איש באחיו לחלל ברית האהבה, האחוה ומרעות״ [11]).

ליליינטהאל לא בגד בר׳ יצחק מוולאזין שנתן אמון בו, וכשנוכח שכוונת השלטון הרוסי לא היתה להשכלה כי אם להמרה (שנת ת״ר היא גם בגימטריא שקר כתב הרב יהודה אלקלעי) [12] עקר את רגליו מרוסיה ובא לאמריקה.

ר׳ יצחק הכניס כנראה את לימוד החומש מדי יום ביומו, שהנהיג אביו בבית המדרש של העיירה, לתוך הישיבה גופה, ורבים זכרו שיעורו זה, שעשה עליהם רושם גדול [13]). עסקנותו בצרכי צבור ולהצלת הישיבה [14]), הוציאה אותו מכתלי הישיבה ומתחום העיירה וולאזין [15]).

חתניו הגדולים.

בכ״ו סיון תר״ט נפטר ר׳ איצה׳לע בהיותו בדרך בעיירה איוויניץ, וחתניו ר׳ אליעזר יצחק בנו של ר׳ הלל מהורדנא (גיסו) ור׳ נפתלי צבי יהודה ברלין

11) המכתב נדפס בשלימות ב„מקור ברוך", לר״ב עפשטיין, חלק ראשון, עמ׳ 1078־1080.

12) ראה למעלה הע׳ 8.

13) א. קופערניק בהמליץ, תרמ״ב, גליון 6 (ומובא בהאסיף תרמ״ה עמ׳ 240) כותב: „מדי דברי בו עוד וכוי אזכור את ימי נעורי, ועד היום לא אשכח רגשת העונג עת בכל יום ויום ראיתי את הגאון ר׳ יצחק ז״ל, הקדוש הנאור והנעלה על כל בני דורו, יורה לנו בבקר בבקר הפרשה מפרשת השבוע ע״ד פשוטו של מקרא הממשיך את הלב. מי שלא ראה את פני הגאון הנ״ל אשר חואר פניו כפני מלאך אלקים, ומי שלא שמע מדבורותיו המרעיפים בשל וכמטר לקחו, לא יכול לצייר לעצמו עונג הנפש ורגשות לב טהור, שברא לנו אלקים״.

14) בעתון „רוססקי יעווריי", שנה א׳, נדפס סדר הלימוד שהציע בשביל הישיבה (האסיף עמ׳ 240).

15) ר׳ יעקב הלוי ליפשיץ, הכרם (תרמ״ח) בעריכת א. אטלס כותב במאמרו „דור וסופריו", שם עמ׳ 181: „מדור השני אחר הגר״ח נמצא את המדברנא דאומתא, בנו הגאון הצדיק החכם הכולל ר׳ יצחק מוואלאזין, אשר היה כעין דמות דיוקנא קטנה של אביו

היו ממלאי מקומו בישיבה[16]. ר' אליעזר יצחק לא האריך ימים. וכך כותב עליו בנו, שאסף את תשובותיו וחידושיו יחד עם של ר' חיים ושל חתנו ר' הלל, לספר „חוט המשולש": „מר אבא הגאון וצדיק ז"ל אשר עוצם שקידותו ידוע ומפורסם לכל, ובימי אבלו על אביו הגאון וצדיק ז"ל[17] כל תלתין יומין הוה מהדר לי' לתלמודא דכולא ש"ס, וכל גאוני זמנו נשאו ונתנו עמו בשאלות שונות[18] עוד בימי נעוריו לרגל גודל החריפות והבקיאות אשר הראה בעת העריך השיעור בהישיבה הק' ק"ק וולאזין, ולאור תורתו הלכו רבים וכן שלמים. אבל, הה! חשכה השמש בצהרים. עודנו באבו נקטף עלה השמימה בן מ"ד שנה [ביום ה' י"ט אלול שנת תרי"ג]. כארבע עשרה שנים לפני מותו נחלה במחלה אנושה ר"ל, ואף כי מצב בריאותו הי' ברע מאוד ובחלישות נוראה, ובכל זאת מגודל אהבתו וחשקו אל התורה לא מש מאהלה ולא מנע בר, ואזר חיל להטיף אמריו בהישיבה שני פעמים בשבוע, בכל פעם לא הי' ביהמ"ד בלא חידוש בחריפות ובקיאות".

סדר הלימוד בישיבה.

חותם תכניתה של ישיבת וולאזין היה פשוט בתכלית הפשטות. בכל יום ויום אחרי הצהרים ניתן שעור על דף גמרא על פי סדר הש"ס, החל מברכות וגמור בנדה. השתתפות התלמידים בשיעור היתה רשות ולא חובה. אף לימוד המסכת לכל תלמיד היה מסור לו לעצמו, ללמוד במקום שלבו חפץ. כל תלמיד היה בוחר בתחלת זמן הלימודים המסכת שהוא רוצה לעסוק בה, והיה מקבל מן הממונה על הספרים אותה המסכת. עינו של המשגיח היתה פקוחה על התלמיד שישקוד על לימודו ולא יוציא זמנו לבטלה. אף ראש הישיבה היה נכנס כמה פעמים ביום וגם בלילה והיה עובר על יד הלומדים כדי להשיב על שאלה הנשאלת או כדי לפתוח למי שאינו יודע לשאול.

הגאון ר"ח. גם הוא היה נקרא בכל הגליל וילנא בשם סתם הרב. כל מחשבותיו והגיוניו היו תמיד רק לטובת הכלל. בשנת תר"ב נבחר לשבת בועד הרבנים בקמ"ר ספ"ב; החזקתו את הישיבה הק' בוולאזין אשר עשה אוזנים לתורה, חכמתו ונועם לקחו ותשובותיו הנפלאות למשכילי דורו עודם מתהלכים בקרב האומה, ורוחו עוד היא מתהלכת בתוכנו גם עתה". וראה „מקור ברוך" לר"ב עפשטיין, חלק שלישי, עמ' תקצ"ח, שהגרי"צ היה אומר על עצמו: כרמי שלי לא נטרתי. וראה הגר"ח ברלין בהערותיו „שכחה ופאה" למאמרו של מ. י. ברדיצבסקי „בית המדרש" עמ' 73 „כי גם הגאון מהרח"ו נסע פעם לקריית מלך רב לפעטערבורג ביחד עם הגאון ר' צבי הירש פרילוקער מבריסק". וראה י. ריבקינד, מילקוטי הולוזינ, רשומות, ה', עמ' 377. ושם עמ' 379 לשירו של ר' איצה'לע.

16) היו לו גם בן, ר' אליהו זלמן, ושלשה חתנים אחרים: ר' שמואל לנדא מווילנא, ר' זלמן משה יפה מראגאווא ור' הירש ב"ר נחום חיים מאיוויניץ (תולדות ר"ח עמ' 62).

17) הוא ר' הלל מהורדנא, חתן ר' חיים ואביו של ר' אליעזר יצחק.

18) ג"ט תשובות משלו נכנסו לס' חוט המשולש, ושמונה חילוקים שהגיד בהזדמניות שונות — כנגד כ"ה תשובות משל ר' חיים, וה' תשובות משל ר' הלל.

מחלקות מודרגות זו למעלה מזו כדרך שהנהיגו אחרי כן בישיבת טלז וכיוצא בה, לא היו בישיבת וולאזין. כל התלמידים למדו כאחת באולם אחד, אף כי עסקו כל אחד במסכת שלו. אחד מתלמידי ישיבת וולאזין בשנת תר"ן בערך, מוסר את רשמיו של הבא בראשונה לישיבת וולאזין. אף על פי שהתיאור נכתב כשלשים וחמש שנים לאחר התקופה שאנו עומדים בה, לא נהיה כקוראים למפרע אם נקיש ממנו על הישיבה בשנות ר' איצה'לע ור' אליעזר יצחק, שכן לא חל שינוי יסודי בתכנית הישיבה ובסדריה במשך השנים הללו.

הנה התיאור: „בחור הבא בפעם הראשונה לוולאזין ואחר שמצא לו אכסניה, חדר בשותפות עם עוד בחור, או עם שני בחורים, הכל לפי מדת החדר, היה שם פעמיו אל הישיבה. וכשהיה עדיין רחוק ממנה, היה שומע קול שאון. וכל מה שהוא מתקרב אליה, היה השאון הולך הלוך וגדול, כמי שמתקרב למפל מים. וכשהיה מגיע ל„בית הלבן", הבנין הנהדר של הישיבה, הבנוי אבנים לבנות, עלה בדרגות אחדות ונכנס לאולם הגדול של הישיבה והיה נשאר עומד נדהם ומשתאה למראה עיניו ומשמע אזניו: כשתי מאות וחמשים בחורים ואברכים יושבים עומדים — ומי גם שמטייל עם הגמרא בידו לאורך כל האולם — ולומדים בקול רם ובניגון, כל אחד ואחד בניגון אחר, מיוחד לעצמו. וכל זה בהתלהבות ובמתיקות, בנענוע של כל הגוף ובתנועת הידים. והוא איננו מבין איך הלומד מבין ויודע מה שהוא לומד לקול מחריש האזנים של מקהלה גדולה כזו. והלא גם עליו יהיה ללמוד כאן שמונה עשר שעות ביום! וכשעבר הרושם הראשון היה הולך לראות את המשגיח, היושב במזרחה של הישיבה ולומד בה כל היום כאחד התלמידים. והמשגיח, אחר שנתן לו שלום, היה מתחיל לתהות על קנקנו: מי ומה הוא, בן כמה הוא, אם בחור עדיין או כבר אברך[19]), מה למד ואיפה למד, ועוד שאלות מעין אלה. והיה בוחן ידיעותיו בתלמוד ומוצא למענו מקום בישיבה. ואם אין מקום פנוי בישיבה, עליו יהיה ללמוד בבית המדרש, הנמצא בצד הישיבה. אחרי כן היה הולך להתיצב לפני ראש־הישיבה, שביתו נמצא גם כן על יד הישיבה והיה מתקבל כתלמיד. המנהל, הממונה על הספרים של הישיבה, היה נותן לו את הגמרא שרצה ללמוד בה, והחיים החדגוניים שלו היו מתחילים בוולוז'ין. בקומו בבוקר משנתו, היה הולך להתפלל שחרית בישיבה. ואחר גמר התפלה, היה חוזר לאכסניה שלו ובעלת הבית מגישה לו ארוחת הבוקר: ספל תה, לחם, חמאה, או ביצה; ולפעמים, גם גבינה, או דג מלוח. וכשגמר אכילת ארוחת הבוקר, היה שב אל הישיבה ונשאר בה עד השעה הראשונה אחר הצהרים. ואם היה שומע את השעור של ראש־הישיבה, היה נשאר לשמעו,

19) השוה, ר"מ ברלין, פון וואלאזין ביז ירושלים, ניו יארק תרצ"ג, כרך א', פרק ג', מקום שמתואר מי שבא בראשונה לוולאזין, ושם בעמ' 23, על המשגיח בימיו, ר' שלמה דוד דיסקין, שהיה שואל בבוריחת הדעת את הבא: — „ביזט דו א בחור, אדער זייט איהר א יונגער מאן?".

ואם לא, היה שב אל האכסניה שלו לאכול את ארוחת הצהרים. וארוחה זו היתה גם כן פשוטה: מרק של גריסים, או של פולים, עם חתיכת־בשר קטנה ותפוח או אגס לקינוח סעודה. על פי רוב — היה זה הכל. עד השעה הרביעית היה יכול להשאר בחדרו ולמלאות את הזמן הפנוי במה שלבו חפץ: אם היה מתענין רק בלמודי קודש הוא מעיין בספר של חידושים על הש״ס, או בשאלות ותשובות, או בדרוש. ואם נתפס כבר להשכלה, הוא קורא עתון, או ספר המעניין אותו, או מנצל זמן זה ללמוד איזו שפה או איזה מדע. בשעה הרביעית היה שב אל הישיבה ולומד — בקיץ — עד השעה השמינית, ובחורף — עד השעה העשירית בלילה. המתמידים היו לומדים בישיבה אפילו בשעות שאין בהן חובת למוד. וכזה הוא הסדר יום יום. בימי שבתות התכנית אחרת, אבל גם כן באופן שווה לכולם״ [20].

שני ראשי ישיבה — אחד הראש ואחד משנהו — היו בישיבת וולאזין מראשיתה. השעורים היומיים נתחלקו ביניהם, איש יומו, אבל מסדר הש״ס, שלא בדילוג, לא נטו [21]. אולי ראו בזה הטעמת הצורך בידיעת כל הש״ס, או שמא ראו בזה זכר לישיבות הבבליות הקדומות שעברו בהן על כל מסכתות הש״ס כסדרן, מסכת ל״זמן״ בירחי דכלא [22]. ובעיקרו של דבר יש לראות גם מפרט קטן זה, שישיבת וולאזין לא נועדה לתלמידים צעירים כי אם לתלמידי חכמים הגולים למקום תורה כדי שיוכלו לעסוק בתורה בכל מ״ח הדברים שהתורה נקנית בהם.

עם פטירת ר׳ יצחק מוולאזין, היה חתנו ר׳ אליעזר יצחק לראש הישיבה הראשון, וחתנו ר׳ נפתלי צבי יהודה ברלין למשנהו, ואחרי פטירת ר׳ אליעזר יצחק באו שנים של ערעורים וחיכוכים עד שנתכונן הנצי״ב על כסאו כראש ישיבה ראשון.

ראש הישיבה הראשון של וולאזין היה גם לרבה של העירה. וכן היה ר׳ אליעזר יצחק. אבל מפני חולשתו הגופנית מינה ראש בי״ד בוולאזין את מי שכבר לבש מדי דיין עוד בחיי חותנו ר׳ יצחק. כך כותב בנו של אותו

20) מ. זלאטקון, ישיבת וולאזין בתקופת ביאליק, שביבים, שנה א, חוב׳ א, פריז, תשט״ו.

21) ראה סוף הקדמת „נפש החיים״, דברי ר׳ יוסף בנו של ר׳ חיים מוולאזין: „והואיל ואתינא לבית אולפנא של כבוד מר אבא הגאון נ״ע בשעתא דעסקי בבי מדרשא במס׳ יבמות באתי בדבר שנתחדש״.

22) ר׳ מנחם המאירי בהקדמתו ל„בית הבחירה״ מסכת אבות, אומר שגאון הוא כמנין ששים, היינו כל מסכתות הש״ס, אולי הוא מתכוון לציין בזה את הישיבות הבבליות עד סוף תקופת הגאונים שעברו בהם על כל המסכתות של הש״ס, בניגוד לישיבות המאוחרות שצימצמו בהן את הלימוד למספר מסכתות ולא לכל הש״ס, שכן בודאי לא נתכוון בזה לביאור המלה גאון לפי הפשט. בישיבתו של המאירי עסקו רק בל״ג מסכתות, ואולי בישיבות מאוחרות עסקו רק במספר מסכתות שהתחילו להיות נודעות כמסכתות של ישיבה.

ראש בי״ד על אדות אביו: „בהיותו כבן שמונה עשר שנים הנף והורם לשבת על כסא דיין יושבי על מדין פק״ק וואלאזין, בפקודת הגאון מוהרי״ץ זי״ל בהגאון מוהרר״ח זי״ל האב״ד ור״מ דוואלאזין, ואחרי עבדו עבודת הקודש הזאת כעשר שנים נתקבל מאת עדת קודש דק״ק טראב במחוז אסמינא להיות להם לרב, ויהי שם בעשר שנים, ואז אחרי פטירת מוהרי״ץ זלה״ה נקרא מאת חתנו הגאון מו״ה אליעזר יצחק זי״ל לשוב לעיר מולדתו הק׳ וואלאזין להיות ריש בי דיינא רבתא דק״ק וולאזין, והיה דאין בדי״מ ואו״ה, מפורסם ומומחה לרבים כחמש עשרה שנים עד יום מותו, והיה נכבד מאד ואהוב לכל ע״פ מדותיו התרומיות ויראת חטאו העצומה, כאשר יעידו אלפי תלמידי החכמים הנפוצים בישראל אשר הסתופפו בצל הישיבה הקדושה דק״ק וואלאזין יע״א[23]).

הכתובת שעל מצבתו של ר׳ אליעזר יצחק, כפי שנעתקה ע״י הנצי״ב[24]), היא זו:

אבן מקיר תקרא, המקום מאד נורא, פה גנוז ארון אלהים.
לבבי יקרע כל עובר, על מקום זה בית וקבר, ויפול פחד אלהים.
יהפכו כנור ועוגב לאבל, לתוגה שיר ונבל, ותהי לחרדת אלהים.
על כל שפיים קינה, צרה על כל עבר ופנה, ויריעו כל בני האלהים.
זעק והילל עד שמים, ודמעות כזרם מים, ימשכו מבית אלהים.
רועה ואמן, צנצנת המן, לוקח ונטמן, ואיננו כי לקח אותו אלהים.
יראתו וחכמתו פניו האירו, כל רואיו הכירו, כי עליו יזרח כבוד אלהים.
צבי ישראל נזר ועטרה, קולע השערה, כאשר ישאל איש בדבר אלהים.
חרף נפשו, למות באהל התורה, הוא יתהלל בגבורה, צדיק ומושל ביראת אלהים.
קודש הוא לה׳ כל ימיו, הרבה תלמידים מעלומיו, ויבינם בס׳ תורת אלהים.
באה השמש בצהרים, קדרה ממעל שמים, ביום נכבה נר אלהים.
נפלה נפלה החכמה ואשיותיה, נמוגו יסודותיה, בהאסף נגיד בית אלהים.
הוא הלך למנוחות, להתעדן בנועם אלהי הרוחות בעדן גן אלהים.
ללמד את העם משפטי צדק, הה! מי יחזיק בדק? להודיעם את חקי אלהים.
לא אלמן ישראל, כי גם לעת קץ יגאל, וראו כל בשר מראות אלהים.
זה צדיק גאון עוזנו, אליעזר יצחק אדוננו, היה בתוכנו נשיא אלהים.
לאור חכמתו יאירו עינינו, זיו תארו תנחמנו, וירצו כראות פני אלהים.

פה מחלקת מחוקק ספון, הגאון הצדיק, המפורסם בחריפות ויראת חטא כמו״ה אליעזר יצחק זצ״ל, אב״ד ור״מ פה וואלאזין, בהגאון המפורסם מו״ה הלל זצ״ל מו״צ בק״ק הוראדנא, בהגאון הג׳ מו״ה שמחה זי״ל מנאוואהרדאק בן בתו של הגאון החסיד אור עולם מ׳ חיים זצ״ל אב״ד ור״מ דפה, וחתן דודו הצדיק מ׳ יצחק זצ״ל אב״ד ור״מ דפה, וימת בן ארבע וארבעים שנה ביום ה׳ י״ט אלול בשנת תרי״ג לפ״ק, פה תנצב״ה.

23) הקדמה לס׳ זכרון שמשון, לר׳ שמשון מוולאזין, ווילנא תרל״ט.
24) מ׳ י׳, בארדיטשעווסקי, תולדות ישיבת עץ חיים, האסיף תרמ״ה, עמ׳ 240-241.

עסקי משפחה

אחרי פטירתו של ר' אליעזר יצחק ועלותו של ר' נפתלי צבי יהודה ברלין לכסא ראש הישיבה הראשי יצאו עוררין כנגדו מבני המשפחה בזה אחר זה, והתנשאו למשרה זאת [1]. ערעוריו של הראשון, ר' אברהם דוב, לא ארכו. אחרי זמן מה יצא את וולאזין והיה לרב באיהומן [2]. השני ר' יהושע העשיל לעווין, עשה מלחמה ממושכה. הוא היה חתנו של ר' אליהו זלמן, בנו היחיד של ר' יצחק מוולאזין, ומגזע משפחה שהתיחסה על המהרש"א. לבסוף גם הוא עזב את וולאזין ויצא לגוע בערים ובארצות [3]. השלישי, ר' חיים הלל פריד, בנו של ר' אליעזר יצחק, מי שהוציא לאור את הספר „חוט המשולש", לא הביא את התנגדותו לידי ביטוי גלוי. הערעור הגלוי על ידי מי שראו בו התלמידים והחכמים מתחרה הראוי לשם זה, היה ר' יוסף דוב הלוי סולוביציק, בנו של ר' זאב בן חתנו של ר' חיים מוולאזין [4]. סופו של ערעור זה היה פשר שנעשה על ידי הרבנים ר' יוסף בעהמער מסלוצק ור' דוד טבלי ממינסק שהיו עוד תלמידי ר' חיים מיסד ישיבת וולאזין, ור' זאב ה„מגיד" מווילנא ור' יצחק אלחנן שהיה באותה שעה רב בנאווהרדאק [5]. ואחרי כן בקובנה.

כותב תולדותיו של ר' יצחק אלחנן מתאר ביקור זה של הרבנים בוולאזין אגב ספרו על המנהג שנהגו בישיבה לכבד כל אורח גדול הבא לישיבה בהגדת שיעור [6]. ר' יצחק אלחנן, הצעיר שבחבורה, נתכבד בשיעור [7]. אף הוא מעתיק

1) ר"מ ברלין, רבן של ישראל, ניו־יורק תש"ג, מעמ' 18 מנסה לבאר על פי מה שידוע לו ומן הסברא את הסבות שהביאו לזה.

2) שם עמ' 27.

3) ש. ל. ציטרון, מלחמת הדינסטיות בישיבת וולוזין, רשומות, א, עמ' 123־135 האריך את הדיבור על מלחמתו כנגד הנצי"ב, ועירב במקצת את הפרשיות של הזמנים, ראה יצחק ריבקינד, ספר טורוב, עמ' 232. ש. ל. ציטרון כותב על הדברים בגדלו מה שראה ושמע בקטנותו, ומכאן עירבוב הזמנים. נקרולוג קצר על ר' יהושע העשיל לעווין (תקע"ח־תרמ"ר) נתפרסם בה„אסיף", תרמ"ה, עמ' 141.

4) שם חתנו זה של ר' חיים היה ר' יוסף שנשא את רעלקא בתו. בנם, ר' זאב, היה אבי ר' יוסף דוב זה.

5) ר"מ ברלין, רבן של ישראל, עמ' 28, כותב שהיה בנסויו. וזו טעות. ר' יעקב הלוי ליפשיץ, תולדות יצחק, ורשא תרנ"ז, עמ' 61, כותב שהנצי"ב בעצמו בא לר' יצחק אלחנן לנאוהאראדאק לבקשו שיבוא לוולאזין. ובחתימתו נאמר מפורש שהוא חונה בקהלת נאוואהרדאק.

6) גם זלמן עפשטיין מתאר שיעור־אורח כזה שהתלמידים הקיפוהו בשאלות „ידע הרב מרייסין מה הוא להגיד „שיעור" בוולוזין, והיה לו לזכרון לאורך ימים" — כתבי זלמן עפשטיין, פטרבורג, תרס"ח, עמודים 121־123, ראה יצחק ריבקינד, ספר טורוב, עמ' 233.

7) יעקב הלוי ליפשיץ, תולדות יצחק, ורשא תרנ"ז, פרק י"ג.

את כתב הפשר שחתמו עליו הרבנים המפשרים בסידור הנהלת הישיבה והואיל ויש בו משום הארת דרכי הישיבה אביאו במילואו[8]:

„כאשר נ״עדנו ונאספנו פה ק״ק וואלאזין לפקח בעניני הבית הגדול שמגדלים בו תורה ברבים ע״י הרבנים הג׳ ר״מ, ה״ה הרב מו״ה נפתלי צבי יהודה ליב נ״י והרב מו״ה יוסף דובער נ״י — זאת אשר הוסכם בינינו ח״מ ורשמנו וכתבנו.

א) ראשית כל גזרנו אומר שיהי׳ שלום בין הרבנים וכל מי מבני הישיבה שיזלזל בכבוד אחד מהרבנים הנ״ל במעשה או בדבור ויפורסם הדבר מחויבים שניהם לרחק האיש הזה או לענשו כפי ראות עיניהם.

ב) קבלת תלמידים להישיבה, תלוי ברצון הרב הג׳ מו״ה נפתלי צבי יהודא ליב הנ״ל בעצמו לבד, כאשר היה עד כה, רק כאשר יבוא מכתב מיוחד להרב הג׳ מו״ה יוסף דובער הנ״ל, רשות בידו לקבל בעצמו. ולרחק או לענוש אחד מבני הישיבה מטעם המבואר באות א׳, וכיוצא בזה, כשיראה אחד מן הרבנים שהוא מן הראוי אזי רשות ביד כ״א מהרבנים הנ״ל, ואין השני יכול למחות עליו.

ג) הרבנים הנ״ל, תהי׳ קביעת למודם בבית מתיבתא או בחדר בהמתיבתא, בכדי שישגיחו תמיד בעינא פקיחא אל למוד התלמידים שיהי׳ עצהיו״ט. וכשיצטרך אחד מבני הישיבה לשאול איזה דבר מלמודו יהי׳ במתיבתא ולא בביתם של הרבנים הנ״ל. קביעות התפלה של בני הישיבה, תהי׳ דוקא בבית האולפנא.

ד) כשיביאו המשולחים מעות הישיבה, יביאו בפני שני הרבנים הנ״ל, ויעשו שניהם חשבון, וירשמו בפנקס הישיבה, וכשיבוא מעות הישיבה מאיזה מקום ליד אחד מהם, מחויב להודיע תומ״י[9] להשני, וירשמו בפנקס הישיבה.

ה) כל מעות הישיבה המקובץ יהיה סגור בתיבה, ובבית הרב מו״ה צהי״ל הנ״ל, ובשני מנעולים, ויהי׳ מפתח אחד ת״י הרב מו״ה צהי״ל הנ״ל, והשני ת״י הרב מו״ה יוד״ב הנ״ל, וכשיצטרך לקבל מעות להוצאות הישיבה יבוא הרב מו״ה יוד״ב הנ״ל לפתוח התיבה הנ״ל ויורשם בפנקס הישיבה.

ו) כל הוצאות ספוק בני הישיבה, למזונותיהם, ולנר מצוה, ושארי הוצאות מן הישיבה, יתנהג הכל ע״פ הרב מו״ה צהי״ל הנ״ל, ובעת שיבוא משולח מדרכו, ויביא מעות של הישיבה, יקבל הרב מצהי״ל לסלק חובות מה שיעלה מהוצאות הישיבה עפ״י רייסטער שלו תומ״י, ועוד יקבל עשרה רו״כ ת״י על הוצאות להבא, כדי שלא להטריח תמיד את הרב מו״ה יוד״ב הנ״ל, וכשיהי׳

8) תולדות יצחק שם, פרק י״ז, וזכרון יעקב מהנ״ל חלק שני פרק י״ג, והשוה „מקור ברוך״ לר״ב הלוי עפשטיין, חלק רביעי, מעמ׳ 1692.

9) תיכף ומיד.

רשום בפנקס שלו חשבון מהוצאת העשרה רו"כ הנ"ל, יקבל מחדש עוד עשרה רו"כ.

ז) לרחק המשולחים תלוי בדעת שניהם, ולא ירוחק שום משולח כי אם בהסכם שניהם. המשולחים אינם רשאים להעלות בכבוד אחד מהרבנים הנ"ל יותר מעל חבירו.

ח) הנבחרים מווילנא וממינסק ומאיוועניץ עומדים בחזקתם ומשמרתם כמקדם. הרב הג' מו"ה צבי יהודא ליב הנ"ל יקבל כ"ש[10]) סך שלשה עשר רו"כ. הרב הג' מו"ה דוב יוסף יקבל כ"ש שמונה רו"כ.

הרבנית ת' נ"י[11]) תקבל כ"ש ארבעה רו"כ. ר' חיים יוסף בהרב ר' אליה זלמן[12]) יקבל בכ"ש סך עשרה זהובים.

כל הנ"ל יצא מאתנו הח"מ, ולראי' באנו על החתום, יום ד' טו"ב מרחשון שנת תרי"ח לפ"ק פה ק"ק וואלאזין.

נאום דוד טעביל במ' משה זללה"ה מד"א[13]) דק"ק מינסק.
ונאם יוסף במ' מאיר ז"ל חונה בק"ק סלוצק.
נאם זאב וואלף בהרב מוה"ר יחזקאל פיוויל זצ"ל,
ונאם יצחק אלחנן בהרב מוהרי"א זצ"ל חוב"ק נאוואהרדאק

ר' יוסף דוב נתקבל אחרי כן לרב בסלוצק, ויצא את וולאזין.

בשנת תרכ"ה פרצה שוב שריפה בוולאזין, והפעם עלה גם בנין הישיבה באש. כך כותב ר' חיים הלל פריד שהתחיל להגיד שיעור בישיבה אחרי יציאת ר' יוסף דוב לסלוצק, והפסיק מפני מחלוקת ומחלה[14]): „גם בשנת תרכ"ה היתה העיר למאכולת אש ונשרפו הכתבים אשר נשארו משיני השריפה הראשונה[15]) אשר היו מונחים בין כתבי קדשו של א"ז הגאון הגדול מהרי"ץ ז"ל"[16]).

קימום וחיזוק

כל הדברים הללו גרמו לערעור יסודה של הישיבה, וכמעט שעמדה להתמוטט. מתוך מכתב שנכתב באותה שנה (תרכ"ה) ע"י ר' יוסף רבה של

10) כל שבוע.
11) אלמנת ר' אליעזר יצחק ובת ר' איצה'לע.
12) ר' אליה זלמן הוא בנו של ר' איצה'לע.
13) מרא דאתרא.
14) האסיף, תרמ"ז, עמ' 235.
15) בשנת תקע"ה.
16) הקדמה לס' „חוט המשולש".

קריניק ומתלמידי ר' חיים מייסד הישיבה, עולה קול שוועתה של הישיבה. וזו לשון המכתב[17]:

„הודעה רבה לאורייתא! יען אשר ראיתי בעיני, אשר הישיבה הקדושה דוואלאזין, אשר יסדה מלאך האלהים רבנו הקדוש רשכבה"ג, הגאון מוהר"ח זלה"ה נ"ע זי"ע, ויסדה על ידי תפלות ובקשות, בכיות הרבה בדמעות שליש ממש, עד שזכה לזה, ועתה הורד והושפל כבודה, כי שמעתי דבת רבים, זה אומר בכה, מהי החשיבות שלה, הלא כמה וכמה ישיבות יש בעולם, וזה אומר בכה, אשר הישיבות דשארי קהלות המה מעולים בפעולות ובשארי דברים, והעולם חושבים, אשר מעולם היו ישיבות בעירות גדולות, ונפשי יודעת מאד אשר לא כן הוא, כי באמת היא אם ומקור לכל הישיבות והת"ת דרבים שבעולם, כי הם המה כמו צינורות הנובעים מהמקור, ובהתברך המקור יתברכו גם הם ובחיותה המה חיים ובקיומה המה קיימים, ואם ח"ו בר' כו'[18]. על כן ראיתי לנפשי חובה להודיע לעולם קושט דברי אמת למאן דבעי למידע, כמה שכתוב: שאל אביך ויגדך זקניך ויאמרו לך, כי ב"ה שמונה ושבעים שנה אנכי היום. ובעת שיסד רבה"ק[19] את הישיבה הייתי כבן חמיסר ושיתסר שנין, והייתי ב"ה נער משכיל בטיב העולם, והתבוננתי, שמקודם שהוסד בית ד' ע"י מלאך ד' רבנו הקדוש, היה העולם שומם, תוהו ובהו ממש, כי לא נודע בעולם אפילו שם ישיבה, ומהו הענין של ישיבה, ומה עושים בה. וגם לא נודע שם ת"ת דרבים, כי היה העולם שמם מתורה.

„וגם ספרי קודש, ספרי ש"ס לא היו נמצאים בעולם כלל, כי אם אצל יחידי סגולה[20], גבירים מפורסמים, ואפילו בבהמ"ד מעירות גדולות לא נמצא ש"ס שלם, כי לא נצרך בעולם מחמת שלא היו עוסקים בם[21]. וכשיסד רבה"ק

17) נדפס ב„תולדות ר"ח מואלאזין" עמ' 34–35, וקטע ממנו חזר ונדפס ב„מקורות לתולדות החנוך" מאת הר"ש אסף, ח"ד עמ' קע"ח–קע"ט.

18) יש בקול הקורא ממכתב זה מעין הד לקול הקורא לעזרת הישיבות הבבליות אף כי לא ידע זה מזה: „ואם אמור תאמרון בלבבכם כי תישארון אתם על מתכונתכם ולא יישחתון מדרשיכם והישיבה נשחתת, הלא ראשיכם המה כבר ראשיכם ושבטיכם, ואיך ישחת הראש וישלם הגוף, ואחר הראש הגוף הולך, הקיצו נא אחינו והביטו באלה, ושימו כבוד לשם אלהיכם ולתורתו ולחכמיה (לקוטים לאגרש"ג, לוין עמ' XXVIII).

19) רבנו הקדוש.

20) ראה ס' נפש החיים, שער ד' פ"א.

21) ר"ש אסף, מקורות, ד, עמ' קע"ח, מעיר שכוברים האלה כתב גם הרב ר' הלל מקובנא, שהיה מ"מ בק"ק ראצקי בשנות תק"ס–תקס"ה בערך, בספרו הילל בן שחר (ווארשא תקס"ד) דף ל"ד, ע"ב: „זכרנו ימים הראשונים מרוב דחקת הדור היו התלמוד בבלי והש"ס מעט אחד בעיר וכו' והיו מצטמקים ודוחקין עצמן לישב שלשה או ארבעה על ספר אחד מחביבות התורה. אמנם עכשיו שהכסף נתרבה... והגיע יד כל אחד לקנות ש"ס, ובמכלל יופי הקישור, ובארמנות מבטחים מעמידים אותם חתום תורה במסגרת המפתחות, ומצניע המפתח כמפתח של חפץ לבלתי נגע אותם יד כל אדם".

את הישיבה, נתבקשו גמרות הרבה, והוצרכו לשלוח לעירות גדולות ולקבץ גמרות לצורך בני הישיבה. וכראות הרב הג' בסלאוויטא נ"ע, שהשסי"ן נצרכים בעולם, הדפיס כמה מאות שסי"ן גדולים וקטנים. ומחמת שהיו חביבים בעולם נתפזרו בכל העולם.

„ובשנה הראשונה שהוסד בית ד' דוואלוזין, וראיתי שהרבה סוחרים הקיפו את דרכם להיות בוואלוזין, לראות מהו הענין ישיבה, ומה עושים שמה, וכראותם, שכמה מנינים מופלגי תורה יושבים ולומדים כל היום וכל הלילה בשקידה נפלאה, נשתוממו והתפלאו מאד על זה, שלא ראו ולא שערו בזה, והרבה סוחרים שהו כמה ימים ולא רצו ליסע משם.

ואחרי איזה שנים, נסע תלמיד אחד מתלמידי רבנו הקדוש למינסק, ושמו החסיד רבי מרדכי מינסקער זי"ע, ולמד שם בפרישות עצומה, ונלוו אליו בני הגבירה מרת בלומה נ"ע[22], והעיר את בניה ויסדו קלויז נאה[23], והחזיקה כל הלומדים על שלחנה עם כל הוצאות הקלויז, הכל מכיסה. וזה הקלויז היה ראשון לציון בעולם, כי לא היתה ישיבה אחרת בעולם. ואחר איזה שנים יסד גביר אחד, כמדומה רבי חיים מיכוועלנצער, ואחריו רבי שמואל רופא, ועוד גבירים אחדים. ועוד בווילנא לא היתה שום ישיבה. פעם אחת שאלתי מאת רבנו הקדוש רשות ללמוד עם תלמידים שיעור בכל יום, כמו בהישיבה, ואמר בזה הלשון: מהישיבות דמינסק יש לי נחת וקורת רוח יותר מהישיבה שלי, כי מהישיבה שלי יש לי טרדא גדולה מפרטי הדברים הנצרכים להישיבה, ומהישיבה דמינסק אין לי שום טרדא כלל, והכל שלי.

„ואחר איזה שנים קבע רבי מרדכי מינסקער דירתו בווילנא ויסד שם ישיבה בקלויז ישן, על ידי כח הגביר רבי שמואל יודעס קליאטצקי נ"ע[24]. ואחר זה קבעו ישיבה בקלויז חדש. ואחריהם נתרבו ישיבות ות"ת דרבים בכמה עירות.

אף הוא מראה על בעל סדר הדורות, שכותב בע' ר' אבהו: „וכעת אין גמרא דכתובות לפני", וכן בכמה מקומות אחרים הוא מזכיר שחסרו לו מסכתות. ובהחלטת הקהל במינסק בש' תקכ"ה אנו קוראים „שאין יד כל מגעת לקנות ספרים לעצמו... ויהי כי גדלה צעקת העם ותהום כל העיר הזאת לאמר הזו העיר כלילת יופי . . .", וע"כ החליטו להקדיש מכספי ה„קורובקא" (מכס הבשר) סך מאתים והובים בכל שנה לקניית ספרים בבית המדרש („תולדות הימים" ח"א עמ' 11).

22) ר"ש אסף (שם מעיר) כי בה קשורה האגדה הידועה שבעל שאגת אריה ברך אותה כשגרשוהו ממינסק.

23) נזכר בשם „בלומקעס קלויז" במינסק.

24) בקריה נאמנה לרש"י פין עמ' 193: „הרב המופלג הגביר מהור"ר יהודה בר אריה ליב הידוע בשם ר' יהודא קלאצעס, אחד הנגידים הנכבדים, מנדיבי עם בקריתנו, מופלג בתורה ועוסק במצוות כל ימיו, נקבר אצל הרב הגדול מהור"ר דוד קענדעס הנזכר לעיל, וכתובת המצבה שהוקמה על שניהם תכלול אותם יחד" (ושם נדפס נוסח המצבה).

„ואלמלא לא קבע רבנו הקדוש את הישיבה שלו, נשתכחה ח״ו תורה מישראל, ועל זה מרגלא בפומי תמיד על מורנו ורבנו הקדוש: כמה גדולים מעשה חייא [25]). וכל הדברים שכתבתי עיני ראו ולא מפי השמועה. לכן עורו נא והתעוררו אנשי חיל י״א, אנשי אמת, רועי צאן קדשים שבכל עיר ועיר, חזקו ואמצו לעורר לב, ולחזק ידים רפות, ולאמץ ברכים כושלות, להניף תנופה לד׳ מנדיבי עמו, הן על קדשי בדק הבית לגמור בנין החומה, בית התלמוד, הן על קדשי מזבח, הספרי־קודש הנצרכים להישיבה, והמקום יהיה בעזרכם שתעשינה ידיכם תושיה, וזכות רבה״ק רשכבה״ג יעמוד לנו ולזרעינו שלא תמוש התורה מפינו ומפי זרענו עד עולם, אמן.

„כ״ד הכותב באמת לכבוד התורה ולכבוד רבנו הקדיש נ״ע זי״ע, נאום הנענה והנדכא ביסורי רחמי שמים.

דוד משה יוסף [26]).

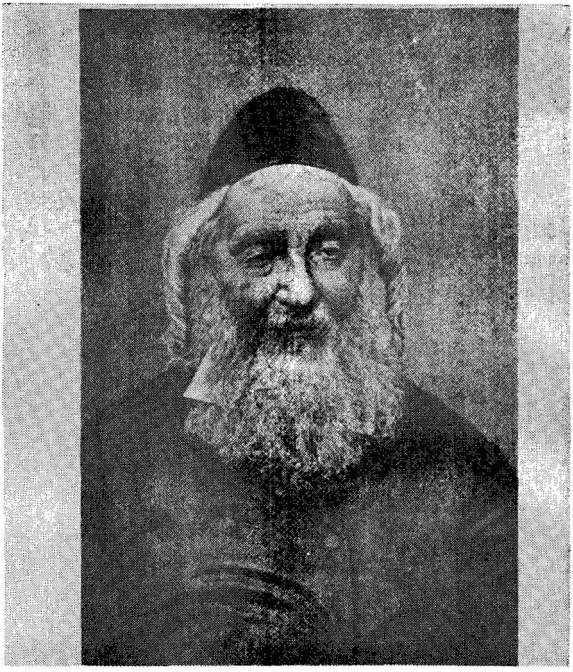
הדברים שיצאו מלב מי שראה את הישיבה בייסודה, בבנינה ובחורבנה עשו כנראה רושם רב, ולא עברו ימים רבים עד שחזרו וראו אותה בבנינה המחודש. אעפ״י שכבר נוסדו ישיבות אחרות בכויחה ובכיח כוחה של ישיבת וולאזין עוד נכונו לה ימי פריחה ועתידה היתה לגדל ולטפח מורי תורה שימלאו את הארץ דעה ממי בארה עוד למספר דורות.

25) כתובות קג, ב.

26) אחרי זה כתוב: „הנקרא רבי יוסף ליפנישקער או רבי יוסף איישעשקער. מכתב הלז נכתב ביום ד׳ כ״ה תמוז שנת תרכ״ה פה קרינק״. ובודאי שאין זה מגוף המכתב אלא מדברי המעתיק.

תולדותיו

האיש שהציב את גבול הישיבה ונתן לה יציבות וקביעותו והאציל מרוחו עליה בפרק זמן ארוך יותר מקודמיו היה ר׳ נפתלי צבי יהודה ברלין, שנודע מפני הקיצור ומטעם המלכות שיש במשמעות המלה הזאת, הנצי׳ב[1].

ר׳ נפתלי צבי יהודה ברלין — הנצי׳ב.

הנצי׳ב נולד בערב ראש חודש כסלו תקע״ז בעיר מיר[2]. אביו ר׳ יעקב ברלין היה סוחר אמיד והתיחס כדור שישי לר׳ אלחנן שישב בברלין (מכאן

1) מקור ברוך, ח״ד עמ׳ 1678, הע׳ א.
2) שם.

שם המשפחה) ועל שם גדולתו בתורה קראו אותו „ר' אלחנן בעל תוספות" [3]. הנציב היה הבכור. היו לו עוד ארבעה אחים ושלש אחיות [4]. בן שלש עשרה וחצי נכנס לחופה, ונשא את בתו של ר' איצה'לע מוולאזין, ריינה בתיה. ומאז עבר לגור בוולאזין[5]. בשנת תרט"ו עלה אביו ר' יעקב וביתו לירושלים ונפטר שם ביום י"ד חשון תרכ"ח [6].

שיטת לימודו

בשנות תרכ"א־תרכ"ז [7] הדפיס הנציב את פירושו „העמק שאלה" על השאלתות ובו גילה את שיטתו בלימודו. עצם העסק בשאלתות מעיד על שני דברים: א) לימוד התלמוד באור תורתם של הגאונים, ממשיכי מסכת היצירה התלמודית ובעלי בתי הגנזים שמהם יצא, כדי להעמיד גירסא על כנה וכנותה ולהבין פירוש על בוריו ולאמתו, ב) שיבה אל המקור — המקרא — ובקשת סמוכין בין ההלכה והאגדה במקום חיבורן של אלו. שני אלה הם שני צדדי המטבע הוולאזינית שהטביע ר' חיים מיסדה מפי הגר"א. בא הנציב והוציא לה מוניטין בעולם בספרו ובשיעוריו. מחלק לחלק, בשלשת החלקים שהוציא את ספרו זה, הלך הלוך והשתכלל והתפתח, מתוך הלימוד עם תלמידים שבבית תלמודו, ומתוך חתירתו המתמדת ליסוד הלימוד המוצב על האמת בלבד. כך הוא כותב [8]: „ובאתי הנה להקדים החוב שראיתי עצמי מחוייב בדבר והגדתי היום, שע"פ רוב נזהרתי לבאר לפני תלמיד וחבר, בבית התלמוד אשר חנני ה' להיות דבר, אשר יש בהם כח לרשום מלחמתה של תורה וחיילים לגבר, ולא חסתי כמה פעמים על עיוני ובניני להיות נשבר, וחלילה לנו שיהא אמתה של תורה כשבוית הרצון נדבר, וכמה פעמים הוספתי על פיהם הסבר, והרחבתי

3) מ. י. ברדיצבסקי, תולדות ישיבת עץ החיים, האסיף, תרמ"ז, עמ' 234 בהערה כתב עליו: „חותר מגוע ר' חנן מבעלי התוספות". והר"ח ברלין, שכחה ופאה, בית המדרש, בעריכת מ. י. ברדיצבסקי, העיר: „זה הגאון ר' אלחנן ברלין לא היה מבעלי התוספות הקדמונים הצרפתים, אך היה חתן הגאון ר' זלמן מירלס, והיה גיסו של הגאון חכם צבי ז"ל, אך לעוצם גדלו וחריפותו ועומק סברותיו הישרות היה נקרא בפי כל אלחנן בעל תוספות".

4) ארבעת אחיו: אברהם מאיר, ליפה, נתנאל, חיים. ואחיותיו: ליפשה (נישאת לר' חיים ליב שחור), רבקה, ומיכלה (נישאת לר' יחיאל מיכל אפשתיין בעל „ערוך השולחן") — ר"מ ברלין, רבן של ישראל עמ' 15-16.

5) שם עמ' 17.

6) ראה עליו, תולדות חכמי ירושלים פרומקין־ריבלין, ח"ג, עמ' 246 הע' 5. „הוא היה מורם של ה„מדקדקים" בירושלים בעלי הקוראים בתורה המומחים, וחתום עם גבאי חורבת ריה"ח על שטר השליחות של השד"ר אברהם ניסן בשנת תזר"ח, וגמנה בין גבאי „עץ חיים" בשנת תזר"ח, וקברו סמוך לקבר ריי"ז סלאנט ז"ל.

7) חלק ראשון, בראשית שמות — תרכ"א, חלק שני, ויקרא — תרכ"ד, וחלק שלישי, במדבר דברים — תרכ"ז.

8) קדמת העמק, לשאלתות חלק ג', אות י"ב.

הדברים עד שיצא הענין גבר, אמנם גם היום לא אומר נזדקן הדין וחכם דינא לא לזרות ולא להבר, וביותר בחלק ראשון אשר טירון הייתי להיות מחבר".

כל מי שהעמיק לעיין בפירושו של הנציב לשאלתות מראשו לסופו יודע, שמלים אלו לא נאמרו לתפארת החרוז. כל אלו אמרות טהורות יוצאות מלב איש אמת. לאו מלתא זוטרתא היא למחבר שלא יחוס על ענין ובנין להיות נשבר. רוב המחברים חסים על פכים קטנים שלהם ואין בהם כח לשברם ולהשליכם. אבל רק מי שיודע לשבור את לוחותיו ודברותיו הראשונות זוכה ורואה את השניות שהן טובות מן הראשונות. למדה זו הגיע הנציב בכוח זהירותו "לבאר לפני תלמיד וחבר בבית התלמוד הגדול", היא ישיבת וולאזין, שת' חננו להיות דברה ומנהיגה, כל מה שכתב. וכלום קל הדבר למחבר לומר מתוך ענוות אמת דברים כגון אלה: "טירון הייתי להיות מחבר, בחלק ראשון". וביותר למחבר גדול מסוגו. והודאת בעל "העמק שאלה" זו אינה באה מתוך ענוותנות נימוסית מעושה. הודאת אמת היא, שכן בחלק הראשון מספרו לא ידע עוד ערכם של כתבי־יד בהבנת גוף השאילתות, ואילו בפתיחת החלק השני הוא כותב[9]: "והנה נתקיים בי מאמרם ז"ל בירו' פיאה פ"א, ללמדך שכל דבר שב"ד נותנים נפשם עליו היא מתקיים כמו שנאמר למשה מסיני, פי' אחרי שהם יגעים בכל נפשם על אותה הלכה, המקום מסייע להם לעמוד על האמת כמו שניתן למשה מסיני. ומזה יש ללמוד בכל דבר הלכה שאדם נותן נפשו עליו הקב"ה מצליח בידו להשיג מה שלא היה בידו להשיג מעצמו עד שיעמוד על האמת. וכעין זה איתא בסנהדרין ד' צ"ט, נפש עמל עמלה לו כי אכף עליו פיהו, הוא עמל במקום זה והתורה עומלת לו במקום אחר, ופרש"י, מחזרת עליו ומבקשת מאת קונה למסור לו טעמי תורה וסדרי' כו' עכ"ל. ויש להוסיף בכוונת, במקום אחר, שיסייעו לו להושיט סבות ממקום אחר, שבהם יעמוד על הדבר, מה שלא היה אפשר בהוספת יגיעה ועיון במקומו. וכזה אירע לי, שהרבה יגעתי על ספרו של רבנו וגם מצאתי בעזרת החונן ית' ולא מנעתי ממני כל עמל האפשר לפי כחי הדלה. אמנם בכמה פעמים נלאיתי למצוא הפתח לעמוד על דעת רבנו, ועמדה לי זכותו של רבינו והזמין לי המקום לקנות בכסף מלא שאלתות כת"י אשר נכתב זה יותר מארבע מאות שנה"[10].

9) פתח העמק, לחלק ב', אות א'.

10) זהו כ"י הנציב. ושם באות ג': "עוד עזרני ה' לגלות שפוני טמוני נוסחאות ספרי רבינו, והזמין לפני בעיר מינסק פי' כ"י על השאילתות בלא כתיבת הפנים, בכתיבה ספרדית, והיה כספר החתום ביד בעליו, ובבואו לידי יגעתי ועמדתי על תכונת הכתיבה, ונפתח לפני תכלית זה הספר והוא פי' קצר מלוקט מפרש"י כעין פי' שעל הרי"ף המכונה פרש"י שעל הרי"ף, והרבה פעמים נמצא בו מפסקי הראב"ד ושארי ראשונים, ושם מחברו יוסף בר שאול, כמבואר בהקדמתו, ולפי הנראה היה בימי הר"ן ולפניו, שהרי בהקדמה כתב באשר שראה פירוש רבנו יהונתן הכהן שעל הרי"ף על כן התעשת לבאר גם את השאילתות. מוכח שלא ראה כי אם פי' כ"י אשר היה הראשון למבארי הרי"ף

ספר הלכות גדולות ושאר ספרי הגאונים, שמספרם עדיין היה דל בימיו, לא זזו מעל שולחנו תמיד. הראשונים המביאים את דברי הגאונים היו לו לעינים, אך מעולם לא שאב מכלי שני דברים שיכול היה להשיגם ממקורם הראשון.

ואשר לזיקתו אל הקשרים שבין הלכה ואגדה, מאלפים דבריו בראש הקדמתו על אש ודת: „דינים חתוכים לדעת מה לעשות ולא יעבור, זה נקרא דת, כלשון הכתוב כדת מה לעשות, וחלק המכוסה עד שיבוא לחקירה והיקשים עד שיצא לאור, וזהו אש שהוא מתחלק לכמה ניצוצות, וכל ניצוץ מוציא אבוקה גדולה כאשר יתחברו אליו עוד עצים, וכדומה סיבות המרחיבות כח הניצוץ". סקירתו על התהוות המשנה והגמרא ועל בעלי האסופות והפוסקים, האש והדת שבכל הדורות, שופכת אור בעיני על שאיפות כמה מתלמידי ישיבת וולאזין שיצאו לבקש מקום חיבורן של ההלכה והאגדה[11]. רבה דאולפנא שלהם, הנצי"ב, גרם כנראה למחשבות אלו, שלא פסקו מלהעסיק את מוחם של הגרא"י הכהן קוק, והמשורר ח"נ ביאליק, שלמדו בוולאזין ושאבו מבאר תורתו של הנציב.

לימוד החומש בכל בוקר, אחרי תפלת שחרית, תפס מקום חשוב בישיבת וולאזין, והחומש עם „העמק דבר" ו„הרחב דבר", שחיבר הנציב, הם הם הדברים שהקנה לתלמידיו בעל פה קודם שכתבם. לימוד זה, מלבד ערכו לעצמו, נתכוון גם להורות דרכי חיים לתלמידיו באור התורה. כך כותב הנציב: „ובינותי בכמה מקראות להוציא מהם יראת ה' ומוסרים טובים, וזכות הרבים עמדה לי שפירשתי בכל יום הפרשה לפני היושבים לפני ה', בית התלמוד עץ החיים אשר נטע אביר הרועים הגאון מוהר"ח זצ"ל, וכבר ידוע במדרש פ' תבא, בעובדא דרבי, דהקהל את העם מסייע להוציא יקר בעזרו ית', ועל פי דקדוקי הפרשה באתי הרבה פעמים להבנת כל הענין באופן אחר ממה שראיתי בפירושי רבותינו הראשונים ז"ל שהיו לפני, היינו חומש הרמב"ן ורשב"ם ספורנו וראב"ע, ושאר מפרשי התורה לא נפניתי לראות, כי ספרים הרבה בזה אין קץ. ואם עפ"י מקרה מצאתי כדברי בספר אחר, לא החדלתי ע"פ רוב לציין שמצאתי בזה הספר. וגם יש פירושים אשר שמעתי מפי חותני הגאון מוהרי"ץ זצ"ל בימי חרפי, והרבה דקדוקים מאיזה גדולי ישראל יצ"ו רשמתי בשמם"[12].

והיה עוד בימי הרמב"ם. כ"י זה, פירוש על השאלתות, שהשתמש בו הנציב במקצת בחלק השני של ספרו, אבד ואיננו, וחבל.

11) ראה ספרי, „בין שקיעה לזריחה", עמ' 227-228, ו„ארץ וימים" עמ' פ"ב-פ"ז.
12) קדמת העמק לתומש, אות ה'.

ישיבה שממנה יוצאת הוראה.

שאיפת הישיבה מיום הוסדה היתה להיות למקום שממנו תצא הוראה. אף בזה יש לראות כאילו דמות הישיבה הבבלית הקדומה היתה מרחפת לפני ראשי ישיבת וולאזין, בסקירתו על התהוות המשנה והתלמוד, כותב הנציב: „ופי' הוו מתונים בדין, שלא תצא הוראה בשקול הדעת אלא להטיל ספקות ולחקור ולהעמיק עד שיבוא להכרעה ברורה, וגם ע"י דבוק תלמידים ושאלותיהם הרבה תורה וחכמה יוצאת"[13]. הרבה שאלות באו לפני ראשי הישיבה בוולאזין בעניני הלכה למעשה, מימי ר' חיים מיסדה ועד הנציב, והם נשאו ונתנו בעניניהן עם התלמידים והשיבו. תשובות אלו לא נאספו בחיי המשיבים, ולפיכך אבדו רבות מהן. גם ספר התשובות של הנציב „משיב דבר" נדפס לאחר פטירתו[14]. אבל את ההקדמה לספר זה כתב בעצמו כשהיה מוטל חולה במטתו, וכך אמר: „הנני מוציא לאור הדפוס בעזר ה' שו"ת שזכיתי להשיב דבר ה' זו הלכה למעשה למי ששאל ממני ובאשר לא היה בדעתי בשעה שכתבתי איזה תשובה להוציא לאור הדפוס ולעשות מזה חבור והלכה בישראל גם לאחר מותי, ע"כ לא הארכתי כי אם לפי צורך הענין. רק אחר שזקנתי ושבתי ונדכיתי ביסורין בעוה"ר כי אחזני השבץ בחצי גופי השמאלית, ובאתי לפ"ק ווארשא המעטירה להתרפאות בקרב אנשי שם עושי חסד וצדקה כהררי אל אשר בקרבה, והרבה מהם מתעסקים עמדי בפרנסתי, המקום ית' יזכרם לטובה וישלם להם גמולם לכל איש כפי פעלם, והמה המתעסקים עמדי השיאוני ויכלו לי, להוציא התשובות לדפוס".

אף ספרו שהוציא בראשונה בימי עלומיו, „העמק שאלה", חתום בחותם הישיבה, כאמור למעלה, ורובי דבריו נאמרו תחלה בע"פ לפני תלמידים ולפיכך יש לעמוד מתוכו על שיטת לימודו של הנציב בישיבתו עם תלמידיו. כך הוא כותב בהקדמתו הראשונה: „והאמת ניתן להודיע כי לא בכחי ולא בזכותי עשיתי חיל בראשית אוני, כי אביטה במכוני ואדע כי נבער מדעת הנני, גם דלותי מעוני, דלו למרום עיני, אך זכות אבותי הצדיקים הביאני אל בית התלמוד הגדול בית מלוני, מקור ששוני, בה כל מעייני, היא ד' אמות של הלכה אשר נוסדה לתורה ולתעודה ע"י הגאון הגדול אביר הרועים עין העדה, אדמו"ר וחותני זקני מ' חיים זצ"ל בוולאזין, ואחריו קם לעודדה בנו, חותני אדמו"ר הגאון פאר ישראל מוהרי"צ זצ"ל, ואחריו תמך הודה, מר גיסי הגאון חריף

13) קדמת העמק לשאלתות ח"א, אות ח'.

14) שו"ת, משיב דבר, והוא תשובות להלכה למעשה אשר השיב לשואליו דבר ה' זו הלכה בכל מקצעות שבתורה, ע"פ יסודות חזקים ומקורים נאמנים מש"ס בבלי וירושלמי, ומדברי רבותינו הראשונים והאחרונים ז"ל אשר מפיהם אנו חיים — — מאת רבינו הגדול הגאון האמתי אביר הרועים מאור הגולה, אשר קבץ ורבץ ועשה פעלים לתורה והעמיד תלמידים הרבה לאלפים בכל אפסי ארץ, כקש"ת מו"ר נפתלי צבי יהודא ברלין זצלה"ה אב"ד ור"מ בבית התלמוד הגדול ישיבת עץ חיים דוולאזין כחמשים שנה, ווארשא תרנ"ד.

ובקי מ' אליעזר יצחק זצ"ל. היא הבאר חפרוה שרי האלקים ושרי התורה, כרוה נדיבי עם ה' משתתפים בשכרה, אלו במחוקק להשיב מלחמתה של תורה שערה, ואלו במשענותם בלב נדיבה וברה. ומאז נוסדה ויצאה לאורה, מנהרים המונים חברים ותלמידים שוקדי תורה. המה בחנו כי מימיה מצליחים גם לשקידה יתירה גם לעיון ישרה, איש לפי פעלו בשקידה להתגברה, ואיש לפי מהללו בקרב חכמים אריות שבחבורה, רבים שתו ושבעו כדי מדתם במשורה, ויצאו מורי הוראה לחיות דגן בתלמוד ובסברא. ואני לא מנעתי א"ע מדקדוק חברים ופלפול התלמידים להתחברה, חדשים לבקרים זה יוצא וזה נכנס לגמרא. בכח כל אלו עשיתי ידים, ולעשות תושיה כפלים, ולקבל מעט מעט עד מלא חפנים, וסלותי שביל ביגיעה ועיון לא פעם ולא שתים בספרן של גאונים קדמונים המה מאור עינים" [15]).

משנהו בממלכת הישיבה היה, לאחרי שר' יוסף דוב קיבל עליו את הרבנות בסלוצק ועזב את וולאזין, חתנו ר' רפאל שפירא, בנו של ר' ליב מקובנה. שיטתו של זה היתה כידוע מה שכינו בשם "לשיטתו", חריזת מימרות בכוונה להראות שבעליהן הלכו לשיטתם. הרבה מחידושיו והערותיו משוקעים ב"העמק שאלה".

העמוס בעבודה

הנציב היה עמוס בעבודה, כמו שנהג לחתום במכתביו "העמוס בעבידה", לא רק בשעוריו ובפיקוחו על שקידת התלמידים, אלא גם בדאגותיו לכלכלת הישיבה ובעמידתו על המשמר שלא יאונה לה כל רע מצד הממשלה העוינת אותה. בתקנות שהוצאו בשעתן (13 בנובמבר 1844) על השגחת הממשלה על מוסדות החנוך היהודיים, נכללו הסעיפים האלה הנוגעים לישיבות: .ישיבות עומדות תחת השגחת רב וחכם הנקרא ראש ישיבה, ויש להן לפחות, לחמשים תלמידים ויותר מלמד אחד מן הרבנים או יהודי מלומד (כ"ט). הראש־ישיבה מחויב להתאמץ שתהיה הישיבה בדירה מרווחת, גם להשגיח על טהרת ויפוי המקום ועל סדרים נכונים, ולבל יחסר להתלמידים הדברים הנצרכים להלימוד שלהם (ל). הראש ישיבה מחויב קודם שיתחילו ללמוד לחבר מכתב מראשי פרקים של עניני הלימודים אשר יחפוץ ללמד אותם בכל מדרגה מהתלמידים של הישיבה שלו, גם ירשום בפרט שמות המלמדים, ופרוגרמה זו ישלח באמצעות המפקח על גליל הלימודים לתשומת לבו של מיניסטר ההשכלה (לג). ככלות שנה יוכל להיות מבחן בהישיבות לפני שרי הלמידים וגם שארי אנשים אשר יקראו לזה (לד). ראש־הישיבה מחויב לנהל רשימה מתלמידי מוסדו, וירשום בה את שמם, גילם, הצלחתם בלימודים והנהגתם. ברשימה יצוין גם כן מי מן התלמידים גמר את חוק למודיו ובאיזו הצלחה. את הרשימה ישלח בכל חצי שנה לשלטון ההשכלה המתאים (לה). ראש־הישיבה מחויב למלא את כל

15) קדמת העמק, שאלתות ח"א, אות י"ח.

דרישות השלטון השייכים לעניני הלימודים בלי שום איחור ועיכוב (לו)[16]. בשנת תרט"ז (1856) רצתה הממשלה להעביר ולבטל את כל הישיבות, אך שלטון החנוך בווילנא הציע להכניס לתכניתן לימודי חול ולא לבטלן. היו גם יהודים שכתבו שטנה נגד הישיבות, ובאספת הועד היהודי מ־1857 (תרי"ז) דנו בתזכיר של אחד נעלם שהציע לסגור את הישיבות[17]. ישיבת וואלאזין הוכרחה להכניס ללימודי חול למספר תלמידים. היו גם שניסו לחתור תחת הישיבה מבפנים והעלילו על הנציב עלילות משונות שיש לו קשרים עם לונדין, אף זיפו את חתימתו על מכתב שגרם לבדיקת כתביו ולהתיצבותו לפני המשטרה באוישמינא. הוא נזדכה בדין, אבל רוחו נדכאת. מאורע זה, מן המעציבים בתולדות ישיבת וואלאזין, אירע באייר תרל"ט[18].

16) התרגום העברי עפ"י מקורות, אסף, ח"ד עמ' ק"צ־קצ"א.

17) מאמרו של יוליוס היסין ב„פערעזשיטאיע" כרך א, סט. פעטערסבורג, הובא ב„תולדות החנוך בישראל בדורות האחרונים", מאת צ. שרפשטיין, ניו־יורק תש"ח, כרך א, עמ' 335.

18) ראה על אותה מלשינות ב„המליץ", שנת תרל"ט (1879), מאמר ה„חרב המתהפכת" לאר"י (גליון כח) „כי ביום ד' אייר באו לבית ראש הישיבה שרי המלכות (לדברי המכתב האחד היו שם, סגן המקטרג וחוקר דין והאסעסאר מוואלאזין בלוית ושאנדארמין אשר הסבו את בית הרב והישיבה וגם בית הגאמן) ויחפשו כל הכתבים וחדושי התורה ושו"ת ומכתבים אשר מצאו, ופינקס הישיבה וישימום בארגז, מבלי הגיד להרב הנבעת מה המה מבקשים. נקל להבין את הרושם אשר עשה הדבר הזה על איש מתבודד בד' אמות של הלכה, רחוק משאון עולם העשיה, אם פתאום יבואו שרים במעונו והנו כגבר אשר לא ישמע לשונם ולא יבין להשיב להם על שאלותיהם, יעמוד נדהם ומשתאה ולא ידע איך להתנהג. אך תום ויושר יצרו כל שומר אמונים. אחרי אשר חפשו ולקחו את כל הנמצא בכתובים, הראה ראש השרים להרב הג' איזה כתבים וישאלהו אם כתב ידו הם ויאמר: הן. אז שם לנגד עיניו מכתב אחד ויען הרב תיכף ומיד, כי לא כתב ידו הוא. ויהפוך השר את הגליון וישאלהו על התותמת ויאמן הרב בהשקפה ראשונה כי חותם ידו הוא ויחליט כזאת בתומו לפני השר. אך כרגע התבונן ויוסף להביט ויכר ויאמר כי מזויף הוא: (ויוסיפו לשאול את הרב אם יש לו חליפות מכתבים עם מי בלונדון, ויען ע"י מתורגמן כאשר הוא באמת; וישאלהו עוד מדוע כסף תועפות יבוא אליו מקצוי ארץ? ויאמר: כאשר נקבצו שם נערים רבים לשמוע תורה מפיו ישלחו להם הוריהם או שאריהם או מתנדבים אחרים משען על ידו. ועוד הציעו לפניו שאלות כאלה, וכה חלפו כשלש שעות. כן לקחו תשע מאות רו"כ אשר מצאו אצל הרב ויבדקו את השטרות בעין בוחנת אם לא מזויפים הם, וכאשר נוכחו לדעת כי אין בהם גם חשש זיוף השיבום להרב הג'). ממחרת אחרי אשר חקרו ודרשו על הרב מפי פקידי העיר ושוטריה, וגם מפי שר האנדארמען ויוודע להם כי הוא מקדיש ימיו לתורה ולתעודה, ודבר אין לו עם אדם, והוא נאמן לארצו ולמלכו, כאשר נוכחנו לדעת מדרשתו ביום הבשורה כי נצל הקיר"ה מכף מבקש נפשו לספותה ביום 2 אַפּריל, כי הרדוש ההוא היה בכתובים, שלחו לקרוא להרב הג' ויקבלוהו בכבוד גדול ויתנו לו כסא לשבת, גם הראו לו את גוף המכתב. ויחרד הרב לראות כי יד נבל היתה כמעט להעכיר, להביא עליו שואה ויזיף מכתב (כתוב ביד סופר כמנהג הרב הג') עם חותם הרב לאיש גדול בלונדון, אשר כפי הנראה ידע הנבל כי יש להרב מרוץ מכתבים עמו בשו"ת (הוא הרב מ' יעקב עטלינגער)

אם יאמרו יש חכמה בתורה תאמין.

בשנת תר"ם נוסף לישיבת וולאזין כח־הוראה שהרימה והטביע את חותמו על הישיבה ועל כל הישיבות שנוסדו על ידי תלמידיו בכחו ובכח כחו: ר' חיים סולוביצ'יק. בשנת תרי"ג נולד בוולאזין לאביו ר' יוסף דוב, ועזבה עם יציאת אביו מוולאזין לסלוצק. כבן עשרים נשא לאשה את בתו של ר' רפאל שפירא (חתן הנציב) ושב לוולאזין, אז נעשה לראש־ישיבה לימין חותנו־זקנו הנציב. הרבה ניסו לתאר את שיטותיהם של שני המאורות הגדולים האלה בישיבת וולאזין[*].

ותוכן המכתב הוא: הרב ברלין כותב, שקבל מכתב הרב עטלינגער בצירוף השלשים אלף רו"כ, אשר השליש מהם נתן להלומדים בישיבתו ולכל צרכיה המרובים, השליש השני שוחד בחיק לשופטים ושוטרים בעירו למען יחשו וידומו והשליש השלישי לשרי הממשלה לבלי יפריעום ממעשיהם, וכן כי הוא מבקש מעטלינגער לשלוח לו שטרי מדינת רוסיה מזויפים, וכאלה דברי בלע. או נודע כי המזייף ההוא בעצמו כתב דלטוריא לשרי הממשלה, לבקש בארגזי המכתבים מן היום ההוא, ומצאו מכתב ערוך כזה מאת הרב הג' לאיש בריחו. השרים הכירו כי נאמנו דברי הרב. כעבור שני שבועות נקרא הרה"ג לבוא לעיר המחוז אושמינא (ואחרי אשר לדברי סופר אחד נמסרו הכתבים ביד הצענזור המושבע ועומד ה' שטיינבערג והוא לא מצא בהם כל דבר רע נגד המלכות) ושם בא גם העומד לידּ נציב ווילנא לעסקי היהודים, ההכם המשכיל מ' יונה גערשטיין, שנשלח להיות המתורגמן. ויעמוד הרב על חקירת המכתבים ויחזירו לו את רובם ואת הפנקסים, מלבד איזה מכתבים מחו"ל אשר נשארו עוד בידיהם.

ע"ד בית התלמוד (כאשר יכנהו הרב הג') חקרו ודרשו השרים רק מעט, כי באמת לא באו להכלית זו. וגם לא דרשו אחרי מכתבי מסע, רק איזה בתורים שלא היו להם מכתבי מסע כהלכתם לעתותם נבהלו ויקיימו "חבי כמעט רגע", ואח"כ השתדלו וישיגו מעריהם העודות מסע כחוק המדינה".

כל הדברים האלה כתב עורך "המליץ" שהוציא מתוך כמה מכתבים שהגיעו לידו המספרים את פרשת המאורע המעציב הזה, והוא מוסיף: "לדברי אחד המכתבים יפול החשד על שלשה אנשים, האחד בוואלאזין, שונא מוחלט להרב הגאון, ושני בחורים, האחד ממינסק והשני מוילנא אשר הרחיקם הרב משמוע לקחו". ושוב: "ועל "איש ימיני" אשר דבריו באו ב"המליץ" גו' 25 יבטיח הרב סימן יפה בלמודו ובחורף העבר עזב את מקום תורה זה לשבת בבריפק, והיא הסיבה אשר דבריו אינם מהאימים עם המקרה האמתי". אחרי כל הדברים האלה מביע העורך את הרגשת הכאב והצער על המלשינות, ולבסוף הוא כותב: "בנוגע להישיבה, עצתנו אמנה להרב הגאון הג', אשר גוקירנו מאד מאז ידענוהו פנים אל פנים כי ישית לבו לתקן בו את הדרוש לחפץ הזמן ועפ"י דתי המלכות, ואז יחדלו המתאוננים מר ממילא, והישיבה תעלה מעלה ותרביץ תורה ומוסר וד"א בישראל, וממנו יצאו רבנים הגונים, מופלגי תורה ויודעים להלוך נגד החיים כחפץ כל חובב עמו ומוקיר תורת מורשה". ראה גם מכתב משה ליב לילינבלום, ב"המליץ" אותה שנה, חוב' ל"ב. וראה בענין המלשינות הזאת, פון וולאזין ביו ירושלים, מאת ר"מ ברלין, ניו־יורק.

19) ראה אישים ושיטות לרש"י זוין, תל־אביב תשי"ב, עמ' 13־70, ור"מ ברלין, רבן של ישראל ניו־יורק תש"ג, ובעיקר פ' י"ב וי"ג "מטבע שטבעו חכמים" וכ"איש גבורתו" עמ' 105־123, ואבא בלושר, חיים נחמן ביאליק בוילוזין, קוינס (קובנה) תרצ"ח, עמ' 34־69.

עידית ת"א, פחזקת התרבות
הספריה ע"ש הרמב"ם
תל־אביב, רח' מאיר"ה 22

שניהם יצרו תלמידים גדולים בתורה בצלמם וכדמותם. רוצה אדם לעמוד על טיב שיטתו של הנצי"ב יסתכל בדמות דיוקנו של תלמידו ר' אברהם יצחק הכהן קוק[20]. ואם רוצה אדם לעמוד על טיב שיטתו של ר' חיים יסתכל בדמות דיוקנו של ר' ברוך בר ליבוביץ, לדוגמא אחת מרבות. היו גם כאלה שהושפעו משניהם כאחד ויצרו מזיגה מופלאה של שני אישים גדולים אלה. והרוצה לראות דוגמא מעין זו יסתכל בדמותו של ר' חיים עזר גרודזנסקי. כמעט כל מורי התורה הגדולים שבשני הדורות האחרונים הם תלמידיהם של שני מאורות אלה בישיבת וולאזין.

תיאור עד ראיה פשוט, של העיירה והישיבה, עולה ממאמר הנקרא בשם "משא וולוזין" שנכתב ע"י בן העיירה ונדפס ב"המליץ" בשנת תרמ"ה (1885). הואיל ושתיהן כבר נבחדו, וממנו עולה לעינינו כמו חיה הישיבה, כפי שראה אותה הכותב, ניתן אותו במילואו:

"העיר וואלאזין מצער היא, אך נודעת למשגב ע"י רבניה וגאוניה המרביצים תורה ברבים בתוכה זה דורות רבים. בה נמצאו חברות למעשה הצדקה, ועתה ישתדלו אנשי עדתנו ליסד אגודה לישוב א"י. אך הצדקה הראשית השקולה כנגד כולן, אשר בה ישתתפו כל קהלות יעקב, היא הישיבה הנודעת במלוא רוחב ארצנו בשם "אולפנא רבתא וישיבת עץ החיים", אשר יסד הגה"ק רשכבה"ג, אביר הרועים מ' חיים מוואלאזין ז"ל. ובאשר אליה ינהרו מאפסי ארץ צעירי ישראל לשמוע תורה מפי גאונינו, אמרתי להשמיע בקהל את אשר עיני ראו בכל תהלוכות גן התורה הזה.

"בית אולפנא זה כשמו כן הוא, כי יאלף לתלמידיו הנוהרים אליו מכל קצווי ארץ[21] תורה ויראת ה', דרך ארץ ומדע. וגם יכלכלום וילבישום וינעילום

20) הגרא"י הכהן קוק זצ"ל כתב את תולדות הנציב ב"כנסת ישראל" לשפ"ר שנת תרמ"ח. וזהו מה שסיפר בנו, ר' צבי יהודה הכהן שליט"א, על כתיבת תולדה זו בידי אביו (העתון היומי "הצופה" מיום ו' כ"ז אב, תש"ג). "פעם נכנס מרן אבא הרב זצ"ל לחדרו של הנציב ומצאו מצטער ודואג. לשאלתו על סיבת הצער והדאגה, הראה לו הנציב זצ"ל מכתב מאת הסופר שאול פנחס רבינוביץ זצ"ל, שהוא מבקש ממנו להמציא לו סידור תולדותיו בשביל הקובץ השנתי "כנסת ישראל", ואמר: על זה אני שרוי במבוכה. להיענות לו, ולמלא את בקשתו איני יכול, משום שכתיבת סיפור "תולדות" מתאימה ביחס לאנשים שכבר מתו או לאותם ש"בחיים קרואים מתים", ואני איני לא מאלה ולא מאלה. ושלא להיענות לו גם־כן קשה לי, שאיני רוצה להכניס את שפ"ר בתרעומת וקפידה. אז אמר לו מרן אבא הרב זצ"ל: אם רבנו כל־כך מצטער, הנני מוכן להקל מעליו את טרדתו זו, כאשר יואיל לספר לי את דברי ימי חייו, ואני אסדרם ואמציאם לתעודתם. וכך יצא המאמר על הנציב זצ"ל בספר "כנסת ישראל" בחתימת "יקו"ק".

21) השוה, מ. י. בארדיטשעווסקי, האסיף תרמ"ח, עמ' 236: "בהתנהלות בית הספר הפליא (הנציב) לעשות. הוא הרבה אוצר הכסף מד' אלפים לששה עשר אלף. הוא הרבה מספר התלמידים ממאה עד ד' מאות. הוא הגדיל שמה בכל המדינות, עד שמכל הארצות

שם, ומספר התלמידים רב הוא, כי עולה הישיבה הזאת על כל הישיבות במדינתנו.

„ראשית ישיבתנו זאת היה מצער בימי מיסדה הג' מוהר"ח זצ"ל, ובימי בנו הג' מוהרי"ץ, ובימי חתנו הג' רא"י ז"ל נהרו אליה רק יחידי סגולה, אשר מהם יצאו גדולי הדור ותורתם אומנותם. בעת ההיא לא היתה עוד מסודרה כהיום הזה. ההכנסה היתה קטנה, וברוב עמל השיגה יד הגאונים הנ"ל לקבץ „כסף הצדקה" לתמוך בידי התלמידים, אף כי אז השובע והזול היו בארץ. אך

בנין ישיבת וולוזין

עתה אחרי אשר הראתה פעולה בגדלה תלמידים מובהקים היושבים על כסא הרבנות ומורים הוראה בישראל, ואדירי התורה בחנוה וינסוה ויהללוה וישבחוה, עתה גדל שמה בארץ, ומדי שנה בשנה יוסיפו לבוא אליה מרחוק ומקרוב לשמוע בלמודי ה', ורבים מנדיבי עמנו יתמכו את הישיבה במשען כסף לקרן קיימת [22]).

יבואו לוואלאזין להגות בתורה, מבריטניא, גרמניא, אוסטריא, אמעריקא, ולא מבעי מכל קצוי רוסיא האדירה, מליפלאנד, וקורלאנד, וקוקאז, וסיבריא, ועוד ועוד".

22) השוה, שם: „הפרס אשר ינתן לבחורים לא ימעט מן 2 רו"כ לחודש ולא ירב מן 4 רו"כ, והפרס אשר ינתן להארבעים אברכים המופלגים הלומדים שמה, לא ימעט מן 4 רו"כ לחודש ולא ירב מן 9 רו"כ. כל אחד ואחד עומד באושפיזא בחדר מיוחד בשכר 30 קאפ' לשבוע; באושפיזא ינתן לו מטה וספסל ושולחן, גם יבושל לו בכל אשר ירצה, ובעל האושפיזא או אשתו מקבלים החלוקה, ולרוב חייב להם בן הישיבה מעשרה רו"כ עד עשרים ויותר. לפי החשבון הברור יעלו הוצאות כל בני הישיבה לערך חמשים אלף רו"כ לשנה".

„ומאז עמד על משמרתו הריש מתיבתא הרב המאוה"ג מ' נפתלי צבי יהודא ברלין הוסיף לפאר את הבית הזה בסדרים נכונים, ותחת בית העצים הקטן אשר בנה המיסד הראשון, ואשר היה למאכולת אש[23]), בנה הוא בחצר ביהמד"ר בעזרת נדיבי עמנו בית חומה רחב ידים בעל שתי קומות[24]), בתחתינה מעונות להרב המשגיח ולמנהל והעוזרים על יד הר"מ, ובעליונה חדרים גבוהים ורחבי ידים, מאירים ומזהירים, וטובים לבריאות, ושם הוא בית האולפנא. שם שולחנות וספסלים לתלמידים הנחלקים במערכה וסדרים; כל תלמיד יביא על מקומו אשר יעדו לו, ובמשפט „חזקה" אין לאחר לשבת עליו. וכולם הוגים בתורת ה' יומם ולילה. חדר מיוחד להספרים אשר המנהל יוציאם לדורשיהם במספר ויקבלם בחזרה. וחדר לגמ"ח, אשר יסדו בני הישיבה זה כארבע שנים (ואין לבני העיר חלק במעשה הצדקה הזה) להמציא כסף לתלמיד בשעת דחקו.

„הוצאות והכנסות הישיבה כבר נודעות עפ"י „המליץ"[25]). הרב הגאון ר"מ עומד על משמרתו תמיד ועובד עבודת הקודש באמונה. הוא יטיף לקחו

23) הכוונה לשנת תרכ"ה. בשריפה שהיתה בי"ד אייר תקע"ה בוולאזין לא נשרף בית הישיבה (הקדמת „חוט המשולש").

24) תיאור הבנין ניתן גם ע"י מ. י. בארדיטשעווסקי, האסיף תרמ"ז, עמ' 236, ואעפ"י שאינו עולה בדיוק כאחד, נמצאים דבריהם מכוונים. הנה דבריו: „בשנת תרכ"ה בראותו כי הישיבה הגיעה לימי הירידה, לא חס על טרדותיו, ויסע לערים רבות לאסוף כסף, ויבן בית חומה נשגבה המתנוססת בצבי תפארתה עד היום. הישיבה היא בארמון נפלא בנוי תחתיים שניים ושלישים, בו אולם גדול רחב ידים, נשען על ארבעה עמודים גדולים, קירותיו לבנים כשלג וכצמר צחר, רצפתו נקיה וטהורה, והוא לבית תלמוד: גם פרוזדור גדול אשר בו יקראו הלומדים בימות החמה. גם חדר יפה אשר בו ישנו הגמ"ח הגדול אשר ממנו ילוה כל בן ישיבה בשעת דחקו (באוצרו יהיה בערך 500 רו"כ) וחדר נקי אשר בו יחלק המנהל ה"ר ליפמאן את המסכתות הנצרכות לתלמוד. וחדר העשון (כי אסור לעשן טאבאק בהישיבה). בהתחתיים ישבו המשגיח והמנהל. ובהשלישיים ישנו הביבליאטיקא הגדולה אשר להישיבה. מחזה נפלא ונשגב יראה המטייל בלילות טבת הארוכים לפני ככר הישיבה הרצוף באבנים. מאורות המנורות הרבות ישליכו קוי זהרם על השלג השטוח. קול שלש מאות איש הלומדים ברגש נמרץ ובהתלהבות עצומה ישמע בקול רעש גדול מסוף המגרש ועד סופו".

25) שנת תרמ"ה, גליון כ"א. השוה „מקור ברוך" עמ' 1814: „כפי החשבון שנתפרסם בשנה ההיא (תר"ן) היתה הכנסת הישיבה עד שנת תרכ"ו רק כארבעת אלפים רובל לשנה. ולאט לאט עלתה במעלה שנה שנה עד כי בשנת תרמ"ח כבר הוכרחה להוציא עד ששה עשר אלף רובל לשנה; ומזה חלקו לתלמידים פרסים חדשיים יותר מן ששת אלפים רובל לשנה (וקבלו אברכים נשואים מן ארבעה עד עשרה רובל לחודש, כל אחד לפי ערכו האצילי ולפי מצבו הביתי; ובחורים פנויים — מן שנים עד ארבעה רובל לחודש ג"כ לפי הערך והמצב כמו באברכים); ולכלכלת הפקידות והשירות; ראשי הישיבה, משגיחים, גזבר ושמשים — עד 3,500 רובל לשנה, ויתרם להוצאת קנין ספרים ומאור והסקה ותקון הבנין, וגם להוצאות המשולחים והוצאות שונות, כמו שנפרט הכל בהחשבון".

„שיעור" בחריפות ובקיאות וירבה עדן אזן שומעיו בחדושיו הנחמדים, וגם ישגיח על הישיבה לעשותה נוחה לה' ולבריות. גם עוזריו הרה"ג המשגיח ישית עינו לטוב על הישיבה ועל התלמידים לבלי יעבטו אורחותם. גם לא יפריעום מלהאציל מועד גם להשכלה הנחוצה גם להשכלת הנפש והגוף. וזה האות כי יבוא הנה שנה שנה משגיח (אינספעקטאר) דוסי לבחון את תלמידי הישיבה בלמודי חול, ככל הנחוץ לבי"ס כזה המאושר ומקוים מהממשלה, ותמיד ימצאו חן בעיניו, בידיעותיהם וכשרונותיהם[26]).

„והנה עד כה קמו סופרים מימינים ומשמאילים לשפוט על הישיבה, אך אין אחד מהם שם לב לדבר על כל תהלוכותיה בישוב הדעת ובידיעה ברורה, והוא הדבר אשר ימריצני לבוא היום במאמרי הזה ב„המליץ", למען יראו הקוראים ויווכחו וידעו מה שראוי לשבח ומה שצריך תקון. כנודע לא נהוג פה לתת לבחורי הישיבה ארוחות איש יומו, רק „קופת הצדקה" נותנת משען לאין נכון לו, וכל תלמיד שצריך לעזר יביא מעירו תעודות רבנים וראשי עדתו, המעידים על כשרונו ותומו, וכי ראוי הוא לתמכו ולסעדו, ובתומתו יאמין כי כל מחסוריו יהיו על הג' ר"מ. אך איך יפוג לבו בבואו הנה, והרב הג' לא יוכל למלאות אף חצי צרכיו כי אפס כסף, ורק בעמל וביגיעה רבה יאציל לו מעט ברכה, כי יוכל לאכול פת במלח במשקל ולישון על הארץ, וכה יחיה חיי צער כל הימים אשר יתגורר פה עד אשר יצלח להגיע למחוז חפצו.

„וזה דבר החלוקה[27]). מהכסף הנקבץ על יד לתכלית זו יתן הגאון משפט הבכורה לאלה התלמידים אשר ערי מולדתם מרבות להתנדב למעשה צדקה זו. וגם אלה ישיגו לכל היותר 75 קאפ' לשבוע מכסת התרומה הנחלקת פעמיים בחודש. במה דברים אמורים אם כל אחד הוא יחיד מעירו, אך אם יבואו אחדים מעיר אחת, ונגרע מערכם עד 60 קאפ' לשבוע לכל אחד מהם, ולפעמים גם פחות מזה, איש לפי ערכו ומצבו ולפי ידיעותיו בתלמוד, לפי ראות עיני המשגיח, ורק יחידי סגולה יקבלו רו"כ שלם לשבוע, מלבד נשואים הבאים הנה להתקין עצמם להיות ראויים להשיג סמיכה להיות מו"צ בישראל. אלה יקבלו פרס עד שני רובל לשבוע. וכל זאת יען הכסף הנקבץ על יד מנדבות עיר ועיר ע"י המשולחים מצער הוא מאד לעומת מספר התלמידים המתרבים שנה שנה, והם עולים כעת עד לארבע מאות ויותר, ורובם הם בני עניים שמהם

26) ב„המליץ" תרמ"ו, גליון 36 בישר העורך במאמר ראשי „ישיבה של מעלה" את אישור הממשלה לישיבת וולאזין. יש במאמר זה גם ביקורת על תכנית הישיבה, וראה תשובה מפורטה על בקורת זו, מ. ריינעס, „אכסניות של תורה" ב„אוצר הספרות", קרקא תרמ"ט.

27) ראה את תיאור ה„חלוקה" שעסקה בה הרבנית בתיה מרים ברלין, אשתו השניה של הנגיב (בתו של ר' יחיאל מיכל עפשטיין בעל „ערוך השולחן") ר"מ ברלין, פון וואלאזין ביז ירושלים, פ"ט, עמ' 61-66.

תצא תורה, וצרכי איש איש לכל הפחות רובל וחצי על מזונות, מלבד יתר ההוצאות. ובכן גם המרבה לקחת שבעים וחמש ק' לשבוע, מוכרח אביו או קרובו או מכירו לשלוח לו לכל הפחות רובל וחצי עד שני רובל לשבוע, ולכל הממעיט לקחת, על הוריו להוסיף לו למען יוכל לחיות על כל פנים בדוחק[28]).

„אי לזאת על כל תלמיד החפץ לבוא הנה לשמוע בלמודים, עליו לחשוב חשבונו ולדעת מאין יבוא עזרו להקל מעליו דאגת כלכלה שהיא קשה כקריעת ים סוף, ואל יבטח בנדיבות ובנסים פן ינחם באחריתו, כי יפול ברעה אשר לא יוכל להמיש צוארו ממנה, כי להשאר פה לא יוכל בלי לחם ושמלה, ולשוב לביתו תקצר ידו, כי תכלה פרוטה מכיסו. כי בעלי הבתים הנותנים מעון ומזונות לבחורי הישיבה בהקפה משך שבועות אחדים יעשו שומא בחפצים אשר הביאו התלמידים אתם, ובראותם כי מחצית ערכם כבר אכלו, יקחום בעבוט ויגרשום מביתם, ואז מר גורלם מאד. ואם גם יושיט למו הר״מ לפעמים משען איזה רו״כ נוסף על הקצוב לשבוע, מה יועילם זה, אם נושיהם רבו וינגשו בם עד חמשים רו״כ ויותר, ואם גם יסדנו פה אגודה „מחזיקי תורה״ מנדבות כל תלמיד לפי מסת נדבת לבו מדי שבוע בשבוע, להחזיק ביד תלמידים בביאם במצוק, אך אי אפשר לה לשלם לנושים מחבריהם סך עצום כחמשים רו״כ. וכן גם הגמ״ח אשר יסדנו, הוא רק להלוות בעבוט לתלמידים בלי הבדל בשעת דחקם, אך לא לכל צרכיהם המרובים. ובכן יקרה לא אחת כי התלמידים אשר מחצית חפציהם נשארו בידי בעה״ב ומחציתם בעבוט בהגמ״ח יפשטו את הרגל ויברחו מזה.

„ורק באופנים שונים יהי באפשר להציל כמה נפשות מצרה כי יוסיפו המתנדבים להאציל ברכה לקופת הצדקה, וכי התלמידים ישימו על לב היטב טרם עזבם את בתי הוריהם, אם תמצא ידם למלאות לכל הפחות חצי צרכיהם פה בלא משען הצדקה .

„כ״ד זעירא דמן חבריא, מנחם מענדיל בהרב״י בונימאוויטש, יליד פאמאנץ.

28) מ. ריינעס, אכסניות של תורה, שם, הבא להגן על ישיבת וולאזין מהתקפת מבקרי תכניתה מחוסר ידיעת מהותה מסיים בהצעת תיקונים בסדרי הישיבה מבחינת תמיכת התלמידים, וכך הוא כותב: „סדר חלוקת הכסף לתלמידי הישיבה כך הוא: הבחורים יקבלו פרס משני רו״כ לחדש עד שלשה והאברכים מארבעה עד תשעה רו״כ. אך לא כל התלמידים שוים ולא דין אחד ומשפט אחד להם בנוגע להתמיכה הדלה הזאת, כי — המקום גורם. עפ״י תקנת הר״מ משפט הבכורה לאלה התלמידים אשר ערי מולדתם מרבות להתנדב לישיבה, וגם אלה ישיגו לכל היותר ע״ה קאפ. לשבוע מכסף התרומה הנחלק פעמים בחודש ; ואלה אשר נולדו ב„מזל רע״ בעיר קטנה או בעיר שאנשיה קופצים את ידיהם ומאמצים את לבותיהם בנוגע למעשה הצדקה הזאת, אלה האומללים יקבלו עוד פחות מפרס הקטן הזה, וגם זה אם התלמיד הוא אחד מעירו, אך אם יבואו אחדים מעיר אחת ונגרע מערכם עד ס' קאפ. ופחות ! בסכום הזה לא תגע יד הבחור כמעט, כי בעל

קריאה ליהודי אמריקה

כדי להגדיל את הכנסות הישיבה התחיל הנציב פונה ליהודי אמריקה. רבים מרבני אמריקה פנו משאלות להנציב ומן התשובות נדפסו ב„משיב דבר" [28]), וכשהכביד עליו משא הישיבה פנה במכתב מעל עמודי „המליץ" [30]) ליהודי אמריקה וזו לשונו:

ב"ה יום ג' לסדר וזה שער השמים תרמ"ה, פה וואלאזין.

ישאו ברכה וצדקה כבוד אחינו אנשי בני רו"פ [31]) יושבי במרחקים בכל ערי אמריקא, יברכם ה' לעד, וחסד ה' מהם לא ימעד, לעשות לנפשם שם בבתי ועד, וצדקתם ופרי חסדם יאיר לפניהם בעו"ז [32]) ולחיי עד.

האושפיזא מקדים לגבות אותו בשביל דמי אכסניא (המחבר מביא כאן מכתבים אחדים מבחורי הישיבה כדי להוכיח את סבלם (ועניים) — — קבלת התלמידים בהישיבה המתנהג בלי סדרים נכונים מכאיב כל חלקה טובה, כי הנה מספר בני הישיבה רב ועצום — כארבע מאות — (כן ירבו לאשר עמנו ולתפארת תורתנו הקדושה) וצריך כלכלה מרובה, וצריכים לקבץ נדבות מערים הקרובות והרחוקות ומשולחים יוצאים בכל קצוי ארץ (גם אמריקא בכלל) לתגות תוקף תהלות תפארת הישיבה הק' ולקבץ כסף כלכלת הבית. על זה יש ממונים או גזברים, בכל עיר ועיר בחגם ובשבר, העוסקים במעשה הצדקה הזאת; והאנשים האלה מושלים ברוחם על ראש הישיבה בענין קבלת התלמידים. ומה יעשה הנציב בבוא לפניו תלמיד שאינו הגון ובידו מכתב מליצה (או יותר נכון: פקודה נמרצה) להר"מ לקבלו, והוא אנוס על פי הדבור להכניס התלמיד להישיבה, וכן נמצאים בוואלאזין הרבה תלמידים שאינם מהוגנים, שהנאה היתה להם והנאה להישיבה שלא באו בה משבאו... ובזה תפתר השאלה שכבר נתחבטו בה כמה מסופרינו: מדוע לפנים, לפני יובל שנים בהיות מספר בני הישיבה מעט מאד, כחמשים, לא יותר, יצאו ממנה רבנים גדולים ומורי הוראות מובהקים, אשר בהם יתפאר ישראל, אולי תשעה למאה, והיום, שמספר בני הישיבה עולה לארבע מאות, רבנים גם תשעה למאה לא יצאו ממנה — כי לפנים היו כל תלמידי הבית תלמידים מובהקים שבאו אליה להשתלם בלמודי התורה, כדי להיות מורי הוראות, או גם בעלי תורה פרטים, והצד השוה שבהם שכלם היו תלמידים מהוגנים, שאהבת התורה הביאתם וואלאזינה ורוחה הוא קבצם שם". המחבר מאריך בתיאוריו ולבסוף הוא מציע כמה תיקונים: ליסד בית אוכל על יד הישיבה, להפריד בין הבחורים ובין האברכים הלומדים בישיבה בפרישות, להדפיס מעין דו"ח שנתי שבו יבואו גם מאמרי תורה, להביר בצורך לימוד לשון המדינה באופן פרטי, ולא בתכנית הלימודים של הישיבה, ולבסוף הוא מסיים: „לא הרבה ישיבות יש לגו כישיבת וואלאזין, ואולי היא היחידה בתור ישיבה מרכזית לכל ישראל לתורה ולתעודה, ולכן החובה להקן את בדקיה ולגדור את פרצותיה".

29) ח"א סי' ט"ז (לסינסינאטא באמיריקה ע"ד קריאה בתורה בצבור ביום שחנכו ארון הקודש) ח"ב, סי' ל"ד (להגאון מו"ה יעקב נ"י רב הכולל בנויארק) שם סי' נ' (להנ"ל, בדבר אתרוגי שביעית) שם סי' ע"ב (לכבוד הרב מ' פלטיאל נ"י בבאלטימארא).

30) המליץ, תרמ"ה, גליון ר'.

31) רוסיא ופולין.

32) בעולם זה.

הן הרבה מאחינו החזיקו זה כמה שנים בעץ החיים הישיבה הק' והמפוארה פה"ק וואלוזין, ומאיזה קהלות ק' הגיענו המקובץ בקרבם ע"י השרידים אשר ה' קורא לזכות את הרבים, וזכות התורה יעמוד להם להאיר ככוכבים ולהרבות ביניהם עוד יראי ה' ומתנדבים.

עתה ברוכי ה', הן הישיבה הק' עתה רחבה ונסבה למעלה, ורבו בה חברים ותלמידים בהמון רבה, ומן הנמנע לכלכלה ולפרנסה ע"י ההכנסה הקודמת, וגם זה נודע למע"כ יצ"ו, כי אחינו היושבים במדינת רוסלאנד, רובם מדולדלים ועמוסים בצדקות יותר מכפי כחם. ע"כ בצר לנו הנני קורא מן המצר לאחינו הרחוקים במושב וקרובים במחשבה, וידם פתוחה לכל דבר חסד וה' ישלם גמולם. עתה יזכו נא בפעלת צדקה המיוחד לישראל עם ה', להאציל ברכה להחזקת תורה אשר היא חיי היהדות בישראל ומשמרת ישראל בעמים, ויכירו לטוב סגולת הישיבה הק' יסוד מוסד להחזקת תורה בישראל. והתעשתו לקרוא נדבות ולאסוף ולשלוח אלינו לתת להעומדים לפני ה' בעמל תורה. ומי שרוח ישראל נוססה בו ימצא לב להחזיק במצוה אשר ה' חפץ למען צדקו לזכות בה את עמו, ולא יקשה בעיניו ליתן וליחזור וליתן לדבר מצוה זו אשר משמרת היא עמהם.

והזוכה לפני ה' לעשות סגלה לנפשו לחיי עד, יאציל סך מסוים לקיום הישיבה הק' אשר ישא פרי צדקה מדי שנה בשנה, ובזכות זה יאושר בזרע ברוכי ה' נטעי נעמנה, וצדקתו יהלך לפניו לחיי העוה"ב במנוחה נכונה, ויישמח לראות עולמו בחייו, דור ישרים יבורך בישראל.

דברי העמים בעבודה, המצפה לישועה להביא ממרחק לחמה של תורה

נפתלי צבי יהודא ברלין

עוד אפשר היה לפנות באותם הימים ליהודי אמריקה בבקשת כספים בלשון הקודש ובמכתב שלוח ממרחק, וכנראה שהמכתב הצליח לאשר שלחו. בשנת תרמ"ו[33]) נוסדה בניו־יורק „חברת עץ חיים אנשי וואלאזין", והטילו על עצמם את החובה לתמוך בישיבת עירם[34]).

33) היא שנת השרפה שבה פותח ר"מ ברלין את פרקי זכרונותיו, פון וואלאזין ביז ירושלים, ניו־יארק, תרצ"ג, די גרויסע שרפה.

34) ראה את המאמר, נסיון ליסד ישיבה בניו־יורק ע"ש הנציב לפני ארבעים שנה, מאת יצחק ריבקינד, שבילי התנוך, תש"ד עמ' 245, ושם הוא כותב: „עוד כעת בהכנסך לבית הכנסת של אנשי וולוזין ברחוב מדיסון 209, הנך רואה מודעה באידית תלויה על הכותל: „מי שרוצה בקופסא של ישיבת ולוזין, ימסור את כתובתו בבית הכנסת בידי השמש או חבר הועד ויבואו להדביק, ובכל שנה אחרי סוכות מתנדב ועד מבית הכנסת לישיבת וולוזין וכל מנדב יקבל קבלה משם. גם סתם נדבות מתקבצות ואין מי שיהנה אף פרוטה".

השקידה ממרתה של הישיבה.

הנציב האמין ביגיעה בתורה כתנאי קודם למציאת כוונתה האמתית. בהגהותיו על הש"ס מזכיר הרש"ש דבר משמו[1], מספר בנו[2] שכאשר שאלו הרש"ש כיצד הגיע לסברא זו, אמר: אני לומד תורה מתוך יגיעה, יגעתי ומצאתי.

חותם השקידה היה טבוע על וולאזין מראשית הווסדה. בהספדו על ר' חיים כותב עליו תלמידו הגדול ר' דוד טביל: „שכל מי שבא באסטרטיא מבני ישיבתו החזיק בתורה ללמדה תמידיות, ואף גם זאת שכל לילה ולילה היו קבועים משמרות עדר עדר לבדו מכלל הישיבה עד אשר תמיד יום ולילה לא יחשו להיות שונין, ומהפסיק מלמודם, והוגד לי באמת שאף בליל הכנסת שבת לא פסקו משמרות הללו, והוא בעצמו ובכבודו היה משתדל לפרקים להיות יוצא ונכנס אף בלילי שבתות בכדי להתוודע ולהתגלות היכן תינוקות של בית רבן קורין בכדי שלא יפסיקו"[3]. וכן נהג הנציב בשעתו[4]. מיטב השיר „המתמיד" של ביאליק הוא אמתו. אביא קטעים מתיאור אחר שאינו מצוי ביד כל אדם והוא כתוב בפרוזה, ונראה שאין בו מן ההפרזה כלל:

„בירכתי הישיבה על יד תנור החורף עומד בחור ופניו שחורים, לחיו קומטו ולא עת, ועצמותיו שפו; לומד בנפש חפצה ובלב מרגיש, שואג כארי — וקולות אלקים יתמלטו ממנו, וכל עצמותיו תאמרנה.

„מבעד חלונות הישיבה הפתוחים ישמע קול רעש המטיילים, ההולכים רצוא ושוב. מארמון אדון העיר ישמע קול מנים ועוגב; חצי הליל כמעט הגיע. השעה השתים עשרה חסרה רביעית, והוא על משמרתו עומד ויוסיף ללמוד.

„ומדוע לא ילך הוא להתענג על חמדת הליל?!

„האם חסר לב הוא? האם יתמיד בלמודיו למען יטול את השם מתמיד? האחז אותו בולמוס „הסמיכה"? או קנאת סופרים אכלתהו? או אולי הוא תורני גם אשר ידמה באמת כי לא איברא אינש אלא לגירסא, ושאסור לו להאדם להתענג? וכל הפוסק ממשנתו והולך לטייל על יד האילנות והגירות הנאות, הרי זה מתחייב בנפשו?

„אבל מבין עיניו השחורות והמבריקות — סמל דמות המתינות והתמימות המרחף על מצחו הגדול, ואשר עוז וגבורה ילין בו, וממלבושיו הקצרים והנקיים ניכר כי הוא איש מרגיש והוגה דעות...

1) הגהות רש"ש ליבמות פ"א, ב: „ושמעתי מפי הרב הגי' מוהרנהל"ב ר"י דוואלאזין דט"ס כאן וצ"ל דחוזיר (במקום דחמיר) טפי וש"ר" (ושפתים ישק).
2) ר"מ ברלין, פון וואלאזין ביז ירושלים, א, עמ' 90.
3) גליא מסכת, ווילנא תר"ד, חלק הדרוש, עמ' 65.
4) ר"מ ברלין, שם.

„באחד ממכתביו יאמר אלי: „הנך שואל למטרתי — ואני מה אענה אבתרך? האיש המבקש מטרה מספרותנו התלמודית, אות הוא כי עומד מחוצה לה, ועינו עוד לא שזפה את רוממותה. כי אותו האיש אשר בא בטרקלין תלמודנו פנימה, ולבבו מרגיש את רוחו הכביר והנשגב, הוא לא יבקש מטרה מהגיותו בו, באשר המטרה היא בתוך הלמוד״ [5]).

בעל „הכרם״ העמיד שני עולמות, זה מול זה. לאחד קרא עולם העשיה (יכיל ארבעה מכתבים שערך ר׳ יצחק אייזיק בן יעקב לר׳ יצחק בער לעווינזאהן) על דבר בית מדרש הרבנים בווילנא, ולשני קרא עולם האצילות (השקפה על ישיבת וואלאזין בחמשה פרקים) מאת יב״ם [6]).

היחס ללימודי חול

הנציב לא התנגד ללימודי חול כשהשעה דורשת אותם, אף יעץ שלא להשתמט מחק לימודי החול אם המדינה מחייבתם, כי אם לפקח עליהם שייעשו על טהרת הקודש. כך כתב: „אם יצטרכו עפ״י המלכות ללמוד למודי חול גם כן, יהא בהשגחה מהרב וראשי ישראל, שיהא המורה ירא אלקים, וזה אי אפשר אם יהיה כל אחד דואג לבניו, ואין בידו לברור איזה מורה הגון ומחזיק הדת, על כן הוא מבריח את בנו מלמודי חול בעל כרחם, וזה גורם שהבן בועט בהוריו והולך בדרך עקלקלות כדי להשיג למודי חול. אבל אם יהיה הדבר מוטל על הציבור וראשי הקהל, לא יהיו מבריחים את בניהם לגמרי מלמודי החול, אבל יהא ההשגחה עפ״י המורה אשר יבחרו, שלא יסורו מדרך התורה, וגם יהיו מפנים שעות מרווחים לעסק התורה, וזה וזה יתקיים בידם״ [7]). אבל תוך כדי דיבור הוסיף: „האף שאין לקוות שיצאו מלימודם בשעות כאלה להוראה, באשר זה דרכה של תורה, שאין עמלה ותכליתה מתקיים אלא במי שמפנה כל ראשו בה, ונפש עמל בה עמלה לו, לסייעהו לזכות בה. ואי אפשר להיות גדול בתורה בשעה שעוסק בדברים אחרים. וכל גדולי תורה שהמה גם חכמים בלימודי חול, אינם אלא שנתעסקו בלימודי חול קודם ששקעו ראשם בתורה או אחר שכבר נתגדלו בתורה, אבל ביחד אי אפשר להגיע לתכלית הלמוד. מכל מקום אפילו לא יגיעו לתכלית ההוראה הוא יקר מאד עסק התורה באיזה שעות, ומביא לידי יראת ה׳ ״ [8]).

5) יב״ם, הכרם, תרמ״ח, עמ׳ 71.

6) זכורני, כשמת מיכה יוסף ברדיצ׳בסקי הספידוהו ד״ר הוגו ברגמן ור׳ אלתר דרויאנוב. הראשון דיבר על ברדיצ׳בסקי שהיה חי בשני עולמות, והשני אמר שהוא הכירו בשני העולמות גם יחד, והוסיף שכשלמד בוולאזין היה יושב מעוטף בטלית ומוכתר בתפילין ולומד, ואעפ״כ הכיר בו הנציב שהוא מעולם אחר, והוא צדק.

7) שו״ת משיב דבר, א, סי׳ מ״ד.

8) שם.

כאן הביע בקוצר האומר את דעתו ודעת כמה מגדולי התורה בני מדינתו. התנגדותם ללימודי חול בישיבה לא באה מתוך שראו בהם סכנה ליראת ה', להיפך, הם ראו בלימודים אלה כשהם מסורים בידים אמונות חיזוק ליראת ה'. התנגדותם נבעה מתוך ידיעתם שאין התורה הארוכה והרחבה הצריכה למי שרוצה לצאת להוראה נקנית אלא ביגיעה רבה ובשעבוד כל החושים לה.

באותה תשובה חוזה גם את דעתו בדבר המימינים והמשמאילים בדת. רעיון זה כפי שתפסו אותו במערב אירופה ובמרכזה היה זר לו, ולא הבין כיצד נתפסו לו „מחזיקי הדת". מונחים אלה שאולים מן החיים הכלכליים והמדיניים, ואין להם ענין אל החיים הדתיים השלמים. לדעתו יש שלש כתות בדת ואלו הן: „המשקיע דעתו תמיד באהבת ה' ודביקות, זהו באמת דרך החסידות, שהרי א"א בכך אלא במי שפורש עצמו מהליכות עולם, והוא המכונה מיימין, היינו מתקרב עצמו לשכינה ביותר, ומי שעומד בזה הדרך הגבוה, א"א להתחבר הרבה עם אנשים אפילו ללמדם תורה ודרכי המוסר, דכל שיח ושיג עם בני אדם מפסיקים הרעיון להדביקות, שא"א אלא בהתבודדות — ויש עובד את ה' ושומר תורה בכל דקדוקיה, אבל אינו יודע טעם אהבה ודביקות, ואינו מתבודד כלל להשיג אהבה — והמה מכונים משמאילים, היינו רחוקים מקרבת השכינה ורוה"ק ביותר. ויש הולכים בדרך ממוצע, היינו בשעת ק"ש ותפלה מקרב דעתו לאהבת ה' ודביקות, אבל שאר היום הליכות עולם לו".

כך, בפשטות כואת ולא אחרת, הגדיר הנציב את הזרמים השונים בדת, שכן האחרים הנודעים ליהודי אירופה המערבית והמרכזית כאמריקאית אינם בגדר דת כלל רק מחוצה לה, וזה מפני שבתוך עמו, היהדות הרוסית המשורשת במסורת, ישב, ואילו על הזרמים הדתיים האחרים הקרואים מימינים ומשמאילים, כאורתודוכסים, ליברלים, ריפורמים, בני סטטוס קוו, שמרנים, לא שמע כלומר לא סבר ולא קיבל.

ואחד הוא הצד השוה במימינים ומשמאילים בדת הנודעים לו, לימוד בתורה. „והנה הנוהג חסידותו במעשה המצות פשיטא שמוכרח להיות ת"ח ולומד ושונה איך להיות נזהר במצות עפ"י דעת תורה, ולא יהא בא לעשות זר מעשהו שלא עפ"י דעת תורה חס ושלום — — אפילו דרך החסידות של אהבת ה' ודביקות, שנראה לפי הדמיון שא"צ לזה, הגיון תורה אלא תמימות והתבודדות ומחשבתו לאהבה את ה' הוא מוכרח עכ"פ להיות נזהר מאד שלא יטה אשורו מני דרך התורה, ולא תהא תשוקתו הקדושה ואהבה עזה כמות מתעהו מדרך השכל"[9].

קל לתאר מה דמות היתה ליהדות דורנו גם בא"י וגם מחוצה לה, אילו היתה היהדות הליטאית-פולנית, ולא שיריה ופליטיה בלבד, קובעים את מטבעות חייה ומכוונים את דרכיה.

9) שם.

פירוד ואיחוד.

השקפת היהדות המזרחית של אירופה, שהיתה נוחלת ומנחילה תורה ממורשת הדורות, ללא תערובת תרבות זרה, בניגוד להשקפת היהדות המערבית המעורבת בתרבויות זרות יוצאת ברור מדברי ראש ישיבת וולאזין: „הורו והוגו עצה להיות נשמר מדור זה, להפרד זה מזה לגמרי, כמו שנפרד אברהם מלוט. במטותא מן המעריך, עצה זו קשה כחרבות לגוף האומה. הן בשעה שהיינו באה"ק וברשותנו כמעט, בבית שני, נעתם ארץ וחרב הבית וגלה ישראל בסבת מחלוקת הפרושים עם הצדוקים, וגם הסב מחמת שנאת חנם הדבה שפיכת דמים, מה שאינו מן הדין, היינו בשעה שראה פרוש שאחד מיקל באיזה דבר, אע"ג שלא היה צדוקי כלל אלא עשה עברה, מכל מקום מחמת שנאת חנם היה שופטו לצדוקי שמורידין אותו. ומזה נתרבה ש"ד בהיתר ולשם מצוה בטעות. וכבר רמז ע"ז בתורה (ס' במדבר סי' ל"ו מקרא ל"ד) כמבואר ב„העמק דבר" ו„הרחב דבר". וכל זה אינו רחוק מן הדעת להגיע ח"ו בעת כזאת גם כן, אשר עפ"י ראות עיני א' ממחזיקי הדעת, ידמה שפלוני אינו מתנהג עפ"י דרכו בעבודת ה' וישפטנו למינות, ויתרחק ממנו, ויהיו רודפים זה את זה בהיתר בדמיון כוזב ח"ו, ושחת כל עם ה' חלילה. זהו אפילו אם היינו בארצנו וברשותנו. ומכל שכן בשעה שאנו כבושים בגולה, ושה פזורה ישראל בין אומות העולם, ואנו נמשלים בגולה כעפר הארץ, וכמו שאמר הקב"ה ליעקב אבינו, והיה זרעך כעפר הארץ, ואומות העולם נמשלו למים רבים שוטפים, כדכתיב בס' ישעי', הוי המון עמים רבים כהמות ימים יהמיון, ואין תקוה לגוש עפר בשטף מים רבים אם לא שנעשה מן העפר אבן מוצק, או אפילו נהר שוטף עליו אינו מגלגלו אלא ממקום למקום, אבל אינו מאבדו לגמרי. כך ישראל בעמים אין להם תקוה אלא להיות אבן ישראל, היינו שיהיו מחוברים באגודה אחת, או אין אומה ולשון יכולים לאבדם. והאיך נאמר להפרד איש מרעהו ויבאו אי"ע וישטפונו מעט מעט ח"ו"[10].

כלום נתפלא מעתה על שיטתו של ר' אברהם יצחק הכהן קוק וכיוצא בו שידעו רק על הבדלה אחת, בין ישראל לעמים, ובשום פנים לא בין ישראל לישראל. יש אם למסורת זו — ישיבת וולאזין.

חבת ציון

אף זו מסורת ישיבת וולאזין היתה מימי מיסדה — חיזוק הישוב בא"י[11]. וכשהתעוררה תנועת „חבת ציון" ברוסיה מצאה לה מיד הד וסעד בוולאזין.

10) שם.

11) ראה למעלה עמ' 23.

הישיבה והעיירה[12]). אף על פי שהנציב ישב בתוך עמו, ועמד בראש ישיבה גדולה שמגדלים בה תורה, לא עלה על דעתו כלל לחבב את הגולה — כל גולה או תפוצה טובה או רעה. ככל מעוררי שחר הציונות הצדיק את הדין על עצמו ועל עמו השרוי בגולה ואינו מתאמץ להשתחרר ממנה. במאמרו „שאר ישראל" הסביר את הדבר לפי דרכו: „טבע הענין נותן, שבהשחית ישראל את צורתו היא היהדות, נעשה שפל ונבזה בעיני העמים, כי זה כלל בטבע, דכל בעל צורה, כשנשחתה צורתו, אזי נעשה פחות הרבה יותר גם מאשר איננו בעל צורה, כמו בדומם, צומח, חי, מדבר, שהצומח בשעה שפסק כח הצמיחה הרי זה נובל וגרוע מדומם; וכן החי אחרי שמת ופסקה חיותו הרי זה מבאיש וגרוע הרבה יותר מהצומח הנובל; האדם כשמאבד דעתו הרי הוא גרוע מחיה ובהמה, וכן אדם המזיק גרוע מכל חיה רעה, כמו שכתבתי ב„העמק דבר" (בראשית ו' מקרא ה') והכי נמי ישראל, כשמאבד צורתו, היא היהדות, נעשה גרוע מאד והרי הוא דומה אז כקוף וחושבים אותו לבריה שאין עליה הצורה האנושית כלל... ואחרי שכן הוא שבאבדן הצורה הישראלית תאבד גם כן הצורה האנושית בעיני העמים, על כן לא יפלא איפוא בעינינו אם שפלים ונבזים אנחנו בעיניהם כאילו העברנו מעלינו הצורה האנושית כלה. והושע הנביא (ח', ח') אמר: נבלע ישראל עתה היה בגוים ככלי אין חפץ בו. פירוש: כאשר נבלעה היהדות, ונשארה בסתר לבבם בלבד ובגלוי יבושו בצור מחצבתם, עתה שהגיעו למדרגה כזאת, ככלי אין חפץ בו, שאינו עומד אלא להיות נשבר ח"ו"[13]).

בשנת תרמ"ה נוסדה על ידי בחורי הישיבה בוולאזין חברה בשם „נס ציונה" שמפני חשאיותה ומפני מטרותיה הרחבות, ובעיקר מפני חשיבות המקום שבו נוסדה, עוררה ענין לא רק לשעתה כי נכתבה לדורות[14]). כל פעולת „חובבי ציון" נעשית באותם הימים (עד שנת תר"ן) בלי רשיון מן הרשות הרוסית, ובחשאי, וזו שנעשתה גם בלי רשיון מהנהלת הישיבה נעשתה בחשאי חשאין. גילוי האגידה ע"י המשטרה עורר בהלה. המכתבים והעתון ההיקטוגרפי שלה הוחרמו והמזכיר נתפס לחקירה. לאחר החקירה נתברר למשטרה שאין זה אלא מעשה בחורים, והמזכיר שוחרר. מכל אותו מעשה שנכתב בספר יש ענין בזכרונות המזכיר (יוסף רוטשטיין) המתאר את בואו לישיבת וולאזין מתוך תקוה להפיץ דעותיו „בקרב הגוי כולו על ידי הישיבה המהוללה הזאת". אבל

12) ייחד על זה את הדיבור ד"ר יצחק ריבקינד במחברתו „הנציב ויקוסו לחבת ציון". וב„אגרות ציון", ספר שמואל (זכרון להרב שמואל מוהליבר במלאות כה שנה לפטירתו) ערוך בידי הרב יהודה ליב הכהן פישמן (מיימון) ירושלים, תרפ"ג מעמ' ע"ג.

13) השוה לזה גם דבריו בקונטרס בדבר השמיטה, משיב דבר, ב, ס' נ.

14) כל החומר הנוגע לחברה זו נאסף בספר מיוחד ע"י ד"ר ישראל קלויזנר, „תולדות האגודה נס ציונה בוולאזין", תעודות ומאמרים, ירושלים תשי"ד, וראה בקרתו של החכם והסופר, ששבילי וולאזין נהירים לו, ד"ר יצחק ריבקינד, על ספר זה ב„הדואר" תשט"ז, גליון ל"ה.

בבואו לישיבה, הוא כותב, שנהפך לאיש אחר, היינו שהכיר כי הישיבה היא בעיקרה מקום ללימוד התורה. „אך זאת אגידה כי בבואי להישיבה נהפכתי לאיש אחר. הרושם העז, שעשה עלי הנציב ז״ל ובחורי הישיבה, בעלי נפש עדינה ורוח כביר, ואשר על חזותו של כל אחד, הליכותיו ועניניו, הי׳ שפוך רוח גאה וגאון בתורתנו ואמונתנו, והישיבה בעצמה, אשר היתה מלאה מפה אל פה בחורי חמד שלמדו בשקידה נמרצה את כל תורת ישראל ואמונתו הצרופה, יומם עסקו בתורה ובלילה הגו בספרים ספרי השכלה[15], ואשר הבינו לברר האוכל מתוך הפסולת, וכולם היו חוקרים לכל תכלית ומביני מדע. כל אלה פעלו עלי פעולה עזה עד מאד לקשר אותי עוד יותר בקשר של קיימא בעבותות אהבה לכל אשר לנו, ואז חרצתי משפט, כי פה אמצא לי מקום להתגדר בו, פה אשיג מטרתי ליסד אגודות וחברות להפיץ אהבת ארצנו ולפעול ולעשות לטובת עמנו וערי אלדנו לא באומר ודברים בלבד, כי אם גם במעשה, לבלי תהיינה תפלותינו, ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים, כצפצוף הזרזיר, אשר ידבר בשפתו ולבו רחק מכל אשר יוציא בפיו״.

על שובו לוולאזין אחרי החקירה במשטרה הוא כותב: „הרושם החזק שעשה בהישיבה כל עצם המאורע הזה היה גדול עד מאד. אפשר להגיד כי הי׳ זה דעמאנסטראציע והפצה להרעיון באופן היותר טוב. גם הגאון ר׳ חיים מבריסק ז״ל שש עלי מאד ויקבלני בחדוה ויביא אותי ויציגני לפני הנציב ז״ל, אשר נהנה מאד מדבר שובי, ואף כי גם הוא אמר כי לא פה המקום, כי מצוה שאפשר להעשות על ידי אחרים אין מבטלין בשבילה תלמוד תורה״.

במשפט אחרון זה כלולה כל השקפת חייו של הנציב. אף על פי שמסור היה בכל לבו לעבודת חובבי ציון, ראה את עולמו בישיבתו וממנו לא זז.

לאחר ביטולה של אגודת „נס ציונה״ נוסדה (כ״ג בתמוז תר״ן) אגודת „נצח ישראל״, וראוי לציין שבאגודות ציוניות אלו בוולאזין נמנו גם מי שנעשו אחרי כן למורי תורה גדולים בישיבות אחרות, ר׳ משה מרדכי אפשטיין, ור׳ איסר זלמן מלצר. (עליהם ידובר בפרקים על ישיבת סלובודקה וקלצק).

בימי ט״ו־ט״ז לחודש מנחם־אב תרמ״ט נקראה לווילנא ועידה של חובבי ציון ע״י ר׳ שמואל מוהליבר כדי לחזק את השפעת היהדות התורנית על העבודה הישובית בא״י. הנציב, שהיה „גבאי יועץ״ של „חובבי ציון״, עמד על משמרתו הכפולה, שמירה על התורה בעבודת הישוב ושמירה על כבוד הישוב שלא יגלה ממנו. עדים לעמידתו על משמר התורה בעבודת הישוב הם חילופי המכתבים שבינו ובין הממונים על עבודת הישוב, וטיפוסי לשמירתו על כבוד

15 הכוונה בודאי לחלק מתלמידי הישיבה. ראה, פינחס טורבורג, כתביו עם תולדותיו ורשימת מאמריו מאת א. ר. מלאכי, ניו־יורק, תשי״ג, עמ׳ קלב: „בחורי וולוזין התחלקו לשלשה סוגים: לומדים, מתמידים, ומשכילים.

הישוב כלפי היושבים בגולה הוא מכתבו הידוע לחובבי ציון בעיר באר, שמפני קיצורו וחשיבותו מן הראוי לשוב ולפרסמו במילואו[16]:

ב"ה א' לסדר ולתת עליכם היום ברכה תרמ"ט.

יאושרו בברכות הוד נורא, מחזיקי ישוב אה"ק בחבורה, חבור הנאה להם ונאה לעולם, להושיב נשמות ארצנו הק' בטוב פעלם. כולם אהובים וברורים, כולם יחיו דגן בחורים, ויזכו לראות בעמוד האורים, הן המה בעלי ח"ק חובבי ציון בק' באר, וביחוד למנהלי החבורה הק' יבורכו איש לפי פעלו, ואיש לפי מהללו בהליכות עולם לו.

הן הייתי בדרך עשרה שבועות ויותר לטוב בית התלמוד הישיבה הק' היא האבן הראשה להחזקת תורה בישראל אלקים יכוננה עד ביאת הגואל.

בבואי ראיתי מכתבם מן פ' בשלח, ונבהלתי לראות עד כמה גבר השקר והחנופה, לעולל עלילות ברשע על אחינו יושבי הקאלניות באה"ק כי המה מפירי ברית ומחללי שבתות בפרהסיא. יברת ה' כל שפת חלקות, אשר בחלקות ישיתו מצוה של ישוב הארץ לעבירה, ומונעים את הרבים מלעשות מצוה, אשר הוא מעשרה דברים המעכבים את התשובה...

ואני הנני להגיד למע"כ נ"י אשר שני קאלניות, היינו פתח תקוה ועקרון, המה שובתי שביעית כדעת גאוני ירושלים תוב"ב, ולא שמו לב למקילים בדבר.

ואני ראיתי שני אנשים אשר עזבו את בני ביתם באה"ק והמה שבו לחו"ל להרויח באומנות לפרנס את ב"ב, עד אשר יגיע שנת עבודת הארץ. וזה מכבר היו מרננים על יושבי גדרה כי מתחלה נתישבו שמה בני בלי תרבות עול מ"ש[17]. ובכ"ז הנני להעיד כי מנעו עצמם מלאכול בשר כי לא הי' להם שו"ב כראוי עד ששלחנו להם שו"ב אדם י"א[18] והגון לזכות את הרבים, ונודענו כי גם המה בעלי אחוזה זו הולכים בדרך התורה והמוסר. אכן אינם שומרי שביעית עפ"י דעת גדולי ישראל יצ"ו שהקילו להם. עתה ברוכי ה' אל תחושו למנינכם. התחזקו ועשו ברכה ושלחו מראש לבעלי פתח תקוה ועקרון על אדרעס הרב ר' הערץ נ"י בן יפו, ותודיעו לו כי יחלקם לשומרי שביעית ביחוד.

ובזכות זה תזכו לעבודת הארץ בקדושתה ועבודת מתנה בבית בחירתנו ב"ב[19]. וזכות הארץ יעמוד למישבי' ומכונניה, להתברך במע"י[20] ויאושרו בארץ החיים, ויתענגו על טוב ה' מלא חפנים, כנפש העמוס בעבודה רבה

נפתלי צבי יהודא ברלין

16) ראה „אגרות ציון" שפרסם יצחק ריבקינד, ב„ספר שמואל" עמ' עג־קג, מצרוד מכתבים שמסר לידו ר"מ ברלין. מכתב אחרון זה נדפס בצילום מכה"י ע"י ר"מ ברלין בספר „רבן של ישראל", ניו־יורק תש"ג עמ' 150־151.

17) מלכות שמים.

18) ירא אלקים.

19) במהרה בימינו.

20) במעשי ידיהם.

אף על פי שהנציב לא נמנה בין המקילים בדין השמיטה, וגם נתן כאחד מנימוקיו „רוח אנשי ליטא ואגפיה כי עיקר שהמה מנדבים על ישוב הארץ אינו בשביל להחיות איזה סך אנשים כי אם להושיב נשמות ארצנו הקדושה, וגם זה לא להושיב מחוז פלישתינא כי אם קדושת א״י ואם לא יקוים קדושת הארץ כראוי יסלקו ידי הנותנים לגמרי״, יכול היה איפוא להוכיח את צדקת נימוקו זה כשראה שהנדבות מתמעטות כפי שראה והגיד מראש. אבל לא עלה על דעתו כלל לנהוג במדה זו, כי אם להיפך, הוא הוכיח קשה את המתנדבים המשתמשים באמתלא זו ואת המוציאים לעז על בני הישוב.

ברם צריך להודות שעבודת הנציב עם חובבי ציון לא היתה מעולם מסוגה של חברו — אף הוא תלמיד ישיבת וולאזין בימי ר׳ איצה׳לע, ר׳ שמואל מוהליבר וכיוצא בו, מפני שעיקר עמלו של הנציב היה עם הישיבה ואליה הקדיש את כל כחו וזמנו. וכל הבא לוולאזין אף אם ביקש למצוא בה קן לעבודה צבורית (כמו שהודה מזכיר „נס ציונה״ בדבריו שהבאנו למעלה) עברה עליו רוח הישיבה והתחיל שוקד על התורה, נשמת אפה ורוח חייה של וולאזין. כך כותב מי שהיה תלמיד הישיבה באותם הימים: „כדי להגביר בידוד התלמידים ולהרחיקם מכל דבר מפריע את לימוד התלמוד, לא התיר להם ראש־הישיבה לעסוק בשום דבר, שלפי דעתו יוכל להסיח את דעתם מלימודם. ומטעם זה, אסור היה לתלמידי הישיבה לעסוק בתעמולה של רעיון חיבת ציון ולייסד חברה למטרה זו, אף על פי שראש־הישיבה, ר׳ נפתלי צבי ברלין בעצמו היה חובב ציון, כתב מאמרים לטובת רעיון זה ולקח חלק חשוב בתנועה. אסור היה לתלמידי הישיבה גם כן לעסוק בהוצאת עתון איזה שהוא (כמובן בהעתקות בכתב במספר קטן לתלמידי הישיבה) ואפילו כזה של חידושי תורה בלבד. ואסור היה להם לייסד שום חברות לאיזו מטרה שהיא, חוץ מחברות של צדקה, כמו חברת תומכי תורה, גמילות חסד, חברות עזרה לתלמידים הנזקקים להן, כל הדברים האלה היו אסורים באופן רשמי ובגלוי״ [21]). תלמיד זה למד בישיבה ביחד עם ח. נ. ביאליק (בשנת תר״ן) והוא מתאר את הבחור הווליני בן שבע עשרה כשבא לוולאזין מתוך ששמע מדברים עליה כעל אוניברסיטה [22]) ולבסוף נוכח שהיא ישיבה ועברה עליו רוח המתמיד במלוא מובן המלה: „ובזה מתבאר הפלא הגדול של ביאליק, שבראשית בואו לוולוז׳ין נהפך לאיש אחר, עזב את חלומותיו להשתלם כאן בלימודי חול והתמכר בכל מרץ נפשו ללימוד התלמוד. נמצא היה ברשותה של האוירה הוולוז׳ונית ולא יכל להשתחרר ממנה. הסביבה, האוירה, נצחו אותו ונכנע״ [23]). חותמה של ישיבת וולאזין — התמדה על לימוד התורה, וסמלה — ראשה, הנציב.

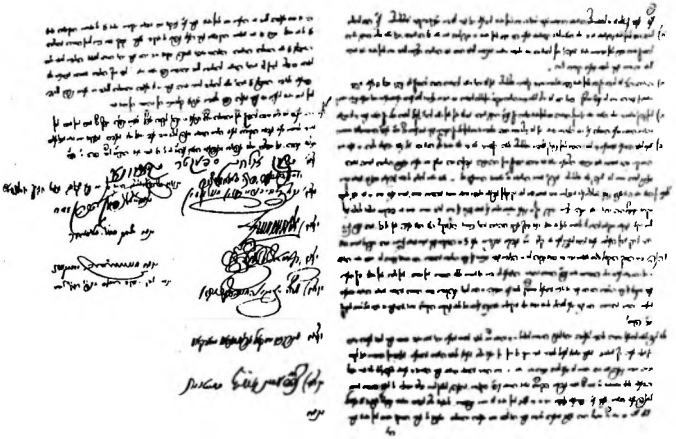
21) מ. זלאסקין, ישיבת וולוזין, שביבים, א, פריז תשט״ו.

22) ראה אגרות ביאליק ח״א, עמ׳ כ״ב: „וכל מה שכתב ברדיטשבסקי ב„האסיף״ לא מיניה ולא מקצתיה״.

23) מ. זלאסקין, שם עמ׳ 62־63.

המאבק על צורות חינוך

לפני שקיעת הישיבה התלקחה בזוהר מופלא. היא כמו הגיעה לשיאה במספר התלמידים (למעלה מארבע מאות) ובהשפעתה על החיים היהודיים ברוסיא. כל בחור טוב נמשך אחריה כבעבותות. גם מנין אברכים מצוינים למדו בפרישות ובשקידה עצומה ונתמכו בדרך כבוד מקרן הנדיב ישראל ברודסקי מקיוב על פי ועדה מיוחדת שהחליטה על הזוכים בפרס זה בישיבה[1]). אבל עננים התחילו נערמים באופק. מבפנים ומבחוץ התנכלו להעביר את הישיבה מן העולם.

על חדרים וישיבות (צילום תעודה)

מאחת התעודות, שחתומים עליה גדולי הרבנים ובראשם ר' יצחק אלחנן, ר' יוסף דובר הלוי והנציב עולה הד המאבק על צורת החינוך — החדר והישיבה, הבית והעליה שבנתה היהדות הרוסית הגדולה, ונפלו. בשנת תרמ"ז נתכנסו בעליתו של ש. פוליקוב בפטרבורג לדון על הכנסת למודי החול בישיבות. חזקה הדרישה גם מצד השלטון וגם מצד שואפי השכלה להכניס למודי חול בישיבות, והרבנים

1) ראה תיאור הפרס המכובד הזה, ר"מ ברלין, פון וואלאזין ביז ירושלים, עמ' 103-106.

וראשי הישיבות שנאספו לדון בדבר חתמו על הסכם, אבל עם זה נתנו ביטוי לצער כבוש וכובש את הלב, שאין לו את בתולדות המאבק החנוכי בישראל, ויש לקרוא את הדברים במקורם כדי לעמוד על רוחם[2]. „למוד הידיעות והמדעים, גם למוד הכתב ולשון כדרך שמלמדים בבי״ס עממי ברוסיא״, טענו „לא די שלא ייטיבו מצב הישיבה אבל עוד ישפילו מצבה כי אנשי חסד המחזיקים בהם ותומכים אותם בכספם, הצנועים ימשכו את ידיהם ויפסק מעין ההכנסה, וגדולה מזה, במשך ימים מעטים תאבד הישיבה צורתה ושמה ותתלבש צורה אחרת, לא ישיבה ולא אוציליסצע, ותהיה אחרית הישיבה ח״ו כאחרית הרבינער שול״. החתומים על התעודה[3] משיחים את צערם על המתלוננים ועל המתלוצצים על החנוך ורוצים בהטבת מצב הישיבות „נחש כרוך בעקב הטבה זו״, והם שואלים: היחריש מי שרואה שמתנכלים בו? היצדק? הלא יהיה כעונה אמן על הכל „ומה יענה לפני שופט צדק אדון העולמים בעמדו לפניו למשפט לעת בא קצו?״ ולפיכך הם מדברים, ומה כבושים דבריהם: „החנוך המקובל אצלנו מאבותינו מדור דור הביא ברכה לנו, כי הילדים אשר נתחנכו על ברכי המלמדים והחדרים הם הביאו ברכה לנו, והם מורי הוראות בישראל, והם גאונים עמודי עולם, המדריכים אותנו עפ״י התורה והמוסר, המודיעים לנו דרכי ה׳ ותורתו, ולולא החדרים אין תורה, ואין מצוה, ואין ישראל... ולא לבד לבאים להתעמל בתורה ולהגיע למעלתה יהיה לימוד החדרים להועיל כי גם להבאים אח״כ ללמוד לשונות ומדעים יהיה להם למוד החדר אשר למדו לעזרה בשתים[4], יען שכלם ישר, זך ומחודד, ומאשר הורגלו לעמול ולחדור אחרי עמק כל ענין, כן ייגעו עצמם ויעמלו בלמודי הלשונות והמדעים ותלמיד בן החדרים יוכל לקנות חכמה ומדע בשנה אחת מה שאחרים לא יגיעו לזה בכמה שנים״. אחרי שהם מזכירים עובדא, שהודיעו עליה ב„המליץ״ של אותה שנה גליון ל״ט, על ארבעה מלמדים שנענשו על שהחזיקו מורה לשון רוסיא בחדריהם, הם מתחננים לפני גבירי ישראל: „חוסו נא על תורתנו הקדושה, חוסו נא על שם ישראל, זכרו נא את

2) תעודה זו מצולמת באנציקל. היהודית רוסית, כרך ה׳ עמ׳ 726, וניתנת כאן בעמ׳ 68.

3) על החתום באים בראש: יצחק אלחנן ספעקטר מקאוונא, יוסף דובר הלוי סאלאוויציק, נפתלי צבי יהודה ברלין מוולאזין, ובסוף כל החתומים: יצחק יעקב ריינעס אב״ד דק״ק לידע.

4) השוה לדברים אלה שנכתבו בשנת תרמ״ז את שירו של ביאליק „על סף בית המדרש״ שנכתב בשנת תרנ״ד: „לא ריקם שלחתני מצלך השאנן — מלאכיך הטובים שלחוני בדרך: מחשבה פורייה הגיון רענן, — לא תמוס אהל שם; עוד אבנך ונבנית, מערמות עפרך אחיה הכתלים, עוד תבלה היכלות כאשר בלית ביום הרס רב, בנפול מגדלים, וברפאי את מקדש ה׳ ההרוס, ארחיבה יריעותיו ואקרע לו חלונו, והדף האור חשכת צלו הפרוש, ובעלות הענן ירד כבוד ה׳, וראו כל בשר למקטנם ועד גדולם, כי יבש חציר נבל ציץ — וה׳ לעולם״.

אבותינו הקדושים אשר העלו נפשם על מוסר ואשר שופך דמם כמים למען התורה והמצוה השתדלו גא מאת הממשלה הרוממה האוהבת משפט ואמונה, בקשו חסד מהם אשר יהי' הרשות לאבות הילדים לשכור מלמד לבניהם כחפצם, וינתן צו שיהי' הרשות להמלמדים ללמד בהחדרים כפי ראות עינם לפי ערך הילדים, שנותיהם ותכונתם, ולא יפריעום מלמודם, השתדלו נא שיהי' הרשות להמלמד לשכור מורה אשר יש לו תעודה מהממשלה ללמוד עם נערים בכדי ללמד לשון רוסיא עם הנערים מבני עשר ומעלה כפי שלומדים בארבע קלאסיגע הן בהחדר הן בבית אחר".

ואשר לישיבות הסכימו: א) "אם כי רוב הבאים ללמוד בהישיבות יודעים הם כתב ולשון רוסיא כי כבר למדו טרם בואם אל הישיבה, בכל זאת מחויב הראש־ישיבה להחזיק מורה כתב ולשון מדינתינו רוסיא, ושתהי' סמוך להישיבה בית מיוחדת מרווחת ומוכשרת ללמוד הזה, ובני הישיבה הצריכים ללמוד כתב ולשון רוסיא יבאו שמה ללמוד מהמורה אשר ילמדם בשעה קבועה לזה"; ב) לא יהי' רשות להמורה הנ"ל להחזיק שם ספרי חפש הדעות וספרי ראמאנען אשר הם זרה לנו עפ"י תוה"ק, פגול הם לא ירצו לבא בבית הישיבה הקדו', וכן חלילה להמורה מדי שיחו עם תלמידיו לשוח עמהם רעיונות מעוררי חפש הדעות וספורי ראמאנען; ג) למען יהיו בטוחים כי ימולא האמור באות ב' יתקבל המורה כתב ולשון רוסיא הלזה רק עפ"י הראש־ישיבה, וממילא מובן שאין רשות להראש־ישיבה לקבל למורה הנ"ל רק האיש אשר יש לו דיפלאם מהשרים הממונים מטעם הממשלה על עניני הלימודים".

כתב זה נכתב ונחתם ביום ג', ה' אדר שנת התרמ"ז בפטרבורג, והנציב קיים את אשר קיבל. אבל מספר מבקרי השיעורים שניתנו מפי מורה רוסי היה מועט שכן לא מצאו בהם ענין, וכל הנסיון הזה שנעשה מתוך כפיה לא עלה יפה[5]).

עם נעילת שערים

משווה אדם את המשברים שעברו על ישיבת וולאזין עם אלה שעברו על ישיבת פרסבורג, שנוסדה כמעט בעת ובעונה אחת עמה, ורואה שמה שעלה לשניה להתגבר על אותם המשברים ולנצחם, לא עלה לראשונה, והוא רואה שהרבה תנאי המדינה גרמו, והרבה ההבדל בין אישים שעמדו בראשה גרם. לא עלה ביד קברניטה של ישיבת וולאזין להעבירה דרך המשברים והגלים שעברו עליה, ובשנת תרנ"א (22 דעקבר 1891) החליט שר ההשכלה הרוסי לדרוש מן הישיבה: א) "כי למודים כוללים ילמדו מן השעה התשיעית בבוקר עד השעה השלישית אחרי הצהרים; ב) כי לערב יפסקו בכלל כל הלמודים,

5) תיאור השיעורים האלה ניתן במפורט ע"י ר"מ ברלין, פון וואלאזין ביו ירושלים, ח"א, עמ' 124־128.

ובית הישיבה יהיה סגור; ג) כי בכלל לא יתארך זמן הלמודים כולם יותר מעשר שעות במעל"ע; ד) כי העומד בראש הישיבה, ועמו כל המורים יהיו מבעלי תעודות השכלה מקומים (בעלי דיפלומים)" [6]. חק זה סגר, להלכה, את שערי הישיבה. אבל למעשה נשארו פתוחים, ועוד היו נוהרים אליה בחורים מכל קצות הארץ.

תלמיד אחד כותב על נסיעתו לוולאזין סמוך לאותו זמן: "לוולוזין באתי בשנת תר"ן, מעיירתי הקטנה בפולין. צעיר הייתי אז בן י"ד, ומעולם לא יצאתי מחוץ לעיירתי. הנסיעה לוולוזין כשהיא לעצמה כבר עשתה עלי רושם גדול. גדלתי בעיני וקומתי כאילו נזדקפה. אני הצעיר נוסע עתה לאותה הישיבה הגדולה הידועה כל כך בכל תפוצות ישראל, ואני עתיד לשמוע תורה מפיו של הר"מ המפורסם, ולהיות אחד ה"וולוזנים".. הנסיעה ברכבת עד התחנה מולדוצ'נה עברה עלי בקוצר־רוח — בתחנה ההיא כבר מצאתי עוד עשרה בחורים שישבו וחכו לר' פרץ, העגלון הוולוזני הידוע, שיבא ויקח אותם בעגלתו העירה — ביניהם היה בחור אחד מריגה. הבחור הזה היה לבוש הדר ודבר אשכנזית. הדבר הזה כי בחור־ישיבה יהיה לבוש קצרים וידבר בשפה זרה, היה חדוש גמור, כמעט קוריוז, אצלי, שהייתי רגיל בבחורי הישיבה הפולנים... בינתים בא פרץ העגלון ולקח אותנו בעגלתו על מנת להובילנו העירה. אחרי טלטולים וענויי דרך רבים באנו לוולוזין, לפונדקו של ר' זליג ברחוב הווילנאי. היתה שעה מאוחרת בערב, והחלטנו שלא ללכת לבית־הישיבה בשעה זו, אלא למחר בבוקר, לאחר שנגוח קצת מעמל הדרך.

"בבוקר, ואותו יום ערב שבת היה, השכמתי לקום וברוח סוערת מהרתי לבית הישיבה. הרושם שעשה עלי הבית הגדול והמרווח, ארבעת עמודיו העומדים באמצע, קולותיהם הרעננים והליכתם העזה של הצעירים הרבים, כל זה אי אפשר לתאר באומר ודברים. הרגשתי את עצמי כאלו נכנסתי לתוך עולם אחר, לתוך עולם זר ופלאי. ביחוד משך אליו את העין איש זקן בעל פנים מאירות ועינים טובות ומלטפות, שישב מעוטף בטלית ומעוטר בתפילין ולמד לפני תלמידים פרשת השבוע. הזקן הזה היה ראש־הישיבה, הנצי"ב, שלמד את שעוריו ב"חומש" לאחרי תפלת שחרית. דומם עמדתי על מקומי והסתכלתי בזקן ובמאור פניו ובתלמידים הסובבים אותו. איזו הערצה וחבה כאחד נמלא לבי באותה שעה לראש־הישיבה ולתלמידיו. דומה היה כי כך ישבו רבותינו הראשונים בבבל, בספרד ובצרפת ולמדו לתלמידיהם...

"נתקבלתי לישיבה ונעשיתי לאחד מתלמידיה. החלותי להתבונן אל חיי הבחורים ואל מצבם בחברת בני העירה. והדבר הפליא אותי מאד. רגיל הייתי כי בחורי הישיבה יהיו נכנעים לפני בני העיר ויקבלו את מרותם, כי על כן

6) מקור ברוך עמ' תתרי"ג.

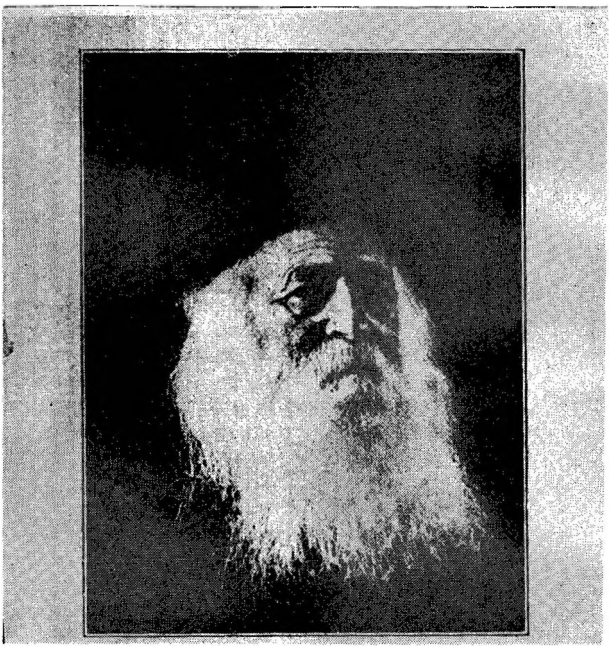
הלא מפרנסיהם ונותני לחמם הם. וכאן ראיתי ממש ההיפך. בני הישיבה הם המוציאים והמביאים בכל ענייני העיר, ועל פיהם נעשה כל דבר, כי בני העירה היו ברובם אנשים פשוטים, והיו מכבדים מאד את בני הישיבה. ומפני שהאחרונים לא היו זקוקים לתמיכתם של בני העירה והיו תלוים בדעת עצמם, הם היו האריסטוקרטים שבעיירה ודעתם היתה נשמעת בצרכי הצבור השונים.

„... פרק מיוחד בחיי בני הישיבה היו קובעים המועדים והחגים השונים. כל חג ורגל היה מוחג בוולאזין בשמחה מיוחדת שאי אפשר לתארה. על שמחת פורים המיוחדת במינה ועל תורותיו והלצותיו של ה„רב הפורימאי" זכיתי רק לשמוע, כי בשעתי כבר היה המנהג הזה בטל בוולוזין, ובודאי היו נמוקים בדבר. אבל יתר החגים היו מוחגים בוולוזין בשירים וזמירות, ברקודים ומחולות, שהיו מרוממות את הנפש וממלאים את הלב שמחה וחדוה פנימית. את שמחת בית השואבה היו חוגגים כל שבעת ימי החג. כל התלמידים עם הר„מ, הנצי„ב, היו מתאספים לישיבה הגדולה, ו„שירי המעלות" היו נקראים בצותא ובהמון חוגג. אחר כך היה מתחיל סדר הזמירות והשירים, החל מ„ברוך אלקינו", הזמר הטרדיציוני, וכלה ב„משאת נפשי". ובכשהפיות היו מלאים שירה היו הרגלים מתרוממות מאליהן, והרקודים והמחולות היו נמשכים עד אור הבוקר.

„חן־אציל והוד־מלכות ממש נשא עליו חג ליל פסח, שכל בני הישיבה היו חוגגים בבית הר„מ. הבית הגדול הזריע אור, השולחנות המכוסים מפות לבנות כשלג, היין המתאדם בבקבוקים, הר„מ הלבוש לבנים ופניו המאירים כשבע שמשות —כל אלה הזכירו את התמונה ההיסטורית העתיקה של בני ברק, שהיו מספרים ביציאת מצרים כל הלילה" [7].

אבל גם מבפנים הגיעו ימים קשים לישיבה. הנציב חשב מחשבות להמליך במקומו עוד בחייו את בנו ר' חיים ברלין, שהיה רבה של מוסקבה ולאחר

7) פינחס טורבוג בכתביו שנדפסו לאחר פטירתו, עם תולדותיו ורשימת מאמריו מאת א. ר. מלאכי, ניו־יורק תשי„ג. המחבר היה חתנו של המשיח ר' צ„ה מסליאנסקי. את זכרונותיו על וולוזין, שהוא כותב במאמרו „בצאתי מוולוזין", שם, הוא פותח במלים אלו: „כשאני בא עכשיו, לאחר עשרים וחמש שנה, לזכור נשכחות ולהעלות על הנייר מה שנחרת במוחי, במשך ימי למודי בוולוזין, וביחוד על הרושם שעשה עלי הסגר הישיבה ויציאת תלמידיה בגולה... דומה עלי בשעה זו כאלו אני נכנס לתוך קודש־הקדשים שבלבי, לתוך אותה הפנה החבויה בלב, שהחיים עם כל החולין שבהם לא הספיקו להטיל בה את זוהמתם. כי זוהי כחה של ישיבת וולוזין. כל מי שלמד באותה ישיבה, אפילו זמן מועט, ונעשה שותף בחייו לטוית חוט הזהב של היהדות המקורית, אדם זה ספג לתוך־תוכו של נשמתו אינו רוח עילאה, איזה ניצוץ מגבוה, שכל זרמי החיים לא ישטפוהו ולא יכבוהו". הוא, וגם האיש ר' משה סטאל (שלמד חמש שנים בוולאזין וגודע בשם „העילוי מראצק") גרו לא רחוק ממני בשכונת בורו־פארק שבברוקלין, ובכל עת שהיו נפגשים אתי היו אוהבים להעלות זכרונות ודברי תורה ששמעו מפי הנציב בוולאזין. על תיאור הסדר, בוולאזין, השוה גם ר„מ ברלין, פון וולאזין בין ירושלים, מעמ' 59.

ר׳ חיים ברלין.

שנתפטר מעילה של הרבנות הזאת התישב בוולאזין. רחב ידיעות ובקי בכל מכמני הספרות היה ר׳ חיים ברלין, גם ספריה גדולה פרטית היתה לו[8]. אבל אותה שאלה עתיקה שבישיבות: סיני או עוקר הרים, הי מיניהו עדיף[9], שחזרה וניעורה לא פעם גם בישיבת וולאזין, קרבה את סוף הישיבה. הפעם לא ניסו לפתור את השאלה ע״י החלטה של בני סמכא מבחוץ. תלמידי הישיבה התערבו בדבר והתחילו להמרות עיני הנציב ולמרר את חיי בנו ר׳ חיים[10]. וכנראה

8) כשנתישב בסוף ימיו בירושלים הביא את ספריתו עמו, ועדיין היא קיימת ונקראת על שמו בבית שהיה גר בו והשייך עתה לישיבת „עץ חיים״ בירושלים.

9) סוף מס׳ הוריות.

10) פנחס סורברג, שם, מספר על עתון בשם „החיים״ שהוא ערך. מן „החיים״ הופיעו שמונה גליונות, וברובם היו מוקדשים לאותה ההסיסה שהיתה מורגשת בין כתלי הישיבה לפני הסגרה ...„והחסיסה בישיבה הלכה וגדלה. הנציב רצה כי בנו ר׳ חיים ימלא את מקומו בחייו והוא יהיה הר״מ. אבל חלק גדול מהתלמידים רצו בר׳ חיים

שלא נמנעו גם מלהכות את הישיבה בלשון לפני הממשלה שאין הישיבה ממלאה את המוטל עליה מטעם שר ההשכלה. כל רודפיה השיגוה בין המצרים. וביום אחד נסגרה הישיבה ותלמידיה נצטוו להתפזר לעריהם תוך שלשה ימים. אותו יום ד' בשבת פ' בא, ב' שבט תרנ"ב, היה [11]).

נטילת המפתחות

עמוק היה רושם חורבנה של הישיבה. תלמידיה נתפזרו לישיבות שונות, וביחוד לישיבת טלז [12]). ר' חיים סולובייצ'יק יצא למלא מקום אביו, שנפטר באותו זמן, בקהלת בריסק. ר' חיים ברלין יצא לערים שונות, ברלין, פריז,

סולובייצ'יק, וחלוקי דעות אלה הכניסו ערבוביה לתוך הישיבה וחלקו את התלמידים לשני מחנות. אחדים מהתלמידים החולקים נטו להוציא את המחלוקת לרשות הרבים, ושלחו מאמרים בנידון זה ל"המליץ", אבל מאמריהם לא נדפסו. אז פנו אל הסופר שמואל אלכסנדרוב בבוברויסק, שהוא יכתב מאמר ב"המליץ" על אדות הענין הזה, ובטוחים היו כי עורך ה"מליץ" לא ישיב ריקם פני סופר ותיק כאלכסנדרוב. אלכסנדרוב נענה לבני הישיבה ושלח מאמר ל"המליץ" בשם "בת קול". אבל לא עברו ימים מועטים, ובגליון 270 של ה"מליץ" קראו בני הישיבה ב"אגרת פתוחה" תשובה כזו: לש. א. ב"ק. בת קול זו יוצאת מהר חורב להחריב את עולם הישיבה, וקול כזה לא ישמע על הרי ישראל".

11) מקור ברור, עמ' 2026: וביום אחד מחדש שבט משנת תרנ"ב (בערך שנה אחר קיום התקנות הנזכרות בסעיף הקודם עפ"י שר ההשכלה בשבוע מפרשת בא, מטעם שר הגליל לבתי ספר הוילנאי נסגרה הישיבה דוולאזין. ובהערה שם: "ראיתי להעיר, כי אעפ"י שלחסרון ידיעתי בעת לא אוכל לציין את מספר היום בחודש, שבו נקרה המאורע הלאומית הזאת, אך את פרשת השבוע אז אזכור היטב, לרגלי מזכרת מצוינה אחת, כי ראיתי אחד המכתבים שערך דודי למחרת יום ההסגר לגבאי הישיבה אשר בווילנא ובמינסק להודיעם מהנעשה, רשם זמן כתיבת המכתב: "יום... לסדר "כלה גרש יגרש אתכם". וראה ר"מ ברלין, פון וולאזין ביז ירושלים, מעמ' 138, ופנחס טורבוג (שם): "ביום אחד, ביום ד' ב' שבט תרנ"ב בבוקר בבוקר, כשהתלמידים ישבו ולמדו כדרכם, נבהל הנציב אל הישיבה, כשפניו חורים כסיד ובקול רועד וחנוק הודיע כי הישיבה נסגרה". וראה בעיקר, יצחק ריבקינד, מילקוטי הולוזיני, רשומות, כרך ה', הוצאת דביר, תל־אביב תרפ"ו, עמ' 363: "ביום ד' ה' שבט בבוקר בשנת תרנ"ב (בעצם יום הולדתו של ר' חיים ברלין, ראש הישיבה האחרון שלפני הסגירה, שגם בזה ראו אות ומופת, מעין "אצבע אלהים") הקיפו את הישיבה פקידים ושוטרים רבים מכל מחוז אושמינה, פלך ווילנה, וגם המון אכרי־הכפרים מערי השדה נקראו בפקודת הרשות, ובמעמד שר־המחוז, סגן־הקטיגור מהעיר ההיא ועוד פקידים, ובמעמד כל ראשי־הישיבות והתלמידים נקראה פקודת הממשלה על הישיבה ותלמידיה ועל גזירת המלכות לסגרה. ככלות קריאת הפקודה נתן צו לבני הישיבה לעזוב מיד בית־תלמודם, ובמשך שלשת ימים עליהם לעזוב גם את העיר, ואחרי שפינו את בית־הישיבה והוציאו את ספרי־התורה וספרי־התלמוד — הניחו חותם שחור על דלתות הישיבה, מקדש התורה, ונסגרו על מסגר...".

12) ראה י. ריבקינד, שם על "חזיון סגירת ישיבת וואלאזין בחמשה מחזות", שחבר ר' יצחק אייזיק פרידמן, תלמיד ישיבת טלז, ושהוצג בראשונה בחוה"מ סכות בשנת תרנ"ז בטלז. החזיון הזה (באידיש) נדפס שם במילואי.

ר' חיים סולובייצ'יק.

אמשטרדם ולונדון להשיג כספים לתשלום החובות שהישיבה נשארה חייבת, והנציב יצא לווילנא ולמינסק ואחרי כן לורשה בתקוה לנסוע לארץ ישראל, ונפטר שם. וכך כותב אחד הרבנים: „מרן הגאון ר' נצי"ב ז"ל, רעיא מהימנא, בהלקח בנו יחידו, אשר טפחהו ורבהו עשרות בשנים כאשר ישא האומן את היונק, היא הישיבה הק', שעליה מסר נפשו ועזבה אותו לאנחות, השתוקק להתנחם בנחמת ציון (כי חיבתו לאה"ק היתה נפלאת כנודע לכל יודעיו, ובשעה שהיה מגיע בכל ש"ק בקדושה ל„מתי תמלוך בציון" היה מתמוגג בדמעות שליש, וקול בכיתו היה הולך מסוף הישיבה ועד סופה, ויחדור כליות ולב, ויעורר האהבה לציון אלף מונים יותר ממדברים ומטיפים של המטיפים החדשים לציון, היותר גדולים!) וכה יאמר עם הספר שכתב לכותב הטורים האלה בכ"ז אדר תרנ"ב: „בגזר עלי ועל בני וחתני הגאונים גלות מפלך ווילנא שלש שנים, והמה, בני וחתני נ"י, יצאו כבר מפה, ולי ניתן ארכא עוד חודש או שתים, ובאמת הנני מוכן לנסוע לאה"ק וירושלים תוב"ב, אחרי שזקנתי ושבתי ולא אוכל להנהיג הישיבה כמו שנשאתי זה שלשים ושמנה שנה, אך דבר א' מקצה רגלי, הן המה החובות שאני לויתי לצורך ריבוי תלמידים וחברים, ומגיע ממני כעת יותר מתשעת אלפים רו"כ" [13].

ביום כ"ח לחדש מנחם־אב ה תרנ"ג נתבקש הנציב לישיבה של מעלה, וכל ישראל בכו עליו. דבריו הקולעים של בנו ר' חיים בהספדו על אביו: „יהיו מפתחות מסורות לך" [14], נצרדו בזכרון כל אלה שהיו בהשכבתו [15], והאזכרה שנכתבה בקוצר האומר וברוב הבעה ב„אחיאסף" של ווארשא [16], מסתיימת: „הנה אנחנו בני הדור הזה משתחווים מול ארון הקודש ביראת הרוממות ובלב נשבר להולך ולא ישוב. הנה אנחנו עומדים על הקבר הרטוב האוצר בקרבו אחד מבחירי גבורינו. הנואש? לא ולא! הן ישנן תבוסות שהן נצחונות. יהי לנו האיש הזה למופת באהבת התורה, בטהר הנפש ובזכוך המדות. יהי זכרו לדור דורים ושמו לא יסוף מקרבנו עד עולם".

13) אלי' ברוך פייוויל־זאהן מקראק, האמת והשלום, הפלס, תרס"ג עמ' 129.
14) תענית כט, א.
15) ר"מ ברלין, פון וואלאזין ביז ירושלים, מעמ' 167.
16) אחיאסף לשנת תרנ"ה (וואַרשא תרנ"ד) עמ' 450־451.

דלתות הישיבה שנפתחו, וכשנפתחו לא שב אליה כבודה הראשון שגלה ממנה. בשנת תרנ"ה נפתחה הישיבה כבית תפלה, ור' מאיר נח לווין שנתקבל לרבה של וולאזין הגיד בה שיעורים. וכשנתמנה ר' מאיר נח ל"מגיד" בווילנא, חזר לוולאזין ר' רפאל שפירא, שהיה עד אז רבה

ר' רפאל שפירא.

של בברויסק, וששימש כראש ישיבה בוולאזין על יד חותנו הנציב, ונתלקטו אליו כמה תלמידים מישיבות אחרות [1].

נעשה גם נסיון ליסד ישיבה בניו־יורק על שם הנציב. ואף על פי שכמעט לא נודע ברבים כדאי לציינו משום התמוה והטיפוסי שבו ליהדות אמריקה באותם הימים. חוזה נעשה בין שני רבנים לפי הנוסח דלקמן [2]: „אנחנו הח״מ בשם התורה ובשם ה׳ גמרנו ביניינו לייסד ישיבה בנויארק על שם הגאון נ״ע מוואלאזין ואנחנו שני הרבנים מחוייבים ללמוד בכל יום שעור גפ״ת לפני בחורים היודעים ומבינים בתלמוד לפי שקול דעתם, כל אחד משני הרבנים האלה מחוייבים להשתדל עבור הישיבה כאו״א לפי יכלתו, ואין אחד או אפילו שניים יכולים להעביר את שני הרבנים האלה הח״מ מכנם רק ע״פ הסכם רבנים מובהקים הנבררים משני הרבנים האלה ע״פ ד״ת, ומחוייבים אנחנו לשכור אנשים לאסוף כסף ע״י פושקעס או מחברים אשר יתנדבו לתמוך את הישיבה הנ״ל, וכל הכסף, הן הנקבצים מהפושקעס והן מהחברים על הישיבה, והן מהמתנדבים בעם בבתי כנסיות ובבמ״ד על ישיבה יבאו תחת איש אחד הנברר בהסכם כלם ובהסכם הקהל.

נאום אליעזר הכהן דרוקער הרב דפארטלאנד מיין, נאום מיכל יהושע ב״ר יוסף פיינשטיין שהי׳ מורה הוראה בווילנא, נאום יצחק וולאזינסקי״.

ודאי רחוק מכתב זה בתכנו כבצורתו ממכתבו של ר׳ חיים על ייסוד ישיבת וולאזין עוד יותר מרחוק ניו־יורק מוולאזין. הריח האמריקאי של אותם הימים העולה מחוזה זה עולה גם מחוזה שני, שנמצא בעזבונו של הרב דרוקער המונח עתה בגנזי החברה להסטוריה יהודית באמריקה, וז״ל: „אנחנו הח״מ עשינו שותפות ב׳׳נינו בענין הרבנות להיות בצוותא חדא והב״ד אפיס יהי׳ ברחוב קריסטי סטריט 31, וכל השאלות והספקות שיבואו לפנינו ד״ת או ג״פ או סדור קדושין יהי׳ לחצאין ונשתדל יחד להרים קרן התורה היינו אם יהיה באפשרות ליסד ישיבה יהיה לחצאין, ועד ששה חדשים נעשה כ״ז בקנין כד״ת ולאחר הזמן נעשה כל אחד כפי רצונו ונודיע בכה״ע [3] כי נפתח ב״ד אפיס

1) ראה על ר׳ רפאל שפירא, ר״מ ברלין, פון וואלאזין ביז ירושלים, ח״ב, עמ׳ 307־320.

2) הדפיס חוזה זה מארכיונו החכם והסופר יצחק ריבקינד ב„שבילי החנוך״ תש״ד עמ׳ 245.

3) במקום אחר באותו עזבון נמצא קטע מעתון בנוסח זה: „ה׳ חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר. אויפרוף אן אללע בע״ב און נדיבי לב אונזער עיר ואם בישראל גיוארק יצ״ו. דער נייער סיסטעם און הייליגער פלאן פון דיא דירעקטארן דער ת״ת אהל יצחק ומלביש ערומים 31 קריסטיע סטריט, וועלכער איז אנגענומען געווארען איינשטימיג צו עפענען א גרויסע ישיבה מיט דעם נאמען וואלאזענער ישיבה צבי יהודה בערלין מוואלאזין זאל אינטערעסירען יעדעס אידישע הארץ און זאל אונז מיט העלפען דעם הייליגען פלאן מוציא מכח לפועל זיין. דער בעקאנטער גאון ורב ר׳ מיכל יהושע פיינשטיין נ״י

משני רבנים ומבוקר עד ערב ימצאו תשובה על כל דבר הנשאל בדבר הוראה. ובאנו על החתום יום ג' תבוא שנת תרס"ג. נאום אליעזר הכהן דרוקער החונה פק"ק נויארק ונאום מיכל יהושע פיינשטיין שהי' רב ומ"ץ בזארעצי בווילנא".

ר' רפאל שפירא, שקיים את ישיבת וולאזין שלא תיבטל עד ימי המלחמה העולמית הראשונה, נפטר בעצם ימי המלחמה במינסק, ובנו ר' יעקב, שהיה רב בעיירה ריביניסק, מילא את מקומו בישיבה. בשנים שבין שתי המלחמות נאבקה ישיבת וולאזין על קיומה. ועל פי שני מכתבים, החשובים כשלעצמם מפני כותביהם ומפני שיש בהם תיאור הישיבה באותם הימים, יקום דבר המאבק הזה. המכתב הראשון נכתב בידי ר' אהרן וואלקין, רבה של פינסק־קארלין וצ"ל לר' יוסף אליהו הענקין שליט"א מנהל „עזרת תורה" בניו־יורק, וזו לשונו:

ב"ה יום א' ד' תמוז דהאי שתא תרצ"ז

הוד כבוד ידידי, רב גדול ורב מכובדי, ש"ב הרב הגאון המפורסם לרוב תהלה כקש"ת מהור"ר יוסף הענקין שליט"א וכאש"ל רוב שלום וברכה.

זה לא כבר שלחתי מכתב לכ"ג, בטח קבל אותו וישיבני דבר. ועל של עתה באתי והוא, שמעתי ותרגז בטני כי אויבים מתחרים אפקוהו קלא אשר ישיבת וואלוזין סוגרה ומסוגרת וכבר עברה ובטלה מן העולם. ולישנא בישא זאת עייל בלבבות מחזיקי התורה אשר באמעריקא, וגם הועילה להפסיק או להקטין התמיכה. ואף כי מאד לא נעים לפני לצאת במחאה ולהכחיש הקול בהיות שבני הרב הגאון ר' חיים הוא הר"מ דשם, וכלום אב מעיד, אכן לא על בני אבוא להעיד, באשר הוא אינו נצרך לסהדותא דידי, כבר מפורסם הוא למדי בגדלותו בתורה, ביראתו הטהורה ובאצילת נפשו ומדותיו הנשגבות, ורק על הישיבה הקדושה והרוממה, ערש ילדותינו, הוא הבאר אשר כל העדרים ישקו ממנה ואם היא לכל הישיבות החדשות. כולנו שתינו ממימיה הזכים. קשה מאד

(וועלכער וואר דיא לעצטע 20 יאהר רב בווילנא) אלס ראש ישיבה (בלי תשלום שכר) און הרב דרוקער וועלען יעדען טאג זאגען א שיעור גמרא פון 4 ביז 5 נ. מ. און לערנען פוסק מיט ערוואכסענע בחורים פון 7 ביז 9 אבענד. יעדען פרייטאג נאכט ביז 9 אוהר לערנען חומש ומפרשים מיט דעם עולם. עס ווערדען געבעטען יעדער ווען דיא תורה איז ליעב למען להחזיר עטרה ליושנה און מחזיק צו זיין דאס אידישקייט פיר דיא צוקונפט. אונזער הויז איז גרויס געווג פיר דיעזע ישיבה און קען אויך אויפהאלטען דיא תלמוד תורה פיר קליינע קינדער וויא ביז יעצט. עס ווערען דיא בעסטע מלמדים צו 4 קלאסען אנגעשטעלט זיין צו לערנען פון 3 ביז 6 אוהר נ. מ. סקוהל קינדער און פון 9 ביז 12 מיט קלענערע קינדער פון א"ב, חומש ורש"י, תנ"ך, דקדוק, ווירד יעדעס קינד אונטערריכטעט. עס ווירד ערזוכט וא שנעלל ווי א מעגליך צו קומען דיא קינדער איינשרייבען. דער אפיס איז אפען דעם גאנצען טאג. הכותבים לכבוד המקום ולכבוד התורה, הדירעקטארען דער ת"ת, 31 קריסטיע סטריט. נ. י. אויך שבת בייטאג פון 2 ביז מנחה לערנען מיט דעם עולם וואס זיי ווערן פערלאנגען.

לראות, בירא דשתינו מינה ישדו בה קלא. והיא שעמדה לי לצאת הפעם במחאה עזה כלפי אויבי ושונאי התורה, ותחרות פשוטה הנני רואה בכאן. וכל האומר כי ישיבה זאת נתבטלה הרי הוא מכחיש המציאות. הן אמנם שזה אמת אשר מסבת מחלתו של הר"מ הקודם הוא מחותני הגאון ר' יעקב שפירא זלה"ה נתקטנה הישיבה בכמותה. אבל כעת לאחר שבטלה הסבה, והישיבה היא תחת פטרונותו של בני שליט"א, חוזרת ונערת, ובני שיחי' משקיע כל כחותיו להרבות גבולה בתלמידים, לשכללה ולפארה לרומם בית אלוקינו ולהחזיר עטרה ליושנה. ומלבד שגם כעת נמצא בתוכה קיבוץ הגון עוד ידו נטויה, ומובטחני בזה כי על חרף הבא, עת האסף וקיבוץ התלמידים, יתוספו ספסלי הרבה בי מדרשא הדין. כבר נעשה מעשה וכל ההכנות הדרושות. וחלילה להפסיק או למעט התמיכה. ונהפוך הוא, החיוב מוטל להוסיף ולהחזיק כדי לתת כח ועצמה לגמור התיקונים אשר כבר הותחל. כל זה מצאתי מחויב להודיעם מזה בכדי שתדעו לפרסם זה בחוג מכירים ורבנים. ומובטחני כי גבר מורם מעם דכוותי' ששם לעשות חסד עם כל הישיבות ישיש אלי גיל כי תחיית הישיבה העתיקה והקדושה תבוא על ידו, וזכות הגאונים הצדיקים נוחי נפש, בוניה ומיסדיה, תגן על כל הבא לעזרתה. כנפש ידידו ש"ב ומיקירו מחבבו ומברכו בברכת אהרן וואלקין [4].

מתוך מכתב זה יש לראות שראש הישיבה הצעיר, ר' חיים וואלקין, שיקע הרבה עמל לחדש את פני הישיבה [5]. כן מעיד גם המכתב השני שנכתב ע"י הגאון ר' חיים עוזר גראדזענסקי זצ"ל [6], שאני מפרסם כאן בפעם הראשונה מכ"י:

„הישיבה הקדושה והעתיקה דוולאזין המתקיימת זה קרוב למאה וארבעים שנה, ממנה יצאה תורה והוראה לישראל בכל ארצות פזוריו, מקרבה יצאו תלמידים למאות ולאלפים, ומהם גאוני וגדולי הדור אשר האירו באור תורתם וצדקתם

4) מכתב זה צולם בהקדמת בן המחבר, הרב שמואל וואלקין, שהקדים לספר זקן אהרן, שו"ת ח"ב, שנדפס ע"י הרב המחבר בשנת תרצ"ה, והופיע במהדורא חדשה בניו יארק תשי"א.

5) הרבה שמעתי על גדולתו ומדותיו הנעלות מפי אחיו ידידי הרב הגאון ר' שמואל וואלקין, שהיה רב בלוקאטש ועתה רב בביהמ"ד „בית אהרן" בברוקלין. פניו האירו ודיבורו קלח כששקע בזכרונותיו על אחיו הגאון הצעיר, מתלמידי קלם, שגישא לבת האחרון בשושלת ראשי הישיבה הוולוזינית, ר' יעקב שפירא, וחלם על החזרת עטרת הישיבה ליושנה, ולא הספיק לפתור את חלומותיו עד שהשליכוהו אל אחד הבורות עם הקדושים הי"ד. לפניו שימש כמשגיח רוחני של הישיבה על יד ר' יעקב שפירא, הרב ר' יצחק ווינשטיין שהיה רב בהורודישץ ובוישנעוע. ידידי הרב הגאון ר"י ווינשטיין שנזדמן לביתי בשעת כתבי שורות אלו סיפר לי על מאמציו של ר' יעקב שפירא, שהיה חולה ומסובל ביסורים, להחיות את הישיבה בטל תורה ומוסר, והזמינו לשמש בה משגיח רוחני. לאחר שר' חיים וואלקין נשא את בתו של ר' יעקב, והיה לר"מ בישיבה, עזב ר' יצחק ווינשטיין את וולאזין, והוא מן האודים המוצלים מאש ויושב עתה בירושלים.

6) המכתב נמסר לידי ע"י הרב ר' שמואל וואלקין שליט"א.

את חשכת הגולה, ואשר עד היום מפיהם אנו חיים, היא היתה המטרופולין של תורה, אשר נהגו בה נשיאותם מלכי רבנן, רבותינו הגאונים מאורי הגולה זצ"ל, אשר לשמם ולזכרם תאות נפש כל ישראל, אשר עמדו בראשה במשך כמה דורות ועמלו בהקמתה ושכלולה.

„אולם בשנת תרנ"ב נסגרה הישיבה בפקודת הממשלה, וגם על הגאונים הרמי"ם זצ"ל נגזרה גזירת גלות. במשך הזמן קמה לתחי' על ידי הגאון ר' רפאל שפירא זצ"ל. ואחרי המלחמה העולמית החל בנו הרב הגאון מוה"ר יעקב שפירא זצ"ל להשתדל לפתוח את הישיבה שנית. וכבר נשמע שם קול תורה. אבל לרגל מחלתו הממושכה והאנושה לא יכלה הישיבה להתפתח, ורק נשארו שם בחורים יחידים שלא יכבה נרה.

„אכן כעת בהשתדלות כבוד הרב הגאון מוה"ר חיים וואלקין שליט"א (חתן הגאון ר' יעקב זצ"ל) העומד עכשיו בראש הישיבה, עלה בידו ב"ה לחדש פני הישיבה, להגדילה ולהרבות מספר התלמידים הלומדים שם בשקידה תחת השגחתו והשפעתו, וכבר נמצא שם קבוץ חשוב של בחורי חמד ומהם כמה

האחרונים בישיבת וולאזין

(הראשון מימין: הרב חיים וואלקין, ראש הישיבה האחרון ומשפחתו, ועל ידו: הרב מאיר ברלין)

מצוינים. ורבים דופקים על דלתות הישיבה, ולו היו האמצעים הכספיים הדרושים בידאי שהי׳ אפשר להגדיל הישיבה עוד ביתר שאת. אבל דא עקא, כי לרגלי הקול שיצא על הישיבה בשנים הקודמות שנתמעטה מאד רפו ידי המסייעים והתומכים בה. ועי״ז תכבד העבודה להרחבת הישיבה והתפתחותה. והא בהא תליא.

אשר על כן החובה על כל אלה אשר גורל הישיבה הקדושה והעתיקה דוולאזין יקר להם וקריב ללבם, להשתדל להרבות עושים ומעשים לטובת הישיבה ולהגדיל התמיכה עבורה. ביותר אחרי שראינו אשר עמל הגר״ח וואלקין הי״ו המשקיע כחותיו בהרחבת הישיבה ושכלולה וביסוסה על מצב נכון נשא פירות ב״ה והישיבה הולכת ומתגדלת, ואין הדבר תלוי אלא בהגדלת התמיכה, שבזה יתנו יד להפרחתו והגדלתו של הבית הגדול מאז ומקדם. ובודאי תגדל החובה לבוא לעזר וסיוע בכל מה דאפשר.

ומי יתן ויצליח בידי העוסקים לשכלל אכסניא של תורה זו ולחזק את קיומה לעתיד ולהשיב לה מכבודה הראשון. וזכות הבונים הראשונים יעמוד להם ויתברכו ויאושרו כל המסייעים והמחזיקים בברכת אשר יקים את התורה.

כמשאלות הכותב וחותם לכבוד התורה ולומדי׳ ומצפה לישועה ולנחמה.
ד׳ מנחם אב תרצ״ט וילנה. חיים עוזר״.

קשה היה לחדש את ישיבת וולאזין, שכן קשה עתיקה מחדשה, וכשהתחיל מהבהב ניצוץ חדש זה ונכתבו דברים אלה מפי הגאון ר׳ חיים עוזר, כבר עמד המשחית להכות אם הישיבות על בניה יחד עם כל בית ישראל באירופה.

נספח

ספר אחרון מתורת ישיבת וולאזין, הוא ספר „גאון יעקב", קונטרסים מהדושיו של ר' יעקב שפירא, שיצא לאור על ידי ישיבת וולאזין בישראל, תל־אביב־יפו, שנת תשי"ג, ובו מצבת זכרון לקדושי ישיבת וולאזין. ירשמו שמות הקדושים גם כאן, מקום שתולדות אם הישיבות על בנותיה נכתבות לזכר עולם — מר' חיים מיסדה ועד ר' חיים צעירה ומציב דלתיה לפני שנגעלו. הי"ד.

[redacted] מצבת זכרון לקדושי ישיבת וואלוזין הי"ד ז"ל [redacted]

הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו, משפחת „בית רבנו" ז"ל נ"ע, ראש הישיבה ומשפחתו נ"ע, האברכים הלומדים ומשפחותיהם נ"ע, ותלמידי הישיבה בחורי חמד נ"ע — ששים וארבע נפשות קדושות וטהורות כזוהר הרקיע, שנמלטו בתחילת המלחמה מוואלוז'ין לווילנא, וקבעו שם את ישיבתם לתורה ועבודת ד', נפלו בידי המרצחים הטמאים, שם רשעים ירקב, ונספי על קדה"ש יתברך, ועלו בסערת אש לישיבה של מעלה. יזכרם א' לטובה, עם שאר קדושי הישיבות נ"ע הי"ד, שקדשו שם שמים בחייהם ובמותם. תנצב"ה — להאיר באור החיים.

משפחת בית הרב והר"מ ז"ל נ"ע

ממשפחת שפירא: הרבנית שינא דישא בת הר"ר זלמן יוסף; הרב יצחק משה בהרב מרן יעקב; הרב זלמן יוסף בהרב מרן יעקב; מרת רבקה בהרב מרן יעקב; מרת פסי' בהרב מרן יעקב.

ממשפחת וואלקין: הרב חיים בהרב מרן אהרן; הרבנית בילא בהרב מרן יעקב; מרת דריזל בהרב מרן חיים; מרת חי' לאה בהרב מרן חיים.

האברכים ומשפחותיהם נ"ע ז"ל

הר"ר יוסף ב"ר חיים טבחוביץ, ואשתו רבקה בת ר' מנשה טבחוביץ, ובתם מרים בת הר"ר יוסף טבחוביץ; הר"ר חיים ב"ר אברהם לוין ואשתו הרבנית שרה לאה ב"ר אשר, אשת הרב ר' ראובן יואל פעשקין ז"ל.

בני הישיבה ז"ל נ"ע

הר"ר יעקב ב"ר אהרן סטוליר; הר"ר יהושע יהודא ב"ר חיים יום־טוב; הר"ר נתן ב"ר ישראל דיקשטיין; הר"ר ברוך ב"ר יעקב ליפאק; הר"ר יצחק ב"ר שבתי ברויזמן; הר"ר מרדכי ב"ר שבתי לעווין; הר"ר אלי' ב"ר שמואל קרביץ; הר"ר אליעזר מאיר ב"ר חיים יעקב קלמנוביץ; הר"ר מנחם ב"ר דובר לייזרסון; הר"ר זלמן ב"ר יוסף לייב קופילוביץ; הר"ר יצחק ב"ר שלמה חזנוביץ; הר"ר יהושע ב"ר יצחק ליפקוביץ; הר"ר אברהם פנחס ב"ר יוסף קופר; הר"ר יעקב ב"ר ראובן ברנוביץ; הר"ר שרגא פייבל ב"ר מרדכי וואלף סקוז'א; הר"ר ארי' ליב ב"ר בן־ציון גרליק; הר"ר אברהם ב"ר בנימין סטבורוסקי; הר"ר חיים מרדכי ב"ר אברהם גיבנטמן; הר"ר יהודא ב"ר אליעזר קשבשבסקי; הר"ר יצחק ב"ר אהרן ציטטרין; הר"ר רפאל מרדכי ב"ר אברהם מנדל מונשפייזר; הר"ר נטע בער ב"ר אברהם יעקב וולמן; הר"ר וולף ב"ר חיים קורן; הר"ר אברהם בער ב"ר יעקב דוד גוטלייזר; הר"ר אברהם ב"ר שמואל קרמר; הר"ר מ"שה מרדכי ב"ר חיים קריגר; הר"ר יצחק ב"ר אברהם רודרמן; הר"ר דוד ב"ר צבי הירש רובינשטיין; הר"ר ישראל יעקב ב"ר וולף ליב גולדברג; הר"ר יצחק ב"ר אהרן ציטרין; הר"ר רפאל מרדכי ב"ר אברהם מנדל מונשפייזר; הר"ר ב"ר יהושע ליב מירוצ'ניק; הר"ר ישראל ב"ר מנחם מנדל חברס; הר"ר אברהם ב"ר משה זלמן פלדמן; הר"ר ניסן ב"ר גרשון בערעל; הר"ר שלמה ב"ר יהושע פוקס; הר"ר אברהם ב"ר יהושע פוקס; הר"ר טובי ב"ר בן־ציון גרליק; הר"ר גבריאל ב"ר יקותיאל ברודנא; הר"ר יצחק ארי' ב"ר א"י בלומנקרנץ; הר"ר יצחק אהרן ב"ר יעקב וויסבורד; הר"ר ליב בהרה"ג שמואל פריד; הר"ר אברהם ב"ר אהרן רבינוביץ; הר"ר דובער ב"ר אלתר אברהם אברמוביץ; הר"ר אליעזר ב"ר משה רבינוביץ; הר"ר דוד ב"ר יהודא נחמנוביץ; הר"ר ליב ב"ר מנדל קלנדר; הר"ר שלמה ב"ר ארי' לרנר; הר"ר גרשון ב"ר אורי גרסון.

ה' ינקום דמם

הרשימה דלעיל נשלחה לא"י בימי המלחמה, בקריאת הצלה ובקשת רחמים להמציא להם רשיונות עלי' לאר"י, אולם לאסוננו ולמגינת לבנו, נטרפה השעה, והובלו לטבח, בעקבות מליוני אחינו הקדושים נ"ע הי"ד — קול דמי אחינו צועקים אלינו, ארץ אל תכסי דמם! זכרם הקדוש לא ישכח לעד! ז"ע ועכ"י. תנצב"ה!

ביבליוגרפיה

א. ספרי ראשי הישיבה:

1) נפש החיים, ה"ר חיים ב"ר יצחק אבד"ק וואלאזין, ווילנא תקפ"ד.

2) רוח חיים, ה"ר חיים ב"ר יצחק אבד"ק וואלאזין, פי' על פרקי אבות להמסדר ה"ר יהושע העשיל הלוי לפוזין חתן נכדו, ווילנא, תרי"ט.

3) שו"ת חוט המשולש והם מהגאון האמתי... מו"ה חיים נ"ע האב"ד ור"מ דק"ק וואלאזין, ומחותנו הגאון הגדול מו"ה הלל נ"ע מו"צ דק"ק הוראדנא, ומנכדו הגאון המפורסם מו"ה אליעזר יצחק נ"ע אב"ד ור"מ דק"ק וואלאזין בהגאון מו"ה הלל נ"ע, ווילנא, 1832.

4) ספר שאילתות — העמק שאלה, ווילנא תרכ"א, חלק שני, ווילנא תרכ"ו, חלק שלישי, ווילנא תרכ"ז (וביחוד קדמת העמק ופתח העמק לשלשת החלקים הנ"ל), להנציב.

5) חומש עם פי' העמק דבר והרחב דבר (קדמת העמק שם) להנציב, הוספות לפירוש העמק דבר והרחב דבר, עם מבוא לפירוש מאת הרב מאיר ברלין, הוצאת במברגר את וואהרמן ירושלים תפרח"ר.

6) שו"ת משיב דבר מהנציב, ווארשא תרנ"ד.

7) גאון יעקב, שיעורים בהלכה וביאורים בש"ס ופוסקים, מאת רבנו הגאון — מרן יעקב שפירא זצלה"ה אב"ד ור"מ דק' וואלאזין, תל־אביב יפו, שנת השי"ג.

ב. ספרי תולדות:

1) תולדות רבנו חיים מוואלאזין, מאת הרב משה שמואל שמוקלר־שפירא, ווילנא שנת תרס"ט.

2) עליות אליהו, סערת אליהו, ונספחים: מכתב מר' יהודה יודיל הלוי עפשטיין.

3) רבן של ישראל, הנציב, תולדותיו קורותיו והשקפותיו, כתובות בידי בנו הצעיר מאיר ברלין, ניו־יורק תש"ג.

ג. מאמרים במאספים:

1) מ. י. בארדיטשעווסקי, תולדות ישיבת „עץ החיים", האסיף תרמ"ז, עמ' 231־242.

2) שכחה ופאה, מאת הרב הגאון ר' חיים ברלין — בית המדרש, בעריכת מ. י. בארדיטשעווסקיא, תרמ"ח, קראקא, עמ' 72־73.

3) עולם האצילות, השקפה על ישיבת וואלאזין בחמשה פרקים, מאת יב"ם, הכרם, יו"ל ע"י א. אטלאס, ווארשא, תרמ"ח עמ' 63־77. עולם ברור (שם) מאת הכורם 77־82. דור וסופריו, מאת יעקב הלוי ליפשיץ, שם עמ' 181.

4) המליץ תרל"ט, החרב המתהפכת (גליון 28) מכתב מל"ל (שם גליון 32) המליץ תרמ"ה (משא וואלאזין גליון 68) שם (גליון 10, מכתב הנציב).

5) מ. ריינעס, אכסניות של תורה, קרקא תרמ"ט.

6) יצחק ריבקינד, הנציב ויחוסו לחבת ציון; הנ"ל, אגרות ציון, ספר שמואל (זכרון להרב שמואל מוהליבר) ירושלם, תרפ"ג; הנ"ל, מילקוטי הולוזינר, רשומות, כרך ה', תל־אביב תרפ"ו; הנ"ל, נסיון ליסד ישיבה בניו־יורק ע"ש הנציב לפני ארבעים שנה, שבילי החנוך ניו יורק, תש"ד, הנ"ל, ראש ישיבה אלמוני בוולוזין, ספר כורוב, בוסטון תרצ"ח.

7) ש. ל. ציטרון, מלחמת הדינסטיות בישיבת חלוזין, רשומות, כרך א', אודיסה תרע"ח, עמ' 123־135.

8) ש. י. טשארנא, ר' חיים מולוזין בתור פדגוג, שבילי החנוך, שנה ד, חוב' ו, ניו־יורק תרפ"ט.

ד. כתבי זכרונות:

1) ר' ברוך הלוי עפשטיין, מקור ברוך, ווילנא תרפ"ח.

2) הרב מאיר ברלין, פון וואלאזין ביז ירושלים ב"ה, ניו יורק, תרצ"ג (תורגם לעברית בהוצאה שניה).

3) כתבי פנחס טורבר, ניו־יורק תשי"ג.

4) מ. זלאטקין, ישיבת וולוזין בתקופת ביאליק, שביבים א, פריז, תשט"ו.

5) ד"ר ישראל קלויזנר, תולדות נס ציונה בוולוזין, ירושלים תשי"ד.

ישיבת מיר

מאת

הרב יוסף ד. עפשטיין

סקירה כללית

ישיבת מיר ראשיתה לוטה בערפל ולא ידוע התאריך המדויק שבו נוסדה. אבל ברור שיסודה נעוץ ב„בראשית" של תנועת הישיבות הגדולות בליטא. נראה שהיא נוסדה כמה שנים אחרי יסודה של וולוז'ין.

ראשית צעדיה של ישיבת מיר היו צנועים ואיטיים. אולם במשך השנים הלכה והתקדמה עד שכבשה לעצמה דרך של יחוד ייעוד בתולדות התורה בליטא.

מן הראוי לציין שבעצוב דמויותיהן של הישיבות הגדולות בליטא הכריעו לפעמים כיווני החינוך המוסרי יותר משהכריעו דרכי הלימוד. ישיבת מיר סמוך לתקופת הפריחה שלה, הושפעה במידה רבה ע"י שליחי מוסר בצורת חבורה של בני ישיבת סלובודקה שנשלחו אליה. מעצב החינוך המוסרי במיר היה רבי ירוחם לבוביץ ז"ל מהתלמידים המצוינים של קלם. ברם ביצירת אופיה של מיר אין לשלול את החלק התלמודי עצמו. תקופת הזוהר של הישיבה היא התקופה של בין שתי מלחמות העולם. השנים האלו קבעו את התפתחות הישיבה ואת המשימה שהיא מילאה בעולם התורני שבליטא ופולין. תהליך הלמוד של מיר היה מזוג משיטות שונות: תלמידי ר' שמעון שקופ, שהיה ידוע בפשטות, בישרות ההבנה ובהגיון מקורי; תלמידי ר' ברוך בר ליבוביץ יצגו את שטת הלמוד של ר' חיים מבריסק ולאחרונה, ראש הישיבה של מיר, ר' אליעזר יהודה פינקל, בן דורם הצעיר של אלה אשר יצק מים ע"י כמה מראשי הישיבות הגדולות לרבות אלו של פולניה. הוא יצג את דרך הבינים, זרם שאפיקים שונים מתמזגים בו.

לישיבת מיר היה נוסח משלה, הן בדרך הלמוד והן בשיטת המוסר. חותמה של ישיבת מיר אפשר היה להכיר על כל אלה ששאבו ממעין תורה זה.

את תולדות הישיבה אפשר לחלק לשלש תקופות.

התקופה הראשונה: משנת תקע"ה — שנת התיסדותה — ועד שנת תרנ"ט (1815-1899), שנת פטירתו של ראש הישיבה ר' חיים ליב טיקטינסקי ז"ל. אישי השפה רבים כיהנו במשך תקופה זו כר"מים: מיסדה הרב ר' שמואל טיקטינסקי ז"ל, בנו ר' אברהם ז"ל, האב"ד דמיר ר' יוסף דוד אייזנשטדט ובנו ר' משה אברהם

ז״ל, ר׳ חיים ליב, ובימיו כעוזרים לו, בניו, ר׳ שמואל, ור׳ אברהם ז״ל שהמשיך כהונתו איזה שנים אחרי פטירת אביו. למרות רוב האישים והתמורה בגורמי ההנ־ הלה לא נטה דרך הלימוד לכיוונים אופיניים חדשים ולא הראה החינוך הפנימי אותה עצמיות ומקוריות כזו הנגלית בתקופות האחרונות של ישיבות ליטא. לר׳ חיים ליב אמנם יצאו מוניטין בעולם הלומדים בישרות ההבנה שלו ובבהירות הגיונו, אולם זה טרם התבטא ביצירת שיטה ודרך. בנוגע לחינוך, אם כי כבר היוותה הישיבה איזו סביבה לעצמה, השקפת האמונה והיראה שלה היתה זו של הכלל החרדי בכלל בלי שום צבע וגוון משל עצמה. המוסד בכללו עוד מעורה היה בארג הסביבה המקומית ע״י השתתפותם של ״בעלי בתים״ בדרכי אירגונה הכלכלי וחוות דעתם כתוצאה מזה, בעניני פנים.

התקופה השניה: קצרה היא ונמשכה רק משנת 1901 בערך — שנת התמנותו של ר׳ אלי׳ ברוך קאמאי ז״ל ועד הצטרפותו הפעילה של חתנו, ר׳ אליעזר יהודה פינקל שליט״א, בשנת 1909, כראש ישיבה משנה — היתה מעין תקופת מעבר. מצד אחד עדיין שליט בה העבר כי טרם נפתח בישיבה שער לחינוך המוסרי שכבר קיים היה בסליבודקה. מתנגד למוסר היה ר׳ אלי׳ ברוך ז״ל ושגור היה על לשונו: ״דף גמרא עם תוספות היא שיעור המוסר הכי טוב״, אולם מאידך גיסא פעל פעולה כבירה לליכודה של הישיבה ולריכוזה בתוך עצמה בעולם החי בזכות עצמו וברוח עצמו, ע״י רוח החיים האדיר שהכניס אל הלימוד. בימיו השתלטה החריפות וה״עילויאיות״ על כל הווי המוסד. קדימת הפלפול בלימוד לכל עניני הרוח של הישיבה ניכרת היתה על כל צעד. הרמה המודגשה של בן הישיבה מלאה אותו רגש הכרת עצמו וחשיבותו לגבי הסביבה של ״בעלי הבתים״. תקנתו של ר׳ אלי׳ ברוך שלא לתלות את תקציב תמיכתו של התלמיד בהכנסת עיר מוצאו אלא בחשיבות עצמו, שימשה שוב גורם ברגש אי־התלות של התלמיד והתפתחותו. כך נעשה ר׳ אלי׳ ברוך, למרות שמשו גם כאב״ד של העיר, למתקן רדיקלי בתכונת הישיבה ביחס להתבדלותה מן הסביבה ולהתלכדותה לגוש בישיבות, מוכנה לתהליך העתיד שלה.

התקופה השלישית והאחרונה בתולדות הישיבה על תכונתה המקורית מת־ חילה עם התרחבות פעולתו של ר׳ אליעזר יהודה פינקל שליט״א כר״מ ועם הופעתו של גדול המוסר הרה״צ ר׳ ירוחם לבוביץ זי״ע כמנהלה הרוחני, ומסתיימת בימי התגוררה במזרח הרחוק — יפן וסין — במשך שנות המלחמה העולמית השניה. תקופה זו היתה תקופת הזוהר שלה הן בימים בהם ישבה על מקומה במיר יהן בשנות נדודיה בימי הזועה — בימי מלחמת העולם הראשונה והשניה.

התיסדותה

העירה מיר שבפלך מינסק אשר ברוסיה הלבנה, תושביה רובם יהודים היו ולא היתה נודעת לה שום חשיבות בין שאר העירות שבסביבתה. לא היו לה קשרי

תחבורה תקינים, תחנת רכבת לא קשרה איתה עם מרכזי הארץ. הדבר היחידי, שפרסם את שמה לפני שנתפרסמה ישיבתה, הוא דבר הירידים הגדולים שהיו מתקיימים בה בסוף ימי הבינים. עיבדה היא שלעיירה זו היו באים סוחרים מכל רחבי ריסיה ואף מחוץ לארץ. במיר התקיימו שני ירידים של הועד דג' הארצות. העירה התפרסמה אח"כ בתולדות יהודי ריסיה וליטה ושמה נחרת בדברי ימי למוד התורה בארצות אלו.

כיצד נוסדה ישיבת מיר? מיסדה היה אחד מתושבי העירה, בעל בית שנתקימו בו תורה וגדולה כאחד, ר' שמואל טיקטינסקי ז"ל, המתואר „באחד מחכמי דורו גאון וצדיק". הוא בעצמו הגיד שעורים לפני הבחורים במשך שמונה שנים החל משנת יסוד הישיבה תקע"ה (1815) עד תקפ"ג (1823) נראה שהוא החזיק את הישיבה על חשבונו הפרטי. בשנת תקפ"ג נסע מביתו לחו"ל בעניני מסחר ישהה בדרכ כ־12 שנה ונפטר בארץ הונגריה בט' בניסן תקצ"ה (1835). אלה הם הפרטים שאנו יודעים על מיסד ישיבת מיר. במשך 12 השנים, העדרו ממיר, מילא את מקומו בנו, ר' אברהם ז"ל. ר' אברהם היה גאון וצדיק כאביו. את עסקיו נהלה אשתו. הוא עצמו הקדיש את חייו לתורה ולעבודה. הוא הצטיין כמורה וכמדריך. התלמידים התיחסו אליו כאל אביהם. בין התלמידים שלמדו בתקופה ההיא היה מי שנתפרסם כצדיק ידוע, ר' נחום'קה מגרודנה. אבל הישיבה לא היתה גדולה. מספר התלמידים נאמד כ־120. לבסוף הוכרח ר' אברהם לבקש עזרה לתמיכת ישיבתו גם מנדבנים שונים בערים שונות. המנהג לאסוף כספים בערים אחרות לתמיכת ישיבות עוד לא היה מקובל בתקופה ההיא. ר' אברהם נתקל בקשיים שונים בערים שונות אבל בגלל שמו הטוב שהלך לפניו, התגבר גם על כך. רבה של ישיבת מיר בתקופה ההיא היה ר' יוסף דוד אייזנשטאט, מגדולי דורו. ר' אברהם, שכיהן כראש ישיבה, היה כפוף למרותו של הרב. כמנהל רוחני פעל אז הרב הצדיק ר' ישראל העליר.

ר' אברהם לא האריך ימים. היא נפטר בגיל של 40, באותה השנה נפטר אביו בנכר. אחרי פטירתו של ר' אברהם נפסקה לפי שעה השלשלת של המשפחה הראשונה בכהונת ראש הישיבה. ר' אברהם לא השאיר אחריו ממלא מקום. אח צעיר היה לו בשם ר' חיים ליב, שהיה אז עדיין צעיר ולמד בישיבת דערעטשין אצל הגאון ר' אלי'נקה לידער. בינתים נתמנה הרב יוסף דוד איזנשטאט, רבה של מיר, גם כראש ישיבה, כעזר לו מינה את בנו, ר' משה אברהם, שהיה רב בעיר זשעטל. ר' משה אברהם הקדיש את כל כשרונותיו להרחבת המוסד ולהרמתו. בשנת תר"ו (1846) נפטר ר' יוסף דוד ובנו מילא את מקומו כרבה של מיר. הנהלת הרבנות והנהלת הישיבה כאחת היתה מעמסה גדולה מדי על שכמו של ר' משה אברהם, ובשנת תר"י הזמינו כראש ישיבה משנה וכמנהל את ר' חיים ליב, בנו של ר' שמואל מיסד הישיבה. למנויו של ר' חיים ליב כראש ישיבה היו מתנגדים. היו שהציעו מועמד אחר. לפי המסופר הוחלט כן ע"י ועד בן 20 רבנים שבאו במיוחד לעיר לפסוק מי ראוי לאיצטלא זו.

כך מתואר על־ידי אחד הסופרים של הימים ההם *).

ועד של עשרים רבנים באו במיוחד למיר ובראשם האב"ד דבריסק להחליט על מינוי של ראש ישיבה. הראשון להופעה היה אותו גדול, ששמו היה ר' איצעלע (פרטים על אישיותו לא ידועים לנו), הוא התכונן אל המבחן בחידושים נלהבים מלאים בקיאות וחריפות. אחרי שיעורו השיב בחריפות עצומה וברגש נצחון לכל שואליו. בחלל הישיבה שרר רוח נצחון של גאון, ובני הישיבה הרגישו כי אך בחנם עומד האברך, ר' חיים ליב, להתחרות עם ה"ארי". גם כל הנוכחים היו חדורי הכרה זו וישמחו והריעו לקראת הגאון וירחשו לו רחשי ברכה. רק שנים עמדו בדומיה ובלי אותות תגובה כל שהיא, והם: המתחרה הצעיר, ר' חיים ליב, ורבה הישיש של בריסק. למחר עלה על בימת המבחן ר' חיים ליב. כצעיר לימים נפגש בפעם הראשונה בימי חייו עם "עולם" כה חשוב ועם שעת הכרעה כה נשגבה לעתידו. בקושי יכלו לשמוע את דבריו מפאת נמיכות קולו מחמת אימתא דציבורא, עד שהרב מבריסק נאלץ לעוררו שירים קולו. כמובן, התכוננו בני הישיבה המשתאים על הצעיר הזה הבא לעמוד בראשם בקושיות חזקות, וכל הנוכחים עמדו "פתיחים לקרב". אולם ראה זה פלא, הכל עומד הכן ל"התקפה" אבל ה"התקפה" לא באה, לא היה על מה. הנה האברך קורא לו את שיעורו וקורא, והנה כבר עשרים רגעים, חצי שעה, ויותר, ואין איש מעכבו ואין איש פותח פיו בשאלה. הוא קורא בלי התלהבות ובלי "טחינת הרים זה בזה" ודבריו שוטפים כמים זכים והכל מזדכך על ידם ומתבהר, הכל נעשה כה ברור ופשוט עד שהקושיות מתבטלות מאליהן וכלות בפני "הגיון הברזל" של פשטותו הנעימה. פתאום וקולות ברכה מכל עבר חצו את חלל האולם. הראשון נגש אל הבימה בצעדי און הרב דבריסק ויקרא אל ר' חיים ליב מתוך התרגשות של שמחה: "מאושר הייתי להקשיב לתורתך והאמן לי כי אלמלא הריחיים בצוארי (שירות הקהלה) הייתי בא אליך להיעשות לתלמידך". אחריו היה השני לגשת אל ר' חיים ליב בברכה, המתחרה עצמו, ר' חיים ליב כאילו נדהם בעצמו מעוצם המאורע. המון הנאספים נדחף אליו ויושיבוהו בעל כרחו על הכסא ויקראו בשמחה: יחי רבנו. עם כל גדלותו בתורה היה ר' חיים ליב רק ראש ישיבה משנה על יד רבה של מיר ר' משה אברהם. בשנת תרכ"ז נפטר ר' משה אברהם וחתנו ר' חיים זלמן מסלץ נתמנה לממלא מקומו כרב במיר. ר' חיים זלמן רצה לשבת על כסא כר"ם וכרב כמו שהיה בזמן חותנו ר' משה אברהם. אז פרץ סכסוך בין אנשי העיר. צד אחד תמך בר' חיים זלמן וצד שני, שבראשו עמדה משפחת שחור, טען, שאין שום זכות לרב העיר להיות גם ראש ישיבה, מאחר שאין הישיבה נתמכת ע"י העיר אלא קיימת ונושאת את עצמה מעזרה הבאה מבחוץ. הם גם טענו שזכויותיה של משפחת הרב פקעו אחרי שחזר ר' חיים ליב למלא את מקום אביו, כי רק בגלל העדרו מילא הרב את מקום ראש הישיבה. הסכסוך התלקח והדברים הגיעו לגדולי הדור הגאונים ר' יצחק אלחנן מקובנא ור' דב בעריש מייזליש מוורשא.

*) ראה בקובץ הרוסי פערעושיטאיע ח"ד, עמ' 230.

והנה לפנינו חילוף מכתבים של גאונים אלה הנוגעים לסכסוך הזה:

בעז"ה עש"ק ז' ניסן תרכ"ז ווארשא.

בחודש הראשון, ישמרהו ד' כאישון, וירבה שלומו כנהר פישון, כביד ידיד ד' וידיד נפשי הרב הגאון החריף ובקי נ"י ע"ה כקש"ת מוהר"ר יצחק אלחנן נ"י אבדק"ק קאוונא יצ"ו.

את מכתבו היקר קבלתי, בדבר המחלוקת שנתהוה בק"ק מיר. וכאשר גם נכבדי הקרי' הנ"ל כתבו ג"כ אלי בסגנון מכתב מעכ"ת וגם כבוד כו' הה"ג מוהר"ז כהן נ"י, וסדרו כתב שהרבנות הוא דבר בפ"ע ואין לרבנות שום חלק להישיבה והישיבה תתנהג ע"י הר"מ נ"י שמאז, וע"י המשגיחים גבירים ויראי ד' יהיו תהלוכות ההוצאה וההכנסה, והרב יובחר ע"פ רוב מנין ורוב בנין ועליה דידי' רמיא להורות ולדון ולעיין במילי דמתא, אבל בעניני הישיבה לא יהי' לו שום חלק, וגם אנכי אחתום ואסכים ע"ז, ואם גדולי הבע"ב דק"ק מיר לא יסכימו לעצתי זאת אזי דעתי שהרב ר"מ נ"י יבחר לו בית אולפנא בעיר אחרת כאשר יהי' לרצון לגדולי המדינה, כי מאי נ"מ, אחרי שהספקת הישיבה מעלמא ולא מן הקהלה, ואם הר"מ יבחר לו מקום אחר לקבוע שמה בית אולפנא דידי' ישב שקט ושאנן עה"ת ויתרבה גבולו בתלמידים, וכן אשיב בל"נ למחו' הה"ג הנ"ל כאשר יבואו דבריו אלי, והנני ידידו מוקירו ומכבדו חותם באהבה.

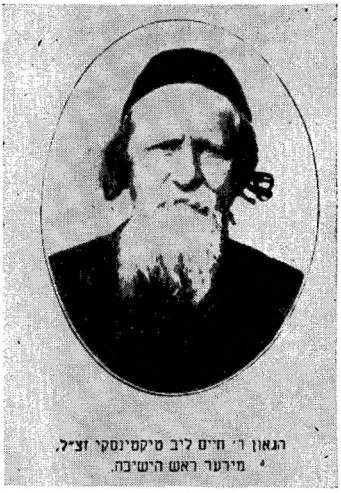
דובעריש מייזלש, חופ"ק ווארשא יע"א.

בעז"ה בג' למטמונים תרז"ך לפ"ק ווארשא.

אורך ימים ושנות חיים בברכת ארץ ושמים לכבוד ידידי הרב הגאון חריף ובקי סוע"ה כש"ת מו"ה יצחק אלחנן אבד"ק קאוונא נ"י שלום.
את מכתבו בשניות לד"ת קבלתי ונכון לבו יהי בטוח שלא אשנה מדברי הראשונים בעניני חלוקי חדעות בק"ק מיר אף אם ישלחו משולחים אלפים כו' כי עניני הישיבה אינם קשורים בהנהגת הרב. הרב ממונה לנהל עניני הקהלה במישרים, והר"מ ממונה להעיר לב התלמידים לתורה וללמדם ספר ומדות, זה נותן כבוד לתורה ולתעודה, וזה לשפוט צדק להציל עשוק מיד עושקו. (המכתב נמשך כאן לעניינים אחרים)

רבנו יצחק אלחנן התמסר ביחוד להביא שלום בין הצדדים ודאג שהישיבה לא תפגע מכך. בשנת תרמ"ה כאשר הגיעה הישיבה לידי משבר לרגלי ריבוי תלמידיה שהגדיל את הוצאתה פי כמה משאפשר היה לצפות מהכנסתה, פעל ר' יצחק אלחנן גדולות לעזרתה ע"י מכתביו למעריצי הרבים, וע"י העזרה שהמציא לה לחלצה מן המיצר *).

*) בקובץ הרוסי הנזכר לעיל.

הגאון ר' חיים ליב סיקסינסקי זצ"ל,
מיסדר ראש הישיבה.

ר' חיים ליב נשאר מנהלה היחידי של הישיבה והניח את חותמו על התפתחותה לעתיד. שמו של ר' חיים ליב משך אליו תלמידים ממרחקים, כי "הוא היה גאון מצוין בין גאוני הדור ושמו היה מרומם בפי כל הגאונים הגדולים בזמן ההוא בהעמקתו הנוראה בתהום ים התלמוד ובהשקפת עיונו עין הבדולח בסוגיות הש"ס, צלל במים אדירים והעלה מרגניתא טבא, ובהגיון דרך לימודו על דרכי האמת והישר הסיר כמה פלפולים שאינם על דרך האמת וכמה קושיות של כמת מפרשים. הוא שנא תכלית שנאה את הפלפולים של הבל ואת הקושרים חבל בחבל לחבל את הפשט האמתי..." די להזכיר מה שר' ישראל מסלנט ז"ל היה רגיל לומר, כי מי שרוצה להבין דף גמרא במלוא מובן המלה הרי הוא זקוק לשיעוריו של ר' חיים ליב. גם הגר"ח מבריסק היה מחשיב את דרך לימודו של ר' חיים ליב ביותר. אין, איפוא, להתפלא על התקדמותה והתרחבותה של הישיבה. מאות תלמידים מכל מרחבי רוסיה לרבות צעירים מחו"ל באו להסתופף בישיבת מיר. שטת הלימוד היתה אז כזאת: כל הבחורים למדו מסכת אחת ללא עזרת רב והיו שומעים את שעורו היחידי של ר' חיים ליב.

אף שכלם למדו באולם אחד נסדרו המקומות לפי ערך התלמידים. משנים עשר השלחנות שעמדו באולם היו השנים מיועדים לחשיבותם היתרה ל"מזרח". האחד היה מכונה "שלחן ר' חיים ליב" והשני "שלחן הרב". עוד שני שלחנות היו נמצאים במרכז האולם ונקראו "שלחן המשמר" ו"שלחן שאחורי המשמר" — על ידם היו מתחלפים משמרות של תלמידים ללמוד יומם ולילה בלי הפסק. שאר השלחנות סמוכים היו אל כתלי הדרום והצפון וגם להם שמות כסוג התלמידים

שישבו אצלם, שלחן שלחן וסוג לומדיו. המשגיחים, גדולי תורה ואנשי מעשה, היו נמצאים כל היום בישיבה ואגב לימודם היו שמים עין על כל אחד ביחס לשקידתו, לתפלתו ולהנהגתו. אולם „העין הפקוחה" שכל תלמידי הישיבה היו מרגישים בה ביותר היתה זו של ר' חיים ליב.

ר' חיים ליב הרצה את שעוריו ארבע פעמים בשבוע. לפני השעור היתה דרכו לטייל ארוכות וקצרות על פני האולם כשהוא שקוע בהכנת חדושיו. בבוא הרגע המדויק היה מרים את ידו לאות שהשעור מתחיל. הקולות נפסקו והתלמידים נחפזו להקיף את רבם. שיטת ר' חיים ליב לא היתה כאמור שיטת ברקים וחדודים. הוא לא הדהים את תלמידיו בקושיות עצומות, לא אהב את הפלפול ואת הסלסול, כי היה פשטן בתורתו.

ר' חיים ליב היה לא רק המדריך בלימוד אלא המוציא והמביא בכל עניני הישיבה. הוא היה נציגה של הישיבה כלפי חוץ בכל עניני החזקתה והוא גם היה הרוח החיה שלה בחיי הפנים, כי היה מחונן בסגולות מקסימות את כל הבא אתו במגע.

הודות לסגולות נפשו הצליח לשאת את המשא הכבד של כלכלת הישיבה ולחלצה מן המיצר במשבריה השונים. בימיו פרצו שתי שריפות גדולות בעיר מיר (כ' מנ' אב תרל"ח, כ"ח מנ' אב תרנ"ב) ובין בתי העיר שנשרפו בשתיהן היה גם בנין הישיבה, כל מה שבתוכו היה למאכולת אש ביחד עם הספרים הרבים שהיו בה. אילם ר' חיים ליב לא נח ולא שקט עד אשר עלתה בידו למשוך לב נדיבים ועסקנים, ובתוכם גם את הברונית קלארא הירש (שנדבה אז לישיבה חמשה אלפים רו"כ) והקים את הריסות הישיבה בבנין בית חומה חדש שעלה לערך עשרת אלפים רו"כ, שהיה בימים ההם סכום עצום.

נעימות רוחו עמדה לו גם בהשפעתו על התלמידים. הוא היה מתענין בכל אחד ואחד מתלמידיו ביחוד. מלבד החלוקה התדירה שעלתה לשנים או שלשה רו"כ לחדש, היה אפשר לו לבן הישיבה לקבל על פי בקשתו המיוחדת תמיכה גם לצרכים צדדיים.

אחד הסיפרים מהתקופה ההוא רשם מאורע אופיני זה*): היו ימים שהיחס בין בני העיר ותלמידי הישיבה לא היה אדיב ביותר. למרות זה שבעלי הבתים היו מתכבדים להזמין את בני הישיבה לשבתות ומועדים לשולחנם לא הרגישו בני הישיבה ערך מיוחד בבני העיר, הן מחמת שהישיבה היתה קיימת על התמיכה הבאה מבחוץ והן מחמת היתרון שראו בעצמם. בשעת התפלה בא לידי אינצידנט בין אחד מבעלי הבתים המתפללים שמה ובין בן ישיבה. בחור אחד מעיר אמציסלב לקח את סידורו של בעל הבית והתחיל מדפדף בו בלי הזהירות הראויה וכשהלה הניב על זה הדפו הבחור שהיה הרבה יותר חזק מבעה"ב שהיה דל ורפה כח. אחר התפלה נגש בעה"ב אל ר' חיים ליב והגיש את קובלנתו. ר' חיים ליב קרא אליו את הבחור נזף בו והעליבו עד כדי כך שהבחור החליט לאבד את עצמו לדעת

*) בקובץ הרוסי הנזכר לעיל.

על שנתבזה בפני כל הישיבה בעטיו של בעה"ב פשיט. חבריו שמרו עליו ונמצאו כאלה שמצאו הזדמנות להפוך את המקרה למאורע נורא שפגע בכבוד כל הישיבה ולהתחיל בתעמולה נגד ראש הישיבה. יום שלם היתה הישיבה כמרקחת והגיעו הדברים עד לידי שביתה רשמית. בבוא ר' חיים ליב להגיד את שיעורו ובהרימו את ידו כדרכו לאות — לא פנה אף אחד ממקומו. אף המשגיח בא והוכיח את הבחורים על חילול כבוד התורה „שלא היה דוגמתו למבריאת העולם", אולם ללא הועיל, כי המקורבים לאותו נעלב עמדו על שלהם כי לא יניחו להגיד את השיעור עד שר' חיים ליב יבקש מחילה מהנעלב, שכן לא בכבודו בלבד פגע כי אם בכבוד כל בני הישיבה. והנה הופיע שמשו של ר' חיים ליב לקרא את האמציסלבי, הלה רץ מיד אל ביתו של ר' חיים ליב וכעבור חצי שעה שב שמח וטוב לב — ר' חיים ליב בקש מחילה ממנו. דבר זה הביא את התלמידים שיעריצו את רבם ויאהבו אותו יותר.

ר' חיים ליב היה קטן קומה ודל בשר, זקנו לא היה יורד על פי מדותיו ולבושו לא הביע רחבות, אף תנועותיו היו פזיזות וכל הופעתו לא הביעה „כבידות", ואעפ"כ עשה רושם גדול על כל רואיו. רוך היה בעיניו המאירות והחודרות. תלמיד אחד מאותם הימים כותב בזכרונותיו: „כארבעים שנה עברו לפני היותי בישיבת מיר ופגשי את ר' חיים ליב ועדיין עתה איני יכול לשכוח את עיניו הנפלאות." הוא מתאר את פגישתו הראשונה עם ר' חיים ליב והוא ממשיך: „מפני ברק עיניו לא ראיתי אותו".

כה פרש על ישיבתו ועל סביבתו זוהר תורה, קדושה ואהבה, במשך קרוב לחמש השנים, ודוקא אחרי שנתגבר על כל התלאות שפגעו בו ועלה בידו — בא תורו לנוח מעמל עבודתו הקשה ולהפרד מעולמו. בקיץ של שנת תרנ"ח הגיד את שיעורו האחרון, בדף האחרון של פרק בכל מערבין, וסיים בתיבת ומשלימין, בתיבה זו נשלמה הגדת שיעוריו.

בחורף שנת תרנ"ט חלה את חליו הארוכה אשר קיפדה את פתיל חייתו. כמה שבועות לפני פטירתו נסע לוורשה לדרוש ברופאים אך לא מצאו מזור למחלתו ונשמתו עלתה בטהרה לשמי מרומים — י"ט ניסן שנת תרנ"ט.

בכל רחבי הארץ נשאו עליו הספדים ואף בארץ ישראל התאבלו עליו. עדת כולל מינסק בירושלים קראה למספד גדול על הנפטר בבית הכנסת שעל יד חורבת ר' יהודה החסיד.

הלויה נערכה ע"י „חברה ש"ס דליטא" בוורשה בכבוד הכי גדול, והשתתפו בה חשובי הקהל היהודי של העיר המעטירה. וזה נוסח המצבה אשר העמידו על קברו:

חבל, זיו התבונה זיו החכמה פנה
יום בו אסף נגהו עטרת ראשנו
ישיבת מיר בה הרביץ תורה יובל שנה
מר תבכה על אבדן כלי חמדתה מחמד עינינו
יהודה וישראל במועד צאתם ממצרים
לא נתנו עליו דמי וכעל חורבן ירושלים
יחד זקנים ונערים ספקו כפים
בכי רב בכו וכנחל הורידו דמעה כל עינים

על פטירת אדמו"ר הגאון האמתי המפורסם בכל קצוי תבל, ציס"ע חו"ע ע"ה פ"ה הטוב ומטיב לאחריני כקש"ת מרן חיים יהודה ליב זצללה"ה בהרב הג' חו"ע מו"ה שמואל זצללה"ה אשר עמל בתורה למד ולמדה והרביץ תורה בישראל בהיותו ראש ישיבת מיר יצ"ו תשע וארבעים שנה והעמיד תלמידים לאלפים אשר הרבה מהם גדולי ישראל. נפטר בשם טוב בשנת השבעים ושש לימי חייו ביום ה' ג' דחוהמ"פ י"ט ניסן שנת תרנ"ט לפ"ק ולמחר ביום עש"ק הובל לקבורה בכבוד גדול. תנצב"ה.

התפתחות הישיבה

עוד בחיי ר' חיים ליב, בשנת תרל"ו (1876) נתמנה בנו הבכיר, הרב ר' שמואל זלה"ה, לראש ישיבה משנה ולעוזר בהנהלה. הוא נחשב לבעל „שכל זך ועמוק", אולם הוא נפטר על פני אביו, אחרי מחלה ממושכה בשנת תרמ"ג (1884). אחרי פטירת ר' שמואל מילא ר' חיים ליב את ידי בנו הצעיר ר' אברהם לראש ישיבה משנה ועוזר בהנהלתה, והוא אז רק בן עשרים ושבע. מפני שר' חיים ליב כבר היה בא בימים והנהלת המוסד שנתרבה ונתגדל לא לפי כחו היתה, נסתייע ע"י ר' אברהם הרבה, הן בהגדת השיעורים שהיו מתחלפים ביניהם בסירוגין של חדשיים, והן בכלכלת שאר עניני המוסד ופיקוח על התלמידים.

כחמש עשרה שנה שימש ר' אברהם כר"מ משנה בחיי אביו. מנוסה ומומחה משנות כהונתו בחיי אביו המשיך ר' אברהם לשאת את כל נטל הרוח והכלכלה על עצמו אחרי פטירת אביו. כדאי לצטט כאן דברי עד ראיה על אישיותו, תורתו ופעולתו של ר' אברהם: „מנערותו נתחנך על ברכי אביו הגאון ר' חיים ליב אשר ניהלהו ע"פ דרכו ויסלול לפניו דרך סלולה בלימוד התלמוד וגדולי מפרשיו, לא בדרכי המפולפלים הנוזים והמחודדים העקשים, כי אם בדרך פשוטה ומקובלת, בהעמקת הענינים ובסברא נכונה וישרה".

על ידו של ר' אברהם עזר הרבה להעלאת הרוח של הישיבה, מלבד משגיחים אחרים, המשגיח ר' אידל שפירא ז"ל, מי שהיה בן בתו של ר' חיים ליב (בנו חורגו של הגאון המפורסם ר' אלכסנדר משה אבן לפידות אב"ד רראסיין). ר' אידל נתייתם מאביו ר' שמואל בעודו נער בן י"א. אביו ר' שמואל שפירא

מת עליו בשנת תרל"ד, כ"ז שבט, במיר — ור' אידל נתמנה למשרתו כשהיה בן כ"ד שנה. ר' אידל היה טיפוס אמתי של צדיק בדורות עברו. לא הביט חוץ מד' אמותיו בלכתו ברחוב. חי חיי הסתפקות במועט, וחצי משכורתו חילק לצדקה. פעולתו של ר' אברהם לא ארכה. שנים אחדות אחר פטירת אביו פגע הגורל גם בו והכריחו בהמשך הזמן להתפטר מכהונתו בעודו בחיים: הוא לקה במאור עיניו ולמרות הניתוח שעשו לו נשאר סגי נהור. הוא המשיך להגיד את שיעוריו בעל פה וזכרונו הנפלא עמד לו להרצות את שעוריו בכל הבהירות ועומק הדיוק בכל שיח ושיג של הסוגיא כדרכו. עמדה על הפרק שאלת צירוף כה חדש לישיבה בצוותא עם ר' אברהם. הוצעו גאונים כר' איצלי מפוניבז, מי שהיה לפני זה גם ר"מ בסלבודקה, ור' זלמן סנדר שפירא אב"ד ור"מ במאלטש. לסוף נבחר ע"י ר' אברהם וגבאי הישיבה הגאון ר' אלי' ברוך קאמאי, מי שהיה לפני זה רב בקרליץ וצ'יכנובצי.

בשנת תר"ס בערך (1900) בא ר' אלי' ברוך לכהן בישיבת מיר. זמן קצר אחרי התמנותו הוכתר גם בעטרת הרבנות של העיר מיר. רבה הקודם, ר' אלי' דוד תאומים — אדר"ת — (חותנו של הרב קוק ז"ל), עלה לארץ הקודש ע"מ להשתקע שם. ר' אלי' ברוך נתפרסם בתקנתו "המהפכנית" הראשונה במשטר הישיבה בקצבת תמיכת התלמידים. נהוג היה מלפנים לתת את התמיכה לתלמידים לפי קצבת ההכנסה של עיר מוצאם לקופת הישיבה. קרה, איפיא, שתלמידים מועטים, שאינם בעלי מדרגה בלימודם קבלו יותר מהטובים שבישיבה, מאחר שההכנסה מעיר מוצאם לקופת הישיבה מרובה היתה בערך להכנסת הישיבה מעיר מוצאם של הטובים והמרובים. תקנתו היתה לישיבה יסוד חינוכי מועיל. בן הישיבה התחיל להרגיש את ערכו ומדרגתו וכי חי הוא בעילם המתקיים על זכותו.

אישיותו של ר' אלי' ברוך היתה לישיבת מיר מקור התחדשות פנימית והרמת ערכה. מוח מבריק, מעין נובע של חידושים, ומפורסם בין גדולי הדור, הפך את שם הישיבה לאבן מושכת. ר' אלי' ברוך לא השתייך במיוחד לאוהדי המוסר; להיפך, הוא היה כולו הלכה, אף ה"יראת שמים" שלו, ה"דרוש" שלו, ואף המשא ומתן שלו וה"מילתא דבדיחיתא", כלם היו "הלכה". יפה היה לה לקהלת מיר באותם הימים שעל תושביה נמנו גם "בעלי בתים" מופלגים תמימי לב שיכלו להקשיב שעות לדרשותיו של ר' אלי' ברוך ב"שבת הגדול" ו"שבת שובה". הן נקראו דרשות ובעצם היו פלפולי הלכה חריפים ורבי ההיקף בנושא ובתוכן.

הואיל ומתחילת כהונתו שימשו על ידו כר"מ גם ר' אברהם טיקטינסקי והמשגיחים ר' אידל ור' שלמה שמוקלער, מי שהיה גם הבוחן, חלה מעין "מפלגתיות" בין התלמידים. על סוג תלמידיו של ר' אלי' ברוך, שהיה מרצה את שיעוריו שלש פעמים לשבוע, בדרך החידוש והיקף גדול של רחבי הש"ס, נמנו הבוגרים. אלה נתרכזו בצלע הימני של אולם הישיבה, בצלע השמאלי נתרכזו הצעירים שהיו משומעי לקחו של ר' אברהם, שהיה "מגיד" את הדף בכל יום

כדרכו לפנים. בחלק זה נתבצר גם שלטונם של ר' אידל ור' שלמה המנצחים על השקידה ועל הנהגת התלמידים על פי דרכם.

המרכז היה ר' אלי' ברוך. עצם כניסתו אל הישיבה להרצאת השיעור הראה התעוררות והבנה ל„קרב" רוחני. צעדיו הספורים של ר' אלי ברוך מן הדלת אל מקומו גרמו כאילו חילוף אוירה. הוא עבר את האולם, ובתוך הרגעים הספורים האלה היה פותח ומדפדף את הספרים שפגש על ה„שטענדערס" שלפניו. כשאירע שהקדים קצת לבוא לפני השיעור או לפני תפלת המנחה, לא דלג על שום גמרא וספר שהיה מוצא לפניו על השלחנות משני עבריו עד גשתו אל מקומו במזרח. הורגשה „הליכתו" כמו של מעין נובע המרעיף טל על כל סביבותיו.

המשא ומתן האמתי עם התלמידים היה מתחיל אחר השיעור. מי שנגש אליו בדרישת תוספת ביאור, מי בקושיא ומי ב„סתם" הערה, ור' אלי' ברוך בתוך אותו משא ומתן היה מרחיב ומחדש. משא ומתן זה היווה את מגעו עם התלמידים, מתוך כך עמד על כשרונותיהם של תלמידיו, והם, תלמידיו, עמדו מתוך כך על תכונת נפשו של רבם.

שיתוף זה של ר' אלי ברוך עם ר' אברהם לא ארך. באו תנאים שקרבו את התמורה. ר' אלי' ברוך בא, כאמור למעלה, בחיתון עם סלבודקה — בנו של ה„סבא" מסלבודקה", העילוי ר' אליעזר יהודה פינקל, נעשה חתנו של ר' אלי' ברוך, וע"י כך לעוזרו בהנהלת הישיבה. עינו הפקוחה של ה„סבא מסלבודקה" חזתה את עתיד בנו על שדה הרבצת התורה ועשה מאמצים להכשרתו. מרחוק נתן לב על הליכותיו ועל התכוננותו לפעולה בהרבצת התורה. הוא השפיע אז על אחד מטובי תלמידיו הרב דר. יעקב יחיאל ווינברג, שכבר שימש אז רב בעיירה קטנה בליטא ונעשה בקרב הימים לראש בית המדרש לרבנים החרדי בברלין, לבוא למיר וללמוד בצוותא עם בנו ר' אליעזר יהודה. זה היה פרק התבודדות לר' אליעזר יהודה, בו הקדיש את כל כחותיו וכשרונותיו לעליתו בתורה, לחידוש ולהכנת שיעורים. בשנת תרס"ז התחיל ר' אליעזר יהודה לשמש כראש ישיבה משנה והתחיל להרצות את שיעוריו, שהיה בהם דרך לימוד חדש. ר' אליעזר יהודה היה הנציג האמתי של דרך הלימוד של ליטא שהרי כחניך סלבודקה, טלז, בריסק וראדין, ספג אל תוכו מאורם של מחוללי אותו הדרך וגדולי מפיציו.

ישיבת מיר נספחה למחנה ישיבות המוסר. נקרא אז לישיבת מיר, בהמלצתו של הסבא מסלבודקה, הרב הצדיק ר' זלמן גראדי ז"ל לשמש כמנהל רוחני. ר' זלמן היה מחניכי קעלם וסלבודקה. שיחות המוסר שלו אמנם לא שקפו את שיטת המוסר והחינוך של סלבודקה במילואה. בעל התעוררות היה ר' זלמן וכה היתה דרכו אף ב„ועדים" שהיה „שח" לפניהם עוד בהיותו בסלבודקה. אולם השפעתו היתה רבה „נוסף להיותו בעל מחשבה כבירה בתחום המוסר והחקירה הדתית, היה גם בעל גישה מיוחדת בהערכת כחות נפשם ותכונותיהם של בני הישיבה". והוא באישיותו סימל את תכלית השלימות לפי השקפת המוסר.

באוירה זו של התחדשות נתמעט רקע ההשפעה של ר' אברהם טיקטינסקי ושאר אישי ההשפעה שעל הישיבה מהטיפוס העתיק. המצב הנוצר דרש שינוי משטר רוחני ואישי גם יחד. כהוצאה מתנאי פנים נתפטר ממשמרתו מזכיר הישיבה. שטה גדול בלתי רשמי היה גם בכל עניני ההנהלה לר' העשיל עליאסבערג ז"ל, אחד מבעלי הבתים האמידים והמופלגים שבמיר. במשך הזמן התפרדה כל החבילה, גם ר' אברהם פסק מלהמשיך את שיעוריו וכן גם המנהלים הרוחניים ר' אידל ור' שלמה. הישיבה עלתה על מסלולה החדש. לא רק ר' אליעזר יהודה אלא גם ר' אלי ברוך עצמו ראה לפניו חוג חדש של תלמידים, שהוצרך להתחשב עם חינוכם הקודם ודרכי הגיונם ולמצוא נקודת מגע אתם בשיעוריו וחידושיו. מאידך גיסא, ר' אברהם פנה לקרן זוית — להמשכת הדף לפני „בעלי בתים" בבית המדרש שהיה מרצה, לרגלי ליקוי מאור עיניו, בעל פה, כרגיל, את הגמרא עם הרש"י בלשון ממש. הישיבה היתה ממשיכה לשלם לו 25 רובל לחודש (הישיבה לא פסקה מלשלוח לו סכום זה עד ימיו האחרונים אף בהיותו כבר במינסק הסובייטית; ר' אברהם נפטר במינסק אחרי המלחמה הראשונה.

כאמור, הרגיש ר' אלי ברוך בדרישה ההתאמה אל התלמידים החדשים מסלבודקה. מאידך גיסא תלמידי סלבודקה אף הם נפגשו בדרישה פנימית להת־אזרות בלימודם ועלייתם. בבואם למיר עמדה לפניהם תעידת ההשפעה על המקום והצורך להיראות בגדלותם לפני גאון כר' אלי ברוך. דרישה זו שימשה „דחיפה" להתמדה ועליה. הבאים ללמד נמצאו למדים ועולים. פרק התעלות היה אז שנתן פרי בתולדות ישיבות ליטא. יצאו מכאן גדולי ראשי ישיבות: ר' זעליג ברוך ז"ל, הר"מ דלומזה, ר' ראובן גרוזובסקי, הר"מ בקמניץ, ואח"כ בספרינג וואלי, ר' יוסף פארבער, הר"מ ד„היכל התלמוד" בתל אביב, ועוד.

כהונתו של ר' אלי ברוך נמשכה עד שעברה הישיבה לפולטבה בשנת 1916. הוא לא רצה לעזוב את עדת מרעיתו בימי מצוקתה וללכת עם הישיבה למרות שזה היה משאת נפשו. במשך זמן קצר עוד היתה אישיותו עמוד התווך בקיומה של הישיבה, כי מקור העזרה הכי חשוב של הישיבה במוסקבה, היה שולח את כסף תמיכת הישיבה דרך מינסק על שמו של ר' אלי ברוך. בכלל היה שמו למליץ להישיבה על דרכי נדודיה והוא נפשו כלתה אליה מרחוק וקווה לשובה אחרי שוך הסער. אולם, נפשו הטהורה, לא ראתה עוד בהגשמת תקותו. כשהישיבה חזרה למקומה אחרי המלחמה כבר צרורה היתה נשמתו בצרור החיים — הוא נפטר מתוך ניתוח בלתי מוצלח במינסק בעצם ימי סערת המלחמה בשנת תרע"ז.

אחרי פטירתו של ר' אלי ברוך עלה על כסא הרבנות בנו ר' צבי קמאי, שהיה יחד עם גיסו ר' אליעזר יהודה, ראש ישיבה, בישיבת מיר.

כאמור עברה הישיבה בקיץ תרע"ו אל פולטבה ששם כיהן כרב הגאון ר' עקיבא רבינוביץ ז"ל, מי שהיה עורך „הפלס" ו„המודיע". לאותה הסביבה, לעיר קרמנצוג, עברה ישיבת כנסת בית יצחק שבראשה עמד הגאון הצדיק ר' ברוך בער

ליבוביץ. רבה של פולטבה עמד לימין הישיבה והשפיע על יהודי פולטבה שיעזרו לישיבה במיטב יכולתם.

בגלל שעת החרום, עבר על הישיבה זמן קשה מאוד. מקורות התמיכה נתדלדלו והודות למסירות נפשו של ראש הישיבה הרב א. י. פינקל, ניצלו בני הישיבה מרעב. הרב פינקל היה יוצא לעתים קרובות לאטוף כספים לעזרת הישיבה. ולא פעם היו חייו תלויים לו מנגד במיוחד בימי הפרעות כשסכנה היתה צפויה ליהודי להיראות ברכבת. פעם בנסיעה לחרקוב נאלץ היה להתחבא מתחת למטען כי פורעים אוקראינים עברו ברכבת כדי לחפש יהודים. למרות הסבל בנכר המשיכה הישיבה בסדרי לימודיה, בחורים חדשים נוספו, ביניהם כאלה שכעבור שנים נתפרסמו והיו מבין עמודי התווך של ישיבת מיר.

בתקופת המהפכה הבולשביסטית ובימי תמורות שלטון הגנרלים הלבנים, בימים שדם יהודי נשפך באוקריינה כמים, הראו בחורי ישיבת מיר מסירות נפש למופת, עזרו אחד לרעהו והיו מוכנים להקריב חייהם למען יהודי ויהדות. ורק הודות לכך נצלה הישיבה מצפרני המשחית שעבר אז בכל ארץ רוסיה.

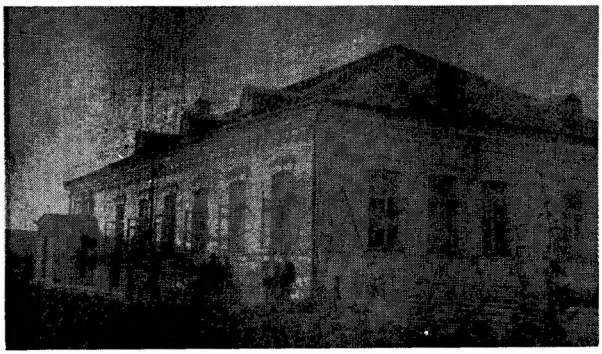
אחרי תום ימי המלחמה, תחת השלטון הסוביטי. עם אבדן כל תקוה לעתיד בארץ זו נערכה תכנית לעזוב את רוסיה. שנים מבני הישיבה, הרב ר' יעקב טננבוים והרב ר' משה חריך (חותנו של מנהל הג' ד. ק. דר. יוסף שוואַרץ), אזרו חיל והלכו אל הקומיסר ודברו אתו גלויות על הישיבה בבארם לו על אי־יעילותו של האלמנט של בני הישיבה ומה בצע לה לממשלת הסוביטים לעכב טיפוס נוער כזה שאין תקוה הימנו להשקפותיה, ואמנם פעלו אז שיתנו לבני הישיבה ויזות יציאה, לא לכלם בחבורה, כי אם כיחידים. כה התחילו יחידים לעזוב את המקום. בשנת תר"פ היתה כבר כל הישיבה בווילנא.

לרגלי החיכוכים בין פולין וליטא, נאלצה הישיבה להתעכב בקיץ תר"פ בעיר ווילנא. היא הסתדרה באחד מבתי המדרש שבפרבר לוקישוק והתחילה בסדרי לימודיה. אולם דוקא בהגיעה לחוף מבטחים ובהשתחררה מלחץ סכנות חוץ, התחיל אוכל בה הניוון מבפנים. חשובי תלמידיה התחילו לעזוב אותה, הגיעה לאזנם השמועה על רבם ר' ירוחם שהוא עושה כמנהל רוחני בישיבת סלבודקה ונסעו לשם. בישיבת מיר נשארו רק כמה עשרות מהצעירים. בשעה זו של התפוררות והתמעטות, גדלה הישיבה מזרם תלמידים חדשים, בני תורה צעירים שהתחילו לבוא לווילנא מכל העברים. במשך שנת תרפ"א, שעשתה ישיבת מיר בווילנא, עלה מספרה מעשרות אחדות ליותר ממאה ושלשים איש. הרב ר' ישראל שלומוביץ (מחבר ספר „בית ישראל" שנתקבל בהערכה מיוחדה בעולם הישיבות) הזמן כמשפיע רוחני. השעה טרם הוכשרה לפעולה חינוכית מוסרית ותעודתו הוקבעה ל„שיחה בחידושי תורה" עם התלמידים.

ראש הישיבה הרב ר' אליעזר יהודה פינקל שנשא את כל העול של הישיבה, רצה להחזיר לישיבה את עטרתה הקודמת ובקש מר' ירוחם שיצטרף אליו. ר'

ירוחם לא נטה לשוב למיר מפאת תכניותיו שנתחדשו במשך פעולות ההשפעה שלו בישיבות שונות בליטא, ובהמלצתו נתקבל ר' שמואל לונשטיין (כעת מנהל רוחני בישיבת פוניבז).

בקיץ תרפ"א עזבה הישיבה את ווילנא וחזרה למיר, בהגיעם לשם מצאו את הבנין חרב, כי פלוגות הצבא השונות השתמשו בו כמחנה, שלטון הסוביטים הפכהו

בנין ישיבת מיר.

לתיאטרון, ושלטון הפולנים הפכהו לאורוות סוסים. מחוסר אמצעי כסף לתיקון נכנסה הישיבה לבנינה החרב. אף זה עלה לה בעמל, עד שהושג עבורה הרשיון הרשמי משר הפלך. פעם גם גורשה הישיבה ע"י הבולשת הפולנית מבנינה והוכרחה ללמוד במשך חורף תרפ"א בבית המדרש של העירה (בית המדרש הלבן). גם ביתו של ראש הישיבה הסמוך לחצר הישיבה תפוס היה ע"י הבולשת ושימש בחלקו לשכת משטרה ובחלקו בית כלא לאסורים. בני הישיבה בכללם נראו כמחנה עניים שנפוץ על פני הארץ, כמה מהם עוד היו לבושים משירי לבושי הצבא שהיו מצויים בזול. הוזקקו מתחילה לשלחנות של בעלי בתים בשבתות וימים טובים. אולם אט אט התחילה הישיבה לקבל את צורתה. עזרה כספית התחילה לבוא מעבר לים, ובאמצעות ה"יעקאפא" בווילנא נתקבלו לפעמים גם חבילות בגדים וחמרי מזון, והישיבה התחילה להתבסס על הכנסות מבחוץ מבלי להזקק לעזרת אנשי העיר. סדרי הישיבה התכוננו. ראש הישיבה, הרב פינקל, חידש את שיעוריו פעמיים בשבוע, ביום א' וביום ה', לפני לימוד המוסר, היינו בסוף סדר הלימוד השני סמוך למעריב. אף שר' אליעזר יהודה פינקל למד בישיבות שונות, הרי מהרצאותיו נשקפה בעיקר השפעתו של ר' חיים מבריסק ז"ל.

גם מסלול החינוך המוסרי של הישיבה התחיל להיות נכבש והולך תחת פעולת הרוח של המשגיח, הרב לונשטיין. הוא היה מגיד שיחות במוסר בכל ערבי שבתות ובמוצאי שבת. נוסף לכך היה משוחח מוסר כל שבת אחר הצהרים. לשיחה זו היו

באים רק לפי הוראות והזמנות מהמשגיח עצמו. מי שזכה להזמנה זו ראה בה כבוד מיוחד ומצא בה עידוד רב.

רבה של העיר, בנו של ר' אלי' ברוך קאמאי ז"ל, הרב ר' אברהם צבי ז"ל, מלא את מקום אביו הגדול. הוא היה מרצה את שיעוריו פעם בשבוע והדהים את שומעיו בהיקף הענקי בכל מרחבי הש"ס. ובחריפות בלתי מצויה אף בין הגדולים.

הרב קאמאי, מלבד שיעורו בישיבה, לא לקח חבל פעיל בהנהלה. כעדין הנפש ואציל הרוח העמיד את עצמו בקרן זוית. אולם השפעה הקרינה מאישיותו ומהלי־כותיו. על פניו החורים היתה נסוכה עדינות, תום וחן קסם. עיניו נוצצו בסיד קדושה, ונעימות וסבר פנים יפות האירו מתוכן תמיד. למרות ששיטת לימודו היתה אחרת מאשר זו שהתפשטה לאחרונה בקרב הישיבות הליטאיות, היו חידושיו המבריקים מקור שופע לבחורי הישיבה.

חשיבות נודעת לו להרב קאמאי גם על ידיעותיו הכלליות. בעונת הפסח היה יושב ומעיין בעצמו ב"רעצעפטען" שהיו מביאים לפניו לשאול אם מותרים הם לפסח. ידיעתו בסמי רפואה לא מקרית היתה. לפני בואו למיר לא עסק בהוראה. הוא היה בעל חנות מרקחת בעיר קיידאן אשר בליטא. איפיני הוא מה שאירע או לרב אחד שנזדמן לקיידן ובעלת המלון הגישה לו תבשיל והבטיחה לו כי גם ה"אפטייקער" אוכל זה. מקצוע זה של "אפטייקער" באותם הימים בעיר ליטאית היה כמו שם נרדף ל"אסימילטור", והרב הפסיק את סעודתו. למחרתו בבוא אותו רב לבית הכנסת לתפלת מנחה הרגיש בקהל שמחכים למישהו ומתלחשים כי ה"אפטייקער" עדיין אינגו — ונתבררה לו כוונת בעלת המלון. (אותו רב סיפר זה לבנו של הר"מ דמיר ר' חיים זאב פינקל שליט"א בירושלים). ידיעה העובדא כי ראש השרים הרוסי סטוליפין היתה לו אחיזה בסביבת קיידן, שהיה בא לשם לפעמים לשם נופש. אם אירע שהיה סטוליפין או מי שהוא מאנשי לויתו זקוק לרפואה היה בא לעשות את ה"רעצעפט" אישית דוקא אל ה"תלמודי" קאמאי. מעניין הוא שלפי החוק לא היה הרב קאמאי רשאי לעשות את ה"רעצעפטען" מאחר שלא היה אלא בעל חנות מרקחת, אולם סטוליפין לא מצא בר סמכא ואיש אמונים יותר מ"התלמודי" (כה היה מכנהו סטוליפין).

ביתו של הרב, שכל עניני הקהל נחתכים בו, נתן גם הזדמנות לאוהבי העסקנות שבישיבה. היו יחידים מבני הישיבה שלא זזו מבית הרב מרוב השתקעותם בעניני הציבור. התערבותם של בני הישיבה בעסקנות הטביעה את חותמה על כמה מעניני הציבור, על מפעלי הדת, מוסדות החינוך והצדקה, ומה גם שהישיבה שימשה כמקור הכנסה לעיר.

סמוך לפסח שנת תרפ"ד, חזר ר' ירוחם לבוביץ למיר. אתו יחד באה חבורת תלמידים מישיבת פוניבז מקום שם פעל כמנהל רוחני. הם הביאו אתם מפנה חדש ברוח הישיבה. האריות שבחבורה זו, מבחינה החינוכית מוסרית, עמדו לו לר' ירוחם לכבוש את הישיבה ב"סערה", השפעתו השתלטה תיכף על הישיבה. בחבורה זו היו

אלה שנעשו אח"כ לאבני פנה בהתפתחותה של הישיבה ולגדולים בעלי שם: ר' דוד פוברסקי („דוד לובאנער" קראו לו בישיבה), שהיה לרבים דוגמא של הרמונית התמדה דינמית ועדינות לבבית גם יחד, מחבר הספר „ישועת דוד" על חשן משפט, המכהן כעת פאר כראש הישיבה של ישיבת פוניבז בבני ברק; רבה של לונינץ לעתיד, ר' משה מילשטיין הי"ד („משה וואַרשאַווער") שכיד ימינו של המשגיח, אישיות אצילית רבת קסם, מעורב בין הבריות ובעל לשון לימודים, עמד תמיד במרכזה של הישיבה; ר' זיידל מפיעסק הי"ד, נפש שוקטה, בעל היקף ומעוף ועם זה מתון, שמר על רשימת „שיחותיו" באידית, כמו שהורצו בישיבה, ורבים העתיקון מכתביו. הוא היה אחד מחבורת תלמידי גרודנה לשעבר שלמדו בפוניבז בהיות שם ר' ירוחם. על חברה זו השתייך גם ר' איסר מאלין הי"ד, בעל מדות תרומיות ובעל מוסר אדוק. הוא שהיה הגורם הראשון באותה שורת המאמרים שנעתקה מ„שיחותיו" של המשגיח ונכללו בשנים הבאות ב„חבר מאמרים" — ספרו של ר' ירוחם שיצא לאור ע"י תלמידיו. על חבורה זו נמנה גם אותו בחור קטן הקומה ודל הבשר שנתפרסם אח"כ לאחד מצדיקי הדור, ר' יוסף ביעגון ז"ל, ושעליו הראה ר' ירוחם אז לר' יחזקאל לונשטיין — „איהר זעהט אט דעם קליינעם, דאס איז אַ ריעז". כל אחד מהנזכרים נעשה לו כ„משפיע" קטן בחוג חבריו. אולם זה האחרון הגדיל לעשות ככח מיוחד בישיבה, וכאישיות בעולם החרדי החינוכי, כדאי ליחד עליו את הדיבור.

ר' יוסף ביעגון, בחור קטן קומה זה, רזה וחיור, בעל עינים שחורות, עמוקות ומלאי פזיזות, משך עליו תשומת לב. ניכר היה שאינו מ„הרגילים". משהו סודי רחף על פניו הצנומים. מיד הובלט מבין האחרים. היה קונה „בולי דואר" ו„גליות" ומוכרם לבני הישיבה בעת הצורך. בהמשך הזמן „נודע" כי אצל יוסף ביעגון אפשר להשיג הלואה לזמן מה. מהיכן כסף לבחור זה? הוא פשוט משיג הלואות מאחרים ומלוון לבני הישיבה. אט אט הוסיפו להתבלט בו עוד דברים המעידים על „אוריגי־נליות". זקנו גדל, תפלתו ארכה, מהלכו ברחוב שונה. ככל מה שהוסיפו לשים לב אליו, נגלו בו יותר ויותר עניני גדלות. לא חזון בלתי נפרץ היה כי בני ישיבה יספרו על טיבו של אותו צדיק שנתגלה בישיבה, ר' יוסף ביעגון, על תפלתו, על מיעוט שינה שלו, על האור הדולק כמעט כל הלילה במעונו, על מיעוט אכילתו, על חומרותיו בבשר, בלחם, באפית מצה וכדומה, על עסקו בבולי הדואר כדי למנוע ביטול תורה מבני ישיבה בלכתם לבית הדואר בכל פעם, על גמילות חסדים שלו, ועם זה גם על ידיעותיו בשפה רוסית וספרותה — איש פלאים. נודע גם כי בחור צנום וחור פנים זה הוא שהיה ראש מיסדי דגרודנה בימי המלחמה — „ישיבת שער התורה", שנוסדה תחת כיבוש הגרמנים של מלחמת העולם הראשונה למען בני התורה שלרגלי נדידת הישיבות לאוקראינה נשארו ללא מקום תורה מרכזי. (ראה המכתב מ„ישיבת שער התורה" בגרודנה לאגודת הרבנים באמריקה — „זכרון בספר" הוצאת „עזרת תורה" בניו יורק תרפ"ב דף 201. מכתב היסטורי זה היה חתום ע"י ר' יוסף ביעגון בתור יו"ר הועד. וכן ראה עליו בפרק על ישיבת הידע).

מעוף הרוח שבא אל הישיבה עם הופעתו של ר' ירוחם בא בעתו. המשבר הכלכלי שבא על הישיבה בקיץ תרפ"ד, עלול היה לגרום אחריו ניוון רוחני, אלמלא השפעתו המעודדת והמחיה של ר' ירוחם. משבר זה בא כתוצאת התמעטות התמיכה מעבר לים. למרות רצונו נאלץ אז ראש הישיבה, הרב פינקל, תחת לחץ המחסור ולחץ דרישת בני הישיבה, לקחת עליו את הנסיעה לאמריקה בלוית רבה של עיר רקוב ונשיא הישיבה לעתיד, הרב קלמנוביץ. ר' ירוחם נשאר אז עמוס בכפל תעודה. הרב ר' יחזקאל שבמשך קיץ תרפ"ד עוד השתתף בישיבה, התעניין עם יחידים, גם שח לפני חוגים מיוחדים ובחדשי הקייטנא, עת שהה ר' ירוחם בנאות הבראה, גם לפני כל הישיבה, עבר לקלצק, שלפי עצת ר' איסר זלמן מלצר ז"ל נתמנה שם למשגיח. ר' ירוחם נשא עכשיו לבדו את תפקיד השפעת הרוח, ועליו עוד נוסף תפקיד הנהלה באדמיניסטרציה לרגלי אי נוכחותו של הר"מ, בסיועו של מוכיר הישיבה בעל המרץ וגדל הפעלים הרב ר' שמואל גריינימן (גיסו של בעל "חזון איש").

למרות מצבה הכלכלי של הישיבה ולחץ תנאי החיים של התלמידים הוחזקה הרמה הרוחנית. ההתמדה היתה בכל תקפה. "המשמורים" בלילות יום החמישי, בערבי שבתות ומוצאי שבתות נמשכו. לא רק שלא פעל הלחץ להזיז את מי שהוא מבין כתלי הישיבה אלא להיפך, התחילו לבוא לישיבת מיר מישיבות גדולות אחרות.

החבורה הראשונה לתפוס מקום בישיבה כזרם רב ערך ורב ההשפעה לעתידה של הישיבה, היתה חבורת גרודנה. רובם של חבורת גרודנה באו למיר בחורף תרפ"ו, מהם שלא בנוכחיותו של ראש הישיבה (ששהה אז באמריקה לרגלי תעמולתו) ומהם אחרי שובו. חשיבות מיוחדת נודעת לה לחבורת גרודנה, כי על כן ייצגה את חניכיו של זקן ראש הישיבה ר' שמעון שקוף ז"ל. תלמידי גרודנה הביאו מתורתו של ר' שמעון עמהם עד שהוכרה בישיבה השפעתו של "דרך ר' שמעון". השפעה זו שימשה "דחיפה" בעלית הישיבה. יסודות, הגדרות והנחות של ר' שמעון מצאו מהלכים בין תלמידי מיר והתרקמו אל תוך תהליך התפתחותה של הישיבה והכשירוה לשלביה הבאים.

בין החבורה שבאה מגרודנה התבלט בחור אחד בידיעותיו הגדולות ובאורח לימודו ושמו היה "חיים שטוצינער". הר"מ בחר אותו לחתנו לבתו היחידה ולא עברו שנות מספר והוא התחיל להגיד שיעורים בישיבה. בתחילת חורף תרצ"ד — למדו אז מסכת בבא בתרא — התחיל את שיעוריו כר"מ משנה בישיבת מיר. (וכעת ר"מ בישיבת חברון בירושלים).

נדבך על נדבך הלך ונתוסף. על חבורת גרודנה נוספה עוד חבורה רבת ערך — חבורת ראדין. קטנה מהראשונה היתה חבורת זו. והיא תרמה לישיבת מיר מתורתו של ר' נפתלי, ראש הישיבה של ראדין. שיעוריו של ר' נפתלי ש"צלצלו" בעולם הישיבות כסמל ה"לומדות הבריאה" ו"שלימות הניתוח", ה"מחשבה המלוטשה" וה"חידוש המהוקצע" לכל צדדיו, היו בכתובים תחת ידי אלה הבאים משם למיר. משנודע בישיבה רבו הקופצים עליהם להעתיקם. בני ראדין נהגו עין טובה בנתינת

רשות להעתיק מכתביהם את שיעורי ר' נפתלי ב"מחברות" (טעטראדקעס). תופעה זו של העתקת שיעורים שימשה דחיפה ל"תנועה" הידועה של ה"צעטראדקעס" בישיבת מיר. הצמאון לתורתם של ראשי הישיבה מישיבות אחרות כר' שמעון, ר' ברוך בער ור' נפתלי גדול היה והתחילו הכל רצין אצל "המחברות" של בני הישיבות האחרות הבאים לישיבת מיר. שגורה היתה אז המימרא "מען האָט אַנ־געהויבען לעבען אויף תורה שבכתב". והודות לתנועת העתקה זו ניצלה, במדה מרובה, תורתם של ראשי ישיבה שונים. אחרי שנות הזועה של מלחמת העולם השניה, כשבאו יורשי הרוח של אותם ראשי ישיבה להנציח את תורתם בדפוס היו זקוקים, בכמה מקרים, לפנות לבני ישיבת מיר, אשר הודות להצלתה של ישיבת מיר כמעט כולה, נשתמרו אצלם הכתבים. פירותיה של אותה תנועת העתקה עזרו הרבה גם בקימומה של תורה בארצות הברית. בני אמריקה שהיו בישיבת מיר במספר גדול נהנו מתנועת ההעתקה הרבה. כאמידי הישיבה היו שוכרים להם מה"נצרכים" שבישיבה להעתיק להם שיעורים ומאמרי מוסר, עוד טרם שהגיעו למדרגת הבנתם לפעמים, כדי להזדיין בחומר הנחוץ להם לפני שובם לאמריקה. לכמה מחניכי ישיבת מיר כשנעשו רבנים ומנהיגים היו ה"אוצרות הכתובים" אשר עלו "חמושים" עמהם מהישיבה למקור יניקה בשנים הבאות ולפעולת ההשפעה שלהם על הרבים. יש יחס לרכישת "העתקות" זו של בני חו"ל גם עם החומר לילקוט מאמריו של המשגיח "חבר מאמרים" וגם לגליונות המימיוגרף, הנפוצים בין אוהדי המוסר ממיר, דברי המשגיח על פרשת השבוע שהיה לומד לפני בני חוץ לארץ (לימוד החומש של המשגיח היה מוגבל דוקא לבני חו"ל ואחרים מבני הישיבה לא היו יכולים להשתתף בזה).

בשנת תרפ"ח (1928) עבר זרם חדש על הישיבה, זרם קמניץ. ישיבת "כנסת בית יצחק", בראשותו של ר' ברוך בער לייבוביץ ז"ל, אשר על דרכה מקרמנצוג (מקום שהותה בימי המלחמה העולמית) לפולין נשתקעה בווילנא. החליטה לעבור ולתקוע את אוהלה בקמניץ דליטא הסמוכה לבריסק. במקומה החדש זקוקה היתה אותה ישיבה לכוחות הדשים, חומר בני ישיבה ותיקים. חתנו של ר' ברוך בער, הרב ר' יצחק טורעץ (כעת רב בבת גלים שע"י היפה) עשה אז בישיבת מיר להשיג בחורים ממנה. עזרתו המעודדת של ראש ישיבת מיר, הרב פינקל, עמדה לו להעביר אתו תשעה בני ישיבה חשובים ממיר לקמניץ. אותם בני הישיבה ששהו בקמניץ, מהם כחצי שנה ומהם כשנה, ספגו את תורתו של ר' ברוך בער, תלמידו הותיק המופתי של ר' חיים מבריסק, ושבו למיר. עליהם נטפלו גם אחרים מטובי תלמידיו של ר' ברוך בער לפנים ובעלי שם בעולם הישיבות כר' אלי חזן (ר"מ בישיבה "תורה ודעת") ור' יונה קרפילוב הי"ד, (ראה ליקוטי חידושיו בספר "יונת אלם"). במיר הביטו אל אלה בהערצה מיוחדה כי דרכם נפתח לישיבת מיר מקור עליה בלימוד לפי "שיטת בריסק".

הישיבה עמדה אז בסימן התחיה של ה"לומדות" שהתחילה להציף את הכל. עינו של ראש הישיבה, הרב פינקל, ראתה את הבקיאות והיא הולכת ונידחה ע"י

חברתה ה„לומדות" לקרן זויות, עמד והרים גם את דגלה של זו. היא התחיל לתבוע מתלמידיו גם „בקיאות" והזדמנות באה לידו לתת לישיבה „דחיפה" גם אל הבקיאות. בסמך על סיוע כספי מיוחד, עמד והכריז בישיבה „דרייוו" (כך נקרא זה גם בישיבה) על בקיאות, מי שיעבור במשך שנה, על בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא וכתובות, וידע את הגמרא והתוספות על בורין יקבל פרס של חמשים דולר (סכום הגון באותם הימים בפולין). המתחרים היו מתחילה כעשרים איש. מסיבות שונות נתרפו במשך הזמן הרבה מהם ונתייאשו מהוצאת הדבר לפועל, נשארו רק תשעה אלה: מרדכי גינזבורג (חתן המשגיח הרב לונשטיין כעת וראש הישיבה דישיבת מיר בברוקלין), נח בורנשטיין (ר"מ בישיבת ר' יצחק אלחנן), לייב מלין (מיסדו ומנהלו של „בית התלמוד"), משה קרפושצבסקי (משה דירבנר — כעת שיפט בארץ ישראל), מנחם לוינזון (הרב דציזבה), שמעון אוזדער הי"ד (מו"ץ ביילנה), נח אייונבונד הי"ד, הרצל באס הי"ד. השנים, מטעם מיוחד, החליפו בבא קמא לשבת. ה„דרייוו" התחיל באמצע חורף תרפ"ט ובוצע באמצע חורף תר"ץ (1929־1930). התמדתם של אלה היתה למעלה מן הרגיל והפכה כח מעורר לישיבה כלה. כדאי להזכיר שב'שמחת תורה" עשו „מי שברך" מיוחד בשביל „אלה שקבלו על עצמם ללמוד בהתמדה". הבוחנים את המתחרים היו הרב דמיר, ר' אברהם צבי קאמאי הי"ד, המשגיח ר' ירוחם ז"ל וראש הישיבה הרב פינקל שליט"א. התרשמותם של מנהלי הישיבה מתלמידיהם היתה מעודדת. אופיני היה ביטויו של ר' ירוחם „לדידי אין צורך לבחנם, על פניהם אני מכיר כי יודעים המה". אלה שעמדו למבחן והצליחו היו אחר כך לעמודי התוך בישיבה, בכח בקיאותם הרבה ובכח חריפותם גם יחד.

כאבן שואבת משכה ישיבת מיר מטובי בני הישיבות האחרות, חבורת קלצק הכניסה לישיבה עירנות מיוחדת. ללא הרף היה ראש הישיבה הרב פינקל מותקף בשיעוריו מה„עילוי" הקלצקאי הרב שמעון וויסוקר (כעת באמריקה). חוג של בעלי רוח אינדיבידואלי, מתמידים ומחדשים מתונים היוותה חבורת חניכי ישיבת לומזה המושפעים של מנהלה ברוח ר' משה רוזנשטיין (מותיקי קלם). הצעירים המצוינים והשקדנים מישיבת סלונים אף הם תפסו את מקומם המיוחד להם בתהליך העליה. לפרצופה הרוחני של הישיבה נכנס ונתמזג גם משרטוטה של ישיבת ברנוביץ, הקרובה במיסרה במדת מה לנובהרדוק, ע"י תלמידיה שהתחילו להיות נוהרים למיר הסמוכה.

המפנה המכריע בתהליך דרך הלימוד של ישיבת מיר בא סמוך למבצע ה„בקיאות" הנזכר, ע"י חבורת תלמידי ישיבת מיר שהלכה אז לשמוע תורה מפיו של „ר' וועלוועלי בריסקער". תורה מחזרת על אכסניא שלה. משנסגרה ישיבת ולוזין ור' חיים תקע את אהלו בבריסק כרב העיר לא פסק אף שם מלהרביץ תורה בחוג תלמידיו הותיקים. כאבי הדרך החדש שהתחיל מתפשט בעולם הישיבות, היה זה מטבע הדברים, שאף אחרי הסגר הישיבה ולמרות שאתו את עול ההוראה, שימש מעין היניקה לעולם הלומדים. זו היתה בנראה גם תעודת חייו של בנו ויורשו ברוח, ר' וועלוועלי, אף ללא ישיבה רשמית ולמרות טרדות העיר, המשיך להעניק מירושת

הרוח של אביו לעולם התורה. גם סביבו התחיל להתרקם חוג תלמידים ותיקים. היסוד לזה הונח ע"י תלמידו הותיק של אביו, ר' איסר זלמן מלצר ז"ל בצירוף התעניינותו של תלמיד אביו הצעיר הימנו, ראש הישיבה דמיר. ר' איסר זלמן מלצר שהיה אז על דרכו לקלצק לחנוכת הבית של הישיבה שלו שם (שהתנהלה אח"כ ע"י חתנו ר' אהרן קוטלר שליט"א) סר למיר (עיר מולדתו ומשפחתו) ובמשאו ומתנו עם הרב פינקל זירז ענין שליחת תלמידים בני סגולה לבריסק, אל ר' וועלוועלי. עורר אז ר' מיכל פיינשטיין (בנו של הרב דסטרובין וכעת חתנו של ר' וועלוועלי) שזה לא כבר בא מקלצק, לשלחו מבריסק. עד כמה קרוב היה הדבר ללבבו של הרב פינקל, ראש הישיבה דמיר, מספיק להוכיח זה שהחליט לשלוח לשם את בנו הנערץ אצלו במיוחד על גדלותו בתורה, ר' מאיר פינקל הי"ד. הוראה מיוחדת מר' וועלוועלי עצמו נשלחה אז ממיר לבריסק לשלמה פינצוק הי"ד. (נודע בשם שלמה כאמסקער, בנו של המו"ץ דכאמסק — לפני המלחמה שימש כרבה של מאלאריט). שלמה זה שהיה נודע בחשיבות יתרה בישיבה על כח ההעמקה שלו וכשרון הניתוח המיוחד במינו, אירע אז למקום הבראה, שבני ישיבה מצוים היו בה, מאציעוו. נזדמן לאותו פונדק גם רבה של בריסק ר' וועלוועלי וכאשר תהה שם על קנקן אחדים מבני הישיבה וביניהם אותו שלמה כאמסקער התפעל מאוד ממנו ועמד וערך מיד מכתב להרב פינקל לשלוח לו „בחורים כהכאמסקי". נסעו עוד לבריסק מצויני הישיבה מרדכי גינזבורג ולייבל הורוביץ (לייבל ממאלאריט, חתנו של הרב ר' אלי לובין מקלם, כעת באנגליה). מאז ואילך התחיל ראש ישיבת מיר לשלוח בכל שנה חליפות, ארבעה מטובי תלמידיו לר' וועלוועלי ובתוכם אחד מבניו, ולא זאת אלא שגם ה„חלוקה" שהיו אלה מקבלים במיר, לרבות מחיר ה„לחם ובשר" שהיה ניתן להם שם, ושהיה עולה ביחד ערך 45 זהובים פולניים (ערך 9 דולר אמריקאים אז), היה הר"מ דמיר שולח להם לבריסק. (לפי המקובל בהנהלת כספים של ישיבה היה דבר זה יוצא מהכלל), את המותר להשלמת ההוצאה, המוגדלת לרגלי התנאים המיוחדים בעיר גדולה כבריסק, (היו אוכלים שם במסעדות) היו מקבלים מר' וועלוועלי שנסתייע בזה בר' משה סוקולובסקי, הר"מ בבריסק.

חבורה זו של ה„בריסקאים" חשובה לא רק בתולדות ימי ישיבת מיר כי אם בעולם הישיבות בכללו. תורתו של ר' חיים מבריסק היתה מתחילתה נחלת ראשי הישיבה, תלמידיו הותיקים של ר' חיים. כתביו של ר' חיים, עוד לא ראו אור, וגנוזים וטמונים היו עם המשפחה. בחוגי הלומדים הרחבים ובין תלמידי הישיבות לא היו רווחים מתורתו של ר' חיים אלא מה שהגיע לאזנם ע"י רבותיהם ראשי הישיבה, בהבלעה בשיעוריהם, ואי איזה חידודי דברים שנתפרסמו משמו זה כבר. בהמשך הזמן היה גם זה עלול להיות נשכח מבין צעירי הישיבות. והנה באה התחיה לתורתו של ר' חיים על ידי חבורה זו של ר' וועלוועלי. קבלו על ידו של ר' וועלוועלי את רובי תורותיו של ר' חיים במקוריותן כפי שיצאו מפי אומרם. המיוחדים שבישיבת מיר אלה בשובם למיר הביאו אתם נוסף על התורה שבעל פה הבריסקאית אוצר של „העתקות" מתורת ר' חיים. מהם נהנו הרבה, והדברים נפוצו בישיבת מיר וממנה הגיעו גם לישיבות אחרות. אגב, במשך הזמן יצאו גם ישיבות אחרות בעקבותיה

של ישיבת מיר ושלחו לבריסק מטובי תלמידיהם, וכה נפתחו לתורת בריסק השערים לעולם הישיבות באותה תקופה.

יחד עם תהליך ה"לומדות" בישיבה הלך גם תהליך המוסר. למרות זה שכל אחת ואחת מהחבורות באה וחותמה של ישיבת מוצאה עליה, הצליח מחנכה הגאוני במוסר של ישיבת מיר, ר' ירוחם, למזג את כל הרוחות ולהטביע מכל החותמות את מטבעה המיוחד לה לישיבת מיר.

תעודה לא קלה הוטלה עליו על ר' ירוחם עם "התפרצות זרם האמריקאים והאשכנזים"; אלה שתי החבורות הגדולות שבבני חוץ לארץ (כשלשים בני אמריקה וכארבעים ויותר בני גרמניה). חוקי הנימוס של ישיבת מיר לא תמיד הלמו את טבעם של בני אמריקה. ה"חירות" הטבעית של בן אמריקה "קלות" הליכותיו ו"חופש" דיבורו עם אנשים ועם גדולים הימנו, לא נתמזגו כל כך מהר עם מנהגי "דרך ארץ" וה"רזרבציה" של מיר. לא בבד אחד עם מושגי מיר עלו גם מושגיהם של בני אמריקה בתורה ובמוסר, הללו באו לשם תכלית, ללמוד ולהשיג "סמיכה". גם התלמידים יוצאי גרמניה מ"עיסה" אחרת נגבלו, חניכי גימנסיות ואמוני תרבות המערב מצד אחד, ובני משפחות קנאים אורתודוכסים מטיפוסי "החרדים המתבדלים" של גרמניה מצד שני. הצד השוה שבהם, שבאלה ובאלה טרם "רוככה" נשמתם וטרם הותאמו למנהגי ישיבת מיר.

השפעה הדדית היתה. הישיבה עשתה על ידי בני חו"ל קשר עם העולם הגדול. חוג ראיתה נתרחב. כמה מתלמידי הישיבה, צנועים וביישנים, נשכרו לבני חוץ לארץ ל'רביים', ולבשו עוז של משפיעים ומדריכים, למדו להכיר אנשים ואופים של בני ארצות שונות.

ה"קולוניה" של בני חו"ל עוד כללה כמנין וחצי מאנגליה, קרוב למספר זה מבלגיה, ומשויצריה, משוודן, מלטביה, מפינלנדיה, רומניה ואונגריה (אחד היה מאפריקה הדרומית). תלמידים מגוונים אלה שימשו לבני ישיבת מיר הזדמנות לפעולה של הדרכה והשפעה על אחרים ולהשתלמות אישית.

לא פחותה מזה היתה אולי ה"גדלות" של ישיבת מיר להרחיב את השפעתה עד לפולניה הקונגרסאית ולפרוש את מכמרתה על חוגי בני התורה מוורשה, לודז וקראקוי. הללו, רובם מבני לודז, התאימו את עצמם אל הישיבה גם בפנימיותם וגם בחיצוניותם. כמה מהם נעשו ליותיקי הישיבה ה"ליטאית" ואף בשובם אחרי כמה שנים לבית הוריהם ובהכנסם לחיי המעשה עוד נשארו קשורים ל"ליטא" ול"ליטאיות" של הישיבה. המאמר הראשון של ה"חבר מאמרים" (ספר ליקוטי תורתו של ר' ירוחם) הוא מכתבו של ר' ירוחם אל חבר תלמידי מיר בלודז, שנשאר לחניכי מיר כצוואתו הרוחנית של רבם.

כך נוצרה בישיבת מיר, למרות הזרמים השונים וחמר התלמידים המגוון, מסלול חיים אופיני ומסורת הנהגה מיוחדת. מקצועות הפעולה השונים בישיבה נמסרו לממונים השונים על פיקוח עניני הציבור שלה: ה"ת"ת (תומכי תורה — מוסד לתמיכת הנצרכים ביותר לתמיכה כספית נוספה לרגלי מצב בריאותם ועניותם),

מימין לשמאל: הרב ר' ירוחם לבוביץ, הרב ר' אברהם צבי קמאי, והרב ר' אליעזר יהודה פינקל.

שקשרים היו לו לשם אוסף הכנסותיו לא רק עם הסביבה הקרובה בישיבה אלא גם עם ידידי הישיבה וחניכיה בארצות שונות מעבר לים, העז"ת (עזרת תורה — הספריה של הישיבה) שבאמצעות יוצאי הערים השונות פרשה את מצודתה אחרי ספרים בבתי כנסיות ובתי מדרשות בכל רחבי הארץ, המ"ח (משמרת חולים — ועד לטיפול בחולים בלינה על ידם ובעסק רפואתם ובתי חולים בשבילם וכדומה), שפעולתה חדרה לפעמים גם להתמחות ידועה בעזרה רפואית ראשונה ובמדע ספרותה — ועד הגמ"ח (גמילות חסד) שהתנהל בחשאי ע"י יחיד (הרב שרשבסקי, כעת באמריקה) ובכספו של הצנוע והנחבא אל הכלים, שמש הישיבה, ר' מנחם הי"ד. לא נודע עד עכשיו כי הגמ"ח התקיים בעיקר בכספו של הנ"ל — במשך קיומו הקצר עברו דרך הגמ"ח כארבעים אלף זהובים פולנים. ועד הדברים הבלתי־פומביים, החשאיים, כקביעת ש"ץ לתפילה, להבדלה, בעל קורא לקריאה, גבאי לחילוק עליה ועצם חילוק העליות, על כל אלה שלטה הדרכה מיוחדה. כלן עמדו תחת בקורת עינם של חשובי הישיבה, מקורביו של המשגיח, ותחת בקורת שבטו של המשגיח עצמו (גבאי הת"ת שהיו נבחרים ע"י בוררים מיוחדים — גבאי הת"ת לשעבר — היו מתאשרים אחרי הבחירות גם על ידי המשגיח עצמו).

ואין צריך לומר שכך היה בשטח הרוח עצמו: התפלות, השבת, חודש אלול והימים הנוראים, (חודש אלול הפך לא רק מקור השפעה לכל השנה אלא גם כינוס רוח לחיזוק ועליה לכל חניכי הישיבה לשעבר, שהיו נוהרים מכל אפסי ארץ בעונה זו לקבל השפעה ולשמוע את שיחותיו של המשגיח). ה"שמחת תורה" (אף זה פרק בפני עצמו וכמעט שקשה לתאר אותה שמחה והתלהבות ומראה נהדר של ההיכל),

מסיבות יו"ט וכדומה. אף הליכותיו של בן ישיבת מיר, משאו ומתנו, הלבשתו, סדרו ונקיותו בישיבה ובמעון (על אי תלית מעיל על מקומו, על אי שימת הערדלים בתיבתם המיוחדה, על זריקת סיגרה על הרצפה, היו נענשים בקנס של 10 פרוטות). כל אלה כאילו הביעו משהו אופיני, משהו המיוחד לה לישיבת מיר, וכלם יחד היוו מה שהורגש כמסורת המיוחדת לה לישיבה שלאורה היו נבחנים ולאורה היו משתלמים חניכיה, אלה שנשאו את דגלה בעולם.

גוש התלמידים של ישיבת מיר שהורכב בעיקר מן הבוגרים, זה שהגשים באורח חייו את תורת רבם הגדול במוסר, הבליט בצורת המוסר, סדריו, סגנון רוחו ואוירתו החינוכית, מעין תורה שבעל פה של ר' ירוחם. תורה זו עלולה היתה להיות נשכחת בקרב השנים, אחרי סילוקו של אותו רב, ואחרי טלטוליה הרבים של הישיבה במרחקי ארץ לרגלי המלחמה וגלגוליה השונים, הענפים שהסתעפו ממנה והיו למוסדות עמצאים (ישיבה באמריקה, ישיבה בארץ ישראל, "כולל" באיסט ניו יורק ו"כולל" בווילימסבורג) אלמלא מבצע אחד מגדולי תלמידי מיר, ר' איסר מאלין הי"ד, שהעתיק מאמרי המוסר וחברם בצורת ספר — "חבר מאמרים" — אוצר ליקוטים של שיחות מוסר במשך כשנתיים. על ידו נשתמר לפחות חלק מתורתו של ר' ירוחם בכתב, והיה ליסוד מוסר ישיבתם לחניכי מיר בארצות שונות לעתיד.

אחד מצעירי הישיבה או, זליג אפשטיין מסלונים (כעת ראש ישיבה ב"תורה ודעת"), רשם לעצמו שיחה משיחות המשגיח. איסר מאלין, מבעלי המוסר שבישיבה הכרוכים אחרי המשגיח עוד מפוניבז, הרגיש במקרה ב"כתב" זה והפציר בזליג להמשיך בכתיבה. מיד השיג לו "ספאנסאר" — בן ישיבה מאפריקה שהיה משלם לו שבועית 15 זהובים עבור עבודתו, ואח"כ עוד אחד מבני אנגליה שהיה גם הוא נותן לו כסכום זה. משהעלה הלה ששה מאמרים בכתב הביאום אל המשגיח, והמשגיח הביע את רצונו לדבר עם הסלונימאי הצעיר. המשגיח עוררהו על המקומות הבלתי מוצלחים שבכתיבתו, ועל התיקונים הראוים, ועם זה הודה לו וחיזקהו להמשיך בעבודתו, וכי גם יבוא אליו פעמיים בשבוע כדי לעבור אתו על המאמרים. כך התחיל אותו צעיר לעלות אל המשגיח פעמיים בשבוע אחרי המעריב, לחדרי המיוחד לו, כדי לעבור על ה"עניינים". היו לו אותן שעות חוויות גדולות ואחראיות. רציניותו של המשגיח בבדיקת כל מלה, חישוב הביטוים עם עצמו, טיולו על פני חדרו תפוס שרעפים כדי להעלות מתהום נפשו את דקות הדברים בשעת יצירתן במעמד הישיבה בעת שיחותיו, העמיקו את יראת הרוממות בלבו, במשך שעות, לפעמים עד השעה הראשונה אחרי חצות הלילה, היה יושב על ידו זליג הסלונימאי כשהוא נטוי ומתוח לכל הגה כדי לעמוד על התיקונים. אז הלך לו למעונו וכתב לעצמו את המהדורא בתרא שלו.

אחרי כחצי שנה, בבוא אותו צעיר אל המשגיח לפני הפסח לקחת ברכת פרידה ממנו, אמר לו המשגיח להביא את כל ה"שיחות" כי ברצונו לתקנם בעצמו ולהדפיס מהן ספר. העיר הלה כי רובם טרם נתקנו על ידו. במשך שנתיים עוד הוסיף לעבור

על ה„שיחות" ולהעלותן בכתב. שנתיים בעזרתו של המשגיח וכחצי שנה, אחרי פטירתו, מתוך עיון עצמו. (במשך השנתיים היה עובד גם עם איסר מאלין על ה„שיחות" טרם בואו אל המשגיח).

אחרי פטירתו של המשגיח (י"ח סיון תרצ"ו) לא ראו ותיקי תלמידיו לפניהם דרך אחרת בהנצחת תורתו לדורות אלא בהוצאת חומר זה בצורת ספר. מתוך זהירות מיוחדה, שלא לפגוע בטהרת תורתו של רבם, ומתוך „אסמכתא" על הסיפוק שהביע פעם על חומר זה, נגשו להוציא את החיבור בצורת „פשרה", לא הדפיסו את החיבור כי אם הזמינו במיוחד אותיות דקות הקרובות בצורתן ל„כתב" מרובע, שבזה ינתן לספר אופי פנימי, ספר בשביל בני הישיבה וחניכי המשגיח בלבד. רק ההקדמה (נערכה מתוך חומר שהוצג ע"י אחדים מה„כותבים" שבישיבה) והמכתב „חומר וצורה" (מכתב לחניכי הישיבה בלודז) נדפסו באותיות הדפוס הרגילות.

כלכלת הישיבה

ביסוס קיומה הכלכלי של הישיבה על העזרה מעבר לים — על אמריקה — היה שלב חדש בדברי ימיה, שהושג אחרי מלחמת העולם הראשונה. בשוב הישיבה למיר אחרי המלחמה מצאה אוכלוסיה יהודית בעלת צורה אחרת מזו שעזבה בצאתה את העיר לגלותה באוקריינה. כמה מבני הדור הקודם מתו בימי המלחמה או נדדו למרחקים, כמה נדלדלו או שעברו לצדי החיים מחמת זקנה ותשות כח. הדור הצעיר שעלה וגדל תחת סערת המלחמה והשפעתה, זרה היתה הישיבה לרוחו. אי לזאת לא היתה לישיבה שום צפיה להתעניבות וסעד מן הסביבה, ומה גם שהאוכלוסיה היהודית בפולניה, שיצאה מרוסקת ומדולדלת מהמלחמה אף היא עצמה זקוקה היתה לתמיכה מעבר לים. הישיבה פנתה איפוא למוסדות העזרה מרחוק.

הקשר הכללי הראשון של יהודות פולניה החרדית ומוסדות התורה והחינוך שלה עם מרכז העזרה החרדית שמעבר לים נעשה ע"י מנהיג הדור הגרח"ע זצ"ל, „ועד העזרה" שנוסד על ידו מיד אחרי המלחמה קבל מאמריקה עשרים וחמשה אלפים דולר, ומאנגליה עשרת אלפים לי"ש, אשר נועדו לקיומם של מוסדות התורה והחינוך החרדיים. במשך הזמן באו גם מוסדות התורה והישיבות בקשרים מיוחדים עם מרכזי התמיכה וביחוד עם „עזרת תורה", שנתקיימה כקרן מיוחדת לתמיכת בני התורה והישיבות, ונוסדה ע"י ה„מנטרל רילף" שנתארגן ע"י רבני ועסקני היהדות החרדית באמריקה בתחילת ימי המלחמה (ראה ספר היובל של אגודת הרבנים, תרס"ב-תרפ"ז). ממוסד „עזרת תורה" הומצא אז לידו של ר' אברהם צבי הירש קאמאי ז"ל לקיומה של הישיבה סך שלשים אלף מארק פולניים (ראה מכתבו של ר' איסר זלמן מלצר ז"ל ב„זכרון בספר", הוצאת „עזרת תורה", ניו־יורק תרפ"ב, עמ' 211). ה„סנטרל רילף" הוסיף לתמוך בקביעות בישיבת מיר. ובשנים הבאות, כאשר נתמזג ה„סנטרל רילף" עם מוסדות העזרה של הזרמים האחרים בתוך הג'וינט, היה שוב אבן פנה בתמיכת הישיבה. חברי

„ועדת התרבות" שע"י הג'וינט מהאגף החרדי המייצג את ה„סנטרל רילף" היו תמיד מליצי יושר של הישיבה בבקשותיה ותזכיריה אל הג'וינט.

בחורף תרפ"ד, כשהתמיכה מאמריקה הצטמצמה מאוד וישיבת מיר באה במצב כלכלי קשה, רעבו התלמידים וראשי הישיבה ללחם. החובות רבו וקיומו של המוסד עמד בסכנה. לא נראה מוצא אחר כי אם לנסוע לארצות הברית לתעמולת הצלה. מתחילה סירב ראש הישיבה הרב פינקל לקחת עליו את הנסיעה, העמידו לפניו בני הישיבה דרישה ולא היתה לו עצה אחרת כי אם לנסוע. העניינים הכלכליים הוטלו בינתיים על המשגיח ר' ירוחם ז"ל ועל מזכיר הישיבה בזמן ההוא ר' שמואל גריינימן.

יחד עם ראש הישיבה נסע גם איש המעשה הגדול — באותם הימים היה רבה של רקוב, הרב ר' אברהם קלמנוביץ שליט"א. הודות למרצו הכביר ניתנה שימת הלב הראויה של מוסדות העזרה הגדולים ונדיבי הלב בישראל לישיבה.

הרבנים פינקל וקלמנוביץ ידעו את גודל התעודה אשר לקחו עליהם ולא העלימו עין מכל אפשרות והזדמנות לטובת הישיבה. גם בדרך עברם את ברלין ופריז ניצלו את אישי ההשפעה כדי להזדיין בהמלצות לאמריקה. אפינית היא המלצתו של הרב דר. מאיר הילדסהיימר ליו"ר „ועד התרבות" שע"י הג'וינט, פרופ. סיירוס אדלר, שבה הוא אומר על הרב פינקל שבאמת אינו מתאים אלא ל„ד' אמות של הלכה" ולא למגביות כספים. כן הוא מדגיש את ערכה של הישיבה שגדול הוא ליהדות פולניה לרגלי אי האפשרות לנסוע לישיבת סלבודקה מחמת מלחמת הגבול שבין פולניה לליטא. (מכתבו של הילדסהיימר מיום 16 לדצמבר 1925 נמצא בארכיון הג'וינט).

במיוחד יש לעמוד על המלצתו של העו"ד מר ה. ב. סלוסברג שהיה לפנים עסקנה הגדול של יהדות רוסיה, מי שהיה יועצו המשפטי של מיניסטריון הפנים ברוסיה, וגדולה היתה השפעתו בחוגי העסקנים של העולם היהודי בכל העולם. כיליד מיר מעונין היה מעודו בטובת הישיבה, וכנראה שהיה רגיל לפעול לטובתה עוד בימיו של ר' חיים ליב ז"ל (במכתב המלצתו על ישיבת מיר אל פרופ. ס. אדלער במכתבו מיום 12 ליאנואר 1927 ובמכתבו מיום 19 ליוני 1928 — בארכיון הג'וינט). הוא פעל הרבה לטובת הישיבה בשנת תרס"ח (1908), כאשר בנין הישיבה נשרף וראש הישיבה, הרב פינקל, יצא לתעמולה להקמת הבנין, למוסקבה וקיוב. הודות להודקקותו או לענין זה הוכתרה התעמולה להקמת הבנין החדש בהצלחה. מאז הוסיף מר סלוסברג לעמוד לימין הישיבה בכל עת שקראה אליו. הישיבה קרובה היתה ללבו עד כי הביע את נכונותו להקדיש לה מזמנו לעבור עבורה כשד"ר, והוא גם קיים את הבטחתו זו במלואה. בשנת תרפ"ח כאשר שהה באמריקה בענינים משפטיים עשה כשבועיים בשיקגו במיוחד לעזרת הישיבה כשד"ר ממש.

אחרי המהפכה הרוסית התיישב מר סלוסברג בפריז והיה שם יו"ר קהלת היהודים יוצאי ריסיה. הוא הופיע כמלאך מושיע למשלחת הישיבה. לא רק שהמליץ על המשלחת, הרב פינקל והרב קלמנוביץ, אלא נזדקק למשא ומתן עם ראשי הג'וינט בכל הזדמנות. בהמלצותיו על בקשותיה של הישיבה ובביקוריו האישיים לטובתה ממש נכנס לעובי הקורה — לא במליץ מן החוץ אלא כפנימי וכאיש מאישי ההנהלה. אופיני הוא מכתבו מיום 12 ליאנואר 1927 בו הוא כותב לפרופ. ס. אדלער, כי ישיבת מיר היא הכי מפורסמה שבישיבות — עיד יותר מישיבת סלבודקה — ושזולת מדרגת הלימוד הגבוהה רבה ההשפעה החינוכית של מנהליה, והוא מדגיש את העובדא "שמנהלי הישיבה עמדו תמיד מחוץ לכל חילוקי דעות פוליטיות שבעולם היהודי". המלצתו של סלוסברג הועילה לפתיחת דלת לפני הרב פינקל והרב קלמנוביץ אצל הג'וינט בבואם בפעם הראשונה לתעמולתם באמריקה.

קירוב דעת מיוחד לישיבה הורגש אצל יו"ר "ועדת התרבות" פרופ. ס. אדלער. ראש הישיבה (במכתב לכותב הטורים) כותב עליו: "מר אדלער עזר רבות לטובת הישיבה מתמיכת הג'וינט, פעולתו למען הישיבה היתה מתוך הכרה ברורה למען עזרת התורה ולומדיה, כי הוא אוהב תורה נאמן, ומורגשת חמימותו המיוחדת של אדלר בגישתו לענין התמיכה לישיבות". כאיש הרוח וכיו"ר ועדת התרבות, ראה במשלוחי העזרה פעולת רוח ותרבות במישרים ממש. (ביום 13 לדצמבר 1928 העביר הרב יונג אל "ועדת התרבות", שאף הוא היה אחד חבריה, מברק מישיבת מיר בקריאה להצלה מרעב, ותשובת אדלר היתה כי מכיון שאין זה ענין תרבותי אלא שאלת "רעליעף" אין זה נכנס בחוג פעולת "ועדת התרבות" והוא מעביר את זה לדירקטור הג'וינט, מר בערנארד קאהן בברלין (בארכיון הג'וינט). כ"כ הושפע פרופ. ס. אדלר מישיבת מיר עד כי בשנת 1928 (22 לאוקטובר 1928) נתן למזכיר לשכת ישיבת מיר, הרב ר' יעקב דנישבסקי, מכתב המלצה למסיימי ה"תיאולוגיקל סמינרי" שישמשו כשדר"י הישיבה בתעמולותיהם לטובת הישיבה אחרי שתמיכת הג'וינט ירדה אז למאד.

במשך השנה ששהתה המשלחת הראשונה באמריקה (ראש הישיבה עזב את אמריקה ביום 26 לדצמבר 1936) הונח היסוד לכל הפעולה הגדולה לטובת הישיבה ע"י הג'וינט ושאר מקומות העזרה. מה שהותחל ע"י המשלחת הראשונה המשך ע"י ביקורים דו־שנתיים של הרב קלמנוביץ, מי שקבל עליו את נשיאות הישיבה והטיל את עצמו לתוך הפעולה בכל נשמתו ובכל כחו. השפעתו על ראשי הג'וינט ושאר העסקנים היתה כבירה לא רק לרגלי השתדלויותיו המרציות למען ישיבת מיר אלא גם הודות לאישיותו בתור עסקן חרדי לאומי. לא רק לדרישות עזרה כספית היה בא במגע עם גדולי עסקני הג'וינט אלא גם בענינים לאומיים כמו בשאלת התיקונים בלוח, גזירות שחיטה, מפעלי עזרה לאומיים לטובת נגועי גרמניה וכדומה. הוא הרים תמיד את בקשות הישיבה לרמה הראויה להן. הוא לא היה מדבר רק בשם "בני תורה" חלשים וידועי מחסור שיש לרחם עליהם,

בעזה"י

קול קורא

מאת הישיבה הגדולה העולמית

ב מ י ר יצ"ו

פון דער גרויסער העלט־באָאוסטער

מירער ישיבה

בעזה"י

כבר נודע ומפורסם לפרי גדולתה הרום ערכה של הישיבה רבתא במיר המתקיימת זה יותר ממאה שנה.

הישיבה הנודלה המפוארה הזאת אחר התורה כלל גבולות ישראל וחקיקה ת"ת לאלפים אלפי־ו תורה ונדולי רוח. וגם בזמה הזה הישיבה היותר נדולה בכמות ובאיכות, היותר מארגע מאות נדו׳ תורה ויראה חומם בפלג, בוים אחוגים, כולם ברורים, במחיי חמד ומוכרים מוסמכים להוראה שאחיו את דרך פמנו כאור תורתם וייראתם.

אולם לצערנו נתנה הישיבה במצב נורא ואיום ואין עקיר מנש מלמסקה מחמירי כני הישיבה הק׳ אף בלחם צר, בצרתה של תורה. ושה יאמר הלב לראות אין בנינו – בנינו השוקדים על התורה לילה ויומם אוכלים למץ רחוק נראה, ירא ר׳ בעניים יתמם.

ולכן אשרא הנגי אנים בזה על אחינו התמימים אינו חובני התורה די בכל אתר ואתר, בנשמה כי ישובו נא דם על המצב המזעזע של הישיבה הנדולה והעתיקה הזאת לנו עזרה צבר. למען נוכל להחזיק מעמד ולכלכל מחמיר בני הישיבה, בני הנשים שחסם תבא תורה, צאר נא לעורה ד׳ בגבורי החיל. בשאר רבל תורחטו הקדושה, ובלו נא, כי אין לנו אלא רק התורה הזאת, ד׳ אמת של הלבה. אימ את רשנו יחוק להחזיק בכתיו התורה התצורכו בנפ"ם. ויקרם נכם פרוך המקים את התורה. ושתך ימים בימינה. ועץ חיים הוא למחזיקים בה.

בכבוד ובדכה מרובה **הנהלת הישיבה הקדושה דמיר.**

בעזה"י

מכתב מאת הגאון הגדול האמתי שר התורה. אביר הרועים מרן ר׳ חיים עזר גראָדזענסקי שליט"א מוילנא.

הנה נודע ביהודה ובשומרון הנוראה מיב הישיבה הנדולה הקדושה בקלי מיר. ויתר מפאה שנת פרום הומדה לא פסק נר תמיד להאיר באור התורה. ולתלמידים לאלפים ורבבות אשר התגילה בהבחה ובאיכות. ויותר מארבע מאות בחורי חמד, נדולי תורה ויראה. והפרום גם המה רבים מבנינים ביתר התלמידים להיות מרביצי תורה בישראל. מתנדלים ומתנוכים על כתפי התורה הקדושה. מפרנסים בשקידתם ובסיירותם לאחרי הראשה. ובכלליות הישיבה הק׳ במיר היא הישיבה היותר נדולה בעולמינו. אולם אם כי בצבה הרוחני מוב מאד. באין אפשרים לכלכל את ההוצאה למרכזת בני הישיבה היקרים והנוראים אף בלחם ומיון הכי הבחית.

ולזאת בן מוכרחים מנהלי הישיבה ומראשם הגאון אליעזר אלעזר מהדר"ן אלעזר הירא ר"מ דק"ק מיר שלוח ציוים ומשלחים לבקש עזרה בצר. ולקבל בעמד קבלם עם תרומות נדיבי ישראל ולנדיבי עם במשענותם. תוכבי תורה ולומדי תורתו. להושים את העזרה הנדישה ולהכיר בזה בזכה תניו יחה את הישיבה המפוארה. אשי אש בתכת ד׳ עליו. ושפיר למחזיק׳ ותומכי. תזקם ישראל בזה ובבא בין מחזיקי עץ החיים. יכרוכים יהיו בברכת אשר יקים את התורה. הבותב וחותם בכל התורה ולומדי הנער המשתדר.

חיים עזר גראדזענסקי.

בעזה"י

מכתב מכבוד קדושת אדמו"ר שליט"א מגור.

[illegible]

גם אנכי דורש ומבקש שמי שביכלתו לסייע לישיבה הנ"ל המתנהגת ע"פ התורה והיראה תע"ח היא לימיקים בה.

נאם **אברהם מרדכי אלתר מגור.**

מכתב מכבוד קדושת אדמו"ר שליט"א מאלכסנדר.

ב"ה. יום א׳ לסדר תשא תסר תשר"ת לפ"ק אלכסנדר.

בבוד אחינו בני ישראל יחיו.

מאד יקיר בעיני השעה הנדולה הזאת להיות בתוכני איי"ה ובית"ל הראשי לעזור על מוסד הישיבה הק׳ דק"ק מיר. ובזו תזכו להחזקים בכם מצה"ב כי אורוך ימים ושנות חיים ישלים עשיהו לך.

בה דברי הכדור בנדקה למען בבוד התורה ולימודי המבשר לישראל בב"ל.

יצחק מנחם מענדל בהרה"ק שליט"א זצ"ל

Odezwa jeszywas MIR.

Drukarnia D. Krajewskiego, Wilno, Rudnicka 3.

כרוז של ישיבת מיר.

אלא גם בשם גבורי רוח העומדים על חזית היהדות ובשם מבצר תורה המשמש מקור חיזוק ותקוה למיליוני בני ישראל בעת צרתם. מפעליו הגדולים ליהדות החרדית הוסיפו עוז ותעצומות לבקשותיו לטובת הישיבה. נציגי מוסדות העזרה ונדיבי העם ועסקניו ראו בו אישיות ציבורית שחייבים להתחשב אתה.

בבוא המשלחת הראשונה לפני הג׳וינט העמידה את דרישותיה על שלש אלה:

א. עזרה מיוחדת לישיבת מיר בשימת לב מיוחדת לצרכיה הגדולים לת־מיכת תלמידיה פליטי רוסיה, שלרגלי היותה סמוכה לספר הגיעו אליה במספר מרובה מאשר לישיבות אחרות. הערובה הרשמית על הרשיון להשארם בפולניה והחזקתם דרשו סכומים גדולים.

ב. עזרה חד זמנית לסילוק חובות של העבר בקירוב לעשרת אלפים דולר.

ג. קביעת תמיכה מ״סנטרל ריליף״ כעזרה חדשית.

הבקשות האלה חזרו ונשנו בתזכירי הישיבה מדי פעם בפעם. סכומים מיוחדים ניתנו לטובת פליטי רוסיה ועם זה גם הוראה מיוחדת להגרח״ע בווילנא להתחשב ביחוד עם צרכי ישיבת מיר בחלוקת חמשת אלפים הדולר שנשלחו לו לצרכים אלה בישיבות שונות.

בשנים 33־32־ 1931 ירדה תמיכת הג׳וינט לישיבת מיר כמעט לגמרי, לרגלי המשבר הכלכלי שעבר אז על אמריקה בכלל. מרכז הפעולה היה אז חוג ידידי הישיבה שנוצר מסביב ללשכת הישיבה. הלשכה שנוסדה עוד בעת היות ראש הישיבה הרב פינקל, במשלחת הראשונה לאמריקה, נעשית למרכז חי ופעיל הודות לעזרת הנדיבים הידועים כהערי שיף (יליד מיר) שטיינבערג, קויפמאן, מארקוסאן ועוד. על יד הלשכה פעלו גם חברות אחדות של ״ליידיס אקוילעריס״ בראשותה של העסקנית הצדקנית מרת רייזל מעלצער ע״ה. (על עסקנית נפלאה זו שבמשך פעולותיה לתורה כמעט שלא היה מוסד בניו יורק שלא השתתפה בעזרתו ושלטוף הקדישה את חייה לקיומה של ישיבת מיר, כדאי לכתוב ארוכות במיוחד). הקורס־פונדנציה הדייקנית של ראש הישיבה ממיר עם כל אחד ואחד מהעסקנים והעס־קניות הידקה את הקשר עוד יותר. שלא במישרין גרם קשר זה הרבה לנסיעתם של כמה מבניהם של העסקנים והנדיבים וסתם בני תורה מאמריקה לישיבה במיר.

שנת 1933 העמידה את הישיבה בפני תפקיד חדש. תלמידיה בני גרמניה שמתחילה היו בני אמידים ברובם והישיבה נהנית מלימודם בישיבה הנאה כספית ע״י השכר שהיו רגילים לשלם לבוגרי הישיבה שהיו נזקקים לעזרתם בלימוד במשך זמן ידוע עד הגיעם למדרגה הדרושה, נדלדלו פתאום לרגלי המהפכה הפשיסטית בגרמניה. אף אלה מהוריהם שעדיין היתה להם האפשרות הכספית לתמוך בבניהם שבישיבה לא יכלו לעשות זאת מחמת החוק שהעמיד את בניהם

בחוץ לארץ כנכרים. על הישיבה מוטל היה להספיק להם גם את צרכי עצמם גם את שכר ההוראה למוריהם בישיבה. מספרם בישיבה, הגיע באמצע שנת 1933 לעשרים (לפי מכתבו של ראש הישיבה ליוסף היימאן, מזכיר הג׳וינט ואח״כ גם מנהלו, מיום 4 ליוני 1933, נמצאו אז בישיבה 15 תלמידים מגרמניה ועוד 5 עמד לבוא דרך האמבורג ומספרם הלך וגדל עד שהגיע במשך הזמן למספר של 45. לגודל המעמסה התחילה השתדלות אצל הג׳וינט לתמיכה מיוחדה עבור התלמידים יוצאי גרמניה. מזכיר ישיבת מיר באמריקה, הרב ר׳ שמואל גריינמאן, הגיש אז תזכירים מיוחדים אל ראשי הג׳וינט מר פאל בערוואלד ויוסף היימאן. תשובת הג׳וינט היתה כי תמיכה ליוצאי גרמניה היא ממקצועו של ה״צענטראל אוסשוס פאר הילף אן אויפבוי״ ושאר ועדי העזרה המיוחדים לעזרת היהודים נגועי גרמניה. היות ונציג הג׳וינט, שעמד בקשר עם הועדים הנזכרים היה הדירקטור שלו לאירופה הדר. בערנארד קאהן, הועברה הבקשה אליו. ולפי שלרגלי המהפכה בגרמניה נעתקה אז לשכת הג׳וינט האירופית מברלין לפריס, ניתנה לישיבת מיר שוב הזדמנות להתמך בהמלצותיו האישיות של מר סלוסברג, שישב גם הוא שם. בשנות הזעזוע הגדול של עם ישראל על הטרגדיה היהודית בגרמניה כוונה כל שימת הלב של מוסדות העזרה ושל נדיבי הלב היחידים לעזרת פליטי גרמניה. מקורות עזרה שונים לישיבה ובראשם הג׳וינט דללו וחרבו. הישיבה באה במצוקה גדולה והוטל עליה לחיות רק על פעולת ידידיה הספורים המרוכזים מסביב ללשכתה בניו יורק. גם השדרי״ם שלה וגם ראש עסקניה הרב קלמנוביץ פגשו בכל מקום מפריעים וכמה דלתות נגעלו בפניהם לרגלי המצב הזה. אולם קשה היה ללחוץ על הג׳וינט לתמיכות גדולות עבור הישיבה בכללה, וכל ההשתדלות התרכזה בעיקר על תמיכה למען תלמידי גרמניה שלה. למרות ההשתדלות היתה מתחילה העזרה לטובת התלמידים הגרמנים מצערה מאוד. על בקשת הרב קלמנוביץ של 500 דולר לחדש לא באה הבטחה, אולם מה שהשיג הרב קלמנוביץ אז היה סכום חד פעמי של אלפיים דולר למען התלמידים הגרמנים. דבר זה עלה בידו כאשר ביקר בוורשה מר בערנארד קאהן והרב קלמנוביץ תפסו שעות ספורות לפני עזבו את הארץ והשפיע עליו להמליץ על ישיבת מיר אל הג׳וינט בניו יורק (בשנת 1936). מר קאהן גם המליץ על ישיבת מיר אצל מוסד חווקין והשיג 150 לי״ש עבור התלמידים הגרמנים. שלש מאות לי״ש באו מה״בריטיש יונייטעד אפיל פאר פאליש דזשורי״. בהמשך ההשתדלות ובאינטרוונציה של מר סלוסברג בפריז עוד קבלה הישיבה במיוחד עבור התלמידים הגרמנים בשנת 1937 כאלפיים וחמש מאות דולר. לשנת 1938 הוחלט אצל הג׳וינט שלא לתת את התמיכה במיוחד לתלמידים הגרמנים אלא להעניק על חשבונם תוספת תמיכה לכל ישיבה שהם לומדים שם.

במשך הזמן שוב גדלה מדת השתתפותו של הג׳וינט בתמיכת הישיבה. בשנת 1938 תפסה פעולת הג׳וינט ממדים יותר רחבים, עמדה גם ״ועדת התרבות״ שלה על הצורך להגדיל את פעולויתה. ביקרו אז בישיבות אירופה הדירקטורים מר קאהן ומר טראפער והמליצו במיוחד לטובת הישיבות. דרישה מיוחדת באה גם

ממנהיג הדור הגרח"ע להכפיל את התמיכה להישיבות. כאמור הועמדה שוב העזרה לישיבה על מצבה הקדום, היינו לישיבה בכלל, ומה שנוגע במיוחד לתלמידיה הגרמנים, הועמדו לרשותם לפעמים סכומים מיוחדים במקרים הנוגעים לבני גרמניה במשותף, כענין ההשתדלות לטובת רשיון ישיבתם בפולניה, תכנית הגירה לאנגליה (ראה בארכיון הג'וינט העתק מכתב של ה„קאנסיל פאר די דושערמאן רושוס" מיום 22 לינואר 1939). נמשך הקשר הזה של הישיבה עם הג'וינט ועם ידידיה באמריקה ולשכתה שם עד פרוץ המלחמה. המכתב האחרון מן הישיבה במיר לתומכיה מעבר לים הוא אילי מכתבה האחרון ממיר בכלל, ותאריכו 9 לאוק־טובר 1939 — מכאן ואילך נפסק הקשר עם העולם הגדול והישיבה נשאת על גלי המים הזידונים של המלחמה עזובה וגלמודה.

נדודים וגלות

ביום צום גדליהו שנת ת"ש (אוקטובר 1939), שבועות מספר אחרי פרוץ מלחמת העולם השניה, זרעו אוירוני הגרמנים מות על ערי פולניה. פחד הגרמנים הגיע לכל חלקי מדינת פולין. בעירת מיר כבר נשמעו רעמי הפצצות שהפציצו את העיר ברנוביץ, שהיתה במרחק של 50 קילומטרים ממיר, מברנוביץ הגיעו למיר פליטי החרב הראשונים ביניהם הגאון ר' אלחנן ווסרמן ז"ל ואתו כמה מבני ישיבתו הצעירים, שברחו על נפשם מהפצצות הגרמנים. ההתעוררות של עשרת ימי תשובה ופחד המלחמה הגבירו את התוגה והדאגה. אוירוני הגרמנים נראו בשמי מיר ופלצות אחזה את כלם. פתאים בא מישהו ובישר כי אוירוני תיור של הסוביטים הם, ולא של הגרמנים, והפחד כמעט עבר. שורות טנקים נראו במזרחה של העיר ובכבדות התנהלו אל תוך העיר. תושבי העיר שמחו על „הגאולה" כי הלא רק יום לפני זה חשבו שהגרמנים באים. עם כל השמחה הוחש דבר מה מעיק על רגש שמחת ההצלה. השמחה פגה, ורגש של פחד בפני העתיד מילא את לב מאות בני הישיבה.

בא שינוי פתאומי בעירה. סחורות התחילו להעלם מהחנויות והמחסנים התחילו להתרוקן. הורגש מחסור בכל המצרכים. בולמוס של רעב אחז וכולם התחילו רצים אל החנויות ואל המאפיות. בני הישיבה שחייהם היו תלוים בחלוקתם הדלה היו, כמובן, הראשונים לסבול. מהם שנעזרו ע"י בעלי בתים שונים שהשתתפו בצערם ומהם שהתחילו להסתייע בכח עצמם ע"י עבודה אצל האכרים. „עידור תפוחי האדמה" בשדות איכרי ה„גוים".

אולם לא המחסור החומרי הוא שהעיק על הישיבה. בעיקר העיק על הלב גורל עתיד הישיבה, המשטר הסוביטי פרש על העיר. הוקמו אירגונים שהשתלטו על כל המקצועות החברתיים. צורת החיים החדשים והמושגים שהתחילו מנסרים בחללה של העיר נתנו להרגיש כי קצה של הישיבה מתקרב. ללא שום לחיצה רשמית מצד השלטון החדש (להיפך, היחס אל הישיבה היה מתחילה דוקא אדיב), אבל שונאי התורה והיהדות התחילו להרים ראש והורגשה התמוטטות המוסד.

למרות האוירה המפחידה הובלט בישיבה החיזוק הפנימי, מעין כח מגיב ומתקומם נגד היאוש התוקף מבחוץ. הישיבה נותקה מהסביבה לגמרי. לרגלי המשטר החדש הועמדה עוד יותר על התרכזות עצמית. כולם פנו אל הלימוד, אל התפילה ואל ראש הישיבה, אל המשגיח. העולם מסביב נעשה עוד יותר זר ולא נשאר לו לבן הישיבה אלא להאחז בקרנות מזבח התורה. בני אותה תקופה זוכרים עדיין אותה „שמחת תורה" אחרונה בין כתלי הישיבה במיר. הרקידה של „עוצו עצה ותופר" נמשכה ונמשכה בהתלהבות שלא היתה מעולם דוגמתה, ואי אפשר היה להפסיקה. „עוצו עצה ותופר"... „דברו דבר ולא יקום"... „ולא יקום"... „כי עמנו אל"...

סמוך אחרי „שמחת התורה" התחילה התנועה; הרדיו פירסם את הידיעה על סיפוחה של ווילנא לארץ ליטא. סיפוח זה מה טיבו? איש לא יכל להסבירו. אולם רעיון אחד השתלט מיד במוחו של כל אחד מבני הישיבה: רעיון „ריצה" לווילנא. אם פתח פתוח לפניך עליך לרוץ. מי יודע אולי גורלה של ליטא להשאר בלתי תלויה והנך ניצל. היו כאלה שהטילו ספיקות וכמעט הביטו בביטול על הצלה זו. וכי מה היא ליטא כשפי הארי פעור לפניה? אולם לא עת התבוננות היא ובני הישיבה אורזים את מזודותיהם, וסביבותם בהלת נסיעה. בפרוץ המלחמה נצנץ מיד במוחו של ראש הישיבה רעיון העתקת המוסד „יותר לעמקה של המדינה" — והן כך גם היה במלחמת העולם הראשונה. וכי מי פלל כי החורבן יתפרץ ויכסה את כל הארץ במשך שבועות. אבל עכשיו בהיות כבר הישיבה תחת שלטון הסוביטים, דרושה היתה זהירות יתרה כי מי יודע מה צפוי מבריחה כזאת של מאות צעירים דתיים. אולם הסטיכיה של בריחה, שאחזה את מאות בני הישיבה, סחפה אחריה את ישוב הדעת של הזקנים, של ההנהלה. התלמידים בורחים ורבותיהם אחריהם. בב' מרחשון התחילה יציאת מיר. לא היה יום קשה למיר כיום זה. הכל, אף אלה תושבי העיר שלא היו מאוהדי הישיבה, הרגישו כי פנה הדרה ופנה זיוה של העיר. רק אחד נשאר. אחד מראשי הישיבה, רבה של מיר, הרב קאמאי, שכרועה נאמן לעדתו ורבה נשאר גלמוד ונעזב ממאות תלמידיו לעולמים.

הדרך לווילנא לא קלה היתה. עם זרמי פליטי החרב מחלק הכיבוש הגרמני משובשות היו הדרכים, ובמסילות הברזל נהרו פליטים חוזרי המלחמה של הצבא הפולני שגם בתבוסתם לא שכחו מלהראות את אנטישמיותם. התנועה הופרעה תכופות ונאלצו להתגורר ארוכות על רצפות בתי התחנות. בתוך הקרונות היתה הצפיפות נוראה. ובלב מלא פחד התקרבו לווילנא.

בחצי אוקטובר כבר היתה כל הישיבה בווילנא. העיר עצמה היתה בתקופה של בין שלטונות, השלטון הסוביטי שעמד לצאת ושלטון ליטא שציפה לבוא. במצב בלתי ברור זה קשה היה לארגן שם את הישיבה. נתפזרו להם בני הישיבה בין בתי כנסיות ובתי מדרשות, יחידים מצאו להם קרוב ומכר בעיר והלכו אליהם. רובה של הישיבה כבשה לה מקום בבנין ישיבת ראמיילעס. חבילות המטען שימשו מטות לשינה. שיורי פת קיבר באמתחותיהם סיפקו להם סעודה. גם משאר הישיבות

התחילו לזרום לווילנא. מאות בני תורה מהצעירים הבורחים הסתובבו ברחובות, והשלטון הסוביטי היה בעיר, והצבא האדום מלא את הרחובות.

והנה באו הליטאים. יום הכניסה שלהם הפך יום פרעות על יהדי ווילנא. כמה מתושבי העיר היהודים נפצעו וכמה בתים נחרבו. בין הפצועים היו גם כמה מבני הישיבה שעסקו אותה שעה בהעברת הלחם אל הישיבה.

הלחם אפס מאמתחותיהם של בני הישיבה. בעיר הציק המחסור וקשה היה גם להשיג מה בכסף. אולם עמד להם אז למאות בני התורה, ובתוכם בני ישיבת מיר, ועד הישיבות בווילנה. סכומי קמח מסוימים הושגו ע"י ועד הישיבות ונמסרו למאפיות אחדות בקבלנות להספיק לחם עבור הישיבות. כמובן היה זה ברשיון מיוחד מהשלטון, ובגלל המחסור ששרר בעיר היתה נדרשת זהירות רבה. מזכירו של ועד הישיבות הרב ר' אברהם ברק הי"ד הטיל את עצמו לתוך "העבודה השחורה" והודות לקשריו בעיר קבלו הישיבות את מכסת לחמם היומית. משרד ועד הישיבות ברחוב "ברייטע" 12 הפך מחסן לחם. משם היו מביאים את הלחם בעגלה לבנין ראמיילעס כדי לחלקו לבני הישיבה. בסיועו של חניך הישיבה לפנים המו"צ הרב ר' מרדכי סג"ל הי"ד הועמד לרשות הישיבה בית המדרש שבפרבר נובגורוד והלימוד חודש. גם נאמרו שיעורים ושיחות מוסר. לשם התחילו מביאים יום יום גם את מכסת הלחם מועד הישיבות וגם מעין בית תבשיל סודר. גם מעונות הושגו במשך הזמן והתחיל סדר זמני בחיי הישיבה.

בכל הימים האלה שקד ראש הישיבה על תקנת הישיבה ע"י התקשרות עם עסקנים ומרכזי עזרה שונים בעולם. בהידוק הקשר עם הלשכה בניו־יורק וידידי הישיבה שם עמד לימינו נשיא הישיבה הרב קלמנוביץ ששהה אז בווילנא. ראש הישיבה התקשר עם מחלקת העליה של הסוכנות וביקש סרטיפיקטים עבור הישיבה באמצעות מכריו (השר הנוכחי) ר' משה שפירא, מרת שושנה פרסיץ ועוד. הוא פנה בענין זה גם לאישי השפעה שגרו באה"ב. משאת נפשו של ראש הישיבה היתה להעביר את הישיבה לארץ ישראל.

בינתיים נשתלבו חיי הישיבה במדה ידועה לתוך חיי הפליטים הכלליים. ישיבת מיר, כשאר הישיבות, סופחה לרשימת הפליטים של ועד הפליטים שבאמ־צעותו הגיעה תמיכת הג'וינט והצלב האדום אל אלפי הפליטים שנתגוררו בעיר. הודות להיכרות האישית של הרב קלמנוביץ עם חוגי ועד ההצלה, הוטבו תנאי החיים של בני ישיבת מיר. מזכיר הג'וינט מר שלמה טרשנסקי ומנהל הג'וינט מר בקלמן פעלו רבות לקיום ישיבת מיר.

לא שהתה הישיבה בווילנא אלא כחדשיים. המצב הליגלי שנוצר לפליטים בהקמת המשרד הממשלתי המיוחד לפליטים, העמיד את הישיבה בפני בעיה שגרמה לחשוב על העתק מ„מרכז" הארץ. בהשתדלותו של מזכירה של קהלת קובנה ועסקנה הרשמי המוכר של יהדות ליטא, מר איצקוביץ הי"ד, ובהענקת כסף גדולה למקומות הראוים, הושג בשביל הישיבה רשיון להסתדר בעיר קיידאן. ראש

הישיבה מינה או ועד מיוחד מחשובי ועסקני בני הישיבה על העברה לקיידאן ועל הסידורים שם.

עם העתק הישיבה לקיידאן לא רק שבוסס מצבו הליגלי של המוסד אלא גם הוחזרה לו צורתו הרוחנית הנורמלית. תחת מה שבוילנה היו חיי הישיבה מתערבים ומתמזגים על כרחם במדה ידועה עם חיי הפליטים המבוהלים, הרי כאן בקיידאן השפיעו על הישיבה השקט ומנוחת הנפש האופיניים לבני ליטא. על בית המדרש השקט בו למדו, סופר, שבו למד לפנים הגאון מווילנא כתלמיד עול ימים, כשיצק מים ע"י רבה של קיידאן ומחבר ה„פני משה" על הירושלמי, ר' משה מרגלית ז"ל.

הקשר עם ווילנא אמנם לא לגמרי נפסק. בגלל הזיקה החומרית אל ועדי הפליטים, אל ועד הישיבות, אל בית הועד על יד הגרח"ע ז"ל, ואל הסוחרים מעבירי הכספים מחו"ל וכד', הוכרחו שליחי הישיבה לבקר תכופות את ווילנא. נוסף לכך היו כמה מבני הישיבה עוברים ושבים מהכא להתם ומהתם להכא כדי להשתדל בווילנא על ידי הצינורות המיוחדים להוצאת קרוביהם ומיודעיהם מאיזורי הכיבוש הגרמני והסוביטי ולבוא לעזרתם.

הגורל הכללי של הישיבה לא היה בטוח. ליטא הקטנה הנתונה על המיצר בין צבאות הנאצים מזה וצבאות רוסיה מזה לא יכלה לשמש חוף מבטחים. בחוגי הרבנים והעסקנים החרדיים באמריקה בראשותה של „אגודת ישראל" ו„עזרת תורה" ובהשתתפותה של „אגודת ישראל", „צעירי אגודת ישראל" ועוד, אורגנו מפעלים מיוחדים להצלת הישיבות. הוקם המגנון המיוחד לזה — „ועד ההצלה". בשלהי אותו חורף (ת"ש) בא לווילנא הד"ר שמואל שמידט כשליחו המיוחד של „ועד ההצלה" והביא אתו תמיכה חומרית לישיבות הפליטים והוא גם הכין את החומר הסטטיסטי וכל האינפורמציה הדרושה להכנת המפעל להגירה. אולם ראש הישיבה לא הסיח את דעתו מהעלאת הישיבה לארץ הקודש. הוא אף ניצל את הסרטיפיקט שהיה תח"י ובלויית הרבנית נסע לריגא, ורצה להגיע באוירון לא"י להתחיל באופן אישי במפעל העלאת הישיבה לשם. אולם בגלל תאונת אוירון הוכרח לשוב לקיידאן.

באמצע קיץ אותה שנה (בחודש תמוז) הופרע השקט של קיידאן. אחרי פולמוס פוליטי קצר עם ממשלת ליטא נכנס הצבא הסוביטי לליטא. ואחרי התנגשות קלה עם הבולשת השתלט על העיר השלטון הליטאי מטיפוס הקרמונאי. הישיבה התחילה להרגיש את המצב, והיום המר לא איחר מלבוא. הפקודה יצאה מהשלטון העירוני כי על הישיבה לעזוב את קיידאן, לא עת קיום ישיבה היא עכשיו, על הישיבה להתפזר ולהעלם מן העין. במשך ימים מספר עמדה הישיבה על פרשת הדרכים ואותו יום בו יצאה את קיידאן היה יום אבל בעיר. תפלת אותו יום ספגה בקרבה צער עולמים ונגמרה בפסוקי תהלים שנאמרו מתוך דמעות על ידי תלמידי הישיבה וע"י הרבה מתושבי העיר גם יחד. היום

הזה שקבע את חומת הרוח הבצורה של מיר ופיזר את גבורי התורה שלה לעברים שונים היה יום א׳ מנחם אב ת״ש.

הנסיעה ליפן

הישיבה נתפזרה. היא נתחלקה לארבע חבורות, שכל אחת מהן יצאה לעירה קטנה אחרת. האחת יצאה לקרקינובה בראשותם של חתן הר״מ — ר״מ המשנה — ר׳ חיים שמואלביץ והמשגיח ר׳ יחזקאל. אחת יצאה לרמיגולה, אחת לשאט, ואחת לקרוק. בני הישיבה מצאו באוירת העיירות הקטנות הנדחות יחס יפה. כמה מבני העירות התמימים והפשוטים ראו לעצמם זכות בלתי רגילה לקרב את בני התורה ולפעמים גם לחלק אתם את לחמם. בתי המדרש כאילו חיכו ברממתם לקול התורה החי והלבבי. ימי הספתו האפורים, בוץ הרחובות הבלתי מרוצפים וחושך הלילות הארוכים כאילו שימשו תריס, לחבורת התורה בפנה הנדחת, בפני הרוחות הרעות המשתלטות על המרכז שבחיי הארץ. אולם מאידך היה גם מתגבר הפחד מחמת דממת החיים. כל אושה קלה ברחוב עוררה חשש. מבט עין של היהודים הקומוניסטים שבעירה היה בולט וחודר ביותר. כבריח התיכון המאחד את החבורות הנפרדות והמפיח לתוכן רוח אחד של חיזוק, ותקוה, היה אז המשגיח ר׳ יחזקאל שלמרות בריאותו הרופפת, היה מכתת רגליו ונודד מחבורה לחבורה והיה משמיע כל שבועיים דברים חוצבים להבות אש ומרעיפי טל יראה ואמונה על כל לב נדכא ונשמה כוספת.

ראש הישיבה עצמו, ר׳ אליעזר יהודה פינקל, בצוותא עם מזכירו, כותב הטורים, התיישב בעירה הקטנה גרינקישוק. פעולותיו המעונפות להשגת כספים ולקשרי השתדלות על הגירה היו צריכות להיעשות בצינעא, באופן שלא תתעורר עליהן עין השלטון. משום זה לא נוח לו להתיישב על יד חבורת בני ישיבה המבליטה איזו צורת אירגון, אלא לדור באיזה בית צנוע כאחד האנשים ששיח ושיג אין להם עם העולם החיצוני. הדירה בגרינגישוק היתה מתאימה לזה ביותר. ואמנם תושבי העירה לא הרגישו בו בראש הישיבה ובפעולתו. רק יחידים מעסקני הישיבה היו באים אליו לפעמים רחוקות בעניני הישיבה ואף זה בשעה מאוחרת בלילה כשבני העירה היו כבר ישנים, והוו עוזבים את העירה בטרם עלות השחר בעוד תושביה עדיין ישנים. מעבר אחד של הרחוב היה נמצא מועדון הקומוניסטים, ומעבר השני ישב לו זקן נעלם — ראש ישיבת מיר העולמית — והריץ מפנתו הצנועה מכתבים לכל קצוי ארץ על הצלת התורה הקדושה.

כה התקיימה הישיבה על קרעיה המתאחים בחוטי הסתר בפנות הנדחות של ליטא עד שהגיע לאזנם קול הקורא שוב לתנועה ונדודים. באה ידיעה על אפשרויות יציאה מהארץ.

עוד כמה זמן לפני העתק הישיבה לעירות הקטנות, כשהיתה עוד בקיידאן, נמנו וגמרו אחדים מן החוג הנזכר לפעולה בכיוון הגירה. לאחד מהם, מר אליעזר

פורטנוי (כעת מנהל בישיבת ר' חיים ברלין), נתן ראש הישיבה לפני חג הפסח של אותה שנה (ת"ש) סכום כסף מסוים להוצאת שהייתו בקובנה במיוחד לשם עמידה על המשמר בבקשת ידיעות ודרכים בשדה ההגירה. כמובן היתה עיקר כוונתו של ראש הישיבה על דרכים של עליה לארץ ישראל. העסקנים מבני הישיבה לא היו נלהבים מתכניתו של ראש הישיבה על העליה לארץ ישראל. ראשית, ההשקפה הפסימיסטית על גורלה של ארץ ישראל במסגרת תנאי המלחמה ההולכת ופורצת לכל עברי עולם, ושנית, הסיכויים המעטים להשגת סרטיפיקטים עבור כל הישיבה בהקדם. בני הישיבה עמדו במתיחות עצבים על יציאה מן הארץ בכל ההקדם ולא היה במוחם מקום לשאלה „לאן?". מתוך המשא ומתן עם העורך־דין מר זרח ורהפטיג (סגן שר הדתות הנוכחי בישראל), שהיה שקוע בכל נשמתו בפעולת העליה של הפליטים ארצה, ושבסערת פעולה היה נראה ברחובות קובנה מעין משרד עליה ארצי ישראלי מטלטל, נתקבל אצל מר פורטנוי רושם פסימיסטי בנוגע לאפשרות עליתה של הישיבה. עמד ותקף במר ורהפטיג והביאו קיידאנה אל ראש הישיבה כדי שיוכח הלה מפיו הוא על המצב.

אורינטציה ריאלית על המצב קבל פורטנוי בלשכתו של הקומיסר לפליטים. משרד הפליטים הממשלתי הליטאי כבר ניהל את פעולתו תחת עין הבקורת הסובייטית, אולם האיש שעמד בראשו נראה דוקא כמשתתף בגורלם של הפליטים וכמייעץ נאמן לטובתם. פורטנוי שהצליח בדרכים מיוחדים להתייחד עם הקומיסר לפליטים שמע ממנו חוות דעת ברורה כי המחשבה להצלה ע"י מערבו של עולם אינה ריאלית כלל וכלל. הארצות בשטח זה כלן בחזקת סכנה ובמאוחר או במוקדם תכנסנה כלן לתחום המלחמה. — יש ללכת בכיוון כלפי המזרח, אל המזרח הרחוק. יש להשתדל, לדעתו, על טראנזיט דרך רוסיה לשנחאי. כשבא פורטנוי לבית ראש הישיבה בקיידאן עם הוראה זו היה כמתעתע, אולם הגורל הוליך לשם.

באוגוסט 1940 התחילו להתבהר הידיעות והשמועות על התכנית בכיוון אל המזרח. הרעיון הזה שנראה מוזר מתחילתו נתקבל יותר על הלב בגלל העובדא ששנים מבני ישיבת מיר שהיו תחת ידם ויזות לאמריקה קבלו את הטרנזיט היפני ויחד עם עוד מספר זעום של פליטים מאושרים הצליחו לצאת מן הארץ בכיוון ליפן, כדי להפליג משם לארצות הברית. כדי לקבל ויזת טרנזיט יפנית נחוץ היה להשיג תחילה ויזת כניסה לאיזו ארץ. הגיעה ידיעה על אפשרות השגת ויזה לקוראסאא אצל הקונסול ההולנדי בקובנה, במחיר שנים עשר דולר. מהר נפוצה בקרב בני הישיבה תכנית זו של הגירה למזרח הרחוק. רובם של בני הישיבה לא שמעו מעולם שם קוראסאא וגם שם ארץ יפן מזר היה להם. מי חשב על ארצות כה רחוקות ועמים כה מוזרים — אפילו על הדמיון לא נתקבל דבר זה. במתיחות העצבים של הבחורים והעריגה הבוערת ליציאה, נתקבלה גם תכנית מוזרה זו. אולם משהגיעה אל ההנהלה התנגשה בקושי. ראש הישיבה ראה את העליה לארץ ישראל כמשאת נפשו. חוסר הסבלנות של בני הישיבה לאפשרויות הרחוקות של עליה קירב אותם לתכנית המוזרה הזו של נדידה אל אסיה הרחוקה.

נגשו לפעולה. ה„אמבסדור של הישיבה" — כך היו קוראים לו או לאליעזר פורטנוי, נדרש שלא לזוז מקובנה. אולם איך מבקשים ויזות בלי דרכיות? לכל בני הישיבה היו רק התעודות הרגילות הפולניות תחת ידם. עמדה להם לבני הישיבה כשרון עסקנותו של אחד מחבריהם הצעירים מר יעקב עדערמאן (כעת בארה"ב), כרגיל בעסקנות וכבעל נסיון להגיע ל„חלונות הגבוהים", מצא לו מהלכים במחלקה הפולנית שעל יד השגרירות הבריטית בקובנה (ממשלת הגלות של פולניה כבעלת ברית של בריטניה או מלאה דרך מחלקה זו את עניניה) והצליח להשיג דרכיות. דרכיות אלה, שהושגו על ידו בשביל כל בני הישיבה, פתחו את השער לביצוע הפורמליות הבאות.

הויזות שקבלו מקונסול הכבוד ההולנדי, מר פיליפ ריידיא, בהוראת הקונסול הרשמי של הולנד בריגא, באמת לא היו ויזות, שיש בהן משום זכות ישיבה בארץ. הויזות היו רק מעין חות דעת שאין התנגדות לכניסתו של „בעל הויזה" לקוראסאאָ ואיי הולנד באמריקה. בויזות הללו הלכו אל הקונסול היפני, כמובן, שהפניות אל הקונסולים נעשו אחרי טיכוס עצה בסיד עסקני הישיבה. בהוראתם הלך בן הישיבה מר משה צופניק הפרנקפורטאי אל הקונסוליה היפנית וכיליד גרמניה מצא יחס רצוי מצד מזכיר הקונסוליה הגרמני־הבלטי וואָלגאנג גוטשע. הוא פעל אצלו כי במקום פניות אינדיבידואָליות תימסרנה דרכיותיהם של בני הישיבה באופן קולקטיבי במספר של שתי מאות בערך.

עצם השגת הויזות היפניות היה דרמטי ביותר. מעולם לא היה נמצא עד אותו זמן קונסול יפני בקובנה. כאילו באופן מסתורי הופיע שם פתאום הקונסול ונעשה למלאך מושיעם של הפליטים המיואשים. בראיון הראשון עם הקונסול היפני לא נתגלו סיכויים מעודדים. הוא הדגיש כי לו אפילו יתן להם ויזות לא יניחם השלטון הסובייטי לעזוב את הארץ וכהוכחה לזה הראה על הקונסול ההולנדי עצמו שלא קבל רשיון יציאה. לפי מצב העניינים, הדגיש, אין לתת להם ויזות אלא שלבו משתתף בצערם של רבנים ואנשי דת הרואים את כל עתידם ביציאה זו. נוסף לכך דרש הוכחות כי בהגיעם ליפן באמת תהא להם האפשרות להגר לאמריקה. על התשובה של נציג הישיבה מר צופניק, שיש תחת ידם מברק מנשיא הישיבה — הרב קלמנוביץ — על מילוי הפורמליות של ההגירה לאמריקה ועל האניה המוכנה בשבילם, נענע הקונסול בכתיפיו כמתמיה: „קשה מאוד עכשיו בנוגע לאניות"... „הראו לי את המברק על האניה שקבלתם" — אמר אל נציג הישיבה. כאשר ביאר לו מר צופניק על הקושי לגלות את תוכן המברק מטעמים מסוימים, השיב הקונסול כי סוף סוף לא יוכל להכריע בלי הוראה מיוחדה מהממשלה בטוקיו. התשובה מטוקיו היתה כנראה חיובית והקונסול הסכים לתת את הויזות, בתנאי שיראו הוכחה על אפשרות הגירה לאמריקה. נתינת הויזות עברה באוירה של אדיבות. כשראה הקונסול את המספר הגדול של דרכיות שעל מוכירו למלא רמז בבת צחוק על מר צופניק ואמר: „אני רואה שהוא איש נאמן הנח לו להניח בידיו את החותם". כך היה צופניק הולך ובא יום יום, במשך

שבועיים אל הקונסוליה היפנית ומשתתף בהטלת חותם הויזה על תעודות חבריו בני ישיבת מיר. כתום העבודה, כאשר הביע מר צופניק את הכרתו בפני מוכיר הקונסוליה ושאלו במה יוכלו להודות לו, השיב לו: „האמת היא שנאצי אנכי, אלא שבנוגע ליהודים מתנגד אנכי להיטלר, ומה שנוגע ליהודים דתיים ביחוד. בשעה זו אי אפשר לדעת מה יהא הסוף. מצבו הפוליטי של העולם גלגל חוזר הוא ומזל הגרמנים עוד עלול לשוב אחורנית, ורצוני כי באותה שעה קשה לגרמנים תזכרו לי מה שעשיתי בשבילכם". — לא עברו ימים מועטים והקונסול היפני נסע מקובנה וכשם שאיש לא ידע את בואו כך לא ידע איש את לכתו משם. כאילו ממרומים נשלח למלא שליחותו זאת.

המבוכה הכי גדולה התחילה אחר כך. הויזות כבר ישנן והגיע הענין לשלב הכי רציני — הגשת הבקשות לרשיון יציאה מרוסיה. כל לב דאג, מי יודע מה תוכלנה להיות תוצאות בקשות כאלו? בחללו של עולם הפליטים כבר התחיל מנסר הפחד על גירוש לסיביריה, וכלום מה חסר, רק בקשה לצאת מן הארץ ודיו. באותם הימים היה מצב הרוח בישיבה מדוכא ביותר. הבקשות ליציאה עומדות היו הפעם להמסר לא למשרד ליטאי תחת פיקוח סוביטי אלא להנ.ק.וו.ד. ומי יודע איזו „פגימות" תמצא הדרישה וחקירה של הנ.ק.וו.ד. על מבקשי רשיון היציאה? למותר להדגיש את הזהירות של העומדים בראש הישיבה. כשהידיעה על החלטת בני ישיבת מיר להגיש את הבקשות על היציאה הגיעה לישיבות אחרות היה הרושם נורא. ממש פחדו כי עומדים הם להמיט בזה שואה על כל בני התורה ולקרב את קצן של הישיבות. אולם כחות איתנים עלו באותה שעה בקרבם והעלום על כל ההיסוסים, הביטולים והאיומים. בערך בסוף שנת ת"ש בא אליעזר פורטנוי לקובנה עם קרוב לשלש מאות דרכיות והגישן אל הנ. ק. וו. ד. לבקשת רשיונות יציאה. — הלב דפק. עברו ימים של מאבק פנימי בישיבה, של חלוקי דעות, של ויכוחים עם ההנהלה, של פחדים, עד שבתחילת חודש יאַנואַר 1941 התחילו בני הישיבה נקראים ע"י הנ.ק.וו.ד. לקבלת רשיונות יציאה.

עם הביצוע המוצלח הליגלי צפה ועלתה בעיה חדשה. סוכנות התיור הסוביטית, ה„אינטוריסט", דרשה כמאה ושבעים דולר אמריקאים לאיש עבור כרטיס הנסיעה מקובנה עד וולדיבוסטוק. למרות האיסור על „דולרים" ברוסיה נדרשו עבור הכרטיסים דוקא דולרים אמריקאים. כמובן שבן הישיבה היחיד אובד עצות היה בפני סכום ענקי כזה. עיני התלמידים היו פונות בשעה זו למאמץ ישיבתי קולקטיבי. הכתבת הראשונה היתה — ראש הישיבה. דרישה נמרצה מכל עברים מצד בני הישיבה לאחוז בכל הדרכים והתחבולות; לדרוש מלשכת הישיבה בניו־יורק, להתקשר עם הג'וינט, לבקש הלוואות ממקורות מקומיים. אובד עצות היה גם ראש הישיבה. הכסף צריך להמצא במשך ימים והיכן אפשר לקבל סכום של חמשים אלף דולר? ראש הישיבה פנה אל דירקטור הג'וינט מר בקלמן והלה דרש תמורת הסכום ויתור רשמי מהישיבה על התמיכה שתידרש לישיבה בזמן שהותה ביפן, מבול של מברקים התחיל פורץ, אל לשכת הישיבה מצד ראש הישיבה.

אל קרובים ומיודעים מצד בני הישיבה היחידים. אל נשיא הישיבה הרב קלמנוביץ הוברק: „שעות ספורות, רחמו, הצילו, מהרו לוו, משכנו את לחמנו, שלחו טיקעטס לאינטוריסט, לעולם לא נשכח" (ראה הפרדס, תמוז תש"א). הרב קלמנוביץ במסירות נפשו הלוהטת ובכח הפלאים שלו למבצעים גדולים הרים את חוג עסקני וידידי הישיבה לרמה ההיסטוריה של אותה שעה הרת סכנה והרת עולמים. הוא התריע והחריד את לב כל הקרובים והמיודעים לבני הישיבה על חיבת ההצלה, ובמשך זמן קצר העלה קרוב לחמשים אלפים דולר. בהשפעתם של נדיבים ועסקנים הצליח להשיג מיד את רשיון משלוח הכספים לרוסיה ממחלקת האוצר של ממשלת אה"ב וה„פעדעראל רעזערוו באנק". הכסף הועבר במברקים אל האינטוריסט בקובנה על שמות חבורות, חבורות של בני הישיבה.

הישיבה עמדה אז כלה תחת רושם היציאה. היו ימים של תנועה מתמדת. אלה שטרם קבלו את רשיון היציאה התגוררו במסדרונות הנ. ק. ו. ד. עמדו בשורה לחכות שמא יגיע תורם. מי שקיבל את רשיונו בהול היה על ממונו להשיג את הסכום הנדרש לכרטיסו. המאשרים בין הראשונים בהולים היו על ההכנית ועל פרידה מהורים וקרובים. כמה פעמים עלתה ההתראות עם הקרובים במסירות נפש, כי אם הצליח מי שהוא לחזור ליום לעיר מגורי הוריו לקחת מהם ברכת פרידה הביטו עליו שם בשבע עינים. כמה נאלצו לעזוב את הארץ ולא להתראות אף עם אב ואם בשל הסכנה הכרוכה בהופעתם בסביבת המכירים אותם מלפנים. היה גם שההורים בעצמם כתבו לבניהם שלא יבואו הביתה להפרד מאתם מחשש שמא . . . לב ההורים פחד על גורל בניהם וויתרו על נשיקה אחרונה, וביאוש הגדול על גורל עצמם התנחמו בהצלת עתיד צאצאיהם. בני הישיבה העוזבים את הארץ, העוזבים את הוריהם ואהוביהם, את משפחותיהם, הרגישו אז יותר את התקשרותם הנפשית אל הישיבה, הרגישו כי כלם יחד — כל הישיבה — יוצאים עכשיו כמשפחה אחת גדולה לעתיד רחוק ומעורפל, לגורל משותף.

במשך חדשי ינואר ופברואר 1941 הצליחה כמעט כל ישיבת מיר יחד עם המשגיח הרב לוינשטיין לעבור ליפן. נשארה רק חבורה קטנה בשאט שלא הספיקה להשיג את רשיונות היציאה מסיבות שונות. ראש הישיבה הרב פינקל ומשפחתו ואתו כמה מבני הישיבה עלו ארצה ישראל דרך אודיסה.

הדרך מקובנה ועד וולדיבוסטוק דרך ערבות סיביריה מלאה היתה רשמים של פרידה ארוכה מעולם כה קרוב שנעשה פתאום כה רחוק וזר. הפחד הטמיר שבלב שליוה את הנוסעים עד הגבול והדאגה על גורל חברים וקרובים הנשארים בעמק הבכא הוקלו קצת ע"י חיי החבורה והשתוף בקרונית המסע, לילה ויום, במשך אחד עשר יום של נסיעה בלי הרף. הנסיעה גם הידקה יותר את קשר החברים ושימשה מעין הכשרה לחיים קולקטיביים שהיו מחכים להם בבתי הפליטים לעתיד. כאבן כבדה נגולה מעל לבו של כל אחד בעזבם את נמל וולדיבוסטוק ובעלותם על ספון הספינה היפאנית הקטנה. אחרי יומיים של צפיפות וחוסר אויר לנשימה על הספינה בת טונים אחדים נראתה לפני עיני הנוסעים כגן פרחים

סחוף שמש עיר החוף טצורוגא. שם נתקבלו ע"י נציגי קהלת קובה — עידוד ראשון של יהודים על אדמת אסיא המזרח, שליווס על דרכם לעיר מושבם, לקובה, לסדרם בבתי הפליטים מאחורי שכונות עתיקות המתפתלות בין גיאיות מלאית סוד והרים נרדמים בנשיקת עננים ממעל.

הישיבה בגולה

האַדריסה הראשונה לבאים היה ה"יעוקאָם" (דזשואיש קאָמיטע) — ועד, שהועמד מחברי קהלת היהודים לשם קבלת הפליטים וסידורם. בני הישיבה סודרו ע"י הועד, במסגרת שאר הפליטים, חבורות חבורות בבתי הפליטים. החיים בבתי הפליטים היו כמובן חיי עוני, לצמצום התמיכה ולתנאי מחסור הכלכלה בארץ יפן בכלל. היפנים עצמם חיו על קמח ואורז במדה, ובמשק זה זכו פליטים להשיג את מנת לחמם ולפעמים גם מקמח דגן יותר על המדה המקובלה. על מאכלי בשר או חלב אי אפשר היה לחלום. היו ניזונים בעיקר במיני פירות שהושגו בקלות ובזול. מה שהעיק על בני הישיבה היה לא צמצום המזון אלא צמצום הרוח, בתי הפליטים בעירוב של חפשיים ודתיים, של בני המון ואנשי עליה, תחת משטר "צבאי" של מפקחים "מיכניים", היו לבני הישיבה, באינדיבידיאליותם הנפשית המיוחדה להם, מאסר רוח. השינה היתה כרגיל ביפן, על הארץ. לרגלי הצפיפות בבתי הפליטים התחילו פרים ורבים תולעים בשקי התבן, שישנו עליהם, וגזלו את מנוחת הלילה.

בעית הכלכלה הוחמרה עם ימי הפסח שעמדו לבוא בקרוב. שוב נסתייעה הישיבה במפעליו של נשיאה רב המרץ, הרב קלמנוביץ. ביזמתו נשלחו לישיבה בקובה איזה אלפים ליטרא מצה מנדבת בתי תעשית המצות של מנישביץ, סטרייט, גודמן והורוביץ, ויין לארבע כוסות. הישיבה השיגה ושחטה כבשים אחדים וחילקה בשרם לחבורות, חבורות מתלמידיה. בני הישיבה היו בעצמם גם המבשלים. כך נערך הפסח בבתי הפליטים שעל הרי יפן, למשפחות של מאות בני תורה, חג חירותם של פליטי התורה ממרכזה העתיק באירופה על דרכי נדודיה אל עתיד בלתי נודע.

גם ישיבה — לימוד התורה — לא פסקה בתחנה זמנית זו. מתחילה כבשו להם בני הישיבה מקום ללמוד ולהחזיק בסדרים בבית המדרש הלא־מרווח שעל יד המועדון היהודי בקובה, בו פעל גם ה"יעוועקאם". זה היה באופן ארעי, שכן היה אותו בית מדרש לא רק בית תפלתם של תושבי קובה אלא גם פונדק לכל הפליטים הבאים ושבים בחצר היעוקאם. כשהגיעה תמיכת הכסף הראשונה מלשכת הישיבה בניו־יורק שכרה הישיבה בנין מיוחד באחת השכונות העתיקות של העיר וסדרי הישיבה בלימוד ובתפלה, בשיעורים ושיחות מוסר, באו על מכונם. מזגר היה ניגון הגמרא של מאות בני הישיבה לשכנים היפנים השקטים ואוהבי השלוה בערבים כשהם משתטחים על ברכיהם על הארץ לשחק באשקק וכדומה. אחת השכנות היפניות ששנתה הושבתה פעמים מחמת קולם של המתמידים מבני הישיבה המאחרים שבת, הגיבה וכמה פעמים גם דפקה על הכותל ברוגזה ובצעקות. במשך

הזמן הורגלו סוף סוף בני אסיא לקול המוזר הזה, והד התורה הנודדת פשט על מרחבי הגנים מסביב ועל ראשי ההרים באין מפריע.

הבעיה המעיקה היתה, בעית ההגירה הלאה. הויזה היפנית היתה רק ויזת מעבר ולרוב הבאים ניתנה רק למשך שבועיים. קהלת קובה פעלה מפעם לפעם להאריך את התאריך, אולם כל פעם על תנאי של עזיבה מידית את הארץ. התקוה ל„לב" העולם שיזדעזע לגורלם ולכח השפעתם של ידידי הישיבה באמריקה שיגיעו אל „החלונות הגבוהים" ויפעלו נצורות לפתוח בפני הישיבה את שערי אמריקה — נתאכזבה. הקונסול האמריקאי בקובה קבל את הבאים עם ה„אפידיויוטס" בקרירות הרגילה. מחיצת הברזל של ה„פורמליות האכזרית" עוד נתעבתה כאשר הוכרזה הגזירה על שלילת זכות ההגירה לאמריקה לגבי אלה שיש להם קרובים בארצות הכיבוש האירופי. בני תורה בורחים מרוסיה, וחשד התקשרות עם קרובים שנשארו שמה מי יודע לאיזו מטרות פוליטיות? אולם גזירה היא ואין לשנות. הוגנבה שמועה שיש גישה יותר נוחה מצד קונסול ארה„ב בטוקיו, והתחיל זרם של „נוסעים" לטוקיו. ההוטל ניטשיבע ביוקוהמא נעשה למרכז בני התורה הבאים אל הקונסול, בו טוכסו כל מיני עצות ותחבולות של הגירה. הרגיש הקונסול בטוקיו בזרם הפליטים הזורם אליו מקובה ושינה אף הוא את גישתו אל הענין. מצאו בני הישיבה ביוקוהמא איש שמהלכים לו בקונסוליה — מר שפירא, פרופסור למוסיקה ומרצה שיעורי מוסיקה לילדי הקונסול. אותו פרופסור בעל הזקן השחור הארוך ועדין המראה נתן את לבו על בני עמו הנודדים ובחום נפשו הפיוטית הטיל את עצמו לתוך ההשתדלות. אולם כנראה הגדיש את הסאה בבקשותיו ופעם פשוט בקשוהו לעזוב את הקונסוליה והצהירו לפניו כי „אין הקונסוליה בית ועד ומקום לחבורת הפליטים המקיפים אותו כל פעם בבואו לשם". הסוף היה שמודעה גלויה מאת הקונסול הטוקיואי הופיעה על כותלי ה„יעווקאם" בקובה לבל יוסיפו פליטים לבוא בעניני הגירתם לטוקיו.

עם מתיחות הנפש על גורלם עצמם לא שכחו בני הישיבה את גורל חבריהם הנשארים בשאט ואחדים מהם בקובנה. התחילו להגיע שמועות מבהילות על מאסרים, על הכרחם לקבל אזרחות סוביטית ועל שילוחים לסיביריה על החטא של בקשת רשיון יציאה. אבל מה לעשות? האופק כולו מכוסה ענני מלחמה וחירום. שביב תקוה אחד נצנץ. רשיונות כניסה לשנגהאי, עיר בין־לאומית זו במזרח הרחוק ששימשה תמיד מקלט לבורחים ונגועי גורל, אפשר היה לבוא לתוכה בלי ויזה מיוחדת — מספיק היה רשיון (פרמיט) כניסה של העיריה לבדה. הידיעה כי רבה של הקהילה האשכנזית בשנגהאי הוא מותיקי הלובביצים ומיוצאי רוסיה עצמה (הוא היה לפנים הרב בוולדיבוסטוק) ועם זה שמזכירו הוא מר יוסף טוגנדהפט, תלמיד ישיבת מיר מגרמניה לפני איזה שנים, הוסיפה עידוד להש־תדלות. היות ושמע שנגהאי היה מפלצת באזני רבים לא אמרו אלא להשתמש בפרמיטים כדי השגת ויזות יפניות. אולם השתדלותה של קהילת קובה בענין זה לא עשתה פרי. הם רק פעלו שהאינטוריסט הטוקיואי יטלגרף להאינטוריסט

הקובנאי את רשימת אלה שהושגו עבורם פרמיטים לשנגהאי בתקוה שעל סמך זה ישיגו את רשיון היציאה מרוסיה.

בעית ההגירה גרמה גם נסיון פנימי בישיבת מיר שהשאירה את רישומה על יחסי העתיד בין תלמידיה עצמם. גדלות ישיבת מיר באה באופן מיוחד לידי ביטוי בשמירתה על שלימותה. כמה אפשרויות של הצלה והגירה ליחידים נתבטלו מחמת שלימותו הכללית של המוסד. לא רק ראש הישיבה הרב שמואלביץ ויתר על הויזה שלו לאמריקה ואפשרותו להגר, אלא גם כמה מתלמידי הישיבה עשו כן. בקובה נשלחו לישיבת מיר 41 ויזות קנדיות שהושגו במאמציו של הרב קלמנוביץ והשתתפותו של ה„קונגרס היהודי הקנדאי". מלבד שלשה, ויתרו כל הכלולים ברשימת אותן הויזות על האפשרות המאושרה, ולמרות המצב העולמי המפחיד, נשארו עם הישיבה. מסירות נפש זו על שלימות הישיבה שלא תתפורר לחלקים דחתה גם את האפשרות של מספר הגון מתלמידיה להגר לפרגוויי. היה אח"כ מקרה בשני אחים שנכללו בתוך מקבלי הויזות הקנדיות שקרוביהם הבריקו אל ההנהלה ובקשו רחמים להשפיע עליהם שלא יסכנו את עתידם ויפליגו מיד. המברק היה ממש מזעזע אבל מסירותם של האחים לשלימות הישיבה גברה על אהבת עצמם ועל אהבת המשפחה ונשארו עם הישיבה עד תום המלחמה.

במשך הזמן עממה שלהבת ההשתדלות על הגירה בכלל. הקשיים מצד הקונסולים הרבו את היאוש. וכאמור, אף אלה שניתנה להם אפשרות ההגירה לא רצו להפרד מעל הישיבה וחיכו להעתק כללי של הרבים. הידיעות על המצב של הנשארים ג"כ שללו תקוה וריפו את ההשתדלות עבורם שעם פרוץ המלחמה בין רוסיה וגרמניה נפסקה לגמרי. כך פנו בני הישיבה שוב אל הגמרא. הלימוד וצורת הישיבה בכלל שבו אל עברם. אבל משביקשה הישיבה לישב באהל ארעי זה קפץ עליה רוגזה של הממשלה לעזוב את הארץ. בקשו עצות ותחבולות. השתמשו בהשפעתו של הפרופ. היפני קאטזוצו, שבבקרו פעם את הישיבה, הבטיח בנאומו המעודד לעמוד תמיד לימינה. אולם הכל ללא הועיל. הגזירה לעבור לשנגהאי יצאה לפועל בלי שום דיחויים. בטרנספורטים אחדים הובאו כמעט כל הפליטים ובתוכם בני הישיבה בשלהי קיץ תש"א לשנגהאי.

המכניס אורח הראשון של גולי התורה בשנגהאי היה הרב אשכנזי. לבו שספג את קריאות העזרה המיואשות של הפליטים, עוד טרם בואם לשם, על הצלת הנשארים, על הנאסרים בוולדיבוסטוק, על הגירוש מיפן, נפתח עתה שוב למלוא הרגשתו וחומו להשתתף במצבם החדש של הבאים, ושל בני התורה ביחוד. מראה בני התורה הגלמודים התועים ברחובות העיר הגדולה והזרה המריצוהו למצוא להם מיד מקום כינוס. ואמנם הודות להשתדלותו הועמד מיד ברשותה של ישיבת מיר בית הכנסת הספרדי המפואר „בית אהרון". הוא נבנה בשעתו ע"י הגביר המפורסם בארצות המזרח מר הארדון, יהודי מיוצאי אירק, שנת־רחק ממוצאו ונשא אשה סינית ומעולם לא היתה עולה על דעתו הקמת בית כנסת לולא איזה חלום בשעת מחלתו. איש חשוב מהקהלה הספרדית מר איבראהים

אחיה של ליידי ששון מלונדון, שהשפיע בזמנו על הארדון הנ"ל להקים את בית הכנסת, חשב למשוך בזאת את לב אנשי המסחר באותה השכינה הרוצעת מהקלובים אל ד' אמות של יהדות. בית הכנסת היה שמם, כמעט שלא היה בו מעולם מנין קבוע. בבוא לשם ישיבת מיר ידעו לראשונה למה הוקם בנין זה. מטבח מרווח וגאה נבנה באותו בית כנסת, מעולם לא הוצרכו לו, וכאילו מתחילתו הוכן למאות בני הישיבה שימצאו בו את כלכלתם.

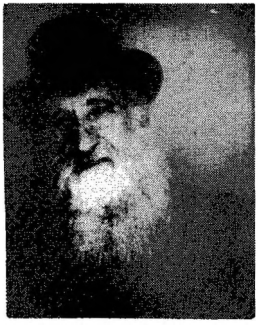
רבות סבלו בני הישיבה בשבועות הראשונים לפני שנמצא דרך לסידור מקומות דירה. רובם ישנו על מדרגות ביה"כ, על הגג, במסדרונות ובכל פנה פנויה. הכלכלה ג"כ היתה בקושי ודלה. כשבעים מבני הישיבה חלו כמעט בעונה אחת בסידוק לשון. מתחילה פחדו מאד על ה„עפידעמיע" המוזרה. לסוף גילה רופא סיני מומחה שהוזמן לישיבה ע"י רופא הפליטים הדתי, החסיד הלובביצאי הותיק, דר. זליקסון, כי אין המחלה אלא תוצאת מחסור ויטמין „ב". אחרי זמן קצר של אכילת מנות מסוימות של שמרים, שבו הכל לאיתנם. בעזרת התמיכה הראשונה מלשכת ישיבת מיר בניו־יורק ותקציב הפליטים של ה„איסט יעווקאם" התחילו שיכרים מעונות ליחידים. כשבעים איש סודרו במעון בית פליטים ברחוב מעדהוירסט רד. גם המטבח שופר במדה הגונה והתחילו חיים יותר נורמליים.

רושם מיוחד עשה אז בית הכנסת המלא מזן אל זן ומעלה „המולה" כה מוזרה לאזני העוברים ושבים של איזור המסחר האינטרנציונלי של נמל המזרח הכי גדול. ה„סעטלמענט" סביבת בית הכנסת — הוא חלק העיר הכי סוער. ובלב ים השאון הבלתי פוסק לילה ויום וענן החילוניות האפורה, נשמע קול של תורה, תפילה וקדושה, שכאילו מעולם אחר לגמרי הגיע לכאן.

לא עברו שלשה ירחים וכשואת פתאים ירדה על פני שנגהאי מלחמת יפן עם אמריקה ובעלי בריתה. עם התקפת „פורל הרבור" נשמעו רעמי תותח בליל 7 לדצמבר 1941 גם ע"י אניותיהן של אמריקה ובריטניה במי ה„יאנגטצע". מעל פני הגשר הגדול המחבר את ה„סעטלמענט", מקום בית הכנסת בו למדה הישיבה, עם שכונת הונקיו, מקום מרכז רוב בני הישיבה — התנשאו תמרות עשן, וירויות מלחמה „בישרו" על ניתוק הקשר האחרון עם ידידי הישיבה מעבר לים. רק יחידים עוד הספיקו לעזוב את המקום לפני ימים ספורים ולהפליג לארצות הברית וקנדה. כל בני הישיבה נשארו כאן. כל ההכנות לרכישת ויזות וכרטיסי אניות נפסקו בין לילה וההכרה על ריתוק אל המקום מי יודע לכמה זמן השתלטה על הכל. עכשיו נתיאשו מכל חלומות היציאה ופני הכל נתכוונו פנימה אל תוך בית הכנסת, אל תוך הבית הנבחר של „מוזעאום רד", בו ימלאו את תוכן שנותיהם הבלתי מסוימות כאן.

באירח פלא מצאה ההנהלה קשרים עם הלשכה בניו־יורק, עמדו לה חניכים לשעבר, ומכרים לעסקני הישיבה באמריקה, מארצות נויטרליות שונות. לא בנקל ולא בלי פחדים וסכנות עלתה לה להנהלת הישיבה ההתקשרות הטלגרפית עם

ארצות שונות ברמזי לשון מעוררים חשד. השלטון היפני שסיפח לרשותו את כל העיר, הביט בשבע עינים על כל המתרחש במשרדי העיר ובתוך זה על הדואר, דרכו היתה צריכה הישיבה להריץ את מברקיה המוזרים. אולם בחסדי ה' נתקיימו קשרים אלו במשך כל שנות המלחמה והודות להם לא פסק הרב קלמנוביץ

הרב אברהם קלמנוביץ

מלהעביר את סכומי העזרה הגדולים מדי מועד במועדו כאילו בשנים כתיקונן, ולהמשיך את מפעלי ההצלה שלו בנוגע להגירה ולהגנה על הישיבה בפרקי משבר פוליטיים, במשא ומתן, מכתבים ומברקים עם ההנהלה, ובהבנה הדדית ממש כאילו היה עם הישיבה על אתר. הקשרים נתקימו ביחוד ע"י הרב קליין בארגנטינא הרב מילבסקי באורוגווי ותלמיד הישיבה לשעבר ר' שלמה ולבה בשטוקהולם.

מפעל מיוחד הקובע ברכה בפני עצמו הוא מפעל ההדפסה. אחרי השימוש במאתיים הגמרות מס' קדושין ששלח הרב קלמנוביץ לישיבה עוד בהיותה בקובה, ומספר הגמרות והספרים האחרים שהצילו אותם בני הישיבה מספרית הישיבה ומספריהם הם, נשארה הישיבה בשנגהאי אובדת עצות מול דרישת הלימוד. במדבר הרוח של המזרח הרחוק התחיל להציק הרעב לספר. מתחילה הסתפקו בצילום מסכת גיטין בערך מאתיים אכסמפלרים. אולם העידוד של המאורע המצומצם הזה הפך מקור יזמה למפעל הדפסה שהלך הלוך והתרחב והתפתח ולא פסק עד פרקה האחרון של הישיבה בשנגהאי. ההופעה של מסכת גיטין היתה חגיגית. ביום החמישי למאי 1942 היה הקלוב היהודי בשנגהאי מלא מפה לפה. חשובי הקהילה ומנהיגיה הופיעו על הבימה עטורי פרחים וכפות מצוירות «מגן דוד» מבריק. זה היה ה«דינער» לכבוד המאורע ההיסטורי של הדפסת מסכת גיטין, במספר של 250 טופסים, שחבורת יהודי שנגהאי דתיים מקהילת האשכנזים הגישה כמתנה לישיבת מיר ולחבורת לובאביץ (חבורת לובאביץ כללה קרוב לשלשים בתי תורה). פתח את הנשף הגדיב מר שיפרין והדגיש סמליות הנשף שנתקיים בליל ל"ג בעומר — תאריך חשוב לעולם התורה. נאם אחריו הרב אשכנזי והדגיש את חובתו של הציבור היהודי במזרח הרחוק להפצת התורה, ואת זכותה של קהלת

שנגהאי להכנס בשורת מרכזי התורה בישראל ע"י מפעלה הנשגב הזה. נאמו עוד ראש הישיבה הרב שמואלביץ וחניך הישיבה הרב שמעון ויסוקר שנתלוו במחיאת כפיים ארוכה.

תלמיד הישיבה מר גציל כהן ובן זיווגו לדבר המצוה, תלמיד ישיבת קלצק לפנים, מר אברהם אהרן מלינוביץ, אחרי טיכוס עצה עם כותב הטורים, נגשו להמשיך בהדפסת הש"ס, מסכת אחרי מסכת. מתושבי המקום נזדקק להם בחום לב ונדיבות מיוחדת, חניך קמניץ מלפנים, ועסקן נלהב לחיזוק התורה, ר' חיים צבי דרוקר. מכרו של מר דרוקר שנחשב לנכבדי העדה, מר זגרמן, היה משאיל כל פעם מסכת מהש"ס הוילנאי הנהדר שלו לצילום. על בני הישיבה היוזמים נוספו מר ליב בלומברג, חיים פרייברגר ועוד, וכרוב המשתתפים רבתה התוצרת. מהדפסת הש"ס עברו להדפסת ראשונים ואחרונים גם בהלכה וגם באגדה ומוסר היהדות. במשך הזמן הדפיסו את כל הש"ס מלבד מסכת יבמות, משניות יבין ובועז סדר זרעים וסדר טהרות, משנה תורה להרמב"ם, חידושי הרמב"ן, ט"ו שיטות להרשב"א, שיטה מקובצת על השלש בבות, ועל כתובות, סידור וחמשה חומשי תורה בפורמט קטן (הסידור והחומשים ע"י מר לוי פליישטהקר), משנה ברורה, חפץ חיים ושמירת הלשון, חיי אדם וחכמת אדם, קצות החושן, אבני מילואים, רעק"א, בית יעקב על כתובות, קובץ הערות על יבמות, מדרשים, מסילת ישרים, שערי תשובה, תומר דבורה, דעת תבונות, ילקוט ידיעת האמת, אגרת תימן, נוסף לכך נעשו נסיונות להדפיס חידושי תורה וכתבי עת.

שעה קשה באה להישיבה עם היפעת גזירת הגיטו של יום 18 לפברואר 1943. שלטון הכיבוש היפני הכריז כי כל אלה שבאו לשנגהאי אחרי שנת 1936 חייבים להרשם במשרד המיוחד לזה עד ה־18 למאי, היינו במשך שלשה חדשים, ולהעתיק את מושבם להונקיו — שכונה עתיקה וחרבה מאוד של הסינים. המשרד החדש שהוקם לזה נקרא „לשכה בשביל הפליטים חסרי נתינות", וכמתנה המיועדה לפליטים — „שטח מסוים בשביל הפליטים חסרי נתינות". האמת היתה שהגזירה היתה תוצאת שלוחיו של היטלר והיתה מכוונת כלפי היהודים. רשמית אסור היה לקרוא את הדבר בשמו הנכון. הוזהרו הפליטים שלא לבטא חו"ש את המלה „גיטו" על „שטח זה" ומכ"ש שלא לקשר את הדבר עם שום נטיה של אנטישמיות. להיפך, ראש משרד זה, מר קובאטא, שלח במיוחד את עוזרו מר קאבא אל אסיפה מיוחדת בקלוב היהודי בהשתתפותם של נציגי הפליטים, לנאום ולהצהיר חגיגית על האושר שבזה בשביל הפליטים. הוא הצהיר בשם השלטון כי אך ורק תנאי הזמן הם שחייבו להנהיג משטרים ידועים, ושהשטח המיועד לפליטים עתיד לשמש להם תריס בפני אפשרויות בלתי רצויות וכי באמת ימצאו להם בו סידור אידיאלי לטובתם ולהצלחתם בכל המובנים. — בחוגי הפליטים הרגישו בסכנה הצפונה בתוך האושר הזה ובקרב הפליטים התחילה תסיסה.

השלטון היפני אירגן ועד פליטים מעסקני קהילת האשכנזים, בשם „סאקרא" (ר"ת: שאנגהאי אשכנזי קאלאבאראייטינג רעליף אסאסיישאן), לשם סיוע בהעתקת

הפליטים מאיזורי העיר השונים אל תוך הגיטו ותמיכה לחסרי האמצעים. על יד הועד הוקמה גם נציגות מבאי כח הפליטים, וביניהם גם מבני ישיבת מיר בתכנית הראשונה על מעונות בשביל הפליטים הנעתקים אל הגיטו הוכנסה הצעה להושיב את ישיבת מיר, כחבורה שלמה, בבנין ה„סאלוויישאן ארמי". הבנין היה חרב ולא מתאים כלל לדירת אנשים, וכדי להקל את הביצוע הודיעה הסאקרא על נכונותה לעשות תיקונים בבנין. אבל בני הישיבה התקוממו נגד הצעה זו בכל תוקף. ראשית העיק על לבם „חיי ההקדש" במקום כזה המיועד לריקים ופוחזים שבעיר שהיו נשארים אתם באחד מאגפי הבנין. שנית היה חשש כי כוונת השלטון בדחקו את כלם לפונדק אחד היא להכינם ל„אנגריא של מלכות" בעת צורך המלחמה. נסיון זה עלה לישיבה במשבר פנימי בחייה, ובהחמרת יחסים עם השלטון היפני וחברי הסאקרא. תלוי היה הביצוע גם בתמיכת ה„איסט יעווקאם" שישתתף בזה, אולם רוב חברי ה„איסט יעווקאם" היו גם חברי הסאקרא הבאה לסדר את הישיבה ב„סאלוויישאן ארמי". פעם הגיעו החיכוכים לידי אינצידנט חריף ומסוכן, במשא ומתן עם חברי הסאקרא על הענין ומריבה על הרשמת בני הישיבה לדירה משותפת בלי ידיעתם בא לידי התנגשות שגרמה להתערבותה של הג'נדארמריא היפנית שאסרה עשרות מבני ישיבת מיר תחת משמר חמור. הרב אשכנזי, כשגודע לו על האסון, לא התמהמה אף רגע, לבש את מעילו, ולמרות רצינות הענין לפי תנאי הזמן של מלחמה, רץ מיד אל הג'נדארמריא. ההשתדלות נשאה פרי, אחרי לילה אחד בבית האסורים נשתחררו. אולם היחס של ראש משרד הפליטים, קובאטא, אל בני הישיבה היה מתוח, וזמן ממושך ניתן להראות בעניני הישיבה השונים שנגעו לתחום אותו משרד.

יחס משרד הפליטים אל הישיבה הוטב במשך הזמן על ידי פיצוים שונים ובהשפעתו של יו"ר הסאקרא מטעם השלטון היפני הדר. כהן. אותו דר. כהן, שכתינוק הובא ליפן ונתחנך שם בבית הספר ובאוניברסיטה, מהלכים היו לו בחוגי השלטון הגבוהים וביחסיו המסועפים עם משרדי הממשלה הראשיים, נזדקק לטובת הישיבה בכל עת מצוא. בסיועו קבלו בני הישיבה „תעודות יציאה" ללכת מהגיטו אל הישיבה ברחוב מוצאים רד., שהיתה מחוץ לתחום הגיטו. מתחילה היו צריכים ללכת ביחידות. גם הארכת תור התעודות הוקלה לבני הישיבה. עצם חלוקת התעודות לבני הישיבה עשה מתחילתו רושם מיוחד, נציג המשרד היפני המפקח על הסאקרא בא בעצמו ובכבודו אל הישיבה, בלויתו של הדר. כהן, עלה על הבימה באמצע הישיבה וקרא לבחורים אחד אחד לתת לו את התעודה האישית, ובאופן חגיגי ואדיב קבל מכל אחד את תודתו.

כשנה ניתנה האפשרות לישיבת מיר להשתמש בבית הכנסת „בית אהרון" מחוץ לגיטו (הגיטו נסגר בתשעה באב תש"ג). לסוף הוכרחה הישיבה לעזוב את המקום. הנימוק הרשמי היה שהמקום דרוש לצבא, אולם לאמתו של דבר לא היה זה אלא ביטול זכות הישיבה לצאת מחוץ לגיטו בשביל הלימוד. הלימוד הופרע לזמן קצר עד שהשיגו איזה בנין רחוק משכונת המעונות. הבנין עצמו היה רעוע

ובזמן נורמלי לא היה אפילו עולה על המחשבה לסדר מוסד בחורבה כזו. גם השכונה מסביב היתה מהבלתי נקיות ביותר ותמיד מכוסה זבובים. הריח המחניק היה ללא סבל, אולם אהבת התורה גברה על הכל. באותו מקום חרב ומחניק היה יושב המשגיח הרב לונשטיין מן הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה, למרות בריאותו הלקויה, ומפיח בלבבות רוח יראה ומלהיבם לתורה ולתעודה. הוא היה אז סמל מסירות הנפש בפני בני הישיבה ומראה אותו צדיק המוסר את נפשו על קיום הישיבה נתן להם כח לסבול ולעמוד על המשמר.

אחרי זמן קצר עלה הרעיון על דבר בנין אחר יותר קרוב לשכונת המעונות ויותר מתאים, שהוצע לישיבה. קשה היה לפי המצב לבצע את הדבר על נקלה, אולם כל אחד מבני הישיבה חשך מלחמו הדל ואסף סכום של עשרה דולר מכל אחד ואחד לשכור אותו הבנין שחודשו בו סדרי הישיבה. לא עברו ימים מועטים אחרי צאת הישיבה מאותו בנין חרב, וזה היה ביום השני של ראש השנה תש"ד, וכותל המזרח של הבנין התמוטט והתפורר לכל עבר. בני הישיבה ראו בזה נס מן השמים.

הקשר הכללי של הישיבה עם שאר חבורות בני התורה נתהדק יותר בתקופה ההיא. החבורות הקטנות של בני תורה מחניכי קלצק, קמניץ, טלז, רדין יעוד נצטרפו עוד מקודם לישיבת מיר בתחום הלימוד ועלית הרוח. השיתוף ברכישת הבנין החדש וההזדוגות של חברותות ללימוד הוסיפו לגבש מכל אלה חוג אחד הרמוני.

גם בימי ההסגר המוחלט בגיטו לא פסקו אנשי הנהלת הישיבה וחשובי העסקנים שבין התלמידים מלהתעסק בעיניני הגירה. בשעות הכי רציניות כשבהשקפה ראשונה לא נראה שום יסוד לאפשרות של יציאה רצו מברקים, באמצעות הארצות הנייטרליות, לכל ידידי הישיבה ועסקני היהדות בעולם על ענין ההגירה. משען מיוחד מצאו בני התורה בכלל וישיבת מיר בפרט בהתעניינותו הממושכת של הקונסול השוידי לטובתם. על פי הוראת ממשלת שוידיה עשה הקונסול כל מה שבידו לטובת בני התורה. הוא גם הציע להשתדל אצל השלטון היפני על שחרורם של בני התורה מהגיטו, אולם מטעמי זהירות ויתרו בני הישיבה עצמם על זה. בכל בעיות ההגירה וסיכויי היציאה היתה הנהלת הישיבה מטכסת עצה אתו והוא נעשה ידידה בעת צרה. מקור התעמולה וכל מפעל להצלת הישיבה היה כמובן בניו־יורק, מקום עמד על המשמר הרב קלמנוביץ בכל חירוף נפשו להגן ממרחק על המוסד הקדוש. אולם אין להעלים עין מערך הסיוע של ידידי הישיבה בשוידיה ובשויצריה (הרב ר' שלמה ולבה, שטרנבוך ועוד). השפעת אותם ידידי הישיבה בארצות הנויטרליות ניכרת היתה גם ביחס של הקונסול השויצרי והצלב האדום בכמה הזדמנויות.

כך התקיימה הישיבה על נסיונותיה ומשבריה במרחקי המזרח הרחוק ועברה באש ובמים בכל הסכנות שהקיפוה עד תום המלחמה. עם תום המלחמה נפתחו לה שערי הרחמים של אמריקה, וחבורות חבורות יצאו מעמק הבכא והפליגו לחוף עתידם ותקותם.

ישיבת „כנסת ישראל" בסלובודקה

מ א ת

הרב אפרים אֶשרי

א.

סלובודקה היתה מגדל־אור, אשר האיר את דרך־החיים היהודית. מאות רבות של גדולי־תורה, שהיו אחרי־כן לקברניטי־האומה הרוחניים, יצאו מסלובודקה. רבנים מפורסמים, ראשי ישיבות, מנהיגים ומשפיעים על אורח־החיים היהודי, אישים שהוסיפו חוליות לשרשרת־הזהב, הנמשכת על פני כל הדורות מיבנה, נהרדעא, פומפדיתא, עד וולוזין וסלובודקה, מוניטין יצאו לה לליטא על פני העולם כולו במוסדות־התורה המרובים ובגדולי־האומה שפעלו בתוכה. לפרסום מיוחד זכתה העיר קובנה בתלמודי־התורה שלה.

גשר על פני הנהר וויליא מוביל מכרך קובנה אל פרוורה, סלובודקה. עיירה קטנטונת יהודית טיפוסית של המאה התשע־עשרה היא סלובודקה. בתים רעועים ומטים לנפיל מכילים את תושביה. חנויות דלות מפרנסות בדוחק את גריה. אולם ישיבותיה, ובפרט ישיבת „כנסת ישראל", פורשת את הודה וזיוה על כל העיירה. הד קול־התורה, שלא נדם שם עולמית, הגיע למרחקי־מרחקים.

היחוד שבסלבודקה היה שהיא היוותה את מרכז תנועת המוסר, וממנה התפשטה כמעט על פני כל שאר הישיבות ברוסיה ובפולין. ישיבה זו קיבלה מתחילת יסודה את דרך חינוכו ושיטת הנהגתו של ר' ישראל איש־סלנט זצ"ל (ואמנם „כנסת ישראל" נקראת על שמו).

תנועת המוסר באה לעולם בתור סם שכנגד לפריצת גדרי המסורת ובתור תריס בפני הרוחות הפרוצות, שהתחילו להשתער על עצי התורה ועמודי היראה, לחתור תחת אשיותיהם ולנסות לזעזע אותם.

היו שתי אסכולות במוסר, שני ענפים נבדלים זה מזה. בעלי הענף האחד (והם המעטים) היו דכאי־רוח ושבורי־לב. מייצגו היה ר' יוסף יוזל הורביץ, מייסד ישיבת נובוראדוק. הוא יצר את שיטת המוסר החלוצית־הנזירית. לימוד המוסר צריך היה, לפי דעתו, לחנך לא רק יהודים אדוקים וכשרים, אלא גיבורים מוסריים: אנשים המוכנים לבטל את העולם הזה, לברוח כדי לכבוש את העולם הבא. הם הסתייגו מן החיים, התיחדו בפינתם האבלה וביכו את גורל האדם עלי־אדמות.

ואילו בעלי הענף השני קיימו את מאמר החכם „ישים אבלו בלבו". הם היו מעורבים עם הבריות, עסקי בישובו של עולם, דקדקו בחיצוניותם,

הצטיינו בהליכותיהם ובמידותיהם והתכוונו להשפיע על החיים בהתנהגות מופתית ובמעשים טובים. זו היתה השיטה הרפרזנטאטיבית שבתנועת־המוסר והסדנא שלה היתה סלבודקה. כאן פותחה השיטה של רוממות האדם.

ה"סבא" ר' נתן פינקל, מייסד הישיבה.

זכות מיוחדת עמדה לה לסלבודקה, שמראשית יסודה והתפתחותה, חפף עליה צלה של אישיות אדירה, שגדלותה הנפשית לא הוערכה עד היום כראוי, הרי זהו ר' נתן צבי פינקל זצ"ל, הנודע בעולם הישיבות בכינויו "הסבא" (דער אלטער). הוא נחשב גם למייסד רוב־רובן של הישיבות בליטא, והרבנים וראשי־הישיבות המפורסמים בדורנו נמנים עם תלמידיו המובהקים. והוא שיסד גם בשנת תרמ"ב את ישיבת סלבודקה. כמסייע לו, שימש ר' יצחק בלאזר, הידוע בשם ר' איצלה מפטרבורג [1]. ראשיתה של הישיבה היתה עוד בשנת תרל"ד, בצורת "כולל", שבו למדו בתחילה עשרה אברכים צעירים, ור' נתן צבי פינקל השתתף ביסודו. כדי להשיג את האמצעים הדרושים להחזקתו, נסע רבי אליעזר יעקב חוואס, שהיה גם מחולל הרעיון ליצירת הכולל הלז, לברלין, מקום שם התגורר אחיו, ר' יוסף חיים, כסוחר. האח הזה הציגהו בפני הגביר החסיד, רבי עובדיה לחמן, והרב חוואס הצליח לשכנעו כי ישתתף בפועל בהחזקת לימוד התורה ברוסיה. כדי שגם ארץ זו לא תגיע לידי חורבן התורה כפי שקרה בגרמניה. הגביר עובדיה לחמן תרם תרומה הוגנת ליסוד הכולל הסלבודקאי, וגם לקיום כולל קובנה, שבין ראשיו ומייסדיו היו ר' יצחק אלחנן ספקטור, רבה של קובנה; רבי ישראל סלנט; ר' אלכסנדר משה לפידות, רבה של ראסיין; והרב בן־ציון שטרנפלד, רבה של קאלאבאריה. מר לחמן הקציב למטרה זו סכום של עשרת אלפים מארק. בשלש שנות קיומו הראשונות נתרבה מספר התלמידים בכולל קובנה והגיע עד למאה אברכים.

בעקבות קיום הכולל, בא ר' נתן צבי פינקל ויסד את ישיבת סלבודקה. הוא השקיע מרץ אדיר בביסוסה ופיתוחה, והכניס בה את לימוד שיטת־המוסר של רבי ישראל סלנטר. ר' נתן צבי פינקל, ה"סבא", הטביע את חותמו המוסרי על המוסד והתלמידים בכוח אישיותו הכבירה, מידותיו התרומיות ולמדנותו המופלגת. על גדלותו יעידו הדברים שכתב עליו אחד מתלמידיו, הרב ר' ישראל זיסל דבורץ, ביום־השנה הראשון לפטירת ה"סבא" [2]:

"אף תלמידיו המובהקים ביותר לא יוכשרו לתאר בדיוק את דמותו הרוחנית ולהעריך את שיעור קומתו המוסרית העצומה, היות ולא יכלו לעמוד על דעתו ולרדת לעומק רעיונותיו עד גמירא. התפעלות אין קץ אפפה את כל אחד ואחד שבא במגע עמו וזכה לשמוע את דבריו. כל דיבור שהשמיע היה חידוש, וכל מלה יצירה". אנו יודעים על תקופת־עבודה מתמדת של ארבעים שנה בישיבת

1) ר' יוחנן "תבונה", תרפ"ח, מוקדש לזכרון ה"סבא".
2) ר' יוחנן "תבונה", גליון כ"ט שבט תרפ"ח, ירושלים.

סלבודקה, ובכל הזמן לא פסק פומיה משיחותיו המוסריות לפני רבים ויחידים. כל ימי חייו הם שרשרת ארוכה של יצירות ומעשים כבירים לאין־ערך, ואין אדם שביכלתו לצרף ולחבר את יצירותיו וחידושיו הרוחניים שנתחדשו על ידו. ואף אם נרצה להעלות על הניר בקיצור נמרץ את תורותיו ושיחותיו המוסריות, נזדקק לספרים רבים.

על קו אחד מדמותו הרוחנית של ה"סבא", שבלעדיה ישארו תולדות־חייו כספר־החתום, עומדים תלמידיו במיוחד, וזוהי מידת הצניעות שבו.

רבי של ה"סבא" היה רבי שמחה זיסל מקלם, תלמידו ו"יד ימינו" של רבי ישראל מסלנט. ר' שמחה זיסל היה זקן־החבורה בין תלמידיו של רבי ישראל מסלנט, והאהוב ביותר על רבו. רבי נתן־צבי ששתה בצמא מימי ילדותו את דברי רבי שמחה זיסל ולמד את מידותיו הנעלות, הביר כל כך טובה לרבו, שאפילו כאשר היו לו כבר מאות תלמידים משלו, דיבר על עצמו רק כתלמידו של ר' שמחה זיסל. וכיון שפחד שמא יגידו, כי התלמיד עולה על רבו, לא הירשה שידפיסו את ספריו.

על מידת צניעותו של ה"סבא" מוכיחה העובדה, כי גם לאחר שנים רבות של קיום ישיבת סלבודקה, כששמה כבר הלך לפניה, ידעו רק מעטים מאד מה היה תפקידו האמיתי בישיבה, ואפילו מקורבים לעולם הישיבות והלומדים לא יכלו להגדיר את מעמדו הנכון.

בתקופה מסויימת נקרא בשם "משגיח". כעבור כמה שנים חדלו לקראו בשם זה. בני־הישיבה הספיקו כבר לעמוד יותר על גדלותו, וכינוהו בתואר "משגיח עליון". במרוצת הימים התבטל גם השם הזה, ובמקומו בא התואר "מנהל". לאחר כך קראוהו בשם "סבא", אפילו בזמן שעוד היה צעיר לימים, ובזקנו הבהיר לא היתה אף שערה לבנה אחת.

הוא היה הרוח החיה של הישיבה. הוא היה מייסדה הראשון והבטיח את קיומה הרוחני והגשמי כאחד במשך ארבעים שנה רצופות. הוא היה מחנכם של כל התלמידים החשובים, ושימש מורה דרך נאמן לראשי הישיבה ולמנהלים. את כולם טיפח וגידל כאב רחמן, והפיץ את שמם בכל תפוצות ישראל בין מכבדי התורה ומוקיריה. הוא גם התענין באורח אישי בבני־הישיבה ודאג לכל צרכיהם. הוא התמסר בכל מאודו להקל עליהם בסבלותיהם ולסדר את ענינים הפרטיים. לדוגמא, כאשר אחד מבחורי־הישיבה עמד להשתדך, התענין ה"סבא" לדעת בדיוק מי היא הכלה ומי הם הוריה, וטיפל בביצוע השידוך, ולא זה בלבד, אלא שאף את מלבושיו של החתן וכל שאר צרכיו סיפק. מחלה כי הפילה בחור למשכב, היה ה"סבא" מכתת רגליו לרופאים ומביא את הרפואות להחלמתו המהירה והבטוחה של החולה. כאשר הוצעה משרה של רבנות לאחד מבחורי־הישיבה, חקר ודרש בעצמו על טיבה של הקהילה, שלא ימצא בה איזה פסול ושהכל יהיה בה בתכלית־השלימות לפי השקפות התורה. בהגיע תורו של בן־

ישיבה להתיצב לצבא, השתדל בכל כוחותיו להשיג את שחרורו, ולא נח ולא שקט עד שהצליח להשיג את מבוקשו.

עינו היתה פקוחה על כל המתרחש בתוך כתלי הישיבה, והתנועה הקטנה ביותר לא נעלמה ממנו. ועובדה מפליאה היא, שאף על אחת מן התעודות והנייורות של הישיבה, לא נמצאה חתימת ידו, אף על פי שהישיבה שלחה מכתבים וכרוזים לרבבות. וגם אם יחטטו בפנקסי הישיבה ותעודותיה לא ימצא אף רמז קל שבקלים, שהאיש הדגול הזה הקים אותה וקיימה בגופו ובנפשו, ושכל עצם קיומה היה תלוי בו.

צניעותו של ה"סבא" גרמה לידי כך, שמעטים ידעו על גדולתו בתורה, בהלכה ובפלפול. אפילו תלמידיו, אף על פי שהביטו עליו כעל גאון המוסר ובעל כשרונות ענקיים בהתנהגותו, המחושבת לכל פרטיה ודקדוקיה, החשיבוהו כאחד הפשוטים בלומדות ההלכתית שבתורה. אפילו בזמן הזה, שאין מדקדקים כל כך בכינוי "הרב הגאון", חשבו רבים מתלמידיו כי תהא זו הפרזה לכנותו בתואר זה בלומדות.

כל שלמד בישיבת סלבודקה יודע היטב באיזו מידה ה"סבא" הכיר את עמקותו והיקף־ידיעותיו של כל תלמיד ותלמיד לחוד, ונתח ניתוח דק מן הדק את מידת ידיעותיהם וכשרונותיהם. ואם על אף כל זה, לא התפרסם ברבים כגדול בתורה, הרי זה בגלל התמצאותו המפליאה, שאיפשרה לו להסתיר מעיניי כל את ידיעותיו. משום שלפי דעתו, לא היה כל צורך בפרסומו.

אחד מתלמידיו הוסיף[3] כמה קוים לציור דמותו של ה"סבא": גדלותו וגבהות אישיותו — אומר הרב אלעזרי — בולטת אפילו מתוך פרטים, ולא רק בכלליותו. אגע כאן אפס קצהו בפרטים אחדים מכללי החכמה שלמדנו ממנו בסלבודקה:

הכלל הראשון: גדול וחשוב הוא האדם מאד מאד, בלי שיעור ובלי ערך. יש בכוח האדם להקיף עולמות, לחדור לתוך מסתרי הבריאה ולהתעלות צוף במרומי החכמה האלקית אל עולמות עליונים יתחתונים. כי הכוח האלקי היה לא רק אצל אדם הראשון, שהוא יציר כפיו של הקדוש־ברוך־הוא, אלא נמצא אצל כל אדם בכל הזמנים והתקופות וגם בזמננו אנו, ואפילו אנשים, הנחשבים בעינינו לרעים שברעים, אם רק בשם בני אדם יכונו, נושאים בחובם את הסגולות והכוחות הנפשיים כאדם הראשון, כי בצלם אלקים נבראו.

הכלל השני: אדם מחוייב להימצא תחת בקורת עצמית. עליו לחשב תמיד חשבון נפשו על פעולות ומחשבות. כל דבר ודבר, כל תנועה ותנועה של האדם נתונה תחת בקורת התורה. ובכל המצבים, צרות, יסורים, שפלות, בכל התנאים של חיי בני אדם אסור לו לאבד את שיווי המשקל, את הצלם האלקי השוכן בקרבו.

3) ב"תבונה", גליון ס, אדר תרצ"ג, ירושלים. (ראה מאמרו של הרב ר' חיים אלעזרי (כעת רב בקעקטון, אוהיו, אה"ב).

הכלל השלישי: כשם שתובעים מן האדם על מעשיו השליליים, כמו שמתחשבים עם כל חסרון קטן של האדם, והתורה דורשת ממנו דין־וחשבון על זה, ככה מתחשבים עם כל מעלה חיובית, עם מעלה של אדם, אפילו המעלה הקטנה והפשוטה ביותר. ואפילו אצל רשעים ועובדי אלילים, אשר מעלה פעוטה שבהם נבלעת בתוך ים־הרע, גם אצלם לא תלך לאיבוד שום מעלה. לדוגמא: עולא אמר, שלשים מצוות שקיבלו עליהם בני נוח ואינם מקיימים אלא שלשה. אחת שאין כותבין כתובה לזכרים, ואחת שאין שוקלין בשר המת במקולין, ואחת שמכבדין את התורה (חולין צ"ב). מפרש רש"י בלשון א': בשר המת, בשר של אדם מת, שלא אוכלים בפרהסיה באטליז. ועכשיו התבוננו: מה מצוה מצאו כאן? אוכלי בשר אדם — היש דבר גרוע ושפל מזה? אבל נקודה אחת מצאו: הם מתביישים לאכול את זה בפרהסיה. ירדה תורה לסוף כוחות אדם שפל זה והחשיבה את המעלה הזאת, שבתוך הפעולה הגרועה ביותר, למצווה. ולא רק כמצווה קלה, אלא העמידה איתה בשורה אחת עם המצווה השלישית, שמכבדים את התורה.

זוכרים אנו שכאשר היינו יושבים ליד שולחנו ומקשיבים לשיחות־המיסר שלו, וקרה שאחד התלמידים התחיל לשחק בלי־משים בקצות המפה שעל השולחן, או שאחד מאתנו מתוך רצון להתקרב יותר, כדי לשמוע ברור את השיחה, זז יחד עם הכסא וגרד בינתים את הרצפה, היה אז הסבא גוער בו בנעימה ותיבע על היעדר דרך־ארץ: איככה זה יושבים בחברה ומקימים רעש על־ידי גרידה על הרצפה. ועיד: הרי מקלקלים רכוש אחרים, וזהו גזל ממש. והתביעה היתה כה חזקה, כאילו באמת היה כאן גזל פשוט. ואנו הרי ידענו עד כמה לא תפס אצלו מקום ממונו ורכושו. ידענו את מידת וותרנותו שלא דאג לעצמו ולגופו. תביעתו היתה רק לחנך וללמד, להורות את דרך־החיים, דרך התורה והיראה.

תולדות ימי חייו של ה„סבא", ימפעליו.

ר' נתן צבי פינקל, ה„סבא", נולד בשנת תר"ט בעיר ראסיין שבליטא. בעודו נער נתיתם מאביו ומאמו וגדל בבית קרוביו בווילנא. כשרונות וכוחות־נפשו הבלתי־רגילים נתגלו עוד משחר ילדותו. בהיותו בן ט"ז כבר התפרסם כעילוי יגדול בתורה. רבי אליעזר מקלם, אב־בית־דין, לקחהו לחתן לנכדתו. בשנת תרל"א התוודע אל רבי שמחה זיסל מקלם, הגדול שבתלמידיו של רבי ישראל סלנטר, ותיכף התקשר אליו בכל נימי נפשו. ר' שמחה זיסל מסר לידו את הנהלת „תלמוד התורה" שהתקיים בעיר גרובין ועבר אחרי כן לקלם. כעבור שנים אחדות עזב את ה„תלמוד תורה" ויצא להפיץ את תורת המוסר בדרכו המיוחדת בערי ליטא. השקפתו היתה שצריך לקרב קודם כל את בעלי־הכשרון וגדולי־התורה, כי בהם תלוי קיומו של העם היהודי. בזמן ההוא לא התקיימה שום ישיבה מרכזית, שתהא מתאימה לתפקיד הנכבד של קליטת הלומדים המצויינים. כי גם על ישיבת וולוזין הנודעה לתהילה עברה הכוס. בעקב

פקודת הממשלה הצארית ברוסיה לסגרה. כבוד התורה התחיל לרדת פלאים, והצורך במקום־תורה מרכזי ושופע גדולה הורגש בכל תקפו. את התפקיד האחראי הזה הטיל ה„סבא" על שכמו, והודות לכשרונותיו ומרצו הבלתי מוגבל קיים משימה כבדה זו והוציאה לפועל.

בתור מפעל ראשון עזר ליסד את ה„כולל" הקובנאי ואחר־כך את ישיבת טלז. מלבד זה לקח אז „הסבא" חלק פעיל בישיבה, שהיתה קיימת אז בסלובודקה, ונקראה בשם „ישיבת רבי הירשל". ר' צבי לויתן, שהיה מכונה ר' הירשל מסלובודקה, היה אדם מופלא. גם הוא מתלמידיו של רבי ישראל סלנטר היה. בשנת תרכ"ג יסד את ישיבתו בסלובודקה, והיה הולך בעצמו לאסוף תלמידים. הוא היה אומר כי יש להשתדל בהשגת תלמידים אף עד כדי חטיפה. כשהיה פוגש ילד, היה נכנס אתו בשיחה ומשפיע עליו שיכנס לתורה ואחר כך משפיע על ההורים. הודות לכך הצליח לאסוף מאות תלמידים, והישיבה הלכה וגדלה. אולם כל עול החזקת התלמידים היה מוטל על רבי צבי, ותמיד היה מסובך בחובות. היה לווה מאחד ומשלם לשני וחוזר חלילה. הוא בעצמו היה עוסק באוסף מצרכים בשביל הישיבה. בימי חופש־הלימודים היה יוצא לכפרים ואוסף אצל הכפריים היהודיים תפוחי אדמה, ירקות וכדומה, אוגרם במרתפים ומספק בהם את התלמידים. גם אשתו היתה עוזרת לו בזה, אוספת מצרכים אצל נדיבים ובעצמה מבשלת ומחלקת לתלמידים. ואחרי הכל היתה הכלכלה דחוקה מאד, לחם צר ומים לחץ. מתוך אותו תמחוי היו מתפרנסים גם בני ביתו של רבי צבי, שהיה כל ימיו עני מדוכא. אשתו היתה בוררת את תפוחי־האדמה הקטנים, שאי אפשר לקלפם. ואחרי שהיתה מבשלת אותם על קליפותיהם, היתה כל המשפחה ניזונה בהם. בתוספת מי־המלח משל חביות הדגים המלוחים. ר' צבי בעצמו היה אוכל ארוחה אחת ביום.

רבי נתן צבי קבל עליו בשנת תרל"ז את ההשגחה המוסרית של ישיבת ר' צבי והכניס בה הרבה תיקונים. הוא קבע לר' הירשל שכירות קבועה, הוסיף עוד ראשי־ישיבה, ובחר בתלמידים טובים, כדי להרים את דרגת המוסד. לאחר זמן יסד מגומרי ישיבה זו את הישיבה הגדולה בבית־המדרש „הלווית המת", שממנה התפתחה במרוצת הזמן ישיבת „כנסת ישראל" המפורסמת, ומאז שימשה ישיבת רבי צבי (ר' הירשל) כעין מכינה לישיבה הגדולה [4]).

מלבד זה אסף ה„סבא" בחורים גדולי־תורה ממקומות אחרים ויסד אתם את הקיבוץ בבית־המדרש „הלווית המת". ככה הפכה סלובודקה ביזמתו למרכז של תורה, שכילל כולל לאברכים, קיבוץ לבחורים גדולי־תורה, וישיבה לצעירים בעלי־כשרון. כל מוסדות התורה שיסד התפתחו במהירות גדולה, וכפי שכתב רבי נפתלי אמסטרדם זצ"ל, כבר הגיע או מספר לומדי התורה בסלובודקה

4) ר' ספרו של הרב דב כץ: תנועת המוסר, כרך שני. הוצאת „ביתן הספר", תל־אביב תש"י.

בשנת תרל"ט למאה וחמשים איש[5]). גם בקובנה התמסר לגדולי התורה ותמך בהם ביד רחבה. העובדה שהוא עמד ליד ההגה של כל מוסדות התורה, איפשרה לו להפיק מכולם תועלת רוחנית: הוא סידר, שגדולי "הכולל" יבואו מדי פעם בפעם להגיד את שיעוריהם לבני־הישיבה.

בשנת תרמ"א הוציא ה"סבא" את הספר "עץ פרי" בעילום שמו של המו"ל. בספר הזה באו מאמרים נלהבים לחיזוק התורה והמוסר מפרי עטם של ר' ישראל סלנטר, ר' יצחק אלחנן, ר' אלכסנדר משה לפידות, והקדמה מה"חפץ חיים", וכן הערות מאת המו"ל, שהוא הוא ה"סבא", בצרוף קול־קורא לעורר את הלבבות לתמיכת ה"כולל". את הספר הפיץ באמצעות השדרי"ם, שבשפת לימודם ויראתם השפיעו הן לטובת הרמת קרן־התורה בכלל בכל מקום בו דרכה כף רגליהם, והן למען ה"כולל" שלקיומו בכבוד השיגו את האמצעים הדרושים.

אך גולת־הכותרת של עבודתו היתה הישיבה "כנסת ישראל".

סדר־החיים בישיבה ושיטת־הלימודים.

כדי להעמיד את הישיבה הגדולה על יסודות איתנים, שקד ה"סבא" להנהיג סדר־לימוד קבוע. כל התלמידים היו חייבים ללמוד מסכת אחת במשך זמן הלימודים. כתלמידים לישיבה נתקבלו רק בחורים מופלגים בתורה ובעלי כשרונות. ה"סבא" היה רגיל לומר, שתלמיד המחונך בכשרונות עילויים, עלול לגלות את סתומות הש"ס, שעד עכשיו לא הצליחו לפענחן. הש"ס — אמר — מהווה עולם מלא. ואטו מילתא זוטרתא היא ש"ס חדש? ההתמדה בישיבה היתה עצומה. למדו בה יומם ולילה, בלי הפוגות עשרים וארבע שעות ביממה, כדי שקול התורה לא יהא נדם בין כתליה אף לרגע אחד. לשם כך הנהיג משמרות מתחלפות, ורק אחרי שהמשמרת החדשה הופיעה, הסתלקה הקודמת. אפילו במוצאי ימים־טובים, וגם במוצאי יום־הכיפורים, הזדרזו התלמידים לבוא לישיבה ולשקוד על התורה ועל העבודה. בזמנים בלתי־רגילים כאלה היה ה"סבא" מראה דוגמא, בבואו בעצמו לישיבה ובהפיחו רוח של התלהבות והתרוממות־הנפש בחוג התלמידים.

ואלה היו סדריה הקבועים של הישיבה:

זמן תפילה	קיץ — 7 בבוקר	חורף — 8 בבוקר
סדר א'	מ־9 עד 2.30	מ־9.30 עד 2.30 מנחה
סדר ב'	מ־4 עד 8	מ־4.15 עד 9
מוסר	מ־9 עד 9.30 בקיץ ובחורף	

מט"ו באב והלאה: סדר שלישי אחר תפילת המעריב, עד 11 בלילה.

5) ר' "הלבנון" תרל"ט, גליון 36.

מוסר למדו כל יום בין מנחה למעריב. בשבת בין־השמשות קיבל לימוד המוסר אופי מיוחד. היה זה חשבון כל השבוע לראשית השבוע החדש. געגועי השבת לפני חשכה, מצב־הרוח של שבת־בין־השמשות, שהשתלט על האדם היהודי בצאת השבת, כאשר הנשמה יתירה עוזבת אותו, התגברו עוד יותר על־ידי חשבון הנפש הרציני.

„כל יום, בין מנחה למעריב, וביחוד בשבת בין־השמשות, נראתה הישיבה כאניה העומדת לרדת למצולות־ים. שבת־הקודש חולפת, כולם רוצים לעצור את המנוחה לעוד רגע קט. אילם החשכה הולכת וגוברת. צללים כבדים מגיחים על גבי הקירות. בא שבוע של חול. אך עדיין אסור להדליק אש. אי אפשר לעיין בספר. אז שוקעים כולם בהרהורי מוסר"). ואחרי שנאם הסבא „מוסר שמועס" היו מתפללים תפילת מעריב.

המוסר בפלובודקה.

השאיפה היתה להצביע תמיד על עליונותו של המין האנושי ועל גדלותו, המכשירה אותו להתעלות, עד שיגיע לו התואר כתר הבריאה האלקית בכללה. כתוצאה ממדרגתו העליונה שתופס האדם בבריאה, מוטלת עליו אחריות גדולה כלפי מעשה ידיו של הקב"ה. והנה אחת משיחותיו של ה„סבא" לפני תלמידיו בישיבת סלובודקה, כפי שנרשמת על־ידי אחד מתלמידיו[7]:

„יודעים אנחנו שהחיוב היותר גדול המוטל על האדם הוא קבלת עול מלכות שמים עליו. המלכה זו מתבטאת אצלנו ביחוד על־ידי הברכות שחייבנו לברך למלך העולם על כל הנאה שבאים ליהנות מעולמו של הקב"ה. רגילים אנחנו להבין שחיוב קבלת המלכות בא רק כדי להכניע את האדם לפני בוראו למען יקבל מרותו וישתעבד לפניו שעבוד גמור, וענין הברכות הוא מעין מס שהטיל הקב"ה על הבאים להתענג מטובו, למען יזכרו את שעבודם ולא יסיחו דעתם ממנו לעולמים.

אבל כאשר אנו מסתכלים בענין זה הסתכלות ראויה, מקבלים הדברים צורה אחרת לגמרי. הכרת המלכות לא באה כדי להטיל מרות והשתעבדות, וחיוב הברכות איננו מס, שהטיל הקב"ה על הבא לקבל חסד מעולמו, אלא הכרת המלכות היא מקור העונג של הבריאה, וחיוב הברכות הוא שורש החסד אשר עליו נבנה העולם. וכיצד היא הדבר?

מטבע הרגשת האדם, שאין היא מתפעלת אלא מן ההופעה החדשה. הדבר הקבוע תדיר אין בכוחו לעורר הרגשה. וגם הרגשת העונג מתעוררת רק אז, כשהיא מולידה דבר שלא היה, מציאות חדשה. ועל כן אי אפשר לו לאדם להרגיש את עדן ההויה אם לא יקדם לו צער חסרונה. ובה במידה שירגיש את צער החסרון, באותה מדה תגדל ההנאה מהשלמת החסרון.

6) לפי הספר „מוסרניקעס" מאת מ. גערץ, ריגא תרפ"ה.

7) ראה מאמרו של הרב לבנון ב„חבונה", מאסף לעניני היהדות, ירושלים, ניסן תרפ"ה. חוברת ו'.

והנה כל העולם כולו הוא מקור של עונג ונועם. כל פרט ופרט של המציאות, כל השתלמות של הבריאה, כל תנועה של ההויה, הם מחוללים כבירים להוד ועדנה, להנאה ושמחה לאין שיעור. שקוע האדם בים של תענוג ורק ההרגל התמידי שהוא מורגל בו, מישן את הרגשתו, וטעם הנאתו נפגם ונחלש.

רואה הוא בעיניו את הדר הטבע וזיו שלל צבעיו. ראייה זו צריכה לענגהו עונג רב ולהנותו הנאה בלי מצרים. ובכל זאת אינו שמח בראותו. מורגל הוא לראות ולשמוע תמיד, ואין לו בהם כל חידוש לעורר את רגש השמחה. חסד גדול עשה ה' עם האדם והשלימו בחושיו מיום הוולדו ומעולם לא הרגיש צער חסרונם יעל כן איננו מרגיש גם את ההנאה מחסדי ה' אלה.

כדי להוציא את האדם משיגרת הרגלו, כדי לחדד בו את חוש הרגשתו, שירגיש את נועם הבריאה וחסדי ה' הממלאים את כל חלל העולם, קבעו לנו חז"ל סדרן של ברכות. הברכות הללו מרגילות את האדם להכיר שבירא העולם „מחדש בטובו בכל יום מעשה בראשית". כל הבריאה כולה כאילו זה עתה נבראה, והאדם כאילו אך זה עתה נולד. הן מלמדות אותו להסתכל ולתת ציור נאמן לנפשו, כאילו עוד לפני רגע היה אין ואפס, ואך לפתע פתאום האיר לו ה' פנים, ויוציאהו לאור עולם, ויפתח זרועות ידיו ועצמותיו יחלץ, אזניו השמיע, שכלו השכיל, ודעתו החלה להתרחב.

מה גדולה שמחתו בהתחילו להרגיש שהוא חי וחש, חושב ומבין, ומה רבה הנאתו בחושו בנפשו חיים חדשים וכוחות חדשים. הרגשות אלו מנעימות את חיי האדם תמיד, והן מתחדשות ובאות ע"י כוונה גדולה והתבוננות עמוקה בברכות: פוקה עיוורים... מתיר אסורים ... זוקף כפופים... המחזיר נשמות לפגרים מתים...

ואולם בהרגשות הללו עדיין לא נגמר סכום התענוגות ושלמות הנאת החיים. רגשי־עונג אלה באים רק מהסתכלות בהשלמת גוף האדם. עונג משנה, ושמחה כפולה ומכופלת מרגיש האדם בהסתכלו הסתכלות עמוקה בהתפתחות שכלו, ויחדש בקרבו רגשי העונג מפרטי עליתו ממדרגה למדרגה, ממדרגת התינוק בר־חד־יומא, שהוא בבחינת שוטה שאינו מרגיש כלום, עד מדרגת האדם הגדול שעלה במעלות העליונות של החכמה. התפתחות השכל היא המקור הגדול ביותר להנאה ולעונג.

כל איש העוסק בתורה ומתענין בלימודיה יודע ומרגיש מה גדולה הנאתו בשמעו דבר חידוש בלימודי התורה, ומה גם כשעולה בידו לחדש בעצמו איזה חידוש בהבנתה.

גם סימני השכל היותר קשנים מענגים את נפש המכירם ומרגישם. מה גדול ששון־לבם של ההורים בשמעם את ילדיהם מתחילים לפטפט אף הברות קטועות. משנה עונג הם מתענגים כשהילדים עולים עוד דרגא, וכבר יודעים לחבר את ההברות, עד כדי מלה שלמה „אבא", „אמא". ותענוגם גובר כששכלם

של הילדים ממשיך להתפתח והריהם מבינים כבר את צורת האותיות וקוראים „אלף־בית" וכהנה וכהנה אלפי אלפים ורבוא רבבות מדרגות זו אחר זו לאדם מדי עלייתו בסולם ההתפתחות לאט לאט, עד היותו לאיש גדול וחכם. כל התפתחות קטנה תגרום שמחה חדשה.

אילם מכיון שההרגל שולט בכל ומתיש תמיד את כוח הרגשת העונג מן ההתפתחות המושגת, על כן ישכח האדם את התענוג והשמחה שבהתפתחות הארוכה שעברה עליו ושכבר נתרגל בה. אילו עמד טעם הרגשת העונג של ההתפתחות התמידית בעינו, ריחו לא נמר וטעמו לא פג ע"י ההרגל, כי אז היה האדם מרגיש את טעם כל ההנאות והתענוגות של כל מדרגות ההתפתחות שלו. אך תחיית ההרגשות העמומות הללו באה על־ידי סדר־הברכות שקבעו לנו חז"ל.

מתוך סדרן של ברכות יוצא לנו חידוש ההרגשות מכל מיני ההכרות השונות.

ואולם בכל האמור עוד טרם נגמר מילוי ההנאה ומידת־העונג שאנו מקבלים על־ידי סדר הברכות. עוד רב טוב צפון בו לאדם המתבונן בו ומכוון בו כוונה הוגנת.

יודעים אנו שבנוגע לכל דבר המענג אותנו, אנו רגילים לשים לב בו לא רק אל עצם השגת הדבר, אלא גם אל האופן שהוא מוגש לפנינו. מאכל טוב ומתוק, כשהוא מוגש בידים מגואלות, לא ינעם לנו כמו לחם ומלח המושטים לנו ע"י שר וגדול. ומה גם אם האדם החשוב ביותר יטריח עצמו להלבישנו ולהנעילנו, לרחצנו ולסוככנו, ובכבודו ובעצמו יושיט לנו את כל צרכינו. ומה תגדל ההנאה ומה ירבה העונג, כשאנו מעלים על לבנו בסדר הברכות שמלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא „אוזר ישראל בגבורה" ו„עוטרו בתפארתו" ומטפל בה כאב בבנו יחידו, נושאו בזרועותיו ומשתדל למלא כל מאוייו. והרי מבלעדי הקב"ה אין לו כח לאדם לעשות ולא כלום. ורק הוא, כביכול, מלבישו ומפשיטו, מכניס ומוציא, מאכיל ומשקה את כל אחד ואחד, ומה גדול העונג בידענו ובהרגישנו את כל אלה.

באופן כזה, הכרת המלכתו איננה עול. ומה הקב"ה חפץ להטיל על האדם, כי אם דרישה של התבוננות והסתכלות בחסדי ה', וטובו, הממלאים את חלל העולם, למען יהנה מידיעת אשרו ויתענג מחסדי ה' הסובבים אותו. ומה ה' אלקיך שואל מעמך כי אם ליהנות ולהתענג מטובו וחסדו כל הימים.

והיתה הנאתכם עבודתכם, ותענוגיכם המס שלכם, וההכרה וההרגשה בטוב חסד ה' ברוב עומקם ורחבם תשלום החסד.

רבי יצחק רבינוביץ, ר' איצלה מפוניביזש — ראש־הישיבה.

ליצירת שיטת־הלימוד הפלובודקאית השפיע הרבה הגאון ר' יצחק יעקב רבינוביץ, המכונה ר' איצלה מפוניביזש, שנתמנה על־ידי ה„סבא" לראש ישיבה קבוע, בשנת תרמ"ט. בן שלושים וחמש היה ר' יצחק רבינוביץ באותו זמן. עד התקבלו כראש־הישיבה בסלובודקה, לא ידעו בחוגי הלומדים על גדלותו הגאונית. רק עם כניסתו לישיבה התפרסם ככוכב מזהיר בים התלמוד. ביחוד התפעלו משיטת לימודו, ששללה לחלוטין את הפלפול הסתמי, שכוונתו להבליט רק את חריפות־המוחות של איש לעומת רעהו, ואת הפשט־ליך הריקניים החסרים יסוד והגיון בתורה ובהלכה. הוא שם את הדגש על השכל וההגיון. דרך־ההבנה של ישיבת ליטא היתה כולה נגד הפלפול, שהיתה אקרובאטיקה של מוחות בלבד. דרך־הלימוד הליטאית מונחת בניתוח הגיוני של ההלכה ובשאיפה להבין את היסוד ההגיוני של ענין תלמודי. ר' יצחק רבינוביץ הכניס שיטה בלימוד התלמוד, שעשתה את הלימוד מושך ומעניין. הוא לימד את תלמידיו לחשוב ולא רק לזכור. הוא היה מיחידי הסגולה, אשר סללו דרך חדשה בלימוד התלמוד ויצר גם מונחים חדשים לכך. הוא סיפר פעם לתלמידו, שבהיותו בן שבע ולמד אצל ר' בן־ציון מבילסק מסכת כתובות עם כל התוספות, היה מתעמק בקושיות של בעלי התוספות ומשתדל למצוא תירוצים משלו. במוחו הצעיר חדרה ההבנה, כי בעניני סברא אין צריך לסמוך על אחרים. כל אחד חייב להשתדל לחקור כל ענין, כדי לתופסו בשכלו שלו. בשיטה זו דגל כל ימיו וטרח לפתחה. לשכללה ולהפיצה בין תלמידיו המרובים.

שני גאונים הוסיפו הרבה להתפתחות דרך־הבנה בלימוד התורה בישיבות: הגאון ר' חיים סולובייציק בוולוזין ורבי יצחק יעקב רבינוביץ בסלובודקה. שני אלה חוללו את המהפכה בדרכי לימוד התורה שבליטא. את כובד־המשקל שמו על התפתחותו השכלית של התלמיד בהבנת הענין הנלמד, שידע לנתחו ולפוררו לפירורים קטנטנים שתצא לפניו הסולת האמיתית. הם שמו את הדגש על איכות־הלימוד ולא על הכמות, בהסבירם שהעיקר הוא להבין ולדעת את אשר לומדים. לדעתם אפשר להיות למדן גדול אעפ"י שלמדו רק מסכת אחת, ולעומת זה להישאר עם־הארץ אחר לימוד כל הש"ס.

דעה היתה מקובלת בימים ההם בישיבות, כי פירושה של המלה „למדן" הוא היות חריף: ענין הבקיאות נדחה לקרן־זוית, ואלה שתקעו את עצמם בו היו מטרה לחיצי הביטול. ביחוד היתה שכיחה בתקופה ההיא החריפות צרת־האופק, העוסקת בדיוקים ודקדוקים של החומר המילולי שלפניה. היא היתה בודקת כל מלה מצד עצמה ומצד הרכבתה וסידורה, נאחזת באכין ורקין, אחין וגמין, ומשתדלת להכניס בפנים כוונות מפתיעות ליסוד רופף של איזה יתור לשון או חיסור לשון מסופק. ירידת הבקיאות הגבירה מצדה לעתים קרובות את הרדיפה אחרי אור מתעה של פלפולי־שוא, אחרי התעמלות־מוח נבובה ואחרי „העלאת הפיל בקוף המחט". אצל החריפים מסוג זה הפך התלמוד להיכל־

תועים, שבו מפיזרות חבילות־חבילות של קושיות וקושיות לקושיות בלי קץ ובלי סוף, והלימוד בתלמוד — למין רקידה על החבל, הליכה בין הטיפין והתגוששות המפליאה את העין. ונמצא גם סוג מיוחד של למדנים, שהיה נוהג להכריז, מי ומי היודע איזו קושיה, יבוא וישאל, כי לכל קושיה וקושיה יש להם חמרים חמרים של תירוצים...[8]) ר' יצחק רבינוביץ ביסס את הלימוד אך ורק על ההגיון. משום כך העריץ כל כך את הרמב"ם ואמר שבעזרתו נתגלו לו עולמות חדשים בתלמוד. בזמנו היה ר' איצלה המחדש הגדול ביותר בתורה. בתוצאת עבודה רבה והתעמקות הצטברו במוחו אלפי חידושים בש"ס ורמב"ם בשטחים שונים. אין כמעט אף שטח אחד בתורה, שלא חידש בו רבי יצחק יעקב רבינוביץ. תפיסתו היתה מהירה וידיעתו רחבה, עד שקשה היה לנהל אתו שיחה. הוא עורר התפעלות בביאוריו המצויינים בירושלמי וברמב"ם. חידושיו בירושלמי היו ממין מיוחד ונשאו חותם של מקוריות רבה[9]). הודות לגדלותו בתורה של ר' יצחק התעלתה ישיבת סלובודקה לגדלותה המפוארת, ושיעוריו הגאוניים משכו כבחבלי־קסם את המעולים שבבעלי הכשרונות ועילויים של כל שאר הישיבות. מבין תלמידיו יצאו ראשי־ישיבות אנשי־שם, כגון ר' נפתלי טרופ, ראש ישיבה בראדין, ור' ברוך הלוי הורביץ, רב באלקסוט וראש־ישיבה בסלובודקה.

את רכושו הרוחני הענקי לא השאיר ר' יצחק רבינוביץ לדורות הבאים, משום שכמעט לא רשם כלום, כי הוא היה עניו בלתי־רגיל. רק אי־אלה מחברים פרסמו את תשובותיו. בשנת תש"ז הופיע בירושלים קובץ קטן של ר' איצלה, שהוציא תלמידו הרב דניאל זקס על מסכת קידושין ומסכת בבא מציעא, וגם ספר „זכר יצחק" שו"ת וביאורים בש"ס ירושלמי, תש"ט. אבל זו היתה רק טיפה מן הים.

תלמידי סלובודקה התאבקו בעפר רגליו של ר' איצלה מפוניביזש לא רק בגלל גאונותו, אלא גם מפאת ענוותנותו היתרה, שקרבתהו מאד לתלמידים. הוא התנהג עם כל אחד ואחד מהם כעם חבר טוב וריע קרוב ללבו. הוא כיהן במשרת ריש־מתיבתא בסלובודקה עד שנת תרנ"ד. בהתקבלו אח"כ כראב"ד בעיר גרודז, לקח אתו חלק מן הבחורים המובחרים ויסד אתם ישיבה בעירו זו, ואחר כך עבר לאניקסט ובסוף לפוניביזש, ושם שבק חיים לכל חי, בגיל 65, הוא מת ממחלת טיפוס־הבהרות, שנדבק בה בלכתו לבקר חולים.

ר' דוב צבי הלר, ר' משה מרדכי אפשתיין ור' איסר זלמן מלצר

בשנת תר"ן מינה ה„סבא" את הרב ר' דוב צבי הלר בתור משגיח הישיבה. הוא היה צדיק תמים. מעולם לא ידעו הבריות מתי אכל וישן או טיפל בבני־משפחתו, כי יומם ולילה היה נמצא בישיבה. הוא היה מתהלך

8) יהושע אובסי — מאמרים ורשימות, הוצאת „אוהל", ניו־יורק.
9) פרופ. אטלאס — ר' יצחק רבינוביץ, בקובץ „ליטא", 1953, ניו־יורק.

לעתים ימים שלמים עטוף בטליתו ותפיליו. ר' דוב צבי הלר עלה לא"י בשנת תרצ"ד ונפטר שם בשנת תרצ"ו, במקומו נתמנה הרב ר' דוב זוכובסקי שליט"א.

בשנת תרנ"ד מונו כראשי־ישיבה שני הגיסים הגאונים, ר' משה מרדכי אפשתיין ור' איסר זלמן מלצר. שני אלה הגידו את שיעוריהם פעמיים בשבוע, אחד, ביום ב', והשני — ביום ה' בשבוע.

ר' איסר זלמן מלצר נולד בעיר מיר בשנת תר"ל. ונפטר בירושלים בשנת תשי"ד. למד בישיבות וולוזין וראדין. בעודנו צעיר לימים הוכר כאחד מגדולי התורה. בסלובודקה נשאר רק שלש שנים, כי בשנת תרנ"ז נענה לבקשת הרידב"ז, אב־בית־דין דסלוצק, ובעזרתו של ה„סבא", אשר שלח אתו כמה מבחירי תלמידיו שבסלבודקה, יסד רבי איסר זלמן מלצר את הישיבה בסלוצק. בשנת תרס"ג נבחר לאב־בית־דין בסלוצק, ובתרפ"ח עלה לארץ־הקודש ונתמנה לראש ישיבת „עץ חיים" בירושלים. הוא חיבר את ספריו הנודעים לתהילה „אבן האזל" על כל חלקי הרמב"ם.

עם נסיעתו של ר' איסר זלמן לסלוצק, נשאר ר' משה מרדכי אפשתיין כראש־הישיבה היחידי בסלובודקה. ר' משה מרדכי אפשתיין זצ"ל אב"ד ור"מ דסלובודקה (נולד בתרכ"ו בעיר באקשט ליטא, ונפטר בתרצ"ד בירושלים) למד בישיבות וולוזין וראדין, בעודנו צעיר לימים הוכר כאחד מגדולי התורה ושמו יצא לפניו כאחד הגדולים. כעבור זמן נתמנה, נוסף לכהונת ראש ישיבה, גם כמו"צ בסלובודקה. ובשנת תרע"ב נתמנה לאב"ד בסלובודקה במקום ר' משה דאנישעווסקי זצ"ל. ר' מ. מ. אפשתיין קבל את המשרה הזאת לפי המלצתו ועצתו של ר' נתן צבי למרות שהוא עצמו היה בורח מן הרבנות. ר' משה מרדכי קבל עליו את עול הנהלת הישיבה לא רק מבחינה רוחנית־פנימית, אלא גם למילוי צרכיה הגשמיים. שיעוריו בישיבה קנו לו שם עולמי, כי תלמידו של ר' חיים־הבריסקאי היה וקיבל ממנו את שיטת לימודו, ביסוס על ההגיון. אולם עם כל הטורח הכבד והאחריות המרובה שהיו רובצים על שכמו, עוד מצא לו ר' משה מרדכי אפשתיין עתים להתפנות לכתיבת ספרו הנודע „לבוש מרדכי" על בבא קמא. ולא עוד אלא שהיה משיב תשובות רבות על שאלות בדברי־הלכה שנשאל. ומדי שנה בשנה סיים את הש"ס ומדי חודש בחדשו — כל ששה סדרי משנה, וגם נתן שני שיעורים תמידיים כל שבוע בישיבה. ועל כל אלה, עוד היה מנהל הישיבה גם כלפי חוץ והיה חייב לטפל במישרין בכל העניינים הכספיים הנוגעים לישיבה.

אהבתו של ר' משה מרדכי לישיבה עברה כל גבול, ובשום פנים ואופן לא הצליחו להניעו כי יעזוב את הישיבה וע"י כך ייטיב גם את מצבו החמרי. ראשי הקהלה בעיר ביאליסטוק, עיר ואם בישראל, שמו בו את עינם ורצו להכתירו בכתר הרבנות, שישמש מנהיג עדתם, והציעו לו משכורת הגונה, כדי שיוכל לחיות מתוך הרחבה, דחה את הצעתם בשתי ידים באמרו: „כיצד אוכל לעזוב את הישיבה הקדושה בשביל הנאותי הגשמיות?, איככה אוכל לחיות

בלעדיה?". אנשי ביאליסטוק לא קיבלו את סירובו כמוגמר והוסיפו להפציר בו ואף שידרו משלחת של שתדלנים להרבנית, שניסו לדבר על לבה בהבטיחם לה דירה מרווחת בת שבעה חדרים עם כל הנוחיות, לא זז ר' משה מרדכי מהחלטתו הנחושה ואמר: אף אם יתנו לי כל הון שבעולם, לא אדור אלא במקום תורה. נוח לי להיות עם כל בני הישיבה ולסבול מחסור, מלעזבה לנפשה ולחיות חיי תענוגים של עושר וכבוד.

על המשך פעליו של רבי משה מרדכי אפשתיין כראש־ישיבת סלובודקה שבארץ־הקודש, נרחיב את הדיבור בפרק „חברון" דלקמן.

ר' יצחק בלאזר, ר' איצלה מפטרבורג.

ר' יצחק בלאזר תלמידו המובהק של ר' ישראל מסלנט ואחד ממפיצי תורתו, היה גאון בתורה ובמוסר. בנעוריו לא חשב לעשות את ההוראה קרדום לחפור בה, ולמד את אומנות הצבעות, כדי להתפרנס מיגיע כפיו. אולם ר' ישראל מסלנט, בהכירו את כושר נפשו לרבנות ואת הצורך ההכרחי ברבנים מסוג זה, ציוה עליו להיות רב בישראל, ובשנת תרכ"ב, בהיותו בן עשרים וחמש, קיבל את הרבנות בעיר הבירה הרוסית פטרבורג, וכיהן בה כשש־עשרה שנה. שמו יצא כאחד מגדולי התורה שבדור. מכל קצוי תבל פנו אליו בשאלות שונות ויצאו לו מוניטין כמשיב בהלכה ממדרגה גבוהה. שם חיבר את ספרו „פרי יצחק", ב' חלקים, בו התגלה כוחו הרב בש"ס בבלי וירושלמי, בחריפות ובבקיאות. בפטרבורג מצא ר' יצחק בלאזר שטח רב גם לעבודה ציבורית. וכן היה מחונן בכשרון דבור רב, והתפרסם לאחד הדרשנים הגדולים בישראל. מלחמה מרה ניהל בפטרבורג עם ה„משכילים", שירדו לחייו. אך הוא ידע להשיב להם מלחמת שערה, אלא שעם כל הכבוד והעושר הרב שנחל בפטרבורג, שהיתה העשירה שבקהילות ישראל ברוסיה ושלמה לו משכורת גדולה והענקות מרובות, לא מצא ר' יצחק שם סיפוק ברבנות, כי לא מצא שם את הסביבה הרוחנית הראויה לו. עניני הציבור הרבים הפריעו לו מתלמודו. גם לא סבל את הכבוד וההתנשאות, מנימוקים מוסריים, ואחרי ששרת בפטרבורג כשש עשרה שנה, התפטר מכהונתו. הוא התישב בעיר קובנה, קנה בית גדול במחיר עשרים וחמשה אלף רובל, חסכונותיו מרבנותו בפטרבורג, והתפרנס מהכנסת שכר הדירות. באין לו דאגות פרנסה וטרדות ציבוריות, יכול היה להתמסר לגמרי לתורה וליראה. הוא התמנה בשנת תר"מ למנהל כולל־האברכים בקובנה, כמו כן תמך תמיכה כספית בישיבה סלובודקה והירצה בה שיעור תורה ומוסר.

כאשר גוסדה הקרן הידועה של הנדיב עובדיה לחמן, (שעליו כתבנו בראשית דברנו) ושבעזרתה הוקמו והוחזקו ישיבות וכוללים רבים ומפעלים שונים, מינו את רבי יצחק בלאזר לעמוד בראשה. גם האחוזה שנקנתה בכספי מר לחמן, שהכנסותיה היו מוקדשות להחזקת תורה, עמדה תחת פיקוחו. בכל הענינים

האלה עזר שלא על מנת לקבל פרס, כדי להוכיח עד כמה הגיעה זהירותו לבלי ליהנות במאומה מהמוסדות שטיפל בהם, כדאי לציין עובדה אחת. בשעת ישיבת הנהלת הכולל, היו רגילים לכבד את הנאספים בסיגאריות על חשבון קופת הכולל. ר' יצחק בלאזר לא נטל אף פעם מן הסיגאריות הללו.

מלבד פעולותיו למען הכולל, התמסר בכל לבו לעבודת ה' ולהשתלמות עצמו. בראותו את המניע העיקרי של האדם — ביראה, הטביע בנפשו יראת־אלקים מופלגת, כל הויתו הפיקה יראה ופחד. את פחדו מעבירה אין לשער. היה מטיל עליו חומרות רבות ומלא תמיד חששות וחשדות בעצמו. סיסמת חייו היתה — לימוד המוסר. הוא היה מקדיש שעתיים ביום ללימוד המוסר, בהתבודדות ובהתפעלות, שעה אחת בבוקר ושעה אחת בערב. בעיקר, התגלתה עבודתו ביראה בחודש אלול ובימים הנוראים. בימים אלו קבע לו סדר חיים אחר. הוא היה נוהג מר"ח אלול עד למחרת יום־הכיפורים לעזוב את ביתו ולהתבודד במקומות מיוחדים: במעון הקיץ שלו, או בבית־המדרש שבסלובודקה. במשך ימי ההתבודדות היה פורש מכל עניני העולם, אינו מדבר דברי חולין ועוסק רק בעניני תורה ומוסר. תלמידי סלובודקה היו באים למקום התבודדותו בזמנים קבועים, והוא היה מרצה לפניהם שיחות־מוסר ודברי התעוררות. בימים אלה היה מתעטף ביראה וקדושה, וחרדת אלקים היתה נופלת עליו. יש שהיו מוצאים אותו כשהוא רועד ממש מאימת הדין. רוב זמנו היה מבלה בלימוד המוסר. תפילתו בזמן זה היתה מוזעזעת. הוא היה משתפך בבכיה חרישית וכל השומע היה נרעד. גם שיחותיו המוסריות באותו חודש היו נלהבות יותר. בימי התבודדותו בסלובודקה היה מטיף את שיחותיו בישיבה, שהיתה מתמלאה בחדשי אלול גם מרבני הסביבה ומתלמידים לשעבר.

אך כשהגיעו ימי חג הסוכות, היה ר' יצחק בלאזר נהפך פתאום לאיש אחר ומתמלא רוח של שמחה. בני־הישיבה והכוללים היו מקיימים בו הקבלת פני הרב ברגל באחד מלילי שמחת בית־השואבה, והיו מבלים אצלו בתהילות ותשבחות ובשירה עד אור הבוקר. הוא היה מבדח את הקהל בדברי חרוזים בלוית הניגון המיוחד להם, ומביע בהם רעיונות התעוררות מעניני דיומא ודברי בדיחה משולבים בקורת נאה על הרבנים והתלמידים המשתתפים.

לשיא פיסגת השמחה היה מגיע ב"שמחת תורה". הוא היה מפזז כל היום ולהתלהביותו לא היה גבול. וגם בהתנהגותו בפורים הפליא. דעתו היתה שיש חובה בפורים להתבסם ממש והיה שותה בפורים בלי שיעור, והיה עובר את רחובות העיר קובנה כשהוא מפזז ומכרכר ושר שירים שונים[10].

מידותיו והתנהגותו השפיעו השפעה רבה על תלמידי ישיבת סלובודקה, ואישיותו היתה מעורבת במידה רבה במחלוקת שפרצה בין המוסרנים ומתנגדיהם.

10) ראה את הספר „תנועת המוסר" מאת הרב דב כץ, כרך שני, תל־אביב, תש"י.

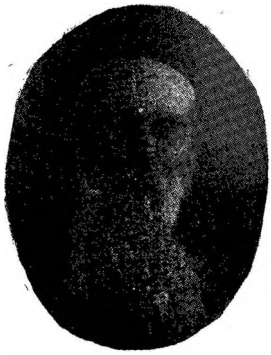
המחלוקת בין המוסרנים ומתנגדיהם.

בשנים תרנ"ו — תרנ"ח קמה התנגדות גדולה נגד שיטת המוסר ורבים יצאו בהאשמות כבדות על המוסרניים, שיצרו כעין כיתה חדשה בישראל ותיקנו להם דרכים חדשות ביהדות שלא ידעון אבותינו ואבות־אבותינו. המחלוקת התרכזה בישיבת סלובודקה. מתנגדי שיטת המוסר ביססו את טענותיהם על זה שהנהגת לימוד המוסר באופן קבוע בין סדרי־הלימוד היום־יומים גורמים לביטול תורה, גם רבנים רבים, וביניהם גדולי תורה, נימנו על המתנגדים למוסר, וביניהם היה ר' צבי ראבינוביץ זצ"ל.

ר' צבי ראבינוביץ בנו של ר' יצחק אלחנן, שישב באותו זמן על כסא הרבנות בקובנה במקום אביו, שנימנה על מתנגדי המוסר, קרא לאסיפה בביתו והזמין את ר' יצחק בלאזר לתת בירור על החיכוכים בישיבה בענין לימוד המוסר. באסיפה זו נשמעו תלונות והאשמות רבות על חשבונם של המוסריים בכלל ועל הנהלת הישיבה בפרט. רבי יצחק בלאזר ישב כל הזמן והקשיב במנוחה לכל דברי הקטגוריה מבלי להגיד כלום. כשהגיע תורו להשיב על דברי האשמה, קם ממקומו, אמר „לילה טוב" והלך. הוא ראה שאין תועלת בויכוחים, כי יש לנאספים הנחות קדומות ביחס למוסר, וכל דיבוריו לא ישנו את דעותיהם במאומה, ומצא את השתיקה לאמצעי הטוב ביותר. וכדי למנוע מחלוקת, עזבה ישיבת „כנסת ישראל" בסלובודקה, למחרת האסיפה הזאת, את בית המדרש הישן, מקום איכסונה במשך כל השנים, ועברה ביחד עם תלמידיה הנאמנים לשיטת המוסר, לבית המדרש של הקצבים, ובמקומה, בבית המדרש הישן, הוקמה על־ידי מתנגדי המוסר ישיבה אחרת בשם „כנסת בית יצחק".

התשובה היחידה שנתן ר' יצחק בלאזר בכל המחלוקת הזאת, היתה „מידעה קטנה" שפירסם ב„המליץ" של אותה שנה, שנת תרנ"ז, ובה אמר: „לבקשת רבים ושלמים מאתנו לברר וללבן מעט דעתנו ע"ד התעוררות הרבנים על אודות המוסר והוגיו, ישיבת סלובודקה ותלמידיה, כי בקרוב תודפס במכתבי העתים דעת רבני וגאוני זמננו המחזיקים והמחזקים לימוד המוסר ושיטתו, ובאשר לבירור מהותו של המוסר — הוציא נוציא בקרוב ספר מיוחד", הוא קיים את הבטחתו, באותה שנה יצא כרוז מטעם הרבה גדולי תורה שבאותו דור, בשם „למען האמת", לזכותם של בעלי המוסר ושיטתם (ב„המליץ", גליון ק"ד, תרנ"ז) ובשנת תר"ס הוציא ר' יצחק בלאזר את ספרו „אור ישראל" להעמיד את העולם על טיבה של שיטת המוסר.

מאז לא הוסיף קחת חבל בויכוח. מידת השתקנות היתה אחת המידות המצוינות שלו. פעם נקראו ה„סבא", ר' נתן צבי פינקל, ורבי יצחק בלאזר לאסיפת רבנים, כדי להשיב על שאלות שונות בקשר עם המחלוקת על המוסריים. באסיפה באו לידי שיחה בדברי תורה, שכל הרבנים לקחו בה חלק וכל אחד חיוה את דעתו, פרט לר' יצחק בלאזר שלא פצה את פיו כל הזמן. ה„סבא"

ר׳ נתן צבי פינקל, מיסד ישיבת סלובודקה.

הצטער מאד על זה, כי אם יתקבל הרושם שר׳ יצחק איננו מגדולי התורה — לא תהיה לו ההשפעה האוטוריטאטיבית הדרושה בענין המחלוקת. כשעזבו את האסיפה שאל אותו ה״סבא״ לסיבת שתיקתו. ר׳ יצחק בלאזר תמה מאד ואמר: ״וכי חתן אנוכי, שעלי להראות את חכמתי״.

בימי המחלוקת קרה מקרה־גבלה ממש, ששני בני־בליעל זרקו כמה ספרי־מוסר לבית־הכסא. מעשה זה שגרם לחילול־השם ולביזוי שמות הקדושים, עורר התרגזות עצומה, בציבור. הוציאו את השמות מבית־הכסא וקברום. פעולה זו הוכיחה כי הקדיחו את התבשיל, ואש המחלוקת החלה לשקוע.

תקציבה של הישיבה ופרנסת תלמידיה.

מה היתה פרנסתם של בני־הישיבה? רק מספר קטן של צעירים רכים בשנים היו בני אמידים. הרוב הגדול והמכריע קיבל תמיכה מקופת הישיבה בסך שנים — חמשה רובלים, לערך, לחודש. סכום התמיכה היה נקצב לפי גדלו של החניך בתורה ומתוך התחשבות עם גילו ואישיותו. בחורי־הישיבה הצעירים יותר היו אוכלים ״ימים״, יום יום אצל בעלת־בית אחרת. והמבוגרים יותר גרו בדירות פרטיות, ובעלת־הבית היתה גם מאכילה אותם. בהקפה, כי בקופת־הישיבות לא היה מוחז כסף בשפע, שאפשר יהא לשלם את הקיצבה הקבועה ללומדים. ראש־הישיבה היה קוצב תמיכה מסויימת לחניך כשנתקבל לישיבה. על חשבונה של תמיכה זו היתה בעלת־הבית של החניך מקיפה לו גם שכר־דירה וגם צרכי אוכל. ההקפה נמשכה זמן שלם. בסופו של הזמן היה בחור־הישיבה מקבל פיתקא מהנהלת הישיבה, שבה נרשם סכום הכסף שהישיבה חייבת לו. פיתקא זו היה מוסר לבעלת־הבית כתשלום חובו. תמיכת הישיבה לא הספיקה אפילו בצמצום. הבחורים ״הגדולים״ היו משיגים תלמידים בשכר מסויים.

ה„מאושרים" האלה התפרנסו „בריווח". שאר התלמידים, או שהיו מקבלים תמיכות־כסף קטנות מאת הוריהם, כדי לאזן את „תקציבם", או שהיו לווים קצת כסף מקופת ההלוואה שבישיבה. תלמיד שלא זכה לא לזה ולא לזה היה מוכרח להעמיד את מספר סעודותיו ליום על אחת או שתים לכל היותר.

ה„סבא", שהקים את ישיבת סלובודקה ודאג לתקציבה, ביטל שיטה זו של פרנסת התלמידים, באשר השאירה טעם לפגם בהרגשות בחורי הישיבה, שראו עצמם מושפלים עת קיבלו את ארוחותיהם אצל בעלי־הבתים ובמגורם בחדרי לינה בלתי־מתאימים. ה„סבא" סידר שכל תלמיד יקבל מדי שבוע בשבוע סכום של 2-3 רובלים, מלבד הלחם הנקבץ על־ידי בעלי בתים מתנדבים ונחלק אחרי כן על־ידי הרב יצחק מלצר (או כפי שכינוהו: ר' יצחק המחלק, על שם עבודת החלוקה, בה עסק). על־ידי כך ביטל ה„סבא" את המנהג של אכילת „ימים" אצל בעלי־הבתים, ולא זה בלבד, אלא שהודות לשיטתו החדשה לא היו עוד התלמידים תלויים בבעלי־הבתים, אלא נהפכה הקערה על פיה. בעלי־בתים נעשו תלויים בתלמידים, כיון שהרויחו על ידם ממכירת צרכי־מכולת ומהשכרת חדרים. המהפכה הדראסטית הזאת במערכת חייהם הגשמיים של התלמידים גרמה להרמת קרן התורה, ובכל שכבות העם נוצר יחס של כבוד ודרך־ארץ לתורה וללומדיה. התואר „בחור עני" (ארעם בחור), שבו היו רגילים להשתמש לגבי בחור־ישיבה נעלם לאט לאט ואת מקומו תפס התואר המכובד „איש־ישיבה". כן הקדישו תשומת־לב מיוחדת בסלובודקה לצורת לבושם של תלמידי־הישיבה, והקפידו על ה„איצטלא של תלמידי חכמים" שתהא שלימה, ולבן סיפקה ההנהלה לתלמידים את האמצעים הדרושים שיהיו מלובשים נאה ושלא יימצא רבב על בגדיהם, כדי שעצם הופעתו החיצונית של בן־ישיבה תגרום להגדלת כבוד התורה וגושאיה. בן־ישיבה סלובודקאי קיבל על־ידי כך צביון חיצוני מיוחד, עד כדי כך שממבט ראשון אפשר היה לקבוע, לפי הופעתו וצורתו החיצונית, את זהותו.

מפאת פרסומה הרב, זרמו לישיבת סלובודקה תלמידים רבים מכל קצוי ארץ, מאירופה ואף מאמריקה. ועם ריבוי התלמידים גדלו גם הוצאות הישיבה, והתמיכה החדשית הקבועה מאת הנדיב לחמן ומקרנו לא הספיקה עוד לקיים את הישיבה ולכסות את תקציבה. ה„סבא" היה נאלץ לשלח שדרי"ם, כמנהג שאר הישיבות, וכתוצאה מכך נוצר קשר תמידי עם העולם הרחב.

בתקופת המחלוקת בין המוסרנים ומתנגדיהם נסתתמו גם מקורות ההכנסה של הישיבה, וקיומה הועמד בסכנה. באופן מפתיע קיבל אז ה„סבא" שלש מאות רובל, סכום הגון באותן השנים, שהציל את המוסד. הכסף הזה נשלח בעילום־שם. אחרי כן נודע ל„סבא" כי את הכסף שלח ה„חפץ חיים". שהבין את חשיבותה של הישיבה והעריך את מפעלו של ר' נתן צבי פינקל.

דאגת ה„סבא" למוסדות־תורה אחרים.

מן היום שבו נטל עליו ר' משה מרדכי אפשתיין את חלק־הארי בעולה של הנהלת הישיבה בסלובודקה, היתה ל„סבא" יותר אפשרות להתענין במוסדות־התורה האחרים אשר בליטא, והחל להקדיש תשומת־לב מיוחדת לכל ישיבה וישיבה. הוא פעל גדולות ונצורות להעלאת רמתה של ישיבת סלובודקה בסלוצק (שבראשה עמד ר' איסר זלמן מלצר), עמד עמה בקשר תמידי ולא חס על כוחותיו וזמנו, ובשנות קיומה הראשונות היה נוסע לסלוצק מדי פעם בפעם לחודש—חדשיים להשמיע את אמרותיו העמוקות לבני הישיבה ולעודדם ולחזקם ברוחם ונפשם. בסיועו ובהשפעתו נוסדו גם הישיבות בעיירות מאלק, ברייזנסק, גרודנה ועוד. ה„סבא" עמד בקשרי־מכתבים תמידיים עם הרבנים של המקומות הללו, וגם שלח אליהם כמה מבחורי ישיבת סלובודקה. בהשפעתם הישירה של הללו, נוספו אליהם במרוצת הזמן עוד תלמידים רבים מערי־השדה הסמוכות. בהתבסס הישיבות דהתם באופן המניח את הדעת, חזרו תלמידי סלובודקה למקור יניקתם הרוחנית, לסלובודקה, וגם הביאו אתם תלמידים חדשים שלפי ראות עיניהם התאימו לפי כשרונותיהם וידיעותיהם לישיבה המרכזית. הנה כי כן נוצר קשר רוחני תמידי בין ישיבית סלובודקה לשאר הישיבות. השפעתו הרוחנית של ה„סבא" היתה אמנם מורגשת גם בישיבות ההן והוא טרח למצוא לכל ישיבה את מנהלה וראשי־המתיבתא הראויים לה, כדי להגדיל בהם תורה ולהאדירה. בהשתדלותו נתמנה ר' נפתלי טרופ כראש־מתיבתא בישיבת ה„חפץ חיים" בראדין. ענין מיוחד גילה בישיבת מיר. וכאשר בנו של ה„סבא", ר' אליעזר יהודה פינקל, נשא לאשה את בתו של ר' אליהו ברוך קאמאי, אב"ד ורישׁ־מתיבתא במיר, נתמנה ר' אליעזר יהודה לראש־ישיבה שני ובנו של ה„סבא" הכניס אליה את שיטת סלובודקה. ולא אמר בזה די, אלא שלח מסלובודקה מספר בחורי־ישיבה, וכן העביר למיר את ר' זלמן דולינסקי, המכונה ר' זלמן ראדינר, לכהן בה בתור מנהל מוסרי. הודות לתגבורת מוסרית זו חל שינוי אדיר במצב חינוכה והשפעתה הרוחנית של ישיבת מיר.

ישיבת סלובודקה עורכת „גלות" בקרמנצ'וג.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת תרע"ד, נאלצה הישיבה לקחת את מקל הנדודים בידה. בגלל הפקודה שהוצאה על־ידי שלטונות הצאר כי אסור ליהודים להימצא בסלובודקה ובקובנה, אשר סביבן נמצאו מבצרים צבאיים, הועברה הישיבה על תלמידיה לעיר מינסק ואחר־כך לעיר קרמנצ'וג, ושם המשיכו ה„סבא" יחד עם ר' משה מרדכי אפשתיין במסירות־נפש ממש את עבודתם. בשנים ההן שרר רעב גדול במדינה ומלבד זאת פקדו את יהודי רוסיה גזירות רעות, רדיפות ופוגרומים. לציון של כבוד ראויים יהודי קרמנצ'וג בגלל יחסם הנפלא אל הישיבה. בימים ההם, כשהעיר היתה סגורה ומנותקת מן העולם בגלל מלחמת־האזרחים והפרעות, סיפקו יהודי קרמנצ'וג לבדם את

כל צרכיה של הישיבה ברוח של הקרבה עילאית. אפילו בשעה שכדורי־מוות עפו מכל הצדדים והיציאה לרחוב היתה כרוכה בסכנת־נפשות ממש, לא נרתעו יהודים רבים מללכת לתוך האש ולהביא יום־יום לבחורי הישיבה את מזונם. למרות התנאים הקשים שבהם התקיימה הישיבה בימי־החירום ההם, לא נדם שם קול התורה, וה„סבא" העריך את התקופה ההיא כתקופת עליה בתורה ובמוסר.

בנין הישיבה בסלובודקה נשאר שומם וריק, וקול התורה לא נשמע בה עוד. בינתים נכבשה קובנה וסביבותיה על־ידי החיילות הגרמנים. לראש־העיר קובנה וסלבודקה נתמנה ע"י שלטון־הכיבוש הגרמני אדם אחד בשם האזה. הוא היה תושב מקומי, שעד לקבלת המשרה הזאת לא התערב בפוליטיקה. הוא ריצף ותיקן רחובות רבים בסלובודקה, שעד כה היו מוזנחים ומלוכלכים, ובהיתקלו בבנין־הישיבה הגדול, חקר ודרש לבעלות הבנין והתענין לדעת מדוע משאירים אותו ריק מבלי לנצלו למטרה כלשהי. הסבירו לו יהודי המקום שזהו בית־ספר גבוה לרבנים, אלא שבגלל גזירותיהם של הרוסים, נאלצו התלמידים לנדוד למקומות מרוחקים ברוסיה ועל כן עומד לעת עתה הבנין ריק מתושביו. ראש־העיר הצהיר, כי יקבל את הבנין לידיו, באשר יש לו תכנית מה לעשות בו, אלא הוסיף לשאול אם יש רב בעיר, והביאוהו את הרב ר' ניסן יבלונסקי. הרב אמר לו כי בדעתו לפתוח את הישיבה מחדש, אלא שרוב התלמידים מתגוררים עתה בווילנא ובשאר הערים הסמוכות, ונבצר מהם לבוא לסלובודקה בעטיו של האיסור הממשלתי לעבור מעיר לעיר בלי רשיון מיוחד מטעם המושל הצבאי. ראש־העיר האזה השיב כי הוא ידאג לסדר את הענין וישיג בשביל בחורי־הישיבה את הרשיונות לחזור לתלמודם. ובשנת תרע"ו, בעצם ימי מלחמת־העולם הראשונה, נפתחו שערי הישיבה מחדש ע"י ר' ברוך הלוי הורביץ, אב"ד דאלקסוט, והרב ר' ניסן יבלונסקי. כמנהל רוחני נתקבל ר' ירוחם לייבוביץ, שמילא כעבור זמן ידוע אותו תפקיד בישיבת מיר. ביום פתיחת הישיבה מחדש לבשו יהודי העיר חג, ושמחה השתררה בין האוכלוסיה היהודית. בחגיגת־הפתיחה השתתפו גם ארגוני־סעד ראשונים, שהושיטו יד להקמתה מחדש. והיוזמים העיקריים היו הרבנים ד"ר קרליבך וד"ר ראזענר. מאמר גדול פורסם אז גם בעתון הגרמני „ברלינר טאגבלאט", ובו העריכו את חשיבות פתיחת שעריו של בית־הספר הגבוה לרבנים.

בשנת תרפ"א, בחודש אלול, חזרה ישיבת־סלובודקה המקורית מגלות רוסיה והתאחדה עם החדשה, אשר הוקמה בימי שלטון־הכיבוש הגרמני. הואיל והרב ר' ניסן יבלונסקי הגר לארצות הברית ונתקבל כראש ישיבה ב„בית המדרש לתורה" בשיקאגו, ורבי ירוחם לייבוביץ נתמנה למשגיח רוחני בישיבת פוניבזוש, הוזמן לר"מ בישיבת סלאבודקה ר' ברוך הלוי הורביץ. הוא נולד בשנת תרל"ב בעיר פוניבזוש ולמד בישיבת סלובודקה. הוא היה תלמידו המובהק של ר' יצחק יעקב רבינוביץ, ר' איצלה מפוניבזוש, כאשר זה כיהן כראש־הישיבה.

ר׳ ברוך הלוי נכנס בקשרי־משפחה עם הגביר ר׳ שרגא פייבל פראנק, שהיה חותנם של ר׳ משה מרדכי אפשתיין ור׳ איסר זלמן מלצר. הוא נתקבל לרב בעירה אלקסוט, אף היא פרוור בקובנה. כעבור זמן מה עבר להרצות בישיבת ר׳ צבי הירש לוויתן בסלובודקה. שיטת למודו הצטיינה בעמקות ובהבנה בהירה כדרך רבו הגאון ר׳ איצלה. ר׳ ברוך הלוי הורביץ היה גם עסקן ציבורי מפורסם ונבחר לנשיא אגודת הרבנים בליטא.

תקופת השגשוג של הישיבה.

אחרי המלחמה העולמית הראשונה תפסה ישיבת סלובודקה מקום ראשון בין הישיבות המפורסמות ביותר במזרח אירופה. לישיבה המורחבת החלו לנהור תלמידים חדשים מכל קצווי תבל. בשנת תרפ״ב היו מנהלי־הישיבה נאלצים לפתוח אולם־לימודים מיוחד בשביל התלמידים בגיל צעיר יותר שנתקבלו למוסד זה לא־מכבר, כיון שבנין הישיבה כבר היה צר מהכיל את מאות התלמידים. ע״י מציאת מקום לימוד מיוחד לצעירים ולחדשים היתה להנהלה גם כוונה חינוכית־פדגוגית, לחלק את הכיתות לפי הגילים ולפי דרגת־התפתחותם של התלמידים וידיעותיהם. קודם לכן, כאשר היו הצעירים הטירונים לומדים ביחד עם הגדולים הותיקים, שמהם היו כבר ידענים גדולים, הרגישו הצעירים עצמם פחותי־ערך ובטלים בין הלומדים בעלי־הוותק וגם לא יכלו להשיגם. קביעת מקום נפרד לצעירים הקלה על קליטתם ולימודיהם. לשם זה קבע ה״סבא״ שלש מחלקות ליוצאי הישיבה הקטנה תחת הנהלת בנו ר׳ משה פינקל, וקיימו את השיעורים בבית־המדרש של הקצבים. ישיבת הצעירים נקראה בשם «אור ישראל» ושימשה כעין סניף מקביל לישיבה הגדולה. ואחרי גמר התלמידים את שלש המחלקות של ישיבת «אור ישראל». הועברו לישיבת «כנסת ישראל». סדרי־הלימוד והמוסר היו דומים בשני המוסדות הללו, אלא שלכל מוסד ומוסד היה מנהל רוחני אחר וראשי־מתיבתא אחרים. ראשי הישיבות היו ר׳ יצחק אייזיק הירשוביץ, שכיהן אחרי כן כרב בווירזבולובה; ר׳ מרדכי דזיקאנסקי; ר׳ יחזקאל ברנשטיין, מחבר ספר «דברי יחזקאל», שנהרג על קדוש השם; ר׳ יוסף פארבר, כעת ראש ישיבה בהיכל־התלמוד בתל־אביב; ר׳ יצחק ברוכזון — מנהל רוחני, עתה המנהל הרוחני של ישיבת לומזה בפתח־תקוה.

אף תקציבה המלא קיבלה ישיבת «אור ישראל» מקופה «כנסת ישראל».

בשובם מקרמנצ׳וג לסלובודקה, בשנת תרפ״א, חידש ה״סבא״ את «כולל האברכים» בסלובודקה, שהיה קיים לפני פרוץ המלחמה, כדי שיתמסרו אך ורק ללימוד ולהשתלמות ויהיו לאור עמנו לדור הבא. לשם כך בחר בעשרים אברכים מבחירי הישיבה, מצויינים בתורה ויראה, ויסד אתם את הכולל הנקרא «כולל בית ישראל». הוא סיפק את צרכיהם להם ובני־משפחותיהם ברחבות ובכבוד, כדי שיוכלו לשבת על מעיני התורה מתוך הרחבה ויישוב־הדעת. את הנהלת הכולל מסר ה״סבא״ בידי חתנו ר׳ יצחק אייזיק שר. כעבור זמן־מה

פתח גם רבה של קובנה בעירו, ר' אברהם דובר שפירא, את הכולל בעירו. בקרב הימים התאחדו שני הכוללים תחת הנהלתו של הרב שפירא וסגנו ר' יצחק אייזיק שר.

ר' יצחק אייזיק שר, ראש־מתיבתא וראשי־ישיבה.

ר' יצחק שר. חתנו של ה"סבא", היה ריש־מתיבתא בסלובודקה עוד משנת תר"סט, הוא נולד בשנת תרמ"א בעיר האלוסק, למד בצעירותו אצל ר' ברוך בר לייבוביץ, רב העיר, ואח"כ בישיבות וולוזין וסלובודקה, ונפטר בבני ברק בשנת תשי"ג. משנת תרפ"ח היה הוא לראש־הישיבה, הרצה שיעורים, וניהל שיחות מוסריות. הוא קיים את תורת־המוסר בגופו בצורה עילאית. כל מחשבה נשגבת שהביע היתה לא רעיון מופשט, אלא אספקלריא של התנהגותו ומעשיו עצמו. היתה אצילות נפלאה בכל הליכותיו, שהקסימה כל רואיו. כל תנועה שלו וכל הגה שיצא מפיו אמרו הוד ותפארת־מלכות. כל בני־התורה היו כבני־מלכים בעיניו, ולכן לא היתה דעתו נוחה מדרשותיהם של המגידים והשדרי"ם בבתי המדרשות, שקראו לקהל לתמוך בבחורי־הישיבה בנימוק שהם עניים ואביונים, ואין להם לחם לאכול ובגד ללבוש. לפי דעתו של ר' יצחק אייזיק שר, אין זה נכון להשתמש במונחים כאלה כלפי בני־תורה. כל הלומד תורה — אמר — בן־מלך הוא. ואיככה זה יתכן, שבן־מלך יהא עני ואביון? הוא לא יכול היה לשאת שבחורי־ישיבה מסתכלים על עצמם כעניים ואביונים, שבורים ורצוצים בנפשם. לכן השתדל בכל כוחותיו להשיג בשביל בן־הישיבה את כל צרכיו ולמלא את כל מחסוריו, כראוי לבני־תורה. בשעת ביקוריו בארצות־הברית לטובת ישיבת סלובודקה, הדגיש תמיד בדרשותיו אותו עקרון באמרו, שבני הישיבה הם כולם בחורים עשירים לבושים היטב ויש להם די למילוי כל צרכיהם, אלא שהוא מבקש את הציבור היהודי להרים את תרומותיו בשביל הישיבה, כדי שיהיה גם ליהודים סתם חלק בתורתם.

ר' יצחק אייזיק שר עלה לא"י בשנת תש"א ויסד בבני־ברק ישיבת סלובודקה הקיימת עד היום, ראש הישיבה כעת הוא חתנו הרב ר' מרדכי שולמן.

המנהל הרוחני ר' אברהם גרודזנסקי.

זמן קצר לפני פרוץ מלחמת־העולם הראשונה, בראשית שנת תרע"ד, נתקבל כמנהל רוחני לישיבה ר' אברהם גרודזנסקי. הוא נולד בשנת תרמ"ג בוורשה. אביו, ר' יצחק, נחשב לצדיק וגדל־רוח, יסד ישיבה, שהיתה ידועה בשם "ישיבתו של ר' איציק". הוא היה מכניס־אורחים גדול וביתו היה תמיד פתוח לכל עובר־אורח, ובפרט לתלמידי־חכמים. גם ה"חפץ חיים", בבואו לוורשה, התאכסן בביתו. בצעירותו שלחו אביו לראדין, להסתופף בצלו של ה"חפץ חיים" וינק משרשי הקדושה השוררת שם, וישתה ממבועי התורה והחכמה. כאשר התקבל לישיבת סלובודקה, עוד היה בחור צעיר. אולם ה"סבא" עמד תיכף על תכונותיו וכשרונותיו הנעלים וקירבהו בכל גודל־לבו. בני־הישיבה המבוגרים

ממנו היו כולם מלאי התפעלות משכלו הבהיר, מטהרת מידותיו ומעדינות־נפשו. כולם כאחד הביעו את הערצתם הכינה לבחור הצעיר הזה והחשיבוהו למרות גילו הרך לאיש רום־המעלה וכוזן שקנה חכמה. נפשו של ה"סבא" היתה קשורה בנפשו. הוא ראה ב"סבא" ספר מוסר חי והשתדל להימצא תמיד בד' אמותיו, כדי ללמוד ממנו על כל צעד ושעל.

ללימוד המוסר הקדיש הרבה מזמנו וממרצו וחידש, שיפר והרחיב את מסגרת המוסר, והטביע עליה את חותמו המיוחד. את שיטת מוסרו בנה ר' אברהם גרודזנסקי על יסודות ההלכה, וזה היה חידושו העיקרי בשיטת סלו־בודקה. כל שאיפתו היתה למצוא נקודות־אחיזה ממשיות לרעיונות המוסר בהלכה המעשית. כל שיחה מוסרית שלו היתה שלובה ודבקה בהלכה, ממנה לא זע ולא התרחק אף כמלוא נימא. שיטתו היתה שקשר בל ינתק מקשר את ההלכה עם האגדה, ואין להפריד ביניהן בכל אופן. את השקפתו זו ביטא באימרתו הידועה, כי המהרש"א לא היה צריך להפריד בין חלק ההלכה והאגדה שבתורה, באשר הן הנן חטיבה אחת בלתי־נפרדת.

הוא היה עדין־נפש וניהל את שיחותיו המוסריות בפני חבר תלמידיו בצורה שכזו, שלא הוכיח את שומעיו על העבירות שהם עוברים, או על קלקול המידות, אלא העלה את ערכם בעיני עצמם, עד שהם עצמם נרתעו מפני סטיה קלה שבקלות ממידות־המוסר הנשגבות. הוא תאר בפניהם את האדם, שהוא שיא הבריאה בגדלותו ומוכשר להגיע לשמי־מרומים ולהעלות את הבריאה אתו יחד. ואם זהו האדם וזוהי מהותו הנשגבה, הייתכן שלא יקפיד על מידותיו? הייתכן שייגרר אחרי עבירות קטנות או גדולות, שהנאתן היא בת־חילוף? ר' אברהם היה מומחה רב במקצוע הפסיכולוגיה והכיר את כוחות־הנפש של תלמידיו הכרה חודרת ומעמיקה. על כן היה מוכשר להטיף לכל תלמיד דברי מוסר המתאימים לו במיוחד, ובשיחותיו, הן עם היחידים והן עם כלל תלמידיו, נוהר לבלי לפגוע ביציבותם הנפשית של התלמידים ולבלי לערער את בטחונם העצמי. הוא השתמש תמיד בלשון נקיה ועדינה ותמיד הדגיש את הצד החיובי שבכל דבר, הראה על האורות וציין את הנחת הנגרמת לאדם עצמו אם הוא משתמש בתכונות הטובות והחיוביות הצפונות בנפשו. מעולם לא ניסה לשכנע את תלמידיו על־ידי הבלטת הצדדים השליליים שבהתנהגותם, גם במקרה שמצא כי היא אינה מושלמת.

ביתו המה תמיד כבכוורת דבורים מתלמידי־ישיבה ורבנים או בעלי בתים סתם, אשר פנו אליו כאל רופא מומחה לנפש האדם. והוא, בעינו הפקוחה ובכשרון התמצאותו המהירה, השכיל תמיד לייעץ, להדריך ולעודד, בהתעמקו בכל ענין כאילו הצרה, צרתו שלו היא, וכן שמח בשמחת זולתו, כאילו שמחתו שלו היא.

החל משנת תרפ"ו, עם צאת ה"סבא" ר' נתן צבי פינקל לארץ־ישראל, נשאר ר' אברהם גרודזנסקי המנהל הרוחני היחידי של ישיבת סלובודקה.

ר' משה מרדכי אפשתיין, ממיסדי הישיבה בחברון.

יסוד הישיבה בחברון.

בשנת תרפ"ד אירע מאורע היסטורי כביר בתולדות ישיבת סלובודקה. חלק־הארי של המצויינים אשר בתלמידי הישיבה עלו לארץ־ישראל ויסדרו בעיר־האבות חברון את הסניף הארץ־ישראלי של סלובודקה. בראש העליה הזאת היו שני מנהיגיה הדגולים של הישיבה ה"סבא" וראש־הישיבה ר' משה מרדכי אפשתיין. על גורמי ההחלטה הזאת להקים ישיבה בחברון, מספר אחד ממבצעיה[11]:

11) ספר יזכור לקדושי חברון, תר"ץ, ירושלים.

„והיה זה באותם הימים המזהירים של שיבת ציון, ימי עידוד ותקוה, ימי התעוררות והתכוננות של עלית־העם אל ארצו, ארץ הקודש, ושם בבית־המדרש בסלובודקה, בהיכלי הישיבה, התרכזו אז מבחר כוחות רוחניים, אוצר נפלא של חיים נשגבים ונאצלים, וצמאון זה לא״י חרת בלבותיהם את האותיות הנפלאות: ע ל י ה! ואז, בימים ההם, עבר רוח קודש, רוח נעלה בין כתלי הישיבה, אל השאיפה הנשגבה לחיי־עליה, אשר שררה בישיבה, נצטרפה עוד שאיפה כבירה ועזה, נתעוררה האהבה הנפלאה והקדושה לארץ־אבות. השתרש והתפתח הרעיון הנאצל של עליה לארץ־הקודש ולחונן עפרה.

„ויקומו גבורי־הרוח, מלאים מרץ ושאיפה קדושה, ויקחו תלמודם בידם, ויצאו לעלות ארצה ישראל, ויעזבו מקום־מולדת, ויעזבו הורים ומשפחה, ושם בדרום הארץ, בחברון עיר־האבות, תקעו יתדם ויאזרו חיל גיבורי הרוח והתורה. ונהדר היה המראה בעמק חברון — מקום שם משכן ה׳ חנה, היכל הישיבה נשקף. ונפלא היה בימים ולילות־פלאים, עת עברו ברחובות חברון, ומכל עברים, מעמק והר, קולות נעימים ישמעו, קולות הוגי אמרי שפר.

„והנה חדשה! למרחקים הגיע ההד והבשורה של קול התורה האדיר, אשר ינשא מעמק חברון. וזרם של כוחות חדשים מאמריקה החל לזרום. ורצונם אדיר להיספח לנחלת ה׳. ובימים מספר לבואם, וראינו עולים הם בצעדי ענק במעלות־הקודש לחיי עליה הנהדרים של הישיבה״.

דעה זו אישר גם ר׳ משה חברוני, ראש ישיבת חברון, אשר שמעה מפי חותנו ר׳ משה מרדכי אפשתיין. „אחרי הצהרת באלפור — מסר ר׳ משה חברוני — החלו, כידוע, יהודים מארצות־הגולה לעלות לארץ־ישראל, וארץ־הקודש החלה להבנות ולהתפתח. אז היתה דעתו של ר׳ משה מרדכי אפשתיין שאם בונים את בנינה הגשמי של ארץ־הקודש, מן ההכרח לבנותה גם ברוחניות, שהיא היא היסוד העיקרי לארץ הקדושה. ומטעם זה יסד את הישיבה בחברון, מקומם של האבות הקדושים.

והיתה גם סיבה שניה להחלטה להעביר את הישיבה לארץ־ישראל. כי עד שנת תרפ״ד שיחררה הממשלה הליטאית את בני־הישיבה מן השירות הצבאי. אולם באותה שנה היתני שלטונות ליטא תנאי, שבחורי־הישיבה יהיו משוחררים מחובת הצבא רק אם יקבלו גם השכלה כללית בגדר סיום בית־ספר עממי כללי. אולם אם לא יקבלו השכלה כללית, יהיו פטורים אך ורק עד שנת העשרים ושש לחייהם, ואח״כ יצטרכו להתיצב לשירות. אלא אם כן יקבלו משרה של רב. ה״סבא״ ור׳ משה מרדכי פסקו שמוטב כי הבחורים יתגייסו לצבא, מאשר לקבל את דרישת השלטונות להכניס לימודים כלליים בישיבה, כי אז מאבדת הישיבה את צביונה כליל. כתוצאה מחוות דעתם זו התגייסו כמה בחורי־ישיבה לשירות הצבאי. אולם המנהלים הסתכלו על העתיד בעינים פקוחות והבינו כי לא לאורך ימים יסתפקו הליטאים בחוק־צבאי זה, ובמרוצת־הימים

ירחיבוהו ויטילו חובת השירות הצבאי על כל לומד־תורה בישיבה גם בלי תנאים כל שהם. מצב זה החיש את החלטתם להעביר את הישיבה לארץ־ישראל.

ראש־הישיבה ר' משה מרדכי אפשתיין שהה בחברון עד קיץ תרפ"ה ואחרי־כן חזר לסלובודקה לרגלי סידורים שונים. אך גם בסלובודקה נשאר רק מספר־חדשים, כיון שמצבו החמרי של המוסד אילץ אותו להרחיק נדוד ולצאת פעם נוספת לארצות־הברית, כדי להשיג את האמצעים הכספיים הדרושים לקיום שתי הישיבות.

בראש־הישיבה בחברון עמד ה"סבא" בעצמו. המוניטין שיצאו לישיבה משכו אליה תלמידים רבים מן העולם כולו, ועשרות מהם מאמריקה. ובזמן קצר הגיע מספר התלמידים בחברון ל־160. בימי שהותו בארץ־ישראל רכש ה"סבא" את לבבות אנשים רבים מכל החוגים והשדרות באישיותו, ורבים באו לשמוע את שיחותיו המוסריות. אך כעבור זמן־מה תקפתו מחלה ולפי פקודת הרופאים, שאסרו עליו לגור באוירה הצונן של חברון, נאלץ לעזוב את העיר ולבוא להשתקע בתל־אביב. הנהלת הישיבה נמסרה בימים ההם לידי ר' יחזקאל סרנא, חתנו של ר' משה מרדכי אפשתיין, וכן לידי ר' יהודה לייב חסמן, שהיה לפנים אב"ד בשצוצין, והשתקע בארץ. את ימי שהותו בתל־אביב ניצל ה"סבא" לארגון תלמידיו לשעבר והציע להם ליסד בתל־אביב "כולל" לאברכים מצויינים גדולי־תורה, כדוגמת הכולל אשר יסד בסלובודקה.

באותה שנה קרה ל"סבא" אסון נורא. בנו, ר' משה פינקל, אשר נסע עם קבוצת התלמידים הראשונה מסלובודקה לארץ־ישראל, נפטר בדמי־ימיו, בהיותו בן ארבעים ושתים, בחול־המועד סוכות תרפ"ו. ה"סבא" שכבר היה אז חולה אנוש, התאבל מאד על מות בנו יקירו, שהיה ריש־מתיבתא בסלובודקה והצטיין כבעל מוסר מובהק. כשהלך ה"סבא" אחרי ארון בנו, הלך לצדו רופאו הד"ר בורשטין. הרופא בדק את דופקו ואמר לו שאסור לו לבכות יותר מעשרה רגעים, פן תחול הרעה במצב־בריאותו. ה"סבא" השתפך בבכי מר לעשרה רגעים ואחר־כך הפסיק את בכייתו, עד כדי כך ידע לשלוט על מידותיו ולכבוש את יצרו.

בתל־אביב שהה ה"סבא" עד אלול תרפ"ז, וכאשר נדמה היה לו כי הוקל לו, חזר לישיבה בחברון. ובימים הנוראים של אותה שנה עוד שח את שיחותיו כרגיל לפני בני־הישיבה והאורחים המרובים, אשר הגיעו לימי אלול לחברון. ביום שלפני ערב יום־הכיפורים הוכנס לישיבה ספר־תורה חדש, שנכתב לזכר בנו ר' משה פינקל ז"ל, וה"סבא" עוד ניחל בהתדמנות זו שיחה. זו היתה שיחתו האחרונה. אחרי חג־הסוכות הורע מצב בריאותו והועבר לירושלים. ארבעה חדשים רצופים היה צמוד אל ערש דוי. בחדש מחלתו הרעישו תלמידיו בכל קצוי־תבל עולמות, ועשו מאמצים כדי להציל את רבם היקר. תלמידיו שבארצות־הברית הביאו מאמריקה פרופיסור בעל שם עולמי למיטת החולה. בכל ישיבות ליטא ופולין התפללו בלי הרף לשלומו וקבעו תענית כדי לעורר רחמי־שמים

עליו. חכמי ירושלים וגדוליה עשו ימים כלילות ליד „הכותל המערבי" והרבו בתחינות שתבוא לו רפואה שלמה. אולם בכ"ט בשבט תרפ"ז נצחו אראלים את מצוקים, וה„סבא" שבק חיים לכל חי. כבוד רב חלקו לו במותו. מכל רחבות הארץ באו להשתתף בהלוויתו. מטעם הבד"צ הכריזו על הפסקת המלאכה בעיר. גדולי הארץ הספידוהו בקינות קורעות את הלב. ירושלים התאבלה ורבבות ליוותו לבית־עולמו.

בשנת תרפ"ח עלה ר' משה מרדכי אפשתיין עם בני משפחתו לארץ ישראל, וקיבל בידיו שוב באופן אישי את הנהלת הישיבה בחברון. אולם כליה נגזרה על הישיבה מן השמים. בי"ח באב תרפ"ט פרצו פרעות בחברון ע"י ערבים פראי־מדבר, שבהן נשחטו ונהרגו 59 יהודי העיר, ובהם 24 בחורי הישיבה, ומזכירם בראשם. באו רוצחים טמאים, פראי מדבר, אל מקדש ה', אל היכל התורה, ויכבו אור עולם. נחרב ההיכל ויחד אתו נמחה הישוב היהודי בחברון.

יום לפני הפרעות התיצבו רבני חברון לפני המושל, ביום ששי לפני הצהרים היה הדבר, והביעו לפניו את חששותיהם ומסרו לו על השמועות המבהילות, כי ערבים מוסתים מתכוננים לערוך טבח ביהודי העיר. המושל (ערבי נוצרי) הבטיח להם שהוא מקבל עליו אחריות כי לא תאונה להם כל רעה, ומסר להם באופן סודי, ששוטרים רבים משוטטים בבגדי אזרחים בעיר ועומדים על המשמר, ויש לו די כוחות להשתלט על המצב. בשעה אחת אחרי־הצהרים זמן־מה אחרי יציאת ההמונים הערביים מן המסגדים, באו נכבדי הערבים המקומיים אל המנוח א. ד. סלונים, מותיקי התושבים אשר בחברון, והתפארו בפניו על השקט השורר בעיר, והבטיחו והוסיפו והבטיחו כי בחברון לא יתרחש דבר. חלפו כמה שעות. בעיר לא ניכר כלום. בני־הישיבה התהלכו ברחובות והתכוננו לקבל את פני השבת. פתאום נמסרה ידיעה מפי ערבי, כי מוטב ליהודים להסתתר בבתיהם, באשר עוד מעט תפרוצנה פרעות. עוד לא הספיקה הידיעה להתפשט, והנה החלה תסיסה בין הערבים. מכוניות באו מירושלים והפיצו שמועות מלהיבות על שפיכת דם מושלמים בעיר־הבירה, ועוררו את ההמון לטבוח ביהודים.

המון נרגז התחיל להתקהל ומילא את הרחוב. היהודים אחוזי אימת מוות אצו מבוהלים לבתיהם והתבצרו בהם. ההמון הרב התחיל להתקדם אל הרובע היהודי. בן־ישיבה אחד, שנמצא אותה שעה ברחוב, נפצע בסכין בגבו. האספסוף שם פעמיו אל הישיבה. מפאת קדושת שבת לא נמצאו בה בחורים. אלא השמש ותלמיד אחד. השמש התימני הספיק להסתתר בבור המים והתלמיד יושב על־יד הגמרא שקוע בהוויות אבייי ורבא ואינו מרגיש מהמתהווה סביבו. פתאום עפו מאות אבנים אל הישיבה. אבן גדולה שפגעה בראשו של התלמיד הראשון הממתהו. זרם דם חם זנק ושטף את דפי הגמרא. נדהם התרומם ורץ לקראת הדלת. ברגע אחד נעשה ככברה בפגיונותיהם של הרוצחים.

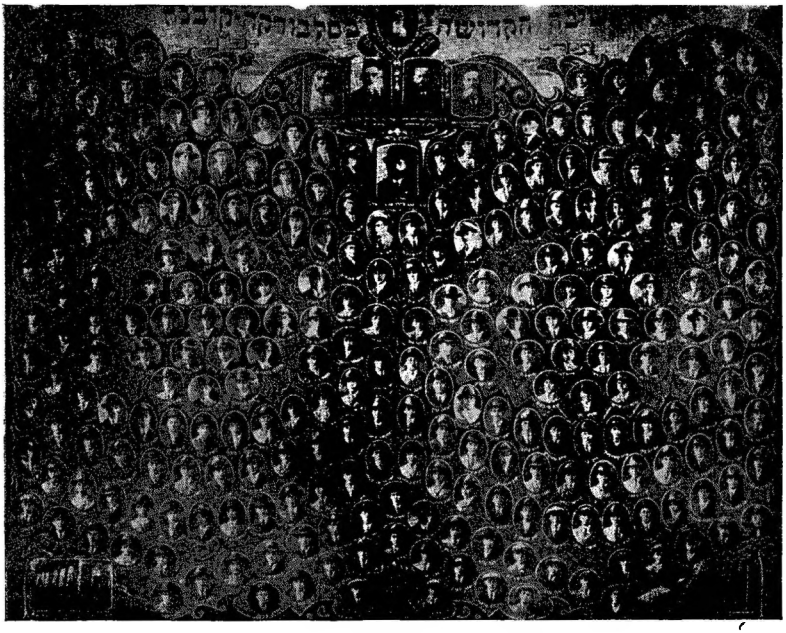
המשטרה פיזרה את ההמון והלילה עבר בשקט. הקצין האנגלי בעיר הכריז, שביום השבת ישבו היהודים בבתיהם ואל יראו בחוץ, והוא אחראי לחייהם. אולם בבוקר התמלאו שוב הרחובות המוני ערבים מחברון והסביבה, מזויינים מכף רגל ועד ראש. שוטרים לעשרות מפורקי־נשק טיילו להם כנופיות כנופיות בתוך האספסוף של אלפי פורעים צמאי־דם, המזויינים בגלוי באלות, בחרבות ובפגיונות, ואיש לא מוחה בידם. באותו יום־השבת נערכה שחיטת־הזוועה, ועד אשר החליטו השלטונות הבריטיים לשים קץ לטבח, הומתו ונדקרו ונשחטו באכזריות איומה 59 איש.

למחרת היום הוצאו כל שאר תושבי־חברון היהודים מן העיר והועברו תחת משמר צבאי לירושלים במכוניות מיוחדות שנשלחו למענם מהנהגת הישוב העברי, ומני אז לא היתה עוד כף־רגל יהודית בעיר הקדושה, שבה נמצאת מערת המכפלה. בשעת הפרעות היה בחברון גם ראש־הישיבה ר' משה מרדכי אפשתיין, הוא ובני משפחתו. חייהם היו תלויים להם מנגד, כי הרוצחים הערביים התנכלו גם לביתו וסבבוהו. ורק בחמלת ה' עליו ניצלו באורח נס מצפרני הרוצחים. כאשר העבירו ביום א' לירושלים את הפצועים ואחרי־כן את שארית־הפליטה, ביצעו את ההעברה לא בבת אחת, כי אם בקבוצות קטנות, כדי שלא להרגיז את ההמון הערבי המוסת. כאשר רצו להוציא אותו ומשפחתו ראשונים ולהעבירו לירושלים, התנגד לכך ר' משה מרדכי ואמר, כי לא יוזז מן העיר כל עיד ישאר בה עוד אחד מתלמידיו או יהודי אחר. וכן עזב את גיא־ההריגה באחרונה.

שנותיה האחרונות של הישיבה בסלובודקה.

משעלה ר' משה מרדכי אפשתיין לארץ־ישראל בשנת תרפ"ח, נתמנה לראש הישיבה ר' אייזיק שר, וחתנו של ר' משה מרדכי אפשתיין, הגאון ר' יוסף זוסמנוביץ, קבל אז את הרבנות של וילקומיר ונהרג שם על קידוש השם. תלמידים המשיכו לזרום מכל כנפי הארץ, מגרמניה ואנגליה, מאמריקה ושווייץ, מפינלנד וצ'כוסלובקיה, מהונגריה ופולין, ואפילו מארץ־ישראל ירדו לסלובודקה ללמוד. לשם חיזוק לימוד־התורה הנהיגו אז בישיבה את מנהג החבורות, שכל חבורה תבחר לה מדי פעם בפעם אחד מחבריה שירצה לפני הקבוצה כולה חידושי תורה. כן קוימו ועדים לחיזוק מוסרי, שלפניהם השמיעו המנהלים הרוחניים מפרק לפרק את שיחותיהם המוסריות. כל ועד היה בוחר לו מידה מיוחדת, כגון גאווה, כעס, עצלות וכו'. והיו מתרכזים בהגדרת השלילה שבמידה מגונה זו ותיכנו תכניות כיצד לעקרה מתוכם. ר' אייזיק שר היה מנהל שיחה מוסרית מקפת בפני כל בני הישיבה במוצאי שבתות.

בזמנו של ר' אייזיק שר זצ"ל הוכנסו סידורים נוספים בהספקת הצרכים החומריים של התלמידים כדי לאפשר להם להתפרנס בכבוד ולקיים מה שהוא היה אומר, שכל בן ישיבה בן מלך הוא.

תמונה קיבוצית של תלמידי ישיבת סלובודקה.

ההנהלה יחד עם התלמידים טיכסו עצה והחליטו לייסד מסעדה בשביל בחורי־הישיבה. בשנת תרצ"ג נפתחה המסעדה בבית חדיש בעל חדרים מרווחים עם כל הסידורים הדרושים. במסעדה ניתנה מדי יום ביומו ארוחת־צהרים בת שלש מנות, והאוכל טרי וטעים. מלצרים מיוחדים הגישו את האוכל אל שולחנות נקיים וקטנים, ל־3—4 נפשות כל שולחן. הקמתה של המסעדה היוותה גם גורם חינוכי חשוב, כיון שהתלמידים נמצאו גם בשעת האוכל בצוותא, וזה היה עליהם רוח טובה ואיפשר להם להמשיך ולשוחח בדברי תורה גם בשעת האוכל. בימי השבתות ובחגים האריכו האוכלים לשבת ושרו זמירות־שבת, שהסבי קורת־רוח גם לקהל מחוץ, ולפני בנין המסעדה היו מתאספים עוברים ושבים ונעצרים כדי להאזין לנעימת זמרתם של הבחורים, שהיתה מלווה השתפכות־נפש ונתנה להם השראה רוחנית עילאית.

מכיון שמספר התלמידים היה רב מדי מלהכיל את כלם בבת אחת בהדרי המסעדה, נחלקו האוכלים לשלש משמרות. בכרטיס הארוחה אשר בידי כל תלמיד היתה רשומה המשמרת, שאליה הוא שייך, והכל היה מסודר לנוחיותו של בן־הישיבה. חידוש זה חולל מהפכה גמורה במנהגי המוסד.

בראשית שנות השלשים קיבלה הישיבה מגרש רחב־ידים מאת הממשלה הליטאית, כדי לבנות בנין חדש ומשוכלל לישיבה, שיוכל לקלוט מספר רב של תלמידים, כיון שהבנין הישן לא יכול היה עוד להכיל את כל הלומדים. לפי סטאטיסטיקה רשמית, שפורסמה ע"י מארק ווישניצר [12], היה בשנת 1938 מספר הבחורים בסלבודקה 267, בני 17—27 שנה. בתרצ"ב הונחה אבן־היסוד לישיבה החדשה. בחגיגת הנחת אבן־הפינה היה נוכח גם הקונסול של ארצות־הברית בליטא, מוריס סטאפורט, וברך בשם ממשלתו. בין שאר הדגלים התנוסס מעל למגרש גם הדגל של ארצות־הברית, כיון שאזרחים רבים אמריקאים למדו בישיבה.

מצבו הכספי של המוסד היה קשה מאד בשנים האחרונות. מארק ווישניצר הנ"ל מספר, כי ביום ג' טבת תרצ"ט כתב אליו ראש־הישיבה ר' יצחק אייזיק שר כדלקמן:

„בעת צרה זו ליעקב הורע מצבה החמרי של ישיבתנו הקדושה באופן נורא מאד. נגעלו כל שערי ההכנסה, והרבה ארצות אשר היו במידה ידועה סעד ומשען לקיום ישיבתנו הק' הפסיקו לגמרי תמיכתן לרגל שטף הפליטים, (בגלל הרדיפות הנאציות), אשר רבץ עליהם למעמסה ודורש התאמצות כל העסקנים ורודפי הצדקה. בין כך נשארה ישיבתנו הק' בלי סעד להחזקתה, ונפסקה גם עבודת הבנין החדש מחוסר אמצעים, אף כי קרוב הוא הבנין לגמירתו ההחלטית, אבל העבודות שנשארו עוד דורשות אמצעים ממשיים, ואין מראה מקום לזה בימים זעומים אלה".

התקציב שנערך על־ידי הנהלת הישיבה לשנת תרצ"ט (1939) עלה 172.600 ליט, או 28.766 דולרים.

הסכומים של התקציב היו:	ל י ט.
תמיכות תמידיות בשביל הבחורים	55.000
מזונות בשביל הבחורים	42.000
שכירות של ראשי הישיבות והמנהלים	36.000
דמי דירה	15.000
נסיעות ולשכה	9.000
הלבשת הבחורים	3.600
משלוח של בחורים חולים למקומות החופש	3.000
דמי רפיאות בשביל בחורים חולים	2.500
ספרים	1.500
שונות	5.000
סך־הכל	172.600 ליט

12) ר' פרופ. מארק ווישניצער: חומר לתולדות הישיבות באירופה המזרחית. „תלפיות", שנה ה', חוברת ג־ד', טבת, תשי"ב. ניו־יורק.

הפרופ. ווישניצר מוסר כי מדין־וחשבון בעד תשעת החדשים הראשונים של שנת 1938 הוא רואה כי עלה בידי הישיבה לאסוף רק 100.459 ליט או 17.900 דולרים. סכום של 27.388 ליט נאסף בליטא גופא וסך של 12.900 ליט בא מהכנסת הישיבה מבית בקובנה. שאר המעות, דהיינו 67.100 ליט נאספו בארצות שונות באירופה ובאמריקה. בסכום זה נכללו תשלומים מה„ג'וינט" ומקרן חאווקין. (פרופ. חאווקין, הבקטריולוג המפורסם, העמיד קרן בשביל הישיבות באירופה המזרחית והפרופ. ווישניצר היה המזכיר המוציא לפועל של הנהלת הקרן).

ורק הודות למאמצים בלתי־רגילים נסתיים בנינו של בית־הישיבה החדש, אבל הוא לא זכה כבר למלא את יעודו, כאכסניא של תורה. רוחות רעות החלו לנשוב אז בעולם, ובראשית הסתו 1939 פרצה מלחמת־העולם השניה. כעבור שנה נכבשה ארץ ליטא על־ידי צבאות הסוביטים. הם החרימו את הבנין החדש של הישיבה, והכשירוהו לבית־חרושת לבגדים. כן גם החרימו את הבנין הקודם של הישיבה, והבחורים הלומדים הוכרחו לעבור אל הבנין שממולו, בו התקיימה הישיבה הקטנה „אוהל משה".

רכותיה ותלמידיה של ישיבת סלובודקה מקדשים שם שמים.

עד ליום ה־22 ביוני שנת 1941, התנהלה הישיבה כסדרה. למחרתו בשעות־הבוקר, יום ה־23 ביוני, עוד התקיימו הלימודים בישיבה כמנהגם יום־יום. אך הגרמנים התקרבו לקובנה, והפצצות החלו מתפוצצות בתוך העיר וגרמו הרס ואבדון בנפשות. בחורי־הישיבה הפסיקו את הלימודים ופתחו באמירת תהלים בקול קורע לב ויללות ביקעות שמים. כאשר הגיעו לפסוק „הצילני מרודפי כי אמצו ממני", החרישו הצעקות והבכיות אף את רעש הנפץ של החלונות שזגוגיותיהם נשברו מעוצם הפצצות. התלמידים נפרדו בנפש עגומה ורוח רצוצה מהיכל התורה, שבו בילו שנים על גבי שנים בלימוד ועיון. דמעות חמות זלגו מעיניהם ובידיהם לפפו את העמודים שעליהם למדו. נשקו את הספרים הקדושים והסתכלו על הכתלים, שספגו כל כך הרבה קדושה ותורה עשרות בשנים.

נפרדו בחורי־הישיבה איש מרעהו מבלי לדעת לאן לפנות ואנה פניהם מועדות. נגשו אל מנהלם הרוחני, ר' אברהם גרודזנסקי, הציצו בעיניו העמוקות והנפלאות, אל העינים שהביעו פיקחות יתום, אשר הרגיעום במבטן המלבב והמלטף. אולם בעיניהם שלהם עמדה השאלה המרה: מה יהא עתה עמנו? האם נזכה עוד לשוב אל הכתלים הקדושים הללו ולהמשיך את לימוד התורה? בחור צעיר אחד שאל את המנהל: רבי, לאן אשים פעמי? אולי מוטב שאשאר כאן? כולם היו חסרי־ישע, כי ידעו בבירור שכל הדרכים סגורות וחסומות בפני היהודים, וכי טייסי־החבלה הגרמנים אורבים בפצצות־מות על הפליטים, המנסים לצאת את העיר, והם ממיתים במכונות־יריה את כל המתגלה לנגד עיניהם. אך מאידך לא היה טעם להשאר בפנים, והתפזרו.

ביום העשרים והשלשה לחדש יוני שנת 1941 נדם בכתלי ישיבת סלאבודקה קול התורה.

ובחוץ החלה החרב הנאצית לשכל. זה שלשה ימים משתולל פוגרום בסלובודקה ומאות יהודים, ובחורי ישיבה ביניהם, מומתים ונטבחים. ביום ו' ה־27 ביוני, ב' תמוז תש"א, נרצח באכזריות הרב ר' שרגא פייבל הורביץ, אחד מראשי־הישיבה, בנו של ר' ברוך הלוי הורביץ זצ"ל. ר' שרגא פייבל, שעוד היה צעיר לימים, ישב בביתו ברחוב בוינה ולמד. בבית אתי היו אשתו ובתו בת חמש, וכן בחור ישיבה מגרמניה בשם וואלף. היה זה בבוקר השכם. הרבנית ראתה מבעד לחלון והנה שומר־הבית מוביל שלשה שאוליסטים (נאצים ליטאים) ישר לדירה. כל זה התרחש במהירות הבזק ולא היתה שהות להמלט. השאוליסטים התפרצו לבית. מבלי לומר מלה, סחבו את ר' פייבל יחד עם הבחור וואלף והוציאום לחצר. ולעיני אשתו וילדתו, ליד הדלת, ירו בו למות וכן רצחו את בחור־הישיבה אשר היה אתו.

יום־יום הגיעו בשורות־איוב חדשות על השמדתם של רבנים ובני־ישיבה. את בחורי סלובודקה ואת האברכים של „כולל קובנה" תפסו בבתים וברחובות והובילום ישר אל ה„פורט השביעי והתשיעי" ומחסלים אותם ללא רחמים ביריות. ידיעה אחת על מית־הקדושים של אחד מבחורי־הישיבה זעזעה את כל שומעיה. היה זה דבר מותו של בחור־סלאבודקה, חיים לופט, שהיה ידוע בשם חיים מאוטיאן. הוא נאסר בימים הראשונים של הכיבוש הנאצי. כאשר נכנסו שני פאשיסטים ליטאים לחדר־מגוריו, עמד חיים לבוש בתפילין והתפלל תפילת שחרית. בראותם אותו עומד ומתפלל, בערה חמת הרוצחים ובאכזריות־חימה צעקו לעומתו: רב אתה? אני נראה לך מיד כיצד מתנהגים עם רבנים־זשידים! חיים לופט ענה לעומתם בקור־רוח ובעוז־נפש: עליכם יהיה לחכות קצת עד שאגמור תפילתי, ואהיה מוכן ללכת אתכם. אך הם לא חיכו עד שיסיים תפילתו, קרעו את התפילין, זרקום על הרצפה ודרסום במגפיהם, וסבחוהו מתוך הבית. הוא נשאר איתן ברוחו, ועל אף המכות והמהלומות שהנחיתו על ראשו ועל גופו, המשיך בדרכו להתפלל בקול רם עד שהביאוהו ל„פורט השביעי", ושמה רצחוהו ביחד עם עוד כמה עשרות של חביריו מן הישיבה. בין אלה שנשמתם יצא בטהרה בשעה ההיא היו בנו של הרב מטריסק, העשיל פלהן, הרב ליב שימשוביץ, לייב ארליך, יצחק קוטלר, אהרן רייכמאן, ישראל סיגל מפוזלבה, חיים שיצקוס, אריה יבלנוביץ, אברהם יצחק זאקס.

ביום ה־27 ביולי פתחו הנאצים ומשרתיהם הליטאים בחטיפות. ליטאים וסרטים על זרועותיהם חטפו יהודים ברחובות והוציאום מבתיהם והובילום לפורט התשיעי או השביעי (אלה היו מבצרים עתיקים שנשארו מימי שלטון הצאר ברוסיה). שם עינום והתעללו בקרבנות, ואחר־כך הרגו אותם. בשבוע הראשון של החטיפות הוצאו להורג 108 בני־ישיבה יחד עם הרבנים מן הכולל וביניהם הרב ר' ליפה זילבר, הרב חיים גילמן, הרב חיים בצרבין ועוד אחרים.

ב־18 באוגוסט, בכ"ה מנחם אב, עשרה ימים לאחר שכלאו את היהודים בגיטו, לאחר שיהודי קובנה איבדו כבר 10.000 נפשות, נכנסה הגיסטאפו לגיטו ודרשה להמציא להם חמש מאות איש לעבודה אינטליגטנית, כביכול, להסדיר את הארכיון המלכותי. בין המגוייסים לעבודה זו היו ארבעים בני־ישיבה, הרב שמואל ראלבה, יהושע גראז, ברוך שטראס ועוד. ה„יודנראט" הצליח לאסף רק שלש מאות מבין 500 הנדרשים, כולם בעלי תרבות והשכלה גבוהה. אולם הגיסטאפו לא אמרה די, ומלאי חימה על אשר לא סיפקו להם את כל חמש מאות האיש שדרשו, שלחו פלוגת צבא מזויינת לגיטו, אשר אספה 543 איש, הביאו את כולם ל„פורט הרביעי" והמיתום ביריות.

ביום ה־26 בספטמבר, בערב שבת תשובה, עם חשכה, הקיפו הרוצחים כמה רחובות של הגיטו, בסביבה שבה התגוררו שרידי בני־הישיבה. מפקד הגיטו קוזלובסקי, נאצי ליטאי, התלונן שירו אליו מתוך הגיטו, וזה היה מיבצע עונשין. ליטאים מוויינם ברובים היו מבצעי הפעולה הזאת. הם הוציאו אלף נפשות, נשים וילדים וביניהם 64 בני־ישיבה ורבנים: הרב איסר שור ואשתו, הרב צבי שניידר ואשתו, הרב ר' משה בנדס עם בני משפחתו, רבה של עיר מוש, משה גודציכס, נחום אולשוואנג ואחרים, והרגום על נשיהם וטפיהם.

ב־28 באוקטובר, ה' מרחשון תש"ב, קיבלה הנהלת הגיטו פקודה מן הגיסטאפו, שעל כל היהודים להתאסף על „ככר־הדמוקראטית", וכל שיהינו לא לבוא וישארו בבתיהם, יומתו ביריה, בשעה שש לפנות בוקר מקטן ועד גדול. אפילו את החולים הביאו באלונקות. בשעה שמונה בבוקר הופיע איש־הגיסטאפו הידוע באכזריותו, רויקה, והתחיל לבחור בין הקהל הרב, בשלחו חלק ימינה וחלק ציווה להתיצב שמאלה. הוא אסף עשרת אלפי יהודים, ביניהם עשרות בני־הישיבה וחמשה רבנים, את ר' יחזקאל ברנשטיין ראש ישיבת „אור ישראל" עם כל משפחתו, ר' ישראל יעקב לובאטשאנסקי, המנהל הרוחני של ישיבת ברנוביץ, רבה של בושטריץ, ר' מרדכי ליפשיץ עם משפחתו, הרב ר' נפתלי ווסרמן, בנו של ר' אלחנן ווסרמן, הרב ר' זלמן שטיין ובני־משפחתו, את מזכיר הישיבה ר' יעקב שלמה ועוד רבים הוציאו להורג.

אי אלה פרטים ידועים על מות־הקדושים של בחור־הישיבה קופל פנטינסקי מפילבישוק, שהיה אחד מטובי הבחורים בסלובודקה. כשעמדו הנאצים להיכנס לקובנה, נמלט קופל לעיירתו, לפילבישוק, הוא ואחיו יצחק. זמן רב עלה בידי שני האחים להימלט מצפרניהם של הנאציס. גם כאשר חוסלו כל יהודי עיירתם, נותרו בחיים בהסתתרם בעלית־ביתו של גוי אחד, מכר אחד שלהם. יקותיאל פרידמאן, היה מביא להם אוכל. אולם אעפ"י שקופל רעב היה, כי לא בא אוכל לפיו, סרב לטעום מן המזון שהובא לו. כאשר שאלהו יקותיאל פרידמאן על שום מה אינו אוכל, השיב שלפני שיטול את ידיו לא יוכל לעשות זאת, וכאן אין לו מים. רק לאחר שמר יקותיאל פרידמאן דאג והשיג לו מים, והבחור נטל ידיו, טעם מן האוכל. שני חדשים הצליחו להסתתר מעיני הרוצחים. אך סוף

סוף תפסו את שניהם וירו בהם וזרקום לתוך הנהר. כעבור זמן־מה שטו גופותיהם על פני המים וכלבים החלו לאכול את בשרם. יקותיאל פרידמן, אחד המעטים שמזלו הטוב האיר לו פנים ויצא שלם מכל יסורי־הגיהנום, הביא את גופותיהם לקבר ישראל.

במזימתם לעשות כלה בעם ישראל, תיכנו הנאצים להשמיד קודם את הרוח הישראלית, את ראשי העם, מוריו ורבניו, תלמידי־החכמים שלו והאינט־ליגנציה המדופלמת. היתה זו תכנית מחושבת, כדי שיוכלו אחרי־כן לעשות בהמוני עם היהודי ככל העולה על רוחם, בהיותם נשארים בלי רועיהם הרוחניים, שיוכלו לסייע להם, לעודדם ולחזקם בעת צרה ומצוקה.

עוד מן הימים הראשונים למעשי־התועבה שלהם אמרו הגרמנים, שכל מגמתם היא להפוך את העם היהודי לחיות המתהלכות על שתים. אחד ממנהיגי הנאצים בקובנה אמר: ייתכן שגם אחרי טיפולנו היסודי בעם היהודי, ישארו מהם מתי־מעט. אולם אלה שיוותרו, לא יהיו אלא חיות ההולכות על שתים. לשם כך עבדו בשני כיוונים: חיסלו את השכבה העליונה של העם, ועשו שמות בילדים. כותב־הטורים האלה היה עד ראיה למחזה מחריד. שאירע בשדה־התעופה בקובנה, שבה העבידו את היהודים עבודת־פרך. גרמני אחד קרא אליו קבוצת ילדים יהודים, עייפים עד מוות ורעבים. לאט לאט התחיל לחתוך תפוח־אדמה וזרק את החתיכות לעבר הילדים. והוא עמד ונהנה למחזה, כיצד הילדים הרעבים, שלא יכלו להתגבר על יצרם, התנפלו כולם על חתיכות התפוחים המפוזרות, כי זו היתה התכנית: להפכם לחיות ההולכות על שתים. באותו ערב אחרי המאורע המעציב, כאשר הילדים התפרעו והתקוטטו על חתיכת תפוח־אדמה, פגשתי את הילדים ב„תפארת בחורים", ששם הייתי מלמדם. הסברתי להם את מטרת הרוצחים בזרקם מצרכי־מזון לפני ילדים יהודים. הסברתי להם, כי הנאצים רוצים לגזול מאתנו את הדבר היקר ביותר, את צלם האלקים, ופניתי אליהם בקריאה: ילדי ישראל היקרים, יודעני שאתם רעבים מאד, אולם עליכם לזכור, כי אסור לנו להראות לאכזרים שאנו מוכשרים להשפיל את עצמנו ולאבד את צלם האלקים שבנו. גם כאשר הרעב מציק לנו ויורד עד חדרי־בטננו, גם אז אנו חייבים להראות להם, שאין אנו יורדים למדרגת־החיה שלהם. זכורני, שנער צעיר, צהוב מתלאות, מרעב ומכפן, קם ואמר בקול חנוק: רבי, החושב הוא שאין אנו עצמנו יודעים זאת? אבל מה לעשות ואנו רעבים? והזכיר לי הנער את הגמרא בבבא־בתרא, האומרת ש„רעב קשה מחרב".

מלבד הילדים, עשו הנאצים כלה ברבנים, תלמידי החכמים ובאנשי האינטליגנציה.

אחד הפלאים הגדולים, המראה על עצמת־רוחו של האדם היהודי, הוא כי גם כאשר החרב החדה היתה מונחת כבר על הצואר, בטרם הוציאו את נפשם, לא פסקו גדולי ישראל מלימודם בתורה. ר' אברהם גרודזנסקי, המנהל הרוחני

של ישיבת סלובודקה, הצליח — באורח נס — להתחמק שתים שלש שנים מצפרניהם הדורסות של ההיטלריסטים. בגזירת־שמים הוארכו ימיו, כדי שיוכל לשאת את לפיד התורה בידו עד הרגע האחרון. הוא נשאר בחיים זמן יותר ממושך אף על פי שהיה בעל־מום על רגל אחת, וסבל יסורים נוראים בעטיה, כי ההליכה היתה קשה עליו, ביתו הפרטי בגיטו הפך לאכסניה של תורה, באותו בית, ברחוב פאנערו מספר 15, התגוררו רבנים, ראשי־ישיבות ובני־ישיבה. אפשר לתאר את הדוחק האיום ששרר בדירה הקטנה ההיא. אולם למרות תנאי־החיים הנוראים, לא פסק לימוד התורה בבית הזה אף לרגע קט. הרב גרודזנסקי עצמו הגיד מוסר ברבים. ר' אלחנן ווסרמן לימד באותו בית בחבורה מסכת נידה, עד שהובילוהו, ואתו עוד י"ב רבנים ובני־הישיבה, ל„פורט התשיעי" ורצחום נפש. ר' יחזקאל ברנשטיין לימד שם בחבורה מסכת נדרים. ר' ישראל יעקב לובטשאנסקי, חתנו של ר' יוזל מגובוראדוק, לימד בחבורה „שערי תשובה" לרבנו יונה. בני־הישיבה שעוד נותרו בחיים בגיטו נהגו להתכנס בכל ערב שבת בחדרו הצר של ר' אברהם גרודזנסקי, בקרבת בית הישיבה בסלובודקה, ובאותן ד' אמות המשיך הרבי לקיים את מנהגו המקודש, בלי שים לב לסכנת הגיסטאפו שארבה, להגיד את שיחות המוסר המעניינות והבלתי־נשכחות. באותו הזמן הסב ר' אברהם את דיבורו בעיקר על קידוש־השם, והכניס רוח של אומץ ועוז־רוח בלבות שארית־הפליטה. הוא הזכיר לנו תמיד, כי כל ההולך במחשבה טהורה לקדש את השם, אינו מרגיש בכלל את היסורים שבהם מיסרים אותו, ודוגמת מאלפת הוא קידוש השם של רבי עקיבא ושאר הרוגי מלכות, כמוסר־השכל, שבשעה שמקדשים את השם, אין מרגישים אפילו את העינויים הנוראים ביותר.

שלש שנים נוספות, מיום פלישת הנאצים לליטא, ניתנו לו לרבנו ר' אברהם גרודזנסקי, לעורר ולאמץ את רוחם של הקומץ, אשר נשאר עוד לפליטה. אולם גם עליו עברה הכוס, והיום המר והנמהר הגיע גם בעבורו. בשבת, י"ז בתמוז תש"ד (8 ביולי 1944), בשעה שהעבירו את מחנה קובנה, הצליחו להסתיר את הרב, אבל מקום מחבואו נתגלה במהרה, ברוצו ובברחו מפני הרוצחים נפל ושבר את רגלו החולה, ולא היתה ברירה אלא להכניסו לבית־החולים של המחנה.

באותו בית־חולים שכבו ילדים חולים, ומהם אלה שניסו לברוח מן המחנה ונורו בגופם, שכבו בבית־החולים והתפתלו ביסורים איומים מפצעיהם הטריים שלא נחבשו, וזעקתם הגיעה עד לב השמים.

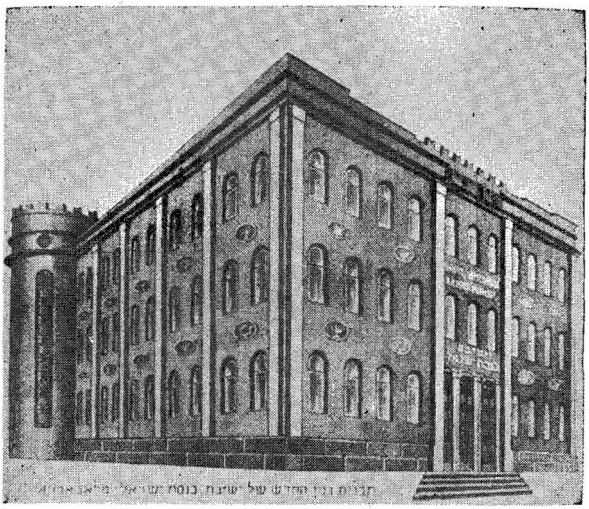
הגרמנים התכוננו אז להעלות באש את בית־החולים עם כל היהודים שהיו בתוכו. רגלו השבורה גרמה לו לרבי אברהם יסורים גדולים, אולם מר שמעון סגל (עתה בניו־יורק) שביקר את ר' אברהם ברגעי חייו האחרונים, מספר שהרבי אמר לו: „צריך לעזור ללילדה הקטנה השוכבת על ידי, כי רק ילדה קטנה היא. הרגיעו אותה, מה היא אשמה? בתור־ישיבה אחר, שבילה עם ר' אברהם גרודזנסקי את שעותיו האחרונות, מסר את תוכן דבריו של הרבי לפני סופו: לא איכפת לי את אשר יקרה, כי לא היסורים שהנני סובל מכאיבים לי, אלא היסורים שעלי

לסבול משמיעת האנחות והצעקות של אחי ואחיותי והפעוטים, אשר יחנקו באש השריפה".

ואמנם, למחרת היום, בכ"ב בתמוז תש"ד, עלה ר' אברהם גרודזנסקי באש השמימה ביחד עם כל החולים היהודים.

רשימה ביכליוגראפית.

„אור ישראל", ר' יצחק בלאזר, ווילנה, תר"ס.
„המליץ", שנתונים תרנ"ז, תרנ"ח.
לתולדות כיתת המוסראים, — א. א. פרידמן, ירושלים, תרפ"ו.
מאמרים ורשימות, — יהושע אויבסי. ניו־יורק, תש"ו.
ספר הזכרון לקדושי חברון, ירושלים, תר"ץ.
„תבונה", ירחון, תרפ"ח ירושלים.
„ליטע", זאמעלבוך, ניו־יאָרק, 1953.
חורבן ליטע, הרב א. אשרי, ניו־יורק תשי"ב.
„תלפיות", טבת תשי"א. חוברת א'־ב'. טבת תשי"ב, חוברת ג'־ד'.
תנועת המוסר, תולדותיה, אישיה ושיטותיה — הרב דב כץ. תל־אביב, תשי"י.

ישיבת טלז

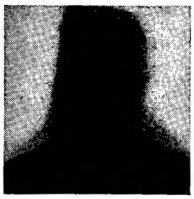
מאת

הרב מרדכי גיפטער

ייסוד הישיבה

ישיבת טלז נוסדה בעיר טלז, מדינת ליטא, בשנת תרל"ה. ראשיה ומנהליה הראשונים היו הרבנים ר' זלמן אבל, ר' מאיר אטלס ור' צבי יעקב אפנהיים. שלשת גדולים הללו אברכים היו אז בטלז. הראשון היה מילידי העיר ונקטף והלך לעולמו בדמי חייו, והניח אחריו ברכה, הספר "בית שלמה" על שולחן ערוך "חושן המשפט"; הספר מעיד על מעלות המחבר על גדולתו בתורה ורוממותו ביראה[1]. הגאון ר' מאיר אטלס ז"ל נתפרסם אחר כך כרבה המהולל של העיר שבל בליטא, והגאון ר' צבי יעקב אפנהיים ז"ל נתפרסם כרבה של העיר קלם, בליטא[2].

בתחלת הוסדה נועדה הישיבה לתלמידים צעירים מטלז והסביבה. על מסדרי הישיבה בתקופה ההיא לא נודע לנו הרבה. בין תלמידיה אז היו כאלה שנודעו אחר כך לשם בישראל כמו הגאון ר' אלי' מאיר פיבלזון ז"ל אב"ד קופישוק, בליטא[3].

הרב ר' אליעזר גורדון.

בשנת תרמ"א נתקבל ר' אליעזר גורדון ז"ל כרבה של העיר טלז. ומאז יש למנות ימי שגשוגה ופריחתה של הישיבה. הגר"א גורדון היה מקודם רבה של העיר קלם וגם שם החזיק ב"קבוץ" לתלמידים מבוגרים. וכבר יצא שמו

1) עיין ספרו "בית שלמה" בהסכמתו של הגאון ר' אליעזר גורדון ז"ל.
2) עיין ספרו "צבי גאון יעקב" (ריגא, תרפ"ט) בהקדמה.
3) עיין ספרו "פקוח נפש" בהקדמה (וורשא, תרצ"ד).

לפניו ככח כביר בחנוך התלמודי. בבואו לטלז קבל מיד את הישיבה המקומית תחת חסותו, וממוסד לצעירים גדל והתפתח לישיבה גדולה במעלות הלימוד ובמספר תלמידיה.

אין לעמוד על אפיה של הישיבה מבלי להזכיר את אישיותו של ראש הישיבה הגאון ר' אליעזר איש־טלז. הוא היה כולו אומר תסיסת לימוד התורה ואהבת התורה ולומדיה. כה גדלה אהבתו לתלמידיו עד שהעניינים הכי חשובים בהנהגת העיר היו נשכחים מלפניו בשעה שהי' עומד לפניו אפילו הצעיר שבתלמידיו ומרצה לפניו דברי סברא, קושיא או תירוץ.

מוחו היה מהיר כברק, והיה כמעין המתגבר בתורה וכבר בימי עלומיו, בלמדו בקובנא אצל הגאון ר' ישראל איש־סלנט ז"ל נתמנה על ידיו להגיד שיעור בבית מדרשו לפני אברכים גדולי תורה המתחנכים לרבנים. ומי שלא ראה שמחת הגאון בחדשו חדושי תורה ובעסקו בם עם תלמידיו לא ראה שמחה רוחנית טהורה וליזות נפש מימיו [4].

בהיותו כולו מוקדש להגדיל תורה ולהאדירה היה ממילא ער לכל עניני הכלל. בכל דבר גדול לקח חלק בראש. והוכיח בזה שד' אמות של הלכה לא ד' אמות מצומצמות הן, אלא שמקיפות תבל ומלואה, ואיש התורה חיי עולם בקרבו.

גאון אדיר זה הופיע בישראל לרכוש לבבות לתורה בשעה ש"ההשכלה" כבר עשתה שמות, ורבו פרצותיה בחומות התורה והדת. בתי המדרש והישיבות נתרוקנו, והשם "ישיבה־בחור" היה למשל ולשנינה. מעט הצעירים שהחזיקו עוד בתורה היו נפוצים כצאן בלא רועה, זה בכה וזה בכה בכל פנה ועירה קטנה, ובפרט לאחר חורבן וולוזין, הרים ר' אליעזר ז"ל את כבוד התורה וכבוד לומדיה. הלומד לא "ישיבה־בחור" היה, אלא "ישיבה־מאן". עטרת אצילות התורה חזרה ליושנה.

רבה של טלז חינך את בני העיר לנהוג כבוד בבני הישיבה. כל קלות נגד בן־ישיבה היה מתריע נגדה בגלוי. מגיד היה לבני העיר תוכחות מיסר ודרש מהם בכל תוקף דרך ארץ ונמוס לבני הישיבה מפני שהם לומדי תורה, אצילי העם. בזה הרים כביד התורה בעיני העם וגם בעיני התלמידים עצמם. הללו קבלו בזה גאון ועוז כבני תורה, לא עצלנים הם, המבלים ימיהם בדברים מיושנים, אלא עיני העם בתורתם ויראתם.

ובהתאם לכל הלך חייו סלל מסלות חדשות בדרכי לימוד התורה. ו"תחת אשר בדורות שלפניו מצאו גדולי ישראל לנכון לפני התלמידים להצטמצם בד' אמות של איזה "כלומר" או "ודוק" או "וי"ל בדוחק", הורה הוא לתלמידיו

4) עיין בהקדמה לספרו "תשובות ר' אליעזר" (פיעטרקוב, תרע"ג).

לצאת לכר הנרחב של רבותינו הראשונים ז״ל לקטף מלילות ולטחון ולברר ולרקד ולהוציא סולת מנופה ברוב חכמתו והבנתו המפלסת לה נתיב בדברי הראשונים. ובבקורתו החדה את גדולי האחרונים פתח שערי אורה לפני תלמידיו ונטע בלבם בינה להבין ולהשכיל ולהוציא כללים מתוך הסוגיא ומתוך דברי רבותינו ז״ל ולאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא. דרכו בקדש בלימודו כך היה: כל דברי רבותינו הראשונים עד הש״ך והמג״א, ועד בכלל, היו לו קדש ולא ערב את לבו מעולם לפקפק עליהם כי אם היה מדקדק בדבריהם וטרח ויגע להעמידם בכל כחו. ודברי גדולי האחרונים היו לו לעינים בכל דרכיו בתורה, אבל מ״מ מבקר היה אותם וחולק עליהם, זולת הגאון ר׳ עקיבא איגר ז״ל שכמעט כראשון נחשב לו״.[5]).

תלמידיו הרבים מצאו בו לא רק רב ומורה אלא גם אב רחמן, כולם כבנים ממש נחשבו לו, והתהלך עם כולם באהבה וחמלה ונשא סבלם ברצון טוב. לכן אהבוהו תלמידיו אהבת נפש, וע״י כן השפיע עליהם מרוחו ותכונתו להיות להם לקנין עולם[6]).

דרכה המיוחדת

ישיבת טלז יחידה היא במינה בין הישיבות הגדולות בסדריה הפדגוגיים. היא זכתה לאדריכל־מחנך באישיותו של הגאון ר׳ יוסף יהודה ליב בלוך

הרב ר׳ יוסף לייב בלוך

ז״ל, חתנו ותלמידו של הגר״א גורדון. בשנת תרמ״ב כבר התחיל הגאון הזה, שהיה אז אברך צעיר, בעבודתו החנוכית הגדולה שהעמידה את ישיבת טלז למופת בין הישיבות בסדרי החנוך שלה.

הוא חלק את הישיבה לארבע מחלקות — או כתות — אשר קראו להן „שיעורים״. תלמידי הישיבה נתחלקו לפי מדרגיותיהם בידיעותיהם, בשנותיהם,

5) הקדמה הנ״ל.

6) פרטים מעניינים על אודותיו ב„ספר הזכרונות״ לא. א. פרידמן, ע׳ 104-97 תל־אביב, תרס״ו.

ובכשרונותיהם. ובכל שיעור היה הר״מ, מגיד השיעור, מרצה דבריו לפי מדרגת התלמידים השומעים לקחו. זמן הלימוד בכל „שיעור״ היה תלוי בקביעות זמנים. תלמידים מצוינים ביותר היו עולים לשיעור יותר גבוה בהקדם, ולהיפך תלמיד גרוע היה נשאר בשיעור התחתון יותר מהזמן הרגיל. לאחר שזכה תלמיד לעבור דרך כל ארבע השיעורים היה נכנס לשיעורו של הרב, הגר״א גורדון ז״ל.

חלוקת הישיבה למחלקות לפי מדרגת התלמידים אפשרה עבודה חנוכית מאומצת. כל תלמיד היה מקבל תורה מפי רבו לפי מדרגתו, והתלמיד הצעיר לא היה נדחה משמחת למודו מזה שלא היה מבין שיעור עמוק המיועד לבן תורה יותר מפותח ומבוגר ממנו. על ידי זה היה עולה בתורה באופן מסודר ושיטתי, ודרך עלייתו בתורה היתה עומדת תחת פקוח חנוכי נפלא. כמו כן שמשה החלוקה למחלקות לקנאת סופרים שהיא מרבה חכמה. התלמיד הצעיר היה מתאמץ לעלות, ובעברו משיעור נמוך לשיעור גבוה היה מרגיש בזה עליצות תורנית מעלייתו בתורה. ניתן בזה מקום להוציא לפועל את רעננות התלמיד בזה שמצא ספוק נפשי בלמודו בהכירו שהנהו עולה ממדרגה למדרגה.

מובן מאליו שבחדוש סדר זה בלמודים היה צורך בעוד ראשי־ישיבה, והגאון ר׳ יוסף ליב עצמו התחיל בהגדת שיעורים בשנת תרמ״ד. בשנת תרמ״ה סיפח לעבודת הקדש את הגאון ר׳ שמעון שקאָפ ז״ל, ששמש כר״מ בטלז תקופה ארוכה של תשע עשרה שנה, תקופה שבה יצא טבעו בעולם כאחד מגדולי הרמי״ם בישיבות ליטא [7].

עיקר מעמסת העבודה בעניני הנהלת הישיבה היתה מוטלת על הגאון ר׳ יוסף ליב, שהיה מטבעו מחונן בכשרונות גדולים בהנהגה, והיה ליד ימינו של חותנו הגאון ר׳ אליעזר ז״ל.

בהגדת השיעור ג״כ באה טלז וחידשה הלכה. הגאון ר׳ אליעזר ז״ל העמיד את עיקר מטרת השיעורים על המשא ומתן של הלכה שבין הרב והתלמיד, ולכן היה נדרש מכל תלמיד להשתתף במו״מ הזה. וערכו של התלמיד היה נמדד לפי מדת השתתפותו במו״מ של השיעור. הערך החנוכי שבסדר זה גדול הוא. בזה ניתן מקום לפתח כשרונותיו של התלמיד באופן מצוין. כל ענין השיעור היה משמש לבירור דעות שונות הבאות לידי הכרעה ע״י עומק דעתו של הרב, השומע דברי כל תלמיד, מתוכח עמו, ומעמידו על האמת.

וכך היתה ישיבת טלז לא רק בית מדרש חדש ללימוד התורה, אלא בית חנוך תלמודי המפתח ומעצב דמותו הרוחנית של התלמיד בלמוד התורה.

והודות לאישיותו הגדולה של ראש הישיבה ולסדריה הנפלאים משכה הישיבה אליה מאות תלמידים מכל רחבי רוסיא, ומדינות פולין וארצות הים

7) פרטים על אודותיו יש למצא בספר היובל שיצא לכבודו בשנת תרצ״ו, בווילנא.

הבלטי. גם ממרחקי רוסיא, כמו חרבין, באו תלמידים לשאוב ממעין התורה בטלז. ולהתקבל כתלמיד בישיבת טלז נחשב היה לדבר גדול.

מספר תלמידי הישיבה היה עולה לאלפים לולא ההגבלה שקבעה הנהלת הישיבה. וההגבלה נקבעה מפני חיסר מקום ומפני חיסר אמצעים כספיים לכלכל מספר תלמידים יותר גדול מכפי מה שהיה בידה לכלכל. סדר ההגבלה נקבע לפי גודל העיר שממנה בא התלמיד ולפי מה שהכניסה אותה העיר לקופת הישיבה. לכן היו מתקבלים מכמה מקומות רק תלמיד אחד או שנים לעיר. וידועות כמה עובדות מתלמידים שהתאוו להמנות בין תלמידי ישיבת טלז ו„כתבו" עצמם לעיר אחרת כדי לקבל זכות כניסה לישיבה.

כדי להתקבל לישיבה נחוץ היה לשלוח קודם מכתב בקשה בצירוף המלצה מרב העיר או גדול אחר. ואם קבל תשובה „לבא ולעמוד על הבחינה" אז היה אפשר לו לנסוע טלזאה. מי שבא לעיר מבלי לקבל תשובה חיובית היתה אחת דתו — לשוב הביתה[8]. ידועות עובדית מתלמידים שלא שמרו על סדר הקבלה כראוי, והיו נוסעים לאחת העירות הסמוכות לטלז להתגולל שם עד קבלם התשובה לבא ולעמוד על הבחינה.

בתחלה היה מקום הישיבה בבית הכנסת הגדול שבעיר, אבל בשנת תרנ"ד יצאו לבנין נהדר שנבנה ע"י הגר"א. מספר התלמידים הלך וגדל והישיבה שמשה מקור לפרנסה לתושבי העיר, בין למקומזת לינה, בין לצרכי הכלכלה.

בשנת תרנ"ד, בהשפעת הגאון ר' יוסף ליב ובהסכמתו של הגאון ר' אליעזר, הכניסה הישיבה את לימוד המוסר לסדרי הלימוד היומיים. גם הובא „משגיח" מוסרי לישיבה. מחלוקת המוסר בליטא היתה או בוערת והיו קשיים גדולים להכניס למוד זה לסדרי הישיבה. מתחלה היה הלמוד לא כדבר הכרחי אלא תלוי ברצון התלמיד. אלה שרצו בלמוד זה היו עולים לחדר מיוחד ללימוד המוסר. זה גרם ל„עין טובה" ללומדים אלה מצד ה„משגיח". ומתוך זה בא הדבר לידי חכוכים, והוכר שאם יש דבר בלמוד זה כי אז מן הנכון שיהא הכרחי לכל בני הישיבה, ולא יהא בו ענין לחילוקי דעות. מאז היה למוד המוסר לחלק מחייב בתכנית הישיבה.

מן המפורסמים שבין משגיחי המוסר בישיבה היה האגון ר' ליב חסמן ז"ל, שנודע אח"כ כר' ליב איש־שצוצין. בסוף ימיו היה המשגיח בישיבה הגדולה „כנסת ישראל — חברון", בארץ ישראל. כן יש להזכיר את הרב שמואל פונדילר ז"ל, שהיה אח"כ רבה של העירה ריטובה בליטא.

8) סדר זה קיים גם היום בישיבה בטלז־קליבלנד.

מלחמת העולם הראשונה ולאחריה

בשנת תר"ע נסתלק ראש הישיבה הגאון ר' אליעזר ז"ל בעיר לונדון, באנגליה, שעשה שם בעניני הכלכלה של הישיבה. שם עמדו נגדו קשיים גדולים. זה האדם הגדול שהישיבה היתה לו כל חייו, מצא באנגליה אדישות לתורה ולישיבה ומרוב צער ויגון מת משבץ־לב, ויובא למנוחת עולמים שם בלונדון. אז נקרא חתנו הגאון ר' יוסף־ליב ז"ל, שהיה או רבה של העיר שדובה בליטא, למלא מקום חותנו כרבה של העיר טלז וכראש הישיבה. יחד עמו שמש בעבודת הקדש הגאון ר' חיים רבינוביץ איש־מישד ז"ל. זה האחרון נתמנה לר"מ בטלז ע"י הגאון ר' אליעזר, ומקודם היה ר"מ בסלבודקה, ואח"כ רב בעיר מישד בליטא. הוא הצטיין בהרצאת שיעוריו הנפלאים בהלכה, וכחו היה בהצעת „חקירה" בכל ענין הנלמד. בכל חקירה העמיד לפני תלמידיו שני צדדי בעיא, וע"י זה חנכם בנתוח השמועה לפרקיה השונים. ר' חיים ז"ל היה מהבונים הגדולים של הבנין הרוחני הנודע בעולם בשם ישיבת טלז[9].

הגאון ר' יוסף ליב היה איש מקורי בכל המקצועות. מעמיק נפלא היה בלמוד ההלכה, אבל כמו כן היה מיוחד בין גדולי התורה בזה שהיה רב כחו באגדה. הוא כבש לעצמו דרך מקורית בהבנת יסודי הדת והאמונה והיה מרצה בעניינים אלה שיעורים עמוקים. מעת שנעשה לראש הישיבה לא היה צורך ב„משגיח" שישמש כרב בעניני היראה וטהרת המדות. ההלכה והאגדה היו אצלו לחטיבה אחת של תמימות התורה, והורה לדעת שרק הגדול בהלכה בכחו ללמד פרק בעניני יראה. ולא „שיחות מוסר" הרצה לפני תלמידיו אלא „שיעורי דעת ה'". על ידי שיעוריו העמוקים בעניני הדת והאמונה הנחיל לתלמידיו השקפת עולם תורנית, ופיתח כשרונותיהם ולבם לא רק בהבנת ההלכה, אלא גם בהבנת חובת האדם בעולמו ומטרתו בחיים. על ידי תורתו נעשתה ישיבת טלז לבית חנוך שעיצב דמות התלמיד בהשקפה שלמה ומקיפה בכל עניני החיים.

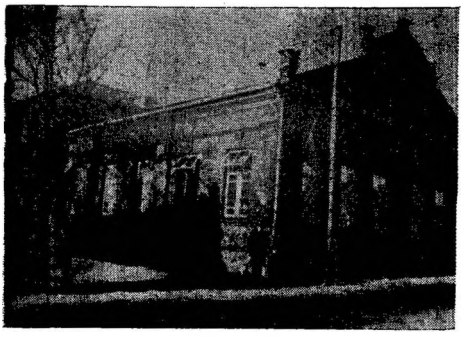
מעת שובו לטלז כרב העיר וכראש הישיבה נתגלו לעין כל אותם הכחות הכבירים בהנהגה ששמשו מלפנים עזר לחותנו הגדול בהנהלת הישיבה. מטבעו היה דייקן נפלא, וכל סדרי חייו הפרטיים היו מדוקדקים כחיט השערה. מפורסם היה הדבר בטלז שאשה אחת אמרה שהיתה קובעת את השעון על פי טיולו של הגרי"ל, שהיה מדקדק ברגעיו ובכל יום היה עובר על ביתה באותו הרגע ממש. פעם אמר לתלמיד: „ליהוי ידוע לך, כשאני מזמין לשיעור בשעה הרביעית אחה"צ, כוונתי לא לרגע לפני ארבע ולא לרגע שלאחרי זה, אלא כוונתי לארבע בדיוק". ומכיון שהיו רגעיו כה ספורים ומצומצמים היו חייו מלאי תוכן ולא עבר אצלו רגע לבטלה.

9) כל שיעוריו נמצאים בישיבה בטלז־קליבלנד, ומחכים לגואל שיוציאם לאור.

יחיד היה בדורו באצילות רוחו, והורה לדעת כי התורה מנחילה לאדם אצילות נפשית, שמקורה בדבקות האדם באלקיו על ידי תורתו. הוא היה מורה ומלמד שדרך התורה היא היא דרך החיים. חי הוא האדם כשהנתו מושרש גא בעולמו התחתון, אלא כשהנתו דבוק במקור מחצבתו. בהיותו מתבודד עם קונו אז חברתו עם אנשים, חברה היא. הוא ביקש ודרש מתלמידיו לבלי להסתפק בחומר כל דבר, אלא להתאמץ תמיד לעמוד על נשמת הדבר וצורתו. הוא הטביע את חותמו על הישיבה. תלמיד טלזאי ניכר היה בכל הלך חייו. רק מטרה אחת עמדה לפני התלמיד: לקדש שם שמים בעולם, בהיות שעיקר הכל היא ההכרה בצורת דברים, וצורת הכל הרי הוא השם יתברך. יצא שם לישיבת טלז כמבצר כביר לא רק ללימוד התורה, אלא גם לחיי תורה. ממנה יצאו לוחמי מלחמת ה' בכל מקצועות החיים.

אכן לא בין לילה קבלה הישיבה את צורתו של רבה הגדול. בשנת תרע"ד באה המלחמה הגדולה וגרמה הפסק בעבודתו. רוב בני הישיבה נתפזרו למקומותיהם. גדלה זכות הישיבה ולא הוצרכה לגלות למרחקי רוסיא כגורל הישיבות האחרות שבליטא. היא נשארה על מקומה במספר מצומצם של תלמידים ותיקים, שהיו קשורים בכל נפשם לרבם הגדול. במשך כל ימות המלחמה, גם בשעה שהיתה העיר תחת ממשלת הגרמנים, המשיך הגרי"ל ללמד תורה ודעת ה' לסגל תלמידיו שנשארו במחיצתו. בהם השקיע את מהותו הנפשית והם הם שעמדו לימינו בימים שאחרי כן להטביע חותמו על הישיבה כולה.

אחר כלות המלחמה התחילה הישיבה להשתגשג ולעלות. ויש לציין את ימי הישיבה הללו לתקופה חדשה בחיי ישיבת טלז. יצא טבעו של הגאון ר' יוסף ליב כאחד מגדולי ראשי הישיבה שבדור וכאחד ממנהיגי הדור המיוחדים, שאליו פנו בכל עניני הכלל. בין רבני ליטא היה הוא היחיד ומיוחד בכח

בנין הישיבה בטלז

ההנהגה הנפלאה, ביושר שכלו ובתקיפות דעתו. ואף שטלז היתה קטנה מעירות אחרות בליטא, רבה הוכר כרב רבנן.

בתקופה זו, נהפכה העיר טלז למלכות של תורה, ואם הורונו חז"ל „מאן מלכי — רבנן" ניכר היה הדבר בטלז. מנקודת המרכז של הישיבה, משאת נפשו של הגרי"ל, יצאו קרני אור לכמה מוסדות אחרים שרבה השפעתם בחיי היהדות.

מוסדות הישיבה

המוסדות, שעמדו תחת הנהלת הישיבה ופיקוחה, היו: א) המכינה לישיבה ב) כולל הרבנים ג) ביהמ"ד למורים ד) ביהמ"ד למורות ה)גמנזיון עברי לבנות ו) בית חנוך לילדים ז) בית חנוך לילדות.

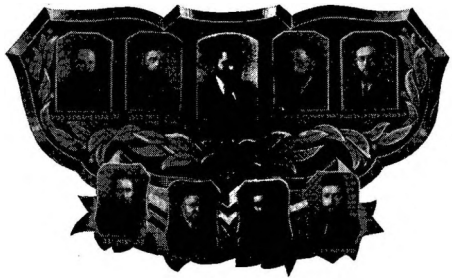
קבוצת תלמידים וראשי ישיבה של המכינה לישיבת טלז

המכינה לישיבה נוסדה לאחר מלחמת העולם הראשונה בשנת 1920. מתחלה היו תלמידים צעירים, שלא היו מסוגלים להתקבל בישיבה, לומדים בישיבה אצל תלמידי הישיבה. תלמידים מבוגרים היו לומדים עמהם כמורים ומסייעים. יברבות תלמידים צעירים כאלה נוסדה עבורם המכינה. מתחלה היו

לומדים בחדר מיוחד בישיבה, וכאשר גדל מספר התלמידים עברו לבתי הכנסת השונים שבעיר. המוסד הזה גדל ונתרחב לארבע מחלקות־שיעורים, ויכלול בקרבו ישיבה קטנה וישיבה תיכונה. המנהל הראשון היה הגאון ר' חיים מרדכי קטן, שליט"א — חתנו של הגרי"ל — שהנהו כעת ראש הישיבה בטלז־קליבלנד. הוא היה גם המגיד שיעור לפני השיעור הרביעי במכינה. במחלקה הרביעית הזאת היו כבר תלמידים מעולים והיו נקראים "מבקרים" על שם שהיו נדרשים לבקר בישיבה אחת בחדש בשעה שהיה ראש הישיבה מגיד "שיעור כללי", שיעור הנועד לכל תלמידי הישיבה יחד.

בשנת 1927 נתמנה הרב הגאון ר' אבנר אקליאנסקי ז"ל — חתנו של הגרי"ל — למנהל המכינה, ועמו בעבודת ההנהלה ובהגדת השיעור למחלקה השלישית שמש הרב ר' מרדכי רבינוביץ ז"ל, שהיה אח"כ לרבה של העירה שאד, ובעזבו את טלז נתמנה ר' פנחס חלפן ז"ל להנהלה ולהגדת השיעור.

הנהלת הישיבה והמכינה בטלז

מימין לשמאל — למעלה: הר"מ עזריאל רבינוביץ, הר"מ א. מ. בלוך, הגאב"ד ור"מ א. י. בלוך, הרב זלמן בלוך — מנהל רוחני, הרב חיים מרדכי — מנהל הכולל; בשורה השניה: הרב פנחס חלפן — מכינה, הרב מרדכי רבינוביץ — מכינה, הר' אבנר אקליאנסקי — מנהל המכינה, הר' יצחק יפה — מכינה).

בשנת 1937 זכתה ה"מכינה" של הישיבה לבנין נהדר לעצמה, ויחוגו את חג חנוכת הבית בי"ד מרחשון שנת תרצ"ח. במכינה למדו אז כמאה וחמשים תלמידים מכל רחבי ליטא, וגם מארצות אחרות, כאשכנז, הונגריה, צ'כיה ועוד.

לבד לימודי הקדש היו למכינה גם שני מורים ללימודים כלליים.

"כולל הרבנים" נוסד בשנת 1929, ובו למדו כשנים עשר אברכים מוסמכים להוראה שקבלו השתלמות עליונה בתורה וחכמה, בטרם היותם לרבנים ומורי העם. מוסד זה נוסד בסיוע תרומה חשובה ממרת פייגין־מילער מפילדלפיה, באמריקא. מנהל הכולל היה הגרח"מ קטן, שליט"א.

בית המדרש למורים נוסד בשנת 1926. תכנית הלימוד היתה לארבע שנות לימוד, במטמטיקה, השפה העברית — דקדוקה וספרותה, תנ"ך, פדגוגיה, תלמוד. המנהל הראשון היה הגאון ר' יצחק אייזיק הירשוביץ ז"ל — חתנו של הגר"א גורדון ז"ל — שהיה מקודם רב בטלסן, לטביא. בהיותו רב בטלז חבר תרגום עברי ל"י"ט מכתבי בן־עוזיאל" של ר' שמשון רפאל הירש, כן חבר ספר הסטוריה לצעירים. הרב הירשוביץ נהל את ביהמ"ד למורים כשנה ומחצה וכשנקרא להיות רבה של העיר ווירבלן בליטא, מלא מקומו הרב הגאון ר' אברהם מרדכי וועסלער ז"ל, — חתנו של הגרי"ל — וכשהלז נתקבל לרב בעיר אניקסט, בליטא, היה למנהל אחד מחבר המורים הרב שמואלביץ ז"ל, ועל ידו עזר בעבודת ההנהלה ר' שמואל חיים דינש ז"ל. בשנת 1932 יצא הרב שמואלביץ לעבודה חנוכית בקובנה.

מספר התלמידים בביהמ"ד למורים היה כשלשים, ורובם מבין תלמידי הישיבה שבחרו להם בעבודת ההוראה בבתי הספר.

ביהמ"ד למורות נוסד בשנת 1930 בתכנית של ב' שנות לימוד במקצועות הדרושים למורות. המוסד עמד כולו תחת הנהלת ביהמ"ד למורים, ובו למדו כעשרים וחמש תלמידות. שני המוסדות הללו היתה להם הכרה רשמית מהממשלה הליטאית.

הגמנזיון העברי לבנות נוסד בטלז בשנת 1927, כשהכיר הגרי"ל ז"ל בנחיצות להעמיד את החנוך הגבוה לבנות ישראל תחת פקוחו. דר. הניא שרשבסקי, שהיא כעת בעיר וואוסטר, מאסס. באמריקא, שמשה כמנהלת הראשונה למוסד הזה. אחריה היה למנהל דר. הולצברג שהיה אח"כ למנהל החנוך המזרחי בארץ־ישראל. אחריו דר. טרכטנברג ע"ה, ואחריו דר. שנירדר ע"ה, שני האחרונים נרצחו בידי הגרמנים הארורים, שר"י.

ועד מיוחד נבחר מהנהלת הישיבה לפיקוח המוסד הזה ובראש הועד עמד הגרח"מ קטץ, שליט"א.

מספר התלמידות שבאו מכל רחבי ליטא עלה למאה וחמשים. מוסד זה היה הנסיון הראשון ליסוד גמנזיון לבנות בפקוח תורני. והצלחת המוסד, שהוכר הכרה רשמית מהממשלה, הוכיחה על יושר השקפתו של הגרי"ל ז"ל, שכן ביסדו מוסד זה מצא כמה מערערים מבין גדולי התורה שלא היתה רוחם נוחה מצעד חדש זה.

הלמוד האתחלתי לילדים וילדות, קודם המלחמה הראשונה, לא היה בו סדר של בית ספר. קיימים היו בטלז חדרי לימוד אצל מלמדים פרטיים, אבל בשנת 1920 נוסדו בתי חנוך לילדים ולילדות. אלה בתי החנוך עמדו תחת פקוח ועד מיוחד, שנבחר ע"י הגרי"ל, וראש הועד היה הגרא"מ בלוך ז"ל — מיסד וראש־הישיבה בטלז־קליבלנד. ובתי החנוך הללו עמדו על רמה גבוהה במדרגת הלימודים וסדרי הלימוד. בבתי חנוך אלה למדו לא רק ילידי העיר טלז אלא גם תלמידים שבאו מהעירות של הסביבה.

כל מוסדות החנוך הללו, שהיו קיימים בטלז, היוו רשת שלמה של חנוך תורני כביר. ולא לחנם היתה טלז המבצר הכי גדול בכל המדינה לחנוך התורני ולחיי התורה. והנקודה המרכזית בכל העבודה המסונפת הזאת היתה הישיבה.

התקופה שבין שתי מלחמות העולם

בשנת תר"צ, בשביעי למר־חשון נסתלק הגאון ר' יוסף ליב ז"ל, ואדרתו, אדרת ההנהגה כאב"ד ור"מ, ניתנה לבנו הגאון ר' אברהם יצחק בלוך ז"ל שהיה עוד צעיר לימים. הוא נתמנה כראש ישיבה ע"י אביו בשנת 1923, בהיותו בן ל"א שנה. כל תורתו קבל מאביו שנתגדל ונתחנך על ידו, ומימיו לא מש מאהלה של תורה ויהי הוא נוצר התאנה, נטע אביו, ויאכל פריה בעלותו על כסא אביו כממלא מקומו. הוא עמד על משמרתו, משמרת הקדש, עד חורבן הישיבה בידי הנצים, ימ"ש.

בימי עלומיו יצא שמו כעילוי עצום בתורה, המחונן בתפיסה מהירה ובהבנה עמוקה. ידוע היה בכחו, כח הניתוח הדק, ושיעוריו בהלכה הצטיינו בכח ניתוח זה שעל ידו היה מפרק כל ענין לפרטיו ופרטי פרטיו. הוא היה אומר שכח זה התפתח אצלו מלמודו בס' „חובת הלבבות" לרבנו בחיי ז"ל. ואות הוא זה על עומק עיונו. וכן גם באגדה, בעניני יסודות הדת והאמונה, היה חוקר מעמיק. עמל התורה היה מהות חייו, ולילות כימים היה משים על התורה בלמוד מתמיד ללא הפוגות. רגיל היה לומר ש„אינו יודע איך זה אפשר ללמוד תורה לשמה בשעה שתענוג הלמוד הוא כה גדול".

הרצאת שיעוריו מצוינת היתה בהסברתו הבהירה למרות עומק הענין המדובר. וכה הדה היתה תפיסתו, שהיה מרגיש בכל הגה שיצא מפי איזה תלמיד בעת המו"מ של השיעור. אם אך הרגיש בו קורטוב של אמת היה מעמיד את התלמיד על האמת שבתורה שזכה אליה. וכמה פעמים לא היה התלמיד עצמו מרגיש כלל באמת שהגיד, לולא הרב ז"ל שהיה מעמידו עליה. ויפה אמרו עליו: „רגילים אנו להכיר גדלותו של איש רם המעלה כשכל הנמצא בסביבתו בטל כנגדו, אבל הגאון ר' אברהם יצחק ז"ל מדה אחרת היתה לו וגדולה מזו, הוא לא רק התרומם על כל אשר סביביו אלא הרימם. וסגולה נפלאה היתה לו, שכששמע מאחד מבני החבורה מלה אחת, אשר בשכלו הדק מצא לפרשה בדרך אמת, לקחה אליו, בארה ופרשה עד אשר הלז הרגיש כי אמנם דבר גדול דבר. ומתוך כך נסמכה דעתו לדעת רבו ויגדל אתו יחדיו"[10]).

אישיותו הקסימה את כל הקרבים אליו ויהי אהוב אצל תלמידיו באהבת בנים לאב. תחת הנהגתו גדלה ופרחה הישיבה עד למאד. מספר התלמידים גדל

10) מתוך דברי אחיו הגרא"מ בלוך ז"ל, בהקדמה לספרו „שיעורי רבינו הגר"א מטלז" (טורונטו, תש"א).

לקרוב לארבע מאות — יחד עם תלמידי המכינה. תקופה זו היתה ראשית תקופת הסער והסופה ליהדות אירופה. גורות הגרמנים נגד נתיניהם היהודים הלכו הלוך וגבור מיום ליום. והישיבות בליטא התחילו לקלוט תלמידים מאשכנז. קבוצת התלמידים האשכנזים בישיבת טלז מספרה גדול בערך. בשנת 1937 עלה לעשרים ותשעה [11].

יחד עם הגאון ר' אברהם יצחק ז"ל שמשו בעבודת הישיבה כרמי"ם: אחיו הגאון ר' אלי' מאיר בלוך ז"ל שנתמנה לראש ישיבה בחיי אביו בשנת תרפ"ח (1928), והגאון ר' עזריאל רבינוביץ הי"ד, שנתמנה לראש ישיבה בשנת תרצ"א (1931) למלא מקום אביו הגאון ר' חיים ז"ל.

הרב הגאון ר' זלמן בלוך הי"ד שמש כמנהל הרוחני בישיבה, ונתמנה למשרתו זאת בחיי אביו הגרי"ל בשנת 1927. הוא קנה לבב התלמידים בנועם מדותיו ותכונות נפשו העדינות. כמו כן היה גם דומ"ץ בעיר טלז ומפורסם היה ביושר שכלו. וקנה לו שם בהכרעותיו בדיני תורה שבאו לפניו.

כל אלה יחד שמשו כמנגנון בעבודת התורה והיראה בישיבה, ותחת השפעתם גדלה ועלתה הישיבה בתקופה זו למרום פסגתה ותהי למרכז התורני הכי גדול בכל מדינת ליטא. ומסביב לישיבה גדלו ופרחו גם יתר המוסדות שהשם „טלז" כלל אותם.

יש לציין שבתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה נודעה טלז בעולם גם בגלל עמדתה בעניני הכלל, בבעיות השונות שבחיי האומה. הישיבה לפי אופיה המקיף לא הצטמצמה רק בעבודת הישיבה פנימה, וניכרת היתה השפעתה בכל חיי הכלל. טלז שמשה מרכז ליהדות החרדית ותהי לתל שכל פיות החרדים פונים אליו. אופיונית בעבודה זו היא העובדא שבטלז נוצרה מחדש העתונות החרדות למדינת ליטא, העתון השבועי „אידישער לעבן", האורגן של צעירי אגודת ישראל, יצא לאור ע"י מערכת שבטלז. עתונות זו היתה קיימת משנת 1932 עד חורבן ליטא. כמו כן יצא לאור בטלז משנת 1928 עד 1932 מכ"ע חדשי „הנאמן", שהיה מוקדש לספרות חרדית ופובליציסטיקה. שפת העתון היתה עברית צחה, ועריכת העתון היתה בידי הרב שמואלביץ, שהיה אז ממנהלי בית המדרש למורים.

כלכלת הישיבה

מקור ההספקה והכלכלה של הישיבה בתקופה שעד מלחמת עולם הראשונה: היתה יהדות רוסיא. שדר"י הישיבה יצאו לכל רחבי המדינה לבקש עזרה לישיבה. מענין הדבר שהגר"א גורדון ז"ל צריך היה להסכמתם של שלשה

11) מתוך רשימה רשמית מארכיון של הדז'וינט שהמציא לי בטובו דר. ש. אידלברג.

בית

אדר תרצ"ד

קול קורא לעזרה

משאת נפש הישיבות התיכוניות והקמטנות ע"י אגודת הרבנים בליטא.

אחים יקרים חובבי תורה ומצוה!

בדי לעזן איצער א שרעקליכע הסטת נדיטע מקבוטקע פלוכות דעזן דיך פאר א צייל נעסטעלט אזוי סטעהן דיזען תורה המצות. דערזיידיקיט אזוינע בבחי אין צוציהונג אזוינער סעגנשליכע רעקטע דאס דאס צייל פון אלטערע בידיער נישטיג צוצוטרעטן אין די דינען נעשטאלן אלעם קרגן פון נעקנעלטאע סטרומפלונג. בי דער בים אין אזוינער פליכט דעם יתגן דיר צו דערצייהן אין צוציהונג אזוי. אז ער שפי קעגעם דערטשרעקן די טחוקוסטע נחמות. מיר טחן אייך זאגען אלטשוליך אין פונדעם הקלכע וואס מיטטעהן אין סטפרכן דעם פאלק הקלקליך אין אים דעם נלויבן אין בקסטע ציימן אין פולטטענדיקע אלטשיהונג אז נלוה.

עם איז אלטער יקרי מדיפ. אז אטבעהען אנטוינ יוננט פון פאר- מדיטלהנ כען נאר דער כיפער נלויבן אין נ אה זין הדת. א הלאיק פאיטטקהנ הענן אנטוינ נלעגנדיק פאראנדהיים אין פון נ: פאר- דעקליכע הקלקיק אהנטסט.

אין דער-בער אז דער איוציטער פרט פפר די דערצאיאונ פון אומער יוגוס - די ישיבה דפרט וועהן די דורכגעדרונגען מים דעם פעסטן גלויבן אז נס הפה אונ אומדערוילד פון אלע פעלקער מים נרוסע נסים פון נלות מצרים פרימגענומען. אונז זיין הילינע תורה נעגעבן. 40 יפר אין מדבר אויף א וווגדרליכן אופן נס עשיטם אין נפכהער אין ארץ ישראל נעבראכט אן די לאנד אונז אף אירבע פפגענעבן.

אין ישיבה דעדוהען זיי זיך פון דיג טליכע השגחה אף יעדער אי- צינן איין אין פון שכר זעהט בעולם הזה ובעולם הבא. זי זענן אויך אז נס הפה אין זיין תורה אן דורך זיינע בא'אים אזוי פפראוים נע וואהרט אז אויב מען וועס ניט די תורה פון מיטן דער שרפה בעכער נלות נלייבערים הפה עד אונז אבער פארינכערט. אי עד וועס אונז פון דעם נלות ארויסיין אין בריינע צוריק אין אומער הי- ליע לאנד

אין ישיבה דערלעבען זיי צו קענען די נייטיקע זיין אומעדע. די חכמי התלמוד אין דיערע נפכפאלנהע. איבערציין זיך אין די נדוי- טע טשפונגס קראפט אין וויידפרטטאנדע פריאיקיט פון אומער פאלק אין הילינע נרוסטיין פון אומער תורה. וועלכע מען וויל אינפ אזוי פארפאלקן אין דערדערען.

ובזכות זה וועלן מיר זוכה זיין צו ישועות ונחמות און די- פון רבונו של עולם. פפוריכפדטע נאולה במהרה בימינו

בחתימת הנאמנים על אזני מים ומפרט לשורה ד'

חברי ועד הישיבות

ידון נשם מתן ונשבה אברך ישמחו

מי שברך מאחרך	יחזה ליב נחמנסין אברך בידוע
יצחק אהרן הכהן נחמנסין אברך לאחדי	שרגא פיבל נפתלין אברך כהיזון

מתוך כרוז של רבני ליטא לתמוך בישיבות.

מגדולי ישראל בטרם היה יכול לשלוח "שדרי"ם לאסוף כספים עבור הישיבה. אחד מהם היה ה"גדול" ממינסק והלז היה לו בן שהתגורר בטלז. ה"גדול" לא רצה לתת הסכמתו עד שיבקר אצל בנו בטלז ויראה את הישיבה ויעמוד על טיבה. כדאי לנו באמריקא ללמוד פרק בסדרי החזקת תורה מעובדא זו.

קשה היה הדבר לאסוף כספים לישיבה ברוסיא פנימה בגלוי, ולכן הוצרכו השדרי"ם לכסות הדבר במסווים שונים. רגילים היו לכתוב על שטרי הקבלות שהכסף ניתן להם עבור לולבים ואתרוגים ועוד חפצי מצוה, שהמסחר בהם היה מותר.

אחרי המלחמה התחילה היהדות האמריקאית לשמש כמקור להחזקת התורה. המלאכות הראשונה מישיבת טלז לאמריקא הורכבה מהגרח"מ קטץ, שליט"א, ומגיסו הגר"ז בלוך, הי"ד, שהיה המנהל הרוחני בישיבה, ויצאו לאמריקא בשנת 1926. מאז ועד חורבן ליטא נסעו ארבע פעמים לאמריקא. צירי הישיבה בנסיעות אלה היו: הרב אברהם מרדכי וועפלער, הרב אבנר אקליאנסקי, הגרא"י בלוך הי"ד, הגרא"מ בלוך ז"ל, ויבל"ח הרב פנחס מרדכי טייץ, שליט"א, שהנהו כעת רבה של עיר אליזבט, באמריקא. כמו כן יצאה מלאכות לאפריקא הדרומית בשנת 1935 בהרכב של הגרא"י בלוך הי"ד, וגיסו יבל"ח הגרח"מ קטץ. כן היו נוסעים מזמן לזמן לבקש עזרה באנגליה, בשוויץ, ובגרמניה.

וכמובן, שחלק מההספקה נכנסה ממדינת ליטא העניה עצמה. בעירות השונות היו עושים אוסף שנתי, וגבאי הישיבה היו ממונים מבין תושבי העיר. ומזמן לזמן היו יוצאים למפעל יוצא מן הכלל צירים מהישיבה לעירות שונות בליטא.

הדז'וינט האמריקאי עזר בתמיכה עבור התלמידים פליטי גרמניה שבישיבה, ובשנת 1937 תרמו לישיבה סך 719.13 $, שעלה לסך 4242.86 ליט בכספי ליטא [12]).

חיי התלמידים בישיבה.

לישיבה לא היה בנין מיוחד לחדרי לינה וגם לא מסעדה, והיו שוכרים חדרי לינה אצל בעלי הבתים שבעיר ושם היו תלמידי הישיבה אוכלים גם ארוחותיהם. בתקופה האחרונה, בשנת 1932, נוסדה מסעדה שהיתה קיימת בקומה התחתונה של בנין "הכולל לרבנים". שם היו ניתנות ארוחות הצהרים של מאכלי בשר וגם ארוחות השבת לתלמידים.

התלמידים העניים היו מקבלים תמיכה כספית לתשלום צרכי אש"ל שלהם. זה היה נקרא "חלוקה" והיתה מתחלקת פעמיים בכל "זמן".

קיים היה בישיבה ועד הנקרא "ועד בני הישיבה", שהיה משגיח על כל עניני התלמידים. גם היה משמש כמתווך בין בני הישיבה והנהלת הישיבה. לועד זה היו נבחרים המעולים והחשובים מבין בני הישיבה.

12) מתוך הארכיון הנ"ל.

ועד בני הישיבה בטלז.

הועד היה נחלק לועד רוחני וועד גשמי.

ועד זה היה בוחר בוועדים שונים כמו: א) ועד המעונות. ענינו היה להשגיח על מקומות האש"ל של בני הישיבה. בתחלת כל זמן היה הועד עובר בעיר כדי לקבוע סכום שכר הדירה שראוי לשלם עבור כל חדר וחדר במקומות הלינה, ואסור היה לתלמיד להעלות את השער.

ב) ועד הבריאות: היה מפקח על בריאות התלמידים, וגדולה היתה עבודת הועד הזה בהחלמת תלמידים שחלו. הועד היה עומד בקשר עם הרופאים, עם חנויות סמי מרפא, ועם בית החולים שבעיר.

ג) גבאי אוצר הספרים. תפקידם היה לפקח על אוצר הספרים הגדול שבישיבה, ולקבוע סדר בהשאלת הספרים לבני הישיבה, ובשעות העיון בחדר אוצר הספרים.

ד) גבאים לחלק העליות בביהכ"נ. העליות נחלקו לפי חשיבות דרגתו של התלמיד.

קיים היה בישיבה „וועד המערכת" — עבודת הועד הזה היתה להכין בכתב את השיעורים של ראשי הישיבה, העתקים מהשעורים היו נמכרים לכל בני הישיבה, כדי שיוכלו לחזור על דברי רבותיהם העמוקים. עבודה זו של הפצת השיעורים בכתב נמשכה גם אחרי פטירתם של הגאונים ר' יוסף ליב בלוך ז"ל ור' חיים רבינוביץ ז"ל. שיעוריהם שבכתב הנם עד היום מאבני היסוד בלמוד התורה בישיבה.

קיים היה בישיבה גם גמ״ח, שהיה מלוה כסף לבני הישיבה לפי תקנות מיוחדות. לכל הלואה היה הלוה צריך למשכן אצל ועד הגמ״ח משכון. אם המשכון לא היה נפדה כעבור זמן קצוב היה נמכר ע״י הגמ״ח. מכירה זו היתה קיימת בכל שנה ביום תענית עשרה בטבת.

שנת הלמודים היתה מחולקת לשני זמנים: זמן החורף מר״ח מרחשון ועד ר״ח ניסן; זמן הקיץ מר״ח אייר ועד מוצאי יוה״כ.

סדר היום לזמן החורף:

תפלה — 7:30 בבקר; למוד: סדר ראשון — 9:30־2:30 ואח״כ תפלת מנחה. סדר שני — 4:00־8:30. מוסר: 8:30־9:00, ואח״כ תפלת ערבית.

סדר היום לזמן הקיץ:

תפלה: 7:15 בבקר. למוד: סדר ראשון — 9:30־2:30. סדר שני — 4:00־7:45, ואח״כ תפלת מנחה. מוסר: 9:15־9:45 ואח״כ תפלת ערבית. בימים הארוכים: 10:00־9:30, ואח״כ תפלת ערבית.

הועד להפצת תורה.

בשנת תרצ״א(1931), נוסד על ידי חבר תלמידי השיעור הרביעי, שהיו חדורים ברוח של פעולות להרבצת תורה, ועד להפצת תורה. מגמת הועד היתה ליסד מוסדות ללימוד תורה בעירות שונות בליטא, שישמשו כמכינות לישיבות הגדולות.

ועד זה, שהיה קיים עד חורבן הישיבה, פעל גדולות בשדה החנוך התורני בליטא. הוא יסד ישיבות קטנות בתשע עירות בליטא, והגדולה שבכולן בעיר אוטיאן, ששם למדו כשבעים תלמידים, ושם שמשו תמיד בהנהלת המוסד שני רמי״ם.

שנות הלימודים בישיבות הקטנות היו ג׳כ מחולקות לשני „זמנים״ — זמן החורף, מאחרי חג הסוכות ועד ר״ח ניסן, וזמן הקיץ מר״ח אייר ועד אחרי יוה״כ. בכל „זמן״ היה נוסע חבר אחר מבין חברי הועד לעמוד בראש המוסד, פרט לאוטיאן, ששם נסעו תמיד שני חברים.

ממוסדות אלה שהקים הועד יצאו כמה תלמידים מעולים לישיבות הגדולות בליטא, וכמובן שמספר גדול מהיוצאים המשיכו לימודיהם בישיבת טלז.

הועד הזה נהל גם תעמולה בשנת 1940, לבטל את עצת השלטון שרצה להנהיג את למודי בתי הספר העממיים גם בשבת קודש. אילו הצליחו בזה היו גורמים לחלול שבת בכל רחבי ליטא. חברי הועד נסעו לכמה עירות להשפיע נגד גזרה זו. והגזרה לא היתה גזרת כפיה, אלא שההורים היו צריכים להסכים לדבר, ועבודת הועד היתה להשפיע על ההורים שלא לתת הסכמתם, אף שכרוך היה הדבר בקשיים מצד ההורים וסכנה מצד המשפיעים בזה.

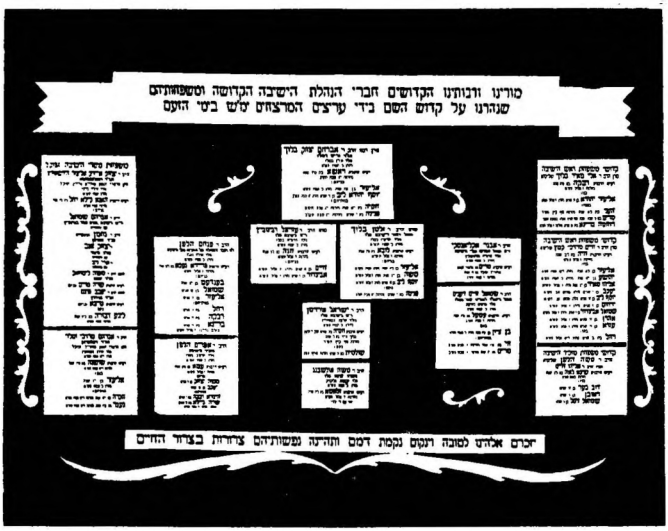
פרשת החורבן

בשנת 1940 כבשו הרוסים את המדינות הבלטיות וביניהן מדינת ליטא. בקיץ שנת 1940, כ"ה תמוז, אמרה הממשלה הרוסית שהיא צריכה לבנין הישיבה לצורך בית חולים לחולי הצבא הסובלים ממחלות העצבים, ולכן הוצרכה הישיבה לעזוב את בנינה.

ביום שקדם לעזיבה הוציאו את כל רהיטי הישיבה ואת כל הספרים לבנין ה„מכינה", להמשיך שם את למוד התורה. בלילה נשאר מנין תלמידים שלמדו „משמר" כל הלילה בישיבה. בבקר השכם בא הגאון ר' אליה מאיר בלוך זי"ל להוציא את ספרי התורה, ואז אמר, שזוהי הפעם השלישית שעלה בגורלו להוציא את ספרי התורה מהישיבה, בפעם הראשונה בעת השריפה הגדולה בטלז בימי אביו זקנו הגר"א גורדון זי"ל, בפעם השניה בעת מלחמת העולם הראשונה, וכעת בפעם השלישית. מקוה הוא לה', אמר, שכשם שעזרו בב' פעמים הראשונות להחזיר שוב את התורה למקומה בישיבה, כן יעזרהו ה' גם בפעם השלישית להיות מחזיר התורה לישיבה. ואמנם נתקבלה תפלתו, הוא החזיר את התורה למקומה, אבל לא בטלז אלא בקליבלנד שבאמריקה. הוא זכה ליסד שם מחדש את הישיבה הממשיכה במסורת הלימודים של ישיבת טלז. גאון זה שהקים היכל תורה באמריקא (יחד עם גיסו, יבל"ח, הגרח"מ קטץ, שליט"א), הלך לעולמו באמצע עבודתו הפוריה בטבת, תשט"ו.

אחרי שהות הישיבה בבנין המכינה לזמן קצר בטלז, אמרה הממשלה שצריכה היא גם לבנין המכינה עבור מקום לינה לתלמידי בית ספר למלאכה שיסדו בטלז. אז עברה הישיבה וגלתה לביהכ"נ הנקרא „בית מדרש הגדול" שבעיר, ושם היו עד סוף זמן החורף, ניסן תש"א. אז באו וגזלו גם את בית המדרש באמרם שצריכים הם לבנין עבור מועדון. הכירה הישיבה שא"א לה עוד להחזיק מעמד כחטיבה שלמה ומאורגנת, וחבורה מבני הישיבה נשארה בעיר עד ב' ימים לפני פסח וטכסו עצה איך לקיים את הישיבה.

יצאו לתור ולבקש בעירות שונות מקומות קליטה לישיבה. הישיבה נתחלקה אז בין ארבע עירות, והן: טרישיק הסמוכה לטלז, שידלובה הסמוכה לטבריג, ילוק הסמוכה למוז'יק, ופופילן הסמוכה לשבל. בכל עיירה נתארגן ועד של התלמידים לפקח ולנהל את הסניף. הנהלת הישיבה הנהיגה גם פקוח כללי על כל המוסדות. סניף אחר נשאר בטלז. הגאון ר' אברהם יצחק בלוך זי"ל, הי"ד, לא נסע לחוץ לעיר, אבל הר"מ לשיעור הראשון הגאון ר' ישראל אורדמן זי"ל, חתנו של הגר"ז בלוך זי"ל מנהלה הרוחני של הישיבה, נסע לסניפים להגיד שם שיעורים בהלכה, והגר"ז בלוך זי"ל, המנהל הרוחני, היה נוסע לסניפים להגדת „שיעורי דעת". בין הבעיות, שתפסו מקום בראש, היו: פקוח נפשות וקדוש שם שמים.

לוח לזכר הקדושים של ישיבת טלז

הישיבה התקיימה בצורה זו מר"ח אייר עד כ"ה סיון שנת 1941. אז פרצו הגרמנים לליטא, ונחרב הכל. התלמידים נשארו במקומותיהם השונים, רק חבורה אחת של 16 תלמידים ברחו לרוסיא, והשתקעו במושבה ביצ'וא, ע"נ מלמו בפלך קירוב ע"נ וויטקו.

ביום היו עסוקים בעבודה, ובלילה היו עוסקים בתורה בחבורה. חבורה זו התקיימה עד אחר חג הסוכות, ואז הוצרכו להתפזר למקומות אחרים. מחבורה זו מתו שמונה ממחלות ומרעב, ושמונה מהם נצלו ונשאארו בחיים. חלק מהם נמצא בארץ ישראל וחלק באמריקה וביניהם, הרב ר' אייזיק אוסבנד, ר"מ, והרב ר' חיים שטיין, מנהל רוחני בישיבת טלז שבקליבלנד.

בר"ח תמוז 1941 נכנסו הגרמנים לטלז, וביום ב' תמוז התחילו בעבודת החורבן. בו ביום הוציאו את כל בני העיר למושבה ריין הסמוכה לטלז, שם קבעו מחנה עבודה. וביום המר, כ' תמוז, עוללו טבח נורא. בין הקדושים היה הגאון ר' אברהם יצחק בלוך, ויחד עמו כל חברי הנהלת הישיבה והמכינה וכל הרמי"ם, יחד עם חברי "כולל הרבנים", וכל אנשי העיר, ה' יקום דמם *).

*) כל הפרטים בזה נמסרו לי ע"י הרבנים הגאונים ר' אייזיק אוזבנד,שליט"א ר"מ בישיבה, ור' חיים שטיין שליט"א מנהל רוחני בישיבה. שניהם היו מהחבורה שנצלו מעמק הבכא.

שנים מחברי ההנהלה יצאו מליטא ברשיון הממשלה הסוביטית בשנת 1940, והם הרבנים הגאונים ר' אליה מאיר בלוך ז"ל ר"מ בישיבה, ויבל"ח גיסו ר' מרדכי קטץ, שליט"א, מגמת נסיעתם לאמריקה היתה לשם הצלת הישיבה, ואף שפרטי החורבן והרצה הנורא לא נודעו להם עד שנת 1945, החליטו ליסד ישיבה חדשה באמריקא, וקבעו מקומה בעיר קליבלנד. בשביעי לח' מרחשון תשי"א (יום הזכרון של הגאון ר' יוסף ליב בלוך ז"ל) פתחה הישיבה את שעריה, שערי תורה, במספר מצומצם של עשרה תלמידים, שלשה מהם שלמדו בטלז, ליטא, ושבעה אמריקאים.

הודות למסירותם הרבה של ראשי הישיבה ובראשם הגאון ר' אליהו מאיר בלוך ז"ל התפתח המוסד, ושם הישיבה נודע בכל רחבי הארץ, ויותר ממאתיים תלמידים שואבים מבאר התורה שחפרו בוני ישיבת טלז בקליבלנד.

נספח

הרכבתה של הישיבה הגדולה והקדושה בטלז. חרף תרפ"ז.

הישיבה הגדולה והקדושה טלז בת ארבע מחלקות היא, ועל ידה "מכינה" של ארבע מחלקות.

מספר התלמידים ביחד הוא: שלש מאות ושבעים ושלשה.

ההנהלה וההוראה בישיבה:

מנהל ראשי, שלשה ראשי ישיבה, מנהל רוחני, משגיח, מנהל העניגים ומזכיר.

מספר התלמידים עפ"י המחלקות:

מחלקה הראשונה: שמנים וששה, (86). מחלקה השניה: שבעים ושמנה, (78). מחלקה השלישית: ששים ושנים, (62). מחלקה הרביעית: ארבעים, (40).

ההנהלה וההוראה במכינה:

מנהל, משגיח, שלשה רמ"ם ושני מורים ללמודים כלליים.

מספר התלמידים עפ"י המחלקות:

מחלקה הראשונה: עשרים ושנים, (22). מחלקה השניה: עשרים ושלשה, (23). מחלקה השלישית: עשרים ושבעה, (27). מחלקה הרביעית: ארבעים וחמשה, (45).

מלבד זה מתקיים ע"י הישיבה הק' זה כחמש שנים "קבוץ אברכים" להשתלמות עליונה. בית מכון הוא עבור חניכי הישיבה, אלה המעולים והמצוינים המסוגלים להיות רבנים, ראשי ישיבה ומורי הוראה בישראל.

מספר חברי "קבוץ האברכים" הוא: ארבעה עשר (14), נשואים ובעלי משפחה המת.

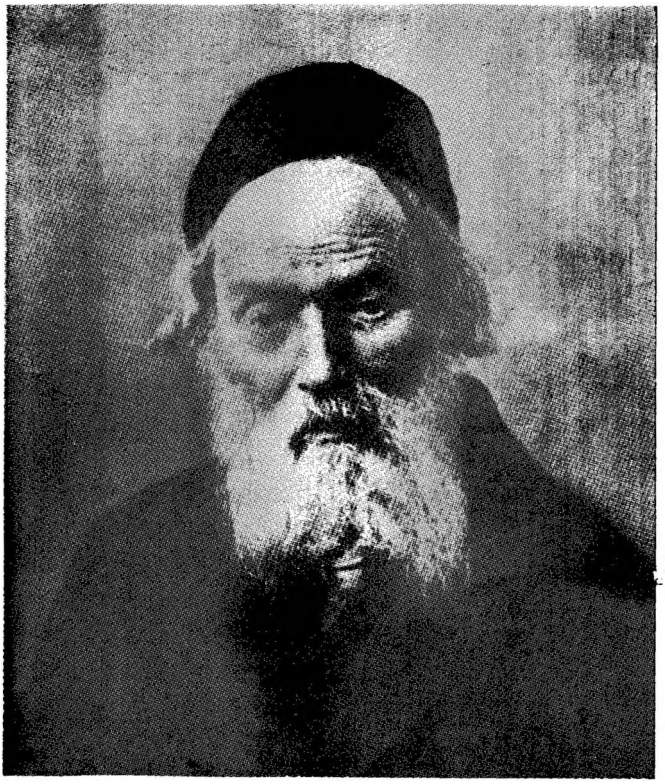
ישיבת ראדין

מאת

דוד זריז

א. מיום הוסדה עד מלחמת העולם הראשונה.

זכתה ישיבת ראדין להתפרסם בכל העולם היהודי, כי מיסדה **היה** הגאון הצדיק ר' ישראל מאיר הכהן בעל ה"חפץ חיים" זצ"ל, וראשיה ותלמידיה נודעו

ר' ישראל מאיר הכהן
בעל ה"חפץ חיים".

להתהילה כגדולים בתורה ויראה. על התהוותה והתיסדותה של הישיבה מספר ה"חפץ חיים" באחד ממכתביו: "תחלת התיסדותה היתה מעת שבאתי מעיר וואשילשאק לראדין ששם אמרתי שעור בגפ"ת בשנת תרכ"ט לפ"ק. ומאז שבאתי לראדין העירני רוחי בע"ה לקבץ בחורים ואברכים ללימוד התורה וגם נתן לי ה' בלבי לעורר אנשים... ולעשות פתיחה רחבה ולהציג לפני העולם את גודל ענינה. ונתן ה' חיני בעיני העולם וגם נתקבלו דברי לענין קיבוץ של תורה יותר ויותר".

בשנת תרכ"ט, כאשר ה"חפץ־חיים" חזר מוואשילישאק אל משפחתו שהתגורה בראדין, היה מעשהו הראשון לאסוף מספר בחורים ואברכים ולהגיד לפניהם שיעור בתלמוד ובהלכה.

ראדין, עיירה קטנה שבפלך ווילנא, היתה רחוקה מתחנת רכבת ומצומת דרכים. תושביה היהודים שהתפרנסו בדוחק, היו מוקירי רבנן ושמחו על מעשה בן עירם, אשר פתח ישיבה בעירתם, אולם למרות רצונם לא יכלו מפאת מצבם הקשה לעזור הרבה בקיום הישיבה. מענין לציין את העובדה שה"חפץ חיים" בעצמו היה מייעץ לבחורים שונים לנסוע לישיבות אחרות שהמצב הגשמי בהן היה יותר טוב. בשנים הראשונות יכלו רק כמה עשרות מבני חוץ למצוא קיום מועט בראדין.

בחורי ישיבת ראדין נקראו "פרושים" ע"ש שפרשו מחיי העולם והתמסרו ללמוד התורה יומם ולילה. שנים רבות היה סדר הלימוד בערך כזה: כל פרוש היה לומד מסכתא או סוגיא שהיה מעונין בה וכל הדבר הקשה יביא לפני ראש הישיבה. היות שהבחורים לנו בבית המדרש היו צריכים לקום מוקדם בבוקר לפני שבאו הבע"ב הראשונים להתפלל, אף כי הלכו לישון בשעה מאוחרת. בהשגחה וניהול לא היה צורך. כל אחד היה מסור לתורה ולעבודה ושמר על זמנו כעל יקר מכל. מתחילה סעדו הבחורים כל יום על שולחנו של בעל בית אחר (אכילת ימים). ה"חפץ חיים" שדאג הרבה לכבודו של בן־התורה ביטל את סדר "אכילת הימים". שמש בית הכנסת היה חוזר מבית לבית וקדרות בידו, הנשים היו ממלאות את הסירים, והשמש היה מחלק את האוכל בין בני הישיבה. לאחר זמן נוסד ע"י אשת החז"ח בית תמחוי. הרבנית ועוד נשים היו מסובבות על בתי היהודים שבראדין והסביבה והיו איספות מצרכים שונים, מבשלות ומחלקות את האוכל בין הבחורים.

עד שנת תרמ"ג לא גדלה הישיבה בהרבה. מספר הפרושים עלה לכמה עשרות והח"ח בעצמו למד אותם והדריכם במוסר ויראת שמים. בשנת תרמ"ג לקח הח"ח חתן לבתו את ר' הירש לוינסון (ראה עליו להלן), הוא היה ידוע לגדול בתורה צנוע וענוותן. לפני בואו לראדין למד בישיבת וואלוזין ואיישישוק. ר' הירש נעשה עוזרו העיקרי של הח"ח ונשא בעול הישיבה הן ברוח והן בחומר. בזמן ההוא התרחבה הישיבה, מצבה הכלכלי הוטב. שם הח"ח וישיבתו נתפרסמו. הוא וחתנו ר' הירש היו מבקרים אצל נדיבים והיו מקבלים מהם תרומות. בחורים מכל קצוי רוסיה נהרו לראדין הקטנה לקנות שם תורה.

בשנת תר"ס הזמין הח"ח לראש ישיבה את ר' משה לנדינסקי שהיה מבחירי ישיבת וואלוזין (ראה עליו להלן). בתקופה יותר מאוחרת היו עוד שני ראשי ישיבה שלא נשארו שם שנים רבות: ר' יצחק מאלצאן הנודע בחיבוריו "שביתת השבת" ו"שיח יצחק" על סידור הגר"א, ונתישב אח"כ בירושלים; ור' ברוך איש אלעקסוט שהיה אח"כ לאחד מראשי הישיבה שבסלובודקה. כמו כן היה זמן קצר מנהל רוחני ר' אלעזר לופט.

תור הזהב של הישיבה התחיל בשנת תרס"ד בעת שנתקבל לראש ישיבה ר' נפתלי טרופ זצ"ל (ראה עליו להלן), שהתפרסם בעולם הישיבות כאישיות מזהירה ומשפיעה. בזמנו התפתחה הישיבה וגדלה עד שהגיעה למרום פסגתה בשנות העשרים, כאחת הישיבות הגדולות בעולם.

משנת תרס"ז עד תר"ע היה מנהלה הרוחני של הישיבה ר' ירוחם ליבאוויטש, שהספרסם במשך השנים כמנהלה הרוחני של ישיבת מיר (ראה עליו במאמר על ישיבת מיר).

בשנת תרס"ד נבנה בנין מיוחד לישיבה, כי בית המדרש נעשה צר מהכיל את התלמידים שמספרם הגיע לכמה מאות. עד מהרה נוכחה הנהלת הישיבה שהבנין החדש צר מדי בשביל התלמידים והוחלט לבנות עוד בנין. למטרה זאת מסר הח"ח את חלקת האדמה שהייתה שייכת לו. כמה נדבנים נדבו את הסכום הדרוש, ובשנת תרע"ג נבנה הבניו המפואר של הישיבה, שהיה קיים עד חורבנה.

הישיבה פרחה ושגשגה. גם מצבה הגשמי הוטב. תלמידים התחילו להגיע לא רק מרוסיה כי אם גם מפולין, ליטא, ואפילו מגרמניה, ומספרם הגיע למעלה מ־300 תלמיד. המצב השתנה כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה. רבתה הדאגה בגלל התקרבותם של הגרמנים אל מחוז ווילנא. הח"ח חשש בעיקר מהשפעה גרמנית על רוח הישיבה, והנהלת הישיבה גם פחדה שעוד מעט והישיבה תנתק מרוסיה הגדולה, מקור מחיתה, ותישאר בלי משען ובלי תמיכה. בשנת תרע"ט החליט הח"ח לחלק את הישיבה לשני חלקים: חלק אחד נשאר במקום והשני נדד אל תוך רוסיה הגדולה.

ב. ממלחמת העולם הראשונה עד חורבן הישיבה.

רוב תלמידי הישיבה ובראשם ה"חפץ־חיים", חתנו ר' הירש, ראש הישיבה ר' נפתלי טרופ ומשפחותיהם עזבו את ראריון, ומקצת מתלמידי הישיבה נשארו במקום, בהנהלת ראש הישיבה ר' משה לאנדינסקי והמנהל הרוחני ר' יוסף ליב נגדיק.

אלה שעברו לרוסיה היו פניהם מועדות לטבורה של רוסיה הלבנה, מינסק או סביבתה. אחרי כמה ימי היסוס נסעו לסמילוביץ במחוז מינסק, עירה זו נבחרה,

כנראה, משום שה„חפץ חיים", כיתר ראשי הישיבות הגדולים, לא ראה בעין יפה ישיבה בעיר גדולה שההפרעות הרוחניות רבו בה. ומשום כך נוסדו כידוע רוב הישיבות הגדולות שבליטה אך ורק בעירות קטנות (וולוזין, אישישוק, מיר, ראדין, קמניץ, קלצק, סלובודקה, טלז וכו'). סמילוביץ היתה עיר יהודית לא גדולה וה„חפץ חיים" נסתמך על נדיבות לבם של תושבי העיר, שיקבלו את ישיבתו בסבר פנים יפות. תושביה היהודים של סמילוביץ לא הכזיבו את רבן של ישראל, וכשהגיע ה„חפץ חיים" עם ישיבתו בערב יום הכפורים לסמילוביץ, קבלוהו בכבוד גדול ובעלי הבתים שבעיר קבלו עליהם החזקת הישיבה, מי על ידי נתינת „ימים" או „שבתות" ומי על ידי החזקה בלחם ובצרכי מזון אחרים.

סדרי הישיבה התנהלו כמקודם, ולא עוד אלא שניתוספו ספסלים בבית המדרש, כי השמועה על בואו של ה„חפץ חיים" עם ישיבתו לסמילוביץ הגיעה לאזני התלמידים בסביבה, ועשרות בחורים באו להצטרף לתלמידי הישיבה המפורסמת. אם כי המצב הכלכלי בכלל הורע מיום ליום, וזה, כמובן, השפיע לרעה גם על תקציבה של הישיבה, שקדו התלמידים כבשנים קדמוניות על התורה, התפרנסו מלחם צר ומים לחץ, קבלו יום־יום מנת לחם מצומצמת, וככל אשר גבר המחסור, כן גברה שקידתם.

אמנם המלחמה התקרבה גם למקום זה, ובקיץ שנת תרע"ו התחילו לחשוב על מקום נדודים חדש, והפעם החלט להיכנס יותר למרכזה של רוסיה. הישיבה עברה לסומיטש מחוז מוהילוב. הרבה הרפתקאות עברו על הישיבה בגלות סומיטש. הימים ימי הרת עולם. המהפכה הבולשביסטית עמדה על הסף, יום יום התחלפו המשמרות, וכל משמר מצא לנחוץ לדכא, עד כמה שהדבר היה באפשרותו, את היהודים. הקוזקים המפורסמים פקדו מדי פעם את סומיטש, אסרו כמה פעמים בחורי ישיבה, ושחרורם עלה בהרבה מאמצים וכספים. החיפושים אחרי עריקים היו תופעות יום־יומיות. בחורי הישיבה, כמעט כולם בגיל הגיוס, נסחבו לבתי הסוהר למרות התעודות הכשרות שבידם. ורק הודות לאישיותו הנערצה של רבם הגדול שוחררו. אולם גם קשיים אלה לא שברו את רוחם של תלמידי הישיבה.

באותם הימים העיק על ריח הישיבה גם משפט הריגול המפורסם. שלשה בחורי ישיבה נמסרו למשפט על ידי „מלשין" אחד שהתקרב אליהם (שלשתם היו נתינים גרמניים, שלא רצו לעזוב את הישיבה בגלותה) והכניס בכיסו של אחד מהם כתב־סתר עם ציונים אסטרטגיים. שלשתם נאסרו. אחרי יגיעות רבות שוחררו שניים מהם, ואולם על השלישי נשפכה כוס התרעלה והוא נשפט ל־12 שנות מאסר.

המשפט הזה העיב גם הוא על שמה הטוב של הישיבה, כמובן לא מצד היהודים אלא מצד השלטון שהלך והתרגע. וכבר התחילו להתהלך שמועות, כי ה„רב הגדול" עם ישיבתו „עובדים" לטובת הגרמנים. לאשרו של הנשפט ושל כל יהדות רוסיה, התקרבו ימי המהפכה, וכשהצאר הורד מכסאו, וקרנסקי הרכיב את

ממשלתו, נשמו כל היהודים לרווחה, ביניהם גם תלמידי ישיבת „חפץ־חיים". אולם הימים הטובים של התחלת המהפכה עברו מהר, ובמקומם באה המהפכה הבולשביסטית, שמיגרה את שלטונו של קרנסקי וחיסלה את כל התקוות היפות שהיהודים תלו בשלטון זה. עם עליתם של הקומוניסטים לשלטון התחילה המלחמה נגד הדת. הוקמה היבסקציה, ופרק חדש החל.

ג. תחת שלטון הקומוניסטים.

אין להכחיש, כי אפילו תחת השלטון הקומוניסטי לא סבלו בחורי הישיבה חרפת רעב. ראשי השלטון המקומי היו בהרבה מקרים יהודים, בפרט בעירות שהיהודים היוו חלק ניכר בהתושבים. היהודים, שסבלו רבות משלטון הפחד והאימים של הצאר, ראו בקומוניסטים את משחרריהם יאין תימה, אם הרבה צעירים נגררו אחרי הסיסמאות היפות של „אחדות העמים". אלה מן הצעירים היו הלוחמים העיקריים נגד הדת בפרט, והיהדות הדתית בכללה, וברור, כי ישיבה גדולה ומפורסמת כישיבת „חפץ־חיים" היתה כקיץ בעיניהם והם חיפשו כל מיני דרכים לחסלה.

שוב עמדה לישיבה זכותו ואישיותו של ה„חפץ חיים", שאפילו הקומוניסטים המובהקים רחשו לו כבוד ולא העיזו לנגוע בכבודו.

ואולם קשיים אחרים עטו על הישיבה. המלחמה בין ה„אדומים" לבין ה„לבנים" התלקחה במלוא עצמתה. ה„לבנים" שמרביתם היו שונאי ישראל מובהקים, ערכו פוגרומים איומים בכל מקום בואם. הם ראו בכל יהודי, ואפילו בדתי ביותר, קומוניסט, ורצחו אלפים, ושדדו ואנסו באין מפריע. לקחה הישיבה שוב את מקל הנדודים בידה ועברה יותר לפנים הארץ, הפעם בחרה בעיר סנובסק, מחוז טשרניגוב.

על המצב הכלכלי אין להרבות דבור, כל רוסיה רעבה ללחם, וכמובן שגם בחורי הישיבה רעבו כמותם. אלא שכאן נוספה צרה חדשה. הקומיסר הבולשביסטי גייס את כל הצעירים לעבודה ובשום אופן לא רצה לוותר על בני הישיבה. יום יום נערכו „סריקות" על הבחורים ולעשרות הובלו לעבודה בתוך העיר ובסביבתה. בלי אוכל, קרועים ובלויים, הריצו אותם לעבודת פרך ושום שתדלנות לא הועילה. אחרי זמן נשתנה יחס השלטון כלפי בחורי הישיבה, וזה, כפי שמספרים אלה שלמדו באותו זמן בסנובסק, בגלל מעשה שהיה:

מעשה והקומיסר הנכרי חלה במחלה מסוכנת. אמרו לו חבריו היהודים, שילכו אל ה„חפץ־חיים" לבקש ממנו שיתפלל עבורו. לא ידוע אם הוא התפלל עבור הקומיסר הזה או לא, אולם לאחר שהבריא לא נגע לרעה בבני הישיבה והתיחס באדיבות כלפי ה„חפץ חיים" ותלמידיו.

ככל שמלחמת האזרחים ברוסיה גדלה, כן גדלה מצוקת הישיבה. נוסף לכך נתרבו מחלות אפידמיות בכל המקומות שהרעב שרר שם, ולא פסחו על הישיבה.

עשרות בחורי ישיבה חלו במחלת הטיפוס והדיזנטריה. מעשי נסים מספרים על מסירת הנפש של בני הישיבה אחד לשני, למרות איומי המוות, והרעב הגדול, שרכו בני הישיבה את רגליהם בימים ובלילות כדי למצוא תרופות או מצרכי מזון להחיות את נפש החולים. והלימוד בשקידה לא פסק אף ליום אחד. לילות אימים וימי זוועה, שכמותם לא ידעו בחורי הישיבה, עברו עליהם. נכדתו של החפץ־חיים, שהיתה ארוסתו של אחד מבחירי הישיבה, מתה באפידמיה הזאת. כל אלה הדברים לא שברו את רוחם, עד שבאו הקומיסרים היהודים של סנובסק, שלא יכלו לסבול את רוחם האיתן של בני הישיבה, והתחילו להתעולל בהם ולחפש עלילות שונות כדי להעבירם על הדת.

כעדות חותכת יכול לשמש מכתבו של ה„חפץ־חיים" משנת תרפ"א (הישיבה כבר חזרה לראדין):

„הנה אנכי שבעתי נדודים בארץ רוסיה באלו שש שנים שהייתי עם הישיבה בשלשה מקומות: „בסמעלוביץ, בשומיטץ ובסנובסק... אכן לבסוף הטילו הגדולים (המכוון לבולשביקים) עבודה רבה על כל העיר, הן בחול והן בשבת. ואיש לא יפקד מהם, אפילו הבחורים מאנשי בית המדרש היו גם כן בכלל זה, ולא יכולתי להצילם, והוסכם אצלנו לצאת ממקום שנתחלל כבוד השי"ת בפרהסיא לעיני כל ולבוא למקום שנוכל לקיים התורה...".

אנו רואים מתוך מכתב זה שלא הרעב האיום, לא המחלות ואף לא כל הנגישות האחרות הביאו את ה„חפץ חיים" ובחורי הישיבה להחלטה לקחת שוב בידם את מקל הנדודים ולעזוב את רוסיה, אלא העובדה שה„גדולים" הכריחו אותם לעבור על הדת, לעבוד בשבתות ולהפסיק את לימודם. המצב בפולין אחרי המלחמה היה מעורפל ובלתי ידוע, עד שמעטים העיזו להתחיל שוב בנדודים, אולם הישיבה התחילה בכל זאת להתכונן לדרכה חזרה לראדין.

ברם מהלומה חזקה קבלה הישיבה ממקום שלא חשבה עליו כלל. ביום י"ח שבט תרפ"א נפטר אחרי מחלה קצרה מנהלה הרוחני והגשמי של הישיבה, חתנו אהובו של החפץ־חיים, רבי הירש לוינסון. על פטירתו אמר ה„חפץ־חיים": „חלק חשוב ממני הסתלק".

ד. רבי הירש לוינסון

הוא היה גבה קומה, צנום, מכונס לתוך עצמו. וכל כולו אומר פליאה. נערץ היה בפי כולם שחשבוהו כקדוש אלוקים. הוא היה נתון בהרהוריו תמיד, אפילו כשדבר עם אחרים, אמרו עליו שהוא אינו יודע על קיומו העצמי. חיבת התורה היתה בכל הוויתו. הוא אהב את התורה יותר משאהב את עצמו, ואהב גם־כן את בן־התורה הרבה יותר מאשר את עצמו. הוא למד הרבה אצל חותנו — רבו ה„חפץ־חיים", היה גאון בתורה ומורה גדול ונקרא „ראש הישיבה הראשון של ישיבת ראדין אחרי ה„חפץ־חיים", ולפי עדותו של הח"ח היה לו חתנו

ר' הירש עזר רב בחיבור ספריו. הודות לאישיותו המקסימה גדלה הישיבה מיום ליום, ואפילו במצבים הקשים ביותר השתדל להרים את רוחם של תלמידיו, שראו בו את סמל האדם הרוחני שכל כולו אינו חי אלא למלא חובתו בעולמו.

בשנות הגדודים הקשים, ובעיקר בשנות הרעב והמחסור, פשט ממש את כותנתו ומסרה לנצרך. הוא מכר את לחמו, כדי לקנות חמאה בשביל בחור חולה, עצמו הסתגף, אבל לאחרים רצה לתת הכל. ומקרים אין ספור מעידים, כי היו ימים בהם לא טעם טעם איכל ושלח את פת לחמו הקצובה לבחורי ישיבה על מנת שיתמידו יותר בלמודם.

תכונתו העיקרית היתה שהבין את התלמידים, הבין את מצוקותיהם, כל אחד ומחשבתו, כל אחד ומהלך חייו. הוא לא חשב על הישיבה בכללותה, כל אחד מתלמידיו היה לפניו הישיבה בעצמה. שכן ראה בכל אחד מנהיג לעתיד, אחד שיצטרך למסור לדור הבא את מה שקבל מהישיבה בה למד רובי תורתו, ומשום כך הוא כיבד כל בחור. הוא דרש מבן־ישיבה רק דבר אחד: להיות נאמן לעצמו, ליעודו ולתפקידו בחיים.

מותו היתה מהלומה קשה ביותר לא רק בשביל הנהלת הישיבה שאבדה את המובחר שבה, ולא רק בשביל ה„חפץ־חיים", שנתיתם מתלמיד־חבר, עזר ומייעץ בכל עניניו הרוחניים והגשמיים, אלא ובעיקר בשביל מצבה הרוחני של הישיבה. בזמנים הקשים הללו, עת כל אחד מבחוריה עמד במבחן והיו צריכים לעמוד תמיד על משמר מצבו הרוחני של כל בחור ובחור, הדהימה אבידה זו את בני הישיבה. ורק הודות לזה שנמצאו בקרבתו של רבם הגדול ה„חפץ־חיים", לא נשבר רוחם.

פטירתו של רבי הירש לוינסון קירבה עוד יותר את עזיבת הישיבה את רוסיה. ובחודש אדר של אותה שנה, חודש לאחר פטירתו של רבי הירש, יצאה הישיבה בדרכה חזרה.

ה. חזרה לראדין

הישיבה נתקבלה בכל מקום בכבוד גדול. שמה הלך לפניה, ובפרט כשבראשה נסע הח"ח, ששמו היה כבר מפורסם בכל תפוצות הגולה. בדרך כלל עברה הדרך כשורה, אם כי באיטיות גדולה. הדרכים עוד היו משובשות. מלחמת האחים טרם פסקה כליל, וכל אחד היה נחשב כקונטרבולוציונר. וודאי שעקבי בעין רעה אחרי תהלוכה גדולה של בני ישיבה, „עורבים שחורים", כפי שכינו אותם הקומיסרים, ואולם לא מצאו כל דופי אף באחד מהם ונתנו להם לעבור. כמעט בכל עירה הוכרחו להישאר כמה זמן, כדי למצוא קשר בכלי־רכב כל שהוא. באותם הימים כמעט ואי אפשר היה לנסוע בלי עזרת מוסדות ממשלתיים, והואיל והישיבה לא קבלה כל סיוע בדרכה, נמשכה הדרך הרבה מהמשוער. אחרי נדודים הגיעה סוף כל סוף הישיבה לעיר המחוז מינסק.

כמעט כל העיר יצאה לקראתה, בעיקר לקבל את פני ה"חפץ־חיים", אולם כל זה לא השפיע במאומה על מהלך הדברים הנוגעים לממשלה. לא היתה כל תחבורה לנסוע הלאה. קרונות שהלכו ישר לפולין כדי להעביר את רבבות הפליטים הפולנים, לא הועמדו לרשות פליטים יהודים, וכל אחד חיפש לו הזדמנות אחרת, כדי לנסוע הלאה. ואולם כמשדובר על צבור של למעלה ממאה איש, לא היתה כל ברירה אחרת מאשר להישאר במינסק ולחכות עד שתיפתח הדרך ותינתן ההזדמנות לנסוע הלאה.

בערך חדשיים שהתה הישיבה במינסק. ה"חפץ חיים" ניצל את דבר הימצאו בעיר גדולה זו, שהיתה מרכז יהודי גדול וגם מרכז קומוניסטי ידוע, להשפיע על היהודים מבחינה ריחנית. מהעירות הסמוכות באו אליו להיועץ, לשפוך את מרי שיחם לפניו. רבנים באו לטכס עצה על עניני הדת שהלכו ונידלדלו מיום ליום. הישיבה מצאה לה בית מדרש ונתיישבה ללמוד. תושבי מינסק הדתיים הפצירו ב"חפץ חיים" שישאר בעיר זו, והם לקחו על עצמם את החזקת הישיבה. אולם הוא הרגיש את הנעשה בארץ ואמר שיש לחזור לפולין בכל מחיר. "ואם אי אפשר ברכבת, אז יש לשכור עגלות".

בהתחלת סיון נאותה בכל זאת הממשלה המקומית לתת קרון לישיבה. באותו יום עברו את הגבול, באו לברנוביץ, שהו שם כעשרה ימים, וביום כ"ה סיון תרפ"א חזרה הישיבה לראדין, עיר מולדתה.

כל העירה ובראשה ראש הישיבה הגאון ר' משה לנדינסקי הקבילו את פני הבאים בתחנת הרכבת בסטין הנמצאת למעלה מעשרים קילומטרים מהעירה. השמחה היתה גדולה.

ממרחק של כמה קילומטרים ראו שוב פעם, אחרי שנות נדודים, את הבנין הענקי של הישיבה שהתנשא על הגבעה הקטנה. חלונותיו הענקיים, וגגו המבריק חייך לעומתם, כאלו פשט את ידיו ל"שלום עליכם", הוא התגעגע עליהם כשם שהם התגעגעו עליו.

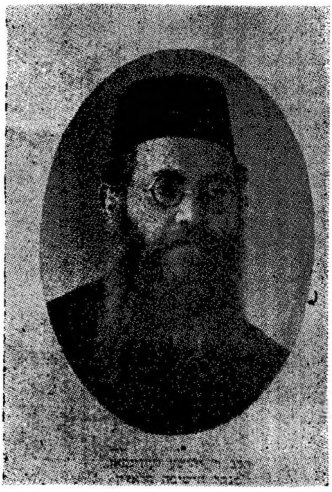
הבנין מבפנים היה כמעט הרוס, עזוב ומלא סרחון. הגרמנים השתמשו בבנין ענקי זה לאורוות סוסים, למחסן נשק ולמחסן מספוא. החלונות היו שבורים. לא היה זכר לספסלים. הקירות היו מרופשים, הרצפה רקובה.

לא נשארה ברירה אחרת אלא להיכנס ללמוד לבית המדרש, ובינתים להקים את הריסות הישיבה. זו היתה העבודה הראשונה של הנהלת הישיבה, שהוקמה כעת מחדש לאחר פטירתו של רבי הירש. שני ראשי הישיבה נשארו, רבי משה לנדינסקי ורבי נפתלי טרופ. למנהלה הרוחני נתמנה חתנו של רבי הירש, הרב אליעזר קפלן, וכמנהלה הגשמי, בנו של רבי הירש, הרב יהושע לוינסון.

מנהלי ישיבה בראדין

הרב ר׳ אליעזר זאב קפלן

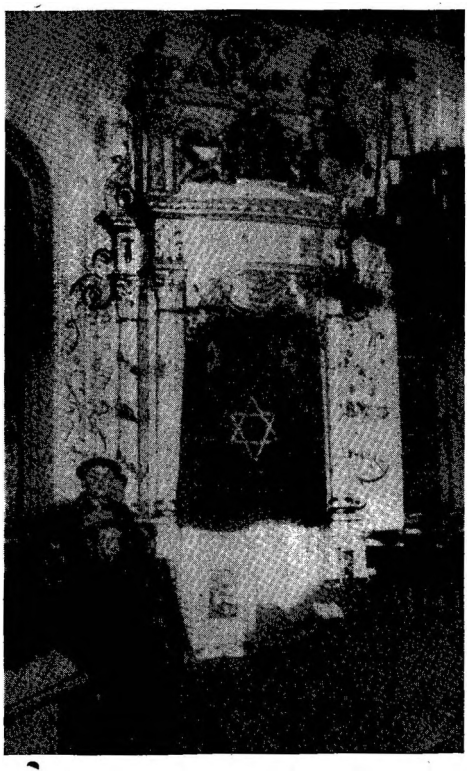

הרב ר׳ יהושע לוינטון

ו. הישיבה בעליתה

הידיעה, כי הישיבה חזרה לאכסניתה, פשטה מהר בכל רחבי ליטה ופולין. בראשה עמדו גדולי ישראל שהיו ידועים ברחבי עולם הישיבות. הנזר המזהיר של קדוש ישראל ה„חפץ חיים" זצ"ל, הקסים, וכל אחד מבני הישיבה חשב לו לכבוד להימצא, לכל הפחות כמה „זמנים", בתוך כותלי ישיבתו.

השגשוג התחיל מיד עם חזרת הישיבה לראדין. נהרו אליה תלמידים מכל ליטה, מפולין החסידית, וגם מחוץ לארץ. שעוריו של הגאון רבי נפתלי

ארון הקודש בישיבת ראדין.

טרוף קנו להם שם בישיבות. אמרו עליהם שהם מנתחים את הסוגיות עד שמגיעים ל"נשמתה" של הסוגיא.

ה"חפץ חיים" היה כבר אז בן שמונים ויותר, ואם כי היה מבקר בישיבה תכופות, משמיע שיחותיו שהשפיעו באופן יוצא מהכלל והטביעו את החותמת המיוחדת של המדבר, על השומעים, לא התערב כבר לרגלי חולשתו כמעט כלל בענייניה הפנימיים של הישיבה. ההנהלה הרוחנית עברה לידי רבי נפתלי טרופ ורבי אליעזר זאב קפלן, וההנהלה הגשמית לידי רבי יהושע לוינסון.

לאט לאט נעשה צר המקום בישיבה הגדולה. האולם הענקי היה צר מהכיל את מאות התלמידים. בהיכנסך לישיבה היית עומד כהלום מהרעש הגדול של מאות הלומדים. הישיבה לא נסגרה כמעט כל היממה. סדרים קבועים נשמרו בקפדנות יתירה על ידי ההנהלה והבחורים גם יחד, ועיצבו דמות של חיי ישיבה תקינים. לא נראו כלל הסמנים של התלאות שעברו על הישיבה.

הסדרים בישיבה נקבעו כדלהלן: שעת התפלה היתה, לפי זמני קריאת־שמע. אולם אפילו בימות החורף הקצרים, לא איחרו מאשר שעה 7:30. שעה ניתנה לארוחת בוקר. בחורף למדו בלי הפסק עד 2:30, או ניתנה שעה וחצי לארוחת הצהרים. בארבע התחיל שוב ה"סדר השני", שנמשך בלי הפסק עד 9:30, ואחר כך חצי שעה מוסר, ובעשר בלילה התפללו ערבית, והלכו לאכול ארוחת ערב. אולם גם לאחר ארוחת הערב באו מרבית הבחורים להמשיך בלימוד עד שעה מאוחרת בלילה.

היו אלה ימים נהדרים. כל העירה היתה לבושה כמו באיצטלא דרבנן. כמעט כל הבתים היו תפוסים על ידי הבחורים. בישיבת ראדין, כמו ביתר הישיבות לא היתה פנימיה, לא לאוכל ולא לשינה. מלבד חדרים ספורים, ה"חזקות" שבבנין הישיבה, לנו כל הבחורים באכסניות פרטיות. והוא הדין גם באכסניות של אוכל. נתקבצו עשרה או חמשה עשר בחורים, שלמו לאשה עניה סכום מסוים עבור הבישול, וקבלו אצלה שלש פעמים ביום אוכל. עבור המצרכים שלמו הבחורים, והיא קבלה שכר טרחה בלבד.

וכן נהפך כמעט כל בית בעירה למקום תורה. בן הישיבה לא למד בישיבה דוקא, גם בעת הארוחות דברו דברי תורה, חזרו על השעורים או על השיחות, שננו לעצמם דבר חידוש שנתחדש למישהו בבית המדרש, או אמרו אחד לשני את החידושים. גם בימות הקיץ, בשעה שניתנה לבחורים שעה וחצי בין מנחה למוסר, לשאוף אויר צח, הלכו חבורות חבורות ודברו בדברי תורה. נהדר היה המראה לראות כיצד הולכים מאות בחורים ברחוב הראשי (וכמעט היחידי) של העירה ומפלפלים בדברי תורה.

הבחורים קבלו את פרנסתם מהישיבה. ואם כי יש להודות, כי הקצבה זו היתה זעומה ביותר ולא הספיקה אלא לצרכים החיוניים ממש, הסתפקו

הבחורים במועט, ונהנו מן העובדא שאין פרנסתם תלויה ב„בעלי הבתים" שבעירה, אלא להיפך מרבית תושבי העירה התפרנסו מבחורי הישיבה — סנדלרים, חייטים, עקרות בית שבישלו עבור הבחורים, ואכסנאים שהחזיקו כמה בחורים ללינה וקיבלו את שכרם השלם. נוסף לכך התפרנסו בעלי המכולת, המאפיות וחנויות סדקית מארבע מאות הבחורים. הרבה עירות קינאו בראדין לא רק על שזכתה להשכין בתוכה את הישיבה המפוארת ואת גדול הדור, אלא גם על שהפרנסה מצויה בה הודות לבני הישיבה.

היה קיים מוסד „גמילות חסד", שהוקם בעזרת נדבנים והנהלת הישיבה. הוא חילק הלוואות על משכונות או בערבות. גבאי הגמ"ח היה בזמני רבי מיכאל שישקו, וגבאי קופת החולים רבי לייב גרינשפאן. שניהם נמצאים כעת בניו־יורק, לאחר ששנות הזעם עברו עליהם בסיביר.

מכתב-דו"ח של „גמילת חסד" בישיבת ראדין.

ההקצבה שהבחורים קבלו מקופת הישיבה ניתנה לפי דרגות הבחורים. הקשישים קבלו הקצבה שאיפשרה להם להתקיים. אולם הצעירים (היו ארבע דרגות בערך) קבלו הקצבה קטנה שלא הספיקה להם לעבור את החודש בשלום, והוכרחו להיזקק לתמיכת הורים או קרובים, או ללוות מזה ולפרוע לזה.

על יד הישיבה היתה קיימת קופת „ת"ת" (תומכי תורה). קופה זו שנתמלאה בנס ונתרוקנה בחשאיות גמורה עזרה בהרבה לבני העניים שבישיבה. המקבל לא ידע ממי הוא מקבל. שנים או שלשה בחורים היו ממונים על הקופה הזאת. גם הנהלת הישיבה השתתפה בהחזקתה וסכומים פעוטים נוכו מההקצבה החדשית של כל בחור. מקופה זו נהנה בחור שחלה והוצרך לאוכל משובח. מי שהיה זקוק באופן דחוף לחליפה, וכיסו היה ריק, קבל את ההשתתפות הראשונה בהוצאות מהקופה. היא עזרה הרבה מאד. וקופה כזו נמצאת בכל ישיבה גדולה.

על יד הישיבה היתה קיימת גם כעין „קופת חולים". רפואות שונות, ברובן סטנדרטיות, הובאו על ידי „מימחים" מבחורי הישיבה. וכשנזקק מישהו לתרופה לכאב ראש, בטן או שינים, קבל את התרופה ללא תשלום.

ו. ראשי הישיבה

זו היתה הסיסמא של ישיבת ראדין: ללמוד, לשמור ולעשות. חותמת זו הוטבעה קודם על ידי ה„חפץ־חיים", ואחר כך הושרשה בלב כל תלמיד ותלמיד על ידי ראש הישיבה רבי נפתלי.

האופייניות של ישיבת ראדין היא: שקדנות עצומה, אהבת תורה לאין גבול, עמקות, יראת שמים תמימה וטבעית. בראדין, כמו ביתר ישיבות ליטא, למדו יום־יום מוסר באלול פעמיים ביום. אולם לימוד זה לא היה חיטוט, לא נכנסו בצפרנים לנפש, אלא בפשטות „חפץ חיימ'ית", שנקבה עד תהומה של הנפש.

אם את יראת השמים הטבעית והתמימה ואהבת התורה למדו מרבם הגדול, ה„חפץ חיים", הרי את השקדנות המופלאה, את האהבה ללימוד התורה ולכל אות ממנה, ואת העמקות, למדו מרבי נפתלי.

הוא למד מפני שהוא חי וחי אך ורק משום שהוא למד. חצי שנה בערך לפני פטירתו הלך לשאול ברופאים לוורשה. אחד מהמומחים הזהיר אותו, לבל ירבה ללמוד, אחרת עלול הדבר להתנקם בחייו. אולם הוא חייך את חיוכו המקסים והנפשי, ואמר לרופא: כיצד אפשר לא ללמוד?

ואכן, כיצד אפשר לא ללמוד? וכיצד אפשר שיעבור רגע מבלי לימוד או מחשבה של תורה? הוא לא הפסיק ללמוד אף פעם. מספרים עליו כי בא פעם לאחד מתלמידיו באמצע הלילה, כדי לתרץ לו את הקושיא ששאלו אותו תלמיד בעת השיעור. בשעה שלמד לא ידע בכלל מה נעשה סביבו.

הוא היה שקוע בלימודו עד ביטול היש. לא הרגיש בכלל מי מדבר אליו. לפני הרצאתו את שעורו לפני תלמידי הישיבה היה עובר על דבריו לפני אחדים מטובי תלמידיו. שיעורו של ר' נפתלי היה הציר המרכזי של כל חיי הישיבה. הוא לא רשם את דבריו. הכתב הוא גשמי ביותר ואי אפשר להכניס בכתב את "הנשמה" של השיעור. אולם במשך כל שנות היותו ראש הישיבה (למעלה מעשרים שנה עיצב דרך לימוד חדשה ומיוחדת) חקירותיו המפורסמות לא נבעו מתוך רצון לחקור, אלא מתוך הבנה עמוקה של הדברים, על היקיפם ואופים המיוחד באותה סוגיא בה עמד או השמיע שיעורו.

הוא היה עדין הנפש במלוא מובן המלה, אהב כל בן־תורה אהבת נפש, וכל בחור היה נכנס אליו לא רק לדבר דברי תורה, או להשמיע באזניו את חידושיו, אלא גם לתגות את דאגות לבו או לספר לו על "ענין" שהציעו לו. הכבוד שחילקו לו בא יותר מאהבה והערצה נפשית מושרשת מאשר חובת הכבוד לרב.

מענין הדבר, כי רבי משה לגדינסקי מסר לו את כסא הראשות מדעת עצמו, ושניהם אהבו זה את זה אהבה נאמנה ולמדי הרבה פעמים בצוותא, אם כי שונים היו בהחלט באופים ובדרך לימודם האחד מן השני.

רבי משה לגדינסקי, שהיה מפורסם כ"רבי משה קנישינר" נתקבל לראש ישיבה עוד בשנת תר"ס. אולם לא היה ראש ישיבה בבחינת רבי נפתלי. בזמנו טרם נקבעה צורת לימוד אחידה לכל בחור. כל אחד למד את משנתו וכל הדבר הקשה הובא אליו.

רבי משה היה גאון עצום, בקי בכל חדרי תורה, היה מהלך בחוצות ראדין, ולומד בעל־פה. ועובדה היא, כי בשעה שלמד בחברותא עם אחד הבחורים, היה הבחור לומד מתוך הגמרא והוא בעל־פה. גם בעת כהונתו של רבי נפתלי, ומכל שכן לאחר פטירתו, פנו הבחורים הקשישים והלמדנים בישיבה לרבי משה בכל דבר קשה. הוא היה פשטן. לא אהב פלפולים ולא חקירות. רבי משה היה מעורב עם הבריות, אהב לשוחח עם אנשים פשוטים, ולא היה מפסיק בשעת מעשה מלחשוב בדברי תורה. גם בשנים שלא שימש ראש ישיבה היה מכובד ביותר על הנהלת הישיבה ותלמידיה, שראו בו "ארון ספרים חי", למדו ממנו שקדנות והגיון מעמיק.

עם עלותו של רבי נפתלי על כסא ראשות־הישיבה, הרגיש כל בחור את היד האבהית שנחה עליו, ואילצתו לחשוב, ללמוד, להתעמק ולאהוב כל מלה נלמדת, לשכוח בעת הלימוד על הכל, אפילו על מכאובים גדולים ועל צרות פרטיות שלא חסרו בכל מקום ובכל זמן.

ממנו למדו כיצד ללמוד וכיצד להבין, לדעת מהי סוגיא, ומהי משמעותה, כיצד מתבטאת השפעתה על ההגיון ועל מוחו של הבחור, וכיצד יש להקיף את הענין עד הפרט הקטן ביותר.

וכשהלך להגיד שיעור כל העולם כולו לא היה קיים בשבילו, ולא פעם קרה כשהלך להגיד את השיעור שהיה נתקל באחד העמודים שתמכו את תקרת הישיבה.

מאות בחורים שעמדו אותו זמן צפופים מסביב לשולחן, שעמד באמצע הישיבה, לא התפלאו כלל על פיזור נפשו, הם ידעו, כי הוא אינו מפוזר, אלא פשוט שהעולם שלו מצטמצם כעת בסוגיא, ומבלעדיה אין דבר קיים בשבילו כלל.

הם הבינו אותו, אהבו אותו אהבת בנים לאביהם, ולא שכחו אותו לעולם.

בהתחלת הקיץ שנת תרפ"ט התחיל להרגיש ברע, כמסופר למעלה הלך לשאול בעצת הרופאים בוורשה. הם הזהירו אותו לבל יהין ללמוד בעיון, וכמדומני שאסרו עליו אפילו עיון קל. אולם הוא חזר והמשיך בלימודו כאלו לא קרה דבר. אבל הרופאים צדקו, בשבוע שלפני ראש השנה, באבלו ארוחת בוקר, קבל שטף דם במוח. העזרה הדחופה שהוגשה מיד, והרופאים הגדולים שהובהלו מווילנה ומלידה, לא הועילו. הוא עלה השמימה ב"צום גדליה" של אותה שנה.

שלשה ימים לא הפסיקו בחורי הישיבה מלומר תהלים, וכשנכנס בחור אחד בקול יללה לישיבה, ידעו, כי ניתק פתיל חייו של מורם ורבם הגדול.

ימים רבים הלכו הבחורים כהלומי רעם. רבי נפתלי היה רק בן חמשים ותשע בפטירתו, והיא נלקח מהישיבה בעצם פריחתה, בעת שכל התלמידים היו קשורים אליו בכל לבם ונפשם, בעת שכולם ידעו כי אין אחר כמוהו שידע להבין נפשו של הזולת.

אופייני המקרה שכותב הטורים היה עד לו:

הלכתי פעם לטייל עם אחד מגדולי התלמידים. זה היה בשנה השניה לאחר פטירתו של רבי נפתלי. הלכנו בכביש הגרודנאי ועברנו את בית העלמין. פתאום עזב אותי הבחור, עבר את הגדר של בית העלמין, השתטח על קברו של רבי נפתלי ומירר בבכי: "רבי, על מי עזבת אותנו?" שמעתי את בכיו וברור היה לי, כי דמעותיו של בן על קבר אביו אינן חמות יותר, ואינן צועקות יותר מאשר דמעות התלמיד הזה. אז הבנתי עד כמה היתה נפש התלמידים קשורה ברבם.

פטירתו של רבי נפתלי היכתה על קדקדה של הישיבה כולה. הבחורים הקשישים, הלומדים המפורסמים בישיבה, התהלכו כאבלים. הם ידעו כי מי שיבוא, לא ימלא את מקומו של רבם, והרבה התעתדו לעזוב את הישיבה ולנסוע לישיבות אחרות.

בימים אלה עבר את ראדין הגאון המפורסם רבי איסר זלמן מלצר זצ"ל. הוא בא לראדין להתראות עם ה"חפץ חיים", ועיני הבחורים נישאו אליו, כי הוא כבר היה אז מפורסם לגדול בישראל מגדולי ראשי הישיבה

בעולם. בבואו הגיד שיעור בישיבה, והבחורים הרגישו בו מיד את ראש הישיבה הגדול. וכבר שמחו בחשבם אולי ימלא את מקומו של רבי נפתלי. ברם סיבות שונות גרמו, שהדבר לא יצא לפועל והוא עלה לארץ ישראל.

את מקומו של רבי נפתלי מלאו שני ראשי ישיבה צעירים: חתנו, אחד מהעילויים המפורסמים של ישיבת סלבודקה, הרב רבי ברוך פייוולזון זצ"ל, ויבדל לחיים חתנו של ה„חפץ־חיים", הגאון רבי מנדל זקס, המשמש כעת ראש ישיבת חפץ חיים בניו־יורק ואחד מראשי הישיבה בישיבת רבי יצחק אלחנן בניו־יורק.

במשך הזמן גדלו ראשי הישיבה הצעירים, והיו ראויים מכל הבחינות לשבת על כסא מכובד זה. ברם בשנת תרפ"ט־תר"ץ, עדיין צעירים היו. גאוניותו של רבי נפתלי עדיין חופפה על הישיבה ולומדיה ובמיוחד על הבחורים הקשישים ששאבו מרבית תורתם מפיו, והללו לא יכלו להרכין את ראשם בפני ראשי הישיבה הצעירים. אם כי כבדו אותם והאיצו את הבחורים הצעירים לשמוע את שעוריהם של ראשי הישיבה הצעירים, הם בעצמם לא יכלו כבר לקבל עליהם את מרותם.

והאמת ניתנה להיאמר, בעת כהונתו של רבי נפתלי נחשבה ישיבת ראדין כאחת הישיבות הגדולות ביותר, אם לא הגדולה ביותר בעולם, הן מבחינת הכמות והן מבחינת האיכות. ואחר פטירתו של רבי נפתלי עלתה ישיבת מיר עליה, ומני אז ועד פרוץ המלחמה העולמית השניה לא חזר לראדין זהרה של שנות רבי נפתלי.

ראשי הישיבה הצעירים אמרו את שעוריהם. הדור הצעיר התלכד סביבם. ובכל זאת נהרו הרבה בחורים לאחד החדרים שבצדי הישיבה, כדי לשמוע שוב פעם את שיעוריו של רבי נפתלי שנונים בפי בנו, אחד מגדולי ראדין ומטובי תלמידיה, הגאון רבי אברהם טרופ שליט"א. מחונן בכשרונות עליונים, הלך הבן הגדול בדרכי אביו הענק. שעורי רבי נפתלי נשמעו בפי בנו מחודשים, עסיסיים ומלאי טעם. ובחורי הישיבה נצמדו שוב לשעורים אלה, שננו אותם ושאבו נחת מהם.

דור הולך ודור בא. הבחורים המבוגרים בישיבה יצאו ממנה. התחתנו, קבלו משרות רבנות או ראשות ישיבה, והדור הצעיר התחיל למלא מקומם. שני ראשי הישיבה, כל אחד בדרכו, ליכדו סביבם שוב תלמידים. מעתה נאמרו באופן קבוע שני שעורים בשבוע, בשתי סוגיות שונות. כל ראש ישיבה התאמץ בכל יכלתו להשקיע את כל כוחותיו בתלמידיו, להרים את קרנה של הישיבה לזהרה הקודם, וכל אחד עשה את זה לפי דרכו הוא.

רבי ברוך יוסף פייוולזון, בנו של הרב המפורסם מקופישוק אשר בליטא, נתפרסם עוד בנערותו כעילוי גדול, שמו הלך לפניו כאחד החריפים ביותר

בישיבת סלובודקה, והוא נמנה על הגדולים שבה. שיטת הלימוד שלו היתה שונה מזו של חמיו רבי נפתלי ז"ל. הוא היה עילוי, התפרץ ממסגרות הסוגיא והקיף מערכות שלימות. שעוריו היו מלאי הברקות וחדודים שהלהיבו את התלמידים והחדירו בהם את החשק למעוף. תכונתו הנפשית היתה דומה לזו של רבי נפתלי. אף הוא היה עדין הנפש. מעולם לא הרים את קולו על מישהו, וכשבאו אליו תלמידים צעירים ועמדו לפניו בפחד, ליטף אותם ביד אבהית חמה ומשקיטה, הישיב אותם על ידו והכניס בהם רצון לשפוך את לבם לפניו. התלמידים אהבו אותו מאד. כתלמיד של ה"סבא" מסלובודקה הלך בדרכי המוסר שהתווה ה"סבא", ונועם הליכותיו עם כל אחד ריכז סביבו מיד הרבה תלמידים שנצמדו אליו.

כל גדולי התורה וראשי הישיבה בליטא העידו עליו, כי הוא עתיד להיות לאחד מגדולי ראשי הישיבה של הדור. ברם קרה אחרת. בהתחלת שנת תרצ"ג התחיל להרגיש ברע. בקושי רב הגיד את שעוריו. ואם כי הרגיש כי השיעורים גורמים לו יסורים נוראים, לא ויתר עליהם, עד שהוכרח לנסוע לוורשה לריפוי. וכבר לא חזר חי, את ארונו הביאו לקבורה בראדין. עטופי אבל עמדו תלמידי הישיבה ליד ארונו של ראש הישיבה הצעיר (הוא נפטר כבן ארבעים) וידעו, כי נלקח אחד מאלה שעתיד היה להיות גדול בישראל. הוא נקבר ליד חמיו הגדול.

זו היתה מהלומה חדשה בשביל הישיבה שטרם התאוששה ממהלומת פטירתו של רבי נפתלי.

רבי מנחם מנדל זקס היה תלמיד ראדין (קראו לו בשם רבי מנחם מנדל שידלובוצר), בעל כשרון עצום וכוח זכרון בלתי שכיח, שקדן ועמקן כדרך תלמידי ראדין. רבי הירש ראה בו ברכה ויעץ לחותנו ה"חפץ־חיים" שיקח את הבחור המיפלג הזה בשביל בתו הצעירה.

להיות חתנא דבי נשיאה לאו מילתא זוטרתא היא. וודאי שרבי הירש האיש הדגול והקדוש הזה, ראה בו כבר אז את הכוח הפדגוגי הגדול של ראש ישיבת ראדין בעתיד. ואמנם אף אחד לא התאכזב ממנו.

ה"חפץ־חיים" לא הבטיח לו רבות. רק שלש שנים להיות סמוך על שולחנו, וזאת בתנאי מפורש שבאם יעלה לארץ ישראל (החפץ־חיים חשב כל הזמן על כך) הרי התנאי בטל ואין עליו חובה לתת לו אלא פת ומרק של קטניות בלבד.

ה"חפץ־חיים" אהבו כבן, והיה משתבח בו לפני כולם. בשנים האחרונות לא משה ידו מתוך ידו והיה מתייעץ אתו בכל הדברים הן בנוגע לישיבה והן בנוגע לצרכי הכלל.

רבי מנחם מנדל לא התערב בשום עניגים. הוא ישב בעליתו המפורסמת של חותנו, ובמשך עשר שנים לא זז ממנה אף לשעה קלה. עשר שנים אלה הרימו אותו לדרגא גבוהה, הוא היה בקי בכל חדרי התורה. ושיעוריו, שהתחיל

הרב מנחם מנדל זקס.

להגיד מיד עם פטירתו של רבי נפתלי, הצטיינו בעמקות גדולה, בידיעת כל הסוגיות המשתייכות באיזה פרט מן הפרטים לסוגיא הנידונה, בהבנה עמוקה בכל הקושיות שהועלו לפניו. היא לא היה זקוק לעיין בגמרא שנשאל עליה,

קבוצת בחורים מישיבת ראזין.

היה יודע את הכל. כמעט כל הראשונים והאחרונים היו שגורים בפיו. נוסף לכך, נחשב בין הלומדים הגדולים בסדר „קדשים", שכידוע לא הרבו ללמוד בו בישיבות ליטא בשנים שלפני מלחמת העולם השניה.

עם פטירתו ללא עת של רבי ברוך יוסף פייוולזון, היה הוא ראש הישיבה היחידי, מלבד רבי אברהם טרופ, בנו של רבי נפתלי, שהגיד שעורים לחבורות.

אלה מן הבחורים שלמדו אתו יחד בבחרותו, לא יכלו בשום אופן להרכין את ראשם לפניו. אולם הבחור מן הגיל הבינוני והצעיר הרגיש בו את ראש הישיבה המלא, שתפס מיד מקומו הראוי, ומצא אותו תמיד מוכן לכל שאלות קשות. הוא היה מרבה מאד לשוחח בדברי תורה עם הבחורים, וכל בחור צעיר הרגיש עליו תמיד את ידו של ראש הישיבה, שתבעה שקדנות מתמדת, הגיון בלתי מעורער וידיעה רחבה בכל הדברים הנוגעים לגמרא, אותה למדו ב„זמן" המסוים.

ז. פטירתו של ה„חפץ־חיים".

אין צורך להדגיש, כי רוחו של ה„חפץ־חיים" היתה נסוכה על הישיבה בכללה ועל כל תלמיד בה בפרט. כמעט שמעולם לא הגיד שיעורים בישיבה, ולא הוכתר אף פעם רשמית כראש הישיבה. אולם הוא, מיסדה, והנושא בעולה העיקרי, היה רוח החיים שלה. שמו ושם הישיבה היו לאחד. והודות לשם „חפץ־חיים" נתרבו שנה שנה תומכיה ואוהדיה של הישיבה בכל קצוי תבל, באירופה, וגם באסיה הרחוקה ובשני חלקי אמריקה. ה„חפץ חיים" לא רצה לקבל אף פעם מתנות בשבילו. פעמים אין ספור החזיר את הכספים שנשלחו בשבילו. אולם לאחר זמן ביקש את המנדבים שינדבו לצורך ישיבתו והם נאותו לבקשתו. ואמנם, התפרנסה הישיבה בכבוד ובריוח בכל השנים אשר ה„חפץ חיים" חי, מלבד, כמובן, בשנות המלחמה, וגם אז, אם כי המצב בכללו היה קשה מאד, באו לעזרתו יותר מאשר לישיבות אחרות.

מאות רבנים, ראשי ישיבה ותלמידי חכמים רבים היו באים יום יום לראדין לחזות בנועם צדיק הדור, כי הוא היה היחיד בכל הדור ההוא שאף אחד לא חלק עליו, שכולם, מתנגדים וחסידים, חרדים וחפשים, הרכינו את ראשם למולו, אלה שבאו לראדין, ביקרו כמובן גם את הישיבה, והפיצו את שמה הטוב בכל העולם. דבר זה פעל לטובה על הכנסות הישיבה, שגדלו מיום ליום.

בא עשיר אחד לראות את ה„חפץ־חיים", ונדב, אגב אורחא, ארון קודש נהדר בשביל הישיבה. עשיר שני סידר אספקת מים לישיבה. (עד אז הובאו המים בדליים על ידי השמש). נדבן שלישי נדב ספסלים חדשים, מרווחים ונוחים. ונדבן רביעי סידר חשמל בישיבה, דבר שעזר הרבה לבריאותם של בני הישיבה, שישבו בלילות החורף הארוכים ולמדו לאור מנורות נפט.

ה"חפץ חיים" השמיע דבריו לפני בני הישיבה פעמיים בשבוע, ביום ששי ובמוצאי שבת. שיחותיו היו פשוטות ביותר, ובכל זאת מלאי התלהבות ורגש. הוא מיצה את הדברים עד שאפשר היה למששם בידים. נדמה היה, בשעה שדיבר על מלך המשיח, כי אמנם הוא עומד מאחורי הדלת ומחכה שיפתחו לו, ויכנס במלוא הדרו. שיחותיו הטביעו את חותמו על מהותם הנפשית של בני ישיבת ראדין. הם היו שונים מכל בני הישיבות, פשטנים, ומלאי נפשיות ופיוטיות. משיחותיו יצאו ספוגי כיסופים למשהו טמיר ונעלם, העלול כל רגע לבוא ולהפוך את הכל לטובה. לאחר פטירתו של רבי בריך יוסף פייוולזון ז"ל הורע מצבו הבריאותי של ה"חפץ־חיים", בשנים האחרונות נחלש מאד ולא היה יכול לקום מכסאו. בקושי רב הביאוהו לישיבה ב"שמחת תורה" האחרון לימי חייו הארוכים והקדושים.

קבוצת תלמידי ישיבת ראדין — שנת תרצ"ג.

באמצע חודש אלול חלה במחלת קיבה. הרופאים שביקרוהו קבעו כולם שלא היה במחלה זו משום סכנה, אולם בגילו הרי כל מחלה הקטנה ביותר מסוכנת היא. לאחר כמה ימים לקה בהצטננות, וגם מחלה זו לא נקבעה על ידי הרופאים כמסוכנת, ברם ההצטננות הזאת היתה מחלתו האחרונה. וביום ששי בשבוע בבוקר, בכ"ד באלול תרצ"ג, עלתה נשמתו השמימה.

אין עבודתי זו ביוגרפיה של ה"חפץ חיים" ואין כאן, איפוא, המקום להאריך על התדהמה הגדולה שירדה על העולם היהודי עם פטירתו. אולם, אשר נוגע לישיבה, אבד לה קברניטה העיקרי, מי שיסדה ואשר הודות לו עלתה לשם ולתפארת והיתה לאחת הישיבות הגדולות.

ZAWIADOMIENIE RABINATU M. WILNA O ŚMIERCI RABINA I. M. KAGANA W RADUNIU

הרבנים דקהלתנו מודיעים צערם לרבים

מהשמועה לא טובה כי גוע ויאסף אל עמיו היום (בן צ"ה שנה), החסיד שבכהונה קדוש ישראל ותפארתו מופת הדור צדיק יסוד שלם, זכה וזיכה את הרבים, האיר לאריץ ולדרים בחבוריו, שמו הולך מראש העולם ועד סופו

מרן הגאון הצדיק והחסיד

מה"ה **ישראל מאיר הכהן** זצ"ל

מראדין

בעהמח"ס „חפץ חיים" „משנה ברורה" ושארי חבורים

וכל בית ישראל יבכו את השרפה

הלוי' תהי' בראדין ביום א' זסליחות בשעה 12

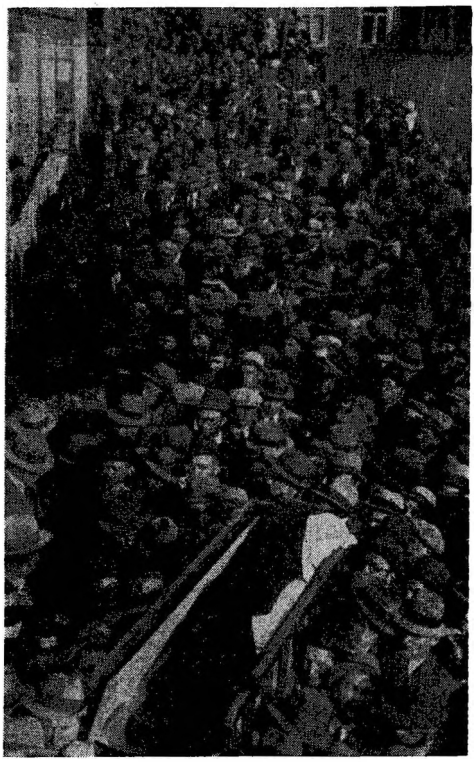
Drukarnia ... Wilno 47. Tel. 10-63

הודעת אבל של ועד הרבנים בוילנא על מות ה"חפץ חיים"

פטירתו יתמה את כל בני הישיבה ונטלה עטרתם מהם, ומעל הישיבה כולה. כל הנטל הגדול של החזקת הישיבה (למדו אז בישיבה כשלש מאות בחורים) נפל על כתפי אנשי ההנהלה.

גדולי הדור, ובראשם רבן של כל בני הגולה רבי חיים עוזר גרודזנסקי זצ"ל, הבינו מיד את המצב, ויצאו בכרוזים נלהבים לכל נדיבי עם להמשיך בתמיכת הישיבה הגדולה ועל ידי זה להנציח את שמו של צדיק וקדוש הדור.

הכרוזים האלה פעלו. הועדים למען ישיבת חפץ חיים בארצות הברית, באנגליה וביתר הארצות המשיכו בפעולותיהם. מעתה היה צורך בפעולה ארגונית מתמדת. ומנהלי הישיבה הוכרחו במשך הזמן לצאת בעצמם לכמה ערים כדי לחזק את מעמדה של הישיבה. והגאון הישיש רבי משה לנדינסקי הוכרח לנסוע ללונדון לבקש עזרה למען הישיבה.

בהלוויה של ה„חפץ חיים".

רבי משה היה אחד המתמידים הגדולם בדור האחרון. תלמיד ישיבת וולוז׳ין ומתלמידיו המובהקים של הנצי״ב, התפרסם רבי משה לנדינסקי (רבי משה קנישינר), כבעל מוח מקיף ופשטן המגיע לעומקה של הלכה בדרך ישרה ולא על ידי פלפולים וחדודים.

משעלתה קרנה של ישיבת חפץ־חיים, הציע רבי הירש לפני ה„חפץ־חיים" לקבל את ר' משה לראש ישיבה ובשנת תר"ס עלה על כסא מכובד זה, ונחשב לראש הישיבה ולפטרונה במשך כל ארבעים השנה. גם לאחר התפטרותו הרשמית מראשות הישיבה, היה נחשב לראשה. כולם כיבדוהו כבוד גדול. לאחר פטירתו של רבי נפתלי נצמדו אליו הבחורים הקשישים של הישיבה שמצאו בו מעין נובע פיקחות תורתית ומורה דרך סלולה בהבנת הגמרא שמעטים דוגמתו. תלמידי הישיבה אהבו להימצא בחברתו, הוא הדריכם להבין סוגיא, מהי הדרך הטובה ביותר להגיע למסקנא או לפסק הלכה. הוא מצא תמיד את השביל הנכון ביער הראשונים והאחרונים, לא הרבה להקשות ולפרק, אלא למד בעיון, ובחורי הישיבה שמעו ותמהו, כיצד מיתרצות כל הקושיות שלהם תוך לימוד פשוט ומובן בלי פלפולים מיותרים.

והוא עזר לבני הישיבה לא רק בשאלות הלכתיות ובסוגיות קשות, כי אם גם בלבטים נפשיים ושאלות פרטיות. לבו היה פתוח לכל יהודי שבא אליו, ולא פעם פגשו בביתו עגלונים ורוכלים עניים, שבאו להתייעץ אתו בעניניהם המסחריים או הפרטיים. פיקחותו היתה מפורסמת, ולמאושר נחשב כל מי שזכה להימצא בחברתו ולשמוע את שיחתו, שיחת חולין של גאון פיקח.

כידוע, קיים ה„חפץ־חיים" בראדין כולל של אברכים גדולי תורה שהקדישו את זמנם ללימוד סדר קדשים. הכולל נקרא בשם „כולל קדשים". בכולל זה למדו בין השאר, הגאון הצדיק רבי אלחנן וסרמן הי"ד ויב"ל הגאון רבי יוסף כהנמן שליט"א הרב מפוניבז' וכעת ראש ישיבת פוניבז' בבני־ברק. ה„חפץ־חיים" מינה את רבי משה לראש הכולל וביקש ממנו להגיד, נוסף על שיעוריו בישיבה, גם שיעור אחד בשבוע לפני האברכים. וגם רבי נפתלי היה לומד עם רבי משה בעת השיעור בכולל.

ר' משה לנדינסקי נפטר ביום ג', כ' אדר ב', תרצ"ח בגיל 77, ועמו הובל לקבורה השריד האחרון של גדולי ראדין. הוא נטמן על יד ה„חפץ חיים", רבי נפתלי, ורבי ברוך יוסף פייוולזון ז"ל.

ח. המלחמה.

קיץ רגיל היה בישיבה.

מספר ניכר של בחורים נסעו לבתיהם לנוח, כדי לחזור עם התחלת אלול ללמודיהם. השמועות על המצב העולמי שהחמירו בסוף החורף פסקו, וכעת כמעט ולא דברו עוד על מלחמה.

אולם היא פרצה בשצף קצף ובמהירות מסחררת. עוד טרם הספקנו לחשוב כי אכן נמצאים אנו במצב של מלחמה, והיא כבר בקרבנו. העתונים הגדולים ביותר, שהיו יוצאים כולם בוורשה פסקו מלהופיע. כולנו נצמדנו למקלטי

הרדיו לשמוע את החדשות. ברם בראדין היה החשמל רק בשעות מסוימות, ומקלטי הרדיו היו מעטים. עוד לא התאוששנו מהתדהמה, וכבר היתה פולין מתבוססת בדמיה. רוסיה הסובייטית חתמה על הסכם חלוקת פולין, ומבריסק עד הגבול הליטאי עברה הרשות לסובייטים שנכנסו ביד רמה לכל עירה ועיר.

הקומוניסטים המקומיים השתלטו מיד על העירה, לקחו את השלטון מההפקרות שהשתררה לאחר התפוררות השלטון הפולני. הנהלת הישיבה ותלמידיה לא ידעו מה לעשות עם עצמם. הם היו העורק התוסס ביותר בחיי העירה. רוח הישיבה היתה נסוכה על העיירה ואי אפשר היה לתאר את ראדין בלי הישיבה. הקומוניסטים המקומיים, שידעו היטיב את השפעת הישיבה על העירה, לא דברו מטוב עד רע. להיפך, התאמצו להראות פנים שוחקות לבחורי הישיבה, באמרם להם, כי לא יאונה כל רע לבחורים, הואיל וכולם בני עניים הם, כלומר בני פרולטרים, סבלו מהמשטר התיאוקרטי הפולני כמו הקומוניסטים הטהורים. אלא שעל הבחורים „להשתלם" בחיים החדשים, להסתלק מן ה„שטויות" שעסקו בהם עד עכשיו ולהתחיל בחיים פרודוקטיביים.

אנשי ההנהלה והבחורים שמעו כבר לשון לימודים זו. הקשישים הרגישו דבר זה פעם על צוארם. לפיכך נעשה הכל כדי שלא להימצא בקרבת השלטון המקומי. הבחורים הורידו את המגבעות ולבשו כובעים פשוטים. גם אנשי ההנהלה עשו כך. הלמודים בישיבה כמעט פסקו. אף אחד לא ידע מה יביא יום מחר. הכסף אבד את ערכו ולא היה במה לשלם שכר אש"ל, ואם כי בעלי האכסניות לא דברו על כך, בכל זאת קשה היה ללון או לאכול בידיעה מקודם שאין כל תקוה לשלם.

בינתיים הגיעו ידיעות, כי בווילנא, שעברה לפי פקודת רוסיה הסובייטית למדינת ליטה, מתארגנים שוב חיי ישיבה תוססים, והיא נעשתה קרש הקפיצה ליציאה לחוץ לארץ. מדינת ליטה טרם סופחה ל„ברית המועצות", ואם כי ידעו כי זוהי שאלה של זמן קצר, בכל זאת ניצלו בני כל הישיבות את ההזדמנות והתחילו לזרום לווילנא, כדי להמצא לכל הפחות זמן מסוים מחוץ לשלטון הישיר של הסובייטים ולארגן משם יציאה כללית של הישיבות לארצות שמעבר לים.

הידיעה הועברה מפה לפה. אסור היה לדבר על כך בפומבי. אולם היא הגיעה לכל מקום הימצאם של בני ישיבה. באו בני ישיבות אחרי הליכה של מאות קילומטרים ברגל, בעגלות וברכבת לראדין, ומראדין כוונו את דרכם מיד לווילנא.

רוב תלמידי הישיבה באו לוילנה עם ההנהלה. נשארו בראדין רק ראש הישיבה הקטנה הרב מרדכי דוב רויטבלט, חתנו החורג של ה„חפץ חיים" הרב הלל גינזבורג, גיסו של מנהלה הרוחני של הישיבה הרב אליעזר זאב קפלן, הרב רבי אברהם, ועוד. שוב נשאר הבנין הענקי של הישיבה — ריק, שומם

ומתמיה על השקט הנורא שהשתרר בין כהליו שמאחוריהם נשמעו תמיד קולות הלומדים.

הבחורים שעזבו את ראדין נשארו עומדים דקות מספר לראות בפעם האחרונה את בנין הישיבה, האדום, המרובע, עם חלונותיו הענקיים, שהתרוממם מעל פני כל הסביבה, שם ראו את האושר, מיצו את החיים, מצאו את דרכם.

הם בכו... ישיבת חפץ־חיים שבמשך שבעים שנה גידלה דורות שלמים של גדולי ישראל שהאירו את שמי היהדות, ממנה יצאו ראשי־ישיבות ורבנים מפורסמים, ישיבה זו שבמשך עשרות בשנים לא נסגרה לא ביום ולא בלילה — פסקה מלהיות.

פשטה ידיעה, כי בעוד שבועות מספר יסגר הגבול שבין פולין הסוביטית לבין מדינת ליטא. הידיעה הבהילה את אלה שמשום סיבות שונות נשתהו במקומות הימצאם, והם מיהרו לנסוע ישר לווילנא. ואכן לאחר זמן נסגר הגבול. קשיים מרובים עמדו בדרכי אלה הנותרים שלא הספיקו להגיע לווילנא. אולם למרות הכל המשיכו לבוא. הסתננו דרך הגבול על יד אישישוק, מכרו כל מה שהיה להם כדי לשחד את משמר הגבול; נאסרו, שוחררו ונשלחו לבתיהם, ולמחרת שוב פעם הסתננו דרך אותו הגבול. רק מעטים לא יכלו לעבור, הרוב המכריע של בני הישיבה באו לווילנא.

התוהו־ובוהו, ששרר בימים הראשונים בווילנא, לא השפיע לרעה על רוח הישיבה. היא בחרה את הקלויז של ר' שאול באחת הסימטאות שבגיטו ווילנה, והמשיכה ללמוד. תנאי החיים היו קשים מאד בהתחלת החורף של שנת 1940, ווילנא רעבה ללחם. אסור היה לצאת ממנה לליטא או להביא משהו מליטא לווילנא. חלק גדול מהמחוז שלה נלקח ממנה ועבר לפולין הסוביטית, והיא לא יכלה לפרנס קרוב למאת אלף תושביה. נוסף לאלה, נתוספו יום יום אלפי פליטים מפולין הגרמנית שעברו כבר את הגיהינום הראשון והגיעו לווילנא בעוד עורם על בשרם בלבד. הג'וינט עשה מאמצים נואשים כדי לעזור להם במשהו, אולם כל הפתחים היו סגורים ואי אפשר היה למצוא מזון בשביל כולם. מובן שהמצב הגשמי של הישיבה היה בכל רע, בכל זאת המשיכו ללמוד מתוך שמחה, כי ניצלו מצפרני הקומוניזם ויש שוב אפשרות להמשיך בלימודים.

בהתחלת שנת 1941 פתחה מדינת ליטא את שעריה בפני וילנה, ואז היתה הרווחה גם לבני הישיבות. הג'וינט התחיל בפעולות נמרצות, ותמך ביד רחבה בהמוני הפליטים היהודיים, וביניהם גם בישיבות. התמיכות אופשרו על ידי ממשלת ליטא, ובני הישיבה החלו שוב ללמוד מתוך הרווחה לשעה.

אם כי לא הרגישו בשואה האיומה שהתקרבה, בכל זאת התכוננו כל הישיבות לעזוב את ליטא, כי כולם הבינו שמדינת ליטא לא תאריך ימים כמדינה חפשית ותפול בידי הסוביטים. בינתיים נעשה המקום בווילנה צר מהכיל את כל הישיבות. רובן עזבו את העיר והשתכנו בעירות יותר קטנות.

כמה בחורים מישיבת ראדין יצאו בפקודת ההנהלה לחפש מקום נאות לישיבה. אולם אחרי התיעצויות מרובות הוחלט להושיב את בני הישיבה בשני מקומות: חלק אחד התיישב באישישוק תחת הנהלתו של רבי יהושע לוינזון, בעיקר, כדי להימצא בקירוב מקום לראדין ולעזור לאלה הבודדים שעוד נשארו שם; והחלק השני התיישב באוטיאן, אחת העירות היפות ביותר של ליטא, שקבלה את הישיבה בפנים שמחות.

גם באישישוק וגם באוטיאן ישבו הבחורים על ספסלי הישיבה ושקדו בלימודיהם, אולם אנשי ההנהלה התמסרו לדאגות ההגירה.

העולם היה סגור. כל אירופה כבר עמדה בלהבות המלחמה. היו רק שתי דרכים לצאת מכאן: האחת — דרך רוסיה הסוביטית לארץ ישראל, והשניה — דרך שוודיה לארצות הברית. שתי הדרכים היו בחזקת סכנה, אולם בימים ההם לא שעה אף אחד לסכנות. כל בן ישיבה עשה את הכל, כדי להתקשר עם קרוביו באיזו ארץ חפשית ולבקש עזרתם להוציאו מהתופת.

בינתיים פשטה השמועה, כי יפאן נותנת ויזות כניסה לכל מאן דבעי. אלפי אנשים התחילו לצור על הקונסוליה היפאנית בליטא, כדי לקבל תעודות כניסה. כמעט כל הפונים קבלו. אבל דא עקא, כי היה צורך בויזת מעבר מצד

רוסיה הסובייטית וזה היה קשה מאד להשיג. בימים הראשונים נתנו השלטונות הסובייטיים בליטא אשרות יציאה, אולם בראותם את האלפים שעמדו בתורים ארוכים, הפסיקו כמעט כליל את האשרות.

רק יחידים עברו את הדלת הסגורה של שלטונות הסובייטים בקובנה. הרוב המכריע לא קבלו אשרות יציאה מליטא ומעבר דרך רוסיה.

הישיבה היחידה שעלה בידה לצאת את הארץ ולהינצל כמעט כולה, היא ישיבת מיר. מישיבת ראדין עזבו רק בודדים את הארץ ונסעו לארץ ישראל ולארצות הברית.

הגיעה השעה שכולם ידעו, שבוא תבוא. בכוח עצום נכנסו הסובייטים למדינות הבלטיות הקטנות. ליטא איבדה את עצמאותה. הממשלה הליטאית ערקה לארצות הברית או לאנגליה. הקומוניסטים בכל עיר ועירה, כמו שקרה לפני למעלה משנה בפולין, נטלו את השלטון המקומי בידיהם. ומיד התחילו לשוחח על מאסרים של בני הישיבות כאלמנטים בלתי רצויים.

הלימודים בישיבות כמעט ופסקו, הבחורים חיפשו מקום מוצא, אולם קטנה מדי היתה המדינה, כדי למצוא מקום סתר בו יוכלו להמשיך בלמודים.

בארצות הברית הוקם ועד הצלה להוציא את הישיבות מידי הסובייטים. עלה בידיו לשלוח ויזות כמעט לכל בני ישיבת ראדין, ראש הישיבה שכבר היה אז בארצות הברית עשה מאמצים על־אנושיים כדי להציל את ישיבתו, אולם שוב פעם עלה רק בידי בודדים לעזוב את ליטא. הרוב המכריע של הישיבה נשאר באישישוק ובאוטיאן.

ט. הסוף.

חדשים מספר לפני שפרצה המלחמה בין רוסיה לבין גרמניה הוכרז על רישום כללי של כל אלה הרוצים לעזוב את ליטא. בשאלונים מיוחדים נשאלו כולם לסיבת רצונם להגר. וכמעט כולם ענו אותה תשובה: „אין כל אפשרות להמשיך בלימודים כאן". ובליל שבת, 14 ליולי 1941, שבעה ימים לפני פרוץ המלחמה בין שתי המדינות הנ"ל, ביצעו מאסרים נרחבים בכל ליטא. רבבות אנשים הושבו בקרוני־משא, ביניהם כששים בחורים מישיבת ראדין שבאוטיאן ובאישישוק.

לא נותר אף אחד מכל אלה שהסתתרו ונשארו שם עד בוא הגרמנים, כי כולם נשמדו. ואלה שנאסרו, הובלו למחנות הסגר בערבות סיביר הרחוקה — מי לארכנגלסק ומי למחוז קרסנוירסק על יד אגם הביקאל; אחדים הובלו למכרות הזהב, ואחדים למחוז קומי (קומי א. ס. ס. ר.).

בין המובלים לסיביר היה ראש הישיבה, בנו של רבי נפתלי, רבי אברהם טרופ, וחתנו השני של רבי נפתלי, הרב אייזיק בורלנד ומשפחתו.

על חייהם מלאי התלאות ומסירת נפשם על קיום מצוות ה' אין כאן המקום לספר.

עשרות בחורים מתו מהעבודה הקשה וממחלות מידבקות שונות. דומני שרק כשלשים נשארו בחיים. הם נמצאים כעת בישראל ובארצות הברית. בין אלה שמתו מרעב היה הרב אייזיק בורלנד, אשתו ואחד מבניו.

הרב רבי אברהם טרופ נמצא כעת בארצות הברית.

על ימיהם האחרונים של אלה שנשארו בידי הגרמנים ידוע מעט מאד.

עד כמה שידוע לי ממקורות מהימנים, נהרג רבי אליעזר זאב קפלן בווילנא. ומשפחתו, לפי מימרא אחת, אף היא נהרגה בווילנא, ולפי מימרא אחרת נהרגה משפחתו בראדין. על גורלו של רבי יהושע לוינסין נחלקו הדיעות. מישהו סיפר לי כי הוא הובל לאושויץ ומת שם. אחרים ספרו לי שהוא נהרג בגיטו קובנה. שלשה או ארבעה נצלו בהיותם עם פרטיזנים במשך כל שנות המלחמה ביערות שבסביבות ווילנא וראדין, הם נמצאים כעת בארצות הברית ובישראל.

ישיבת לומז׳ה

מאת

הרב ישראל ראבינאוויץ

ראשית הישיבה

הסתופפתי בצל קורתה של ישיבת לומזה ח״י שנים, עד שנסגרה על־ידי הרוסים בשנת 1940 והם עשוה מחסן לכליהם. גם בזמן הכיבוש הרוסי, בשעה שהישיבה גלתה ומנית לעירה הליטאית פלונגיאן ניסיתי להגיע אליה, אך נעצרתי על־ידי הרוסים, ישבתי במאסרם ולבסוף טולטלתי לסיביר, כך ניצלתי מן צפרניו של היטלר הרשע.

ישיבת לומזה נוסדה בשנת תרמ״ג. במשך כל שנות קיומה היתה מן הישיבות הגדולות, שבמדינות פולין וליטא ואף היו זמנים, שבהם היתה מקובלת כגדולה שבישיבות. גדולה בתורה ומוסר, באיכות ובכמות. כמעט בכל מדינת פולין לא היתה ישיבה דומה לה בחשיבות, ובחורים ששאפו לעלות במעלות התורה היו נודדים למשכנה ללמוד בה תורה.

יש מהם, שהיו באים אליה בשעה שהיו עדיין בבחינת מתחילים בלימוד הגמרא ויצאו תלמידי־חכמים מושלמים, רבנים ידועי שם או ראשי ישיבות מפורסמים. כל זה, בזכות עמלם בתורה ובזכות ההדרכה המצויינת בדרך הלימוד שרכשו להם בישיבה זו.

הזכות הגדולה של ייסוד ישיבת לומזה, תלויה בהרב הגאון והצדיק ר׳ אליעזר שולביץ ז״ל, תלמיד מובהק של רבי ישראל סלנטר.

ר׳ אליעזר נולד בשנת תר״ח בעיר קולנה, פלך לומזה. מוצאו ממשפחת רבנים ותלמידי חכמים. אבי אמו היה רבה של קולנה, הידוע בשמו: ר׳ מני׳לה. גם אבי אביו ר׳ צבי היה מנכבדי העיר קולנה, למדן מופלג ושקדן גדול בתורה. אמו מתה בהיותו בן תשע והוא נשלח להתחנך בבית דודו העשיר בלומזה. עפ״י עצת הרב של לומזה נשלח לישיבת ביאליסטוק. הוא למד בביאליסטוק ואח״כ בישיבת וולוז׳ין, בהיותו בוולוז׳ין נשתדך עם ר׳ אייזיק טל, תלמיד חכם ובעל נכסים בביאליסטוק, שאיפשר לו להמשיך בלימוד התורה. שנים רבות לאחר נשואיו, בהסכמתה המלאה של אשתו, יותר מזה, לבסוף, כאשר הורע

מצבו הכלכלי של חותנו והוא דרש ממנו לקבל משרת רבנות, סרב ר' אליעזר בטענה שכל זמן שיש לו עוד מכסף הנדוניה הוא רוצה לעסוק בתורה. גם אז נעזר על־ידי אשתו לצאת בחשאי מביתו והוא הלך ללמוד תורה מפי ר' ישראל סלנטר בממל.

בהשראתו של ר' ישראל סלנטר, התמסר כולו לרעיון הרבצת תורה בישראל כל הימים: יסד את הישיבה הגדולה בעיר לומזה וגם רשת של ישיבות קטנות בערים הסמוכות לה. גם ישיבות קטנות אלה היו בפיקוחו והן שמשו „מכינות" לישיבה של לומזה.

כל מי שהיה מתקרב לעיר לומזה וראה מרחוק את הבנין הגדול של הישיבה הבנוי לתלפיות בראש גבעה נשאה הנשקפת על פני כל הסביבה — ידע לשבח את יוצרה ומחוללה, ר' אליעזר ז"ל.

בתחילה התגוררה הישיבה בבתי מדרש שונים בעיר ולאחר שהתחילו לנהור אליה תלמידים למאות נעשו בתי מדרש אלה צרים מהכיל את כל המון הבאים. בשנת תרמ"ט הצליח ר' אליעזר להשפיע על עשיר אחד שיתרום סכום הגון לקנית בית הישיבה ובתוספת כספים משלו ומשל ידידו ר' זרח בראוורמן נרכש המקום החדש. הוקם בנין גדול ומרכזי ומסביב לו בתים קטנים, מקומות לאכסון בחורים. שם היו גרים ביחוד בחורים מתמידים שהיו רגילים לאחר בישיבה בבית המדרש, היו להם „חזקות" על בתים אלה, כדי שיהיו סמוכים לישיבה.

הבית המרכזי של הישיבה היה לא רק מבצר לרוח התורה, אלא גם מצודה ממש. זוכרני את הקירות העבים ואת המרתפים הגדולים, ששימשו מקלט לבחורי הישיבה ולילדי העיר שנמלטו אליה בזמן המלחמה. מענין הדבר, שכל זמן שהישיבה נתקימה באותו בית עמד גם הבית על תילו. עם צאתה של הישיבה, במלחמת העולם השניה, נהרס גם הבית.

אעפ"י שר' אליעזר בעצמו נשא בעול הנהגת הישיבה, דאג להוצאות השוטפות להחזקתה היום יומית, נסתבך בחובות לרגל הבניה של הבתים החדשים ואף השקיע מממונו הפרטי לבנין הישיבה, בכל זאת היו לו גם מתנגדים וחולקים עליו.

בתחילה קפץ עליו רוגזם של ראשי הישיבות הקטנות, שהיו בלומזה לפני כן, על שלא מינה אותם במשרות הוראה בישיבה החדשה שיסד, כי על־ידי כך ניטלו מהם תלמידיהם, שעברו לישיבתו. הוא נענה לדרישות חלק מהם ואת המוכשרים שבהם קבל להוראה בישיבה. כן נמצאו חסידים קנאים, שהתנגדו בכלל לייסוד ישיבה ליטאית בפולניה החסידית. אמנם רוב יהודי לומזה ליטאים היו ברוחם, וזו היתה ג"כ אחת הסיבות, שלומזה נבחרה להיות למקום הישיבה הגדולה והמודרנית, אך המיעוט החסידי המשיך לעמוד בהתנגדותו. ר' אליעזר

בחכמתו מצא פתרון גם לזה ודרך פשרה היתה זו. הוא התחיל להקפיד שבחורי ישיבה הבאים מחוגים חסידיים לא ישנו את הליכותיהם, לא יקצצו את פיאותיהם ולא יחליפו את מלבושיהם הארוכים כדרך מלבושי הליטאים. אמנם, לא תמיד עלה הדבר בידו ולעתים נמצאו אף מקטרגים על פשרה זו. אבל, הוא מצדו עשה כמיטב יכלתו להמנע מסכסוכים ומריבות.

במלחמת העולם הראשונה, כאשר גלה לרוסיה והיה עמו שם חתנו הרב הגאון ר' יהושע זליג ז"ל ובחורים רבים אחרים, קם ויסד ישיבה בעיר פרילוק. בשנת תרפ"ב עלה לארץ ישראל ואעפ"י שהיה זקן וחלש בבריאות המשיך גם שם בהרבצת תורה. הוא יסד את ישיבת לומזה בפתח־תקוה, והעלה לארץ ארבעים בחורים, שרבים מהם הנם היום רבנים גדולי תורה, ראשי ישיבות ולמדנים. אחריהם הוסיפו לעלות בחורים לישיבה זו וכך גם ניצלו מן השמד והשואה שבאה על יהדות אירופה במלחמת העולם השניה.

ר' אליעזר ז"ל מצא לו עוזרים נאמנים בחתניו החשובים ואף להם יאתה התהלה.

חתנו הבכור הוא הרב הגאון ר' יחיאל מרדכי גורדון שליט"א. בילה את שנות נעוריו בסלובודקה, שבה נתפרסם בשם „העילוי מטרוק". עם בואו ללומזה נכנס כולו לעול העבודה בישיבה, ברוחניות ובגשמיות. הוא הצליח להעלות את רמתה של הישיבה. הכל היו מאוחדים בדעה, שמסירותו האבהית לישיבה היתה דומה למסירתו של אב רחמן לילד טפוחיו. הוא הזניח את ביתו ואת ילדיו והיה מכתת את רגליו ונודד ממקום למקום ברחבי פולין, אמריקה וארצות אחרות כדי לקבץ כספים למען הישיבה.

היתה בו בר' יחיאל מרדכי אצילות ועדינות נפשית. הוא גילה סבלנות ואורך רוח כלפי התלמידים במדה יוצאת מן הכלל ואף שהיו מפסיקים אותו באמצע שעורו, לעתים בשאלות של מה בכך — היה משיב לכלם ברוך ונועם ובלי שמץ של כעס ותרעומות.

זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, כשהישיבה שקעה בחובות עצומים והיתה נתונה במצוקה — נחלץ הרי"ם לעזרתה. הניח את שלשת יתומיו ויצא עוד הפעם לארצות הברית. הוא הצליח בשליחות גם בפעם הזאת ועזר לה לישיבה לצאת מעול החובות, אך בינתים פרצה המלחמה והוא בעצמו נשאר בארצות הברית.

חתנו השני של ר' אליעזר היה הרב הגאון הצדיק ר' יהושע זליג רוך ז"ל, שנרצח על־ידי הנאצים במוצאי יום הכפורים שנת תש"ב כשהוא מעוטף בטלית ולבוש קיטל. בשנים האחרונות, בזמן תפילת המוסף ביום הכפורים, כשהיה מגיע לקינה „אלה אזכרה" היה מזיל פלגי דמעות על עשרה הרוגי מלכות, כאילו לבו נבא לו שגם הוא צפוי לגזר דין דומה לשלהם.

הרב יהושע זליג רוך

עוד בהיותו בחור ישיבה בסלובודקה, נתפרסם בשמו הטוב. היו קוראים לו „העילוי מראקושיק". שתים עשרה שנות חיים בליתי עמו יחד. מהן כמה שנים הייתי גר בביתו וסמוך על שולחנו, כאשר משפחתו היתה יוצאת למעונות הקיץ. היתה לי הזכות לשמשו ולהתבונן לאורח חייו היום יומיים. ראיתי את התמדתו ושקידתו על לימוד התורה יומם ולילה, ואף ראיתי את מעשה הצדקה שלו בסתר.

הוא היה אדם צנוע ונחבא אל הכלים. לא התערב בפוליטיקה. בשעה 10 בבוקר היה עולה לחדרו, שהיה בעליה של בנין הישיבה, יושב ולומד עד שהגיעה שעת המנחה.

הוא היה מגיד חמשה שעורים במשך השבוע, לכל בני הדרגות בישיבה. עומק ההבנה ודרך ההסברה שלו היו יוצאים מן הכלל.

לפני פלישת הגרמנים ללומזה, ברחנו כלנו מן העיר אל הכפרים בסביבה. כל הדרך היינו בסכנה נוראה, אך הרב היה מדבר עם תלמידיו, מעודד אותם ומעוררם להרהר בדברי תורה ומוסר. באמרו, שאיש איננו יודע מהי מדת חייו וכמה זמן עוד יוכלו לרוץ עד למקום מקלט וע"כ טוב לפחות להרהר בעניני לימוד התורה. בשובנו ללומזה בערב ראש השנה, מצאנו את העיר חרבה. בתי המדרש שרופים ורק הישיבה עמדה על מכונה. עמדנו בתפילה במרתף ולא בא כל אוכל אל פינו. בעיר הוכרז מצב חירום ונאמר במפורש שכל מי שיימצא ברחוב אחר שעה 8 בערב יירה. הרבנית לא שתה לבה לכל זה. התרוצצה ממקום למקום כדי להמציא מה שהוא לבחורי הישיבה לסעוד את לבם אחר התפילה. אף היא נספתה בידי הנאצים הטמאים יחד עם בני משפחתה.

המשגיח של ישיבת לומזה ר' משה רוזינשטיין ז"ל היה ידוע בכל ישיבות ליטא. הוא היה איש תרומות, ידע רוסית והשכלה, אולם היה שקוע כל ימיו בעולם הישיבה. אף בחורים עוברי אורח היו מתעכבים בלומזה כדי לשוחח עמו ולהקשיב לשיחותיו העמוקות במוסר. רבות מהן כונסו בספרו „יסודי הדעת" ח"א וח"ב גם ח"ג, שכותב הטורים האלה היתה לו הזכות לעזור בהכנתו לדפוס. נדפס, אך כל ההוצאה נשרפה על-ידי הנאצים, בשעה שהספרים היו עוד בבית הדפוס. ספר זה היה מצויין ביותר וגם רשמתי לעצמי כמה מן השיחות המוסריות שהיו כלולות בספר זה, אך הרוסים נטלו אותן ממני בשבתי במאסרם.

כל מי שהכיר את המשגיח, היה אומר עליו, שהוא אדם שאין להבינו. הליכותיו היו משונות משל כל אדם והנהגתו היתה מוזרה. בימי החורף הקרים ביותר, בשעה שהאולם הגדול של הישיבה היה ריק מאדם בגלל הקור הגדול ששר בו, וכל בני הישיבה היו מתרכזים בחדרים אחרים, קטנים ממנו, היה המשגיח מתעטף באדרתו, נועל את נעלי החורף שלו, נכנס לאולם הישיבה ומהלך בו אנה ואנה, כשהוא שקוע ברעיונותיו, במשך כל הלילה עד עלות השחר. כך היה עושה מדי לילה בלילה. את ארוחתו הקלה היה סועד בשעה 11 בלילה. משפחתו היתה גרה ברחוב אחר והוא היה בא לביתו רק בלילי שבת, מקדש וחוזר לישיבה. לאחר שהשיא את בתו הגדולה והיה לו חתן בבית לא היה בא לביתו אף בשבתות. כך נהג במשך שתים-עשרה שנה.

ביום הששי היה טובל במקוה ומיד לאחר הטבילה היה מתחיל בקריאה בחומש בבראשית ומסיים את חמשה חומשי תורה עד לשעת המנחה למחרת. בשעה 12 בליל שבת היה מפסיק מלימודו, מקדש על היין, שבתו היתה מביאה לו, אוכל התיכת דג ולפתן וחוזר ללימודו.

המשגיח ר' משה רוזינשטין וראש הישיבה ר' י. י. רוך על יד ארון הקודש שבישיבת לומזה

בשבת בבקר היה מפסיק לשעה בזמן שהיה עליו להגיד את שעורו לתלמידים במוסר — בין השעה אחת־עשרה לשתים־עשרה, בצהרים.

ביום הכיפורים היה יושב מעוטף בטליתו מעל לראשו מן המנחה של ערב יום הכיפורים עד למוצאי היום הקדוש.

התנהגותו היתה גם מוזרה בעניני ביתו, בשעה שהשיא את בתו הצעירה עם ר' יהודה ליב פרוסקין בן הרב מקוברין, שהיה מגיד שעור בישיבת לומזה במחלקה ג' ב', עזב את הבית ביום הששי מיד לאחר החופה, בשעה שהאורחים ובהם רבנים חשובים, בחורי ישיבה וסתם בעלי־בתים עמדו בתפילה, נתחמק מן הבית בלי שירגישו בדבר ומיהר לישיבה, כמנהגו בכל ערב שבת.

על תלמידיו היה מכובד מאד. הם היו נשמעים לו. הוא הנהיג „ועד" לכל כיתה. ראשי הועד היו רושמים כל עובר על תקנה במשך השבוע, כלומר: כל איחור לתפילה. פעם בשבוע היה מכנס את כל בני הכתה וקורא את שמות העוברים על התקנות וקונס אותם בכסף או בהרחקה מן השעור לכמה ימים.

לילות תמימים היה יושב ומעלה על הכתב דברי חכמה ומוסר שהעלה בחכמתו וגם ענינים אחרים לא היו זרים לו. ספרו „מסתרי השחיטה" עשה רושם גדול בזמנו וכאשר נתעוררה בסיים הפולני שאלת איסור השחיטה היהודית תרגמו את ספרו לפולנית ומיהרו להדפיסו ולהפיצו בין הגויים והיהודים דוברי הלשון הפולנית.

המשגיח ר' מ. רוזינשטין בחברת תלמידים צעירים

הוא נפטר לבית עולמו בערב פסח תש"א בעיר פלונגיאן לפני שחיטות היטלר ביהודי פולין.

מגיד השעור השלישי, הרב הגאון והצדיק ר' שבתי וורניקובסקי ז"ל, היה בעצמו מתלמידי ישיבת לומזה לשעבר. אשתו היא בתו של המשגיח בישיבת סלובודקה וגיסתו של הרב הגאון ר' יעקב קאמנצקי, ראש הישיבה „תורה ודעת". צדיק ותמים היה, והיה מן הראשונים שנרצחו בוילנה על־ידי הנאצים. אח"כ נרצחו גם בני משפחתו. איש מהם לא ניצל.

הנהגתו המוסרית היתה למופת. בבל יום ששי היה עושה חשבון הכנסתו במשך השבוע ונותן מעשר, צדקה לעניים, אף־על־פי שבקשי היה יכול לפרנס את ביתו מן הכנסתו השבועית.

בביתו החזיק מלמד לילדיו וכל מחסורו היה עליו. גם אשה מלומדת שלימדה את בנותיו היתה בביתו. תמיד דאג שיהיה לו „מזומן" לברכת המזון בליל שבת, וכל אורח שנזדמן בבית־הכנת — היה מביאו לביתו לסעוד על שולחנו.

בהיותו פליט בווילנא, בשנת 1940, שלח אלי כסף שאסלק את כל חובותיו, אבל כיון שבינתיים ירד ערך המטבע, הזלוטא הפולנית, שלח אלי סכום כסף גדול יותר מזה שהיה עליו לשלם בזמנו.

בכל יום היה מגיד שעור בפני התלמידים דף גמרא עם תוספות. פעם בשבת היה מנהל שיחה מוסרית. נוסף על כך היה בא בעצמו להקשיב לשיחותיו במוסר של המשגיח.

מגיד השעור השני היה ר' ישראל לייב אגולסקי ז"ל. היו קוראים לו גם בשם „המשגיח הזקן". היה מראשוני המשגיחים בישיבה. נולד בעיר קובנה ולמד תורה מפיו של הגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור. החזיק בשיטת המוסר של ר' ישראל סלנטר והיה מפורסם כבעל מוסר וגם כלמדן מופלג. תחילה שימש משגיח בישיבה ואח"כ מינוהו ראש ישיבה ומשום כך קראו לו בשם „המשגיח הזקן". היה קנאי לישיבה ודאג לרמתה בתורה ומוסר. היה משוחח עם תלמידיו בלבביות רבה גם בעניני העולם הזה, אבל היה מתנגד חריף להשכלה. בימי מלחמת העולם הראשונה, כאשר הישיבה טולטלה לסמיאטיץ, נשא בעול הישיבה ונסע מעיר לעיר לקבץ כסף לקיומה, והודות לעבודתו הנמרצת המשיכה הישיבה בהרבצת תורה לבני ישראל.

דרך ההסברה שלו היתה מצויינת ורבים היו הולכים להקשיב לשעוריו כדי ללמוד את דרך ההוראה שלו. כאשר נפטר, נתמנה במקומו הרב ר' יצחק פיאנטאק ז"ל. הרב פיאנטאק היה חתנו של ר' משה שוואַרץ, בנו של ר' אליעזר שולביץ, מייסד הישיבה.

הסדרים בישיבה, אף הם ראויים להרשם ולהיות נזכרים. חלק גדול מן הבחורים הצעירים אכלו „ימים" אצל בעלי הבתים בלומזה. חלק אכלו בבית התבשיל של הישיבה וכעשרים בחורים מבוגרים היו מקבלים שכר שבועי ואוכלים בדירותיהם או בבתים פרטיים.

בבית־התבשיל היו ניתנות רק שתי ארוחות. האחת בשעה 9 בבוקר והשניה בשעה 3 אחה"צ. את ארוחתם השלישית היו הבחורים אוכלים בחנות המכולת, שהיתה סמוכה לישיבה, או בבתיהם.

דבר הראוי לציון מיוחד, הן סעודות השבת. לא בגלל המאכלים, אלא בגלל הזמירות. הן היו עשירות ומגוונות ביותר. היו נשמעות מנגינות מנגינות שונות שהבחורים היו מביאים מבית אביהם או ממקומות מושבם. רבים מתושבי לומזה היו עומדים, לאחר סעידתם, על־יד הישיבה כדי להקשיב לזמירות הבחורים הבוקעות ועולות משם.

בחג הסוכות היו מקימים סוכה גדולה בשביל הבחורים שנשארו בישיבה לימי החג. בפסח היה אוכל כל אחד בדירתו. הישיבה היתה מספקת להם מצה שמורה, יין וגם מלבושים חדשים לכבוד החג. כל ההוצאות המיוחדות לרגל החג היו מתכסות על־ידי תלמידי חכמים „תומכי תורה".

כדי שקול תורה יהיה נשמע בישיבה יומם ולילה ללא הפסקה אורגנה „משמרת קדש", תורנות של בחורים שיהיו יושבים ולומדים במשך הלילה: משמרת ראשונה בשעות 11־3 ומשמרת שניה בשעות 3־6, בחורף ובקיץ. הם היו מקבלים תה לשתיה ומאכל קל בשעות הלילה.

זמן תפילת שחרית בישיבה היה בשעה 7.30 בבוקר בקיץ, ובשעה 8 בבוקר בחורף. סדר הלימודים הראשון היה מתחיל בשעה 10 בבוקר מיד לאחר הארוחה ומסתיים בשעה 2 אחה"צ, שאז היה זמן תפילת מנחה. בימי חודש אלול היו בני הישיבה לומדים בספרי מוסר כגון: מסילת ישרים, שערי תשובה וחובת הלבבות, כמחצית השעה לפני תפילת מנחה.

סדר לימודים שני היה מתחיל בשעה 5 אחה"צ ונמשך עד שעה 8 בערב.

בימות הקיץ היו נוהגים הבחורים לצאת לטיול בשעה 8־9 בערב, קבוצות קבוצות, ומשוחחים בדברי תורה ובהוויות העולם, גם המשגיח היה מצטרף כפעם בפעם לקבוצת בחורים ומשוחח אתם בעניני מוסר ודרך ארץ.

בשעה 9 בערב היו לומדים מוסר עד שעה 9.30 בערב. הוא הזמן הקבוע לתפילת ערבית.

בישיבה עצמה היו כחמישים מקומות שינה לבחורים הם היו מסורים למתמידים שבהם, שהיו רגילים לאחר שבת בישיבה, כדי למנוע מהם את הסיכון הכרוך בהליכה בשעה מאוחרת בלילה בחוצות לומזה. הגויים היו רגילים

לפצוע ביהודים ולידות בהם אבנים ואפילו קרה שבליל יום הכיפורים בזמן התפילה הושלכו אבנים לתוך בית הכנסת.

ביום הששי היה מסתיים סדר הלימודים הראשון בשעה 2 אחה"צ, בימות הקיץ, ובשעה 1 אחה"צ בימות החורף. מאותה שעה היו הבחורים חפשים כדי להתכונן לכניסת השבת. אך היו בחורים שגם ביום הששי אחה"צ היו יושבים באולם הישיבה ולומדים.

בזמן החורף היה סדר לימודים ביום הששי בלילה, לאחר ארוחת השבת, בשעות 6-10.

זמן תפילת שחרית בשבת בבקר היה בשעה 7.30. בשעה 10 היה נערך קידוש. הבחורים היו טועמים דבר מה קל ובשעה 11-12 נתקיימה שיחה מוסרית של המשגיח. בשעה 12-1.30 היתה מתקיימת ארוחת השבת. בני הישיבה היו מתפזרים לבתיהם למנוחת שבת וחוזרים אל הישיבה בשעה 3 אחה"צ. יושבים ולומדים עד 8 בערב. אחר כך היו מתפללים מנחה ואוכלים סעודה שלישית, ולאחריה היתה נפתחת שיחה מוסרית שנמשכה עד שעה 10 בלילה ונסתיימה בתפילת ערבית של מוצש"ק.

כאשר הרב הגאון ר' יצחק פיאנטאק נתמנה להיות מגיד השעור השני, במקום ר' ישראל לייב אגולסקי ז"ל, נתחדשו כמה דברים בסדר הלימודים. הוא נהג לומר חידושי תורה בפני הבחורים פעמיים בשבוע, פעמיים בשבוע היה לומד אתם „שב שמעתתא" ופעמיים בשבוע היה לומד „קצות החושן".

כאשר הרב פיאנטאק עבר מן לומזה לישיבת מיר, הייתי מגיד השעור במקומו.

גם משגיח שני נוסף לישיבה. היה זה ר' משה שוואַרץ, בנו של „המשגיח הזקן". תפקידו היה לשים לב ולפקח על קיום הסדרים בישיבה.

כששים שנה לא נסגרו שערי ישיבת לומזה וקול התורה לא נדם. היה זה בית היוצר של האומה שגידל בתוכו אלפים רבים של רבנים ותלמידי חכמים. תקצר היריעה לתאר את אשר פעלה הישיבה במשך תקופת חיים זאת.

במקום זה ברצוני להתעכב בתיאור חיי הישיבה בימיה האחרונים ואותם המאורעות שהייתי עד ראייה להם ביחוד.

ביום שמונה באלול התחילו ימי המבוכה בלומזה. הצעירים נלקחו לצבא הפולני וביניהם כמה מבני הישיבה. הנהלת הישיבה החליטה שכל בחור היכול לנסוע לביתו — חייב לעשות זאת מיד. מסירת ההודעה לתלמידים הוטלה על המשגיח. בזמן שעודו הודיע תוך בכי עצור, שעננים כבדים עולים ומכסים את פני הארץ וההנהלה של הישיבה איננה רוצה להיות אחראית לחייהם של מאות בחורים. עליהם, איפוא, לנסוע לבתיהם אל בני משפחתם עד יעבור זעם.

רוב הבחורים נשמעו להוראות אלה ועזבו את הישיבה. נותרו בה כמאה בחורים, שלא היה להם לאן ללכת. הם המשיכו בלימודים בישיבה וההנהלה דאגה לכלכלתם כרגיל, כשריחה של מלחמה ממלא את אוירה של העיר.

ביום הששי, האחד בספטמבר, הבחורים עדיין ישבו ולמדו, ובשמיה של לומזה הופיעו כבר ראשוני האוירונים הגרמנים. יהודים פליטים מן העירות הסמוכות התחילו מתכנסים אל העיר. עברו עוד ימים מספר, היה זה יום חמישי, בשעה 3 אחה"צ, והמלחמה על כל מוראותיה הגיעה אל שערי לומזה. העיר הופצצה קשה. נטושה מערכה כבדה בין הצבאות הגרמנים והפולנים והעיר עברה מיד ליד. ביום הששי, בשעה 2 אחה"צ, חזרו הגרמנים והפציצו את העיר מן אוירוניהם. בתים רבים נהרסו ומאות אנשים נהרגו. בשעות הלילה ברחו בני העיר אל הכפרים בסביבה. בכללם היו הרי"ז ז"ל ור' שבתי ז"ל עם משפחותיהם, גם הרב הגאון ר' משה שאצקעס שליט"א, אב"ד דלומזה, ובחורים רבים מן הישיבה. רק המשגיח וקבוצת בחורים, שאני הייתי בכללם, נשארנו בשבת בישיבה. זו היתה שבת נוראה. בשעות 2-6 אחה"צ חזרו הגרמנים והשליכו פצצות על העיר. רוב הבתים נהרסו עד היסוד. הישיבה ובית התלמוד-תורה לא נפגעו, במ"צ"ש צוה המשגיח על כלנו לעזוב את המקום.

הלכנו כל הלילה ועם אור הבוקר הגענו לכפר אחד. שם אמרנו את הסליחות ליום ראשון. שהינו בכפר עד יום רביעי ערב ראש-השנה. ביום הרביעי בבוקר הביאה הרבנית אסתר רוך ע"ה קערת דייסה לכל אחד מאתנו ויצאנו לדרך חזרה אל לומזה. בדרך פגשו בנו חיילים גרמנים. הם קצצו את זקניהם של הרי"ז ז"ל ושל המשגיח ושאר הרבנים, שהיו אתנו וגם הוסיפו מכות. עם חשכה הגענו ללומזה. העיר בערה עדיין. התכנסנו בישיבה והתפללנו במרתף של הבית הגדול. שכבנו לישון ללא קידוש וללא ארוחה. בבוקר התפללנו באפיסת כוחות והרי"ז ז"ל תקע בשופר. לאחר התפילה הביאו לנו מעט דייסה, תפוחי אדמה ופרוסת לחם לכל אחד. כך חיינו בסתר, ברעב ובפחד עד לאחר יום הכיפורים.

בערב יום הכיפורים, בשבתי יחידי באולם הישיבה, סמוך לארון הקודש ולומד, נתקרבו אל הפתח חמשה חיילים גרמנים וקראוני אליהם. סבור הייתי, שהם יהרגוני, אך הם שאלוני על טיבו של הבית. תמהו על שלא נפגע בזמן ההפצצות הכבדות ונפטרו ממני בשלום.

בסוכות הוקל המצב במקצת, יצאנו לאויר העולם ואף הקימונו סוכה.

בשמיני עצרת נכנסו הרוסים ללומזה. כולנו יצאנו מן המרתפים בשמחה ובריקודים, אבל סבלנו רעב ועדיין היינו שרויים בפחד. בשבת פרשת נח הגיעתנו הידיעה שווילנא נספחה לליטא וכי אפשר לנסוע שם.

הרב ר' יחיאל מרדכי גורדון ראש ישיבת לומזה — פתח־תקוה.

קבוצת מבחורי הישיבה עברה לווילנא. נשארנו, הרי"ז ז"ל ועוד כמה בחורים שעוד לא יכלו לנסוע. עלי הוטל לדאוג לסידור נסיעתם ולמשלוח ספרי התורה והספרים האחרים, וכך עשיתי. בפורים נסעתי ללידא והרי"ז ז"ל נסע לאושמני. לאחר שבועות אחדים עברו הרי"ז ז"ל ומשפחתו לפלונגיאן, שבה נפתחה באופן זמני ישיבת לומזה.

כעבור זמן חזרה הישיבה ללומזה. במשך החורף עד פורים למדו בחדרים העליונים של הבית, כיון שאולם הישיבה היה תפוס על־ידי פליטים, שישנו בו עם משפחותיהם ובשלו בו. הרי"ז ז"ל הגיד שעור במסכת נדרים והרב יצחק פיאנטאק הגיד את השיעור השני בשביל בני הישיבה שהיו בעקר מילדי המקום.

בפורים של אותה שנה עזבה הישיבה את ביתה, כיון שהרוסים הפקיעו אותו מרשותה ועשוהו מחסן לצרכיהם. וכאשר חזרו הגרמנים ללומזה בפעם השניה, השמידו את כל בני הישיבה, זולתי עשרה בחורים שניצלו בדרך נס. בעזרת הרב ר' יחיאל מרדכי גורדון הגיעו כולם לארצות הברית.

ישיבת „עץ חיים" דקלצק

מאת

ד"ר הלל זיידמאן

א. היסודות

ישיבת קלצק, מקורה בווילנה של הגר"א, שרשיה בסאלאנט של רבי ישראל בעל המוסר, בוולוזין של הנצי"ב ושל רבי חיים סולובייצ'יק, ובסלובודקה של „הסבא" רבי נתן צבי פינקל; ויסודותיה בסלוצק של הרידב"ז (רבי יעקב דוד בן זאב גילובסקי). השפעות אלה התמזגו במיסדה של ישיבה זו וראשה משך כ"ח שנה, תרנ"ז—תרפ"ה (1897-1925), רבי איסר זלמן מלצר, שלא אבד כלום ממה שרכש מרבותיו, והוסיף משלו, משל אישיותו המקורית והיוצרת, כמדריך, מחנך ומשפיע — בדוגמתו ובפעולותיו, בהתנהגותו ובלמודיו.

ישיבות גדולות בליטה לא היו מסתפקות בחנוך רבנים, למדנים, מורים, או בהקמת ראשי ישיבות — הן שאפו להקים גם ישיבות. דוגמת וולוזין, „אם הישיבות", היתה גם סלובודקה לישיבת־אם, ממנה נשלחו לערים אחרות קבוצות של תלמידים מצוינים, מחוננים גם בכשרון אירגוני וחנוכי, כדי לארגן בהן ישיבות. ככה נשלחה אחרי כן מסלובודקה חבורה לטלז עם רבי אברהם גרודזנסקי בראשה, בתרס"ה (1905) במטרה מיוחדת להנהיג שם את למוד המוסר. וככה נוסדה ישיבת „עץ חיים" בסלוצק, שעברה משם לקלצק, וחלקה ניצל משם במלחמת העולם השניה וחידש את ישיבת קלצק בלייקוואוד, ניו דזורסי, שבארה"ב.

סלוצק היתה מאז מקום תורה. בה שמשו רבנים גדולים בתורה, מפורסמים בישראל. תושביה, שביניהם היו בני תורה במספר רב, רחשו אהבה לתורה ומוסדותיה. רבה של סלוצק בסוף המאה התשע עשרה, רבי יעקב דוד בן זאב גילובסקי הנודע בשם הרידב"ז, מחבר תוספות רידב"ז על הירושלמי, שאף ליסד ישיבה בעירו, כדי להפיץ מעיינות תורה בעיר ובכל האיזור. בו היו מספר ערים ועיירות עם אוכלוסיה של יודעי תורה וחובביה. למטרה זו פנה לישיבת „כנסת ישראל" בסלובודקה בבקשה שהיא תקח בידיה את היזמה ליסידה של ישיבה בסלוצק.

„הסבא" מסלובודקה, רבי נתן צבי פינקל, נענה למבוקשו של הרידב"ז, ושלח לסלוצק חבורה של 14 מתלמידיו, כולם מצויינים בתורה, ונוסף על זה בעלי חוש לעסקנות, לאירגון ומינהל. הוא הכיר את כל אחד מתלמידיו ואת

כוחותיהם הנפשיים וידע לבחור. סימן, שכל אחד מאותה חבורה היה אחרי־כן למורה ומנהיג, ואלה הם: ר' איסר זלמן מלצר, ראש החבורה; ר' ראובן כץ, שהיה אח"כ לרב בקהלות בליטה וארה"ב, וכיום רב ראשי בפתח־תקוה, מחבר הספר שו"ת „דודאי ראובן", וספר מאמרים ודרושים „שערי ראובן"; ר' אליעזר פינקל ר"מ ישיבת מיר המפורסמת, כיום ר"מ של ישיבה זו בירושלים; ר' משה יום־טוב וואכטפוגל, מראשי הרבנים באמריקה, שהיה רב במונטריאל, בקנדה; ר' פסח פרוסקין, שהיה רב בקוברין וממנהיגי אגודת הרבנים בפולין; הרב יצחק רובינשטיין, שהיה לרב רשמי בוולנא, ציר הפרלמנט הפולני (סיים) וסינטור, מנהיג המזרחי; ועוד תלמידים, שתפסו אחרי כן מקום נכבד בחיים הדתיים.

ארבעה עשר תלמידים אלה, שכינו אותם בתואר הכבוד „י"ד החזקה" הוו את היסוד לישיבת „עץ חיים" בסלוצק; וממילא לגלגוליה השונים, מסלוצק דרך קלצק עד לליקוואוד, ניו דזורסי, באה"ב. מראשיתה הועמדה הישיבה על רמה כזו, שחייבה את ראשיה למאמצים ולשאיפות גדולות, ואלה מלאו את חובתם שהוטלה עליהם מההתחלה.

הישיבה התפתחה מהר, באיכות וכמות. בנוהג שבעולם, ראשיהם של מוסדות חדשים מצער הוא, וישיבה הרי היא יצור אורגאני שלא ביום אחד יוולד; הרבה זמן, עמל ויגיעה דרושים עד שתגיע לרמה גבוהה. ואולם, ישיבת „עץ חיים" היתה אחרת, כבר בתחילתה השיגה רמה גבוהה. הרי תלמידיה הראשונים היו כאמור מן המוכשרים ביותר של ישיבות אחרות, וי"ד חברי סלובודקה שהיוו את גרעינה היו מן המצויינים בישיבה. החבורה מסלובודקה פעלה בבחינת מורים־חברים, היו לומדים ומלמדים כאחד, והשפעתם על התלמידים הצעירים היתה רבה. לכן הצליחה להניח את היסוד ולהגיע לשיא בבת אחת.

ראש הישיבה היה רבי איסר זלמן מלצר. הוא שמש במשרה זו עוד בסלובודקה בשנות תרנ"ד־תרנ"ז (1894־1897), וכאשר נתמנה לה היה אברך רק בן כ"ד שנה. ולאו מלתא זוטרתא היא, כי הישיבה היתה מליאה למדנים מופלגים, בררנים מאוד בשמיעת שיעורים. קודמו של ר"ז במשרה זו בסלובודקה היה רבי יצחק ראבינוביץ, המפורסם בשם ר' איציל פוניביז'ר, שיצא אז מסלובודקה לכהן כרב בגורזב ואח"כ בפוניביז'. ר"ז פעל איפוא במקום גדולים, והיכית גדלות משל עצמו.

כאשר נתמנה איפוא, לפי הצעתו של ה„סבא מסלובודקה" לר"מ בישיבת סלוצק היה לו כבר מעמד חשוב בתור ראש ישיבה בסלובודקה, מה שהועיל לו בהרבה לבסוס יסודותיה של ישיבת סלוצק ולשגשוגה.

במשך זמן קצר רכשו לו פעולותיו והתנהגותו, דרך למודו וצדקתו את הערצתם וחבתם לא רק של תלמידי הישיבה, אלא של תושבי סלוצק כולם. כאשר נתפנה מקומו של הרב בעיר עם עלייתו של הרידב"ז לארץ ישראל, נתמנה ר"ז לרבה של סלוצק בשנת תרס"ג (1903), ושמש בכהונה זו עשרים שנה.

משנת תרס"ג עד תרפ"ג (1903—1923), בתוכן שנות מלחמות ותלאות, בהן הוכיח את סגולותיו הנפלאות בהנהגת עדתו, ובהתמסרותו לצבור ולכל יחיד, באהבת ישראל כנה.

ששים שנה שמש כראש ישיבה, משנת תרנ"ד, בה נתמנה לראש ישיבה בסלובודקה, עד פטירתו, כראש ישיבת „עץ חיים" בירושלים בשנת תשי"ד. במשך שנים אלה חינך דור של רבנים ומורים, של מחנכים ומדריכים, היה רבם של רבנים, ראש ישיבה של ראשי ישיבות. הוא האציל מרוחו עליהם, עצב את אופיים של מאות ואלפים בני־תורה, במישרין בתור מורה, מגיד שיעורים, ובעקיפין, בתור רבם של רבותיהם. וקו ישר אחד עובר מוולוזין, מסלובודקה — ומאז כמורה ומשפיע — דרך סלוצק וקלצק ועד ללייקוואוד ועד ל„עץ חיים" בירושלים. תולדות חייו ותולדות ישיבת קלצק מעורבות עד כדי כך שאי אפשר להפריד ביניהן, ומן הנמנע להכיר את תולדותיה של ישיבת קלצק ואופיה מבלי להכיר את חייו ואת דמותו של האיש, שהיה מיסדה ומטפחה, מעצב רוחה ושיטתה.

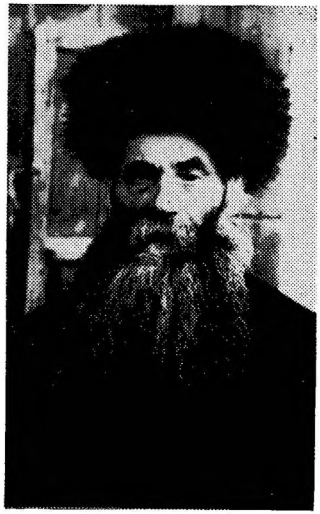
ב. רבי איסר זלמן מלצר

נשרטט קווים אחדים מתולדותיו ומהותו של ר' איסר זלמן מלצר:

רבי איסר זלמן מלצר נולד בשנת תר"ל (1870) בעיר מיר שבפלך מינסק, לאביו ר' ברוך פרץ, שהיה רב גדול בתורה ויראת שמים. כבר בנערותו נראו בו כשרונות בלתי־רגילים. בן עשר התחיל ללמוד אצל רב העיר מיר ר' יום־טוב ליפמאן, מחבר ספר „מלבושי יום־טוב". הוא למד גם בישיבת מיר, שנחשבה אז לפרוזדור לישיבת וולוזין. בשנת תרמ"ד (1884) והוא בן י"ד, התחיל למודיו בישיבת וולוזין, שהיתה אז בשיא פריחתה בראשותם של הנצי"ב (רבי נפתלי צבי יהודה ברלין), ורבי חיים סולובייצ'יק, יוצרי האסכולה התלמודית הליטאית, שהטביעה את חותמה כמעט על כל הישיבות ועל שיטת הלימודים של רובם של הרבנים חובשי ישיבות ומרביצי תורה.

שבע שנים למד שם ראי"ז, תרמ"ד־תרנ"ב (1884־1892) בהפסק שנה אחת בישיבת ראדין. באותה תקופה למדו בוולוזין רבי משה מרדכי אפשטיין, שהיה אח"כ לר"מ בישיבת סלובודקה, ואחרי כן בחברון; רבי אברהם יצחק הכהן קוק, שהיה לרב ראשי בארץ ישראל; רבי יצחק רבינוביץ הפוניביזואי; רבי מנחם בן ציון קראַקובסקי, רבה של ווילקובסק; רבי ברוך בער לייבוביץ, שהיה לר"מ דישיבת „כנסת בית־יצחק" דקאמיניץ; רבי אבא גולדפייל, המפורסם בתור רב דאוטיניאן; רבי דוב שפירא מקובנה ועוד תלמידים, שהאירו אח"כ את עולם היהדות בתורתם.

ראי"ז, או ר' זונדיל המיראי, כפי שכינו אותו בחיבה, היה ילד שעשועים של רבי חיים סולובייצ'יק, והפליא אף את חבריו המצויינים בכשרונותיו ובסגולותיו.

הרב ר׳ א. ז. מלצר.

בשנת תרנ״ב (1892) נשא לאשה את מרת בילא הינדא, בתו של הלמדן הגביר ר׳ שרגא פייבל פראנק מקובנה, שהיה ממקורביו של רבי ישראל סאלאנטר ומפעילי תנועת המוסר. יחד עם גיסו ר׳ משה מרדכי אפשטיין בילה ראי״ז כשנתיים בבית חותנו בפרברה של קובנה, אלקסוט, שם הושפע מתנועת המוסר. בשנת תרנ״ד, והוא בגיל כ״ד שנה, כאמור, נתמנה לריש מתיבתא בישיבת ״כנסת ישראל״ בסלובודקה, ומילא תפקידו זה — שלא היה קל בהתחשב עם חוש הבקורת של התלמידים ור״מ אחדים — בהצלחה רבה, עד שנתמנה בשנת 1897 לר״מ בישיבת סלוצק.

כאן יש להזכיר פרק מתולדותיו, שאינו ידוע כל כך ברבים, כיוון שזה היה נראה כענין ״צדדי״ לגבי העיקר אצלו — תורה. ראי״ז היה ביער באהבת ארץ ישראל, ״א״י היתה מאוי חייו״, כעדות תלמידו, אלוף משנה, הרב שלמה גורן, הרב הראשי לצבא הגנה לישראל (״מחניים״, ח׳ כסלו, תשט״ו). בהיותו תלמיד בישיבת וולוזין היה ראי״ז הרוח החיה באגודת סתר של חובבי א״י בשם ״נס ציונה״, בשנות השמונים למאה התשע־עשרה, ומכיוון שהיה תמיד מתאמץ להגשים את שאיפותיו, קנה יחד עם גיסו ר׳ משה מרדכי אפשטיין חלקת קרקע בחדרה ונטע שם פרדסים. הוא התגעגע תמיד לעלות ארצה ולהתנחל שם, ובשנת 1925

הגשים שאיפתו זו. למרות שהיה לו מעמד מבוסס וחשוב בתור ר"מ דישיבת קלצק, שגם היתה זקוקה להנהגתו, עזב את פולין ועלה ארצה.

ראי"ז הצטרף לאגודת ישראל מיום הווסדה בקטוביץ ב־1912. השתתף בכל שלשת הקונגרסים העולמיים של „אגודת ישראל" (כנסיות גדולות) החל מ־1923 בוינה, ובשנים האחרונות כיהן בתור יו"ר של „מועצת גדולי התורה", המוסד העליון של אגודת ישראל העולמית. הכרוז האחרון שיצא מעטו, שבועות מספר לפני פטירתו, היה בנוגע לכנסיה הגדולה הרביעית של אגודת ישראל העולמית בירושלים, בסוף 1954. הוא המריץ את האגודה לפעולות ממשיות למען ישוב ארץ ישראל — עוד בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, ותפס עמדה חיובית בהחלט לגבי מדינת ישראל עוד לפני הקמתה.

ראי"ז היה ממיסדי „ועד הישיבות" בווילנה, יחד עם ה„חפץ חיים" ורבי חיים עוזר גרודזנסקי זצ"ל, שהיה אתם בידידות עזה ושתף פעולה אתם בעבודה צבורית.

רגש אחריות לכלל ישראל ומדת הטובה שבו, שהגיעו לשכלול ולשלימות, המריצו אותו לעסקנות צבורית. גם זו הופיעה אצלו בצורה של יושר, כנות ואצילות. הוא התרחק ממחלוקת, אף שעמד על עקרונותיו ולא ויתר אף על תג של צווי הלכה. אהבת ישראל שבו גרמה שקרב כל יהודי. ככה האיר באישיותו על חוגים שונים ורחבים. טוהר המידות שבו, נועם הליכותיו, צדקתו, פזרנותו לעניים. הרימו אותו לאיש המופת.

אולם מרכז פעולותיו, עיקר כל מאוויו, מחשבותיו ומעשיו, היה הרבצת התורה, בעומק וברוחב. הוא היה מעמיק בלמודיו, והיה מרחיב את השפעתו, במישרין ובעקיפין, עד שיצאו מבית מדרשו, או משל אלה שנוצרו ע"י בית מדרשו, מאות לומדים מופלגים, גדולים בתורה, רבנים, מורים, מדריכים ומחנכים, שתפסו מקומות חשובים בעולם התורה.

הוא שאף תמיד ללמד ולהועיל ללומדים. הוא טרח ועמל בהגהת הרמב"ן על ש"ס — עבודה מיגעת ומפרכת — כדי לזכות את הרבים, וכדי להפיץ את משנת הרמב"ן בין לומדי תורה.

במשך עשרים ושש שנים תרנ"ז־תרפ"ג (1897־1923) שמש כר"מ בסלוצק, אחרי המהפכה הסובייטית המשיך בפעולותיו בתור רב ור"מ, והיה למטרה לחיציהם של הייבסקציה, שאחת החלטתה לחסל כל מוסדות תורה. הוא הוכיח אומץ לב רב בהגנתו על הישיבה, ונאסר פעמים אחדות. אחרי שחרורו התחבא זמן מה בכפר הסמוך לסלוצק. לבסוף נאלץ לברוח על נפשו, וב־1923 נמלט בחשאי דרך הגבול הפולני לקלצק, עיירה ששכנה ע"י הגבול הרוסי, ושאיכסנה את ישיבת „עץ חיים" עוד משנת 1921, בראשותה של חתנו הגאון רבי אהרן קוטלר, שעבר לשם עם חלק מן התלמידים. ראי"ז הגיד שיעורים בקלצק כשנתיים, וב־1925 עלה לארץ ישראל,

שם נתמנה לר"מ בישיבת „עץ חיים" בירושלים, ושמש במשרה זו עד פטירתו בכ' חשון תשי"ד.

הוא חיבר שבעה חבורים גדולים בשם „אבן האזל" על הרמב"ם, שאשתו, הרבנית המלומדת בילה הינדה, כדבריו של ראי"ז בהקדמה ל„אבן האזל" (ירושלים תרצ"ה) „העתיקה בכתב ידה את כל הכתבים למסרם לדפוס, והיא שהתעסקה בכל עבודת הדפסה והפצה".

בניו: הרב נ. מלצר של „ישיבת הדרום" ורבה של רחובות, ופרופ' פייבל מלצר, מלומד מרצה, ומחנך; בתו היא אשתו של הרב ר' אהרן קוטלר.

ג. רבי אהרן קוטלר

ממשיך דרכו ופעולתו, ממלא מקומו בתור ראש ישיבת קלצק, הוא חתנו רבי אהרן קוטלר. עוד בחייו של ראי"ז היה איש סודו, יד ימינו, ועוזרו בהנהלת הישיבה עוד משנת תרע"ד (1914), עד שרבי אהרן יחד עם חותנו, נזדהו עם ישיבת קלצק, דרך כל גלגוליה מסלוצק וקלצק עד „בית מדרש גבוה" שבעיירה לייקוואוד, ניו־דז'רסי. וכמו שאי אפשר לרכוש מושג על הישיבה בלי להכיר את ראי"ז, כמו כן אין לרכוש ידיעה עליה בלי להכיר את רבי אהרן קוטלר.

הוא נולד בשנת תרנ"ב (1892) לאביו ר' שניאור, למד בישיבת „כנסת ישראל" בסלובודקה, והפליא בהתמדתו, בתפיסתו המהירה ובחריפותו. בשנת תרע"א (1911) הגיע לסלוצק והמשיך שם בלמודיו. כבר אז והוא בן 19 שנה היה לא רק לומד אלא גם מלמד. לפני פרוץ המלחמה ב־1914, נשא לאשה את בתו של רבי איסר זלמן מלצר. מאז התחיל להשתתף בהנהלת הישיבה וגם בשעורים, למרות גילו הצעיר של 22 שנה. מ־תרע"ז היה מגיד שיעורים בקביעות. הוא עזר גם לחותנו רבה של סלוצק בעניני דמתא, בהנהלת העדה, בבעיות הקהלה, והצליח בעסקנותו הצבורית, כמו שהצליח בלמודים ובהנהלת הישיבה.

בימי המהפכה הקומוניסטית סבלה הישיבה מפגעי הזמן, ואחרי כן מעמדתם העוינת של היבסקים. בראשיתו של רבי אהרן עזב חלק ניכר מן התלמידים את סלוצק ועבר לקלצק ע"י גבול רוסיה, שמה חודשה הישיבה ב־1921.

בתקופת קלצק הגיעה הישיבה לשיאה, בכמות ובאיכות. הישיבה התפתחה מהר והיתה למרכז התורה, מן הגדולים בפולין, בתקופת הפריחה של הישיבות בפולין, היתה שניה במספר תלמידיה לישיבת מיר, ובשטת הלמודים היתה מקורית ומיוחדת. כשנתיים תרפ"ג־תרפ"ה (1923־1925), כהן בתור ריש מתיבתא גם ראי"ז שהגיע באותה שנה, תרפ"ג, מרוסיה ושהה שם עד שעלה ב־תרפ"ה לא"י.

כדי להקל על מצבה הכספי של הישיבה בקר רבי אהרן ב־1933 באנגליה, וב־1936 בארה"ב, שם שהה 11 חדשים. מלבד במגבית, עסק אז רבי אהרן גם בעניים רוחניים. חוש אחריותו הצבורי הניע אותו להתענין במצב למוד התורה

בישיבות המעטות, שהתקימו או באמריקה. הוא טכס עצה יחד עם הרב שרגא פייבל מנדלוביץ, מנהלה של ישיבת „תורה ודעת" בברוקלין, נ. י. והציע לו ליסד מעין „כולל" או „בית מדרש עליון", רחוק משאון העיר, באיזו עיירה קטנה. המוסד היה צריך לפי התכנית לשים נגד עיניו לא חנוך רבנים, אלא גדולי תורה מבין התלמידים המצויינים ביותר של ישיבות אחרות. על אלה היה להקדיש את כל עתותיהם ומרצם ללמוד התורה, ותורה בלבד. מגרעינים אלה שזרע אז רבי אהרן בארה"ב צמח אח"כ „בית מדרש עליון" שע"י ישיבת „תורה ודעת" בספרינג וואלי, נ. י. ובית מדרש גבוה בלייקוואוד, ניו־דז'רסי. בשובו לפולין עמד בחליפת מכתבים עם הרב מנדלוביץ בדבר בחירת ר"מ וכדומה.

הסכומים שאסף בארה"ב בססו את קיומה של הישיבה ואיפשרו את התפתחותה והגדלת מספר תלמידיה. רבי אהרן היה הכוח המושך לישיבה. לשיעוריו יצאו מוניטין בכל המדינה.

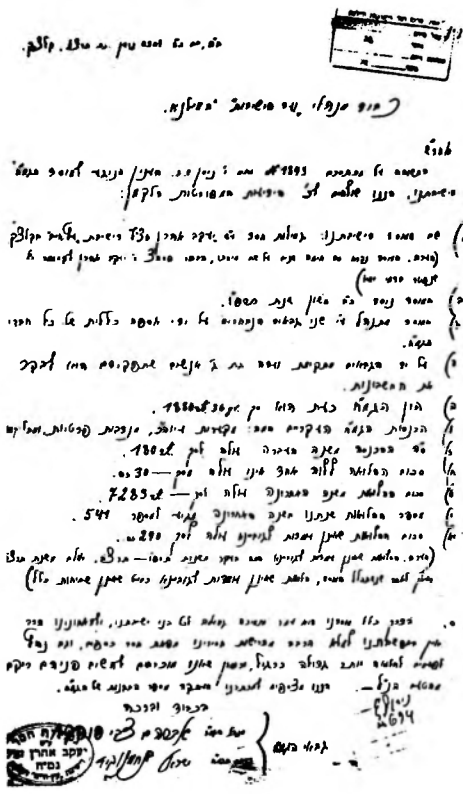
יחד עם זה עסק בעבודה צבורית, השתתף ביסוד „ועד הישיבות" בווילנה ב־תרפ"ה, ועבד בצוותא עם ה„חפץ חיים", רבי חיים עוזר גרודזנסקי ורבי אלחנן ווסרמן בכל ענייני הכלל, ביחוד באגודת ישראל, בה תפס מקום בראש במועצת גדולי התורה. הוא השתתף בכנסיות גדולות של האגודה ובועידות ארציות של הסתדרות זו בפולין. לעתים קרובות בקר בוורשה להתיעציות שונות בענינים שוטפים.

רבי אהרן הוכיח תמיד, עוד בסלוצק, עירנות לעניני הכלל והתענינות בכל המתרחש בעולם היהודי. היתה לו דעה ברורה על בעיות הזמן, ולא היסס אף פעם להביעה ללא חת. הוא התעלה והיה לאחד המנהיגים הפעילים ומוכרים ביותר ביהדות החרדית בפולין.

מרצו והתמסרותו היוצאים מן הכלל באו לידי בטוי במיוחד בשנות השואה. במלחמת העולם השניה היה רבי אהרן יוזם פעולות הצלה והיה פעיל מאוד ב„ועד ההצלה" שע"י אגודת הרבנים בארה"ב וקנדה.

ד. חניכים

יש להזכיר אישים אחרים, שתרמו תרומה ניכרת להתפתחות הישיבה. בין אלה המשגיח הרב פסח פרוסקין, גיסו של ר' איסר זלמן שכהן עיד בסלוצק, הרב יוסף לייב גנציק, תלמידו של „הסבא" מקלם וחברו של רבי ירוחם ממיר, הרב נתן וואכפוגל, גם הוא תלמיד קלם ומיר; כולם גדולים בתורה ויראת שמים, היו בעלי השפעה רוחנית גדולה על תלמידי הישיבה. מספר התלמידים בקלצק בשנת תרצ"ט היה 260, — מהם 74 תלמידים בגיל מן 17 עד 20; 131 — בגיל מן 21 עד 25; 43 — מן 26 עד 28; 12 תלמידים — למעלה מן 28. בישיבה שמשו אז: ראש ישיבה, מנהל רוחני, מנהל, מזכיר ושמש.

דין וחשבון אגודת גמילות חסד בישיבת קלצק.

בין תלמידי הישיבה מסלוצק דרך קלצק ועד לייקוואוד, היו וישנם רבנים למאות שתפסו ותופסים מקום נכבד בעולם התורה, רבנים בקהלות חשובות, ראשי־ישיבות בישיבות גדולות; נזכיר אחדים מהם: הרב נתן וואכטפוגל ממונטריאל, קנדה; הרב אפרים אפשטיין משיקגו; הרב רודרמן ר"מ ישיבת „נר ישראל" בבלטימור, מאר.; הרב משה טומשוב, בברוקלין; הרב חיים מדניק; הרב מ. א. פאלעיזוו, ר"מ בישיבת ר' יצחק אלחנן בניו־יורק; רבי יחזקאל לוונשטיין, המשגיח של ישיבת מיר, כעת בירושלים. — כל אלה הם מתלמידי ישיבת „עץ חיים" מתקופת סלוצק.

מתוך התקנון של אגודת גמילת חסדים בישיבה.

גם חניכי הישיבה דלייקוואוד לגדולות מיוצדים. כמה מהם תופסים משרות חשובות, ובוודאי גדולה וברוכה תהיה השפעתם של התלמידים של היום כשיצאו מהר לחיים הצבוריים.

התלמידים לא רק למדו בדבוק חברים אלא חיו בהברותא. גם היה להם מעין ארגון לעזרה הדדית בשם "גמילת חסד ע"ש יעקב אהרן זצ"ל", שהלווה הלוואות לתלמידים בעת הצורך. מוסד זה מלא תפקיד חשוב בישיבה, ובשעת משברים כספיים — ואלו לא היו נדירים — היווה גורם חשוב לתמיכה בנצרכים. היא נוסדה בתרפ"ו ונוהלה ע"י גבאים שנבחרו ע"י התלמידים ומתוכם.

התקיים גם ועד המעונות, שהשגיח שלא יועלה שכר דירה בעד התלמידים ועסק באיכסונם.

יש להדגיש שלמרות שהתלמידים התרכזו בתורה בלבד וכל זמנם ומחשבותיהם היו מוקדשים ללמוד, גלו ענין במתרחש בעולם והשתתפו בעניני הכלל.

עירנות זו לעניני כלל ישראל עברה גם לליקוואוד; ואף שהתלמידים מתרכזים בלמודים ואין שעתם ודעתם פנויות לעניני חול, כאשר מתרחש מה בעולם היהודי בעניני הדת, התענינות התלמידים בישיבה, ועוד יותר אלו שכבר יצאו מהישיבה, היא ערה מאד.

האחריות הצבירית, שנושא בה ראש הישיבה, עוברת לתלמידיו הנתונים להשפעתו.

ה. בנדודים

בשנות החורבן והשואה היה גורלה של ישיבת קלצק דומה לגורל ישיבות אחרות בליטה־פולין. היא נדדה מעיר לעיר, מארץ לארץ, גל של פגעים עבר עליה, וחלק גדול של תלמידיה נספה בשואה. בפרוץ המלחמה היה מספר התלמידים 260, שני בגודל לישיבת מיר. מתחילת מלחמת העולם השניה עד ר״ח חשון ת״ש 1940 נשארה הישיבה בקלצק, שהיתה תחת השלטון הרוסי. בר״ח חשון עברה לווילנה. כאשר ווילנה נספחה לליטה המשיכה הישיבה בלמודיה, וכאשר עברה אח״כ יחד עם כל ארץ ליטה לברית המועצות, נתפזרה הישיבה לעיירות קטנות: סאלוק ע״י לטביה, דושאד ודוקשט. רבי אהרן קוטלר היה מתגורר בסאלוק ובקר תכופות בשני המקומות האחרים, וקיים קשר הדוק עם כל חלקי הישיבה ותלמידיה, שהמשיכו בלמודיהם בשקידה, למרות פגעי הזמן, עד לחודש שבט תש״י 1941.

בינתיים התחילו גירושים לסיביר ולאסיה התיכונית. כמה מבני הישיבה גורשו וחלק מהם נצלו והגיעו אחרי תלאות רבות לחוף מבטחים באמריקה. אלה שהתחבאו כדי להמלט מן הגירושים לרוסיה נספו בשואה ע״י הגרמנים המרצחים שר״י. מספר תלמידים הצליחו לצאת את ליטה דרך יפן לשנגהאי בסין, ואחרי זמן מסויים הגיעו לארה״ב.

ר׳ אהרן קוטלר הגיע לארה״ב באפריל 1941 לפני הפסח. ומיד התחיל בעבודת עזרה לתלמידיו שהיו מפוזרים בארצות וחלקי תבל שונים, מסאמארקאנד באוזבקיסטאן עד שנחאי בסין וטיהרן בירת פרס. הוא הרחיב את הפעולה של „ועד ההצלה״ שהיה עמוד התווך בו, והקיף את בני התורה בארצות שונות, שהיו זקוקים לעזרה והצלה.

ו. באמריקה

בינתיים התחילו להגיע לארה"ב קמעא קמעא תלמידי קלצק לשעבר. אז נגש הרב אהרן קוטלר לחדש את הישיבה. למקום מושבה בחר בקיטנה שקטה לייק־ווד ניו־דז'רסי, רחוקה משאון הכרך ניו־יורק, ודי סמוכה למטרופוליה זו, כדי לקיים קשר מתאים בין קבוץ יהודי גדול זה לבין הישיבה.

אחרי פסח תש"ג נפתחה הישיבה בלייקוואוד, ששמה נקרא „בית מדרש גבוה באמריקה". גרעינה היו בחורים ואברכים מתלמידי קלצק שרצו להמשיך בלמודיהם.

מטרתו של ר' אהרן לא היתה ליסד עוד ישיבה — אף שגם בזה אין לזלזל; הוא רצה ליצור משהו חדש, בדיוק: ישן־חדש, כלומר, לחדש את הנוסח הישן של סלוצק וקלצק, להחיות את הסגנון של ישיבות ליטה ודרכן בלמוד התורה. הוא שאף להתחיל תקופה חדשה בתנועת הישיבות באמריקה. לא היה ברצונו להרבות „מוסמכים" אלא כאלה, שיהיו ראויים לסמוך; ז.א. לומדים מופלגים, גדולים בתורה, שיאירו את היהדות במשנתם, שישפיעו וידריכו ביראת השם, בלמודיהם ובעצם דוגמתם, שיסללו דרך חדשה בלמוד התורה ובהרבצתה באמריקה. לייקוואוד היתה צריכה להיות — והיתה — לישיבה לראשי ישיבות.

התלמידים רואים את תכליתם בתורה בלבד. לפני כניסתם לישיבה נתקלים בקשיים, בשאלות חמורות של קיום, של פרנסה, אבל כאשר עוברים את מפתן הישיבה, כל הבעיות הפרטיות כאלו נפתרות מאליהן. מה חשיבותן לעומת המטרה הנשגבה? לגופו של דבר הם מוצאים את מקומם בחיים ואת פרנסתם בכבוד ומסתדרים במשרות מתאימות. רבים מכהנים כיום כראשי ישיבות, כמרביצי תורה ברוח הקלצקאי. בתחילתה הוו רוב תלמידי לייקוואוד יוצאי אירופה, תלמידי קלצק לשעבר; כיום רובם המכריע הוא מילידי אמריקה. ובין התלמידים בניהם של רבנים מפורסמים ור"מ בישיבות חשובות, והרבה מצוינים בתורה ויראת השם שלגדולות נועדו, חדורי דעת תורה ומוסר היהדות ממקורות סלובודקה. אנשים כאלה משפיעים מטבעם, אפילו שלא בכוונה, הם יוצרים סביבה, מחוללים תנועה.

ואמנם במשך 12 שנות קיומה, „בית מדרש הגבוה" בלייקוואוד לא רק התפתח ושגשג באיכות וכמות, אלא הטביע את חותמו על היהדות החרדית בארה"ב.

ז. השיטה

שיטת הלמודים בישיבת קלצק עוצבה ביסודה בתקופת זוהרה של וולוזין, בימי הנצי"ב ורבי חיים סולובייצ'יק, והועברה בידי אחד מגדולי תלמידיו רבי איסר זלמן, ובידי ממשיך מסורתו — רבי אהרן. סדר הלמודים אורגן בסלוצק וקלצק ביד אמני סדר ושליטי אירגון, ראשי הישיבה הנזכרים. השיטה שוכללה בידי רבי חיים סולובייצ'יק, שהשפעתו במישרין, בנידון דידן, ע"י תלמידו המובהק

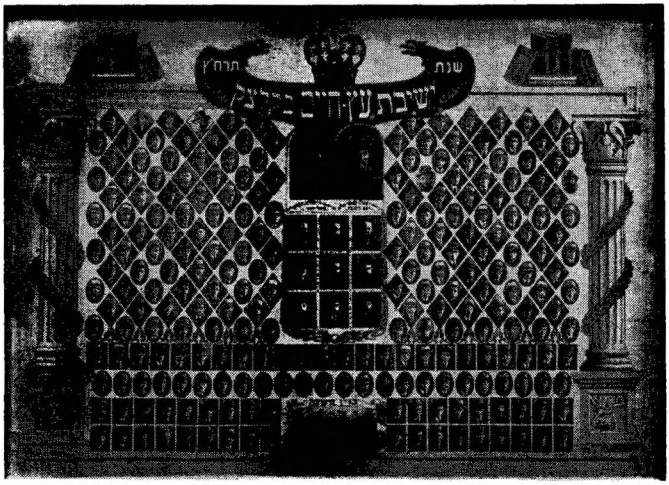
ראי״ז — ובעקיפין ע״י תלמידי תלמידיו, התבלטה בכמה וכמה מישיבות ליטה, וע״י חניכי ישיבות אלה. בישיבות קלצק נתקבלה שיטת רבי חיים בתוספת משל אישיותם היוצרת של הר״מ — בכל טוהרה ותוקפה.

רבי חיים (ואחריו כל אחד מתלמידיו) לא הסתבך בפלפולים, אלא נגש ישר לעצם הדבר — ושוב לא התרחק ממנו. מי שספג שיטתו של רבי חיים אינו שוקע בפרטי פרטים של בקיאות מקיפה וכוללת, ואינו מקרב רחוקים בחריפות מחברת; גם אינו מאפיל על הנקודה המרכזית בערפל של ענינים צדדיים, ששייכותם לעצם הדבר היא מפוקפקת, ואינו כופה שייכות זו בזרוע ובדוחק, אלא נותן את עצם הדבר, את מהותו, מבררו כשלעצמו בהגיון בהיר ובשכל בריא. זוהי משמעותו של „למוד על אתר״.

וודאי, שכדי להתרכז בנקודה עצמה, וכדי לרדת לסוף דעתם של דברי חז״ל בענין אחד, נחוצה בקיאות והבנה בכל דבריהם, אלא שבקיאות זו אינה מכבידה ואינה מסבכת, היא נשארה כרקע, סמויה מן העין, כאלו בתת־הכרה, כדי שלא תערפל את עצם הענין, כי אם תבהירו. רבי חיים תפס את הגרעין המהותי שמתחת השכבות הצדדיות שעומסו עליו. הוא נתן לנו את העצם בטהרתו, ולא שם לב לרסיסי רעיונות, לפירורי מחשבות. הוא תפס את מהותו של הענין בשלימותו, ואפילו לא טרח לאחות קרעים, לאסוף פיזורים. לפני עיניו הקו הגדול, הישר שמוביל — אל האמת.

רבי איסר זלמן סגל לעצמו מהלך מחשבתו של רבו הגדול, עד שנעשה עצם מעצמו. אבל ככל אישיות גדולה, לא היה בלמודיו מעין חקוי. הוא עכל את תורתו של רבו, ספג בקרבו את דעתו הצלולה והאצילה, שמר על מה שרכש וקנה; אבל הכניס הרבה משלו, מתכונת נפשו וממהלך מחשבתו. כי ידע למזג את ההבנה העמוקה של רבי חיים עם הפשטנות השכלית, עם ההסברה הקלה שהיא אפינית ללמודיו, עד שדברים קשים וסתומים נעשו כאלו מובנים מאליהם. ענין שהיה נראה שלית נגר ובר נגר דיפרקיניה נעשה בכח נתיחו ההגיוני ובכח הסברה הפשטנית שלו, כאלו ענין של „מאי קא משמע לן״. דרך למודו היה התמזגות של הבנה צרופה ומעמיקה עם פשטות בסיסית. מי שהקשיב לשיעורו של ראי״ז היה תמה שלש תמיהות. פעם אחת: איך אפשר לחדור ככה לעומק הענין הנעלה מכל רעיון? בפעם השניה: כמה גאוני מוחו של זה, שידע לפתור את הבעיה הקשה הזאת? ובפעם השלישית: הרי הענין כל כך פשוט, כל כך מובן מאליו עד שתמה אני איך זה לא עלה על דעתי?

גם רבי אהרן מתרחק מפלפולים המרחיקים מתמצית הענין, ובזה צד השווה בין שלשתם: רבי חיים, רבי איסר זלמן זצ״ל, ויבדל לחיים, רבי אהרן. גם הוא מתרכז בגופו של הענין. אולם הוא עושה זאת באמצעות חישובים מקיפים וחשבון כולל של כל הגורמים; מתוך צירוף כל הפרטים על דקדוקיהם הרבים והשונים יוצאת תמונה אחת ושלימה.

ראשי ישיבת קלצק ותלמידיה בשנת תרח"ץ

גם רבי אהרן אינו סוטה מן הנקודה העקרית — היא עומדת לפני עיניו במשך כל הדיון — והוא מתרכז בעיקר, אולם ריכוז אינו צמצום. הוא משיג את המהות ע"י היקף כולל, מגיע אל עמקות מתוך רחבות. מבטו מופנה אל העצם, אבל השקפתו מחבקת אופקים רחבים. ההגדרות והמונחים הנולדים בשטף הבירור אינם קשוטים לנוי בעלמא, יצור צדדי, אלא מובילים לגופו של הענין. ההנחות והמסקנות אינן מהוות תסביך מעורפל — להיפך הוא מגביל גבולים, מגדיר הגדרות, מבהיר הבדלים — ואלה מתקפלים לשרשרת אחת, כשחוליה נעוצה בחוליה, באופן טבעי, והיא מוליכה בקו ישר אל המטרה. לא רק בבנין בהגמרו ובשכלולו, אלא בכל לבינה ובכל קורה אתה מרגיש את ידו של אדריכל מאומן „היודע מה הוא רוצה". „אין בירה בלא מנהיג", כלל זה כוחו יפה בהבנת התורה כמו באמונה בבורא עולם.

אחדות ושלימות הן סגולות מיוחדות של גדלות בתורה. כמאמר ר' יהודה בתוספתא: „כל התורה כולה ענין אחד הוא".

ועוד תכונות במשנתה של ישיבת קלצק, כלומר של רבי אהרן: החיות והחיוניות; התסיסה היוצרת, התנופה הגדולה, ההתקפה על הבעיות בסערה, בכח מחץ, בחדוות יצירה. היה זה דבר ידוע בכל רחבי פולין לפני החורבן: רצונך בחיוניות (לעבעדיגקייט) בלימוד? לך אצל רבי אהרן לקלצק.

ה. הסדר

סדר הלמוד בקלצק לא היה שונה מזה שבסלוצק, וזה שבלייקוואוד דומה לקודמיו, שלשלת אחת שלא נותקה. סדר הלמוד אינו איזה ענין של מינהל, של

תכנון מחושב חד־פעמי. הוא יצור אורגאני ההולך וצומח משך דורות תוך כור נסיונות ותוך מסורת של גאונים, שטפחו את הסדר הזה.

לומדים שמונה מסכתות המקובלות ללמוד בישיבות, והן של סדר נשים ונזיקין, גיטין קדושין, כתובות, נדרים, יבמות, בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, וחוזרים עליהן כל ארבע שנים. מסכתות אלה לומדים כולם בעיון, ושיעוריו של הר״מ מסובבים עליהן.

מלבד זה לומדים המצויינים והמחמידים בין התלמידים מסכתות אחרות, כמו בכורות, נזיר, תרומה, חולין, זבחים, מנחות, שבת, פסחים, יומא. השיעורים של הר״מ נוגעים גם במסכתות אלה. אחדים לומדים גם ברכות, וסדרי טהרות ונגעים.

הלמודים בסלוצק ובלייקוואוד, כמו בקלצק, הם בחבורה ובעיון מעמיק. הר״מ מגיד שיעוריו העקריים פעמיים בשבוע, משך שעה עד שעה וחצי, פעם בשבת, בקיץ בשעה 5 אחה״צ, בחורף במוצאי שבת; וביום שני. מלבד זה מגיד הר״מ שיעורים פעם או פעמיים בשבוע על מסכתות אחרות — נוסף על המסכתות ה„רשמיות״ שלומדים אותן בישיבה. רבים מבני הישיבה מחדשים חדושים תוך הלמוד, ואם נכונים — הם נעשים נחלת כולם. הר״מ מקשיב בשימת לב מיוחדת לחידושיהם של תלמידיו ונהנה במיוחד מאלה שחודשו בלייקוואוד ע״י ילידי אמריקה — סימן שיש שכר לפעולותיו.

יומו של תלמיד הישיבה מוקדש כולו ללמוד. אין לו בעולמו ענין אחר. כל עתותיו וכל מחשבותיו נתונים לתורה. סדר הלמוד בסלובודקה נתקבל בסלוצק וכמוהו היה בקלצק, וכן הוא היום בלייקוואוד.

משכימים קום בבוקר, למרות שאחרו לעלות על המשכב בלילה. בשעה 7:30 תפילת שחרית בצבור. אחרי התפילה לומדים הלכות וחומש עם המפרשים המקובלים. ב־9 ארוחת בוקר. מ־9:30 עד 2 הלמודים בגמרא בעיון, בדבוק חברים, בהתרכזות והתעמקות. אחרי ארוחת צהרים מתחיל שוב הלמוד בין 4 ל־8, בהפסק למנחה. ב־8 לומדים חצי שעה בספרי מוסר. מ־9:30 עד שעות מאוחרות אחרי חצות הלילה עוסקים שוב בלמודי המסכתות של הישיבה.

הימים בהם הר״מ מגיד שיעוריו הם עוד יותר גדושים. התלמידים מתכוננים לכל שיעור ברגש של צפיה למאורע חשוב. מתיחות שוררת בישיבה לקראת הופעתו של הר״מ, והלמודים לפני שיעורו של הר״מ ואחריו חדורים עיונים שמשמשים נושא לשיעור, לפניו, וחדושים אחרי ששמעום. שיעורו של הר״מ הוא הציר עליו מסתובבים הלמודים. תלמידים שתפסו יותר מהר את תוכן השיעור חוזרין עליו ומסבירים אותו לתלמידים יותר צעירים, וחלל הישיבה מתמלא דיונים בסוגיות הש״ס.

ככה היה בסלוצק, בקלצק וככה הוא כיום בלייקוואוד, שהחזירה את עטרת קלצק ליושנה.

ישיבת סלונים

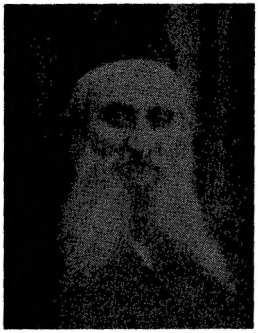
מתוך האוסף „פרדס"

עתיקת יומין היא ישיבת סלונים. ר' משה לימא, בעל החלקת מחוקק נזכר כר"מ דסלונים. התאריך הרשמי שבפנקס הישיבה מתחיל משנת תקצ"א. כנראה נתחדשה הישיבה בהשפעת קול הקורא של רבנו חיים מוולוזין שקרא ליסוד ישיבות ובתי אולפנא.

גדולי עולם שימשו בה רמי"ם. ממיסדי הישיבה נזכר בפנקס הישיבה, רבי שלמה זלמן ב"ר משה כהנא וכתוב עליו... צדיק חו"ב ויר"ש מרבים שמו נודע לשם ולתהלה בצדקתו וענותנותו והילוכו בקודש... הוא הכין בישיבות הגדולות, נטע עץ חיים, למד ולימד תורה ברבים וחפץ ד' בידו הצליח להשאיר אחריו ברכה. ידוע שאחד מראשיה עד שנת ת"ר היה הגה"צ ר' אברהם ווינברג, שיסד אח"כ שולשלת אדמורי"ת סלונים. סמוך לאותו זמן פעל כראש ישיבה שני רב מפורסם בשם רבי משה יחזקאל. הוא היה תלמיד חבר להג"ר ישראל מסלנט. חיבורו חידושי מהר"ם על מסכתות הש"ס מעיד על דרך לימודו עם תלמידיו. בשנת ת"ר — תרט"ו שימש ר"מ, החריף הידוע הג"ר לימא אלקוביץ, שהג"ר אייזל חריף אב"ד סלונים התבטא עליו „לימא כתנאי".

כראש ישיבה בשנת תרט"ו שימש הגר"י יצחק יהושע, והג"ר דוד'ל מנאווארדאק בעל ה„גליא מכסת" כותב עליו: „חד ומיוחד מחריפי ובקיאי. מעודו לא מש אהלו מאהל התורה. תורתו אומנתו על בית ישראל הדרתו". הוא היה דודו של הג"ר מרדכי גימפל יפה המזכירו כמה פעמים בספרו „הדרת מרדכי" ומכנהו בשם גאון. תוצאות חידושיו בשיעורי הישיבה הם ספריו „פני האדם" ו„תשבי".

תקופה ארוכה שימש ר"מ ראשי הג"ר יהודא וועריקובסיק, מתרכ"א עד תרנ"ח. ונקרא בשם ר' יהודא חריף. הוא הסתופף בווילנא בצילו של הגאון ר' ישראל מסלנט ורבו זה הפליג בשבחו כחריף גדול ובקי בכל מקצועות התלמוד, הפוסקים ומפרשיהם. הכירו אז גם הגאון רבי איזל חריף ועל פיו נתקבל כר"מ בסלונים בשנת תרכ"א. מלבד חריפותו וגדולתו התלמודית היה ידען גדול גם בחכמת הקבלה. כל ימיו נכסף לעלות לארץ ישראל וכך רשום בפנקס הישיבה: „הרב המאור הגדול חריף ובקי יר"א מרבים כבוד הרב מוה"ר רבי יהודא ברבי יצחק כהנים הזה עשר שנים אשר הוקם על לר"מ רבתי דק"ק להעמיד תלמידים הרבה מופלגי תורה, יאמץ ד' חילו. ונדבר בפירוש באם ירצה הרב הר"מ לעלות לאה"ק מחויבים אנחנו מנהיגי הישיבה ליתן לו אז סך חמישים רו"כ נוסף על

הגר"ש יגל שליט"א,
ראש ישיבת סלונים—ארץ־ישראל.

שכירותו וכו'. באע"ה ג' לחודש אייר תרל"א. בשנת תרס"א עלה לא"י, הגיע כחולה לטבריא ושהה שם ירחים אחדים וזכה להגיע לירושלים עיה"ק א' דר"ח אדר, ובו ביום שבק חיים לכל חי (מפי הגרי"מ חרלפ שליט"א). מקצת חידושיו ראו אור הדפוס בספריו „פני יהודא" ו„לקט התורה". מבין ראשי הישיבה המשנים שבאותו זמן ידועים הג"ר יצחק בן הגאון רבי לימא שהזכרנו והג"ר צבי הכהן ריזיקוב, (בנו הר"מ ריזיקוב שליט"א כעת בברוקלין) ממיצעט, אח"כ ר"מ בסובלק, משנת תרנ"ח עד תרס"ה שימש בה ראש ישיבה הג"ר אברהם צבי קופלוביץ.

משנת תרס"ו ואילך שמש בה ראש ישיבה ומנהלה הראשי הגאון המפורסם ויבלח"ט רבי שבתי יגל שליט"א חניך ישיבת וולוזין מתקופת הנצי"ב והגרח"ס. תקופה זו היתה תקופה מיוחדת בחיי הישיבה, כי הר"מ הנ"ל פיתחה והרחיבה והרים עוד יותר את קרנה. הגר"ש יגל שליט"א הגדיל את הישיבה בכמות ואיכות ומרובים היו תלמידיה. במיוחד ביסס והרחיב את הישיבה הגדולה והוציא הרבה תלמידים מובהקים, שהתפרסמו בעולם התורה בדרך לימודם ובנועם הליכותיהם. מלבד שאר הרמי"ם המשגים המובהקים והמשגיחים שבישיבה בתקופה זו יש לציין את בנו של הגר"ש יגל ראש הישיבה, הרב הגאון ר' פרץ יגל שליט"א, כעת באה"ב, ואת המשגיח האחרון הרח"צ ר' אברהם צבי ליטובסקי הי"ד, ששקד על חינוכם המוסרי של תלמידי הישיבה עד חורבן גלות פולין.

יש להדגיש ולציין את חלקם הרב של רבני קהלת סלונים, שהאירו פני תבל בתורתם וצדקתם כהג"ר איזל חריף, הג"ד יוסף רוזין, הג"ר יוסף שלופר, הג"ר ר' מרדכי ווייצעל, הג"ר ליב פין זצוק"ל שכולם עזרו והשפיעו על הישיבה, את שושלת אדמור"י סלונים הרבנים הצדיקים מוה"ר ר' שמואל, מוה"ר ר' ישכר ליב ומוה"ר ר' אברהם ווינברג זצוק"ל ואת בעה"ב החשובים גדולי תורה ויראה

כר' ירוחם ווייסברם, אח"כ רב במוסקבה, ר' אליעזר יוסף קלאצקין, חותנו של הגר"ש יגל ראש הישיבה, ר' עקיבא יוסף ברייל, ר' בצלאל קוניצא ור' יוסף שרשבסקי זכרון צדיקים לברכה ושאר הבע"ב שהחזיקו בעול הישיבה ושקדו על פיתוחה. וקצרה היריעה כאן מלהעלות את הדברים לפרטיהם.

כמאה ועשרים שנה התקיימה הישיבה בקהלה הקדושה סלונים. עם חורבן הגולה הושמדה קהלת סלונים העתיקה והמפוארת על כל אנשיה טף ונשים, ביניהם ארזי הלבנון אדירי תורה ורבה האחרון של סלונים הגאון ר' יהודא ליב פיין הי"ד. ומד' היתה זאת, כי ברוב חסדיו ניצל ראש הישיבה הגר"ש יגל שליט"א עם חלק מהישיבה לווילנא, שמשם הגיע לארץ ישראל ושם שארית ופליטה לישיבת סלונים בהוסדה מחדש בשנת תש"ב בארץ ישראל.

ישיבות נובהרדוק

מאת הרב י. ל. נעקריטש

אביהן הרוחני

תנועת המוסר שגדלה והסתעפה בישיבות מזרח־אירופה ובפרט בליטא, ברוסיה ובאוקראינה, ממחצית המאה שעברה והלאה, לא היתה מעולם תנועה המונית; סוד גידולה והסתעפותה צפון בעיקר בכוח אישיותם ומנהיגותם של מיסדיה ומגדלי שמה, החל מר' ישראל סאלאנטר והמשך בר' יוסף יוזל הורוביץ המכונה ר' יוזל, ר' יצחק בלאזר המכונה ר' איצל פטרבורגר ואחרים; הם שנתנו לתנועה הזאת מכוח התנופה ומעוז השאיפה להתעלות בעולם המוסר והמידות, ולעשות את התורה והמוסר למרכז עולמם.

ישיבת נאווארדוק (פלך מינסק ברוסיה) נוסדה בשנת תרנ"ו (1896) על ידי הרה"ג ר' יוסף יוזל הורוביץ, והשפעתה היתה ניכרת במשך יובל שנים ויותר ביהדות מזרח־אירופה, ועדיין היא חיה ופועלת בשליחות תנועת המוסר, היא תנועת נאווארידוק, וישיבות „בית יוסף" — בין במדינת ישראל ובין בארצות־הברית, עד היום הזה. אין ספק שמייסד הישיבה עיצב את דמותה הרוחנית והשפיע על תלמידיו במידה שאין דומה לה כמעט בדורות האחרונים. בחייו הגיעה התנועה לשיאה, ועם פטירתו כבדה מאוד המהלומה שניתנה לישיבת נאווארידוק. חתנו, ר' אברהם יפה"ן, המשיך את מסורת המייסד הגדול, ועדיין תנועת „בית יוסף" הולכת לאורו של ר' יוסף יוזל הורוביץ.

ר' יוסף יוזל נולד בשנת תר"י (1850) בעיר קורטוביאן הסמוכה לשאוולי פלך קובנה. אביו, רבה של העיירה ר' שלמה זלמן זיו, היה מפורסם בדורו כאיש צדיק וגדול בתורה. לנער היו שלושה אחים וארבע אחיות, אך הוא הצטיין ועלה על כולם בכשרונותיו ובמוחו המזהיר. בנערותו גילה אומץ רוח וחריפות לימודית, ובבחרותו כבר היה משמיע „שיעור" בישיבה העירונית בקעלם. בהיותו בן י"ח, נשא אשה מן העיירה שוויקשנה, הסמוכה לגבול הפרוסי, בין אירוסיו לנשואיו נפטר חותנו, והניח אלמנה ושמונה ילדים קטנים. קיבל עליו יוסף יוזל את עול הפרנסה של כל המשפחה, ומשום כך נכנס מיד לעולם המסחר. הסהורה היתה באה מפרוסיה, ולרגל מסחרו היה נוסע, לעתים קרובות, לממל, שהיתה מרכז גדול ליבוא וליצוא ועיר נמל ידועה. ר' יוסף יוזל הצליח מאוד במסחרו ועשה חיל.

בזמן ההוא ישב בממל ר' ישראל סלנטר, מחולל תנועת המוסר, והיה מפיץ בה תורתו ושיטתו. פעם פגש בחוץ את ר' יוזל אץ לרגל מסחרו, עכבו ושאלו: „אברך, למה אתה רץ כל כך, ולאן?" התחיל מדבר עמו ונתיידד. ומאותו יום ואילך היה מקפיד להפגש עם ר' ישראל סלנטר. כל פעם שהיה בא לממל, היה נפגה מעסקיו, נפגש עמו ומשוחח ואף הולך לשמוע דרשותיו, שהיה ר' ישראל משמיע לפני יחידי סגולה.

„שלוש עשרה דרשות שמעתי בממל מפי ר' ישראל" — סיפר אחר כך ר' יוסף יוזל לתלמידיו — „עם הדרשה השלוש עשרה נתהפכה עלי השקפתי בחיים, והסכמתי לעזוב את המסחר ולהכנס לחבורה של לומדי תורה ומוסר בפרישות". כשנתבשלה אצלו החלטה זו — חזר לביתו והודיע לכל המשפחה, כי זו היא הפעם האחרונה שהוא נוסע לממל בעסקי מסחר. ואמנם, כשיצא בפעם הבאה, ובידו 800 רובל לקניית סחורה, והוא סכום ניכר מאוד בימים ההם, החזיר את הכסף לבני ביתו על ידי הדואר, ולא חזר עוד לעיירתו, אלא נשאר יושב בממל ולומד בחבורה אצל ר' ישראל סלנטר, מקדיש ריב מרצו ללימוד התורה ושם כל מעיניו בהשתלמות הנפשית. שם מצא כר נרחב לכשרונותיו, ושם מצא מרגוע לרוחו הסוער ולנפשו עזת־הרגשות שלא מצאה סיפוק בעולם המסחר והמעשה ושאפה לערכי רוח עליונים. ניתנה האמת להיאמר, כי החלטתו הנועזה של ר' יוסף יוזל לא מצאה הד חיובי בחוג המשפחה. גם אביו הרב הישיש וגם מכריו לא ראו הצדקה לעזיבת המשפחה הגדולה בת שמונה הנפשות, ובפרט שהיו לו לעצמו אשה צעירה ושני ילדים. אך ר' יוסף יוזל לא שעה למחאות ולא פנה ימינה או שמאלה, כשעלה על דרכו החדשה, שבה החלה תקופת פרישותו. הוא שימש כשנתיים את ר' ישראל סלנטר בממל, יחד עם בעלי מוסר המפורסמים, ר' נטע הירש פינקל מייסד ישיבת סלובודקה, ר' אליעזר שולוביץ מייסד ישיבת לומז'ה, יעוד אחרים. בזמן ההוא, בשנת תרל"ז, יסד ר' ישראל סלנטר את „כולל קובנה", ור' יוסף יוזל היה מראשוני האברכים של אותו „כולל" מפורסם. אז באה אליו אשתו לקובנה לגור עמו, וכעבור שנה מתה בלידתה. האסון לא שבר את רוחו, אלא הניעו להגביר את עבודתו הרוחנית. הוא החליט על התבודדות גמורה, והוא הסתגר בבית־בדידות בסלובודקה (פרבר של קובנה) בחצרו של בעל בית ירא־שמים, שנתן לו רשות לבנות לעצמו בית קטן ומיוחד ובתוכו מקווה. הבית עמד בירכתי החצר וסביבו היתה גדר מכותל לכותל, ובלא דלת היה, רק חלונות היו בו שבעדם היו מספקים לו מזון. שנה ותשעה חדשים השתהה שם ולא הניח לשום איש להכנס אליו פנימה. התנהגותו עוררה עליו קטרוגים ושטנה, והיה מי שהלשין עליו לפני הרשות ויצאה פקודה שיצא מבית־הבדידות. חזר ר' יוסף יוזל לחבורת תלמידיו של ר' ישראל סלנטר והיה נמצא זמן רב בסביבתו של ר' שמחה זיסל, בגרובין ובקלם.

באותה תקופה גולדה בלבו השאיפה, שלא לומר די בהשתלמות הנפש העצמית ובעלייה במעלות התורה, כי אם לצאת ולהרביץ תורה ברבים על ידי

ייסוד ישיבות. נסיון ראשון שעשה היה ייסוד ישיבה בעיר ברדיצ'ב. היה מהלך מבית לבית ומאסף תלמידים. לאחר שאסף כמאתיים תלמיד הביא ראש־ישיבה למקום, וכך היה הולך מעיירה לעיירה מייסד ישיבות, ונוסע לו לדרכו. פעם אחת פגש בנסיעותיו ברכבת איש נגיד נשוא־פנים, נתקשרה ביניהם שיחה, והנגיד אמר לו שהוא בעל־אחוזה גדולה ושמו גרשון זאשינר, ושאחוזתו בסביבת ז'יטל. בקשו ר' יוסף יוזל, שירשה לו לבנות בית־בדידות ביער שלו, כי ברצונו לחזור ולהתבודד, וללמוד בפרישות. נענה לו ר' גרשון והרשהו לבנות לו בית ביער.

הגביר לאחמאן מברלין, שהיה מושפע מאוד מר' ישראל סלנטר, תרם את הכסף לבניית הבית, ואילו ר' גרשון זאשינר קיבל על עצמו את הספקת מזונותיו. היתה זו תקופה ארוכה מאוד של התבודדות — תשע שנים ישב ר' יוזל ביער — וחתנו של ר' גרשון, ר' לייב־וולף, היה ממציא לו ספרים לבית־הבדידות. לא פסק פיו של ר' יוסף יוזל מגירסה והיה הולך ומתעלה משנה לשנה. הרבה מעשי גדלות וצדקות מסופרים על אותה תקופה, שבה שהה ר' יוסף יוזל ביער. וכתום תשע השנים, נתעורר שוב להקדיש עצמו לזיכוי הרבים. ביחד עם חבורה של תלמידי ר' ישראל סלנטר ניגש לייסוד כוללים לאברכים מצויינים, שילמדו בחבורה, ושיעלו במעלות התורה והיראה. כוללים אלה נוסדו על ידו בעיירות נאווארדוק, ז'יטל, לובץ', שאוולי, דווינסק ולידה. בכל מקום למדו יותר ממנין אברכים גדולי תורה. את מזונותיו היה האברך מקבל מבתי־התבשיל ומלבד זאת היה מקבל 6 רובלים לחודש, בשביל לפרנס את המשפחה, שהיתה נמצאת לרוב בעיירה אחרת. ר' יוסף יוזל לא היה יושב בכולל אחד יותר מחודש ימים, אלא היה הולך מכולל לכולל, וכך היה נוהג כל השנה, ובאלול היו כל הכוללים מתכנסים למקום אחד. כך, למשל, התקיים כינוס כזה פעם בעיר ז'יטל, ופעם אחרת — בסלונים. ובאמצע השנה היה ר' יוסף יוזל מביא תמיד אורחים, מתלמידיו המובהקים של ר' ישראל סלנטר — ביחוד היה מרבה להזמין את ר' יצחק בלאזר — בשביל שישפיעו על אברכי הכוללים מרוח המוסר.

ב. יסוד ישיבת נאווארידוק

נאווארידוק היתה בזמן ההוא עיר ואם בישראל. אף שהיתה מרוחקת מהלך 21 פרסאות מתחנת מסילת הברזל, היה מספר תושביה בתרמ"ח קרוב לחמשת אלפים, היו בה חמשה־עשר בתי־מדרשות והיתה מפורסמת ברבניה הגדולים ואף היה לה מעמד נכבד כעיר־מחוז. הקהילה היהודית בתוכה עתיקה, והיא נזכרת כבר בתשובות מהרש"ל סימן נ"ט (תשובה לנאווארידוק), והתשובה היא מראשית המאה הד' באלף הששי. בית הכנסת הגדול שלה נתייסד עוד בשנת ת"ח. עם ייסוד הכוללים בשביל אברכים גדולי התורה באותו המחוז, שם ר' יוסף יוזל את עיניו בעיר נאווארידוק לייסד בה לא רק כולל אלא גם

ישיבה. בעת ההיא כיהן בה בכהונת הרבנות הגאון המפורסם בעל „ערוך השולחן", ר' יחיאל מיכל אפשטיין, ובו מצא ר' יוסף יוזל סעד ותמיכה רוחנית של אחד מגדולי הדור בעולם הלמדנות. ריחוקה של העיר ממסילת־הברזל נחשב בעיניו כיתרון, שייסייע לבידולם של בני הישיבה מן העולם החיצון. בקיץ תרנ"ו, אחרי חג הפסח, בא ר' יוסף יוזל בדברים עם הרב דמתא ועם בעלי הבתים הנכבדים שבעיר והודיע להם, כי ברצונו לייסד כולל לאברכים יחד עם בחורים מבוגרים, וביקש הסכמתם והשתתפותם בהוצאות של הישיבה. תחילה הביא ר' יוסף יוזל כמנין בחורים ואברכים מצויינים, שהיו צריכים לשמש כעמודי־התווך של הישיבה. בין הראשונים היו ר' מאיר קנישינר (הוא רבה האחרון של נאווארידוק) ר' יוסף חיים ברוין מסאליל (כעת רב בברונקס), ר' עוזר פאליי (לפנים רבה של אבו בפינלנד, וכעת רב בקליבלנד), ר' הניך (רב בלוגה), הרב שפרנסקי (אחר כך רב בפילדלפיה), הרב יעקב ז'אסלר (הוא הרב קלמנס, רבה של מוסקבה, שנפטר בארץ), ר' חיים זליג מז'יטל (חתנו של הרב קארליץ), ועוד אחרים.

תחילה הסתדרו בחורי הכולל והישיבה הצעירה בבית המדרש הישן שבחצר בית הכנסת.

סדר הלימוד היה כזה: משעה 9 בבוקר היו פותחים בלמודים, והיו ממשיכים עד שעת מנחה ומעריב, תוך הפסקה לאכילת צהרים. בזמן מנחה ומעריב היו מתאספים כל בני הכולל בבית מיוחד, ששכרו אצל אחד מבעלי־הבתים, והתפללו שם מנחה. אחר כך למדו חצי שעה מוסר בספרי „חובת־הלבבות", „שערי תשובה" לרבנו יונה, „מסילת ישרים", „ספר הישר" ו„אגרת המוסר" לר' ישראל סלנטר. אחר כך התפללו מעריב. מעניינת שיטת סדור המזונות לכולל בנאווארידוק. האברכים לא היו נוהגים לאכול „ימים", כבחורי רוב ישיבות אחרות, אלא היו אוכלים „קדרות" (טעפלאך). פירוש הדבר, שבעלי־הבתים החשובים שבעיר היו מתחייבים להחזיק את האברכים ולדאוג לאספקת מזונם. ר' יוסף יוזל שכר נושא־סבל מיוחד שהיה הולך מבית בעל־בית אחד למשנהו פעמיים ביום ומקבל שתי ארוחות תבשיל חם ליום בשביל כל אברך ואברך. באופן כזה לא היה האברך המקבל מכיר את בעל־הבית הנותן, ולא בעל־הבית, הנותן מכיר את האברך המקבל. מלבד ה„קדרות" היה האברך מקבל מהכולל משכורת דלה של 6 רובלים לחודש, לשלוח לאשתו ולבני משפחתו שגרו, על פי רוב, בעיר אחרת. שיטה זו של פרנסת האברכים היתה נהוגה גם בכוללים האחרים, שייסד ר' יוסף יוזל. הבחורים הרווקים היו מקבלים שלושה רובלים בחודש, ולא היו אוכלים מאכל קדרות, אלא היו מסודרים באש"ל במעונותיהם.

סדר הלימודים לא היה קבוע, באופן שבחורי הישיבה ואברכיה לא היו חייבים ללמוד מסכת אחת, אלא כל אחד למד את שיעוריו הקבועים בין בגמרא בין בפוסקים, לחוד. ר' יוסף יוזל מינה למשגיח כללי את הרב ר' אליה בר

ברקובסקי, שמתפקידו היה לפקח על האברכים והבחורים, לבדוק כשרונותיהם והתמדתם. הוא היה מחלק את הכספים, שהיה מקבל מן הרב ומועד העיר, מדי שבוע בשבוע, ונותנם לאברכים.

באלול תרנ"ו נתאספו כל אברכי הכוללים לעיר ז'יטל, — ביחד 50 אברכים — והגאון ר' יצחק בלאזר היה משמיע לפניהם בכל יום בין מנחה למעריב דברי התעוררות, מלבד מה שהיה מדבר לפני קבוצות מצומצמות. אחרי חג הסוכות התפזרו בני הכוללים למקומותיהם. ר' יוסף יוזל הוסיף להקדיש תשומת לב יתרה לכולל ולישיבה של נאווארידוק, הוא ביקש להגדיל את הישיבה ולשפרה על ידי הבאת בחורים מצויינים מסלובודקה ומטלו. בשנה השניה לקיום הישיבה כבר היו בין חבריה כששים איש, ביניהם מצויינים בכשרונות וגדולים בתורה, ושמה התחיל יוצא למרחקים. ר' יוסף יוזל מינה כמה מן האברכים ומן הבחורים, שישפיעו בלימוד על האחרים וישמיעו חידושי תורה לבני חבורות שלמות, ואף ישפיעו עליהם בשטח המוסר. בתקופה הראשונה היו המשפיעים העיקרים במוסר ר' יואל בליצר (הוא הרב בראנצ'יק שנעשה אחר כך מנהיגה הרוחני של יהדות החרדית בלאטביה), ר' חיים זליג מז'ל וכן הווילשקאי (אחר כך — רבה של העיר ז'אסלה), המרצים בחדושי תורה היו הר' יוסף יהודה ברון הרב ר' ירוחם וואהאפטיג, ר' יוסף יאנובר ועוד. ר' יוסף יוזל בעצמו היה קובע עתים לשיחות מוסר בשבת. לפעמים לפני מוסף, ולפעמים לפני תפילת מעריב, במוצאי שבת. הישיבה התפתחה וגדלה מחודש לחודש, אף קנתה לה שם בתחום־המושב כמקום־תורה גדול וחשוב.

בזמן ההוא, בשנים תרנ"ו־תרנ"ז, נתלקחה מחלוקת עזה בעולם היהדות החרדית, בשם מחלוקת המוסר. המחלוקת היתה מסביב לשאלה, אם יש להנהיג את לימוד המוסר בתוך הישיבות בלימוד של קבע, כמו גפ"ת, וכן, אם יש לטפל בתיקון מידות הנפש של בן התורה וחובש ספסל בית המדרש. רבו בין הרבנים המימינים והמשמאילים. וכשנתפרסם ברבים דבר ייסוד הכוללים, וביחוד ייסוד ישיבת נאווארידוק על ידי ר' יוסף יוזל, יצאו רבנים אחדים, ממתנגדי תנועת המוסר, במכתבים חריפים בעתונים נגד תנועת הכוללים. היו שפנו לנאווארידוק ולראשי עדתה להפסיק את התמיכה לישיבה זו. רב העיר, הנודע לתהילה, וכמה מבעלי־הבתים החשובים, השיבו תשובה נמרצת ליריבים: »אין כאן לא חברה ולא כת ושיטה, כי אם תלמידי חכמים יושבים ולומדים בשקידה עצומה ש"ס ופוסקים ועושים חייל בלימודם. לא טחו עינינו מראות לפזר חינם כסף רב מידי שבוע בשבוע לכלכלתם. גם את מנהלי הלימודים הכרנו בטוב לגדולי תורה ולאנשים תמימים וישרים, ודרכם דרך ישרה במסילה העולה בית אל. ולא לבד שלא ימלאו כסף אמתחותיהם, כי גם לא ייהנו מזה מאומה, וכל מעשיהם לשם שמים, כפי אשר נודע לנו בידיעות ברורות, את כל זה מצאנו חובה לנפשנו להודיע ברבים לשם האמת.

ולראיה באנו על החתום, יום ה' ג' סיון תרנ"ז לפ"ק.

נאום אריה לייב קאבאק, יהושע לייב הרכבי, (הוא אביו של המלומד המפורסם א. א. הרכבי), אליהו פייגנברג, שמואל בר' מתתיהו קראסנופיורקה, אליעזר בר' חיים לוין, וועלוול מובשוביץ" [1].

בעלי בתים נכבדים אלה שבנאווארידוק היו, כנראה, גם חברי הועד שעסק באספקת צרכי הישיבה. מכותלי מכתבם ניכרת הערצתם הגדולה לתלמידי הישיבה ולמנהלם המופלא. עוד יותר מעניין המכתב שפירסם הגאון בעל "ערוך השולחן", רב־העיר, כתשובה לרב שדרש הפסקת התמיכה לישיבת נאווארידוק, וגירוש מייסדיה ומשפיעיה מהעיר. הרב יחיאל מיכל הלוי אפשטיין מגיב בחריפות רבה ובזעם, וזה לשון מכתבו:

"תאלמנה שפתי שקר המוציא שם רע לא על עצים ואבנים כי אם על תלמידי חכמים מצויינים! אוי לדור שעלתה בימינו כך, שאיש שמתיימר לישב על כסא הוראה, ידבר דברי מינות ואפיקורסות, ומוטב לו שנהפכה שלייתו על פניו, כעדות נכבדי הבע"ב דמחננו וכפי שעינינו רואות ושמחות בשמחת התורה והיראה, מי יתן ויחרבו כמוהם בישראל וכל המדבר עליהם — צא צא נאמר לו.

ובאנו עה"ח עש"ק במדבר תרנ"ז לפ"ק נאווארידוק.

יחיאל מיכל הלוי אפשטיין החופ"ק" [2].

מאחר שהרב הגדול בתורה ונכבדי העיר עמדו כחומה בצורה מאחורי בני הישיבה ומייסדה הגדול, שוב לא הועילו המקטרגים בקיטרוגיהם. העיר רחשה חיבה מרובה לישיבה החדשה ולתלמידיה, ולא יצאו שנתיים וכבר בשנת תרנ"ט הגיע מספר התלמידים עד שתי מאות, ומכל קצווי רוסיה נהרו אליה צעירים מצויינים, שנפשם חשקה בתורה ובמוסר. ואולם, לא איש כר' יוסף יוזל ישקוט על שמריו ויסתפק בהישגיו. כבר בשנים הראשונות לגידולה של ישיבת נאווארידוק לא אמר ר' יוסף יוזל די בפיתוח הישיבה והכוללים שייסד, אלא טיכס עצות להפיץ את דבר התורה והמוסר גם ברוסיה הלבנה, גם בדרום רוסיה ואוקראינה, שכן לימוד התורה היה שם במצב ירוד. ביחוד החשיב את ענין קישורה של ישיבה קטנה עם ישיבה גדולה, באופן שהישיבה המרכזית תשמש מופת לישיבה הקטנה ותרחיב את אופקם של התלמידים, אף תגביר שאיפתם להשתלם בישיבה גדולה, שהיא בבחינת בית־מדרש גבוה לתורת היהדות ולמוסרה.

1) "הצפירה" תרנ"ז, גליון 136.
2) "הצפירה" תרנ"ז, גליון 136.

הסתעפותה של ישיבת נאווארידוק

גדולה ועצומה היתה השפעתו של ר' יוסף יוזל כמייסד הישיבה ומנהלה על הבחורים והאברכים כאחד. אישיותו הקסימה, פניו הפיקו חכמה, ושיחות המוסר שלו היו מלאות דעת ותבונה, מצודדות נפשות ו„מחיות מתים" — לפי עדות תלמידיו הראשונים. שיחותיו בחידושי תורה והשפעתו בתורת המוסר, היו מורגשות בכל יום ובכל שעה. ר' יוסף יוזל היה בבחינת מקור מים חיים לתלמידי הישיבה; מעיין הנובע יומם ולילה. אך ככל אשר היה אהוב על תלמידיו והיה אוהבם, לא הסיח את דעתו מצרכי העם בכללותו, ובראותו את העליה הנפשית של תלמידיו, נזכר בעוזבה הגדולה, השוררת ברוב נפות רוסיה ובחוסר בתי־המדרשות לתורה ולמוסר. על כן גמר אומר בנפשו לעשות בשטח זה בכיוונים שונים ורבים, והמריץ את טובי תלמידיו, שיקדישו את חייהם לתכלית זו וייסדו ישיבות קטנות, קיבוצים וכוללים, בכל מקום שיוכלו.

נמצאו כמה אמידים נדיבי לב החרדים לדבר השם כגון הגביר בר זלדוביץ ממינסק, ד"ר לאחמאן מברלין, שלום זיו, מרקוזה (מקלם) ואחרים, שהעמידו לרשותו סכומים ניכרים, לשם הפצת התורה ורעיונות המוסר. וכך השפיע ר' יוסף יוזל על הרב ר' צבי גוטמן, ששימש באותו זמן כרבה של העיר טשאלבאס, פלך חרסון, ונתמנה אחר־כך משגיח בישיבת נאווארידוק, — שיסע לכל ערי הדרום של מדינת רוסיה, ויארגן שם ועדים להקמת ישיבות בערים. הוא שלח מישיבת נאווארידוק את אברכי הכולל שלו, את המצויינים שבהם, שספגו מרוח התורה והיראה, לעמוד בראש הישיבות בדרום־רוסיה. וכך נתייסדו כמה וכמה ישיבות בערים חרסון, מוהילוב פודולסק, קאמניץ פודולסק, ברדיצ'ב, ניקולאייב, באלטה ואודיסה. בערים הללו היו הישיבות מאורגנות בשלושה „שיעורים" נפרדים. בשיעור הראשון למדו גמרא עם תוספות, בשיעור השני למדו מתקדמים, ובשיעור השלישי כבר השתתפו בני־הישיבה כמתלמדים בפני עצמם, באופן עצמאי. ר' יוסף יוזל היה שולח לכל ישיבה וישיבה שני אברכים לניהול הישיבה, להגדת השיעורים ולהשפעה מוסרית, בשביל להכניס בלב התלמידים את השאיפה להכנס אח"כ לישיבה גדולה.

וכך היה ר' יוסף יוזל מארגן בכל עיר ועיר ועד של בעלי בתים חשובים, שהיה דואג לקיומה של הישיבה מן הבחינה הכלכלית. בינתיים הלכה ונסתעפה רשת הישיבות בדרום רוסיה, שישיבת נאווארידוק שימשה להן מרכז לתורה, ולהדרכה, וקמו ישיבות בערים מינסק, ראמין, בובריסק ועוד.

ישיבת נאווארידוק הפכה למרכז תורני גדול ובין תלמידיה אז, מקץ שתים עשרה שנה לייסודה, היו אחדים מגאוני הדור שנתפרסמו לאחר כך: הרב ר' יוסף כהנמן, רבה של פוניבזש, הרב ר' יחזקאל אברמסקי, לפנים דיין בלונדון, וכעת — בישראל, וכמה מגדולי התורה בזמננו. ר' יוסף יוזל, שהתמסר

בכל מאודו לייסוד הישיבות הקטנות, לא הניח ידו גם מייסוד כוללים חדשים, כגון כוללי איוויה ושאוולי. מבין אברכי שאוולי נזכיר את הרב ר' מאיר באסין (ר' מאיר שניפישקר) והרב ר' יעקב שטיין. נאווארידוק עמדה אז בשיא גידולה והתפתחותה.

אך בשנת תרס"ח, עם פטירת רבה הגדול של העיר, בעל "ערוך השולחן", נתחלקו בעלי הבתים לשני צדדים, צד אחד נתן כתב רבנות לרב בורשטיין רבה של טאוריג, שיבוא וישמש בכהונת הרבנות בנאווארידוק. והצד השני התנגד לו בתוקף משום שהיה מיריבי בעל "ערוך השולחן" בחייו ומשום שהיה ממתנגדי שיטת המוסר. בישיבת נאווארידוק הוסערו הרוחות, והואיל ור' יוסף יוזל חשש לתקלות רבות ולביטול תורה, החליט להעביר רוב תלמידי הישיבה למקום תורה אחר ולהעתיק מרכזה של נאווארידוק לז'יטל הסמוכה. וכן עשה. כינס את בעלי הבתים של ז'יטל ומסר להם תכניתו והם פרעו חובות הישיבה ואף התחייבו על כיסוי הוצאותיה בעתיד. ובשנת תרס"ט הועברו כשני שלישים מתלמידי נאווארידוק לז'יטל, ורק הקשישים שבחבורה, שלא היה חשש שיבולע להם מן המחלוקת שבעיר, נשארו בנאווארידוק.

מקץ ששה חדשים שככה המחלוקת ובחורי נאווארידוק בישיבת ז'יטל חזרו לישיבת נאווארידוק, שחידשה ימיה כקדם. ר' יוסף יוזל היה המנצח על הישיבה ולומדיה והיה מאציל מרוחו על טובי תלמידיו והשפעתו נמשכת מהם על בני הישיבה כולה. אך לא איש כמוהו יתעניין ביחידי סגולה בלבד, אלא היה מגלה התעניינותו בכל תלמיד ותלמיד, בלימודיו ובעלייתו הרוחנית. שיחות המוסר שלו, בין בקיץ ובין בחורף, עמדו במרכז חיי הישיבה. הן התנהלו בלילי שבתות ובמוצש"ק. אך גם בשיחותיו הפרטיות עם כל תלמיד ותלמיד היתה השפעתו ניכרת מאוד. כה גברה בינתיים השפעתם של כמה מטובי תלמידיו בתורה ובמוסר, ובשנים תר"ע-תרע"ה היה מצבה הרוחני של הישיבה ברום-המדרגה. בזמן ההוא היו משמיעים חדושי תורה לפני בני הישיבה, בארבעה שיעורים נפרדים: הרב הגאון ר' אברהם יפה"ן (חתנו של ר' יוזל ויורשו הרוחני), שהוא כיום ראש ישיבות "בית יוסף" באמריקה ובישראל; הרב ר' יצחק ווייס, המכונה יאנובר הי"ד (היה רבה של לובטש); הרב יוזפא צבי דוידוביץ, המכונה ברייסקר (רבה של צרנוביץ הסמוכה לבריסק, ומחבר ספר על הרמב"ם "אמרי יוסף"); והרב ר' מרדכי שטיינברג הי"ד (היה אח"כ רבה של רוזשנוי).

מכיון שהשיעורים היו בארבע חבורות, היו בני כל חבורה מוסרים אחר כך לבני החבורה האחרת את חידושי התורה ששמעו, והיו כולם יחד מתנצחים בהלכה. ארבעת בעלי השיעורים הנ"ל היו משפיעים גם כן, כל אחד לחוד, בועדות שהיו מתאספות מדי שביע בשבוע, לעיין בספרי המוסר. מלבדם היו כמה מטובי בני הישיבה, שהתעמקו בעבודת המוסר, וברוב הימים היו לראשי ישיבות "בית יוסף" ומרכזיהן בפולין ובלאטוויה. מהם נזכיר את הגאון ר'

ישראל יעקב לובאצאנסקי הי"ד, חתנו של ר' יוזל, שהיה אח"כ למשגיח רוחני דישיבת „אהל תורה" בבאראנוביץ והעמיד תלמידים הרבה; הגאון ר' אברהם זלמנס הי"ד, מנהל מרכז ישיבת „בית יוסף" בוארשה; הגאון ר' דויד בליאכר הי"ד, מנהל מרכז ישיבת „בית יוסף" במזריטש; הגאון ר' דויד בודניק הי"ד, מנהל מרכז ישיבת „בית יוסף" בדווינסק (לאטוויה); הגאון ר' שמואל ווינטרויב זצ"ל, אב"ד דקארלין ומנהל מרכז ישיבת „בית יוסף" בפינסק (כל מנהלי המרכזים הנ"ל היו גם ראשי הישיבות); הגאון ר' לייב הרץ שמוקלר הי"ד, מנהל רוחני דישיבת רווישינוי; הגאון ר' צבי קרינק, הי"ד, מהנהלת ישיבת באראנוביץ; הגאון ר' פישל סמיאטיצ'ד ז"ל.

כן הצטיינו או הגדול והצדיק ר' אליעזר קנישינר, שלמד גם את חכמת הקבלה בימי מלחמת העולם הראשונה אצל המקובל הידוע ר' שלמה אליאשב בפאוולוגראד, ונפטר בתרפ"א, ויבדל לחיים — הרה"ג ר' יצחק ווינשטיין רב דווישניוה ומנהל רוחני של ישיבת וולוזין, כעת בירושלים.

בתרע"ב הוקם בניין הישיבה, בית חומה בן שתי קומות. הבית היה מחולק לשנים — אולם הישיבה מזה ובית המוסר מזה, ודירת המנהל למעלה; בחדר האחד ישב ר' יוזל ובשני — חתנו. אולם הישיבה שימש גם כן כמקום תפילה לימות החול ולשבתות, ואף כמקום שיחות המוסר, שבהן היו מתאספות כל החבורות של כני הישיבה ביחד.

באב, תרע"ד, פרצה מלחמת העולם, ששיבשה את התחבורה וסתמה את מקורות התמיכה של הישיבה ברחבי רוסיה וגרמה כמה תקלות של ביטול תורה, שכן כמה מבחורי הישיבה היו בגיל הצבאי. בשל הפסקת כמה תמיכות ו„מעמדים", שהיו לישיבה מן החוץ, נאלצה הנהלת הישיבה לבטל את שיטת הכלכלה של הבחורים במעונותיהם, והנהיגה תמחוי כללי. ר' יוזל עצמו עשה מאמצים מרובים לחיזוקה של הישיבה ואף שלח את בחירי תלמידיו לערי הסביבה, לעשות למען ביסוסה הכספי.

באביב תרע"ה, אחרי חג הפסח, הגיעה לנאווארידוק משלחת גכבדי בארא־נוביץ, שהפצירה בר' יוזל לשלוח לשם מטובי תלמידיו, בשביל לחזק את ישיבת „בית יוסף" במקום. הוא שלח את חתנו ר' אברהם יפה"ן, עם חבורת בחורים מצויינים, שהרימו את המוסד למדרגה גבוהה. בינתיים הלכו הגרמנים מחיל אל חיל, וכבשו את גבולות פולין וליטא וכבר נתקרבו אל גבולה של רוסיה הלבנה. ר' יוזל, שחשש מפני הרוח החזקה של ההשכלה העשויה לבוא מארץ אשכנז ולפגוע באשיות הישיבה — החליט לעקור עם רוב תלמידיו לפנים־רוסיה. היציאה מנאווארידוק החלה באלול, תרע"ה. לא הניח ר' יוזל במקום אלא חבורה אחת, בשביל שתחזיק מעמד, עם אותם התלמידים המוכרחים להישאר במקום. נמצא שהניח שתי ישיבות קטנות בנאווארידוק ובבאראנוביץ גם אחרי יציאתו, ובמכוון עשה כך.

לפי תכניתו הראשונה נתכוון להעביר את המרכז מנאווארידוק לרומין שבאיקראינה. אולם בדרך נשתהה בהומל כמה ימים, והכריע, שישיבתו תקבע מרכזה בהומל.

תקופת הומל דישיבת „בית יוסף"

כך מספר הרב ר' אליהו מאיר קובנר ב„ספר הומל"[1]: „עם שיירות אלו (של הפליטים) באו (להומל) גם בני הישיבה הגדולה והמפורסמת, ישיבת נובהרדוק, ובראשה ר' יוסף יוזל הורוביץ, מיסד שיטת המוסר הנובהרדוקית. אך ירדו מהרכבת — פנו והלכו לבקש בית כנסת, או בית מדרש, למען ישובו לעבודתם, עבודת הקודש. כל בתי המדרשות היו מלאים פליטים, ואך בקושי רב עלה בידם למצוא להם מקום בבית המדרש שברחוב קוזניצני. וזאת לזכור, כי בזמן ההוא היו בקהלת הומל העתיקה, המוזכרת כבר אצל ר' נתן נטע הנובר ב„יון מצולה", כשלושים בתי כנסיות ובתי מדרשות, ומספר היהודים בה עלה, יחד עם הפליטים מקרוב באו, על 80 אלף נפש. רוב בתי הכנסת היו של חסידים, והיו מתפללים בהם בנוסח ספרד, ורק בית הכנסת „חומה גדולה" התפללו בו לפי נוסח אשכנז. אך תלמידי הישיבה הנאווארידוקאית נתקבלו בעין יפה בהומל. לאט לאט התחילו העניינים מסתדרים, בין מבחינת הסדרים הרוחניים, בין מבחינת סדרי בית־התבשיל. מכיוון שהנכנסים לקיבוץ דנאווארידוק היו טעונים הכנה מוקדמה, הוסיף ר' יוזל בישיבה שיעור לצעירי הבחורים, לפני כניסתם לקיבוץ. מגיד השיעור היה ר' חיים ש"ס, הרב מושאסלה, שהיה אז בהומל פליט מפליטי מלחמה. הישיבה גדלה והתפתחה, למרות צוק העתים".

אך ר' יוזל לא הסתפק, כדרכו בקודש, במקום תורה אחד, או בבית אולפנא אחד, אלא שאף להפוך את הישיבה למרכז, שממנו יצאו קרני התורה לכל הסביבה. לשם כך החליט לעשות כמנהג נאווארידוק ולשלוח טובי הלומדים ובעלי־המוסר מבין תלמידיו המובהקים לערי השדה, שייסדו ישיבות קטנות בכל רחבי המדינה. ואכן, לפסח תרע"ו שלח חבורה גדולה מטובי אנשיו לעיר רוסטוב ע"נ דון, מייסד הישיבה שם היה חתנו הרב יפה"ן. אחר כך שלח אנשים וייסד ישיבות בחארקוב, צאריצין, ניזשני־בובגורוד, אסטראכאן, פאוולוגראד וקיוב. ישיבת קיוב גדלה והיתה מרכז של תורה לסביבה. בתוך העיר נוסדו ישיבות קטנות בפרברים — דמייבקה, פודולי קרישצאטיק, וסאלאמינקה, ובעיירות הסביבה: בקונוטופ, נייז'ין, פרייסלאב, פיראטין, טשירקאס וזולוטונאשה. כן יסדו שליחיו ותלמידיו של ר' יוזל ישיבות גם בברדיצ'ב, ז'יטומיר, זוויל, לובר, קורוסטין, מאלין, זאסלאוו וקונסטאנטין הישנה. אף ישיבת הומל נסתעפה והוציאה שלוחות של ישיבות קטנות בערים ובעיירות הסמוכות: רוגצ'וב, בובריוסק, אורשה, מוהילוב, רצ'יצה, בראהין, מוזיר, כוויניק, פודובראנקה, יורביץ.

1) „ערים ואמהות בישראל": הומל; ל"נ כהנוביץ, ח"ב, ירושלים תש"ח, עמ' 194.

הנה כי כן, הפכה ישיבת נאווארידוק שבהומל, אף שישיבת־ארעי היתה, לתל־תלפיות ולמרכז של תורה ומוסר, מעין מטה ראשי לישיבות קטנות ברחבי רוסיה, קאווקאז, אוקראינה ונפות הזולגה. תלמידי ר' יוזל, היוצקים מים על ידיו, היו ייצאים לרכוש לבבות ולמשוך לבית־מדרשם תלמידים חדשים, צעירים בעיקר, אך גם מבוגרים, ואף אברכים למדנים ויראי שמים.

באותה תקופה נכנסו לישיבת הימל כמה צעירים מצויינים בכשרונות ובמידות, שהיו אחר כך לגדולים בתורה ולמנהיגים ומדריכים רוחניים. ביניהם: הגאון ר' ישראל יעקב קאניבסקי (המכונה סטייפאלר), ר"מ בישיבת בני־ברק, שנודע בחיבוריו "קהילות יעקב", ז' חלקים; הרב אברהם דוב דונין ז"ל (המכונה סטארידובר), שנפטר בימי עלומיו בעיר ביאליסטוק, כששימש ר"מ דישיבת "בית יוסף" בטיקטין; הרב ר' יעקב זלדין הי"ד (המכונה מוזירר), מי שהיה מנהל ישיבת "בית יוסף" בלוצק ונהרג על קידוש השם עם חיסול גיטו־וילנה בתש"ג. אך מלבד גדולי תורה ועילויים מצוינים בכשרונות, נתווספו על תנועת נאווארידוק מאות רבות תלמידים וחבורות חדשות, שספגו מרוח הותיקים ושתו לרווייה ממעיינות תורתם. וקולות לימוד התורה והמוסר החלו מהדהדים אף בקהילות נידחות ובפינות מרוחקות ביותר ממרכזי־התורה והלומדות לשעבר.

ולא רק נקודות אור ומאור של תורה, חדשות לבקרים, הוקמו בעת ההיא על ידי ראשי תנועות נאווארידוק בגלילי־ארץ רחוקים ומרוחקים, אלא אף ישיבות אחרות נודעות לתהילה שלא מזרם התנועה הנאווארידוקאית פנו אל ר' יוזל וביקשו לחסות בצל השפעתו הברוכה בשדה המוסר.

כך, למשל, פנה אל ר' יוזל הגאון הנודע ר' איסר זלמן מלצר ז"ל, ראש ישיבת סלוצק, שיבוא לישיבת סלוצק וישהה שם זמן מה וישוחח עם התלמידים ויחזקם בדרכי היראה והמוסר. ואמנם, נסע ר' יוזל לסלוצק, ואף השתהה בישיבתה כששה שבועות. הוא בא בחברת אחדים מטובי תלמידיו והרצה כמה הרצאות וניהל שיחות בעניני מוסר ובחידושי תורה עם חבורות ויחידים. ביקורו עשה רושם עז בישיבה, מבחינת הנהגת הלימוד של ספרי־מוסר. אף זמן רב אחר כך, כשהועברה הישיבה מסלוצק לקלצק, עדיין היה מורגש בה רישומו של אותו ביקור של ר' יוזל.

גם הגאון ר' אלחנן וואסרמאן, ראש ישיבת סמילוויץ, פנה אליו בבקשה, שיבוא לשם למען הפצת רעיונות המוסר ולשם השפעה רוחנית. ר' יוזל נענה אף להזמנה זו ויצא לשם.

הנה כי כן, הגיעה תנועת המוסר דנאווארידוק בתקופה ההיא לשיאי הרבצת התורה ונטיעת דרכי המוסר בקרב הנוער ותלמידי הישיבות כאחד. כששאלו באותה תקופה את ר' איסר זלמן מלצר, מה הטעם שר' יוזל ממעט לחבר

חיבורים, השיב, כי הפקרת עצמו, מסירות נפש ובטחון — הם־הם ,חיבוריו' של ר' יוזל. ואמנם מידת הבטחון ומסירות הנפש, שגילו ר' יוזל ותלמידיו בעת ההיא — לא היה להם שיעור כלל.

אולם, ככל שרבו הישיבות הקטנות והגדולות, וככל שנסתעפה רשת התנועה הזאת, תנועת התורה והמוסר, כן הורגש צורך גובר והולך אצל תלמידי נאווארידוק להתאסף יחד סביב ר' יוזל, לשם שמיעת דבריו וקבלת חיזוק מאישיותו המופלאה. לפיכך הוחלט לקרוא אסיפה גדולה לעיר הומל, למרכז כל הישיבות דנאווארידוק. תלמידי ר' יוזל נהרו ובאו מעברים, הנאספים, אף שהיו ביניהם גם אברכים בעלי משפחות ובחורים מבוגרים רבים, הרי רובם עדיין היו רווקים.

לפני אסיפה גדולה זו נשא ר' יוזל את דברו, והשמיע את המאמר, שראה אחר כך אור הדפוס בשם „מדרגת האדם בתקופות העולם". במאמר זה סקר את תקופות העולם מראשית הבריאה ועד הזמן הזה. תוך כדי כך עמד על מבוכות היחיד ולבטיו, ועל הישגי הכלל וירידותיו. מסקנתו היתה, שבכל הדורות והזמנים לא ראה אושר והצלחה בחיים אלא היחיד והכלל שדבקו בדרכי התורה והמצווה, וקיימו אותם ללא פשרות וויתורים כלשהם, באמונה ובמסירות נפש. וכל אימת שזנחו את דרכי התורה והמצווה, נתמוטטו בנפש ובגוף. הוא העמיד את תולדות ימי האנושיות על שש תקופות: א) תקופת אדם הראשון; ב) תקופת נוח ודור המבול; ג) תקופת אברהם; ד) תקופת מעמד הר סיני; ה) תקופת הנביאים; ו) תקופת התלמוד והישיבות. רעיונו היה, כי הישיבות העמידו יהודים שלמים ברוחם ובנפשם, היודעים את חוקי הבורא ותורתו, ולבם ישר והם שמים כל מעייניהם בחיפוש הנקודה האמיתית בכל מעשיהם. עם זאת גיבורים הם ברוחם, עזי נפש ואמיצי רצון, שאין שום רוח סערה שבעולם מזיזתם ממקומם.

והנה לפנים בישראל היו העולם והישיבה משלימים זה את זו ורוח אחת מאחדתם, כלומר: האדם היהודי היה דבק באמונתו שומר מצוות ומעשים טובים יאין בעולמו אלא מה שהוא מוציא מאורה הגנוז של הישיבה ומה שהוא סופג מרוחו של בית המדרש. אולם, במשך הזמן, נפערה תהום בין הישיבות והעולם, בין קודש לחול. ואף בתוך הישיבות נצטננה ורפתה אש הקודש וההתלהבות, ולא היתה להן עוד השפעתן הראשונה.

מהי איפוא תקנתו של עולם ומה עלינו לעשות? — שאל ר' יוזל, והשיב: — אין פורקן אלא בהרמת קרנן של הישיבות ובהחזרת כוחן וכבודן הראשון, כבימי קדם, כבתקופת הזהב של גלות בבל, בימי סורא ופומבדיתא.

אך כיצד תושג מטרה נשגבה זו, וכיצד יעלו הישיבות לרום המעלה של דורות־הראשונים? — על לומדי התורה וחובשי בית המדרש להקדיש עצמם ללימוד התורה והמצווה, ודרכי המוסר יקיפו את כל החיים ממש — „עלינו לשבת

בבית ד' כל ימי חיינו" — ולברוא לעצמנו עולם מיוחד, הוא עולם התורה והמצוה. לכשתורם קרן הישיבות ותתחזק רוחם של בני־הישיבות — יש לקוות שאף העולם ייבנה מהן, ובהשפעתן תרום קרן התורה בראש כל חוצות עולם ואור האמת — אי אפשר לו שלא ינצח!

מאמרו זה של ר' יוזל היה בבחינת מצע ותכנית ראשית לכל התנועה כולה, ולכל תלמידיו עושי דברו. בהתאם לזה נתקבלו באותה אסיפה רבתי כמה החלטות חשובות, כיצד להגשים את המטרה האמורה, וכיצד לברוא עולם מיוחד של גדולי תורה ומרביצי־תורה, שיפיצו מעינותיה חוצה.

אמנם עיקר השפעתו של ר' יוזל לא בדברים־שבכתב היתה ובעקיפין, כי אם בדברים שבעל־פה ובמישרין — השפעה אישית והשפעה בכוח האישיות המוסרית והרוחנית העצומה, ובכל זאת הרגישו כמה מטובי תלמידיו בצורך הגובר והולך להעלות על גבי הכתב את מאמריו ואת שיחות המוסר הנודעות שלו, אפשר שלבם נקפם בשל מצב הבריאות ובשל גילו של רבם ומורם, ואפשר שחששו פן ילקח מהם בקרוב רבם האהוב. עמדו והדפיסו בהשגחתו ובהסכמתו את מאמריו של ר' יוסף יוזל בשם כללי: „מדרגת האדם".

כתיבתם של מאמרים אלה נעשתה כך: תחילה היה משמיע המאמר באזני כל תלמידיו, והיחידים המצויינים שבהם היו רושמים דבריו על גבי הנייר, בו במעמד. אחר כן היה מעיין בדברים שנרשמו, והיה בוחר דברי מי שכיוון ביותר לרשום את מחשבתו בדיוק נמרץ, היה מגיה ומשנה, מוסיף או גורע, עד שהיה נותן הסכמתו על המאמר הנידון. רובי המאמרים נכתבו על ידי תלמידו הגאון ר' יצחק אלחנן ואלדשאן, המכונה שרשוור. יש עניינים, שבהם לא היתה דעתו של ר' יוזל נוחה מאופן־כתיבתם, והוא החליט לשנות את הנוסח מעיקרו. במקרים כאלה היה חוזר וכותב את העניין כולו בעצמו [1].

חלק מספריו־מאמריו נדפס בפולטאווה, בשנת תרע"ח, עוד בחייו, ואלה הם: מדרגת האדם — א) בתקופת העולם, ב) בתיקון המידות, ג) בבירור המידות, ד) בדרכי התשובה, ה) ובחרת בחיים, ו) בדרכי הבטחון.

אמנם נרשמו יתר חלקי „מדרגות האדם" בחייו ואולם לא נדפסו אלא לאחת פטירתו, בדפוס פטריקוב, בפולין, ואלה הם: מדרגת האדם — ז) ביראה ואהבה, ח) בבקשת השלימות, ט) בנקודת האמת, י) בדרכי החיים, י"א) בחשבון הצדק. י"ב) במזכה הרבים.

הימים ימי הפיכה ואנדרלמוסיה ברוסיה, והשנים תרע"ח־תרע"ט — שנים שנשתבשו בהן הדרכים וגברו המהומות ונתרבו הסכנות, הן מצד הגרמנים

1) למשל: מדרגת האדם, דרכי הבטחון, עמ' קע"ד־ק"פ; מפי ר' יצחק אלחנן ואלדשאן הנ"ל.

והבולשביקים והן מצד הפולנים והגייסות הלבנים מכל הסוגים. אך סכנת הדרכים ומלחמת האזרחים לא עיכבו בידי ר' יוזל ותלמידיו מלצאת ולבוא, ולחזק ישיבותיו הקטנות והגדולות בכל אתר ואתר.

כך סר ר' יוזל לעשרה ימים, הימים הנוראים, לערים החשובות — בראש השנה הוא שוהה בקיוב ובשבת תשובה בחארקוב, וליום הכיפורים הוא חוזר להומל. בעצם הימים, שעצם הנסיעה ברכבות, המלאות קלגסים מזויינים, היתה בחזקת סכנה, היה ר' יוזל הישיש והחלוש מראה דוגמה ומופת לתלמידיו, עד היכן צריכה להגיע מסירות־נפש בעשייה למען חיזוק הישיבות והרבצת התורה, אפילו בשעת חירום ומלחמה.

בשנת תרע"ט התלקחה מלחמת האזרחים ברוסיה ובאוקראינה בכל עוזה. השלטון בערים היה ע"בר מיד ליד, מחוץ תשכל חרב ומחדרים אימה. אולם לימוד התורה בישיבות לא נפסק אף ליום, ועבודת המוסר לפי שיטת נאווארידוק לא פסקה אלא הוגברה. בין פסח לשבועות תרע"ט נמצא ר' יוזל בישיבת הומל, שהפכה מזמן לצומת־העצבים של כל ישיבות התנועה, והיה משמיע בכל יום ויום את שיחות־המוסר שלו, שהועלו על הכתב וחוברו והיו לספר אחד. אחרי חג השבועות נסע ר' יוזל לקיוב, ובאלול נכבשה קיוב בידי גנרל דניקין, ואילו הומל נשארה בידי הבולשביקים. אנשים לאלפים ולרבבות היו למחניים, ואף תלמידי נאווארידוק הופרדו בצוק העתים. בינתיים פרצה מגיפת הטיפוס הקשה, והיא עשתה שמות בתושבי העיר קיוב. גם רבים מתלמידי הישיבה חלו. ר' יוזל בעצמו, למרות זקנתו, היה משמש את תלמידיו החולים במסירות־נפש ממש, עד כי חלה בעצמו ונפל למשכב. בי"ז כסלו, תר"ף (1920) שבק חיים לכל חי, בעיר קיוב.

הימים ימי שלטון הרשע והפרעות של דניקין, ויהודי קיוב לא ערכו לוויות פומביות בעיר מפני הסכנה לחיי המלווים. ואף־על־פי־כן נערכה הלווייתו של ר' יוזל בפומבי גדול. דבר זה נעשה על ידי הגביר מר היילפרין, שהשיג אצל שר־המשטרה משמר של שוטרים להגנת המלווים. התלמידים הראשיים ורבני קיוב קשרו מספד מר על הנפטר הגדול, ויום י"ז כסלו, יום השנה לפטירתו, נקבע אצל אנשי נאווארידוק, באשר הם שם, כיום־התאספות, וכיום חשבון־הנפש לאלפי תלמידיו ותלמידי תלמידיו של ר' יוזל ז"ל, בכל מקומות מושבותיהם ובכל התנאים שהם.

בהגיע הבשורה המרה מקיוב להומל על פטירת ר' יוזל ז"ל, ואף נודע על מצבן החמור של הישיבות בקיוב וביתר ערי אוקראינה ועיירותיה, על הרעב הכבד ועול מות עשרות תלמידים במגיפת הטיפוס, שהפילה חללים לרבבות באוכלוסיה היהודית, וחיל דניקין אך נסוג מקיוב וסביבתה הקרובה, — התאזר עוז הרה"ג יפה"ן, חתנו של ר' יוזל, ויצא מהומל לקיוב לחזק את בדק הישיבה

ולעודד את רוח תלמידיה. מתוך שלא ניתן אז לנסוע ברכבות ומתוך שהדרכים היו בחזקת סכנה, היו שביקשו להניאו מנסיעתו, אך הוא לא נרתע ויצא לדרך ערב פורים, בעגלה מהומל לפודובראנקה, ושם השיג רשיון מהשלטון הסובייטי לנסוע לריפקה, משם יצא בחברת קציני הצבא האדום דרך יערות הסביבה, שהיו מלאים חבורות של הפורע סטרוק.

כשהגיע לקיוב, מצא את הישיבה במצב ירוד, הן מן הצד הגשמי והן מן הצד הרוחני. התלמידים היו שרויים בדכאון וביאוש אחרי פטירת רבם הגדול. אך עם בואו של הרה"ג יפה"ן נתאוששו ונתחזקו להמשיך בדרכם, דרך לימוד התורה והנהגת המוסר. הוא נשתהה שם עד ט"ו אב, ואז יצא לדרך בחזרה להומל, בשביל שיוכל להיות לקראת הימים הנוראים בישיבה המרכזית ולהמשיך בה בכהונתו, כמנהיגה הרוחני של תנועת נאווארידוק.

במרכז הומל הוחלט לכנס בחודש כסליו אסיפה רבתי של כל ישיבות נאווארידוק, ביום השנה הראשון לפטירת ר' יוזל ז"ל. ואמנם, למועד המיועד, בכסליו, תרפ"א, נתקבצו ובאו להומל שלוחים מכל ישיבות נאווארידוק, על אף סכנות הדרכים וקשיי התחבורה. היתה זו אסיפה ראשונה של בני נאווארידוק בלי ה"סבא" ז"ל. באסיפה ההיא נתקבלו החלטות שונות לחיזוק התנועה ולליכוד כולם בחבורה אחת, בשביל להמשיך בדרכו של ר' יוזל ז"ל ובטיפוח מורשתו. את ההנהלה הרוחנית קיבל על עצמו חתנו ותלמידו ר' אברהם יפה"ן, ראש המרכז בהומל, וכל אחד מן הנאספים התחייב להגדיל את ישיבות נאווארידוק ולהפריחן, ולעשות למען חיזוק התורה והמוסר בכל כוחו ויכולתו, עם שהעתיד הקרוב היה לוטה בערפל ויהדות רוסיה הגדולה נופצה לרסיסים עקב המהפכה והמאורעות שלאחריה.

אכן, תלמידיו של ר' יוזל שאבו בטחון ותקווה ממעיינות הישועה של רבם הגדול הסבא ר' יוזל, וקריאתו מאז ומתמיד, עודדה את רוחם גם עתה לפעול לשם קידוש שם שמים ולשם תיקון העולם היהודי. בביהמ"ד דמתקריא "צובין" נתקבצו יחד טובי תלמידיו של ר' יוזל, צעירים וקשישים, נער וזקן, מחנה מלוכד ומאוחד, ללמוד תורה ומוסר. היתה זו פינת יקרת בהומל העיר, ממנו שאבו יהודיה עוז וגאון, ונר אלקים טרם יכבה. אף אם ראשי הישיבה ותלמידיה ביקשו להתבדל ולהתנזר ולהינתק מהעולם החיצון — לא רצה העולם החיצון להתבדל מהם. השלטון הסובייטי החדש, שעמד לנטוע בלב אזרחיו את הדעות הקומוניסטיות, ראה את המלחמה בדת בימים ההם כאמצעי עיקרי להשלטת דעותיו. היבסקים הפיצו את רעל השטנה והמשטמה, בחינת "מהרסיך ומחריביך ממך יצאו", והעתונות הקומיניסטית הדפיסה כמה וכמה מאמרים מלאים דברי שטנה על הישיבה ותלמידיה. אך הישיבה המשיכה להתקיים, ולו גם במצב חמרי רעוע ביותר, שכן נעלמו או שהוגלו רוב נדיבי לב, שהיו תומכים בה קודם, ונשתבשו דרכי התחבורה והדואר, ואי אפשר היה לסמוך אלא על טובי העדה במקום.

היו אלה ימים שפיזור ולא ריכוז יפה להם. על כן לא הצטמצמו אנשי נאווארידוק בביהמ"ד „צובין" בלבד, אלא פתחו ישיבות קטנות בכמה בתי מדרשות אחרים שבפרברים. ישיבה קטנה כזאת פתחו בביהמ"ד ברח' קופייצקה, בפרבר פיאסצ'נה, ובביהמ"ד קרופיץ, במורד־העיר ה„רוי". ובין התלמידים — רבו כמו רבו תלמידי הגמנסיה לשעבר, שהיו מתהלכים עדיין בלבושי־השרד ובכפתורים הנוצצים של בתי הספר הכלליים הממשלתיים. הללו היו שותים בצמא את דברי התורה מפי הבחורים וסובלים מחסור ורעב יחד עם הקשישים שבחבורה. מכיוון שמצבן החמרי של הישיבות הלך ורע, ורק מעטים מהתלמידים היו אוכלים „ימים" אצל בעלי הבתים, היתה כל חבורה קטנה נתונה לפיקוח של אחד הבחורים הראשיים, שהיה דואג לשבירת רעבונם של בני החבורה והיה מספק להם פרוסת לחם יבשה וחתיכת צנון, או בצל, לכל „ארוחה". אולם למרות הסבל והמחסור — היתה השמחה במעונם, כי דברי תורה להם אור־שמחה.

כך נמשכה עבודת הקודש בישיבת הומל ובנותיה בשנים תר"פ־תרפ"ב. למרות המצב הכלכלי הקשה — לא הסתפקו מנהיגיה ב„יש", אלא שלחו שלוחים בכל עת, ובפרט עם התחלת ה„זמנים", לעיירות רבות, בייחוד בנפת פולסייה, להביא תלמידים חדשים. ואמנם עלה חפצם בידם, והם הביאו תלמידים חדשים לעשרות רבות מעיירות אלה — מלינינייץ ומחווינינק, מריצקה ומבאבוניץ, מרובלי ומסטאלין. כן שלחה ישיבת הומל שלוחים לחיזוק הישיבות הקטנות בעיירות רציצה, מוזיר, יורביץ ועוד מקומות, שהגישה אליהם היתה בחזקת סכנה, אך תלמידיו של ר' יוזל, כרבם האהוב בשעתו, לא נרתעו ולא חתו. ואכן, קרה אסון, ואחד מטובי בני הישיבה דהימל, ר' יצחק טננבוים הי"ד המכונה גראייבר, שהיה עילוי ונואם גדול, נפל לידי הגדודיות של הפורעים והמלסטמים, כשנסע בשליחות לחיזוק ישיבת אחת, ונהרג על קידוש השם.

אבל גם מקרה האסון המר לא ריפה ידי השלוחים והעושים בעבודת הקודש. אשר לקיום החמרי של הישיבה, קמו לה תומכים מצד נאמני התורה והיראה בין יהודי העיר, ואחד מבחורי הישיבה, ר' יצחק הלפאנד, המכונה סלונימר, התמסר לסידור כל העניינים הכספיים של הישיבה ולביסוס קיומה, וכך הלך מספר תלמידיה ורב, כי נתווסף עליו פעם בפעם חבר תלמידים חדשים וצעירים מן הישיבות הקטנות שבפרברים ובעיירות הסמוכות. הישיבות הקטנות התמזגו במשך הזמן ונתקבצו לביהמ"ד „צובין", ואילו הישיבה הגדולה היעברה לביהמ"ד קרופיץ, ב„עזרת הנשים". שם היה הרב יפה"ן מרצה חידושי תורה שלו, בשיעוריו המאירים עינים בהלכה. אך בית־התפילה ובית־המוסר של הישיבה הגדולה הוסיפו להיות בביהמ"ד „צובין". בשבת היו כל בני הישיבות הקטנים עם הגדולים, מתפללים ביחד בביהמ"ד „צובין" ובמוצאי־שבת, לפני תפילת ערבית, היה ראש הישיבה משמיע את שיחת המוסר שלו.

וזה היה סדר־הלימוד והעבודה בישיבה הגדולה דהומל: סדר היום היה מתחיל כמעט עם אור הבוקר ונמשך עד שעה מאוחרת בלילה. היו פותחים בתפילת שחרית וממשיכים בסדר ראשון עד 2 אחר הצהרים; הסדר השני היה נמשך משעה 3 עד שעה 9. אחר כך היו מתפללים ערבית והיו חוזרים ללמוד. התלמידים שמחוץ לעיר ישנו כמעט כולם בבית המדרש, רק יחידים לנו בבתי בעלי־בתים, וכעשרה — בבית הר"מ. בחורף היו הלימודים בסדר השני מתחילים אחרי 3, ומכיוון שהיה כבר מחשיך היום, היו מתקינים בחורי הישיבה לעצמם פתיליות, שקראו „קורניקלאך" והיו לומדים לאורן. וזה דבר הפתיליה: היו נוטלים קסת של דיו שנתרוקנה וממלאים אותה שמן־מאור ושמים בה פתילה של סמרטוט. לאור הפתיליה העשנה הזאת היו לומדים כחמש שעות ללא הפסק ומתעמקים בש"ס ובשיטות הראשונים, וכן בספרי מוסר, כ„חובת הלבבות", „מסילת ישרים", „מדרגת האדם" לר' יוזל, ועוד. מפני הדוחק הרב בספרים היו הספרים נקרעים לקונטרסים, פרקים־פרקים, וכל אחד היה לומד ומעיין בקונטרסו המיוחד. בשעת התפילה היתה התרגשות והתגעשות כבימים נוראים וכן בשעת אמירת מזמורי תהלים בציבור, כשהיו מבקשים סייעתא דשמיא, ומפליגים בהתעלות הרגשות.

הרדיפות מצד השלטון הקומוניסטי ופרשת הנדודים

על הקשר הנפשי והרוחני העמוק שבין חברות תלמידי נאווארידוק, באשר הן שם, פרט מעניין זה: בראשיתו של השלטון הקומוניסטי ברוסיה בוטל תשלום בולי־דואר של מכתבים פרטיים, ואפשר היה לשלוח מכתבים בלי החובה להדביק בולים. ואולם לא רבו אז שולחי המכתבים במדינה, אף חינם אין כסף, כי דרכי המסחר והמשא ומתן היו אבילות, ומכתבי־המשפחה נתמעטו מאוד, מסיבות שונות ובעיקר מחמת המציק, ומפני עוצר הרעה והיגון, הרעב והמגיפות. רק בישיבת הומל היו מתקבלים יום־יום מאה מכתבים ויותר. היו אלה מכתבים בלי מעטפות — אף אלה לא היו בנמצא בזמנים ההם. אלא כותביהם היו משתמשים בגליונות־נייר עבה, או נייר של פנקסים ישנים, שעליהם היו רשומים מצד אחד חשבונות של חנווני וסוחרים, מאזני הוצאה והכנסה וכדומה, ומן הצד השני — דבריו של כותב המכתב. צד זה של המכתב היו מקפלים בצורה משולשת כלביות, וכותבים באמצעו את הכתובת בשביל בי־הדואר. המכתבים היו מכניסים רוח חיה לישיבה, שכן היו נמסרים בהם חדשות ונצורות מהמתרחש בישיבתו של השולח, חידושי תורה והערות והארות במוסר ופרטים מן העבודה המוסרית בועדים ובחבורות של כל מקום־תורה.

המכתבים היו גם כן מקור עידוד וסעד רוחני לבני הישיבה הגדולה בהומל, בראותם כי אינם יחידים בעירם ובמדינתם, אלא יש להם חברים נאמנים ומסורים בכל רחבי המדינה, שאף שאינם מכירים זה את זה אישית, הרי מאוחדים הם בדעה אחת ודבקים בשאיפה אחת, ובתורת ה' חפצם ישימו כל מעייניהם.

וכך היו מתעלים ומתרוממים מעל לדאגות הזמן ומעל לפגעי יום־יום ומקבלים התערותא דלעילא. ובעוד העולם החיצון נהרס ואשיותיו מתמוטטות היה אור התורה מאיר מבעד חלונות הישיבה ומחמם לבבות של צעירים ברוכי כשרון מישראל ומחזק לבותיהם באמונת ה׳ וביראתו, ומביאם בברית הקשר הנצחי. מכאן סוד ההשפעה המרובה שהיתה לישיבה בימים ההם על בעלי הכשרון ועל בעלי הרגש מבין צעירי ישראל. הללו דבקו בראש הישיבה ובמשפיעים הראשיים בתוכה, ובחוצות הומל היו נראים, לעתים קרובות יותר ויותר, בחורי ישיבה בגילים שונים, מבני שלוש עשרה ועד בני עשרים וחמש ומעלה, המתהלכים ברחוב, כשגמרא תחת בית־שחיים והם משתעים ומשוחחים בדברי תורה, רוחם עליזה ועיניהם מבריקות ואצילות עליונה פרושה על פניהם. אכן, מראה זה היה לצנינים בעיני ה״יבסקים״, שנוכחו לדעת, כי התורה אינה עניין לזקנים בלבד, אלא גם לדור הצעיר בעדה היהודית, וכי בחורים אלה מלאים רוח־גבורה ומסירות לדתם ולאמונתם, ואינם ניתנים לשידול או לכניעה בדרך הקלה.

על כן גמרו אומר לאכול קורצא לפני הרשות ולצאת נגד מרכז הישיבה ופעיליה בכוח־הזרוע של שלטון המדינה. בקיץ תרפ״א החלו הרדיפות. אנשי הבולשת הסובייטית, היא ה״צ׳יקא״ מן הזמן ההוא, באו ועשו חיפוש בליל־שבת קודש אחד, בבית הרה״ג ר׳ אברהם יפה״ן. אחרי החיפוש אסרו את הר״מ, יחד עם עשרה בחורים ראשיים שהיו בביתו, ושהיוו אז את הנהלת הישיבה. הם נאשמו בהרבצת תורה ובהשפעה ״שלילית״ על בניהם הצעירים של המושלים הקומוניסטיים מזרע היהודים, בפרט שהרבה מהם נמשכו לישיבה ולמדו שם בפועל ממש. בבית הסוהר עונו הנאסרים בחקירות ודרישות, וביחוד הכבידו שם אכפם על הרה״ג יפה״ן, ודרשו ממנו שימסור להם שמותיהם של מנהלי הישיבות מכל הסביבה של הומל. כן חקרוהו לדעת, מה סוד ההשפעה העזה, הנודעת לישיבה על הנוער היהודי בעיר, וכן תבעו ממנו התחייבות בכתב מראש שאם יצא חוק האוסר קיומה של הישיבה — לא ימשיך בשום פנים ואופן בניהולה ובהחזקתה. אף שעלה בידו להתחמק מהתחייבות חתומה כזאת בנימוקים שונים, הרי את הבחורים הראשיים לא שיחררו ואף העבידום עבודת פרך, וכל בני־העיר יכלו לראותם נושאים קורות וקרשים, ומועסקים בשאר מלאכות, כדין אסירים פוליטיים מסוכנים למדינה.

על אף כל אלה, לא נשברה רוחם של בני הישיבה בקרבם. סדרי הלימוד וההנהגה לא נשתנו. בחורים ראשיים אחדים, שעלה בידם להתחבא ולא השיגתם יד ה״צ׳יקא״, הוסיפו לכוון את דרך החבורות ולהשפיע על רוחם של התלמידים. המאסר של ראש־ישיבה עם טובי בחוריו עשה רושם עצום בעיר. יהודי הומל ראו בזה יד מרשיעי עמנו, מהרסינו ומחריבינו מבני ברית. הוחל בהשתדלות נמרצת והוגשו בקשות חנינה בחתימת ידיהם של פועלים ובעלי מלאכה חרדים רבים. כעבור חודש למאסרם — שוחררו העצורים מבית הכלא, עד לבירור משפטם.

ואולם הנהלת הישיבה נוכחה לדעת, כי אין עתיד לישיבות בתנאי השלטון, וכי במוקדם או במאוחר יסגרו על מסגר את כל הישיבות, הקטנות עם הגדולות, וכי ההשתדלויות שהועילו בעבר לא יועילו כנראה בעתיד. לכן החלו לטכס עצה, כיצד להעביר את הישיבה המרכזית ותלמידיה בחזרה לפולין המדינה.

לשם כך היה הכרח להבריח גבולין, והרב יפה"ן וכן הרב בליאכר עם חבורה של תלמידים ראשיים לא נרתעו מצעד זה, ויצאו בחשאי מהומל למינסק, ומשם לעבר הגבול הפולני. הם החליטו, מטעמים שונים, לרכז את הבחורים שיעבירו מרוסיה — בשתי ערים: בביאליסטוק ובמזריטש, וקבעו שם שתי ישיבות „בית יוסף".

בתקופה ההיא לא היתה דרך אחרת להעברת הישיבות, על תלמידיהן, אלא על ידי הברחת גבולות. גם יחסי פולין־רוסיה וגם גזירות המדינה הסובייטית מנעו כל אפשרות של הגירה ויציאה ברשות השלטונות. אך ישיבות נאווארידוק, ברוסיה ובאוקראינה הסובייטית, כבר היה בזמן ההוא רבות ומטועפות ומפוזרות על פני חבלים נרחבים. הגבולות שבין פולין ורוסיה היו נתונים לשמירה קפדנית, כי היה זה רק כשנה ומחצה אחרי מלחמת רוסיה ופולין, שבה הגיע הצבא האדום עד ווארשה, והצבא הפולני עד קיוב, ועדיין שני השכנים צהובים זה לזה ונוטרים איבה. כל צד חרשד במשנהו ונזהר מפני הסתננות מרגלים וחבלנים והמצב בגבולות מתוח. עם כל רחש־לחש קל, ודריסת רגל ביער, או בשדה — ניתך מיד ברד של יריות מצד אחד לפחות, ולפעמים — משני הצדדים.

כזה היה המצב בגבולות רוסיה־פולין, שעה שראשי ישיבות נאווארידוק החליטו לעקור את הישיבות האלה — על רבותיהן וחמש מאות תלמידיהן — ולהעבירן ממזרח למערב. מכיוון שכמעט כל התלמידים היו ילידי רוסיה ואוקראינה — לא היתה ממשלת פולין מתירה כניסתם למדינה — אפילו לו היתה רוסיה מסכימה לתת להם היתר יציאה. היה איפוא הכרח להתקשר עם מבריחי־גבולות מקצועיים, ומחיר ההברחה היה 5־10 רובלים זהב. היה דרוש סכום גדול בשטרי־כסף של המדינה לרכישת המטבעות הנ"ל, ושליחים יצאו אז למוסקבה לאסוף את הסכום הזה בין נדיבי־עם מאחינו בני ישראל, כשהושגה המטרה, הוחל בהברחת הבחורים ורבותיהם.

הישיבות, שנמצאו בדרום רוסיה ובאוקראינה — אנשיהן הלכו לעבר הגבול הפולני בחבל וולין, באיזור נובגורוד־וולינסק (זוויהל) וסלאוויטא, מצד רוסיה ובאיזור ראוונה ומזריטש־קורין, מצד פולין. הישיבות שבצפון־מערב רוסיה — אנשיהן הלכו הלוך ונסוע לאיזור חבל מינסק, לסביבות קאפוליה וקאידאנוב בצד הרוסי, וסטויפק, ראקווי וראדושקוביץ — בצד הפולני.

וכך היו יוצאות בכל יום ויום חבורות חבורות מהומל למינסק, שבה סודרה ישיבת־מעברה ב„ביהמ"ד של הקצבים", תוך העלמת התנועה וקהלת

האנשים מהשלטונות. ממינסק היו הבחורים עוברים לעיירות שבגבול, בסופי ירחים, כשהלילות אפלים וההליכה בהם בגבול היא פחות מסוכנת. הסדר דומה היה בגבול הדרומי, שאליו היו מגיעים הבחורים מז׳יטומיר וזוויהל. נדידה וגניבת גבולות זו נמשכה כל הקיץ תרפ״ב, עד חנוכה תרפ״ג. לא פעם קרה, שחבורה שלימה נכשלה בדרך, ואולצה לחזור בה, ואף היו מעצרים ומאסרים של חבורות בחורי נאווארידוק על ידי שומרי־הגבול. אף הללו לאחר ריצוי עוונם במאסר, היו חוזרים ומנסים מזלם בעוז ובמסירות נפש, עד שהיה חפצם מצליח בידם, וכך נמשכה ההליכה עד שעברו כולם — עד אחד.

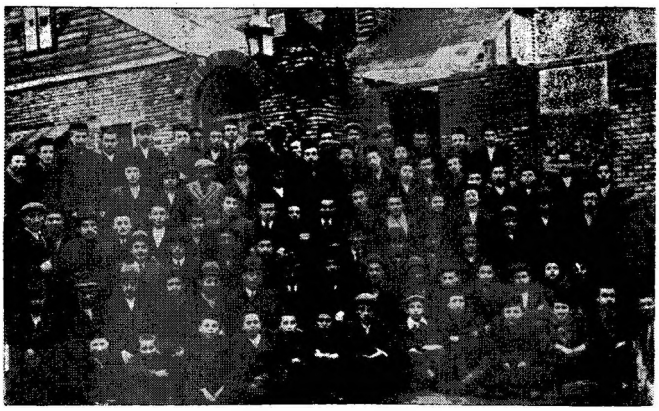
ההליכה כשלעצמה דרשה לא רק אומץ רוחני אלא גם מאמץ גופני ניכר. יש שהיו צריכים לעבור ברגל, בשבילים ובשדות מלאי מהמורות וחתחתים, תוך גישוש וזחילה באפילה, מהלך שלושים ק״מ ויותר בלילה אחד. ולא עוד אלא שהיו צריכים להזדרז ולמהר ולאמץ כל הכוחות בשביל להגיע למקום המבטחים, לעיירה היהודית הראשונה שבצד הגבול הפולני, לפני הנץ השחר ובטרם יאיר היום.

עצם ההחלטה להעביר מרוסיה לפולין מאות בחורים ילידי גלילות רוסיה ואוקראינה, שכל משפחותיהם והנפשות הקרובות להם, הורים ואחים ואחיות, היו דבוקים ומעורים במקומות מושבותיהם — לא היתה קלה כל עיקר. כולם ידעו, שהם הולכים לבלי שוב, וכי מי יודע אם יזכו אי פעם בחיים לראות את בני משפחותיהם היקרים להם ביותר, שהם מניחים מעבר ל״מסך הברזל״ הסובייטי. ואם החליטו להצטרף להולכים — לא עשו זאת אלא למען קידוש שם שמים: מאהבת התורה ומרוב שאיפתם ללמוד וללמד תורה באין מכלים דבר. לא אחד מבין הצעירים האלה עזב את משפחתו בלי אמירת שלום, כי חשש פן יתנגדו הוריו בתוקף להכנית.

אכן, חמש מאות היוצאים הפגינו מסירות נפש אמיתית, שמעטה כמוה בתולדות התפתחות הישיבות בזמן החדש, לפני תקופת השואה הגדולה באירופה. רק המסירות לתורה ולתעודה היא שנסכה עליהם רוח גבורה ואומץ לב, לקחת ביד את מקל־הנדודים וללכת, בלי חת ומורא, לארץ נכריה.

חידוש התנועה והתעצמותה בפולין

כשנסתיימה פרשת הברחת הגבולות, הקשה והמסוכנת, ותלמידי ״בית יוסף״ נתרכזו בשני מקומות התורה החדשים, שראשי תנועת נאווארידוק איוו למשכן לישיבות — בעיר ואם בישראל, ביאליסטוק, ובקהילת מזריטש, ערים, שאוכלוסייתם היא יהודית רובה בכולה — ניגשו מיד לייסד ישיבות חדשות ולהפיץ את תורת המוסר הנאווארידוקית בפולין כולה. בתקופה שבין תרפ״ב לת״ש, במשך שמונה עשרה שנות פעולה ברוכה, לפני קום הצר הצורר

ישיבת „בית יוסף" במזריטש.

לעשות כלייה ביהודי פולין ואירופה, עשתה תנועת נאוואַרידוק גדולות ופיתחה רשת עניפה של ישיבות קטנות וגדולות בכל רחבי הארץ.

ארבע ישיבות גדולות הוקמו אז, ששימשו מרכזים לתנועת נאוואַרידוק בפולין ואלה הן: א) בביאליסטוק, בהנהלת הרה"ג ר' אברהם יפה"ן; ב) במזריטש בהנהלת הרב ר' דוד בליאכר; ג) בוארשה, בהנהלת הרב ר' אברהם זלמנס; ד)בפינסק, בהנהלת הרב ר' שמואל ווינטרויב. מרכז חמישי ונפרד בשל המחיצה המדינית־גיאוגרפית, היה קיים במדינת לאטוויה, בעיר דווינסק, בהנהלת הרב ר' דויד בודניק.

מרכזים אלה היו מייסדים ישיבות כסניפים להם, ועל שום סמיכותם הגיאוגרפית נקראו אלה בשם „סביבות". עם התחלת זמני הלימוד בישיבות, כל ששה חדשים, היו מנהלי המרכזים ביחרים תלמידים מצויינים, שיסעו לעיירות שהמרכז הנידון החליט לקבוע בהן ישיבות קטנות, וייסדו בעיירות אלה את הישיבות החדשות. כל תלמיד שנשלח מהמרכז היה חייב להקדיש שנים־שלושה חדשים בשנה מזמנו לנסיעה ל„סביבה", היינו: לסניף כזה של המרכז, להשמיע שם שיעור, ולנהל את הישיבה הקטנה. כך נתייסדו ונתקיימו כמאה ישיבות „בית יוסף" קטנות ובינוניות, באמצעות ארבעת מרכזי פולין והמרכז שבלאטוויה.

ואלה ישיבות „בית יוסף" והקיבוצים שנוסדו על ידי מרכז הישיבות בביאליסטוק:

1) בילסק פודלאסקי; 2) וויסוקי מאזובייצקי; 3) אוסטרוב מאזובייצקי; 4) לודמיר ווילנסקי; 5) לוצק; 6) פולטוסקי; 7) סוקולקה; 8) ציכאנוביצה;

ישיבה קטנה „בית יוסף" (בקובל) בפולאוה.

9) אוסטרולנה; 10) סטוצ'ין; 11) סוויסלוביץ; 12) פיטריקוב טריבונאלסקי; 13) סויינציאני; 14) סקידל; 15) קאלק; 16) גראייווה; 17) יאדובה; 18) פולאווה; 19) קרינקי; 20) רוזשיץ; 21) מאקובה; 22) פראשניץ; 23) קולומיי; 24) ברודי; 25) ביצ'אץ'; 26) בורשטיין; 27) קוסובה; 28) הורודנקו; 29) סטוטשין; 30) טומאשוב לובלסקי.

מרכז הישיבה דמוריטש יסד וקיים ישיבות אלו:

1) אוסטרובצה; 2) שדליץ; 3) ביאלה פודלאסקה; 4) וולדאווה; 5) לושיץ; 6) פארציב; 7) ז'ליכוב; 8) קוויל; 9) קאלושין; 10) קילץ; 11) כמיילניק; 12) זוולין. 13) לודז'; 14) בילגוריי; 15) ליבאוונה; 16) לובארטוב; 17) שידלובצה; 18) דומאשטיווה; 9) דמבלין; 20) פייסק דלובלין; 21) קונסק (קינצק) 22) סטאשוב; 23) טומאשוב מאזובייצקי.

מרכז הישיבה „בית יוסף" בווארשה ייסד וניהל ישיבות אלה:

1) מלאווה; 2) פלונסק 3) בנדין 4) פאביאניץ; 5) פאליניצה 6) איזביצה קויאווסקה; 7) ווישקובה; 8) נאבואריזוק 9) וולוצלאווק; 10) סאנדומיזש (צוזמיר) 11) וולומין.

מרכז הישיבה „בית יוסף" בפינסק ייסד וקיים ישיבות במקומות אלה:

1) אושמיאנה; 2) איוויה; 3) אולקייניק; 4) וולקוביסק; 5) סמיאטיץ; 6) ראקובה; 7) בראצלאב; 8) גארליץ 9) דומברוביץ; 10) אלכסנדרובה; 11) יאנובה; 12) פרושאני; 13) זאמושץ' 14) זשיטל; 15) ליכווויץ'.

ישיבה קטנה „בית יוסף" בפולטוסק (שנת 1938).

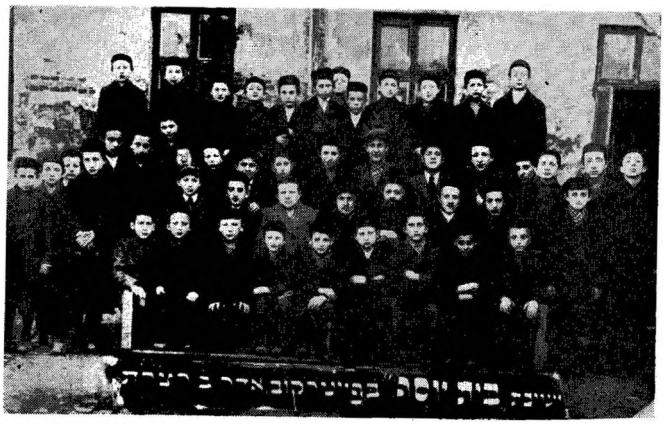
על ידי מרכז הישיבה „בית יוסף" בדווינסק, לאטוויה, נתייסדו ישיבות אלה:

1) ריגה; 2) יעקובשטאט, 3) ליצין; 4) ריזשיצה, 5) ליבאווה (ליבאו) 6) דונקירה.

אף שמרכזי ישיבות „בית יוסף" פעלו בכל חלקי המדינה באופן כמעט עצמאי, הרי המרכז של ישיבת „בית יוסף" בביאליסטוק, תפש מקום בראש, הן מבחינת הכמות והן מבחינת איכות התלמידים, ובזכות אישיותו הדגולה של ראש הישיבה, גאון התורה והמוסר, הרה"ג אברהם יפה"ן, חתנו של הרה"ג ר' יוזל ז"ל. ישיבת „בית יוסף" בביאליסטוק, גדלה משך 18 שנות קיומה, והיתה לאחת הישיבות הגדולות ביותר בעולם, לכבוד ולתפארת לקהילת ביאליסטוק, שמראשית ייסודה בשנת תי"ח (1658), כעיירה "הסמוכה לטיקטין", ועד גידולה לקיהלה עצמאית, בשנת תקנ"ה (1795), נתפתחה לעיר ואם בישראל משך מאה שנים של גידול תעשייתי ומסחרי עצים. בד בבד עם הגידול החמרי, גדלה ביאליסטוק גם כן כמרכז תרבני ירוחני ציבורי יהודי, וקנתה לה שם כעיר שאהבת התורה ואהבת ישראל מרובות בה[1].

עם ראשית ייסודה של ישיבת „בית יוסף" בביאליסטוק קבעה לה הישיבה מקום בבית המדרש הישן בחצר בית הכנסת. על תקרת בית המדרש, המצויירת מעשה־אמן, היה רשום, שבית מדרש זה נבנה בתע"ח (1718). קירות התומה

1) „פנקס ביאליסטוק" — הרשברג, חלק א' עמ' 101.

ישיבת „בית יוסף" בפיטריקוב.

של בית המדרש היו כחומות של מבצר, ובצל קורתו הסתופפו עכשיו נערים ובחורים מצוינים, שגלו מרוסיה לפולין, למקום־תורה חדש. ואמנם, תוך זמן קצר הצליחה ישיבת „בית יוסף" בביאליסטוק לרכז סביבה נוער תורני; תלמידים מצוינים מישיבות שונות באו להתבשם מרוחה הכביר של ישיבת נאווארידוק.

ראש הישיבה, הרב יפה"ן, היה משמיע שיעוריו בכל שני וחמישי, בקיץ — בשעה אחת אחר הצהרים ובחורף — בשעה שמונה בערב. השיעור היה נמשך כשעה. אח"כ היתה הישיבה נחלקת חבורות חבורות, ותלמיד מבוגר מן המצוינים היה חוזר על השיעורים בכל חבורה וחבורה, בתוספת ביאור והסבר, את שיחות המוסר היה ראש הישיבה עורך בליל שבת קודש בביתו, ובמוצאי שבת — באזני כל התלמידים. באמצע השבוע, בליל ד', היה משמיע שיחה מוסרית פרטית, לפני התלמידים המבוגרים בביתו.

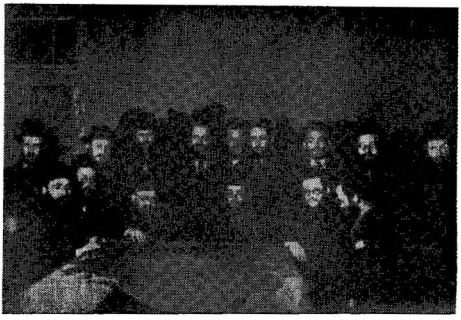
ישיבת „בית יוסף" בביאליסטוק נהייתה תוך תקופת זמן קצרה למקום־ המשכה המרכזי של תנועת „בית יוסף" — כישיבת נאווארידוק בראשיתה ובימי הומל. היו בה למעלה ממאתים תלמידים מכל הגילים, ואף הצעירים שבהם היו מן הלומדים בפני עצמם. מבחינת הצורה הפנימית היתה הישיבה מבוססת על יטוד העלייה בלימוד של התלמיד, פיתוח תפיסתו והבנתו, ורכישת ידיעות בש"ס ובראשונים, עד כדי יכולת לחדש חידושי תורה מקוריים. מן הצד השני, דאגה הישיבה להתפתחות השקפתו המוסרית וגבורת נפשו; הרחבת והעמקת רגשות יראת השמים, שיפור מידותיו הנפשיות של התלמיד, ונטיעת אומץ בלבו — לעמוד נגד זרמי החיים, שהנוער התורני נתקל בהם אחרי עזבו את ספסל הישיבה.

קבוצת תלמידים בישיבת „בית יוסף" דביאליסטוק.

שיתוף גמור זה, של עלייה בתורה ובמוסר כאחד, השתקף בחיי הישיבה בכל עת. אף ההתמדה בלימוד היתה מפליאה מאוד. הסדרים הקבועים היו מתחילים מסדר התפילה, בשעה 8, שהכל היו חייבים להשתתף בו. בשעה 9 כבר היו ספסלי הלימוד מלאים, ואוירו של בית המדרש היה רועש וגועש מקולות ההגים והלומדים בתורה. בשעה 2 אחר־הצהרים היו מפסיקים הלימוד לחצי שעה, לתפילת מנחה וללימוד מוסר. בשעה 2 היה סדר הלימוד מתחדש ונמשך עד שעה 9 בערב, ולאחר מכן — שוב לימוד מוסר ותפילת ערבית. אחרי דיבור של חצי־שעה במוסר, וארוחת ערב, שלא נמשכה אלא כרבע שעה, היה בית המדרש חוזר ומתמלא מהלומדים שהיו לומדים תורה עד שעה 3 בלילה. רבים מן התלמידים היו משכימים קום בבוקר בשעה 6, בשביל ללמוד עיד לפני תפילת השחרית. ההתמדה היתרה הביאה פרי רב בעליית התלמידים בלימוד — כל אחד לפי כשרונותיו. היו בין בחורי הישיבה, שחידושי התורה שלהם נדפסו כבר בימי בחרותם, כמו חיבורו של ר' ישראל יעקב קאניווסקי, „שערי תבונה", המשמש כיום ר"מ דישיבת „בני ברק", ישראל. והיו שהצטיינו הרבה בעבודת המוסר וביראת שמים, והיתה השפעה הדדית מרובה, ועין הנהלת הישיבה פקוחה, לעזור לכל אחד מהתלמידים לעלות במקצוע, שלבו שואף אליו.

הישיבה היתה מאורגנת ועדים־ועדים, שהתנהלו על ידי גדולי התלמידים, שהיו מצויינים בחינוך ובעבודת המוסר. בין אלה היו בתקופה הראשונה: הבחור ר' ניסן רוזאנקר, הוא הרב ר' ניסן פוטאשינסקי, חתנו של הרה"ג ר' אלתר שמואליביץ ז"ל, שהיה אחר כך ממנהלי הישיבה, ונספח עם הטבח בישיבת בירזש, הי"ד; הבחור ר' אייזיק גראיבסקי, אח"כ אב"ד דנאריווקה, הי"ד; הבחור ר' אהרן אוגולניק, המכונה ר' אהרן קאמייר, אחר כך מנהל רוחני של ישיבת

„כולל" בישיבת ביאליסטוק, 1938.

„בית יוסף" באוסטרובה, שנספח בוילנא, בתש"א, הי"ד; הבחור ר' יעקב זלדין, המכונה מוזירר, מנהל רוחני של ישיבת „בית יוסף" בלוצק, שנהרג עם חיסול גיטו ווילנא, בתש"ג, הי"ד. יעל כולם הצטיין בהשפעתו הגדולה להפליא הרב ר' יצחק אלחנן ואלדשאן, המכונה שירישבר, אישיות אצילה ומעיין הנובע, המפכה תמיד רעיונות מוסריים עמוקים וחריפים, שהיה אחר כך למנהל ישיבת „בית יוסף" באוסטרובצה ו„אהל תורה" בבאראנוביץ, ונהרג על ידי הנאצים בקופישוק דליטא, בתש"א, הי"ד. ראש הועד, שהיה מחנכה של החבורה, היה שם לב לפרט המסוגל הנוטה למוסר, לקרבו ולהשפיע עליו בדרך החינוך וההדרכה. החינוך היה מתבטא:

א) בעבודה עיונית במוסר, ברכישת ידיעות בראשונים. בחובת הלבבות, ברמב"ם וברבינו יונה, במפרשי המקרא הראשונים באבן עזרא וברמב"ן, וכן בלימוד מעמיק ורחב במדרשים.

ב) בשטח המידות, הפרישות, זיכוך המחשבה, חסד, ביטול ענייני הכבוד והגאווה, חינוך בבטחון.

ג) לעבודה המיוחדת שהיתה נעשית בלימוד המוסר בהתפעלות, ובעבודת התפילה בהתלהבות וברגש.

בשטח ההתפתחות העיונית היה לעזר גדול „הדיבור במוסר", מצד החניך, בכל אסיפה של הועד, וכן דיבור החברים הקבוע בסדר־הישיבה בכל יום, שנתפרסם בכינויו „בורסה דנאווארידוק" (נאווארידאָקער בירזשע).

פרק מיוחד בעבודת המוסר, היתה שיטת ניהול החשבון על ידי העובד במוסר בדבר מעשיו ופעולותיו בכל יום. בשביל להרגיל עצמו בכך היה העובד מנהל פנקס מיוחד, שהיה רושם בו לעצמו קצת פעולותיו בין אדם לחבירו,

קבוצת בחורים בישיבת „בית יוסף" בביאליסטוק.

ופעולותיו שבין אדם למקום, ובזה היה רושם לעצמו תיאור ממהלך־היום שלו. פעמיים בשבוע היו היחידים חברי הועד מתוועדים יחדיו לבירור מעשיהם, והיו מציעים פעולה אחת לדוגמא ולמופת, ומנתחים ומבררים את הפעולה הנידונה ומתווכחים ביניהם על כוחות הנפש שנתגלו באותה פעולה, וכיצד היתה פעולה זו צריכה להיעשות בשלימות, ומה החסיר בה מי שעשאה, למען ידע איך לעשות בעתיד ולתקן מה שהחסיר.

עבודה חינוכית רגילה זו נמשכה כל השנה, אך היו במשך השנה תקופות מיוחדות לעבודה מוסרית, שהיו קשורות בחגים ובמשמעותם. למשל, בימי חג החנוכה היו מקדישים את תשומת הלב לתקופת החשמונאים, והיו מנתחים אומץ רוחם ומסירותם ועמידתם של המכבים על נפש קדשי האומה. וכל אחד היה משווה השוואה לתקופת ההווה בחיי האומה והפרט, ומעמיק להסיק מסקנות לגבי חינוכו ואורח־חייו הוא, כיצד לעלות ולהתעלות לאותה מדרגה עליונה. בימים ההם, היו כל בני הישיבה ביעדים, ו„בדיבור החברים" ובשיחות המוסר הכלליות, דנים בעניין החשמונאים ומשמעותו.

בין חנוכה לפורים עסקו בעבודת המוסר במידת הבטחון, היינו: ביסודות האמונה יחד עם מעשים ממשיים, שישרישו בלב היחיד את מידת הבטחון בבורא עולם.

אחרי הפורים היתה תקופה קבועה של „בדידות" — היינו: בעצם התקופה המקובלת כתקופת חופש היו בני הישיבה יוצאים לעיירות בסביבת ביאליסטוק

חבורות־חבורות ומתבודדים בסביבה הפיוטית של העיירות בימי האביב. ובמשך החודש היו מכשירים עצמם להתעמק בהסתכלות בסוד החיים ולחזק את השאיפה לעלייה רוחנית. ימי „הבדידות" האלה נשארו תמיד חרותים על לוח לבם של כל משתתפי החבורות כרושם עז בל־יימחה, זכר לימי אושר ורוממות רוח. רבני העיירות האלה היו שולחים לא פעם מכתבי תודה והוקרה להנהלת הישיבה, על שניתנה להם בזה ההזדמנות הנדירה להשתעשע בדברי תורה עם תלמידי חכמים מובהקים אלה.

בימים של ערב חג השבועות, מר״ח סיון ואילך, היו עוסקים בועדי־המוסר בתקופת קבלת התורה ובמעמד הר סיני. בשיחות המוסר היו מדגישים את הצורך וההכרח של זיכוך הנפש וטיהורה, בשביל לזכות לגילוי המעמד האלוקי ולקבלת תורה מסיני, וכן את חובת ההתמסרות ללא תנאי לציווּי התורה, במובן של נעשה קודם לנשמע. שלושת ימי ההגבלה היו משמשים לחינוך מעשי בפרישות, על ידי זהירות קיצונית בדיבור ובהסתכלות. לימוד המוסר בהתפעלות ועלייה לעולם האצילות על ידי הרינה והתפילה. ביום של ערב החג היתה כל הישיבה מתייחדת חבורות־חבורות בבדידות בעיירות הסמוכות, לקבל את החג בקדושה ובטהרה.

תקופת אלול, שכבר היתה נהוגה מאת אבי בעלי המוסר, ר׳ ישראל מסאלאנט, היתה ראשונה במעלה בכל תקופות עבודת המוסר שבכל השנה. רעיון התשובה, שהיה מרחף באוירה של הישיבה, היה מזדכך בכל הבהירות, באופן שלא היה מקום לתחליף כלשהו לתשובה, של חרטה וקבלה סתמית, אלא כל אחד ואחד היה מברר לעצמו את מקום העבירה, או המפריע העצמי שבו, בשביל למנוע הפרת קבלתו על ידי מפריעיו. בפי כולם היתה שגורה סיסמת הרמב״ם בהלכות תשובה, כי תשובה היא, ש„יעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם", ואחרי ירח אלול הרגישו כולם כאילו נתחדשו בפועל ממש, וכדברי רבנו יונה, שאחרי התשובה „צריכין להיות כקטן שנולד".

סדרים דומים היו מתנהלים ביתר ששים הישיבות הקטנות והגדולות של תנועת נאווארידוק, על 4000 תלמידיהן. אמנם, ישיבת ביאליסטוק היתה הגדולה והנכבדה שבהן ולפי עדותו של ד״ר מ. ווישניצר, שביקר בישיבה זו בשנת 1932, אף מצבה החמרי היה פחות קשה מאשר במקומות אחרים במדינת פולין, כגון למשל, בווארשה. בזמן ביקורו אף הוחל בבנית הבית החדש של הישיבה, ואף כי לא היו אז אלא שכבות אחדות של לבנים מונחות במגרש, היו הבחורים מלאים בטחון, כי „יבוא יום וייגמר הבניין".

ואמנם, הישיבה קיבלה תמיכות ממוסדות שונים בארצות הברית ובפרט מקרן חבקין, והבנין הושלם. באגרת לד״ר ווישניצר מאת הרה״ג אברהם יפה׳ן בעניין התמיכה הנחוצה מקרן הישיבות של חאבקין להשלמת הבניין (המכתב הוא מי״ג כסליו תרצ״ט) נאמר בין השאר:

„מאז ביקר בישיבתנו הקדושה... נתווספו ספסלים בביהמ״ד, בניין הישיבה המתנוסס לתפארת בשכלולו והדרו כמעט שגמר. רוב התלמידים, שהמה מערי הפרעות, עומדים בעוז ובאומץ נגד כל המפריעים ועוסקים בתורה ודעת ויר״א... אך הבניין דורש סכום גדול, ובכן מובן גודל סבלם של הת״ח בני הישיבה שהוא למעלה מנשוא, ה׳ ירחם״.

ד״ר ווישניצר מעיר, כי בשנה ההיא היו בישיבת „בית יוסף״ בביאליסטוק 320 תלמיד בגיל 15־28 שנה, וכולם נתמכו על ידי הנהלת הישיבה. מן התקציב הכולל של 115,200 זהובים לשנת 1939 הקציבה ההנהלה בשביל תלמידי הישיבה את חלק הארי — 86,300 זהוב לצרכי דיור, מזונות, ריפוי וכו׳.

כשביקר ד״ר מ. ווישניצר בישיבת „בית יוסף״ בווארשה, בשנת 1932, מצא, כי מצבה החמרי הוא בכל רע: התלמידים למדו בבית המדרש הישן, ברחוב פראנציישקאנסקה 11, ואילו ראש הישיבה ומנהלה, הרב אברהם צבי זלמנס, היה גר ברחוב סאפיזשינסקה 3, ושם נמצאה גם לשכת המזכירות של הישיבה. ראשיתה של ישיבה זו, ברוסטוב ע״נ דון, בשנת 1917. משם הגיע ראש הישיבה, הרב אברהם צבי זלמנס, ותלמידיו, אחרי כמה גלגולי דרכים והברחת גבולות, בשנת 1922, לווארשה, בירת פולין. בווארשה התקיימה הישיבה בתנאים קשים מאוד, עד פרוץ מלחמת העולם השניה. דירות וחדרים בשביל התלמידים לא היו שם בנמצא כלל, והם היו ישנים בבית המדרש על הספסלים, או שהיו נשכרים כשומרי לילה בבתי מסחר של יהודי ווארשה. את מזונותיהם קיבלו בצורת תמיכות ותרומות מיהודי העיר. והואיל והמצב החמרי של יהודי העיר היה הולך ורע בשנות השלשים, השתקף דבר זה גם בירידת התמיכה לתלמידי ישיבה זו, כלישיבות אחרות. לשאלה ששאל אז את הרב זלמנס מה תקציבה של הישיבה, השיב: „מחצית התקציב אנו חסרים, כלומר: התלמידים סובלים ואין להם לא דירה מתאימה ולא אכילה מספקת, כדי רבע מהתקציב הדרוש אנו מקבלים בתמיכות נדיבים, ולרבע האחרון — ידאג השי״ת...״

ישיבת פינסק — ראשית ייסודה על ידי ר׳ יוסף יוזל הורביץ ז״ל, אבי התנועה ומחנכה, בבארדיצ׳ב. הוא מסר את הנהלתה לתלמידו הרב שמואל ווינטרויב. בתחילת שנות העשרים הועתקה הישיבה לפינסק, תוך סכנה ומסירות נפש רבה של כל התלמידים ורבותיהם. בשנת 1938 למדו בישיבת פינסק 200 תלמידים מכל קצוי פולין וכן מגולי רוסיה, בגיל 15־30 שנה. בהנהלת הישיבה השתתפו שני ראשי ישיבה, שני משגיחים, מנהל גשמי ומזכיר. המצב הכספי היה קשה. לעומת הכנסה של 61,000 זהוב היתה ההוצאה לשנה — 79,000 זהוב. מנהל הישיבה, ר׳ שמואל ווינטרויב, ששימש ג״כ באיצטלת הרבנות של קארלין, כתב לד״ר מ. ווישניצר בכ״ד תמוז, תרצ״ט:

„הננו להודיעך, שכבר אנו חושבים לגמור את הבנין הנהדר בקיץ הזה, בכי טוב. כי השגנו מאיש אמיד אחד מפה, שהניח צוואה עבור ישיבתנו סך

ארבעת אלפים זהובים, ובזה אנו ניגשים עכשיו לגמור. לכן אנו מבקשים מכב' לסייע לנו בתמיכה הגונה, שנוכל לגמור, כי כשל כוח הסבל, וזמן ועידן לבחורים התלמידים שיהא להם מקום מנוחה ולא יצטרכו להיות גולים, נעים ונדים".

אכן, בעוד חדשים ספורים פרצה האיומה במלחמות, ונחרבו ישיבת „בית יוסף" בעיר פינסק והישיבות הקטנות שנסתעפו ברשת נרחבה מהסביבה. כמה מהתלמידים ברחו על נפשם והגיעו לארץ ישראל, יחד עם רבם, הרב ווינטרויב ושם נכנסו לישיבת „בית יוסף" בתל־אביב.

ישיבת „בית יוסף" במזריטש מוצאה מקיוב. היא הועברה למזריטש בשנת 1922, כיתר ישיבות „בית יוסף", שהועתקו מרוסיה ומאוקראינה הסובייטית לפולין. (על מצב הרוחות בקיוב בישיבה אז, ראה: „קול קורא", הוצאת האגודה, ירושלים תש"ז, גל' ל"א ול"ב). הרב בליאכר, מנהלה של הישיבה, ארגן במזריטש מועצה של בעלי בתים שתמכו בה, ובראשם העסקן י. טוש. ניגשו לבניית בית מעון לתלמידים, עם חדר תבשיל וחדר אוכל. אף שכבר הוחל בבנייה — אי אפשר היה להמשיך בה מחוסר כסף.

באדר, תרצ"ט, מעיד ד"ר ווישניצר, היה מצבה של הישיבה „בית יוסף" במזריטש, בכל רע. למדו בה אז 250 תלמיד, והיו לה שני ראשי ישיבה, משגיח ועוד. הגרעון בתקציב עלה על 23.000 זהובים פולנים, ומוצא לכסף אין. פרצה המלחמה העולמית השניה, וישיבת מזריטש, שלא זכתה לראות בגמר בניינה, נעקרה כליל עם שואת בית ישראל בפולין.

שונה במקצת מראשיתן של ישיבות „בית יוסף" בפולין היתה ראשיתה של ישיבת „בית יוסף" בלאטוויה. ישיבה זו הוקמה בשנת 1930, היינו: לאחר שישיבות נאוואירדוק שברוסיה ובאוקראינה כבר הועתקו לפולין, ואף נתבססו במרכזיהן כשמונה שנים. יוזם הישיבה בדווינסק היה הרה"ג ר' דוד בודניק, ראש ישיבה ועסקן חרוץ מאוד. הוא שיכנע את אנשי הג'וינט באירופה, בדבר נחיצותה של ישיבה זו בלאטוויה, והם לא מנעו תמיכתם — כפי שמעיד ד"ר מ. ווישניצר. הוא דאג להקמת בניין מיוחד לישיבה, ובדו"ח ששלח ללשכת קרן הישיבות של חאבקין, לידי ד"ר מ. ווישניצר, שהקציבה מאה לי"ש למטרת הבנין, נאמר, בין השאר:

„רוב התלמידים הם נערים בני לאטוויה, שגמרו בתי ספר עממיים, ומקצתם — אף תיכוניים. בפנימיה של הישיבה מוחזקים שבעים תלמיד על חשבונה של הנהלת הישיבה. כשהושלמו סדרי הישיבה בדווינסק, נפתחה ישיבה קטנה גם בריגה, בירת לאטוויה, ובעוד מקומות (ראה לעיל, רשימת הישיבות „בית יוסף" בלאטוויה). בסך הכל למדו בשש הישיבות של „בית יוסף" בלאטוויה, בתחילת שנת 1939, 280 תלמיד, בגיל 13 עד 28 שנה. לרב בודניק, שניהל את מרכז הישיבות „בית יוסף" בדווינסק, היו תכניות נרחבות לחיזוק התורה בלאטוויה, אך לדאבון הלב הקדימהו חורבן יהדות אירופה.

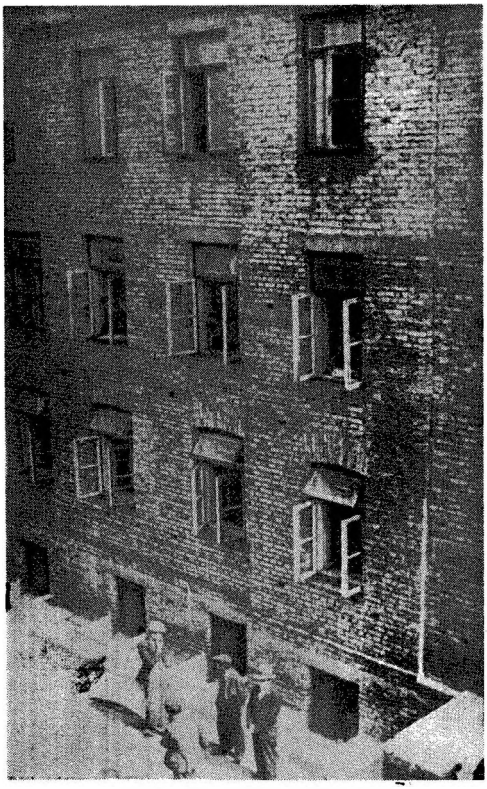
השפעתן של ישיבות „בית יוסף" על קהלות ישראל בפולין

אף שלפני החורבן לא עלה מספר תלמידי ישיבות נאווארידוק בפולין על 4000, אין למדוד את השפעתה של התנועה על חיי הקהילות היהודיות בפולין במספר זה בלבד. כאמור, לא הפכה תנועת המוסר דנאווארידוק לתנועה המונית במלוא מובן המלה, כגון תנועת החסידות בתקופות מסויימות בדברי ימי ישראל, וכתנועות אחרות שפשטו בעם. לפי עצם טיבה — היתה זו תנועה של בחירים, ששאפו לעלות במדרגות השלימות בתורה ובמוסר, בחיים ובהתנהגות, ולאו כל אדם זוכה. אף הפרישה מהבלי העולם הזה ו„ביטול היש" ושימת הדגש על היחיד ולא על החבורה, ועל תקנת נפש היחיד דרך עליית הציבור כולו — לא היתה בה משום דחיפה ליצירת תנועה של מאות אלפים. אך אין ספק, שהמופת החי של בני נאווארידוק, אורח חייהם, התלהבותם ומסירות־נפשם, משכו אליהם את תשומת הלב הכללית של יהודי פולין ועוררו השתאות ולפעמים אף הערצה. עוד יותר מאשר בחלקי פולין החסידית היתה נדירה ההתלהבות של אנשי המוסר בליטא הפולנית ובנפות הספר, שבהן לא היתה יד החסידות שולטת. היסטוריונה של ביאליסטוק א"ש הרשברג, למשל, מעיר כך ב„פנקס ביאליסטוק" על ישיבת נאווארידוק שבעיר ותלמידיה [1]:

... „לכתחילה התייחסה ביאליסטוק (היהודית) אליהם באי־אמון, בשל קיצוניותם בהתנהגות הדתית ובשל הופעתם החיצונית המוזרה. אבל לבסוף רכשו לבה של היהדות החרדית, בזכות כנותם, תמימותם ורצינותם. עד מהרה הוציאה הישיבה מבין שורותיה עסקנים חרדים לעיר ואפילו העמידה מתוכה פרנס לקהל, שנבחר מרשימת „שומרי שבת". למרות המצב הכספי הדחוק פיתחו ראשי הישיבה ותלמידיה פעולה עירנית ונמרצת, ובתמיכת מוסדות חו"ל אף ניגשו לבניית בנין לישיבה... ביום י"ז כסליו, הוא יום פטירתו של ר' יוזל רבם, היו לומדים פרקי משניות, ומדברים בענייני מוסר, ומספרים זה לזה על מעשיו הטובים, המשמשים עיקר גדול בשיטת המוסר שלו. תפילתם בהתלהבות מרובה, כמעט בהתפשטות הגשמיות, ובקולות וברקים, בוקעי רקיעים. בעצם ישיבת נאווארידוק היא כעין ריאקציה ופעולה־שכנגד כלפי ישיבות ליטא האחרות, שאצלן העיקר הוא הלימוד היבש של תלמוד ושולחן ערוך, מתוך המגמה לפתח אצל התלמידים בעיקר את חריפות השכל, אבל לאו דווקא לעורר בהם רגשות לב, או לפתח בהם מחשבה־שבלב על מוסר ומידות, זו האתיקה, שהיא, לאמיתו של דבר, המטרה העיקרית של לימוד התורה אצל היהודים, מאז ומעולם".

ואכן, בעיר יהודית כביאליסטוק ניכרה השפעת נאווארידוק במשך הזמן יותר ויותר. בתקופת שמונה עשרה שנות קיומה של הישיבה, עברו ונתחנכו בה תלמידים לאלפים. ואף שרובם באו ממרחקים, או מעיירות הסביבה, הרי

1) „פנקס ביאליסטוק", ספר שני, עמ' 335־339, (באידיש) ניו־יורק, 1950.

בנין ישיבת „בית יוסף" בבּיאַליסטוק.

בית־התמחוי של ישיבת „בית יוסף" בביאליסטוק.

כמה מן המשפחות המיוחסות שבעיר נשתדכו עם בחורי הישיבה, ואוהדיה של ישיבת „בית יוסף" הלכו ורבו משנה לשנה. מבית המדרש הישן בחצר בית הכנסת הועברה הישיבה לביהמ"ד דחאנייקס, ברח' ירוזאלימסקי 8, ולבסוף הוקם, ברח' סוסנובה 30, הבניין ההדש של הישיבה, היכל מפואר בן ג' קומות, ובו פנימיה נאה לתלמידים ואולמים מרווחים.

מישיבה זו יצאו כמה רבנים וגדולי תורה, בעלי בתים יראים ושלמים ומחנכים מסורים. מלמדי התורה ומרצי שיעור בהלכה ובש"ס בבתי המדרשות של העיר היו רובם בני ישיבת נאווארידוק, וככל שנתקרבו בני הישיבה לעדה המקומית, כן היסיפו לרכוש אהדתם והערכתם השלמה. מבין בעלי־הבתים הפעילים שבעיר, שתרמו לבניין הישיבה היו האחים ציטרון, אליעזר קאנטורוביץ ז"ל, חיים לייב סולקיס ויצחק רוגובסקי, ועוד כמה מנכבדי העיר, עם רבניה וגדוליה ובראשם הגאב"ד ר' דויד פאיאנס ז"ל.

פעולות ההשתתפות בהחזקת הישיבות ובמידת מה אף בהקמת בנייניהן, שהצטיינו בהן טובי החרדים שבקהילות ישראל בפולין לפני השואה, לא הרחיקו כי אם קרבו לב יהודי פולין לאותה תנועה של מוסר ומידות ועבודת השם במסירות נפש ובדביקות. לעומת התחלת נאווארידוק הצנועה בראשיתה, היו לתנועת נאווארידוק ברוסיה ובאוקראינה בימי המהפכה שלושים ישיבות, והן עמדו בעצם לבלובן עם פרוץ המהפיכה הבולשביסטית, שאלמלא היא היו משגשגות והולכות ומכות שרשים. ובסוף שנות השלושים הפכה תנועת נאווארידוק בפולין לתנועה המקיפה ששים ישיבות. אף כאן הפסיקו מסבות הזמן האיומות תהליך

עצום של גידול אורגני והתפתחות דינאמית. בית ישראל הוכה מכה קשה, אשר מי יודע אם יירפא ממנה, אך ריווח והצלה פורתא עמדו ללומדי התורה ולתנועת „בית יוסף" מניצני גידולם של ישיבות „בית יוסף" בישראל ובאמריקה. ראוי לציין, כי ניצנים ראשונים אלה קדמו כמה שנים לפני תקופת השואה.

ראשית „בית יוסף" בארץ ישראל

עוד בשנת תרפ"ט (1929) יצא הרב אברהם יפה"ן, יחד עם הרב ר' הלל ויטקינד וחבורת בחירי הישיבות, לארץ ישראל. הם באו לפי הזמנת הרה"ג ר' יוסף צבי הלוי אב"ד יפו-ת"א, והרה"ג ר' אהרון הכהן, חתנו של ה„חפץ חיים". מטרתם היתה: ייסוד ישיבות „בית יוסף" בארץ. האורחים ייסדו אז את ישיבת „בית יוסף" בתל אביב. במשך הזמן באו לישיבה חבורות בחורים מצויינים מישיבות ביאליסטוק, מזריטש, ווארשה ונאווארידוק. חבורות אלה פשטו בארץ ואף ייסדו ישיבות בנקודות שונות — בירושלים, בחיפה, בחדרה, ברחובות ובבני-ברק. אכן, היה זה צעד חשוב: הנחת היסוד לתנועת „בית יוסף" בארצנו הקדושה.

עם גידולן של ישיבות „בית יוסף" בפולין ובלאטוויה, ועם הסתעפותן היתרה, הורגש הצורך הגובר והולך לכנס את הפזורים לאסיפות גדולות ולברר שאלות, העומדות ברומו של עולם הישיבות ואף לקבל החלטות מסוימות. האסיפות נערכו תמיד באחד ממרכזי הישיבות — בביאליסטוק, במזריטש או בווארשה, לפי תור. אסיפה כללית כזאת היתה נמשכת כשבוע ימים, והיו משתתפים בה ראשי המנהלים, חברי ההנהלות ובאי כוחן של החבורות הראשיות. היו דנים בענייני עבודת עצמו ובענייני זיכוי הרבים, והאסיפות היו משמשות מקור חיזוק והתרוממות הרוח לכל ישיבות „בית יוסף", למרכזים ול„סביבות" כאחד, אף היו מלכדות אותם בעבודתם ומסייעות לשגשוגם.

נמסור כאן תוכנה של דו"ח, שפירסם ועה"פ שנבחר באחת האסיפות האלה שבה נסקרת פעולתה ונמסרות ההחלטות שנתקבלו באסיפה. הסקירה אופיינית למהלך האסיפות ההן והיא נותנת מושג ברור על רוחן ומגמתן. בדו"ח נאמר:

„האסיפה הרוחנית הארבע-עשרה בכלל, והשמינית לפולניה, מכל ישיבות נאוואריזוק „בית יוסף", נתקיימה בחורף תרצ"ג בימים ט"ז-כ"א שבט, בביאליסטוק, בהשתתפות ראשי המנהלים וצירים. ראשי ישיבות ומנהלים מישיבות גדולות וקטנות. כמו כן היו צירים מחבורות ששים איש בערך, מלבד צירי ביאליסטוק, וביחד — כמאה איש כ"י.

עבודת האסיפה נחלקת לשלשה ראשים:

א) הרמת הרוח וחיזוק היסודות הכלליים.

ב) חיזוק החבורות ועבודה עצמית.

ג) הרמת הרוח של זיכוי הרבים וחיזוק ההתאגדות ועוד. מבין החידושים כדאי לזכור לשבח מה שנרשמו מן היסודות ה„נאווארידוקואים", אשר עליהם „בית יוסף" נשען, ומי המה הראויים להיקרא בשם הנ"ל, ושלא יהי הדבר ח"ו כהפקר".

הועד הפועל, שנבחר לביצוע החלטות האסיפה, מוסר את תוכן ההחלטות:

1) **בענינים כלליים**:

א. הוחלט שהישיבות ובני הישיבות, אשר בשם „בית יוסף" נקראים, מחוייבים לעמוד על ג' יסודות דלקמן, והם:

א) ללמוד מוסר מדי יום ביומו.

ב) להיות תמיד בהתקשרות לחבורה. ועד בכל שבוע ושבוע, ופעמים אחדות בשבוע — שיחת חברי החבורה בענייני היראה והמוסר.

ג) לקחת חבל בעבודת זיכוי הרבים, לנסוע פעם בשנה למשך זמן ידוע, כפי שיסודר ויוטל עליו.

ב. סדר הלימוד לישיבות הגדולות.

א) סדר ראשון — משעה 10 — 3, אחר כך חצי שעה מוסר ומנחה. סדר שני — משעה 5 — 9 ואחר כך חצי שעה מוסר ומעריב. אחר מעריב — לדבר חצי שעה בההנהגות היום, כמבואר ברבנו יונה זצ"ל.

ב) מן הנכון ללמוד כל שנים ביחד.

ג) צריכים ליחד שעה אחת ביום להגדת שיעור ופלפול החברים.

ד) כל אחד מחויב ללמוד בכל יום הלכות אורח חיים.

ה) להגדיל ה„עזרת תורה" ולקנות הספרים הנחוצים.

ג. אם אחד לא יעמוד תחת רשות ההנהלה כמו בהנהגת לימוד אחר, או במקום אחר, או „אי ציות" — לא יקורב ע"י בני הישיבה ומכש"כ שלא יכבדוהו בפומבי. וכן מי שיסדר ישיבה בלי הסכמת המרכז — בודאי שאין לו רשות ליטול שם ישיבת „בית יוסף".

ד. אסיפה כללית צריכה להיקרא פעם בשנתיים, כל פעם במקום אחר, כפי שיסודר מצד ההנהלה הראשית.

ה. נבחר ועד הפועל לשמירת קיום החלטות האסיפה; מזכיר כללי, ושנים חברים מכל ישיבה גדולה וחבר אחד מהסניפים.

2) **עניני חיזוק עבודת עצמו.**

א) החלט שיתקיים „כולל זמני" בעד האברכים מכל המרכזים והסביבות, כפי שיסודר.

ב) הכולל מחוייב להתקיים שני חדשים בשנה, חודש בכל זמן, בכל פעם במקום אחר מהמרכזים.

ג) כל אברך מחוייב להיות לא פחות משני שבועות בהכולל, כפי שיסודר ובזמן שיקרא לזה. ההתועדות הראשונה תתקיים מט"ו סיון שנה זו.

הערה: החלט, שכל אחד צריך להיות יום אחד בשביע מוקדש לעבודה, או כל יום עשירי קודש. ובאותו יום צריך להיות איזה שעות רצופות בבדידות למוסר ולמחשבה ודיבור ועוד.

ד) טוב שיתאספו יחידים בועדים ממקומות אחדים למקום אחד לעבוד ביחד, לא פחות מחודש ימים.

הערה: על הועד הפועל המקומי הוטלה ההתחייבות להשתדל ולהוציא לפועל תקנה זו.

ה) טוב שיהיה לכל אחד חבר נאמן לעבודה שיגלה לו מצפוני לבו.

ו) בנוגע להתסתחות הישיבות בדרך אדמו"ר זצ"ל, החלט להחיות את הרוח של לימוד ספרי אדמו"ר זצ"ל והבנתם, ונחלקו הספרים לפי חדשי השנה, ובכל המקומות מחוייבים ללמוד בכל חודש הספר הקבוע לאותו חודש.

סדר הספרים לפי החדשים:

חודש תשרי: תקופת עולם; חשוון: תקון המדות; כסליו — בירור המדות; טבת: ובחרת בחיים; שבט: דרכי הבטחון; אדר: יראה ואהבה; ניסן: בקשת השלמות; אייר: דרכי החיים; סיון: נקודת האמת; תמוז: חשבון הצדק; מנחם אב: מזכה הרבים; אלול: דרכי התשובה.

ז) לתועלת הנ"ל החלט, שיהי' לכל אחד שעה ביום, שיהיה בחשבון על מעשיו ושיהיה לו פנקס מיוחד לכתיבה בזה.

הערה: מן הנכון שיסודרו בכל מקום שיחות חברותיות בבירור ספרי אדמו"ר זצ"ל.

3) **עניני זיכוי הרבים:**

א) אחד מעיקרי התוצאות להחיות את הרוח של בניין ישיבות חדשות.

הערה: טוב שיתייסד בכל מקום ועד התנדבות ליסוד ישיבות.

ב) על פי ההוראות הנ"ל מחוייב כל אחד ליקח חבל בנסיעות להסביבות.

ג) לעשות תקופה מיוחדה ברוח של זיכוי הרבים ולקבוע בלבות המבקשים עיקר זה.

ד) להשתדל שתהיה העבודה הגשמית נובעת או מתלווה בתועלת ריחנית, דהיינו: למסור העבודה לאלו שתהיה להם תועלת מוסרית, וכן לייסד ועדי הטבה, וכדומה.

ה) על כל עובד ברבים להשתדל להכיר פנימיות נפש מי שעובד עמו, לדעת מצפונו ונסיונותיו וכדומה.

ו) לייסד בכל מרכז ועד חנוך שישתתפו בו אפילו אלו שאינם עושים ועד.

ז) על עושי הועדים לסייע בשילוח להסביבות.

ח) לעשות ועד מאוחד (מעין ועד הפועל הראשי) מכל ישיבות נאווארידוק, שישאו האחריות הכללית, ועליהם לפנות אליו בכל עת.

הערה: פרטי ואופני הועד יסודרו על ידי ההנהלה הראשית.

ט) שיהי לכל עובד ברבים יחיד מסויים שעובד עמו.

4) תקנות הסביבות

א) יסוד גדול, שכל המקומות בקטן כגדול תהיה להם הצורה הנאווארודקאית.

הערה: נבחרה ועדה מיוחדת לסדר הסדרים וההנהגה המוסרית המחוייבת להיות אף במקום היותר קטן.

ב) עפ"י ההכרעה סדרי הישיבות הקטנות הם:

1) בכל מקום מוכרח להיות מניין מיוחד לתפילה.

2) בכל מקום, אף בהיותר קטן, צריך להיות מן הסדר חצי שעה ביום ללימוד המוסר.

הערה: במקומות הגדולים יש להוסיף מעט — עד שעה.

3) בשיעורים הראשיים צריכים להיות ועדים להנהגה המוסרית.

4) בעד המחלקות הגבוהות, מלבד השיעור היומי, צריכים ללמוד ספרי פלפול והבנה, לתועלת התפתחות כשרונותיהם, כמו „קצות החשן", „אבני מלואים", „שב שמעתתי", ועוד.

5) במקומות הגדולים צריך לסדר הדיבור במוסר בכל יום, ובמקומות הקטנים — לא פחות מפעמיים בשבוע.

6) בכל מקום — על המנהל או הר"מ לדבר שיחה כללית ביום שבת קודש, לפני כל בני הישיבה.

7) לעשות בחינה לא פחות מפעם בשני חדשים על ידי המחזקים.

ג) לסדר בהסביבות בחינות של מיסר.

ד) יסוד גדול, שבכל מקום מחייבים להיות ועדים של עבודת המוסר.

ה) לחנך הצעירים בענייני הטבה ודרך ארץ.

ו) בכל העתונים (הקטוגראפים) ליתן מקום בעד הסביבות, לידיעות ופעולות טובות וכדומה, ועל כל הסביבה לשלוח דו"ח קצר מן העבודה, ההנהגה והרוח הכללי.

ז) יסוד גדול, שיהיו בכל מקום מצויים ספרי מוסר.

בין ההחלטות הכלליות ראוי להזכיר את ההחלטה של אותה אסיפה לכנס בעתיד אסיפה מחוזית של כל מרכז ומרכז של ישיבות „בית יוסף". האחריות היא על המרכז — והמטרה: „חיזוק והתאגדות ברוח"[1].

כוללים זמניים

מלבד האסיפות הכלליות, שהיו מתקיימות תוך השתתפות מכל המקומות, נתקיימו כוללים זמניים בייחוד עבור האברכים שהיו מתרבים משנה לשנה. חברי הכולל הזמני, הן אברכים מנהלי ישיבות והן אברכים המסודרים ביחידות, כל אברך חייב היה לשהות לפחות שני שבועות בכולל זמני, בכל פעם. בשביל הכולל הזמני נקבעו סדרים מיוחדים, והוא היה מתקיים בכל פעם במקום אחר, פעם — בשדליץ ופעם באוסטרוב מאזובייצק, פעם במזריטש ופעם בביאליסטוק. הכולל הזמני היה כולו נתון לריכוז רוחני בתורה ובמוסר. בסופו היו מתקבלות החלטות פרטיות עבור המשתתפים בו. להלן נביא, לדוגמא, כמה החלטות וגדרים שנתקבלו בכולל הזמני שנתקיים בביאליסטוק, באדר א', תרח"ץ[2]:

א) תקנה עיקרית. כל אברך השייך להכולל מוכרח לשאת על שכמו עול הכולל, בשמירת ההחלטות והגדרים, בין אם השתתף או לא השתתף — בהכולל.

ב) כל אחד קיבל על עצמו, וכן החובה על כולם, ללמוד לפחות חצי שעה מוסר בכל יום, על פי הגדרים שסידרו ושיסדר כל אחד לעצמו.

ג) לכל אחד צריך שתהיה תפלה אחת בשבוע בבדידות, וללמוד קודם התפילה ואחר התפילה חצי שעה מוסר והתבוננות.

ד) נתקבל בתור הערה, שלא לדבר קודם התפילה דברי חולין.

ה) בכל יום אחר התפילה ללמוד לפחות עשרה רגעים מוסר.

ו) החלט, שלכולם צריכים להיות איזה פרטים בעבודה בבחינת „מימי", לפחות פעולה אחת בכל יום בהפרטים: 1) הטבה במקום הקפדה, 2) מיעוט ההשתדלות בענייניים הגשמיים.

הערה: לכתוב הפעולות בכל יום.

ז) כל אחד מחוייב ללמוד בכל יום שני סעיפים שולחן ערוך אורח חיים.

הערה: מתחיל משבת קודש ויקהל.

ח) דיברו הרבה בעניין מידת החסד והחלט להתנהג בהפרט של „לקבל כל אחד בסבר פנים יפות".

1) „אור המוסר", חוברת ט"ו, ירושלים, תרצ"ב.
2) „אל המבקש", אוסטרובצה, חוב' ד', אלול, תרח"ץ.

פרסומי דפוס של תנועת „בית יוסף"

פרשה מיוחדת וחשובה בתולדות התפתחות הישיבות „בית יוסף" מהווה הוצאת כתבי־העת, החוברות, הירחונים, הרבעונים והמאספים השונתיים, שהיו מוקדשים לענייני תורה ומוסר.

תחילה יצא רבעון „אור המוסר", בשנת תרפ"ג, בסך הכל הופיעו ט"ז חוברות של רבעון זה, ששימש כלי־מבטאן של ישיבות נאווארידוק „בית יוסף" בארץ הקודש ובפולין. שבע חוברות ראשונות יצאו מועתקות בהקטוגרף, והחוברות ח' — ט"ז כבר יצאו בדפוס. תכנו של רבעון זה היה בנוי בעיקר על ששה עניינים:

א) מאמרים מהעתקות כתבי יד של רבותינו, חכמי המוסר ז"ל ומשיחות הסבא דנאווארידוק ז"ל, שלא ראו עדיין את אור הדפוס;

ב) שיחות של מנהלי הישיבות, הבאים לפני הצבור מדי שבוע בשבוע;

ג) מאמרים מטובי העובדים והשקפתם בעבודת עצמו ובעבודת הרבים, ברוח ובמעשה;

ד) פרקים בתולדות רבנו הסבא ז"ל, ותולדות ישיבתנו, מיום הוסדה ועד היום הזה — נסיונותיה ופעולותיה;

ה) „בעולמנו" — ידיעות מחיי הישיבות ומעבודת הועדים ברוח ובמעשה, פעם בפעם;

ו) „זכרון יצחק", פתגמים קצרים וחדים מרבותינו חכמי המוסר זי"ע, ע"ש המלקט הרב הצדיק הנקרא בפי כל יצחק מירר, ז"ל.

חוברות „אור המוסר" יצאו לאור עד שנת תרצ"א בוארשה, ומשנת תרצ"א ואילך — מחוברת י"ד — יצאו בירושלים.

כתב העת „חיי המוסר" — מאמרים ופתגמים מרבותינו חכמי המוסר. נערך ויצא לאור על ידי חבר תלמידי ישיבת „בית יוסף" באוסטרובצה. התחיל להופיע בתשרי תרצ"ו, כירחון, ונתקיים עד אב, תרצ"ט. יצאו בסך הכל כ"ג חוברות, ותכניתו היתה, כתכנית „אור המוסר". היו לו כשלושים ושלושה משתתפים, ונדפסו בו כמאה שיחות מוסריות וכשש מאות פתגמי מוסר, והוא עשוי לשמש אוצר של רעיונות מוסר למעיין.

כתב העת „אל המבקש" — מכיל בקרבו מאמרי מוסר עת נדברו מבקשי יראת ד', איש אל רעהו, בישיבת „בית יוסף" באוסטרובצה. העורך היה הרה"ג יצחק אלחנן ואלדשאן, משגיח בישיבת אוסטרובצה. יצאו חמש חוברות: מסיון תרח"ץ — עד אב תרצ"ט.

מאסף „אהל יוסף" — מוקדש לתורה ולמוסר, י"ל על ידי ועד חניכי „בית יוסף" בביאליסטוק; מנחם אב תרצ"ט.

וזה תכנו:

מאמר על הסבא זצ"ל; מאמר מהרב אברהם יפה"ן, ראש הישיבה; חידושי תורה — י"א סימנים מרבנים ור"מ מפורסמים, חניכי „בית יוסף", בסוגיות שונות בש"ס.

כן הופיעה חוברת „י"ז כסלין" — המוקדשת ליום השנה לפטירת הסבא זצ"ל.

מלבד החוברות, כתה"ע והמאספים הנ"ל, שהופיעו בדפוס, הופיעו בכל מרכז ומרכז של הישיבות הרבה פירסומים הקטוגרפיים, שבועונים וירחונים, המלאים תוכן מוסרי, והמשמשים אספקלריה לכל הנעשה והנשמע בעולם הישיבה, ולכל מה שנתחדש מחידושי בית המדרש. פירסומים כאלה הופיעו בביאליסטוק בשם „אור המצפון", „אורח" ו„העובד". באוסטרובצה פורסמו חוברות „חיי העובדים", וכן גם בפינסק, ווארשה ומוריטש. מספר החוברות השונות האלה שהעתקו בהקטוגרף והופצו בין כל חברי הישיבות, מוריהן ותלמידיהן — מגיע למאות רבות, והן מילאו בשעתו תפקיד חינוכי חשוב, ואף שימשו ביטוי לרבים וכן שלמים, בין בהלכה בין במוסר, ובין בחיזוק קשרי החבורות והועדים, ובקירוב לבבות בני הישיבה והידוק התאגדותם. מספרות זו לא נשתמר אלא חלק מועט בעטייה של השואה הגדולה, שירדה על יהדות אירופה.

הנהלת ישיבת „בית יוסף" במוריטש.
הרב ר' יוסף דב באירסקי, הרב ר' שמואל פאניטש, הרב ר' שמואל נאראחלער.

בני הישיבות „בית יוסף" בתקופת השואה

ערב ש"ק פרשת „כי תבוא", שקורין בה את פרשת התוכחה האיומה, ניתכה על יהדות פולין השואה. הצר־הצורר הסתער בחמת זעם על צבא פולין, ושבר זרועה תוך ימים ספורים. שלושת מיליוני יהודיה של פולין נשארו מחוסרי מגן. ועם שברון האומה, אף שכינה שהיתה שרוייה ביניהם בבתי מדרשות ובישיבות — יצאה בגלות עמהם. עם חלוקת פולין לשני חצאים, בא רמז מהרה"ג רח"ע גרודזנסקי מווילנא, שבני הישיבות הנמצאים בחלק הרוסי יתקבצו ממקומותיהם ויבואו לווילנא מתוך ההנחה, כי העיר תבוא תחת דגלה של מדינת ליטא, ואפשר יהיה לשהות בה שהיית עראי ולקיים קשרים עם יהדות ארצות הברית ועם יהדות ארץ ישראל. הימים ההם בווילנא, בתחילת שנת ת"ש היו ימי שברון וחורבן מזה, וימי תקווה ובטחון מזה. הישיבות נתאכסנו בבתי המדרשות של העיר.

מישיבות „בית יוסף" נמלטו אז לווילנא ישיבת ביאליסטוק וחלק מישיבת מזריטש, וכן ישיבות פינסק, לוצק ואוסטרוב־מאזובייצק. אך כבר אז הרגישו כולם, שאין ווילנא אלא תחנה זמנית. אולם מאין מוצא ומקום מבטחים. החליטו ראשי הישיבות להשאר בעיר לעת עתה ולהמשיך בסדרי הלימודים הארעיים עד עת מצוא.

כל אותו חורף של שנת ת"ש התאכסנה ישיבת „בית יוסף" מביאליסטוק בביהמ"ד הווילנאי של „הגשר הירוק", ברחוב ווילנא, ליד הנהר. והנה תבעו השלטונות שהפליטים יעזבו את ווילנא וירחיקו נדוד לעומק המדינה. על כן נאלצה ישיבת ביאליסטוק לעקור מווילנא לבירזח, עיירה עתיקה בליטא, סמוך לגבול הלאטבי. יהודי העיירה, עם רבה ר' לייב ברשטיין, קיבלו את בני הישיבה בזרועות פתוחות ובחיבה יתרה והעניקו להם מכל טוב, אף איכסנו אותם בבתיהם. בפינה ליטאית שקטה זו קבעה הישיבה בימ"ד אחד ללימוד, ובימ"ד אחד לבית־המוסר — ושוב נשמע קול התורה ברמה.

מאחורי הגבולין, במערב פולין, במקום שליטתו של אותו צורר, נשאר חלק ניכר של ישיבות „בית יוסף", עם מנהליהן. במזריטש — הרב ר' דויד בליאכר. בוואַרשה — הישיבה עם מנהלה הרב ר' אברהם זלמנס. וכן כמה ישיבות בינוניות וקטנות. בווילנא היו מתקבלים מעבר הגבול מכתבים איומים, שגוועים מרעב ואפופים סכנות.

והנה נכנסו לליטא הרוסים, בשבועות, ת"ש (1940), וסכנת נעילת הישיבות ושילוח התלמידים ורבותיהם לארץ גזירה — היתה לשאלת היום. התחילו מחפשים דרכים לצאת מן ההסגר. בשביל ראשי הישיבות ובני משפחתם הושגו רשיונות כניסה לארה"ב. כל מי שהיה לו רשיון כזה — קיבל היתר יציאה מרוסיה. הרב

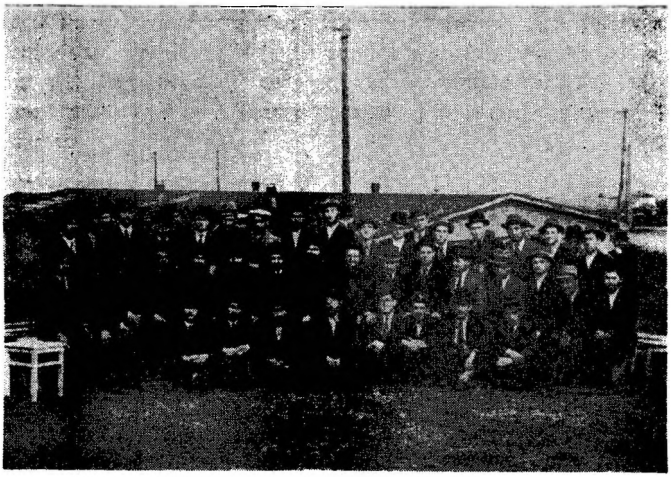
קבוצת תלמידים מישיבת „בית יוסף" בגולת סיביריה שברוסיה.

ר' אברהם יפה'ן, שקיבל רשיון כניסה כזה לארה"ב, הגיע שם, יחד עם חבר תלמידיו, בשנת תש"א, ויסד את ישיבת „בית יוסף" בברוקלין.

ממדינת שוודיה נתקבלו רשיונות כניסה לקיראסאו בשביל כל אחד מבני הישיבות, בהשתדלות הרב ר' ישראל חסדן והרב זובור. על יסוד רשיונות אלה הגיעו כל בני הישיבות, ובכללם גם בני ישיבת ביאליסטוק, בקשות, שירשה להם להגר כנתיני פולין.

רבים מבני הישיבות שהיו אצלם ויזות־מעבר ליאפאן, קיבלו רשיונות יציאה מרוסיה, אך לא כן בעלי־הויזות לקיראסאו. כשהציעו הרוסים לבני־תורה פליטים אלה, שיקבלו את הנתינות הרוסית, והללו השיבו בסירוב, נרשמו אצלם כשונאי המדינה והמשטר, ובשבוע לפני שיצא היטלר למלחמה על רוסיה נאסרו כל בני־הישיבות האלה והושמו ברכבות אסירים והוסעו לסיביר.

אף כי עלה בידם של חלק גדול מבני הישיבה דביאליסטוק שבבירזש להתחבא מעיני הבלשים, רבים נאסרו יחד עם המשגיח, הרה"ג ר' ישראל מיבשוביץ. הם נידונו להישלח לארץ גזירה בירכתי צפון, לעשרים שנות מעצר ולמחנות עובדי עבודת־פרך בסיביר. אף כותב הטורים האלה היה עמהם, והיה עד לסבלותם כשהיו עובדים ביום ביערות ובלילה היו לומדים בהסתר את הדף היומי של הגמרא, ובשעת העבודה היו חוזרים בעל פה על הסוגיות שלמדו בלילה, והתחזקו בבטחון ותקווה. חלק גדול של ישיבת ביאליסטוק לשעבר נמצא במירקה (ליד דושאמבול, באסיה התיכונה) בחסותו של המשגיח הרה"ג ר' ישראל

מחנה של שרידי ישיבות נברדוק בפראג, 1946.

מובשוביץ, חלק נשלח לצפון סיביר — בריחוק 300 מיל ממסילת ברזל, מצפון לעיר טומסק, שם נשארו עצורים עד שנת תש״ז. ומי שעמד בסבלות המעצר והמחלות והקור ונשאר בחיים — ניתנה לו רשות אחרי תום המלחמה, כדין אזרח פולני, לשוב לפולין. השבים התקבצו בעיר לודז, ומיד קבעו שם ישיבה. כן נקבעה ישיבת ״בית יוסף״ בצלסהיים, על ידי הרב ר׳ גרשון ליבמאן, שניצל בדרך נס ממחנה־ריכוז גרמני.

אותם בני הישיבה שנשארו בבירוש דליטא — יחד עם שני מנהלי הישיבה הרה״ג ר׳ ניסן פוטאשינסקי והרה״ג ר׳ ניסן צלניקר (בוברויסקר) — הוצאו להורג באותו קיץ מר ונמהר של שנת תש״א (1941) וכולם ניספו בבירוש. ניצולי המחנות המעטים וכן החוזרים שהקימו ישיבה בצלסהיים, יסדו בזמן ההוא, מיד לאחר גמר המלחמה האיומה, ישיבת ״בית יוסף״ אף בצרפת. שוב נשמע ברמה קולה של תורה באירופה החרבה, ובני התורה דבקו שוב למאור שבתורה במוסר, שגילה הגאון והצדיק ר׳ יוסף יחל בבית המדרש של נאווארידוק ואשר לאורו הולכים וילכו אלפי תלמידיו ורבבות נאמנים ושלמים מבית ישראל.

יהדות אירופה נפלה שדודה, המוני בית ישראל נשרפו בשריפה אשר שרף ה׳. אבל מדינת ישראל, הפלא הגדול, היתה למציאות, ובני העם היהודי נתקבצו ובאו מכל קצווי תבל, לארצנו הקדושה והחביבה לשבת בטח ולחסות בצלו של המשרה שכינתו בציון, אף הקיבוץ היהודי באמריקה גדל ונתעצם. בשני קיבוצים אלה גדלו והתפתחו השלוחות הצעירות של תנועת ״בית יוסף״. כיתר

מקומות־התורה, והיו לענפים חזקים. אבל המכה הקשה אשר הוכה בית ישראל בכלל, ו„בית יוסף" בפרט — לא תישכח ולא תירפא עד עולמי עד. ואנו אין לנו אלא ללכת לאורם של גדולי ארץ, אבות התנועה ומחנכיה, אשר פניהם הלכו והולכים אתנו בקרב, ואשר מידותיהם, אומץ רוחם ומוסריותם הנאצלה — יהיו לנו תמיד לקו ולמופת.

ישיבת „שער התורה" בגרודנה

מ א ת

הרב זעליג עפשטיין

א

קהלת גרודנה המעטירה ורבת־היחוס, עיר ואם בישראל מאות בשנים, אשר מסביב לרבניה הגדולים וצדיקיה המפורסמים נרקמו אגדות וספורי־מעשיות נפלאים, שנמסרו מאבות לבנים, זכתה בערוב יומה להתפרסם בעולם היהודי גם כאחד ממרכזי התורה של העם. בעשרים שנות־קיומה האחרונות, שבין מלחמת העולם הראשונה והשניה, שמשה כאכסניה של תורה לישיבת „שער התורה". למרות גילו הצעיר ושנותיו המעטות, תפס בית־מדרש זה מקום־בראש בין הישיבות הגדולות והמפורסמות של פולין וליטה, וממנו יצאו רבים מראשי־הישיבות וגדולי הרוח של הדור.

ישיבת „שער התורה" לא באה לעולם בדרך הרגיל והשגרתי. בניגוד למוסדות תורה אחרים כמעט שלא עברו עליה חבלי גידול. עם צעדיה הראשונים הופיעה במלוא פריחתה, וצעדה בצעדי אין לקראת יעודה הגדול.

אמנם בעצם ייסודה היה משהו מן החידוש, סטיה מן התהליך המקובל. בנוהג שבעולם — ראש הישיבה קודם לישיבתו. גדולי הרוח של האומה הם שקובעים את המקום, מניחים את היסוד ומקימים את המוסד, ובהיותם גדולי תורה ובעלי שם נוהרים תלמידים אליהם. כאן כאילו נשתנו סדרי בראשית: ישיבת „שער התורה" נוסדה על ידי התלמידים וביוזמתם, ורק לאחר שהונח היסוד ונתרבו התלמידים, עשו להם רב והכתירוהו בכתר ראש ישיבתם. עובדה זו מיוחדת במינה בקורות הישיבות וראויה שתצוין לזכרון.

השנים היו שנות חירום, שנות המלחמה העולמית הראשונה. מצב התורה היה דל ועלוב. הישיבות הגדולות נעקרו ממקומן, ומאות תלמידיהן נדדו למרכזים חדשים בערי אוקראינה הרחוקה. גרודנה שימשה כתחנת מעבר לתלמידי הישיבות הגולים, ורבים מהם נתעכבו בעיר בדרכם הארוכה ומליאת התלאות. וכך קרה, שהצבא הגרמני, עם כבשו את העיר, סגר את הדרך בעד חבורה של בני־תורה וחניכי ישיבות שונות. באין ברירה הוכרחו להשאר בעיר עד יעבור זעם.

מפליא אומץ רוחם של אלה המעטים, אשר למרות התלאות והקשיים הגדולים לא נכנעו לגורל. עקורים ממקור חיותם ומחוסרי אמצעי קיום, לא יכלו

להשלים עם המציאות הנוראה שקול התורה יופסק על אדמת ליטה. וככה נוצר הרעיון הנועז ליסד ישיבה בגרודנה. נבחר ועד מארגן מבין הבחורים, ואליהם נצטרפו אחדים מטובי הקהלה, והישיבה קבעה את מושבה בבית־מדרש „יסוד ושורש העבודה" שעל שם הגאון והחסיד רבי אלכסנדר זיסקינד ז"ל.

לטובה יזכרו: ר' ראובן סולובייטשיק, מיקירי גרודנה ומנכבדיה, שהיה ראש וראשון בעצה וביזמה, אדם דגול, אוהב תורה וירא שמים, הקדיש מיטב כחו ועתותיו להגשמת הרעיון ועמד בראש הועד המארגן; ר' מאיר טקאטש ור' יעקב לוביטש, מבעלי־הבתים החשובים שבעיר, אנשי שם ומעשה, נצטרפו אל הועד ודאגו לקיום המוסד. באותו הזמן קבע את מושבו בעיר הרב ד"ר ווינטער, רב־צבאי בחיל הגרמני. נתלהב הרב ווינטער מהרעיון ונחלץ לעבודת הקודש, ובכח השפעתו עלה לבסס את היסוד הכלכלי של הישיבה ולהבטיח את קיומה. על ידי קשריו המרובים השיג תמיכה חדשית בעד הישיבה מאגודת „עזרה" הגרמנית.

נשאר לזכרון מהימים ההם מכתב, שנשלח מועד ההנהלה של הישיבה אל „אגודת הרבנים" באמריקה, ובו משתקף הלך נפשם של המיסדים:

„רבותינו ומורינו החרדים! הקטסטרופה העולמית עם כל תוצאותיה, שהרסה עד היסוד מצבם של אחינו במזרח אירופה, עוד יותר החריבה את חיינו הרוחניים. הישיבות, אוצר נשמת האומה, אלה בתי המקדש שבגלותנו, כמעט ירדו מעל במת חיינו וחדלו למלאות את תעודתם הרמה. עוד טרם כבוש ליטא על ידי האשכנזים, עוד מזמן גירוש קובנה, הוכרחו שתי הי־שיבות הגדולות בסלובודקה לקחת את מקל הנודדים, ואחריהן, עם האב־קואציה של הרוסים, גם ישיבת ראדין הקדושה וכל שאר הישיבות הגדולות, כמו וולוזין, מיר, נובוגרודק, בריינסק, שצוצין, ועוד. וככה בוטלו מרכזי התורה והדת. חניכי הישיבות נתפזרו לכל רוח, וליטה המפורסמת בישיבו־תיה הגדולות שמהן יצאה תורה לכל ישראל, נשארה בלי כל בית מקלט לרוח האומה.

„הודות להאנרגיה העצומה של אחדים מחובבי התורה בגרודנה, שלא יכלו להשלים עם העובדה של דממת קול יעקב לגמרי, נתיסדה פה, בגרודנה, בסוף השנה הראשונה לכבוש הגרמנים, הישיבה „שער התורה", שקבצה אל תוכה את אלה בחורי מופלגי התורה שארית הישיבות הנ"ל, שנעו ונדו בלי למצוא פנת מנוחה. עסקני חובבי תורה אלו, לא הרפו ידיהם ממלאכת הקדש, ועל פי הכלל הידוע: „בשעת פזור — כנס", פתחו שערי הישיבה לכל מבקש תורה, שהיה מוצא בה גם די כלכלתו. וכל אלה חניכי הישיבות, שהוכרחו פתאום להפסיק את התפתחותם הרוחנית בתור בני־תורה, בסיבת בטולן של הישיבות הנ"ל, נהרו כולם ל„שער התורה" בגרודנה. שוב בוקע קול התורה ועולה מעל אדמת ליטה. השמועה מתפשטת מהר כי

נתרחש הנס. הישיבה הולכת וגדלה, מתוספים הספסלים ובית המדרש מתמלא מפה לפה"[1].

באותו הפרק שהה בגרודנה הגאון רבי אלתר שמולביץ, חתנו של הגה"צ רבי יוסף ייזל הורביץ ז"ל, מיסד התנועה הנובהרדקאית. על פי בקשת בני־הישיבה היה מגיד שיעורים. לאחר זמן קצר הוזמן הגה"צ רבי יוסף לייב נבדיק, מנהלה הרוחני של ישיבת „חפץ חיים" בראדין, בתור מנהל־רוחני ומשגיח.

לאט לאט התערתה הישיבה והכתה שרשים בנופה החדש. על ידה הוקמה מכינה בעלת שלש מחלקות בעד ילידי העיר והסביבה.

מענינות תקנות הועד לסדר הלימודים: כל תלמיד מתחייב ללמוד י"א דפי גמרא לשבוע. ששה דפים לשם בקיאות, וחמשה — לשם חריפות והעמקה. התלמידים נבחנו אחת לשבועיים על ידי „ועד הבוחנים", שנבחר מבין התל־מידים עצמם. וועד הבוחנים נבחן גם הוא על ידי ועד מיוחד של „בוחני בוחנים". רבי יוסף לייב העניק לתלמידים ביד רחבה מאוצרות נפשו הגדולה, השפעתו היתה עצומה על הלך־רוחם. השקידה היתה מופתית ומצב הרוח מרומם. שלטה ההרגשה, כי כולם כאחד שותפים ברעיון גדול וקדוש, שומרים הם על גחלת התורה שלא תעומם.

ב

עם תום המלחמה עברה העיר לרשותם של הפולנים. החיים התחילו לזרום במסלולם הרגיל. אולם מצב התורה במדינה היה מדאיג מאוד. הגלילות שנספחו אל פולין נעתקו לגמרי ממרכזי התורה אשר בליטה והקשר עמהם נפסק. ישיבות מיר וראדין נמצאו בגלות רוסיה הסוביטית ודרכיהן שוממות ואבלות.

וגם מצב הישיבה בגרודנה היה בכל רע. רבי אלתר שמולביץ עזב את העיר ושב לשצוצין, המצב הכלכלי הלך והתמוטט. אגודת „עזרה" הפסיקה את תמיכתה עם נסיגת הגרמנים מן העיר. „כל ההכנסות תמו ונסתמו כל המקורות . . . כשל כח הסבל, כי הגיע הדבר לחרפת רעב ממש, במובנו הפשוט והממשי של מלה זו". הועד פנה אל היהדות החרדית באמריקה בקריאה נלהבת ומרעידה:

„אתם, אחינו ומורינו באמריקה, המשתתפים בצרת אחיכם שבמזרח והדואגים לגורלם, אתם שראשונה התעוררתם לקול צעקת אחיכם שהיו לבז ולשמצה בתגרת יד מעניו, וביד נדיבה מהרתם לעזרה — עליכם לשים לב ביחוד לגורל התורה, ההולכת ומשתכחת, ח"ו, בימי חירום אלו [2].

„מורינו החרדים ואחינו הנאמנים! הישיבה „שער התורה", כוכב התורה היחידי המאיר על שמי ליטה, עומדת בסכנה. חושו לעזרתה! תנו את

1) „זכרון בספר" — יצא לאור ע"י „עזרת תורה", ניו־יורק, תרס"ב עמ' 203.
2) שם.

האפשרות לא רק לקים מוסד קדוש, אלא גם להרבות אוכלוסי התורה, להפיץ את התורה יותר, להגדילה ולהאדירה"[3]).

לא על קיומו של מוסד בלבד הזעיק הועד את העולם היהודי, כי אם על גורל התורה, ההולכת ומשתכחת מישראל. ישיבת „שער התורה" היא תקות הדור ומיועדת להחזיר את עטרת התורה ליושנה ולהפוך שוב את פּולין הליטאית למרכז הרוח של האומה.

בראש הועד עמד אז בחור צעיר לימים, ר' יוסף ביגון, הי"ד, בעל נפש טהורה ומחשבה עילאית, צדיק וחסיד. ואף שצנוע היה מאוד בהליכותיו הכירו בו יודעי חן כאחד מיחידי הסגולה של הדור. ואמנם לא ארכו הימים ושמו הלך מסוף פּולין ועד סופה. קבל רבי יוסף על עצמו את עול כלכלת הישיבה, ולא אחת ראוהו, בימי רעב ומצוק, כשהוא חוזר מן הכפרים שבסביבה עם שקי קמח על כתפיו הדלות.

קשה היה תפקידו של הועד בימים ההם: מצד אחד העוני והלחץ הנורא, כעדות המכתב הנ"ל, ומצד שני הרפיון מבפנים. ישיבת „שער התורה" עמדה בסכנה, הלבבות נרפים, דרוש כוח אדיר שילהיב את הנפשות, דרושה אישיות בעלת השפעה יוצאת-מן-הכלל שבכוחה יהיה להזרים חיים חדשים בעולם התורה ולהוציאו מן הקפאון והנוון. דרוש היה מורה ומדריך שירתק אליו את התלמידים ויקרב את הלבבות. על פי עצת הגאון רבי יוסף כהנמן, רבה של פּוניבּיזש, נתנו עיניהם בגאון רבי שמעון שקאפ ז"ל, רבה של ברייסק, וראש ישיבות טלז, מלטש ובריינסק לשעבר, גאון הישיבות וגדול המחנכים של הדור.

עוד בהיות רבי שמעון צעיר לימים בחר בו הגאון רבי אליעזר גורדון ז"ל להיות אחד הרמי"ם הראשיים בישיבת טלז המפוארה. בן כ"ד שנה התחיל להגיד שיעורים וכבש את עולם הישיבות בסערה. בטלז נתפרסם כמורה דרך בלימוד התורה, כיוצר שיטה חדשה ודרך לימוד חדש שלא נצטמצם רק בתחום ישיבתו, אלא פשט וחדר לתוך כל הישיבות הגדולות. לאחרי שנים, במלטש, נתגלה בו המחנך הנעלה והדגול[4]. ובשנות המלחמה העולמית הראה את כחו בברייסק, כרועה וכמנהיג בחיי העם בימי מסה ונסיון. מי כמוהו ראוי ומוכשר לתפקיד?

רבי שמעון ישב בברייסק, קשור אל קהלתו בכל נימי נפשו; האם יענה לקריאה? יצאה משלחת אל הגאון רבי חיים עוזר גרודזונסקי ז"ל לווילנה בענין זה. בראש המשלחת עמד רבי יוסף לייב נגדיק, מנהל הישיבה.

3) שם.

4) ראה „תורה מחזרת על אכסניה שלה" מאת הרב א. י. אונטרמן, בספר היובל לכבוד הגר"ש שקאפ, ווילנא תרצ"ו, עמ' י"ב.

באופן נרגש מגולל לפנינו אחד מעידי ראיה את האספה בווילנא:

„התאספו אז בווילנה ראשי העם, רועי ישראל, לטכס עצה איך לבנות מחדש את חיי העם הנהרסים. בכל נוראותיו התגלה אז לעיניהם החורבן האיום של הישיבות. לא יום ולא לילה אחד דנו בו בכובד ראש. היתה להם תכנית נהדרה של יסוד ישיבה מרכזית גדולה, שתרכז סביבותיה את התלמידים המצויינים ביותר, שתשמש כבריח התיכון בעד שאר הישיבות הגדולות והקטנות שהיו צריכות להוסד או להתבצר. האמצעים החמריים להגשמת תכנית זו אמנם כבר נמצאו, אבל מי הוא האיש אשר יהיו בטוחים בו שימלא את תפקידו כראוי? כולם נשאו עיניהם באיש אחד.

„אליך, הכהן הגדול, אליך, שר התורה ומנהיג האומה — פנה רב גדול אחד[5] בנאומו על נושא זה לרבנו (רבי שמעון זי"ע) — עינינו נשואות בשעה זו. בידך מסור עתה תפקיד מאוד אחראי, לקבל את נשיאות הר"מ בישיבת גרודנה וליצור בה ממלכת תורנית נשגבה"[6].

היוכל לסרב לקריאה זו? היתחשב ברגשותיו וברגשי קהלתו בשעת גורל זו? בלב כבד וכואב קבל עליו את התפקיד. אנשי ברייגסק הרעישו עולמות, קראו לאסיפות ופנו אל גדולי הדור שיעבירו מעליהם את הגזירה. אולם כל השערים היו נעולים, כולם כאחד: חובת שעה היא.

ונוגעים עד הלב דבריו של רבי שמעון, למראה אנשי עדתו הבוכים ומתחננים אליו שלא יעזבם:

„סהדי במרומים, כי לא להרבות המשרה, חלילה, ולא להיטיב את מצבי הפרטי החלטתי לעזוב אתכם. רק לקול קריאת העזרה של גדולי הדור להציל את התורה הנתונה עתה בסכנה גדולה שלא תשכח מאתנו, חלילה, לגמרי. הם נתנו בי עיניהם והטילו עלי את התפקיד, ואין אני בן־חורין להבטל ממנו"[7].

ותנאי קודם למעשה התנה רבי שמעון עם רבי חיים עוזר. רוצה הוא להקדיש את כל כוחו להרבצת התורה ובשום אופן לא יסכים לקבל על עצמו את עול הנהלת הישיבה. הוחלט שהועד ימשיך לטפל בעניני הכספים, ורבי חיים עוזר קבל על עצמו להבטיח את מצבה הכלכלי.

בין חברי הועד נמנה הרב רבי אריה לייב ולר שליט"א[8], בעל מרץ רב ונואם בחסד עליון, היה מסור אל הישיבה בכל לבו ותרם במדה מרובה להצלחתה בעתיד. הרב ולר נמנה גם כן בין חברי המשלחת שיצאה להקביל את פני רבי שמעון לברייגסק.

5) הכוונה לדברי רבי חיים עוזר גרודזנסקי ז"ל, שהיה באותו מעמד.
6) זכרונותי, מאת אלתר וסר בספר היובל (שם) צד ז"ס.
7) שם.
8) כעת רב בנוארק, שבארצות הברית.

בשנת תר"פ בא רבי שמעון לגרודנה. השמועה עשתה לה כנפיים ופשטה בכל רחבי המדינה, ותלמידים למאות התחילו נוהרים לגרודנה. התחילה תקופת־הזהב של הישיבה.

ג

רבות נאמר על רבי שמעון, הערכות גדולות ומקיפות נדפסו בכתבי־עת ובמיוחד בספר היובל שנדפס לכבודו במלאות לו חמשים שנה של הרבצת־תורה. והנושא טרם נתמצה.

עוד בימי עלומיו התבלט במקוריותו. יש שלגלגו עליו כי הוא „דופק על דלת פתוחה", זאת אומרת: עמל ויגע בעניינים המקובלים בעולם התורה כמושכלות ראשונים. אולם רבי שמעון לא נרתע וחתר לו פתח משלו בנבכי התלמוד והראשונים, וברבות השנים הזהיר גם לתלמידיו: „ראוי לעורר לכל ההוגה בספרי האחרונים, שלא ילמדו מפיהם, שלא לעשות יסוד מכל האמור בדבריהם טרם יבקרו היטב את דבריהם"[9]. מקוריות זו של למודו נשתמרה לא רק בצורה ובתוכן, כי אם גם בדרכי ההסברה שלו. הוא לא סגל לעצמו את דרכי ההסבר המקובלים, אלא חידש מונחי לשון שהיו לא פחות מקוריים מאשר הרעיונות וניצוצי המחשבה שבאו על ידיהם לידי ביטוי.

רבים קראו לו „האנליתיקן הגדול" והגדירו את דרך לימודו כדרך ההפרדה והנתוח השכלי. רבי שמעון הגדיר את דרכו באופן קולע יותר: כשיטת העיון[10], עיון מתמיד ומיגע בדברי חז"ל ובראשונים. מעולם לא נאחז בברק החיצוני של הענינים, אלא חתר אל השרשים הקובעים את יסודות ההלכה. דבריו היו בנויים על אדני ההגיון ושקולים במאזני השכל הדק, אולם הם נגעו במשהו עמוק יותר, משהו שהשכל הוא לו רק כלבוש והוא מוטבע בעצם פנימיותו של האדם, בעולם ההרגש והחוש. ולא החזיק רבי שמעון הטובה לעצמו. מעל במת טלז החל למסרה לרבים:

„לא שערו ולא יכלו לשער (המדובר על תלמידי ישיבת טלז, ז.ע.) איזו מהפכה יכניס רבם זה החדש בדרך למודם, אל אילו אופקים גדולים ורחבים יוציאם, וכמה ישפיע על פתוח שכלם והבנתם ועלייתם התורנית. בהשתוממות ובהתפעלות מפתיעה שמעו את דבריו שהיו בשבילם חדשים, בריאים ורעננים. בפעם הראשונה נתוודעו על גישה חדשה, אחרת מאותה שהיו רגילים בה עד עתה, לישוב סוגיות חמורות, הלכות סתומות ודברי ראשונים מתמיהים. תחת פלפולים וחילוקים חריפים, כנהוג מאז, תחת להוסיף קושיות על קושיות, להרבות סברות על סברות — בא הוא וסלק הכל הצדה, והחל לבאר כל דבר ממקורו הראשון, מתחילת דין התורה. תחת לקשור קשרים חדשים התיר

9) מתוך ההקדמה לספר „שערי ישר" ורשא, תרפ"ח.
10) שם.

את הישנים והיה בודקם בדיקה גמורה. הוא הורה: אם ישנן קושיות, אם נמצאות סתירות, אין לכסותן בתירוצים וחידודים חדשים, אלא צריכים לברר על ידן את ההלכה כולה על כל רחבות היקפה ועמקות ענינה, למצוא את הגרעין התוך־תוכי, ולכוון אל הנקודה האמתית בכל דבר״ [11]).

מתוך התפעלות מרובה כותב תלמיד לביתו על רבו החדש, ומשם באה התשובה: כל הפורש מרב שכזה, כאילו פורש מן החיים.

והשפעתו לא היתה מוגבלת לתחום ההלכה לבד. שלא במישרין היא מקיפה את כל עולמם של התלמידים. הגה״צ רבי משה רוזנשטיין הי״ד, מנהלה הרוחני של ישיבת לומזה, כותב: »לא רק את דרכי הלימוד לבד מורה רבנו לתלמידיו, כי אם פותח שערים בכל ענפי החכמה והחיים. ידעתי נאמנה כי הודות לרבנו הגדול נתישבה בי דעתי והבנתי לא רק בתלמוד לבד, כי אם גם בכל הענינים הרוחניים ומילי דעלמא, להבין דבר לאשורו״ [12]).

ידע רבי שמעון איך למסור את תורתו לאחרים. כאמן־ההסברה ידע את סוד המאמר המגיה־אור ואת סוד הפסוק הצרוף והחושף. ונהדר היה מראהו בשעת השיעור. פניו הפיקו שלוה אצילית, ודבריו נאמרו במנוחה מפליאה, ונפלא היה איך חדרו לתוך־תוכם של השומעים שמחים כבשעת יצירתם.

והאהבה שרחשו אליו היתה בלי מצרים. ולמרות ההערצה הגדולה היו היחסים טבעיים ולבביים, כי ידע כמחנך נפלא למצוא את המסילה ללבבם. צנורות מרובים היו לו להשפעה. הוא לא ראה את תפקידו מוגבל רק ללימוד התורה. כמדריך ומורה־דרך היה עליו לעצב את דמותו של הדור הצעיר, ליישר את העקמומיות שבלב בעניני מוסר ומדות.

ובמעין־ברכה נתברכו בו כל הבאים במחיצתו. פגישה אחת, לו אף מקרית, והיתה בה מן החיזה שרשומה לא נמחה לעולם. ושגורה היתה האמרה בעולם הישיבות, כי כדאית היא הנסיעה אליו לו אף לשם קבלת שלום בלבד. גם אלה ששנו ופרשו מצאו — לאחרי עשרות בשנים — מקור להשראה ורוממות־הנפש באותה התקופה שנתאבקו בעפר רגליו.

תקופת הזהב של הישיבה לא הוציאה את שנתה. והנה פרצה המלחמה בין פולין וברית המועצות (שנת 1920). לא הספיקו הפולנים לקבוע מעמד בעיר ושמועות איומות החלו להגיע מן המזרח. הצבא האדום הלך וכבש את ערי רוסיה הלבנה. פליטים מן הערים הכבושות ספרו על הדכאון הגמור של רוח התורה והיהדות. כשנתקרב האויב אל גרודנה התפזרו בני הישיבות לכל רוח, וחלק ניכר מהם, ובראשם מנהל הישיבה רבי יוסף לייב נבדיק, גלו לפוניבוש הליטאית. בגרודנה נשארה רק חבורה קטנה מילידי העיר והסביבה.

11) הרב קלמן שקופ, הי״ד, בספר היובל צד ס״ג.
12) שם, צד ע״ה.

רבי שמעון נשאר בעיר עקב מחלה. הרבה הצטער על שלא יכול לגלות עם ישיבתו, אולם היתה בזה יד ההשגחה שקבעה את גורל הישיבה בעתיד.

באמצע הקיץ נכנס הצבא האדום אל העיר. שערי הישיבה נסגרו, „נדם קול התורה וערפל עב נתלה בין הכתלים, שזה אך מקרוב סאן בקרבם עזוז הלמוד בתקפו, נשאר הרב בלי ישיבתו, והיו אז השעות היותר קשות עבורו"[13].

כבוש הסוביטים לא ארך, עוד בשלהי אותו קיץ החלה הנסיגה, ובערב חג הסוכות תרפ"א כבשו הפולנים שוב את העיר. שרידי התלמידים נתכנסו לבית רבם לדון על מצב הענינים. ר' אריה לייב ולר נסע לפוניביזש להחזיר את התלמידים הגולים, אבל הדרכים היו בחזקת סכנה, ורק מתי מספר חזרו אל הישיבה.

שעה קשה היתה זו בחייו של רבי שמעון. לא עברה עדיין שנה מאז התנה עם רבי חיים עוזר להיות עתותיו מוקדשות כולן להרבצת תורה, והנה באה המציאות המרה וטפחה על פניו. היתחיל מחדש? לא אחת נקר הספק במוחו אם אין המשימה גדולה מכפי כוחותיו.

כאשר שאלו אותו אחרי שנים, מה ראה על ככה לקבל על עצמו לעת זקנתו עול ככד זה על כל דאגותיו המטרידות, השיב: „בזמן הבית היה כהן שידע לכתוב את השם בחמש אצבעותיו בבת אחת, ושמו נשאר לדיראון עולם בקורות האומה על שלא מסר את סודו לאחרים"[14], כוחי כמחנך וראש־ישיבה מחייבים אותי, ומפחד אני להיות נמנה בין אלה ששמרו את הסוד לעצמם".

הישיבה קבעה את מושבה באכסדרה שעל יד בית מדרש „אלשיך". בית המדרש היה גדול יותר מדי והעיק בריקניותו. עלוב ודל היה מראה החבורה הקטנה, אולם „מי בז ליום קטנות"?

לאט־לאט החלו שוב תלמידים נוהרים מכל רחבי המדינה. מספר התלמידים הגיע קרוב למאתים. המכינה הוקמה מחדש, ובראשה העמד סגל רמי"ם גדולי תורה ואנשי שם, וביניהם הרב הגאון רבי משה שקופ שליט"א, בנו בכורו של רבי שמעון. בתור מנהל רוחני נתמנה הרב הגאון רבי ב"צ אולשוונג שליט"א (כעת בבני ברק), גיסו של רבי שמעון. ושוב סואנים החיים בישיבה. רבי שמעון מגיד את שיעוריו פעמיים בשבוע והם נמשכים כשעתיים ומחצה, נוסף לזה הוא מטיף דברי „מוסר" וחיזוק בכל יום שבת בין השמשות.

בשנת תרפ"ב עזב הרב אולשוונג את הישיבה ונסע לארצות הברית. רבי שמעון החליט להנהיג בישיבה את שיטת ה„מוסר". על פי עצתו של הגאון הצדיק רבי ירוחם לוואויץ הוא פונה אל הגה"צ רבי שלמה הרכבי הי"ד, שנזדמן באותו הפרק לעיר. רבי שמעון מסר בידו את ההנהלה הרוחנית וכדי שלא להכנס

13) מזכרונות הרב דוד ליפשיץ, בספר היובל (שם) עמ' ע"ח.
14) יומא ל"ח ע"ב.

ר׳ שלמה הרכבי וקבוצת בחורים של הישיבה בגרודנה.

לגבולו הפסיק את שיחותיו בדברי מוסר ואגדה. רבי שלמה התבלט מהר כאחד המשפיעים הגדולים של הדור.

רבי שלמה הרכבי נולד בעיר גרודנה בשנת תר״ן בערך. בן להורים עניים ויראי ה׳. בילדותו לא נבאו לו גדולות והרבה נצטערו הוריו, וביחוד אמו הצדקת, עד שעלה בידם לגדלו לתורה. בעודו צעיר לימים עזב את בית הוריו ונסע ללמוד תורה בישיבת ראדין. בבוא הגאון הצדיק רבי ירוחם ז׳ל לראדין הבחין בו והכיר בכשרונותיו המצוינים וקרבהו קרבה יתירה. בעבור רבי ירוחם מראדין למיר נמנה רבי שלמה בין התלמידים שנמשכו אחריו. במיר המשיך בלמודו עד שעלה על חבריו בתורה וביראה. הוא הפליא את לב שומעיו בתפלתו המליאה דביקות והתפעלות, ניכר היה שהוא עוסק ב«עבודה». על פי עצת רבי ירוחם נסע לקלם להשתלם במעלות התורה והיראה. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נמצא בין גילי ישיבת מיר בפולטבה ונמנה בין האריות שבחבורה. בשנת תרפ״ב שב לגרודנה, ולקריאת רבי שמעון התמסר כולו להנהלת הישיבה.

רבי שלמה הנהיג סדרים חדשים. התלמידים נתחלקו «לועדים» לפי הגיל והכשרונות. על חברי ה«ועד» היה לחזק איש את אחיו בדיבוק חברים ולעלות מתוך מאמץ משותף בתורה וביראת שמים. רבי שלמה טפל בכל ועד וועד לפי ערכו וכפי כוחו לקבל. מלבד השיחות הכלליות, שהיה מרצה ארבע פעמים לשבוע, ג׳ פעמים בכל שבת ואחת באמצע השבוע — היה נפגש עם כל ועד אחת לשבוע ומחזק אותם בעניני מוסר ויראה.

דרכי עבודתו היו צנועים, לא ראו אפילו הקרובים שבמקורביו אף את מקצת דרכיו, ולא ידעו ולא שיערו התלמידים עד כמה עוסק הוא בשבירת הרצון ובתיקוני המידות של עצמו.

ועם היות ראשו נתון בכבשונו של עולם לא העלים עין אף מן הקטן שבתלמידים. הרגישו בו התלמידים את המנהיג הנאמן ונצמדו אליו בכל לב.

ככה הלך ונוצר בישיבת „שער התורה" טיפוס חדש של בן־תורה, בן הישיבה ה„גרודנאי", מי שקלט לתוכו מסגולות תורתו של רבי שמעון וסגל לעצמו את כוח הנתוח החודר ואת הישרות הפשוטה ומעמיקה כאחת, ובה בשעה ספג לקרבו את תורת המוסר, תורת היהדות החובקת שחקים במעופה והיורדת עד עמקי תהומות הנפש.

ואמנם למדו בתקופה ההיא תלמידים מצוינים, מהם שקנו להם שם בעולם הישיבות. וכשנסעה בשנת תרפ"ז חבורת תלמידים מגרודנה למיר, הטביעה את חותמה על דרך הלימוד של הישיבה הגדולה ההיא[15].

אולם בה במדה שגדלה הישיבה ונתרחבה, כן גדל לחצה הכלכלי — צרכיה נתרבו והכנסותיה נצטמקו. הדאגות המרובות הטרידו את רבי שמעון והדריכוהו מנוחה. לרגע דומה היה כי נמצא הפתרון: רבי יוסף שרשבסקי ז"ל, מנכבדי הקהלה ומעשירי המדינה, שהקים מהונו הרבה ממוסדות החסד והצדקה של העיר, העביר מרכושו לישיבה את אחד מבתי החומה הגדולים שבעיר, מתוך תקוה שנכס זה יהיה למקור הכנסה קבוע ונאמן. אמנם שכר הדירות והחנויות עלה לסכום ניכר, אבל למעשה לא הוקל המצב: הדיירים, שהיו ברובם עניים, משנודע להם כי הבית עבר לרשות הישיבה, פסקו לשלם שכר דירה. נוסף לזה לא היה הבית נקי מחובות, ולפעמים עלו תשלומי האשראי על ההכנסה.

הרגיש רבי שמעון שמאבק תדירי זה אינו לפי כוחותיו. מלבד זה הורגש הצורך לר"מ־משנה בישיבה, הזמין את חתנו רבי שרגא פייבל הינדס ז"ל בתור ר"מ ומנהל הכספים.

רבי שרגא פייבל הינדס ז"ל נתפרסם עוד בימי עלומיו בשם ה„עילוי מסלוצק", ובעודו צעיר לימים יצאו מוניטין שלו בעולם התורה כגאון תורני מובהק. הוא היה פארה וגאונה של ישיבת „כנסת־ישראל" בסלובודקה ותלמיד שעשועיו של הסבא הג"הצ רבי נתן צבי פינקל. נוסף לזה היה פקח ואישיות דגולה ונאצלה, מהרה נתחבב לא רק על התלמידים אלא על הקהילה כולה, כי לקח חלק בכל עניני העיר. ולמרות שלא היה סתגלן ופשרן מטבעו והיה תקיף בדעתו בכל הנוגע לעניני תורה ודת, העריצוהו כל אלה שבאו אתו במגע, לרבות גם מתנגדיו בעניני הקהילה.

למעלה מעשר שנים כהן הרב הינדס במשרה זו — תרפ"ד־תרצ"ו — וכל אותן השנים היו שנות מאבק קשה, העוני והדחק של התלמידים העיקו על הרוח ולא נתנו מרגוע, עד שכרע לבסוף תחת המשא הכבד.

15) ראה על „ישיבת מיר", מאת הרב יוסף דוד עפשטיין בספר זה.

רמי״ם בישיבת גרודנה: ר׳ ברוך ליבוביץ, ר׳ שמעון שקופ ור׳ פייבל הינדס.

רבי שמעון החליט שלא ליהנות מקופת הישיבה. וכשהציעו לו אנשי „פערשטאט״ — אחד מפרברי העיר — את הרבנות בשנת תרפ״ו, נאות לבקשתם. באותו הזמן החל לעסוק בסידור ספרו הגדול „שערי ישר״. נכדו הרב קלמן שקופ, הי״ד ויבדל לחיים הרב אהרן ישעיה שפירא שליט״א (כעת אחד הרמי״ם במתיבתא „תורה ודעת״ בניו־יורק) עזרו לו בסידור הכתבים ובעריכתם. בשנת תרפ״ח יצא הספר לאור ונתקבל כספר מצוין ויחיד במינו. בישיבות קבעו סדרים ללמדו בקביעות, ותורתו של רבי שמעון שהיתה נמסרת, עד אז, מפה לפה הפכה לתורה שבכתב.

אמנם הוקל לר׳ שמעון בהרבה מאז בא רבי פייבל הינדס והתמסר להנהלת הכספים, אולם ימי השלוה לא ארכו. בשנת תרפ״ט הגיע המצב לידי משבר, ורבי שמעון החליט לנסוע לארצות הברית לשם תעמולה כספית. הצטערו התלמידים בראותם את רבם נודד למרחקים לעת זקנה, וגדול היה הכאב והעלבון.

כשנה עשה רבי שמעון באמריקה וחסרונו בישיבה הורגש מאוד. הרב משה מרדכי שקופ שליט״א, שכהן עד אז כאחד הרמי״ם של המכינה, הוזמן להגיד שיעורים בישיבה. רבי משה מרדכי נתמחה כבר באותו הזמן כגדול בתורה, והיו בו מסגולות אביו הגאון שרתקו אליו במיוחד את התלמידים הצעירים ובעלי הכשרון.

בינתיים הספיק רבי שמעון להעביר סכומים ניכרים מאמריקה ולסלק את החובות המעיקים. גם סודר מעמד קבוע בשביל הישיבה, הלחץ הוסר והמצב הכלכלי התבסס בהרבה.

בהיות רבי שמעון באמריקה הוזמן בתור ראש־ישיבה בישיבת רבי יצחק אלחנן בניו־יורק. רבי שמעון הועמד בפני מאבק נפשי קשה. מצד אחד קשה היה לו לעזוב את תלמידיו ואת ישיבתו האהובה בגרודנה, ומהצד השני הבטיחו לו שבאם ישאר בארצות הברית יוכל לבסס את המעמד הכלכלי של ישיבת „שער התורה" ולהבטיח את עתידה. נוסף לזה הרגיש, כי בהשפעתו יוכל להרים את קרן התורה בארצות הברית. רבי שמעון כתב על ההצעה לגרודנה, ובינתיים התחיל להגיד שיעורים.

השמועה עשתה רושם נורא בחוגי הישיבות בכלל ועל תלמידי גרודנה בפרט. מכל הצדדים המטירו בבקשות ובהפצרות. תלמידיו כתבו שנכונים הם לחיות חיי עוני ולחץ ובלבד שיהיו במחיצתו. ה„חפץ חיים" ורבי חיים עוזר הזעיקו אותו בטענה, שאין הישיבות בליטה יכולות לותר עליו.

רבי שמעון נמצא במבוכה, נוסף לזה גילתה כלתו הצדקנית, אשת רבי משה מרדכי שליט"א, את דעתה כי לעולם לא תסכים לעקור את בניה ממקומות התורה ולסכן בזה את עתידם. רבי שמעון נכנע ללחץ הגדול ובשלהי שנת תרפ"ט שב לגרודנה.

טלטוליו המרובים דלדלו את בריאותו ובשובו הסתלק מן הרבנות. במקומו נתקבל בנו הרב רבי משה מרדכי, שכהן בה עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

מצב הישיבה הוטב אבל לא לזמן ארוך, בשנת תרצ"א לקח רבי שמעון שוב את מקל הנודדים ונסע לאנגליה לשם מגבית. אולם הפעם לא שהה הרבה ולאחר זמן קצר שב לגרודנה.

בשנת תרצ"ד מלא יובל שנים של הרבצת תורה לרבי שמעון, ותלמידיו החליטו לחוג את חג היובל בהוצאת ספר המוקדש לשמו ולפעולותיו. הבחור משה מרדכי יודלביץ, מבני משפחתו ומבחירי תלמידיו, היה רוח החיים של המפעל, בקושי עלה ביד התלמידים לשכנע את רבם שיסכים לענין זה שהיה זר לרוחו. ורק לאחר ששכנעו אותו, כי כוונתם לעורר על ידי זה את היהדות החרדית ולהזעיקה למען הישיבה, נתן את ברכתו למפעל.

בשנת תרצ"ז יצא „ספר היובל" לאור. השתתפו בו גדולי התורה של הדור שהיו כולם מתלמידי רבי שמעון לשעבר, ומתגוללת בו לעינינו פרשת חיים נפלאה שהבזיקה את שמי היהדות והשפיעה על חיי הרוח של האומה במדה שאין דוגמתה בדורות האחרונים.

הגאון רבי חיים עוזר ז"ל כותב במאמרו הפותח:

„אם אמנם בידעי ובהכירי את תכונת נפשו הזכה והעדינה וענות צדקו, ירגיש בזה אי־נעימות, ויהיו לו למעמסה השבחים בפניו, אולם רבי שמעון העמסוני, העמוס בעבודת הקודש לשאת את משא הישיבה, הנהו מוכרח לוותר ולשאת גם את

באמצע התמונה: ר' שמעון שקופ ור' חיים עוזר גרודזנסקי.

המשא הזה בגלל תכלית הענין להמציא רוחה להישיבה ולהקל מעליו המעמסה הכבדה".

ככה היו כל ימי חייו: ויתור על עצמו, על הרגשיו ורצונו — לטובת הזולת והכלל.

בי"ג באב נפטר הר"מ ר' פייבל הינדעס אחרי מחלה קשה וקצרה. ושוב נפל עול ההנהלה על כתפיו היגעות של רבי שמעון. יחד עם ר' שמעון נשא בעול הנהלת הכספים ר' ישעי' הינדעס הי"ד, בנו של ר' פייבל ז"ל. והישיבה אז במלוא פריחתה, נוהרים אליה תלמידים מכל רחבי פולין, מחוץ לארץ וגם מעבר לים, באה חבורת תלמידים מארצות הברית. מספר הבחורים כבר קרוב לשלש מאות, סואנת והומה מחיי יצירה ומעש. מי זה נחש בימים הטובים ההם שלא מרחוק אורב האויב האכזר ושנחשל כבר הברזל וקרוב כל כך היום המר והנמהר שיכריז על סוף התורה בליטה.

באלול שנת תרצ"ט פרצה מלחמת העולם השניה, ובין כסא לעשור שנת ת"ש נכנס הצבא האדום לגרודנה. הגיעה השמועה כי ווילנה תעבור לרשות ליטה, ואחד־אחד, וחבורות־חבורות, עוברים בני הישיבות לווילנה בתקוה שיוכלו להמשיך שם את לימודם. הרב רבי שלמה הרכבי עזב את גרודנה ואתו רוב התלמידים, וגם הפעם — כבשנת תרפ"א — נאלץ רבי שמעון להשאר. מרגיש הוא כי נסיעה זו לעת זקנתו היא למעלה מכוחותיו. אתו נשארה חבורה קטנה של תלמידים, שאינם רוצים לעזוב את רבם בשום אופן.

גלמוד נשאר רבי שמעון בגרודנה, הרב כואב ושותת למראה העזובה הנוראה; הנבא לבו כי הפעם נפרד מישיבתו לנצח?

ר׳ שמעון שקופ ובנו ר׳ משה מרדכי.

אכן מעטים היו ימי היסורים ההם, לא עבר חודש ימים מעת שנפרד מתלמידיו, וביום ט׳ לחודש מרחשון שנת ת״ש כשעמד להתפלל מנחה בחדרו, יצאה נשמתו בטהרה, מתוך תפלה בלחש.

עם פטירתו עזב גם בנו הרב משה מרדכי שליט״א ומשפחתו את העיר. ווילנה עברה לרשות ליטה והגבול היה סגור, יחד עם אחדים משרידי התלמידים מבריחים הם את הגבול ובאים לווילנה, ושם הם מצטרפים אל הישיבה.

הישיבה קבעה לה מקום באחד מבתי המדרש שבווילנה. שבורים ורצוצים היו בהגיע אליהם השמועה הנוראה על פטירת רבם הגדול, אולם יודעים הם כי חייבים הם להחזיק מעמד, להמשיך ולשמור על הגחלת שלא תעומם. ובעקבות קודמיהם, המיסדים הראשונים משנות מלחמת העולם הראשונה, הם הולכים, מלאי חזון ומעוף ורוויי רצון עד והחלטה נחושה, שלא לנתק את השלשלת.

מסביב להטה חרב האויב. בתנאים קשים מאוד המשיכה ישיבת „שער התורה״ את קיומה. רבי שלמה הרכבי חזק ועודד את התלמידים. הרב רבי משה מרדכי שקופ הגיד את שיעוריו. נצטרף עליהם הגאון רבי משה שצקס שליט״א (כעת ר״מ בישיבת רבי יצחק אלחנן בניו־יורק), אחד מגדולי תלמידיו של רבי שמעון, והגיד שיעורים בישיבה. נתוספו אליה גם תלמידים מישיבות אחרות. נשארה ישיבת גרודנה נאמנה לתעודתה עד יומה האחרון. ובהכנס הנאצים בקיץ שנת תש״א לווילנה היה רבי שלמה הרכבי עם מרבית התלמידים בין הראשונים שנפלו על קידוש השם.

רק יחידים הספיקו להמלט מן השואה האיומה, שבועות ספורים לפני הכיבוש הנאצי עלה בידי יחידים, וביניהם הרב רבי משה מרדכי ומשפחתו, להנצל ולהגיע לארצות הברית.

רבי שמעון זכה לראות בחייו דור של גדולי תורה מבין תלמידיו ותלמידי תלמידיו: הגאון הצדיק והקדוש רבי אלחנן ווסרמן הי"ד, ראש ישיבת ברנוביץ; הרב מ. א. עמיאל, רבה ראשי של תל־אביב ז"ל; הרב הצדיק רבי משה רוזנשטיין הי"ד, מנהלה הרוחני של ישיבת לומזה; הרב יצחק קוסובסקי ע"ה, רבה הכולל של יהדות אפריקה הדרומית; ויבדלו לחיים: הרב משה שצקס שליט"א אב"ד לומזה והרב א. י. אונטרמן, רבה הראשי של תל־אביב — הם אחדים מאלפי תלמידיו, שזכה לראות בחייו כמנהיגי הדור ומפיצי תורתו ודרך למודו בכל פנות העולם.

גם מישיבת גרודנה זכה לראות תלמידים גדולי תורה ויראה. ואף שקצרה היתה תקופה זו, העשירה את האומה בתלמידים גדולי תורה ורוח, ובדור עני זה, עם חסול מרכזי התורה הגדולים של פולין וליטה, תופסים תלמידי ישיבת גרודנה עמדות־מפתח במרכזי התורה החדשים של האומה בישראל ובגולה, וממשיכים שם במסורת ישיבתם ומוסרים את תורת רבי שמעון לדורות הבאים.

ישיבת „כנסת בית יצחק" דקאמיניץ

מ א ת

ד"ר הלל זיידמן

א. היסוד

תחילתה של ישיבת „כנסת בית יצחק" הנודעת בשם ישיבת קמיניץ נעוצה בסלובדקה, והמניע ליסודה היו חלוקי דעות שהתבלטו שם בגידון המוסר. תנועת המוסר מיסודו של מחוללה רבי ישראל סאלאנטר התחילה אז, בסוף המאה התשע עשרה, להתפשט בתוך הישיבות וגם להשתלט עליהן. חלוקי הדעות לא הסתובבו על עצם למוד המוסר, וגם לא עקרונותיו, שבוססו על מקורות של יהדות; אלא על מקומו של למוד זה בישיבות, בסלובודקה, במיר ובנובורדוק תפס המוסר מקום ראשי בישיבה ולמודיה. מי שהצטיין במקצוע זה היה לאבטוריטטה כמו מי שהיה למדן מופלג. ויש ולומדים מופלגים, שהיו גם מצויינים במוסר — וכאלו היו רבים בסלובודקה, מיר ונוברדוק — הוחשבו יותר בגלל סגולתם האחרונה, מאשר בגלל בקיאותם בש"ס.

לעומת זאת היו כאלה שחששו שאם יוקצב למוסר מעמד ראשי בישיבות תדחקנה רגליהם של לומדי תורה ותסולף דמותה המסורתית של הישיבה. בשביל אנשים כרבי ברוך בר לייבוביץ, תורה — ללא שם לוואי, ללא שום תערובות, אפילו ממקצועי יהדות אחרים, — צריכה להשתלט מעל הכל בישיבות. תורה צריכה להיות האבטוריטטה לא רק העליונה, אלא — היחידה.

לא היתה זו שאלה של „בטול תורה", של בזבוז זמן הנועד כולו ללמוד תורה — לעניינים אחרים, כי כולם הסכימו להקדיש שעות מסוימות להגות בספרי מוסר וגם בקמיניץ למדו בספרי מוסר; ההתנגדות היתה לקביעת מעמד מיוחד, מרכזי ללמוד המוסר.

והתנגדות זו יצאה גם מאחד, שאישיותו היוותה התגלמות משוכללת של תורת המוסר: איש המדות, גדול בצדקתו כמו במשנתו, הלוא הוא הגאון והצדיק רבי ברוך בר לייבוביץ זצ"ל, שהזדהה עם ישיבת קמניץ שעמד בראשה, עד שהי־ שיבה והרב"ב היו לאחד.

אבל בעוד שבסלובדקה יסוד המוסר היתה גדלות האדם, ובעיד שבישיבות נוברדוק „בית יוסף" היה היסוד — שפלות האדם, היה בקמיניץ היסוד — עליונות התורה ויחידיותה.

ישיבת קמיניץ לא נוסדה בקמיניץ. התחלתה היתה בסלובדקה, שהיתה כבר מקודם למקום מושבה של ישיבת „כנסת ישראל", זו שהיוותה הריזרבואר לכוחות תורניים לכל התפוצות. בסלבודקה, בפרבר השקט של קובנו, שררה, כנראה אוירה מתאימה ליצירות תורניות מיוחדות. השפעתו של רבה של קובנו, רבי יצחק אלחנן ספקטור, וחוגו (שהקיף מאות רבנים, עסקנים, לומדים מופלגים) היתה מורגשת בפרברה של עירו. רוחו היתה שרויה על יהדות ליטה, והתפשטה על יהדות ריסיה כולה, וקל־וחומר על סלובודקה הסמוכה.

אולם אם במובן הגיאוגרפי, סלובודקה היוותה פרבר לקובנו הגדולה, שהיתה אח"כ, בין שתי מלחמות העולם, לבירת ליטה, בגיאוגרפיה היהודית המיוחדת, בתולדות הרוח הישראלית, בוודאי יותר נכון לכתוב „קובנו הסמוכה לסלובודקה". כי הפרבר על גדלות הווילה נעשה מטרופוליה ליהדות העולמית. תודות לישיבתה, ישיבותיה — כי גם „קמיניץ" יצאה מסלובודקה.

ואלה תולדות ראשיתה של קמיניץ.

למען הנצחת זכרו — ורוחו — של רבי יצחק אלחנן נוסדה תיכף לפטירתו, בשנת תרנ"ז (1897), ישיבת „כנסת בית יצחק" על שמו של רבה של קובנו, על ידי בנו של זה, הרב צבי הירש ראבינוביץ, שהיה גדול בתורה ויראת ה', ורק גדלותו הבלתי מצויה של אביו גרמה שלא היה מפורסם בהתאם לגודל אישיותו; הוא היה רב במיטוי, קורלאַנד, אח"כ מגיד בווילנה, ואחרי פטירתו של אביו מלא את מקומו בתור רב בקובנו. המיסד השני של ישיבת קמיניץ היה הרב משה דאַנישבסקי, רבה של סלובודקה, גדול בתורה ויראת השם גם הוא.

לריש מתיבתא הראשון נתמנה הרב חיים רבינוביץ מעיר שאַד, שהצטיין מלבד בקיאותו וחריפותו, גם בכשרונות אירגוניים וחינוכיים, והצליח להעמיד את הישיבה מתחילתה על יסודות איתנים, וליצור את המסגרת, בה פעלו אלו שבאו אחריו.

ב. רבי ברוך בר

כדי לעמוד על תולדות ישיבת קמיניץ נתבונן אל האיש שהיה הרוח החיה בה, ושהשפעתו עיצבה את אופיה, הריהו רבי ברוך בר.

רבי ב"ב היה תלמידו המובהק של רבי חיים סולוביצ'יק מבריסק מתקופת הזוהר של וואַלוזין, שעה שרבי חיים שמש כראש ישיבה, וכיוון שהיה ענוותן יוצא מגדר הרגיל, והיה בו מטבעו של חסיד, היה רב"ב כל ימיו נכנע לרבו, התאמץ להתפשט כולו בתוך רבו, כאלו לא היה לו משלו ולא כלום. הערצתו לרבו היתה כל כך גדולה, עד שהתבטל לגמרי כלפיו, אף ששאר רוחו משלו היה בו לזון — והזין— צבור של לומדים.

ספג רב"ב בקרבו כל הגה וכל תג משיטתו של רבי חיים, הסתגל למהלך מחשבתו, למעוף הגיונו, כוון את כוונותיו, הלך בדרכיו, עד כדי כך שבלא יודעים היו לו תנועות דומות לאלה של רבי חיים, ולא הכיר אילי בעצמו שהוא הכניס — ככל אישיות גדולה, יוצרת — נימה משלו, מקורית, לשיטת למודו, היה בו ובמשנתו הרבה מן החידוש, ועוד יותר מן ההתחדשות.

הוא נולד בשנת תר"ל (1870) בסלוצק, רוסיה. אביו ר' שמואל דוד לא היה רב, היה צדיק וגדול בתורה אבל סגור בתוכו, וגדלותו נסתתרה מן העולם. רב"ב הראה בילדותו שקידה עצומה, אהבת תורה ותפיסה מהירה. כבן י"ב כבר חידש חידושי תורה, שהפליאו את שומעיו. הצטיין גם באצילות המדות. הוא בא לישיבת וואלוז'ין בעת שהגיעה לשיאה בהנהגתם של הנצי"ב (רבי נפתלי צבי יהודה ברלין) ורבי חיים סולובייציק. למדו בוולוז'ין תרם תרומה מכרעת לאופיו ולשיטת למודו. הוא הושפע במיוחד מרבי חיים וכל ימיו היה פועל בהשפעה זו, שרב"ב נעשה צינור לה להעניקה לתלמידיו.

הוא נשא לאשה את בתו של ר' אברהם יצחק צימרמן מהלוסק, ואחרי פטירת חותנו נתמנה לרב בעיירה הלוסק, בליטה, בה שמש קודם כרב ר' איסר זלמן מלצר. ישב שם בבית המדרש ולמד ביחידות. בבית המדרש הזה למדו גם בחורים אחדים מתושבי העיירה, וכאשר נתקלו בדבר קשה הביאוהו אל הרב. ע"י הסברתו נפתחו לפניהם שערי בינה. גם הוקסמו ממתיקות למודו, כשהיה שונה לעצמו. הם התחילו להתרכז סביבו, וידידותו הטבעית ואהבת הבריות שבו קירבה את כל אחד שבא במגע אתו, מהר יצא שמו בכל האיזור. החוג התרחב מבחורים מעיירות השכנות, שבאו לשמוע לקח מפיו וללמוד במחיצתו. ישיבה לא התקיימה בהלוסק ורב"ב לא היה ראש ישיבה, אבל פתאום ראה את עצמו מוקף חוג של כשבעים בחורים, צמאי דעת תורה, לומדים בשקידה ומקשיבים בהערצה לדבריו.

ככה נעשה לראש־מתיבתא למעשה ללא ישיבה „רשמית". תלמידיו ותושבי העיר הפצירו בו ליסד ישיבה, אבל הוא סרב. נמוקו נבע מצדקתו: חשש שמא יתחרה בישיבה אחרת בסביבה וב„מ אחר.

והנה הישיבה „כנסת בית יצחק" היתה זקוקה אחרי שבע שנות קיומה לר"מ בעל מעוף. ע"פ הצעתו של רבי חיים מבריסק, ששאלו כנהוג את פיו, פנו לרב"ב, והוא נתמנה לר"מ בישיבה זו בשנת תרס"ד (1904).

למרות שהתקיימו חלוקי דעות בין ישיבת „כנסת בית יצחק" וישיבת „כנסת ישראל", שתיהן בסלובודקה, בדבר מקומו של למוד המוסר, כאמור, היו היחסים בין שניהם תקינים ואף ידידותיים, וזה בגלל תכונותיהם ואופים של בעלי הפלוגתא, שכולם התכוונו לשם שמים, ותודות לאישיותו של רב"ב שהיה בעצמו, כאמור, התגלמותה של תורת המוסר. שיעוריו של רב"ב משכו תלמידים מצויינים גם מהישיבה השניה — כ„מקשיבים שלא מן המנין". ה„סבא" מסלובודקה, ר' נתן צבי פינקל,

המריץ את תלמידיו, מן המצוינים, לשמוע שיעוריו של רב"ב, וגם הבלים יחס של כבוד וידידות לחברו „מתחרו" רב"ב. בנו של „הסבא" ר' אליעזר יהודה פינקל ר"מ ישיבת מיר, שלמד מקודם אצל רב"ב בהלוסק, כאשר בא לבקר את אביו, צווה זה עליו תיכף: לך לקבל את פני רבך רבי ברוך בר.

ומענין הדבר, ישיבת „כנסת בית יצחק" קמה תוך התנגדות לתנועת המוסר כאשר זו התבלטה והשתלטה בישיבת „כנסת ישראל" בסלובודקה, ואילם האיש שהיה נשמתה של ישיבת „כנסת בית יצחק", רב"ב, נעשה באישיותו, באופיו, בהתנהגותו — התגשמותם של כל אלה האידיאלים, אליהם שאפו בעלי המוסר. הוא היה סמל המוסר העלאי, מופת טהרת המדות. הוא לא הטיף מוסר, לא למד את תלמידיו תורת המדות בתור למוד. אבל עצם אישיותו היה למוד. כל צעד משלו, כל מעשה היה למוד, לקח מוסרי. הוא גם לא המריץ בדברים לאהבת ישראל, אבל כיון והיה כולו בוער באהבת ישראל, טבעית, פנימית, היה מכניסה בלבותיהם של אלו שזכו לעמוד במחיצתו.

מעשה והתאחר לשיעורו, דבר נדיר אצלו. כשחכו עד בוש ולא הופיע, באו לביתו להתודע פשר הדבר ומצאוהו בפוזמקאות, ללא נעלים. מה קרה? בא יהודי לביתו, ורב"ב ראה שנעליו קרועים ומלאים טלאים על טלאים. פשט רב"ב את נעליו, מסרם לעני ונשאר בפוזמקאות.

לא פעם נתן לצדקה את הפרוטה האחרונה שבכיסו. אבל הוא אהב לא רק את העניים, אלא כל אדם מישראל. פעם, כשדעתו היתה זחוחה עליו, אמר: כשאבוא לפני בית הדין העליון וישאלו אותי: במה באת? מה אענה? עם תורה? האם גם ל„זאת" תקרא תורה? עם יראת שמים? האם גם ל„זאת" תקרא יראה? אבל במה שאוכל ללמוד זכות על עצמי, זהו: אגיד שאהבתי יהודים. כשאני הולך ברחוב ויהודי בא לקראתי, מה עולה במחשבתי? ברכה על ראשו.

בסוף מלחמת העולם הראשונה, כשהיה בסכנה גדולה בקרמינצ'וג, לא רצה לעזבה זמן ממושך. איך יעזוב את „יהודיו"? ובפרוץ מלחמת העולם השנית והישיבה ברחה על נפשה מקמיניץ לווילנה, נשאר עוד זמן ניכר בקמיניץ, למרות שבלי הישיבה חייו לא היו חיים. שוב אמר: איך אעזוב את בני קהלתי?

מדת האמת שבו היתה מזהירה אף בנסיבות משונות מאוד. כאשר הצליחו אחרי מאמצים רבים וסכנות להגיע מרוסיה לגבול פולין בשנת תרפ"א, ונשאל רב"ב אם הוא אזרח פולני, ובתשובתו לחייב או לשלילה היה תלוי גורלו ואולי חייו — לא רצה לסטות מן האמת, וענה: „אינני אזרח פולני, אבל יש לי תלמידים בפולין". הפולנים התרשמו מדברי אמת — ומאישיותו — ונתנו לו רשיון כניסה לפולין. אף הרוסים התרשמו ונתנו לו רשיון יציאה.

הוא היה מתנגד, כאמור, למעמד מיוחד ללמוד המוסר. אבל הוא בעצמו הווה למוד זה. היה „מסילת ישרים" חי וכמה דומים הם ספורי צדקתו לאלו של ר' ישראל סאלאנטר, מחולל תנועת המוסר! אלא מה שזה האחרון, ואלה שהלכו בדרכיו הורו, בתור למוד, בשעורים ושיחות, הקנה רב"ב בדוגמתו דרך אגב, כאלו בלא יודעים, כדבר המובן מאליו. הפשטות שבו והטבעיות גרמו, שצדקתו היתה בעיניו בבחינת מאי קא משמע לן, כאלו אומר: מה יש כאן לדבר — וכי אפשר אחרת?

מה שכן יש ללמוד, וביגיעה, בשקידה — זוהי תורה, ותורה בלבד. רבם של רבנים ושל לומדים בני תורה למאות היה, ונשאר תלמיד כל ימיו. שעוריו לא הרצה כשהם מוגמרים, מושלמים, מוכנים מראש, עבד והכין אותם לפני עיניהם של תלמידיו, בצוותא אתם כאדם האומר לחברו: בא ונחפש ביחד . . . לא הגיש לפניהם דבר מבושל כל צרכו, אלא הכניס אותם ל„מטבח", ל„מעבדה", ויחד אתם התעמק, חקר, כאלו היה רק אחד מהם, „הראשון בין שווים". כאשר שמע הערה או רמז מפיו של קטון תלמידיו, היה מקדיש לזה תשומת לב מיוחדת, טרח להבין, לפתח את הרעיון או שמץ רעיון של זה; ולפעמים העלה מה שלא עלה בדעתו של התלמיד. היה זאת כדי לעודד, כדי להמריץ לחשוב, לשקוד. אבל גם בכלל יחסו המיוחד אל תלמידיו, יחס אבהי,ובגלל אופיו של „תלמיד". השיבו לו תלמידיו כגמולו: יחסם אליו היה של הערצה ללא גבול יחד עם חיבה עזה.

ביחוד נשאר רב"ב תמיד תלמידו של רבו המובהק ר' חיים הבריסקאי. לא היה שיעור שלא הזכיר מימרא, סברה מפיו. היה מתבטא סתם „הרבי", והיה ידוע למי מתכוון. הוא לא הסביר את ר' חיים ולא פרשו, אלא ספר דברים כהוויתם, בנאמנות, בדיקנות, ובהתלהבות של חסיד החוזר על דברי רבו — כי אמנם היה בו מאופיו של חסיד. הוא קלט בנשמתו כל הגה שיצא מפי רבו, ושמר על תוכנו ואף על סגנונו. משנתו, שהיתה בה, כאמור, הרבה מקוריות, היתה כשלהבת הנאחזת בגחלת של רבו, אף כשהשלהבת עלתה מאליה.

היה „תלמיד" עד נשימתו האחרונה. שעתיים לפני פטירתו, כשהיה שוכב על ערש דווי בווילנה, בקרוהו שניים מתלמידיו: הרב מאיר פּנטל, כיום בניו־יורק, ועוד אחד. פתאום האירו פניו של רב"ב ואמר לתלמידיו: „יצקו לי מים על ידי — הרב בא . . ." ובקשם לחזור על שיעורו של הרבי, כלומר רבי חיים. התלמידים עשו כמבוקשו והוא הקשיב בהתרכזות עצומה. וכה יצאה נשמתו בטהרה, בה' כסלו ת"ש, 1940.

חלק מחדושיו פורסם בספר „בית שמואל" (ווילנה תרצ"ט) עם הקדמה מחתנו, הרב ראובן גרוזובסקי. הספר מכיל חדושיו של רב"ב ב־91 סימנים, כ"ב ביכמות, כ"ז בקדושין, ומ"ב בבבא קמא. רובם משיעוריו בישיבה. הספר סודר ע"י המחבר ונדפס בדפוס קרוננברג בבילגורי בשנת תרצ"ט, בפרוס המלחמה. אולם הטופסים נאבדו, ואחרי פטירתו של המחבר חזרו בניו והדפיסוהו שנית בווילנה בשנת ת"ש 1940.

תחת שלטון ליטה. אולם בשער הספר המונח לפני נדפס „ווילנה תרצ"ט" ובאנגלית Printed in Poland למרות שפולין כבר לא היתה קיימת אז כמדינה עצמאית.

הרב שלמה יוסף זווין, החוקר המעמיק של גדולי הלכה בכל התקופות, כותב בספרו החשוב „אישים ושיטות" (תל־אביב, תשי"ב) על ספר זה של רבי ברוך בר:

„יגיעה רבה ועצומה מורגשת בחדושיו. לא ברפרוף ולא בהברקה פתאומית יצרם המחבר. ולא בעמל המעייף, אלא זה שבא מתוך התלהבות הנפש. ר' ברוך בר היא יותר ממפרש לר' חיים הבריסקאי. בעצם היא כולו מקורי. מתוך חבלי יצירה היה מחדש בתורה, אלא שתורת רבו שימשה לו כח מעודד מצד אחד ובור מצרף מצד שני". והרב זווין מביא אימרה של הרב ראי"י קוק כדי להדגים את היחס של התלמיד לרבו: „בגמרא נאמר על ר' אליעזר הגדול, שלא אמר דבר שלא שמע מפי רבו מעולם ובאבות דרבי נתן מסופר, שר' אלעזר ישב לדרוש דברים שלא שמעה אוזן מעולם. אם כן הרי סתירה? אמר הגאון ראי"י קוק: „היא־היא. ר' אליעזר שמע מפי רבו מה שלא שמעה אזן של שום איש אחר".

ומסיים הרב זווין: „אף אנו נאמר, אזנו של ר' ברוך בר שמעה מר' חיים מה שלא שמעה אוזן אחרת" (עמוד 281).

ג. השיטה

שיטת הלימוד של קמיניץ מקורה בהגר"א, בהנצי"ב, ברבי חיים הבריסקאי. משמע: הגיון בהיר, גישה שכלית, פשטות, ישרות, חדירה ישרה אל האמת. המיוחד בשיטת קמיניץ היה המיוחד שבר"מ של ישיבה זו, רבי ברוך בר. הוא לא התאמץ להגיד דבר יפה, אלא ללמד איך ללמוד. כיצד? הוא נגש תיכף אל היסוד של הסוגיא — ומעולם לא עזבהו. „הנשמה" של הסוגיא היתה מחיה את שיעורו. ממנה לא נטה אף לרגע. בשעוריו אין התפשטות אלא התרכזות. מן ההיקף אל הנקודה המרכזית. כל ענין צדדי, אם לא נגע בעצם, לא היה איכפת לו. במשנתו לא היה „אגב" ולא היו הפיזור והפירוד שבפלפולים בבית מדרשם של מסויימים. התרחק מקשוטים וגינונים. הוא לא רצה להבריק אלא לשכנע. ובכשרונו החנוכי הגדול הרגיש שלשכנע אפשר רק ללא סטיה מן הנקודה המרכזית. והוא ידע שכאשר התלמיד יתפוס את היסוד ילמד כבר מעצמו; והרי זו, ללמוד איך ללמד, היתה מטרתו.

היה גאון בפשטות (פשטות אינה פשטנות, כידוע, והתעמקות גדולה נחוצה כדי להגיע לפשטות, כלומר אל האמת). דעתו היתה צלולה כבדולח. תשובותיו היו בהירות וברורות, לא היה בו „הן ולאו ורפיא בידיה". שכלו היה מודד עדין לישרות הגיון, מעין „מודד גייגר" („גייגר קאונטר") רגיש מאד כלפי שמץ של עקמומיות.

נפשו התקוממה באופן טבעי נגד כל דבר בלתי ישר — אחת היא אם במעשה בלתי הגון או בסברה עקומה. מהלך השיעור כי סר מקוו הישר, עורר מיד כתגובה

הנהלת ישיבת קמיניץ עם ר׳ ברוך דוב ליבוביץ (באמצע).

אוטומטית, התמרדות במוחו של רב״ב. ולא נח עד שהחזיר את השיעור ואת מאזיניו — למסלול הנכון. התרכזות וישרות היו מתכונות הרצאתו.

מכאן השלימות שבשיעוריו. הם לא היו קרעים קרעים שנתאחו. ולא טלאים על טלאים, אלא דבר שלם מעקרו, מיסודו עד סיומו. לשלימות זו תרם עוד יסוד בתכונתו. הגיונו הברזל שאין להחליפו בשכל קר, בראציונליות יבישה. רחוק מזה. היה איש המוח אבל גם איש הלב. היה הוגה בתורה, לא רק במחשבה אלא גם ברגש. למודו לא היה מלאכת מחשבת בלבד, כי אם עבודת ה׳, בהתלהבות עצומה. כשיצא מפיו הבטוי: „התנא הקדוש אמר״ היה בוער כולו בהתרגשות של קדושה.

קדושת התורה, אהבת התורה והבנת התורה — אלה היו שלושת העמודים עליהם הושתו יסודותיה של ישיבת קמיניץ ומשנתה.

מיסדי הישיבה לא שאפו ליצור עוד ישיבה, אלא מוסד מיוחד במינו, שממנו יצאו גדולים בתורה, מורים למורים, מדריכים למדריכים, כאלה שיהיו למנהיגים רוחניים לא לעדות יהודיות בלבד, אלא גם לרבנים אחרים. כח התנופה, שהישיבה הצטיינה בו אחרי כן, היה טמון כבר בגרעינים הראשונים בהתחלת הווסדה, בשׂ־איפות מיסדיה.

התלמידים הראשונים של הישיבה נתקבלו איפוא מבין המצויינים שבישיבות אחרות. וככה הגיעה ישיבת „כנסת בית יצחק״ לרמה גבוהה כבר בתחילתה; לרמה, שישיבות אחרות השיגוה רק אחרי תקופה ממושכה. וממדריגה זו לא ירדה כל ימי קיומה, להיפך טפסה בעליה מתמדת.

ד. קרמינצ'וג

הנסיבות הקשות, המשברים, הקשיים והמכשולים שהישיבה נתקלה בהם על דרכה לא רק שלא שברו את רוח מנהליה ותלמידיה, אלא עוד חזקו אותה. בכור היסורים זוקק אופיים.

הזעזוע הראשון, שכמעט והרס את הישיבה, בא עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב־1914. עם התקרבות החזית הרוסית־גרמנית לקובנו, עזבו מנהלי הישיבה ותלמידיה את סלובודקה, ויחד עם פליטים אחרים נדדו לרוסיה הלבנה, רייסן. הישיבה עברה למינסק, מצבה החומרי היה קשה מאוד. כל מקורות הכנסותיה הופסקו. היא סבלה עוני ומחסור וסכנה היתה נשקפת לקיומה. אז קם לה גואל ומציל בנדבן העשיר מר ז. גוץ ממוסקבה, חתנו של החרשתן והנדבן המפורסם קלונימוס זאב וויסוצקי. מר גוץ כיסה את כל הוצאותיה של הישיבה במשך שהותה במינסק, וגם אחרי־כן תמך בה ביד רחבה.

אותה שעה התקימה במינסק פגישה מענינה של רבי ב"ב עם רבו הנערץ רבי חיים מבריסק. גל הפליטים מבריסק דליטה הביא גם את ר' חיים למינסק, ופה נזדמן עם רבי ב"ב. פגישה זו עודדה את רוחו של רב"ב וגם של התלמידים, ור' חיים נענה למבוקשו של הר"מ להשתתף בהנהלת הישיבה, להעניק עליה מרוחו, אחרי שגם עד כה שיטתו ומשנתו היו הגורם המכריע בלמודה, דרך צינורו, הריש מתיבתא. מגע במישרין זה בין רבי חיים לבין תלמידי הישיבה, אחרי שהיו תחת השפעתו בעקיפין, היה להם לחוויה בלתי־נשכחת, שהשאירה רושם עז בנשמותיהם לכל ימי חייהם. דמות נערצה, שרחפה על למודיהם, הופיעה עתה לפניהם, כאלו ירדה מעולמות אחרים. התענינותו האישית של רבי חיים בישיבה — ולא במצבה הרוחני בלבד, אלא גם במצבה החומרי — עודדה מאוד את רוחה הנדכאה, ושמשה דחיפה חדשה לקיומה והתפתחותה. אבל שהותה במינסק לא ארכה הרבה, כי חזית המלחמה התקרבה במהירות למינסק, ושוב נדדה הישיבה מזרחה. בשנת 1917 התישבה בקר־מנצ'וג. היא הובאה לשם ע"י הר"מ שעוד מקודם עבר לגור בעיר זו.

בשנת תרע"ז (1917) נתמנה ר' ברוך בר לרבה של קרמנצ'וג, בתור ממלא מקומו של חותנו הגאון המפורסם הרב אברהם יצחק צימרמאן, שהיה פעם רב שם. הוא נת־קבל שם בהערצה, ובני העיר ששו לקראת הישיבה, ששמעה יצא בתפוצות ישראל. קרמנצ'וג היתה עיר גדולה בערך, עיר של תורה וחכמה. המקום המה מלומדים, האזרחים הפשוטים היו בני תורה, וסוחרים ואף בעלי מלאכה שבעיר תרמו ביד רחבה להרבצת תורה. קרמנצ'וג הוכתרה בצדק בתואר־הכבוד „ירושלים דאוק־ראינה" דוגמת ווילנה — „ירושלים דליטה", בוצאָץ „ירושלים דגליציה", או אָנט־ווערפן, בבלגיה — „ירושלים דמערב אירופה". מכל רחבי רוסיה המערבית, מאוק־ראינה וליטה נהר זרם של תלמידים לישיבת „כנסת בית יצחק". בימי מלחמה אלה מצאו התלמידים משען רוחני — וגם חומרי — בישיבה ומנהלה.

בשלהי המלחמה, עת הקרבות הגיעו לקצן, התחילה שואה איומה על יהודי אוקראינה. מחנות חיילים „משחררים", מכנופיות שונות מאוקראינה ורוסיה הציפו את עהרים והעיירות של אוקראינה והרגו הרג רב ואכזרי ביהודים, גזלו, חמסו עד כתונותיהם האחרונות מעל עורם, ענו, רצחו ללא רחם ועשו שמות ביהדות זו, באופן שרק הרצח של הגרמנים במלחמת העולם השניה עלה עליו.

גם על קרמנצ'וג עברה כוס התרעלה. מחנות פורעים פרצו על העיר והרגו יהודים רבים, ביניהם גם תלמידי הישיבה. במשך זמן ארוך היתה העיר סגורה ומסוגרת על תושביה היהודים, אין יוצא ואין בא, מחמת סכנת הדרכים שנשתבשו במחנות רוצחים בצורת „צבא", שהקיפו את העיר מכל צדדיה. היהודים היו שרויים אז בעוני ומחסור, בפחד וסכנה, ובני הישיבה, שכל תמיכה מן החוץ נותקה ממנה, סבלו כפליים. אולם אף במצוקה זו הוכיחו אנשי העיר נדבנות גדולה לישיבה, שכל מקורות הכנסה פסקו ממנה — הם חסכו מפיהם למען הישיבה. בתקופה זו הוכיח רבי ב"ב בטחון ואומץ לב יוצא מן הכלל. בדוגמתו האישית הראה דרך לתלמידיו. הוא היה שקוע יומם ולילה בלמודיו, בעבודת ה', לא הזניח את השעורים בישיבה. היה רגיל לאמר, שאת חידושיו העמוקים ביותר חידש בתקופה איומה זו בשנת תרע"ח בקרמנצ'וג. בתורתו מצא עוז לעמוד בפני פגעי הזמן, ככתוב: לולי תורתך שעשועי וכו'.

כאשר ידם של הסובייטים עלתה על העליונה ומחנות הפורעים האכזריים חוסלו על־ידיהם, גם אז לא בא מרגוע לאוכלוסיה היהודית, במיוחד ליהודים דתיים. הבולשביקים הוסתו ע"י יהודים מה„ייבסקציה" שבגדו בעמם ודתם. הסופרים וה־עתונאים באידיש, שנהלו תעמולה ארסנית נגד כל הקדוש לעם ישראל, וביחוד נגד הדת, — התחילו בנגישות ורדיפות נגד הדת ונושאי דגלה, נגד הרבנים וראשי הישיבות ותלמידיהם. באו עליהם בעלילות והציקו להם באמצעים שונים. הסופרים והעתונאים הקומוניסטיים היהודיים, שכתבו באידיש, לא ידעו גבול בשנאתם ל־רבנים ומרביצי תורה, וליהודים דתיים בכלל, ויצאו במסע השמצה נגד הישיבות, מוסדות דתיים, כחדרים, תלמוד תורה, בתי כנסיות וכו', התקיפו את כל הקדוש לישראל, והסיתו את השלטון הסובייטי לחסל כל זכר מהחיים היהודיים הדתיים והלאומיים. הסופרים האלה חשבו, — בטעות כאשר הוכחו באחרונה — שהם יירשו את מקומם של המנהיגים הדתיים ושיקבלו בעד עבודתם החסלנית את גמולם מידי המושלים הסובייטים. והם הביאו דלטוריה בפני השלטון, שמבצרי יהדות אלה הם נקודת התנגדות לריבולוציה הקומוניסטית („קונטר־ריבולוציה").

ישיבת „כנסת בית יצחק" אולצה לעזוב את קרמנצ'וג, ברצונה לחזור למושבה הראשון סלובודקה. אולם בינתיים קמה לתחיה מדינת ליטה עצמאית, וראשית פעולותיה היתה לדחוק את רגליהם של יהודים. ממשלת ליטה סרבה לתת רשיון כניסה לבני ישיבת „כנסת בית יצחק" יאלה בראשותם של רבי ב"ב שמו צעדיהם לפולין.

אחרי קשיים גדולים במאמציהם לצאת מרוסיה, וגם להכנס לפולין, הצליחו לעבור לווילנה ולחדש שם את הלימודים. נתוסף שם מספר תלמידים, שברחו מרוסיה וגם מערים שונות בליטה ובפולין.

ה. קמיניץ

בווילנה לא היה בנין מתאים לרשותה של הישיבה, שיכלול את כל תלמידיהם, והלמודים סבלו מפיזור. ראש הישיבה הרצה את שעוריו בבית המדרש בפרבר לוקישוק, אולם למרות התנאים הבלתי־נוחים גדלה הישיבה בכמות ובאי־כות. מפעם לפעם הגיד רב"ב שיעורים בישיבת „ראמיילס" המפורסמת.

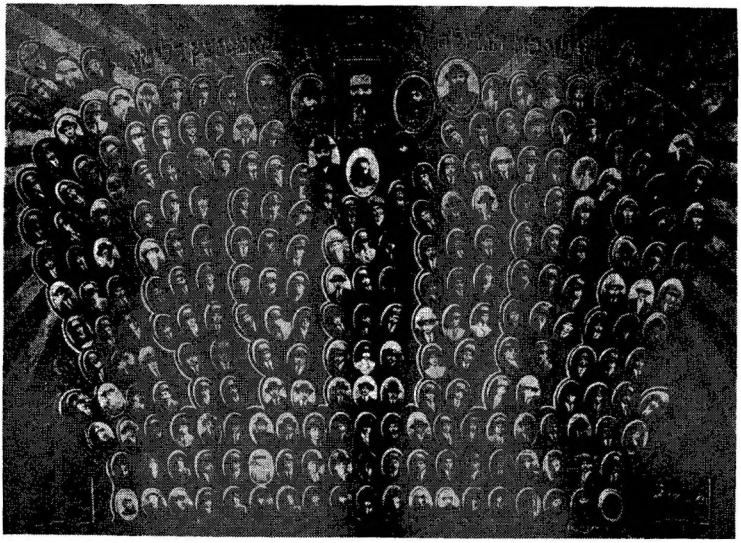
מוסד העזרה של יהודי ארה"ב „סנטרל ריליעף", קודמו של ה„ג'וינט", תמך בצרכי הישיבה ותרם סכומים ניכרים לקיומה והחזקתה. גם תושבי ווילנה נדבו ביד רחבה לקיום הישיבה, נוסד גם ועד נשים לדאוג לצרכיה.

יהודי ווילנה, בראשם הגאון רבי חיים עוזר גרודזנסקי, התיחסו באהבה ובכבוד לרבי ברוך בר, והוא נתמנה למורה הוראה בעיר. חמש שנים מ־1921 עד 1926 התקימה ישיבת „כנסת בית יצחק" בווילנה, ותרמה את תרומתה הרוחנית לאופיה של „ירושלים דליטה".

אולם אותם המניעים שגרמו ליסודה של הישיבה לא בקובנו ההומיה אלא בפרברה השקט סלובודקה, דהיינו, השאיפה לברוח משאונו של כרך ולהיות בפינה שקטה, כדי להתרכז בתורה, — אותם המניעים עצמם הניעו עתה את הנהלת הישיבה לעזוב את ווילנה הגדולה ולעבור לעיירה קטנה — קמיניץ, שעל יד הנהר בוג, הסמוכה לבריסק שנקראה קאמיניץ ליטובסקי כלומר, דליטה.

באלול תרפ"ו (1926) הגיעה הישיבה לקמיניץ, ואחרי שנות נדודים וארי־עיות מצאה שם מנוח ומקום קבוע להמשיך בלמודים. רבי ברוך בר מצא שם מנוחת הנפש שהתגעגע אליה, כדי להקדיש את כל עתותיו ומחשבותיו ללמוד התורה. ואמנם שלוה גדולה היתה שרויה אז על הישיבה, מנהליה ותלמידיה, והשפיעה להגביר עוד יותר את השקידה וההתעמקות, וגם את הזדככות המדות ויראת שמים.

תקופת קמיניץ היתה הפוריה ביותר בתולדות ישיבת „כנסת בית יצחק". בשנים אלו התגבשה דמותה ועוצב אופיה, והוציאה חניכים שתפסו אחרי כן מקומות חשובים בעולם היהודי. כרבנים, מנהיגים ועסקנים דתיים. בשנת תרצ"ט, עם פרוץ מלחמת העולם השניה, היה מספר התלמידים בישיבה 306, בישיבה הקטנה 50, במכינה 50, ובכולל האברכים 7, בס"ה 413.

תלמידי ישיבת קמיניץ.

ז. שליחויות

אך לא ארכו ימי שלווה אלה. המצב הכלכלי החמור, בו היו נתונים יהודי פולין, גרם להצטמקות תרומותיהם לטובת הישיבה, ומשבר כספי חמור ירד עליה. לא היה מוצא מן המצב אלא פניה לנדבנותם של יהודי אמריקה, ברגיל, רבי ברוך בר, שלא התחמק משום תפקיד, לקח על עצמו גם את השליחות הזאת, למרות שהוותה בעדו מאמץ רב. יחד אתו נסע במשלחת הישיבה משנהו בכהונת ראש הישיבה חתנו רבי ראובן גרוזובסקי, שנשא בעול הישיבה, בהנהלתה הרוחנית ובמשקה הכלכלי. ב־1928 הגיעו שניהם לניו־יורק ונתקבלו בכבוד רב. נערכה קבלת פנים על־ידי ראש העיר ב„סיטי הול". מאית תלמידי הישיבה לשעבר, וכעת רבנים, עסקנים ומנהיגים נכבדים ביהדות אמריקה, באו לקבל את פני רבם ומשנהו, ייבדל לחיים, רבי ראובן גרוזובסקי.

שנה ומחצה בילו בארה״ב. בקרו בערים שונות, רבי ב״ב הופיע באספות המוניות בבתי כנסיות, ודבריו עוררו רושם בל־ימחה. הופעתו נקלטה בזכרונו של כל מי שהיה באותו מעמד ולדבריו היה הד רב, בכל החוגים. הרושם נשאר לזמן ממושך, וגרם בעקיפין גם לחיזוק תנועת הישיבות באמריקה.

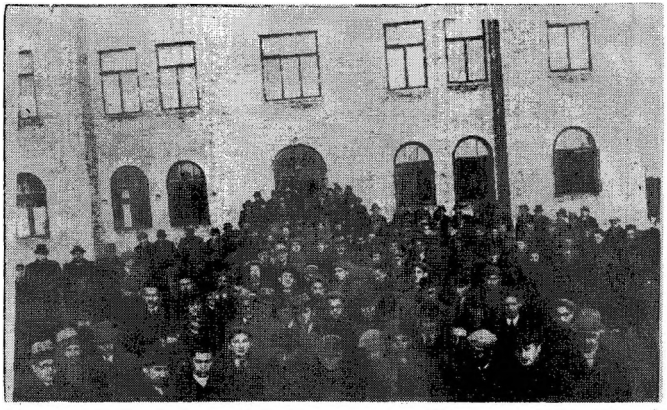
שליחותו של רבי ב"ב ורבי ראובן בארה"ב הצליחה רק בחלקה; הם אספו סכום של לערך 35,000 דולר, שהספיק לחלץ את הישיבה ממצוקת החובות, שרבצו עליה וגם להחזקתה משך שהותם בארה"ב. אבל שאיפתם להשיג יסוד כספי להבטחת קיומה להבא לזמן ממושך — לא התגשמה. עומס החזקת הישיבה הקשה נפל גם להבא על שכמם של מנהליה.

בכ"ד כסלו, תר"ץ, ערב חנוכה, 1930, חזרו רבי ב"ב ורבי ראובן לקמיניץ, לשמחתם של התלמידים וגם של אנשי העיר, שרחשו חיבה יתירה לרב"ב, שצדקתו האירה על הקהילה ותושביה, ובגללו יצא שמה של עיירה זו בכל העולם היהודי.

במשך שהותם של רב"ב ורבי ראובן בארה"ב מלא את מקומם בתור ראש־הישיבה הרב משה ברנשטיין, חתנו של רב"ב, שהוכיח כשרון רב במשרה זו. (כיום ר"מ ישיבת קמיניץ בירושלים).

ז. בנין הישיבה

אחרי שובם של ראשי הישיבה מנסיעתם בארה"ב הוקל בהרבה מצבה הכספי, החובות שולמו והדאגה היתה רק להוצאות השוטפות.

בנין הישיבה בקמיניץ.

קבוצות תלמידים ע"י בנין הישיבה.

רבי ב"ב נגש ביתר עוז לעבודתו. הישיבה היתה בסימן של שגשוג ופריחה. שמה יצא למרחקים. מארצות שונות נהרו אליה צמאים לדבר תורה. ממרחקי אמריקה, ממערב אירופה ומצפונה, ומכל רחבי פולין נהרו המעולים בין בני תורה לקמיניץ. ברשימת התלמידים משנת 1938 אנו מוצאים יוצאי ארצות אלה: פולין, ארץ ישראל, גרמניה, ארה"ב, אנגליה, איטליה, בלגיה, שווייץ, אונגריה, לטביה, דנמארק, במיוחד רבים התלמידים מגרמניה. מספרם הכולל בכל המחלקות — מתיבתא, בישיבה הקטנה, במכינה ובכולל, הגיע עד 413.

בגלל הגדלת מספר התלמידים לא הספיק בנין הישיבה, וגם בעירה הקטנה לא היו די דירות לאיכסונם. הדוחק בישיבה הציק על הר"מ והתלמידים, והפריע למהלך הלמודים.

ההנהלה פנתה ליהודי אמריקה, וכנהוג, לא סתמו יהודים טובים אלה את אזניהם לקריאה זו. ויהודי אמריקאי אחד, יליד קמיניץ, מר גרשון גאלין, לקח על עצמו את המשימה והשקיע עמל רב וסכומים ניכרים להגשימה, דהיינו: לבנות בנין מיוחד לישיבת „כנסת בית יצחק" שהתאכסנה עד אז בבית שכור.

מר גאלין נסע למטרה זו לקמיניץ, קנה מגרש ונדב את הסכומים הראשונים לבניה, ובנין הישיבה הוחל. ביום י"ב אלול תרצ"ב 1932, הונח היסוד בחגיגיות ובנוכחותו של קהל רב. כמעט כל תושבי העיר, שחרמו בעצמם סכומים ניכרים, למעלה מיכולתם, להוצאות הבנין. בחגיגת הנחת היסוד השתתפו רבנים רבים מערי הסביבה.

סכום ניכר תרמה „קרן הווקין", אבל תרומות אלו לא הספיקו להביא את הבנין לידי גמר. משך ארבע שנים נמשכה חבניה מחמת חוסר אמצעים. הנהלת הישיבה השתקעה בחובות, נוסף על ההוצאות השוטפות.

אחרי מאמצים גדולים הצליחה ההנהלה להביא את הבנין הנהדר לידי גמר. בבית זה תוכננו אולמים לשעורים וללמודי התלמידים בעצמם. היה גם בדעתה של ההנהלה להקים פנימיה לאכסן את התלמידים. חלק גדול ממנו נגמר, ביחיד האולם הגדול לשעורים, וביום השמיני לחנוכה תרצ"ז 1937 התקימה ב־ חגיגיות חנוכת הבית. שוב השתתפו בחגיגה תושבי המקום, שעל הישיבה גאוותם, ורבנים ומנהיגים דתיים מכל האיזור.

היתה זאת שמחת תורה אחרונה בישיבת קמיניץ.

ועד גמ"ח
ד'ישיבת „כנסת בית יצחק"

Loan Syndicate
of Jeshivath
„Knesseth Beth Issac"

דין וחשבון על פעולת ועד גמ"ח בישיבה דקמיניץ.

ועד גמ"ח
דישיבת „כנסת בית יצחק"
דפאברוקא בית בקמניץ דליטא
Loan Syndicate
of Jeshivath
„Kneseth Beth Issac"
of Kamenitz-Litewsk
P. K. O. 81.934.

דין וחשבון של ועד גמ"ח בקמינץ (המשך).

ח. בשואה

שנתיים בלבד פעלה הישיבה בבנינה החדש. כי בפרוץ המלחמה העולמית השניה התחילה שרשרת של נדודים ותלאות, שנסתיימה באבדון של רוב התל־מידים ובפזורם של הנשארים על פני ארצות שונות, במיוחד בארה״ב ובארץ ישראל.

תיכף להתחלת המלחמה העולמית השניה ברחו בני הישיבה בראשות מנהליה מחמת המציק הגרמני ימ״ש, שפלש במהירות ברק לכל רחבי פולין. הם הגיעו לווילנה, בה קוו להשיג מפלט. ווילנה נכבשה באוקטובר 1939 ע״י הסוב־ייטים בעקבות הקונויה עם הגרמנים. אחרי זמן של חדשים אחדים עברה ווילנה ומחוזה תחת שלטונה של ממשלת ליטה (יולי 1940), ספוחה של ווילנה לליטה נתן ליהודים אפשרות זמנית לנשום ברווחה. ווילנה המתה מרבבות פליטים מכל איזורי פולין, ביניהם רבנים, תלמידי הישיבות וראשיהן, שהתרכזו סביבו של הגאון רבי חיים עזר גרודזינסקי. בואו של רבי ברוך בר לווילנה היה עדוד לפליטים אלה. מעונו נעשה לתלפיות לכל מר לב; הוא חיזק ידים רפות ועזר בעצה ותושיה.

הנדודים, הדאגות והתלאות, שעברו על רב״ב נתנו אותותיהם בבריאותו. הוא נפל למשכב, ואחרי שבועות אחדים על ערש דווי עלתה נשמתו השמימה, כשהוא בן שבעים שנה, בה׳ כסלו ת״ש (1940). הובא למנוחת עולמים בווילנה והלוויתו אספה צבור גדול של רבנים, ר״מ, ובני תורה, שהיו או בווילנה.

פטירתו של קברניטה של ישיבת קמיניץ היתה מהלומה כבדה למוסד זה בגלותו. אבל הוא הניח אחריו חתניו ובניו, יורשיו ממלאי מקומו וממשיכי פעו־לותיו. הם לקחו לידיהם את הגה הספינה המטורפת בים סוער של דם ודמע. רובם המכריע של בני הישיבה נספו בשואה בידי הגרמנים המרצחים. שני חתניו של רב״ב, רבי ראובן גרוזובסקי ורבי משה ברנשטיין, שעוד בחיי חותנם שתפו פעולה בהנהלת הישיבה, והגאון רבי ראובן גם הגיד שיעורים בעמקות ובחריפות נפלאה. הם היו למנהלי הישיבה והתעלו למאמצים כבירים, כדי להציל לפחות חלק ממנה מכליון.

כמה תלמידים נשארו בווילנה, ועלה עליהם הכורת של המרצח הגרמני. אך כמה מבני הישיבה הצליחו להמלט מווילנה לפני הפלישה של הגרמנים, ימ״ש, והתפזרו במקומות מרוחקים בפנים רוסיה, בסיביר, באסיה התיכונית. חלק הגיע דרך יפן לשאנגהאי בסין, כמה מהם, עם רבי ראובן גרוזובסקי בראשם הגיעו לארה״ב, וחלק עם רבי משה ברנשטיין לארץ ישראל.

ט. בישראל

בארץ ישראל התחדשה ישיבת „כנסת בית יצחק" בקיץ תש"ב, 1942, ע"י שני ממלאי מקומו וממשיכי דרכו של רבי ברוך בר, חתנו הרב משה ברנשטיין ובנו הרב יעקב משה לייבוביץ. כעשרים תלמידים היוו אז את הגרעין, ממנו התפתחה הישיבה בכמות ובאיכות. מהר התחילו נוהרים לישיבה עלויים ומתמידים עד שנעשתה למרכז תורה חשוב בירושלים.

עם הגדלתו של מספר התלמידים והתרחבותה של פעולת הישיבה, הבית הקטן, בה שכנה, צר היה מלאכסן את הישיבה. ההנהלה הצליחה אז לרכוש בנין גדול ונהדר בשכונת הבוכארים בירושלים. בנין זה מכיל עשרים ושניים חדרים, סביבו מגרש המשתרע על שטח הגובל משלשת צדדיו עם כבישים, ששנים מהם ראשיים, עד שהישיבה נראתה כשכונה בפני עצמה. בבנין נמצאים אולמים מרווחים לשיעורים ומטבח ופנימיה בשביל התלמידים שמספרם כיום עולה על מאה, למרות הקשיים הכספיים, שהישיבה נאבקת בהם.

גדולי התורה בישראל, כרבי איסר זלמן מלצר זצ"ל, וייבדל לחיים הרב הראשי רבי יצחק אייזיק הלוי הרצוג, הרימו על נס ישיבה זו.

שני ראשי הישיבה הנזכרים, הרב משה ברנשטיין והרב יעקב משה לייבוביץ, מגידים שיעורים לפי שיטתו של רב"ב, וגם סדר הלמודים בישיבת קמיניץ שבירושלים הוא אותו סדר שבסלובודקה, סלוצק, קרמנצ'וג, וקאמיניץ, וסגנונו המיוחד ורוחו של רב"ב שמורים בה. גחלת שכבתה באופן כה איום בקאמיניץ שבליטה שוב התלקחה בישיבת „כנסת בית יצחק", הישיבה החדשה בירושלים. מוסד זה מהווה גורם חשוב בחנוך התורני והמקורי במדינת ישראל. ישיבה זו אינה „עוד" ישיבה בישראל, אלא מהווה משהו מיוחד בין הישיבות, כי הצליחה להעביר מאירופה את נוסח הלמוד וסדרו ואת רוחה שטופח ע"י רב"ב.

י. באמריקה

רבי ראובן גרוזובסקי, חתנו של רבי ברוך בר לייבוביץ, הצליח להמלט מרוסיה, והגיע ב־1941 לארה"ב, ומיד התחיל בשלש דרכים בבת אחת — הקשורות זו עם זו: עבודת הצלה לתלמידי קמיניץ המפוזרים במרחקים, (עבודה שהתרחבה על בני ישיבות בכללם), הרבצת תורה במקום, בארה"ב; והנהגה תורנית במוסדות ואירגונים, בעיקר ב„אגודת ישראל", באמצעות „מועצת גדולי התורה".

רבי ראובן בא לישיבת „כנסת בית יצחק" בעת שהיתה בקרמנצ'וג בשנת תרע"ח (1918). רבי ברוך בר בחר בו לחתן בתו שרה, וצירף אותו להנהלת הישיבה. בשנת 1925 עבר רבי ראובן עם מספר תלמידים מקרמנצ'וג לווילנה,

עוד טרם הגיע לשם רב"ב (שהסס לעזוב את קרמנצ'וג, שם כהן גם כרב העיר), ושם התחיל להגיד שיעורים בקביעות.

שעוריו הצטינו בנתוח מעמיק, ברחבות אופקים, בבקיאות עצומה, בהקף כל הענינים הנוגעים בדבר, בהגיון בריא, בחריפות התפיסה ובהמצאות נועזות ומבוססות על ידיעות רחבות בים התלמוד.

הוא גם הוכיח כושר אירגוני ומינהלי בהנהלת הישיבה, וסגולותיו אלו תרמו הרבה לביסוסה והתפתחותה בקאמיניץ. בהיותו נעים הליכות, חברתי, וידידותי, רכש מהר חיבתם והערצתם של תלמידי הישיבה, ואת אהדתם של כל אלה שבאו במגע אתו.

רחבות האופק שגילה במשנתו הופיעה גם בעסקנותו הצבורית. עוד בהיותו בקמיניץ לא היה בו שמץ של קרתנות, אלא התענין בכל מה שמתרחש בעולם היהודי וגילה רגש אחריות מפותח לענינים כלל־ישראליים. הוא השתתף באספות ובפעולות של ועד הישיבות, של אגודת הרבנים, של אגודת ישראל, בפולין, ותמיד דאג „שיצא משהו" מן הדיונים. צנוע וענוותן היה ולא דחק את עצמו להיות בראש המדברים, אבל היה פועל מאחורי הקלעים והשפיע שההחלטות תהיינה מעשיות.

בהגיעו לארה"ב שיתף פעולה ב„ועד ההצלה", יחד עם רבי אהרן קוטלר ר"מ דקלצק, הרב אליעזר סילבר מסינסינטי, ועם העסקנים יצחק מאיר בונים ושלמה קליין, כדי לעזור ולהציל את בני הישיבה המפיזרים בשאנחאי בסין, בסיביר, בסאמארקאנד ובאוזבקיסטאן.

הוא הגיד שיעורים במתיבתא „תורה ודעת" בברוקלין, ואחר כך בבית מדרש עליון של מתיבתא זו בספרינג וואלי, נ. י.

יחד עם זה עבד במרץ בעבודה צבורית־תורנית במוסדות שונים, כמו באירגון „תורה ומסורה", „אגוד הרבנים", אגודת ישראל, אגודת הרבנים ועוד. בכל מקום גילה עקביות, נאמנות לעקרונות, אומץ לב, דעת תורה בהירה ללא הסכנות וגמגום — וללא חת.

בית אולפנא רבתא דקוברין

מ א ת

שלמה הד

העיר קוברין שעל־יד בריסק דליטא היתה מבורכת במוסד תורני חשוב, ישיבה שמשכה אליה תלמידים מכל קצוי פולין וליטא ואשר ממנה יצאו רבנים, מורים ותלמידי חכמים ידועים.

הישיבה נוסדה בשנת תרפ"ג על ידי רבה של קוברין הגאון ר' פסח פרוסקין ז"ל, מי שהיה מקודם רב ור"מ בעיר אמציסלאוו, ולפני כן ראש ישיבת שקלאוו.

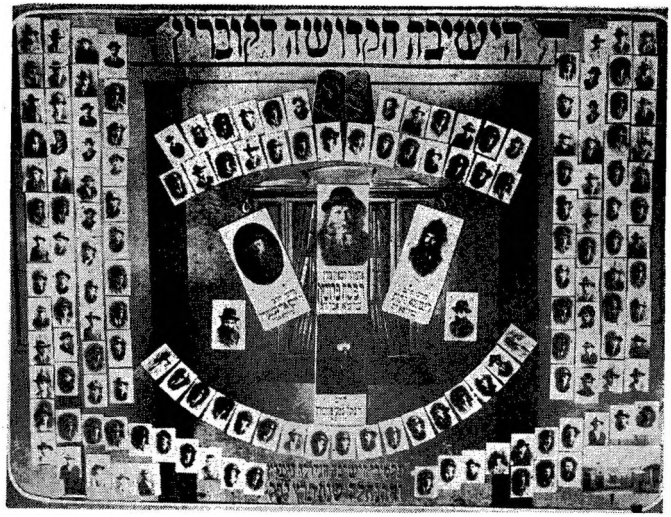
ר' פסח למד בנעוריו בראדין, בקלם והיה גם מתלמידיו של ר' חיים מבריסק, מר' חיים למד את שיטת ההבנה וההסבר, ואותה נטע בלב תלמידיו. ר' פסח היה ידוע כגדול בתורה, בקי בכל חדרי ההלכה, שקדן נפלא ובעל מרץ ויזמה.

הבית־אולפנא נעשה בעיקר אכסניה לבחורים צעירים, אשר ברצונם היה ללמוד בישיבה, שמספר תלמידיה מועט, ועל ידי כך יהיו קרובים לרבם, ליהנות מתורתו ומהדרכתו האישית. בישיבת קוברין הקפידו מאוד על הסדר ואהבו את ההתמדה. תלמידי ישיבת קוברין היו ידועים כמסתפקים במועט, שקדנים מסודרים ובעלי הגיון. לישיבה, שמספר תלמידיה היו כמאה בערך, נתקבלו בחורים שבכוחם היה ללמוד גפ"ת והיתה להם ההבנה במפרשים. רוב הבחורים היו נשארים בישיבה בקוברין שנים מספר ומלאו כריסם בתורה. יש ואחדים מהם היו נוסעים, להשתלמות נוספת, לישיבות יותר מפורסמות, כמו מיר, ראדין ואחרות.

יחס ר' פסח אל תלמידיו היה לבבי ביותר. תלמיד שנזקק לראותו יכול היה לבוא אליו כל אימת שרצה. ר' פסח דאג לכל תלמיד ותלמיד, התענין בלמודיו ובצרכיו. בני עדת קוברין העריצו את רבם שהיה גם דרשן נלהב ועסקן בצרכי צבור. הם באו לעזרתו בהספקת הישיבה ואף בנו בית כנסת מיוחד, בו קבעה הישיבה את מקומה.

כמו רוב הישיבות נתמכה ישיבת קוברין על ידי ועד הישיבות, קרן האוקין, ומתרומות שונות. הירידה הכלכלית של יהודי פולין גרמה להרעת מצב הישיבות, ובשנת תר"ץ נאלץ ר' פסח לנסוע בשליחות הישיבה לארצות הברית. ה"סנטרל רליף", תלמידי ר' פסח ומוקיריו, עזרו אז להוציא את הישיבה למרחב.

סדר ישיבת קוברין היה כמו בשאר ישיבות ליטא: תפלה בבוקר בשעה מוקדמת, הסדר הראשון היה מתחיל בשעה התשיעית והיה נמשך עד שעה שתים

משתים עד ארבע ארוחות צהרים (הבחורים היו מתאכסנים בבתים שונים שבעיר והישיבה היתה משלמת בעד החזקתם), מארבע עד תשע היה נמשך הסדר השני. אח"כ חצי שעה מוסר ותפילת מעריב שהיתה נגמרת בערך בשעה עשר. מאז היו הבחורים חפשים לעצמם. רבים היו נשארים עוד לעסוק בתורה עד שעה מאוחרת בלילה.

פעמים בשבוע היה ר' פסח משמיע שעור לפני התלמידים, השעור היה נמשך כשעה בערך והיה מקיף סוגיה מהמסכת שאותה למדו בישיבה באותו הזמן. ר' פסח היה מעת לעת בוחן את הבחורים ועומד על הידיעות שרכשו בישיבתו. על יד הישיבה היתה קיימת מכינה לישיבה. במכינה היו ד' מחלקות ולמדו בה כששים נערים.

בשנת תרצ"ט חלה ר' פסח מחלה שממנה לא נתרפא. היא נפטר בח' חשוון שנת ת"ש, כשעדיין היה שלטון הרוסים בקוברין.

המנהל של הישיבה היה שנים מספר הרב הצדיק ר' יוסף לייב נעניעדיק ז"ל, חניך קלם שהתפרסם בישיבות בהרצאותיו המסודרות והבנויות יפה בחכמת המוסר. הוא שהעמיד את ישיבת קוברין על רמתה הרוחנית. ר' יוסף לייב נספה בקלצק בידי הקלגסים הגרמנים יחד עם רבים מבחורי ישיבת קלצק, מקום ששימש מנהל רוחני משנת תרצ"ו. במקומו של ר' יוסף לייב נתמנה כמנהל רוחני הרב ר' אברהם פרוסקין, המשמש כעת רב בברוקלין ור"מ במתיבתא ר' חיים ברלין.

ראש ישיבה משנה היה בישיבת קוברין הרב ר' שלמה מטות. חתנו של הגאון ר' פסח ז"ל. הוא היה מבחירי ישיבות ראַדין ומיר. ר' שלמה התמסר בכל לבו לעלית המוסד ולשכלולו. הוא היה מרצה שעוריו לפני התלמידים פעמים בשבוע. בשנים האחרונות היה גם המנהל הרוחני של ישיבת קוברין. ר' שלמה נספה בידי הנאצים שר"י יחד עם שאר יהודי קיברין. ראש ישיבה משנה היה גם הרב ר' נתן נטע פרוסקין, תלמיד חכם גדול ובעל מדות תרומיות אשר מת מות קדושים.

כשנכנסו הנאצים לקוברין בא הקץ לקהילה היהודית. הישיבה נחרבה. בחורי הישיבה נתפזרו לכל עבר, ורק מעטים נצלו.

מתיבתא רבתא „אהל תורה" דברנוביץ

מ א ת

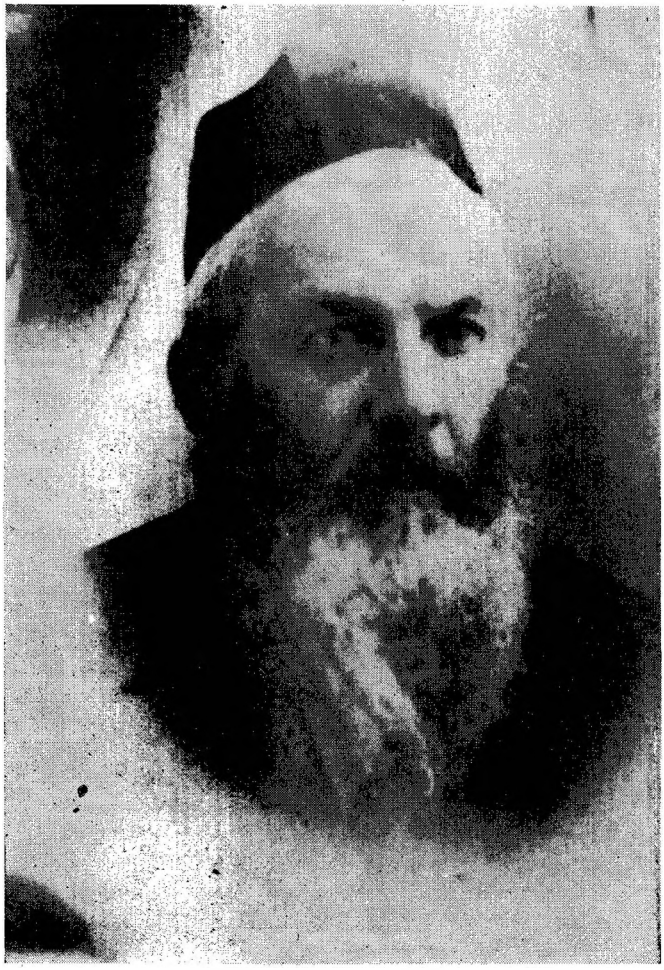
א. בן-מרדכי

יסוד הישיבה, „אהל תורה" הונח בשנת תרס"ז, על ידי הרב הגאון הצדיק ר' יוסף יוזיל הורביץ זצ"ל, מאבות תנועת המוסר ומיסד „ישיבות נובוגרדוק". תחילה היו בה רק קומץ של בחורים, מעטים היו אז תושבים יהודים בברנוביץ, כי עד שנת תרס"ג היתה אסורה להם הישיבה במקום ההוא. ר' יוסף יוזל שיתף בהנהלת הישיבה את חתנו ר' ישראל יעקב לובצ'נסקי, מי שהיה בן הרב של ברנוביץ בתקופה ההיא. עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה, שמשו בישיבה מורים אלה: ר' יוסף שלמה הורביץ, הרב נחמן גורביץ והרב חיים צבי לידר ז"ל. העוסק בהחזקת הישיבה והדואג לאיכסון התלמידים, שהיו באים מהעירות בסביבה, היה ר' חייקיל הסופר, שהיה אוסף תרומות ומסדר את „הימים" ו„השבתות" אצל יהודי המקום. מלחמת העולם הראשונה פגעה בעיר ברנוביץ, שהיתה צומת דרכים חשובה, הקהלה היהודית סבלה, והישיבה נתרופפה.

בשנת (תרפ"א נתמנה כראש ישיבה „אהל תורה", הגאון ר' אלחנן ווסרמן, שהיה אישיות מזהירה, גאון בתורה וגדול ביראה, איש חזון ואיש מעש ורק הודות לו עלתה ישיבת ברנוביץ בסולם העליה והתפתחה במשך תריסר שנים לאחת הישיבות המעולות שבפולין. לברנוביץ נהרו תלמידים מאירופה כולה וגם מעבר לים. ישיבת ברנוביץ היתה מקום הכשרה והשראה לצעירים רבים אשר כמה מהם נעשו בעבור זמן לעמודי התווך של הישיבות הגדולות.

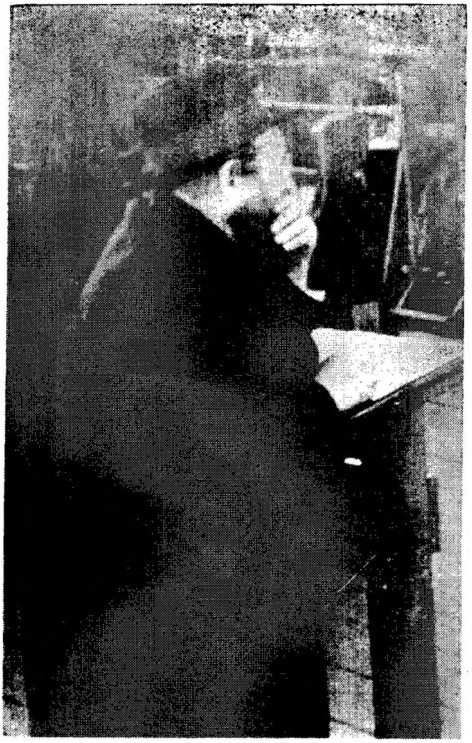
הגאון ר' אלחנן למד בצעירותו בטלז אצל הגר"א גורדון והר"ש שקופ ז"ל ואחר יצק מים על ידי הגאון ר' חיים מבריסק ז"ל, וכן שמש זמן רב את החפץ־חיים ז"ל. מהרה התפרסם ר' אלחנן כאיש הרוח, כמנהיג וכמורה גדול. לפני בואו לברנוביץ היה ר"מ בישיבת אמציסלאוו ובישיבת בריסק דליטא. בימי מלחמת העולם הראשונה התגורר יחד עם הח"ח וישיבתו בעיר סמילאוויץ. כאשר ניתנה לו האפשרות לעזוב את רוסיה — אחר המהפכה — בא לפולין, בדרכו התעכב בברנוביץ ונאות לקבל עליו את ראשות הישיבה.

ר' אלחנן ליכד על יד הישיבה ראשי־ישיבה מגדולי התורה הצעירים שהיו ידועים בעולם הישיבות דליטא: את הרה"ג ר' שלמה הימאן מפאריטש, את ר' דוד ראפופורט, שספריו „צמח דוד" ו„מקדש דוד" נתפרסמו בעולם הישיבות, כמו כן

ר׳ אלחנן וסרמן, ראש ישיבת ברנוביץ.

הורו בישיבה ר' לייב גאביה מבריסק, ר' ישראל גירסקי מסלונים, ר' יוסף דוב זלדס מסלוצק, כולם יחד נתנו מתרומתם לרומם את המוסד, וסיעו להעמידו במקום חשוב בעולם התורה. ר' אלחנן הוציא גם מזמן לזמן מאסף תורני בשם „אהל תורה", ובו היו מאמרי תורה ומוסר משלו ומשל גדולי ישראל אחרים.

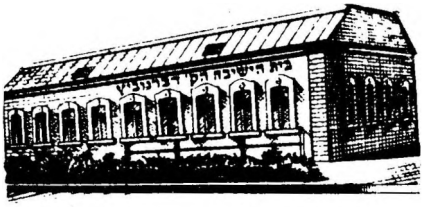
הרב י. י. לובצ'נסקי, משגיח רוחני בישיבת ברנוביץ

המשגיח הרוחני של הישיבה היה הרב ר' ישראל יעקב לובצ'אנסקי ז"ל, שמיזג בקרבו תורה ומוסר, בעל מידות נשגבות, אהיב ומקובל על תלמידיו ויודעיו.

המנהל הכלכלי של הישיבה היה ר' צבי הירש גוטמן, תלמיד חכם גדול נבון ובעל יזמה, ידען בהויות העולם, שהיה קשור לישיבה בכל נימי נפשו ולא עזב אותה עד יומה האחרון.

תחילה קבעה הישיבה את מקומה באחד מבתי־המדרש. עד מהרה נעשה המקום צר מלהכיל את כולם. ביזמת ר' אלחנן נגשו לבנות בית לישיבה. בעזרת נדיבים נבנה בנין מפואר ורחב ידים, וגם בית תמחוי מרווח בו קבלו התלמידים את ארוחותיהם.

בישיבת ברנוביץ היו שש מחלקות וקיבוץ, ארבע הכתות הראשונות היו מיועדות לצעירים בגיל רך. בשתי הכתות האחרונות ובקיבוץ התחיל כבר הלימוד העצמאי והיה מיועד לבוגר בדרגות שונות. בארבע הכיתות הראשונות למדו מסכת אחידה המתאימה לגיל. בכיתות ה־ו ובקיבוץ למדו גם כן מסכת אחידה. את השעורים בה־ו היה מרצה ר' אלחנן בעצמו (רק בשנים האחרונות לפני המלחמה, בגלל הטורח הרב, לימד את הכיתה החמישית בנו ר' נפתלי ז"ל). השעורים היו מתקיימים בכל יום, פרט לשעור לפני בחורי הקיבוץ, שלפניהם היה מרצה ר' אלחנן פעם בשבוע, ופעם או פעמים בשבוע היה מרצה ר' דוד ראפופורט ז"ל. שעוריו של ר' אלחנן היו נודעים בעיקר בגלל שיטת־הוראה המיוחדת שהוא נתברך בה. שעוריו היו מפליאים בבהירותם, בדייקנות ובקיצור, בהסברים קולעים ובלתי מיגעים. השעור היה מתחיל בהסבר דברי הגמרא על אתר. בסדר מפליא

בית הישיבה דברנוביץ.

היה מביא לפני התלמידים תחילה את דעת הראשונים, ואח"כ כמה מקורות מהאחרונים החשובים, והכל כמובן רק עד כמה שנוגע לעניין שלמדו. אחרי באור היטב היו התלמידים שואלים את שאלותיהם. השעור היה נמשך בערך 45 רגע. לרוב היה נגמר בלימוד עמוד אחד, ועל התלמידים היה להשלים את הדף כולו לפי המקורות שראש הישיבה היה מרמז עליהם. בחינות רשמיות לא היו במחלקות שלימד ר' אלחנן, אבל הוא הכיר כל תלמיד ותלמיד למרות שבכל מחלקה שלו היה בערך 30 תלמיד. מזמן לזמן היו תלמידי כל כיתה באים לביתו של ר' אלחנן בשבת בערב, בין מנחה למעריב, ור' אלחנן היה בוחן אותם אגב העירו הערות על העניינים שלמדו.

„אוהל תורה" בברנוביץ היתה הישיבה היחידה שבה למדו כל יום אחר התפילה פרק ב„משנה ברורה" של החפץ־חיים. על פי רוב היה ר' אלחנן מלמדו ובהעדרו היה מלמד אחד הרמי"ם. היה הפשי ומי שרצה יכול היה להשתתף בו. תמיד היתה קבוצה גדולה של משתתפים.

מכתב מכ"ק רבינו בעל חפץ חיים שליט"א

שלוח לערת עיר כרנוביפש לעזרם לבוא לעזרת מנהלי הישיבה „אהל התורה" שסה בעבורתם לבנות בית בער הישיבה הנ"ל.

בעזה"י יום נ' פ' עקב תרפ"ג לפ"ק פה ראדזין.

דנה מצינו בתורה שאמרו בתוקף שדתם זה אלי ואגודו ותירגם אונקלוס דין אלהי ואבנה ליה מקדשא [לשון נאוה] הינו שכל אחד מישראל קבל ע"ע לבנות מקדש לשמו—והנה בימים הראשונים קימו דבר זה בכה שעשו הכשכן ואח"כ בית עולמים והנה מצינו במלכים בימי יהואש שחזקו ישראל את הבית, וכאשורה למה לא עשו בימי שלמה המלך הביהמ"ק מכפף הלא כתיב בפירוש שכסף היה נהשב אז כאבנים ולא היו צריכים שוב לחקן אותו אלא האמת שהיו רוצים שכל ישראל בכל דור יהיה להם זכות וחלק בבית המקדש לכך בנוהו משל עץ בצריך תמיר תיקן [וכזה יפורש הכתוב ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם] ככל וכ"ו וכן תעשו ופרש רש"י לדורות הבאים—הינו כשהאבר אחר כן הכלים ולדידן הפירוש כפשוטו הינו בחמידות בכל דור ודור יראה כ"א להיות לו חלק בבהמ"ק והינו ע"י איזה תיקון וע"כ בצינו במדרש שיר חנינא בן דוסא ראה שעם ישראל כתנדבים לבדק הבית התבונן בעצמו שגם הוא רוצה להתנדב וראה אבנים נדולות והשכיר אנשים שישאו אותם לביהמ"ק ואמרו לו אבל בלבר שתתן גם אתה ידך עמנו וכן היה וכרגע נכנצאו בירושלים ורצה לשלם להם אבל כרגע נעלמו מן העין והלך לעשכת הגזית לדרוש אחריהם והבינו הסנהדרין שמלאכים היו ולחנם תחפש אחריהם כי עלו השכימה—ואמרו עליו שבו נתקים הבתוב לפני מלכים יתיצב כל יתיצב לפני חשוכים היינו כתם אנשים שמופם למות והנה בזמנינו אין לנו ביהמ"ק הנדול שהיה מלפנים ומ"ם הבמיחנו הקב"ה שגם בעת הגולה יש לנו ביהמ"ק כמלפנים אך שהוא ביהמ"ק קטן וכדכתיב ואהיה להם למקדש מעט בכל המקומות אשר ישראל נפוצים וכתבו הראשונים שגם בימינו המצות עשה ומקדשי תיראו להתנהג בו בקדושה כמו מלפנים שגם הוא נקרא בקדש [והלואי שאנו מקיימים דבר זה והיינו נוגעים בו כמו מלפנים בימי יהושפט וברוסה] והביא המגן אברהם זה בהלכות בהב"נ—וע"כ ידידי תדעו הפל אמיתת הדבר שכל מי שמסייע עתה לבנין בית המקודש הזה הוא ממש כמו שמסייע לבנין בית המקדש, וכמו אז מלפנים היו מכתובים לשם ד' וכמו שכתוב ועשו לי מקדש והיינו לשמי וכמירש"י והשרה הקב"ה את קדושתו כן בכל המקומות כשעושים לשמו בית קדושה ישרה הקב"ה שם קדושתו, ודעו עוד דאיתא במדרש רות פ"ה לשעבר היו הנביאים כותבים עושי המצות ועכשיו בשאין לנו נביאים מי כותב, הקב"ה ואליהו הנביא ומלך המשיח בכל מוצאי ש"ק יושבים תחת עץ החיים בגן ערן ואליהו הנביא ומלך המשיח כותבים והקב"ה חותם על ידיהן שנאמר או נדברו יראי ד' איש אל רעהו ויקשב ד' וישמע ויכתב כספר הזכרון לפניו ליראי ד' ולחשבי שמו—וע"כ צריך כל אדם מן הבאים לחשוב מה טוב שיזכר שמי ג"כ בין החתומים למעלה ונרבתי ג"כ נכתבת שם וכמו שמצינו בספר עזרא בעת שנתנדבו לתקן חומות ירושלים כתוב שם שמות המנרבים וגם נדבתם. ובזואת ירוץ ד' ברכתו מלמעלה עבור זה ואהיה ג"כ בין המנויים...

דברי ידידם הפבוך את כל העיר בחיים ושלום והצלחה סרוכה וכפרט המסייעים והעוסקים בבנינו

הצעיר שבכתובה **ישראל מאיר הכהן**

מכתב בעל החפץ חיים על הישיבה בברנוביץ.

תלמידי ישיבת „אוהל תורה" בברנוביץ.

לימוד המוסר בברנוביץ תפס מקום נכבד. תלמידי הכיתה החמישית והששית וכן בחורי הקיבוץ היו לומדים כל יום חצי שעה מוסר לפני תפילת מעריב. המשגיח היה משמיע דברי מוסר בכל שבת בין השמשות. דבריו היו פשוטים וקולעים, בעיקר הצטיין בכוח התאור. דבריו נאמרו בנחת, והשפעתו היתה רבה על תלמידי הישיבה. בחודש אלול היה אומר במוצ״ש דברי התעוררות מיוחדים לקראת יום הדין. דברי התעוררות אלה היו נאמרים כאשר באולם הגדול של הישיבה שרר חישך גמור, וניגון מיוחד היה למשגיח בעת עוררו לבות התלמידים הצעירים להכין את עצמם לימים הנוראים.

תקופת הזוהר של הישיבה, היתה בשנות השלושים. הישיבה פרחה ורחבה ורב היה מספר הבחורים שדפקו על דלתה, מחוסר מקום ומחוסר אפשרות של תמיכה לא נתקבלו בחורים רבים לישיבה, והיו צריכים לחזור ולנסות את מזלם עוד פעם בזמן הבא.

כל תלמיד חדש היה נבחן על ידי הרב של הכיתה בה רצה להתקבל. לרוב היה בוחן ר׳ אלחנן את המועמדים לכיתה החמישית והששית. כדי להתקבל לכתה החמישית היו התלמידים צריכים לדעת להסביר בלי עזרת מורה דף גמרא עם תוספות. בשנים האחרונות לפני פרוץ המלחמה השניה היו בישיבת ברנוביץ כמה תלמידים מארצות הברית ומאנגליה, ובערך 30 בחורים מגרמניה הנאצית, אשר הג׳וינט מארצות הברית תמך בהם בקביעות.

בפרוץ המלחמה השניה היו בישיבת ברנוביץ למעלה משלש מאות תלמידים. כבר בתחילת המלחמה נפגעה העיר ברנוביץ קשות. הגרמנים הפציצו אותה מן האויר. עם חורבן הקהילה היהדות עלה גם הכורת על מתיבתא רבתא „אוהל תורה" דברנוביץ. התלמידים הצעירים חזרו לרוב לביתם. המבוגרים, בחלקם התפזרו למקומות שונים. חלק לא גדול ניצל והגיע למקום מבטחים. ר' אלחנן ור' ישראל יעקב יחד עם קבוצת בחורים הגיעו אחרי תלאות רבות לליטא, לעיר קובנה, בתקוה למצוא משם דרך של הגירה אל ארץ חפשית, אבל אחרו המועד. הם קדשו את שם שמים ביום המר והנמהר, בגיטו סלבודקה, ביום י"א תמוז תשי"א.

ישיבות ליובאביץ׳

מאת

ז״ר הלל זיידמן

א. יסודות

ראשיתן של ישיבות ליובאביץ׳ נעוצה בתחילתה של תנועת חב״ד. יוצרה, הראשון לשושלת חב״ד, רבי שניאור זלמן מליאדי, כינס ת״ח מופלגים ומצויינים מבני עליה שנהרו אליו מליטא ורייסין, ויסד ישיבה בעיר מושבו — ליאזני, ברוסיה הלבנה.

ר׳ שניאור זלמן מליאדי.

ישיבה זו אורגנה יפה וחולקה לשלוש מחלקות שנקראו בשם „חדרים״ (חדר א׳, חדר ב׳ וחדר ג׳). אולם בהיפוך מן המובן הרגיל של בסוי זה; כי בעוד שהחדרים הרגילים היו השלב הנמוך ביותר בסולם הלמודים, היו ה„חדרים״ מיסודו של בעל ה„תניא״ השלב הגבוה ביותר. וכדי להתקבל לחדר א׳, המחלקה הנמוכה בסדר זה, דרשו מהמועמד בקיאות בכל הש״ס, במדרשים, בספרי חקירה וקבלה. מזה אפשר להסיק מושג על רמתה של ישיבה זו.

בניו, נכדיו ממלאי מקומו של בעל ה„תניא", המשיכו במסורת של אבותיהם „תופשי ישיבה" והחזיקו בקבוצת צעירים ואברכים שלמדו אתם תורה וביחוד חסידות חב"ד. כך התפתחה מסורת זו בקרב כל האדמורי"ם לבית ליובאביץ', מהרב בעל ה„תניא", בנו „הרבי האמצעי", רבי דוב בער, נכדו רבי מנחם מענדל, בעל „צמח צדק", ועד לנכדו רבי שלום בער שניאורסון, זצ"ל.

בימיו של האחרון חל שנוי ומפנה חדש בשיטת הרבצת התורה של אדמור"י ליובאביץ'. עד אז לא נתקיימו על ידיהם ישיבות במובן המקובל. בליובאביץ' ע"י חצר הרבי, היו קבוצות של מצויינים, יחידי סגולה, שכבר „מלאו כריסם" בש"ס ופוסקים, שמטרת למודם בליובאביץ' היתה השתלמות, התעלות במדרגות.

בשנת תרנ"ז, עם יסוד ישיבות „תומכי תמימים" בידי האדמו"ר רבי שלום בער שניאורסון, התרחבה פעולת הרבצת התורה ע"י הב"ד. התחילה אז תקופה של התפשטות שהקיפה חוגים שונים ורבים, והעמידה לעצמה תפקידים חדשים, הנובעים מתנאי הזמן, שנשתנו שנוי יסודי.

רוחות חדשות התחילו לנשב ביהדות רוסיה, עויינות לדת. ה„השכלה" כהשקפה וכתנועה, ובצורה מאורגנת של חברת „מפיצי השכלה", עשתה שמות בנוער הדתי — שהכיל אז את הנוער בכללו — ועוד ידה היתה נטויה. האדמו"ר רבי שלום בער ראה את המתרחש וגם חזה מה שעלול להתרחש באין פעולה נגדית.

כדי לעמוד בפני גלי הזמן יסד רבי שלום בער בשנת תרנ"ז ישיבה גדולה, שממנה נסתעפה רשת הישיבות „תומכי תמימים".

בשם זה משתקף הרעיון העיקרי של מיסדן: הוא שאף לא רק ללמד ולא רק לחנך, אלא גם לזקק ולזכך את המידות, לחזק את הרצון, לרומם את הנפש; במלה אחת — לעצב א ו פ י שיהיה שלם, ללא קרע ופיזור, ללא פילוג ופצול, שיהיה תמים.

והיתה אז גם שעת רצון לייסוד ישיבות. הרי בתקופה זו קמו ישיבות סלובודקה ומיר, סלוצק וטלז', הרבצת התורה הופיעה אז בצורה של ישיבות שהתרכזו והתפתחו ושגשגו בארץ הישיבות — ליטה, והיוו את הריזירבואר הגדול לתורה, שהזין את תפוצות ישראל.

ישיבת ליובאביץ' „תומכי תמימים", שנוסדה בשנת תרנ"ז, היתה דומה לישיבות ליטה, ושונה מהן. היתה דומה להן, משום ששיטת לימודן של ישיבות ליטה הונהלה בה, והיתה שונה בהבדלים דלהלן.

ראשית, כח הלחימה, כח המחץ, נגד שונאי הדת. הישיבה לפי חב"ד היא מבצר, שעליה להגן לא רק על עצמה אלא על כל האיזור, על כל העדה, ואולי

על העם כולו. מכאן שתלמידי הישיבה צריכים להיות — והיו — מאומנים בהגנה על הדת, דרוכים למלחמת ה' ומוכנים להקרבה עצמית.

מכאן נובע השוני השני. כדי למלא תפקיד זה על התלמידים להיות מאוחדים במשמעת פנימית, מקושרים זה לזה, וכולם יחד קשורים למורם־מפקדם הרבי האדמו"ר, שכונה גם בתואר נשיא חב"ד. בבטוי חב"ד זה נקרא התקשרות. אבל בנידון דידן, ב„תומכי תמימים", יש לזה עוד משמעות נוספת.

בשנת תר"ס, שלוש שנים אחרי הווסדה של ישיבת „תומכי תמימים", צווה מיסדה להביא לפניו את תלמידיה יחד עם ראשי הישיבה, משפיעיה ומשגיחיה, ופנה אליהם בדברים אלה:

„אני כורת ברית עמכם, עם תלמידי ישיבת „תומכי תמימים" הלומדים כיום בכל „מערכות" (מחלקות) הישיבה ועם כל התלמידים אשר ילמדו בה במשך הזמן הזה והזמנים הבאים. את אשר ישנו פה ואת איננו פה אני כורת ברית השתתפות לעבודה במסירת נפש לתורה ביראת שמים ועבודה שבלב, ללא ויתורים ופשרות, יקוב הדין את ההר..."

כריתת ברית למלא תפקיד נעלה היא אפיינית למסגרתה ולכוונה של הישיבה כפי שהותוה על ידי מיסדה. רק חמש שנים חלפו מיום הווסדה של ישיבת „תומכי תמימים" — בשנת תרס"ג — וכבר אנו פוגשים את תלמידיה וחניכיה בערים ובעיירות הסמוכות בפעולות ייסוד סניפים לישיבה מרכזית, שנעשתה מהר לאם ישיבות „תומכי תמימים". ישיבות אלה נוסדו בערים דלהלן: ז'בין, פלך מוהילב, קרמנצוג, פולטבה, ז'לובין ושצדרין, עיירה־מושבה בפלך מוהילב, שהאדמו"ר הליובביצ'י בעל „צמח צדק" רכשה, והתישבו שם חסידי חב"ד.

במשך זמן לא ארוך בערך התפשטו ישיבות „תומכי תמימים" בכמה ערים בכל אזורי רוסיה והגיעו למקומות רחוקים מתחום המושב, כמו קוטאאיס בגרוזיה, וערים באוזבקיסטאן, באסיה התיכונה הרוסית.

בנו של המייסד רבי יוסף יצחק, שמלא את מקומו אחרי פטירתו, היה המנהל בפועל של ישיבת תו"ת, שום דבר לא נעשה בישיבה בלי לשאול את פיו. וברוחו התפתחו ושגשגו ישיבות תו"ת, וגדלו בכמות ובאיכות.

ב. הרוח

אין ישיבה דומה לישיבה. לכל אחת — והמדובר בגדולות שבהן — אופי ונוסח משלה. קיים קו משותף וקיימת מסגרת כוללת, אבל כח המיחד אינו נופל מכח המאחד.

ישיבות ליובאביץ' מצטיינות בשוני נוסף מישיבות אחרות. הן מהוות סוג בפני עצמו. הן יותר מישיבות במובן הרגיל, כי מטרתן של ישיבות היא

ללמד, לכל היותר — לחנך. ו„תומכי תמימים" הרחיקו ללכת הרבה מזה. כאן נבנה מבצר, להגנה וללחימה. חונך דור של לוחמים, גבורי רוח, חדורי התמסרות בלי מצרים ומעצורים וכוננות להקרבה. תלמידי ישיבות אלה היו צריכים להיות לא רק מלומדים בתורה, מחונכים באמונה, אלא גם דרוכים למלחמה למען תורה ואמונה, להתגוננות מפני סכנות שרחפו אז, בשעת הווסדן, ועוד יותר מפני סכנות הבאות, שאדמו"י ליובאביץ' חזו מראש.

ואין זה הדבר היחידי המיחד את „תומכי תמימים". הם הפילו את המחיצה בין חסידות ולומדות. חסידות ולומדות, לפי ליובאביץ', הן רק שני צדדים של מטבע אחת, של עבודת הבורא.

בליובאביץ' נוצרה מזיגה מיוחדת של שתיהן, ומזיגה היא, כידוע, יותר מחיבור, כי יש בה יותר מאשר סכום הגורמים היחידים.

חב"ד הכניס חסידות ללומדות — למוד לא רק בהשכל ודעת אלא גם ברגש — ולומדות לחסידות; חסידות אינה, לפיהם, רק שיטה, עבודה, אורח חיים, אלא גם למוד בהתעמקות והגיון, בהתמדה ושקידה.

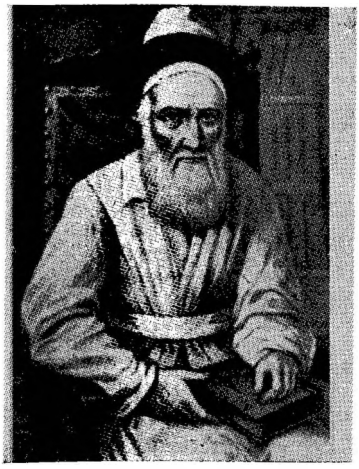
חסידות אינה ענין „לעיין בספר" בלבד אלא לעיון וללמוד מעמיק, ביגיעה, בבקיאות, בהבנה שכלית, נוסף על בינה שבלב, רחמנא ליבא בעי. יש לשעבד את המוח ואת הלב גם יחד. נדגים זאת בהשוואה. בישיבות ליטא מסוימות הנהיגו שיטת המוסר. קראו, עיינו בספרי מוסר, ערכו שיחות במוסר, והיו שאף התעמקו בהם. אולם אף בישיבות „מוסריות" מובהקות, כמו בסלובודקה, בנוברדוק, לא עלה על דעתו של מישהו מעולם ללמוד מוסר במתכונת מסכתות ישיבתיות, או לעסוק בו כמו בשיעור בסוגיא. מוסר לא הגיע מעולם למדרגת למוד במובן הישיבתי.

חסידות הגיעה למדרגה זו בישיבות „תומכי תמימים". למדוה שעתיים בבוקר ושעתיים בערב, בתור שיעור. התווכחו, התפלפלו בחסידות, כמו שהתפלפלו ב„קצות החושן". למדו חב"ד לפי חוקי הבנה הלכתית, הורוה על יסוד כללי הגיון — כמו סוגיא בש"ס או כמו בירור בהלכה.

ובזה חידוש נתחדש בבית מדרשם.

חידוש שני חידשו בלומדות. בקיאות בתורה שבעל־פה, ואין צורך לומר בתורה שבכתב, הבנה נכונה בה, היא כולה עבודת ה', וזו זקוקה להתלהבות, ל„דבקות". לפי בעל ה„תניא" רבי שניאור זלמן וצ"ל, מיסדה של שיטת חב"ד, „האלקות נתגלתה בפרטי תורה שבעל פה, בפועל ממש, בסוגיא, בדבר הלכה".

לפי בעל ה„צמח צדק", רבי מנחם מנדל שניאורסון וצ"ל, הדגש הוא על „נגלה", על תורה ותפילה, על למוד ש"ס, הרמב"ם, הלכה. דבר הלכה, שיעור בגמרא ופוסקים, זוהר ותניא — אחד הם. הם נזונים אלה מאלה ומוארים אלה מאלה.

ר׳ מנחם מנדל שניאורסון, בעל „צמח צדק״.

ואין מחיצה בין תפילה ללמוד, בין שכל והתעוררות, בין שיעור בשולחן ערוך של „הרב״ לבין נגונו של הרבי. חב״ד מהווה גשר בין לומדות העמקנית־ההגיונית לבין סערת הלב והתעלות הנפש.

ג. השיטה

היתה סכנה שיאפיל הרגש על המחשבה וההתלהבות תערפל את ההגיון. הרי למוד הלכה זקוק לבקורת קרה, להתבוננות בהירה וחדה, לניתוח יבש — ואיך תתאים גישה זו לסגולות חסידיות שהן מנוגדות לה?

מיסדי ישיבות „תומכי תמימים״ ראו את הסכנה מראש — ומנעוה. הם בחרו בעיקר בשיטת הלימוד ההגיוני של ישיבות ליטה; לימוד „על אתר״, חיפוש אחרי האמת של הפשט, התעמקות בדברי חז״ל, שאיפה לרדת לסוף דעתם, לכוון את כוונותיהם, להבין למחשבותיהם ולרוחם ולאסוקי שמעתתא אליבא דהילכתא. ומאידך — התרחקות מפלפולים, שאינם מכוונים אל האמת.

התבטלות עצמית יחד עם השתלמות עצמית האופיניות לחב״ד, הועילו בהרבה להיזהר מלהזהיר, להנצל מלהבריק בהברקות בלבד, ללא תוכן מוצק ומבוסס על יסודות ההגיון, על אדני שכל הישר והאמת.

כל זה כיוון את שיטת הלימוד בישיבות „תומכי תמימים״ לאפיקים ישרים, שחתרו אליהם מתחילתם מיסדי ישיבות אלה, אדמו״י ליובאביץ׳, שהתוו את

הקו והשגיחו בעין פקוחה שלא יסטו ממנו. אלה דבריו של האדמו"ר מליובאביץ', רבי שלום בער שניאורסון זצ"ל, בקונטרס „עץ חיים" (תרס"ד) המופנה במיוחד לתלמידי ישיבות „תומכי תמימים":

„העיקר הוא לעיין ולהעמיק בכל דבר, וכל מימרא וכל סברא פרטית לא יחשוב אשר הבנתה השטחית זה כולה, כי אם יש בה עומק ועומק לעומק, ודרושה יגיעה גדולה, יגיעת הנפש ויגיעת בשר ושכל ישר והתקשרות טובה, ועל כולם שירצה את האמת דווקא".

„...כשיגמור תוכן כל סוגיא ותהיה ברורה ומסודרת אצלו יעמיק דעתו בכללות נושא הסוגיא, ויברר וילבן הדבר בעיון שכלי ויראה אם כל הפרטים מתאימים המה..."

„...וידקדק הרבה מאוד בפירוש רש"י ז"ל, ...והפלפול של אמת יכול להיות דווקא כשידע תחילה את ההלכה לאמיתתה באופן מסודר ובדברים ברורים, ואח"כ מי שחננו ה' בשכל טוב ודעת רחבה יכול לפלפל בענין, ואז יהיה הפלפול אמיתי ויהיה גם כן מסודר לבוא לידי הלכה, היינו לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא".

הלימוד הליובאביצ'י התרחק לא רק מפלפול שאינו מבוסס על האמת ואינו מוביל אליו — אלא גם משטחיות, מהרבות בידיעות ללא הבנה. לא פחות מקליטת ידיעות חשובה היתה עיכולן, ספוגן לתוך המוח והלב גם יחד. היו שיעורים מיוחדים להרבות בקיאות, שהיו נקראים „גירסא" אבל עיקר השיעורים היו בלימוד בעיון, בשקול הדעת ועמקות — סגולות אופיניות לישיבות ליטה.

מאידך השפיעה הגישה החסידית והתכונה החבדי"ת להזהר מהפרזה בנתוח דק מן הדק, מהסתכלות שכלית בהחלט עד כדי כך שהדברים עלולים להעשות מופשטים ביותר ללא אחיזה במציאות.

יותר ממה שיש לחדש בתורה — התורה צריכה לחדש בלומדיה, סבורים חסידי חב"ד. מכאן, המטרה לא לרכוש בקיאות בלבד אלא לבצע את תוכנה, הלכה למעשה, הן בהלכה והן — בחסידות.

החינוך היה אינדיבידואלי, מתאים לסגולותיו היחידיות של התלמיד. ה„משפיעים" בקיאים היו בחכמת הנפש, צללו לנשמתם של התלמידים, חפשו וגילו כשרונות ותכונות ופיתחו אותם בכיוון חב"ד. הם הסתכלו על כל יחיד כעל רבים, משום שכל יחיד יכול — וצריך — להשפיע על רבים. לכן טפלו בכל תלמיד ובהתמסרות ושומת לב מיוחדת, כדי לשבץ את אופיו ונטיותיו במסגרת כללית ולכוונם בקו חב"ד.

מכאן ההתלהבות, מסירות הנפש, המאופיינת את הרבצת התורה בידי חב"ד, מרוסיה תחת השלטון הסובייטי, עד לכפרים נדחים בשממות חול של אפריקה

ר׳ שלום דובער שניאורסון, זצ״ל.

הצפונית, ועד לכרכים סואנים בשטפון של טמיעה והתנכרות בבירות אירופה המערבית, ומטרופוליות אמריקאיות. מעולם לא בחרו בדרך קלה. באמריקה לא יסדו ישיבות בוויליאמסבורג אלא דווקא במונטריאל שבקנדה, ובניו־יורק — באיסטרן פרקווי, בשכונת ברוקלין „הנאורה״ וריקה מאורח חיים יהודיים, ובישראל — לא בירושלים או בבני ברק אלא דווקא בלוד הנטושה עד אז — עד הופעתה של חב״ד.

כי שאיפתם ומעשיהם של חסידי חב״ד — לסלול דרך.

ד. במצוקה

עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע״ד, למרות הקשיים והפגעים של ימי מלחמה, לא פסק קול תורה מישיבות תו״ת. הישיבה המרכזית המשיכה בפעולותיה בליובאביץ׳. בשנת תרע״ו התקרבו החיילות הגרמניים לליובאביץ׳ והאדמו״ר לא רצה לחיות אף שעה אחת תחת כבושם. הוא ברח לרוסטוב שעל נהר דון, יחד עם משפחתו ורובם של תלמידי הישיבה, ראשיה ומשגיחיה, והמשיך בעבודתו במקום מפלטו.

למשך זמן מסויים עברה הישיבה לקרמנצוג שהיתה מקום מקלט גם לישיבות כמו סלובודקה וקמיניץ. אנשי העיר החזיקו בה בנדבנות גדולה. גם

בימי המהפכה ברוסיה בשנת תרע"ח לא הפסיק האדמו"ר מליובאביץ' את פעולותיו בהרבצת התורה, ופעם אמר לבנו — היה זה בתקופה קצרה של ממשלת קרנסקי — שאינו מאמין ביציבות של ממשלתו של קרנסקי, וזמנים קשים נראים באופק, לכן יש להגביר את ההתאמצות למען תורה ואמונה.

ואמנם הרחיבה ליובאביץ' הרבצת תורה לפי דרכה. ובימים קשים אלה, לא רק שלא נחלש מרצם אלא גם יסדו ישיבות בערים שונות. עבודה זו נמשכה גם אחרי עלייתם של הסובייטים לשלטון. מספר הישיבות נתרבה גם כאשר הוטל עליהן לרדת למחתרת ולעשות את עבודתן בהחבא ובסתר מחמת המציק ומעינא בישא של מלשינים יהודיים, אנשי „ייבסקציה", שאחת החלטתם להרוס את מבצרי הדת.

התנאים היו קשים מאד. נסתמו מקורות תמיכה לישיבות ורק ה„ג'וינט" האמריקאי עמד לישיבות „תומכי תמימים" בשעת דחקן, וביזמתו של מנהלו אז ד"ר י. רוזן, הוקצב לחנוך הדתי בהנהלתו של האדמו"ר מליובאביץ' $50.000.00 לשנה, שנחשב אז סכום עצום.

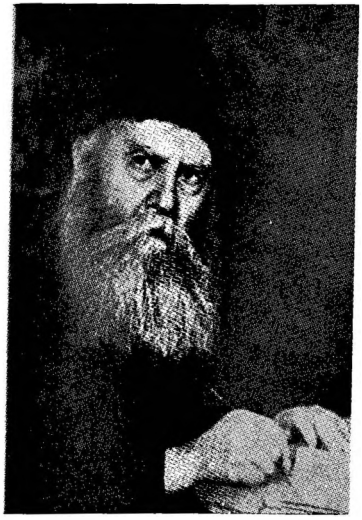
בשנת תר"פ ב' בניסן נפטר האדמו"ר רבי שלום בער זצ"ל, ובנו, הרבי יוסף יצחק, שהיה גם בחיי אביו המנהל בפועל של הישיבות, הוכתר לממלא מקומו בתור אדמו"ר ונשיא חב"ד.

הישיבה המרכזית חולקה אז לשלושה חלקים, ברוסטוב ע"נ דון, פולטובה וחרקוב.

מצב היהדות הדתית היה אז בכל רע. השלטון ביזמת ה„ייבסקציה" ובעזרתה החליט להרוס את יסודי הדת ומבצריה, והתקפתו הקשה ביותר היתה מופנית כלפי הדור הצעיר. נסגרו ה„חדרים", „תלמודי התורה" והישיבות. נהרס כל בנין החינוך התורני, שהוקם במסירת נפש משך דורות ושששגש גם תחת שלטון הצאר.

במצב של הרס וחורבן זה נשתנה מעצמו תפקידם של הדואגים לקיום הדת ע"י חינוך יהודי, והאדמו"ר מליובאביץ' ידע את המתרחש, הכיר היטב את התנאים ולבו היה מלא דאגה לקראת העתיד. הוא התאים את פעולתו למצב החדש שנוצר עם עליית הסובייטים לשלטון ועם התקפתם נגד הדת.

כשהשנים היו כתקונן ובכל ישוב יהודי התקיימו חדרים ומוסדות חנוך אחרים אפשר היה להתרכז בישיבות, כדי להעמיק את הלימוד ולהרבות תורה. אולם כאשר כל בנין החנוך נהרס כליל אין עוד לצמצם הרבצת תורה בין יחידי סגולה, סבר הרבי מליובאביץ', פעולתו החינוכית השתנתה לגמרי. היא התרחבה לשכבות רבות וגם הקיפה מקצועות שונים. היא דאגה לא רק לתלמידים קרובים לליובאביץ', או שנעשו קרובים ע"י „התקשרות", אלא לכל הדור הצעיר, וטיפלה לא רק בלמוד בעיון ובעמקות ובשקידה ברמה גבוהה, אלא גם בלמוד דרדקי לתינוקות של בית רבן. כי אם אין יסוד איך אפשר לדאוג לגג?

ר׳ יוסף יצחק שניאורסון, זצ״ל.

נוסדו בידי הרבי מליובאביץ׳ וחסידיו ועוזריו עשרות חדרים, בסתר ובהחבא, ותלמידי ישיבות ליובאביץ׳ נעשו למלמדי דרדקי, למורים ומחנכים לילדי ישראל.

אולם אין לחשוב שנוכח עומס חדש זה, שהוטל על ישיבות „תומכי תמימים״ הפסיקו את למודיהם או התרשלו בהם. לא. הלמודים נמשכו ביתר התמדה וביתר התעוררות. בהם מצאו חיזוק ועידוד למלא את תפקידם — ללמד וללחום למען התורה — שעתה נתגלה לעינים במלוא הדרו ובכל גודל האחריות הקשורה בו.

ישיבות אלה נתרבו גם בתנאים חמורים של אז ולמרות התפקידים החדשים שהוטלו עליהן ושנשאו אותם בעוז. גולת הכותרת של ישיבות תו״ת היה בית מדרש לרבנים שנוסד אז בעיר נוול (הרבי אמר „הללוהו בנבל...״), עיר של חסידי ליובאביץ׳ במספר רב.

שבע שנים, משנת תר״פ עד תרפ״ז, היו, עד כמה שיהיה זה לפלא, שנות פריחה לחנוך תורני ברוסיה, שקויים בידי הרב מליואביץ׳, חסידיו, תלמידי ישיבותיו וחניכיהן.

פעולות אלו נעשו, כאמור, במחבוא. מתחבאים היו במרתפים, במקומות סמויים מן העין, ועושים את עבודתם בסתר. היו מוכנים — לכל, במקרה ויגלו

את מקום מחבואם, לבית סוהר, לגירוש ואפילו למסור את חייהם. פרט לדבר אחד — להכנע.

וזאת ידע גם השלטון הבולשביסטי, וידע שלא יוכל להם.

מלבד זה, במצב הכללי ברוסיה הסובייטית ובמדיניותה חלו תזוזות ותנודות והשפעתן היתה מורגשת גם ביחס למפעלי ליובאביץ'. בתחילה היתה עמדתו של השלטון כלפי החינוך עויינת מאד.

אחרי כן בשנות ה"נעפ" («נובאיא עקונומיצ'סקאיא פוליטיקה" שתרגומו: המדיניות הכלכלית החדשה) תרפ"ד—תרפ"ו, הוקל מעט עול מלכות האדומה, ושוב הוחמר. כל תנודה השפיעה, כמובן, גם על מצב היהודים. גם ישיבות תומכי תמימים נשמו לרווחה מהקלה מעטה וזמנית. אבל לא נכנעו כאשר גברה המצוקה.

בשנת תרפ"ז החליטו אנשי "ייבסקציה" לחסל את כל החנוך הדתי ברוסיה. הם ידעו שהרבי מליובאביץ' הוא הראש והכח המניע של חנוך זה והלשינו עליו בפני הכולשת החשאית של הסובייטים "ג. פי. או.", שהוא פועל נגד המהפכה כ"קונטר רבולוציונר" — פשע חמור מאוד כידוע במלכות האדומה.

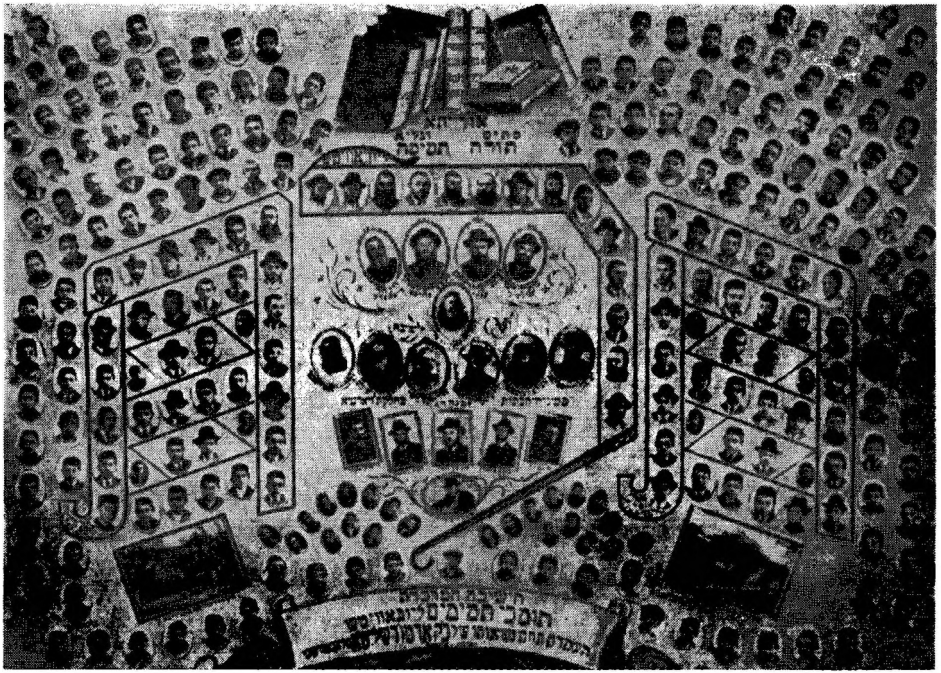
הרבי נאסר בט"ו סיוון תרפ"ז בפטרסבורג ונחבש שם בבית הסוהר, הוא נחקר שם אריכות, ונאשם בפשעים נגד השלטון על ידי פעולות הוראה בלתי חוקית. אומץ לבו של האדמו"ר, שלא נכנע נוכח האיומים וסכנה לחייו, והגן בעוז ובגאות על אמונתו והשקפותיו, עשה רושם בל ימחה על אלפי חסידיו — ועל הצבור היהודי בכללו. עמדתו האיתנה והגאה שמשה למקור התחזקות ועידוד להסרים למשמעתו, וביחוד להמשכת העבודה בשדה החנוך במחתרת — על אף הכל.

כאשר הודות להשתדלויות של אישים רבי השפעה באמריקה שוחרר הרבי ממאסרו ועזב את רוסיה, נמשך הלאה החינוך התורני במחתרת, בצורות ובממדים שונים.

ה. כ ו ו א ר ש ה

באופן מקביל לפעולותיהם של אנשי חב"ד ברוסיה, התנהלה פעולת הרבצת תורה על־ידי ישיבות חב"ד בארצות מזרח־אירופאיות אחרות, אלא שבעוד שברוסיה היו נאלצים לעבוד במחבא, עבודתם בפולין, לטביה וליטה היתה חוקית בהחלט, ללא קשיים מצד הממשלות שבאותן ארצות.

מיסדי הישיבה ומנהליה עמדו בקשר מתמיד עם האדמו"ר, שהתגורר אז ברוסטוב ע"נ דון ברוסיה, ושהדריך ועודד אותם במכתביו־הוראותיו, וגם שלח להם משגיח ומשפיע רוחני מטובי החסידים הלומדים הרב אלתר שמחוביץ', שעמד בראשה והרים מצבה יחד עם שאר המשגיחים וראשי ישיבות מבחירי וקשישי תלמידי ליובאביץ'.

גם בארצות אלה נעשה הכל בהשראתו של האדמו"ר, נשיא חב"ד, שעמד בקשר עם עסקני ליובאביץ' בהו"ל, עוד בהיותו ברוסיה. קשר זה נתהדק ונעשה להדרכה במישרין אחרי שנת תרפ"ז, עת יצא האדמו"ר רבי יוסף יצחק את רוסיה, והתישב מקודם בריגה, בירת לטביה, ואחרי כן בוורשה, בירת פולין, בה שהה עד עזבו את פולין תחת הכיבוש הגרמני בשנת ת"ש.

אם אמנם עיקר פעולותיהם של חסידי חב"ד היה מקודם ברוסיה, כאשר הקשתה המהפכה הבולשביסטית עליהם את עבודתם וסיכנה את קיומה של היהדות הדתית, שמו עיניהם לארצות הסמוכות, ורבים מהם עברו לפולין, ליטה ולטביה. במקומות אלה התקיימו מכבר ישיבות, אולם חסידי ליובאביץ' שאפו לחנך את בניהם ברוחם הם, וגם להפיץ מעיינות משנת חב"ד חוצה. למטרה זו יסדו ישיבות בכל מקום בואם.

כאשר עבר אדמו"ר ר' יוסף יצחק שניאורסון מריגה לגור בוורשה, בשנת תרצ"ג, הוקם בעיר זו מרכז להרבצת התורה בשיטת ליובאביץ', או נוסדה גם באוטבוצק, מקום מרגוע הסמוך לוורשה, ישיבת „תומכי תמימים", שהיתה מן הגדולות ביותר בפולין. ישיבה זו עמדה עוד יותר מאחרות תחת השפעתו של הרבי, היות והוא התגורר זמנים ארוכים באוטבוצק, ותלמידי הישיבה וראשיה היו בסביבתו ותחת השפעתו הבלתי־אמצעית.

בתום מלחמת רוסיה ופולין מצאו רבים מחסידי ליובאביץ' מקלט בפולין ועליהם נתוספו בכל שנה חבריהם שהצליחו להמלט מרוסיה ולהגיע לפולין. בשנת תרפ"א התכנסו חסידי חב"ד בוורשה וטכסו עצה ליסד ישיבת „תומכי תמימים" בה יחונכו בניהם ברוחם. ראשיתה של ישיבה זו בהווסדה היתה מצער, רק תריסר תלמידים למדו בה, אבל במשך זמן קצר גדלה והתפתחה עקב מרצם והתמסרותם של נכבדי החסידים, ביניהם עשירים ואמידים, שנשאו בעול קיומה של הישיבה, כמו ר' דוב משה שמוטקין, ר' שרגא פייבוש זלמנוב, יו"ר הועד, ר' הרשל גוראריה, ר' שניאור זלמן שמוטקין, הי"ד, ועוד.

אתו ואחריו הגיעו גם כמה תלמידי „תומכי תמימים" מרוסטוב ומערים אחרות ברוסיה, וכך התחדשו כוחות חדשים, שנתנו דחיפה להתפתחותה וגידולה של הישיבה הוורשאית.

התחילו לנהור אליה תלמידים מכל ארץ פולין, ליטה וגליציה. מספר התלמידים הגיע לארבע מאות. שמונה ראשי ישיבות, ביניהם שהגיעו לא כבר מרוסיה, נהלו את הלמודים בהצלחה והתקדמות רבה. צר היה המעון לישיבה והיא נחלה בנין גדול רחב ידיים בן שלוש קומות ברחוב סאפיז'ינסקה, במרכז הרובע היהודי נלבקי. הבנין הכיל גם פנימיה לתלמידים מחוץ לעיר, ומטבח וחדר אוכל גדול.

הישיבה רכשה את אהדתם של גדולים בתורה ואדמורי"ם בפולין. חג הסמיכה הראשון בתרפ"ט היה להפגנה מפוארה, המסמיכים היו רבני וורשה הגדולים

בתורה והמפורסמים, הרב מנחם זמבה, הרב שלמה דוד כהנא, הרב חיים לייב יודקובסקי, הרב שלמה פלאָטוי, הרב יצחק מאיר קאנאל, הרב נח רוגוז'יניצקי

הצלחה זו עודדה את חסידי חב"ד ליסד ישיבות תו"ת נוספות. בוורשה עצמה נוסדו שני סניפים לישיבה. מלבד זה נוסדו ישיבות תו"ת בערים דלהלן: לודז', ווילנה, קאלושן, כמלניק, פאצ'נוב, גלובקה וחלם. גם בגבולותיה של מדינת ליטה נוסדו ישיבות „תומכי תמימים", בקובנו, בראקשיק וערים אחרות. למרות שלא התקיים קשר תחבורה ודואר בין פולין וליטה שלח אדמו"ר את הוראותיו דרך ארצות ניטראליות ועודד את מנהלי הישיבות בליטה במכתביו, בזמן שגר בוורשה.

בלטביה נוסדו ישיבות „תומכי תמימים" בריגה ובדוקרה, מיד אחרי בואו של הרבי מליובאביץ' לריגה אחרי עזבו את רוסיה בשנת תרפ"ז.

הישיבות בפולין, ליטה ולטביה נוהלו בידי ועדים של חסידי חב"ד, ראשי ישיבות ומשגיחים, אבל בראש כולן עמד הרבי, שהוא נשיא חב"ד, והציר עליו סובבו כל הפעולות, המפעלים והמוסדות של חב"ד. שררה משמעת מוחלטת כלפי האדמו"ר, דבר לא נעשה בלי לשאול את פיו, והוא השגיח בעינים פקוחות על כל ההנהגה של הישיבות, כוון את דרכן, מתח את קוון, הדריך והשפיע, עזר ועידד.

לימינו עמד חתנו הרב שמריה גוראריה, ששמש יושב־ראש של ועד הפועל של ישיבות ליובאביץ' ושל רשת החינוך כולו, והוא בצע את הוראותיו של האדמו"ר. מרצו והתמסרותו של הרב גוראריה הועילו בהרבה להצלחתם של מוסדות החינוך הליובאביצ'י.

קצב ההתפתחותן של ישיבות אלה הוכיח, שיש להן סכויים לגידול ושגשוג. אולם הכבוש הגרמני שם קץ לתקוות אלה וקץ לנושאיהן. הכורת עלה גם על לומדי תורה אלה בתוך כל יהדות פולין.

ככה היה ברוסיה, וככה בריגה־וורשה, וכיום בניו־יורק בהנהגתו של האדמו"ר של היום, רבי מנחם מענדל שניאורסון, הנשיא השביעי של חב"ד.

ו. בתפוצות

צעדו הראשון של הרבי ר' יוסף יצחק שניאורסון בדרכו על אדמת אמריקה היה ליסד ישיבה. ביום ט' אדר ת"ש הגיע האדמו"ר לניו־יורק אחרי שהצליח להנצל מפולין תחת הכבוש הגרמני (כתוצאה מהשתדלותם של חסדיו ומעריציו בארצה"ב) — וכעבור שבוע נוסדה הישיבה הגדולה בשם „ישיבה ומתיבתא המרכזית תומכי תמימים ליובאביץ'" בברוקלין, נ. י. 770 באיסטרן פארקווי.

לפי הסדר האירגוני של ליובאביץ' נוסדה הישיבה הגדולה, ששמשה לנקודה מרכזית, ממנה נסתעפו ישיבות אחרות ומוסדות תורה בדרגה נמוכה

יותר במקומות שונים. הישיבה המרכזית באיסטרן־פארקוויי התפתחה מהר, גדלה בכמות ואיכות, ושמשה נקודת מוקד של הרבצת תורה בממדים רחבים.

בבצועו של הרב שמריה גוראריה, חתנו של הרבי, שנתמנה ליושב ראש הועד הפועל של מרכז ישיבות חב״ד, נוסדו סניפים לישיבה בניו־יורק ואחרי כן במקומות שונים באמריקה.

אנשי חב״ד לא הלכו בדרך הקלה: אם ישנם קשיים יש להתגבר עליהם ולא לסגת. שום מוקש בו נתקלו בעבודתם לא מנע אותם מהמשכת פעולותיהם. וכה חדרו לפינות חדשות, לשכבות רחוקות לכאורה, שעסקנים דתיים אחרים התיאשו מהן, והם הצליחו באופן שאיש לא ציפה מראש.

עשרות ישיבות, מוסדות תורה, עם אלפי תלמידים, מקאליפורניה בחוף המערבי עד מרילאנד בדרום, מאוריגון בצפון ועד מונטריאל בקנדה ואפילו בסיינט ג׳ון שבניו־פאונדלאנד, מהוות עדים נאמנים לגודל המרץ וההתמסרות, לעוז אמונה, שמיסדיהן של ישיבות אלה השקיעו במפעל ענקי זה.

במשך חמש עשרה שנה, מעת בואו של האדמו״ר מליובאביץ׳ לאמריקה, התחוללה מהפיכה שקטה בחינוך התורני בארץ זו. פעולות ליובאביץ׳ החדירו ליהודי אמריקה את ה״הכרה הישיבתית״, כלומר את ההכרה, שישיבה היא צורת חינוך המתאימה ביותר, המכובדת ביותר — והמובילה למטרה, שכל אב ואם יהודיים צריכים להעמיד לעצמם ביחס לבניהם.

אחרי פטירתו של האדמו״ר רבי יוסף יצחק זצ״ל, י׳ שבט תש״י, שקדו חתניו, חסידיו ומעריציו לקיים את המפעל לו הקדיש את כל מחשבתו ומרצו. חתנו, ממלא מקומו האדמו״ר רבי מנחם מענדל שניאורסון, שליט״א, נשיא חב״ד השביעי, הוא נשיא כל מפעלי החנוך של ליובאביץ׳. במשך חמש שנים של כהונתו חיזק, הרחיב את מוסדות חב״ד, ונתן דחיפה ליסד חדשים במקומות שונים. בתקופה זו הלכה ונתרחבה רשת החנוך הליובאביצ׳י בישראל ובצפון אפריקה.

חתנו השני של האדמו״ר, הרב שמריה גוראריה, יושב ראש של ועד הפועל של ישיבות חב״ד, שעיד בחיי חותנו היה מבצע הוראותיו, הוא המיזם והמנהל של ישיבות ״תומכי תמימים״ אלו.

אנשי ליובאביץ׳ גם הגיעו לאוסטרליה הרחוקה, לבראזיל. אחרי נדודים וסבל וענויים ראשית מחשבתם ועבודתם היתה ליסד ישיבה, תלמוד תורה, ובלבד לתת לבניהם חנוך תורני, ולהשפיע גם על אחרים, על ילידי המקום ו״תינוקות שנשבו״, שהשתקעו בטמיעה והתנכרות.

כאשר הגיעו חסידי ליובאביץ׳ לאנגליה ולצרפת אחרי מלחמת העולם השניה, ואין ידיעת שפת הארץ בפיהם, לא נרתעו לחדור ע״י מתרגמים לבתים יהודיים ולרכוש ילדי ישראל לתורה. בישיבה בצרפת מדברים התלמידים מצפון

אפריקה באידיש ויודעים עברית, שלמדו תוך למוד התורה מפי רבותיהם יוצאי רוסיה ופולין.

מדור מיוחד מהווה פעולת חב"ד בארצות צפון אפריקה, במיוחד במארוקו ואלג'יר. שליחי ליובאביץ' יצאו לארצות אלה והגיעו עד לפינות נדחות בהן באיזורים הדרומיים, ויסדו שם ישיבות ו"תלמודי תורה", המונים כיום כשלושה אלף תלמידים ותלמידות.

עצם יסודן של ישיבות חב"ד במקומות אלה, שחסידות לא הגיעה אליהן מעולם, מהווה חידוש, אבל הם הכניסו עוד חידושים. בבתה"ס האחרים, כמו של חברת "כל ישראל חברים", לומדים בעיקר צרפתית, והחניכים ששפתם היתה מקודם ערבית, עוזבים ברובם את השכונות היהודיות "מלח", ויוצאים למקומות אחרים, חניכי חב"ד חוזרים לשכונות יהודיות ומשמשים שם כמורים ומדריכים. מאות תלמידים, שיצאו מישיבות ומבתיה"ס חב"ד הנם כיום מורים, והשפעתם של מוסדות חינוך אלה הולכת ומקיפה חוגים רחבים ביותר ביהדות צפון אפריקה.

פעולות אלה נתמכות בידי ה"ג'וינט" האמריקאי.

ז. בישראל

בישראל נתגלו עם קום המדינה אפשרויות חדשות ותפקידים חדשים לחסידי ליובאביץ'. הם נצלו את האפשרויות ומלאו את התפקידים.

ישיבות חב"ד הכו שרשים בארץ ישראל עוד בימי העליה השניה. בשנת תרע"א נוסדה בחברון ישיבת חב"ד בשם "תורת אמת", שהיתה למוסד תורני רב־השפעה ולמרכז לחסידות ליובאביץ' ולמשנת חב"ד. בראשה עמד הרב שניאור זלמן האולין, גדול בתורה וחסידות, איש מדות תרומיות, מחנך ומשפיע.

מלחמת העולם הראשונה עם התמורות שחלו במצב המדיני בארץ ישראל דלדלה את יסודותיה של הישיבה, אבל אחרי המלחמה הועברה לירושלים והתחילה תקופה חדשה בפעולותיה.

בשנת תרצ"ח נוסדה ישיבה שניה של חב"ד בתל־אביב בשם "אחי־תמימים", שהכילה גם מחלקות נמוכות, ששמשו מכינה לתלמידים בטרם עברם ללמודים גבוהים.

עם תום מלחמת העולם השניה, ועם קומה של המדינה ועלייתם של חסידי ליובאביץ' במספר ניכר, התחילה תקופה חדשה בהרבצת תורה בידי חב"ד.

עליה זו באה מרוסיה והיתה בה משום הפתעה. בשנת תש"ז, אחרי השואה האיומה, הורם במקצת המסך מעל יהדות רוסיה המסוגרת זה שלושים שנה. מוסקבה הרשתה ליהודים פליטים מפולין לצאת את רוסיה ולחזור לארצם.

אליהם הצטרפו גם יהודים רוסיים, והצליחו להגיע לפולין, משם דרך גרמניה לצרפת, ולבסוף לישראל. והגיעו לעולם החפשי שלמים בתורתם, תמימים באמונתם, מלאי התלהבות והתמסרות ליהדות, כשזקנם מגודל ומתניהם חגורים באבנטים, ואורח חייהם לפי הדינים למהדרין מן המהדרין ולפי מנהגים חסידיים על כל פרטיהם. ותמהו כולם: מי ילד כל אלה?

היו אלה חסידי ליובאביץ', ביניהם תלמידים רבים של ישיבות „תומכי תמימים" בהחבא ובהסתר. וראה זה פלא. רובם אנשים צעירים, שגילם אינו עולה על זה של שלטון הסובייטי, בערך 30 שנה, משמע שכל חייהם בילו תחת שלטון סובייטי ואת יהדות רוסיה בגדלותה לא הכירו, ואת החיים היהודיים טרם שכובלו, נשתעבדו ונחרבו, לא ידעו, ובכל זאת שמרו על הגחלת — שהנה ללהב יצאה.

שלשים שנה של ממשלת הסוביטים לא נגעו בהם ובנפשם; לנגישות, לרדיפות, ללחץ ולמציקה לא נכנעו. הם הגיעו לעולם החפשי, ובסוף דרכם לישראל, לא כפליטים שבורים ורצוצים, כבורחים ומנוצחים, אלא כלוחמים בקרב, מוקפים בכור הסבל, במאבק קשה — שלא נכנעו בו.

הם הגיעו מפעולות תורניות תת־קרקעיות, מבתי אסורים ומגירושים לסיביריה, מישיבות במחבא בקוטאיס, גרוזיה, אל־מאטא, סאמארקאנד, אוזבקיסטאן באסיה התיכונית הרוסית, מהומל ופולטבה, מרוסטוב ומחרקוב. והלחץ לא בלבד שלא כפף את קומתם אלא חיזקם בעבודתם, אם בהחבא, אם לאור השמש — שזרחה להם בישראל.

הם עמדו במבחן. קיימו את „כריתת הברית" שכרת אתם האדמו"ר רבי שלום בער שניאורסון זצ"ל, מיסד ישיבות „תומכי תמימים", — אז בשנת תר"ס. „את אשר ישנו פה ואשר איננו פה". כולם פה כיום, כל אחד ענה „הנני" למשימה שהוטלה עליהם במרתפי רוסיה, וקל־וחומר למשימה שהועמדה לפניהם בישראל. חזקה עליהם שימלאוה בכל מקום ובכל התנאים.

והתנאים במדינת ישראל הם נוחים מאד. הם מוצאים הכרה, אהדה בכל החוגים וגם תמיכה ועזרה. ומיד לעלייתם ארצה, ראשית דאגתם היא חנוך בניהם ברוחם הם, ברוח חב"ד.

כמנהגם לא הסתפקו בהרבצת תורה בינם לבין עצמם אלא „הפיצו מעייניותיהם חוצה". פעולותיהם החינוכיות מקיפות חוגים רחבים מחוץ לחב"ד, ואף מחוץ ליהדות מזרח־אירופא, כי הן כוללות גם עדות המזרח, עולים מתימן ועיראק, מפרס ואפריקה הצפונית. אין לומדים, כמובן, תיכף „תניא" עם ילדי תימן. מוסדות החינוך של חב"ד מכילים דרגות נמוכות ביותר, מחלקות מתחילים. הם מהווים בנין שלם, החל בגני ילדים וכלה בישיבות גבוהות וכולל של אברכים, משתלמים.

שוב, כדרכם, לא הלכו בקו הקל ביותר. התחילו את עבודתם במקומות שקשיים רבים צפויים מראש. את הישיבה המרכזית, „תומכי תמימים", לא יסדו בירושלים או בבני ברק, ערי ישיבות וישובים של יהודים דתיים, אלא דווקא בלוד, שמאז תקופת תגרי לוד וחכמי לוד לא היתה מצטיינת דווקא כמקום תורה.

ישיבה זו, שנוסדה בשנת תש"ט, התגברה על הקשיים, התפתחה ושגשגה, והיא מכילה כיום כארבע מאות תלמיד. ישיבת „תומכי תמימים" בלוד מוציאה גם כתב־עת תורני „פרדס התמים", המכיל חדושי תורה שמחדשים בישיבה ו„מאמרים" (מאמר במובן חב"די, ולא עתונאי, הרחוק מזה) של גדולי חב"ד; והוא משמש מעין המשך לכתב־עת תורני „התמים", שהופיע בוורשה לפני מלחמת העולם השניה, בעריכתו של הרב שמואל זלמנוב, כיום בניו־יורק.

ישיבות „תומכי תמימים" פועלות בעומק וברוחב גם יחד. מלמדים שם ומחנכים על פי יסודות חב"ד ורוחו, בתורה וחסידות, ויחד עם זה מנחילים חינוך דתי לתלמידים רבים מעדות המזרח מתימן ומאפריקה הצפונית, וגם ממזרח אירופה.

התלמידים לא רק שרוכשים ידיעות בתורה ומחונכים באמונה לפי חסידות חב"ד, אלא, דוגמת ישיבות „תומכי תמימים" ברוסיה, נעשים חדורים רוח לוחמת למען הדת, התמסרות לתורה וכוננות להקרבה עצמית ולמסירת נפש.

בישיבות אלה מתחילים בכתות נמוכות ביותר, ממש מן „אלף־בית" ומשלימים בלימוד גמרא עם המפרשים בעיון ועומק. מקיפות הן חוגים שונים, יוצאי אירופה, רוסיה וארצות ערב וגם דרגות שונות בלימוד. השיטה והסדר הם הם המקובלים בישיבות „תומכי תמימים" בכל מקום, אולם התנאים המיוחדים של ישראל מטביעים את חותמם המיוחד על ישיבות אלה.

לפלא איך הצליחו חסידי ליובאביץ' להשפיע על ילדי תימן וארצות צפון אפריקה — למרות שמוצאם, חנוכם, אורח חייהם של אלה האחרונים הם שונים מאלה של יהדות אירופה, שאליה משתייכים המורים והמדריכים. ישיבות אלו מהוות נסיון מענין — ומוצלח — ב„מיזוג גלויות" ומשמשות ראיה להשקפתם של המנהיגים הדתיים, שתורה ואמונה הן המלט היעיל ביותר לאחד את שבטי ישראל.

החינוך הליובאביצ'י בישראל רכש לעצמו אהדתם של חוגים שונים, הוא מהווה כיום גורם חשוב במערכת החינוך הדתי ונמצא בסימן עליה.

„שטיבלאך" בוורשה

מאת

הרב אברהם זמבא

כל הרוצה לקבל מושג ברור ומקיף על מרכזי התורה בוארשה, בירת פולין, לא יגיע לידי כך על ידי השוואת המספרים המקובלים של מוסדות התורה הרשמיים, שהיו קיימים שם. אפילו אילו היתה לנו סטאטיסטיקה מלאה, מאושרת בתעודות מכל בתי הישיבות, שנתקיימו בוארשה בין שתי מלחמות העולם הגדולות, לא היה בכך משום תיאור תמונה שלמה של עולם לומדי־התורה בוורשה, שכן לא היו בני־הישיבה בוורשה מעולם רוב מניין, ואף לא רוב בניין של כל בני התורה ולומדיה, ששכנו בבירת יהדות פולין.

בשלושים השנים האחרונות שלפני החורבן גדלה רשת הישיבות, נתפשטה ויחדרה לעולם החסידות בוורשה, אלא שלא הספיקה לכבוש את וורשה היהודית כולה. שכן המרכזים הראשיים של לומדי התורה הצעירים הוסיפו להוות, כאז כן עתה, ה„שטיבילאך" של החסידים ובתי המדרשות. במלים אחרות — רוב לומדי התורה הוסיפו להיות „חובשי בית המדרש", שמחוץ למסגרת הישיבות. עובדה היא, שרוב תלמידי הישיבות בוורשה, ואפילו המפורסמות שביניהן, היו צעירים מערי השדה ומן העיירות הסמוכות, ואילו החלק הארי של הנוער היהודי הלומד תורה בוורשה התרכז כמקודם סביב בתי־המדרשות וה„שטיבילאך".

„שטיבלאך" אלה — לא היה להם לא ארגון ולא הנהלה רשמית, לא ראשי ישיבות ולא אַדמיניסטרציה, לא תקציבים ולא הכנסות. הם לא הופיעו בשום פנקס של מוסד מרכזי, לחינוך או לסיוע. לכן נפקד שמם ומקומם ומספריהם בסטטיסטיקה הרשמית. לכן הם ראויים להערכה מיוחדת, שכן עלולים מעשיהם והישגיהם להשכח, ברוב הימים. והלא בשטח הרבצת התורה היו להם זכויות לא פחות מלאיזו ישיבה שהיא. יש לזכור, כי היו „שטיבלאך" שבצל קורתם היו מסתופפים כמאתים ושלש מאות בחורים לומדי תורה, והרי זה — למעשה ואם גם לא להלכה — ישיבה גדולה, גם אם לא בשם ישיבה תכונה. „שטיבלאך" של חסידים אלה קמו, בעצם, וגם גדלו, יחד עם גידולה של החסידות.

הם היו, לכאורה, „חסרי תכנית", כלומר: לא היתה להם תכנית לימודים קבועה ומעובדת. לא היו תקנות מסויימות, ואף לא משמעת מחייבת, שכפו אותה עליהם מבחוץ. אולם, במשך הזמן עוצבה בהם התנהגות מסורתית של משמעת

עצמית. ומה היו התקנות של שטיבלאך אלה? בחוגי החסידים היו אומרים כי הוא כולל את הסעיף הראשון של שולחן ערוך אורח חיים: „יהודא בן תימא אומר — הוה עז כנמר . . . וגבור כארי". תקנון זה של משמעת עצמית עשה נפלאות ממש. בשעה חמש לפנות בוקר, ביום חורף וכפור, בשעה שהעיר וורשה עדיין היתה אחוזה תנומות, כבר היו יושבים מאות בחורים מסביב לשולחנות בשטיבלאך של גור, אוסטרובצה, סוכאטשוב וראדזין, יושבים ועוסקים בתורה. היה זה שעור הבוקר המוקדם, שלפני התפילה. מיטב ההכנה לתפילה — היו אומרים בשטיבלאך האלה — דף גמרא עם תוספות. היו מספרים בשמו של היהודי הקדוש מפשיסחא שאמר: „דף גמרא עם תוספות מטהר את המוח כטהר המקוה את הגוף". לימוד זה היה בו לא רק משום הכנה לעבודת הקודש, אלא גם משום מיטב השיעור שביום, הזמן המתאים והנאות ביותר ללימוד שבכל היממה כולה. היה זה כלל מקובל בחוגי הלומדים, שהיו דוחים כל דבר הקשה, כל תוספות שיש בהן סיבוך, כל מהרש"א או מהר"ם שיף, מוקשה, לשעת הבוקר המוקדמת, כשהמוח צלול וכוחות המחשבה רעננים, והכל היה מתיישב אותה שעה על נקלה.

מ־7 עד 8 בבוקר היתה שעת התפילה. אחרי התפילה היו בחורים הולכים הביתה לאכול ארוחת בוקר. ואף על פי שלא היתה עליהם השגחת ראש־ישיבה היו חוזרים לשטיבל מיד. בשעה 10 בערך היו שוב השולחנות תפוסים, וקול תורה היה שוב מהדהד בחלל ה„שטיבל" עד שעת הצהרים.

לא היתה תכנית למודים ולא היו כיתות. שנים־שלושה בחורים היו לומדים אצל בחור קשיש שיעור קבוע, או כפי שכינו זאת: שיעור בעיון. לא היתה בשטיבל מסכתא אחת, שנקבעה בשביל כל הבחורים, אלא נהגו לפי הכלל של חכמינו ז"ל: „לעולם ילמד אדם מה שלבו חפץ". הקשיש בלומדים היה בשביל הצעירים שבחבורה גם רבי, גם משגיח, גם ראש ישיבה ובעיקר חבר. הצעיר היה מסתכל ברבו ובחברו הקשיש ממנו, מתוך חיבה ויראת הכבוד. עצם העובדה, שהבחור הצעיר לא היה קשור ברבו קשר של משמעה, שכפו עליו מבחוץ, היתה לה השפעה טובה, כפי שהוכיחו התוצאות.

בשעות אחר הצהרים היו הבחורים הצעירים משננים לעצמם את השיעור ששמעו, ולומדים בעצמם שיעורים קלים. אחר כך הגיעה, כמובן, שעתם של הקשישים שבבחורים להשתלם. הם היו לומדים לבדם, או בחברותא, בעלי הכשרונות המעולים ביותר, שהיו מעמיקים בלימודם, היו הולכים אל למדני העיר ולומדים אצלם שיעור.

לא כמו בישיבות, היו מקפידים הרבה בשטיבלאך, שהתלמידים ינצלו את שעת בין־השיעורים בשביל ללמוד את פרשת השבוע עם מפרשים, מדרש וספרי חסידים, שהמליצו עליהם האדמורי"ם, שאליהם היו חובשי בית המדרש נוסעים. מובן מאליו, שבשטיבלאך למדו הרבה יותר מקצועות מאשר גמרא ומפרשים בלבד. הושם הדגש לא רק על הלימודים ועל הידיעות שנקנו, אלא ובעיקר על המעשה,

על קדושת המעשה וקדושת המחשבה. על כן הקדישו זמן מספיק ללימוד הדינים והמנהגים בחיי יום־יום. לא כמו בישיבות, מצאו לנחוץ להקדיש בשטיבלאך, זמן מספיק להלכות ברכות הנהנין, להלכות נטילת ידים, להלכות תפילה וללמוד דינים אלה במקורם, כמו ברכות עם רבינו יונה ושו"ע עם מגן אברהם. הלכות נטילת ידים תפסו מקום חשוב לא פחות מאשר "שור שנגח את הפרה".

אבל דבר זה — אין פירושו, שלא היה מקום מכובד בשטיבלאך ללמדנות ולמלחמתה של תורה, כמו בישיבה. אדרבה, בה"שטיבלאך" למדו בעיון רב, ראשונים ואחרונים. כאמור, היו המוכשרים שבין הבחורים יוצאים ונכנסים בבתיהם של גדולי העיר וגאוניה. בדירותיהם של גדולים בתורה כר' מנחם זמבא, ר' אברהם ואנברג (מחבר "ראשית ביכורים" ותלמיד מובהק של "אבני נזר"), ר' נתן שפיגל־גלאס, הרה"ג ר' שלמה דוד כהנא, ר' יעקב מאיר מידרמאן ואחרים, אפשר היה למצוא תמיד בחורים לומדי תורה כאלה מבני השטיבלאך. אולם בשטיבל לא רוממו על הכל את הלמדן הייבש בלבד ואת העילוי. ניצרה שם מזיגה של חשיבות הלימוד המביא לידי מעשה, כפי שניסחו חז"ל בבהירות כה רבה בסוף פרק ראשון למסכת קדושין, "נענה ר' טרפון ואמר מעשה גדול, נענו כולם ואמרו: גדול תלמוד שמביא לידי מעשה".

שיטת הלימוד בשטיבלאך הוכחה, ברבות הימים, כשיטה המוצלחת ביותר. היא הקימה, מבין שורות חובשי בית המדרש הצעירים, תלמידי חכמים וגדולים בתורה במספר רב. יתר על כן, שיטה זו הבטיחה, שאפילו אלה, שכשרונותיהם לא עמדו להם להיות גדולים בתורה, נשארו בני־תורה, במלוא מובן המלה, כשיצאי למלחמת החיים — כסוחרים, חרשתנים ובעלי מלאכה — היו עמוסים ידיעות והיו קשורים ממילא לספר, מלבד מה שרווח השטיבל הספיקה להם, לשמור על אורח חיים של יהודי תורני, הלכה למעשה.

עוד יתרון נוסף נודע לשטיבל: תלמיד ישיבה עוזב את הישיבה, במוקדם או במאוחר, ומהיותו בן־תורה — עליו להסתגל לחוג חדש ולהתאים עצמו לחוג זה. לא כן בן השטיבל, חובש בית המדרש, לא פרש ממנו מעולם. לאחר שנשא אשה והסתדר בפרנסה כלשהי, לא היה עוזב את השטיבל אלא לכמה שעות ביום. בערבים או בשבתות היה חוזר להיות חובש בית המדרש. וכך אפשר היה למצוא בערבים בשטיבלאך של החסידים שלושה דורות של בני תורה, סבא ואבא ונכד, אותו שטיבל נעשה ל"בית שני", לאכסניה של תורה.

צד אחר של חשיבות, שנודעה לשטיבלאך בא לה מרוח החסידות, ששררה באוירתה, ושהיינו יכולים לכנותה בצדק "הנשמה היתירה" של מרכזי תורה אלה. הם שאבו יניקתם מגור או מאַלכסנדר, מסוכאַטשוב או מאוסטרובצה, מפאריסוב או מאמשינוב, מראדזין או מסוקולוב, שבהן חיו ופעלו האדמורי"ם של החסידות והמנהיגים והמשפיעים הרוחניים של יהדות פולין. לשם היו חובשי בית המדרש, צעירי החסידים וזקניהם, נוסעים מזמן לזמן, בקבוצות או ביחידות, לשם הבראה

רוחנית, לשם התרעננות, התחדשות והתחזקות. בשביל הצעיר החסידי חובש בית המדרש, היה הרבי לא רק המנהיג הרוחני והמדריך למוסמך, אלא גם המחנך האבהי. לפני הרבי פתח בחור־השטיבל את סגור לבבו, את פנים פנימיותו. לפני המנהיג האבהי הזה גילה את כל מה שהעיק על לבו ונפשו, בהאמינו באמונה שלמה כי הצדיק, אשר אליו הוא נוסע, הוא הרופא הרוחני שבידו לעזור לו, ושאין להסתיר מפניו אפילו מחשבות שבלב.

היתה זו עבודה בשטיבל — להתכונן לנסוע אל הרבי ליום־טוב. היו נוסעים בצוותא, גרים בצוותא ויושבים בחברותא ומבלים בחברותא חסידית. לשם כך היו מתכוננים בשטיבל משך שנה תמימה, והיו מצרפים לשם כך פרוטה לפרוטה, ומפקידים את הכסף בידי גזבר מיוחד. אצל הרבי היו ניזונים ומתפרנסים מכסף זה, דרים, אוכלים ושותים ומבלים יחדיו, בחבורה אחת. בו בזמן נשאר כל אחד בפני עצמו יחיד, ומפי הרבי היה כל יחיד כזה שומע משהו אישי, משהו אינדיבידואלי. בלשון החסידים היה כל אחד שומע משהו לפי שרשו ולפי צרכו. הרבי היה מצביע לכל אחד מה עליו ללמוד, אילו ספרי מוסר וספרי יראה עליו לעבור. אחד, צווה עליו הרבי ללמוד „חובת הלבבות", שני — צווה עליו ללמוד „שערי תשובה" לרבנו יונה, שלישי — „אורחות צדיקים" וכו' וכו'.

לאחר נסיעה של יום טוב אל הרבי, היתה מורגשת רעננות רוח בשטיבל. קול תורה היה נשמע ברמה וביתר חיוניות. ובלב בערה תשוקה עזה כפליים לעלות בגרם המעלות של התורה והחסידות, לשקוד ולהתמיד ולהגביר התלהבות בעבודת הבורא.

השפעה עצומה נודעה בשטיבלאך לספרי החסידות שהיו לומדים ביראת רומ־מות מיוחדת במינה, בפרט בשבתות. בספרים אלה התעמקו והתחבטו, בדביקות יתרה, הטובים שבטובים. פה ושם ניתן לראות בחור מתעמק ב„קדושת לוי", או ב„בית אהרון", ב„קול שמחה", או ב„תפארת שלמה", ב„שפת אמת", או ב„ישמח ישראל". הספרים האלו היו חלק בלתי־נפרד מסדרת הלימודים הבלתי מסודרים בשטיבלאך, והיתה להם השפעה עצומה על הצעירים בני התורה והחסידות.

בדרך החסידות היו מטפחים בשטיבלאך רוח של אחדות ורוח של אחווה חמה. השתדלו לעקור כל סימני קנאה, והיו עוזרים זה לזה, מתענינים במצב החמרי של כל יחיד ומשתדלים לסייע לו בשעת דחקו. לעתים לא רחוקות ערכו בשטיבל סעודה חסידית, שעיקר מטרתה היה: קירוב לבבות והתידדות, ברוח אחווה ואהבת רעים.

הנה כי כן, היו שטיבלאך של חסידים אלה מוציאים שנה שנה מאות צעירים בני תורה, יראים ושלמים, חמושים בכלי זינה של תורה, בהתלהבות חסידית ובהשקפה חסידית מעמיקה, מוכנים לנסיונות החיים על כל צורותיהם. חשוב להוסיף, שפעילותם של שטיבלאך אלה נמשכה שנים רבות ללא תמיכה חברתית כלשהי וללא מנגנאות, פרסומת או פומביות. היתה זו עבודה בדרך הצנע־לכת, ברוח החסידות הבזה ל„חיצוניות" ולכל הנסיונות הכרוכים בה.

אבל תהא זו טעות לחשוב, שבחורי השטיבל, שמגמתם היתה בעיקר „השלמה עצמית", היו תלושים לחלוטין מחיי יום ומבעיות החברה. מיום שקמה לתחיה האורתודוכסיה היהודית בפולין, והיא התחילה משתתפת בחיים הפוליטיים הכלליים של מדינת פולין, ואף נאבקה לעצמאות בחיי הקהלה היהודית — נעשו בחורי השטיבל ואנשי החסידות לעמודי התווך של מאבק פוליטי זה שניהלה האורתודוכסיה.

בימי המאבק הגדול על נשמות הבוחרים בימי הבחירות הכלליות, שבהם עמדה להכרעה השאלה: מי מיצג את יהדות וורשה בת חצי המיליון ב„סיים" (בפרלמנט) הפולני, היהיו אלה יהודים אדוקים או חפשיים בדעותיהם? ומי ישלוט בקהילות וורשה — יהודים אדוקים או חפשיים בדעותיהם? שוב לא יכלו לשבת בשטיבל ולחשות. אופייני הדבר, שבחורים אלה לא נפלו בכשרונותיהם ובהכרתם הפוליטית מטובי תנועות הנוער החילוניות ומן הכוחות האינטליגנטיים ביותר שבהם. אבל ראוי להוסיף, כי בשטיבל ראו עבודה זו כ„הכרח הזמן" וכ„עבירה לשמה". מעולם לא ראו במלחמה הפוליטית מעשה של מצווה וצדקה. הבחורים שהצטיינו ביותר במאבק לא נתעלו בעיני חבריהם. כאן כן עתה היה המיוחס בשטיבל מי שגדול בתורה ובחסידות.

בשנים האחרונות שלפני החורבן היו בחורי השטיבל אף יוצאים ונכנסים לקבוצות של „צעירי אגודת ישראל", לפי עצת מועצת הרבנים שבאגודה. אבל הם מיעטו להשתתף בפעולות הארגוניות והמדיניות של קבוצות הנוער האגודאי, שכן לא רצו להקדיש להן מזמנם. לעומת זאת הקדישו זמן הרבה להדרכת החברים מ„צעירי אגודת ישראל", שרובם היו עובדים כל היום, והיו נפגשים בארגוניהם רק בערבים ובשבתות. חובשי בית המדרש היו קוראים לפניהם שיעור בגמרא, במוסר ובחסידות. עינם היתה פקוחה על אותם הצעירים, שהיו מתמסרים הרבה מדי לפוליטיקה ושוכחים את התכלית האמיתית שלשמה נוצרו בעצם ארגוני החרדים האלה. בשנים האחרונות לפני השואה הקימו חובשי בית המדרש סיעה מיוחדת ב„צעירי אגודת ישראל", שהיתה נלחמת באותם החוגים שבארגונם, ששמו כל מעייניהם בעבודה הפוליטית, ונמצאה הפעולה הרוחנית בשורות הנוער מת־קפחת על ידיהם.

כאמור לעיל, קשה לקבוע מספרים סטאטיסטיים של השטיבלאך והצעירים שהיו לומדים בין כתליהם. אבל אפשר להניח בכל הוודאות, שמספרם הגיע לאלפים. לא היה כמעט רובע או פרבר בוארשה שלא היו בו כמה וכמה שטיבלאך כאלה, גדולים וקטנים, בגדולים שבהם למדו לפעמים מאתים ושלוש מאות בחורים, בקטנים — אלו עשרות בחורים. כדוגמה לכך אזכור את השטיבלאך בנאלווקי, (השטיבל הידוע של גור, ובו כשלוש מאות בחורים), מוראנובסקה 17, זאמנהוף 20, זאמנהוף 38, פראנצישקאנסקה 22, טוואדה 18, ז'ילאזנה 57, טוואדה 10, ברח' פאנסקה, וברח' ציפלה. כן היו שטיבלאך בפרברי וורשה — בפראגה, וויליה, מונקוטוב, אוכוטה, ועוד. ראוי להזכיר כאן כמה שמות של אישים שמסרו נפשם על גידולם של שטיבלאך אלה בכמות ובאיכות. על אף כוחותיהם הרוחניים הגדולים,

ועל אף השפעתם העצומה של אלפים, נשארו בלתי ידועים מחוץ לתחומי השטיבל אך, שבהם היו ידועים כמנהיגים וכדברים: האחים אברהם־משה ודוד ישראל חיים גראבסקי, מנאלווקי 19, לייבל קוטנר והאחים אהרון וחיים מאנדל ממוראנובסקה 17, שמעון הולצקנר ונחמן גולדשטיין מזאמנהוף 20, אהרון דומברובר והאחים קרושנא מטוואדה 18, לייזר פראגר, לייבל בידרמאן ומאנא רוזנשטרוך מטוואדה 10, וכן מרדכי הרביץ ואליעזר שניצר. היה זה חבר עילויים מופלגים בתורה, ובעיקר — בעלי מדרגה ביראה ובחסידות, ויחד עם זה — בני דעת מעמיקי חשוב, בעלי כשרונות פסיכולוגיים ופדגוגיים, שהיה בכוחם להשפיע ולמשוך אחריהם המונים גדולים של נוער.

בניטו וורשה

ההכשרה הרוחנית בשטיבלאך, והשנים הרבות של עבודת הקודש של תורה וחסידות, עמדו להם לחובשי בית המדרש בשעת צרה ומציקה, בשעת הנסיון החמור ביותר. לא נדם קול התורה בשטיבלאך של וורשה, גם לאחר שהגיעה אליה יד המרצח הטמא, גם לאחר שהחלה תקופת המצוקה והמגיפות, האימים והפחדים, השוד והרצח. חיי החברה היהודיים הרשמיים — כאילו חדלו ואינם. ננעלו שעריהם של מוסדות ושל בתי חינוך ובתי תורה. אך ה„שטיבל" לא חדל מהתקיים. במצוקה ובדחקות, בפחד מתמיד להיתפס לעבודות כפייה ולעינויים מרים וקשים היו בחורי השטיבל משכימים לפתחו במסירות נפש והיו משקיעים עצמם בד' אמות של הלכה. היו רואים אותם ברחובות וארשה כשהם עוברים כצללים לאורך דלתי הבתים, רזים ומסוגפים, זקופי צוארון ושמוטי כובע, בשביל להסתיר זקנם ופיאותיהם, אצים רצים אל השטיבל.

ושם בשטיבל היו שוב באוהלה של תורה, במקום חיותנו, כמאמרו של ר' עקיבא (ברכות ס"א), שם חישלו במשנה שקידה את שלשלת האחווה והאהבה של איש לרעהו, דאגו לנזקקים והלכו לעבוד במקום החלשים, וחיזקו זה את זה, לבל יימוטו. דלתות השטיבלאך בוורשה נפתחו לרווחה, ולתוכם הוכנסו בחורי שטיבלאך שברחו ונמלטו לבירה מלודז' ומקאליש ומחלקים אחרים של פולין המערבית, שצורפו על ממשלת הנאצים ל„רייך השלישי". בתנאים האלה חייבו קבלתם של בחורים אלה וצירופם לחברותא להתחלק אתם בפת־לחם ממש, ולוותר, לעתים קרובות, על איתו דין האומר „חייך קודמין".

בסתיו 1940 נסגר הגיטו רשמית, והחל תהליך מסויים של „ייצוב" בחייו הפנימיים של הגיטו. נתארגנו כמה מוסדות של שלטון עצמי, שנתנו הגנה מסויימת מפני כל מיני פורענויות ואף הבטיחו זכויות יתר מסוימות. אלפי צעירים הסתערו לכהונות ולמשרות במוסדות אלה, שנהפכו אחר כך לסוכנויות של הצורר, לרעת הציבור היהודי. היה בכך משום נסיון לא קל בתחילה, שלא לבקש לעצמו משרה כזאת. כל משרה כזאת — פירושה היה שיחרור מעבודה כפייה, משכורת קבועה,

בשעה שבה נסתתמו כל מקורות הפרנסה, ואף — „אגרת ברזל", המאפשרת חופש תנועה בשטח ובזמן, אין בזה, איפוא, משום חידוש, אם אלפי אנשים, בפרט מבין הנוער המתלמד, ביקשו לתפוס משרות ב„יודנראט", במשטרה היהודית, בשירות העזר וכיו"ב.

אמנם בעלי המוחות המפוכחים חזו מראש, כי כל המוסדות האלה שהקימו בחסדו ובהסכמתו של הצר הצורר, ייהפכו בסופו של דבר, למכשיר שיפעל לרעת הציבור היהודי, על כן התרחקו בחורי השטיבלאך מכל המשרות מסוג זה, העדיפו חיי צער, ולא התנסו בנסיון להיות לנוגשים יהודיים, למען הצדק ההלסטורי מותר וצריך לרשום בספר, כי בין אלפי הנוער היהודי, במשטרה היהודית וב„בטשינאסטקה" בוורשה — לא היה גם אחד (פשוטו כמשמעו) מבחורי השטיבלאך והישיבות.

השטיבלך לא חדלו להתקיים גם אחר כך, כשהחלו פעולות ההשמדה, ה„אקציות", ובשעה שאי אפשר היה כבר להתקיים ולהיות על פני השטח בעיר וארשה, השטיבל ירד איפוא מעל פני השטח ובא במחילות עפר, ירד למחתרת לבונקר. ד"ר הלל זיידמאן, עד ראייה, מתאר כך שטיבל בבונקר, ובו בני תורה חסידים:

„ביקרתי היום ביקור מוזר בעולם שמתחת לאדמה. בבוקר באו אלי שני צעירים . . . מאנס רוזנשטרייך והנדלס, ואמרו לי כי היום ב־5 אחה"צ תהיה פגישה ברח' נאלעווקי 35 . . . ובכן 6 דקות לפני 5 אני מגיע לשער של נאלעווקי 35, בחור צעיר בכובע יהודי עומד בשער ומחכה. הוא צועד קדימה — ואני אחריו. אנו נכנסים לחדר בקומה הראשונה. היה שם בית מדרש. משם עברנו לחדר סמוך ובו תנור. מורה הדרך שלי נכנס לתנור ונעלם. אני נשאר עומד בחוץ. מיד נשמע הקול: בואו! אני זוחל ונכנס אחריו לתנור. שם נמצא פתח המוליך למרתף. אני יורד בסולם של חבלים מטה מטה, אין סוף לדבר. לבסוף עומדות רגלי על הקרקע. מביט אני סביבי ורואה אולם מרווח נקי ומואר באור החשמל, שולחן ארוך מקרשים לא מהוקצעים, ומרחוק נישא אלי כקול מקהלה נאה, והניגון מוכר לי יפה, קול ניגונם של לומדי גמרא. שומע אני משתאה. במקום להסביר לי דבר, מכניסים אותי לשטיבל שני, ומה שעיני רואות שם מזכיר לי את תיאור התנאים שהיו לומדים תורה במערות, ואת תקופת האנוסים בספרד. אלא שלנגד עיני המציאות כמו שהיא, אמת לאמיתה. מסביב לשולחן הארוך יושבים לפני ספרי הגמרא הפתוחים כעשרים בחורים ולומדים בחשק ובעיון ובכל ההתלהבות. הם עומדים במסכת נדרים דף נ"ב, בר"ן האומר: „יקשה לי . . ." והם עוסקים בשאלה אם „אזלינן בתר שמא", או „אזלינן בתר עצם" . . . הפנים חוורות, העינים מנצנצות בברק שלא מעלמא הדין. הם שקועים, ראשם ורובם בעולם אחר. בחורים אלה נשארו רובם בלי הורים, בלי משפחה ואף בלי רבי".

„מתיבתא" בוורשה

מאת

הרב אברהם זמבא

תקופת הפריחה של „המתיבתא"

„הישיבה הגבוהה — מתיבתא" בוורשה, או כפי שנקראה בפי יהודי פולין בשם „המתיבתא" — סתם, ראויה שייקבע לה מקום מכובד בהסטוריה של יהודי פולין. ראויה היא לכך לא רק בזכות הרביצה תורה ברבים בהיקף נרחב ולא רק בזכות עצמיותה המיוחדת והחידוש שהכניסה לשיטת הישיבות של פולין החסידית, אלא, ואף אולי בעיקר, בגלל הזמן והמסיבות שבהן נוסדה.

צרות אחרונות משכחות את הראשונות. לאחר השואה הנוראה, שידדה על יהדות פולין במלחמת העולם השניה, קשה לתאר את המצב העגום, שבו היתה שרויה יהדות פולין בסוף מלחמת העולם הראשונה. אני, שרידי אותו שמד וכליון חרוץ, סבורים, שכמעט ואין הדבר ניתן להשוואה. האסונות של הימים ההם נראים בעינינו כמקרוסקופיים לעומת שקיעתה האיומה של יהדות פולין באחרונה, שלה היינו עדי ראיה. אבל, יחד עם זאת אל לנו לשכח שגם מלחמת העולם הראשונה היתה אחת הקטסטרופות הגדולות שבאו על העולם וכפי שהדבר קרה בכל העתים והזמנים — נפגעו ממנה היהודים בראש וראשונה.

גם אז נספו במלחמה עשרות אלפים נפשות מישראל. מאות ישובים יהודים חרבו. מאות אלפים מישראל נשארו ללא בית וקורת גג לראשם. אלפים רבים מצעירי ישראל נמצאו במחנות הלוחמים משני הצדדים. המהפכה ברוסיה והפוגרומים באוקראינה הביאו בעקבותיהם זרם של מאות אלפים פליטים יהודים, שהיו נעים ונדים במרחבי הארצות השכנות ללא תקוה וללא סיכויים לישובם מחדש. גם מצב הקהילות שנשארו במקומן היה בכל רע. מציקתן הכלכלית היתה נוראה והרעב פקד רבים מבתי ישראל.

במשך תקופה של חמש שנים נתחלפו שלשה משטרים: הרוסים, הגרמנים והפולנים. כל שינוי בשלטון הביא עמו שינויים במבנה הכלכלה של המדינה, התרוששות כללית, חורבן והרס כלכלי.

האסון הכללי לא פסח גם על החיים הרוחניים של בית ישראל בפולין, אף יותר מזה, הוא זעזע את היסודות שעליהם היה נשען מזה דורות. כמעט כל הישיבות נסגרו, בתי המדרשות נתרוקנו ואף פעם, לפני כן, לא ירד לימוד התורה בין הצעירים לשפל המדרגה כמו באותם הימים.

האסונות הפיסיים, שנמנו בזה, היו רק חלק מן הגורמים שהביאו המשבר הרוחני בשלהי מלחמת העולם הראשונה. היו גם גורמים אחרים: מצד אחד, הכבוש הגרמני הביא עמו את רוח התרבות המערב־אירופית, שנתפסו לה רבים מצעירי פולין וצעירי ישראל ביחוד; מאידך, לא מעט מבוכה ותוהו רוחני הוכנסו לערים ולעיירות פולין החסידית על־ידי הפליטים מרוסיה וליטה, שחונכו על ברכי ההשכלה. אפילו הנאמנים שבבני התורה מבין הפליטים היו כבר מודרניים בחיצוניותם: בלבוש, ובלי זקן ופיאות, והם הביאו לטשטוש הגבולין ואנדרלמוסיה במהלך המחשבות של הנוער החסידי בפולין.

על כל אלה נוספו גם תוך מלחמת העולם הראשונה בהתנועות המודרניות השונות, שבאו לעשות נפשות, כשהן מצויידות במיטב הטכניקה של התעמולה: עתונות, מועדונים ואספות פומביות. תנועות אלה הטילו מבוכה בלבות רבים מבני התורה וחובשי בית המדרש ומשכו אותם אחריהן.

הסוציאַליזם בהבטחותיו לאושר של יום המחרת, לשיפור תנאי החיים של המעמדות העניים והמדוכאים — הפך במהרה להיות מטבע עובר לסוחר בחוגי הנוער היהודי מבני העניים. גם הקבוצות הלאומיות החילוניות השתדלו לעשות נפשות ונצלו את התלהבות ההמונים היהודים לאחר הצהרת בלפור, כדי להשפיע על הנוער ולמשוך אותו.

כל הגורמים האלה יצרו חלל בהמשך הלימוד והחינוך לתורה. הנוער היה הלום שכרות משפע הרעיונות והתקוות החדשות. גם הנוער שבבתי היהודים החרדים והנאמנים לתורה התחיל להתפרץ מד' אמותיה של ההלכה. באותו זמן מן ההכרח היה שיקום מוסד בעל תכניות גדולות לחיזוק לימוד התורה כדוגמת המתיבתא של וורשה.

חידוש הוא דבר ייסוד הישיבה הגבוהה דוקא בוורשה. ההסטוריה של יהודי וורשה במאת השנים האחרונות, עד למלחמת העולם הראשונה, לא הניחה לנו שום ידיעה על קיומה של ישיבה בעלת היקף לאומי גדול, בתחומי העיר. (פרט לישיבה „תורת חיים", שבראשה עמד הגאון ר' צבי גליקזאן ז"ל, חתנו של ר' חיים מבריסק. אבל, ישיבה זו אין למנותה כישיבה ורשאית. זו היתה ישיבה ליטאית, שנטעוה מחדש בורשה החסידית. ובימים שלאחר כך נוספה עליה שורה של ישיבות כדוגמתה וזהו ענין לפרק בפני עצמו.

הישיבות הגדולות ביותר של פולין, בעלות קנה מדה ארצי, היו בערי השדה. מן החשובות שבישיבות פולין הקונגרסאית יש לציין את זו שנמצאה בעיר סוכאטשוב, מיסודו של הרבי מסוכאטשוב, מחבר הספר „אבני נזר"; הישיבה שנתפרסמה בזמן מאוחר יותר (נתקיימה במשך השנים תרס"ו־תרע"ד). מכוננה ומנהלה היה אחיו הצעיר של הרבי מגור, הקדוש ר' מנדל אלטר הי"ד, נשיאה ומנהלה היה אחיו הצעיר של הרבי מגור, הקדוש ר' מנדל אלטר הי"ד, נשיאה האחרון של אגודת הרבנים בפולין. הקהלת היהודית בוורשה, אעפ"י שהיתה

הגדולה והעשירה שבקהילות היהודים בפולין, לא היתה לה ישיבה משלה עד למלחמת העולם הראשונה.

אין פירוש הדבר, שוורשה לא היתה מקום תורה. מה שהיה חסר בה — זהו מרכז להרבצת תורה בקנה מדה לאומי.

תיאור מצב העזיבה בין הנוער הלומד של אותו זמן ובתי המדרש שנתרוקנו מן התלמידים, הנגו מוצאים בשירו הציורי של הבחור הצעיר זאב ליפסקר[1]:

אתה מקדש ד', משכן השכינה!
שלחנותיך מזבחות, הקרבנות ספריך
נחנו בני הנוער משרתיך . . .
אך צר לי, בית מדרשי! מאד צר לי
כי כה מעטים המה מבקריך
כהניך הוי! פוחתים והולכים
יעזבוך ויפנו ערף אליך.
מה גורא הוי זעקת ספריך
הנאנחים ונאנקים בדומיה . . .
ישמענה רק לבי . . . ומתפוצץ,
ובמסמתרים אני בוכה.
כי אראה הוי! חזית מאד קשה
קרבנות סדירים על המערכת —
וכהן אין להקריב ולעבוד . . .
ישבר גופי, ונפשי נתכת . . .
התאושש בית מדרשי הבליגה מעט
עוד ישובו בנים לגבוליך
כי יערה רוח ממרום עליהם
וישוררו בקול: „מה טובו אהליך יעקב".
ועד אז כל עוד רוחי עם גויתי
בדד אתיחד עם קירותיך
לו גלמוד אשאר — פה מנוחתי
אנחם אותך, אדבר על לבבך,
כי אף אם יותר רק כהן אחד
אם תהי עבודתו תמה ונקיה
תעל השמימה לריח נחוח
ותביא ברכה רב תושיה . . .

1) „קובץ ספרותי והסתדרותי", מוקדש לעניני הצעירים החרדים והסתדרותם, וארשה, אב תרפ"א, ערוך בידי א. ז. פרידמאן; זאב ליפסקר הנ"ל היה אח"כ מעורכי ה„טאגבלאט".

במובן המקומי, היתה וורשה עיר מלאה לומדי תורה ומפורסמת בתלמידי חכמים, ומסביב ללמדנים אלה נתרכזו קיבוצים של צעירים ואברכים שעסקו בתורה יומם ולילה ושאפו תמיד להשתלם ולעלות במעלות התורה. כדוגמא, אחת מני רבות, די להזכיר את הקבוץ שהתרכז מסביב לר' יצחק'ל פייגנבוים, תלמיד-חכם מפורסם ואישיות תורנית מובהקת. הוא גם הוציא לאור עתון תורני בשם „שערי תורה". כדוגמא נוספת, כדאי להזכיר את בית ועד לחכמים של הגאון והצדיק המפורסם ר' נפתלי זילברברג, הידוע גם בשם ר' נפתלי וויערשאווער. על כל אלה יש להוסיף את רבני ורשה, בין ששמשו בכהונה רשמית של רבנות או בלתי רשמי. בתיהם היו מרכזים, שהיו שופעים תורה לכל סביבתם.

במקום זה ובקשר לאותו פרק זמן, כדאי להזכיר מוסד תורני בלתי שכיח שהיה קיים בוורשה בשם האופייני: „עשרה בטלנים". מוסד זה היה בוורשה למושג חברתי, כפי שנווכח ממעשה שהיה.

בוורשה של אותם הימים היתה אשה עשירה בשם האפנאגל. המענין הוא, שאשה זו, מוצאה היה מבית בלתי דתי, והיא יסדה קרן בסכום גדול כדי לכלכל בקביעות עשרה אברכים בעלי כשרון, שיקדישו את עצמם להשתלמות בתורה עד שיגיע זמנם לשמש ברבנות. בצוואתה כתבה, שהיא יסדה את הקרן הזאת כדי שיהיו לעיר וורשה רבנים משלה, בכל עת שתצטרך למנות רבנים חדשים (בוורשה לא היה רב העיר במשך שנים רבות, ולא היתה קיימת בה רבנות) ולא תזקק לרבנים שיובאו מן החוץ. (פרט אופייני הוא, שחלק גדול מרבני וורשה באו כמעט תמיד מערי השדה ובמשך שנים רבות המשיכו לכנותם ע"ש רבנותם הקודמת: למשל ראש בית הדין, הרב פרלמוטר היה נקרא בשם הרב מראדום, הרב מיכלזאן — הרב מפלונסק, הרב קאנאל — הרב מבלאשקי וכיו"ב).

המוסד הזה של „עשרה בטלנים" עמד במשך שנים רבות תחת השגחתו של ר' נפתלי וויערשאווער, שהוזכר לעיל, והלמדן הוורשאי הידוע ר' זלמן סלינעק. והמענין הוא, שבשנת 1937, כאשר הרבנות הראשית של וורשה אורגנה מחדש ורבנים חדשים נתמנו, במקום כמה מחברי הרבנות הקודמים, שנפטרו לבית עולמם, הביאו בחשבון את קיומו של המוסד „עשרה בטלנים" ובין השאר נתמנו לרבנים הרב יעקב זאפאשציק והרב אלי פעטמאן, שהיו מן הלומדים הותיקים בחבורה זו.

מובן, שאפשר ללכת ולמנות שורה של מוסדות תורה גדולים או קטנים, שהיו קיימים בוורשה, אך כוונתנו היא להראות, שוורשה אעפ"י שהיתה מקום תורה במובן הרחב ביותר של המלה — לא היו בה ישיבות גדולות משלה, כשם שהיו בערים קטנות ממנה.

סבות שונות היו לדבר. יתכן שדוקא משום שורשה היתה עיר גדולה במובן האירופי, ולפיכך נעשתה פחות מסוגלת להחזיק בישיבה מרכזית גדולה ובעלת הקף[2]).

בדרך כלל נמנעו החסידים מלשלוח את בניהם להתחנך בערים הגדולות, בגלל הרעש וההמולה שבחיי הכרך והנסיונות, שבני הנוער עלולים לעמוד בפניהם. לתכלית זאת ביכרו את העיר הקטנה או העיירה שהאוירה בה דומה לזו של סביבתם[3]). כך היה המצב עד מלחמת העולם הראשונה.

שיבוי גמור בא בסוף מלחמת העולם הראשונה. הרמה הרוחנית היתה כל כך ירודה בכל מקום, עד שלא היה עוד חשש היכן יגדלו הבנים. אם בתחילה היה לבו של חסיד חרד, בשעה שהיה עליו לשלוח את בנו למקום תורה מרוחק מביתו ומתחום השפעתו, וביחוד אם המדובר היה בנסיעה לוורשה — הגה, באותו פרק זמן נשתנו פני הדברים, ואפילו היפוכו של דבר היה, אולי, מן הנכון. ההשפעות הזרות השיגו את בני הנעורים בכל מקום, בעיירה לא פחות מאשר בעיר הגדולה. המנהגים החדשים לא פסחו על בית המדרש של העיירה, לא על ה„שטיבל" של החסידים ואף לא על ביתו של החסיד. כמעט ולא נותר בפולין בית של חסיד, שהמודרניות לא חדרה בתוכו במעט או בהרבה, ואחד או יותר מבני המשפחה לא נתפס לה.

וכשגדלו הבנים הצעירים ועמדו על סיום לימודיהם בחדר, נדדה שנתו של האב מדאגות וחפושים, היכן לשלוח אותם לשם המשך לימודיהם העליונים? כשם שלפני כן היה אב מבקש להשאיר את בניו סמוך לביתו, בכל האפשר, כן עתה התאמץ בכל כחו למצוא להם מקום הצלה מחוץ לביתו. אותו בית, שהיה פעם מצודה הפך עתה להיות למקום סכנה. אבל, יחד עם זאת נתעוררה השאלה, לאן לשלוח אותם.

הישיבות ברוסיה לא היו קיימות כבר. הישיבות היחידות, שעוד אפשר היה למצוא בהן מפלט, היו אלה שבפולין הליטאית ונתפרסמו בזמן מאוחר יותר, אך באותו זמן הן היו עדיין נודדות ממקום למקום. הישיבות הפולניות כמעט ונתרבו באש המלחמה. מצב זה היה הכח המניע, שדחף את גדולי החסידות וה־רבנים לכונן מרכז לתורה, כדי שלא תשתכח תורה מישראל.

2) עד כמה היתה חזקה הנסיה בין חסידי פולין להתרחק מן הערים הגדולות יכולה להעיד העובדה שלהלן:

כאשר נפטר הרב מקוצק ובעל חידושי הרי"ם נתמנה למלא מקומו, העתיק את מקום מושבו מוורשה, שבה חי כחמשים שנה, אל העיר גור, ושם הקים את מרכז החסידות הגדול. דעתו היתה, שעיר גדולה כוורשה איננה מסוגלת להעשות מרכז החסידות.

3) כאשר רבי מאיר שפירא החליט לייסד את ישיבתו, נתן את דעתו על עיר בינונית באמרו, שעיר גדולה עם כל תופעות הלוזי שלה איננה מסוגלת להקנות לתלמידים את סגולת ההתעמקות. הוא ציין, שהאוניברסיטאות המכובדות ביותר של גרמניה היו לא אלה שבערים הגדולות, למשל, היידלבֶּרג, מַרבורג, בון, ואחרות. („הדרך" חין תרפ"ד).

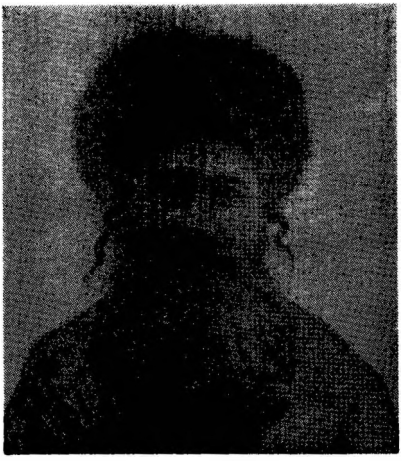
לתאור מצב הדברים באותה שעה, טוב לציין קטעים אחדים מן ה„קול קורא" הראשון של מנהיגי המתיבתא, שפנו בו אל הצבור היהודי:

„אחינו היקרים, שמעו אלינו וישמע אליכם אלקים. מודעת זאת בכל הארץ כי התקופות האיומות והנוראות, זרמי המון התלאות, שהשתרגו על צואריגו בשנים האחרונות, בזמן המלחמה הנוראה, אשר אלפים ורבבות מישראל באו באש ובמים על קידוש השם הגדול, הרסו ודכאו חייתם של ישראל ברוב מקומות מושבותיהם. אולם עוד יותר פעלו לרעה על מצבם הרוחני והרסו כמעט את כל מוסדות התורה. הישיבות הגדולות בכל המדינות נסגרו, מיטב בנינו, בחורינו נערי ישראל, נתפשו ונעתקו שלא מרצונם מלמוד תורה הק', הבתי מדרשים נשארו שוממים, התורה הונחה בקרן זויות ואין דורש ואין מבקש. וכנסת ישראל במר תבכה . . . בני יצאוני ואינם . . . גם השרידים בעם . . . הנה לדאבון נפשנו איש איש בבצעו שקוע. החומר רובץ בין המשפתים למצוא טרף לביתו ולא ישים לבו לרומם מעט קרן התורה המושפלת עד לעפר . . . הלא אם עוד החרש החריש השתוקי יהרסון . . . התורה משתכחת ונפשות ישראל נכרתות, והנה בנינו ובנותינו נתונים לעם אחר ואין מושיע").

במסיבות אלו נוסדה המתיבתא בורשה בשנת תרע"ט (1919), זמן קצר לאחר שנסתיימה המלחמה. דבר ייסודה של הישיבה פורסם ברבים, בכינוס גדול של גדולי התורה והחסידות, מנהיגים ועסקנים של „אגודת־ישראל" בפולין, שנשיאה באותם הימים היה האדמו"ר מגור רבי אברהם אלטר זצ"ל. באותה אספה נבחרו לנשיאות המתיבתא מגדולי התורה, ולהנהלתה — מן המפורסמים שבנגידים ועסקנים של וורשה.

שמותיהם של חברי נשיאות המתיבתא הם עדים נאמנים לרוממותה של המשימה, שנטלו על עצמם יוזמיה ומייסדיה של המתיבתא. חברי הנשיאות היו: הגאון ר' מאיר דן פלאצקי, רבה של אוסטרובצה ומחברם של הספרים הנודעים „כלי חמדה" על התורה, „חמדת ישראל" על תרי"ג מצות, „שאלו שלום ירושלים" (בקורת על הירושלמי, קדשים, ספר שעורר בזמנו סערת רוחות בעולם הלמדנים). הרב פלאצקי היה אז נשיאה של מועצת אגודת הרבנים בפולין, הוא בקר פעמים אחדות בארה"ב וכך נתודע ליהדות אמריקה והשאיר רושם גדול בין קהל לומדי התורה שבה; הגאון ר' מנחם זעמבא הי"ד, מחבר ספר שו"ת „זרע אברהם" „תוצאות חיים" על הוצאה בשבת, „מחזה המלך" על הרמב"ם, „אוצר הספרא" ועוד חיבורים רבים וחשובים, שנשמדו בעת שנהרג על קידוש השם. על אודות ר' מנחם זעמבא, ששמש אח"כ ברבנות בוורשה, אין כאן המקום להרבות דברים. שמו יצא לתהילה גם מחוץ לחוג בני התורה, כשהפך לדמות אגדית במוראות גיטו וורשה וסמל מבהיק בזוהר גבורה עולמית וקידוש השם; הגאון

4) „ישיבה גבוהה מתיבתא", וואַרשה, תרפ"ב.

הרב ר' מאיר דן פלאצקי, ממיסדי המתיבתא בוורשה.

רבי מאיר הכהן וואהשאוויאק, הרב של מאקאטאוו, פרבר של וורשה, ומחבר הספר „אמרי כהן" על התורה, הוא היה גם כן מזכיר אגודת הרבנים בפולין והעורך של כתב־העת התורני „עתונאי". הוא היה במשך שנים רבות אישיות בולטת בין רבני פולין ואחד החברים החשובים ביותר ברבנות של וורשה: הרב מנחם מענדעל כשר יבל"ח, מחבר האנציקלופדיה המפורסמת „תורה שלימה", באותם הימים עורך כתב־העת הפופולרי בחוגי הרבנים והלמדנים „דגל תורה" ואח"כ מראשי ישיבת „שפת אמת" בירושלים.

חברי ההנהלה היו: הרב שלמה יוסקוביץ — נשיא ההנהלה ר' שלמה קלעפפיש — גזבר ור' מענדל האפפנר — מנהל.

גם אלה שעמדו בראש הועד של המתיבתא, היה בהם כדי להוסיף על ערכה של המשימה החדשה. הממונים על הישיבה היו מן האנשים הידועים בוורשה, נגידים, למדנים וחסידים, מהם: ר' ישעי' רוזנבוים, בנקאי וסגן נשיא של קהלת וורשה, חסיד ותלמיד חכם גדול; ר' נטקע ברומבערג, למדן ידוע בוורשה וחסיד, ר' אברהם זאב זיבענברג, ר' ישראל אולריך ור' ישראל לייב טויבע.

אינני יודע מה היה מספר התלמידים שנכנסו לישיבה עם פתיחתה. מהתפתחותה המאוחרת מתברר, שהיא הפכה מיד למרכז בעל כח משיכה רב לגבי בני תורה צעירים מכל הארץ.

גורמים רבים סייעו למתיבתא, שתעשה למרכז התורני הפופולארי ביותר בפולין, כי נוסף על האישים הדגולים שעמדו בראשה, כיהנו בה ראשי ישיבה

מעולים. ראשי ישיבה אלה, מלבד מה שהיו ידועים כלמדנים וכבעלי כשרונות הסברה מצויינים, נחונו גם בכשרונות פדגוגיים נעלים, וידעו כיצד למצוא את הדרך ללבות התלמידים ולזכות באימונם.

מן הראוי שנזכיר לפחות אחדים מהם בשמותם. הרי הם חינכו דור של אלפי תלמידי־חכמים: הרב יעקב זילברשטיין, שהיה אח"כ חבר חשוב ברבנות של וורשה, ר' אברהם הענדל, שמש אח"כ ברבנות במחוז וורשה, ר 'אברהם נפתלי הערצקא, מחבר הספר „מעשה זית" על התורה והספר „יד לקידושין" על מסכת קידושין.

רב רושם היה גם סדר הלימודים, שהיה עשיר בכמות ובאיכות. ההנהלה קבעה גם תקנות תקיפות לקבלת תלמידים, וע"י כך הכניסה סדר ומשמעת בלימודים. ואלה הן התקנות:

א. כל תלמיד בן י"ג שנה הרוצה להכנס למחלקה א' של המתיבתא צריך להיות בכחו ללמוד בפני עצמו גמרא עם פי' תוס'.

ב. צריך להביא תעודה מהרב או מהאגודה על טיב התנהגותו בכל הענינים.

ג. אחרי כל חודש נקבעו איזה ימים לחזור על כל הלמודים של החודש ולסוף הזמן על כל הלמודים שנלמדו במשך הזמן.

ד. בכל שבוע עומדים התלמידים לנסיון בלמודים. בחינות כלליות נעשות ב' פעמים בזמן, באמצע הזמן ובסוף הזמן.

ה. בשעת הנסיון צריכים התלמידים להיות שגורים בלמודים בע"פ ולא בלשון דוקא, אך בענין. כל אחד נרשם בסימנים לפי הצטיינותו בספר הרשימה של המתיבתא.

ו. את התלמידים הנרשמים בסימנים גרועים במשך הזמן פעמיים, מורידים לכתה נמוכה.

ז. זמן למוד התלמידים בכל מחלקה, משך שנה.

במתיבתא נקבעו 5 כתות, ותכנית הלימודים קציבה לחמש שנים. במשך חמש שנות הלימודים על התלמידים ללמוד:

תנ"ך עם פירוש רש"י.
גמרא סדר זרעים — ברכות.
סדר מועד — שבת, פסחים, ביצה, ראש השנה, סוכה.
נשים — יבמות, כתובות, נדרים, גיטין, קידושין.
נזיקין — בבא קמא, בבא מציעא, בבא בתרא, שבועות, מכות, סנהדרין — מחצה, ע"ז.
קדשים — חולין, בכורות.

סך הכל: אלף תשל"ה (1735) דפים.

פוסקים — חושן משפט הלכות עדות, טוען ונטען, מקח וממכר.
אורח חיים — כולו, באר היטב.
יורה דעה — חלק ראשון ט"ז ש"ך עם הפרי מגדים.
רמב"ם — חלק א' ועוד הלכות משאר חלקים.
ספר המצוות להרמב"ם, חנוך ומנחת חנוך.
ספר פלפול: קצות החושן; שב שמעתתא, רי"ט אלגאזי.
ספרי יראה: חובת הלבבות; מסילת ישרים ועוד.

כמות למוד הגמרא בכל הכתות במשך שנה:
כתה א' רמ"ה דפים.
כתה ב' ש"ה דפים.
כתה ג' שמ"ה דפים.
כתה ד' ת"ד דפים.
כתה ה' ת"ל דפים.
פוסקים לפי ערך זה.

סדר הלימודים עובד והוכן תוך עיון מעמיק ואופק ראיה רחב. מטרת התכנית היתה להקנות לתלמידים ידיעה רבה ככל האפשר בש"ס ופוסקים. יחד עם זה הושם לב במדה רבה לפיתוח כשרונות התלמידים ויכולתם להתעמק בלימודים ולפלפל בדברי תורה.

ניתן לומר, שמנהיגי המתיבתא טרחו ויגעו כדי למצוא את שביל הזהב בין שיטות הלימוד השונות. היתה זו מזיגה של השיטה של הבנת עומק הסברה של המאמר, או השמעתתא, כפי שהיא מתגלה אחרי חדירה מעמיקה לעומק השיטין — וזוהי השיטה שיצאה מבית מדרשם של ר' חיים מבריסק ושל ר' מאיר שמחה מדווינסק, ששלטה בישיבות הגדולות של ליטא, והשיטה האחרת המושתתת על בקיאות, הרכבות, היקשים ובירור ענינים להלכה ולמעשה.

מנהיגי ישיבה זו הצליחו למצוא את הסינתיזה בין שתי שיטות אלה, שמצאה את ביטויה בשעורים שניתנו בה ושהצטיינו בעומק העיון ובשפע הידיעות בש"ס ופוסקים.

מה היה עוצם התנופה שבה נגשו יוזמי רעיון הישיבה לבצע את מחשבתם ומה היו התקוות שתלו בישיבה זו — נוכל ללמוד מפנייתם אל רבני פולין. בקריאתם זו בקשו מאת הרבנים לחפש כל בחור וטוב מבעלי הכשרונות שבבני התורה ולשלוח אותו אל המתיבתא: „התבוננו במקומות מושבותיכם וראיתם נתה טוב מי מבחורי חמד המצויינים בתורה, שלחו אלינו הפניגים היקרים האלה ואנחנו בכל נפשנו נשתדל להביאם לתכלית הנרצה בעיני אלקים ואדם".

טרחם ומרצם של מייסדי הישיבה נשאו פרי במהרה. מכל קצות פולין התחילו לנהור לוורשה בחורים בני תורה. ילא עברו שנים אחדות והמתיבתא נתפרסמה

בעולם במספר גדול של תלמידיה וברמת הלימודים הגבוהה. המתיבתא הוציאה מדי שנה בשנה מחזורים של צעירים מלאי תורה, כפי שהדבר יוצא מעדות גדולי הדור שבקרו בישיבה והתבוננו מקרוב בתלמידים ובדרכי הלימוד.

אלה הם דברי הגאון ר' מאיר דן פלאצקי, שנתלווה לרבי מגור, בשעת בקורו במתיבתא: „ . . . בצוותא חדא עם כבוד מרנא הגאון הק' אדמו"ר מגור שליט"א נשיא וראש לאגודת ישראל במדינתנו פולין, בקרנו כל המחלקות והשתעשענו עם התלמידים בדברי תורה ומצאנו אותם יודעים את אשר לפניהם ומבינים עומק לימוד התורה הקדושה ושוקדים על דלתי התורה בהתמדה גדולה, וראשית חכמה יראת ה' אשר היסוד והבסיס בכל אופני ההנהגה, וכל רואה איתם יראה כי הם זרע ברך ה' ויעש פרי ופרחים לתפארת בגן בית ישראל"[5]. גדול אחר של אותו זמן, הרבי ר' מרדכי יוסף ליינער זצ"ל, בנו וממלא מקומו של בעל „סדרי טהרה" ר' גרשון העניך זצ"ל, כותב:

„ . . . ואת התעודה הזאת מלאה המתיבתא באופן היותר נעלה. היא קבעה בלימוד התלמידים סדר קבוע ושיטה מסוימת וכבר ראינו כי ת"ל חפץ ה' הצליח שהתלמידים רואים סימן ברכה בלמודים ויוצאים ממנה ותלמודם בידם מלאים וגדושים בתורה. ומה נעים המחזה המרהיב עין איך צעירי בני ישראל הוגים ועוסקים בתורה בחבורה ושוקדים על דלתותיה יומם ולילה. אשרי עין ראתה אלה".

רבי חשוב אחר, הרבי מסאקאלאוו, רבי יצחק זעליג מארגענשטערן זצ"ל, כותב:

„ . . . כן בקודש חזיתי ובקרתי היום במתיבתא ושמעתי לקח מכל התלמידים ותתענג נפשי, רוחי שבה לחיות חיי עדונים של תורה שראיתי איזה מאות בחורי חמד שהתורה ויראת ה' הטהורה קשורה בם והן הנה הודם, זיוום והדרם של התלמידים האלה, מצאתי כולם חריפים ושנונים להשיב ולפרק ולבנות וללחום במלחמתה של תורה, וסדר למודם הכל מסודר בסדר יפה".

הרב ר' אברהם צבי פרלמוטר, ראש בית־דין של וורשה, הידוע גם בשם הרב מראדום ומחבר הספר „דמשק אליעזר", היה גם ציר בסיים הפולני, כותב על הישיבה:

„כבר היתה הישיבה הזאת למראה עיני גדולים וחכמים, וכולם יסהידו כי לא נמצא כמחזה הזה בכל מדינתנו, מדינת פולין. וכל העובר בשער הישיבה הזאת, רחש לבו ויאמר, אות היא! קול אלקים חיים, אשר שמענו בחורב לא יסוף, כלומר לא פסק".

5) לאות הוקרה ושביעת רצונו מתוצאות הבחינות תרם הרבי מגור זצ"ל סכום גדול לקנות ספרים בשביל המתיבתא — „הדרך" ווין, תרפ"ב גליון ג' — ד' ע' 25.

ואלה דברי הגאון ר' מנחם זעמבא הי"ד:

„המוסד הקדוש הכי נעלה מתיבתא, אשר גם אנכי זכיתי לקחת חבל בבנינה, הראה לנו עין בעין חסדי ה' אשר מעולם ועד עולם בהבטחתו על קיומה של תורה בישראל, כי אם גם במצוק העתים האלו אשר מצב התורה ירד פלאים מפני רוחות שונות המנשבות עלינו כגלי הים, עוד עלתה בידינו בע"ה להקים אכסניא של תורה כזו . . . הבית הגדול הזה הולך וגדל בע"ה ומזמן לזמן מתרבים התלמידים השוקדים להשים לילות כימים בתורה ויראה . . . ועל תלמידים רבים יכולים לומר, מובטחני בהם שיהיו מורי הוראה בישראל".

עניו מיוחד יש בהבעת חוות דעתם של שני ראשי ישיבות ליטאיות מפורסמות על המתיבתא. כידוע, לא היו מעריכים ביותר בחוגי הישיבות של ליטא לא את ישיבות פולין ולא את דרך הלימוד של יהודי פולין בכלל. על־כן יש טעם מיוחד בדברי הגאון ר' שמעון שקאפ ז"ל, ראש הישיבה בגרודנה: „כענבים במדבר מצאתי כשבקרתי היום הישיבה הקדושה המתיבתא והשתעשעתי עם התלמידים בהלכות עמוקות ורובם ככולם יורדים בעומק הלכה, בהבנה ישרה ועתידים להיות לגדולי התורה בע"ה. ושבעתי עונג רב לראות בעתים הללו ישיבה מסודרה ערוכה בכל".

הרב ר' שבתי יוגל, ראש ישיבת סלונים, שבקר במתיבתא בשנת תר"פ, שנה אחת בלבד לאחר ייסודה, אומר עליה כדברים האלה:

„בבקרי היום את המתיבתא מצאתי לחוב קדוש לכתוב לזכרון בספר הרושם הנעלה שפעלו עלי ההוד ותפארת הקודש החופפים בהמתיבתא . . . והעיקר אהבת התורה של התלמידים אשר מצויינים בחריצות שכלם . . . ויהיו במשך הזמן לנושאי דגל התורה ולנס ולמופת בישראל . . . "

עלינו להביא בחשבון את העובדה, שבפולין של אותם הימים לא היתה מצויה שיטת התעמולה והפרסומת, וביחוד היו זרים דרכי התעמולה לרוחם של גדולי התורה, שעמדו בראש המתיבתא. על־כן יש ללמוד מדברי המבקרים שהובאו לעיל, המהללים את השיגיה של המתיבתא, כי הצלחתה היתה למעלה מן המקוה.

המתיבתא הפכה להיות „שם דבר". בחור מן המתיבתא — היו מתפארים בו הוריו ובני עיירתו; אנשי הרחוב חילקו לו כבוד והסתכלו בו ביראת כבוד; בני הערים הקטנות או העירות ראו בו את רבם בעתיד, או את העומד להיות גדול בתורה.

ואין לראות כל פלא בדבר. המתיבתא הכניסה תחת כנפיה את הטובים שבבני הנוער החסידי, ואף הרוח ששררה בה היתה מיוחדת במינה.

העובדה שהישיבה היתה חסידית בנוסח פולין, וכי החסידות נתעוררה וגזונה על־ידה, היתה בלא ספק אחד הגורמים שחישלו את הרוח בישיבה והגנו עליה בפני השפעות חדשות, שקרקרו את חומותיהן של ישיבות אחרות. רוח ההתלהבות

החסידית לא רק שיצרה את כח־ההתנגדות הפנימית להשפעות זרות מן החוץ, אלא אף נתנה את היכולת לכך שתלמידי המתיבתא יהיו בבחינת טופח על מנת להטפיח. בחורי המתיבתא השפיעו לא רק על בני חוגם, אלא אף מעבר לתחומים אלה. בחורים אלה כשנסעו לבתיהם, בין הזמנים, היו מכנסים את בני התורה הצעירים שבמקומותיהם ומארגנים אותם בחוגים ללימוד תורה. וגם כשהיו חוזרים למתיבתא היתה השפעתם נמשכת משם. בחורי המתיבתא היו חדורים רוח חלוצית להפצת התורה אף מחוץ לגבולות ישיבתם. בטאון המתיבתא, שנערך ע"י תלמידיה: „דגל הצעירים", שהוא „קובץ תלמודי פלפולי מוקדש לצעירי חובשי בית מדרש ולתלמידי המתיבתא", עורר לא רק את תלמידי המתיבתא להעלות על הכתב את דברי תורתם וחידושיהם, אלא גם צעירים מישיבות אחרות נתלכדו מסביב לבטאון זה. וכך נתאחדו הכוחות הצעירים והיוצרים בעולם התורני. עורכי כתב העת באותו זמן היו: הרב משה יהודה קירשנבוים וא. מ. מאראקא.

גם מדת ההתמדה של בני הישיבה היתה ידועה לתהילה. קול תורה היה בוקע מכתלי המתיבתא יומם ולילה, כתאורו של יעקב פליישר[6]:

„ . . . וכשהתקרבת לבית מס' 18 ברחוב שוויערסקא, מאליך היית נעצר רגע קט ונושא את עיניך לקומה עליונה של הבית. הקול הערב שהיה נישא משם ומשתפך על הכל היה מקסים ומושך. היית מנתק את עצמך לרגע מן עניני החול ושוקע בעולמות העליונים, שבהם שרויים אותם דרי מעלה. שם היה עולם אחר, עולם שכולו רוח " . . .

בכל שנה היו מסיימים את לימודיהם במתיבתא מספר ניכר של מוסמכים ובטכס חגיגי היו יוצאים לעולם. בהזדמנות הגיגית זאת היו התלמידים מראים בפומבי את יכולתם בלימוד התורה ובהוראה. מחוץ לחברי הנשיאות של המתיבתא היו מתכנסים במועד זה רבים מגדולי התורה וההוראה ושואבים מלא הכף נחת מבני נעוריהם אלה, הרכים בשנים, אבל מלאים וגדושים — מורי הוראה בישראל בעתיד.

באותם הימים לא קל היה הדבר לצעיר בפולין לקבל סמיכה. התלמידים היו מחוייבים להיות בקיאים ברובו של הש"ס והפוסקים, כפי שהיה קבוע בתכנית הלימודים של המתיבתא. בחינת המועמדים לקבלת סמיכה היתה מסובכת. הישיבה היתה שולחת אותם לגדולי הרבנים בוורשה, כדי „שישוחחו עמהם בדברי תורה". עוד כמה חדשים לפני כן, וכך היו מבררים אם הם ראויים באמת לאצטלא דרבנן. לא עבר זמן מרובה וערים ועיירות שונות בפולין מינו להן רבנים מתלמידי המתיבתא. גם היום עדיין מפוזרים בחלקים שונים של העולם מספר גדול של רבנים, ראשי ישיבות וסתם תלמידי חכמים שלמדו ונתחנכו במתיבתא.

6) דאָס אידישע וואָרט, מינכן טבת תש"ו.

על לימודי החול במתיבתא

כידוע, היתה קיימת בפולניה בעיה חמורה בקשר לרבנים צעירים, שהממשלה דרשה מהם שיעמדו בבחינה מינימאלית בידיעות כלליות.

בהתאם לכך קבעה המתיבתא גם תכנית ללימודי חול. היה חבר מורים ומנהל בראשם שעסקו במתן השעורים בלימודי חול. התכנית היתה מינימאלית, רק שתי שעות ליום, כדי שלא להפריע יתר על המדה ללימודי הקודש. באותן שתי השעות למדו את הלשון הפולנית, מתימטיקה, היסטוריה ועוד. הודות ללימודי חול אלה קבלו תלמידי המתיבתא מאת הרשות זכויות מסוימות כדוגמת הזכיות, שהוענקו לסטודנטים במוסדות השכלה גבוהים, והמתיבתא זכתה להכרה מטעם המיניסטריון להשכלה.

אף־על־פי שמידת החסידות היתה מרובה בין כתלי המתיבתא ואף־על־פי ששמם של תלמידי המתיבתא כיראי־שמים הלך לפניהם, מלבושם היה מלבוש חסידים לכל פרטיו, כלם היו מגודלי זקן ופיאות, עם כל זאת לא ניצלה המתיבתא מהוצאת לעז שגבלה עם דברי עלילה, בגלל המעט מן המעט לימודי חול שהורו בה.

ההתקפה הקשה ביותר על הישיבה לא מפולין עצמה יצאה. שם הכל הללו אותה. היא נעשתה מחוץ לגבולות פולין ועל־ידי גדול בישראל. עד כמה שיש בדבר זה מן הכאב כדאי להביא את הענין במלואו למען האמת ההיסטורית וגם כמוסר השכל הנותן ללמוד מזה — והוא, כי גם גדול בישראל עלול לטעות, וכי גם מוסד נשגב לא תמיד יכול להמלט מלזות שפתים ועלילות דברים.

המעשה שהיה כך היה:

הרב של מונקאַטש, הרבי ר' חיים אלעזר שפירא, מחבר הספר „מנחת אלעזר" וספרים אחרים, בנו של בעל „דרכי תשובה", במלחמתו הקנאית „באגודה", תאר לעצמו, בשבתו בעירתו מונקאַטש, את המתיבתא כ„ראַבינער סעמינאַר" מודרני. כמובן, שיש להוסיף לכך את חלקם של כל מיני סכסכנים ובעלי מדנים, שהשתדלו להמציא לרבי גם את אשר היה מבקש לשמוע. הרבי ממונקאַטש נסע לפולין כמבקש להציל, כביכול, את יהדות פולין מן „סכנת הסמינר", שהתחילה בשורה של ריפורמות, שלפי דעתו הונהגו על־ידי האגודה ונשיאה הרבי מגור. כאן יש להוסיף, שאעפ"י שבאורח רשמי עמדה בראש המתיבתא נשיאות המורכבת מגדולי התורה, למעשה היה שם הרבי מגור הרוח החיה בכל המפעל והאפוטרופוס הבלתי רשמי עליו, ועינו היתה פקוחה על כל הנעשה במתיבתא.

הרבי ממונקאַטש, בזמן שהותו בורשה, בקר ב„מתיבתא" וממנה נסע אל הרבי מגור כדי למסור לו את מחאתו החריפה נגד ה„סמינר" שהקים וקראו בשם „מתיבתא". הרבי מגור, ברוב סבלנותו, הסביר לו את המצב לאמיתו. במעמדו של הרב הגאון ר' מנחם זעמבא, סיפר לו כי המתיבתא מתנהלת בדרך שהיא

כולה קודש, וכי כל מטרתה להרבין תורה ויראת שמים ללא פשרות. ואילו לימודי החול הם בתכנית מינימאלית, שאי אפשר היה להמנע ממנה בגלל לחץ הממשלה הפולנית. אף יותר מזה, הוא הבטיח לרבי שהוא יציע להנהלת המתיבתא שבכיתות העליונות, שבהן לומדים בחורים גדולים יותר, ושאין חוק בתי הספר חל עליהם, ינהיגו רק לימודי קודש.

הרבי מגור סבר שבזה נסתיים הענין, אך לא כן דימה בלבו הרבי ממונקאטש. מיד בשובו קרא לאספה בעיר טשאפ, ומסר דו"ח מפורט ובין השאר גם על עובדות מזעזעות מן הסמינר. הוא הרחיק לכת כל כך בתאור הדברים עד שאמר, שראה: תלמידי מתיבתא גלויי ראש.

כדי להסביר כיצד יכלה להוולד טעות מעציבה כל כך, יש להוסיף, שבאותה חצר שבה היתה המתיבתא, היה גם מעונה של גימנסיה חילונית שלמדו בה ביחד נערים ונערות, וכמובן שהם היו מהלכים גלויי ראש. הרבי בדמיונו תאר לעצמו שגם נערים אלה הם חניכי המתיבתא, וללא חקירה ודרישה נוספת הוציא את הצהרתו.

הארת המקרה הזה מצד אחר, הננו מוצאים במכתבו של הרבי מגור אל ידידו הרב מקירכנדורף, שהיה גם ידידו של הרב ממונקאטש:

„אחד"ש, יען הנני מכיר את כ"ת מעיר ווין, כשהיינו יחד, ומעכ"ת נחתם על הפרטי־כל מטשאפ הנשלח אלי, לכן אפרש לפניו שיחתי בקיצור, כי אין הזמן גרמא לבוא בארוכה.

„כלשון הרמ"א ז"ל בחידושי סנהדרין דף צ"ו עמוד ב' „ותהי אמת נעדרת" סיים בזה"ל: ותמה אני לפי הסימנים מפני מה אין בן־דוד בא בדורנו זה עכ"ל. ובדורנו עתה היא תמיהה יותר גדולה כי נתקיים גם המאמר חוצפא יסגי להדפיס בשמי שקר שאמרתי שמוכרחים לבטל הסמינר וכו' . . . לזאת אציע קשט אמרי אמת ואימא גופא דעובדא היכי היה.

הרב המונקטשאי שי' בא לפה גור זה איזה חדשים . . . ובענין השני הזכרתיו שהי' לי פה שליח ממנו זה ב' שנים גין זה ואמרתי לו אז כאשר נדפס „כי לא דובים ולא יער" הכל רק עלילה להוציא דבה על האגודה וכן היא האמת כאשר ביארתי אז להשליח, כי במדינתנו זה רבות בשנים עוד בימי אבי זצ"ל יצא חוק ממשלת רוסיה לבלי לפתוח חדר בלי רשיון הממשלה, והרשיון לא ינתן רק עם יתלמדו הנערים שתי שעות ליום שפת רוסי' וחשבון, ואחרי שבאה מדינתנו לממשלות חדשות לא נתבטלה הגזרה ההיא רק תחת שפת רוסי' נכנסה שפת פוילין וזה החוק הוא גם על הישיבות שבכלל חדרים נחשבו. הרב הנ"ל הבין זה כי אי אפשר לסגור ולאחוז . . . כל החרדים, רק אמר שמתיבתא יען שהיא כמו ישיבה גבוהה אם ילמדו בה שתי שעות, ילמדו בעיר פסט על סמך זה עשר שעות. ושאלתיו הלא זה לפני עשר שנים הי' גם בכאן עיר גור

ישיבה . . . ולמדו בה כחמש מאות תלמידים וגם הרבנים במדינתנו למדו שעורים חליפות, וגם שתי שעות למודי חול שעל פי חוק הממשלה למדו ואין פוצה פה ומצפצף, ורק מפני ששם האגודה נקרא על המתיבתא נולדה עתה קושיא זו. עכ"ז אמרתי שיען כי הגזרה היא רק על הנערים עד ט"ז שנים בערך, נוכל ליסד מחלקה מהנערים שאחר זה הגיל בלי למודי חול, וכזאת אמרתי להציע לפני מנהלי המתיבתא.

והנה אחרי נסוע הרב מפה באו מכתבים ממקומות שנסע דרך שם וספרו שהגיד בשמי כי הנני נסוג אחור מהאגודה, וכי בהמתיבתא לומדים הנערים בגלוי ראש. ושני הדברים האלה שקר המה. קצור המלים שהמתיבתא אינו סעמינאר.

וביתר העניינים אין לי פנאי כעת להאריך. אבל כנראה אם כ"ת לא יעצור בעד מחבר הפרטי־כל אז תתלקח בישראל מלחמה חדשה, כי שמעתי שמתעתדים קנאים לאלפים ובתוכם רבנים רבים לתת לחרם ולגדופים אותם המוציאים שם רע על קהלות הקודש ועוברים על מה שאמרו חז"ל „אל תגעו במשיחי", אלו תנוקות של בית רבן וכו', והגם שבלי ספק האמת תגלה לעין כל אבל כבוד שמים לא יהי' מזה[7]).

הויכוח נשתתק במהרה. להרב ממונקאטש כמעט ולא היתה כל השפעה בפולין ובמלחמתו כנגד ה„מתיבתא" לא הצליחה למשוך לצדו אף לא אחד מבעלי הסמכא בעולם התורני. אגב, מה שניתן לפרסם במונקאטש לא היו מעיזים לכתוב בוורשה. שם היתה המתיבתא מוסד פתוח לעיני כל במשך עשרים וארבע שעות ביממה, בכל ימות השנה. בכל מקום הכירו את ראשיה ואת תלמידיה. התקפת הרבי ממונקאטש על המתיבתא לא נתקבלה שם, אלא כקוריוז.

במתיבתא עצמה, יתכן, ואף לא ידעו על זה מאומה. שם הלכו מחיל אל חיל, והשנים הבאות היו תקופת הזוהר בחיי המתיבתא. מספר התלמידים עלה משנה לשנה, והיה קשה לתלמיד להתקבל למתיבתא בגלל חוסר מקום. רק מעטים מני רבים זכו להתקבל למתיבתא, והוריהם של אותם הבחורים ראו זאת כזכיה ודבר אושר.

אך אין אורות בלי צללים. מראשית היסדה סבלה המתיבתא מחוסר כל פרופורציה בין השיגיה הרוחניים ובין צרכיה החמריים. רב תלמידי המתיבתא היו מבני החסידים בעיירות או בערי השדה וחלק גדול מהם בני עניים שלא יכלו לשאת בעצמם בהוצאות כלכלתם בימי שבתם בוורשה, והעול שרבץ על הנהלת המתיבתא היה כבד מאד.

עם מצוות חז"ל „פת במלח תאכל" כבר השלימו תלמידי המתיבתא. הם היו סועדים בבית התבשיל של המתיבתא. פעם היו המאכלים טובים יותר ופעם גרועים.

7) אוסף מכתבים ודברים מכ"ק אדמו"ר שליט"א מגור, וואַרשא תרצ"ז.

אך לא זו היתה הצרה. עיקר המצוקה היה בשטח האכסון. הבחורים לא מצאו להם מקום שינה.

בזמן היוסדה של המתיבתא היתה יהדות פולין שרויה בעוני ולא היה ביכולתה לבנות מעון לתלמידי המתיבתא. שכר הדירה היה גבוה מאד בוורשה כל אותם הימים ואף בני האמידים שבתלמידים לא יכלו להרשות לעצמם שכירת חדר בפני עצמם או לגור בבית מלון.

אי־לזאת, לא נשארה ברירה בפני הבחורים, אלא לישון כשומרי לילה בחנויות וורשה. באותה הימים לא היה נהוג עוד בוורשה ביטוח חנויות כנגד גניבות והתפרצויות של שודדים. כל בחור דאג איפוא להבטיח לעצמו בית מסחר שיוכל לישון בו בלילות. עפ"י רוב היה בעל העסק נועל עליו את החנות בראשית הלילה ומתיר אותו מ„כלאו" בשעות הבקר, כשהיה בא לפתוח את בית העסק. בחלק גדול מן החנויות היה צר המקום, קור וגם טחב שרדו בהן. אך הבחורים בעצמם שמחו שמצאו בעל עסק רחב־לב כל כך. ואם עוד נמצא מי שהוא מבעלי העסקים האלה שהוסיף לבחורים סכום קטן לדמי־כיס, מה עוד היה חסר לבחורים אלה? אף אחד לא הצליח לקלוע למטרה, ולהרגיש לנפשם של בחורי ישיבה אלה, כמו רבי מאיר שפירא זצ"ל מלובלין, שהיה חובב ואוהב בחורים לומדי תורה בכל לב. הוא הרעיש פעם את פולין היהודית בשעת אספה פומבית בוורשה, שבה יצא בקריאה: „בואו ונחזיק טובה לרמאים, שאלמלא הם היתה משתכחת תורה מישראל". נכיר טובה לגנבי ורשה ולפורצי החנויות שבתוכה, שמיראתם מלינים בעלי העסקים את בחורי הישיבה בחנויותיהם. לולא גנבים אלה היכן היו ישנים בחורי הישיבה? אך כאמור, לא הזיקה המצוקה הכלכלית לעליתה הרוחנית של המתיבתא. היה מצב של אין ברירה ובחורי הישיבה היו חדורי אמונה שזוהי דרך החיים של החפצים בתורה.

תקופת הזוהר של המתיבתא נמשכה עד למחצית השנית של שנות העשרים. מאז התחילה המתיבתא לרדת ממעמדה המיוחס, והיו לזה כמה גורמים וסיבות.

ראשית כל היא חדלה מלהיות ישיבה יחידה של הצבור האורתודוקסי בפולין. משנה לשנה נוספו ישיבות חדשות קטנות או גדולות. הישיבות הרוסיות כמו בראנאוויץ, גראדנא, קאמינעץ, קלצק ואחרות. גם בפולין הקונגרסית ואפילו בוורשה עצמה הוקמה שורה של ישיבות גדולות, הישיבה של הרבי מלובאוויטש, „עמק הלכה" — של הגאון ר' נתקע שפיגלגלאס, „דעת משה" — הישיבה מפיאסעצנה, „בית יוסף" ואחרות. אמנם רק המתיבתא הפסידה מחשיבותה הקודמת, אבל קהל לומדי התורה הצעירים בכלל — גדל. תהליך הבריחה מבית המדרש פסק, להיפך, שמונה ישיבות היו במצב של עליה, אלא שהמתיבתא פסקה מלהיות המרכז היחידי לתורה. הופעתן של הישיבות הנוספות השפיע גם על מעמדה הכלכלי של המתיבתא.

במדה רבה גרמו לירידת המתיבתא גם חברי הנהלתה. במקום להקדיש את עצמם רק לביסוס מעמדה הכלכלי של הישיבה ניסו את כוחם גם בהשפעה רוחנית

ר' מנחם זמבא, מראשי המתיבתא בוורשה.

על הישיבה וההערבו בקביעת תכנית הלימודים שלה. דבר זה הביא לידי כך שכמה מגדולי התורה ובכללם הגאון ר' מנחם זעמבא, התחילו להתייחס כלפי ההנהלה בהסתייגות מסוימת. בלחץ האדמיניסטרציה, ומתוך רצון להתחרות בישיבות אחרות הכניסה המתיבתא שינויים בתכנית הלימודים שלה, והתחילה להדגיש יותר את תפקיד ההוראה. עידדו את הבחורים ללמוד בעיקר יורה־דעה. אמנם גדול מספר הבחורים שיצאו מן הישיבה עם היתר הוראה ובקיאות בחלק הראשון של יורה דעה ופרי מגדים, אבל זה היה על חשבון ידיעות מעמיקות במקצועות אחרים בש"ס ופוסקים. לגישה זאת לא יכלו להסכים גדולי התורה ועל כגון דא אמרו: „אין דעת חכמים נוחה הימנה".

בהמשך הזמן הכירה הנהלת הישיבה במשגה שעשתה ורצתה להחזיר עטרה ליושנה ולהעלות את סמכותה של המתיבתא. לאחר השתדלויות מרובות השפיעו על הגאון רבי מאיר דן פלאצקי שיאות לעמוד בראש המתיבתא. ואמנם במדה מסויימת הצליח הגאון ר' מאיר דן פלאצקי להחזיר לישיבה חלק ממעמדה הקודם. בשנה האחרונה לפני פטירתו נסע ר' מאיר לאמריקה בעניני המתיבתא, ובשובו מארה"ב חידש בה את שעוריו. הוא אף החליט לעזוב את הרבנות באסטראוו

ולהתיישב בוורשה. אך לא היה מזל למתיבתא, וזמן קצר לאחר שובו חלה במחלה קשה ונפטר לבית עולמו בניסן תרפ"ח[8]. פטירתו של הרב פלאצקי היתה מהלומה קשה להמתיבתא, אך בכל זאת המשיכה להחזיק מקומה המכובד בין הישיבות החשובות ביותר של פולין.

בשנות השלושים שוב הועם זהרה של הישיבה לאור עלית כוכבה של הישיבה העולמית בלובלין: „ישיבת חכמי לובלין". אגב, הרחבות ובניני הפאר של ישיבת חכמי לובלין בהנהגתו רבת הקסם וההוד של ר' מאיר שפירא, העמידה בצל את כל הישיבות של אותו הזמן. בזה מסרה המתיבתא את המקום בראש, שהיה לה, לאחות הצעירה ממנה, ישיבת חכמי לובלין.

אבל פולין היתה מקום תורה ומספר הלומדים הצעירים הגיע לעשרות אלפים, והמתיבתא המשיכה להיות אחד ממרכזי התורה החשובים ביותר בפולין. בחוץ מן המתיבתא עדיין היה ממשיך להיות חשוב. בכמות היתה עדיין אחת הישיבות הגדולות ביותר. בעניני הלימודים התרכזה בעקר בהוראה ומדי שנה בשנה היתה מסמיכה מספר גדול של רבנים צעירים.

במשך עשרים שנות קיומה של המתיבתא, עברו דרך שעריה אלפי בני־תורה צעירים. היא עברה בדרך של עליות וירידות, אבל מעולם לא פסקה מלהיות המעין המרווה את צמאונם של בני הנעורים לתורה, סמל לרוח חלוצית בהרבצת תורה — עד שעלה הכורת על יהדות פולין. הרוצח הגרמני השמיד את האם על הבנים, את ראשי הישיבה הנעלים עם תלמידיהם היקרים, את הנשיאים ואת המנהלים.

8) ראה „עתונאי", ירחון אגודת הרבנים בפולין, וורשה תרפ"ח; וגם הספדו עליו מאת הרב יצחק יהודה טרונק; „דגלנו" אייר תרפ"ח ע' 2.

ישיבות „כתר תורה" מיסודו של הרבי מרדומסק

מ א ת

ד"ר הלל זיידמן

א. יסודות

מדינות פולין וגליציה היו מקומות של תורה אך לא של ישיבות. למדו תורה ברבים וביחידות, בשקידה או בשעות הפנויות, אבל למדו אצל מלמדים, אח"כ בבתי מדרשים ובבתי חסידים, שבגליציה המזרחית והתיכונית קראו להם „קלאוזין" ובפולין ובגליציה המערבית כינו אותם בשם „שטיבלאך", כלומר, חדרים (ולא להחליף ב„חדרים" של מלמדי תינוקות), משום קטנותם של אלה. למדו בבתים פרטיים, ביחידות או ב„דבוק חברים", בחבורה ובזוגות. הרי היה נהוג ומקובל שבעת התקשרות של שידוכין, התחייב אבי הכלה שהחתן „יהיה סמוך על שולחנו" לשנתיים או יותר (מה שקראו „קעסט"), כדי שתהיינה שעתו ודעתו פנויות מדאגות פרנסה ומרוכזות בלמוד התורה בלבד; והרי התנאי העקרי והראשון לחיתון היה, שהחתן יהיה למדן, באיזו מידה שהוא, וגודל הנדוניה היה תלוי לרוב במידת גדלותו של החתן בתורה. ואמנם היו אלפים ורבבות למדנים בפולין ובגליציה, ומהם יצאו רבנים גדולים בתורה, ביניהם פוסקים „משיבים", שפנו אליהם בשאלות ותשובותיהם נתקבלו בתור פסק־דין, שנדיר היה להרהר אחריהם. כן, למדו ולמדו, במקומות שונים ובצורות שונות, אבל לא בישיבות.

כאלה התקיימו בליטה ולא בפולין ובגליציה. אין כאן המקום לדון על הסיבות של תופעה זו. מציינים אנו רק את המצב שהיה קיים עד אחרי מלחמת העולם הראשונה.

אולם בתקופה שבין שתי המלחמות העולמיות נוסדו ישיבות גם בפולין וגם בגליציה במספר ניכר, עד שהיו לרשת של ישיבות, לתנועת הישיבות. שונות היו הישיבות בממדיהן, במספר תלמידיהן, בשיטת הלמוד וסדרן. ושונות היו כולן מהישיבות שידענו בליטה.

בין אלו היתה ישיבה, בדיוק: רשת של ישיבות, שהצטיינה והתבלטה מכולן מכמה בחינות — הריהי רשת ישיבות „כתר תורה" של הרבי מרדומסק וחסידיו, שהיו ידועות כ„ישיבות ראדומסק".

האדמו"ר מראדומסק עם שנים מחסידיו.

היו ידועית אבל לא מפורסמות, ואולי גם הבטוי "ידוע" איני הולם, משום שאליבא דאמת ידעי עליה רק בחוג מסויים, די מצומצם, יעל כל אחת מהן רק בעיר או בעירה, בה התקיימה.

צניעותן היתה אחד הקווים המיוחדים של ישיבות ראדומסק, והיו כמה סיבות לזה: ראשית, משום מה זקוקות ישיבות לפרסים? הרי עצם הפרסום זר לרוחה ושיטתה של ישיבה, שכל מטרתה להתרכז פנימה, ללמוד בשקט, רחוק משאון ומפרסומת צעקנית, שאינה נוחה להשתלמות בלמוד התורה. אבל ההכרח לא יגונה. ישיבות זקוקות לתמיכה, לנדבנות — ואיך ישיגוהו אם לא ידעו עליהן ועל פעולתן? נמוק זה, שכוחו יפה לישיבות בכללן, לא היה לו מקום בישיבות ראדומסק, משום הטעם הפשוט, שאלה לא היו זקוקות לתמיכת הצבור. האדמו"ר מראדומסק, הרבי שלמה חנוך הכהן ראבינוביץ' תרם מכספו חציו של התקציב להחזקת הישיבות

„כתר תורה" והחצי השני תרמו חסידי ראדומסק במקום. וככה נפתרה בעיית החזקת הישיבות — ללא מגביות, וללא פרסום.

רעיון ייסוד הישיבות צמח ונתקבל בשנת 1926, בדיוק בל"ג בעומר תרפ"ו, באסיפת חסידי ראדומסק עם האדמו"ר בקראקוי. הרבי וטובי חסידיו ראו שאחרי שיסודות החיים הדתיים שלפני מלחמת העולם הראשונה נתערערו, אי אפשר להמשיך בסדר הישן בחנוך התורני. נחוץ מאמץ מיוחד להרבצת התורה. נחוץ ארגון של ישיבה, שתקיף את תלמידיה במסגרת יותר יציבה ויותר מחייבת מאשר זו של בית־החסידים. מסגרת זו, של חובה במקום התנדבות, של הדרכה והשגחה, של הוראה וחינוך במקום למוד בלתי־מאורגן, היתה יכולה לספק רק ישיבה, דוגמת אלה שהתקיימו בליטה, אף שרק בצורת החיצונית היו ישיבות ראדומסק דומות להן, כי היו שונות בשיטת הלמוד וסדרן, וברוח ובאוירה ששלטו בהן, כמו ששונה היתה יהדות פולין מזו של ליטה.

והואיל והרבי מראדומסק היה איש מרץ וזריז וגם בעל יכולת, והיות והשפעתו על חסידיו היתה בבירה ואלו ששו למלא מבוקשו, שהיה להם לצו עליון — רעיון הישיבות לא חיכה זמן רב להתגשמותו. במשך זמן קצר הונחו היסודות וקם הבנין, שהתפתח ושגשג אחרי־כן בקצב מהיר, עד שהיווה גורם חשוב בחינוך התורני בכל המדינה.

ראש המיסדים של ישיבות „כתר תורה" היה הרבי מראדומסק, ולימינו עמדו ביסודן והחזקתן מטובי חסידיו ועשיריהם, כמו ר' שמעון שפינגארדן, ר' חיים אלעזר רוזנפלד, ר' משה יעקב אנגלשטיין (שתרם 25.000 דולר, סכום עצום אז בפולין) ור' מרדכי בירנבאום. הישיבה הראשונה „כתר תורה" נוסדה בקראקוי. בעיר ואם זו בישראל היה צבור ניכר של חסידי ראדומסק, שהתרכזו בששת בתי־החסידים הראדומסקאיים בשכונות שונות בעיר. הם היו אנשים מכובדים, לומדים, ביניהם כמה עשירים והרבה אמידים, והשקיעו מרץ רב וסכומים ניכרים בישיבה. האווירה של קרקה, עיר של תורה וחסידות, החן המיוחד של המקום על תישביה, היהדות הדתית התוססת ברב פעלים ויחד עם זה שלווה ושקט ומנוחת הנפש — כל הקווים האלה האופייניים ליהודי קראקוי היו מתאימים מאד להתפתחותה של ישיבת ראדומסק הראשונה, ישיבת־חלוץ, ששמשה בתור מפעל־נסיון וסוללת־דרך. והצלחתה נתנה דחיפה ליסוד ישיבות כדוגמתה בערים ועיירות אחרות בגליציה המערבית ובפולין, ביניהן עוד שתי ישיבות בקרקה עצמה.

ב. התפשטות

במשך זמן לא ארוך גדלה רשת הישיבות והתפשטה באיזורים ועדים שונים וגם התפתחה ועלתה באיכות עד שהכילה לא פחות מ־36 ישיבות עם 3.000 תלמידים בערך. וכן קמו ישיבות „כתר תורה" בערים דלהלן:

3 ישיבות בקראקוי, 2 ישיבות בכשאנוב, גליציה מערבית, 2 בסוסנוביץ, פולין, מקום מושבו של הרבי מראדומסק, 2 בבנדין, פולין, 2 בלודז', 2 באושפיצין זו אושביץ, ואחת אחת בטרנוב (גליציה מערבית), בראדומסק, בקטוביץ, בפביאניץ, בקלץ, בפיוטרקוב, בדומברובה הסמוכה לבנדין, ביבוזינה, בוודוביץ, בושורוק, כ־קאליש, בוואלברום ובעוד כמה מקומות שמספרן הגיע לשלושים ושש, כולל קיבוץ של תלמידים שגמרו את חוק למודיהם בישיבות אחרות, הצטיינו בכשרון ובהתמדה, ואח"כ למדו בהדרכתו של חתנו של האדמו"ר מראדומסק, הרב ר' משה ראבינוביץ' שעוד יבוא עליו הדבור.

מספר הישיבות ל"ו היה מקרה, אבל הוא סמלי לצניעותן של אלה, כי אמנם ל"ו נסתרים היו. הגעו בעצמכם: מפעל כה עצום, רשת כה רחבה ומסועפת — ובטוחני שלא תמצאו אף שורה אחת על אלה באיזה עתון בפולין שמלפני המלחמה. האין זה סמל של צניעות?

בהקדמה לספר „שבחי כהן — כתר תורה" כותב המוציא לאור ר' יחזקאל בעסער: „אחת ממידות האופייניות של האדמו"ר מראדומסק היתה ההימנעות מתע־מולה ופרסומה. בזה אפשר להסביר שעל אף העובדה שרבנו ייסד שלושים ושלוש ישיבות (מספר הישיבות לפי מקורות אחרים היה 36, — המעתיק) בעיירות שונות בפולין . . . לא השתדל להתריע על זה בעולם הרחב".

„כמובן והיות ורובן הגדול מהוצאות הישיבות שולמו מכיסו הפרטי של רבינו, לא נשלחו מראדומסק שד"רים ושליחים לכל רחבי עולם".

כדאי רק להוסיף שנדבנותו של האדמו"ר הבלתי מצויה, היתה ג"כ, ככל דרכיו, בצנעה וכמעט סמויה מעינו של אדם מן החוץ. רק אנשים מקורבים אל הרבי ועסקני הישיבות ידעו כמה מפזר הרבי לקיום ישיבות „כתר תורה". ציינתי נמוק להעדר פרסום זה — אי־צורך של מגביות — אבל היה זה רק אחר הנמוקים. האחרים יש לראות באופיו של המיסד ושל מי שהיה ראשה והרוח החיה ברשת הישיבות זו, הלא הוא הרבי מראדומסק. הוא, שהיו לו כל הנתונים וכל הזכויות אף ליותר לשמינית שבשמינית של גאוה המותרת, כידוע, לתלמיד חכם, היה ענוותן באופן בלתי רגיל. בכל חייו, בכל מעשיו מצניע לכת היה. נפשה סלדה מכבוד ומכל דבר של יהירות, של גאוה או מה שיכול לגרום לכבוד, כמו פרסום. שאון הפרסומת רחוק היה מתכונת נפשו, ועסקנות צעקנית היתה זרה לרוחו.

וכיון והיה מטבעו וממעמדו מנהיג, מדריך ומחנך לחסידיו, והשפעתו על הישיבות, על הנהלתן וצורתן, היתה מכרעת, גם אלה שמו כל מאמציהן בלמוד התורה בלבד, ללא שמץ של קנטרנות, של התיהרות, אף בלמודים. כל מאויים של ראשי הישיבות ותלמידיהן היה בתורה, ובתורה בלבד. לה הקדישו את כל עתותיהם ומחשבותיהם.

ג. הסדר

סדר הלמודים בישיבות „כתר תורה" היה שונה מהסדר המקובל בישיבות ליטא, ודומה, כמובן, לסדר המקובל בפולין, אף שבשנויים מסוימים. בעוד שבישיבות ליטא התרכזו בעיקר סביב מסכת כתובות ושלוש הבבות, לא היו נוהגים בישיבות ראדומסק הפליה בין מסכתות למסכתות.

בהשפעתו של ה„חפץ חיים" זצ"ל התחילו בתקופה אחרונה ללמוד יותר בסדר קדשים. הרב מבריסק רבי זאב סולובייציק התרכז בישיבתו בבריסק מסביב לסדר קדשים, והרב מלובלין רבי מאיר שפירא זצ"ל הנהיג בישיבת „חכמי לובלין" למוד מסכת זבחים. מגמה זו השפיעה גם על הנהלת הישיבות „כתר תורה". הרב משה רבינוביץ, המנהיג הכולל של ישיבות אלה, הצטיין במיוחד בקדשים וחבר ספר רב ערך במקצוע זה בשם „זבחי כהן" — אף שבקיאותו והבנתו הקיפו את כל שני התלמודים, בבלי וירושלמי. בהוראתו הונהג בישיבות כ"ת למוד מסכתות זבחים וחולין, בדומה ל„ישיבת חכמי לובלין". נוסף על זה גמרו בכל „זמן", כלומר פעם בחצי שנה, אחת ממסכתות אחרות שבקדשים. כמו מנחות, בכורות. מובן שלמודים אלה התקימו מלבד המסכתות ה„רשמיות" של הישיבות, בסדר נשים ומועד, שלמדו בעיון רב ובהתמדה מיוחדת.

למוד בסדר קדשים בממדים אלה היה בו משום חדוש אבל הוא הכניס עוד דבר חדש לגמרי בסדר הלמודים בכ"ת, דהיינו: למוד מסכתות שאין עליהן גמרא, כמו מסכתות מקוואות, טהרות, וכל סדר זרעים. למודים אלה התקימו בעיון ובשקידה — וגם בזה היה חדוש.

בישיבות „כתר תורה" (פרט ל„קבוץ גבוה" בסוסנוביץ בהנהלתו האישית של הרב ר' משה ראבינוביץ) למדו גמרא עם תוספות ועם המפרשים הראשונים בלבד, ולא למדו שולחן ערוך „יורה דעה" או „חושן משפט", כי לא הכינו שם את התלמידים להוראה. לא לחנך רבנים היתה מטרתן של ישיבות אלה, אלא ללמוד תורה לשמה, ולא לשם „תכלית" מקצועית. ובאמת יצאו מישיבות אלה מספר רב של למדנים, בקיאים בש"ס, ובכל זאת לא התלבשו באצטלא דרבנים.

ר' משה'לה, חתנו של הרבי, היה משגיח באופן אישי על סדר הלמודים בישיבות והתקדמותם של התלמידים. הוא מילא תפקיד של מה שהיו קוראים היום „מפקח ראשי". בקר בסניפים שונים של הישיבות באופן תדיר והיה עוקב אחרי השיעורים ובוחן את התלמידים. בסוף ה„זמן" היו נוהגים לערוך בחינה פומבית בצורה חגיגית, מה שקורין „גראדיואיישין", בהשתתפות רבני המקום, ותלמידי חכמים שבעיר ונכבדיה. בחינה פומבית זו היתה מאורע בעיר ועוררה התעניינות מרובה — הכל במסגרת ה„צנע" של ישיבות ראדומסק.

פעם בבחינה כזו בקיבוץ גבוה בסוסנוביץ, שניהלו אישית ר' משה'לה, היה נוכח הרב מאיר שפירא מלובלין, והתרשם כל כך מידיעותיהם והבנתם של

התלמידים ומרמת הלמודים עד שהכריז: „העולם אינו יודע איזה גאונים הולכים ומשתלמים כאן"! מאז עמד הרב מלובלין בקשר הדוק עם ר' משה'לה, ואחרי פטירתו של רבי מאיר שפירא הציעה הנהלת יח"ל לר' משה'לה משרת ראש ישיבת לובלין. אולם הוא לא נענה להזמנה זו, כיון שהיה קשור מאד לישיבתו הוא בסוסנוביץ, ולרשת ישיבות „כתר תורה".

על סדר הלמודים ושטתם השפיעו, כמובן, ראשי הישיבות השונות. במנויים היו מתחשבים אך ורק בכשרונותיו וידיעותיו של המועמד, ולא עם קשרו עם איזה רבי. ואמנם הרבה מראשי ישיבות „כתר תורה" לא היו נמנים עם חסידיו של הרבי מראדומסק, כמו מנהל הקבוץ הגבוה בסוסנוביץ הרב יוסף לאסק, שהיה חסיד בלז, או הרב שמואל אלבאום, ראש הישיבה „כתר תורה" בלודז', שהיה חניך ישיבת ליטה. מובן, שהיו גם בין ר"מ מחסידי ראדומסק, כמו הרב חיים טוביאס ר"מ בקרקה, הרב אברהם גוטליב, ר"מ בצינסטוכוב, הרב דן וואלד, ר"מ בבנדין. כולם היו בקיאים להפליא והצטינו בכשרונות הסברה; והיו יראי השם.

גם בין התלמידים היו, כאמור, הרבה מבניהם של חסידים של רבנים אחרים, אבל מדי שבת בשבתו יעוד יותר בחגים, היו מתאספים סביב „שולחנו" של הרבי מראדומסק מאות בחורי הישיבות, שבאו לקבל פני רבם, ולשמוע תורה מפיו, אמרותיו של הרבי מראדומסק ע"י ה„שולחן" לא היו רק בחסידות, אלא גם בהלכה.

אחרי גמר ה„שולחן" בערבי שבתות אצל הרבי היו התלמידים נוהגים ללכת לר' משה'לה, והיו מבלים אצלו בשיחות בלמודים עד אור הבוקר. ה„שיחות" האלה, שהיו למעשה „שיעורים" במובן ישיבות ליטה היו חוזרות גם בשבתות אחרי הצהרים ובמוצאי שבתות עד שעה מאוחרת מאוד.

נמצא שה„נסיעה" להרבי היתה לא רק לחסידות, אלא גם ללומדות בעיון והתעמקות. הן היו אחד הצינורים אשר באמצעותם השפיעו הרבי וחתנו על מהלך הלמודים וסדרם ברשת ישיבות ראדומסק, נוסף על ההשגחה התמידית במישרין ובעקיפין.

בסיכום אפשר לקבוע שאם דרך הלמודים שבישיבות ראדומסק שונה היתה מזו שבישיבות ליטא, האינטנסיביות של הלימודים, ההתעמקות והעיון „על אתר", וההתרחקות מפלפולים סתם קרבו ישיבות כ"ת לאלה שבליטא. במשך זמן מסוים התבלטה מגמה למיזוג שתי השיטות, של ליטא ופולין, בישיבות כ"ת. אבל סדר הלמוד בישיבות אינו ענין מיכני; הוא גידול אורגני הטעון טפול וטפוח במשך תקופה ארוכה, — והנה בא הכורת בידי אשמדאי־גרמני, ושם קץ לאותו הגידול שנספה בתוך החורבן של יהדות מזרח־אירופה על כל נכסיה הרוחניים ועל כל כוחותיה הפוטנציאליים, שאך צמחו ופרחו ופירותיהם טרם נתבשלו.

ישיבות „כתר תורה" היוו אחת התופעות הגדולות של הרבצת תורה ביהדות פולין.

הרבי מראדומסק בתוך קבוצת חסידים.

ד. הרוח

הרבי מראדומסק התעניין בכל פרט בהנהלת הישיבות, בשיטת הלימודים וסדרם; ולמרות זאת העמיד את עצמו בצל והשפעתו הישירה לא היתה מורגשת במובן זה כמו השפעתם של אלו מאדמורי"ם אחרים ש"תפסו" ישיבות. כי היו גם אדמו"רים אחדים אחרים שיסדו ישיבות, כמו האדמו"ר מסוכצ'וב, רבי אברהם בורנשטיין, בעל "אבני נזר", האדמו"ר מסוקולוב, רבי יצחק זליג מורגנשטרן, האדמו"ר מבובוב, רבי בן־ציון הלברשטאם. אבל היה הבדל יסודי בין ישיבות אלו לישיבות "כתר תורה". הישיבות הראשונות הוו מעין חלק בלתי־נפרד של ה"חצר" של האדמו"ר, בדומה לבית מדרשו, למשל; והן התקיימו במקום מושבו של הרבי, לרוב סמוכות לביתו. האדמו"ר היה הציר עליו הסתובבה הישיבה. הוא היה הנקודה המרכזית בה. תלמידיה ומנהליה, ראשי הישיבה היו מחסידיו בלבד. וחסידות, ומשיטת אותו האדמו"ר דווקא, היתה חלק מן הלמודים ומן החניך שקבלו התלמידים. אלה עסקו בחסידות לא פחות מאשר בלמודי תורה. הישיבה היתה איפוא אבזריהו של האדמו"רות.

אחרת לגמרי היתה רשת הישיבות "כתר תורה". פרט להישיבות בסוסנוביץ, מקום מושבו של האדמו"ר מראדומסק, כולן התקיימן בערים אחרות. תלמידיהן לא היו בניהם של חסידי ראדומסק בלבד, אף שאלו טרחו ביותר להחזקת הישיבה. ואף כמה מראשי הישיבות היו חסידיהם של אדמור"ים אחרים, ולא נעשה שום נסיון להשפיע עליהם, או על התלמידים, שיצטרפו לחסידי ראדומסק.

להיפך, הרבי צווה על ראשי הישיבות שישגיחו שהתלמידים יקדישו את עתותיהם ומרצם ללמוד התורה בלבד, ולא „יתעסקו" בחסידות, לא בתיאוריה ולא במעשה. הוא חשב. שזה ענין למבוגרים, ולאלה „שמלאו כרסם בש"ס ופוסקים". ובודאי שהיתה רחוקה ממנו כל מגמה לרכוש חסידים מבין הנוער ע"י הישיבות. כי הרבצת התורה לא היתה לו אמצעי, אלא העיקר, המטרה, לה הקדיש מרצו וכספו.

וקל־וחומר שזרה היתה לו כל מחשבה לרכוש חסידים על חשבונם של אדמו"רים אחרים. הרי הוא בעצמו נסע לרביים אחרים, נהג כבוד בכולם, והכיר במעלותיהם וסגולותיהם.

מלבד זה התרחק מאוד מכל מחלוקת, ומכל דבר השנוי במחלוקת — כמטחוי קשת. היה חביב ומקובל על אדמו"רים שונים וגם על חסידיהם, שלאו מלתא זוטרתא היא, כידוע.

בישיבות „כתר תורה" למדו, איפוא, בניהם של חסידים שונים והשתלמו בתורה וקשרם עם אדמו"ריהם הם לא התרופף כלל עקב למודם בישיבה של הרבי מראדומסק. אולם ישיבות אלו החדירו ללבותיהם רוח של סבלנות והבנה לזולת ופתחו לפניהם אופקים יותר רחבים מאלה של „חצר" אדמו"רם המסויים.

ברם העדר הנחיצות להיות כפוף לרבי זה דווקא, העדר צרות אופק והאקסלוסיביות של אדמו"ר אחד ויחיד — תכונה שעשתה את ישיבות „כתר תורה" בלתי־תלויות בהאדמו"ר במובן החסידי, אף שהיו תלויות בו מבחינה חומרית, תכונה זו נבעה דווקא מאופיו של הרבי מראדומסק, משיטתו בחסידות ומהתנהגותו.

בעצמו לא רק שלא שלל אדמו"רים אחרים, אלא נהג כבוד בהם, עד כדי להיות כפוף לאחדים מהם. כי היה רבי וחסיד כאחד, ועובדה זו הטביעה חותם מיוחד על הנהגתו של חסידיו, וגם על הנהלתו של הישיבות „כתר תורה". המיוחד שבו נעשה גם למיוחד שבישיבות, בו הצטיינו מישיבות אחרות, שנוסדו ע"י אדמו"רים.

כדי להכיר איפוא את מהותן של ישיבות אלה נחוץ להכיר את תולדותיו, שיטתו ואופיו של מיסדן ומנהיגן הרוחני, הרבי מראדומסק.

ד. הרבי מראדומסק

רבי שלמה חנוך ראבינוביץ', האדמו"ר מראדומסק, נולד בשנת 1882 בראדומסק, נצר לגזע אדמו"רים של בית ראדומסק. אביו היה רבי יחזקאל, מחבר של ספר „כנסת יחזקאל", שהיה בנו של רבי אברהם, מחבר „חסד לאברהם", בנו של רבי שלמה בעל „תפארת שלמה", האדמו"ר הראשון לבית ראדומסק, מיסד השלשלת של גזע רביים זה. הוא קבל חנוך רגיל ב„חצרות" רביים. כבר בשחר נעוריו הצטיין בכשרונות יוצאים מן הכלל — זכרון פינומינלי, תפיסה מהירה, הבנה עמוקה, חריפות מפליאה — ושקד על למודיו בהתמדה עצומה. הוא רכש בקיאות רחבה

וידיעה עמוקה בכל מקצועות הש"ס ופוסקים, והיה ידוע ללמדן גדול, אף שרחוק היה מהתגדרות בידיעותיו. היה לומד תורה לשמה, בנעוריו וכל ימי חייו, והיה זה לו חלק מעבודת ה' בהתלהבות ובאמונה צרופה.

אחרי נשואיו נכנס למסחר, כי לא רצה ליהנות מרבנות ומאדמו"רות — וכל חייו לא היה זקוק ל„פדיונות" של חסידיו ולא קבלם — להיפך פזר הון לצדקה. כשרונותיו ויושר אופיו עמדו לו בניהול עסקיו, וההצלחה האירה לו פנים. כל אלה שבאו במגע מסחרי אתו, יהודים ולא־יהודים, התרשמו מאישיותו, מצדקותו ומחכמתו, ונתנו אמון בו. היה נהנה מאשראי גדול ומקשרי מסחר רחבים.

האדמו"רות נפלה עליו אחרי פטירת אביו רבי יחזקאל בעל „כנסת יחזקאל", בי"ח חשון, תרע"א, 1911. למרות גילו הצעיר בערך של האדמו"ר החדש — הוא אז בן עשרים ותשע שנים — החסידים קבלו מרותו בהערצה רבה ובמשמעות פנימית מוחלטת. הגה שיצא מפיו היה קודש להם ולא עשו דבר מבלי לשאול את עצתו.

הרבי היה פקח, בקי בהוויות העולם, ער לכל המתרחש, בעל שכל ישר והגיון בריא — כל התכונות האלה, נוסף לתורתו ולירא השם שהיתה בוערת בו, עשו אותו למנהיג חסידי בעל השפעה רבה. אישיותו הקסימה כל אלה שנמצאו במחיצתו.

הוא המשיך בעסקיו המסועפים ועוד הרחיב אותם בהצלחה רבה. לא היה זקוק לחסידיו, להיפך פזר מעותיו לצדקה וביחוד להרבצת התורה, בעיקר ע"י ישיבות „כתר תורה". עצמאות זו מבחינה כספית הוסיפה קו מיוחד לאישיותו.

בפרוץ המלחמה העולמית הראשונה היה בקיטנה הומבורג הסמוכה לפרנקפורט ע"מ בגרמניה, וכאשר חזר משם לפולניה שם מושבו בסוסנוביץ, פולין, לא רחוק מגבול גרמניה.

היו לו בסוסנוביץ, וגם בברלין, וורשה וקראקוי מספר בתים; וגם בתי מסחר לאריגים בשם „לודזקה מאנופקטורה" בלודז, בסוסנוביץ ובבנדין, בתי חרושת לזכוכית, מלבינה ועוד, ונהל את עסקיו ע"י מנהלים, רובם מבין חסידיו הנאמנים, אבל התענין במהלך הענינים, והורה את כוונם הכללי.

אולם את עתותיו הקדיש בעיקר לתורה ולהרבצת תורה, לעבודת ה' בהת־להבות, להנהגת חסידיו, שנהרו אליו בהמוניהם, ללימודיו בחסידות ומוסר וגם בספרי קבלה. והיות ותרם סכומים גדולים להחזקת הישיבות, וכיוון והוא עצמו קמץ להוצאותיו האישיות, נמצא שגם עסקיו המסחריים היו כעין חלק מפעולותיו למען תורה, כי הכנסותיהם היוו גורם חשוב ונחוץ להחזקת הישיבות. כאשר אלה נוסדו „ההנה" הרבי שהוא יכסה חציו של התקציב וחציו השני יכוסה ע"י תרומותיהם של חסידיו. אולם לא ערכו מגביות אצל אלה, רק כל אחד נתן „מרצונו הטוב", מיזמת עצמו; ובהיות ישיבה במצוקה כספית מהר הרבי לעזרתה

מכיסו מבלי להתחשב עם התנאים בעת יסודן של הישיבות, כלומר, הוציא לפעמים יותר מחציו של התקציב.

ענוותן היה והיה נוסע לאדמו"רים אחרים, כמו לאדמו"ר מצ'ורטקוב, וכשהיה בא לאיזו קיטנה או מקום מרפא — והיה זקוק להם מפאת מחלתו במחלת הסוכר — היה משכים מיד לפתחם של אדמו"רים ששהו במקומות אלה.

עצמאותו מבחינה כספית, נוסף על תורתו וצדקתו, עמדה לו לוותר על כבודו עד להיות כפוף לאדמו"רים אחרים. הוא לא חשש לאיבוד פרסטיג'ה וגם רחוק היה מרדיפה אחרי הכבוד. בהיותו רבי לחסידים רבים לא פסק גם מלהיות חסיד כל ימיו.

היה איש רב פעלים ומחונן בחוש לסדר ומשטר, ובכשרון ארגוני רב. סגולות אלו הוכיח בארגון ישיבות "כתר תורה", בהנהגתן ובשכלולן, עד שאלו היו לגורם חנוכי־תורני רב־ערך בפולין בתקופת פריחתה של היהדות הדתית בין שתי המלחמות העולמיות.

בפרוץ המלחמת העולמית השניה היה בלודז', היתה לו אפשרות לעזוב את פולין ולהנצל. חסידיו הצליחו להשיג בעדו מקום במטוס שעמד לצאת ליוון ומשם לארץ־ישראל. אבל הוא סירב לעזוב את קהל חסידיו. "רצוני להיות עם כל היהודים" אמר, לפי שמוסר אחד מטובי חסידיו, הרב יחזקאל בעסער, בהקדמה לספר "שבחי כהן" (ניו־יורק תשי"ד) הכולל אמרותיו בתורה של הרבי מראדומסק וחדושי חתנו הרב משה רבינוביץ', וכפי שמספר הרב מרדכי אברמצוק מטובי תלמידי "כתר תורה".

הוא עבר עם משפחתו לוורשה בשנת 1940 והיה חי בגיטו, והמשיך בלמודיו, בעבודת ה' וגם ניהל "שולחנות", ונתאספו אליו חסידים רבים למרות הסכנות והתנאים הקשים, עד שהתנפלו על דירתו הגרמנים ימ"ש מיד להתחלת ההשמדה של יהודי וורשה, בי"ח אב תש"ב 1942 והרגו את הרבי עם כל משפחתו, הרבנית, בתו היחידה, עם חתנו הרב משה רבינוביץ'. ה.י.ד.

ה. הרב משה רבינוביץ

יד ימינו של הרבי בהנהלת הישיבות וראשן למעשה היה חתנו הרב משה דוד רבינוביץ', גם הוא הטביע את חותם מהותו עליהן. כדאי איפוא להכיר אישיותו של זה כדי לעמוד על אופיין של ישיבות ראדומסק. הוא נולד בשנת 1906 בקרימולוב, פולין, לאביו הרבי מקרימולוב, גיסו של הרבי מראדומסק. מילדותו היה מתמיד ושקדן בלמוד באופן יוצא מגדר הרגיל, והיות והיה מבורך בזכרון להפליא, בתפיסה מעמיקה וחריפה, יצא שמו כ"עילוי", בקי וחריף כאחד, נוסף על יראת השם שבו ואהבת התורה ללא גבול וללא שיעור.

הוא נשא לאשה את בתו היחידה של הרבי מראדומסק רייזל בשנת 1928. וכנהוג, היה סמוך על שולחן חותנו, משוחרר מכל דאגת פרנסה ורחוק משאון העולם ובעיותיו, היה מקדיש את כל עתותיו לתורה. היה שקוד על לימודיו יומם ולילה, כל חוויותיו, מאמציו, שאיפותיו היו מרוכזים מסביב לימוד התורה, על כל מקצועותיה, בעיון, ובהתעמקות. בקיאותו הקיפה את כל הש"ס והפוסקים, ראשונים ואחרונים, והבנתו חדרה לכל מכמני התורה.

הוא חידש חידושי תורה והעלם על הכתב. מחדושיו נדפסו על מסכת זבחים בספר „זבחי כהן", אולם הרבי מראדומסק בהתרחקותו משמץ של פרסום, לא נתן להפיצו, והיום אינו בנמצא כלל. חדושיו שפורסמו באוסף התורני שהופיע ע"י ישיבות ראדומסק ותחת שמם „כתר תורה" נאספו והוצאו לאור בידי תלמידו, ר' יחזקאל בסר, בשם „שבחי כהן-כתר תורה" (ניו-יורק, תשי"ד). רובם של כתביו נאבדו בשואה.

הרב משה רבינוביץ' היה עם חותנו בגיטו בוורשה ויחד עמו ועם כל משפחתו נורה בידי הגרמנים בי"ח אב, תש"ב (1942).

הרב משה רבינוביץ' היה מנהל קיבוץ גבוה בסוסנוביץ, שכלל את התל-מידים המצוויינים ביותר שבישיבות „כתר תורה". מלבד זה היתה עינו פקוחה על כל הישיבות „כתר תורה" בכל המדינה, התענין בכל פרט בלמודים, כיוון את קווי החינוך, בחן את התלמידים והשגיח על שיטת הלמודים וסדרם, ועל התקדמותם של התלמידים במשנתם.

בקבוץ הגבוה בסוסנוביץ הגיד שיעורים בנוסח ישיבות ליטא, בהתעמקות על אתר, אבל גם בהיקף רב של כל הענינים הנוגעים בדבר, המפוזרים בכל ים התלמוד, בפוסקים, בשו"ת. היה מלמד את תלמידיו גמרא עם תוספות ועם כל המפרשים, ראשונים ואחרונים, ומלבד זה גם הוראה הלכה למעשה. לומדים מופלגים יצאו מקבוץ גבוה זה.

ו. סיכום

בעוד שאצל הרבי מראדומסק היתה הנקודה העקרית בפעולותיו המסועפות והמגוונות לימוד התורה, לא היה לחתנו, רבי משה'לה כפי שכינו אותו בחיבה, שום ענין אחר מלבד למוד התורה. פה עולמו ופה חייו. ואהבת תורה זו הכניס בלב תלמידיו הרבים, במישרין ובעקיפין, כלומר בישיבות „כתר תורה", שהיו נתונות להשפעתו ושהאציל עליהן מרוחו.

הוא זכה להכרה מגדולי התורה שבדור. רבי חיים עוזר גרודזנסקי מווילנה זצ"ל, רבי מנחם זמבה מורשה, הי"ד, ויבדל לחיים הרב דוב בריש וויידנפלד מצ'בין, כעת בירושלים הללוהו בתור אחד מגדולי התורה שלגדולות נועד.

העובדה שבראש ישיבות „כתר תורה" עמדה אישיות כזו, נוסף על ראשי הישיבות המקומיות, שכולם היו לומדים מופלגים ויראי ה' ידועים, תרמה בהרבה לרמתן של הישיבות, שעלתה על ישיבות „חסידיות" מובהקות.

רשת ישיבות ראדומסק שהלכה והתפשטה משנה לשנה ושחנכה מאות ואלפים תלמידים — במשך זמן מסויים עלה מספר התלמידים לשלושת אלפים — היוותה גורם חשוב בחנוך התורני בפולין.

ההנהלה הכללית של הישיבות הוציאה ירחון תורני בשם „כתר תורה", בו פורסמו חדושי תורה בעיקר מר"מ ותלמידי הישיבות. רובם של חידושי תורה אלה דנו במסכתות שלמדו בישיבות „כתר תורה". ירחון זה עמד תחת השגחתו של הרב משה דוד רבינוביץ' וחדושי תורה שפורסמו בו עברו תחת בקורת הגאון הזה והצטיינו באמיתתם והגיונם, כי בישיבות ראדומסק כמו בחסידות ראדומסק לא גרסו פלפולים סתם ולא התווכחו לשם הברקה או קנטרנות, כיוון והרבי שלל דברים אלה בהחלט — אלא לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא.

חדושי תורה בירחון „כתר תורה" מצטיינים גם בסגנון מיוחד, בלשון קלה, וקולעים אל המטרה במשפטים מרוכזים ובהבנה מעמיקה.

כמה מהם אוספו בספר הנזכר „שבחי כהן" — כתר תורה", המכיל מלבד אמרותיו של הרבי מראדומסק וחדושי תורה של חתנו הרב משה דוד ראבינוביץ, גם קטעים מח"ת של תלמידי „כתר תורה".

ישיבות „כתר תורה" מלבד ערכן כשלעצמן, היתה להן עוד משמעות אחרת. סללו דרך חדשה בלמוד התורה בפולין. בארגונן, בשיטתן בלמוד, בסדר השיעורים היו מתדמות לישיבות ליטא, בלי אבוד ההתלהבות החסידית. הן הוו איפוא מעין מיזוג של תכונות מסויימות של ליטא עם אלו של פולין, עליונות התורה ויחידותה ששלטו בישיבות וואלוזין וראדין, שלטה גם בישיבות ראדומסק, התנופה הגדולה, המעוף הנועז, שהיו מנת חלקם של גדולי ראשי ישיבות בליטא, אייפינו גם את הרבי מראדומסק, וסגולות חסידיות הוסיפו לישיבות אלה גוון מיוחד.

ישיבות „כתר תורה" היו מענה לטענה ישנה של כמה מרבני ליטא „מתנגדים" לביטול תורה הנגרמת ע"י חסידות. חסידות ראדומסק ואדמורי"ה הרביצו תורה בממדים רחבים כאלה, שנעשו גורם תורני פורה בכל יהדות פולין. הן היו פועלות ומפעילות, כי עוררו „קנאת סופרים", שאיפה אצל רביים אחרים ואצל חוגים שונים של חסידים ואנשי מעשה, לחקוי, כלומר, ליסוד ישיבות דוגמתן ע"י אדמור"ים. ובודאי שהיו מתחילות זרם חדש בכוון זה בפולין אלמלא עלה הכורת עליהן בידי הגרמנים ימ"ש, ששמו קץ להן ולכל היהדות הדתית בפולין — בהרג רב וכליון איום.

רשת ישיבות אלו היתה הלהב האחרון שעלה בשלהבת חסידות פולין, טרם שדעך וכבה בים של דם ודמע — הלהב בו נתמזגו אמונה חסידית צרופה עם אהבת תורה ואהבת ישראל.

ישיבת חכמי לובלין

מאת

ד"ר הלל זיידמן

א. הרקע

מוצאו של הרב מאיר שפירא, מיסדה של ישיבת חכמי לובלין, היה מבוקובינה וגאליציה, שלא היו מקומות של ישיבות. שטח פעולתו היתה פולין. שגם היא לא הצטיינה בישיבות. היו שם מקומות של תורה, של למוד בשקידה, בהתמסרות, ורבים גדלו שם בתורה, בהוראה ואף היו מפורסמים בכל העולם כלומדים, ומוכרים ל"משיבים" ופוסקים. אבל ישיבות, במובן זה שנוצר ושגשג והתפתח בליטא, לא התקיימו לא בגליציה ולא בפולין.

בתקופה שבין המלחמה העולמית הראשונה לבין השניה התקימו אמנם מוסדות בשם זה בפולין, ותודות למיסדיהם שעמדו בראשם יצא פרסומם בעולם התורני ונתברכו בהם גדולים בתורה. אבל אופינית לישיבות פולניות אלה היתה העובדה שהעיקר בהן היתה האישיות שתודות לה התקיימו. ברזבן היתה אישיות זו רבי חסידי, כמו הישיבה מסוכצ'וב שנוסדה בהשראתו של רבי אברהם בורנשטיין, האדמו"ר מסוכצ'וב, בעל ה"אבני נזר", או הישיבה בסוקולוב, מיסודו ובראשותו של ר' יצחק זליג מורגנשטרן, האדמו"ר מסוקולוב. אלה רק שתי דוגמאות.

בגליציה התקיימו ישיבות כאלה בבובוב, בהנהגתו של האדמו"ר מבובוב רבי בן־ציון הלברשטאם, ובטרנופול, בהנהגתו של הרב מטרנופול רבי מנחם מוניש באב"ד בעל "חבצלת השרון". גם הרב ר' שמואל צבי פרומר מקוזיגלוב ניהל ישיבה, והיו עוד רבנים "תופסי ישיבה" בקהלותיהם.

הצד השווה שבישיבות אלה, שהתקיימו אך ורק תודות להרב או להרבי המסוים, שסביבו התרכזו. משרה זו, ראש־ישיבה, היתה לו צדדית בהחלט, כי עיקר כהונתו היה בתור רבי של חסידים או רב דמתא, זה היה העיקר והישיבה היתה "טפל" — אחת היא איך היה יחסו אל הישיבה; ולפעמים השקיע בה מיטב מרצו. הוא האיר על הישיבה מנפשו אבל גם האפיל עליה — באישיותו. הרבי או הרב לא היה בעצם "ראש ישיבה" כי לא עמד בראשה

— הוא עמד ב מ ר כ ז ה. התלמידים התרכזו סביבו יותר כחסידים מאשר כתלמידים, אף אם המדובר ברב ולא באדמו"ר.

ולא היה זה ההבדל היחידי בין ישיבות ליטא לבין מה שבינו בשם ישיבות בפולין ובגליציה. היו הבדלים אחרים י ס ו ד י י ם, בשיטת הלימוד, בסדר השיעורים, ובתוכנם, בכל הגישה להלכה, בהשקפה התורנית, בהתנהגותם של התלמידים ושל ראשי הישיבה וגם במבנן וסדרן החיצוני של הישיבות, לרבות הצד הכספי.

עיקר הלימוד בפולין וגליציה לא היה בישיבות אלא בבית המדרש. בבתי חסידים, שבפולין כינו אותם בשם "שטיבלעך" ובגליציה "קלויזען". הנוער שיצא מן ה"חדר" בלה שם ימיו ורוב הלילות בלימוד התורה, בעיקר ש"ס ופוסקים (ובעיון בספרי החסידות וספורי החסידים, אם המדובר ב"קלויזן" ו"שטיבלאך") כל אחד לפי כשרוניותיו והתמדתו, כל אחד לפי הנסיבות והתנאים בו חי, בעיקר אם היתה לו האפשרות להקדיש ללמודים מספר גדול או קטן של שנים. אבל הכל היו חייבים בלמוד ורובם מלאו את החובה הזו, אחד המרבה ואחד הממעיט. כי אחרת איך צמח ושגשג צביר כה גדול של יודעי תורה, "בני תורה" ולומדים מופלגים? כאן התקיים למוד ביחידות, או ב"דבוק חברים" באופן עצמאי, או בהדרכת מורה מלמד ומשפיע. מכאן יצאו לומדים בני תורה וגם רבנים גדולים מפורסמים בעולם התורני כולו.

כשנתבונן לתולדותיהם של גדולי פולין וגליציה, לא נמצא אף אחד ביניהם שקבל את חנוכו התלמודי בישיבה — אף לא באלה שהתקיימו בארצות אלו, לא רבי יצחק מאיר אלטר מגור בעל "חדושי הרי"ם" ולא רבי אברהם בורנשטין מסוכצ'וב בעל ה"אבני נזר", ולא גדולי גליציה, כמו רבי יצחק שמלקס, רבה של לבוב, בעל ה"בית יצחק" או רבי מאיר אריק, רבה של בוצ'ץ וטרנוב, חונכו בישיבות.

הרי בוצ'ץ המעטירה. עיר מלאה חכמים, וגדולי התורה בתוך אזרחיה הפשוטים, עיר שהעידו עליה שבלניה ושואבי מימיה היו בקיאים בתורה, יותר מרבנים בעיירות אחרות, ושזכתה לתואר כבוד "ירושלים דגליציה", בעיר כזו לא היתה אף ישיבה אחת. כל בתי מדרשיה ובתיה סתם היו הומים מקול תורה שלא פסק יומם ולילה, אבל ישיבה לא התקיימה בבוצ'ץ (היא שבוש אצל ש"י עגנון). כל הקהילה כולה היתה ישיבה אחת, והיו רבות דומות לה בממדים שונים.

הרבה סיבות גרמו לזה, ולא נעמוד עליהן כאן. נתעכב רק על אחת, שיש בה להאיר את הרקע עליו נבנתה ישיבת חכמי לובלין. החסידים, שהיו רוב היהודים החרדים בפולין, שקדו מאוד על חנוך בניהם, ושמרו עליהם בשבע עינים שלא יפלו תחת השפעה זרה. ו"זרה" משמע לא רק אפיקורסות אלא כל סטיה מהדרך המקובלה, מדרכם הם, לרבות דרכם בחסידות של אדמו"ם המסויים

דווקא. חסיד לא היה רואה בעין יפה כלל לוא בנו עבר מחסותו של האדמו"ר שלו ל„חצרו" של אדמו"ר אחר. איך היה אפשר, איפוא, למסור בן לישיבה של אדמו"ר שאינו שלו? וכל הישיבות היו או תחת השפעתו הישירה של אדמו"ר מסויים, או מקושרת להשפעה זו באיזה אופן שהוא, דוגמת ה„מתיבתא" בוורשה, ברחוב שווינטו־ירסקה, שהיתה מקושרת לגור, וחתנו של הרבי ר' שלמה יוסקוביץ, היה מנהלה, או ישיבת סוכצ'וב, ישיבת בובוב וכדומה. ברובן המכריע, תורה וחסידות, וחסידות של אותו אדמו"ר דווקא, היו שלובות בישיבה.

כאמור, היתה זאת רק אחת הסיבות של הקושי ליצור בפולין ישיבה, דוגמת ישיבת ליטא.

עובדה היא, שלמרות למוד התורה הנפוץ מאוד בארץ זו, ועל אף העובדה שגדלו בה המונים לומדים ויצאו ממנה גדולים בתורה, לא נוצרה בגליציה ובפולין ישיבה מסוג וואלוזין וסלובודקה, מיר וטלז', ועל אחת כמה וכמה לא תנועת ישיבות, דוגמת זו שבליטה. גם תנאי המקום לא היו מסוגלים ליצירה כזו. תנאים אלה לא נשתנו אף מעט בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

ב. המניעים

בנסיבות אלה ועל קרקע בלתי פורה זו לגידול ישיבות נולד הרעיון הנועז ליצור ישיבה, וכזו, שלא היתה דוגמתה בפולין, ישיבה עצמאית, ז. א. בלתי מקושרת לשום שיטה חסידית מסוימת; ומרכזית, ז. א. שיתרכזו בה טובי התלמידים בארץ כולה, ותהווה נקודת הכובד של למוד התורה בפולין, ובממדים כאלה שתצא ממסגרת מקובלת בארץ זו.

למעשה, הרעיון עצמו ואופן ביצועו חרג מכל מסגרת שהתקיימה עד אז. כמו אישיותו של הרב מאיר שפירא עצמו, ככה גם תכניתו בדבר יסוד הישיבה, היתה התמרדות בשגרא השולטת ושאיפה לתנופה וחידוש.

תכניתו היתה קודם כל התמרדות נגד מצבו ומעמדו של „בחור־ישיבה" בחברה, ונגד היחס של הצבור כלפיו. היה זה פרדוכס משונה: מצד אחד הערצה לתורה ולומדיה, ומאידך, זלזול באלה שמקדישים לה את מיטב שנות נעוריהם, תלמידי הישיבות. רובם של אלה היו בני עניים „שמהם תצא תורה" וסבלו עוני, ויחד עם זה דכוי והשפלה. בעיית התזונה „נפתרה" ע"י הקצבת „ימים" לארוחה אצל תושבי המקום, אבל בעיית הדיור היתה עוד קשה יותר. והנה נמצא „פתרון" מיוחד לה, במיוחד בערים גדולות. כיוון שהחנויות היו בחזקת סכנה מפני גנבים, נתנו מקום לתלמידי הישיבות ללון בתוך החנויות האלה ונמצאו שניהם נהנים, בעל החנות משמירה בחינם, והתלמיד ממקום לשינה בחינם.

הרב מלובלין התבטא על זה בהיתול מר: בואו ונחזיק טובה לרמאים ולגנבים שלולא הם (ז. א. צורך השמירה מפניהם) לא היה לתלמידי הישיבות מקום ללון...

הרב מלובלין ראה במצב זה תופעה שלילית מאוד, מכמה בחינות. זכורני איך הסביר לי פעם את תוצאותיה והשפעותיה של תופעה זו על מעמד הרבנות והרבנים, וע"י זה על מצב היהדות בכללה. ההשפלה שהיא מנת חלקו של לומד תורה בנעוריו משאירה פצע בנשמתו של זה לכל ימי חייו. היא מטביעה רגש של נחיתות על אופיו ושל מרירות בתוך נפשו. מכאן במדה מרובה מקור חוסר רגש של ערך עצמי מצד אחד — ונטיה להתקוטטויות קנטרניות וסכסכניות מאידך. הוא ראה, איפוא, בחינוך מתאים של רבנים ומדריכים לעתיד — בעיית היסוד של החיים הדתיים בפולין. יש להנהיג שינוי יסודי וקיצוני בשטח זה, יש לחנך את התלמידים באופן מתאים, בהתחשב בכוחות נפשיים, בגורמים משפיעים שונים — שהיו נהירים לו, טעז.

ר' מאיר שפירא בעצמו לא ידע מימיו עוני ומחסור. אביו ר' יעקוב שמשון, סוחר אמיד בשוק הסמוכה לצ'ירנוביץ, בוקובינה, לא חסך שום דבר מבנו העילוי שצרכיו בנעוריו גם לא היו מרובים, כיוון שכל עתותיו ומאווייו היו מוקדשים ללמוד התורה בלבד. וכאשר התחתן עם בתו של ר' יעקב ברייטמאן, מטרנופול במזרח גליציה, סוחר עשיר ובעל אחוזות, ועבר לגור בטרנופול ולהיות סמוך על שולחן חותנו, נפל לעושר יוצא מגדר הרגיל בסביבתו, גם קבל נדוניה גדולה ונעשה בעצמו לעשיר. נוסף לזה היה בו רגש הכבוד מפותח, למרות שרחוק היה מאוד מיהירות, והיה מעורב עם הבריות ומכבדן.

בגליציה לא ראה את תלמידי הישיבות בעניים, מפני הטעם הפשוט שלא התקיימו ישיבות, ואם התקיימו כאלה על ידי הרביים, כל צרכיהם של התלמידים היו על "חצר" הרבי או על חסידיו. הוא נתקל בסבלם של בני הישיבות כאשר יצא למרחב ועבר מגלינה הקטנה לסאנוק הגדולה ממנה, ויחד עם זה נעשה לקברניט "אגודת ישראל" בפולין, לציר הפרלמנט ("סיים") הפולני, בשנות 1922-1928, לאחד מראשי המדברים ב"כנסיות גדילות" ובקונגרסים העולמיים של "אגודת ישראל".

אז עמד לפני בעיות החינוך בממדים ארציים, ומרצו ומעופו הניעו אותו לחפש פתרונן. השאלה היסודית בעיניו היתה מצבם של לומדי תורה.

ומכיוון שהיה מטבעו משפיע, ומרצו ותכונותיו חפשו מקום להבעה, עלה במחשבתו ליסד ישיבה גדולה שתפתיר את בעיית מצבם של התלמידים, שתעצב דמותם של מנהיגים דתיים בעתיד, ותתן לו אפשרות להאציל מרוחו ומהשפעתו על חוג רחב ביותר של מנהיגים ועל ידי כך על היהדות הדתית בכללה.

ג. הגרעינים

בכל מקומות כהונתו של רבי מאיר שפירא בתור רב, בגלינה הסמוכה ללבוב, בסאנוק, בפיוטרקוב פולין בשנות תרפ"ד־תר"צ, היה „תופס ישיבה" בביטוי המקובל, הרצה שיעורים לפני חבורת בחורים, רובם בניהם של תושבי המקום, ומעוטם מערים אחרות. לא היו אלה ישיבות במובן המקובל בליטא, אלא חוג של תלמידים ששמעו שיעורים מפיו של הרב במשך שעתיים ביום, ורוב היום למדו בעצמם. גם לא היו מרוכזים במקום אחד, אלא כל אחד מהם היה גר בביתו, ואם המדובר באחדים מערים אחרות, התגוררו עם קרובים ומכרים. ישיבות אלו בסאנוק או בפיוטרקוב לא היו שונות ביסודן מאלה שהתקיימו בכמה ערים אחרות — אף שאופיו של הרב היה שונה, והשפעתו היתה מאליה גורם מיוחד שהתבלט בתלמידיו.

מישיבות־לא־ישיבות אלה, יצאו תלמידים, רבנים בעתיד, מורי עדות בישראל, שהצטיינו מכמה בחינות וכהנו בקהלות חשובות — וחותמו של רבם, סגנונו, מעופו, היה ניכר בהם. הם היו תלמידיו הותיקים, קשורים אליו בכל נימי נפשם, גם כאשר נעשו לרבנים בקהלות שונות.

אלה היו רק גרעינים שמהם היתה צריכה לצמוח היצירה הגדולה והמפוארה „ישיבת חכמי לובלין". את רעיון הישיבה הטיל וטיפח בזירת אגודת ישראל. מענין יחסו של הרב שפירא ל„אגודת ישראל", ולהיפך, בנידון הישיבה הגדולה, המרכזית, תכניתה ובצועה.

רעיון כזה לא היה יכול להוולד אלא ב„אגודת ישראל" ורק במסגרתה היה אפשר לבצעה. אבל דווקא על ידי הישיבה התרחק במדה רבה מהנהגת ה„אגודה", שבה תפס מקודם מקום בראש בתור יו"ר הועד הפועל. יסוד ישיבה בממדים כאלה והנהלתה דרשו את האדם כולו ולא הניחו בו מקום — מרץ ופנאי — לעניגים אחרים. ואמנם רכז הרב שפירא את כחותיו הנפשיים והגופניים במשימה עיקרית זו, שהעמיד לעצמו, והתרחק מפעולות ה„אגודה". מאידך בלי מיסדותיה הראשיים של האגודה, בלי ועידותיה הארציות והעולמיות, בלי אירגוניה, עסקניה ועתוניה היתה חסרה המסגרת והזירה לפעולתו בעד „ישיבת חכמי לובלין". מנגנון ה„אגודה" עמד כולו לרשותו — והוא חשב — והביע את אי־רצונו מזה, שמה שנעשה הוא בלתי מספיק, כי ידע לדרוש הרבה מעצמו וגם מאחרים.

בפעם הראשונה הובע על ידו רעיון הישיבה ביום ה' אלול תרפ"ג ב„כנסיה הגדולה" הראשונה, הקונגרס העולמי של אגודת ישראל. הרב שפירא הופיע אז בשתי תכניות, שתיהן בעלי היקף דומה: ה„דף היומי" ו„ישיבת חכמי לובלין".

העובדה שהציע את שתי תכניותיו בבת אחת, ושהציען לפני קונגרס עולמי, מוכיחה כבר לכשלעצמה שלא היתה במחשבתו „עוד" ישיבה, אלא מוסד מיוחד, שלא היה כמוהו בדורו ובארצו. הוא קשר הצעתו לפרספקטיבה הסטורית,

הרב מאיר שפירא, מיסד ישיבת חכמי לובלין.

לתקופת הפריחה של לימוד התורה בפולין, ולעיר בה בחר למקום ישיבה, לובלין עם המהרש"ל, המהר"ם מלובלין, ועוד. לא לחנם קרא לה בשם „ישיבת חכמי לובלין", ובנאומו לפני הכנסיה דבר בהתלהבות על התחיה של תקופה היסטורית של גדולי התורה בפולין — תפקידה של יח"ל.

אישיותו הדגולה, השפעתו הרבה וכשרונו כנואם עמדו לו להתגבר על התנגדותם של אי אלו ראשי ישיבות מליטא, שראשית כל לא ידעו „על מה הרעש" — הרי ישיבות כאלה, שהרב שפירא, רב גליצאי מסאנוק, חושב ליסד, מתקיימות מכבר במיר, בסלובודקה, בראדין וטלז', שנית, לא היו מתנגדים לעוד ישיבה בפולין, אדרבא, הרי קראו תמיד לייסוד ישיבות, אלא חששו מן החדוש שבגישתו של המציע, ואולי מתנופתו שעלולה אולי לדחוק את רגליהם של ישיבות בעלי ותק ומסורת.

הרב שפירא דאג מקודם לקבל בעד הצעתו הסכמתם של גדולי האדמורי"ם, שהשתתפו בכנסיה הגדולה, כמו הרבי ר' אברהם מרדכי אלטר מגור, הרב ר' ישראל פרידמן מצ'ורטקוב, שהרב מסאנוק נמנה בין חסידיו, ועוד.

נשען על אלה ועל רובם המכריע של הצירים שהוקסמו מדבריו ומאישיותו, הצליח להתגבר על הפקפוקים וההסוסים וגם על ההתנגדות של אי אלו מרבני ליטה, ובימים י' אלול, תרפ"ג 1923 נתקבלה ע"י ה"כנסיה הגדולה" של "אגודת ישראל", שהתקיימה בוינה, החלטה ליסד ישיבה גדולה, ע ו ל מ י ת, בלובלין בשם "ישיבת חכמי לובלין", שתשמש מוסד תורני מרכזי לחנך רבנים, מדריכים ומורי העם גדולים בתורה.

ד. ההתחלה

אולם מן החלטות לביצוען מהלך רב. כידוע, אמנם ה"כנסיה הגדולה" לא החליטה שעל הרב שפירא ליסד יח"ל, אלא שעל היהדות הדתית העולמית, או לפחות על "אגודת ישראל" לעשות זאת. אבל, כמרבית החלטות, היתה עלולה גם זו להשאר על הנייר אלמלא נמצא האיש שיקח על עצמו את המשימה של בצועה, ושיהיו בידו הנתונים הדרושים לכך. איש זה היה המציע, הרב שפירא.

כמה שלבים היה נחוץ לו לטפס בכדי להגיע למטרה זו, וכל צעד בדרך להגשמה היה מקושר עם קשיים ומכשולים. סבלנות לאין שיעור ומאמצים רבים היו דרושים בכדי להתגבר עליהם. שניהם היו מנת חלקו של היוזם, הוא ידע לסבול ומלא היה מרץ.

תודות לנדבנותו של מר שמואל אייכנבאום, בעל אחוזות סמוכות ללובלין, הושג מגרש רחב ידיים בשכונה יהודית יפה בלובלין, ברחוב לוברטוסקה, שזה נדב בעד בנין הישיבה.

במשך החורף של שנת תרפ"ד התקימו הכנות להנחת אבן הפינה להישיבה. בט"ז בטבת תרפ"ז כונסה התיעצות ארצית של טיבי העסקנים החרדים בפולין בנידון זה, והמיסד הצליח לגייס לתפקידו עזרתם של הרבה נדבנים ועסקנים, רבנים ומנהיגים חרדים. הנחת אבן הפינה להישיבה בל"ג בעומר, תרפ"ד, התקיימה ברוב פאר, בהשתתפותם של אלפי יהודים מכל פולין, ביניהם אדמורי"ם מפורסמים כמו הרבי ר' ישראל פרידמאן מצ'ורטקוב, הרב ר' שלמה אייגער מלובלין, הרבי ר' משה פרידמאן מבויאן־קרקה, הרב ר' אהרן לוין מריישא יו"ר אגודת הרבנים בפולין, ועוד רבנים מפורסמים מכל רחבי פולין.

חגיגה זו היתה הפגנה נהדרה של היהדות החרדית בפולין והסעירה את הצבור כולו, שראה בה סימן לקיומו של כוח תורני גדול בתוכו.

כוחו הארגוני של הרב שפירא, כשרונו בתור נואם להלהיב המונים, הפרסטיג'ה שלו בתור ציר הפרלמנט הפולני (סיים), גדול בתורה ומנהיג "אגודת

ישראל", קסם אישיותו, השפעתו וקשריו הרבים בחוגים שונים, כל זה גוייס על ידו לחגיגה זו.

כאן יש להדגיש, שהכהונות בהן שמש הרב שפירא, רב דמתא בפיוטרקוב ואח"כ בלובלין, ציר הסיים, חבר במוסדות הראשיים של „אגודת ישראל", וכו' החשובות כשלעצמן, היו בעדו שניות בדרגה וטפלות לתפקידו העקרי, תפקיד חייו — יסוד יח"ל. ולא עוד אלא שכל משרותיו אלו היו בעדו רק מכשירים להגשמתו של תפקיד עקרי זה. הוא היה ציר הסיים, אבל יותר ממה שפעל בתור כזה (ואין לשכוח שהיו בתקופה זו — 1922-1928 — לא פחות מ־47 נציגים פרלמנטריים יהודיים, 35 צירי הסיים ו־12 סנטורים, מספר גדול ביותר בהסטוריה, ולא היו חסרים איפוא נואמים, ופרלמנטרים), היה משמש בפרסטיג'ה שמשרה זו נתנה לתופסה כדי להשיג עזרה ליח"ל. למטרה זו גייס את כל כוחותיו הנפשיים הכבירים.

ואמנם העבודה רק התחילה בעדו. בניין גדול כזה, ובתנאים הקשים בפולין, שום ישיבה לא ידעה, למעשה, שום מוסד יהודי לא ידע, כי היה זה הבנין הצבורי הגדול והמפואר ביותר מסיג זה בפולין.

ה. הקשיים

וכגדלה של התכנית כן גדלם של הקשיים והמכשולים. השלטונות הפולניים העירוניים והממשלתיים לא ראו בעין יפה מוסד יהודי כזה ושמו מכשולים שונים על דרכו של יוזמו. באמתלאות שונות סרבו לאשר את תכנית הבניין. ובקושי רב עלה בידי הרב שפירא להתגבר על מכשולים אלה, עד שקבל את הרשיון הדרוש.

כאשר התחיל הבנין להבנות בהשענו על נדבותיהם של אוהדי רעיון הישיבה בפולין, נוכח לדעת כמה קשה לאסוף את הסכומים הגדולים הדרושים לבניין כזה. מצבם החומרי של יהודי פולין היה ירוד מאוד בתקופה זו. הרשות סחטה מסים רבים מסוחרים יהודיים, עד שכמה מהם כרעו ונפלו תחת עומס המסים שלא היה בשום יחס להכנסות. היו אלה ימים שסומלו ע"י „עגלת גראבסקי" הנודעת לשמצה. (וולאדיסלאב גראבסקי היה ראש הממשלה ומיניסטר האוצר בממשלת פולין ו„עגלתו" זוהי העגלה של משרד המסים שהובילה סחורות ורהיטים, ארונות וחפצים של יהודים שלא יכלו לעמוד בחובותיהם המופרזים במסים, שעברו את גבול יכולתם). לא היתה, איפוא, אפשרות לאסוף את הכספים הדרושים בפולין עצמה, והרב מלובלין עשה מה שעשו ראשי ישיבות אחרים מליטה — לקח את מקל הנדודים ויצא לאירופה המערבית, לגרמניה, צרפת, בלגיה, הולאנדיה ואנגליה. וכאשר גם זה לא הספיק, הפליג בי' באלול תרפ"ז 1927 לארה"ב.

הוא הגיע לניו־יורק בי"ז אלול תרפ"ז, והתחיל באסיפת כספים לבנין הישיבה. הוא נתקבל בכבוד רב ע"י הצבור והעתונות, סייר בערים שונות ברחבי אמריקה, ובמשך עשרת החדשים ששהה באמריקה הופיע לא פחות מאשר 242 פעמים בנאומים, דרשות, הרצאות ושיחות, הכל לפי תנאי המקום והזמן. הופעותיו הוכתרו בהצלחה רבה — מבחינה מוסרית. המונים יהודים מיוצאי אירופה מלאו את בתי הכנסת והאולמים בהם הופיע והוקסמו מאישיותו ומדבריו של רב זה, ציר הסיים, נואם נפלא, גדול בתורה, והוא סלל לו דרך ללבותיהם של אלה, יהודים הרדים, בני תורה, באי בית הכנסת; אבל אמצעיהם הכספיים של אלה היו מצומצמים ועם אילי הכסף לא מצא לשון משותפת.

תוצאות המגבית היו איפוא מבחינה כספית קלושות, ובתחילה נמצא במצב קשה מאוד, כי רבצו עליו חובות גדולים. בפולין עיכב הבנין, ולפעמים עלו הוצאותיו על הכנסותיו באמריקה. גם לא היה לו בארה"ב מגנון שישמש לו מסגרת ומבצע במפעלו. היקפה והשפעתה של „אגודת ישראל" שאליה השתייך, (אף שמפעלו היה חורג מגדר מפלגתי) לא הספיקו להבטיח לו הצלחה בפעולתו. הנדבנים אשר שם ישיבה עורר בהם הד והניע אותם לתרומות ניכרות היו בעיקר אלה שטעמו טעמו של חינוך ישיבה; ברובם המכריע יוצאי ארצות אלה שחינוך זה היה מקובל ונערץ בהן, ז. א. ליטא וסביבותיה. יוצאי פולין וגליציה לא הצטיינו אז כעשירים מופלגים באמריקה, ואלה המעטים שהיו כאן, לא פעמו בהם זכרונות הישיבה מימי נעוריהם, שיעוררו אותם לקרבנות או לתרומות ניכרות לטובת ישיבה. ענין זה היה כמעט זר להם בשנות נעוריהם בארץ מולדתם והיה לחידוש בעיניהם שלא עורר בהם שום הד נפשי.

מלבד זה היו כאן לישיבות ליטא משרדים קבועים עם משולחים שבקרו באמריקה מפעם לפעם, ואלה הושרשו בהכרתו של הצבור. לא כן ישיבה מפולין שטרם נבנתה, והנה לעת עתה רעיון בלבד.

נוסף על זה לא היו אז בין יוצאי פולין וגליציה עשירים מופלגים, כאלה שהיו בין יוצאי רוסיה וליטה, שגם עלו על הראשונים במספרם והשפעתם בכל השטחים. גם הרגשת הכבוד העצמי שהיתה להרב שפירא, שמימיו לא ידע מחסור מהו, ושמעולם לא היה זקוק לבשר ודם — וגם עתה היה מנבחרי העם, ציר לפרלמנט ומנהיג מפלגה גדולה — כל התכונות והנסיבות האלה לא היו בהן בכדי לסגל את הרב שפירא לאמצעים ולדרכים הדרושים לרכך לבותיהם של העשירים. — מטבעו לא היה מסוגל להכנעה ולהשפלה, הקשורות בפעולה של איסוף כספים, שלמענו בא לאמריקה.

כל הגורמים האלה לא היה בהם כדי להקל עליו בתפקידו ולסייע לו בהגשמתו. אולם עמדו לו כאן תכונותיו האחרות — סבלנותו ומרצו, ואלו הצילוהו מכשלון גמור.

אחרי מאמצים רבים הצליח בסופו של דבר לאסוף באמריקה סכום של 53.000 דולרים שהספיק להבטיח חלק גדול מתקציבו בבנין הישיבה — אם מותר להשתמש במושג זה, כי אליבא דאמת לא היה לו מעולם תקציב ממשי קבוע, והיה חי „מן היד אל הפה".

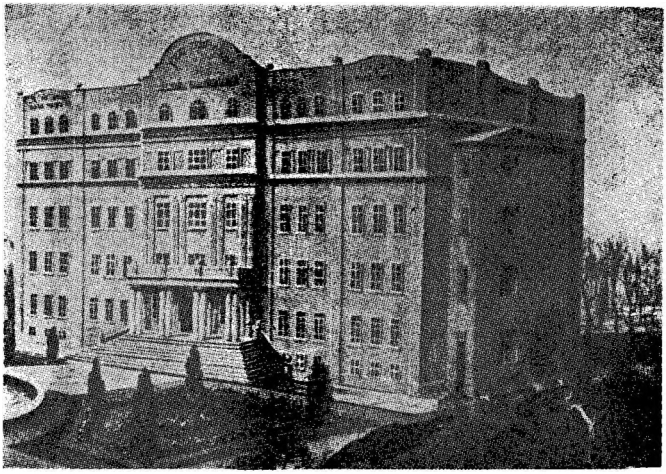
מסעו באמריקה, שהקדיש לו עשרה חדשים, שהחליש את כוחותיו הגופניים, ומאמציו שהשקיע בו לא עמדו בשום יחס לתוצאותיהם. רק חלק מהוצאות הבניין כוסה מכספי אמריקה והחובות העיקו עליו עוד טרם נפתחה הישיבה. אולם הרב שפירא לא נרתע מזה. הוא קבל — ג"כ לא בלי השתדלויות יתרות — הלוואות שונות בפולין והביא את בניין הישיבה לידי גמר במידה כזו שאפשר היה לפותחה ולהתחיל בלמודים (אף שהיה חסר עוד ציוד פנימי, רהיטים וגם קשוט חצוני).

ז. ההנשמה

היה זה בניין נהדר באמת, הכיל שש קומות, בהן 110 אולמים וחדרים, ביניהם בית כנסת גדול, אולמים לשיעורים, חדרים בשביל התלמידים, מטבח ספריה וכד', הכל ברחבות נדירה בפולין.

פתיחת הישיבה התקיימה בחגיגיות רבה בכ"ח סיוון תר"ץ, 1930, בהשתתפות רביים ורבנים מפורסמים וקהל גדול של יהודים דתיים מערים רבות, וכמובן מלובלין עצמה. אחרי שבע שנים של עמל ויגיעות לאין שיעור הגיע סוף סוף אל המטרה. הוא קווה שעם פתיחת הישיבה ייקל מעליו עולה. „היום הוא היום הראשון המאושר לי מזמן רב" — אמר אז — „כל שבע השנים בהן בניתי את הישיבה נשאתי עלי משא כבד. עתה הוקל לי, כיוון שהבנין עומד על תלו, הישיבה, ודאגת קיומה היא נחלת הכלל ומהיום והלאה המשימה היא על שכמו של הצבור כולו...."

בנאומו בחגיגת הפתיחה הביע הרב שפירא את רחשי לבו וגלה מעט מן המאבק שהיה מוכרח לנהל למען הגשמת תכניתו: „לא גל אחד עבר על מפעלנו בעודנו באבו, ולא מעט קמו עליו להטרידו מן העולם"... הרמז מכוון להתנגדויות מצדדים מתחרים מסויימים ולאבני נגף שהושמו על דרכו — נוסף על הקשיים האוביקטיביים שהצטברו בלאו־הכי. חגיגת הפתיחה לא נפלה מחגיגת הנחת אבן הפינה. שוב השתתפו בה גדולי הרביים והמוני העם מכל רחבי פולין, ביניהם האדמורי"ם רבי אברהם מרדכי אלטר מגור, רבי ישראל פרידמן מצ'ורטקוב, רבי יצחק זליג מורגנשטרן מסוקולוב, רבי שלמה אייגר מלובלין, הרביים מאמשינוב, ראדזין ועוד. ורבנים מפורסמים, ביניהם הרב ר' אהרן לוין מריישא, ציר הסיים ויו"ר אגודת הרבנים. באו גם צירים מקהלות רבות במדינה, ונציגי ועדות מקומיות למען יח"ל.

בנין ישיבת חכמי לובלין.

לחגיגה זו היה הד רב בעתונות ובדעת הקהל. לובלין נעשתה לנקודה מרכזית של פעולת הרבצת תורה, וזוהר ימים עברו — מעת היתה מקום גדולי התורה וכנוסי „ועד ארבע ארצות" — התחיל להקרין מחדש על קהלה עתיקה זו.

מנהיגיה, מועצת הקהלה, עשו את הדבר, שהיה כה מובן וכה טבעי, עד שכמעט מן הנמנע היה שלא לעשותו — בחרו בהרב שפירא, שהיה אז רב בפיוטרקוב, לרב דמתא לובלין, כיורש כסאו המיותם של רבי אליהו קלצקין, ששבק חיים לפני שנים בירושלים.

בכ"ט סיוון תר"ץ 1930, למחרת פתיחת הישיבה, נבחר הרב שפירא ע"י כל חברי מועצת הקהלה (ביניהם נציגי מפלגות מתנגדות למפלגה, אליה השתייך הרב שפירא; „אגודת ישראל"). הוא היה המועמד היחידי, כיוון שלא היו סכויים למועמד אחר בעיר, בה פעל כבר להרבצת התורה הרב מפיוטרקוב. הוא בחר בלובלין למפעלו הכביר ולובלין בחרה בו לרבה.

הדבר הקל מאוד את טיפולו בישיבה, מאחר שלא היה נאלץ לבלות זמנו בנסיעות בין פיוטרקוב ללובלין, הוא עבר תיכף למקום כהונתו החדש ושם מגורו בבנין הישיבה.

אולם עם פתיחת הישיבה דאגות קיומה רק התחילו. כי נוסף על החובות שהעיקו מהוצאות הבנין גדל מיום ליום העומס של הוצאות שוטפות להחזקת

כתר תורה
צורבא מרבנן
צורבא-מרבנן

תעודת „צורבא מרבנן" מישיבת חכמי לובלין.

הישיבה — בה קבלו התלמידים מזונותם ומגורם. הוא התחיל בהשתדלויות להשיג הלוואה בבנק ממשלתי „באנק גוספודרסטבה קראיובגה" בורשה, ובעזרתו של ציר הסיים הרב א. לוין מריישא השיג סכום של 50 אלף זלוטי, מה שהקל עליו לזמן מסויים.

אבל גם הלוואה זו לא פתרה בעיית החזקת הישיבה. המאבק על קיומה נמשך, והעומס היה כמעט כולו על שכמו של הרב שפירא, שהיה בעת ובעונה אחת ראש הישיבה, מרצה שיעורים, מורה ומדריך שהתענין בחיבה יתירה בכל אחד מתלמידיו והיה דואג למצבו הרוחני והגשמי כאחד.

ז. הלמודים

בסדר הלמודים לא עמד הרב שפירא ליצור ביח"ל שיטה חדשה. הוא ידע ששיטה אין יוצרים בבת אחת ע"פ תכנית מסודרת ומחושבת מראש; היא תוצאה של תהליך ארוך, של מסורת רבת החוליות המתפתחת במשך דורות; היא פרי עמל ויגיעה של גדולים בתורה ובחכמת הנפש, הסברה וחינוך; היא צומחת על קרקע מיוחד ובאוירה מיוחדת, שמקורם בימים קדומים ובתקופות קדומות של הארה על כל מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש. מה שהתאמץ ליצור בישיבת חכמי לובלין היא מזיגה של שיטות קיימות מכבר, משוכללות ומבוססות בשלושת מרכזי התורה ביהדות אירופה המזרחית: ליטה, פולין וגליציה, דהיינו: העמקות של ליטא, החריפות של פולין והבקיאות של גליציה.

כל שלושת הישובים היהודיים האלה — שבין שתי המלחמות העולמיות 1919-1939, היו במדינה אחת, בפולין — הצטיינו בלמוד, כל אחת בסגולה משלה.

בישיבות ליטא התעמקו בלמוד „על אתר", בעיון ובנתוח שכלי על פי חוקי ה„גאון". טרם רצו להבין דבר מתוך דבר, התאמצו להבין את הדבר עצמו. ויותר ממה שרצו לחדש עמלו לרכיש את הקיים, לרדת לסוף דעתם של חכמי התלמוד, „לתפוס" את מחשבתם ולכוון את כוונתם. כדברי רבי אלחנן ווסרמן, הר"מ דבאראנוויץ: „ואין אנו יכולים „לעשות" תורה, די לנו אם נבין את התורה..."

בישיבות, בתי חסידים ובתי מדרש, בכל המקומות שלמדו תורה בפולין, לא הסתפקו בהבנה פשוטה אף של דברים פשוטים. הם בחרו בחריפות ובשנינות, למצוא ולהמציא חלוקים דקים מן הדקים, להפריד ולחלק, לצרף ולחבר בפלפול, להקים בנינים ומגדלים.

בגליציה שקדו לזכור הרבה, ללמוד מסכתות רבות, ויהיה זה ללא עיון וללא חריפות ובלבד לצבור ידיעות רחבות, כמאמר חז"ל: מעיקרא לגמור והדר לסבור. מובן שאי אפשר להגדיר ולהגביל בדיוק את השיטות האלה למקומות הנ"ל, ז. א. בוודאי היו גם בליטה חריפים ובקיאים, והיו בפולין מעמיקים ובקיאים, והיו בגליציה מעמיקים וחריפים, אבל המדובר כאן על המגמה הכללית האופינית לכל הישוב בלמדו בתורה.

הרב שפירא בא ממקום שלא הצטיין דווקא כמקום תורה. הוא גילד בבוקובינה, בעיר שוץ, ולא היה מקושר לשום שיטה, ולא נוצרו בו נאמנות וחובה אף כלפי אחת מהן, והוא עצמו בגודל שקידתו ובסגוליותיו הטבעיות — תפיסה מהירה, הבנה חודרת, שכל ישר ובהירות הגיון — השתמש בלמודיו בכל השיטות, ויתכן ללא הכרה ברורה מהיכן מוצאן (הוא הכירן רק מספריהם של גדולי ארצות אלה), אלא באופן טבעי, אינטואיטיבי ומובן מאליו.

והנה כאשר ניגש להקים ישיבה חדשה, החליט להנהיג בה את כל השיטות שהזכרנו לעיל, יותר נכון: מזוג של שלושתן, של עמקות, בקיאות וחריפות, כי בוודאי מי שיש בו שלשתן עולה על מי שרכש רק אחת מהן.

נהירות היו לפניו השיטות ששלטו בגליציה ופולין, מקומות מגוריו בזה אחר זה, והוא בעצמו הרי היה התגלמות של אלה — בקיאות וחריפות — והנה יצא לארץ הישיבות, לליטה שבפולין (בליטה העצמאית הקובנאית, לא היה אפשר לו לבקר משום שלא נתקיימו יחסי שלום בין פולין וליטה) בכדי לחקור על אתר את שיטת למודיהן.

הוא בקר במיר, בראדין ועוד, הכיר את הישיבות, מנהגיהן ושיטתן, והתרשם מאוד ממה שראה, חקר ולמד. הוא שבח את שיטת הלמוד ואת השיטתיות בלמוד, את ההגיון, השכל הישר, ההבנה, ואת העמקות והיסודיות בבירור ההלכה, וגם את הרוח הכללית ששררה שם.

זכורני שאמר לי אז: תלמיד הישיבה בליטה או אפילו ראש הישיבה עצמו אין תוכו כברו — משום ש„תוכו" עולה על „ברו"... (כידוע לא לבשו תלמידי הישיבות בליטה מלבושים מיוחדים, וגם ראשי הישיבות לא התלבשו באצטלא דרבנן כדרך הרבנים או החסידים שתם בגליציה ופולין). כלומר: מה שטמון בפנימיותם הוא רב ערך הרבה יותר ממה שנראה לעין, כי כוחותיהם טמורים בהם, ומבטו של הרב שפירא חדר לתוך השכבות הסמויות מן העין, ומאז דבר בהכרה ובהתפעלות על הישיבות הליטאיות.

הוא חשב לרכוש לישיבתו אחד מרמ"י ליטה. הוא דבר על זה, אבל לא אסתייעא מילתא מאחר שרק זמן קצר היה מנהל את הישיבה, כי נקטף באבו. גם נתקל בקשיים בכלל במנוי ראשי ישיבה, ועל זה להלן.

לעת עתה היה שוקד על תפקידו העקרי שהעמיד לעצמו ביסוד יח"ל — לחנך, לא להנחיל בקיאות והבנה בלבד אלא לעצב אופי של מנהיגים אמיצי לב, של מדריכים ללא חת. עיקר מטרתו היתה לזקוף את קומתו הכפופה של תלמיד הישיבה, לשרש ממנו את רגש הנחיתות, שתנאי קיומו הקשים הטביעו בו, להצילו מלהיות אסקופא נדרסת לכל בור, גס ותקיף.

ומכיוון שהיה חסיד בהשקפתו, הרגשתו והתנהגותו, הכניס ממילא גורמים חסידיים לחינוך תלמידיו, אבל לא הפיץ שיטה חסידית מסויימת (הקרובה ביותר ללבו היתה שיטת רוז'ין כי היה מחסידיו של הרבי מצ'ורטקוב), אלא מיזוג של נוסחאות מ„חצרים" של אדמורי"ם שונים. מכיוון שהיו בין תלמידיו ותומכיו חסידים של רבנים שונים, וגם רבנים עצמם שונים, היה זהיר שלא להעדיף שיטה על שיטה, חצר על חצר. אבל החסידות עצמה היתה בעדו גורם חינוכי רב ערך. מה שהוותה בישיבות ליטה תנועת המוסר מיסודה של רבי ישראל סאלאנטר, היתה צריכה להיות ביח"ל החסידות, עליה היה למלא אחרי למוד

ההלכה — בעבודה שבלב, בהזדקקות המדות, בהתרוממות הנפש, בתפילה בהתלהבות, בחגיגת שבתות ומועדים בשמחה.

על יסודות אלה הקים בניינים נוספים בחינוך תלמידי יח"ל: עסקנות בריאה ופורייה, התעניינות בבעיות חשובות בעולם היהודי, ובעולם בכלל, אחריות לכלל, עירנות לכל המתרחש, התפתחות כל הכשרונות שבכל אחד ואחד — להכשירו להשפיע כנואם וכדרשן, כעסקן, וכסופר וכ„מומחה ליחסי צבור", כמו שאנו מכנים זאת היום. מובן שכל זה ניתן באפיק אחד — להרביץ תורה ואמונה. הוא החשיב מאוד בתלמידיו גם כשרונות „צדדיים", לאו דווקא בשטח הלמודים, ועמל לעודד את התפתחותם והפעלתם.

ח. ההנהלה

בכדי לבצע תפיקידם חנוכיים רב־צדדיים כאלה היה הרב שפירא זקוק לראשי ישיבה מתאימים, מחוננים בכשרונות ובהבנה. הוא אמנם שקד בעצמו על חינוך תלמידיו, הגיד שיעורים לפניהם באופן קבוע, התפלל עמהם, אכל אתם, חי אתם ולמרות דאגותיו וטרדותיו הרבות התענין בכל אחד מהם. אבל היה צריך לעוזרים בהנהלת הישיבה, אולם נתקל בקושי רב להשיגם.

הראשון, שנתמנה על ידו לראש הישיבה בצדו של הרב שפירא, היה הרב שמעון ענגעל, שהיה ידוע בשם רבי שמע'לה זלכובר. הוא היה איש פלא, גדול בתורה בנגלה ובנסתר. היה בקי וחריף, עסק בקבלה שידו היתה רבה בה, והשפיע בכוון זה על התלמידים. מעולם לא כהן בתור רב או במשרה דומה. היה חרשתן, בעל בית חרושת קטן לחומץ בעיירה זילכוב, בפלך לובלין. מיד לבואו ליח"ל הפתיע בהשוני שבו, בדרך מיוחדת שלו. הוא עבר לפני התיבה והתפלל בהתלהבות עצומה וגם באריכות. היה מלמד יותר בהתרגשות מאשר בהתעמקות. כמה מהתלמידים נמשכו אחריו ונפלו תחת השפעתו.

הרב שפירא לא ראה בעין יפה את המפנה החדש ואת הדרך החדשה, שלא התכוון לה, אבל התייחס בכבוד רב לר' שמעו'לה והראה סבלנות לדרכו בלמוד, שהיתה שונה מדרכו הוא. ברם הדבר לא הקל עליו את משאו בחינוך התלמידים' נוסף על עול החובות והדאגות להחזקת הישיבה, שהועמס עליו, והוא נשאו בשמחה ובטוב לב. רוחו לא נפלה, מרצו לא נחלש.

אדרבא, הוא תכנן תכניות חדשות רבות מעוף. הוא התכונן לבקור בארץ ישראל במטרה כפולה: לבקר בארץ הקדושה, שהיה קשור אליה בכל נימי נפשו, וגם לחקור את האפשרות ליסד שם ישיבה גדולה ומרכזית. לפני אחד ממקורביו התבטא: „אין שלימות ואין בטיחות במה שאנו בונים בגולה, לא התחלתי לבנות בארץ, לא הערכתי את הרצון של עם ישראל, יהודים היו נותנים לישיבה בארץ ישראל. עכשיו רכשתי לי נסיון ואני מקוה להקים בירושלים ישיבה אשר בניניה יביישו את בניני האוניברסיטה".

הוא חשב לעלות לארץ ישראל לחג הפסח שנת תרצ"ד, והכין תכניות מפורטות לנסיעה זו. אולם לא אסתעייא מילתא. הוא נחלה במחלת הגרון, אנזשינה, ולא קם עוד ממחלתו. בז' חשון תרצ"ד בגיל של 46 שנה נפטר פתאום לדאבון לבם של תלמידיו, מעריציו וידידיו, וכל עם ישראל בפולין.

ט. הספתלקותו

כשם שבחייו היה אגדה, כך במותו. פטירתו הפתאומית היתה מוקפת נסיבות, שהוכיחו את גדלותו. הוא צווה לתלמידיו שיקיפו את מטתו, עליה היה שוכב גוסס, בשירה ורקוד, ושישתו „לחיים", להוציא את נשמתו מתוך שמחה. רבות ספרו על אותו ליל ה' בו נפטר מעולמו תוך התרוממות הנפש.

פטירתו עוררה אבל רב ביהדות החרדית בפולין, ובכל העולם. להלויתו הגיעו אלפים מערים שונות. הספידוהו גדולי הרבנים, כמו הרב מנחם זמבה מורשה, הרב אהרן לוין מריישא, הרב מנחם אלטר מפביאניץ, הרב יצחק מאיר קנאל מורשה, הרב משה חיים לאוי מפיוטרקוב, הרב אהרן לבוואל, חתן אחיו בשם תלמידיו.

לפני ההלוויה התקיימה ישיבה של הרבנים והעסקנים שהגיעו ללובלין, והוחלט להמשיך במאמצים ועוד להגבירם לקיים את מפעל חייו של הנפטר הגדול. יצא כרוז לעזור להחזקת הישיבה, שמצא הד רב.

והרב שפירא עצמו, שפעל כה הרבה לקיום הישיבה בחייו, עזר לה גם בסכום ניכר, ע"י Life Insurance Policy במותו, כי היה לו ביטוח חיים והסכום הזה שולם לקופת הישיבה אחרי פטירתו, כפי תנאי הבטוח.

אחרי פטירתו של הרב שפירא עמדה על הפרק בעית ראש הישיבה. היתה זו בעיה קשה. לא קל היה, כמובן, למצוא אישיות כמיסדה של הישיבה, ואף לא בדומה לו. כי הרי היה יוצא מן הכלל בכמה תכונות נפשיות שמזגן עשה אותו לדמות מפוארת שהתבלטה בתוך רבנים וגדולים בתורה. משך 8 חדשים כהן בתור ראש הישיבה באופן עצמאי הרב שמעון זילכובר הנזכר. אולם בעיד שבחייו של הרב שפירא היה הוא מן ההכרח כפוף לסמכותו, אחרי פטירתו היה ר' שמעון המנהיג הרוחני היחידי, והוא נהל ברוחו הוא, בהתעמקות בקבלה, אוירה של מיסטורין שאפפה אותו לקחה את לבם של כמה מהתלמידים.

זה השפיע על סדר הלמודים — בשלילה, מבחינת הנחלת בקיאות והתעמקות בלמוד, בבירור ההלכה בבהירות ובהגיון, מנהלי הישיבה ראו בשיטתו של ר' שמעו'לה סטיה קצונית מדרכו של הרב שפירא, והם רצו לשמור עליה ולהמשיכה.

הלוית הרב מאיר שפירא.

י. המורשה

בינתיים תוכננה ההנהלה החדשה של הישיבה. לנשיא רוחני נתמנה רבי משה'ניו פרידמאן האדמו"ר מבויאן שגר בקרקה, והוא בקר לעתים תכופות בישיבה לבחינות ולהתיעצות בהנהלה. בהנהלה רוחנית היו חברים גם הרב מנחם זמבה מוורשה וייבדל לחיים הרב דוד וויידנפלד מצ'וביז, כיום בירושלים.

לנשיא ההנהלה נבחר הרב שלמה אייגער, האדמו"ר מלובלין, ולסגנו ר' יוסף קניגסברג, סוחר עשיר מראדום. מנהל הלשכה היה ר' שלמה הלברשטאט, יו"ר מועצת הקהלה בלובלין.

מוסדות אלה היו זקוקים גם לאיש מפתח בהנהלת הישיבה, ז. א. לראש ישיבה קבוע שיגור בישיבה ויגיד שיעורים קבועים, כי ר' שמעון זילכובר הנזכר היה מוכרח לעזוב את משרתו עקב חלוקי הדעות ביגו לבין ההנהלה. במקומו בא הרב ז. הורביץ מפרובוז'נה, גדול בתורה, אבל ללא כשרון הסברה ומחוסר רוחב אופקיו והשגותיו של קודמו. אחר זמן קצר עזב הרב הורביץ את משרתו ובמקומו נתמנה לראש ישיבה הרב שמואל צבי פרומר, מלפנים רב בעיירה קוזיגלוב. הוא היה תלמידו המובהק של רבי אברהם בורנשטיין, בעל ה"אבני נזר" מסוכצ'וב, גדול בתורה ויראה, עובד ה' בהתלהבות, ובעל מדות תרומיות. הוא הצליח בשיעוריו, בגודל בקיאותו וישרות שכלו, וגם בשטת הלמודים שקיבל מרבו בעל ה"אבני נזר", בבקיאות וחריפות.

אחרי כן נתמנה עוד כראש ישיבה יחד עם הרב מקוזגלוב הרב אריה לייב לאנדוי מקולוביאל. גם הוא היה גדול בתורה ויראה, והצטיין גם ברוחב בינתו ובידיעותיו בכל מדעי היהדות, בהיסטוריה ובחקר הלכה ואגדה, וגם בעומק השכל, בבהירות ההגיון ובתפיסה מהירה. גם הוא היה גדול במדות.

הנהלת הישיבה הכילה אישים נכבדים ביותר ביהדות פולין. בראשה עמד הרב משה'ניו פרידמאן האדמו"ר מבויאן, בתור נשיא רוחני, והיה עורך בחינות בהישיבה בהשתתפותם של הרב מנחם זמבה והרב דוב ווידנפלד. בתור ראשי ישיבה קבועים, מגידי שיעורים ומשגיחים רוחניים, כיהנו הרב שמואל צבי פרומר והרב אריה לייב לאנדו, בצירוף הרב מינצברג מאוסטרוב, המשגיח.

את העניינים הכספיים, המשקיים והאדמיניסטרטיביים נהלה הנהלה שבראשה עמד כיו"ר הרב שלמה אייגר האדמו"ר מלובלין, וכאשר זה עזב את משרתו בגלל חלוקי דעות עם יתר חברי ההנהלה, נבחר ליו"ר ההנהלה ר' אליהו מזור. נשיא הקהלה בוורשה, ולסגנו ר' יוסף קניגסברג. שהיה למעשה הרוח החיה של החזקת הישיבה. הרב אהרן לביוואול היה גם חבר ההנהלה בתור מקשר בין התלמידים להנהלה.

גם אחרי פטירתו של הרב שפירא התנהלה הישיבה כסדרה ועדיין היתה רוחו מרחפת עליה, כי הטביע מאופיו על התלמידים. אמת שהוא היה המרכז של הישיבה. אבל לא במידה כזו ובאופן כזה של הרבנים ש"תפסו" ישיבות, כי הרב שפירא עשה את עצמו טפל לישיבתו, ולכן היתה יכולה להתקיים מרוחו ומהשפעתו גם בלעדיו, אחר פטירתו.

כח התנופה שבו, המעוף, האופקים הרחבים, השמוש באמצעי פרסום חדישים בעתונות, במנגנון אירגוני, וקסם אישיותו, בעיקר כשרונו וסגנונו כנואם ומארגן — בכל זה הטביע חותמו על תלמידיו, כמובן, בהתאם לכלי קבולו של כל אחד (כמה מהתלמידים הושפעו כל כך מרבם, שאף כתב ידם היה דומה לכתב ידו) ונשאר להם לעולמים.

וככה נשארו עקבות רוחו הכבירה לא רק אחרי פטירתו, אלא גם אחרי החורבן האיום, ששם קץ גם לישיבת חכמי לובלין (כיום הכניסה ממשלת פולין לבנין הישיבה בלובלין סניף מהאוניברסיטה הקאטולית שם) וגם לחייהם של כל ראשי הישיבה וחברי ההנהלה, ותלמידיה, מלבד אותם יחידים שניצלו בנס ונמצאים בארה"ב או בישראל. גם באלה השרידים המעטים מתבלט חותם סגנונו של רבם הגדול — בהם ובפעולותיהם.

כיום מתקיימים בארה"ב ובישראל ישיבות בהנהלתם של תלמידי יח"ל וברוחה, כמו הישיבה במונטריאול בקנדה, הר"מ הוא הרב פנחס הירשפרונג. בדטרויט מישיגן, הר"מ הם הרב משה רוטנברג והרב אברהם מרדכי הרשברג.

חג'גת התורה

חוברת עשר בשבט תרצ"א - כ"ח סיון תרצ"ה

בס"ד שבת קודש.

הנה יום בא. יום הבינתם בסעם נדולי דברותי ישראל. לתג התורה על פני תבל כלה. יום כ"ח סיון ש. ז.

יום מאורע היוסמרי הוא היום הזה. יום ט"ם דס"יומי במחזור שנ. שיחנו בהתלהבות השמחה רבבות אלפי ישראל בכל קצוי תבל.

וכך המאורע תניכת התורה. שעמד היה הפרהסקסורם של נדולי ישראל והשפיר עם שבע תפרוצות ישראל. קורא ליום זה ביתום נדול. להתכנס בארץ ומנלה. לסובלין עיד השתיקות. מקום שעל ויצר המזוכה הרבים הנדול. יהצר דס"יומי וישיבה הכמי לובלין. רבי מאיר ששרש זצ"ל. אשר שם מנוחתו כבוד. לדון ולהתעסיק שאלה על מצב התורה ולומדי. והנה אחם כיום הזה. ולהתלים במקולות עם. ויבר, פעולות משפיות להצלת המצב והיקומו לעשה ולדורות. כי ביום אמתנו כולנו שלסרות המצב האיום. יש אפשרות ודבוקה לעשות ממשיות על שרה התורה והתינוק. כי כח התורה יהשקיבוהה עוד היי ותוק בקרב ישראל. ועוד תצל כוח למחזה המאודיות הנידאות של הקושה האחרונה. שעודנו הנמודה הפנימית בלב כל אש ישראל ורבים בעמי הארץ מהיהודים. משהי ד' יהדר נאינו.

בשביל כל זה. עיני ישראל נשואות אל הביגום הנדול הזה. לשמוע מפנו הברזה להתחלת מעשים קיימים בכר המכת מצב התורה ולימודי. אשר הר קולו יביע בכל ארצות תבל.

יום זה הוא נם ביחיד יום שמחה ותגינה לישיבה הבכי לובלין. סיום וחיגוך ספר תורה של הכלל ישראל. סיובר יחיל דתחיל בה. ותכוכת הבית של הקובה השניה. השלמה הבנין - שרים אלה שהתיגו ביום הייבל של שבועה שניה קיום הישיבה - יימא מבא ליחיל היום הזה.

ההתעוררות וההתלהבות הקדושה שבשעל תניגת החיזה העיר בכל קצוי ארץ. נוהגים החקר הכר חזקה שהפץ ד' בידיני יצליח. להביא ביכה בכר הכלל כלו.

כרוז בקשר עם „הדף היומי", שיוזמו היה הרב מאיר שפירא.

וישיבה בבני ברק, בישראל, הר״מ הוא הרב שמואל וואזנר. וכדי לקיים קשר בין שרידי התלמידים של יח״ל ולהמשיך במסורת הרב מאיר שפירא נתארגנה הסתדרות תלמידי ישיבת חכמי לובלין בהנהלת אחיו של מיסדה הרב אברהם שפירא בניו־יורק.

אחת מפעולותיה של הסתדרות זו היא אירגון והפצה של למוד ״דף היומי״ שתיקן הרב מאיר שפירא, ושנתקבל בחוגים שונים בכל תפוצות ישראל.

הסתדרות תלמידי יח״ל מקיימת קשר הדוק בין תלמידים אלה, שמכהנים ברובם במשרות נכבדות ופועלים במקצעות שונים בחיים הצבוריים.

ישיבת חכמי לובלין התקיימה רק תשע שנים, ורק שלש שנים בהנהלתו של מייסדה, ויש להתפלא איך במשך זמן קצר כזה הצליח הרב שפירא לעצב אופיים של תלמידיו, להאציל עליהם מרוחו, להטביע עליהם חותם אישיותו, שכל אחד מהם, השרידים המעטים שניצלו מן השואה, מצטיין בתכונות נפשיות מיוחדות, וסגולות תרומיות, שהוריש להם רבם הגדול, פאר היהדות הדתית הפילנית, בישיבה מרכזית ״ישיבת חכמי לובלין״ שלגדולות נועדה.

קבוצת התלמידים הראשונים מישיבת יח״ל.

ביבליוגרפיה

על ישיבת חכמי לובלין ויוצרה הרב מאיר שפירא נכתב הרבה, לרוב מאמרים בעתונים בפולניה, אבל הופיעו גם ספרים אחדים וחוברות וגם תדפיס מירחון יהודי בפולין שעמד על רמה. הביבליוגרפיה דלהלן מכילה אלה האחרונים ולא המאמרים בעתונים.

1) אוסטרצר ישראל ד"ר: הרב מאיר שפירא (פולנית). מיעשענצניק זידובסקי, לודז' 1934.

2) כורך אשר: בגולה ובמולדת. תל־אביב תש"ב. — זכרונות מעירה גלינה, פרקים על התמנותו של הרב מאיר שפירא לרבה של גלינה ופעולותיו שם.

3) זיידמן הלל: דרכי לימוד התלמוד (פולנית), ורשה 1934.

4) לוין יצחק: ישיבת חכמי לובלין (פולנית). „מיעשענצניק זידובסקי", לודז', 1933.

5) מינץ בנימין: מאיר באהבה. כולל תולדותיו וסדר הסתלקותו של רבי מאיר שפירא, ומגילת החורבן על חורבנה של לובלין, תל־אביב תשי"ג. (כתוב בלשון המדרש וספרי חסידים).

6) נדלר שמואל: „ספר היובל" לרבי מאיר שפירא, ורשה 1931, (אוסף הערכות ומאמרים על הרב מאיר שפירא ופעולותיו).

7) נסטמפובר מ. ז.: היוצר ויצירתו. — ורשה 1934. (תולדותיו ופעולותיו של הרב מאיר שפירא).

8) פרנקל איסר: רבי מאיר מלובלין. תל־אביב תשי"ד, (תולדותיו של הרב מאיר שפירא ועל יח"ל).

9) שיחות חולין של הרב מאיר שפירא (אידיש), (אוסף אמרותיו בהוצאת „דאס אידישע טאגבלאט", ורשה 1934).

10) שפירא אברהם הרב: זכרון מאיר. ניו־יורק תשי"ד, (דברי תורה ושיחות חולין של הרב מאיר שפירא, בידי אחיו).

11) שפירא מאיר הרב: אור המאיר. פיוטרקוב תרפ"ט, (שאלות ותשובות של הרב מלובלין).

12) שינפלד שבתי: תקופות ואישים, תל־אביב תשי"ב, (פרק על הרב מאיר שפירא).

13) תולדותיו של הרב מאיר שפירא (אידיש) בהוצאת „דאס אידישע טאגבלאט" — ורשה 1933.

14) תמונות מישיבת חכמי לובלין — ורשה 1935, (אוסף צילומים בידי נתן גורמאן).

שתי תעודות לקורות הישיבות בפולין במאה הט״ז

מ א ת

ד״ר שלמה אידלברג

שרשן של ישיבות פולין נעוץ בארץ אשכנז של ימי הבינים. יהודי אשכנז, אשר ברחו מגרמניה לפולין מאימת גזירות מסעי הצלב, ויותר מאוחר מלחץ פורענויות המגפה השחורה, הביאו אתם למקום מגורם מחדש — לארץ פולין — את החיבה והתשוקה ללימוד התורה. יהודי אשכנז הם שפתחו את תקופת הזוהר של לימוד התורה בפולין.

ישיבות פולין נתפרסמו בכל העולם ונתקיימו מאז ימי הבינים עד חורבן יהדות פולין.

חסרות ידיעות על ראשיתן של הישיבות בפולין. אין פרטים על ראשי הישיבות הראשונים ועל תלמידיהם. ידוע שהיהדות הפולנית ידעה מאז להוקיר ולהעריך את הלימוד בישיבות ולא היתה כמעט עיר בפולין שקול התורה לא נשמע בה.

תאור של הישיבות בפולין במאה הי״ז אנו מוצאים בדברי ר׳ נתן נטע הנובר מזסלב בספרו „יון מצולה״[1]).

מהמאה הט״ז יש שני כתבי־קיום. שניתנו מאת המלך הפולני סיגיסמונד אבגוסט[2]). בכתבי־קיום אלה נתן המלך הפולני לראשי הישיבות זכויות מיוחדות בשטח פעולתם. כמו הרקטור של בית מדרש חילוני, כן גם ראש הישיבה פטור ממסים, וזכאי לעשות בתוך הישיבה כרצונו, הן בנוגע לדרכי הלימוד והן בנוגע למשמעת.

כתב־הקיום הראשון מרשה לקהילת לובלין[3]) לבנות ולהחזיק ישיבה בעיר לובלין. וזה תרגום כתב־הקיום:

1) „המפורסמות אין צריכין ראיה שלא היה כל־כך הרבה תורה בכל תפוצות ישראל כמו במדינת פולין, בכל קהילה וקהילה היו תופסין ישיבות . . . וכל קהילה וקהילה היו מחזיקים בחורים ומספיקים להם ממון דבר קצוב בכל שבוע״. יון מצולה (קראקא (1895) ע׳ לא־לה.

על סדרי הלימוד בישיבות בימים ההם, ראה ש. דובנוב, „ועד הקהלות הראשיות במדינת ליטא״ (ברלין תרפ״ה) סי׳ תפד, תקיג, תקכח, תקנג, תשט.

2) ראה ספרו של מ. ברסון דיפלומאטאריוש, וורשה 1910, ע׳ 78 וע׳ 87־88. והשוה ס. א. ברשדסקי ווסכוד 1896, ע׳ 1־16.

3) מקור התעודה ברומית — עיין מ. ברסון, שם, ע׳ 78.

Iudeis Lublinensibus datur facultas extruendi Gimnasii et synagogae in suburbio Lublinensi.

Sigismundus Augustus Dei Gratia Rex Poloniae, Magnus Dux Lithuaniae, nec non terrarum Cracoviae, Sandomiriae, Siradiae, Lanciciae, Cuiaviae, Russiae, Prussiae, Masoviae, Samogitiae, Culmensis, Elbingensis, Pomeraniae etc. Dominus et haeres. Significamus tenore praesentium quorum interest universis et singulis praesentibus et futuris. Quia ad intercessionem certorum consiliariorum Nostrorum et humilem suplicationem iudeorum Lublinensium, permissimus ita ut permittimus praesentibus literis Nostris, ut possint sumptu communi iudaico, gimnasium ad instituendos homines illorum religionis et synagogam penes idem gimnasium in fundo domus Isaac Maii doctoris, inter domos eorundem iudeorum im suburbio Lublinensi et platea iudeorum, consistentis extruere, omniaque in eo gimnasio, quae commoditas studiorum requirere videbitur parare. Cujus gimnasii administratio, ut penes aliquem certum ex illorum ordine virum consistat, ut et hi qui instituri sunt, cum authoritate virum habeant, et inter eos, qui studiis operam navabunt, disciplina retineri possit, doctores omnes et rabini, quicunque tum Lublini fuerint, communicato consilio, unum de medio sui, qui doctrina et authoritate inter eos pollere videbitur eligent, penes quem administrandi gimnasii et regendorum, qui instituendis iudeis dati et designati fuerint, tum etiam eorum ipsorum qui instituentur potestas erit, cui quidem titulum rectoris damus, removendo ab eodem rectore authoritatem rabini moderni Lublinensis Israelis Schachnowicz et aliorum pro tempore existentium, immo eum omnibus doctoribus et rabinis, praeficimus. Quoniam autem institutio in praedicto gimnasio sine ullo prelio esse debet, ideo illud ab omnibus censibus et exactionibus tam Nostris quam Reipublicae quomodolibet vocatis, liberum et immune esse debere pronuntiamus. In cujus rei fidem sigillum Nostrum praesentibus est appensum. Datum Grodnae die vigesima tertia Augusti Anno Millesimo quingentesimo sexagesimo septimo.

Sigismundus Augustus Rex subscripsit.

סיגיסמונד אבגוסטוס, בחסד אלוקים מלך פולין, ארכידוכס של ליטא, האדון והיורש של הארצות קראקוי, צוזמיר, שיראדז, לענטשיץ, קויא, רוסיא, פרוסיה, מאזי, זאמוט, קולם, עלבלנג, פומרניה וכו', מודיעים בכתב זה לכל הנוגעים בדבר, לכלל ולפרט, כעת ולעתיד לבוא:

בהשתדלותם של יועצים מסויימים שלנו לפי בקשתם רבת־ההכנעה של יהודי לובלין, הננו מרשים להם, בכתבנו זה, להקים בכספי הקהילה היהודית ישיבה ובית־כנסת לצדה, ולבנות את הישיבה ובית־הכנסת בחלקת ביתו של הדוקטור יצחק מאי, הנמצא בין הבתים היהודים שבפרבר לובלין, דהיינו ברחוב היהודים, וכן [להתקין] בתוך הישיבה כל אשר יראה דרוש לנוחיות הלימודים. הנהלתה תהיה בידי איש אשר ייהנה מסמכות והשפעה בין המורים ויהא מסוגל לקיים סדר ומשמעת בקרב התלמידים.

כל חכמיה ורבניה של לובלין יתוועדו למועצה ויבחרו אחד ביניהם לראש הישיבה. יהא זה אדם המגדיל תורה ומאדירה ביניהם, ובידו תהא סמכות הפיקוח על המורים ועל החניכים כאחד. אנחנו מעניקים לו בזה את תואר־הכבוד ראש־ישיבה (Rector) ולא זו בלבד שפוטרים אותו מהיות כפוף למרותו של ישראל בן שכנא[4] רבה של לובלין בעת הזאת, אלא אף מפקידים אותו על כל החכמים והרבנים. ומאחר שההוראה בישיבה דנן חייבת להיות חנם אין כסף, אנחנו מזכים ופוטרים אותה מכל הקנסות והמסים למיניהם קופתנו ולקופת המדינה, וכעדות לכך תלוי ומחובר בזה חותמנו.

ניתן בהורודנא ביום 23 לאבגוסט שנת 1567.

לאחר כמה שנים נתן המלך זיגיסמונד אובגוסט כתב־קיום להרב (דוקטור) שלמה מלבוב[5]. בו רשיון להקים ישיבה ורשות להעבירה ממקום למקום[6].

וזו תמצית התעודה:

בעשירי למאי 1571 שיחרר המלך הפולני זיגיסמונד אובגוסט את הדוקטור שלמה, אשר נבחר רב ראשי לכל יהודי לבוב ויהודי רוסיה האדומה, מכפיפות לכל סמכות חוקית, פרט לזו של המלך עצמו.

בסוף כתב־הקיום נאמר, שנתנה לו הזכות לקיים, בכל עיר שבממלכה, מוסד לימוד ולהחזיק שם תלמידים וללמדם תורה. כמו־כן ניתנה רק לדוקטור שלמה הסמכות לשפוט את התלמידים ולהוציא עליהם פסקי־דין לפי חוקי היהודים.

4) ר' ישראל שכנוביץ היה בנו של הגאון ר' שלום שכנא. והיה רב בלובלין בזמן נתינת התעודה. קשה לקבוע אם הרש"ל כבר היה או בלובלין ושימש כראש־ישיבה. ידוע שהרש"ל הגיע ללובלין בסוף ימיו (בשנת שכ"ט ?) ונפטר שם בי"ב כסלו של"ד (1573).

5) ראה השערה על זיהוי אישיות זו במאמרו של י. ל. שפער, ב„צופה לחכמת ישראל", (בודפסט) שנה ו' חוברת ד' עמ' 351.

6) התעודה בלשון הפולנית, בסוף התעודה צריך להיות שנת 23 למלכותו.

Doctor Salomon iudaeus Leopoliensis judex constituitur.

Zygmunt August etc. z Bożej łaski Król Polski, Wielkie Książę Litewskie, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Zmódzki, Kijowski, Wołyński, Podlaski, Inflatski etc. Pan i Dziedzic.

Oznajmujemy tym listem Naszym, komu to wiedzieć należy, niniejszym i na potem będącym, iż My mając u siebie w zaleceniu nauk wyćwiczenie i biegłość w piśmie i ktemu zachowanie dobre doktora Salomona żyda mieszkającego natenczas we Lwowie którego sobie za starszego doktora wszystko pospólstwo żydów lwowskich i wszystkiej ziemi ruskiej obrali, onego z pewnych przyczyn i za prośbami niektórych Panów Rad naszych, pod łaską a obronę naszą Królewską przyjąwszy z Iurysdycii i Sądów jakichkolwiek urzędników w Koronie Polskiej a w ziemi Ruskiej wyjęćśmy umyślili, jakoteż wyjmujemy niniejszym listem, dając mu tę prerogatywę, że ani przed Sędziem swym, to jest Wojewodą Naszym Ziem Ruskich, abo jego Podwojewodzym, ani przed żadnym urzędnikiem w Koronie Polskiej na pozwanie o jakieżkolwiek rzeczy bądź o małe bądź o wielkie, nie ma się stanowić, ani winien będzie odpowiadać albo się sprawować i ich dekretu słuchać albo przyjmować, o co nań żadna poena lub wina nie ma być wkładana ani rękojstwem ma się obowiązować, ale ktobykolwiek co do niego miał wszelakiego stanu abo przełożeństwa człowiek i persona, ten z nim sprawiedliwości przed Nami sobie dociegać (sic) ma pozwawszy go przed osobą Naszą, ktemu dozwoliliśmy temuż doktorowi Salomonowi sądzić żydy w rzeczach ich podług zakonu żydowskiego i karać występne klątwami albo innem karaniem według prawa żydowskiego, któremu też będzie wolno wszędzie w Królestwie Naszem szkołę trzymać i żaki bawić przy sobie, a ćwiczyć je w naukach, do których żaden niema mieć nic jedno on sam, ani ich kto inny sądzić ma albo sprawiedliwość z nich czynić okrom niego samego. Co wszystkim ku wiadomości przywodząc rozkazujemy i koniecznie mieć chcemy abyście tego pomienionego doktora Salomona przy tym liście we wszystkiem zachowali pod winą 2,000 czerwonych złotych i pod łaską Naszą. Dan w Warszawie dziesiątego dnia Xsiężyca kwietnia Lata Pańskiego 1571, a królowania Naszego 42. Sigismundus Augustus Rex subscripsit.

הישיבות בגרמניה

מאת

ד"ר מרדכי אליאש

כתוצאה מתנועת הנאורות בארצות המערב, חתרה ההשכלה והטמיעה תחת היסודות שעליהם בנו היהודים בגרמניה חייהם מימי רבינו גרשום עד מנדלסון, בעטית המשכילים והמתבוללים ובעזרת השלטונות נסדקה החומה שהגינה על אחדות ישראל.

הקרע נתגלה לעין כל בעת שהביעו המשכילים את יחסם לשיבת ציון ולביאת המשיח, וליסודות הדת והחינוך של היהדות התלמודית. מימי הבינים עד המאה התשע עשרה התקיימה רשת של ישיבות פרושה על כל מקומות מושבותיהם של היהודים לארכה ולרחבה של גרמניה, מברעסלוי עד מעץ, ומהאַמבורג-אלטונה עד עטינגען. בכל עיר ועירה, גם בקטנות ונידחות ביותר, לא נמצאה קהלה יהודית, קטנה כגדולה, שלא התפארה בשער המצויין בתורה ובתלמידי חכמים שקבלו תורתם מראשי ישיבות ומסרוה לתלמידיהם. כל כבודם של הרבנים היה בית מדרשם, וכל תפארתם של אנשים היה לימודם בישיבות [1].

בסערת המלחמה, שמטיפי "התקופה החדשה" הכריזו נגד היהדות התלמודית, נתרוקנו הישיבות, נגעלו החדרים, וגורשו המלמדים כ"בני הנכר" והמחנכים כ"מורדים באור" המחזיקים בתורת ישראל סבא. כל החרמים וכל האזהרות מצד הרבנים שיצאו למלחמה במעשי המתקנים, לא הועילו: קולם נשתתק והשפעתם ירדה מיום ליום, כי לשונם — אם עברית, אם אידיש — פסקה להיות לשון הדור החדש, ולא היה בה כח לעמוד בפני השפה המדוברת ובפני רוח הזמן, שבהם השתמשו הרבנים החדשים.

בערך במחצית המאה התשע עשרה נשמע שוב קול היהדות התלמודית ברמה, והפעם מפי רבנים שהכירו את רוח הזמן ותרבות הסביבה וידעו להשתמש

1) מאות ראשי־ישיבה במאה השמונה עשרה ועד מחצית המאה התשע עשרה, ייזכרו כאן רק אחדים: ר' א. ש. קיידאנובר, ר' יוסף שטיינהארד, ר' צבי הירש יאנוב, ר' מ. זלמן הכהן, ר' וואלף האמבורג בפיורדא, ר' נפתלי הכהן, ר' יעקב יהושע, ר' פנחס הורוויץ ובניו, ר' נתן אדלר בפראנקפורט דמיין, ר' צבי הירש אשכנזי, ר' יחזקאל קאצענעלנבויגען, ר' יונתן אייבשיץ, ר' רפאל הכהן בהמבורג־אלטונה, ר' וואלף בברעסלוי, ר' עקיבא איגר בפוזן, ר' יעקב עטלינגר במאנהיים ועוד ועוד.

נגד פורצי הדור בכלי זינם הם. קמו מנהיגים ולוחמים ליהדות המסורה, אישים כר׳ שמשון רפאל הירש. ר׳ ישראל הילדעסהיימר, ר׳ ז. ב. באמברגר. ראשית פעולותיהם היה יסוד בתי ספר לילדים ולנערים, בתי מדרש למורים ולרבנים, שבהם למדו תורה בשפת המדינה וע״י כך הוציאו מיד המתקנים הנשק הכי פעיל להשפעתם על הדור הצעיר. בסיוע הקהלות שהיו „כדת משה וישראל״ הקימו הם, וחבורת רבנים עמהם, בתי כנסת מיוסדים על המסורה ושחררו את החרדים משעבוד הרוב המכריע של מתבוללים. בעזרת ארגון והוצאת ספרים וכתבי עת, הם חזקו ידי החרדים.

אין כאן המקום לתאר הדרכים שבהן השתלטה והתבצרה היהדות המסורה בגרמניה בימים ההם. אנו דנים כאן בשאלה: האם גם הישיבות קמו לתחייה עם התחדשות הרוח במחנה החרדים.

הסכויים להחיות הלמוד בישיבות היו קלושים. המתקנים הצליחו להבאישן בעיני תושבי הארץ ובעיני שליטי המדינות. הישיבה של ר׳ וואלף האמבורגר נגעלה בשנת 1861. הישיבה של ר׳ ז. ב. באמברגר, שהתקיימה עד לפני פטירתו בשנת 1878, הפכה להיות בית מדרש למורים ותכניתו העברית הוגבלה על ידי הממשלה שדרשה חינוך חילוני. בתי ספר, שנעשו חובה על כל ילד משבע עד ארבע עשרה (ואחרי כן עד שש עשרה), צמצמו הזמן ללמודי קודש על פי פקודת הממשלה. רוב החרדים הסתפקו בלמוד בניהם בבתי ספר עממיים עברים או בבתי תלמוד תורה אחרי הלימודים שבבית הספר הכללי, בשבתות וביום ראשון. טרודים במלחמתם על מעמדם הכלכלי, החברתי והמדיני, ההורים לא היו להוטים אחר טיפוס ישיבה כמו שבארצות המזרח.

בבית המדרש לרבנים שייסד ר׳ ישראל הילדסהיימר בברלין למדו בחורים שרצו לעשות תורתם אומנתם בהתמדה ובקביעות; אך גם הם הוצרכו לחלק את זמנם — חלק כחלק — ללמודיהם במכללה ובבית המדרש, וחבר המורים הוכרח להתחשב בתכניתם של בתי מדרש לרבנים בברלין ובברעסלוי.

רבי מרדכי הורוויץ שקבל עליו לכהן בתור רב לאדוקים שלא פרשו מן העדה הגדולה בפראנקפורט, השתדל לחזק ביניהם היהדות המסורתית על ידי ישיבה שנתנה ללומדים בה גם ההזדמנות להשתכלל בהשכלה כללית. השעורים, שנמשכו עד לפני מותו, היו בעיקר בשביל מועמדים לרבנות. דעת הקהל היתה נגד ייסוד ישיבה.

ר׳ שמשון רפאל הירש ז״ל ידע היטב כי בית ספר חרדי איננו יכול למלאות מקומה של ישיבה והדגיש מיד אחר שהניח היסוד לבתי ספר שלו, שברצונו לבנות על יסודם בתי מדרש למורים, לרבנים, וללומדי תורה. אך לא זכה להגשים מטרתו.

את התפקיד הזה הניח לחתנו ר׳ שלמה ברויער ז״ל, שמלא את מקומו בקהלת פרנקפורט. הוא נוכח כי רוח היהדות המסורתית — על אף כל המהלכים

שמצאה לה בגרמניה על ידי חותנו — לא תוכל להתקיים כמקור חיים וככוח חי, כי אם בהקמת ישיבה במובן הישן שתהי מרכז ללימוד התורה בגרמניה. בשנת 1890, שנה אחרי בואו, הוציא את מחשבתו מן הכח אל הפועל. כוונתו היתה לחדש תנועת הלמוד בישיבה, כמו שהיה רגיל בגרמניה בימי קדם, וכמו שראה אותה בהונגריה.

ארוכה וקשה היתה הדרך להגשמה. הבחורים הראשונים — ומהם גם מוסמכים — היו בני ארצות המזרח שבאו אל פרנקפורט מתוך חבתם לתורה עם דרך ארץ. התלמידים מפרנקפורט ומיתר ערי גרמניה היו בתחילה מתי מספר. בתחילה אפילו וועד הקהלה — קהלתו של ר' שמשון רפאל הירש ז"ל — היה מפולג בשאלת ערך המוסד ונחיצותו.

דרך הלמודים בישיבת פרנקפורט היה דומה לזה של הישיבות בהונגריה. שני שעורים ליומ ר' שלמה ברויער, שהיה ראש הישיבה: שעור קבוע בבוקר, שדרש עיון והכנה יתרה מאת בני הישיבה, ושעור פשוט בכל ערב, שהיה פתוח גם לשאר לומדי תורה שבעיר. השעור ביורה דעה ניתן על ידי דיין הקהלה, ר' יעקב פוזן. לתשומת־לב יתרה זכו התלמידים מגרמניה, שעדיין לא היו מוכשרים להשתתף בשעורי הרב בלי סיוע. להכנתם ולהדרכתם נתמנה ר' ח. סופר. במשך שלושים שנה הכניס מאות תלמידים לדרך הלמוד בהיכל הישיבה. שעור בתנ"ך ובתולדות ישראל למדו פעמיים בשבוע הרבנים דר. בונדי ממיינץ ודר. קוטעק מהאמבורג.

הבחורים שבאו מחוץ לעיר ולא היה בידם לשלם שכר דירה וכלכלה, קבלו תמיכה הגונה מוועד הישיבה כדי שלא יצטרכו לחזור אחרי בעלי בתים שיארחום כפי שהיה המנהג ברוב הישיבות שבמזרח. הבחינות, שהתקיימו בכל חודש במעמד וועד הישיבה, הכריחו את הבחורים להקדיש כל זמן היותם בישיבה ללמוד התורה. רבים מבני הקהלה בקשו שבניהם ילמדו בישיבה אחרי שסיימו בית הספר הכללי וטרם שפנו לאומנות ולמסחר.

מספר התלמידים גדל משנה לשנה — וביחוד משנת 1910 עד סוף מלחמת העולם הראשונה — כי היא היתה הישיבה היחידה בגרמניה. אך ברבות התלמידים רבו הקושיים לקיימה. באו מלחמת העולם, מפלת גרמניה, המהפכה והיוקר, ובעקבות כל אלה חלו שנויים בכל שטחי החיים. אך הישיבה לא נפלה. להיפך: השנויים הביאו לידי חזוק והדקקות ערכי ישראל וקדשיו. חלוף חלפו הימים שבהם האמינו בעליונותה של גרמניה. הפליטים מארצות המזרח השפיעו על יהודי המערב בכסופיהם להבנות מתוך אוצרות התורה וחנוך תורני. רעיון הישיבה כבש לו מסילה בלבב כולם.

בפרנקפורט דמיין נפתחו שני מוסדות חדשים:

א. הישיבה של ר' משה שניידר, בשנת 1920, תחת הנהלת הרב יוסלביץ והרב קארפל. למדו שם ארבעים תלמידים, רבים ממזרח, שגרו ונתכלכלו בבנין הישיבה. דרך הלמוד היה ליטאי. אף הקהלה שרק לפני חמישים שנה התנגדה ללמוד התלמוד, נתנה הענקה כדי לקיים הישיבה. בעלות הנאצים לשלטון, עברו ר' משה שניידר וחלק מתלמידיו ללונדון ופתחו שם ישיבה.

ב. הישיבה של ר' יעקב הופמן, שנפתחה בשנת 1924, בה עלה מספר התלמידים עד למאה. בין ראשי הישיבה הזאת היו: הרב קירשבוים, הרב ראקוב, והרב קורן. ההוצאות לקיום הישיבה סופקו לרוב על ידי הקהלה.

באותה תקופה, בין 1920 ל1930, נפתחו גם ישיבות בערים אחרות: בנירנברג, על ידי הרב קליין, והרב ברגמאן; בהאמבורג על ידי הרב יוסף קארעלבאך והרב ראבינוב; בלייפציג, ע"י הרב אפרים קארעלבאך והרב ראגוסניצקי; וגם בברעסלוי, שלא ראתה ישיבה מימי ר' וואלף איגר, נפתחה אכסניה לתורה, אף כי לזמן קצר.

במדה שהתמוטטו הערכים הקדומים של גרמניה, התקרבו היהודים אל ערכי ישראל. הרגש הזה בא לבטויו בקול קורא של ועד הישיבה של רבי ש. ברויער משנת 1921, בו נאמר בין היתר: „בכל הארץ נשמעת הדרישה: תנו לנו בתי עם! אנו, אין לנו כי אם „בית עם" אחד הראוי לשם זה, הוא הישיבה".

בדו"ח שהוציאה הישיבה בשנת תרפ"א, שלושים שנה אחרי הוסדה, נרשמים שמות תלמידיהם שלמדו או והחניכים שיצאו ממנה בעבר. הרשימה המאלפת הזאת מראה עד כמה שהסתעפה פעילתה של הישיבה ועד כמה שנשתנה מצב הרוח של יהודי גרמניה. בעוד שבתחילה היו התלמידים ברובם מחוץ לארץ, היו בשנה הנ"ל כשמונים אחוז מפרנקפורט או משאר מקומות בגרמניה.

מספר התלמידים עלה למאה וחמישים. מצאה הישיבה לה בנין חדש ומפואר סמוך לבית הכנסת הגדול של קהל עדת ישורון, ושם הצטופפו מבוקר השכם עד שעה מאוחרת בערב לומדי תורה, בחורים ובעלי בתים.

משאר הישיבות, שהתקיימו בימים ההם, אין לנו ידיעות מפורטות. כדי ליתן מושג על תכנית הלמודים באחת הישיבות בפרנקפורט דמין, אשתמש בדו"ח הנ"ל. הצלחתה היתה בעיקר פרי עבודה שיטתית מצד המנהל וראשי הישיבה, עבודה שהתחשבה לא רק בחומר הלמודים כי אם גם בחומר התלמידים. לפי זה קבעו המבנה והתכנית.

א. המבנה: בני הישיבה נחלקו לחמש כתות, כתה כתה לפי כח הקליטה של תלמידיה:

כתה א: לתלמידים שבאו מישיבות אחרות ושבכוחם ללמוד בפני עצמם.

כתה ב: לבחורים שהתקדמו די צרכם בכדי להתכונן בהדרכת משגיחים.

כתה ג: תלמידים שהיו זקוקים לעזרה מצד ראשי ישיבה או מבחורים של כתה א או ב כדי להתכונן לשעורים ולחזור עליהם.

כתה ד: תלמידים שעדיין לא יכלו להשתתף בשעור הקבוע של הרב, כי אם רק ב„שעור פשוט".

כתה ה: מתחילים שעדיין אינם מוכשרים לא לשעור קבוע ולא לשעור פשוט.

כדי להזרים בכל שנה דם חדש לחומר התלמידים, וכדי להעלות דרגתם ולהבטיח עתידה וקיומה של הישיבה, ערכה הנהלתה — בהשתתפות בתי הספר העברים שבעיר — ארבע עשרה כתות של מכינה לתלמידים, שיתכוננו לכניסה לישיבה אחרי סיומם בתי הספר, עממיים או תיכונים.

ב. התכנית (לפי מה שלמדו התלמידים בשנת תר"פ):

כתה א־ג: שעור קבוע: מס' קדושין; סוגי' שליח נעשה עד, עד אחד נאמן באסורין, מצוות מבטלין זא"ז, מציה הבאה בעברה (השעור הזה ניתן ע"י הרב ר' שלמה ברויער).

כתה א־ד: שעור פשוט שניתן ג"כ ע"י הרב המנהל: מס' עירובין, פ' כל גגות.

כתה א: שעור שניתן ע"י הרב ר' יוסף ברויער שעבר על סוגיות מענין איסור והיתר ועל יו"ד סי' ס"ט־ע"ח וצ"א עד ק"ד.

כתה א־ב: עקרי היהדות על יסוד התנ"ך (שעור שניתן ע"י הרב יוסף ברויער).

כתה א־ג: מוסר ההלכה (מתוך מקורות) השעור ניתן ע"י דר. ש. ערמאן.

כתה א־ג: מוסר ההלכה (מתוך מקורות השעור ניתן ע"י דר. ש. ערמאן).

כתה ב: גמרא: הכנה לשעור קבוע (ר' י. ערענטריי) ולשעור פשוט (ר' א. פוזן) מס' שבת, ב' עד י"ז, ל"ו־מ"ז.

משנה: סדר נשים — תנ"ך רש"י על פרשת השבוע (ר' י. ערענטריי).

פוסקים: או"ח שבת סי' רמ"ב־רס"ג.

כתה ג: הכנה לשעור קבוע (ר' ערענטריי) ולשעור פשוט (דר. רוזנבליט).

גמרא: מס' קדושין ומס' עירובין.

משנה: ס' נזיקין ומס' מקואות (עם רמב"ם ור"ש).

פוסקים: או״ח הל׳ ר״ה ויוה״כ ויו״ד ס׳ פ״ב־פ״ו.

תנ״ך: רש״י על פרשת השבוע; מלכים או״ב; תרי עשר וירמיהו.

כתה ד (שלא השתתפה בשעור קבוע): עקר החומר של השעור הקבוע (ר׳ א. פוזן) והכנה לשעור פשוט (דר. רוזנבליט); קטעים ממס׳ ר״ה וסנהדרין (דר. רוזנבליט).

תנ״ך: שופטים, שמואל — קטעים מרש״י על פרשת השבוע — נ״א יחד עם כתה ג.

כתה ה: גמרא: מס׳ ברכות פרק ב־ג —מס׳ ב״מ פ׳ ב־ג.

משנה: מס׳ ברכות ופסחים; תנ״ך: פי׳ רש״י על התורה כסדר — נ״ך יחד עם כתה ד; קש״ע כסדר.

על פי תכנית מקיפה כזו קיוו ליצור תנועה שבכוחה יהיה לרפאות הפצעים של המאה שעברה. אך בואו של היטלר שם קץ לכל מאמציהם. רוב המוסדות החדשים נגעלו כבר בשנים הראשונות אחרי עלות היטלר. שתי הישיבות, של דר. הופמאן [2]) ושל דר. ברויער [3]), השתדלו להמשיך עבודתן הפוריה וגם להרחיבה. לישיבה של דר. הופמאן נספחה „הכשרה״ שבה למדו בני הישיבה מלאכת יד והתכוננו לעלות לארץ. הישיבה של ר׳ יוסף ברויער, שמלא מקומו של אביו ז״ל, פתחה שני בתי חנוך לצעירים ובית חלוץ לבוגרים שבאו מחוץ לעיר כדי ללמוד בישיבה ולהתכונן לעליה גם יחד. בימים החשוכים האלה מצאו בישיבה אור חדש.

הכספים להחזקת הישיבה באו ברובם מידידי הישיבה שגרו מחוץ לארץ. על ידיהם הצליחה הישיבה אפילו להרחיב תכניתה, להוסיף כתות ולמנות מורים חדשים [4]).

עבודתם לא פסק עד שבסוף שנת ת׳ר׳צ׳ח נשרפה הישיבה יחד עם בית הכנסת שבצדה.

2) אחרי הגיעו לא״ה נתמנה רב בקהלת „אוהב צדק״ בניו־יורק. כעת הוא בישראל.

3) נסיונו לעקור את הישיבה מפראנקפורט לעיר פיומע באיטליה נכשל ואחר חצי שנה, שבלה שם עם חלק מתלמידיו, שב לפראנקפורט. כעת הוא רב דקהל עדת ישורון בנ .י.

4) בין ראשי הישיבה החדשים ייזכרו כאן: ר׳ מ. שלעזינגער ז״ל ור׳ י״ל יעקובוביץ, שעלו לארץ וייסדו הישיבה „קול תורה״ בירושלים, ור׳ ביברפעלד שעשה לו שם על ידי חקירותיו בתולדות ישראל.

ישיבת „עץ חיים" דהיידע

מ א ת

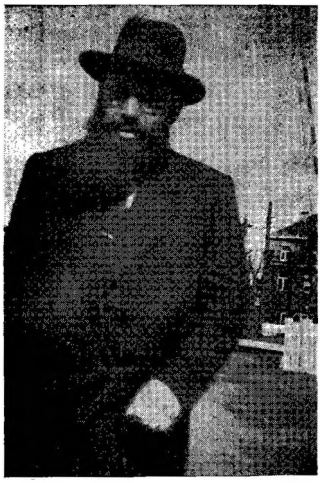
הרב דוד ווינגרטן

הכפר הבלגי היידע, בריחוק 24 ק"מ מצפון לאנטוורפן, שימש מקום מרגוע וקייטנה ליהודי אנטוופרן, שהיו ביניהם חרדים מרובים. אך חותמו היהודי המיוחד הוטבע בו ע"י הישיבה שנתקיימה שם כמעט 21 שנה.

שם הישיבה היה „ישיבת עץ חיים"—היידע. ובצרפתית כונתה בבולטין הארצי של הממשלה: „סמינר גבוה למדעי התלמוד", ואולם בעולם הישיבות שביהדות מערב אירופה נודעה בשם הקצר „הישיבה דהיידע".

בשנת 1929 נשתקעו באנטוורפן שתי משפחות יהודיות של איסר מייזל ויצחק בוראק. הם עזבו את ארגנטינה בשל חוסר סביבה דתית. באנטוורפן קנו בית ופתחו בית מסחר והצליחו במעשי ידיהם. ואולם יום אחד, כששאל מייזל בבית הכנסת: „היכן כאן ישיבה?" השיבו לו בתמיהה: „איזו ישיבה — אין כאן ישיבה". אותו ערב החליט האיש להקדיש רוב מרצו להקמת ישיבה בקהלת אנטוורפן שהכל ישמעו את שמעה ושתשפיע על אורח חייהן של קהלות אירופה המערבית.

בו בזמן בקירוב, שהה באנטוורפן ראש ישיבה צעיר מליטא, למדן כליטאי ובעל התלהבות כחסיד, בעל הדרת פנים המסור מסירת נפש ליהדות ולמוסר היהודי, ושמו הרב שרגא פייוול שפירא. ישיבת קלם היתה זקוקה לכלכלה, וכך שלחה אחד מטובי בניה לעולם הגדול כשד"ר. נתגלגל הדבר, ונודע לרב שפירא על שני היהודים מארגנטינה שנתפרסמו כבעלי־צדקה. והלך לבקר אצלם. ואולם ביקור זה הצמיח הרבה יותר מתרומה נוספת למקום תורה. שני היהודים הארגנטינאים הציעו להרב הליטאי ליסד ישיבה בבלגיה. וכך הווה. דנו בבחירת הנקודה והחליטו שתיקבע מחוץ לעיר, בסביבה כפרית. מישהו הציע את היידע, הקייטנה הנאה, שעשירי אנטוורפן מחזיקים בה הווילות, ואוירה צונן וטהור. בקיץ, 1931, יצאו שני הפעילים למקום, יחד עם יעקב בראנער (כיום עורך „שערים" בת"א) ושכרו שם הווילה ברחוב טערליס מס' 449, קנו מעט רהיטים והודיעו לישוב היהודי בבלגיה: נפתחה ישיבה!

הרב ש. פ. שפירא, הי"ד, ראש ישיבת היידע.

חבלי הלידה של ישיבת היידע קשים היו. ראש הישיבה הרב פייוול שפירא הנהיג שיטת לימודים ליטאית, אך יהודי אנטוורפן — רובם גליצאים — פולנים היו, מיד צמחו חילוקי דעות. אנשי "המזרחי" חששו שהישיבה היא אגודאית, והאגודאים טענו להיפך. החסידים טענו שהישיבה היא של מתנגדים, והמתנגדים אמרו להיפך. ובינתים נמצאה הישיבה מקופחת.

מה בעצם היתה טיבה של ישיבת היידע?

במרוצת השנים נתברר כי היידע היא מזיגה נאה של כל הכיוונים. תורה עפ"י נוסח ליטא, עבודה — נוסח חסידים, נימוסים — נוסח מערב אירופה. ישיבת היידע שאפה להכניס מרוח התורה למערב אירופה, לחנך דור חדש, רחוק מעם־הארצות של מערב אירופה. שאיפתה של ישיבת היידע לא היתה להעמיד רבנים ודיינים, כי אם יודעי תורה, בעלי בתים ועסקנים שיהיו תלמידי חכמים ושימשיכו במערב את שלשלת הזהב של היהדות התורנית שבמזרח.

בסתיו של 1932, בחודש אלול, הכרתי את היידע לראשונה, כשאבי — רבה של ליז' — הביאני להיידע. נרשמתי כתלמיד ה־28 של הישיבה, אז כבר הועתקה הישיבה למעון חדש ברחוב סטאסי 117, ושם נשארה עד החורבן בשנת 1940. הבית, ששימש לפני כך כבית־מלון, היום ברחוב הראשי של הכפר, במרחק 3 בתים מתחנת הרכבת. היו שם: אולם אחד גדול, 15מטר על 10 מטר, ששימש כחדר לימוד וכחדר אוכל; עוד אולם קטן מזה, ששימש בית כנסת, ובו היה ראש הישיבה

משמיע שיעוריו. במלון היו 21 חדרי שינה, והיה מטבח מרווח מתוקן. הבחורים דרו 2־3 בחדר.

היום היה מתחיל בישיבת היידע ב־6:45, כשהיו מעירים את התלמידים לתפילת שחרית. סדר היום לא היה קל, ובחורף לא היו נוהגים להסיק ולחמם את החדרים. ראשית משום שאמרו שיותר בריא לצעירים לישון בחדרים קרים, ושנית מפני שביקשו שהתלמידים ימעיטו לשבת בחדריהם, ושלישית — והיא העיקר: משום שלא היה כסף לתנורים ופחמים. הנימוק האחרון סילק את כל הויכוחים. המשמעת היתה חמורה, אולי חמורה מדי. כל התלמידים היו צריכים להמצא בבית־התפילה לא יאוחר מ־7:20, כשעמדו ב„ברוך־שאמר". ראש הישיבה היה נוהג להקפיד על כך ואם היו תלמידים שאיחרו לבוא לתפילה, היה יוצא אליהם, לפעמים בטליתו ותפיליו, נכנס לפרוזדורי החדרים, דופק על הדלתות, ממהין רגע ופותחן — וחוזר לתפילתו. ביקור זה היה עושה רושם על המאחרים לישון, שהיו נמנעים להבא מלצערו. שוב לא היה צורך בהטפת מוסר לאחר ביקור כזה ימים רבים.

לכל תלמיד היה מקום קבוע לתפילה ולא היה מתרוצץ ממקום למקום. ראש הישיבה היה מכבד את הבחורים בתפילה לפני העמוד, שהיתה חלק מהחינוך הדתי ומעבודת הקודש. אחרי התפילה היו לומדים משנה בפרקי אבות, ואחר כך הונהג שילמדו בכל יום אף דין מדיני שו״ע. בכל יום היה גבאי־צדקה גובה צדקה מכל תלמיד, איש כפי יכולתו. אם היה בן עשירים שביקש לתת תרומה חד פעמית נכרת, לא היו מקבלים ממנו, אלא חייב היה ליתן בכל יום. כי צדקה עבודה היא, וחשוב לקיים מצווה זו בכל יום מלתת הרבה פעם אחת — כך היו מלמדים אותנו בישיבת היידע.

ארוחת הבוקר היו אוכלים בצוותא, ואף ראש הישיבה היה סועד אתנו, קשריו לתלמידים היו עזים, ואף התלמידים חיבבוהו והוקירוהו. הוא לא העניש תלמידיו בענשי גוף, ואפילו קטנים שבהם, והם שמעו בקולו, מאהבה ומיראת כבוד.

את הלימודים התחילו ב־9:30 בבוקר והמשיכו עד הפסקת הצהרים ב־1:00, ומ־3:00 עד 6:00 אחה״צ, ושוב מ־8 עד 10 בערב. כבישיבות ליטא לימדו גם אצלנו את שלוש הבבות, גטין קדושין, יבמות, נדרים. לימוד ספרי המוסר היה חלק בלתי נפרד מתכניתנו. „מסילת ישרים" לרמח״ל היה ספר היסוד של החינוך בהיידה. בערב היו לומדים נ״ך, שמונה פרקים לרמב״ם, כוזרי, חובת הלבבות, דעת תבונות וכו׳.

הבחורים בישיבה היו ברובם לבושים אירופית, הלשון המדוברת היתה אידיש, אך משגדלה הישיבה ונתפתחה היו שומעים בשעריה גם דיבור צרפתי, הולנדי, אנגלי וגרמני. התלמידים באו מבלגיה, הילנד, גרמניה, אנגליה וצרפת. ביניהם נמצאו בני רבנים וכלי קודש מכל הארצות האמורות.

שבת בישיבת היידע — היא פרשה בפני עצמה. לעתים קרובות באו להיידע קבוצות מבקרים מאנטוורפן, ואפילו אורחים מהולנד. בשבת היתה מורגשת התרוממות־רוח מיוחדת. התעלות נפש ויופי נשגב. בין התלמידים היו כמה בעלי תפילה מעולים, שעברו לפני התיבה בהתלהבות ובדביקות. ביניהם: חנניה ליפמן קלוין (כיום חזן בלונדון), שמואל נוסבוים (כיום בשוויצריה), אליהו טורן (כיום במשרד הדתות בירושלים), אנשיל לופטיג (כיום באנטוורפן), וטוביה בראנער ואהרון ליפשיץ הי"ד. בליל ששי בשעת הסעודה היו הבחורים מזמרים זמירות עם הקהל. לכל אחד היה ניגון משלו, זה מסיים וזה פותח. אחרי ברכת המזון היו יוצאים בריקוד, כשעה בערך. בחורף עוד היו חוזרים ללמוד אחרי הריקוד, בשעת הערב המאוחרת.

בלילות החורף הארוכים היו המתמידים מאחרים לשבת וללמוד בליל ששי עד שעה לפנות בוקר והיו מעירים את המשמרת השניה שהיתה ממשיכה בלימוד עד שעת אחר הצהרים של שבת. הללו כבר היו מוצאים את ראש הישיבה בבית־המדרש לומד ומכין שיעוריו. הכפר השקט והדומם, והאויר הטהור והזך סייעו הרבה להשלטת האוירה הנעלה ומצב הרוח המרומם, שהיו בישיבת היידע חלק מן החינוך וגורם חשוב לעיצוב האופי של בני הנעורים.

הרגשת המסתורין היתה מגיעה לשיאה בישיבה דהיידע בשעת הסעודה השלישית. לסעודה השלישית היו באים לישיבה מאות קייטנים, ששהו בהיידע. אולם הישיבה היה מלא בקיץ, ואנשים רבים היו נשארים עומדים בחוץ וצובאים על פתחה של הישיבה. הניגונים בסעודה השלישית היו מעין תערובת של ניגוני שירה חסידיים, פולניים, וליטאים. ראש הישיבה היה מגיד את שיחת המוסר השבועית שלו. ראש הישיבה שלנו לא היה נואם להמונים, אבל דבריו היו דברים היוצאים מן הלב. הוא דיבר ברגש והיה לו כוח שיכנוע עצום.

באולם שררה אפלולית, והיום היה מחשיך והולך. וכשהיו מגיעים ל"ניגונו של הרב" ול"מעין עולם הבא" של הבראצלאוואי — היו רואים שהשבת כבר יצאה מזמן, ואף על פי כן היו בני הישיבה מאריכים ומוסיפים מן הקודש על החול, עד שראש הישיבה היה מצווה לברך ברכת המזון. רק אז כשהיו צריכים לחזור ללימוד, והיה חשש של ביטול־תורה, התחיל הרוח הנשגב מסתלק אט־אט. הרבה תרמו "למצב־רוח" בהיידע "קבוצת העולים", שעם שהתקיימה זמן קצר בלבד היתה לה השפעה מרובה על הלך הרוח של תלמידי ישיבת היידע. מה היה טיבם של ה"עולים"? — קבוצה זו נתקיימה משנת 1933 עד שנת 1936, ומייסדה היה נתן בירנבוים, שהיה ממקורביו של הרצל ופרש ונעשה אנטי־ציוני ואדוק. השם "עולים" מיוסד על הפסוק: "ראיתי את בני העליה והנה הם מועטים". ה"עולים" היו צריכים להיות קבוצה של אידיאליסטים בחירים, שיגיעו לשלוש מידות: דעת, רחמים ותפארת; בירנבוים גם פיתח פילוסופיה גלותית מסוכנת ושאף להקים ישובים חקלאיים של יהודים חרדים בגולה ובהולנד דוקא. תלמידי היידע לא התעניינו אמנם הרבה בתכנית החקלאית של בירנבוים. בשבילם

היה העיקר שלוש המידות הנ"ל: דעת — תורה ויהדות, רחמים — פשוטו כמשמעו, ותפארת — מוסר, טוהר ויופי רוחני וגופני. דומני כי מלבד קבוצת הולנד, היתה בהיידע קבוצה פעילה יחידה של „עולים". הקבוצה היתה מתכנסת בשבת אחר הצהרים. משה צחבאל, יעקב בראנער, שלמה רוטנברג ואחרים היו נואמים מוכיחים שחיתותה של הציביליזציה וגידולו של נגע עם־הארצות בקרב העם היהודי וכיבושיה של רוח החמרנות הזולה בעולם. רק ה„עולים" יכולים להציל מצב זה, לשחות נגד הזרם ולהקדיש כל כוחותיהם ומרצם לשלוש מידות אלה: דעת, רחמים ותפארת. השיחה היתה מסתיימת בזמירת „המנון העולים", וכך לשונו:

לאמיר לערנען אינזער פאלק די וועגן פון דער תורה
מיט דעת, רחמים און תפארת, דינען אונזער בורא,
דינען אונזער בורא,
דינען אונזער בורא.
צו דעת רחמים און תפארת, עולים, לאמיר שטרעבן
און מיט ריינקייט און קדושה בויען א אידיש לעבן
בויען א אידיש לעבן
בויען א אידיש לעבן.
וועט זיין א סוף צום גלות, צו דער לאנגער נאכט
קומען וועט דער גרויסער טאג מיט שיינקייט און מיט פראכט.

ישיבת עץ־חיים דהיידע גדלה והלכה, ותלמידים חדשים היו מתווספים והולכים בה, וכוחות חדשים היו מתפתחים. אך החבורה של 20־25 הבחורים הראשונים היתה חבורה מלוכדת, ויצרה גרעין אשר סביבו נתלקטו ונתרכזו תלמידים חדשים מהולנד ומאנגליה, מצרפת ומגרמניה. בייחוד רבו התלמידים שבאו מגרמניה. מכתב מן הישיבה על קבלת התלמיד הספיק להשגת ויזה בלגית, והנהלת ישיבת היידע נתנה מכתבים כאלה, שכבר היה בהם אז — בשנת 1936 — משום פקוח־נפש. בשנת 1936 כבר הקיפה הישיבה דהיידע 5 בנינים שכורים ואף על פי כן, עדיין היה צר המקום, ואז החלו לדבר ברצינות על בניית בנין לישיבה.

עם גידולה והרחבתה של ישיבת היידע חלו שינויים ניכרים גם במיבנה הפנימי שלה. הקשישים שבבחורי הישיבה היו יוצאים למיר ולטלז, ישיבת היידע לא התיימרה מעולם, שהיא הגדולה והטובה שבישיבות יהדות אירופה. כשהגיע בחור למדרגה מסויימת בלימוד, היה ראש הישיבה מיעצו לצאת למיר או לטלז. רוב התלמידים היו בני נתינים פולניים, יושבי בלגיה, ולאחר שהיו שוהים במיר שנתיים היה חשש שיתחייבו חובת שירות בצבא הפולני. לכן פתחו בהיידע „קבוץ" מיוחד בשביל תלמידים ותיקים, שלמדו במיר וחזרו להיידע והתאחדו עם ותיקי הישיבה, באותו קיבוץ.

הרב יוסף ביגון, הי"ד, משגיח רוחני בישיבת היידע.

ראש הישיבה, שהיה עמוד התווך והרוח החיה בישיבת היידע — עניו גדול היה, והוא טען שעם גידולה של הישיבה חייבים להביא לתוכה כוחות רוחניים חדשים. הביאו, איפוא, להיידע את אחד החשובים שבתלמידי מיר, הרב ר' יוסף ביגון, בעל מוסר ידוע, שהוציא בפעם הראשונה את „דרך ה' " לרמח"ל. ר' יוסף נעשה בהיידע למשגיח רוחני, וראש הישיבה מסר לידיו את תפקיד הנהלת שיחות־המוסר השבועיות. ר' יוסף ביגון הי"ד ניספה עם קדושי אושוינצי"ם. מטלו הובא להיידה הרב מרדכי פארגמאנסקי, וראש הישיבה מסר לידו את כיתת התלמידים הגבוהה. התחילו משתאים בעולם הלמדנות ובחוגי הישיבות על דרכו של ראש הישיבה דהיידע. הרי אלו מידותיו של צדיק: אדם בונה ישיבה מן המסד ועד הטפחות, מתייסר בייסורים ונאבק בקשיים, ולבסוף הריהו מוסר את הכל בידי איש אחר ומרצונו הטוב. אכן, זה היה האיש וזה כוחו.

בשנת 1937 התחילו רבים מתלמידי ה„קיבוץ" ללמוד מלאכה. הרעיון היה שאחרי 5-6 שנות למוד, ילמדו הבחורים הותיקים מלאכה באופן שיוכלו לעבוד חצי יום וללמוד חצי יום. עם הקמתו של בית מלאכה לטיתות יהלומים ליד ישיבת היידע, נתממש הרעיון של תורה ומלאכה. ה„רבי", שלימד את בחורי הישיבה מלאכה, היה הישיש רבינוביץ, הוא האיש היה הראשון להשכיר לישיבה חווילתו ששימשה לה אכסניה ראשונה. אגב, כמה מתלמידי הישיבה קיבלו השכלה כללית בקולז' הצרפתי המקומי.

קבוצת תלמידים מישיבת היידע.

בשנת 1937 הונחה אבן הפינה לבניין הישיבה הגדול. אלפי יהודים השתתפו באותה שמחה. לישיבת היידע כבר יצאו מוניטין ותלמידים נהרו אליה מקרוב ומרחוק. היה הכרח להקים בנין מיוחד ומרווח, אך מחמת צוק העתים לא הספיקו לבצע את המשימה ולא זכו להגיע לגמר בנינו של בית הישיבה החדש.

בחורף של שנת 1939 נסגר הקיבוץ. החבורה, שחבריה כבר היו בחורים מגודלים, נתפזרה. כמה נשאו נשים וכמה חיפשו מקורות פרנסה. פולין כבר היתה כבושה אז בידי הנאצים והאוירה היתה מתוחה. כל מי שיכול היה לצאת מבלגיה — מי לאמריקה ומי לארץ ישראל — הקדים ונסע.

בתקופת קיומה הקצר של ישיבת „עץ חיים" דהיידע למדו בה כשלוש מאות תלמיד. ראש הישיבה היה טוען, כי לשם לימוד תורה בקבד — לא היה זקוק לישיבה כזאת. גמרא ומפרשים אפשר ללמוד בבתי מדרשות שבעיר. מה שאין כן היידע, שהיא אף „מחנכת ומגדלת" אנשים; היידע — פירושה מסירות נפש ואהבת ישראל.

האפשר לומר, כי הצליח הנסיון של הקמת ישיבה של מיזוג כיוונים כבהיידע? ההיה בהיידע משום תרומה מיוחדת ובשורה חדשה? — מאוד יתכן שכן הוא, כי חוץ ליוצאים מן הכלל מועטים, נשארו תלמידי היידע יהודים דתיים, שומרי תורה ומצוות. אינני מכיר אף אחד מתלמידי היידה שאינו מדבר כיום על הישיבה באהבה ובהוקרה, אף שלא כולם הסכימו לשיטת החינוך של היידה, ומהם שראו את המשמעת בהיידה, כקפדנית וחמורה מדי.

אף שמנהיגי הישיבה טענו שהישיבה אינה פוליטית, היתה בהחלט פוליטית וחד צדדית — דהיינו: „אגודאית", אמנם, היו בה גם אחדים מאנשי „המזרחי", אך הם היו ספורים. ישיבת היידע, כישיבות רבות אחרות, ראתה, משום מה את האויב מס' 1 בציונות ובהשכלה. ישיבת היידע הושפעה גם כן מן ה„אורתודוכסיה הפראנקפורטאית" של תורה עם דרך ארץ — לפי תורת דר. שמשון רפאל הירש. השכלה חילונית היתה צורך חיוני, אך השכלה, ציונות ועברית היו פסולים בכל מקום. אכן, ניתנה האמת להאמר, כי המזיגה של תורה עם דרך ארץ, נוסח ישיבת ר' יצחק אלחנן, לא היה ידוע עוד במערב אירופה, ואילו המזיגה של תורה עם דרך ארץ נוסח פראנקפורט, כבר היה בו משום ויתור גדול בשביל כל אלה שנתחנכו בישיבות טלז, קלם ומיר.

אף על פי כן רבים בינינו, בין תלמידי היידע לשעבר, ציונים נלהבים ובעיקר — חברי הקיבוץ הדתי ו„הפועל המזרחי", וכשאנו בוחנים את היידע מתוך סקירה לאחור — הרינו מבינים כי בזמן ההוא ובמקום ההוא — אי אפשר היה שינהגו אחרת.

כשהסתערו הנאצים על בלגיה ב־10 במאי 1940 מצאו בהיידע כחמישים בחורים. עם השתלטות הכובש הגרמני על בלגיה — הועתקה הישיבה לאנטוורפן

לרחוב וואן־ספאנגן מס׳ 6. היו שיעצו לראש הישיבה שיציל את נפשו, אך הוא סירב לזוז בלי תלמידיו. כן האמין שזכותה של הישיבה תגן על יהודי אנטוורפן. ב־18 החדשים הראשונים של הכיבוש הנאצי, לא היה המצב חמור מדי. אבל בראשית שנת 1942 הורע המצב פתאום במידה ניכרת: הנאצים החלו בגירוש היהודים לפולין, למחנות ההשמדה. ראש הישיבה הסכים או להמלט עם תלמידיו. כמה נדבנים התקשרו עם מבריחי גבולות, שהסכימו להבריח את ראש הישיבה ושלושים מתלמידיו, שעוד נותרו בישיבה — לצרפת ומשם לשווייצריה או לספרד.

ראש הישיבה נאלץ לגזוז את זקנו ולהתחפש בלבוש איכר פשוט, וכן עשו גם בחורי הישיבה. נקבע מקום ברחוב לוריק באנטוורפן, שבו היו צריכים להמתין לבואם של המבריחים, שהיו צריכים להעבירם במכוניות־משא אל גבול צרפת. הם חיכו וחיכו, אך במקום המבריחים הופיעו בחצר המרצחים השחורים. סוכני הגיסטאפו, הקיפו את הרחוב ואת החצר, ובמכוניות־משא הסיעו משם את ראש הישיבה ותלמידיו. אכן, ראש הישיבה נשאר עם תלמידיו עד הסוף — כדרכו כל הימים: בהיידע, באנטוורפן ובמאידאנק, חי ולמד והתפלל אתם יחד ולבסוף הלך אתם יחד — לקדש שם שמים.

תנועת המחתרת הבלגית גילתה אחר כך כי המבריחים לא היו אלא סוכני „גיסטאפו״ נסתרים, שהיו לוקחים כספים משני הצדדים, ומסגירים את קרבנותיהם ל„גיסטאפו״, לאחר שהיו נוטלים מהם את כספם, בדרך לגבול. קבוצת בחורי הישיבה היתה קבוצה גדולה מדי, והם חששו אף להתחיל בנסיעה, והסגירו מיד את הקבוצה לגיסטאפו בנקודת־היציאה. פרטי הטרגדיה לא נודעו ברבים אלא לאחר השחרור.

על הישיבות בהונגריא הנרחבה

(טרנסילבניא, סלובקיא, בורגלאנד ויוגוסלביא)

1919-44

מ א ת

הרב צבי יעקב אבראהאם

א

„הכל תלוי במזל ואפילו ספר תורה שבהיכל". בספרות החורבן האחרון שלנו נמצאים ספרים ופנקסים למאות, בעברית ובאידיש, המוקדשים למדינות, לערים ולעיירות למזכרת נצח. מצבות שבכתב אלה מכילות תיאורים כלליים ופרטיים מחיי היהודים שבמדינה לפני בוא השואה, או מחיי קהילה שנחרבה. באמריקה ובישראל ישנן חברות וגם יחידים „גואלים", מיהודי ליטא, פולין, רוסיא, אוקראינא, בסרביא וגליציא, המחוננים ברגשות אהבה וכליון־נפש לעומת עיירתם הישנה ומקום מולדתם, אשר לפנים שררו שם בכל עבר ופנה תורה וקדושה, תמימות ונעימות, פשטות והסתפקות. כדי להנציח את כל אלה בספר, לעצמם ולדורות הבאים, נקבצו ביד נדיבה ורחבה סכומים גדולים ונאסף חומר ספרותי מרובה. אולם הקהילות והישיבות של ארצות הונגריא, טרנסילבניא, סלובקיא, בורגנלאנד ויוגוסלביא עדיין לא זכו לגואלים אשר יכתבו את דברי ימיהם לזכר־עולם.

הדברים המעטים והקצרים שהופיעו עד היום על הישיבות הנזכרות אינם מפיצים אור על אופין, על היקפן ועל חשיבותן ועלולים הם למעט את דמותן בעיני הקורא[1]. על כן מורגש הצורך לכתוב את תולדות הישיבות האלה החל מימי יסודן ולתאר את התפתחותן וגידולן, עליתן והצלחתן מכל הבחינות — הן מבחינה רוחנית והן מבחינה חמרית. אני מחזיק טובה לאנשים העמלים לקיים מצווה זו להנציח את זכר הישיבות שבארצות הנ"ל, וכל אמוני ישראל מן הארצות הללו יהיו להם אסירי תודה אף הם.

1) ב„אוצר ישראל" הוקדשו לישיבות בהונגריא הישנה, והישיבה של מרן התתם סופר בכללן, רק י"ד שורות.

ב

על שטח הונגריא הישנה והגדולה שלפני מלחמת העולם הראשונה, שהכילה בקרבה את המדינות הנ"ל, היו קיימות ישיבות ואהלי־תורה מאות בשנים [2]. אבל אבן־השתיה להפצת התורה בממדים גדולים ועל פי שיטות שונות הונחה על ידי רבינו הגאון משה סיפר, ה"חתם סופר", זי"ע. היא הכוכב המזהיר על שמי היהדות התורנית, שיסד את הישיבה הענקית בפרסבורג והעמיד תלמידים גדולי־התורה וגבורי האמונה לאלפים. תלמידי־חכמים אלה נתקבלו לרבנים בקהלות הגדולות והקטנות שבהונגריא הישנה וכמעשה רבם הגדול והדגול, ולפי שיטתו בלמוד התורה, הקימו גם הם בקהלותיהם ישיבות גדולות וקטנות. ותלמידי תלמידיו הוסיפו לרתק את שלשלת־הזהב. באופן זה יתכן לקרוא בצדק את מאת השנים מת"ר עד ת"ש, משנת הסתלקות רבינו החתם סופר עד פרוץ המלחמה האחרונה, בשם "תקופת החתם סופר".

ברבינו החתם סופר ז"ל נזדווגו ונתאחדו כל הכשרונות השונים והמדות המנויות והמצויות אצל הרבה גאונים ותיקים. הוא היה בקי וחריף, פרשן ופוסק,

2) הישיבות המובהקות ביותר המפורסמות על פני הונגריא הישנה מלפני תקופת ה"חתם סופר" נמצאו: באובן: (משנת 1655 והלאה) תחת הנהלת רבי אפרים כ"ץ מוילנא, בעהמ"ס שו"ת שערי אפרים; תחת חתנו רבי יעקב מוילנא; תחת חתנו רבי יצחק שולהויף; תחת נכדו רבי צבי אשכנזי, בעהמ"ח שו"ת חכם צבי. באובן נמצאו בפעם אחת ארבע ישיבות. באיזנשטט: תחת הנהלת רבי מאיר אייונשטט, בעהמ"ה שו"ת פנים מאירות. (1671). ברכוניץ: תחת הנהלת רבי אליעזר קליר, בעהמח"ס אור חדש על מסכת פסחים וקידושין (1802־1941); בפרטבורג: הסימנים הראשונים על הנהלת ישיבה בגיטו שבפרסבורג יש ליחס להרבנים פייבלמן תחת הנהלת רבי אליעזר קליר, בעהמח"ס אור חדש על מסכת פסחים וקידושין (1802־1841) ; (1690); תחת רבי מיכל פרסבורגר (1700); תחת רבי זאב יוקרלס; תחת רבי מרדכי מוכיח (1725); תחת רבי משה חריף (1758); תחת רבי יצחק דוקלא (1759־62); תחת הנהלת רבי מאיר ברבי, בעהמח"ס מהר"ם ברבי (1725־1789) ; תחת הנהלת רבי משולם טיסמניץ, בעהמח"ס איגרא רמה (1793־1801). במטרסדורף: תחת הנהלת רבי גרשון חיות (1770); תחת רבי ירמי' הראשון (1980); רבי יואב, בעהמח"ס חן טוב; רבי משה סופר (1789־1806). בסנטוב: תחת הנהלת רבי יואב מסרסדורף, בעהמח"ס חן טוב; תחת רבי אלעזר רוקח, בעהמח"ס שו"ת שמן רוקח (1758־1837); בבאנהארד ובאונגבר: תחת הנהלת רבי צבי הלר, בעהמח"ס טיב גיטין. בבאלאשא־ירמוס: תחת הנהלת רבי וואלף בוסקוביץ, בעהמח"ס סדר משנה על הרמב"ם (1740־1818); בוואאוויהלי: תחת הנהלת רבי דוד דייטש, בעהמח"ס אהל דוד (1756־1831); בורבוי: תחת הנהלת רבי קופל חריף־אלטקונשטט, בעהמח"ס חידושי יעב"ץ על מס' חולין (1766־1836); רבי בנימין זאב לאוי, בעהמח"ס שערי־תורה (1775־1851); בקיצע: תחת רבי צבי ברוידא, בעהמח"ס תאומי צבי"ה (7782־1829), בשוסבורג: תחת הנהלת רבי מרדכי בנעט מניקולשבורג, בעהמח"ס פרשת מרדכי, מר דרור (1753־1829). בפאפא: תחת רבי בנימין זאב הכהן רפופורט, בעהמח"ס שמלת בנימין (1837); באובן: תחת הנהלת רבי משה מינץ, בעהמח"ס שו"ת מהר"ם מינץ (1750־1831); באיזנשטט: תחת רבי אשר למל נלוגוי; בנו רבי מיכל גלוגוי, בעהמח"ס חוט המשולש בשערים (1709־1789). בקנבך: תחת רב שלום אולמן, בעהמח"ס דברי ר"ש (1792־1825). בהאדיעס: תחת רבי ברוך בנדיט ניטאיין, בעהמח"ס כסף נבחר (נ' 1839). בקראלי: תחת רבי יקותיאל זלמן וואלף, בעהמח"ס עמק המלך על הרמב"ם (נ' 1818).

חובש בית המדרש וראש המדברים בקהל, עניו ותקיף, רודף שלום ולוחם קנאי נגד פורצי־הדת.

בדרכי הלמוד שלו נתאחדו שיטות שונות ובספריו הראה את כחו הגדול בהלכה, בפלפול, בדרוש ובאגדה. מצויין בכל המקצועות בנגלה ובנסתר, במוסר ובמידות, באהבת הבריות ובאהבת השם, בעבודה צבורית לטובת הכלל והפרט, השפיע השפעה כבירה על רבבות תלמידיו ותלמידי תלמידיו אשר מדעת ושלא מדעת ספגו אל תוכם מרוחו ותכונתו.

פרשה מיוחדת היא שיטת החתם סופר ז"ל בתורת „משיב". הוא הנהיג בישיבתו, ובפרט זה הלכי בעקבותיו רובם של ראשי הישיבות שבמדינות הונגריא, את הלימוד להלכה ולמעשה. הישיבות שבליטא לא היה להם דבר בפסקים והוראות. עולמם של הרמי"ם היה ים התלמוד על מפרשיו בהדגשת התמצית ההגיונית של כל ענין, אגב תוספת „ציצים ופרחים" של הפלפול. לעומת זה פנו אל ה„חתם סופר" מרחוק ומקרוב בשאלות, והתשובות השפיעו על כיוון הלימוד „לאסוקי שמעתא אליבא דהלכתא" — להוציא הלכה ברורה למעשה. שיטה זו קבלו רבים מתלמידיו, וכל גדולי ההוראה שבהונגריא הישנה היו מחברי ספרי שו"ת.

בחלק גדול מהישיבות בהונגריא הישנה השתמשו גם ב„פלפול התלמידים" בתור אמצעי להשגת „סברת הדברים" ולהקנות לתלמידים „ידיעות התורה". המטרה היתה כפולה: לחדד את מחשבת התלמידים ולהשיאם לחריפות ולזרזם ל„גרוס" ללמוד הרבה, כדי לבוא לידי בקיאות.

ג

הישיבות בהונגריה הישנה נחלקו לפי אופיין ותכונתן לאשכנזיות ולחסי־דיות. את השיטה האשכנזית הביאו אתם בראשית המאה השמונה־עשרה היהודים ממדינות ביהם ומעהרן, שנמלטו להונגריא לרגלי גזירת קרל הששי על הנישואין. המהגרים מפולין ומגליציא הביאו אתם את החסידות. התושבים החדשים הקימו לעצמם מוסדות־תורה ואוירה של תורה שהיו רגילים בהם בארצות מולדתם. (ישיבות אלה נוסדו, כמובן, רק בקהלות האורתודוכסיות, לקהלות הנאורות היתה ישיבה אחת מרכזית — ה„סמינר לרבנים" בבודפסט). הישיבות שבגליל העליון, אוברלנד וזו שבפרסבורג, התנהגו עד מלחמת העולם הראשונה בנוסח אשכנז; הישיבות במונקץ ובסיגעט התנהגו בנוסח חסידי. בין שתי הקצוות היו ישיבות שמנהגן נקבע ע"י הרב ראש־הישיבה, אבל ברובן נטו לרוח החסידות, ולרוב תחת השפעת רבנו הישמח משה זי"ע. בין רבני הונגריא, שכמעט כולם היו תלמידי ה„חתם סופר" ז"ל, לא נמצא אף אחד בבחינת „מתנגד" במובן הליטאי כתלמידי הגר"א ז"ל. ואין חידוש, כי הלא אחד מרבותיו של החתם סופר, בעל ההפלאה, היה מתלמידי הבעש"ט זי"ע.

עם מפלת גרמניה ואוסטרא־הונגריא במלחמת העולם הא' פרצה ביום 31 באוקט־בר 1918 מהפכה בהונגריא הישנה. לאומים שונים, שישבו בגבולותיה,

התקוממו נגד הממשלה ההונגרית והקימו מדינות עצמאיות, כמו צ׳כוסלובקיא, או שנספחו למדינות הקרובות להם קרבה לאומית. כך נספחה טרנסילבניא, שהיתה מעבר לערי הקרפטים לרומניה, עמי הדרום, ההובטים והסלובנים, התחבר עם הסרבים למדינה חדשה, בשם יוגוסלביא, ועמי המערב, בשם בורגלנד — לאוסטריא.

קרוב לשמונים אחוזים ממספר הישיבות הגדולות והחשובות ביותר בגבולות הונגריא הישנה נמצאו בשטחי סלובקיא וטרנסילבניא, שנפרדו מעליה אחר המהפכה. אם שויון גורל ומסורת בארץ אחת, שגבולותיה הפוליטיים עמדו למעלה מאלף שנים, עשה את היהודים לחטיבה אחת, — הרי גבולות חדשים משמעותם גדרים וחומות בין קהלה לחברתה, ריסוק גוף חי אחד לאברים מיוחדים. המעבר ממדינה למדינה נעשה קשה מאוד ולכן היה מן ההכרח להעמיד ישיבות חדשות בעבור התלמידים הצמאים לתורה.

בשנות המלחמה הראשונות, כשפלשו צבאות הרוסים לגליציה ולגבול הונגריא, חדר זרם הפליטים של אחב״י לקהלות ה״גליל העליון״ — אוברלנד. והביא רוח אחרת בכנפיו. האוברלנד היתה כל הימים מצודה אשכנזית שכל עילמה היה רק תורה ויראת שמים. הפליטים, בראשם וברובם חסידים, הביאו לשם אורח חיים חדש ונוסח אחר — נוסח החסידות. הדברים הגיעו לידי כך שבהרבה מקומות, כשהיה צורך בבחירת רב, הוכרחו האזרחים ה״אשכנזים״ להתחשב עם שאיפות הפליטים ובחוות דעתם ולבחור ברב חסידי, או לכל הפחות באחד הנוטה לחסידות. כמו כן היה הכרח להקים בעבורם מניני ״ספרד״ חסידיים, למנות שובי״ם חסידיים וכדומה.

רוח החסידות חדרה אפילו למבצרים ה״אשכנזים״ ותקפה את הישיבות. בחורי הישיבה התחילו לטבול במקוה קודם התפלה מדי יום ביומו ולעתים קרובות היו מבקרים את האדמורי״ם להסתופף בצל קדשם. ורבנים ראשי הישיבה התחילו לנהל שולחנות לפני תלמידיהם, לחלק ״שיריים״, לספר עובדות ושיחות מראשי החסידות, ״לברך״ את תלמידיהם וכדומה.

מהפכה כזאת נעשתה גם בטרנסילבניא. גם שמה מלטו את נפשם ״רביים״ לעשרות עם אלפי חסידיהם וסתם יהודים חרדים. כך התפשטה החסידות במדה מרובה בימי המלחמה הראשונה במדינת טרנסילבניא.

ד

הבדל בולט היה בין הישיבות הנ״ל ובין הישיבות בליטא, רוסיא, פולין וגליציא, והוא שבארצות הנזכרות היה הרב דמתא לחוד וראש הישיבה לחוד, ואילו על שטח הונגריא הישנה, כמעט בכל מקום, היה הרב דמתא גם מנהל הישיבה. למנהג זה חסרון ומעלה. החסרון הוא שהנהלת הישיבה מכבידה מאוד את עול התפקידים הגדולים והמרובים המוטל על שכם המרא־דאתרא, — לעומת

V. évfolyam 5. szám — Jahrgang — No.

NITE BACHURIM

Vác Nove. 1907 Kislev 5668

Előfizetési díj: Egész évre 4 korona,
Megjelenik havonkint kétszer. Erscheint zweimal Monatlich.
Pränumerationspreis Ganzjährig 4 kronen

Szerkeszti és kiadja: Redacteur u. Eigenthümer: KATZBURG VIKTOR

נטעי בחורים

מכתב מיוחד לשיחות צעירי צאן קדשים ההונים בתורת ה' הגשאורה לנו ממשה מורשה

תורו רצוף דברים יקר"ם כמילי דשמעתתא ואגדתא ולהרמת שפתינו הקדושה ולחיזוק דת היהדות. יופיע בע"ה פעמים בחדש בראשו ובחמשה עשר בו.

עריך מאתי

אבינדור כ"ץ בלאאמ"ו הה"ג המפורסם מהו' דוד צבי קאטצבורג נ"י

ב"ה וואיצען ריש כסליו — מכתב ה — שנה חמישית תרס"ה

— כב —

סנהדרין דף ל"ה ע"ח בתוס' ד"ה ולגמרי הקשה לע"ג דתנן בפ' ונסיון חלו הן ומשום פתוח לא דכין ותכלי היכו דוקא היכי ממומום גזירה שמא יכתוב ע"י"ם וקשה לי למאי ניחא גבי היכי ממומום לשמוא יכתוב הא קתני סתם ב"ד שלשה הם ול"ש כי היכי דלמריכין גבי שמא יהיה בשנים דף י"ב ע"ח דלשניים מוכח לעיל דליכא גזירה שמא יהיה דחד מידכר לחברת כך כיון הכא דתני החתם יצלה לכתוב הכני מדכיכו ול"ע.

בערעטע חיים דוב וויים

— כג —

גיטין ג' ע"ח מתני' פונעיה גבו ממדינת הים לגל בפ"ב ובפ"ג ופיקס"ו כל מ"ל קבי ליה מדינת הים וכו' והקשו בתוס' ע"ח ופיקשו שמדינת הים חיכו בכלל כל מ"ל אלא רק ע"יסות הרחוקים אבל רקס ושגר שהוא קרוב לא"י חיכו בכלל עדה"י וגם בפ' חידושי הרמב"ן מקיק כל"ל התוס' שמדה"י ומשמע לתפוקי רקס ושגר שזה חולק ביב לתיק וקיל שליל גם מרקס ושגר לבל תיק לומר עדה"י לתפוקי רקס ושגר לבל מכ"ע לקיל בשב"ם ול"ע ומ"ש לתפוקי רקס ושגר לבל בפ"ב ובפ"ג לתע"ג שהוא מרקס ושגר לבל בפ"ב ובפ"ג שהוא בת"י נ"ע מחלקים הם ומיוקי י"ש ל"י מדתוי"ח בגהמ"ז ויולאת בהרחי לבל לרולילת בספתי כדבתיבת ולכל שם בפקיקי לעבין בפק ילכך קאמר למאי ניע לתפיקי בגים י"ח בכלל:

ולים בקילין בבר כעו בת"י גופה כמו בפיקי בהוס' הכיל בסוף דיבור וזה לזבח גם קשיים הרמב"ן ז"ל על כ"מ בדפ"ח ורקס ושגר:

נאלאנטהא שמואל וויגאדא מוקו בא קאמארנא (נאל"ציען) אלי' נירא"פ-

עמוד מתוך כתב"ע תורני (הומצא ע"י החזן ר' שבואל וויגאדא — תודתנו לו).

זה הרימה הנהלת הישיבה את כסא הרבנות ואת כביד הרב שיצא שמו הטוב כמרביץ תורה שלא על מנת לקבל פרס. והיו מקרים שגדולי תורה נמנעו מלקבל את כסא הרבנות בקהלות יותר גדולות משום שחששו לביטול תורה.

ה

הורי הבנים שבהונגריא חכו בכליון עינים ליום אשר בנם יגיע לבגרות ויהא ראוי לקיים „הוי גולה למקום תורה". וכשהגיע הזמן, לרוב בגיל בר־מצוה, גדלה השמחה בבית ממש כביום טוב. האב והאם עשו ההכנות הדרושות במצב רוח חגיגי, והבן הצעיר נפרד מהוריו וקרוביו שהעניקו לו מתנות וכסף. כמה נהדר היה המראה שבין חג הפסח לר"ח אייר ובין שמחת תורה לר"ח חשוון, שבהם יצאו רכבות מלאות בחורים ונערים לישיבות. בדרך, כמעט בכל תחנה, נוספו בחורים חדשים והיתה השמחה של פגישת חברים ומכירים גדולה ושלמה.

משאת נפשו של בן הישיבה בהונגריא הישנה היתה בעיקרה להיות תלמיד־חכם וירא שמים. לישיבות נדדו לא בני עניים בלבד, או השואפים לקבל סמיכה לרבנות ולהבטחת הכנסתם, כי אם גם בני עשירים ואמידים שאינם זקוקים לרבנות, אלא שנפשם חשקה בתוה"ק. הבנים נשלחו לישיבות, כדי שלא יהיו „עמי־ארצות", כי כל ידיעות העולם נחשבו אצלם כאין וכאפס כלפי דף גמרא, וכל הבריות נתבטלו בעיניהם לעומת רבם.

ו

בהתחלת הזמן היה הרב מטפל באופן אינדיבידואלי בכל תלמיד ותלמיד. החדשים נבחנו על ידו, כדי להתוות על קנקנם ולהעריך את ידיעתם. הצעירים, שלא השתתפו עדיין בשיעורי העיון, היו מקבלים תלמיד ותיק שילמד אתם במשך הזמן את שיעורי הישיבה וידריכם לקראת לימוד עצמי. אלה שכבר הגיעו ללימוד עצמי בגמרא ובתוספות והשתתפו בשיעורי עיון היו מקבלים „חברים" מתאימים לרמת ידיעותיהם. הרב ראה שבני העניים החרוצים יקבלו חברים אמידים כדי שיתפרנסו בכבוד. חמש מדרגות היו בישיבה, ועל הגבוהה מכלן עמדו „הבחורים הגדולים", שכל אחד מהם היה מקבל מאת הרב שלשה או ארבעה תלמידים, בשכר לימוד הגון. הבחורים הללו העתידים להיות רבנים, היו „פני" הישיבה ותפארתה והגדול שבהם בחריפות או בבקיאות היה מכונה בשם „ראש הישיבה".

דאגה מיוחדת גרמה לו להרב כלכלת תלמידיו. כל אחד מסר לו דו"ח מעמלו להמציא לעצמו פרנסה: כמה „ימים" נפלו בחלקו, כמה „תמיכה שבועית" או „תמיכה חדשית" רכש לו מאחרים וכמה הוא מקבל מבית הוריו. בהתאם לצרכו היה קובע הרב לכל בחור תמיכה חדשית מקופת המזונות אשר לישיבה. צרכי התלמידים המרובים וכספי הקופה המעטים היו לעתים קרובות מפרכים עצביו

של הרב, מערפלים את פניו ומקמטים את מצחו. אף על פי כן לא נפלה רוחו והיה מעודד את הבחורים: „ה' ילחם לכם, ואתם תלמדו . . .".

ז

מאתיים בערך היה מספר הישיבות בארצות הנכללות בהונגריא הנרחבה שבין שתי המלחמות. אכן נמנע הדבר לכתוב על סדר היום של כלן או רובן, אך ראוי לבחור למופת באחת מהן, שכיתב הטורים האלה בקר הרבה פעמים במשך שלוש שנים — כשבנו החריף ז"ל הי"ד, למד שם — והיא ישיבת הרמה, טאשנאד, בטרנסילבניא, שהיתה תחת הנהלת רבי מרדכי בריסק, מחבר שו"ת מהר"ם בריסק וחתנו ר' שמואל גרינברג זצ"ל והי"ד. למדו בה כשלש מאות תלמידים.

בשעה שלש לערך קודם עלות השחר סבב הבחור המעורר ופנס בידו ודפק בחלונות של מלוני התלמידים, נותן להם שלשת רבעי שעה להתלבש ולהכין את עצמם ללימוד. אלה שלמדו בבית המדרש של הישיבה נתקבצו שמה לפני שעה ארבע. אז היו סוגרים לעתים את דלתות בית המדרש. בשעה ארבע יצאו המשגיחים להשקיף בעד ההחלונות ולראות אם הבחורים הלומדים בביתם לא התעצלו לקום. לעתים סבב הרב בעצמו על המלונים לפקח על התמדת תלמידיו. כך למדו עד שבע בבוקר. אז הלך הרוב לטבול במקוה כשרה. בשמונה נתקבצו כלם בבית המדרש לתפלת שחרית. התפללו בדביקות, והרב ראש הישיבה היה רגיל להסתובב בין הבחורים להשגיח על תפלתם. אחר התפלה בעודו עטוף בטלית ומוכתר בתפילין לומד הרב הלכה פסוקה בש"ע או"ח כרבע שעה. בערש"ק וביום ראשון היה מלמד הלכות שבת וש"ע יו"ד חלק א' למעלה משעה.

אחרי פת שחרית שבו הבחורים ללימודם. בשעה 11.30 הרצה הרב בשעור עיון, כשעה וחצי או שעתיים, לפני התלמידים החרוצים שבישיבה. שעורים אלה היו העמוקים והמפולפלים ביותר. בשעורים אלה היה הרב מבאר את שיטות הראשונים והאחרונים בסוגיא. אחרי ארוחת הצהרים חזרו שוב ללימודם, עד שעה 5.

בשעה 5 התפללו מנחה בצבור. אז לימד הרב איזו משנות עם ביאור הגמרא שלהן. אחרי כן התחיל הרב „שיעור פשוט", שכל התלמידים השתתפו בו. הרב היה רגיל להתחיל את ה„שיעור פשוט" בפרק מוסר, או בחומש ורש"י מפרשת השבוע, ואח"כ פתח בגמרא וסיים בתוספות, ובמהרש"א. הלימוד בעיון היה ניתן בהסברא נפלאה, שאף התלמידים שלא הגיעו עדיין לידי לימוד עצמי למדו להבין איך לגשת לבעיא בסוגית הש"ס. שיעור זה נמשך כשלש שעות.

אחרי ארוחת הערב, למדו רוב הבחורים עד שעה 10־11 בלילה. אז הלכו לישן. כמה מהבחורים שלמדו לעצמם היו ערים עד שעה 2־3 אחר חצות הלילה, ורק אז הלכו לישן, עד שאורו של בית־המדרש לא כבה משבת לשבת.

בליל ששי היו כמעט כל תלמידי הישיבה ערים כל הלילה.

מיום חמישי אחה"צ עד יום ששי בצהרים היה הרב בוחן את התלמידים מ„שעור־פשוט" זוגות־זוגות. ביום ש"ק אחה"צ ובמוצש"ק היה הרב בוחן בש"ע או"ח הל' שבת ומחומש ורש"י. ביום ראשון אחה"צ בשעה 5, במקום השעור הרגיל, היה בוחן בש"ע יו"ד.

בסדר זה השתמשו, בקצת שינוים, פחות או יותר, כמעט בכל הישיבות הנ"ל.

בישיבות למדו לרוב את המסכתות האלה: ג' בבות, חולין, שבת, עירובין, פסחים, ביצה, שבועות, מכות, נדרים, גיטין, כתובות, קידושין. מסדר קדשים למדו מס' חולין בלבד.

מה„שלחן ערוך" למדו אורח חיים, יורה דעה חלק ראשון, וקצת חושן משפט.

ב„שיעור־פשוט" למדו אחת המסכתות הנ"ל: גמרא ותוספות, מהרש"א, מהר"ם. הבחורים הגדולים למדו גם הרא"ש והר"ן ושאר ראשונים. שני דפים ומחצה לערך למדו לשבוע.

את ה„שיעור־פשוט" למדו בג' ימים הראשונים לשבוע, וביום ד' וביום ה' קודם הצהרים היתה החזרה ו„שיעור עיון" למדו באופן זה, שבכל ארבעה־ששה שבועות סיימו סוגיא.

החזרה הגדולה נמשכה כארבעה שבועות בכל זמן וזמן, ר"ל מחצי חדש אב עד חצי אלול, ומר"ח אדר עד ר"ח ניסן לערך. החזרה בעצמה נמשכה רק כשלשה שבועות, והבחינה הגדולה כשבוע. החומר שעליו עמדו התלמידים לבחינה היה: משלשים עד ארבעים דף גמרא ותוספות עם המפרשים הנ"ל מ„שיעור־פשוט";

משלשים סימנים יורה־דעה לערך, ולפרקים אם הסוגיות היו מענין אחד, כגון: ממקואות, מיין־נסך וכדומה, אז הבחורים הגדולים עמדו לבחינה על כל שלש הסוגיות בבת אחת.

מחצי אלול עד ר״ח חשון, ומר״ח ניסן עד ר״ח אייר, לרגלי טרדותיהם המתרבות של הרבנים, להתכונן אל הדרשות ולפסוק השאלות דריגלא, לא הרצו שיעורים בהישיבות. אז נסעו התלמידים רובם ככולם לבית הוריהם, ושם קבלו איזו עבודה: לעבור לפני התיבה, לעבוד בדריכת הגתות, אפית המצות, וכדומה, כדי להשתכר למלבושים. מספר בחורים מתמידים נשארו גם בין־הזמנים בהישיבה, ואלה זכו להיות סמוכים על שלחן רבם בלילי הסדר או ביו״ט.

בשים אל לב שהמטרה המקורית היתה לחנך ולהקים דור של תלמידי־חכמים בעלי־בתים, הדגש היה על לימוד „על הדף", כלומר לירד לעומקו של הענין עם ביאורים והסברים.

ח

השכל והסברא הישרה שמשו לו להרב מטאשנאד ז״ל כיסוד ועיקר, והפלפול טפל. הוא היה רגיל לומר שהסברא היא מדאורייתא, שהרי הגמרא מקשה לעתים „למה לי קרא סברא היא״? לפרקים השתמש הרב בפלפול לחידוד התלמידים.

כחודש אחרי התחלת הזמן, כשהתלמידים כבר הספיקו להתעמק בסוגיא שלמדו, ואחרי שכל התלמידים סודרו, והלימודים נמשכו כסדרן, פתח הרב את הישיבה בפלפול חריף על הסוגיא. מטרת „פתיחה" זו היתה להתוות לתלמידי הישיבה קו של הדרכה נאמנה. אותו פלפול ב„פתיחה" היה ממולח ומשולב בדברי התעוררות לתלמידים שלא יוציאו זמנם לבטלה, ושיוסיפו אומץ בתורתנו הקדושה. בדמעות בעיניו היה פונה אל בני הישיבה שילכו בדרך ישראל סבא.

ה„פתיחה" היתה מאורע גם בחיי הקהלה, כי לרוב היו רגילים להשתתף בה גם תלמידי־חכמים שבעיר ונכבדי הקהלה.

בישיבה שררה משמעת קפדנית. כל תלמיד ותלמיד, מן היום שהכיר את מקומו בהתחלת הזמן, מחויב היה להופיע לשיעורים ולבחינות וגם לתפילה בצבור. תלמידים שנתעצלו לקום נרשמו ע״י המשגיחים והרשימה נמסרה לרב בשעת התפילה, ומבטו של הרב לעבר המאחרים היה בעיניהם כמדקרות חרב. הרב העביר את תלמידיו תחת שבט בקרתו שלש פעמים ביום: בתפילת שחרית, בשעת השיעור ובשעת מנחה ומעריב.

אולם כשם שהיה מקפיד הרב על דרכי התלמידים וזורק מרה במתרשלים, כך היה דואג דאגה אבהית לכולם ובפרט לתלמיד שחלה. את החולים היה מבקר יום יום ולא שלחם לבית הוריהם אלא במקרה רציני. למצליחים בבחינה על מסכת

היה מחלק פרסים בצורת ספרים עם כתובת: „לתלמיד פלוני על שקידתו בלימודיו ועל שסיים מסכת פלונית" וכדומה.

ט

הקהילות החזיקו את בני הישיבה באהבה ובכבוד. היה מנהג ישן וטוב, שהקהילות התחייבו לספק ארוחה למספר תלמידים. קרה לעתים שהרב שנבחר לאב"ד התנה תנאי כתוב וחתום בחוזה שלו, שהקהלה מתחייבת להחזיק חמשים או מאה בחורים. היו „בחורים לשבת" ו„בחורים ליום". היותר חשובים סמכו על שלחן בע"ב אחד במשך שבועות ואפילו חדשים ואחר כך עברו לבע"ב אחר.

אין לשער את הערך המוסרי והחינוכי הגדול אשר צמח לקהלה גופה מכלכלת הבחורים. האורח הצעיר, שהיה בן תורה וירא שמים, גרם לחיזוק היהדות בבתי־מארחיו. מבלי משים השפיע על התנהגות בעלי הבתים, הם ונשיהם ובניהם ובנותיהם, שיהיו נזהרים בתורה ובמצוות, בדת ובמוסר, במדות ובמעשים. והבחור גופו, שנעשה כעין קשר חי בין הרב והמשפחה, התאמץ להתנהג כשורה, בנימוס ובדרך־ארץ, בנקיון וסדר, כדי שישא חן בעיני הבריות.

אכן היו בחורים אמידים, אשר אכלו במסעדה ואף שלמו בעד סעודת חבריהם העניים. ואחרי המלחמה העולמית הראשונה התפשטו „בתי מזון" מענגא בהישיבות, כדי שהבחורים הביישנים לא יצטרכו לסמוך על שלחן אחרים.

הישיבות קבלו תמיכה ע"י חוג ארצי בשם „תומכי ישיבות". חוץ לזה נוסדו בכמה מקומות מוסדות פרטיים בשמות שונים. כלם תמכו בכספם את הישיבות בכלל ואת בני הישיבה העניים בפרט. מדי שנה בשנה נקבעה שבת מיוחדת לנדרים ונדבות לתכלית זו. היו עוד „חברות", כגון „חברה מזונות" שתפקידה היה למלא את החסר למחית התלמידים העניים, ו„חברה קנין ספרים", שרכשה עבור בית־המדרש של הישיבה ספרי הפוסקים והפלפול הדרושים. הישיבות קבלו תמיכה מקרנות ידועות מאמריקה: מקרן חבקין, ג'וינט, סנטרל רליף, ועוד.

י

היו ישיבות שהנהיגו דרך חדשה של „תורה ועבודה", כלומר: חצי יום למדו תלמוד ופוסקים ובחצי השני — אומנות קלה ונקיה, כגון נגרות, אריגה, חרושת־עץ וכדומה. הקשר בין התלמידים והישיבה לא נפסק גם אחרי עזבם את כתלי בית המדרש ובנו להם בית בישראל. נוסדו חברות בשם „תפארת בחורים" ללימוד חומש עם רש"י, תנ"ך, תלמוד, ש"ע ומוסר בשעות הלילה. חברים של „התאחדות", אגודות שנוסדו מטעם כמה ישיבות, נתקבצו מדי שנה בשנה ביום קבוע בין כותלי הישיבה שלהם לסעודה גדולה בהשתתפות הרב ראש הישיבה והתלמידים שנעשו לרבנים וגם בעלי בתים שהיו דורשים לפני הקהל בדברי הלכה ואגדה. חברי ה„התאחדות" היו נאמנים לישיבה שלהם והיו מתאמצים בכל כחם להבטיח ולחזק את קיומה.

בית מלאכה באחת הישיבות לתורה ולמלאכה בהונגריא.

יא

הישיבות בארצות הנזכרות לא סמכו בהתרת־הוראה שום רווק, רק אחרי חתונתו, אם ראה הרב שהבחור הראוי לסמיכה עשה שידוך הגון, קובע עתים לתורה ומתנהג כת"ח ירא שמים, סמך ידו עליו בהוראה. סיבת האיחור היה בלי ספק החשש שמא יצא הבחור הרווק לתרבות רעה ח"ו.

אופן הסמיכה להוראה היה שהרב המועמד, אחרי שלמד על בוריו חלק א' של יורה־דעה עם הפרמ"ג, הלכות נדה ומקואות, הלכות פסח ומסכתות אחדות, כגון ג' בבות, ביקש תעודה מרבו בישיבה, ולרוב גם מן המרא דאתרא שלו, ועם התעודות הללו ותלמודו בידו התיצב לפני אחד הרבנים הגדולים לבחינה. הרב הראשון היה בוחן את המועמד במשך כמה ימים ואם עמד בבחינה על יורה־דעה ועל כמה דיני ממונות, קבל סמיכה על „יורה יורה, ידין ידין". אחר כך עמד לבחינה לפני שני רבנים גדולים אחרים ואלה נהגו לכתוב בכתב „סמיכה להוראה", שעל הרב הצעיר הזה כבר סמך ידו רב גדול פלוני.

יב

בסלובקיא היתה ישיבה רשמית מוכרת מטעם הממשלה בפרסבורג. בבחינה השנתית היה נוכח ציר המיניסטריון לדתות ומדעים. הרבנים הצעירים שעמדו במבחן זה קבלו תעודה, שהם פטורים מעבודת הצבא בזכות היעשותם רב צבאי.

בהונגריא ניתן יפוי לחלק תעודות כאלה ל„סמינר לרבנים" בבודפסט. בברוגלנד וביוגוסלביא לא ניתנה זכות כזאת אף לישיבה אחת. בטרנסילבניא, וברומניא בכלל, נפטרו הרבנים הצעירים תלמידי הישיבות מעבודת הצבא, או זכו למשרת רב צבאי, אם התיצבו לפני „ועד בחינות הרבנים", שהיה מתכנס פעמים בשנה באולם המיניסטריון לדתות, ועמדו במבחן. מתחילה תבע החוק מהרבנים הצעירים תעודה על סיום חק לימודים בארבע מחלקות של בית ספר תיכוני חילוני, אולם אחרי השתדלות ומאבקים קשים במשך שבע שנים הצליחה הלשכה המרכזית האורתודוכסית לשנות את החוק (ביום כ"ב לדצמבר 1939), שגם תעודת ישיבה רשמית, שבה למד התלמיד ארבע שנים, תכשירו להתיצב לפני „ועד בחינת הרבנים".

בטרנסילבניא היו ישיבות רשמיות כאלה כ"א במספר.

יג

בהונגריא עוד נתקיימו עד 19 במרץ 1944, יום כבוש המדינה ע"י הנאצים ימ"ש, כשלשים ישיבות. התלמידים היו רובם ככולם בני הקהלה והסביבה, כי היהודים בני חוץ לארץ גורשו לפולין. השואה באה לפתע פתאום בזמן שהשחרור היה ממש בבחינת „הנה הוא עומד אחר כותלנו". שונה היה המצב בטרנסילבניא הרומנית, כי מיום 6 בספטמבר 1940 התחילה שלשלת ארוכה של צרות ועינויים נוראים שנמשכו עד שביתת הנשק ב־23 באוגוסט 1944. קהלות נעקרו ממקומותיהן והגברים מגיל שמונה עשרה עד חמשים הובלו לעבודה צבאית. פעולת הישיבות נצטמצמה לערים אחדות [3].

בסלובקיא עוד פעלו ישיבות אחדות עד אביב תש"ב. אז התחיל הגירוש הראשון של הצעירים והצעירות לגרמניא. מן היום ההוא והלאה נתרכזו כשלש מאות תלמידים בנייטרא, לרגלי זכות מיוחדת שניתנה לרבי מיכאל דוב ווייסמנדל שליט"א מאת ממשלת טיסא. „זכות" זו פסקה בי"ט אלול, תש"ד, שאז נשלחו כל יהודי סלובקיא למחנה אושביץ.

יד

סערת הדם והאש שעברה על ישיבת אחב"י בארצות אירופה התיכונה בימים האחרונים לשלטון הנאצים ימ"ש החריבה ביחד עם הקהלות את אהלי־תורה הרבים והישיבות המפורסמות שפרחו והתפתחו מדור לדור. היהודים שניצלו ממחנות ההש־מדה, אודים מוצלים מאש הכבשנות, התחילו לבנות ביתם מחדש על החרבות

3) אראד: תחת הנהלת רבי אהרן צבי בריסק שליט"א, סעבען: תחת הנהלת רבי צבי קינסטליכער וחתנו ר' בצלאל שטרן שליט"א. טורדא: תחת הנהלת רבי יוסף אדלר שליט"א וכותב המאמר הזה. כעת כמעט כולם ממשיכים את עבודת הקודש במדינת ישראל.

והתאמצו בתחבולות שונות להחזיר עטרה ליושנה. כך נוסדו בערים אחדות בהונגריא שמונה ישיבות, בטרנסילבניא שלש, ובסלובקיא שתים [4].

בשנת 1950 הותר ליהודי טרנסילבניא ורומניא לעלות ארצה ישראל. אז עלו משם כמעט כל הרבנים, ראשי הישיבות ותלמידיהם. גם מסלובקיא עלו היהודים החרדים בעוד מועד. יהודים במדה מרובה נשארו רק בהונגריא ובטרנסילבניא. ולא יאומן כי יסופר, שאחורי "מסך הברזל" עוד נמצאות כיום, בשנה זו (1955), שלש ישיבות, שבהן לומדים נערים מגיל י"ג עד ט"ז.

***

בכל המדינות הנ"ל שבאירופה התיכונה נדם, בעו"ה, קול ישראל סבא, שהיה הולך ומתגבר במשך הרבה דורות ובוקע חלוני רקיע, יומם ולילה, בשעות מאוחרות בערב ולפני עלות השחר, קול התורה אשר שמש לנו בכל הזמנים ובכל המקומות כסם חיים המעלה מרפא לכל הפצעים, ואשר חזק ואמץ אותנו עד אחרית הימים. ותהי זאת לנחמה בעינינו בניו־יורק, שנתקיים בנו המאמר "גווילים נשרפים ואותיות פורחות" — שכמה וכמה רבנים וראשי ישיבה זבע"כ יראים ושלמים ניצלו מגיא הצלמות, וממשיכים להרביץ תורה בישיבות חדשות באמריקה ובמדינת ישראל.

4) היוושווילדי ואח"כ פאפא: תחת הנהלת רבי שמעון ישראל פוזן שליט"א, כעת ר"מ דישיבה ומתיבתא "תורה ויראה דסאטמאר" בברוקלין; סומבטהל: תחת הנהלת רבי יוסף גרינולד שליט"א, כעת ממשיך ישיבתו זו תחת שם "קהלת יעקב דפאפא" בברוקלין (בינתיים באנטורפן); סרדהל: תחת הנהלת רבי משה ניישלוס שליט"א, כעת בברוקלין; הודהאז: רבי יצחק ליבוביץ שליט"א, כעת בניו־יורק; ערלוי: רבי יוחנן סופר שליט"א, כעת בירושלים.

ישיבת „חתם סופר" בפרסבורג

— מאת —

הרב יצחק אייזיק הלוי יונגרייז

תקופת „חתם סופר"

פרסבורג לפנים

אחת הישיבות הגדולות והמפורסמות ביותר באירופה, והישיבה הראשית בארץ הונגריה היתה הישיבה אותה יסד הגאון רבי משה סופר בעל ה„חתם סופר" בעיר פרסבורג בשנת תקס"ז. אמנם היתה קיימת בפרסבורג ישיבה גם לפני הזמן הזה — ולדעת אחדים לא פסקה ישיבה מעיר פרסבורג משנת תנ"ה ואילך [1]) — אך רישומים מדוייקים נשתמרו לנו על אודות קיום ישיבה בעיר משנת ת"ץ, היא שנת בואו של הגאון רבי משה חריף לפרסבורג, שהיה מקודם ראש ישיבה בלבוב, ובבואו לפרסבורג המשיך בהרבצת תורה בין תלמידים. רבי משה חריף היה רב וראש ישיבה בפרסבורג כ"ח שנים, ואחרי פטירתו בשנת תקי"ח כיהן הגאון רבי עקיבא איגר (הראשון), בעל „משנת דרבי עקיבא", במשך זמן קצר כרב וכמנהל הישיבה. עם פטירתו נבחר לרב וראש ישיבה רבי יצחק דוקלא, שהיה מגאוני הזמן והיתה לו ישיבה בפרסבורג. אחרי פטירתו בשנת תקכ"ג נתקבל הגאון רבי מאיר ברבי בעל „חידושי מהר"ם ברבי". הוא תפס שם ישיבה, ששמה נתפרסם לתהלה, ורבים מגדולי התורה בדור שלאחריו יצקו מים על ידו בישיבתו, ובתוכם הגאון רבי דוד דייטש בעל „אוהל דוד" והגאון רבי משה פרלס והגאון רבי מרדכי בנט [2]). גם הגאון רבי אלעזר קלור בעל ה„אור חדש" מזכיר ישיבה זו בספרו „חקר הלכה", וכותב עליו „שכל ימיו למד תורה עם תלמידים הגונים בחריפות ובקיאות", ובספרו „חות יאיר" הוא כותב עליו: „הוא הגאון הגדול חריף ועמקן כמוה"ר מאיר ברבי שהיה אב"ד דק"ק

1) ראה „סויזנט יאהר אידיש לעבען אין אונגארן" להרב יקותיאל י. גרינוולד, עמוד 208.

2) בספר„תולדות משפחת רוזנטל" להרב י. י. גרינוולד הובא כי בשנת תקל"ה למד הגאון רבי מרדכי בנט בישיבתו של הגאון רבי מאיר ברבי והיה לו חבר ללימודים בשם אליהו שהיה בן לנגיד מפורסם בשם ר' נפתלי. בן הנגיד הזה תמך והחזיק את חבירו ר' מרדכי בנט באמצעים חומריים, אך אביו של הבחור הנ"ל במכתב לבנו מתרעם עליו: „הרבה מדי הוא להוציא על חברך מרדכי גולדען אחד ויותר לשבוע, אפילו אם הנכם לומדים ביחד". המחבר מוסיף כי „בנו הבין יותר מאביו כי הגולדען אשר הוציא על חברו מדי שבוע נשאר נכס יקר לעם ישראל עד היום".

פרסבורג, אשר לא פסקה ישיבה מעל שולחנו אשר שתו בצמא את דבריו וחבוריו". אחרי פטירתו של הגאון ר' מאיר ברבי בא לפרסבורג כרב וראש ישיבה הגאון רבי משולם טסמניץ, מחבר „אגרא רמא", ובישיבתו שמעו את לקחו תלמידים שנתפרסמו אחר כך כגאוני הזמן, והם: הגאון רבי יעקב מליסא בעל ה„חות דעת", הגאון בעל „קצות החושן", הגאון רבי ליב הורביץ, אב"ד סטאניסלאוו, הגאון רבי ברוך פרנקל מחבר ספר „ברוך טעם", הגאון רבי משה מינץ אב"ד אופן ועוד.

רבי משולם טסמניץ נפטר בשנת תקס"ב, ומאז — עד שנוסדה ישיבת הח"ס בפרסבורג — לא נתקיימה שם ישיבה.

בישיבות שנהלו הגאונים הנ"ל בפרסבורג נתחנכו תלמידים, וביניהם גאונים מפורסמים, כאשר הזכרנו למעלה, אך מספר התלמידים היה מצומצם, כמו שמעיד הגאון רבי אברהם שמואל בנימין סופר בעל ה„כתב סופר" בנאום הפתיחה שנשא ביום שהתחיל ללמוד עם תלמידי הישיבה, יום אחרי מלאת השלשים לפטירת אביו בעל ה„חתם סופר" זי"ע וז"ל: „בכל הדברים האלה וכל החזיון הזה אני אומר עלי כי ידוע לכם קודם בא אאמו"ר רשכבה"ג זצ"ל הכ"מ לכאן, לא היתה פה ישיבה רק מאיזה בחורים"[3].

מיד לאחר בואו של הגאון רבי משה סופר לפרסבורג בשנת תקס"ז יסד שם את ישיבתו הגדולה, ועי"ז התחילה תקופה חדשה באותה ישיבה, ואתה גם בחיי הישיבות בארץ הונגריה בכלל. בזמנו היו בהונגריה גם ישיבות אחרות, בעיר אופן־ישן היה ראש ישיבה הגאון מהר"ם מינץ; בעיר סנטאו היתה ישיבה אשר בראשה עמד הגאון רבי אלעזר רוקח; הגאון רבי צבי הירש הלר נהל ישיבה באונגוואר; הגאון רבי וואלף באסקאוויץ בבאלאש יארמאט; הגאון רבי דוד דייטש בעל „אהל דוד" תפס ישיבה בוואג־אוהל; הגאון רבי קאפל חריף בעל „חידושי יעבץ" על מס' חולין ניהל ישיבה בוורבוי. ובכל זאת התנשאה ישיבתו של הגאון בעל החתם סופר בפרסבורג על כולן במספר תלמידיה והיתה לישיבה הראשית, בעלת השפעה כבירה בארץ הונגריה.

ישיבתו של ה„חתם סופר" מלאה תפקיד בחיי יהדות הונגריה שלא מלאו הישיבות האחרות, יען כי הישיבות המעטות שהיו קיימות חסרות היו השפעה שתקיף את כל יהדות המדינה. הן הצטמצמו והסתגרו בתוך ד' אמות של הלכה בלבד, אותה בלי ספק הקנו לתלמידיהן, אך שיטת חינוך בעלת כח תנופה שתחדיר אל כל שכבות היהדות את התודעה וההכרה לתורה ולתעודה, ותעשה את לימוד התורה לנחלת הכלל כולו — אותה לא הצליחו לטפח.

עם הופעתו של הגאון רבי משה סופר כראש ישיבה בפרסבורג חלה מהפכה בחיים הרוחניים במדינה זאת והיא מסמנת נקודת מפנה בשטח זה.

3) „ליקוטי חבר בן חיים" להגאון רבי פייבל פלויט חלק ה'. [חבר־חוקיה בן רבקה שמו המלא הוא ר' חזקיה פייבל פלויט, ששימש ברבנות בקהלת שוראן בהונגריה. — העורך].

לפני בואו היה נר התורה דולק פה ושם במדינה זאת. רבנים גדולים למדו תורה לתלמידים עד שקיום הישיבות היה למושג שגרתי, וקהלה שקבלה רב הרגישה לחובתה להחזיק גם מספר תלמידים על חשבונה, ובפנקסי הקהלות נתקלים אנו כבר משנת ת"ו ואילך ברשימות המעידות על עובדה זאת. בכל זאת לא היו ישיבות אלו כאמור בעלות רושם מכריע בהשפעתן הישירה והעקיפה, על חיי היהדות ההונגרית, שמען לא חדר לכל פנה נדחת במדינה זאת. פעולותיהן היו מוגבלות בשטח המצאם, וקול התורה לא הגיע דרכן לכל פזורי ישראל ונדחיו בארץ זאת.

כן מתאונן הגאון רבי עקיבא איגר (הראשון), רב ור"מ בפרסבורג, בספרו „משנת דרבי עקיבא" על מצב התורה הירוד פלאים במדינת הונגריה ועל רבים שאינם ראויים ומשמשים ברבנות. זו לשונו בתשובה: „ועד היום מיום בואי אל המדינה הזו ראיתי שמדינה משובשת בגסות מאיתן שגס לבם בהוראה ולא ראו אור מימיהם כי רבים המה עד שכמעט נראה בעיני שכל מי שרואה שיצרו מתגבר עליו הולך למדינה זו ומתעטף שחורים ולובש שחורים ועושה מה שלבו חפץ לשים העקום למישור ואת כל הישרה יעקשו הן הנה אבות נזיקין שאין בהם רוח חיים ודרכם לילך ולהזיק ועל ידיהם בעותה"ר נתחלל כבוד התורה, והתורה חוגרת שק עליהם אי לזאת מיד עלתה ההסכמה בלבי שלא להשיב דבר למקום שאיני מכיר".

כנראה מדבריו אלה, חסר היה כח להישיבות המעטות שקיימות היו בזמנו בארץ הונגריה כדי להפוך את לימוד התורה ואת ידיעתה לנחלת הכלל. הישיבות לא היו מאורגנות כהלכתן כדי שישמשו אמצעי לקרב את החיים התורניים אל ההוי היום יומי של חיי הכלל, ולעורר עי"ז את הצבוריות היהודית התעוררות רוחנית, עם הארציות ובורות כרסמו בתוך השכבות הרחבות של היהדות ואיימו גם על ההישגים שהושגו פה ושם.

על כן אנו מציינים את בואו של הגאון רבי משה סופר לפרסבורג כנקודת מפנה בו מתחילה תקופה חדשה בחייה הרוחניים של יהדות הונגריה. הוא הציב לו למטרת פעולתו ייסוד ישיבה גדולה שעל ידה ילחם באופן יסודי נגד עם הארציות על מנת לבערה כליל מתוך העם, ולגאול את היהדות ההונגרית ממארת הבורות ויחד עם זה לעמוד בפרץ נגד תנועות ההתחדשות שגליהן איימו אז להציף את החיים הרוחניים בארץ הזאת. ביסוד ישיבה גדולה ראה את האמצעי המסוגל ביותר להשגת הנצחון במלחמתו נגד הרפורמה וההתבוללות. מישיבתו זו יצא אור התורה שהקיף את כל המדינה והחדיר לתוך שכבות העם הרחבות את התודעה וההכרה לתורה ולמסורה והיה תריס בפני ההשכלה.

ראשי ההשכלה הברלינית שמו עין לעבר יהדות הונגריה, וראו בה שטח נוח לפעולותיהם ולהתפשטות דעותיהם. בגרמניה עצמה היה מתחילה לא נוח להם, כי ההמונים החרדים היו מלומדי נסיון ומחוסנים נגד תנועות סטות ביהדות עוד

מתקופת השבתאים. וכן היה המצב במדינת ביהם ומעהרין. נושאי דגלה של ההשכלה נתקלו גם שם בקשיים לא מעטים. לעומת זאת קיוו לזכות ביהדות הונגריה „התמימה" כמן ההפקר, יען כי יהדות זאת לא היתה מלומדת נסיונות מן העבר. דרך כוכבו של הח"ס בזמן הנכון, כדי לעצור בעד שטפון ההשכלה והרפורמה, ע"י יסוד ישיבתו הגדולה בפרסבורג על יסודות איתנים. בתוכה נתחנך דור שלם של לוחמים אשר שמשו ערובה לקיום היהדות התורנית־החרדית בארץ הונגריה בצביונה המקורי.

הישיבה עיקר תפקידו בחיים

בבואו לארץ הונגריה הכיר מיד וראה את המשימה ההסטורית אשר ההשגחה העליונה הטילה עליו בתקופה סוערת: לחנך דור חדש בישראל אשר יהיה מחושל ומחוסן נגד פגעי הזמן. את יעודו העקרי ראה כמחנך וכמרביץ תורה. כיליד העיר פרנקפורט אשר בגרמניה, ארץ עריסתה של ההשכלה, הכיר את הסכנה הצפויה לארץ הונגריה מתנועה זאת שהתחילה אז לשלוח את שלוחותיה הראשונות לארץ הזאת.

מוריו ורבותיו של רבינו החתם סופר היו הגאונים רבי נתן אדלר ורבי פנחס הלוי איש הורביץ בעל „ההפלאה" האב"ד בק"ק פרנקפורט. החתם סופר נתגדל משחר ילדותו במחיצתם של שני גאוני הדור אלה, אשר בימיהם כבר ניכרו עקבות „העת החדשה" בפרנקפורט. הוא ראה ונוכח במאבק העקשני והנועז שנהלו רבותיו נגד השואפים לתיקונים בדת ישראל ובמנהגיו. רבו הגאון האב"ד דפרנקפורט לא מצא מנוח מצד המשכילים המתחדשים שהקניטוהו. כן רבו הגאון רבי נתן אדלר סבל מהמתקדמים, והוא ברוב חסידותו כאב את כאב התורה עד שראה כי נגזרה גזירה על התורה שתעזוב את האכסניה שלה בארץ גרמניה ותבקש לה אכסניה חדשה במדינה אחרת.

החתם סופר שנתגדל במחיצתם של רבותיו אלה ראה את כל התלבטויותיהם ואת דרכי מלחמתם והוכשר בעצמו למלא תפקיד זה במקום אשר נועד לו לשמש מנהיג רוחני.

כאשר נתקבל רבו רבי נתן אדלר לרב ואב"ד בוסקוביץ, נתלוה אליו רבי משה סופר, ובשובו משם לעירו, ותלמידו זה שוב ליוהו כדי לשוב פרנקפורטה, ראה רבו כי תלמידו זה נוצר לגדולות, וכי שליחות גדולה נועדה לו לנטוע את עץ החיים של התורה במדינה שעתידה להיות אכסניה של התורה ע"כ גזר עליו כי לא ישוב עוד לעיר מולדתו אלא ישאר בעיר פרוסטיץ (במדינת מעהרין) ויקבע שם ישיבה להרביץ תורה. פקודתו זו של רבו היתה עליו חובה קדושה. תקע שם אהלו וישב שם. תלמידו רבי פייביל פליט מספר על התלבטויותיו של רבו הח"ס ז"ל בנוגע לקביעת מקום מושבו בפרוסטיץ וכינון ישיבה שם. זו לשונו ב„לקוטי חבר בן חיים": „ואחר חג הפסח כאשר פנה הגאון (ר"נ אדלר)

לדרכו, דימה תלמידו כי יקחהו עמו לעיר מולדתו, אבל רבו אמר לו: „אתה לך והתיישב בעיר פרוסטיץ במדינת מעהרין". ואם כי הרע מאד בעיני התלמיד יען עיר פרוסטיץ מלבד שלא היה שם רב בעת ההיא מלאה מכת שבתי צבי אשר שתל שם ליבל פרוסטיץ שר"י, בכל זאת לא מלאו לבו לשאול את פי רבו מדוע גזר עליו כזאת כי אם הלך בתומו לעיר פרוסטיץ ואסף שמה אליו תלמידים אשר היו מוכשרים ללמוד גפ"ת, ומלבד זאת נתקבצו אליו מדי שבת קודש בעלי בתים וערך שיעור אגדה בענין פרשת השבוע לפניהם וכו' ושם משה הלך וגדל. ובינתיים נתקבל הגאון מהו"ר וואלף באסקאוויטץ בן הגאון בעל מחצית השקל לרב בפרוסטיץ ובבואו העירה קבל מכתב מאביו הגאון הנ"ל, בו כתוב לאמר: „הנה שם עמך הבחור מפרנקפורט (הח"ס ז"ל), אל תסור מכל אשר יורך ימין ושמאל,וכן היו אחוה וריעות בין שניהם. ושמעתי מפיו הקדוש אשר מבני ישיבתו של ר' וואלף באסקאוויטץ באו מדי יום ביום אל רבינו ללמוד על שלחנו שיעור".

את ראשית דרכו כראש ישיבה, התחיל הח"ס בפרוסטיץ. כוחותיו הכבירים וכשרונו בשדה החינוך התחילו להתגלות. הוא קנה לו שם כשם הגדולים, ואת היעוד אשר רבו הגאון רבי נתן אדלר הטיל עליו בצוותו להישאר בפרוסטיץ ולהרביץ תורה שם, מילא באמונה. שמו יצא בכל מרחבי המדינה כשהוא עדיין צעיר לימים — כאחד מגדולי המורים, ומיד התאספו ונהרו אליו תלמידים הגונים ומופלגים לשמוע את לקחו. שיטת לימודו ודרך התנהגותו עם תלמידיו משכו כל בחור וטוב מכל הסביבה אליו. במכתבו שערך לרבו הנ"ל[4], הוא מודיעו: „התחלנו לעסוק שבוע שעבר בפרק כלל גדול וסוגיא דמונבז וכו' הסרים למשמעתי מבקשים תפקידם בכל עידן ועידן" וכן הלאה[5]: „וגם לזה אבטל שיעור קבוע רק התניתי מתחילה לכך".

משאת נפשו היתה הרבצת התורה, ומגמתו לחנך תלמידים. אהבתו ודאגתו להם נשקפת מכל מכתביו כבר בתקופה ראשונה זו. עם עזבו את פרוסטיץ בשנת תקנ"ד, כאשר נתקבל לרב בק"ק דרעזניץ, העתיק לשם את ישיבתו. שם סבל מהשלטונות עד שכמה מתלמידיו הוכרחו לעזוב את דרעזניץ ולהיות גולים ממקום תורה זה למקום אחר. אך לכל מקום ליוותה אותם דאגת רבם להם, והתמסרותו עבורם, ובמכתב לידידו הגאון ר' דניאל פרוסטיץ הוא כותב, וז"ל: „היות והזמן גרמא שהכרחו תלמידי אלו לעקור סיבי ומשכי מפני חמת המציק בעוה"ר ונפשם חפצה לשאוב מים ממקור מעיני החכמה בק"ק פרסבורג וכו' ולא נצרכה אלא לזרז למזורז אשר דרכו להטיב לעמוד על ימינם"[6].

הוא הבין להתקשר קשר נפשי הדוק עם נפש תלמידיו אשר העריצוהו ויכבדוהו. וכאשר מורם הגדול הלך ממקום רבנותו זה למקום רבנות אחר לק"ק

4) שו"ת ח"ס חלק ד'.
5) שם תשו' ט'.
6) אגרות סופרים.

מטרסדורף הלכו תלמידיו עמו. ובהגיעו לשם בשנת תקנ"ח התחילה פורחת שם ישיבה. ולמרות הדחק אשר סבל בחומריות עד "שבפנקס בו כתב חידושי תורה הוכרח לכתוב גם דברי רשות כי לא היה לו אפילו לקנות נייר"[7], התאמץ ועשה קיבוץ לתורה ועיקר עבודתו היה גם כאן להעמיד תלמידים למאות. היתה לו ישיבה מובחרת, ובשמונה השנים ששימש במטרסדורף הגדיל לעשות בהרבצת התורה לתלמידים שנהרו אליו גם מחוץ לארצו. במכתב אחד משם הוא כותב: „ובו בפרק בא לכאן אחד מגבירי ק"ק ברודא בשמו רבי ברוך בר"ן להוביל בנו הבחור לביתו".

במטרסדורף הקדיש בתור ראש ישיבה שעות רבות יום יום למען תלמידיו, שלהדרכתם על מבועי התורה התמסר בכל נפשו. גם בלילות לא ידע מנוחה, כמו שמעיד תלמידו הגדול רבי הלל ליכטנשטין בספרו „משכיל אל דל" (חלק ג' דף ע"ט), תלמידו הגאון רבי פייבל פלויט מוסר על ישיבתו במטרסדורף[8]: „במטרסדורף כבר יצאו לו מוניטין בעולם, נמצא בספר חתם סופר וכו' והיתה לו שמה ישיבה מפוארה, משם יצא הגאון בעל אמרי אש והגאון רבי וואלף שארצ'ס והגאון רבי זלמן באנאהרדט ושאר גאונים מפורסמים". אך מקים מושבו מטרסדורף לא היה לגמרי לשביעת רצונו, כי למרות שהישיבה גדלה שם לא היה בידו לפתח אותה כרצונו מפני המצב הכלכלי הירוד של הקהלה עד שמקצת מן התלמידים הוכרחו מחמת דחקותם לנדוד משם לישיבות אחרות, כאשר נראה מתוך מכתב המלצה אשר נתן לאחד מתלמידיו בשנת תקס"ה בעזבו את מטרסדורף. ז"ל המכתב: „בחפזי אני כותב מרוב טרדות ואישון לילה, ע"ז לא אוכל להאריך ולארוג המליצה רק להיות שהבחור תלמידי המופלא מוב"ז נשאו לבו לנסוע שמה ולתור לו מקום לבית אולפנא באשר ימצא מקום נאמן ומלא ספרים כי פה המקום לע"ע דחוק מאד לפני התלמידים עד ירויח ה' לנדחקים, ע"ז אמרתי לומר לפניו איזה פסוקי דרחמי וכו' והוא ירא ה' מרבים לא פנה אל רהבים וכוזבי הזמן כי עם אלוקיו נאמן".

כפי שכבר אמרנו ראה הח"ס ז"ל כבר בראשית דרכו עיקר יעודו כמחנך וכראש ישיבה, ידבר זה משתקף בבהירות מתוך מכתבו, שכתב בשנת תקס"א ממטרסדורף לק"ק דרעזניץ. ביקשוהו שישוב שנית לקהלתם לכהן שם כרב, והבטיחו לו שפע ועושר במכתבם. עוד מעט והשיגו את מבוקשם אך הח"ס העמיד תנאי אחד והוא, שיבטיחו לו להחזיק ישיבה כראוי, ובמכתבו לאקרו"ט בדרעזניץ הוא כותב[9] „כי הלא בוש אבוש להראות כתב ההוא אשר לא נזכר בו כי אם מהפרזת ממון הרבה, ולא שום דבר מהנדבר ביניינו מהחזקת ישיבה".

7) חוט המשולש.
8) ליקוטי חבר חיים חלק ב' בהקדמה.
9) אגרות סופרים וחוט המשולש.

הח"ס לא חזר לדרזניץ, ונשאר במטרסדורף בתקוה שילך משם לכהן בקהלה שם יוכל להגדיל את ישיבתו כאוות נפשו, ומקום נתבצר לו ע"י ההשגחה העליונה להקים את מבצר התורה הגדול ביותר באירופה המרכזית היא פרסבורג המעטירה.

בפרסבורג כשקיבל את עול הרבנות בעיר ואם בישראל זאת, ראה מיד כי שם יוכל לפעול למען הרמת קרן התורה בכל המדינה, ולהפוך את מדינת הונגריא לאכסניא של תורה, מה שלא עלה בידי קודמיו המהר"ם ברבי ורבינו משולם איגרא זצ"ל, מפאת שלא היו יכולים בני העיר הזאת שבאונגריא העילית, שרובם מוצאם מארץ גרמניה, לרדת לסוף דעתם של הגאונים האלו שהיו יוצאי מדינות אחרות, ולא היתה להם שפה משותפת עם בני קהלתם.

„החתם סופר", שמוצאו מארץ גרמניה כמותם, הבין לרוחם וידע למשוך את בני הקהלה הזאת אליו, ולקבל את עזרתם לתפקידו הנעלה, הרחבת אהלי התורה בהונגריה בו נתמזגו שני כחות, כח המעצור והמתינות של רבותיו הגאונים מבני אשכנז שנתחנך אצלם וכח הקנאות וההתלהבות שקבל מרבו הגאון החסיד בעל ההפלאה ז"ל, שתי המדות הללו נתמזגו אצלו לאחת. ישיבת פרסבורג שיסד היתה מיד לאבן שואבת המושכת אליה כל בחור וטוב, ממיטב הנוער אשר נפשו חשקה להתבשם באור התורה של הח"ס ז"ל, מהם היו אח"כ מנהיגי הדור שישבו על מדין בכל ערי המדינה והפיצו תורת רבם בכל מקומות מושבותיהם.

קהילת פרסבורג ידעה והכירה את נפשו ורוחו של גאון ישראל זה, כי עיניו אינן נשואות להרבנות ולהנהגת הקהלה כמטרה לעצמה, אלא כאמצעי לקים את מבצר התורה בה"א הידיעה שאליו בעיקר היו פניו מכוונות זה רבות בשנים וכבר בכתב הרבנות אשר שלחו לו הבטיחוהו כי [10]) „לא זו אף זו קבלנו עלינו להחזיק בקהלתנו וכו' בחורי חמד המחזיקים בתורת ה' להסתפח בצלו צל החכמה ולרוות צמאונם וישתו מי בארו באר מים חיים הם למוצאיהם לא נאמר אלא ללומדיהם ודבר שבחוקה היא היא להספיק להם לחם ומזון כל ימות השבוע".

חזונו שראה בישיבה זו שייסד בפרסבורג, גולת הכותרת של מפעל חייו, נתקיים במלואו. כשהגיע לשם היה כבר שמו הולך לפניו כגדול ראשי הישיבות בזמנו. אישיותו הנפלאה משכה תלמידים ממקומות קרובים ורחוקים לישיבתו בפרסבורג, שהזכירה את המתיבתות שבסורא ונהרדעא לפנים.

בתקופה זו עצמה שהגאון רבי חיים מוואלאזין יסד את הישיבה בוואלאזין, יסד הגאון רבי משה סופר את הישיבה בפרסבורג. ואם היתה ישיבת וואלאזין בחינת נר המזרח לרוסיא פולין וליטא, היתה ישיבת פרסבורג הנר המערבי כישיבה הראשית לאירופה המרכזית והמערבית.

מתחילה היתה הישיבה קטנה, אך בזמן קצר עלה מספר התלמידים למאות, ומעולם לא פחת מספרם ממאתים וחמישים. יש גם שהגיע עד לכמה מאות תלמיד,

10) חוט המשולש.

כמו שמעיד בנו של הח"ס ז"ל בעל הכתב סופר ז"ל בפתיחתו הראשונה לפני תלמידיו: „והוא (הח"ס) התחיל פה לגדל ישיבה עד שבאו כמה מאות ולא פסקה ישיבה גדולה מאיזה מאות".

על מאות תלמידיו אלה האציל מהודו ומרוחו, והדריכם בשיטת חינוך המיוחדת לו בתורה, במוסר ובתפילה. הוא יצק את יסודות ההנהגה שלה, שלפיהם התנהלה הישיבה במשך כל שנות קיומה.

על מטבע זו של הישיבה, שטבע הח"ס לדורות, מעיד בנו בעל הכתב סופר ז"ל בפתיחה שהזכרנו לעיל: „והוא למדנו דרך התנהגות ישיבה, ובאיזה אופן ותכלית ללמוד עם הישיבה וקבע שיעורין כסדרן והרבה אשר איזן ותיקן לנו בעניני תפלה ואיך מתפללין, ואין צריך עתה רק התעוררות תמיד בל ישונה כל שהוא ואין צריך כעת חכמה יתירה וצדקות רבה לנהל ישיבה".

כלל גדול היה בידו של הח"ס שעליו ביסס את כל דרך חינוכו והדרכתו לבני ישיבתו, והוא: „אין לו להקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה בלבד". בנו בעל הכתב סופר אומר בפתיחתו הנ"ל: „אהובי ידידי מה נורא המקום הזה אשר אני עומד עליו עתה אשר עמד עליו קדוש עליון חסידא ופרישא אבינו רבינו הקדוש ולמד עם ישיבתו הרמה מידי יום ביומו שיעורין כסדרן בקדושה ובטהרה ובלב בוער לכבוד שמו הגדול, ומה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלוקים דאין להקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה בלבד ובאיזה מקום ימצא מקום אשר התאחדו בכל יום למאות תלמידים לשמוע הלכה זקוקים דנורא יוצאים מפום ממלל רבבין רועינו אבינו זצ"ל, ובית זה בית אלוקים שהוא ד' אמות של הקב"ה וזה שער השמים כי פה מקום מוקטר ומוגש לשמו של שומע תפלת כל פה אשר פה התפלל רבינו הקדוש בכל יום וכל עצמותיו תאמרנה ה' מי כמוך בכריעה ובהשתחוואה בדמעות שליש ונאספו אליו כל העדרים עדרי צאן מרעיתו, איה מקום ואיה בית הכנסת אשר התפלה בכוונה רצויה כמו כאן, וזה שער השמים אשר נתקבצו כל התפלות ועולות השמימה והבית הזה אשר אנו עומדים בתוכו מקום קדוש ומקודש בקדושה משולשת וגם כל העדה כולם קדושים כולם אהובים כולם ברורים כולם תלמידים וגידולים מאבי רשכבה"ג הכ"מ".

לאור התורה הזאת צריך התלמיד ללכת ולאשה הוא צריך להתחמם וברוחה להתחנך ולהתפתח עד אשר תעוצב דמותו הרוחנית. הוא לא נתן לתלמידיו לשאב מבארות אחרות חוץ מהישיבה, לא הכמה חיצונית ולא השפעה מן החוץ. אדרבה, מתוך כותלי הישיבה צריכה להגיע ההשפעה גם לחוץ על כל הסביבה, והתלמיד צריך להפיץ את הקדושה ותורת רבו על סביבתו. התלמידים היו כולם חסידיו ומעריציו של רבם, כולם היו שומרים את מוצא שפתיו, וכל אומר שיצא מפיו קדושים היו להם ושומרים היו אותם כל ימי חייהם. תלמידיו התימרו בכבודו וספרו בשבחו ולא עשו דבר טרם ישאלו בעצתו, והם הפיצו מעינות תורתו בכל רחבי המדינה שואלים את פיו בכל דבר חוק ומשפט.

אם הישיבות בהונגריא

חשיבות רבה נודעת לישיבת הח"ס לא רק מצד עצמה כי אם כאם שאר הישיבות בארץ הונגריה. הישיבות האחרות בארץ הזאת נתייסדו אחר כך ע"י תלמידיו לפי המתכונת של ישיבתו של הח"ס, ישיבת פרסבורג, ע"כ עלינו ליחד את הדיבור על ההוי ועל סדרי הלימוד ושיטת החינוך האופיניים לישיבת הח"ס בפרסבורג.

נאמר בספר הזהר: „אתפשטותא דמשה בכל דרא ודרא". אימרה זו מציינת גם את השפעת אישיותו של הח"ס ז"ל כמחנך הדור וכראש ישיבה. השפעתו ע"י ישיבתו היתה, לא רק לדורו אלא לדורות רבים. וכל מי שלמד עד שנת השואה האיומה באירופה המרכזית הוויות דאביי ורבא יראה ויבין, שכל הנחלים היו הולכים אל הים הגדול, ישיבתו של בעל הח"ס ז"ל. ממנה היו יונקות כל שאר הישיבות בדרך לימודן וסדרי התנהגותן. ולא רק התלמידים לאלפים שיצאו מישיבתו של הח"ס והיו אחר כך לראשי ישיבות, רבנים, מחברים ומורי הוראה בישראל והפיצו את תירתו. אף מתלמידי ישיבתו שהיו לבעלי בתים אחרי עזבם את ישיבת פרסבורג, ועסקו במסחר ובמשלוח יד איזה שהוא, השרו על כל האוירה היהודית מרוחו של הח"ס ז"ל. כי הח"ס ז"ל יסד בהונגריה את הטיפוס של היהודי החרדי התלמיד־חכם, שיראתו קודמת לחכמתו, תמים ואיתן באמונתו, המחנך את בניו בישיבות טרם שיידאג לתכליתם בחיים ולא יעשה חשבונות רבים. היהודי הזה הוא פרי יצירתו של החינוך החתם סופר־י בישיבתו אשר עליה אומנה היהדות ההונגרית החרדית על רבניה ומוריה.

השווינו את ישיבת פרסבורג עם המתיבתות בסורא ונהרדעה, לא לתפארת המליצה בלבד, אלא למען מצוא ביטוי הולם לישיבת הח"ס ולהשפעתה. כמו שהישיבות הקדומות הללו בבבל האירו לכל הגולה ועיצבו את דמותה, כך בדומה להן היתה הישיבה בפרסבורג. וכמו שהגאונים מנהיגי גולת בבל, עיקר השפעתם על בני דורם היתה ע"י ישיבותיהם, כך גם השפעתו של הח"ס על בני דורו ועל הדורות שלאחריו היתה ע"י ישיבתו. וכן אומר נכד הח"ס הגאון רבי שלמה סופר ז"ל[11]: „מיום שפסקו הישיבות הגדולות בימי הקדמונים לא נמצאה ישיבה גדולה וחשובה כמו ישיבת זקני מאוה"ג ז"ל הן באיכות והן בכמות, תמיד עמדו לפניו כמה מאות תלמידים אשר הרבה ביניהם היו מופלגי תורה חריפים ובקיאים ראויים להורות הוראה בישראל, להם יד ושם בתורה וחכמה ויראת אל כל היום, והוא נטר את כרמו כרם ה' בהשכל ודעת וחכמה נפלאה, והזהיר אותם תמיד שלא להתגאות בת"ת ושלא להשתרר על ה„יבור, והגם שכל תלמיד הוא אהב כבנו, בכל זאת קיים בהם שמאל דוחה וימין מקרבת, ונהרו אליו מכל המדינות לבקש תורה מפיו כי מלאך ה' צבאות הוא וישיבתו היתה נודעת לשם ולתפארת בכל אפסים כי לא נמצא דוגמתה ומציון תצא תורה, משערים המצויינים

11) חות המשולש.

בהלכה ובדבר ה' מעיר ואם בישראל פרסבורג יע"א. הוא החזיר עטרה ליושנה והעמיד תלמידים לאלפים וגדולי מופלגי תורה אשר יראת א' אוצרם במדינתנו אסטרייך אונגרין והרבה ת"ח מופלגים חוצה לה היו תלמידיו או תלמידי תלמידיו וממנו יתד וממנו פנה בכל עת ועונה, אף כל הרבנים הגדולים שלחו בניהם ללמוד בישיבתו ולשמש בקדשי קדשים ולשמוע תורה מפיו".

כפי שכבר הזכרנו, המגמה החינוכית של ישיבות הונגריה וגם סדרי לימודן הוטבעו ממטבע התנהגותו של הח"ס בישיבת פרסבורג. מגמה זאת היתה להרביץ תורה ולהקנות יראת שמים לרבים, ורק להשגת המטרה הואת היו מכוונים כל האמצעים. החתם סופר בעצמו לא רצה להיות רב, ורק כאשר נאלץ לעשות זאת מסיבת פרנסתו קיבל על עצמו עול רבנות. אף אז ראה את עיקר יעודו לא כרב בלבד אלא כראש ישיבה, ויתכן כי אהבתו העזה להגאון בן דורו רבי אפרים זלמן מרגליות, היתה לא רק מפני גדולתו בתורה, אלא גם מפני שר' אפרים זלמן מרגליות לא שימש ברבנות. מכאן גם פתח להבנת גדרו של הח"ס שגדר בעדו "שלא ליתן התרה לתלמיד עד שתהיה קהלה מוכנת לפניו שרוצים בו עד שהדבר תלוי בסמיכת התרה", את דרכו זו הנחיל לתלמידיו. גם הם מנעו את עצמם לתת הורמנא אפילו למצויינים ומעולים שבתלמידים. כאות הצטיינות בלמוד נתנו תואר אחר הנקרא "מורנו", אבל לא סמיכה לרבנות, כי אם במקרים שנחוץ היה הדבר כדי שהתלמיד יתקבל לרבנות המוכנה לפניו.

בזה רצה החת"ס להוכיח כי מגמת ישיבתו אינה לגדל רבנים המשתמשים בתורה כאיצטלא לרבנות. את הישיבה יש לראות כבית היוצר לתלמידי חכמים שלומדים תורה לשמה, וכמקום אשר שם יספוג התלמיד יראת־שמים והתנהגות ומדות טובות למשך כל ימי חייו. אם הצטיין ועלה מעוצם שקידתו בלימוד תורה לשמה וזכה לשם טוב עד שקהלה אחת נתנה עיניה בו אז המליץ החת"ס וצ"ל עליו, וסמך את ידיו על תלמידו, ונתן לו התרה כדי שיורה לבני ישראל את הדרך אשר ילכו בה. את הלימוד בישיבה עם המטרה להיות רב, לא גרס החת"ס. הואיל והמגמה החינוכית בישיבת החת"ס היתה שהתלמיד יגיע לשלימות יהודית תורנית ומוסרית, ולשלימות ביראת השם ובמצות, חשב שהאמצעי שיוביל למטרה זאת הוא ליצור אצל התלמיד השקפת עולם יהודית חרדית כבסיס שעליו יהא אפשר לבנות את עולמו הרוחני של התלמיד. לשם יצירת השקפת עולם חרדית מבוססת על טהרת הקודש ראה החת"ס וצ"ל צורך למניע מתלמידי ישיבתו כל מגע עם התרבות הבלתי חרדית, בין ע"י האות הנדפסת ובין ע"י מגע חברותי. כן הוא מצוה בצוואתו: "אל תטו לבכם לדבר רע להתעולל עלילות ברשע את פועלי און החדשים מקרוב באו נתרחקו מאת ה' ותורתו בעוה"ר, אל תדורו בשכונתם ולא תתחברו עמם כלל ובספרי רמ"ד אל תשלחו יד, אז רגלכם לא תמעד לעולמי עד".

תמונת רבינו הגאון ר' משה סופר זצ"ל (ה"חתם סופר").

שיטת ההתבדלות

דעתו של הח"ס היתה, שלמען יוכל הציבור הדתי התורני לשמור על כחו כגורם צבורי, עליו להתבדל ולהפרד מעל הציבור היהודי שאינו רואה ב"שולחן ערוך" את הסמכות העליונה; שלא להיות מושפע ממנו ולא להתבולל בתוכו. תלמידי ישיבתו היו צריכים להתחנך על תרבות תורנית שהיא על טהרת הקודש וכל מגע עם ספרים חיצונים אסורה היתה להם.

עוד בהיותו במטרסדורף השגיח שתלמידיו ישקדו בהתמדה רק על התורה. תלמידו הגאון רבי הלל ליכטנשטין בספרו משכיל-אל-דל כותב: "ושמעתי ממגידי אמת כשהיה רבינו הגאון ר"מ ואב"ד במטרסדורף היה בא במסתרים באישון לילה ובראש אשמורת והיה מדלג שיר לבא לחצרות הבתים האלו ששם הבחורים כדי להשגיח מן החלונות לידע מה מעשיהם אם בתירת ה' תוחלתם או מים גנובים ולחם סתרים — המה חכמות זרות — להם ינעם".

את שיטתו בחינוך הגדיר החת"ס בדרשתו המפורסמת שדרש בשבת פרשת בשלח שנת תקע"א ארבע שנים אחרי בואו פרסבורגה. אותה הביא תלמידו רבי חזקי' פייבל פליויט אב"ד שוראן בספרו „ליקוטי חבר בן חיים" חלק ב'. מה שהביא את החתם־סופר לשאת את דרשתו זו, היה כפי שכותב תלמידו הנזכר, „כי אחרי הופעת אורו של מרן בפרסבורג בשנת תקס"ז וקבע חבורות חבורות של תורה מדי ערב בפ' השבוע ובמשניות וכל ההמון נקשרה נפשו בו וכו', אבל בשנת תקע"א ארבע שנים אחרי בואו לפ"ב בא אליו לערב נגהי יו"ד שבט, פ' בשלח, אחד „מאנשי הזמן" להודיע כי הסכימו ביניהם לתקן להם בית ספר בו ילמדו שאר חכמות ומדעים וגם דברי תורה יהיו נטפלים שם לשאר חכמות, והשיב לו רבינו, כי זה לא יצלח ולא תקום ולא תהי'; וההוא גברא העיז פניו מול רבינו ואמר לו: „אתה תראה דבר מי יקום". ויהי בבוקר שלח רבינו לכל בתי הכנסיות בפרסבורג להכריז כי היום יהי' ההספד על הרב הנפטר באויסטרליץ במדינת מעהרין, וההמון נלבשו כולם יראת ה' ואהבת התורה מדרשה זאת, עד שנעשה רושם גם בתוך הפריצים". כך סיכל החת"ס, כותב תלמידו, את אשר זממו לעשות נגד טהרת החינוך לפי שיטת החת"ס. בתוך הדרשה ההיא, אחרי שהזכיר את הרשב"א בתשובה הידועה שהחרים שלא לעסוק בשאר חכמות עד שיהיה האדם בן כ"ה שנים, וכן הזכיר את הריב"ש, ורמז גם על דברי הרמ"א ביו"ד סימן רמ"ו סעיף כ' אמר: „כי יש לנו ללמוד מנותן התורה ית"ש אשר הוציא את ישראל ממצרים ערות הארץ עושי כל תועבות ה' והוא עם בזוי כידוע מדרכי המצרים, וישראל היו ביניהם עבדים נבאשים, ובלי ספק שלא ידעו עשות נכוחה שום חכמה ומדע; גם לא תכסיס אומה ולשון ולא שום דרך ארץ כדרך עבדי הברברים הללו; ובכל זאת קרבם הקב"ה מיד לפני הר סיני במעמד הנבחר והראה להם מה למעלה ומה למטה וכילם זכו לנבואה ונפתח לבם כפתחו של אולם, ועדיין נשאר להם רוע סדרן כמובן מכל מנהגם ותלונתיהם במדבר, והחתם סופר שואל: „והלא טוב היה לנהלם לאט לאט, ללמדם דרך ארץ כמתוקנים שבאומות עכ"פ ולהעלותם אחר כך ממדריגה למדריגה עד שיבואו לקבלת התורה על הר סיני"?

„אבל האמת יורה דרכו — ממשיך החתם סופר — כי גלוי לפניו ית"ש כי א"א להבדיל עם בני ישראל מיתר העמים כי אם בהיפרדם מהם ומדרכם לגמרי ולא ללמוד חכמתם במה שהם משתווים עמנו, ואפילו לא המקרא ע"ד הפשוט, שבזה הם שוים עמנו, כי חיש קל מהרה יהפך לב האדם לשוב להמונם אם לא ירחק מהם בתכלית הריחוק, ואלו הנהיג הקב"ה עם ישראל במנהג דרך ארץ תחילה, לא היו זוכים לעולם להגיע לאמיתת התורה והאמונה, כי טרם הגיעו לקצה האחרון כבר היו נזורים אחור, כי כל הלמודים האלו וסדר הלימוד הנ"ל עוידנו קרוב לדעת הגוים ההמה, ואם אולי יבינו ישראל כי אלוהי העמים הבל המה מעשי תעתועים ולא יאמינו כמוהם — מ"מ יפרקו עול לגמרי ולא יאמינו לא לזה ולא לזה". ומסקנתו: „וכן בנינו וזרעינו אם ילמדו בתחילת

גידולם פשט המקראות וחכמת החיצונים שהם חוץ לתורה אזי טרם יגדלו ויגיעו לחלק הדרושים ותורה שבעל־פה שהוא העיקר, וטרם יגיעו לזה כבר בחרו בהפקירא וכפרו בה' ותורתו, כאשר עינינו רואות בדור הזה מכמה מדינות שהפכו הסדר שקבעו ראשונים ונבשלו, ואין א' מאלו הבנים שלא יצאו מהדת בעוה"ר, ואין א' מהם חפץ בתלמוד ש"ס והוראות או"ה. וע"כ עלינו לשבח לה' אלוקינו שלא שם חלקינו כהם להפך הסדר, וקרבנו להר־סיני טרם למדנו דרכי עולם הזה, ואחר זה למדנו גם ארחות עולם הזה, וזה וזה נתקיים בידינו וכו', ומזה יוקח מוסר השכל לבלתי שמוע לחדשים מקרוב באו לרחק עם ה' מתורת אלקים ורוצים להפוך קערה על פיה ללמדינו על דרך ההגיון להכשיל בנינו למען לא ישאר שם ושארית לתלמוד ולגמרא ח"ו, אל תאבו ולא תשמעו".

ובנו הגאון בעל כתב־סופר בפתיחתו לפני תלמידי הישיבה בשנת ת"ר שהזכרנו למעלה, כותב וז"ל: "הן אין מן הצורך לומר ואין אני מטופק כלל כי יעלה על דעת אחד לפרוץ פרצה לעשות מכל האמור אשר לא יעשה, אשר ידוע כי אאמו"ר זצ"ל הזהיר תמיד על כל הנ"ל וגור גזירות וחרמות, מי פתי יסור הנה לעבור על חד מיניהו ולוזו זיז כל־שהוא, אש אוכלה הוא נקום ינקם באיש ההוא אשר ירצה להרוס, והדברים אך למותר וללא צורך כי כולם אהובים וברורים ה' יברכם רק אני מזהיר על העתיד, ב"ה כי נוכל להתפאר כי אנחנו תלמידי משה רבינו ע"ה רבן של ישראל ושתינו מבארו באר מים חיים ויהי לנו לתפארת לעולמי עד".

היה מקרה אחד שמזכיר הגאון רבי יוסף צבי דושינסקי זצ"ל אב"ד ירושלים, במכתבו שנדפס בספר "זכרון־למשה" וז"ל: "והנה מתשובותיו וצוואתו (של החת"ס) נראה כי כל ספרים חיצונים היו לו למורת רוח בידעו עד כמה תפשה המספחת, וכי נפש ובשר תכלה, והרה"ג מהו' יוסף דוב זצ"ל חתנו של הרב הגאון מהו' זלמן שפיצר זצ"ל מוויען, שלמד בישיבת הגאון דוב ביסטריץ זצ"ל במילכדורף בעהמ"ח ספר "בית דוד" על יו"ד, סיפר לפני התלמידים שהיתה לו נטיה לספרים חיצונים אבל היה חרם מרבו החת"ס וגם היה לומד בהתמדה, פעם אחת היתה סיבה שהיה ער יחידי, ונכנס בו יצר כי עתה הגיעה השעה לראות בספרים חיצונים אשר היו טמונים אצלו, הלא אין רואה, וכן עשה, ופתאום נראה לו כאלו אחד עומד כנגדו ורומח בידו, והשליך את הספר הלאה אבל עוד לא נח יצרו, וכי בחור כמוהו ישים לב לחזיונות ודמיונות? ושוב אחז את הספר והתחיל לקרות, אבל פתאום חזר המראה נגד עיניו, איש עם רומח, סמוך ממש, ופחד ואימה נפלה עליו וסגר את הספר והניחו במקומו והוא עדיין ראשו נמלא מבהלה ופחד ולא היה אפשר לו ללמוד וקרא ק"ש ושכב, למחר בשעת לימוד אחר שסיים רבינו את השיעור אמר: "הלא תדעו כי אותיות "חרם" הוא "רמח" — מאן דעבר אהאי נידון בהאי", והתחיל לומר יתגדל, וכל בני הישיבה למאות עמדו כולם משתוממים, והוא ידע על מי הדברים מרמזים".

זה היה המקרה היחידי בישיבתו של החתם־סופר שתלמיד ינסה לעבור על האיסור שהטיל רבו. בדרך כלל היתה נהיגה משמעת חמורה מאד בישיבתו, ומרותו של רבם הטילו תלמידים על עצמם, וקיימו במלא מובן המלה את מאמר המשנה: „מורא רבך כמורא שמים".

נכדו של החתם סופר הגאון רבי שלמה סופר „בחוט־המשולש" דף ל' כותב וז"ל: „לא הראה (החת"ס) ריב האהבה לתלמידיו בפניהם, והיתה יראתם אותו גדולה ופחדו מהדר גאונו, אבל בכל זאת מאד גדלה אהבתם אליו יותר מאהבת איש את אביו כי כמים הפנים אל פנים כן לב אדם לאדם ונפשם קשורה בנפשו, ומזה הסתעף שגם התלמידים אהבו זה את זה אהבה עזה אף גם אחרי שנים הרבה שהתפרדו איש מעל אחיו זה פונה לכאן וזה לכאן, בכ"ז הרגישו בנפשם איזה התקשרות זה לזה כי אב אחד היה להם והדריכם את הדרך אשר ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון, וכמו שלהבת קשורה בגחלת כן היתה אהבתם אליו מתוך אהבת נפש ומתוך יראת הרוממות ויחדיו אגודים וצמודים ונפשם תתענג בדברם ממנו מתהליכותיו ומנהגיו דרכו בקודש, וע"י דביקותם הגדולה ברבם לא נמצא תלמיד המקדיח תבשילו ח"ו, זאך בה' מחסה והטה לבבם זה ליראה אותו כל הימים".

משיטת חינוכו לא הרפה החתם־סופר כל ימי חייו. ידועה היא שיחתו האחרונה של מרן לפני צאת נשמתו הטהורה. הוא הזמין ליד מטתו את אהובו הגאון רבי דניאל פרוסניץ, ואמר: נתברר לי מאמר הגמרא במסכת ברכות, רבי יוחנן בן זכאי בכה בחליו וכששאלוהו תלמידיו על מה הוא בוכה, אמר להם שני דרכים לפני: דרך גן־עדן ודרך הגיהנם. לא יכולתי להבין, אמר החת"ס, איך זה עלה על דעתו של רבי יוחנן שמא יובילוהו בדרך לגיהינום? גם לי עלתה כזאת — המשיך — וגם אני מרגיש בפחד שתקף את רבי יוחנן. שני דרכים למלחמת ה', לנהוג את עדתו במקל נועם בחסד ובהסברת פנים, או ליסרם ולהוכיחם בשבט חובלים. אני בחרתי בדרך השניה בהתבדלות ובשמירה על טהרת המחנה שלנו. רבים לא הבינו לרוחי ואמרו: אפשר להצליח יותר במקל נועם. אני מסביר לעצמי את דמעות רבי יוחנן כך: בימי המהומות והבלהות בחר רבי יוחנן בן זכאי לצאת מירושלים ולהתבדל ביבנה שם הקים את בנינו וישיבתו, ונצרו ככבת עין, כלום לא היה מוטב אלו נשאר בעיר והיה פועל שם בין ההמונים, יתכן כי מחשבה זו העיקה על לבו כל ימי חייו וברגעים האחרונים בכה על כך. שני דרכים ראה לפניו וחשש שמא הדרך בה הלך מובילה לגיהנם, אולי הראשונה היא הנכונה. אבל היום יודעים אנו כולנו — סיים החתם סופר — כי דרכו של רבי יוחנן בן זכאי היתה הנכונה והיחידה. מה היינו היום אלמלא יבנה וחכמיה?

ה„חתם סופר" הקים את „היבנה" שלו בפרסבורג.

מתנגדיו

אלה שדגלו בריפורמה ובהתאמה לרוח הזמן, ראו בשיטת חינוכו של החת"ס ובישיבתו אשר כונן בפרסבורג, את המבצר החזק ביותר של היהדות האורטודוקסית כנגד תנועת ההשכלה בהונגריה. והתלמידים הראשונים שהתחנכו ואומנו על השקפתו של החתם־סופר התחילו לעזוב את כתלי הישיבה ולתפוס עמדות חשובות בחיי הקהלות ובחיים הציבוריים, ותורת משה רבם נר לרגלם והיו סותמים כל פירצה אשר פרצו פריצי עמנו. אז עמדו המשכילים על הכח הכביר שבישיבה זו, וכי מרכז תורני זה יעמוד כחומה בצורה בדרכם, ולכן כיוונו את כל חיציהם נגדה. השתמשו בקיטרוג אצל הרשות האוסטרו־הונגרית וכתבו שטנה על הישיבה, ולא פעם הביאו עד כדי כך שעוד מעט ומרכז תורני זה עלול היה להיסגר ולהתחסל בידי השלטונות. הגאון רבי שמעון סידאן בספר „שבט־שמעון" (פ' כי תשא) כותב: „בפרשבורג נבחר ראש הקהל נגיד גדול מר בריזאך, זה היה מתנגד לרבנו והוא היה לראש קצינים אשר נמשכו אחריו והתחברו עמו להיות לשטנה לגרש הישיבה מפ"ב, והעלילו עליו אצל שרי הקומיטאט (מחוז). ואמר (החתם סופר): „תאלמנה שפתי שקרו" לא עברה שנה אחת שמת הראש הקהל וכל הנמשכים אחריו". ורבי פייבל פלויט בספרו „לקוטי חבר בן חיים" (ח"ב בהקדמה) כותב על המקרה הזה בלשונו: „באותן הימים היה איש אחד בפרסבורג אשר חבריו נשמעו אצל הקומיטאט והלך אצל השרים לאמור: הנה הרב בעירנו מושך יותר ממאתיים נערי בני ישראל בלימוד התלמוד, והתלמידים אחרי יבואו יותר מעשרים שנה יהיו נבערי דעת מכל וכל. וע"י המלשינות הלו באה הפקודה מהקומידאט אשר במשך ארבעה עשר יום לא ימצא אפילו תלמיד אחד בפרסבורג. ורבינו שלח אחרי המלשין ולא אבה לבא בצל קורתו, והלך רבינו אל ביתו ודיבר אליו תחנונים לאמר: אחרי כי הוא חשוב בעיני שרי הקומיטאט ישתדל לבטל גזירה זאת ולא הטה אליו אוזן, וישלח רבינו אחרי הנגיד רבי משה בעטלהיים וזכה משה הנזכר לבטל גזירה זאת, ובשנת תקצ"ה כאשר מת זה משה האיש (בעטלהיים) אמר רבינו בהספדו: „בכו, בני הישיבה, בכו, כי לולא זה משה כבר לא היה תלמיד בפרסבורג. — ובאיש המלשין היתה יד ה' לרעה ויצא בתחלואים רעים מעולמו".

מושל המחוז בפרסבורג, שהלשינו לפניו בראשונה בשנת תקפ"ו, פנה אל החת"ס במכתב שאלה, ובו בקש ממנו להסביר לו את מטרת „הישיבה", ואת תכנית לימודיה ומגמת חינוכה. החתם־סופר ז"ל השיב לו במכתב כתוב גרמנית. אנו מביאים כאן את תרגומו כמו שנדפס לראשונה בספר „אוצר נחמד" לרבי יקותיאל יהודה גרינוואלד:

„לכבוד האדון הגדול מר ברטל סגן להמחז פרסבורג

הנני להשיב על השאלות שנשאלתי מהוד אדוני ביום ב' לחודש מאי דהאי שתא תקפ"ו.

1) שאלה: מה זה תלמוד ותוכנו?

תשובה: התלמוד יבאר ויברר התרי"ג מצות שבתורה, גם יש בו אוצר יקר ממוסר, מצוות, וחקירה, גם ילמד אותנו איך להתנהג בנוגע לה' ולמלך ולכבד כל אנשים, יש בו ג"כ דברים נעימים ותורות בהמשלים ובסיפורים הנמצאים בתלמוד.

2) שאלה: אם יש לנו שאר ספרים שעלינו ללמוד מלבד התלמוד? ומה צריך תלמיד הישיבה לדעת טרם הולך ללמוד תורה?

תשובה: הבחור צריך לדעת חמשה חומשי תורה נביאים וכתובים, ששה סדרי משנה, ועם התלמוד אנו לומדים ספרי הרי"ף הרא"ש רמב"ם ד' טורים ושו"ע, ועוד ראשונים ואחרונים אשר הרבה מהם יבארו ויפרשו את התלמוד, והרבה מהם יסדרו את תמצית הדינים והחלטות התלמוד אחרי השקלא וטריא, ובהרבה נמצא כללים ויסודות להלכות שונות.

3) שאלה: באיזה לשון נכתב המשנה והתלמוד ואם לומדים בישיבה גם דקדוק השפה?

תשובה: המשנה וחלק מהתלמוד נכתב בשפה העברית ורוב התלמוד בשפה הארמית, הדקדוק לשפה העברית לומדים בספר „המכלול" והשרשים, ולשפה הארמית הערוך והמתורגמן.

4) שאלה: כמה שנים צריך התלמיד ללמוד בישיבה עד שישיג התרת הוראה?

תשובה: אין לנו זמן קצוב לזה, כי הכל תלוי בהתמדת התלמיד, שכלו וכח זכרונו, חריפותו ותפיסתו, כמה שאלות תתחדשנה יום יום ועליו לדעת לדמות מילתא למילתא למצוא בחז"ל ובפוסקים מקור ורמז להשאלה, נמצא כי הכל תלוי בחריצות התלמיד.

5־6) שאלה: האם יש מקום מיוחד בארצנו וזמן קבוע לנסות את התלמיד הרוצה להיות רב? ומי המה בארצנו המוסמכים? ומה צריך התלמיד לדעת אז?

תשובה: כשמרגיש התלמיד בעצמו שלמד די צרכו וראוי הוא להורות בישראל בא יבא אלי או לפני רבנים אחרים המפורסמים, בכל עת שירצה, וכשאנו רואים שלמד הרבה ובקי הוא בהלכות ודינים ונודע לירא שמים גם מעוטר במעלות ובמדות טובות ואהוב לה' ולבריות, אז הוא מקבל תעודה כי רב הוא ומותר לו להורות ולדון, בארץ מעהרין עפ"י חק המלכות רק הרב הכולל שבארץ מעהרין נותן תעודה זו.

7) שאלה: האם הנכם סומכים את התלמיד בזמנו בפומבי ובפרסום ועושים איזה חג?

תשובה: לא, לא מצינו בתורה ובחז"ל רמז קל לעשות זאת בפומבי ולפני אנשים או לחוג את יום הסמיכה.

8) מה דורשת התורה מאת הרב לעשות? ומה היא חובתו בקהלתו?

תשובה: חובת הרב להורות המותר והאסור, להשגיח על סדר התפלות, להשגיח שישמרו שבת, הכשר והטריפה, סדור קדושין וגיטין, לעשות שלום בין איש לאשתו ובין אדם לחבירו, לדרוש מזמן לזמן, ללמוד וללמד עם התלמידים, להשגיח שישמרו בני קהלתו את התורה וחז"ל.

9) שאלה: מאין ימצאו לחמם תלמידי הישיבה? ומי הוא הדואג בעד קיומם? ומה היחס והקשר ביניהם לבין בני קהלתו?

תשובה: הרבה תלמידים שאבותיהם עשירים מתפרנסים בכספם, ובני עניים ימצאו לחמם באופן זה: נותנים שעורים בלימוד תנ"ך בבתי עשירי ישראל, מחנכים את הילדים בקריאה וכתיבה, ובעד זה מקבלים לחם חוקם, וכמה תלמידים יאכלו לחמם כמה שבועות בבתי נגידים בכבוד גדול, וכמעט כולם יאכלו יום יום אצל בעלי בתים, לא חלילה שמוכרחים לפרנסם, אין אונס ע"ז, רק המה מגודל אהבתם לתורה דואגים מרצונם הטוב בעד קיום התורה ומכבדים אותם בכל אותות הכבוד, ואפילו אלה שהבטיחו לכלכל איזה תלמידים ומסבה שלא נודעת לנו חוזרים מדבריהם, גם אז נמצאים בעלי בתים אחרים שמוכנים למלא את מקומם ולקבל בזרועות פתוחות את לומדי התורה בביתם, אבל מעולם לא נפלו למשא על בעלי־הבתים.

10) שאלה: מי הוא המקבל את התלמידים בישיבה וגם האם צריכים לעבור בחינה לפני התקבלם? ומה הנה הידיעות שצריכים לדעת אז?

תשובה: הרב מקבל את התלמידים וכאשר ידבר עמהם זמן קט, מיד יוכח הרב מה למד מהלימוד שצוין באות (2), ולפי שהתלמיד אינו משלם בעד לימודיו גם לנו אין עולה לנו התלמיד בהוצאות, כי הלא כאמור נמצאים בעלי־בתים הנותנים בעין יפה לכל מי שרוצה ללמוד. גם מספר התלמידים לא רב הוא, ע"כ לא מצאנו לנחוץ לבדקם בשבע חקירות ובדיקות.

כמדומה לי שהשבתי על כל מה שנשאלתי.

בכל אותות הכבוד

משה סופר אבד"ק פרסבורג

23 מאי 1826.

בתשובתו השביע את רצונו של מושל המחוז לבלי תת אוזן קשבת למכתבי שטנה של המתבוללים.

אך מתנגדי הישיבה כתבו מכתב שטנה שני, וזו לשונו:

להאדון הגדול מושל המחוז פרסבורג

1) מה שהשיב הרב על השאלה הראשונה, אמת, כי התלמוד יבאר ויברר התרי"ג מצוות — אבל הדינים הללו נתקיימו רק בשבת ישראל על אדמתם, ומיום שנחרב הבית וישראל הלך בגולה רוב הדינים והחוקים אינם נוהגים יותר, ומתרי"ג מצות נשארו בידינו כמעט חלק שלישי, ומה שאינו נוהג היום אין מן הצורך ללמוד כי בלא"ה א"א לנו לקיימם, רק חוקרי קדמוניות חוקרים לידע מה עשינו לפני אלפיים שנה, אבל היום נחוץ ללמוד רק מה שכשר ומה טריפה ומה שמותר ומה שאסור וכן דיני שבת ויו"ט וסידור קידושין וגירושין, וכל הדברים הפעוטים הללו אין להם סוף ותכלית? ועליהם צריך התלמיד ליגע כל ימי חייו, ומה שאמר (החת"ס) שיש בתלמוד לימודים ממצות וחקירה אלוקית, לא נמצא בתלמוד דברים הללו מסודר ואין להם שום ערך, גם דברי ימי עולם הנמצא בתלמוד אין להם שום חשיבות ומה יאמר להמעשה שנמצא בתלמוד מחמורו של רבי פנחס בן יאיר שלא רצה לאכול טרם שנתנו מעשר, ועוד הרבה כאלה שכבר יצא חוק מהצנזור שלא לפרסמם.

2) התלמידים אינם לומדים דבר מחובתם בתור אורחים וכן דברים הנחוצים לכל איש לידע מתורת החיים כפי המנהג שהנהיג בישיבתו ובעירו, ועד עשר שנה לומדים רק החומש בהעתקה גרמנית נשחתה, אין להם ידיעה לא בשפתינו שפת גרמנית ואפילו השפה העברית לא ידעו, וכשהוא בן עשר שנים הוא מתחיל ללמוד גמרא, ולומד רק גמרא כל ימי חייו, כי הרב החרים את כל מי שילמד או יקרא ספר מדע (רק הספרים העבריים) וגם ללומדם בגמרא אין סדר ומדרגה, ועפ"י רוב יעסקו בקושיות ופלפולים וכ"פ בענין אחד יבלו ימים ושנים וייגעו לסתור ולבנות לדחוק ולתרץ, אין סדר ואין מדרגה ואין עת קבוע למרגוע.

3) דברי הרב אינם נכונים, והרהיב לכתוב לאדונינו הגדול דברים שאינם אמתיים, כי אפילו המשנה עצמה לא כולה נכתבה בשפה העברית, ובפרט התלמוד רק בלשון ארמית נכתב, וספרי „הערוך" „ומתורגמן" אינם ספרי דקדוק רק ספרי מלים, וספר „המכלול" שמזכיר הרב שלומדים בישיבה, בטוחים אנו כי גם הוא לא למדו מעודו, כי אין לו ידיעה בדקדוק שפת עברית.

4) כבר כתבנו כי אין סדר ללמודם (של הישיבה), והממשלה מעולם לא שמה לבה להתבונן על המצב הפרוע ששורר שם ולתקן תקנות מועילות ולא להרשות לו (להרב) לעשות כטוב בעיניו.

5-6) (אינו נוגע לישיבה ולכן לא ראינו מן הנחוץ להביאם).

7) גם בזה עברו על המדה, הלא מפורש בתורה שחגנו באופן נאה את חג המלואים לכהנים וללויים ומדוע לא יעשו כן גם במקומינו לחוג את יום חג סמיכות התלמיד בפומבי ובטקס נהדר.

8) (גם־כן אין לו קשר להישיבה והשמטנוה)

9) הרב לא השיב על הרבה פרטים שנשאל מהוד כבוד האדון הגדול, על אחדים השיב לא נכון, בוודאי חוב גדול על הקהילה לדאוג בעד תלמידי הישיבה, הלא כאשר נתקבל הרב אצלינו הבטיחה לו הקהילה לדאוג בעד 15 בחורים, גם מדוע יתערבו התלמידים בעסקים שאינם שייכים להם, מדוע יחטפו אוכל מפי מורים ומלמדים אשר בקהלתינו והמה אורחים פה בעירנו, מדוע יבואו גרים וידחו את התושבים? ועוד, וכי ראויים המה להיות מחנכים וכי יודעים הם בעצמם את השפה העברית? הלא המה בעצמם לא נתחנכו!

10) עוד, בחורים מארץ אחרת יבואו הנה והרב יקבלם ולא ידקדק אם יש להם כתבי תעודות, אם באו בהיתר או במחתרת שלא עפ"י חוק הממשלה, גם לא יחקור מה למדו אלה או אם מתנהגים כראוי, ויש לפחוד מאלה הגרים שבאו מחוץ למדינה, שיביאו נזק לישיבה וגם לעירנו.

ואחרי הדברים האלה יוכח אדוננו הגדול שאין בכל דברי הרב ממש רק:

1) לרחק בכל כחו מבלי ליתן להשכלה מעמד בישיבתו ומוכרחים המה ללמוד יומם ולילה רק תלמוד.

2) אופן הלימוד הוא בלי סדר ושיטה ידועה והגבלת זמן.

3) אין שום תכלית בלימוד זה להבחורים שלו ויכלו ימי נעוריהם בעוני, ואחר כן יפלו למשא על אחינו בני ישראל.

4) כל כוונתו בישיבתו להגדיל המחיצה בינם לבין אזרחי העיר לסגרם בגטאות ולעשותם לעולם בפני עצמם.

פרסבורג [מקום החתימות]

כתב שטנה זה, מגלה את פרצופם האמתי של כותביו, ואת הסבה אשר הניעה אותם להלשין על בחורי ישראל הבאים מארץ אחרת ללמוד תורה בישיבת החתם סופר.

החתם־סופר יצא ממלחמתו זאת מנצח. הממשלה ראתה את כוונתם של המשטינים ולא נתנה לעשות לו ולישיבתו דבר. הוא למד ולימד, וישיבתו המשיכה להתנוסס לשם ולתפארת באין מחריד.

סדר הלימוד בישיבת פרסבורג

כפי שאמרנו נועדה ישיבת חתם־סופר לחנך ולגדל תלמידים יודעי תורה וחדורי מוסר וערכי היהדות.

התלמידים לא למדו באופן מיוחד הוראה כדי להגיע לאיצטלא של רבנות אלא למדו הכל, כל מה שליהודי תלמיד־חכם יש צורך בו כדי שיוכל לקיים „והגית בו יומם ולילה". ובסדר לימוד זה היתה הישיבה בפרסבורג בנין אב לשאר הישיבות בהונגריה.

את שעוריו הרצה החת"ס לפני תלמידיו פעמיים ביום, מלבד בערב שבת ובשבת. לפני הצהרים, הציע שעור עיון בגמרא לפי הסדר, או על סוגיא', השיעור היה ניתן כשתי שעות קודם חצות היום (לקוטי חבר בן חיים, חלק ג' בהקדמה).

„אחרי סעודת הבוקר ערך בביתו את שעורו שעמד להרצותו לפני התלמידים, והיה מאריך בעריכה זו עד ב' שעות קודם חצות. אחרי זה בא לבית המדרש, ולימד מספר „חובת הלבבות" מתחלת הספר, ואפילו מהקדמת המתרגם, על כל השערים שבו, לערך שעה בכל יום. ואחר שגמר לימודו זה אמרו התלמידים האבלים קדיש דרבנן. רק הקדיש הזה הניח לאבלים משא"כ בכל שאר השיעורין, הוא בעצמו אמר קדיש, ואחר כך הציע השיעור. כל סברא שאמר מנפשיה, וכל יישוב קושיא וחידוש מיד לאחר האמירה, חזרו התלמידים על דבריו בין כולם, ובמשך החזרה פלפלו התלמידים המופלגים עמו. וכן היה נוהג אפילו בשעת הדרשה בבית הכנסת הן באגדה הן בשמעתתא, כל דבר ודבר חזרו הקהל והתלמידים כמו בלימוד השיעור. לימוד השיעור בחזרף היה בבית־המדרש. בקיץ למד את השיעור בבית־הכנסת אצל ארון הקודש, ואחר לימוד השיעור עלה לביתו. ומספרים שבבואו לביתו החליף כל יום הכתונת מחמת רוב הזיעה שהזיע בלימוד השיעור" (ליקוטי חבר בן חיים, שם).

השיעור השני היה בין מנחה למעריב, בימים א' ב' ג' לימד טור ושו"ע. בין פסח לעצרת היה לומד מסכת שבועות כולה, מר"ח אדר עד ר"ח ניסן מסכת מגילה, ועד ימי הפורים היה דרכו ללמוד רק עד „מאי מברך", והשורות ממאי מברך היה לומד ביום הפורים גופו, וחידש בכל שנה איזה דרוש. בימים ד' וה' לימד פרשת השבוע עם התלמידים, ומה ששייך, למד בעש"ק שחרית, (שם). לימוד פרשת השבוע היה עם פרש"י ורמב"ן וכן הוא אומר בצוואתו: „תנ"ך עם פר"שי ותורה עם פי' הרמב"ן תנהגו ותלמדו את בניכם כי הוא ראש אמונת אומן ובו תחכמו מכלכל ודרדע".

„פעמים רבות האריך בשיעוריו ושוחח גם בעניני תולדות עם ישראל. והיה אומר, שחביב עליו להגיד ולספר דברים אלה, למען ישמעו וירא ווילמדו מהעבר על העתיד לבא לטובה, שלא נהיה נפתים אם העת והזמן ישחקו לנו,

כי כבר היו לנו ימים טובים מאלה בין העמים" (ספר „המור דרור" לתלמידו ר' יעקב הירש ז"ל).

„מחובת התלמידים היתה גם ללמוד ולדעת על בוריה את הסוגיא, אותה הרצה רבם לפניהם, וביום חמישי היה בא לבית־המדרש שעה קודם חצות, כדי לבחון את התלמידים בשיעורי השבוע, וחובה זו חלה גם על הסוגיות שהחתם־סופר התכונן להן בשבת תשובה ובשבת הגדול וכן ליום שמיני עצרת (לקוטי חבר בן חיים שם).

על סדר לימוד קבוע זה שמר החת"ס כל ימיו לבלי לשנותו ולא היה דבר חשוב בכל עניניו ועסקיו האחרים שיבטל אותו אפילו פעם אחת מסדר וממטבע זה שתיקן, כי הוא ראה בקיום הדייקנות בהרצאת שיעוריו, אחד הגורמים החינוכיים עליו צריך התלמיד להתחנך ולהתרגל למען ישתרש בלב תלמידיו ג"כ לקיים את סדר הזמן בלימוד התורה, כחובה קדושה שאין לזוז הימנה. וכך היה השיעור היומיומי ללחם חוקם ולחלק מטבע התנהגותם של תלמידיו, שנחרת עמוק עמוק בהכרתם.

על קיום שיעוריו בקביעות, למרות הטרדות הרבות שהכבידו עליו, אנו קוראים בדרשות החת"ס ח"א, דרוש הספד לפרשת עקב שנת תקצ"א וז"ל: „והנה זה יותר מארבעים שנה תלי"ת שלא נתבטלה ישיבה מעל שולחני אפילו יום אחד". רק כאשר גבר עליו חליו, אז בלבד נאלץ להתבטל משיעוריו, כאשר הוא ממשיך בדבריו שם: „והשתא הכא רבו עוונותי וגבר חוליי ונתבטלתי הרבה מהרבצת תורה והתלמידים עמדו ויחלו כמטר לי ולא יכולתי להשפיעם כרצונם". אחרי שקם מחליו, מיד החזיר סדר לימודו הקבוע כאשר הוא מעיד שוב בעצמו: „ועתה אחר כל זאת בחסדי הי"ת חזרתי לימי עלומי ויכולתי (להשפיע תורה) כרצוני". „כי הנה רעש גדול בעולם מחשש מגיפה וחרב ומלחמה והתלמידים נרדפים ממקומם ולא מצאו מנוח בכל המקומות, והשרים יוצצים לטובה, שנשלח עכ"פ ריבוי התלמידים, כי ישראל כקוצים בעיני העמים וכל הדרכים מסוגרים מיוצא ובא, אנה ילכו עניי צאן הדחופים האלו". הרי שאפילו בזמן של מצור ומצוק וצער של מלחמה לא ביטל החת"ס את ישיבתו אפילו ליום אחד, כי תפקידו כראש ישיבה היה קדוש ונעלה בעיניו מכל.

תלמידו הגאון רבי פישל סופר ז"ל אשר לא זזה ידו מיד רבו, כותב: „כי לא עבר עליו יום שהיה רבו בעיר שלא עלה להסתכל בצורתו, שהיה בדוק אצלו שההסתכלות ברבו זצ"ל מצלת מן החטא" — כהקדמת „רחובות קריה" לדרשות החת"ס וכמו שכותב החת"ס בדברו על מדרגת משה רבינו ע"ה: „ולא עוד, אפילו מי שזכה רק לראות פניו וללמוד מפיו החליף כח, אשר ע"כ לא שלטה רמה ותולעה במתי מדבר על שזכו לשמוע מפי משה רבינו ע"ה".

ובנו, הגאון רבי שמעון סופר, רבה של קרקא, כותב בהקדמתו לספר שו"ת ח"ס חלק יו"ד „פיתוחי חותם" על הרציפות והתדירות אשר נהג החתם סופר

זצ"ל בלימודיו עם התלמידים: „שמעתי מפיו הקדוש, מיום אשר החל ללמוד עם התלמידים לא עבר עליו יום בשנה שלא למד תורה ברבים, חוץ מט"ב גם בליל יוהכ"פ התאספו אליו העדרים ולימד אותם סדר עבודת יוהכ"פ בבית המקדש שיבנה בב"א, אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי כי היה גופו הקדוש מדוכא ביסורים קשים וחליו הוא נשא משנת תקצ"א, וכשהיה גוסס סמוך למיתה קרא לו איזה תלמידים ואמר לפניהם ד"ת למען לא יעבור יום בלי תלמוד תורה ברבים". בשנת תקצ"א הנזכרת, כבר בתחילתה, היה החתם־סופר בסכנה מפאת חליו, דרכו היה לנסוע למקום רחצה רק בסוף הקיץ כמוזכר בהרבה מתשובותיו, כדי שלא לבטל מלימודו עם התלמידים למאות, ובשנה ההיא הוכרח ליסע למרחץ פישטיאן כבר בחצי חודש סיון, כמוזכר בשו"ת חת"ס חאו"ח סי' קכ"ט, וע"ז נאנח בדרושו הנ"ל „שנתבטל בשנה זו הרבה מלימודו הקדוש עם התלמידים".

בימים הקשים של מצור ומגפת (חולירע) בפרסבורג, ראה החתם־סופר את זכות לימוד התורה בישיבה, כמגן ומחסה לעירו וקהילתו, בדרוש ההודאה שנשא בשנת תקצ"ב היא כותב וז"ל: „ואחרי כל זאת נודה לה' אלוקינו על חסד גדול שהפליא ע"י הפלא על התלמידים בני הישיבה ה' עליהם יחיו, שלא פגע בשום אחד מהם שום חולי ומכאוב ולא שום ענין מענין החולי ההוא — מגיפת החולירע — ועל זה לא לבד שבני הישיבה יתנו תודה לאלוקינו אך כל בני הקהלה, כי בזכותם וצדקתם הי' זאת לנו, כאשר אבאר אי"ה והוא, כי ידוע ומפורסם לרבים לב טוב בני קהלתינו בהחזקת ישיבה, זה קרוב לכ"ו שנה אשר זכני ה' לישב פה והם מחזיקים למאות תלמידים. מי יפאר גודל פאר אנשי קהלתינו על זה, ומ"מ לאו כל הזמנים ולאו כל המקומות ולא כל העתים שוים, לפעמים יש ויש אנשים אשר עיניהם צרה ופועלים פיהם כי קשה עליהם עול סבלם ובכל זאת לא פגע ולא נגע בהם שום אדם מעולם, אבל עכ"פ דבר שפתים אך למחסור ויהי' ח"ו למזכרת עון, והנה בזמן המגפה העבר היה עין בריה צרה בחברתה בלא"ה ומכש"כ בבחורים דלים הללו, ואלו ח"ו נחלה אחד מהם אעפ"י שבוודאי היו גומלים עמהם חסד כדרכם, מ"מ יש ויש שהיו פותחים פיהם ומדברים: „מה לנו לסבול עול אחרים אומללים האלו, ישובו איש לביתו" והיו ח"ו דיבורים אלה לעורר דין על הקהלה והקב"ה חפץ בהצדקם, ע"כ יהיב עינא פקיחא לבל ישלוט שום חולי ורפיון באלו, וזהו רמוז בפסוק „כרחם אב על בנים ריחם ה' על יראיו", היינו בחורים לומדי תורה שזכרנו, והטעם „כי הוא ידע יצרנו" שרגילים לפצות פה ולדבר דברים שלא כהוגן „זכור כי עפר אנחנו" ואין מעצור לאיש עפר מן האדמה, ע"כ חס הקב"ה על יראיו ולא פגע בהם החולי כלל ויחלימם ויחיה אותם".

שיטת לימודו

דרכו של החתם־סופר בהרצאת שיעורו היה למשוך את תשומת לבם של התלמידים לדברי הראשונים „כי אופן וסדר לימודו היה על דרך הראשונים, העמיק בסוגיא ברש"י ותוס' ועליהם הראשונים וגם אותם האחרונים הנצרכים לעמק פשטות הלימוד" („מור דרור" לתלמידו רבי יעקב הירש יעבץ הלוי בהקדמה) וגם פלפולו בעת הרצאת השיעור היה „פלפול ישר מכוון להלכה" („דרך־אמונה" להרב ר' שמעון ל"ש). כדי להדריך את תלמידיו ולהראות להם את דרך הלימוד נהג — למרות שכל השעור היה גלוי וידוע לפניו מתוך שערכו בביתו כאמור — ללמוד לפניהם כאלו הוא מתחיל כעת ללמוד בפעם הראשונה, כאשר כותב נכדו הגאון ר"ש אלכסנדר סופר, בהקדמתו לחידושי ח"ס על מסכת חולין: „ונודע מק"ו רבינו החת"ס כשהיה לומד עם תלמידיו במתיבתא רבא, היה לומד הגמרא כמתחיל, והיה מראה באצבע ועינו ולבו על התיבות כאלו לא למד עדיין פרק זה מעולם". כשעלו בלבו רעיונות פתאום כשטף מים כבירים, הפסיק מלימודו וגעה בתפלת אהבה רבה אהבתנו ה' וכו'. נכדו הנ"ל כותב במקום אחר על זקנו שהיה אומר: „כמה בכיות ותפלות שפכתי שיעזרני השי"ת, ועזבתי דרך הראשון (הוא דרך הפלפול), ואחזתי בשני, ומני' לא אזוע". בעת לימודו לפני התלמידים היתה אך ורק טובת תלמידיו והיתרון שישיגו והתועלת שיפיקו משיעוריו לפני עיניו, ולכן דיכא את כל החידושים והרעיונות והפלפולים שעלו במוחו.

בהסכמתו לספר המפתחות לסוגיות הש"ס „כסף נבחר" הוא מעלה על נס דרך הלימוד הישר: „כי מאן דתני הכי לא משתבש כי לא נהג בפלפול הנהוג המבלבל דעות ישרות ומקלקל אורח ונתיב יושר, אדרבה, הספר הזה יהי' מורה דרך ללומדי תורה איך יקבצו על יד אחת לאחת עד שיהיו דברי תורה משוננים בפיהם כל סוגיא שמורה בכל וערוכה". בחידושיו למסכת חולין דף ז' ד"ה ואמרי לי היא כותב וז"ל: „ופה מצאתי מקום להרחיב הדיבור מה שאלצני — הנה השל"ה וכל גדולי ישראל צווחים ככרוביא על החילוקים הנוהגים בבעלי ישיבה ואומרים שהם מבלי עולם, והנה דבר זה נתפשט בתפוצות ישראל מאד מאד וכל רואיו ומביניו יכירו כי לכאורה שוא והבל המה, וחלילה לנו לחשוב כן על צדיקים וטובים קדמונינו שהנחילו לנו שוא ומשאות מדוחים. איך לא סקלום אנשי דורם אז כשהתחילו לקלקל, ואם תאמרו הי' מה שהי', אתה נותן מקום למינים לרדות דלמא גם תפילין וכיוצא בו התחיל בדור מן הדורות ולפנים לא היה, חלילה לחשוב. אבל אומר אני: „החילוקים" מקורם בקודש, וממעין הקודש יצאו, אלא שנתקלקלו באורך הזמן, וטרם כל נחקור על שם זה „חילוק" מה שמו ומה תאמר, אבל הוה יודע דעיקר שמוש התלמידים אצל רבם הוא לדמות מילתא למילתא, וז"ל הרא"ש הובא בב"י בי"ד סי' רמ"ב: „וי"ל דעכשיו נמי אין כל מעשה בא בגמרא אלא שמדמה מילתא למילתא ואיכא למיחש שמדמה מה דלא דמי" עכ"ל שם. „ועל זה נהגו" — ממשיך התחם סופר בחידושיו

שם — „כשאדם מחדש דבר אומרים בלשון אשכנז „גלייך" או „אום גלייך", פי' דומה או אינו דומה, שהדמיון עולה יפה או אינו עולה, והיות הסברות עמוקות ודקות כחוט השערה לחלק בין זה לזה ועי"ז יתרצו כמה קושיות שיודע לחלק ביניהם מה שהיו בעיני התלמידים דומים זה לזה ובא רבי וחקרו שאין זה דומה, ומורה להתלמידים שהסדק שבין זה לזה, וזה הוא „חילוק" שהי' רב מראה לתלמידים החילוק וההפרש בין הסברות שהי' נראה להם במושכל הראשון שהם דומים זה לזה, ומזה ילמדו דרך האמת בהוראה. ואמנם בעוה"ר נתקלקלו הדורות, ואדרבה החליפו הנ"ל בפלפולים חריפים ומשוננים ואינם משגיחים אם דומה או לא, רק שיהי' חריף ומחודד או „לשיטתי" שה„חילוק" רב ביניהם עד שבעלי החריפים האלו הם המורים בחריפותם — והא לך לשון הריב"ש סימן רע"א, אבל אין צריך לידע כל הוויות התוספות וגליוניהם ולמירמי דיקלא ולזקוף להו, וכמה חכמים ראינו בעינינו מפולפלים וחריפים בהויות דמעיילי פילא בקופא דמחטא, ועל כל קוץ וקוץ אומרים תילי תילים קושיות ותירוצים, ולפום חורפא לא סלקא להו שמעתתא אליבא דהילכתא, ואומרים על אסור מותר ועל מותר אסור עכ"ל הריב"ש שם. והנה אמרו חז"ל: לעולם יעשה אדם עצמו כשור לעול וכחמור למשוי בדברי תורה, והענין, כשור לרדיא המשדד עמקים וכריב ותני ומעיין ודולה מים מבארות עמוקות והוא החריפות, ואחר שברר שמועותיו וטחן וברר לסולת נקיה, יהי' כחמור למשא לישא אלומותיו כחמור נושא ספרים ואם זה השור יחרוש וישדד במשוי, אח"כ בעליו יבצור ויזמור וישאהו על גביו כחמור, אך מאד צריך להזהר שבין החרישה ואסיפה, יברור ויזרה ברחת ומזרה, אבל לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו, ה' יודע כי כעין האמור למעלה הבנתי מקיצורי דברים ורמיזות של רבותי הקדושים זצ"ל אלא הם שמו מחסום לפיהם ולא גילו אלא ברמז לצנועי תלמידיהם, ואני עני וכואב מקום הניחו לי להתגדר בו וה' הטוב יכפר בעדי". עד כאן לשונו. הרי בדברים אלה מסכם החת"ס את שיטתו בהרצאת שיעוריו, כאשר היתה בקבלה אתו מאת רבותיו, רבי נתן אדלר ובעל ההפלאה, ודרך זו עשה החתם־סופר ליסוד מוצק לסדר הלימוד בישיבתו שבפרסבורג.

„מאד היה מקפיד שיחזרו הבחורים על למודם, ורמז כן במה שאמרו ז"ל על רבי, מעולם לא פסקה מעל שולחנו לא צנון ולא חזרת, לא בימות החמה ולא בימות הגשמים, רמז בי' שלמד תמיד למסבר, וע"ז מרמז צנון בחריפותו, ולמד גם למגמר, וע"ז מרמז חזרת שחזר על הלימוד פעם אחר פעם כדי לאוקמי גרסא שלא ישכח מה שלמד, וכן עשה הן בימות החמה והן בימות הגשמים, ואי לא הא לא קיימא הא. וכן היה דרכו בקודש בקיץ ובחורף ללמד שיעורין כסדרן וכהלכתן, וחודש ימים בסוף הזמן ציווה לתלמידים לחזור על כל מה שלמדו במשך חצי שנה ההיא, והעמידם אח"כ על הנסיון בכל השיעורין והלכות שלמדו. אמנם, העיקר והראשון הוא למגמר ואח"כ למסבר, ורמז זאת בקרא „ויאכילהו מחלב חטה ומצור דבש אשביעך", כי חטה היא לימוד התורה, כי הכל צריכים למרי חטיא וזה נקרא אכילה, וסברא ופלפול נקרא דבש ר"ת

דעה בינה שכל, וסברה נאכל באחרונה אחר שגמר ומילא כריסו בגמרא, והיינו ויאכלהו עיקר הסעודה מחלב חטה, ואח"כ שכבר למד כל צרכו, מצור דבש אשביעך שנאכל על השובע". („חוט המשולש" לנכדו רבי שלמה סופר). וכן היה דרכו: ממשיך שם ב„חוט-המשולש", ללמוד מסכת על הסדר ולא לדלג ממסכת למסכת ומענין לענין, ועיין מה שכתב בחידושיו למס' שבת על הגמ' דף ק"מ ע"ב, בר בי רב דלא שכיח ריפתא לא ליבצע ביצועי, ופירש"י אוכל השתא מעט פת ולאחר שעה מעט פת מפני שאין לו דרך שביעה אלא יאכל יחד, וזה לה"ק: „תוכחת מוסר לגאוני הזמן בלא לב ולב ידברו ויפתוהו בפיהם אלף שיעורים בכל זמן לא יספיק להם. מה טעם, לפי שאין מעמיקים עצה להגדיל תושיה, ועוד כת אחרת רעה מהם מדלגים כעין פסחים ועורים מקפצים על ההרים מבלים זמן זמנים טובא בלי לימוד מסכת כלל כ"א מעט במסכת זו ומעט בזו והויאיל ולא שכיחא להו ריפתא לא ליבצע ביצוע כ"א לקבוע כסדר מסכת אחת ולהעמיק בה כדי שביעה".

עצם הנהגת למוד „הסוגיות" בישיבות הונגריה מתיחסת להחתם־סופר, אך כפי שהבאנו למעלה אפשר לקבוע כי: רק עד כמה שיש בלימוד הסוגיא משום חשיבות לבירור ההלכה ולהתבונן בהשתלשלותה ממקור הראשון עד סוף ההלכה, יש ליחס לחתם סופר. בעיקר מצדיק הח"ס — כמו שהזכרנו — את הלימוד של מסכת אחת כסדרה, ורק להבנת הענין על בוריו גרס החתם־סופר את הלימוד של הענין עצמו בכל שאר מסכתות הש"ס אשר נזכרת אותה סוגיא שם.

בהרצאת השיעור היה מעורר הח"ס גם את השתתפותם הערה של תלמידיו ונותן להם את האפשרות להתפתח ולקחת חלק במשא ובמתן. כך התעורר בתלמידיו הרצון העז של קנאת סופרים, ועקבו בתשומת לב יתירה ובערנות במשך כל שיעורו. נוהג היה להחשיב כל סברא שנאמרה אפילו מקטן שבתלמידים, ולברכה עד כמה שהיא מתקבלת על הדעת. וכך כותב תלמידו הגאון רבי פייבל פלויט בספרו „לקוטי חבר בן חיים": והעיקר לחבב סברא ישרה אשר יאמר אחד מן התלמידים אפילו זעירא דמן חבריא, ולהכות על קדקוד דעה משובשת אפילו מהגדולים, אמנם בלשון רכה. וראשית דבר תלמיד הבא מחדש לישיבתנו והחל להראות לפנינו שכלו ותבונתו בפלפול וכיוצא, לחבב דבריו וליפותם אם יש בהם ממש, והעיקר אם כמה פעמים נבייש בריתחא דאורייתא אחד מן התלמידים או החברים, לדבר כשוך חמתינו עמהם מילי דבדיחתא, ולהראות להם סבר פנים, ומה גם אם לאחר התבוננות נראין דבריו. וזוכרני אשר פעם אחת געד רבינו הקדוש — החתם סופר — באחד מן התלמידים. ועל משכבו ברעיוניו סליקו אשר הדין עם התלמיד, ולמחרת פייסו בפני כל הישיבה ובקש ממני לסעוד אצלו בש"ק". ובהחשיבו את דברי תלמידיו נטע בהם את הרצון להבין ולחדש מעצמם חידושי תורה ולסגל להם דרך עפ"י דרכו הוא בהבנת שיטות הש"ס והראשונים.

אף לא הסתפק ביחוס חשיבות לדברי תלמידיו בע״פ בלבד, אלא העלה אותם והנציחם בספרי חידושיו ותשובותיו, ובהזכירו הערותיהם לא הסתפק לכתוב אותם בעילום שם כי לרוב חיבתו להם מזכיר תמיד את שמם המלא. כן, למשל, מזכיר החתם סופר בחידושיו למסכת חולין דף ל׳: הקשה תלמידי הותיק הבח׳ הר״ר זעליגמאן דאליטשין שי׳ וכו״. ועל קושיתו זאת מביא תירוץ בשם תלמיד אחר: „ואמר תלמידי הרבני המופלג מוה״ר מנחם פרוסטיץ כ״ץ וכו״, ובחידושי ח״ס למסכת גיטין בסוגיא דפרוסבול הוא מזכיר חידוש אחד מתלמידו ר׳ ברוך בייא ז״ל וסיים: „ושפתותיו דובבות״. — והגאון רבי שמואל ערנפלד בהקדמה לספרו „חתן סופר״ מביא שם בתוך דבריו „כי את יראי ה׳ יכבד כקטן כגדול. הודה על האמת אפילו לקטן שבתלמידים אם היה האמת אתו, ועובדא ידענא אשר סיפר אאמו״ר ז״ל כמה פעמים, שהיה רגיל להכנס עם קדוש זקני (החתם־סופר) בפלפולים גדולים וכו׳, ואאמו״ר ז״ל הי׳ בעל פלפול גדול וחריף עצום ולא הניח לדחות עצמו בקל, פעם אחת גבר הפלפול עד חצות והי׳ פלפול נורא וכו׳ וגם קדוש זקני געיר בו בפלפול ואפילו אב ובנו נעשו אויבים בשער. הנה, אחר חצות לילה, הלך אאמו״ר ז״ל לביתו ועדיין לא נח ושקט בפלפולו, וכן קדוש זקני ז״ל עמד על דעת קדשו, אחרי שעה חדא אחר חצות לילה, שלח — החתם־סופר — בחור אחד במכתב, וכתב לו: נצחני בני נצחני, והודה לו שהאמת אתו, ונתקיים ואת והב בסופה״.

על חתירתו בים התלמוד לקראת דרך האמת כותב תלמידו הגאון רבי דוד דייטש בספרו „גורן דוד״ וז״ל: „בעל החתם סופר ז״ל קודם שהיה מחדש איזה דין היה מדבק נשמתו באור האמת, ומי יעלה בהר ה׳״. הוא היה מצליח בדרכו לכוון תמיד לאמיתה של תורה בין בשמעתתא ובין להלכה למעשה ולא אירע לו טעות. בתשובה הנדפסה בספר „מילי דאבות״ להגאון רבי דוד אב״ד פעזינג ז״ל כותב החתם סופר: גי״ה הגיענו, לולא שכתב בסוף דבריו והזכיר ברכת ר׳ צרידא ששנה לתלמידיו, לא הייתי פורץ גדרי להשיב על ענין אחד פעמיים, וטעמי כי כל ענין שו״ת הוא עלי לעמוס משא ושלא ברצוני לישא ולקבל אחריות דאחרינו, אלא שאיני יוצא ידי חובתי להשיב השואל ריקם, ולזה היה די בהשיבי לשואל, אסור או מותר, פטור או חייב, אך היות רוב השואלים הם תלמידי חכמים, ודברי ש״ע וד״מ ומפרשים גם ראו טרם ששאלו, וכל רצונם לשאיל אולי יוכל הנשאל לחדש דבר שלא כדברי הפוסקים ההמה, או לחלוק עליהם או לומר שיש לסמוך ע״ד פלוני וכדומה, א״כ ע״כ צריך אני להודיעו מאיזו טעם אני פוסק שלא כמו שראה הרב השואל, כדי שאם יבדוק אחרי וימצא טעות שאחזור ואומר דברים שאמרתי לפניכם טעות המה בידי, כי כל אדם עלול לטעות וע״כ מחוייב להודיע טעמו ונימוקו, ועתה בבוא שנית תשובתו להשיג עלי אם אני עומד על עמדי ורואה אני שאין ממש בראיותיו, והרי ראיתי שזה בדק אחרי ולא מצא אלא מ״ש חבילות תשובות שאין בהם ממש ומה לי להשיב לו להצדיקני מה לי ולזאת, ממנ״פ אם יעשה כדברי הרי טוב,

ואם לא יעשה זה, טוב יותר שאין עלי אחריות וידי חובתי יצאתי שהרי השבתי לו ואינני מחוייב יותר. אך אם טעיתי ע"כ לחזור בי וזה לי ארבעים שנה תלי"ת ולא אירע לי אלא ב' פעמים, פעם אחת החזירני הגאון מהר"ז מרגליות וצ"ל במה שרציתי להוציא מתוס' סו"פ במה מדליקין שיש לכתוב בגט מדינתא כמ"ש בקונשטאנט' והחזירני הגאון הנ"ל והודיתי לו, ועתה כי זכיתי ללמוד "לולב הגזול" שבתי ועיינתי וראיתי כי שלא כדין הוריתי ודברי הראשונים אמתיים. ושוב פעם אחת בענין לכתוב על נהר דמתקרי או דמתקריא, הי' לי עם הגאון ר"ש לנדאוי זצ"ל וחזרתי בי, אמנם הגאון מהר"ז מרגליות זצ"ל בספרו "טיב גטין" בשם פרשבורג כתב קיצור תשובתי, והעלה שלא כדין הוריתי אלא הלכה כדברי הראשונים — זולת זה לא ידעתי". עד כאן לשונו הקדוש של החתם־סופר. ועל אופן לימודו של החתם־סופר כותב תלמידו המהר"ם שי"ק: "לערך נ' שנה כתב רבינו תשובותיו ואין שום חילוק בין התשו' שכתב בילדותו, לאלו שכתב בזקנתו, כי תורת אמת היתה בפיהו ורוח ה' דבר בו".

בחתירתו למצוא את הסברא הישרה עצמה ואת דרך האמת מייחס החת"ס חשיבות מסויימת גם להפלפול, ואף כי לפעמים כל הסברות שהעלה המחדש בפלפול נסתרו אח"כ ע"י בירור וליבון הכוונה האמיתית בדברי חז"ל. כך מפרש החתם־סופר את מאמר הגמ' סוף חולין: לישנא דרבי חוצפית המתורגמן ראה וכו'. הקשה החת"ס ז"ל: למה לא הסתכל בעשרה הרוגי מלכות והרוגי ביתר שהיו בימיו? ומפרש, כי ידע שלימוד התורה אעפ"י דכתיב "כי הוא חייך ואורך ימיך", כיון שאיננה אלא עבודה צפונה, גם שכרה צפון, טמיר ונעלם מעין כל; אפילו העוסק בתורה בדמ"ח אבריו בפה ולשון, כל אלו האברים אינם אלא שלוחי המצפון לשם ה' לכוון ההלכה אל אמיתת כוונה הראשונה של נותן התורה ית"ש. ועל־כן לא קשה לו מהרוגי מלכות. אך המתורגמן הוא היפך מהנ"ל, אפילו יש בו דעת ותבונה אינו רשאי להוסיף כל־שהוא על מה שאמר ולחש לו הדרשן וכו'. נמצא שזה אין עבודתו אלא בלשונו, לא במצפונו, ועל כן תמה: לשון שהפיק מרגלית תלחך עפר, כי ראוי על עבודת אבר גשמי לשלם שכר גשמי, ולכל הפחות שלא תלחך עפר. עד"ז פירש את הכתוב "כי אם בתורת ה' חפצו, ובתורתו יהגה יומם ולילה", פי' לא יהיה חפץ העוסקים לחדש חדושים לבנות בית חדש על שם, אני כריתי ושתיתי מים זרים, כי נגיד שמא אבד שמיה, אך "תורת ה' חפצו" להשיג דברים ישנים נאמרים מפיו של הקב"ה למשה בסיני, וזהו חפצו בתורת ה' ולא בשל עצמו. ועי"כ "ובתורתו" של עצמו "יהגה יומם ולילה" כי חושב מחשבות אולי כך היא כוונת המקרא או המשנה או ההלכה, וחוזר וחושב מחשבה אחרת אולי כך, עד שלבסוף משיג האמת מה שהיה חפץ ה' וכו'. כי לפעמים אינו משיג את האמת עד אחר מחשבות רבות ועיונים עמוקים כי מה' עת לכל חפץ, מתי יוציא חידוש זה וימציא סברא זו, וכדכתיב "יצפון לישרים תושיה", שהקב"ה צופן וטומן התושיה עד זמנה, והיינו "פריו יתן בעתו" ומ"מ "ועליהם לא יבול" כל הסברות והסלקא דעתך; וה"הוה אמינא"

שעלה בדעתו מתחלה לא ישובו ריקם לגמרי, כי יש בהם אור ה'. „וכל אשר יעשה יצליח" אם אומר ב' או ג' אופנים הכל אמת, כי כמו האילן שעושה כמה פירות וכולם טובים למאכל ונחמדים למראה, „כל אשר יעשה יצליח". (החתם־סופר בחידושיו למסכת חולין).

השקפתו זו על הפלפול באה לידי ביטוי עוד יותר ברור בדרושו לראש השנה (נדפס בסוף חי' חת"ס על סוגיות הש"ס שנת שבט „מישור" לפ"ק) וז"ל: „בלימודי החכמות ראובן מותיב ושמעון מפרק ודוחה סברתו ולריך יגע בקושיתו, וחזר ראובן ומדחה תירוץ של שמעון ואין כוונתו כאן להדבות קושיה ותירוץ, ואין חפץ בהם אלא לברר האמת ולדחות השקר ולבוא אל תוכן החכמה, סחירה, מלשון סביב שהתרגום סביב, סחור סחור. כל זה בחכמות חיצוניות, לא כאלה חלק תוה"ק, כי הלומד תורה לשמה ויושב ומעיין בה לבא אל אמיתתה, ומותיב ומפרק, אבל הכל לאהבה, לברר עי"ז אמיתת ההלכה, ואף סברות הנדחות באותו פלפול יהיה אור נוצץ בו ויש מהם ללמוד כי ה' עמם, כמו הקושיא שהוקבעה בש"ס וכתירוץ, שיש בהם קדושה וכו' ואלו ואלו דברי אלוקים חיים, ובזה „טוב סחרה". פי' סיבובה בפלפולה אם הוא לשמה „מכל סחורה", כי שם אין הכוונה אלא על האמת, אבל הכא גם על זה הכוונה וכו'. העיון בהלכה לבררה וללבנה ולבקרה הוא מצוה בעצמותה וכו' ואעפ"י שיש בזה גם דרכים שאינם אמתיים ממש בדרך הפלפול, מ"מ אם כוונתו בזה רק לבקר מומי הקרבן לבא אל האמת, הוא בעצמו מצוה".

דרך לימוד זו סיגלו לעצמם תלמידיו. וזו היתה שיטת הלימוד בכל הישיבות בהונגריה, כי תלמידיו שנעשו אח"כ לגדולי המורים וראשי הישיבות אחזו ולא הרפו משיטת לימוד זאת. כך השפיעה משנתו של החתם־סופר ז"ל על היסוד החנוכי התורני בארץ הונגריא יעל עיצוב הדמות הרוחנית שנרקמה והושלמה במשך הדורות הבאים. שיטת לימוד זאת משתקפת גם מתוך רוב הספרים התורניים שחוברו אח"כ בהונגריא ע"י גדולי המחברים, בהם נמצאים עקבות שיטת לימודו ומשנתו של החת"ס, כי מבאר התורה הזאת שאבו כולם את מימיהם.

מופת לתלמידיו

בישיבת הח"ס בפרסבורג נדרשת היתה מהתלמיד התמדה עצומה בלימוד התורה, כי החתם־סופר עצמו שקד מנעוריו בהתמדה עצומה על התורה, כמו שמעיד בנו הגאון רבי שמעון סופר בתולדות הח"ס: „שמעתי מפיו הקדוש, מיום שהגיע לכלל עשר, לא הלך ד' אמות בלי תורה, והיה נזהר מאד להעיר בחצות לילה. בימי עלומיו קם בחצות הלילה ולעת זקנתו הי' ניעור עד חצות הלילה, וי"ד שנים רצופות לא עלה על משכבו בלילות כ"א במקום אשר ישב שם לעבוד עבודתו, וכו'. על כל שיעוריו שלמד עם תלמידיו חזר ארבע פעמים

בכל יום. ובליל ש"ק היה ניעור עד חצות וחזר על כולא תלמודא בששת ימי המעשה. ובכל שנה מר"ח אלול עד אחר יוהכ"פ חזר על כל ששה סדרי משנה, וחזר על כולי תלמודא דש"ס בבלי וירושלמי ספרא ספרי ותוספתא בדרך קצרה בעינו הזך והנמרץ, ובדרך זה נהג עצמו כל ימי היותו אתנו". בהתמדה מעין זו של רבם נהגו גם תלמידיו בישיבתו, כי המה דבקו בכל אורחותיו ורוב התלמידים הביטו אחרי משה רבם בכל תנועותיו, שכולן היו מכוונות לעבודת הבורא או לדבר המביא לעבודתו, ובאשר אמר פ"א: "אם אני לוקח חפץ זה מצד זה לצד אחר, יש לי ג"כ כוונה מיוחדת לזה". והוא הזריח אור לישרים בלבותם וכל אחר לפום דרגא דיליה קלט ריח טוב וראה דרך ישרה שידבק בה הוא וביתו אחריו.

את החשק להדבק בדרכיו עורר החת"ס אצל תלמידיו ע"י יחסו הלבבי וגילוי דאגה אבהית לכל אחד ואחד מתלמידיו. יחס זה גילה הח"ס לכל תלמיד מיד ביום הגיעו להסתופף בצל תורתו, והוא בהבנתו הגדולה לנפש התלמיד מצא את הדרך ללבו ולרכוש את אהבתו אליו ואת תלותו בו. תלמידו הגאון רבי פייבל פליוט (בליקוטי חבר בן חיים) כותב: "וזוכרני עובדא דהוה בדידי אשר באתי לחסות בצל הנשר הגדול רבינו הקדוש זצ"ל, רך הייתי וצעיר, לא ידעתי בין טוב לרע, בבואי. ימינו פרש לחבקני ולומר לי שלום בואך. אמנם אחרי דבר עמי אחת ושתים החל ליראני ולהרך לבבי, לאמור: הן אתה היום ילד קטן ורך, היעלה על דעתך לסבול בזה לחץ זה הדחק אשר יסובב בני הישיבה בזה? וזה לשתי סבות למען לא יפנה לקחת משען לחם וארוחה טרם יערוך שולחנה של תורה, ותהא תחילת מגמתו להטות שכמו לסבול מרירות ועוני".

הוא דאג לתלמידיו לבל יחסר להם מאומה, והרבה מתלמידי ישיבתו היו מאוכלי שולחנו, כן כותב גם תלמידו הגאון המהר"ם שי"ק תשו' רס"ד: "וכשלמדתי בישיבת מרן הגאון זכיתי להיות מאוכלי שלחנו בשבתות וימים טובים".

אהבתם העזה של תלמידיו אל רבם היתה עד כדי כך שאם לפעמים לא היה החת"ס מנסה בבחינה את מישהו מבין התלמידים, אז היו מצטערים ע"ז וכ"כ הגאון בעל ליקוטי "חבר בן חיים": "והנה אף כי לא עזבתי נסיון (בחינה) אצל מרן הגאון זי"ע אפילו פעם אחת, מ"מ לא שאל אותי דבר ונצטערתי הרבה על זה, ושנסתי מתני לבא לפניו בתחילת קיץ תקצ"ה לבקש מגאון עוזו שישמע ממני איזה דבר חידוש בסוגיא דשיל"מ, למען אשר ידע כי משתדל אני בלימוד תוה"ק. ואמר לי, בני הלא אנכי ידעתיך היטב, ואם תצטרך לאיזה טוב ממני בקש, ובדברי קדשו אלה היו לי נחומים למדי".

הוא היה אב ופטרון לתלמידיו וראג להם ולמחסורם, ואם קרה מקרה ותלמיד מהישיבה חלה, אז נשא אותו בראש דאגותיו, והתעניין כל פעם בשלומו ועשה הכל כדי שיקבל את הטיפול הדרוש לבל יהיה עזוב לנפשו. נכדו הגאון

בעל „חתן סופר" בהקדמה לספרו מביא עובדא אחת: „אמרו לי שכל מי שהיה מלא דאגה ונכנס אצלו, כשיצא היה שמח וטוב לב וכו', וסיפר לי אחד מתלמידיו שפעם אחת נחלה והיה אז בן ט"ז שנה מקטני קטני תלמידיו, ושם (החת"ס זצ"ל) עינא פקיחא עליו בימי חליו בכל אשר היה צריך לו עד שנרפא מחליו, וזה היה בחודש תמוז, והיתה חליו כבדה והיה צריך לשמור עצמו שלא יחזור לחליו ובמוצאי תשעה באב בשעת קידוש לבנה, ברב עם בין תלמידיו למאות, כרוז קרא בחיל: „איה הבחור הקטן שהיה חולה בחודש העבר?" וקראו בשמו. ותמהו כולם, מה היתה הקריאה? אולי הלשינו עליו, עד ששמעו כולם שקריאה של חיבה יתירה נודעת להבחור הקטן מרבו הקדוש. הוא הזהירו שלא לאכול במוצאי ת"ב מאכלי חלב מחמת חולשתו, והיה לתימה בעיני כל. אדם הגדול בענקים אשר בכל יום תלי תלים הלכות ודינים עברו ראשו וגם ענייני מדינות ועסקי ופרטי בני אדם עד אין שיעור כולם הניחו על ראש צדיק הדור, וגם אל בחור קטן מקטני חילו הביט, ועל דבר כזה, והוא להפליא".

על כל אחד מהתלמידים היה להתחבר עם חבר המתאים לו במדה כזו שיפיקו תועלת ויתאימו זה לזה, והשפעת גומלין רוחנית יפיקו איש מרעהו, כי זה ידריך את זה בלימוד. ולעומת זה יפיק גם החבר, שבקיאותו ולמדנותו בתורה עולות על אלו של חברו. טוב, שיקנה לו את ההרגל להתמחות בלימוד ובהסברה לאחרים. ידע החתם־סופר ז"ל שהטובים שבתלמידיו עתידים להיות תופשי ישיבות, וכי כל מי שיודע תורה והשיג בה ידיעה, חובה מוטלת עליו ללמדה לאחרים. על יסוד זה הוא אומר בצוואתו: „בתחזקו ואמצו בשקידה ועיון רב בתורת ה' ועשו קיבוץ וריבוץ ופעלים לתורה ברבים, ואם מעט לפניכם, מאותו המעט אשר חוננכם ה' למדו ברבים בכל מאמצי כח". על השגחתו שכל אחד מבין תלמידיו יתחבר עם חבר ללמוד מוסר לנו תלמידו (בליקוטי חבר בן חיים חלק א', בהקדמה): „בתחילת הקיץ תקצ"ו בא אלי בחור אחד ממדינת בעהמען רך בשנים וחריף בשכל, כי אחזור עמו השיעורים, ואמרתי לו: מי אנכי להיות בתוך הבחורים הלומדים עם התלמידים, ויהי בעת צאתנו מתפילת ערבית קרא אותי רבינו הגאון זצוקל"ל לאמור: מדוע לא תקח לך תלמיד זה ואמרתי: אחרי דברי קדשו לא אשנה, ולמדתי עמו חודש ימים. אבל הלחץ סבבני עד אשר לא היה לאל ידי לטעום מאומה מצהרים עד צהרים ובסוף החודש בא בחור אחד עשיר ממדינת בעהמען בבית הקצין ה' איציק ברייל, ושלח זה הקצין אחרי לאמור כי אלמוד עם הבחור הנ"ל, ועל תשובתי כי לקחתי לי כבר תלמיד אחר, השיב כי אומר בשמו לרבינו, ומה שיצוה רבינו אעשה. והלכתי יחד עם הבחור הנ"ל לרבינו, ושאל את מי ילמוד זה הנער, והשבתי הדברים בשם הקצין, וגם ספרתי את תשובתי להקצין והשיב רבינו, תלמידך יוכל ללמוד אצל אחר, וזה צריך לך דוקא וכן עשיתי".

אהבת רבם לתלמידיו היתה מקיפה כל השטחים, גם בענין זיווגם. היה משתדל שתלמידיו ישיגו זיווג הגון שיאפשר להם לשקוד על התורה גם אחרי

נשואיהם. גם על זאת מספר לנו תלמידו הנ"ל שם: „בשנת תקצ"ח קרא אותי מורי הגאון הח"ס זצוק"ל לאמור אם אסכים ללכת לירושלים עיר הקודש לקחת שמה בת הגאון מו"ה ישראל בעהמ"ח ספר „תקלין חדתין" אשר ביקש ממורי זי"ע לשלוח לו תלמיד אחד מישיבתו אשר יקוה שימלא את מקומו, ונעניתי לו ראשי בנפש חפיצה, אך בינתיים נשתדך הגאון הנ"ל ממקום אחר. בשנת תקצ"ט שוב קרא אותי מורי זי"ע לשאת בת ת"ח וצדיק במדינת בעהמען, ואמרתי כי מתיירא אנכי, אחרי כי הת"ח כתב שיספקני עד אשר ימצא מקום הוראה לפני, ולא די שלא אלמוד תורה לשמה, כ"א אחרי כי חק במדינת בעהמען מי שלא הלך לבתי ספר של חכמי או"ה לא יקרא בשם רב, אולי יפתה היצר גם אותי לעשות כן, והסכים מורי ז"ל לדברי זה". ראוי לציון מכתב אחד מהח"ס ז"ל שכתב לגאון אחד אשר בחר לחתנו את אחד מתלמידי ישיבתו: „...והנה ישמח רמכ"ת בחלקו כי נפל בגורלו מופלג בתורה ויראה חכם מחוכם מלא ברכת ה' בפלפול ובסברה ישרה, למד הרבה ושמש חכמים לאורך ימים ושנות חיים ושלום יהיה בגבולו כלו אומר כבוד, ואקוה כי בצדקתו ותומת ישרו דפר"מ ישים עינא פקיחא לזון ולפרנס הזוג לפי הראוי שלא יוטרד על המחי' ועל הכלכלה, שיהי' לבו פנוי ושכלו צח ומצוחצח על התורה ועבודה, אז יראו עיניו וישמח לבו כי יעלה לעילא מכל ברכתא ויעמוד לנס עם ה' כי יגדל בתורה ויאדיר בע"ה".

ולעומת אהבתו אליהם, אהבו תלמידיו את רבם אהבה ללא מצרים משך כל ימיהם. תלמידו הגאון רבי פייבל פלויט ז"ל שוב כותב: „בשנת ת"ר אחר פטירת מורי ז"ל מרוב האהבה אשר אהבתיו ומרוב הפגת שנתי נהייתי ונחליתי כמעט משך שנה תמימה ונלאו הרופאים לבקש לי רפואה עד שנתן ה' בדעתי ללכת למרחץ בעוינג ושם הי' ה' בעזרי ועמדתי על בוריי" (ליקוטי חבר בן חיים ח"א). ידוע כי תלמידו של החתם־סופר ז"ל, הגאון רבי מאיר ר"ש ז"ל בעהמח"ס שו"ת „אמרי אש", התפלל שלושים שנה רצופות בפישוט ידים ורגלים על אריכות ימים של רבו הח"ס ז"ל. ופעם כשבא הגאון הנ"ל לפרסבורג ובא לבקר את בית רבו. רבו ישן או שינת צהרים. בבואו, הרגישו בני הבית מיד איזה שינוי בתכונת רוחו של הגאון מהר"ם א"ש, שאלו אותו מה זה פניו לא כבפעם אחרת? השיב הגאון ז"ל בתומתו: „עד כה תיאר אותי רבינו בתשובותיו אלי בכינוי „תלמידי", וזה ימים שחסר בתשובות רבינו אלי תואר זה, בגלל כן באתי לשאול ולדרוש סבת הדבר".

גילויי ההתקשרות אשר נתקשרו הרב ותלמידיו בישיבת פרסבורג נשארו קיימים לעולם. תלמידיו הרבים אשר מהם היו מנהיגי קהלות ורבנים — השפעתו עליהם היתה רבה מאד והוא הדריך אותם בכל דרכיהם כך, שהחת"ס חלש על כל החיים הקהלתיים הרוחניים בארץ הונגריה. הוא השגיח כי את הלקח שלמדו אצלו תלמידיו, ואת המדות ודרכי המוסר אשר לימד אותם, יגשימו גם אחרי עזבם את ישיבתו. דאגתו זו באה לידי ביטוי באופן מושלם

מתוך שני מכתביו אשר ערך לשנים מגדולי תלמידיו בקהילת סערדאהעל, אשר רצו לדחות את רגלי הגאון רבי יהודה אסאד זצ"ל מדיין בקהלה הנ"ל, וזה לשון המכתב: „נבהלתי על המראה הזאת, כי תיל"ת בכל מקום מדרך כף רגלי תלמידי מפורסם הדבר ורגיל בפי כל שמעולם לא נשמעו קנאה ותחרות, ואם אינם תלמידי אדם גדול בעו"ה אבל תלי"ת למדו מוסר ולהיות נעלבים ואינם עולבים, ואיך כמעט קט נהפכו אלו הבנים החביבים לסורי גפן נכריה, ואולי משגה הוא מצד אחר ואנחנו לא נדע ועכ"פ הריני מיחד כתבי ואמלא פי תוכחות להם עד ישלימו ויסכימו גם הם להושיב את הרב מו"ה יודא אסאד בראש, כי עכ"פ אין חולק כי ראוי הוא להיות דיין ומורה... גלל כן אם הוא מרוצה לבני הקהלה אין רשות לשום אחר מתלמידי שמה, להרהר ולערער כלל וכלל". במכתב שני באותו ענין לתלמידיו הוא כותב: „ה' יודע כי שובע שמחות שבעתי בהיותי שמה וראיתיך מוצא חן ושכל טוב בעיני כל מכירך ומצאתי לבבך נאמן בירא ה' והיא קודמת לחכמתך כי רב, וכי נבונות בינה דעה והשכל וידעתי כי בהתמדך כך תעלה מעלה ואילן רב תתעבד ופרי ישוה לך ישגא סגי מאד, והעולה על כולנה אהבה אחוה ושלום וריעות. אך עתה כפלו צערי הרבה והרבה יותר בשמעי כי מעלתך והתלמיד הותיק וכו' מתקנאים בנשיאותו של הרב מהו' יודא אסאד נ"י וחלילה לכם וכו' ומבלעדי כל זה, וכי זו הדרך להתקנאות בנשיאות והתמנות? זה דרכו של קרח שנתקנא בנשיאותו של אליצפן. והנה עתה בני חביבי ידעתיך איש חכם בעל מוסר ואוהב שלום וסבלן למה תהיה ח"ו כאיש מדון והוא חילול השם גדול, ולא עוד אלא תולים הדבר בי ואומרים שתלמידי ממעטים כבוד כל בעלי תורה וחושבים כי להם לבדם ניתנה הארץ, וכי ממני למדתם כן, לומר: קבלוני ואני אמלוך ופלוני איננו כדאי? תמהתי מאד, אן חכמתך וסכלנותך וכו'? תלמידי אתם, וממי מערה שלי שתיתם, אינני נותן לכם רשות השתא הכא להתמנות בדיינות בק"ק סערדאהעל כ"א הרבני מו"ה יודא אסאד נ"י יתמנה וכו'".

הקנאת המדות וערכי המוסר בישיבת פרסבורג היתה מיוסדת חוץ מעל אגדות חז"ל והמדרשים — על לימוד ספר „חובת הלבבות". כל תהלוכותיו והתנהגותו ויחסו בינו לבין סביבתו היה מושתת על עקרי הספר הזה, עד שהגאון רבי מרדכי בנט זצ"ל קרא אותו „ספר חובת הלבבות החי". ועל מבועי ספר חובת הלבבות הדריך גם את תלמידיו. את שיעוריו היומיים בתלמוד הקדים בשיעור מתוך סופר זה כמו שהזכרנו בראש דבריגו. ורבים מתלמידיו הגו בו וידעוהו כולו בעל פה. אף גדולי תלמידיו כשנהיו לראשי ישיבות המשיכו ללמוד לפני תלמידיהם שיעור יומי מתוך „חובת־הלבבות", שנעשה לספר שימושי ללימוד המוסר בכל הישיבות בהונגריה. תלמידו (בליקוטי חבר בן חיים) כותב: „אמנם בענין לימוד המוסר לא יישר בעיניו (של החת"ס ז"ל) ללמוד שום מוסר עם התלמידים כ"א ספר חובת הלבבות הוא הדבר אשר בו ידע אנוש לפלס מעגל רגליו להיות מוצא חן ושכל טוב בעיני אלוקים ואדם, ואם גם שאר ספרי

מוסר ילהיבו לבות בני אדם, בכל זאת לא ידע עדן לשקול ולהבין ולברר מדותיו, ומעיד אני על כל התלמידים אשר שמשו את רבינו הגאון כי יאמרו כל אורחותיו וכל הגדותיו וכל משאו ומתנו היה לקוח מן הספר הזה, והוא דבר השוה לכל נפש כקטן כגדול, רק בהסביר הדברים. והעיד לי בנו של רבינו נ"י (הגאון בעל כתב סופר), אשר בימי בחרותו מצאו רבינו זצוק"ל הוגה בספר „ראשית חכמה" ואמר לו „הנח בני זה בימי בחורותיך". הרי זה בכלל מה שהיה מורגל בפיו הקדוש: פסיעה גסה נוטלת מאור עיניו. אמנם אשר הזהיר אותנו (החתם־סופר ז"ל) כמה פעמים להגות ביניהם לבין עצמינו (מלבד שיעור המוסר הנלמד ברבים מתוך ספר „חובת הלבבות") בספר „מנורת המאור" המלוקט מאגדות חז"ל — ואין לגנות חלילה ספרי מוסר אחרים, אבל בימי הילדות אשר עוד בל נטעו, בל יך שורש היראה בלבם, וכשם שחייב אז ללמוד תורה מרב אחד, כך צריך לברר לו דרך אחד מיוחד בו ילך לבטח דרכו, ולא ילוזו מעגלותיו וכו', והעיקר לשרש אהבה בלב התלמידים ולהראותם בפועל, וע"י שיחות מוסר והנהגות טובות".

קשרי ידידות בין התלמידים

הח"ס השגיח מאד שיחסי ידידות ושלוה יהיו קימים בין תלמידיו ביניהם לבין עצמם, ושלא יתנו דריסת רגל לגאוה ותחרות. בכל עת הזהיר את תלמידיו, ובפרט את המופלגים שבהם שלא יתגאו בלימודם על שאר התלמידים שלא הגיעו עדיין לדרגתם „כי רגיל במי שרך בשנים ומעיניי חכמת התורה יתחילו לפתוח לעיני שכלו, או מתברך בלבבו ומאמין שאין למעלה ממנו, אבל באמת אם יתוספו לו שנים ומוסיף בלימודים, בעיניו יראה ובלבבו יבין כי מה שהשיג והבין עד עתה רק מעט היה" (חוט המשולש). ועל דרך זה פירש את הפסוק „טוב אחרית דבר מראשיתו טוב ארך רוח מגבה רוח", כי התורה נקראת בלשון דבר, כי דבר צוה לאלף דור, ואומר, „כי טוב אחרית דבר" פי' שאחריתו בלימוד התורה ישגא יותר מראשיתו וזהו, כי בתחילת לימודו הוא מתגאה בהשגתו בתורה אבל אח"כ כשיוסיף ללמוד יראה שלא הבין מקודם כלום וילמד להיות ענותן וארך רוח וע"כ „טוב אחרית דבר מראשיתו" יען כי 'טוב ארך רוח מגבה רוח". וע"י השפעתו על תלמידיו זכה החתם־סופר „כי ישמעו וילמדו ויגמלו זה את זה חסד וידריכו זה את זה ברצון ואהבה. את הגדולים הזהיר על הקטנים להנהיגם, ואת הקטנים הזהיר לנהוג כבוד בגדולים למען יוכלו להדריכם, וכולם ינהגו רק על פי המדות הישרות מספר „חובת־הלבבות", לבל יגבה לבם ויתגאה, ולא ישלוט בהם חסרון בטחון, ויומאסו העולם והבליו בעיניהם, ותיקר תורתנו הקדושה בעיניהם, ולעומתם זה לזה ברך ושלום ושלום יאמרו, ואיש את אחיו יחזיק ולרעהו יאמר אמץ" (לקוטי חבר בן חיים).

בעל הכתב סופר כותב בפתיחתו לשעורו בשנת ת"ר: „והנה הנסיון ילמד המחלוקת בין התלמיד (על רקע השקפות עולם ברוח היהדות) כי יש מהם

אשר מדמים בלבם ועצתם להיות פונה ונוטה קצת לצד אחר וממילא אותם, אשר יראת ה' בלבם, אינם יכולים להתחבר עמהם ולהיות שלמים בלבם עמהם וגם יש מתחסדים יותר מדי, תמיד מתפללין, וכדומה בדיקדוקי מצות, ובטלים מן התורה, וגם לא זה הוא הדרך הטוב והישר בעיני אלוקים ואדם, רק צריך להתנהג עם הבריות בנחת ולא יהי' ח"ו כת"ח שאין בו דיעה, שידוע מאמרם ז"ל, וצריך שיהי' כל מגמתו תורת ה' ועבודתו, כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים, וזמן תורה לחוד, בזמן תפלה יתפלל עיניו למעלה ולבו למטה, אבל רוב היום יהי' בתלמוד תורה ובפלפול אשר בו חדי הקב"ה למעלה, והיינו שאמרו: הזהרו בכבוד חברכם, שלא יהי' ריב ומצה ביניהם, ואמר: מנעו בניכם מן ההגיון דהיינו חכמת יוונית, והושיבום בין ברכי ת"ח ולימדו תמיד תורת ה'".

מחשבתו להעתיק את הישיבה מפרסבורג

למרות שגשוגה הרוחני של הישיבה בימי הח"ס היו במה מגרעות מבחינה חומרית, ראשית, היכל השיעור היה צר מלהכיל את כל התלמידים, והצפיפות היתה גדולה מאד בשעת השיעור. כתב הח"ס בתשובה להגאון ר' אפרים זלמן מרגליות זצ"ל, חיו"ד סי' רל"ד וז"ל: "דלפי מש"כ בתשב"ץ ח"ג ס"ס ר"א דגם בזמנו נראה גם בזה (עומדים צפופים ומשתחוים רווחים) בבית הכנסת בירושלם בביאם שם בחג השבועות כל סביבותיהם ולא צר להם, וה' יודע כי עיני ראו בחוץ לארץ דבר זה ולא אוכל לפרש מפני פריצי עמינו". אמרו תלמידיו כי כוונתו של הח"ס זצ"ל היתה כי הגס הזה היה בשעת הרצאת שיעוריו בבית מדרשו שהיה צר מלהכיל עפ"י דרך הטבע כל כך הרבה תלמידים, ובכ"ז לכולם היה מקום אם כי בצפיפות. ומלבד זאת, גם למרות התמיכה מצד הקהלה, היתה כלכלתם של תלמידי הישיבה בדוחק, כמו שכותב הח"ס זצ"ל במכתבו לקהילת פירדרא בשנת תקפ"א, שהציעו לו את משרת הרבנות בעירם, וז"ל: "אך בעו"ה המקום דחוק מאד לתלמידי כי פרנסתם דחוקה מאד בעיני ורעבון אשר צר לי ונכמרו רחמי עליהם אשר רק על כן אמרתי ה' חפץ למען צדקו להגדיל תורה ולהאדירה, כמפורסם מאנשים שבקהלתם אלופים מסובלים על שכמם עול הישיבה מעולם, אמנם בכתב יקרתם לא נזכר מזה כלום והוא הקוטב שהכל עליו סובב וכו', על כן אמרתי על צדיק זה אניח ראשי ורובי הוא יבים בעין שכלו ויראת ה' לנגד עיניו אם יהי' בזה הרמת קרן התורה והישיבה, ואם לא אתבטל מלימודי מרוב טרדות הצבור וכו' ויפרש לי היטב הספקת והחזקת התלמידים. ואם ברצון הקהלה להחזיק ישיבה בעין יפה ושלא יהיה נגד חוקי המלך יר"ה ואז אדע מה אשיב שואלי דבר ברור". מכאן, שמצבה הדחוק של הישיבה, הכניס שיקולים בדעתו של החתם־סופר להעתיקה מפרסבורג וממדינת הונגריה לגרמניה, ששם יוכל להבטיח קיום יותר הגון לתלמידי ישיבתו ועי"כ להרביץ שם תורה ביתר עוז וליותר תלמידים. אך מחשבה זו לא הוציא לפועל, כי חזקו עליו דבריהם ותחנוניהם של אנשי קהלתו בפרסבורג אשר תיארו לפניו

את חורבן התורה אשר יוכל להתהוות בארץ הונגריא אם יעביר את ישיבתו לגרמניה. גם החתם־סופר הכיר כי סכנה גדולה של התבוללות נשקפת לכל יהדות הונגריא אם יעתיק אהלו לארץ גרמניא, ועל כן המשיך בפרסבורג בהרבצת תורה למרות התנאים הבלתי נוחים.

תלמידי ישיבת פרעסבורג יצאו את הישיבה כשהם נושאים עמם מטען גדול של תורה, ורוח יהדות מקורית, ורובם נתעטרו בתואר „מורנו".

מאות היו לרבנים מחברים, ראשי ישיבות ומורי הוראה, והסמכו על ידו לדין ולהורות. אלו ואלו הבטיחו את המשכת ירושתו הרוחנית לדורות, והפיצו את אור תורתו בכל תפוצות ישראל.

פטירתו

בשנת ת"ר ביום כ"ה לחודש תשרי חשכו המאורות ונלקח ארון האלוקים. הגאון רבי משה סופר, ראש הישיבה הראשון של „ישיבת פרסבורג" ויוצרה של תקופה מזהירה ליהדות הונגריה, נתבקש בישיבה של מעלה. במלאת השלושים להסתלקותו קבל בנו לידיו את הנהלת הישיבה עפ"י צוואת הח"ס ז"ל, בה נאמר: „אל תבטלו הישיבה ולימוד יום יום ברבים וכו' ומה טוב אם בני הנחמד מו"ה אברהם שמואל בנימין נ"י יאמר השיעור ברבים ואתם תשמעו ממנו כמו שהיה עד עתה". בנו הגאון בעל הכתב סופר פתח את תקופת כהונתו כראש ישיבה בפתיחה המפורסמת, שהזכרנוה למעלה, בה פתח דף מזהיר חדש בקורות ישיבת פרסבורג ובתולדתה של היהדות ההונגרית.

תקופת כתב־סופר כראש ישיבה משנת ת"ר — עד שנת תרל"ב

הגאון רבי אברהם שמואל בנימין סופר בעל „הכתב סופר" ז"ל היה בן עשרים וארבע שנים כאשר נתקבל בשנת ת"ר למלאות את מקום אביו כרב וכראש ישיבה בפרסבורג. בתקופת כהונתו גדלה הישיבה, הן בכמות והן באיכות. הודות ליתרונות הרבים שהשיגה הישיבה בימיו, שהחשובה ביניהם היתה: הכרת הישיבה ע"י שלטונות המדינה כישיבה רשמית, בית ספר גבוה ללימודי הרבנות, אשר כתוצאה מזה שוחררו תלמידי הישיבה משירות צבאי. כן נבנה בימיו בנין חדש לבית המדרש של הישיבה הוא היכל השיעור „שיעור־שטובע" שנודעת לה במשך הזמן משמעות מיוחדת והיתה נישאת בחרדת קודש על שפתי תלמידי ישיבת פרסבורג.

דרך לימודו היה כדרך לימודו של הח"ס, שלשה ימים הראשונים בשבוע למד עם התלמידים שיעור עיון, הוא לימוד המסכת על הסדר, אך הוא היה בוחר ללימוד עפ"י רוב את מסכתות: כתובות, גיטין וקדושין מסדר נשים,

ומסדר קדשים את המסכת חולין. ביום ד' בשבוע היו בני הישיבה חוזרים על השיעורים, וביום ה' היתה הבחינה. בסוף כל חצי שנה ערך בחינה גדולה על כל מה שלמדו במשך הזמן ההוא.

בלימוד השיעור היתה רק לפניו פתוחה הגמרא, ואילו התלמידים שהכינו את עצמם בחדרי מגוריהם להרצאת השיעור, ולמדו מקודם בביתם ראשונים ואחרונים, עד שהתמצאו בשיעור — הקשיבו ללקחו בעל־פה, כשהוא מפרש את השיעור ומגיד את חידושיו אשר חידש באותו ענין. ואחר כל חידוש שאמר חזרו התלמידים עליו בינם לבין עצמם בע"פ למען יחקק בזכרונם. הבחורים המופלגים פלפלו ביניהם עמו. וכל מי שהיה לו דבר קשה להקשות שאלהו והוא היה משיב. התלמידים נהגו גם להעלות לעצמם במהירות ובקיצור על הכתב את כל החידושים שחידש בעת השיעור.

הוא הנהיג שתי שיטות חדשות בלימוד. חוץ ממה שבירר וליבן את הסוגיא הנלמדת, לאפוקי שמעתתא אליבא דהלכתא, כדי להראות לתלמידיו את דרך הלימוד שידעו אף הם לברר דין והלכה מסוגית הש"ס, הראה בתוך לימודו גם פלפולים גדולים בחריפות ועמקות כדי לחדד את התלמידים, אף אלו שלא היו נחוצים לפשטות הלימוד.

מלבד זה לימד לתלמידיו כל יום, לעת ערב, טור ושו"ע יורה דעה כדי להרגילם בעניני הוראה. ובימים שלא הגיד שיעור בגמרא הרצה שיעור בשולחן ערוך אורח חיים בבוקר אחרי תפלת שחרית. גם בעניני דרוש ואגדה היה רגיל לעסוק למען ישתלמו בעצמם למצוא דרך בהבנת אגדות הש"ס והמדרש, בהדרכת תלמידיו במוסר ובחינוכם ליראת־שמים — הלך בדרכי אביו ז"ל, בכל תחילת זמן, טרם התחיל ללמוד, דרש לפניהם „פתיחה", שהיתה מלאה דברי מוסר משולבים בדברי אגדה המלהיבים לבבות בדברים היוצאים מן הלב. כחוט השני עובר הרעיון בכל פתיחותיו כי לא המדרש עיקר אלא המעשה, כי תלמיד שאינו הולך בדרך הישר הוא מחטיא את הרבים, כי שגגת תלמיד עולה זדון.

כאביו החתם־סופר היה גם הוא מרבה להזהיר תמיד את תלמידיו שלא יעסקו בחכמות חיצוניות, וכמה פעמים גזר גזירות חמורות ואסר איסורים על נפשם והזהירם שכל מי שימרה את פיו, יענש בעונש חמור או ידחהו לגמרי מבית־מדרשו. בזמנו היה צריך להשגיח יותר על הדבר הזה מאשר בימי אביו ז"ל בשעתו, כי בזמנו כבר התפשטה ההשכלה ביותר, ובישיבות אשר במעהרין המדינה חדרו ספרי המשכילים לתוך הישיבות, וקצת מהתלמידים שם הזניחו את עסקם בהוויות דאביי ורבא ובילו זמנם על ספרי המבארים החדשים בלשון אשכנז על התנ"ך, וכבר היו מקרים רבים שתלמידים בישיבות אשר במעהרין הקדיחו את תבשילם ויצאו לתרבות רעה. סכנה היתה נשקפת כי גם על הישיבות בהונגריא יעלה גורל זה. ע"כ בנה הכתב־סופר תריס ואסר לתלמידיו לבא במגע אפילו עם כתבי העת, ירחונים וכו'. הכ"ס אמר כי כתבי העת שכותביהם הם

מפושעי ישראל מקררים את אהבת התורה והתמדת לימודה. אם ראה שאחד היה עושה כן למרות אזהרותיו היה מרחיקו לגמרי ממחיצתו ומוציאו מבית המדרש.

כלכלתם של בני ישיבתו היתה גם היא בראש דאגותיו, ובכל עת היה שוקד על טובתם. השתדל אצל עשירי העיר לתת סיוע תמידי לישיבה ולהחזקת התלמידים על שולחנם וארוחתם ארוחת תמיד מהם. הוא היה שוקד גם על בריאות גופם. וכמעט בכל יום אחר לימוד השיעור היה פוקד עליהם באזהרה גדולה לבל ישתו מים קרים על נפשם העיפה כי עלולים להצטנן כשגופם מחומם.

הוא היה מזהיר מאד את תלמידיו על האחדות, שחובה היא שתשרור ביניהם.גם תלמידיו כתלמידי ח"ס באו מכל קצוי ארץ, והיו ביניהם בעלי זרמים שונים בהתנהגות, והוא היה משתדל להתיך אותם ולמזגם לגוש אחד, ולהתנהגות אחידה. גם במגמות הלימוד היו שונות דרכיהם של חלק אחד מהתלמידים מאלו של החלק האחר, והוא היה מטיף לסבלנות של אחד כלפי השני. בפתיחה אחת לזמן הלימודים הוא אומר: "הנסיון ילמדנו, כי תלמידים העוסקים לשמה ולא על תכלית לעשות קרדום להתגדל בה הם יראי ה' מאד, ותלמידים שאין עוסקים לשמה רק לתכלית המכוון להם, אין יראתם את ה' בשלימות, ובעוה"ר לפעמים נוטים קצת מדרך הישר, ואלו מתנגדים לאלו תמיד, כי היראים רוצים להדיח אלו מכל וכל ואינם מתונים בדין, ואלו האחרונים שוחקים על אלו כי לא מחשבותם כמחשבותיהם, והרב רוצה לעשות שלום ביניהם, כי הגם שטוב שלא לדבר ולהתחבר לאלו הנוטים קצת מדרך הישר אבל מ"מ לא ידחה אותם לגמרי ולא יהיו לשני מחנות מפורדות, כי אולי ייטיבו דרכם ומתוך שלא לשמה יבואו לשמה".

בזמנו של הכתב־סופר קם לישיבה תומך ומגן בעל השפעה רבה, הבנקאי הווינאי ר' יצחק דייטש. הוא היה נינו של ר' יצחק דוקלא ז"ל ובעצמו תלמידו של החתם־סופר. בכל נימי נפשו היה קשור לישיבת פרסבורג ורבות השתדל לטובתה.

בשנת תרי"ט, אחרי השתדלויות רבות, השיג הכתב־סופר אצל הקיסר את הזכות כי ישיבתו תחשב כבית מדרש גבוה לרבנות, מיניסטר ההשכלה, הרוזן ליאו טהון, הוציא על סמך פקודה מהקיסר, אישור רשמי המעניק לישיבה את המעמד הזה, המבטיח לתלמידי הישיבה אשר גמרו שש כתות למוד (שש שנים) בישיבתו וקיבלו תעודה להיות משוחררים מחובת שרותם הצבאי לגמרי. ואחר כך הקל עוד יותר, כי כל מי שיגמור שלוש שנות לימוד בישיבה, תנתן לו זכות זאת, להלכה היה פטור משירות הצבא רק מי שהיתה לו תעודה שגמר את שלוש שנות הלימוד, היינו את הכיתה השלישית בישיבה, אך למעשה נהגה ההנהלה אז לתת תעודה על גמר הכיתה הגבוהה ביותר לכל תלמיד שהיה זמן קצר בישיבה על סמך בחינה שעמד בה התלמיד וגילה ידיעות המצדיקות את כניסתו לכיתה הגבוהה מיד עם כניסתו לישיבה.

ר׳ אברהם שמואל בנימין סופר.

לרגל מאורע חשוב זה דרש הכתב סופר דרשת הודאה בשבת שקלים ערב ר״ח אדר שני תרי״ט, בה הביע תודה לאלוקים ולמלך, על החסד הזה, וכך אמר: „ברוך מלכינו החסיד האדיר הבא בשם ה׳ כי אנו מאמינים כי אין המלך נבחר מבני אדם אלא מה׳, ואנו צריכים לכבדו ולשמור פקודתו, כי כבודו הוא כבוד של מלך עליון ית״ש, וראוי לתוארו בשמותיו של הקב״ה, חנון ורחום נגד כל החוסים תחת כנפיו, כמה טובות עשה לנו ותגדל חסדו, שאנו יכולים לשמור דבר ה׳ בלי מניעה ועיכוב כלל, וע״י חסד של עכשיו גלוי לכל רואה, כי אינו חפץ בחדשות אלא אוהב שנשמור דתנו, כמו ששמרו אבותינו, ואוהב אלו המחזיקים בתורת אלוקינו, רבנן ותלמידיהון, ונברך לשרים הגדולים יועצי המלך, ישלם ה׳ פעלם, ותהי משכורתם שלימה״.

בשנת תרכ״ו תרם הגביר ר׳ צבי ברגר תרומה חשובה בשביל הישיבה. הוא היה יליד העיר פרסבורג ודר בווינה. הוא בנה בית בן שתי קומות לקרן־קיימת, ובקומה השניה בנה אולם גדול להרצאת השיעורים, ושני בתי מדרש קטנים בלווים אליו. אולם השיעור תוכנן על מדריגות רחבות וארוכות זו למעלה

מזו, כדי שעליהם יוכלו לעמוד התלמידים בשעת הרצאת השיעור, באופן שיהיה באפשרות כולם להסתכל בפני רבם העומד ממולם על הבימה. חנוכת בית־מדרש זה היתה בראש חודש שבט, ובעל הכתב־סופר דרש דרשה בהלכה ואגדה לכבוד מאורע זה, והיא מובאת כבר בתשובות „כתב־סופר" חלק או"ח סימן י"ח.

שנת המהפכה תר"ח היתה שנת ההתקוממות ההונגרית נגד שלטון בית־הבסבורג, והמלחמה שהתחוללה אז בארץ, בזמן כהונתו של הכתב־סופר כראש ישיבה, כמעט שלא השפיעה על בחורי הישיבה ועל סדרי הלימודים במאומה. כמה סיבות לדבר. ראשית, היהודים היו מנותקים לגמרי מכל התסיסה הרוחנית של המהפכה, זירת ההיאבקות בעד המהפכה ונגדה היתה בעיר הבירה בודפסט, וגם העם ההונגרי בעצמו שמחוץ לעיר הבירה לא נצטרף למהפכה מתוך גורמים רוחניים. המניעים הרוחניים של המהפכה נגעו רק בשכבות העליונות של האינטלי־גנציה ההונגרית, ויתר העם ראה בה רק מעשה פטריוטי לאומי ותו לא. המניעים הרוחניים של המהפכה הצרפתית, שדברו עליהם אנשי הרוח בעיר הבירה, חופש ואחוה, לא חדרו לשכבות הרחבות של העם ההונגרי. האינטליגנציה היהודית החרדית לא התעניינה בדבר שאינו נוגע לה, ונשארו נאמנים לקיסר, ולא ראו כל צורך בהחלפת אדונים. כל הרושם שהמהפכה עשתה על יהודי פרסבורג בכלל, ועל בחורי הישיבה בפרט, הצטמצם בכך שבבית־המדרש של הישיבה הוסיפו מזמורים אחדים של אמירת תהלים אחר התפלה יום יום למען שלום בית ישראל.

בעל הכתב־סופר, אשר היה ממיסדי האורטודוקסיה וממנהיגיה בהונגריה והיה פעיל מאוד בזמן הקונגרס בבודפסט בשנת תרכ"ט למען השגת העצמאות לקהילות החרדיות בהפרדם מעל הרפורמים, חיבר תפלה מיוחדת לפני שנסע אז להקונגרס „שיאמרוהו תלמידינו ביני עמודי היכי דגרסינן בימים הבאים עלינו לטובה". והרי התפילה, שאמרו אז תלמידי ישיבות פרסבורג: „יהי רצון מלפניך ה' אלוקינו ואלוקי אבותינו ניתן התורה יתברך שמך לעד, החונן לאדם דעת ומלמד לאנוש בינה, מלך השלום שהשלום שלו והפורס סוכת שלומו על עמו בית ישראל, הא־ל הטוב המטיב לרעים ולטובים, שומע תפילת כל פה, שמע נא אל הרינה ואל התפילה אשר אנחנו מתפללים לפניך בבית הגדול והקדוש ששמך עליו, זה השער לה' המצויין בהלכה, יהיו אזניך קשובות לקול שועתנו בעד הכנסיה הגדולה בעיר פעסט הנבחרים מעם ישראל שבמדינתנו מדינת אונגארין המהוללה. רבות מחשבות בלב איש ועצת ה' היא תקום. נא חוננם מאתך דעה בינה והשכל. הורם דרך ילכו בה ואת המעשה אשר יעשון, יעשו הטוב בעיני ה' והישר בעיני בני אדם. הערה נא רוח קדשך על קרואי מועד אנשי השם אשר בשם דעפוטיערטען יכונו ויאתיו אלה מפה ואלה מפה ליום הכסא כאיש אחד לטובת הכלל ובלב אחד לאביהם שבשמים, ויענו כל העם יחדיו, כל אשר דיבר ה' נעשה ונשמע. יתקרבו הרחוקים ויתאחדו הלבבות, וישימו התורה והעבודה והחכמה המשולבת ביראת ה' טהורה לראש מגמת פניהם

ולמטרת חפצם, ואמת ושלום יאהבו כדכתיב, שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול וכתיב, כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים, וכתיב, אורך ימים ושנות חיים ושלום יוסיפו לך ואתם הדבקים בה' אלקיכם חיים כולכם היום. אמן ואמן".

בעל הכתב־סופר העמיד תלמידים לאלפים, שהיו למנהיגי יהדות הונגריא. גדולי תלמידיו הם:

רבי יצחק קונשטאט בעל „רוח ארז", אב"ד בראדויץ אשר בבוקאוינה; רבי דוד לקנבאך (נוימן), ראב"ד בפרסבורג; רבי יעקב קאפיל רייך, אב"ד בבודפסט; רבי משה צבי פוקס, אב"ד בגראסווארדיין, מחבר „יד רמה"; רבי משה בן עמרם גרינוולד, אב"ד בחוסט, מח"ס „ערוגת הבושם"; רבי משה נחום וולנשטיין, ראב"ד בירושלם; רבי עקיבא יוסף שלזינגר בירושלם; רבי שמואל רוזברג, ראש הישיבה המפורסמת בהונסדורף; רבי שלמה זלמן ברויער, הרב בפרנקפורט דמיין; רבי דוד הופמן, ראש בית־המדש לרבנים החרדי בברלין; רבי יעקב ארי' סלפנדי בריקרהיים; ועוד רבנים גאונים.

בשנת תרל"ב נשבה ארון האלוקים והגאון בעל הכתב סופר נתבקש בישיבה של מעלה, כשהוא בן חמשים ושש שנה. אך נר ה' זרח שוב מיד, כי בנו הגאון רבי שמחה בונם סופר בעל ה„שבט סופר" נתמנה על מקומו כרב וראש ישיבה, והמשיך במסורת הקודש של אביותיו בניהול הישיבה.

כהונתו של ה„שבט־סופר" כראש ישיבה שנות תרל"ב — תרם"ז

הגאון רבי שמחה בונם סופר ידוע ע"ש ספרו שו"ת „שבט־סופר". אחרי פטירת אביו נתקבל כרב וכראש־ישיבה בפרסבורג. אף הוא היה בעל אישיות דגולה אשר נתברכה בכל הסגולות הנדרשות לקברניטה ומנהיגה הרוחני של יהדות ארץ שלימה, לרב ומרא דאתרא בעיר ואם בישראל, לרבם ומחנכם של אלפי תלמידים המקשיבים ללקחו, ללוחם אמיץ נגד פורצי גדר היהדות, ולמשיב לאלפי שואלים בדבר הלכה.

חריפות ובקיאות עמוקה בכל מקצועות התורה; אומץ רוח וכח הסבל; שקידה והתמדה עצומה: יראת אלוקים — כל התכונות האלה נפגשו ברבי שמחה בונם סופר.

בן עשרים ותשע היה בשבתו על כסא הרבנות בפרסבורג וכראש ישיבתה הגדולה, וכבר יצאו לו מוניטין בעולם היהדות והתורה, כאחד מגדולי הדור. התלמידים, שנתיתמו מאביהם בעל הכ"ס, מצאו בגאון הצעיר הזה את ממלא מקומו.

רגילים תלמידי השבט־סופר לומר: אם החתם־סופר היה מרא דכולי ביה והכתב־סופר, בעל הסברה, הרי בעל השבט־סופר הוא בעל חריפות ושנינות.

ר׳שמחה בונם סופר בעל „שבט סופר״.

„חידודו קודם לליבונו״. שיטת לימודו היתה ברורה רק ליודעי ומעמיקי דבר, כי לא כל מוח תפש את עומק החידוד. חריצותו עלתה על כל. תלמידים בעלי שיטה מיוחדת יצאו מבית מדרשו, למדנים עצומים, גדולי תורה ומביני טעם. „השיעור־שטובע״ הלך וגדל בזמנו עד שלא הכיל את צובאיו, וכולם היו נסקרים בעין חדה ובוחנת של רבם בעל „שבט־סופר״.

מפעל ותוכן חייו והתנהגותו עם הישיבה, היו המשך טבעי לפעלו של אבותיו הח״ס והכ״ס. הוא חיזק את אשר החלו לעשות. הוא הוסיף והשלים את בנינם וביסס את אשר אזנו חקרו ותקנו אבותיו. הוא הגדיל את שמה המפואר של הישיבה, אליה נהרו תלמידים גם בזמנו מכל אפסי ארץ. בהרצאת שיעוריו נהג בדרכי אבותיו, והגיד את שיעוריו באותו סדר וריח שלהם.

כדי לשפר את סדרי הלימוד בישיבה ולהרים את קרנה — משך בעל „שבט סופר״ עוד מרצים ומגידי שיעור מגדולי התלמידי־חכמים שבעיר ובסביבתה, והם הרצו את ה„שיעור הפשוט״ ואת השיעורים בשו״ע יו״ד לפני התלמידים.

בעוד שהוא עצמו התרכז בהרצאת שיעורי עיון. מבין „מגידי־שיעורים" אלה אנו מוצאים את הגאון רבי נטע וואלף ליבר, דיין ומורה צדק בפרסבורג; תלמידו של הכ"ס, שיעוריו היו ביורה־דעה. אחריו הגאון רבי דוד לקנבך ז"ל. הגאון רבי ליב גרוס ז"ל הגיד „שיעור פשוט" לפני התלמידים הצעירים. גדולי תורה אלה שקדו על הרמת קרנה של הישיבה, וסייעו בהרבה להעלאתה ושיפורה של רמת הלימודים בישיבת פרשבורג.

ר' ליב גרוס ז"ל מישיבת פרסבורג.

למרות הרוחות הסוערות של הזמן, שמרה גם בזמנו של השבט־סופר ישיבתו הגדולה על אופיה הישן מזמן החתם־סופר. אף הלכה והתפתחה עד שבימיו הוצרך להנהיג את משרת מ ז כ י ר הישיבה שירכז בידו את התפקידים האדמיני־סטרטיביים הרבים. מזכירה הראשון של הישיבה היה רבי אברהם גרינפלד אשר פעל במסירות נפש והשגיח בקפדנות שעניני הישיבה יתנהלו לתפארת העומדים בראשה. גם אדמיניסטרטור רוחני אחד מזקני התלמידים בישיבה מילא חלק מהתפקידים, מה שבישיבות ליטא רגיל היה המשגיח למלאות. אך ההשגחה העיקרית על סדרי הלימוד נשארה גם הלאה בידי ראש הישיבה עצמו.

מנהלה הרוחני של הישיבה לא היה מתמנה לתפקידו באופן פורמלי, ולהלכה עפ"י תקנון היסוד של הישיבה לא היתה בידו סמכות מוגדרת. אך למעשה סייע בהרבה לעניני הישיבה בשטח הרוחני, וקנה לו בקרב תלמידי הישיבה עמדה של כבוד ונהגו לגבו בדרך ארץ, שכמעט לא מצאנו בדומה לזה. הראשון הנודע לנו בתפקיד זה היה הגאון רבי פייבל פלויט ז"ל תלמידו של הח"ס (בעל ליקוטי חבר בן חיים) שהנציח את סדרי הלימוד בישיבת ח"ס בספרו. הוא המשיך ללמוד בישיבה גם בימי הכ"ס ושקד לטובתם הרוחנית

של התלמידים. אחריו היה רבי ליב גרוס בתפקיד זה. שניהם מלאו את התפקיד במסירות ונאמנות ושלא על מנת לקבל פרס.

בין תלמידי הישיבה בזמנו של השבט־סופר רב היה מספר העילויים והחריפים, אשר בגיל צעיר עלו על חבריהם בכושר חידושם ובהמצאת חילוקים ופלפולים נפלאים.

בשנת תר״מ יצאה פקודה מהממשלה, כי בכדי להתקבל לרבנות באחת הקהלות על המועמד לרבנות להראות מלבד תעודת־גמר של הישיבה, גם תעידה המעידה על גמר לכל־הפחות ארבע כתות של בית־ספר תיכוני. אחרת לא יוכל להתקבל לרב ולמלאות תפקיד זה באופן רשמי ומוכר, וכן להשתחרר מהשרות בצבא.

כשיצאה גזירה זו מיחו הרבנים החרדים נגדה. משלחת התייצבה לפני הממשלה, ובראשה עמדו הגאון רבי שמחה בונם סופר, רב וראש ישיבת פרשבורג, ורבי קאפל רייך, רבה של פעסט, וביקשו את ביטול הפקודה. אך הם לא הצליחו והחוק נשאר בתקפו. תלמידי הישיבות בהונגריא, שרצו להתקבל כרבנים באחת הקהלות, נרשמו כאכסטרן באחד מבתי־הספר התיכוניים, והשתדלו בדרך זאת להשיג תעודה — דבר שהיה קשור בקשיים, היות והתלמידים לא רצו לבטל זמנם בלימודי חול, ועפ״י רוב השיגו תעודות כאלו בעזרתם של מורים ומנהלים יהודיים בבתי־ספר.

בשנת תרל״ה, כאשר המלך פרנץ יוסף הראשון חגג את חתונת הכסף שלו — חיבר אז תלמיד אחד בישיבת פרסבורג בשם יוסף אונגאר (הוא שהיה אח״כ אב״ד בק״ק פישטיאן) שיר בעברית לכבוד החג שהיה גם חגה של המדינה, ושלחו לחצר המלך. המלך שלח אז נציג מיוחד, שהביע את תודתו והוקרתו לתלמיד הנ״ל, לראש־הישיבה, ולכל התלמידים. אגרת התודה וההוקרה של המלך נקראה ע״י נציגו במעמד חגיגי של כל תלמידי הישיבה בבית המדרש „שיעור־שטובע״. בעל שבט סופר נשא באותו מעמד ג״כ נאום חגיגי לכבוד בית המלכות.

הריפורמיים, אשר היו כבר מאורגנים בקהלותיהם הניאולוגיות, עם מרכזם בבודפעסט, לא ראו בעין יפה את התפתחותה של הישיבה, שתפסה ממדים עצומים בזמנו של השבט־סופר, והשפעתה היתה נודעת בקרב היהדות בהונגריא. ביחוד לא נתנה להם מנוחה חוקיותה ורשמיותה של הישיבה, ובכל הזדמנות כתבו עליה שטנה. בסוף ימיו של בעל שבט־סופר הוגש כתב שטנה כזה לממשלה מטעם המרכז הניאולוגי בבודפעסט. בו כתבו „אין ישיבת פרסבורג ראויה לחוקיות כי אין מטפחים בה את רוח הלאום ההונגרי, גם לימוד התלמוד לקוי הוא בה ומתאים רק למתחילים, כי בתלמוד יש גם חומר היסטורי פילוסופי ומתימטי הדורשים ידיעות מוקדמות, יותר מזה בלי ידיעות השפות הקלסיות הוא נשאר למוד סרק ואת אלה אינם לומדים שם, שפת ההוראה היא אידיש ואף מלה הונגרית אחת אינה נשמעת בשעת הלימוד״.

כתב שטנה כזה הוגש כבר בימי הח"ס, כפי שסופר למעלה, אך בעוד שאז הוגש ע"י משכילים יחידים הוגש כעת ע"י גוף מאורגן ומוכר רשמית — אך למרות זאת המשיכה הישיבה בתלמוד תורה, בלי לימוד החול, ולא שעתה לדברי שטנה ומלשינות.

בשנת תרס"ז בט"ו כסליו כבה נר ישראל. הגאון רבי שמחה בונם סופר נתבקש בישיבה של מעלה בעיר פרנקפורט, שמה נסע לבקש תרופה למחלתו. הארון הובא פרסבורגה ושם חלקת מחוקק ספון.

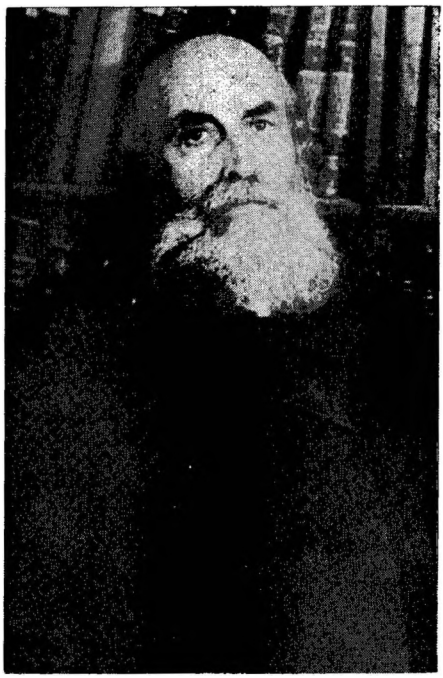
שלושה ראשי ישיבות אלו, הגאון בעל חתם־סופר, בנו הכ"ס ונכדו "שבט סופר" זי"ע, כהנו כל אחד שלושים ושלוש שנים כראשי ישיבה בפרסבורג, וביחד מאה שנה של תקופת עליה ושגשוג בחיי התורה והישיבות בהונגריא. עם פטירתו של הגאון בעל שבט־סופר, מסתיימת המאה הראשונה של קיום ישיבת הח"ס בפרסבורג, המאה אשר הביאה מפנה לטובה בחיי היהדות התורנית בהונגריה.

מגדולי התלמידים לאלפים שיצאו מבית מדרשו של בעל השבט־סופר ז"ל נזכיר את המפורסמים שבהם:

הרב הגאון הצדיק רבי יוסף אלימלך כהנא זצ"ל, אב"ד זשאדאני באניהד צעהלים ואונגוואר, שניהל ישיבה והעמיד תלמידים לאלפים; הגאון רבי יוסף צבי דושינסקי זצ"ל, אב"ד חוסט וירושלם; הרה"ג קלמן וובר, אב"ד פישטיאן זצ"ל, נשיא המרכז האורטודוקסי בצ'כוסלובקיא; הרה"ג ר' אברהם פרנקל זצ"ל, נשיא המרכז האורטודוקסי בהונגריא; הרה"ג ר' זאב כהנא זצ"ל, אב"ד צורנא; הרה"ג ר' ישעיהו פירסט זצ"ל, אב"ד שיפשוהל וינא; ולהבל"ח הרה"ג ר' יהונתן שטייף שליט"א, ראב"ד בודאפעסט ועוד רבנים מפורסמים רבים.

משנת תרס"ז עד השואה, שנת ת"ש

בשנת תרס"ז נבחר על מקומו של בעל שבט סופר זי"ע כרב וכראש ישיבה בפרסבורג בנו כ"ק אדמו"ר הגאון מרן עקיבא סופר שליט"א, אחרי שכבר שבע שנים לפני זה, בשנת תר"ס, נתמנה כמרצה להשיעורים בישיבה. הוא ניגש מיד עם הבחרו כראש ישיבה לפעולות גדולות בעלות מעוף רב והיקף כביר להרמת קרנה של הישיבה ולשיפור מעמדה בכל השטחים. בראשית דרכו אחז בכל הצעדים הנחוצים כדי לתקן את מצבה הכלכלי של הישיבה, ע"י הקמת בית תבשיל לתלמידי הישיבה, רעיון שאביו בעל שבט סופר הגה אותו, אך לא זכה להגשימו בחייו למרות שהשתוקק לו כל ימיו. עם תנאי הזמן החדש התחילה נפשם של תלמידי הישיבה לסלוד מאכילת ארוחות של "ימים" על שולחנותיהם של אחרים. מרן עקיבא סופר שליט"א פעל במרץ רב כדי להגשים את המשימה הזאת, ובשנת תרע"א, ארבע שנים אחרי הכנסו לתפקידו כראש ישיבה, זכה להגשימה ולכונן בית תבשיל בישיבת פרסבורג.

ר׳ עקיבא סופר, ראש הישיבה האחרון של ישיבת פרשבורג.

אך הוא לא הסתפק בהישגים בשטח הכלכלי־תזונתי בלבד, הוא ביסס את הישיבה גם בכל שאר המובנים. על ידי השתדלות שאינה יודעת ליאות פעל אצל השלטונות, כי זכותה של הישיבה להיחשב כבית ספר רשמי ופומבי מוכר ללימודי הרבנות, זכות שעד כה הסתמכה על הוראות מיניסטריאליות עפ״י פקודות מחצר המלכות בלבד, תובטח ותיכלל בצורה חוקית בתקנון שאושר רשמית ותמידית ע״י משרדי הממשלה, משרדי ההשכלה וההגנה.

כדי להבטיח רמה נאותה בידיעות התורניות־תלמודיות לתלמידי הכתה הראשונה של הישיבה עם התקבלותם בה, יסד בפרסבורג את ה״ישיבה קטנה״ שהיתה כתת מעבר בין התלמוד תורה הפרסבורגי הידוע בשם ״יסודי תורה״ לבין הישיבה. צעירי הבחורים השתלמו ב״ישיבה קטנה״, שהיתה המכינה לישיבה הגבוהה.

למנהלה של ה"ישיבה הקטנה" נתמנה התלמיד־חכם הירושלמי רבי ברוך לבל. רבי ברוך היה בשחרותו ממעולי־הלומדים בירושלם. בשנת תרע"ב, כשנוסדה בירושלם ע"י נדיב משיקאגו ישיבה למצטיינים בשביל עשרה אברכים מחמש הישיבות הגדולות בירושלם, כדי שיוכלו להשתלם בלי דאגת פרנסה — היה רבי ברוך בין העשרה. הוא בא לפרסבורג בראשית מלחמת העולם הראשונה ונתקע שם ועמד בראש ה"ישיבה הקטנה" עד לשנות השואה.

מרן ר' עקיבא סופר שליט"א השתדל לא רק לשמור על אותה הרמה של הישיבה שקבל אותה מאבותיו קודמיו, אלא גם להרים אותה. לפי המלצתו הנהיגה הנהלת הישיבה את התקנה כי כתלמיד סדיר בישיבה לא יתקבל רק מי שגמר את המכינה, ה"ישיבה הקטנה" בהצטיינות, או תלמיד שהביא תעודה מישיבה אחרת שלמד שם לכל הפחות ארבע שנים וראה סימן יפה בלימודו.

עוד בשנת תרי"ט, כשניתנה הזכות וההכרה לישיבת פרסבורג כישיבה פומבית ורשמית והוכרה כבית מדרש גבוה ללימודי הרבנות, נעשו כל שאר הישיבות בארץ כשניות לישיבת פרסבורג. התקנון שאושר ע"י הממשלה קבע את תכנית הלימודים לשש שנים בכתותיה של הישיבה. וכדי להקל על המעמסה של קהלת פרסבורג בכלכלת הישיבה, ויחד עם זה לאפשר גם למעוטי יכולת שלא היה בכחם לבא לפרסבורג לשש שנים, ליהנות מזכות השחרור משירותי צבא, השתדלו עסקני היהדות החרדית להשיג הכרה רשמית גם לישיבות אחרות כמכינות לישיבת פרסבורג. הואיל וזכות השחרור מן הצבא ניתנה בשנים הראשונות של אישור החוק באופן פורמלי רק לאותם התלמידים שנכנסו כבר לשנת לימודם הרביעית, הצליח להשיג הכרה ממשלתית לשלשים ואחת ישיבות אחרות שנעשו ע"י כך שוות בדרגא לכתות הנמוכות של ישיבת פרסבורג. תלמיד כי בא מישיבות אלו לפרסבורג נתקבל מיד לכיתה הרביעית ונהנה מזכות השיחרור. גם עתה, אחרי שהנהלת הישיבה החליטה שלא לקבל תלמיד לישיבה רק אחרי שגמר ארבע שנות לימודים בישיבה אחרת כדי להבטיח את רמתה הרוחנית הגבוהה של ישיבת פרסבורג, הכירה הנהלת הישיבה בתעודה מישיבה אחרת כמזכה ליהנות מזכותה של ישיבת פרסבורג בכתותיה הגבוהות.

בשנת תרע"ב נחלקה הישיבה לשלוש כתות בעלות שבע שנות למוד, והן: כתה ראשונה של שתי שנות לימוד, כתה שניה כזו שלפניה וכתה שלישית של שלש שנות לימוד.

מארצות שונות נהרו גם כעת תלמידים להסתופף בצל התורה של המורה הגדול רבי עקיבא סופר שליט"א, לשאוב מבאר מים חיים שלו, תורה, ומוסר, להצטייד בערכים רוחניים מוסריים למשך שנות חייהם. הוא הצליח כבר בשנים הראשונות של פעולתו כראש הישיבה להעמידה על דרגא רמה, דוגמא ומופת לישיבות גדולות אחרות בארצות שכנות. ובשנת תר"ע כאשר ביקש האדמו"ר מליובאוויץ', הגה"צ רבי שלום שניאורסון ז"ל, לכונן את ישיבתו, ביקרו הוא ובנו

האדמו"ר רבי יוסף יצחק בישיבת פרסבורג כדי לעמוד מקרוב על אופן התנהלותה ומבנה הרוחני של הישיבה ולעשות כמתכונתה.

גם הגאון רבי מאיר שפירא זצ"ל, האב"ד לובלין ומייסד "ישיבת חכמי לובלין", ביקר את הישיבה בפרסבורג לפני שיסד את ישיבתו בלובלין כדי לעמוד על הסדרים הנהוגים בישיבת פרסבורג. מרן עקיבא סופר שליט"א נתן לכלם כל האינפורמציה שהיו צריכים לכונן את ישיבותיהם, ורבי מאיר שפירא זצ"ל נתרשם בעת ביקורו זה וקבל את ההשראה למאמר תהלה על ישיבת פרסבורג שהופיע תחת הכותרת "פראג-פרסבורג" בעתונות היהודית של אז. רבי מאיר שפירא חיווה במאמר זה את דעתו והשקפתו כי ישיבת פרסבורג, כאשר הוא רואה אותה בעת ביקורו, היא השתלשלות טבעית של דרכו ושיטת חינוכו של הח"ס ז"ל, והמבצר בו נשמרת ירושתו הרוחנית של הח"ס וכן של הכתב סופר והשבט סופר.

בשנת תרע"ג פרצה שריפה ברובע היהודי בפרסבורג. הלהבות אחזו גם בבנין הישיבה. זעקת שבר החרידה את כל תלמידי ישיבת פרסבורג: "דיע שיעור שטובע ברעגט" (היכל השיעור בוער). מכל פינות העולם מהרו ידידי הישיבה לשלוח את תרומותיהם לישיבת פרסבורג ביד נדיבה. ומחדש נבנה בית המדרש המפואר ועטור תהלה זה.

ימי מלחמת העולם הראשונה — ואחריה.

בפרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת תרע"ד לא הועם זהרה של ישיבת פרסבורג, הן מבחינת מספר תלמידיה והן בנוגע לאיכותם ורמת ידיעתם. כפי שכבר הזכרנו הרי ניתנה עוד בשנת תרי"ט הזכות לישיבת פרסבורג מטעם ממשלת אוסטריא-הונגריה, של שחרור מגיוס לצבא.

כתוצאה מזכות מיוחדת זאת גדלה הישיבה בשנות המלחמה, ותלמידים למאות מכל רחבי המדינה נהרו אליה. התלמידים נבחנו בקפדנות יתירה ע"י הנהלת הישיבה. רק אלה שרכשו להם את הידיעות התורניות המוקדמות במדה מספיקה נתקבלו לישיבה.

השלטונות הגבילו את מספר התלמידים שהישיבה רשאית להחזיק ע"י גומרוס קלאוזוס שניקבע מידי פעם ע"י מיניסטריון ההשכלה. הנהלת הישיבה היתה צריכה להגיש את רשימת התלמידים למשרד ההגנה של המונרכיה לשם אישור. כתוצאה מתנאים אלו נתקבלו בישיבת פרסבורג הבחורים המצויינים ביותר מכל רחבי המדינה, ובעיקר אלה שהתעתדו להיות רבנים בישראל ומלאו אחרי כל הדרישות בידיעותיהם ובכשרונותיהם.

בשנת תרע"ד־תרע"ה הגיע מספר התלמידים לחמש מאות. כמיועדים לרבנות נהגו גם אז ללבוש חזיות מכופתרות עד לצווארן כדבר הנוהג בחניכי בתי ספר גבוהים והיה בזה גם מעין לגיטימציה ברחובות העיר על שחרורם מהצבא.

בשנות המלחמה ספקה ישיבת פרסבורג גם את הרבנים הצבאיים האורטודוקסים לצבא האוסטרו־הונגרי. רק תלמידי ישיבה זאת הוכרו ונתקבלו בתור רבנים צבאיים שהועלו לדרגת קצינים גבוהים.

פעולתם של הרבנים הצבאיים הללו ראויה להוקרה מיוחדת. באשר היו כולם תלמידי חכמים מובהקים ויראי ה' שקדו על תקנת הכשרות בקרב אנשי הצבא, והשתדלו לאפשר להחיילים היהודיים החרדים לשמור על הכשרות בחזית ובעורף. דבר זה היה באפשרותם להשיג, למרות כי נתקלו פה ושם בסירובים מצד קציני צבא הנגועים באנטישמיות. מלבד מעמדם המיוחד של רבנים הללו כקציניים גבוהים היו אחדים מהם בתפקיד של קציני המטה הכללי ומסופחים לו. קשריהם הגיעו עד להמפקדה העליונה של המטה הכללי, שם היו להם מהלכים, וכך יכלו לסלק את כל הקשיים שקציני צבא אחדים ניסו להעמיד בפניהם.

רבנים צבאיים אלו פעלו גדולות גם בעניני היתר עגונות לנשים שבעליהם שרתו ביחידות צבאיות ונפלו בקרב. הם ניהלו רשימות מדוייקות ע"י גביית עדויות כדת וכדין על החללים הנופלים והנעדרים, ושלחו את ידיעותיהם מהחזית אל העורף אל הקהילות ובתי־הדין בדייקנות ובנאמנות, ובאופן ההולם ומתאים לדיני ישראל.

כמו שכבר אמרנו, כל הזכויות הללו מצד הממשלה העמידו את ישיבת פרסבורג בדרגה גבוהה יותר מאשר ישיבות אחרות במדינה זו, ואם עד אז היתה המשיכה לישיבת פרסבורג, לבד לימוד התורה גם הרצון להסתופף בצל גאון בתורה הממשיך מסורת אבותיו הגדולים, צורפה לה עתה בימי מלחמת העולם במיוחד גם דבר השגת תעודת רבנות מוכרת ע"י הממשלה, והשחרור מן הצבא.

עובדה זאת הגדילה את מספר תלמידי הישיבה לא רק בכמות אלא גם ובעיקר באיכות. טובי התלמידים מכל הישיבות שבמדינה התחילו נוהרים פרסבורגה.

הישיבה היתה המרכז הרוחני והתורני הגדול ביותר ליהדות בגולת הונגריה. היא נעשתה ל"ישיבה הרמה" לא רק בשמה הרשמי אלא במובנה הממשי.

ומאחר שמתוך רשמיותה של הישיבה נאלצה לתת תעודת רבנות לכל מי שגמר את דרגותיה הגבוהות, וכדי שלא להכשיל בהענקת תעודה כזו לתלמידים שלא שמשו די צרכם, וביחוד לכאלה שהיה חשש שברבות הימים לא יעמדו בנסיון מסיבת פרנסתם לקבל משרת רבנות בקהלת „סטטוס קוא", וכן כדי לשמור על אופיה המסורתי של הישיבה שלפי עצם מהותה בזמן יסודה ע"י החת"ס לא נוסדה להיות בית אלפנא לרבנים, ננקטו אמצעי זהירות ע"י הנהלת

הישיבה, ותעודת הרבנות הרשמית ניתנה רק בשפה הרשמית (גרמנית או הונגרית) ובסעיף מגביל ומפורש, שבעל התעודה יכול להתקבל לרב רק כאשר נוסף לתעודה זאת תהיה ברשותו גם סמיכה להוראה משלושה רבנים חרדים מפורסמים. עפ"י ריב היו שלשה רבנים אלה חברי בית הדין של קהלת פרסבורג, אשר לפניהם נבחנו תלמידי הישיבה, והם סמכו את ידיהם על הראויים להוראה.

בתקופה זאת הותאם גם זמן הבחינה הגדולה של תלמידי הישיבה שנתקיימה בסוף זמן הקיץ, ובה נבחנו התלמידים בחומר הלימוד שלמדו בעונת הלימודים הזאת, לתאריך של השנה האזרחית, היינו סוף חודש יוני, מפני מעמדה הרשמי המיוחד של הישיבה, שבמועד זה נסתיימה גם שנת הלימודים בבתי הספר הגבוהים התיאולוגיים האחרים, והממשלה שגרה או נציב בדרגת מפקח תרבותי ראשון להיות נוכח בבחינה. הוא נתן גושפנקא רשמית לבחינה. עם תום הבחינה נשא בא כח הממשלה נאום בו סיים באופן פורמלי את שנת הלימודים, והביע את הוקרתו של שר ההשכלה להישגי תלמידי הישיבה ברמת לימודיהם.

כדאי לציין כי הופעתם של תלמידי הישיבה בבחינה וידיעתם המופתית עוררו יחס של כבוד אליה והשרו אוירה חגיגית עליה, שעשתה רושם חזק על כל הנוכחים.

בבחינה הזאת הראו תלמידי הישיבה את ידיעותיהם הרחבות, כל אוצרם הרוחני שצברו במשך עונת הלימוד. תורתם היתה שנונה ללא גמגום כלשהיא, עד שכל משקיף מן הצד נתרשם מהתמצאותם הדייקנית בכל המקומות בתלמוד בהם נבחנו, ומתשובותיהם הקולעות לכל השאלות שנשאלו.

התאספותם של בחורים מופלגי תורה מכל קצוי המדינה באה לידי גילוי באותה שעה. גם בשטח ההתמדה בלימודים עלה מתח «קנאת הסופרים» בתקופה הזאת במדה שלא היתה דוגמא לפניה.

אם בכל התמורות המדיניות שעברו על ארץ הונגריה למן יסוד הישיבה עד סוף מלחמת העולם הראשונה (המסע הנאפוליאוני והמצור על העיר בזמן החתם סופר ז"ל, ואח"כ מלחמת השחרור ההונגרית בשנת תר"ח בתקופתו של הכתב סופר ז"ל, ואחרי זה מלחמת העולם הראשונה) — לא היה בהן בכדי לפגוע בהתפתחותה. אדרבה, ארבע שנות המלחמה הביאו שגשוג לישיבת פרסבורג. הרי השינוי המדיני האחרון עם תום מלחמת העולם הראשונה, אשר חל בעקבות הסכמי וורסייל וע"י השינוי הגיאוגרפי בעטים, נוצר מצב חדש באירופה התיכונית שהיה בו התחלת סופה.

המונרכיה האוסטרו־הונגרית והטריטוריה הרחבה שלה שהשתרעה מים האדריאטי עד הרי הקרפטים, היהדות אשר בתוכה סיפקה לישיבת פרסבורג את מרבית תלמידיה במשך כל שנות קיומה. בחור ישיבה היה יכול לנסוע ללא דרכון וויזא, מכל השטחים הנרחבים של הממלכה האדירה הזאת לישיבת

פרסבורג, בחופש תנועה בלתי מוגבל, ומבלי לעורר תשומת לבו וחשדו של מישהו. כאשר הממלכה הזאת ביותרה ועל חלק משטחיה הוקמו מדינות קטנות עצמאיות ומהן סופחו למדינות אחרות שהיו קיימות מאז, נמצאה פרסבורג במדינת צ׳כוסלובקיה בעוד ששטחים אחרים נשארו בתחום הונגריה, פולניה, אוסטריה, יוגוסלביה ורומניה. ע״י הצבת גבולות חדשים אלה נשארו מרבית תלמידי הישיבה מנותקים מעל הישיבה. נדמה היה לרגע כי הישיבה עומדת לפני משבר, היות ונסיעה ממדינה למדינה מצריכה השגת דרכון וויזא, ששניהם לא ניתנו להשיג.

המדינות החדשות הללו היו עוינות בתחילת הקמתן זו את זו וכולן ביחד את אוסטריה ואת הונגריה. שלטונותיהם לא נתנו דרכונים לבחורים בגיל הצבא לפני שמלאו את חובתם בשירות צבאי, במיוחד השלטונות ההונגריים חששו לתת דרכונים לנסיעה לצ׳כוסלובקיה, נוסף לזה, ברוב הערים בשטחים הללו גברה האנטישמיות. האשימו את היהודים בהסתה למלחמה. באחדות מהארצות כגון צ׳כוסלובקיה, רומניה ופולין, היו כל הדרכים בחזקת סכנה ומשובשות בגייסות של המהפכות ושל החוזרים מערכי המלחמה ושל צבאות האינטרוונציה. תלמידי ישיבת פרסבורג משטחים אלה לא יכלו מפאת כל הסבות הללו אפילו להעלות על דעתם לנסוע לפרסבורג לישיבתם. התארגנו כתוצאה מזה ישיבות חדשות קטנות יותר שם התאספו מספר תלמידים להמשיך בלימודיהם.

אך למרות זה, כתום שנה והתחילו לחזור החיים התקינים למסלולם, חידשו שוב התלמידים להשיג דרכונים ורשיונות כניסה. פחד השליטים החדשים אחד בפני משנהו פג לאט, ובחורים יהודים היו יכולים כבר בשנת תר״ץ להשיג דרכונים מיוגוסלביה ורומניה לצ׳כוסלובקיה. מדינות אלו עשו הסדר עם צ׳כוסלובקיה ותלמידים משטחי המונרכיה לשעבר, שסופחו למדינות הללו, יכלו להשיג דרכונים לפרסבורג. אלו שבו לפרסבורג הראשונים. ויחד עם התלמידים משטחי צ׳כוסלובקיה יצרו את הגרעין לישיבת פרסבורג אחרי מלחמת העולם הראשונה, שהגיעה לשיא שגשוגה בשנות השלושים של המאה העשרים, וגדלה והתפתחה עד השואה.

תלמידים משטחי הונגריה ואוסטריה נתקלו בקשיים בהשגת רשיונות כניסה לצ׳כוסלובקיה, שראתה בהונגריה במיוחד את אויבתה הראשונה במעלה וסירבה לתת ויזות בתחילת שנות העשרים. שינוי לטובה בא אחרי השחדליותיו של מרן עקיבא סופר שליט״א ראש הישיבה אצל השלטונות, שעם הקונסולידציה וההתבססות הפנימית תורשה למספר בחורים מהונגריה השהיה בפרסבורג.

רשיונות כניסה נתנו במספר מצומצם לתלמידים מהונגריה שחלה עליהם חובת רישום מיוחדת, וכן הצורך להאריך את הרשיון ולחדשו מדי פעם. תלמידי הישיבה בפרסבורג היו נזהרים מלדבר בשפה ההונגרית ברחובות העיר שלא לעורר חשד ותשומת לב מצד פקידי הממשלה הצ׳כיים.

בתחילת שנות השלשים חלה הטבה ניכרת אחרי שממשלת צ׳כוסלובקיה שהכירה ג״כ את ישיבת פרסבורג בתור בית ספר גבוה ללימודי הרבנות —

שינתה את עמדתה ואת יחסה, בראותה שיש תועלת כללית גם למדינה מהעובדא שבית הספר הגבוה היהודי הזה, היחידי בכל ארצות השכנות, שתלמידים מכל אירופה התיכונית נכספים לו, נמצא בתחום המדינה. נוסף לזה למדו השלטונות הצ'כוסלובקיים במשך העשור לקיומם להכיר את אופיה הבלתי פוליטי של הישיבה, וכי התלמידים מקדישים כל זמנם רק ללימודי קודש ודת ואינם עוסקים בענינים אחרים. פחדם מפני פעולות בלתי רצויות מצד תלמידי הישיבה למדינה פג לחלוטין. התחילו לתת רשיונות כניסה וגם להאריך אותם ללא הגבלות לכל תלמיד הנוסע לפרסבורג. השלטונות גילו בתקופה הזאת אהדה הראויה לציון ביחסם לתלמידי ישיבת פרסבורג בכל הזדמנות.

מספר התלמידים עלה כאשר התחיל לזרום זרם של תלמידים ממקור חדש אשר עד אז לא שלח לפרסבורג את צעיריו. עם תום מלחמת העולם הראשונה סופחה רוסיה התתקרפטית לצ'כוסלובקיה. יהודי חבל זה היו נחשבים בדרך כלל למפגרים בחיים תורניים ומוזנחים בהתפתחות של עניני רוח לעומת היהדות שבקהלות שבחבלים אחרים בהונגריה.

הם חיו את חייהם הרוחניים הצבוריים מעורים בתוך היהדות המרמרושית שבגלילים התחתונים הגובלים עמהם. היהדות הזאת היתה יהדות דתית ברובה, מצויינת בחסידות, שהשפעתה חדרה אליהם במקצת דרך הרי הקרפטים מפולין וגליציה ובוקאווינה. כמעט כל יהודי היה משתייך לחצר אדמו"ר אחר שבסביבה ובגלילות מרמרוש. יהדות זאת היתה מורכבת ברובה מיהודים פשוטים שהתפרנסו בעיקר מיגיעת כפיים בעבודות יער ובשדה. מעטים בתוכם היו רוכלים, סוחרי עצים ודגן. העוני והמחסור שהיו מנת חלקם של היהודים יושבי רוסיה התתקרפטית ושל יהודי מרמרוש עיכבה את תהליך התפתחותם התורנית־רוחנית והחברותית. מעטים גדולי תורה שיצאו מבני הקהלות הללו. לעומת זאת הצטיינה יהדות זאת בתמימותה ובאמונה צרופה, ונימה של חסידות נסוכה היתה על תהלוכותיה אשר התבטאה בצורה עממית בחייה היומיומיים. למרות שחבל ארץ זה היה מאוכלס יהודים ביותר באופן יחסי לגבי שטחים אחרים במלכת ההבסבורגים, מעטים היו שם הבחורים שלמדו בישיבה ומעט מזעיר היה מספר אותם התלמידים שהספיקו להגיע לדרגה ניכרת בלימודיהם התורניים.

הוריהם, שהיו נתונים בצבת עול הפרנסה, טרודים ונבוכים בגלל מצבם הכלכלי הדחוק, הוכרחו להחזיק את בניהם בבית כדי שיעזרו לפרנסת המשפחה, משום כך הפסיקו בגיל רך את הלימודים ונכנסו לשאת בעול הפרנסה. לעומת זאת כדאי לציין כי גם ההשכלה החילונית היתה מהם והלאה, ולכן נשארו שלמים באמונתם ורחוקים מטמיעה והתבוללות.

ברם, מאחר שמושללים היו הדרכה יסודית בעקרי החנוך ולא היו מחוסנים די צרכם כיהדות ההונגרית, היתה יהדות זאת למרות כל יתרונותיה צפויה לסכנה של השפעה מזיקה והיו מועמדים להיות שלל לכל תנועה סוטה ביהדות.

הנסיון בזמנים קדומים הוכיח את זאת כאשר התהוו בגלילות אלו קנים מסוכנים של שבתאים ופרנקיסטים.

תמורה יסודית חלה בחינוך הדור הצעיר של היהדות ברוסיה התתקרפטית ואותו חבל מרמרוש, הגובל עמה, עם ניתוקה הגמור מהחלק המרמרושי שבשטח ההונגרי הרומני וסיפוחה לצ'כוסלובקיה. יהודים מרוסיה התתקרפטית התערו לאט בחייה הצבוריים והקהלתיים של יהודי סלובקיה. נקשרו קשרים תורניים ורוחניים ביניהם. החלו לשלוח את בניהם לישיבות שבגלילות העליונים וכך הגיעו בניהם גם לישיבת פרסבורג. התחילה השפעתה של ישיבת החתם סופר ודרך החינוך הכרוך בה גם על יהדות זאת.

השפעה זאת הביאה לידי התעוררות והתרעננות רוחנית תורנית בקרב היהדות הזאת. לאט לאט גדלו מביניהם תלמידים מופלגי תורה שראו מטרה ומגמה בהמשכת לימודים תורניים. גם שיפור כלכלי חל בקרב היהדות הזאת עקב האפשרות לקשור מסחר עם החבלים התעשייתיים של צ'כיה ומורביה בצ'כוסלובקיה של מאסאריק הדמוקרטית הצעירה נהנתה יהדות רוסיה התת־קרפטית מיתרון זה, ונתגלו לפניה מקורות פרנסה נוחים וחדשים. ההורים לא הוזקקו עוד להעסיק את בניהם בגיל צעיר בעבודות הפרנסה ושלחו אותם לישיבות.

צעירים אלה שהיו עפ"י רוב מטבעם זריזים וממולחים, מבני עניים אשר תורה מהם יוצאת, בהגיעם לישיבת פרסבורג ובקבלם הדרכה וחינוך מתאים, הצטיינו בשקידתם והתמדתם. התלמידים מרוסיה התתקרפטית ראו סימן יפה בלימודם, סגלו לעצמם את דרך הלימוד המקובל ובחזרם לבתיהם הפיצו את אור התורה של ישיבת החתם סופר בפרסבורג. כששבו למקומותיהם ובידם מטען של ידיעות תורניות וערכי מוסר ויהדות הפרו את שממות מקומות מגוריהם, והביאו את בשורת ההשקפה ושיטת החיים היהודיים מפרסבורג לבתיהם.

תלמידים מחבל ארץ זאת מלאו בתחילת שנות העשרים בישיבת פרסבורג את החסרון שנגרם במספר תלמידי הישיבה ע"י ניתוק התלמידים משטחי הונגריה המקוריים. תקופה זאת של תחילת שנות העשרים ניתנת לציין בתולדה הכללית של יהדות הונגריה כהתחלה להחדרת רוח ושיטת חינוך של החתם סופר לראשונה לרוסיה התתקרפטית לאותו חבל מרמרוש שנספח לצ'כוסלובקיה.

גם באיכות התפתחה הישיבה בשנים אלה. התלמידים שהגיעו לישיבה רכשו להם ידיעות תורניות יסודיות בישיבות אחרות מקודם, והנהלת הישיבה שמה את כל כובד משקלה אחרי מלחמת העולם על איכות התלמידים שתהיה מן המעולה. כתנאי ראשון הותנה גם בשנים הללו לקבלת התלמיד לישיבת פרסבורג הצגת תעודה מישיבה אחרת. חלק גדול של התלמידים שהגיעו לישיבה היו כבר בני הדור הרביעי והחמישי של תלמידי ישיבת פרסבורג, בחורים שאבותיהם למדו אצל הגאון בעל שבט סופר וזקניהם אצל הכתב סופר והחתם סופר.

אלה היו עפ"י רוב בני הרבנים שרצון אבותיהם היה כי בניהם אחריהם ימלאו את מקומם על כסא רבנותם בישראל ושלחו אותם לפרסבורג להמשיך במסורת ולשאוב מים מאותה באר ממנה שאבו הם עצמם לרכוש להם את כל הידיעות התלמודיות־ההלכתיות הנחוצות וההתנהגות הצבורית הנחוצה לרב בישראל.

חלק גדול מתלמידי ישיבת פרסבורג בעת הזאת למדו בעיון חוץ ממסכת הלימודים, שנקבעו כשיעורי חובה, גם בטור ב"י ובשו"ע, ובמיוחד בהלכות איסור והיתר ביו"ד עד שידעוהו בע"פ על כל סימניו עם נושאי כליו. היה זה חזון נפרץ בתקופה זאת לראות באכסניות התלמידים, בחורים יושבים בלילות ומשננים את ק"י הסימנים שבחלק הראשון של היורה־דעה עם הש"ך, טורי־זהב ופרי־מגדים ואמרי־בינה.

מקרים חוזרים ונשנים היו בתקופה זאת, שלאחר מלחמת עולם הראשונה, שבחורים שגמרו את חוק לימודיהם בישיבות אחרות והיו מופלגים בתורה ומוסמכים להוראה, הציעו את מועמדותם למשרת הרבנות בקהלה ארטודוקסית בהונגריא וצ'כוסלובקיה, ונתקלו בקשיים, היות וברוב הקהלות היתה קיימת מזה שנים מסורת שנהיתה לתקנה בלתי כתובה, כי הרב המתקבל למשרת הרבנות צריך להיות תלמיד ישיבת פרסבורג, וזה יען כי הנסיון בעבר הוכיח שתלמידים שנתחנכו בישיבת פרסבורג וקבלו שם את רובי תורתם, רכשו להם מלבד ידיעותיהם הרחבות בתלמוד והוראה גם פרק בהלכות התנהגות של רבנות ומלאו את התפקיד המוטל עליהם כרועה ומנהיג העדה, ברוח תורתם של הראשונים ולפי מסורת הרבנות ומנהיגות המקובלת מהכתב־סופר ז"ל. ברוב הקהילות שמשו מזה דורות, המצויינים שבתלמידי פרסבורג כרבנים, ולכן התיחסו קהילות אלו בחשדנות ובאי אמון לכל מועמד שלא היה מבוגרי ישיבת פרסבורג וחשבוהו כמי שלא שמש די צרכו. מפני זה באו תלמידים מעולים ומצויינים בוגרי ישיבות אחרות להשתלמות לפרסבורג, למען יהיו מוכרים כתלמידי ישיבה זאת.

ראשי קהילות שכסא הרבנות או הדיינות נתרוקן בקהילתם, וכן רבנים גדולי הדור היושבים על מדין שחפשו חתנים תלמידי־חכמים מושלמים, שיהיו ראויים למלאת מקום, נתנו עיניהם בישיבה זו ובתלמידיה ויצאו לשם כדי למצוא את מבוקשם.

כלפי פנים לא נשאה הישיבה אופי של בית־אולפנא לרבנות, והנהלת הישיבה לא הבליטה את הדבר. רק כלפי השלטונות שמרו על מעמדה הרשמי של הישיבה בצורה כזאת. כלפי התלמידים השתדלה ההנהלה לא לדבר על רבנות ומעולם לא נקרא בתואר „רב" בישיבה מי שלא היה רב בפועל, ויהי' הבחור אפילו מן המצויינים שבמצויינים, או מוסמך להוראה משלושה רבנים (עפ"י רוב ע"י הדיינים בקהלת פרסבורג, שהוי גם המרצים בישיבה את השעורים ביו"ד). כי מגמת החינוך וסדר הלימוד שהונחו כיסוד לקיום הישיבה ע"י הח"ס ז"ל, היו לחנך תלמידי

חכמים היודעים מה שיהודי חרד צריך לדעת בחייו. אף עתה שמרה הנהלת הישיבה בקפדנות על מסורתה והחזיקה את צביונה ואת אופיה המקובלים מזה דורות. בכל זאת סגלו לעצמם תלמידי הישיבה הכרה עצמית על היותם למעשה מיועדים להיות רבנים בישראל, הואיל והעובדות הוכיחו את זאת באופן מתמיד, רק מעטים היו בין הבחורים בישיבת פרסבורג שבימי שבתם בישיבה לא חשבו ברצינות להשתלם ולהתמנות לרב בפועל, ולמטרה זאת יכולים היו להגיע רק ע"י שקידה על פוסקים, למעלה מן השיעורים הקבועים הנהוגים בישיבה.

בחורים שהתעתדו לקבל סמיכה להוראה ולהבחן בפני חברי הבי"צ בפרסבורג, היו עפ"י רוב בני 19 עד 23 שנים. אחרי שקבלו היתר הוראה הבית־דין, דאגה הנהלת הישיבה שתהיה להם האפשרות להתמחות באופן מעשי בהוראת איסור והיתר ע"י „שימוש" משנה עד שנתיים. הזדמנות זאת ניתנה להם ע"י הסדר מיוחד שהיה קיים בין הישיבה לבין חברי הבד"צ בפרסבורג כי בחורים אלו יהיו נוכחים בישיבות בית־הדין בזמן שישבו להורות בהלכות איסור והיתר. הדיינים שישבו בדין להורות הציעו את השאלות, הנשאלות בבית־הדין, לפני התלמידים שישבו לפניהם מחרישים לדעת אם יכוונו לאמיתה של הלכה. על התלמיד היה להביע את חוות דעתו, דעת התורה וההלכה, באופן עצמאי. ועי"ז התמחו התלמידים בכל המובנים לידע להסיק את ההלכה למעשה, ולפסוק ולשאת באחריות כל תפקידי הרבנות. בהושטת האפשרות להתרגל באופן עצמאי להורות, הלבבות", וביאור דבריו באר היטב ותבלין בדברי מוסר משל עצמו, כדי אשר חברי הבד"צ העידו עליהם שמצטיינים בהוראה, כשנדרשה לכך ע"י קהלות שבקשו לקבל רבנים ודיינים.

עקרי סדרי הלימוד בתלמוד ובפוסקים ראשונים ואחרונים, נשארו גם עתה כמו בימי החתם־סופר. הרצאת השיעור בעיון היתה ארבע פעמים בשבוע לפני הצהרים ע"י הגאון ראש־הישיבה האב"ד שליט"א. אחרי הצהרים היו מרצים את השיעור הפשוט. „שיעור־הפשוט" כך היו קוראים את השיעור הנלמד במסכת דף על דף עם הראשונים ומפרשי התלמוד. ומזמנו של הגאון בעל שבט־סופר ועד השואה הרצו „שיעור פשוט" זה הרבנים האלה: הגאון רבי ליב גרוס ז"ל; הגאון רבי ליב רובינשטיין ז"ל מחבר ספר „קול יהודה" על מסכת שבת; הגאון רבי דוד וועסעלי ז"ל. משנת תרפ"ו ואילך הרצה את „שיעור הפשוט" הרה"ג אברהם שמואל בנימין סופר שליט"א, בנו של מרן הגאון אב"ד פרסבורג. השיעורים ביורה־דעה היו נאמרים בכל יום לעת ערב. מזמנו של הגאון בעל שבט־סופר ואילך,ע"י הגאון רבי דוד לאקנבאך ז"ל בעל שו"ת „ניר־לדוד" עד פטירתו בשנת תרס"ח. אחריו הורה ב„יורה־דעה" הגאון רבי ליב פרידמן ז"ל בעל שו"ת הריב"ד, ואחרי פטירתו הרצה את השיעור בהוראה הגאון רבי ישעיה קאליש ז"ל, ומשנת תרפ"ה ואילך, הגאון רבי שמעון שטראסספר הכהן הי"ד. מרצי השיעורים בהוראה היו כאמור כולם חברי בית הדין בפרסבורג. בסוף השבוע נתקיימה הבחינה בשיעור עיון ובשיעור פשוט, וביום א' בשבוע התקיימו הבחינות ביורה־דעה.

נוסף על השיעורים האלה הונהג בישיבה שיעור ב„מגן־אברהם". אותו הרצה מרן שליט"א בכל יום בביתו אחרי תפלת שחרית, כשהוא מעוטר בטלית ותפילין, לפני מספר מצומצם של תלמידים מופלגים שהתפללו את תפלת השחרית אתו בביתו. סדר הלימוד נתרחב גם ע"י לימוד סוגיא נוספת בתחילת כל זמן הלימוד. היות וזמן ההתאספות והסדור של תלמידי הישיבה מכל המקומות המרוחקים ומעבר־לגבולות ארך כחודש ימים, כלומר, כל חודש חשון בתחילת זמן החורף, וכל חודש אייר בתחילת זמן הקיץ. התחלת הלימוד בשיעור עיון ובשיעור פשוט דף על דף מיד בתחילת זמן הלימודים, היתה שוללת את האפשרות מהרבה תלמידים שעדיין לא הגיעו ושעדיין לא הסתדרו לקחת חבל בהם, ולהיות נוכחים מיד בהתחלת המסכת, ע"כ הונהג כי כל חודש אייר וכל חודש חשון הם חדשי „הסוגיא". בחודש זה הגו תלמידי הישיבה בסוגיא שנקבעה ע"י הראש ישיבה והתכוננו להרצאת הפתיחה של זמן הלימוד. ה„פתיחה" חלה עפ"י רוב בשבוע של פרשת „תולדות" בזמן החורף, ובשבוע בו קוראים פרשת „בחוקותי" בתחילת זמן הקיץ. בדרוש הפתיחה נשא הראש־ישיבה דרוש במוסר ובהוראה דרכי התנהגות התלמידים, והרחיב את הדיבור על מגמת הלימוד. חידושיו שהגיד בסוגיא שנלמדה עוררו הד ופלפול עצום בין התלמידים.

סגולתה המיוחדת של ישיבת פרסבורג בדרך הלימוד של הסוגיא „סידור השיטות" נתגבשה מזמנו של הגאון בעל הכתב־סופר, וקבלה משמעות מיוחדת בתקופה הזאת, והועלתה לרום הפסגה במיוחד בסוגיא שנלמדה בתחילת הזמן. „סידור השיטות" — הסיכומים הסופיים של שיטות כל הפוסקים הראשונים עפ"י ביאוריהם של המפרשים האחרונים וכן הסקת השמעתתא הנלמדת, הלכה למעשה, ותמצית הדינים הנובעים מתוך הסוגיא בענינים השונים המתעוררים בקשר עמה ונוגעים לה, ודעת הפוסקים האחרונים בהם — סודר והוכפל בטופסים רבים ונתחלק בין התלמידים, דבר שהקל להתמצאותם של התלמידים בענין הנלמד, וסייע להבנת הפלפול הנאמר ע"י ראש הישיבה בדרוש הפתיחה. „סידור השיטות" בא גם להקנות לתלמידים החדשים את הדרך ושיטת הלימוד בישיבה, ולהראות להם את הכיוון אשר אליו הם צריכים לרכז את מאמציהם בעת לימודם במשך הזמן.

גם בתקופה זו — האחרונה בישיבת פרסבורג, — נהג דרך הלימוד שהתווי וסללו החתם־סופר, הכתב־סופר והשבט סופר. המטרה הסופית היא הסקת שמעתתא אליבא דהלכתא. דרך הלימוד שבה למטרה זאת, היא הבנת דברי הראשונים, התעמקות בדף הגמרא ודיוק בכל מלה ומלה בדבר רש"י ותוס' וכו' הסתמכות ע"י בקיאות על דברי הש"ס ומפרשיו במקום אחר, והבאת חיזוק משם.

חשיבות מיוחדת יחס אדמו"ר הגאון שליט"א לישוב קושיות בדברי הח"ס ז"ל. נוסף על הלימודים שהיה נהוג ללמדם בישיבה, ש"ס ופוסקים ומפרשיהם, הונהג גם לימודם של המפרשים האחרונים, מזמנם של החתם־סופר והכתב־סופר ז"ל. חיבוריהם של החתם־סופר,(הכתב־סופר והשבט־סופר מאירים ומסייעים

להגיע לדרך הלימוד הישר. כן נלמדו החידושים של גדולי תלמידי ישיבת פרסבורג, כמהר"ם שי"ק ומהר"ם א"ש ואחרים.

הסוגיא ושיעור העיון נלמדו, לבד מן הראשונים המקובלים מזה דורות, עם ה„פני-יהושע", „כרתי ופלתי", חידושי ר' עקיבא איגר, צל"ח, אור-חדש, ועוד. הרמב"ם היה נלמד על נושאי כליו העקריים, גם ה„שער-המלך" ו„בני-אהובה". כן השיעורים בשו"ע אורח חיים עם „מגן-אברהם" ו„מחצית השקל", ו„ישעות-יעקב". וביו"ד, „טורי-זהב", ש"ך, „פרי-מגדים" ו„אמרי-בינה". ושו"ע אבן העזר נלמד עם ה„בית-מאיר" ו„אבני מילואים" — אלה גדולי האחרונים, שלימודם לא נתפשט עוד בימי הח"ס, נקבעו עכשיו כלימודי חובה בישיבת פרסבורג.

מכסת הלימוד היתה בתקופה זאת רבה מאד. וכדי שהתלמידים יוכלו לשאת את העומס הזה היו צריכים להתמדה יתירה. מישג מה על החובה שהיתה על בחורי הישיבה הגדולים במשך זמן הלימוד הקצר של זמן הקיץ, ישמשו הנתונים הבאים שנמסרו ע"י משקיפים מן הצד: „הנה לפי ידיעתי נמשך זמן הקיץ מר"ח אייר עד חצי תמוז (כי מחוקי המדינה כבית-ספר גבוה, א"א להאריכו יותר) ובזמן הקצר הזה היה על התלמידים, מלבד ממכסת הלימוד במסכת הנלמדת כשיעור עיון ושיעור פשוט דף על דף — גם ללמוד שלש סוגיות גדולות עם כל המפרשים, סוגיא דתרי ותרי; דשוחט בשבת; ספק מוכן, ויורה-דעה למדו הסימנים צ"ה צ"ו צ"ז ק"ח קי"ב ורפ"ח" (אפריון).

נוסף להרצאת השיעורים הרצה ראש הישיבה שיעור מוסר מספר „חובת-הלבבות", וביאור דבריו באר היטב ותבלין בדברי מוסר משל עצמו, כדי להשפיע מוסר ויראת שמים על התלמידים, כי ראשית חכמה יראת ה'. לעתים למדו מתוך ספר „פלא-יועץ", שהוא מורה דרך מעשי בהתנהגות במדות ובמוסר וביראת אלוקים כאחד. בדברי המוסר התחילו את הרצאת השיעור בגמרא.

בישיבת פרסבורג היו קיימות כמה חברות לבחורי הישיבה להשתלמות במקצועות שונים. להשתלמותם המעשית של תלמידי הישיבה נוסדו שתי החברות העיקריות: החוג לפלפול וחידושים בשמעתתא והלכה בשם „חברה חריפות פלפול התלמידים" והחברה להשתלמות באגדה ודרוש בשם „תפארת שבת". שתי החברות להשתלמות הללו הגיעו בשנית תר"פ ועד השואה לשיא התפתחותן.

לחברת „פלפול התלמידים" השתייכו בעיקר התלמידים המופלגים ביותר, שהיו ידועים בתור מחדשים ומעלים חילוקים בפלפוליהם ומיישבי סתירות ברמב"ם. דרך הפלפול היה נשמר בקפדנות שלא לסטות ע"י חריפות יתירה מההגיון הישר ולשים עי"ז את העקום למישור.

גבאי „חברת חריפות" בישיבת פרסבורג .

יושב ראש החברה הזאת, ה„גבאי" של חברת „פלפול התלמידים", נתמנה מדי פעם מחדש והיא היה נחשב להתלמיד החריף ובקי ביותר ולהמחדש השופע שפעת חידושים בתוך כל תלמידי הישיבה.

הבחורים שהשתייכו לחברה זאת היו מרצים מדי שבת בשבתו חידושים שחידשו בסוגיא הנלמדת וב„שיעור עיון" בפני חברי החוג, ועפ"י רוב היו נוכחים בהרצאותיהם גם בעלי בתים גדולי תורה ונשואי פנים מקהילת פרסבורג. וכן שאר התלמידים שגילו התעניינות בחידושי תורה שנתחדשו בבית המדרש בסוגיא הנלמדת.

אחד, ולפעמים שנים, מחברי החברה בחרו להם לנושא את הסוגיא הנלמדת והציעו בשבת אחה"צ לפני תפלת מנחה בבית המדרש של הישיבה את חידושיהם. עפ"י רוב תירוץ על קושיה חמורה ידועה או על קושיא שהיתה מחידושי המפלפל עצמו. כשחברי החברה נתרבו ומתח קנאת הסופרים עלה, שסעו את המפלפל בקריאת ביניים ופלפלו אתו, זה שואל והמרצה משיב, זה מקשה והוא מפרק. לפעמים התלקח וויכוח חריף בין השומעים עצמם ובתוך הפסקה התכונן המרצה לדחות את הקושיות. על כל פנים הי' על המרצה להיות בקי בכל הבעיות שתוכלנה להתעורר מסביב לנושא הפלפול, ולהיות מוכן לקרב רוחני מכל הבחינות, כדי שלא לצאת מנוצח מבין „שיני האריות". גם הלמדנים מקרב הבעלי בתים של העיר

שהיו נוכחים לא הסתפקו להיות רק מקשיבים, וגם הם נמשכו לזירת ההיאבקות והשתתפו בפלפולים.

חברת ההשתלמות לאגדה ודרוש, „תפארת שבת", נתנה לחבריה את ההזדמנות להרצות בדרוש ואגדה. הדרשן חיבר לעצמו את הדרשה. עפ"י רוב בחר נושא המתאים לפרשת השבוע ושיננה בעל פה. היא יצאה מפיו בשפה צחה. עפ"י רוב נשמעו רעיונות חדשים בדרך האגדה והדרוש בדרך האופייני לספרים „יערות דבש", „בינה לעתים", ו„ערבי נחל". אך היו גם דרשנים שלא נמנעו מלדרוש בדרך דרוש האופייני לספר „פרשת דרכים".

מבין החברים שהשתייכו לחברה זאת יצאו טובי הדרשנים והמגידים ומטיפי מוסר שקמו לישראל בגולת צ'כוסלובקיה, הונגריה וגרמניה שנודעו כמעוררי לב שומעיהם בדרשותיהם החוצבות להבות אש.

היו תלמידי ישיבה שהשתייכו לשתי החברות גם יחד, והיו משתלמים בין בפלפול ובין באגדה ודרוש.

חברות להשתלמות עצמית בדרוש ואגדה לתלמידים צעירים יותר היו חברה „מגיד ליעקב" ו„עטרת בחורים". אלה קיימו את אסיפותיהם השבועיות. בהן דרשו חבריהם, בכל ליל שבת בבית הכנסת „תמימי דרך" שברחוב קאפוצינר. גם בדרשות אלו היו נוכחים הרבה בעלי בתים מתוך בני העיר שבאו להתענג על דברי האגדה שנשמעו מפי תלמידי הישיבה.

כל החברות האלו התכנסו פעם בשנה לכינוס ולמסיבה חגיגית עם סעודת מצוה.

החברים שהשתייכו לחברת „פלפול התלמידים" פרסמו את חידושיהם בירחונים התורניים שבמדינה ומחוצה לה. עפ"י רוב בדו־השבועון „תל תלפיות" „וילקוט יוסף", וכן בירחונים של בחורי הישיבות בהונגריה „נטעי בחורים", ומשנת תרצ"ד ואילך בירחון התורני העצמאי של התאחדות תלמידי ישיבת פרסבורג „המעיין".

ממיטב החידושים שנשמעו בישיבת פרסבורג מפי התלמידים משנת תר"פ ועד השואה ראו אור גם בירחונים התורניים שמחוץ למדינה, בפולין וארץ ישראל.

אפשר לקבוע כי בתקופה זו היתה קיימת השפעת גומלין בין הישיבות בפולין וישיבת פרסבורג. החידושים והפלפולים של תלמידי ישיבת פרסבורג, שראו אור בירחונים התורניים לתלמידי הישיבות בפולין, הביאו לידי החלפת דברי תורה בין נציגי שני הזרמים בלימוד, ולא פעם הגיבו אלו על דברי אלו בתירוץ קושיא ובסתירת חידושים. אבל למרות שבישיבת פרסבורג התעניינו התלמידים גם בשיטת הלימוד והפלפול הנהוג בישיבות גדולות אחרות שמחוץ לארצם, בכל זאת באופן עקרוני וכללי שמרו אמונים להשיטה המקורית של ישיבת פרסבורג מימי החתם סופר.

בנוגע לדרך הלימוד, הנהוג בישיבת פרסבורג בתקופה זו, אפשר להוסיף כי נתגלתה נטיה והתענינות מיוחדת להמהר"ם שי"ף, ולדרך הצעות הקושיות שלו הידועות בשם "רגנשבורגר" "נירנבורגר" ו"רויגסבורגר" או "אויסברענגער" (ראה מהר"ם שי"ף שבת קט"ו וכן פרק איזהו נשך בב"מ). חזון לא בלתי נפרץ היה בשנים אלו לראות תלמידי הישיבה מתעמקים לילות שלימים בהבנת המהר"ם שי"ף ובבקשת תירוצים לקושיותיו.

הונהגה בשנים אלו עריכת מסיבות וסעודות מלוה מלכה, בהן אמרו אחדים מהמשתתפים חידושי תורה. כן יש להזכיר את המנהג של עריכת סעודת מצוה גדולה באחד מלילות חנוכה כל שנה, בה דרשו מעניני דיומא עפ"י רוב בסוגיא דכבתה במסכת שבת, מתוך דיבוק חברים ופלפול תלמידים. וכן התקיימה מדי שנה בשנה סעודת הילולא בימי השנה להסתלקותם של הגאונים החתם־סופר הכתב־ והשבט־סופר. בסעודות אלו נוכח גם הראש ישיבה והשמיע חידושי תורה בפלפול ואגדה.

מספר התלמידים בשנות תר"פ ועד השואה היה בין ארבע מאות לחמש מאות. הגדלה מתמדת זו במספר התלמידים יש לזקוף לאישיותו של אדמו"ר מרן עקיבא סופר שליט"א, שהיה ראש הישיבה בתקופה זו. הוא נהג בתבונה יתירה את הישיבה בכל המובנים והבין ללב התלמידים שהגיעו ממחוזות שונים של המדינה.

כמו כן יש לזקוף את הגדלת הישיבה לכח המושך של דרך הלימוד בה נתפרסמה ישיבת פרסבורג. ואישיותו של הראש־ישיבה היא היא המהוה את המניע העיקרי בהשפעה. שיטת הלימוד מציינת, קובעת פסים במסילת העיון, אך אישיותו של המורה, מדותיו, התנהגותו בין אדם לחברו ובינו לבין קונו הן הן המשמשות מופת וסמל בשביל התלמידים. ישיבת פרסבורג היתה מקום קליטה לתלמידים מכל הארצות וכל השכבות, ורק המכיר את תנאי המדינה יכול להעריך עובדא זאת כראוי. בישיבת פרסבורג נתקבלו בסבר פנים יפות גם בני אנשי קהלות סטאטוס־קוא, ובני רבניהם לתלמידים. מהם גם יצאו מספר רבנים בקהלות אורטודוקסיות, וכמה ממנהיגי היהדות האורטודוקסית. וחלק מהם זכו להיות רבנים ממלאי מקום אבותיהם והפכו את קהלתם לקהלה אורטודוקסית וקבלו את תקנות האורטודוקסיה ואת מרותה.

כגורם חשוב בקידום רמת ידיעתם התורנית של התלמידים בישיבה משנת תר"פ ועד השואה יש למנות את השתדלותה של הנהלת הישיבה יחד עם החברה "קנין ספרים", כדי להקל על התלמידים את העיון בספרים יקרי ערך, ע"י הרחבתה של הספריה התורנית שהיתה ע"י הישיבה. שנים רבות היתה קיימת ספריה זו שספקה לפי אפשרותה את ספרי המפרשים, ראשונים ואחרונים, להתלמידים. בשנים האחרונות התרחבה הספריה ע"י רכישת טופסים מרובים מכל ספר כך שהתלמידים לא נתקלו בקשיים בהשגת ספרים בכל שעה שנצרכו להם.

בשנת תרצ"ד גדל מספר הספרים בהרבה. הנהלת הישיבה וחברת „קנין ספרים" שעל ידה פנתה לכל מחברי הספרים והמוציאים לאור, שישלחו ויתרמו מהספרים שהם מוציאים עתיקים וחדשים לספרית הישיבה. הנהלת הישיבה תמורת זה היתה מפרסמת בירחונה התורני „מעיין" מודעה על הופעת הספר ודברי בקורת עליו.

הסדר מיוחד היה קיים בין הנהלת הישיבה ובין בעלי ספריות פרטיות מבין בעלי הבתים הלמדנים אשר בקהלה, ואלה האחרונים השאילו את ספריהם יקרי המציאות לתלמידי הישיבה לעת הצורך.

אם כי היכל השיעור נבנה מחדש אחרי שריפת תרע"ג בשיכלולים רבים נשאר על כנו הסדר הישן, שתלמידי ישיבת פרסבורג שמשו את רבותיהם בעמידה בעמדם בשעת הרצאת השיעור על המדריגות שב„שיעור שטובע". התקנו לצורך זה מדרגות שאחת גבוהה מחברתה כך שכל התלמידים היו יכולים לראות ללא קושי את המרצה ולעקוב אחרי דבריו. גם הרב עמד על הבמה. כשנכנס הרב לבית המדרש להרצות את השיעור היה מתקבל ע"י התלמידים בקריאות „יחי". הרב היה נוהג לחבש „קאלפאג" (מגבעת פרוה) בשעת הרצאת השיעור. כן נהגו עד השיעור האחרון בישיבה. דבר זה היה מורשה בידי ראשי ישיבות פרסבורג מהגאון החת"ס ז"ל, מיסד הישיבה.

בימי החתם סופר והכתב סופר נהגו גם התלמידים ללבוש חגיגית לשיעור. כל התלמידים חבשו צילינדרים לאות חגיגות ויראת הכבוד. עפ"י רוב הביאו הבחורים אתם צילינדר מתקפל שחבשוהו רק בזמן הרצאת השיעור. משום מה ביטל מנהג זה ולא הקפידו עליו יותר.

משנת תר"פ ועד השואה סיגלה לעצמה ישיבת פרסבורג כמה דרכי נוהג שהיו קיימות בישיבות אחרות בליטא. אבל משגיח כנוהג בישיבות ליטא לא היה בישיבה. ראש הישיבה מילא בעצמו את התפקיד הזה.

היה בישיבה במשך כל שנות קיומה מנהל אדמיניסטרטיבי שהיה לו תפקיד גם בענינים ריחניים הנוגעים אם כי לא במישרין בכ"ז בעקיפין להתקדמותם הרוחנית של התלמידים. הוא „זיווג" עפ"י רוב את תלמידי הישיבה החדשים לפי התאמתם זה לזה בלימוד. הראשון, שידוע לנו בתפקיד זה מזמנו של הגאון בעל הכתב סופר, הוא רבי פייבל פלויט זצ"ל בעל „ליקוטי חבר בן חיים" (החתם סופר מילא את התפקיד הזה בעצמו כמו שהזכרנו למעלה). אחריו נודע בתפקיד זה במשך עשרות שנים רבי ליב גרוס ז"ל.

רבי ליב היה רווק זקן, והיה האדמיניסטראטור של הישיבה, וקבע בהרבה את ההוי הישיבתי בימי הכתב סופר והשבט סופר. הוא חילק את המזונות בין הבחורים לפי הערכתו, והוא הרצה בתקופה מסויימת גם את „שיעור הפשוט" לפני התלמידים הצעירים. הוא עצמו היה למדן מובהק ובעל מח חריף. נטיה

מיוחדת היתה לו למהר"ם שי"ף ולחידודיו. היה אדם פקח וממולח, לפעמים עוקצני, אבל יחד עם זה טוב לב, נושא בדאגת כל בחור ובחור.

בתחילת זמן הלימוד, כשהיה מגיע לפרסבורג זרם גדול של תלמידים מופלגים, הובילה דרכם הראשונה לדירתו הצנועה של רבי ליב גרוס. הוא התאים תלמיד אחד לחבירו ודאג להם להשגת חדרי מגוריהם. הוא היה בעל הומור, וכמה מהלצותיו התהלכו בישיבה רבות בשנים אחרי פטירתו. רבי ליב גרוס בא לישיבת פרסבורג אחרי פטירת החתם סופר, שימש את בעל הכתב סופר ואת בעל שבט סופר, ותלמידי פרסבורג נזכרים באהבה בו. בישיבה שמרו את יום פטירתו מדי שנה בשנה במשך כל שנות קיומה עד השואה. אחריו נודע בתפקיד דומה רבי ירמיהו דושינסקי שעלה בשנות השואה ירושלימה.

בתור מזכיר ונאמן הישיבה לאדמיניטרציה הכלכלית נודע הרב אברהם הלוי גרינספלד שבו בחר הגאון בעל שבט סופר בראשונה לתפקיד זה. הוא כיהן במשרה זאת, שהיתה כרוכה באחריות גדולה, עשרות בשנים. בשנת תרצ"ד הוחג בישיבת פרסבורג יובל של מאה זמנים לפעולתו (חמשים שנה) בעבודת קודש זו. הנהלת הישיבה הביעה לו בפומבי תודה והוקרה והעלתה על גס את ישרנותו ודיקנותו שהיו תכונות נפשו היסודיות.

במשך כל שנות קיומה עד השואה למדו התלמידים במשך היום בחדרי דירתם ולא בבית המדרש המשותף כנהוג בפולין וליטא. שנים שלשה בחורים שלפי הנהלת הישיבה נמצאו מתאימים או משלימים זה את זה לצרכי לימוד צורפו לחדר אחד ששכרוהו מבעלי בתים היהודים אשר בעיר. לא פעם היה בדבר זה משום מקור הכנסה לבעלי בתים מעוטי פרנסה. ומעין פיצוי בעד תמיכת בעלי בתים האמידים בבחורי הישיבה העניים. הזמנים ללימוד הבחורים היו כל שעות היום וגם חלק גדול של הלילה בתחלתו או לפני אור הבוקר.

להרצאת השיעור באו התלמידים ל„היכל השיעור" (שיעור שטובע), לפני שריפת הגיטו בשנת תרע"ג לא גזלה ההליכה והחזרה לשם זמן רב מהתלמידים, כי רובם ככולם השיגו חדרי מגורים ברחובותיו של הרובע היהודי שבסביבות בית המדרש של הישיבה. אך עם שריפת הגיטו בשנה הנ"ל עברו רוב התלמידים לגור ברחובות אחרים ושכרו חדרי מגורים במקומות יותר מרוחקים. דבר זה הכביד עליהם את ההליכה הלוך וחזור פעמיים ביום מבית המדרש לבתי המגורים, נוסף לזה התהוו בחדרי המגורים שלהם קשיים שונים שהיו גורמים להפרעות בסדר הלימוד של התלמידים. בדירות מסויימות סירבו הדיירים להרשות לתלמידי הישיבה שילמדו בקול רם, ובאחרות לא היו התלמידים חפשים בתנועותיהם, מה שהשפיע גם על סדר לימודם. לרגל הכרזת פרסבורג לעיר בירתה של סלובקיה וחדירת המון פקידים למשרדי הממשלה נעשה השיכון בעיר קשה. והשגת חדר מגורים היתה קשה בשביל תלמידי הישיבה. מפני כל זה נתעוררה המחשבה להקים פנימיה לתלמידי הישיבה. ראו בהקמת פנימיה גם תועלת

רבה מבחינת הפיקוח וההשגחה על התלמידים, שעם שינוי התנאים המדיניים נעשה יותר נחוץ מאשר בשנים הקודמות. הגאון ראש הישיבה שליט"א הגה לראשונה את רעיון הקמת הפנימיה. לצורך זה נתייסדה בשנת תרפ"ה „וועדה לבניית הפנימיה" בה פעל רבות מנהל הישיבה רבי אברהם שמואל בנימין סופר שליט"א. על ידי השתדליותי הקציבה קהלת פרסבורג מגרש מתאים לפנימיה. המגרש נמצא ברובע היהודי מול בית הכנסת סמוך לבית המדרש. הקמת הפנימיה במקום זה היתה פיתרת את כל הבעיות בהן התלבטו התלמידים. הושקעו בדבר כוחות מרובים וידידי הישיבה הבטיחו להמציא את סכום הכסף הדרוש לבנית הפנימיה. הדבר עמד לפני השואה על סף ביצועו הסופי, ולא הוצא לפועל.

הבחורים, כאמור, למדו בחדרי מגוריהם בכל שעות היום וחלק מהלילה. מתוך חדרי מגורים אלו בקע עד לאור הבוקר קול התורה. ניגון הגמרא אשר בפיהם היה נשמע למרחוק באפלולית הלילה ומפזר את החושך מסביב. בחדרם הצר ישבו ולמדו אך ברוחם עברו מרחקים, רבינא ורב אשי בישיבות סורא ופמבדיתא, ומשם אל מושב הרי"ף בפס שבמרוקו ואל הרמב"ם שבמצרים ואל רש"י ובעלי התוס' שבצרפת עד שהגיעו לעיר הקטנה ביריה שע"י צפת מקום מגורו של בעל שולחן ערוך. כל אלה נתקפלו לפניהם בד' אמות של ההלכה אשר בחדרם.

בשנים האחרונות הונהג בישיבת פרסבורג מנהג מיוחד, שמטרתו היתה להגביר את שקידת הלימוד ולהעלות קנאת הסופרים וחשק לימוד התורה. בחודש האחרון של זמן הקיץ, בזמן שראש הישיבה נוסע למקום הבראה ותלמידי הישיבה נשארו במקומם, הוכרז על לימוד סוגיא מיוחדת. הסוגיא נלמדה עם כל הראשונים והאחרונים דוגמת הסוגיא שבתחילת הזמן. התלמידים נתבקשו להעלות בכתב את חידושיהם שחידשו כל אחד לפי השגתו בסוגיא זו ולהגישם להנהלת הישיבה. היא העבירה אותם לראש הישיבה ששהה בקייטנה. פרסים נקבעו לחידושים הטובים ביותר המצטיינים במקוריותם ובטיבם. אחרי שעבר עליהם ראש הישיבה קבע איזה מן החידושים הם המוצלחים ביותר ואלה זכו בפרס כספי חשוב. עפ"י רוב היה קובע הרב את החידוש הטוב ביותר יחד עם רבנים אחרים ששהו באותו פרק במקום ההוא. אלה היו כעין שיעורי קיץ מיוחדים.

רבני פרסבורג מימות החתם סופר ואילך קיימו קשר מתמיד עם תלמידיהם הרבנים ומנהיגי הציבור, וכך היה בידם להשפיע על החיים הרוחניים־דתיים של האורטודוקסיה דרך צנורות אלו. הודות לישיבת פרסבורג שהקשר הרוחני של התלמיד אליה היה איתן אף לאחר שעזבה ותפס עמדה נכבדה בחיים הצבוריים.

עקב התהוותם של גבולות פוליטיים חדשים במפת אירופה המרכזית, היה חשש כי קשר זה עלול להיפסק. הגו גדולי הרבנים, תלמידי ישיבת

פרסבורג לשעבר, את הרעיון של הקמת אירגון בינארצי בשם „התאחדות תלמידי ישיבת פרסבורג" כדי לקיים ולחזק את הקשר ביניהם בכל מושבותיהם. ההתאחדות הזאת היתה צריכה להיות הערובה כי השינוי הפוליטי שבא עקב ביתורה של המונרכיה לא תשפיע על המורשה הרוחנית של דורות הקדומים שישיבת פרסבורג טפחה אותו.

הנהלת הישיבה מצדה רצתה ג"כ לזכות ע"י התלבדותם של התלמידים לשעבר, בעזרתם החומרית של אלה למען הצרכים של הישיבה שהלכו ונתרבו עם גדולה. פנתה הישיבה בקריאה לכל תלמידיה באשר הם וקראה לאסיפת תלמידים לצורך זה. האסיפה נתקיימה אחרי הכנות רבות ביום ט"ו בכסליו תר"ץ ביום השנה העשרים ושלש להסתלקותו של הגאון בעל שבט סופר. באסיפה גדולה זו השתתפו גדולי תלמידי ישיבת פרסבורג שלמדו אצל הכתב סופר והשבט סופר, וכל תלמידי רבי עקיבא סופר שליט"א, ביניהם גדולי הרבנים בארצות שונות משטח הממלכה האיסטרו־הונגרית לשעבר.

באותו יום נתגשמה השאיפה לעשות חטיבה אחת מכל התלמידים לשעבר, לאספם אל המקור שממנו יצאה שלהבת יה. התעוררות יחידה במינה תקפה את התלמידים לשמע קול הקריאה, והתגברו על כל המעצירים ומהרו פרסבורגה. תנועה ללא תקדים היתה אותו יום מורגשת בפרסבורג. הרכבות הביאו מכל הפנות מחנות יהודים לבושים בגדי חג, רבנים זקנים ואנשים חשובים בעלי צורה שגם הופעתם החיצונית כולה אומרת כבוד, מהרו כעת כשפניהם מקרינות קרני הוד לעלות בהמון חוגג אל הישיבה אל „השיעור שטובע" היכל השיעור, מקום שישבו שם לרגלי רבותיהם.

רטט עבר בנפש־כל אחד ואחד ב„אולם השיעור". הם ניתקו מן ההווה אל העבר הרחוק, בזכרם הוד ימים מקדם, כשהיו שרויים בין הכתלים האלה, דבוקים בתורת רבם ועומדים על מדריגות אלו.

מהיכל השיעור שהיה קטן מהכיל את כל ההמון המתאסף עבר הכינוס לבית הכנסת הגדול שהיה זרוע אור ומלא מפה אל פה. באוויר היתה שוררת רוח הקודש ומתוך מצב רוח מרומם זה הופיע על הבמה הגאון מרן עקיבא סופר שליט"א. הוא נשא את נאום הפתיחה לכבוד חג הכינוס כשהקהל העצום מקשיב ברב קשב ואחרי הנאום דרש חילוק עמוק בסוגיא דמשיכה .

מבית הכנסת המשיכה התהלוכה אל „בית עולם החדש" להשתטח על קברי רבותיהם הכתב והשבט סופר זי"ע, ומשם הלכו כל משתתפי האסיפה אל „בית עולם הישן" מקום מנוחת בעל החתם סופר זי"ע, מייסד הישיבה.

אחרי הצהרים התחילה הוועידה באולם הענקי של באלאווי. בשם קהלת פרסבורג בירך את הוועידה מר דוד קרויס ראש הקהלה והודיע במעמד חגיגי על החלטתה של קהלת פרסבורג ליסד לזכרון רבה וראש ישיבתה בעל שבט

סופר קרן של עשרת אלפים כתרים צ׳כיים שפירותיהם יתחלקו לתלמידים הגונים של הישיבה ביום הזכרון שלו כל שנה ושנה.

אחריו דרשו רבנים גאונים תלמידי הגאונים הכתב סופר והשבט סופר, ואלו היו החלטות הועידה:

א) כל תלמידי ישיבת פרסבורג התאחדו בחבורה אחת הנקראת „התאחדות תלמידי ישיבה הרמה פרסבורג".

ב) כל תלמיד החי ברוח התורה והיראה כפי שהורה לו רבו יכול להיות חבר בחבורה זו.

ג) בכל מדינה ומדינה יתרכזו תלמידי הישיבה ע״י וועד מיוחד שיעמוד בברית עם הוועד המרכזי בפרסבורג.

ד) הוועד המרכזי יוציא רבעון תלמודי.

בשנת תרצ״ד בתודש סיון הגשימה „התאחדות תלמידי ישיבת פרסבורג" את ההחלטה של הועידה להוציא רבעון תלמודי בשם „המעיין". רבעון זה מילא כמה תפקידים חשובים. מלבד שסיפק לקהל קוראיו בירורים בעניני הלכה המתעוררים בחיים היומיומיים ,ושמש במה למשא ומתן וחילוף דעת תורה בשאלות שנדונו בעולם הרבני, היה גם מעורר ומרענן את נעוריהם של תלמידי הישיבה ומזכיר להם את צור מחצבתם.

שם הרבעון נקרא „המעיין" עפ״י ברכתו של הגאון בעל החתם סופר בצוואתו על ישיבתו: „יהי רצון מלפניך נותן התורה ית״ש שלא ייבש המעין ולא יקצץ האילן".

העורכים היו הרה״ג ר׳ שמואל בנימין סופר שליט״א ורבי שמעון כ״ץ שטראסער הי״ד.

מצבה הכלכלי של ישיבת פרסבורג השתפר בהרבה משנת תר״פ ואילך, עד כדי שהנהלת הישיבה יכלה לפרנס את תלמידי הישיבה בתנאים נוחים הרבה יותר מבעבר. על הימים הראשונים של הישיבה כותב תלמידו של הח״ס (בליקוטי חבר בן חיים) כי „על שולחנו של הח״ס אכלו כל יום לפחות שני בחורים ומלבד אלה שילם ע״י הרב הצדיק מהור״ר מרדכי פישל סופר מזון שני בחורים אצל איש אחד מיוחד לסעוד הבחורים אצלו, ומלבד זה נתן להנ״ל בכל ערב שבת שלשה זהובים כסף לשבת על לחם ומזון לבחורים שלא היתה להם סעודה". במדה זו נהגו גם בנו ונכדו של הח״ס ז״ל. אך עם גדולה של הישיבה וריבוי מספר תלמידיה נעשה מצבם קשה ואם הבחורים בני העשירים הסתדרו בכסף שנשלח להם ע״י הוריהם רוב רובם של בחורי הישיבה היו בני עניים, בני רבנים ושוחטים ובניהם של פקידים וסוחרים זעירים, שלא יכלו לתמוך בבניהם חוץ לביתם. תלמידים אלה אכלו „ימים" אצל בעלי הבתים.

הרב שמואל בנימין סופר
מישיבת פרסבורג.

בפרסבורג היה פירוש „היום" רק ארוחת הצהרים, לארוחת בוקר וערב היה על הבחור לדאוג בעצמו, אם בחדרו או במסעדות הזולות.

בעל השבט סופר ז"ל היה מתלוצץ על נוהג זה באמרו: „אין ויהי ערב (ארוחת ערב) ואין ויהי בוקר (ארוחת בוקר) ובכל זאת יום אחד".

מצב זה של אכילת „ימים" לא היה יכול להמשך לאורך ימים. היו גם תלמידי ישיבה ביישנים ואסטניסים שמתוך רגשי בושה לא יכלו להופיע על שולחן אחרים ולאכול נהמא דכסופא. סוג זה של בחורים הסתפק בימים הראשונים לקיום הישיבה בלחם ומים וקיימו את המשנה „פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה" ולפעמים גם את המשכה של המשנה „ועל הארץ תישן". היו גם שקיימו „חסורא מחסרי והכי קתני", ישבו יומם ולילה ולמדו בהתמדה למרות המחסור. מתוך לחץ חברותי מצד הבוחרים שסלדה נפשם באכילת „הימים" כוננה ישיבת פרסבורג כבר בשנת תרע"א מטבח ומסעדת בחורים „מנזה" שפרט לבחורים בני העשירים, רוב רובם של התלמידים אכלו שם את ארוחת הצהרים.

הבחורים קבלו מחברת מזונות ששמה היה „החברה הגדולה", תלושים על מספר ארוחות למנזה.

תפקידה של „החברה הגדולה" בכל שנות קיומה עד השואה היתה החזקת בית התבשיל הנ"ל ודאגה לבחורים לארוחתם העקרית, ארוחת הצהרים.

את ארוחת הבוקר והערב סעדו גם אחרי כן במסעדות קטנות או בחדר דירתם. הבחורים בני העניים קבלו לזה סיוע מחברות סעד אחרות שנתיסדו בזמן האחרון ע"י הישיבה, „חברת לחם", וחברת „נדבת בחורים". מתפקידן היה גם לדאוג לארוחות הבחורים בשבתות וימים טובים לאלו שלא הוזמנו אצל בעלי בתים.

עם יסודה של המנזה פסק בפרסבורג לחלוטין מנהג אכילת „ימים", ורק בשבתות וימים טובים נהגו עוד נדיבי פרסבורג להזמין את מכיריהם מבין הבחורים לשולחנם, אבל זה היה בדרך כבוד כאיש המזמין את רעהו.

בשנים האחרונות הוכנסו בבית המזון הרבה שכלולים, הן בתנאי התזונה והן בציוד ובסידורים הפנימיים. התנאים הסניטריים שופרו. הדבר נתאפשר ע"י עזרתו של ה„רליף קומיטט" באמריקה שהתחיל לפעול אחרי מלחמת העולם הראשונה ולתמוך בישיבת פרסבורג בעזרה כספית נכרת.

להטבה כללית במצבם של תלמידי הישיבה בפרסבורג בזמן האחרון יש לציין גם את העובדה שהנהלת הרכבות הממשלתיות בצ'כוסלובקיה נתנה לתלמידי ישיבה זאת, שהוכרה גם ע"י ממשלת צ'כוסלובקיה כבית מדרש פומבי ורשמי לרבנים, הנחה של 50 אחוז בכרטיסי הנסיעה ברכבות, בנסעם מביתם לישיבה וחזרה.

לתלמידים חסרי אמצעים שבאו ממרחקים היה בזה משום הקלה רבה.

לתלמידי ישיבה שחלו דאגה חברה מיוחדת לעזרת חולים, שהעמידה להם רופא ותרופות. במקרים רציניים, כאשר תלמיד נזקק היה לנתוח או לטיפול בבית חולים, היה קיים לכך הסדר מיוחד בין הנהלת הישיבה לבין הנהלת בית החולים היהודי בעיר, לפיו קבלו תלמידי הישיבה טיפול רפואי ואישפוז בבית החולים הזה, אחד המשוכללים ביותר בצ'כוסלובקיה, ללא תשלום.

בשנת תרצ"ח, כשכבשו הנאצים את אויסטריה, הגיעו אל העבר השני של הדנובה עד לגבול העיר פרסבורג. היה בזה אות אזהרה ליהודי העיר ולתלמידי הישיבה למה שעתיד להתרחש בימים הקרובים.

בתחילת תרצ"ט הוחזרו חלקים מהרפובליקה הצ'כוסלובקית להונגריה. וסלובקיה קבלה עצמאות מדינית והיתה לגרורת השלטונות הסלובקיים הוציאו מיד פקודת גירוש לאותם תלמידי הישיבה בפרסבורג שבאו מהונגריה ושאר ארצות חוץ.

ראש הישיבה הגאון ר' עקיבא סופר שליט"א עזב בחודש אב את סלובקיה ועבר לשווייצריה בדרכו לארץ ישראל. רובם של תלמידי הישיבה נתפזרו לבתיהם.

נשארו בפרסבורג בחורים מעט עם הרה"ג ר' אברהם שמואל בנימין סופר שליט"א שהמשיך בלימוד עם הישיבה גם בימים הטרופים. מספר בחורים הסתתרו בימים אלה בבית המדרש הישן של רבי משולם איגרא והחתם סופר, ורבי אברהם שמואל בנימין סופר בא יום יום בסכנת נפשות לקיים את שיעורו במקום מחבואם זה. דאג לבחורים רבי גרשון גויטיין, שכנתין זר יכול היה עוד זמן מסוים בחסות דרכונו להיות בתנועה בעיר באופן חפשי.

בשנת ת״ש, עם עלותו של הגאון ר׳ עקיבא סופר שליט״א לארץ ישראל, עלתה גם ישיבתו עמו והניח את יסודותיה בירושלם, בבטחון שזכות אבותיו תסייעו להמשיך את שלשלת הזהב, שהבית הזה יוסיף להיות בית יוצר לעם התורה בארצו.

תלמידיו שיצאו את ישיבתו בפרסבורג בשנים האחרונות מכהנים כרבנים בהרבה קהלות באירופה באמריקה ובשאר ארצות.

מתלמידיו המפורסמים הם הרב הגאון רבי שמעון אלטמן האב״ד פאקש הי״ד, הרה״ג ר׳ משה נתן נטע הלוי יונגרייז אב״ד בשאדאני הי״ד, הרב הגאון רבי משה אקשטיין אב״ד סערעד הי״ד, הרה״ג רבי חיים אהרנרייך דומ״ץ בהומענע המו״ל של הכתב־עת התורני ״אוצר החיים״ הי״ד, הרה״ג ר׳ מנחם פאללאק וצ״ל אב״ד סעערענטש ואח״כ בניו־יורק, ז״ל, ויבל״ח הרה״ג רבי יקותיאל מרדכי שיק שליט״א אב״ד מעקיספארט, ועוד.

הישיבות ברומניה

— מאת —

הרב ד"ר מנחם מ. ברייאר

גבולות רומניה

ממלכת רומניה או „ארץ הקרפטים", המשתרעת בין גבולות אונגריה לאורך הנהר דונאי ועד הים השחור, מקום חשוב לה בתולדות הישוב היהודי באירופה המזרחית. „הריפובליקה העממית הרומנית", כפי שנקראת היום, העומדת ברשות עצמה החל משנת 1877 מאז יצאה מרשות העותמנים מורכבת בעיקרה מאיחוד שתי הנסיכויות וואלאכיה (מונטניה) עם בירתה — בוקרשט, ומולדובה עם בירתה — יאסי.

נסיכויות אלו פעלו מאות בשנים בתור מדינות עצמאיות, על אף הקשרים האזרחיים־לשוניים והגיאו־פוליטיים שביניהן, עד אשר התאחדו לממלכה אחת בשם „וזקיול ריגאט" (הממלכה הישנה) ב26 לדיצמבר 1861 תחת הנסיך אלכסנדר יון קווזה, והמשיכה ככה עד לשנת 1918. שיחק לה מזלה לרומניה וזכתה בגורל בעת „הצבת גבולות עמים" על מפת אירופה בחוזה השלום מוורסייל ב1918 וקיבלה הסיפוחים דלקמן: 1) גליל ביסרביה עם בירתה קישינוב מאת רוסיה, עם מספר של 266,000 יהודים; 2) בוקובינה עם בירתה טשרנוביץ מאת אוסטריה, עם 120,000 יהוודים בערך; 3) ואת טרנסילוניה עם קלוזש הבירה מאת אונגריה ביחד עם גלילות באנאט, קרישנה ומרמורש עם 185,000 יהודים בערך. אם נצרף לזה גם את הגלילות דוברודזשיה על יד הים השחור ואולטניה שהשתייכו אף הן לרומניה נמצאנו למדים שהחל משנת 1918 גדלה „רומניה הגדולה" בשטח של 295,000 קמ"מ, ועד מלחמת העולם השניה היתה נחשבת השלישית באירופה ביחס למספר היהודים שבה. לפי המפקד הרשמי שנערך ב29 לדצמבר 1930 היתה אוכלוסית רומניה 18,053,000 איש, מהם 758,226 יהודים. בשנת 1940 עלתה האוכלוסיה היהודית ברומניה למעלה מ800,000 איש [1].

קדמות הישוב היהודי

כבר הוכיחו את קדמות הישוב היהודי בגבולות רומניה העתיקה, לפי הידיעות והרשומות שנמצאו פה ושם זיהו מושבות יהודים עתיקות עוד מימי

1) א. רופין, מלחמת היהודים לקיומם, הר' מוסד ביאליק, תל אביב/ת"ש.

חורבן בית שני [2]. כשנצח הקיסר הרומי טראיאן את דיציבל מלך דאציה (114 לס"ה) והושיב שם חיילים רומאים, הללו כבר מצאו יהודים סוחרים בין הדאנוי והים השחור, לסרביה, מעבר לדניסטר ועד קרים. מתוך התבוללות המתישבים הרומאים עם הדאקים והטרקים שבסביבות אלו יצא העם הרומני.

קלושות הן ידיעותינו על מהלך חייהם של יהודי רומניה העתיקה שפרשו רשתם עד לבולגריה, מקידוניה ואונגריה. הראשון שהזכיר על ישוב יהודי במקומות אלו הוא ר' בנימין מטודילה שעבר שם במסעותיו בשנת 1170 בערך.

בעצם לא זכתה רומניה הישנה — „הריגאט" — למוסד תורני ממדרגה ראשונה כבשאר הגלילות שנספחו לה אחרי מלחמת העולם הראשונה. מאז ומעולם ידועה היתה רומניה כארץ בעלת דרגה תרבותית נמוכה. ואף רבניה המפורסמים ששימשו בריגאט בתקופות שונות לא מצאו כאן כר מתאים וגם לא האלמנט המוכשר להחזקת ישיבה גדולה.

ידועים לנו אי־אלו נסיונות עקשניים מצד רבניה להקים בזמנם ישיבה כדרך שעשו אחיהם בפולין ובליטא. אולם מחוץ להתנקשות הרשמית מצד הממשלה האנטישמית מתמיד, לא נמצאו גם נדיבים להקמת ישיבה. ובכן מחוסר מוסד תורני גבוה שיוכל לשמש אהל תורה לחניכי החדרים והתח"ם השונים שברומניה נאלצו הבחורים שנפשם חשקה בתורה לכתת רגליהם להישיבות מפולין והונגריה השכנות.

ברם, זכתה רומניה להחשב ל„ערש החסידות" שמוצאה וראשיתה בגבולות שבין הדניאסטר והרי הקרפטים. לפי המסורה החסידיית התגוררו הבעש"ט ותלמידיו במקומות אלו ותקעו יתד נאמן כאן לתורה וחסידות. כן הכשירו את הקרקע לצדיקים הבאים אחריהם.

מאז איזה למושב לו הצדיק ר' ישראל מרוזין זצ"ל את העיר סדיגורה שבבוקובינה התחילה רוח אחרת מנשבת על פני העיירות שברומניה. היהודים הרומניים שלא היו רגילים לאהלי שם תקינים כאחיהם שבפולין וליטא, היו חומר מצוין ומתאים להחדרת התורה החסידיית. היא הביאה אתה סם חיים, מרפא ומרענן ליהודים הללו, בהדגישה בעיקר על הכונה, הכנת הלב והדבקות בעבודת הבורא, אהבת ישראל, והעלאת היחיד, ומתוך כך גם את הצבור, המון העם, למדרגה יותר גבוהה ולקרבם לאביהם שבשמים.

זכות מיוחדת לתנועה החסידית ובעיקר לצדיקים משושלת רוזין שבחרו דווקא בערי רומניה עם יהודיה הפשוטים הידועים למכניסי אורחים ובעלי צדקה מובהקים. צדיקים אלו עיקר השפעתם היתה על ידי מגע אישי עם כל אחד ואחד מחסידיהם ושוחריהם. הם היטו אזן קשבת ולב מבין לבעיותיהם

2) מ. שוורצפלד „תולדות היהודים ברומניה", תר' מבש"ן (אוצה"ס לש"א גרבר ח"א 25'93) י. מסאנטיר. ספר דברי הימים לארצות רומעניע, יאסי, 1871

ולדרישותיהם של יהודים מבקשים עצה ועזרה, נוטעים אמונה ובטחון בלב כל דופקים בשער.

בגישתם זו לקרב את ההמון המרוחק ולעורר את הכוחות הרדומים שבנשמתם, הכירו צדיקים אלה בנחיצות הפצת התורה ובתועלת הלימוד המאורגן ברומניה לשם העלאת הרמה הרוחנית של הצבור היהודי. תיתי להם שהצליחו על אף כל הקשיים הרבים להקים ישיבה בריגאט, ליצור רשת של „חדרים" גבוהים ולהרביץ תורה ברומניה. יכולים לומר שרוב הישיבות ברומניה ובגלילותיה מיסודם ובהשפעתם של האדמורי"ם לבית רוזין־סדיגורה ווויזניצא.

כדי להבין את טיפוסו ומהותו של היהודי הרומני וגם לשם הכרת הרקע ההיסטורי של החינוך הדתי שם, זקוקים אנו לתת סקירה קצרה על מצב החינוך התורני ברומניה עד להקמת הישיבות, וישמש זה כעין חומר־רקע לראשית הישיבות ברומניה.

החינוך העברי הדתי במולדובה עד חציה השני של המאה הי"ט היה בעיקרו מושפע מזרם החסידות שמשל בכל תוקף ביאסי־המטרופולין. עוד בשנת 1832 כשמולדובה קיבלה את ספר החוקים "Regulamentul Organic" נאמר בו בפירוש, ש„מותר לקבל את ילדי היהודים בבתי הספר הצבוריים אבל בתנאי שתהיה להם אותה תלבושת אשר לשאר התלמידים". החוק כיוון בעיקר להלבשה שהכניסו עמהם היהודים מרוסיה ופולין שהיגרו לרומניה. מן הנמנע לומר שההורים לא וויתרו על מנהג אבותיהם זה ונמנעו מלשלח את בניהם לבתי הספר הממשלתיים. ככה התבצרו בתי ה„תלמוד־תורה" והישיבות הקטנות („חדרים גבוהים") שרוב תלמידיהם מבני עניים היו, ושהחזקתם היתה מוטלת על הקהילה[3].

הנסיכים שהוציאו פקודות בשנות 1840־1850 לסידור צרכי־הצבור של היהודים, מדברים הרבה על מוסדות ו„בתי ספר" היהודיים. ואין שום ספק שכוונתם היא לבתי הת"ת ולהחדרים מאז, שדרגתם שווה להישיבות הקטנות שבאמריקה.

בתי ת"ת צבוריים ומלמדים נודדים התקיימו בריגאט משך של מאות בשנים, ועל זה יוכיחו „פנקסי התלמוד תורה" מעיר רומאן (הקהלה היהודית העתיקה ביותר ברומניה), מיאסי ומבוקרשט. עיר יאסי שמשה באמת למופת כמקום תורה ובה „חדרים" קבועים לחינוך הבנים, החל מדרגה ראשונה של קריאה בסידור ובחומש ועד לחובשי ביהמ"ד ומלמדי גפ"ת. ביתר בתי האולפנא כללה התכנית בעיקר: חומש ופירש"י, נ"ך, שולחן ערוך, משנה וגמרא, והתנהלה לפי שיטת התרגום באידיש — שפת יהודי רומניה אז.

כל זה בקהילות האשכנזיות שבריגאט. אשר לקהילות הספרדיות שבוואלאכיה, המצב החינוכי עמד שם על מדרגה נמוכה ביותר. ב„חדרים" שלהם הסתפקו

3) ע' מאמרו של דר. מ. הלוי, „פרקים", בוקרשט, חוברת ו־ז, אדר־ניסן, תר"ץ.

בידיעת התפילות והחומש בלבד ולא הגיעו אפילו לידיעותיהם של אחיהם בקהילות האשכנזיות שבמולדובה. אשר היו להם גם בתי מדרש ללמוד שעור גמרא יומי. לדברי אחד הסופרים, מורה נוצרי לצרפתית בבוקרשט (1843), פעלו אז ביאסי מספר של 12 חדרים עם 653 תלמידים. וכנראה מנה רק את אלו הידועים לממשלה[5].

בשנת 1860 גזר השר מיכאיל קוגילניטשיאנו על היהודים שישנו את לבושיהם ויבקרו בבתי הספר הצבוריים. כוונת השר היתה גם לחזק את ידי המשכילים אז ולשים את מוסדות החינוך העברי תחת פיקוחו של משרד ההשכלה הממשלתי. חוב הוטל על הרבנים להקריא את הפקודה, שנכתבה ברומנית ואידיש, שלש פעמים בבתי התפלה במעמד כל המתפללים. למרות שהנאורים ראו בזה הצלה פורתא ושנוי לטובה כביכול מצד הממשלה, ושלחו את בניהם לבתי הספר הממשלתיים מבלי לראות בזה כל נטיה להתבוללות, נתנה דרישת־כפיה זו את ההדף ליצור בתי־ספר לנערים יהודים בפיקוח הממשלה. מאידך גיסא התחזקו ידי רוב היהודים החרדים לדבר ה', וניגשו לארגן בעצמם את החינוך התורני ביתר שאת ועוז, מתוך ביצור ה„חדרים" הישנים, והתכוננו לצעד הראשון ליצירת ישיבה להבא[6].

שתים הן הישיבות בריגאט, ושתיהן נוסדו בהשפעתה של החסידות, אחת בבוהושי ואחת ביאסי.

ישיבת „בית ישראל" מבוהושי

העיר בוהושי שבמולדובה נתפרסמה מאז התישב בה האדמו"ר ר' יצחק פרידמן זצ"ל, נכדו של הצדיק הר' ישראל מרוזין זצ"ל. בשנת תרס"ט נוסדה הישיבה בשם „בית ישראל". ע"י שני האדמורי"ם הה"צ ר"מ מנדילי פרידמן נכד האדמו"ר מבוהושי וגיסו ר' דוד טוורסקי בן הה"צ רמ"ז טוורסקי מיאסי. הם היו גם שני מנהליה של הישיבה שנתאשרה מטעם הממשלה, ותלמידיה פוטרו מחובת הצבא. כמאה תלמידים מבני י"ב עד עשרים חונכו במוסד, שהתחלק לחמש מדרגות. סדר הלימוד היה: מקרא, דקדוק, משנה גמרא ותוספות, פוסקים ודרוש. „מטרת הישיבה היתה לחנך בני ישראל לתורה מוסר ודרך ארץ ולהפיח בהם רוח חיים של ישראל סבא, ושישתלמו בה התלמידים כל אחד לפי כשרונו להיות רבנים, שוביי"ם, סופרי סת"ם ומלמדים בישראל"[6]. להישיבה בנין מיוחד ורחב משלה, בה קבלו הבחורים הוראה, מזון ומעון, ולבני עניים אף הלבשה, הכל בעין יפה. בשנת 1912 היו הוצאות הישיבה לשנה בערך 30,000 פרנק. האוירה היתה תורנית־חסידית. הבחורים בהיותם יוצאי רומניה למדו השפה

5) י. קנוביץ „תולדות החנוך העברי ברומניה". נ. י. תש"ט.

6) מקורות מפי דודי מורי הרה"ג ר' מנדיל רבינוביץ, אב"ד הערלוי־מיניאפוליס, ומדודי מר יהושע ירון. וע"ע „אהלי שם" לש. נ. גאטליב. פינסק.

הרומנית ע"י המחנך ד"ר הליר. ראש הישיבה היה הה"ג ר' יואל מארץ ישראל, ת"ח ופדגוג אמון. משנהו היה הרב דמתא ר' שמשון אהרן דרברמדיגר, ביחד עם הרב בנציון ראלער אחי הגאון בעל "באר חיים מרדכי" אב"ד ניאמץ. מן הישיבה יצאה תורה והוראה לישראל.

מחוסר אמצעים ובשל התנאים הקשים שברומניה ואוירתה האנטישמית בעיקר עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה, נסגרה הישיבה בשנת 1916. מבין חניכיה יצאו אחר כך מוסמכים, יושבי על מדין בכמה עיירות ברומניה, ומורים מחנכים שהפיצו את השפה והתרבות העברית ברומניה, ביניהם המחנכים הידועים י. דיספלר־ירון, יגולניצר, מורי י. פיינשטיין וידידי החוקר וההיסטוריון הרב ד"ר מאיר הלוי, רבה הראשי של בוקרשט ועורך ה"סיני" ברומניה.

„ישיבת בית אהרן" ביאסי

מאז ומקדם היתה יאסי בירתה של מולדובה עיר של חכמים וסופרים. אנשי שם ומדע עוד בראשית המאה הי"ז (1618) כדברי ר' יוסף שלמה דלמדיגו (יש"ר מקנדיה) שמצא ביאסי את רבו הרופא ר' שלמה ן' ארואי, מחבר ומקובל ידוע. תעודות ומצבות מעידות על קיום ישוב יהודי כאן עוד במאה הי"ד. היות והיא שמשה גשר־מסחר ליהודים בין תורכיה ופולין, ידועה יאסי ברבניה הגדולים. כאן ניהל עדתו הרב נתן נטע הנובר (1610־1657) בעל „יון מצולה" ומחבר תפילות „שערי ציון" כשנמלט ליאסי מאוקראינה בגזירת ת"ח; הרב ר' פתחיה ב"ר דוד לידא מחבר „יד כל בו", „הוא היה אב"ד וריש מתיבתא ביאסי" [7]) לפני התקבלו בפרנקפורט דמיין. בתקופת הפאנאריוטים (הנציבים היוונים) נוסדה בריגאט משרת ה„חכם באשי". בשנת תע"ח (1718) עמד בראשה הרב המקובל ר' נפתלי הכהן כ"ץ בעל „סמיכת חכמים", לפנים רב בפרנקפורט. אחריו כיהנו בנו הרב ר' ישעיהו ובן־בנו הרב ר' בצלאל כ"ץ שהיה אב"ד וריש מתיבתא ביאסי (1719). משרת החכם־באשי התבטלה שם בשנת 1832. עם התפשטות החסידות בין הרי הקרפטים ושדות אוקרינה השכנה שימשה קהילת יאסי למרכז חסידי גדול בעיקר כשהתישבו בה הצדיקים. המפורסם שבהם הרה"צ ר' יהושע השיל מאפטא בעל „אוהב ישראל" שנתמנה ביאסי בשנת תקס"ח. (המליץ עליה „י'א'ס', ר"ת למפרע „סוף ארץ ישראל"). ר' יוסף דוד הכהן מזבילב בעל „דרכי אמונה", ועוד גאונים מפורסמים, כהרב ר' יוסף לנדא מליטען בעל „ברכת יוסף", ר' אהרן משה טויביש מסניטין בעל „שו"ת תועפות ראם" ו„קרני ראם", בנו הה"ג שמואל שמלקא טויביש ועוד.

אין כל ספק שרבנים אלה שהשפעתם הרוחנית ניכרת היתה בכל שטחי החיים הצבוריים והתורניים ניהלו ישיבותיהם ובתי מדרשם ביאסי, בעיקר הרב

7) ע' אנשי שם לר"ש בובר, קרקוי, תרנ"ה, ע' 186. וע' הקדמת הרב לס' „עיר דוד" לאביו הרב ר' אריה ליב אב"ד לבוב. ד"א, תש"ס.

ר' פתחיה לידא ור' בצלאל הכהן שהיו „ראשי מתיבתא", אולם אין בידינו שום מקורות על איזה ישיבות בתקופה ההיא, עד לראשית המאה העשרים, כשנוסדה ישיבת „בית אהרן" ביאסי.

כאן ראוי לציין עוד נימוק לאיחור יסוד הישיבות בריגאט. היות ושפת המדינה הרומנית היתה על פי רוב לפנים גם שפת היהודים[8]) לא התבצרו היהודים בחייהם התורניים עד ראשית המאה הי"ח, שהיא תקופת ההגירה היהודית מגאליציה ופולין לרומניה. היא אשר הטביעה את חותמה גם על ההוי והאופי שברחוב היהודי בריגאט, גם על ידי הלשון האשכנזית־אידיש, גם במלבושיהם ובמנהגיהם ובמהלך חייהם היומיומי. בין המהגרים הללו נמצאו הרבה חכמים וסופרים אשר בבואם לריגאט התקינו על פי דרכם הם את ה„חדר" הישן בערי מושבותם והם אשר תרמו גם את החומר המחנך והמלמד לתקופה ממושכת במדינות וואלאכיה ומולדובה עד כמעט לזמן האחרון.

מתלמוד תורה לישיבה

מבין ארבעה בתי הת"ת הגדולים שביאסי, היה אחד בשם „בית ת"ת ע"ש אהרן וואדא", שנוסד עוד בשנת 1876 ושגדל אחרי כן בבנינו החדש במספר של מאתיים וחמשים תלמיד. רובם בני עניים, קבלו חנם חוץ מהלמודים גם ארוחות והלבשה. בשנותיו האחרונות נתמך המוסד על ידי חברת־החינוך „עזרת תורה". חוץ מלמודי קודש המקובלים, הכניסו גם תכנית למודים עבריים, למודי חול הכלליים והשפה הרומנית. אולם שיטת ההוראה נשארה בשפת אידיש[9]). היה פה משום מיזוג חינוכי בין קודש לחול, ושביעת רצון המחנה החרדי מצד אחד, וההורים שהכירו בצורך החינוך הכללי כפי דרישות הממשלה. עם יסוד בית־ספר מסחרי גבוה ביאסי בשנת 1899 ועם הגזירה להוציא כל תלמיד יהודי מבתי הספר התיכונים הממשלתיים בשנת 1912, הכירו סוף סוף יהודי יאסי בנחיצות הישיבה לאוכלוסיה של 35.000 יהודים, עמדו ויסדו בשנת תרפ"ז את הישיבה „בית אהרן" מיסודם של ה' גיטל ואהרן ווינרויך. זוהי הפעם הראשונה שנוסד מוסד כזה, אחרי ישיבת בוהושי בריגאט. תכנית הישיבה כללה למודי קודש וחול גם יחד. הישיבה התפרסמה מהר בעיקר בשל תכניתה הכפולה. עשרות תלמידים שסיימו את למודיהם בתלמוד תורה ובחדר הגבוה, ואשר חפצו לקבל מחוץ לחינוך המסורתי גם קורסי גימנזיה מוסכמים מטעם הממשלה נהרו ליאסי מכל קצוי רומניה. תכנית הלמודים כללה למוד התלמוד ומפרשיו, פוסקים, תנ"ך וגם תכנית למודי גמנסיה עליה נבחנו התלמידים אחרי כל עונה בבחינות מטעם הממשלה. עם סוף חוק למודיהם קבלו המוסמכים „התרת הוראה". וככה שימשו רבים מהמסיימים אח"כ ברבנות בערי השדה. מהם היו לשובי"ם, מורים

8) ע' שו"ת משאת בנימין, ע' מ"ה.
9) י. קנוביץ, „תולדות החנוך העברי ברומניה", ניו יורק תש"ט.

וסתם בעלי־בתים למדנים. בישיבה היו גם פנימיה ובית תבשיל. בראש המוסד עמד הרב מיאסי ר' יצחק ואהרמן, חתן הה"צ מפלטיטשן, ומחוץ לראש הישיבה הר"צ יאנובר, שמשו בה חבר מורים מומחים ובעלי מקצוע. זכורני כאשר בקרתי את הישיבה בשנת 1937 מצאתי שם שמונים תלמידים עוסקים בתורה.

עם פרוץ המלחמה בשנת 1941 כשעלה הכורת הנאצי על יאסי ועשה בה שמות נסגרה גם הישיבה. ובפוגרום הנורא מ־1941, כשיד זדים הפילה חללים, נפלו באומץ רוח יותר מ־14,000 קדושים ביניהם רבים מתלמידי הישיבה, הי"ד.

ככה נסתיימה פרשת תולדות הישוב בריגאט וביחוד ביאסי המטרופולין, שממנה יצאו גדולי עם, גאוני הרבנות, ראשי הציונות, ואפילו בית־דפוס עברי שהפיץ הרבה ספרי קודש ללמוד ולהוראה, היה קיים שם.

לפני שאני עובר לגלילות אחרים ברומניה, כדאי לציין את נסיונו של דר. נמירובר ז"ל, רבה הראשי של רומניה, שעוד בשנת 1927 עמד ליסד בבוקרשט הבירה בית מדרש לרבנים, ואף קיבל טשרטר מטעם הממשלה, אולם נתקל בקשיים כספיים שמנעו בעד בצוע הרעיון למעשה.

אחריו ניסה גם הרב־הכולל א. שפרן בשנת 1945 להקים בית מדרש לרבנים שכזה בבוקרשט, אולם גורמים אחרים, ביניהם גם התנגדות הרבנים החרדים מטרנסילוניה רפו את ידיו.

„ישיבת בית אברהם" בשטפאנעשט

עיר זו על גדות הפרוט והגבול הביסרבי שם לה ברומניה ובעולם החסידי. בה התיישב עוד בשנת תרי"ב הצדיק ר' מנחם נחום פרידמן בנו של ר' ישראל מרוזין זצ"ל, ואחריו מילא מקומו בנו הרה"צ ר' אברהם מתתיהו פרידמן זצ"ל בעיר שטפאנעש אשר בצפון מולדובה. אף הוא זכה כאביו ונהרו אליו אלפים מיהודי רומניה, וביסרביה. ובצל הזדו זכיתי לראות אור החסידות בימי חרפי גם אני. אחרי הסתלקותו בכ"א תמוז תרצ"ג התאספו ראשי עם וקהל החסידים לטכס עצה כיצד להנציח שמו של הצדיק שלא נשאר לו נין ונכד למלא מקומו, ו„צדיקים במיתתן נקראו חיים"[10]. עד שהוסכם ביומת הרב דמתא אבא מארי מה"ר יוסף בריאר שליט"א אבד"ק שטפאנעשט להקים ישיבה בחצר האדמו"ר ובשם „בית אברהם" תכונה על שם האדמו"ר ר' אברהם מתתיהו זצ"ל. הישיבה התקיימה בבניניה המפוארים של חצר הקודש, וידועים היו הצדיקים לבית רוזין בארמנותיהם ובבניניהם המפוארים ביפים ובטוב טעמם. הישיבה התחלקה לארבע כתות, רובם בחורי חמד משטפאנעשט ומערי השדה ממולדובה וביסרביה השכנה. בראש הישיבה עמד אאמו"ר מהרי"ב שליט"א והוא גם אשר לימד בכתה ד' שעור גמרא ותוספות

10) ברכות י"ח, ב.

וגם שעור ביורה דעה, שלא על מנת לקבל פרס. בין המלמדים שם היה הרב המחנך הר' דוד צימרינג שהיה לפנים מראשי הישיבה בקישינוב, כעת בישראל.

הלמודים התנהלו בבית המדרש־והקלויז, בנין רחב ידים מוקף גן עצים נהדר. בתכנית היו גם קורסים לגימנסיה, והתלמידים הפיקו בזה תועלת רבה ולא הצטרכו לחלל את השבת בגימנסיה ממשלתית. כבישיבה מיאסי כן גם תלמידי הישיבה משטפאנעשט התיצבו פעמיים בשנה לבחינות כלליות בגימנסיה מטעם הממשלה בבוטושן וביאסי.

האוירה החסידית ורוח התורה והמוסר שהשפיע אבא מארי מהרי"ב שליט"א על התלמידים הוציאו פירות להגדיל תורה ולהאדירה.

מספר התלמידים בשנת 1936 הגיע קרוב לששים.

הישיבה עמדה בעצם שגשוגה כשהרוח המסתערת מצד הנאצים מחריבי עולם השתלטה במקום. קול התורה נשמע באהלי חצה"ק משנת תרצ"ג עד שנת ת"ש, כשהרוסים התקרבו לנהר פרוט וכבשו את ביסרביה. ב־12 ליוני שנת 1941 ניתן צו בין לילה וכל הקהילה משטפאנעשט עם אבי מורי הרב דמתא בראש הלכה בשביה ואני בתוך הגולה. העיר הופצצה ונחרבה במערכת הקרבות בין הנאצים והרוסים.

אלה היו שלש הישיבות היחידות בריגאט (רומניה הישנה) עד מלחמת העולם השניה. ברם אם לא היה בידי יהדות הריגאט לתת דמות שלמה ומקיפה לחיים דתיים ומוסדות תורה רבים, הרי בגלילות שנספחו אליה משנת 1918 חיו ופעלו יהודים בעלי מסורת ומעשה, ואתם יחד ראתה גם יהדות רומניה הישנה אור התורה באופק רחב ובצורה יותר מזהירה.

ביסרביה

צביון מיוחד לו לישוב היהודי בביסרביה, ה"קרן בן שמן" הרוסי, ותפקיד מיוחד לו בחיי הרוח היהודיים ברומניה החל משנת 1918. מדינה זו המשתרעת על 44.400 קמ"מ, בין הנהר פרוט והדניאסטר הדונאו וים השחור נתישבה יהודים עוד מימי השלטון הרומי. ידועה ביסרביה בקהילותיה העתיקות, בהן סחרו היהודים החל מהמאה הי"ג. אחרי גזירות חמלניצקי המחריב חזרו היהודים והתישבו שם במאה הי"ח ובנו ערים נשמות, ואף פותחו במשך הזמן מושבות חקלאיות עבריות בביסרביה שהיו למופת הפרודוקטיביזציה היהודית באירופה. נוצר טיפוס חדש של איכר יהודי שהטביע את חותמו, בעיקר אחרי תקופת הדכוי של המשטר הצריסטי והפוגרום הקישינובי ב־1903, על לבו המזועזע של הנוער היהודי החלוצי ונתן ההדף לעליה השניה. מכאן הכמיהה העמוקה לציון והדביקות באידיאל הסוציאליזם ששמשו בערבוביה בלב הנוער היהודי הביסרבי. עם סיפוח ביסרביה לרוסיה בשנת 1812, נצמדה יהדות ביסרביה להלך־החיים של יהדות רוסיה. הקשרים שביניהם הביאו

לידי החדרת ההשכלה שהתנגשה עם זרם החסידות החזק והד מאבקם נשמע תכופות מתוך העתונות [10].

ידוע היה היהודי הביסרבי בפשטות התמימה ומסירותו הכנה, ולא לחינם מצאה לה החסידות קן לה בין גבולותיה.

ביותר התבלטה קישינוב הבירה בתור עיר ואם בישראל, שנודעת לנו מאז הפוגרום שנערך בה ב-1903 ואשר הסעיר בשעתו את כל העולם. מאורעות אלו השפיעו הרבה על הלך המחשבה והתפתחות הציונות בין יהודי מזרח אירופה. ספוגה צער עוד מימי הצאר היתה קישינוב מרכז יהודי תוסס בעל מוסדות צבוריים־חינוכים מפורסמים.

האוכלוסיה היהודית שמנתה למעלה מחמשים אלף נפשות עלתה על המוקד עם חיסול הגיטו בשיאה הנאצית שבימינו, בתקופת הכליון של 1941־1942 בעמק־הבכא בטראנסניסטריה.

מאז ומתמיד היתה קישינוב מרכז כלכלי „כפרי" ותושביה ידעו לשלב היטב את המחרשה עם הספר.

עד שנת 1812 קשורה היתה קהילת קישינוב, כביסרביה כולה, לרבנות ביאסי, ואולם זכתה העיר למשוך אליה גדולי הרבנים וגאונים שכיהנו בפאר בראש הקהילה. החל מרבה הראשון הרב החסיד ר' זלמן ב"ר מרדכי שרגורודסקי, תלמידו של הבעש"ט, שכיהן עד מותו בשנת תקמ"ב, ועד הגאון בעל „באר מים חיים" צרנוביצר מחבר „סדורו של שבת", הגה"ר אריה ליבוש מלנצהוט בעל „חומת אריאל" ו„גבורת אריה", אחריו הצדיק ה"ר משה מסאוראן (עד שנת תקצ"ח), ואחרון אחרון חביב, מורי ורבי הרב יהודה לייב צירלסון הי"ד, רבה הראשי של יהדות ביסרביה ודברה הדגול במשך של 36 שנים.

ידעה בעיקר קישינוב היהודית להזרים ליהודי רומניה החל משנת 1918 את רוח המסורת ורעיון הציוני הלאומי. בכלל היתה ביסרביה זו שנתנה לרומניה את התרבות העברית והלאומיות הציונית לפי דמותה של רוסיה שלפני המהפכה. מכאן יצא המירה העברי, הספר העברי, הרעיון החלוצי והדפוס העברי. קישינוב שמשה מקום מקלט לפליטים מחמת כנופיות פטליורה ודניקין בשנות 1919־1922, כשאלפים מהם ניצלו מכליון במפעל ההצלה בראשותם של דר. יעקב ברנשטיין־כהן והרב י. ל. צירלסון [11].

הישיבה הראשונה בביסרביה.

עוד לפני כמאה וחמשים שנה ייסד רבי דוד־שלמה אייבשיץ בעל „לבושי שרד" ישיבה בקהילת סורוקי, עיר חכמים וסופרים, בה שימש כרבה הראשון. בראשונה נוסד בית מדרש בו קבע הגאון, שהיה מעמודי ההוראה בישראל, „ישיבה

10) ע' המלין תרכ"ד.

11) ע' י. קורן: יהודי קישינוב, תל אביב, תש"י.

ללמוד וללמד"[12]. בישיבה זו נתקבצו מטובי האברכים ותלמידים רבים שבאו מרחוק לשמע תורת הרב. ר' דוד־שלמה היה מקובל וחוקר ושם לו בגדולים, נודע בספריו הרבים במיוחד בספרו „לבושי שרד" על ש"ע או"ח (מאהליב תקע"ח) ופירושו לתורה „ערבי נחל" (סדילקאוו, 1835). בית מדרש זה שהיה צר מהכיל המון התלמידים, התרחב עוד יותר בבנין חדש שראשי העיר סורוקי הקימו במיוחד בסביבת ביהמ"ד הישן בעצת הרב. הרב עלה בסוף ימיו ארצה ונפטר בצפת שנת תקע"ב. מאה שנה אחרי פטירת הרב עדיין שימש בימ"ד זה מקום תורה לאברכים ולישישים ונודע בשם „בית מדרשו של בעל לבושי שרד". כך זכתה סורוקי להיות הראשונה בביסרביה בישיבתה הודות לרבה המפורסם.

ישיבה התקיימה גם בעיר חוטין שבביסרביה. אולם עם צמיחתה של ישיבת קישינוב לא יכלה להמשיך זמן רב, ותלמידיה עברו לקישינוב.

הישיבה הגדולה בקישינוב

בראשית שנת 1816 הוקם ביוזמתו של הגאון ר' חיים טשרנוביצר בעל „באר מים חיים" ו„שער התפילה", הראשון לדאוג להקמת מוסדות צבור לקהילה, בית כנסת גדול בקישינוב הבירה, שנעשה במשך השנים למרכז הרוחני הגדול שמסביבו התרכזו מטובי הלמדנים ות"ח שבעיר. השפעתו הרוחנית של הרב החסיד (מנ"כ בצפת 1817) נמשכה מספר דורות ויצרה אוירה תורנית־חסידית לתורה בביסרביה. ר' אריה ליבוש מלנצהוט, מקובל ופוסק, שכיהן אחריו בקישינוב, המשיך בהרבצת התורה ונתפרסם בספריו „חומת אריאל" ו„גבורת אריה". אחריו נתמנה הרב הצדיק ר' משה מסאוראן (עד 1838) מגדולי החסידות האוקראינית, שכיהן בארבע קהילות בבת אחת: קישינוב, ברדיצב, אומן ובלטה. הוא היה פוסק מכריע מפורסם. רבנים אלו יצרו רוח תורה וחסידות שהיתה לחומת גן נגד זרם ההשכלה (שנת תק"ץ).

הצדיק ר' ישראל מרוזין יוצר השושלת הסדגורית ובניו אחריו, מצודתם פרושה היתה על יהודי ביסרביה ועל קהילת קישינוב בפרט. אין פלא שפעולות הקהילות וכותן החנוך התורני־חסידי הושפעו ישר מחצרות הצדיקים ומפקודתם למנוע מהמשכילים להשתלט בביסרביה. תקופת־תגובה זו חשובה מאוד והיא נותנת לנו רקע היסטורי על ראשית הישיבה הקישינובית.

ההתנגשויות בין החסידים והמשכילים הניעו כנראה את הראשונים, את ראשי קישינוב, לדאוג לחנוך הדור הצעיר שלא להילכד ברשת ההשכלה. מתוך התלבטויות אלו נוצר הרעיון להקמת ישיבה בקישינוב, אשר תלכד בין ד' אמותיה של ההלכה דור חדש של תלמידי חכמים שישמשו אח"כ חיל־מלואים לרבנות ולמשרות „כלי הקודש" בביסרביה, פודוליה ובמולדובה.

12) הרב י. ל. מיימון: שרי המאה, חלק ד', ירושלים, תש"ה, ע' 185.

הישיבה בשנות 1860-1900

עם החלטת הממשלה הרוסית לפתוח בשנת 1852 שני בתי־ספר חדשים בקישינוב, התלקחה עוד יותר קנאת המחנות. מתוך ההתחרות לעיצוב דמותו של הדור הצעיר הסכימו ראשי החסידים שבקישינוב וקהילתה להקים את הישיבה הראשונה.

הישיבה נפתחה בשנת תר"כ (1860) ומיד נהרו אליה מאות תלמידים מכל קצוי אוקרינה וביסרביה, פודוליה ומולדובה השכנות. התלמידים שגילם היה בין 12-19 קיבלו שם חינוך תורני יסודי. התכנית הרשמית היתה אז לימוד הגמרא ומפרשיה, ופוסקים, הכל באוירה דתית-חסידית. זמן רב שימש מרכז תורני זה כתריס בפני המשכילים מרוסיה. מיסדיה הראשונים של הישיבה נמנים ראשי הקהילה החסידים משה הירש הילפרין, ישראל דוד שינברג, אליעזר קאושנסקי ונחום פרפר שציידו את המוסד בחבר מחנכים יעיל.

ראש הישיבה הראשון היה הרב ר' שבתי משה, חסיד חבד"י שכיהן רק זמן קצר. אחריו בא הרב ר' אברהם בר, ת"ח מופלג וחסיד קרליני, מפורסם בבקיאותו ובחריפותו התלמודית. ראש ישיבה זה שכיהן במשרתו כארבעים שנה נודע במסירותו לביצור וחיזוק התורה. אף הוא הכניס אהבת למוד התורה והחסידות בלב מאות תלמידיו, ועוד בימי חרפי כשלמדתי בהישיבה היו מפארים שמו.

הישיבה מקישינוב האצילה מרוחה על כל הסביבה בדרום רוסיה, ואף הפיצה מעיינותיה חוצה מעבר לנהרות הדניאסטר והפרוט, לאוקרינה ורומניה הישנה.

עיקר מטרתה של הישיבה בראשית צמיחתה היתה להקנות לנוער היהודי תורה לשמה, ולכן גם נמנעה מלתת אז תעודת הוראה למסימיה, עד לשנת תר"ס.

בדברנו על החנוך הדתי בביסרביה כדאי להזכיר מימרא שגורה בקרב יהודי רוסיה לפני המלחמה הראשונה, כשביסרביה היתה אחת ממחוזותיה.

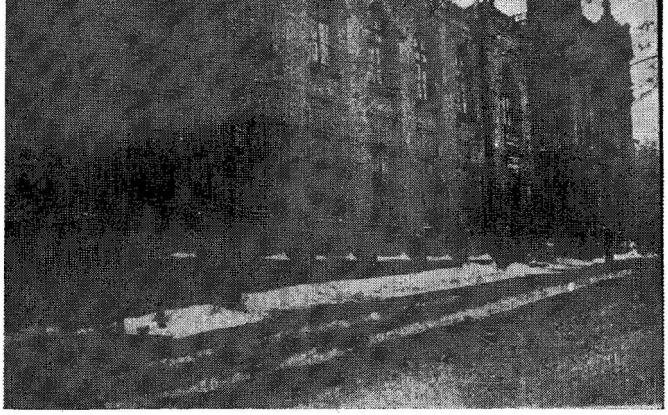
— היהדות הליטאית, אמרו, היא הראש, הפולנית — הלב, והביסרבאית — הרגלים של הגוף היהודי ברוסיה. ידועה היתה ביסרביה ביהודיה ה"אכרים", טובי־לב, פשטנים וגומלי חסד. בתקופה מאוחרת אחרי 1918 עם גידול המשק היהודי נתגלו גם כוחותיה הרוחניים והתרבותיים של יהדות ביסרביה ברוח הלאומית והמסורת. על רחובות ביסרביה ודרכיה המלאות ביצות ורפש היו מתלוצצים ואומרים: „בבית אלקים נהלך ברג"ש", הרי זה נוטריקון של ב'לאָטעס, ר'עגענס, ג'ליטשען, ש'נייען"...

רוח הישיבה בשנות 1900-1940

שנת תר"ס (1900) מהווה שלב חדש בתולדות הישיבה בקישינוב. מתנתו של אחד מעסקני קישינוב, החסיד הטשורטקובי ר' שלום פרלמוטר, היתה הבנין החדש של ישיבת קישינוב. בעל שתי קומות גבוהות עמד לו הבנין ברחוב פופובסקי פיריאילוק מספר 8 סמוך לחלקו השני של המוסד, ששימש ל„מושב זקנים" מיסודו של הנדיב הנ"ל וחתנו ר' משה קליגמאן.

המעבר מבנין „ביהמ"ד הגבוה", מעונה הישן של הישיבה, לבנין מפואר חדש נתן הדף חדש לחניכים שמספרם עלה משנה לשנה והוסיף כבוד לחסידות הביסרבית. כמו כן התחילה הישיבה להעניק למסיימיה, החל משנת תרס"ח, תעודת הוראה, ורבים מהאברכים נתמנו אחר כך לרבנים, שובי"ם וסתם מלמדים ת"ח בקהילות שונות בביסרביה ומולדיבה.

מאז נקראה הישיבה הקישינובית בשם „ישיבה צבורית ע"ש פרלמוטר־קליגמן", והוותה באמת מיזוג מלא של תורה וחסידות ועוררה את ההמון לתורה ולאמונה. עובדה היא שעד היום לא נתנו כותבי תולדות הישיבות מקום חשוב לישיבת קישינוב, היחידה במינה בדרום רוסיה. היו שם בישיבה תלמידים מכל רחבי אירופה, מזוויל ולאמזשע, מבריסק ואודיסה, וכל זה בשל סגולתה היחידה שאין תלמידיה צריכים לסובב על פתחי נדיבים ולאכל „ימים" כבשאר

בנין הישיבה מקישינוב [13].

13) באדיבותו של ידידי הרב אהרן טוורסקי — מחניכי הישיבה, שמסר לי תמונת הישיבה.

הישיבות באירופה אז. הנדיב פרלמוטר ומשפחתו לא חסכו מהונם ומרצם לשפר את מצבה הכלכלי וסדריה הפנימיים של הישיבה, מתוך דאגה שהתלמידים לא יחסרו כל טוב. התלמידים קבלו שם בקביעות ב„סטלובה" את שלש ארוחותיהם על שלשת השלחנות הארוכים מכוסי־שיש ב„משמרות". חדר־האכל והפנימיה היו בקומה התחתונה ושניהם הצטיינו בנקיון ובסדר. התלמידים היו לבושים בגדים ארוכים (קאפאטעס) וכובעים מיוחדים להם. הישיבה התחלקה לארבעה „חדרים" (דרגות) וחדר „הפנוי", כלומר, מיועד לאלה שהשתלמו כבר בלמודיהם ומתכוננים כבר להוראה.

בין המלמדים הראשונים בישיבה היו עפ"י רוב יהודים חסידים שהחדירו בלב תלמידיהם התלהבות ואהבה בקיום המצוות המעשיות.

התקופה השניה של הישיבה מתחילה עם התמנותו של הרב מסורוקי ר' מוטיל פרנקיל לראש הישיבה. הוא המשיך במסורת קודמיו והאציל מרוחו על התלמידים. במשך הזמן התחילו מדגישים בעיקר על לימוד הפוסקים והקנית ידיעות רחבות בהוראה למוסמכים. לשם זה הזמינו את הר"ר גמליאל, חסיד טשורטקובי ובקיא גדול בפוסקים. הוא הפליא את שומעיו בלמוד ה„יורה דעה", שהיה מקריא חלקים ממנו בעל־פה.

בזמנו שמשו המלמדים הללו: ר' שמואל בחדר א', ר' מיכל בחדר ב', ר' לייב בחדר ג' ור' גמליאל — ראש הישיבה הבוחן הראשי. המשגיח היה ר' שלום טשורטקובר הממונה על פקוח התלמידים ור' שמחה הסדרן. היתה זו התקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה, שנת שגשוג ופריחה להישיבה.

אחרי ר' גמליאל נמנה לראש ישיבה ר' מרדכי מטיטיעוו אשר גם כן לימד שעור ביורה־דעה.

סדר הלמודים התחלק ל„שעור עיון", שהרבי היה מקריא מיום א' עד יום ג', יום ד' היה יום חזרה ויום ה' יום בחינות; ו„שעור פשוט", שהתלמידים היו צריכים ללמד בעצמם ולהבחן אחר כך. המסכתות היו על פי רוב: שלשת הבבות, שבת, חולין ונדרים. התלמיד היה לומד בכל „חדר" לפחות זמן או שני זמנים, חוץ מחדר ד' — בו לא פחתו מארבעה זמנים. כל „זמן" בחדר עליון היה מוקדש ללמוד שיטתי בפוסקים. בחדר ג' כבר למדו מחוץ לגפ"ת כל חלק א' של יורה דעה. בחדר ד' היו משלימים חלקו השני של יורה דעה, אורח חיים ואבן העזר. אלה שהצטיינו יפה קיבלו הורמנא על איסור והיתר והשאר המשיכו ללמד גם אחרי כן. בזמני עוד, כשלמדתי בישיבת קישינוב, היו גם הרבה אברכים שהקדישו זמן לתורת החסידות והקבלה.

השלב האחרון בהתפתחות ישיבת קישינוב מתחיל ביחד עם התמנותו של הגאון ר' יהודה לייב צירלסון (תר"כ־תש"א) הי"ד, לכסא הרבנות בקישינוב ולרבה הכולל של ביסרביה בשנת 1910.

לא תהיה שלמה תמונת החיים הרוחניים הביסרבאים וזו של ישיבת קישינוב מבלי להזכיר את תרומתו האישית של מורי ורבי הרה"ג צירלסון. הוא היה מנשיאי „אגודת ישראל" וממיצגיה הראשיים של יהדות רומניה בפרלמנט הרומני בבוקרשט (אחרי סיפוח ביסרביה לרומניה ב־1918). כוחו רב היה בתורה ובמדעים. שולט היה הרב צירלסון בכמה שפות אירופיות וחוקר עמוק היה בחכמת ישראל, פוסק ומחדש בהלכה ומחבר ספרים בדרוש והלכה למעשה. הוא התפרסם בעיקר בעמדתו האיתנה מעל במת הסינט ובמלחמתו, מלחמת־מגן, נגד השלטון הקוזיסטי האנטישמי ברומניה. הרב הסינטור לחם בכל מרצו נגד המשטינים למען שווי זכויות למיעוט היהודי ברומניה. עם סיפוחה של ביסרביה בשנת 1918 לרומניה בא זעזוע כלכלי ופוליטי לאוכלוסיה היהודית שנמצאה פתאום בין הפטיש והסדן. שתי השפעות־תרבות שונות, הרוסית לשעבר והרומנית החדשה, התנגשו זו בזו — והיהודים באמצע. תקופה זו נודעת לנו בתולדות הישיבה

תמונת הגרי"ל צירלסון הי"ד לעת זקנתו.

בקישינוב, אליה התחילו נוהרים תלמידים רבים מרומניה, באין גבול מבדיל ביניהם ולבין ביסרביה. הישיבה גדלה כמה פעמים בכמות ובאיכות. רבים הושבו אחור מאפס מקום בין כתלי הישיבה לקבלת תלמידים נוספים על המספר הגדוש כבר. בעיקר השקיע הרב צירלסון, בתור נשיא הישיבה, כוח ומרץ לשפורה ולפתוחה הרוחני של הישיבה.

הרב הרים את קרן התורה על נס ונעשה לאב ולפטרון התלמידים. הוא גם היה הבוחן הראשי בסוף כל עונה פעמיים בשנה ואף אני זכיתי להיבחן על ידו עד שנת תרצ"ט.

אף הוא יזם והקים בשנת 1923 את הגמנסיה העברית המפורסמת „מגן דוד" מיסודה של „אגודת ישראל" בקישינוב, שבראשה עמד כל חייו. מראשי מפעל ההצלה למען הפליטים מאוקרינה, מפעלי העזרה של מאות המוסדות החינוכיים והצבוריים שבקישינוב, ובעיקר השפעתו העצומה על חוגי השלטון הרומני למען החיל והאזרח היהודי, הקנו לו שם עולם בתולדות יהודי רומניה. הרב לא הבחין בסוגי עבודתו הצבורית בין תעמולה דתית לסידור קבוצי הכשרה, בין עזרה סוצילית לפעולה מדינית, ובעיקר להפצת העברית בקישינוב. הכל עלה יפה בידו לארגן ולהלחם להטבת מצב היהודים ולהרמת קרן התורה במזרח אירופה. הוא השתתף במפעלי הישיבה וחגיגותיה והיה מדובריה הראשיים. הרב שמר על המוסד ומפעלו כעל בבת עינו. ראוי לציין ששימש כנשיא אספת רבני רוסיה לפני מלחמת העולם הראשונה, בה השתתפו גאוני ישראל כה"ר חיים מבריסק, האדמו"ר הר"ש מליובביטש, ר' חיים עוזר גרודזנסקי ז"ל ועוד. כן היה נשיאן של שלש הכנסיות הגדולות של אגו"י. הרב צירלסון היה גם מראשי ציוני רוסיה בשנת תרנ"ח, וחבר הנשיאות באסיפת הרבנים בקראקו בשנת תרס"ג, כשהרבנים נשאו את שבועתם ההיסטורית נגד אשמת היהודים בעלילת דם[14]).

מזכויותיו של הרב צירלסון כדאי להזכיר ביטול גזירת שר ההשכלה הרומני להחדיר את הרומניזציה לתוך בתי־הספר היהודיים ולהכריח את התלמידים לחלל את השבת.

כוחו רב לו גם בספרות העברית, ורבים מאמריו על רעיון חיבת ציון וישוב ארץ ישראל. מהם נתפרסמו ב„המליץ", תרנ"א־תרנ"ט; „הפלס", ו„הצפירה" — תרנ"ח־תרנ"ט. הרב אף ניסה את כוחו בשירה.

דאגתו לחינוך הדתי של הבנים משתקפת באחד מכרוזיו הרבים לרבני רומניה, בו דורש מהם „....להזדרז וליסד בכל עיר ועיר אגודות, אשר תכליתן תהיה: להפיץ ולהרים בין ההמון בשכל טוב, בנחת ובנועם את ידיעת הדת, שמירת המצוות השמעיות והשכליות, וגם להשגיח בעין פקוחה על החינוך בבתי „תלמודי־תורה" ובה„חדרים", שיתאים בכל תכנו לרוח התורה והמצוה עפ"י משטר ישר ונאה, אשר ימצא חן בעיני אלקים ואדם"[15]).

על פעולה תורנית־תלמודית בביסרביה, ומציאותן של אגודות מיוחדות ללימוד התורה והתלמוד, יעיד הרב י. ל. מיימון — יליד ביסרביה. בשנת תרס"ז הוציא הרב י. ל. פישמן (מיימון), שהיה אז רב בעירת אונגני הביסרבית את הירחון התלמודי־ספרותי בשם „היונה", שיצא לאור ע"י אגודת „מפיצי התלמוד", שעמדה תחת השגחת ר' שמעון שלמה ווערטהיים, אבד"ק בענדערי[16]).

14) מ. סליפוי: הגאון רבי י. ל. צירלסון. הר נצח. ת. א. 1948.

15) סליפוי, שם, ע' 59. וע' הקדמתו לספרו גבול יהודה, שו"ת, פאלטאוא, תער"ב מאמר יפה על הביקורת.

16) נמצא בספריתו של הרב ד"ר א. וורסהים, ניו יורק.

בהשפעתו של הרב צירלסון נפוץ החינוך הדתי ונוסדו מוסדות חינוך חרדים בקהילות ביסרביה משאיפתו הכנה לבסס את הקהילה על יסוד התורה והדת. בהשגחתו הוציאו לאור את העתון הראשון של אגו"י ברומניה "די וואך" שבו השתתף בקביעות.

מספריו החשובים בהלכה ובדרוש הם: "עצי לבנון", "הגיון לב", "מערכי לב", "לב יהודה", "גבול יהודה" ועוד. ובהעלותי בזכרוני דמות דיוקנו האבהי ועיניו המביעות אהבת הזולת, אינני יכול להימנע מלהעיר שלא רק שהיה נשיאה של ישיבתנו והחותם על תעודת ה"סמיכה" לרבניה, אלא הסמל החי של כל חניכי הישיבה שבאו להתחמם לאורו וליהנות מאצילותו ואישיותו הנפלאה. ביניהם זכיתי אף אני להימנות עד פרוץ המלחמה.

אהבה רבה אהבנו רבינו. התלמידים היו לו כבנים, ומרוחו הנלהבה האציל על כל חניך אהבה עזה לתורה ולישראל. לזכרו הקימו אחרי המלחמה קבוץ חלוצים דתיים, צעירי אגו"י בקלווש-רומניה.

בהשגחתו הכניסו לתכנית הלמודים בהישיבה מחוץ לגפ"ת גם למוד התורה והמפרשים בכל ערב שבת בבקר ואף פעולות-חינוך אחרות. בזמן האחרון שלפני המלחמה, בלמדי שם, כיהן כראש הישיבה הדיין מקישינוב ה"ר משה הינשפרג ז"ל, והרבנים המלמדים ה"ר יעקב ריבילסקי, ה"ר אלטר, יהודי חינני ואהוב לתלמידיו (בסעודות מלוה מלכה שסידר בביתו), הר"ר דוד צימרינג, שהיה אח"כ ר"מ בישיבת "בית אברהם", מיסוד אבא מורי הרה"ג מהרי"ב אב"ד שטיפאנעשט, והרב ר' בן ציון שיינברג הי"ד ר"מ ליו"ד ופסקים. המשגיח היה ר' ישראל קריזלמן, והנשיא — ריי"ל צירלסון הי"ד. מספר התלמידים היה 120.

חורבן הישיבה.

עם פלישת הצבא הרוסי לביסרביה, נכנעה קישינוב העיר ב־28 ביוני 1940 למשטר הקומוניסטי. "הגירה" חדשה של יהודים יוצאי ביסרביה שחיו עד עתה ברומניה הישנה התחילה. הללו חזרו לביסרביה מולדתם מאימת החיה הנאצית, אולם כאן נגזרה בין לילה גזירת כליה, ופרשת עינויים וזוועות לישוב היהודי הביסרבי ולהווי הדתי. קץ בא לכל החיים התוססים, המוסדות, הקהילות. המפלגות ולהסתדרות הציונית. ב־13 לחודש יוני 1941 כשהתקרבו הפולשים הנאצים והרומנים לביסרביה, הועברו אלפי יהודים, וביניהם ציונים, לאיזור רוסי רחוק, ופירוד האחים בעל כרחם נעשה לצמיתות. מעתה מתחילה תקופת רצח והשמדה. הותרה הרצועה. בקישינוב הבירה נשארו בשעת כניסת הרומנים ב־22 ביוני 1941, רק כ־12 אלף יהודים מתוך 50 אלף שהיו שם בימי הרוסים. אלפי יהודים יצאו לגולה תחת מטר הפצצות הגרמניות ורבים מהם נפלו בידי

התלינים הנאצים ימ"ש [17], הקלגסים הרומנים הפציצו את העיר, ובין אלפי החללים נפל אז גם הרב י. ל. צירלסון הי"ד בביתו ברחוב חרוזינו 32, כשגופו התרסק מפצצה. העיר הפכה חרבות. ביום 13 לחודש יוני 1942 הצהירו הגרמנים על קישינוב כעל עיר „נקיה מיהודים" [18]. רבים גורשו למחנות ההשמדה בטרנסניסטריה. עלה הכורת על קישינוב היהודית — „עיר ההריגה". אך מעטים נצלו, זעיר שם, זעיר שם, לעמק הבכא שבטרנסניסטריה, אודים מוצלים מאש הגיהנם שראיתי במו עיני.

תקופת הקיום של הישיבה מקישינוב משנת תר"כ עד שנת ת"ש הטביעה את חותמה ועיצבה בהרבה את דמותו של הדור העברי בביסרביה שחונך בה על ברכי התורה והדת. מחניכי הישיבה יצאו הרבה רבנים, מפיצי אור היהדות והחינוך הדתי בגולה ובישראל, למרחב התרבות העברית הלאומית ומרחיבי האופק היהודי השלם.

החינוך הדתי בבוקובינה.

מדינה זו של בת 181 מלין מרובעין, תקופת הזוהר שלה חלה בעיקר תחת שלטון הקיסרות האוסטרית. כשנקרעה בשנת 1775 ממולדובה התורכית וסופחה לאוסטריה, הלכה וגדלה אוכלוסיתה והתרחבו שטחי החיים הרב־גוונים שבה. לדברי פרופ. ווילהלם קוש מאוניברסיטת טשרנוביץ, ידעו תושבי בוקובינה לפתח באופן יעיל חיים אוטונומיים חפשיים של אחדות ושויון אזרחים בלי הפליה בין יהודים, רותנים ורומנים.

בטשרנוביץ הבירה היה ישוב יהודי עוד במאה העשירית, תקופת ההגירה בקרב הכוזרים־היהודים שהקימו ישובים רבים בוואלאכיה, מולדובה, בוקובינה ורייסין. על מצב היהודים וחייהם שם במאה הט"ז נוכל לראות מתוך ספרי הלכה כ„שו"ת של מהר"ם מלובלין" [1] „שו"ת ב"ח הישנות והחדשות" לה"ר ר' יואל סירקיש [2], ובס' „משאת בנימין" [3].

כצורתה של הגילדה היתה גם צורת ה„קהל" או „בריאסלה זשידובילור" במאה הי"ז, שביחד עם „טובי העיר" והרבנים דאגו למוסדות הצבוריים והדתיים, הצדקה, וחינוך הבנים. הללו שמו לחוק את חובת הלימוד ב„חדר" בפיקוחם

17) דר. מ. קוטיק: גולה במאבקה, הוי מסדה. תל אביב, 1944.
18) 1942, 30

1) ע' ס' „מנהיר עיני חכמים", שו"ת ר' מאיר מלובלין, ויניצאה, שע"ט.
2) „שו"ת ר' יואל סירקיש". קנ"ח שו"ת, אוסטרהא, תקצ"ד, ו„שו"ת ב"ח החדשות", צ"ה שו"ת, קארץ תקמ"ה ע"ש, סי' פ"ב.
3) „משאת בנימין" לר' בנימין אהרן בר' אברהם סאלניק מפודהייץ. קי"ב שו"ת, סדילקאוי, תקצ"ג (1550־1620) ע"ש סי' מ"ה.

של גבאים מיוחדים מראשי הקהל. היהודים ברומניה דיברו אז רומנית, ובנראה היתה זאת גם לשון ההוראה בה„חדר".

מאז ומתמיד היתה טשרנוביץ קהילה יהודית טיפוסית, בה פעלו זרמים שונים, כוחות אבירים בתולדות המחשבה והלך־רוחו של עמנו.

הקירבה להרי הקרפטים ולערי ביסרביה ואוקרינה הפכה את בוקובינה לערש החסידות שצמחה שם בעיקר עם התפתחות השושלת מקוסיב וזו של סדגורה, מצאצאי הצדיק ר' ישראל מרוזין זצ"ל. עיירות נעשו בעלות־שם בין לילה בתולדות החסידות הגליציאית והרומנית, ובעיקר באלו שהצדיקים אוו למושב להם כסדגורה, בויאן, וויזשניץ, שהשפיעו אח"כ על ההוויי היהודי בקהילות המדינה, ואף שלחו פארותיהם מעבר לגבולות. אף ההשכלה מצאה קן לה בבוקובינה, וטשרנוביץ הפכה לבית־קבול החסידות וההתנגדות־המשכילית.

ידועה לנו טשרנוביץ כעיר של חכמים וסופרים, חסידים ואנשי מעשה, ולמרות החיקוי לעיר וינה והשבלתה הגרמנית־יהודית המתבוללת, חיו להם יהודי בוקובינה חיי שקט ושמרו על שמריהם. ולכן, לזרם הטמיעה המערבית־גרמנית במאה הי"ח שחדר לסביבה זו, התנגש רעיון חיבת ציון וההכרה הלאומית של יהודי בוקובינה. אף יצאו מוניטין לטשרנוביץ באינטליגנציה היהודית המופלאת שלה ובנציגיה היהודים בפרלמנט האוסטרי ואח"כ בפרלמנט הרומני.

מתוך תעודה כתובה ב־13 במאי 1774 נודע לנו על בנין בית כנסת בטשרנוביץ בסוף המאה הי"ז, וכבר אז מוצאים אנו בית „תלמוד תורה" גדול בעיקר לבני־העניים מטעם הקהילה. מצבה הכלכלי העשיר של טשרנוביץ וסביבותיה שימש כוח־משיכה ליהודי גליציה ורוסיה שבאו לבוקובינה לשפר מצבם.[4]

המצב הורע בימי הקיסר יוסף השני אחרי 1786, כשסופחה בוקובינה לגליציה. ובהינתן „כתב הסבלנות" חויבו היהודים ליסד בית־ספר נורמלי גרמני־יהודי ונאסר לימוד התלמוד לנוער. תגובתם של ההודים החרדים למסורת חישלה את רצונם להמשיך ביתר שאת בחינוך הדתי, למרות הקנס והעונש שהוטל עליהם וזרם ה„משכילים" ששמחו ותמכו בגזירת המלכות.

הקיסר ניסה לשבור את האוטוריטה של ה„קהל" היהודי והחליף את ה„חדר" וה„תלמוד תורה" העברי בבית ספר גרמני מטמיע, אף הוטל על הרבנים לנאום שלש פעמים בציבור לטובת התקון החדש ותועלתו החברתית ליהודים. גזירותיו האכזריות מתוך כפיה של יוסף השני זעזעו את החברה היהודית וגרמו לעיצוב דמותה של טשרנוביץ ויהדות בוקובינה לעתיד.

על שנאתם הכבושה של החרדים לקיסר הנאור ולשאיפותיו ה„אנושיות", ידוע לנו מספרות החסידית, בה רווחת האגדה האופיינית על מלחמתו המפורסמת

4) ערים ואמהות בישראל, י. ל. מיימון. ח"ד, ירושלים, תש"י. ע' מאמרו של דר. א. זהבי־גולדהמר: טשרנוביץ.

של הצדיק ר' לייב שרה'ס מתלמידי הבעש"ט (ת"ץ-תקנ"א) על ביטול חוק החינוך המתבולל לילדי ישראל משנת תקמ"א מטעם הקיסר. ומעשה שהיה כך היה. פעם עבר הקיסר יוסף השני דרך עיירת ילטשיקוב בפודוליה, מקום מושב הצדיק (משנת תקמ"ט) ונשברו כל צירי אופני מרכבתו. כעס הקיסר והרגיש שקללת הצדיק התערבה כאן להקניטו, רגז ואמר, שאמנם ימות בקרוב, אולם גם רבי לייב אחת דתו להמית. לא נח הקיסר עד שהביאוהו לביתו של הצדיק, כשנכנס ולא מצאו, פנה לבני הבית בצעקה: — „תאמרו לו כשיבא, שאיני יכול עוד לסבול יסורים כאלה, הולך אני למות, אולם גם הוא לא יחיה". חזר הקיסר מיד לוינה במרכבתו המתוקנת וגם ר' לייב שב לעת ערב לביתו. ברם, אך דרכה רגלו על מפתן ביתו, התימר בצעקה: — „אוי לי, כבר נכנסה הטומאה לביתי". וכשספרו לו דברי הקיסר, קרע את בגדיו התאנח ואמר: — „אם נגזר עלי מן השמים, הריני מקבל את הכל באהבה". וביום ד' לחודש אדר ב' שנת תקנ"א כשנפטר הצדיק ר' אריה לייב שרה'ס, בו ביום מת גם הקיסר[5].

התקופה שלאחרי-כן מסתכמת עם נצחון החסידים על המשכילים בעיקר בטשרנוביץ בהשפעתם הגדולה של „חצרות" הצדיקים בבוקובינה.

הודות להשתדלותו של הגאון החסיד ר' חיים בן שלמה, הנודע בשם בעל „באר מים חיים", חוסלו בתי הספר הגרמניים. הרב שהיה לפנים אב"ד בקהילות מוהילוב, קישינוב ובוטושן היה ענק בתורה, חוקר הגיוני ובעל מעשה נפלא. השפעתו הגדולה היתה גם בבוקובינה, גם בגליציה ורומניה. תלמידו של הצדיק המגיד ר' יחיאל מיכל מזלאטשיב וגיסו של הרב הצדיק ר' יהושע השיל „הרב מאפטא", התפרסם ר' חיים מטשרנוביץ בשם „איש השבת" הודות לחיבורו „סידור של שבת" (פאריצק, תקע"ז) ולדיוקנו האופיינית שהאירה על קהילתו באור קדושת השבת.

בית מדרשו הגדול שנגמר בשנת 1796 שימש למרכז תורה, יראה וחסידות. הרב חיבר ספרים הרבה ביניהם „ארץ החיים" ב"ח (טשרנוביץ, תרכ"א), ובעיקר „באר מים חיים", ב"ח (טשרנוביץ, תק"פ-תר"ט), והוא פירוש על התורה שנתקבל בין החסידים כלימוד רגיל לעונג שבת. ר' חיים עלה ארצה ישראל בשנת 1807 ומ"כ בכ"ה כסלו תקע"ג, במערה בצפת הנקראת על שמו. אמנם זכה הרב ושנים רבות אחריו הקימו בטשרנוביץ ישיבה על שמו. בשנת 1833 כיהן בטשרנוביץ הרב ר' יצחק שמשון בן אביגדור הורוויץ-מייזלש, לפנים רבה של ולקווה, ונמנה כאב"ד של מדינת בוקובינה עד שנת 1870. הוא חיבר „שו"ת גאוני בתראי" (טשרנוביץ, תר"כ).

5) ש. א. הורודצקי: החסידות והחסידים, ספר ב', תל אביב, תשי"ג, ע' יב.

ואף על פי שלא זכתה טשרנוביץ לישיבה עד לזמן האחרון. בכל זאת הצטיינה להיות הראשונה ברומניה בעלת דפוס עברי עוד בשנת תק"פ, משם יצאו לאור אלפי ספרי קבלה ויראה בישראל[6].

חשיבות מרובה להוצאת „הש"ס הטשרנוביצי" בהידור ובנוסח מתוקן שנדפס בשנת 1835.

„ישיבת באר מים חיים" בטשרנוביץ.

ישיבה זו נוסדה בשנת 1923[7] בתור ישיבה עירונית בטשרנוביץ הבירה על שם הגאון ר' חיים טשרנוביצר, רבה לשעבר ורב הגליל הראשון בבוקובינה. מיסדה של הישיבה היה ר' דניאל שטרנפלד, עסקן צבורי ומו"ל. בראש הישיבה עמדו רבני העיר, ומספר התלמידים הגיע ל־60. מוסד זה היה חדש במינו בעיר התרבות היהודית הלאומית. בראש הישיבה עמד הרב קוטאי והוא שכיוון את תכנית הלמודים לתורה ולמידות. מבין שאר מפעלי החינוך העצמאים בטשרנוביץ הבירה, היתה הישיבה מעין בטוי היהדות החרדית לרוח הזמן המודרני. בעיקר מתבלטת הישיבה כשנתחשב עם התסיסה הלאומית להשכלה מודרנית והנטיה בין הנוער היהודי ללמידי־חול בבתי־ספר התיכוניים ובאוניברסיטה שבטשרנוביץ, הרי זה איפוא, הישג חשוב. מספר התלמידים גדל אחר כך ל־80־100 והלמודים כללו בעיקר ש"ס ופוסקים. הישיבה התקיימה בעצם עד שנת 1934. משנת 1936 לפני המלחמה המשיך במפעל ישיבתו הרב משולם ראטה, אבד"ק טשרנוביץ, כעת בישראל.

כדאי לציין שהחל עם המאה הי"ט, והגירתם של יהודי גליציה ואוקרינה ובוקובינה, תפסה לשון האידיש את מקום הרומנית, ויהודים אלה השפיעו הרבה על החיים הרוחניים והחינוך התורני בבוקובינה. נוצרו „חדרים" חדשים בנוסח גליציה בעלי שלש דרגות: „חדר דרדקי", „חדר ערבוביה" ו„חדר מלמד גמרא". חדרים כאלו התקיימו כמעט בכל עיר בבוקובינה.

ביוני 1940 סופחה צפון בוקובינה ביחד עם ביסרביה לרוסיה הסוביטית ובתוכה גם טשרנוביץ הבירה. כשנכנסו הרוסים לטשרנוביץ קיבץ הרב מסקוליען הר"ר אלכסנדר זוסיא פורטוגל מלמדים ורבנים אחדים וסידרם בבתי מדרשות. ביניהם הרב שמחה דרברמדיגר בהקלויז מסדיגורה, וככה לימדו בחשאי והפיצו תורה למאות תלמידים במחתרת. הרב היה גם רוח החיים ודאג לתקציב המלמדים. ביבשנת 1945 כששבו הרוסים לטשרנוביץ, הציל הרב הנ"ל במסירות נפש יותר ממאה יתומים, והוציאם אח"כ לחירות ולעליה לא"י. ככה עבר גם מרכז ציוני־

6) א. מגיד, במאמרו על הדפוס ברומניה. סיני בוקרשט, תרפ"ט.

7) ע', ערים ואמהות בישראל, ח"ד, ע' 185. אולם ד"ר ש. א. שאולסון מסר לי שהישיבה נוסדה ב־1918.

השכלתי זה למאחורי פרגוד הברזל. שנה אחר כך בפרוץ צבאות רומניה לשוד ורצח בבוקובינה, נפלו גם יהודי טשרנוביץ בידי התלינים שעשו שמות בגיטו העיר. נחרץ הגורל על יהודי טשרנוביץ ב־14 לאוקטובר 1941. כשקרונות הרכבת הגדושות גולים, ביניהם האדמורי"ם ממשפחתי, משפחת בויאן הי"ד, המלובשים בגדי יום טוב וספרי־תורה בידיהם, הלכו את דרכם האחרונה. מבין 50 אלף יהודים שבטשרנוביץ גלו הרבה למחנות טרנסניסטריה לסבל איום ולתלאות מות. את שיירות הגולים ראיתי ב־1941 על גדות הדניאסטר בתחנת וולטשינץ־אטאקי, עד־ראייה לגירוש ורצח המוני בין הדניאסטר והבוג. והנה דברי העתון הנאצי „פוילקישער ביאובכטר" מאוגוסט 1941 על טשרנוביץ: „כל העיר היא כבית־קברות . . .".[8] במוצאי יום הכפורים תש"ג עברנו דרך טשרנוביץ בדרכנו למחנה ההסגר שביידיניץ, ועיני ראו בחורבן העיר ועיי הגיטו היהודי שנאלם לעולמים.

ישיבת „בית ישראל ודמשק אליעזר" בוויזניצא עד שנת תרע"ד.

כבר אמרנו שרוב הישיבות ברומניה, ובעיקר בגליות הנספחים לה אחרי 1918, היו פרי רוחה והשפעתה של החסידות שהשתרשה בסביבה זו עוד מימי מחוללה הבעש"ט ז"ל. ממנה לקחו האדמורי"ם האגר לבית וויזניצה חלק הארי ביזמתם להקמת ישיבות. שלשה היו האחים האדמורי"ם בני הה"צ ר' ישראל זצ"ל, הצדיק מוויזניצא, וכל אחד מהם הקים לו ישיבה אחרת במקום מגוריו.

יחידה במינה ומפורסמת בהשפעתה הרוחנית החסידית בין הרי הקרפטים היתה ישיבת וויזניצה בבוקובינה. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה נוסדה הישיבה בימי הה"צ ר' ישראל זצ"ל מוויזניצה מבני בניו של הצדיק ר' חיים מקוסוב.

בישיבה למדו אברכים ש"ס ופוסקים באירה חסידית, בהשגחתו האישית של הה"צ ר' ישראל זצ"ל, ובנו האדמו"ר ה"ר מנחם מנדיל ז"ל. על ראשית הישיבה ודרך לימודה סיפר לי אבי מורי הרב משטפאנעשט שליט"א, כעת רב בברונקס. הוא ביקר בשנת 1913 זמן רב בהישיבה וב„חצר" האדמו"ר מוויזניצה. עשרות תלמידים ישבו אז על התורה ועל העבודה, והשתלמו בהוראה. בכל ערב שבת בהשכמה נבחנו התלמידים על ידי הר"מ ר' מנדילי האגר בנו של סבא קדישא ה"צ ר' ישראל זצ"ל. על אודותיו מספרים רבות, ורבים העריכו את בקיאותו הנפלאה בש"ס ופוסקים. פעם ישב בצוותא חדא עם אחיו, ואבי מורי הרב שליט"א היה מדפדף בשו"ע חו"מ מסימן לסימן ומסעיף לסעיף, ואך היה פותח במלים אחדות ותיכף היה ר' מנדילי עונה לו בעל פה בדיוק

8) מ. קוטיק: גולה במאבקה. הר' מסדה. תל אביב, 1944.

הסימן והסעיף הנשאל. בכל ערב ראש חודש היו התלמידים נבחנים על ידי הרה"צ ר' ישראל זצ"ל בעצמו.

כך התנהלה הישיבה בחסות ה"חצר" ובפיקוחו של הרב ר' מנדילי שהצטיין את"כ בנטיעת שיטת החסידות בפלך מרמורוש, עד כדי שכנוע המתנגדים והאשכנזים מגרוס־וורדין שהעריצוהו תמיד.

עם פרוץ המלחמה עזב הה"צ ר' ישראל הזקן את וויזניצה בשנת תרע"ה והתישב בגרוס וורדין, קהילה גדולה וחרדית של חכמים וסופרים, שניה בגודלה לבודפסט. שם הכניס רוח חדשה ותוססת בלב היהודים עד יום הסתלקותו ביום ב' סיון תרצ"ו, ובנו האדמו"ר ר' חיים מאיר האגר שליט"א מילא מקומו שם עד המלחמה האחרונה. היום הוא ממשיך במסורת בית וויזניצה ומנהל „ישיבה רמה לבית וויזנציה" בבני־ברק.

הישיבה החדשה בוויזניצה. 1923 — 1940.

הישיבה מוויזניצה, מקום מיוחד לה ברשת הישיבות שברומניה בהיותה הגדולה ביותר בבוקובינה. מלחמת העולם הראשונה, ממנה סבלו יהודי בוקובינה ביותר, הפסיקה את פעולתה של ישיבת וויזניצה מלפנים, ולכן היה צורך בחידוש פעולת הביצור להרמת קרן התורה והדת בבוקובינה. פעולה מוצלחת זו זקופה היא לזכותו של האדמו"ר ר' אליעזר האגר זצ"ל בן הה"צ ר' ישראל מוויזניצה זצ"ל, שכיהן ברבנות בוויזניצה אחרי מלחמת העולם הראשונה.

בשנת תרפ"ג הוציא ר' אליעזר האגר קול קורא ליסד מחדש ישיבה בוויזניצה, מתוך עידוד האבות לשלח את בניהם למקום תורה חדש זה. עוד בשנה ההיא הונח היסוד להישיבה, והדיין ה"ר דוד שנעבאלג, מו"צ מוויזניצה נתמנה לראש הישיבה. בקיץ תרפ"ג התחילה הישיבה במספר של 30 תלמידים רובם בני בוקובינה. הללו זקוקים היו אז לאכל „ימים" אצל בעלי הבתים של העיר. וכדי למנע מהתלמידים צער נהמא דכסיפא בכל ימות השבוע, ולהרים גם את כבוד התורה, יצא הרב מוויזניצא בקול קורא להקמת חצי בית־תבשיל (מענזא). התלמידים היו מקבלים שתי ארוחות ליום, ערב ובקר בתוך הישיבה, בעוד שארוחת הצהרים נהגו מחסידי בעלי הבתים שבעיר.

עם הוספת 20 תלמידים בשנת תרפ"ה ובהתחשב עם קושי התלמיד להסב על שולחן אחרים, דבר שמזיק לרגש יציבותו וכבודו של חובש התורה, נוסד בית־תבשיל שלם בישיבה, שם קיבלו התלמידים שלש ארוחות בכל יום. כן השתדל הרב האגר ושיפר את הסדר ותנאי החיים בפנימית הישיבה[9].

9) בולעטין נר. 1 פון „ישיבת בית ישראל ודמשק אליעזר", וויזניצא, יוצא ע"י „ועדת התלמידים", אלול, תרצ"ה. תודתי שלוחה לידידי התורני ה' יודא ריינר מניו יורק, שהמציא לי החומר. הישיבה הוציאה פעם גליון יובל.

בשנת תר"ץ מתוך שאיפה להגשים את הכלל „מעלין בקודש", נוסדה גם פנימיה מפוארת בבנינה החדש של הישיבה. בנין רחב השייך לחוילה, בעל שתי קומות ועשרים חדרים עם כל הנוחיות המודרניות, המכיל גם אולם רחב להרצאת ה„שעור" וספריה בקומה העליונה. כל הבנין מוקף היה גן עצים נהדר על יד „חצר" האדמו"ר ובית מדרשו. מפעל כביר זה עלה בסכום של 2 מיליון אריות (ליי) והרב האגר יוזמה ומנהלה של הישיבה היה גם החלוץ והמאסף.

הפנימיה שהוקמה בנדבתם של חיים ופרידה איוואַניער מטשרנוביץ, שעל שמם אף נקראה, חונכה ב־ו' חשון תרצ"א. בחגיגה השתתפו הרבה עסקנים, רבנים ואדמורי"ם מבוקובינה ומהגבול הפולני, ביחד עם נציגי הממשלה והדתות.

בשנת תרצ"ד היה מספר התלמידים למעלה ממאה, ורבים לא נתקבלו מחוסר אמצעים. בהשפעת ראש הישיבה הרב א' שמעון רוזנברג השתנה בשנה ההיא גם סדר הלימוד, המשמעת וההנהגה.

בשנת תרצ"ה למדו בישיבת וויזניצה, שנקראת ע"ש האדמורי"ם הה"צ ר' ישראל ובנו הה"ר אליעזר זצ"ל, 150 תלמידים. מאפס מקום בבית התבשיל הישן ניגש הרב מוויזניצה להקים בנין חדש לשם זה בעל מיתקנים וסדרים חדשים.

ההוצאות לכל חודש הגיעו בשנת תרצ"ה ל־55 אלף ליי. הכנסות הישיבה באו בעיקר מהמגביות החצי־שנתיות. גם מ„מפעל הליי" (פרוטה) שכל יהודי היה נותן מינימום של ארי (ליי) לשבוע להחזקת הישיבה, וממפעל „שבת הישיבה" הוא שבת־מברכין לחודש אלול שהוקדש לשם זה. בהישיבה היתה גם חברה משניות להנצחת המתנדבים הנפטרים, וגם נדבתו הרחבה והשנתית של מר מאקס דעלפינער מווינה, שהיה תורם מדי שנה בשנה מיכסת הוצאות הישיבה לחודש שלם. עידודם האישי של האדמורי"ם מבויאן, אטיניע, קאפיטשעניץ, זאלישטשיק, האַראַדענקא וסאדיגורה שהיו חותמים על ה„קול קורא" לתמיכת הישיבה עזר הרבה לחיזוק התורה בבוקובינה.

כמו כן היה קיים אז ברומניה „קרן התורה", מפעל שהוצע ב„הכנסיה הגדולה" הראשונה בווין ע"י מועצות גדולי התורה להרמת קרן מוסדות התורה.

סדר הלימוד

ראוי להזכיר כאן שגורם חשוב לעיצוב דמותה של הישיבה בוויזניצה היה גם סדר הלימוד שלה. תכנית למודים פדגוגית, דסורה לכתחילה, היתה קיימת בהישיבה, מוכנה לעשרת החדשים של פתיחת שערי הישיבה ולימוד תשעורים. (חוץ מניסן ותשרי — חדשי החופשה). בישיבה היו קיימות 5 כיתות „מכינה" — מחלקה מיוחדת להוראה ולסמיכת חכמים. עיקרון הלימוד מבוסס היה על הרעיון של „קנאת סופרים תרבה חכמה". ברם, סדר ה„חזרה" שונה

יה כאן מבישיבות אחרות. בוויזניצה היו לומדים ארבעה שבועות וחוזרים בחמישי, וכן לחודש הבא שאחריו היו באים שבועיים של „חזרה", שבוע לחזרת הלימוד של החודש שעבר, ושבוע לחזרת הלימוד שלפני חדשיים. באופן שכזה היו חוזרים על כל לימוד בהישיבה ארבע וחמש פעמים. פעמיים ביום היה ראש הישיבה, הדיין ר' דוד שנעבאלג, מלמד שיעור עיון משתים עשרה ועד שתים גמרא ותוספות, ובערב שיעור פוסק. בכתות הנמוכות היו מלמדים יום יום גם פרקים בנ"ך, חומש ורש"י, קצש"ע ומשניות. כמו כן היו בוחנים על שיעורי יורה דעה שיעור פשוט וכדומה — נושאים שלא היו מרצים עליהם. הבחינות היו קיימות שלש פעמים לשבוע ע"י האדמו"ר הנשיא וראשי הישיבה. לפני כל בחינה היו כל תלמידי הישיבה מקשיבים לדרשת־מוסר מפי הרב האגר ז"ל.

לדוגמא נציג כאן „סדר הלימוד מישיבת וויזניצא בקיץ תרצ"ו"[10]).

1) מכינה ומחלקה א': גמ' קדושין, חומש ורש"י, ישעיהו, קש"ע.

2) מחלקה ב': גפ"ת קדושין, משלי דניאל עזרא ונחמיה, חו"ר, קש"ע.

3) מחלקה ג': גפ"ת קדושין שעור פשוט ברכות, משלי דניאל עזרא ונחמיה, חו"ר, קש"ע.

4) מחלקה ד': גפ"ת קדושין, שעור פשוט ברכות, ש"ע או"ח הל' שבת.

5) מחלקה ה': יורה דעה ח"א. וכל הנ"ל.

הרואה יבין את ההדרגה, מכתה לכתה, וגם עקרון לימוד מסכת אחידה ומיוחדת לכל הכתות לשם הבנה ועזרה הדדיית.

ההשגחה הדייקנות והאישית על כל תלמיד בהישיבה, והמשמעת לדוגמה נתנו להישיבה אוירה של רוממות וקדושה. אחרי כל חזרה באה „בחינה כללית", ואחריה ישיבת המנהלים ביחד וועד־תלמידים מצומצם בה עוקבים ודנים על כל תלמיד ותלמיד, על אופן לימודו, יראה, תפילה, הנהגה ושאר הבעיות, ואח"כ הציונים והרשות לעבור מכתה לכתה. עקרוני חינוך ושטה פדגוגית פעלו בצוותא חדא במוסד, בו הטביעו בעיקר היסודות הללו: הכרה יהודית עצמית, השקפה יהודית בחיים ורגש האחריות לכלל ישראל, שלימות, מוסר ומידות. כל אלו מתוך השקפה חסידית מבוססת על שמחה, התלהבות ואהבת ישראל. בעיקר היתה אוירה זו מוחשת בשבת, כשהרבי והתלמידים היו משוחחים בדברי תורה ומבלים השבת בנעימים בלמוד, זמר ורקוד. מעין אוירה דומה יצרו האחים האדמורי"ם לבית האגר גם בהישיבות שהקימו וניהלו בסערעט־בוקובינה ובווישעווע־טרנסילוניה.

כן ניסה הרב מוויזניצה ז"ל, כשאר אחיו בישיבותיהם, ללמד לבני הישיבה אומנות, והיא אריגת מפות ושטיחים, כדי שיוכלו אח"כ, להתפרנס מיגיע כפם

10) „דאס יודישע וואָרט" (עתון יידי־חרדי) ער"ס, תרצ"ו, טשרנוביץ.

כשיבחרו במלאכה ולא ברבנות. אולם מפאת המשבר הכלכלי ברומניה לא עלתה זאת בידו, והנסיון לא החזיק מעמד בראותם שאין עבודה כזו משתלמת בשוק כראוי.

חשיבות יתרה הראויה לציון היתה לחיבת ציון .הרעיון שנשתרש בהישיבה עד כדי לתת הדף לתלמידים לעלות ארצה לבנות ולהיבנות. מתוך דו"ח שנשלח מטעם הישיבה מוויזניצה ביום 22 במארץ 1938 לדר. מ. ווישניצר מזכיר "קרן חאפקין", משתקף מצב הישיבה, מתוך דברי הרב הנשיא הכותב[11]: — "המוסד שלנו יש לו 150 תלמידים מי"ד עד כ"ה שנה, התלמידים באים מכל חלקי רומניה. מטרת הישיבה היא לחנך את התלמידים ברוח התורה ומסורתנו הקדושה, וגם לתת להם חינוך כללי. תלמידינו ראויים ומוכשרים להיות רבנים בישראל, הם יודעים כל ענפי היהדות ויכולים לפעול בצבור היהודי כעסקנים. רבים מתלמידינו הם רבנים בארצנו אבל רבים יצאו להשתקע בארץ ישראל. יש לנו פנימיה, בית מודרני והיגיני בשביל 50 תלמידים והם שוכנים פה חנם, הבית מכיל אולם רחב בשביל הספריה של 5,000 ספרים. יש לנו ארבעה מורים וששה אנשים באדמיניסטרציה, המוסד פתוח עשרה חדשים בשנה. לפני שנים אחדות ערכנו בית מלאכה לאריגת שטיחים אבל מחמת הכשלון הכלכלי בארצנו נאלצנו לסגרו".

עם כניסת צבאות החיל האדום לבוקובינה מצאו את הישיבה במלוא פריחתה, היו אז כ־150 תלמידים ותקציב הישיבה היה אז 80,000 ליי לחודש. זה היה ביוני 1940. הישיבה נאלצה להיסגר אחרי עשרות שנות קיום. וקול התורה נפסק ונדם. ב־3 יולי 1941 חזרו צבאות הרומנים לוויזניצה והתחילו בהשמדת הקהילה. רבים מהתלמידים נדדו בגלות ולמחנות טרנסניטריה. ואולם רבים מהם נמצאים היום בארץ. כפי שמסר לו הר"מ מאגר הרב מוישעווע־ניו־יורק, בנו של הה"צ ר' מנדילי האגר זצ"ל, נמצאים כעת באמריקה כחמש מאות תלמידים מהישיבות לבית האגר ובמדינת ישראל קרוב לאלף. כולם מתלמידי יוצאי הישיבות וויזניצה־סערעט־ווישעווער, רבים מהם רבנים ומחנכים בישראל. ואמנם מקום נתבצר לה לישיבת וויזניצה ולאחיותיה במדינת ישראל. בשנת תש"ד עם עלייתם של מאות אברכים ארצה, נוצרה שם ישיבה בבני־ברק, ואחרי הסתלקותו של הרב אליעזר ר"מ מוויזניצה זצ"ל ב' אלול תש"ז בירושלים, נמצאת הישיבה בבני־ברק תחת הנהלתו של אחיו האדמו"ר ר' חיים מאיר האגר שליט"א. הישיבה הוויזניצאית בבני־ברק היא כעין מזיגה מ"חוט המשולש" שהיה קיים ברומניה שלפני המלחמה בהנהלתם של שלשת האחים האדמורי"ם לבית האגר בוויזניצה־סערעט־ווישעווע. וכעת ממשיכה כאכסניה של תורה בציון.

11) ד"ר מ. ווישניצר במאמרו "חומר לתולדות הישיבות באירופה המזרחית", תלפיות, שנה ה' חוב' א־ב, תשי"א, ניו יורק.

הישיבה „בית ישראל ותמכין דאורייתא" בסערעט־בוקובינה.

הישיבה בעיר סערעט הקרובה לטשרנוביץ בבוקובינה נוסדה ע"י הרב ר' ברוך האגר אב"ד סערעט, אחיו של האדמו"ר מוישעווע ובנו של הה"צ ר' ישראל האגר זצ"ל מוויזניצה שעל שמו נקראת הישיבה, בשם „בית ישראל ותמכין דאורייתא". כאחותה בוויזניצה מבוססת היתה ישיבת סערעט על רוח התורה והחסידות. אולם בסוף שנת 1938 ניגש הרב ר"ב האגר, כאחיו בוויזניצה ובוישעווע, להגשים רעיונם של חז"ל: „יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ" (אבות ב' ב.). בדעתו היה להכשיר את תלמידי הישיבה גם למלאכה וללימוד מקצוע לשם פרנסה וסיפוק עצמי. לכן השתדל הרב לשלב בתוך תכנית הלימודים בהישיבה גם קורסים מיוחדים למלאכות שונות. ב„קול קורא" באידיש [12]) שהדפיס והפיץ בקהילות הסביבה מוצאים אנו הנמוקים למפעל שכזה, ופרטים על הישיבה הננו מצטטים ממנו בתרגום עברי חפשי. הרב מראה על „המצב החמור בו נמצא הנוער היהודי מבוקובינה, כשכל מקורות־פרנסה סתומים בפניו, ואשר לכן לא ניתנה היכולת לחלק גדול מהנוער שלנו לבקר בישיבות ולהכניס לתוך לבם המאור שבתורתנו הקדושה, ולכן התנכרו כ"כ מתוה"ק ומהיהדות. לכן החלטנו לפתח בישיבתנו — קורסי מקצוע — לנגרים, חייטים, פחחים ועוד. ותנתן ההזדמנות לכל תלמיד ללמד מקצוע במשך של שלש שנים, ביחד עם חצי יום של לימוד בהישיבה, ולהשתלם בחכמת ישראל. כבר נסינו זה הנסיון והצליח ב"ה בידינו. ובכן ניגשים אנו לפתח את המוסד החשוב כל כך במידה יותר רחבה שיוכל לקבל יותר תלמידים. הישיבה נחלקת לשני סוגים:

1) תלמידים שיקדישו כל הזמן רק ללימוד תוה"ק.

2) תלמידים אשר ילמדו תורה חצי יום וחצי יום ילמדו אומנות.

באופן שכזה ניתנה היכולת לצבור היהודי הרחב לחנך את בניהם בדרך התורה וכאחת ליצור עבורם מקור־מחיה. ככה נפתחים שערי הישיבה לכל הנוער היהודי אשר ברצונו ללמד מקצוע ולא יכול לכן ללמד בישיבה. ככה נאחדו יחד תורה ודרך ארץ אשר לדאבוננו, נחשבים לחלק מאתנו כאלו מתנגדים זה לזה. וכדי לתת לכל יהודי הזדמנות להשתתף בצורה קלה ולזכות חלקו בקיום מוסד של כלל־ישראל זה, מוציאים אנו, החל מהיום, רשימת שבת המתחלקת לכל בית יהודי בעד ליי (ארי) אחד לשבוע. ברשימה זו יצוין הזמן בדיוק לנעילת החנויות, הדלקת הנרות, וזמן מוצאי שבת קודש, וגם מאמרים יפים ודינים שונים.

בביטחה שהציבור היהודי ידע להעריך החשיבות הגדולה של מוסד שכזה ויתמכו בנו תמיכה רוחנית וחמריית, התום.

ברוך בהר"צ מוהר"י זצלל"ה

אבד"ק סעריד והגליל."

12) נדפס אח"כ ב„יוא בלעטער", כרך 32־31, ניו יורק, 1948 ע"י דר. מ. ווישניצר, וע"ע מאמרו ב„תלפיות", שנה ה', חוב' א־ב, ניו יורק, תשי"א.

קול הקורא מסתיים בהודעה לתלמידים מועמדים שירשמו עד חוה"מ סוכות ויודיעו את המקצוע בו הם מעוניינים בכדי שיתקבלו בהסכמת הישיבה.

הישיבה המשיכה בתכנית כפולה זו, אף קיבלה תמיכה מיוחדת מעזבונו של פרופ. וולדימיר חאפקין (1930-1860) אשר דאג למצבם הכספי של הישיבות במזרח אירופה והשתדל לשפר את מצבם. מעזבון זה נתמכו הישיבות ות"ת בפולין, גליציה, ליטה, רומניה, הונגריה ועוד. „קרן הישיבות" סייע בעיקר תכנית שכזו בה מלמדים תורה ומלאכה ביחד. בשנת 1930 נתמנה וועד של ארבעה חברים, ביניהם דר. מארק ווישניצר, אשר בתור מזכיר-ראשי יצא וביקר בהישיבות שבמזרח אירופה [13].

רעיון זה של שילוב תורה ומלאכה נתקבל והפך למשימה חשובה בידי הרבה ראשי-ישיבות ברומניה, ובעיקר בטרנסילוניה, בשנים שלפני מלחמת העולם השניה.

דר. ווישניצר פירסם שלשה מכתבים שקיבל בשנות תרצ"ט-ת"ש מהרב ברוך האגר מסערעט ב„תלפיות" מהם משתקף מצב ישיבת סערעט.

הרב מרבה בשבח תכנית יחידה במינה זו של הישיבה בבוקובינה ומצטט דברי חז"ל „כל מי שאינו מלמד את בנו אומנות כאילו מלמדו לסטות (סוף קדושין). מפאת התכנית הנ"ל נתווספו הרבה תלמידים בהישיבה העוסקים בתורה ומלאכה גם יחד. מטעם חוסר „האמצעים החומריים לכלכל ולנהל את המוסד", הצטרכו להשיב ריקם פניהם של הרבה תלמידים הדופקים בשעריה.

קיים היה בישיבה „בית מלון" ובית תבשיל המספקים מזון ולינה לחמשים בחורים בערך, ההוצאה הכללית עלתה ל-35 אלף ליי לחודש. ראש הישיבה ומנהיגה הרוחני היה הרב יעקב דוד וויזניצקי, ר' דוד פערלא מההנהלה ור' זלמן שכטיר המזכיר. מספר התלמידים היה קרוב ל-50. התכנית כללה גמרא ותוספות, פוסקים, ונ"ך.

בשנת 1940, כשפרצו הסוביטים לבוקובינה, נסגרה הישיבה מסערעט, אולם חלק ממנה עבר ועלה ארצה. והיום ממשיך הרב האדמו"ר האגר שליט"א בהנהלת ישיבת סערעט בחיפה, כאחותה מוויזניצה בבני-ברק.

ישיבת באנילה

בבוקובינה התקיימה ישיבה בשם „ישיבת הרב דק"ק באנילא". על הישיבה הזאת שמעתי עוד בהיותי בבוקובינה, מעין ישיבה מחוזית, עליה מוצאים אנו פרטים אחדים במודעת העתון „דאס יודישע וואָרט" טשרנוביץ, יום ב' ער"פ, תרצ"ו,(3/6/1936). מטעם הישיבה מודיעים:

1) שעל התלמידים הרוצים להמשיך בהישיבה לקיץ הבע"ל להודיע להישיבה עד לחוהמ"ס.

2) על כל תלמיד להביא עמו תעודת־התנהגות ישרה חתומה בידי הרב דמתא.

3) על כל תלמיד לקבל הסכמת־קבלה להישיבה לפני שיסע לשם.

4) שכר ההוצאות (שבת בכלל) והלינה הוא 500 ליי לחודש. אין לשלם עבור בחור חוזר.

5) תלמידים מתמידים בלתי אמידים יתקבלו בהנחה של 300 ליי לחודש.

חתום בשם הנהלת הישיבה הרב מרדכי אריה הלוי הורביץ, באנילא־בוקובינה.

מספר התלמידים היה בין 40־30. המלמדים היו הרב דמתא ובניו. עם הכיבוש הרוסי נסגרה גם ישיבה זו ואת הרב הר"מ הורוביץ ראיתי אחרי המלחמה בבוקרשט, ממנהיגי אגו"י בדרכו ארצה ישראל.

טרנסילוניה

עד לשנת 1918 היתה מדינת טרנסילוניה ARDEAL או זיבנבירגן (ע"ש שבע עריה הבצורות נחשבת כמאוחדת לאונגריה. בעיקר מחוזי טרנסילוניה הצפונית והמערבית, בעוד שמחוז טימישוארה (טמשוור) השתייך לאוסטריה עד שנת 1779. לפי המפקד הרשמי שנערך ב"רומניה הגדולה" ב־31 לדצמבר על כל גלילותיה הנספחים, היתה האוכלוסיה היהודית בטרנסילוניה רבתי 193 אלף מבין אוכלוסיתה הכללית של 5.550 אלף. זאת אומרת 3.5 אחוזים יהודים בין הרוב הנוצרי. אופיינית היא העובדה שבכל זאת התבלטו ההווי היהודי והחיים היהודים הדתיים במלוא מובן המלה, בטרנסילוניה יותר מבשאר גלילות רומניה. בדברנו על טרנסילוניה רבתי המשמעות היא שגם הגלילות באנאט וקרישאנה מארמורש בכלל.

הישוב היהודי במקומות אלה עתיק יומין הוא. לפי האגדה עוד מימי מלך הדאקי דיציבאל במאה הראשונה לס"ה. אולם מתוך פנקסה של קהילת אלבא יוליה כבר נמצאו שם תושבים יהודים במאה הט"ו.

בתקופות שונות גדל הישוב היהודי, עד שבימי המלכה מאריה טיריזה (1740־1780) התחילו בעליל הרדיפות הראשונות על היהודים. בעיקר בימי בנה המלך יוסף השני (1780־1790) מחבר "כתב הסבלנות", נאלצו היהודים להתבולל אף בצורתם החיצונית, לגלח זקנם ולשלח בניהם לבתי הספר החדשים כשאר האזרחים. גזירות שונות ולחץ מתמיד סבלו שם היהודים גם מהסתת האלמנט

הזאקסי־גרמני שהיוה חלק גדול וניכר מהאוכלוסיה הכללית. בכל זאת היה מצבם הכלכלי־חברתי של יהודי טרנסילוניה די טוב. הם התאחזו בארץ וסחרוה. מהם בעלי אחוזות, סוכנים, בעלי מסחר ותעשיה קטנה, ובזמן האחרון עסקו רבים גם בעבודת האדמה.

מצבם הרוחני

מי שלא הכיר את יהודי טרנסילוניה בלבושיהם המסורתיים בזקנם הארוך ובפיאותיהם המסולסלות והארוכות, חיים את חייהם היציבים בקהילותיהם הם וממשיכים במסורת אבות, קשה לו לעמוד על טיבם של יהודים אלה כראוי.

טיפוס מיוחד ומתבלט במינו היה היהודי הטרנסילוני בקרב אחיו ברומניה. בכלל אי אפשר לדבר על יהדות רומניה כעל חטיבה אחידה, כי אם על יהדות ביסרביה, בוקובינה, מארמורש, טרנסילוניה ורומניה הישנה.

בעיקר כשסופחה טרנסילוניה לרומניה, ע"י ההסכם הטריאנוני מ־4 ליוני 1920, נתוסף לישוב היהודי הרומני צבור דתי של אחים שומרי תורה ומצוות, חיים רבגוונים וקהילות מאורגנות שהשפיעו לא במעט גם על מהלך חייהם של יהודי הריגאט. ככה השתזרו ברומניה ארבעה סוגים של יהודים, שונים בצביונם, בהשקפותיהם ואף בזכויותיהם האזרחיות: יהודי הריגט (מולדובה ומונטניה) שתרבות המערב טשטשה את מקור רוחניותם המזרחית; יהודי ביסרביה, שחותם רוסיה היה מונח עליהם; יהודי בוקובינה עם זיקתם הגרמנית ההשכלתית; ויהודי טרנסילוניה, שלמרות ההשקפה המתבילת שירשו מאונגריה הריפורמית, נשארו ברובם נאמנים לרוח ישראל סבא.

הקהילות מטרנסילוניה היו מחולקות לאשכנזיות ולספרדיות. אלו ואלו המשיכו בכל עת, למרות המכשולים השונים, להחדיר בלב הדור החדש אהבה למסורת ולדת ישראל בלי שום סטיה. השפעתו המסתעפת של ה"חתם סופר" היתה ניכרת בעליל. מתלמידיו היו מנהלי ישיבות וראשי קהילות באונגריה ובטרנסילוניה. כשנוסיף עליהם פעולתם רבת־ההשפעה של החסידים שהשתרשו כאן עוד מימי הבעש"ט, שתלמידיו פעלו במקומות אלה, והצדיקים ר' יצחק אייזיק טויב מקאלוב, והאדמו"רים לבית וויזניצה וסאטמר, הרי מופיעה לפנינו תמונה של חיים יהודיים בעלי תוכן וגוון במלואם.

הקהילות הללו המאורגנות יפה דאגו לחייהם התרבותיים־רוחניים של התושבים, וכמעט שלא היה ישוב, ואפילו קטן, שלא היה שם בית כנסת, מקוה, תלמוד תורה ודיין מו"צ. אהבת התורה בטרנסילוניה התבלטה בעיקר במספרן הרב של הישיבות, כקטנות כגדולות.

הישיבות בטרנסילוניה, לפני 1914.

עוד בשנת 1800 כבר היתה ישיבה בגרוסווארדיין מיסודו של הרב הדיין ר' ישראל נחמן דראהביטשער בעמ"ח ס' „פקודת המלך", שהמשיכה שנים רבות.

גם בטימישוור היתה ישיבה עוד בשנת 1779-1786 קרוב לשנת 1779 כיהן בטימישוור הרב יוחנן בה"ר יצחק, שנזכר בשו"ת „נודע ביהודה" אה"ע סי' מ"ו, וחתנו הרב בינש דייטש שהיה אז דיין, היה מנהל „ישיבה גדולה" בקהילתו האשכנזית [1].

ישיבות נוסדו פה ושם גם בהשפעתו הגדולה של ה„חתם סופר" שמפיו חיו רבני הסביבה, ובפקודתו השתדלו לבצר חומת התורה ולימודה.

כן פעלה בטימישוור עוד בשנת 1743 חברה של בעלי מקובלים בשם „חברים עורכי תיקון חצות" ומפורסמת העיר ברבניה הגדולים. וכן גם בעיר סט. מיקאלאש בשנות 1814-1836, התקיימה על ידי הרב אברהם יעקב היימן — ישיבה גודעת. יושב בישיבה שניה בגרוסווארדיין היה אז גם הדיין ר' צבי לייפניק. בעיקר פעלו כאן תלמידי הבעש"ט שנדדו בין הרי הקרפטים כמו ר' קאפל חסיד מקולומיי מחבר „סידור ר' קאפל", הצדיקים ר' נחמן מהורודנקה, ר' משה מקיטוב ור' נחמן מקוסוב. הללו הפיצו מעינותיו של רבם הבעש"ט חוצה, וזרעו פה ושם את זרעוני החסידות שנתקבלה בין המוני היהודים באהבה.

הדף נוסף להקמת ישיבות בטרנסילוניה ניתן עם יסוד הישיבה הגדולה בפרסבורג של ה„חתם סופר" ז"ל. מחוץ להישיבות שהזכרנו הוקמו ישיבות בקרלסבורג ע"י ההג"ג ר' יחזקאל פאנעט, בעל שו"ת „מראה יחזקאל". תלמידי הישיבות הללו היו רובם תלמידי ה„חדרים" השונים שהיו כמעט בכל כפר פרי המלמדים להועיל בכל פינות טרנסילוניה. היתה אז תקופת-רבת המפעל, וכמעט שלא היתה משפחה שלא שלחה אחד מבניה להשתלם באחת מהישיבות. אכן בני טרנסילוניה היו חדורים רגש הדת ובלב גאה הצהירו תמיד על זיקתם הדתית. רבים היו מסיימי הישיבה בפרסבורג שתפסו את הרבנות בקהילות טרנסילוניה והמשיכו במסורת ה„חתם סופר", ע"י יסוד ישיבות חדשות בכל אתר ואתר ובהרמת קרן התורה. תופעה זו של ערים קטנות בעלות רב או מו"צ, מנהל ישיבה בת 20-30 בחורים בביהמ"ד הלומדים גפ"ת ומוסר, לא יכולנו לראות בשום מקום אחר חוץ מטרנסילוניה. ההכרה העצמית וארגון הקהילות שבטרנסילוניה שימש למופת לגלילות שמסביב. קהילות אלו התחייבו להחזיק ישיבה בהנהלתו של הרב דמתא ולדאוג למחסורם של התלמידים ב„לחם לאכל ובגד ללבש". לכן אין להתפלא שדווקא בערים קטנות פרחו וצצו ישיבות גדולות, מרצונם של הרבנים לעסוק בתורה ובלימוד ולא להיטרד בצרכי צבור

1) ע' מאמרו של י. ל. פליישר „לתולדות רבני טימישוארה", סיני, כרך ב', ס' היובל לדר. אדולף שטרן, בוקרשט, תרפ"ט, ע' — XXII.

ובבעיותיהם של הכרכים הגדולים. אמנם הצטרכו התלמידים לאכל „ימים" אצל בני הקהלה מהם „בחורי שבת" ומהם „בחורי יום". היותר מתמידים ומופלגים שבהם שהו מספר שבועות אצל בעה"ב אחד שהתכבד ב„כבוד" הזה להחזיק בחור מופלג, ובעיקר לתלמידים ותיקים ומבוגרים. הצעירים שבהם החליפו ארוחתם מדי יום ביומו אצל בעה"ב שונה[2].

יכלו למצא בישיבות אלו לא רק בני עניים כי אם בני אמידים, שהוריהם השתדלו לתת לבניהם חינוך תורני מקיף כדי שיוכלו אח"כ לשלב תורה ועבודה ועשירות במקום אחד ולזכות לשני שולחנות. בחור כזה שנשם לתוכו את האוירה של תורה וחסידות היה לנח"ר להוריו ולסביבתו הביתית שראו בו משום ממשיך בדרכה של תורה ויראה. מתלמידי ה„חתם־סופר" המצויינים שפעלו להרמת קרן התורה בטרנסילוניה היו עמודי התורה הרב ר' נפתלי הירץ וויים (נפטר בירושלים — תרנ"ב) והגאון ר' הלל ל"ש — ליכטנשטיין שכיהן בקלויזנבורג ומארגרעטן בשנת תר"י[3].

בין הישיבות היותר חשובות, הן ברמתן והן בגודלן, ושפעלו בטרנסילוניה עוד מלפני המלחמה הראשונה נימנות:

ארבעת הישיבות בעיר סאטמאר; אחת של ההר"מ יואל טייטלבוים עם מספר של 334 תלמידים; השניה של הר"מ האדמו"ר מביקסאד ר' אליעזר פיש בת 80 תלמידים; השלישית „קרן לדוד" להר"מ יוסף גרינוולד עם 45 תלמידים; והישיבה „אהל תורה" עם 38 תלמידים.

בעיר טושנד היתה ישיבה גדולה בהנהלתה של הגר"מ ר' מרדכי מבריסק וחתנו ר' שמואל גרינברג. מספר התלמידים עלה ל־310.

בסעקיליהיד למדו בהישיבה 220 תלמידים בהנהלתם של ר' יהודה סגל רוזנר ובנו ר' שמואל חיים. בהישיבה באויבעהרוישעוש, (עליה נדבר הלאה) היו 200 תלמידים בפיקוחו של הה"צ ר' מ. מענדל האגר ז"ל. בעיר קראולי למדו 150 בחורי ישיבה בהנהלתו של הר"ר שמואל גראס ועוד 100 תלמידים בהשגחתו של הה"ר אביש הורוביץ. בעיר לאפאוש למדו 140 בחורים בהנהלתו של הרב ר' אהרן גראס. במארגרעטן למדו בהישיבה 130 תלמידים והר"מ היה הה"ר מרדכי עזריאל ווינברגר. בעיר שימלוי היו 120 בחורים בראשותו של הרב ר' שלמה זלמן עהרנרייך ובנו ר' חיים; בעיר דעזש למדו 100 בחורי־ישיבה והר"מ היה הרב יעקב אלימלך פאנעט והרב ר' יהושע גרינוולד. בעיר סיגעט שבמארמארוש היתה ישיבה בת 100 תלמידים בהנהלתם של הרבנים ה"ר יקותיאל יהודה טייטלבוים וה"ר יקותיאל יהודה גרוס. בעיר קראסנה למדו 80 בחורים

2) נ. לוין: חמשים שנות הסטוריה, ח. ב. ירושלים, תרפ"ב: בתרגום אלמלית. וע"ע אבראהאם צ. י. לקורות היהדות בטרנסילוניה. ניו יורק, תשי"א. ח. א.

3) ע' ספר „בית הלל" לתלמידו צבי הלה, מונקטש תרנ"ב. וע"ע „החתם סופר ותלמידיו", מאת ש. ה. ווינגרטן, ירושלים תש"ה.

בהנהלתו של הג״ר הלל ליכטנשטיין; במארואשאהילי היו 75 בחורים בהנהלתם של הג״ר מנחם סופר ובנו ר׳ שמואל חיים; במאראשאויוור למדו 60 תלמידים בפיקוחו של הר״ר משה יוסף מייזלס; במיהאליפולבו היו 50 בחורים בהשגחתו של הרב י.שיינפלד; מחוץ להישיבות הללו התקיימו ישיבות קטנות גם בערים אחרות, בהן היה מספר הבחורים בין 30־50. הללו לא היו קטנות בערכן מהישיבות הגדולות, ורק מפאת מספר התלמידים הצנוע לא נתפרסמו כל כך. ישיבות כאלו התקיימו בערים דלקמן: איקלאד, אראה, אילנדה, ביסטריצה, בוטשום, גראסוורדיין, דיערעש, האלמין, הוניאד, טורדה, טימישוארה, לודיאש, מונאסטור, נאדיבאניה, נאדיפולו, ניגרישט, נימוזשה, סולונטה, סומישאיבר, סוניסלה, סרמש, סיבעז, ערדאסינדיורדי, קלויזנבורג, רודנה, ריטיאג, שיספורג ובעוד קהילות כאלו. עיבדה היא שכל רב היה מארגן בקהילתו מספר בחורים שבהם היה משקיע את מרצו ובהם היה קובע עתים לתורה בקביעות. תופעה מעין זו כמעט שלא היתה בנמצא ברוב הקהילות שבגלילות השכנים ברומניה. — ישיבות קטנות רבות היו כמעט בכל עיר ועיר במחוז מארמורוש, ויהדות מחוז זה התמזגה והתאחדה בעיקר משנת 1920 עם שאר יהודי טרנסילוניה ויהיו לאגודה וחטיבה אחת. טיפוס מיוחד של יהודים שומרי מצות, לומדי תורה ובעלי בתים וסוחרים אשר אחזו ועסקו באמונה וגם מתלמוד תורה לא הניחו ידם[4]).

הישיבות בטרנסילוניה בשנות 1918 — 1940.

התקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה מהווה מיפנה חדש במצב היהודים מטרנסילוניה ובאזרחותם החדשה. בהסכם שבטריאנון ב־4 ליוני 1920 קיבלה רומניה את שטח טרנסילוניה וגלילותיה מבנט שנגזרו מאונגריה. ברובן קהילות אורטודוכסיות במספר של 153 מחוץ לכפרים והישובים בהן נתאחזו יהודים חרדים מזמן, נמצאו תושבי זיבנבירגן היהודיים ואלו מבנט במפקד העם הרומני משנת 1920 במספר של 181,340 נפשות. יהודים חרדים אלו שהיו מאורגנים בקהילותיהם עוד באונגריה ניהלו את מהלך־חייהם היומי כאחיהם באונגריה ולחמו בעוז ונפש נגד הזרם הריפורמי שהשתלט לאט לאט באונגריה המטמיעה. גדולי התורה עמדו בפרץ ובהרבה מאסיפותיהם צווחו על כת הנאורים והמתבוללים שעשו שמות במחנה ישראל. ברם, מקום הניחו להם אבותיהם להתגדר בהם, והחסידים כהאשכנזים ביד אחת ופה אחד עברו ממלחמת־מגן למלחמת תגרה. הללו באו לידי הכרה שרק עם ביצור חומת התורה ע״י יסוד ישיבות וחדרים חדשים יוכלו לכוון את הדור החדש למסלול המסורת והדת. ובאמת, נוסדו חברות חדשות ומוסדות חדשים בטרנסילוניה כ״מחזיקי הדת״, חברה שהתקיימה עד לפני 1918 וחידשה פעולתה ביתר שאת ומרץ בשנת תרפ״ה באסיפת טורדה ע״י הגה״ר בן ציון וויזל מטורדה.

4) י. י. גרינוולד: טויזנט יאר אידיש לעבין אין אונגארן, ניו־יארק, 1945.

כמו כן עם החדרת הרעיון הציוני לשדרות העם התפתחה גם „אגודת ישראל", שמצאה לה כר נרחב בטרנסילוניה יותר מבשאר גלילות רומניה, אשר הקימה רשת של בתי ספר „בית־יעקב" לבנות וסניפים בכל רחבי טרנסילוניה אליהם השתייכו הרבה מתלמידי הישיבות. פעלו שם גם ה„מזרחי", צעירי מזרחי, בני עקיבא ופועלי אגודת ישראל, אשר גם הם רכזו מספר יפה של תלמידי הישיבות והנוער החרדי.

בשנת 1929 התקיימה בסיגט־מרמורוש הועידה הראשונה של ה„מזרחי" בסביבה ההיא, עם ביקורו של הרב מאיר ברלין ז"ל, והיתה זו ההפגנה הכבירה ביותר למען הרעיון של הציונות־הדתית הלאומית.

החברות החרדיות שהתארגנו למען „חיזוק הדת" במדינה דאגו לפעולות שונות. אולם בין המפעלים החשובים בייתר בטרנסילוניה שלאחר המלחמה הראשונה היה מפעל חידוש הישיבות על בסיס איתן. רבות הן הישיבות שהתפתחו בתקופה זו. כבר תחת השלטון הרומני, שבמלחמתו נגד ההונגרזציה של הנספחים, לא מנע מהאוכלוסיה היהודית הטרנסילונית להתבצר בחייה הרוחניים־תרבותיים. נשתדל לתאר קצת מספר ישיבות חשובות שהשפעתן רבה היתה בטרנסילוניה, על סמך החומר המועט שהספקתי להשיג. נימוק נוסף להתפתחות הישיבות היה הגבול החדש המבדיל בין רומניה והונגריה שמנע מהרבה תלמידים היכולם לנסע כפי שהיו נוסעים לפני כן להשתלם בישיבות אונגריה וטשכוסלובקיה השכנות. הללו היו זקוקים להישאר בטרנסילוניה ומרמורוש ולהמשיך את למודיהם בביתם או בישיבות הסמוכות שבטרנסילוניה.

הישיבות הגדולות שנפתחו בתקופה ההיא היו: ישיבות איבערווישעווע להגר"ם ר"מ האגר; ישיבת סאטמאר לבית טייטלבוים, ישיבת סיגעט־מרמורוש, ישיבת טושנאד, הישיבה בהאלמין, הישיבה בקראולי, ישיבת סיקיליהיד, דעוש, שימלוי, מארושוואשארהלי, מארושאויבר, ישיבת קלויזנבורג ועוד.

הישיבה מגרוסוורדיין שהתקיימה כבר שנים רבות נתמכה בעיקר מקרן „תומכי הישיבה" של הקהילה, וכמוה ראו קהילות אחרות ועשו גם הן. כמו כן התקיימו ישיבות רבות כמעט בכל עיר וכפר שבמרמורוש — מבצר החסידות והיהדות החרדית שברומניה.

„ישיבה עולמית בית ישראל באויבערווישא".

הישיבה נוסדה עוד בשנת תרפ"א ע"י הרב מאובערווישא האדמו"ר ר"מ מנדיל האגר זצ"ל מהאחים בני הצדיק ה"ר ישראל זצ"ל לבית וויזניצא.

העיירה שישבה בין הרי הקרפטים המערביים נתפרסמה ע"י ישיבתה ורבה הדגול. הה"צ ר' מנדיל היה בעל מרץ ומארגן נפלא. בהשפעתו ובעזרת אלפי חסידיו הנאמנים הקים הרב בנין מפואר ורחב להישיבה שנקראה ע"ש

אביו הה"צ ר' ישראל ז"ל מוויזניצה. העובדה האפינית ביותר היא, שהישיבה התקיימה דווקא בעיירה רחוקה מכל עיר גדולה או אוכלוסיה יהודית ואפילו תחנת־רכבת עדיין לא היתה שם.

מספר התלמידים בישיבת אויבערווישא עלה על 300, כולם בחורי חמד לבושים בתלבושת חסידיית ומשלבים תורה וחסידות גם יחד. כאחיו בוויזניצה וסערעט שבבוקובינה, השתדל הרב ר' מנדיל להציב שם ויד לישיבתו זו, ואף השיג רשיון מאת הממשלה הרומנית בשנת 1933. היתה זו הישיבה הראשונה במרמורוש שנתאשרה מאת המיניסטריום לחינוך שבבוקרשט. בשנה ההיא כבר היה להישיבה בנין חדש בעל שלש קומות, עשרות חדרים מרווחים, מסודרים בכל הנוחיות. בשנת 1938 „היה מספר התלמידים 348, ארבעה בחורים קבלו סמיכה, שבעה נתמנו לעזרים של רבנים, ששה עשר נעשו שוחטים"[5].

כבר בשנת 1931 התקין הרב האגר בהישיבה בית־מלאכה לחרושת עץ, אשר הלך וגדל במשך הזמן. בשנת 1938 היו 152 בחורים עוסקים במעבדה הזאת. גם יתר התלמידים אימנו את ידיהם בעבודות שונות.

רעיון העליה וההתישבות בארץ ישראל היה ער ומשורש בהישיבה. חלק גדול מתלמידי הישיבה עסקו בפלחה בשדה ובגן להכשיר את עצמם לעבודה חלוצית בארץ ישראל, ואף השתייכו לקבוצה חלוצית שבעיר. והיה להם היום למלאכה ולעבודה והלילה ללימוד.

תכנית הלמודים כללה בעיקר גפ"ת ופוסקים והלמודים המכוונים לקבלת היתר־הוראה.

בהישיבה הופיע ירחון תורני בשם „דגל התורה", בו השתתפו רבנים ומטובי הבחורים.

מנהלי הישיבה היו: הרה"ג ר' מנחם מנדיל האגר ז"ל, שני בניו, הדיין ומו"צ מהר"ד ווייס ז"ל ועוד אחד מהקהילה, — כולם מלמדים שלא על מנת לקבל פרס. ללימודים החיצוניים — מלאכת הנגרות והחקלאות מינו ארבעה מורים מיוחדים.

הישיבה קיבלה תמיכה מ„קרן הישיבות" מיסודו של פרופ. חאבקין, וכן נשמע גם מדברי הרב הר"מ על מטרת הישיבה, והיא: „להרים קרן תורה ועבודה ודרך ארץ למעלה ראש".

התלמידים נתקבלו להישיבה חינם אין כסף והיא אשר סיפקה להם כל מחסורם. בשנת 1938 היו בין התלמידים גם שמונה פליטים מאשכנז ההיטלרית שר"י (מתוך דו"ח הישיבה).

5) מ. ווישניצר: חומר לתולדות הישיבות באירופה המזרחית, תלפיות, שנה ה', חוב' א־ב, ג. י. תשי"א.

מנהלי הישיבה באויבערוישא. באמצע הגי"ר מ"מ האגר, נשיא ור"מ.

בשנת 1938 הכריחה הממשלה הרומנית להנהיג בהישיבה תכנית מיוחדת של שעתיים לשבוע ללימוד השפה הרומנית. פקודה זאת ניתנה מטעם המיניסטריון להשכלה מבוקרשט. השלטון לא היה שבע רצון מהשפה ההונגרית שהיתה שולטת אז ברחבי מרמורוש וטרנסילוניה, וראתה בזה סכנה לקורבה המאדיארית שעל הגבול. היה בזה גם משום הכנה בכוונה של תלמידי הישיבה הרוצים אחר כך להתייצב לבחינות־רב מטעם הממשלה בועדת־ההשכלה שבבוקרשט ולהיפטר מחובת הצבא ברומניה.

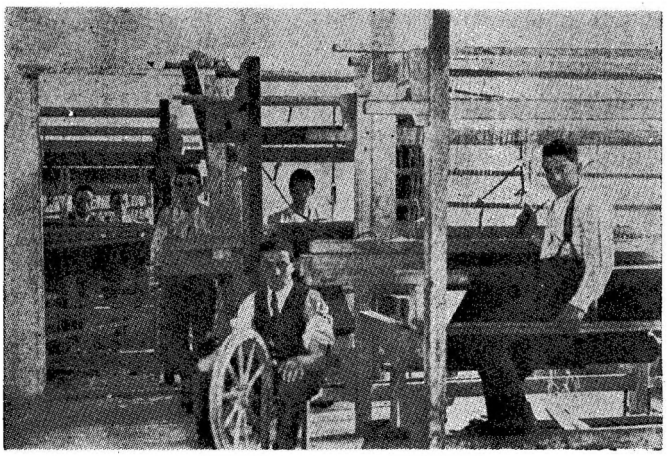
הישיבה מאויבערווישא אבדה את קברניטה הרב הרמ"מ האגר ז"ל ביום י"ג טבת ת"ש, והמשיכה עוד עד תש"ג בערך כשהתחסלה בתקופת ההשמדה והגירושין לאוישביץ ולשאר מחנות הכליה[6].

„ישיבה ומוסד תורה וחיים" במרמורוש־טיגים.

כבר הזכרנו לעיל שהיתה קיימת ישיבה במרמורוש עוד מחצי המאה התשע עשרה מיסודו של הרב זלמן ליב טייטלבוים, שהיה ממשפחה חסידית מפורסמת.

בשנת 1928 נתחדשה הישיבה בעיר מרמורוש (שמנתה כ־12.000 יהודים) ע"י הרב יקותיאל יהודה גראס, ראש הישיבה החדשה הכוללת בית־מלאכה לאריגה בשם „ישיבה ומוסד תורה וחיים ללמד אומנות לבני הישיבה". המצב

6) תודתי נתונה להרב הר"מ האגר שליט"א בן הה"צ ר' מ"מ ר"מ ישיבת אויבערוישא, זצ"ל, ה„רב מחישא" כעת בניו־יורק, על הפרטים שהמציא לי ותמונת ראשי הישיבה הנ"ל.

במעבדה לאריגה בישיבה מסיגט־מרמורוש.

הכלכלי, והדחקות הטפוסית ששררה בתחום זה הביאה לידי כך שישיבות כאלו תכלולנה קורסים מיוחדים לאמנות־יד מיזמתם של רבנים חסידים שהתחשבו עם צרכי החיים הממשיים.

הרב גראס, או „הרב האדומי" כפי שקראו לו, היה יוזם ובעל מרץ כביר, שלא התחשב עם דעות אחרים והוציא את תכניתו לפיעל, הישיבה קיבלה תמיכה מהממשלה, מהג'וינט וגם מ„קרן הישיבית" מיסוד חאבקין, שתמכה בעיקר במפעלי־שלוב של תורה ומלאכה.

בישיבה למדו 150 תלמידים, והחל משנת 1938 אסרה פקודת המיניסטריון לדת ולחינוך לקבל תלמידים מחוץ לגבולות רומניה[7]. מטעם זה ירד אח"כ מספר התלמידים ל־100. גם בהישיבה הזאת נוקקו להכניס שעתיים לשבוע לימוד הלשון הרומנית. במכתב הרב גראס הר"מ מ־27 ליולי 1938, לדר. מ. ווישניצר מודיע הרב בין השאר: „יש לי שני בחורים שיודעים מסכת חולין בעל פה, שלשה שיודעים גיטין ושנים שיודעים בבא מציעא. הראשונים מקבלים פרסים של 2.000 לעי כל אחד והאחרונים מקבלים 1.000 לעי כל אחד". התלמידים היו בגיל צעיר, ומחוץ להשעורים הרגילים בהישיבה היה הרב גרוס מרצה להם שעורים מיוחדים. בבית האריגה למדו אז 12 בחורים שנבחרו מתוך 30 מועמדים. הישיבה הוציאה כבר אומנים מושלמים שהתפרנסו יפה מיגיע כפיהם. מהם ניהלו

7) מ. ווישניצר: די באנייונג פון ישיבות אין מזרח־איראפע. יוא־בלעטער. באנד XXXI—XXXII ניו יארק, 1948. וע"ע מאמרו הנ"ל ב„תלפיות" ה, תשי"א.

את המלאכה בבתי־מלאכה לאריגה במרמורוש. קרן תאבקין הספיקה להם מכונות אריגה. הלימוד היה נלמד באופן שיטתי, עיון לחוד ומעשה לחוד. הרב גראס חשב גם להקים מחלקה חקלאית בישיבה, והציג לו שלש מטרות: לדאוג לבריאות התלמידים החולים שבהם יוכלו להינפש בנאות־דשא בחוה, להספיק לבית־תבשיל הישיבה ירקות, פירות, חלב וחמאה משלהם, ולהכשיר את התלמידים לעליה לארץ ישראל. ואמנם רבים מהבחורים גמרו אומר לעלות ארצה, וחלק מהם אף עלו והתעסקו שם בחקלאות.

תכנית הלימודים בהישיבה היתה מחולקת לשתים: חצי יום למדו משניות, גפ"ת ופוסקים, וחצי יום עבדו חלקם בבית־מלאכה לאריגה. תכנית כזו היתה נהוגה גם בישיבת סערעט־בוקובינה. רובו הניכר של התלמידים הקדישו כל היום וכל הלילה רק ללימודיהם.

תכנית ההכשרה של הנוער החרדי לתורה ולמלאכה, שיוכלו להתקיים בעצמם, כבר נידונה בכיבד־ראש בשנת 1911 באחת הועידות הראשונות של האדמורי"ם והרבנים החסידים בטשרנוביץ, בהנהלתו של כמו"ר דודי האדמו"ר מטשורטקוב זצ"ל[8]. תכניתו זו של הרב גראס לא התגשמה בשל המלחמה שהתפרצה ב־1939. בראשית ספטמבר 1940 סופחה צפון טרנסילוניה לאונגריה שנית. ביום 8 ליולי 1941 יצאה פקודה בסיגט־מרמורוש שכל היהודים הגרים באונגריה והם מחוסרי־אזרחות יקובצו במחנות. עם רבות המחנות העבירום הגרמנים מעבר לגבול ונרצחו במיתות משונות בגליציה ובאוקריינה, הי"ד. עוד קיבוץ חרדי בשלמותו נמחק מעל המפה בזדון העריצים.

הישיבה באיקלודיקלוזש.

עיירה קטנה זו סמוכה לבירת טרנסילוניה, קלויזנבורג או קלוזש. באיקלוד היה ישוב יהודי עתיק יומין. אחרי המלחמה הראשונה כבר היתה שם ישיבה בשם „תורה ומלאכה" מיסודו של הגה"ר חיים יהודה ברוין. באותה השנה שיסד הרב גראס בית מלאכה לאריגה במרמורוש־סיגט, הקים הרב ברוין בית מלאכה לחרושת בישיבת איקלוד ומתוך אותה הדאגה להכשיר בעה"ב ת"ח שומרי תורה ויודעי מלאכה. התלמידים בהישיבה הקדישו חצי יום ללמודי־הישיבה, ש"ס ופוסקים, חומש ועוד, וחצי יום עסקו במלאכה בנגרות ולמדו ליצור רהיטי־בית, שהיו נמכרים בשוק בעיר קלוזש הסמוכה. הם יצרו גם רהיטי בית־כנסת וחרושת־עץ לארון הקודש לביהכ"נ שבבית החולים בקלוזש. מיזוג שכזה של „תורה ומלאכה" בישיבה לא היה רגיל בפולין ובמקומות

8) באסיפה שנקראה ע"י האדמו"ר מטשורסקוב זצ"ל השתתפו האדמורי"ם מוויזניצה, אסינוי, הה"צ אבי חותני האדמו"ר מבויאן זצ"ל ועוד. נמסר לי מפי הה"צ מורי וחותני האדמו"ר מבויאן שליט"א.

אחרים, ואך על נסיונות אחדים בישיבות „בית שמואל" (גננות) בוורשוי (1935) ובישיבת הלוחוביץ בצ'כיה (מיכניקה) שמענו בשנות השלושים.

הקהילה הקטנה באיקלוד עם רבה החסיד דאגו הרבה לקיום הישיבה, שקיבלה תמיכות גם מהג'וינט וגם מ„קרן הישיבות" חאבקין. בכלל הוציאה „קרן הישיבות" מיסוד חאבקין על הישיבות ברומניה משנות 1931-1938, סכום של 2,045 פונט. (הישיבות הן: קלוזש, איקלוד, סיגט-מרמורוש, סאטמאר, אויבערווישא ווויזניצה).

איחוד הישיבות מאיקלוד וקלוזש.

בשנת 1937 יסד הרב ר' עקיבא גלזנר רבה של קלוזש ישיבה בעירו בשם ישיבת „חתם סופר". בהשתדלות הרב הפעיל רכשה לה הישיבה בנין נהדר וגדול, בו סידרו בית תבשיל, חדרי-לינה ובית מדרש רחב. כפי שמודיע דר. מ. ווישניצר הגיע מספר התלמידים בשנת 1938-1939 לחמשים, ו-40 מהם לנו בפנימית הישיבה.

תכנית הלימודים היתה כזו שבישיבות הונגריה, בהוספת שעורים לתנ"ך, עברית והשפה הרומנית. כרב גראס, כן חשב גם הרב גלזנר להקים בית מלאכה ושעורים בחקלאות להכין את הבחורים-החלוצים לחיי ארץ ישראל. מחשבתו לאחד את ישיבתו עם ישיבת איקלוד עשתה פרי. ובראשית שנת 1939 התאחדו שתי הישיבות והמעבדה מאיקלוד עברה לקלוזש, שם התפתחה הישיבה בבנינה הרחב להגדיל תורה ולהאדירה.

עם פרוץ המלחמה בא הסוף גם למוסד הזה, כלשאר המוסדות ברומניה.

הישיבה „תפארת שלמה" בעיר שמלויא — (שימלויאול סילוניא).

יסוד הישיבה התקיים עוד בשנת 1850, ולאחר מלחמת העולם הראשונה התחדשה והמשיכה לפעול עד לזמן האחרון. לפני מלחמת העולם השניה (1939) היה ראש הישיבה הרב דמתא ר' שלמה זלמן עהרנרייך.

בדו"ח הישיבה[9]) מיום 21 לנובמבר 1939 נאמר: שבראשונה נוסדה הישיבה ללימוד התלמוד, אולם לרגלי הגורמים הסוציליים שבזמן האחרון הוכרחה הישיבה לארגן בית מלאכה. רבים לומדים כאן אומנויות שונות. ההנהלה חושבת לפתח עוד יותר את ענף החקלאות שבישיבה. הרב עהרנרייך ובנו מלמדים במוסד חינם. תוצרת התלמידים נמכרת ומהרוח משלמים שכר האומן. „בשנת 1937 נאסף סך של חצי מיליון לעי להקמת בית לינה בשביל התלמידים", אולם בינתיים גדל גרעין התלמידים הרבה וחלק מן ההון שימש להוצאות רגילות.

הישיבה הזאת התקיימה אף היא עד המלחמה האחרונה.

9) ע' ווישניצר, ב„תלפיות" שם.

הישיבה כמירגול־לאפרשלוי.

הישיבה נוסדה עוד בשנת 1884 ע"י רב העיר הרמ"ד טייטלבוים בן הרב רז"ל טייטלבוים ממרמורוש. בשנת 1935 אחרי פטירת הרב נהל את הישיבה בנו הרב אהרן גראָס. לפנים למדו בהישיבה כ־200 תלמיד, אולם המשבר הכלכלי ודילדול התושבים היהודים מהסביבה הורידו גם את מספר התלמידים. בשנת 1938 למדו שם 90 בחורים ובשנת 1939 רק 56, מטעם הפסקת התמיכות והנדבות השונות מחו"ל. בכל זאת, עם נדבתה הנדיבה של בת נכדו של ר' עקיבא איגר, שנדבה בית וגן להישיבה, חשב הרב גראָס להקים אף הוא בית מלאכה לתלמידים. בשנת 1939 כבר התחיל הרב להעסיק אומן לרפוד ולרצענות, מחוסר אמצעים כספיים ועם שינוי המצב המדיני שהביא להתפרצות המלחמה, הופסקה גם פעולת הישיבה.

בין הישיבות מטרנסילוניה שקיבלו תמיכות מחו"ל היו גם הישיבות מטושנאד וסיקיליהיד, בהן תמך ר' נפתלי פיירשטיין מואלדן־מאסס. מתמיכותיו בנו בתי מדרשות ובתי תבשיל בשם „בית נפתלי".

כן היתה גם ישיבה חסידית בספינקא מיסוד האדמו"ר האחרון מספינקא, שהתקיימה בין שתי המלחמות. למדו שם כ־100 תלמיד, והר"מ היה הה"ג ר' ישראל חיים וויס.

בפלך באנאט שבהונגריה המזרחית־דרומית ושנספח בשנת 1920 לרומניה, כבר הזכרנו את בירתה טימישוארה וישיבתה העתיקה משנות 1770־1786 בזמננו נוסדה ישיבה בשנת 1935 בשם „אהבת תורה" ע"י חבורת עסקנים. מנהל הישיבה היה הרב אשר יונה וינברגר. מטעם הקהילה מטימישוור ניתן אולם מיוחד להישיבה ומעון להרב המנהל. הרב יצחק צבי סופר — מהקהילה הספרדית היה בוחן התלמידים בכל שבוע במעמד אנשי הקהילה. הלמודים היו כבשאר הישיבות מהונגריה. בהשגחתו של בן הרב סופר הנ"ל, נפתח גם בית תבשיל בשנת 1938. הישיבה התקיימה עד המלחמה האחרונה.

הישיבות בראשית תקופת המלחמה האחרונה.

התאמצו הרבנים בכל כוחם שלא להשבית קול התורה מבין כתלי הישיבות אפילו בימים הראשונים של מלחמת העולם השניה, בעיקר לתלמידים שלא הגיעו לגיל של 18 ולא נקראו ל„שירות העבודה" מטעם הממשלה. ישיבות כאלו התקיימו: בעיר אראד שהמשיכה גם אחרי המלחמה. הישיבה בטימישוארה, הישיבה בהירמנשטאט בהנהלת הרב בצלאל שטרן, ובעיר טורדה בהנהלת הרב ר' יוסף אדלר.

סדר הלימוד בישיבות טרנסילוניה.

בטרנסילוניה היה סדר הלמוד בישיבה דומה לזה שבאונגריה. המסכות הרגילות שנלמדו היו: שבת, עירובין, פסחים, ביצה, גטין, קדושין, שלש הבבות, שבועות, מכות ונדרים. את שעור העיון למדו בבקר עם הראשונים והאחרונים, ושעור פשוט אחרי הצהרים. אחר תפילת שחרית היו מלמדים ש"ע או"ח ובערב יו"ד. כל זה למדו ביום א', ב', וג', ביום ד' וה' היו חוזרים על השעור הפשוט ועל יו"ד. ביום הששי היו בוחנים. ביום השבת למדו הבחורים חומש ופירש"י והמפרשים. בישיבות החסידיות היו מתנהגים ברוח החסידות. ע"י שלחן הרבי, בתורה, זמירות וריקודים. כמו כן היו נוהגים לגמר סוגיה בכל חודש או ששה שבועות. הבחינות והחזרה הסופית שלפניהן היו בחדשי אדר ואלול לפני החופשה. כן דקדקו על מפרשי הש"ס לרבות האחרונים, ועסקו בדיני שולחן ערוך לדעת איך להתנהג למעשה. התכנית הזאת סודרה עוד ע"י הגאון ה"חתם סופר", ודרכו היתה להתרחק מן הפלפול כדרך הגר"א.

התרת הוראה היתה ניתנת על פי רוב אחר החתונה או עם קבלת קהילה לשם רבנות. לא ידעו בטרנסילוניה על למודי חול בישיבות. לא כן בריגאט (רומניה הישנה), אשר רוח תרבות המערב וגורמים אחרים בחיים היומיומיים גרמו להכללת למודי חול בהישיבות.

ברם, בכל הישיבות ברומניה לרבות אלו מטרנסילוניה היו זקוקים הבחורים שהגיעו לגיל 18 ונקראו לחובת הצבא, ללמד השפה הרומנית ומקצועות אחרים בתכנית בתי הספר, כדי שיצליחו בבחינתם לפני המיניסטריון לדת בבוקרשט, ולהיפטר באופן שכזה מחובת הצבא.

הישיבות בטרנסילוניה אחרי המלחמה האחרונה, (1944 — 1948).

עם שביתת הנשק ביום ה' אלול תש"ד נגלה לעין כל המצב העגום של יהדות רומניה. זעיר שם זעיר שם שבו אודים מוצלים מאש ממחנות־ההשמדה, פליטי חרב ורעב חזרו לקהילותיהם הנחרבות. רובם נהרו לבוקרשט. נעו ונדו ברחובותיה בלי מסעד ומשען בצפיה לעלות ארצה ישראל. ביניהם כ־700 צעירים, רובם תלמידי ישיבות מטרנסילוניה, הונגריה ובוקובינה, שהספיקו לעלות ולהמשיך בארץ בחיי תורה ועבודה.

רבים נשארו בקהילות השוממות והתחילו מחדש לבנות את ההריסות. לאט לאט נבנו קני קהילות הרוסות, ונוסדו בתי אולפנא, חדרים וישיבות. תיתי ליה לצבור הדתי ולארגוני הציונים הדתיים שבאמצעותם הוקמו מחדש בתי

ת"ת וישיבות בטרנסילוניה, ובחלקה הצפוני שהושב ב־12 מארץ 1945 לרומניה. ואלו הן הישיבות שפעלו בטרנסילוניה בזמן האחרון[10]:

1. ישיבת „בית ישראל" ווינציה ע"ש האדמו"ר באוראדיא מארץ, שם למדו שבעים בחורים שקיבלו ארוחות בפנימיה.

2. הישיבה „בית משה" באראד, בהנהלתו של הגה"ר אהרן צבי בריסק אב"ד טשעקא, בה יותר משמונים תלמידים. בישיבה היה בית תבשיל. בשנת תש"י, היו בה קרוב ל־100 בחורים מופלגים, מהם שהגיעו להוראה.

3. ישיבת „אור תורה" בטימישוואר בהנהלת הרב ר' אשר יונה וינברגר. בישיבה 40 בחורים, המקבלים גם בית ומזון.

4. ישיבת „מוהריא"ץ" במארגארעטען בהנהלת הרב דמתא הה"ג אברהם קליינמן. מספר התלמידים ארבעים, בישיבה פנימיה ובית תבשיל. כמו כן התקיימו גם ישיבות בקלויזנבורג, מ. אוויואראַ, סעבען וטורדה. חוץ מאלו קיימת היתה רשת בתי־ספר לבנות „בית יעקב", 15 במספר ומספר של בתי ת"ת. בתי יתומים וקבוצים דתיים בעלי תכנית תורנית גבוהה.

רובם ככולם, התחסלו המוסדות הללו החל משנת 1948 תחת המשטר הקומונאי.

משלשים הישיבות שבטרנסילוניה המרוכזות בהנהגה הראשית של הלשכה לקהילות החרדים בעיר ביסטריצה, כמעט שאין כל זכר.

הידיעות האחרונות, שהגיעו, מזעזעות ומחרידות, באופן שיטתי הולך ומתחסל זהוי הדתי והחינוך התורני המאורגן, ואך במחתרת יישמע עוד קול התורה הבוקע תעולה. המשטר בהווה לוחם בכל תוקף בכל זיקה דתית ושם לאל כל הנסיונות השונים של דברי היהדות החרדית להחיות את האוירה הדתית כבראשונה. אולם אין להספיד עדיין את יהדות רומניה. רצון הקיום שלהם עז, ולא ינום ולא יישן שומר ישראל.

10) סקירה ודו"ח מפעולותיו של מרכז אגו"י ברומניה, אראד, תש"ו. תודתי לעורך ה"ר יודא ריינר מניו יורק על התומר שהגיש לי.

בתי מדרש לרבנים

המכון למדעי היהדות בוורשה

מאת

שבח אדן

הרקע ההיסטורי-תרבותי

ערכה של יהדות פולין בתולדות העם היהודי הוא בתרומתה המכריעה ושמירת יחודו הלאומי והתרבותי של העם העברי ובטפוח מתמיד של רצין קיומו. בקרב ישובה היהודי הצפוף נשמרו ערכי היהדות בבתי המדרש הרבים ובישיבות ההומות מתלמידי חכמים. בקרבה קמו תנועות עממיות ששאפו להתחדשות דתית ולחסון נפשי של המוני ישראל. ביהדות זו מצאה תחית הלשון העברית וספרותה רבים מנושאיה. תנועת חבת ציון ואח"כ התנועה הציונית עוררה בה הדים חזקים מאוד. בה נתעוררה גם תנועה לטפוח שפת יידיש וספרותה.

כל התנועות הללו מהוות בטוי בצורה שונה ולפעמים מנוגדת לשאיפה מרכזית אחת: המאבק על הקיום הלאומי והאמונה העמוקה בערכי היהדות. כשנפלו על הקרקע הזו זרעי ההשכלה, עלו וגדלו נבטים אחרים מאלה, שבמערב אירופה, השוני הלך וגדל עם גדול הצמחים.

במערב אירופה אפשר להבחין בשתי תופעות צבוריות הנובעות מתנועת ההשכלה: חכמת ישראל והתבוללות קיצונית. אם כי שתי תופעות אלו שונות ומנוגדות הן, הרי הן יונקות משרש אחד: חוסר האמונה בעתיד עם ישראל. תבוסנות לאומית זו הביאה למסקנות שונות. אנשי חכמת ישראל רצו לשמר על יצירות העבר המפוארות, לחשוף את כל גלויי היצירה של הרוח היהודית. כונתם היתה להעמיד מצבה מפוארת למה שהיה ולא יהיה עוד. אנשי חכמת ישראל כפרו בקיומו של עם ישראל וראו בעצם החיים היהודיים רק בטוי ליצירות הרוח היהודיות. על ערכים אלו רצו לשמור. המתבוללים רצו במצבה. למען העתיד רצו להנתק מהעבר.

במזרח אירופה היתה להשכלה השפעה אחרת. שם התעוררה תנועת מרד במציאות הקימת והונחו היסודות לתחית הלשון העברית וספרותה. שם לא נתערערה בדרך כלל האמונה בקיומו של העם היהודי, אם כי גם פה לא חסרו הופעות של התבוללות לאומית.

שני יהודים מפולין הניחו את היסודות לחכמת ישראל של המאה ה־19: ר' נחמן קרוכמל מז'ולקוב שהעמיק לראשונה בתאור מהותה של היהדות, והבליט את שלבי התפתחותה, ור' שלמה יהודה רפפורט מלבוב שהניח את היסודות

להיסטוריה היהודית. עובדה זאת קובע גרץ (כרך 11 עמ' 482), אשר לפי דעתו של פרופ' שור לא תמיד העריך במדה מספיקה את מעמד יהודי פולין בתולדות העם היהודי. להתחלות אלו היה המשך פורה במערב: בגרמניה, בצרפת, באנגליה, באיטליה, באוסטריה ואח"כ בארצות הברית. המחקר בחכמת ישראל התפתח במיוחד במחצית השניה של המאה ה־19. קמו חברות לטפוח מחקר זה ועדודו. קמו בתי־מדרש לרבנים בכל ארצות המערב. ליהדות פולין וליטא חלק זעום בפעולה ענפה זו, למרות ששנים מבניה היו, כאמור, ממניחי היסודות לחכמת ישראל.

כמה וכמה נסיונות נעשו בפולין לשם השתלבות במאמץ הכללי של תנועה זו. החשוב שביניהם הוא בית־ספר לרבנים בורשה ((1826־1863), ששימש נושא למונוגרפיה מקיפה לא. סויצקי, אחד מבוגרי המכון לחכמת ישראל בורשה. התכנית לבית־הספר הזה נתבררה כבר ב־1817. בתכנית הוגדרה המטרה: „להעמיד מנהיגים דתיים, שישתמשו בהשפעתם ללמד את החובות האמיתיות כלפי אלקים, המלך והחברה, לטפח את יסודות המוסר הטהור והבריא ולהורות את יסודות הדת; אבל דת מטוהרת משגיאות וממשפטים קדומים, מזלזול ושנאה כלפי אמונות אחרות" (2 עמ' 26). אין פלא שהיהדות המסורתית יצאה בתקף ובלהט נגד תכניות של „דת מטוהרת".

המוסד נפתח ב־1826. מנהלו הראשון היה אנטוני אייזנבוים, הואיל ולא היה כל מוסד אחר בפולין לנוער צמא־השכלה, הלך וגדל מספר התלמידים. במשך 37 שנים גמרו את המוסד 1200 תלמידים. האוירה בבית־ספר לרבנים זה גרמה לכך, שאיש מבוגריו לא פנה לרבנות. אמנם בוגרי בית־הספר מלאו תפקידים חשובים בחיי הצבור היהודי, ברם רחוקים היו מרבנות וממנהיגות דתית ורוחנית. חכמת ישראל לא יכלה לראות במוסד זה מרכז רוחני, יוצר. מאורעות 1863 שמו קץ לקיומו של בי"ס זה, שנסגר על ידי הממשלה הרוסית. בין בית־הספר הזה, ששאיפתו להטמעה היתה ברורה, לבין הצבור כולו, הנאמן לערכיו ומסורתו, היתה מחיצה שאי אפשר היה להתגבר עליה. משום כך היתה השפעתו הרוחנית מגבלת ביותר וערכו המדעי ללא כל חשיבות. נעשו נסיונות להקמת בית־מדרש לרבנים בגליציה האוסטרית, אולם ללא הצלחה.

מדוע נכשלו הנסיונות הללו?

א) יהדות פולין התיחסה באי אמון ובהתנגדות לתנועה, שאחת מהנחות היסוד שלה היתה כפירה בקיומו של העם היהודי, הנחה, שמוכרחה היתה בעצם מהותה להוביל לטמיעה. ב) יהדות פולין, שבה גדלה השפעתם של נאמני המסרת, התנגדה למחקר מדעי של ערכי היהדות. תורת ישראל נמסרה וטופחה בישיבות ובבתי־המדרש תוך התעלמות מוחלטת מאמצעי מחקר מדעיים. ג) הרמה התרבותית הכללית של פולין, שעמדה תחת השפעת הכמורה הקטולית הקנאית לא היתה גורם למחקר. ד) המרץ הרוחני של יהדות פולין הופנה למאבק פנימי על

בעיות אקטואליות של העם היהודי. בעיות אלו היו חריפות במיוחד בקבוץ יהודי צפוף כיהודי פולין. בתקופה אחת היתה זאת המלחמה בין הקנאים והמשכילים. בתקופה מאוחרת יותר היה זה מאבק התנועה הלאומית על כבוש העם לרעיון התחיה. אכן יהדות זאת ספקה את החלק הארי ממנהיגותו החדשה של העם היהודי ה) חלוקת פולין פוררה את הכוח של יהודי פולין, היות וכל חלק היה קשור בהשפעת המרכזים של הארצות הכובשות.

וכך נדדו יהודים מפולין למוסדות תורה במערב והגיעו משם מלומדים והשתקעו בפולין. ברם, לא היו להם קשרים חיוניים עם היהדות הפולנית.

עם התחדשותה של מדינת פולין ב־1918 נפגשו מחדש שלשת חלקי היהדות. היהדות הפולנית שמרה על גישתה היסודית־אינסטינקטיבית לבעיות קיום העם. התנועה הלאומית התגברה. העם שמע בדמיונו את פעמי הגאולה. הצהרת בלפור ופתיחת האוניברסיטה העברית בירושלים ליבו את התקוות. מדע־היהדות ומחקרים לא עוררו יותר חשדות, הם נראו כאחד התפקידים הראשונים במעלה. הצורך במוסד מחקר, המטפל בבעיות המדע העברי והמכין את נושאי המדע ומנחיליו, נעשה לאקטואלי ודחוף ביותר. אכן יהדות פולין הוכיחה שוב חיוניות רבה בשדה התורה והמדע. בתקופה זו קמו שלשה מוסדות מחקר וחנוך גבוהים: המכון המדעי היהודי בוילנה (ייווא), המכון לחכמת ישראל בורשה, וישיבת חכמי לובלין.

נוסף לצורך של רכוז היצירה המדעית היהודית של יהדות פולין וטפוחה, תבעו צרכים חדשים את ספוקם. הלכו ונוצרו בתי־ספר עבריים תיכוניים, שהקיפו אלפי תלמידים. היו אלה בתי ספר מיסודה של הסתדרות „תרבות", שבה היתה שפת ההוראה כולה עברית, או בתי הספר התיכוניים מיסודה של החברה היהודית ליסוד בתי־ספר תיכוניים, שבראשה עמד ד"ר בראודה מלודז', ואשר הקדישו בתכניתם השבועית 10 שעות לשבוע למדעי היהדות וללשון וספרות עברית. נוסף לכך גבר הצורך במורי דת בעלי השכלה גבוהה, היות והתלמידים היהודיים בבתי הספר הפולניים קבלו שעתים בשבוע. בהקבלה ליתר בני האמונות, להוראת יסודות הדת היהודית.

כך גמל הצורך החיוני להקמתו של המכון לחכמת ישראל בורשה.

תולדות המכון

היוזמים: את הרעיון העלה בצבור הרב ד"ר שמואל אברהם פוזננסקי, רבה של עדת הנאורים והמטיף בבית הכנסת הגדול בורשה. הקורסים למורים עבריים שנפתחו על ידו, הצליחו לרכז תלמידים משובחים והוציאו מחזורים אחדים. הרב פוזננסקי שאף להפך את הקורסים הללו למכון המרכזי למדעי היהדות.

ב־1918 פרסם מאמר באלמנך היהודי בוינה[1]) ובו הוא נותן בטוי לתכניותיו. מיתו בשנת 1922 מנע ממנו את הגשמת חלומותיו.

בהשתדלותם של ד"ר מרדכי בראודה וד"ר יהושע טהון אשרה הממשלה הפולנית בשנת 1925 את „החברה להפצת מדעי היהדות בפולין". (Towarzystwo Dla Krzewienia Nauk Judaistycznych w Polsce)

החברה הורשתה להקים את „המכון לחכמת ישראל". (Instytut Nauk Judaistycznych).

בדצמבר 1925 נתכנסה האספה הראשונה של החברה באולם „בני ברית" בורשה. האכסניה לא היתה מקרית. הועד הראשי של „בני ברית" בפולין קבל על עצמו ביזמתה של חברת „בני ברית מונטפיורי בלודז" את התפקיד של תמיכה כספית נרחבת במכון. באספה זו הרצה הפרופ' משה שור על מטרתה של החברה ועל תפקידו של המכון. באספה זו נבחר ועד החברה ונשיאותה. לנשיאות, שהיא גם נשיאות הקורטוריון של המכון, נבחרו: סנטור ד"ר מרדכי בראודה — יו"ר; פרופ' ד"ר משה שור — סגן יו"ר ראשון; פרופ' ד"ר משה אלרהנד — סגן יו"ר שני; פרופ' ד"ר מאיר בלבן — מזכיר; סנטור רפאל שרשבסקי — גזבר.

שנתים ארכו ההכנות לפתיחת המכון. בשנת 1927 פרסמה החברה חוברת פרוגרמטית הדנה במטרות המכון ומתארת את שטחי פעולתו ומסבירה את מבנהו ותכניתו. פרופ' משה שור מגדיר את מטרותיו של המכון („המכון לחכמת ישראל"), ד"ר י. טהון מדבר על אפיה ותפקידיה של חכמת ישראל „רציפותה של התרבות היהודית", פרופ' מ. בלבן סוקר את הנסיונות שקדמו למכון („המדע העברי ובתי האולפנה שלו בפולין").

המטרות: מהם התפקידים שקיבל על עצמו המכון לחכמת ישראל? פרופ' מ. שור רואה אותם בשלשה שטחים: א) התפקיד המדעי. המכון יקדיש תשומת לב מיוחדת במחקריו לבעיות היהדות הפולנית־לימאית. ב) יכשיר מורים למקצועות היהדות. ג) יסביר את בעיות היהדות לצבור הנוצרי בפולין. באופן ברור מסתייג מוסד זה לפי פרופ' שור משאר בתי־המדרש לרבנים. לא יהיה זה מוסד תיאולוגי ולא יחנך רבנים ומטיפים. (לדעתו מספק בית־המדרש „תחכמוני", שהוא ברמה תיכונית, את צרכי קהילות פולין בנוגע לרבנים). גם ד"ר יהושע טהון מדגיש את הפרט הזה אם כי נמוק אחר עמו: קהילות פולין בדרך כלל אינן נזקקות לרבנים בעלי השכלה גבוהה. התנגדותו של פרופ' בלבן למוסד תיאולוגי היא עקרונית. בנאום הפתיחה של המכון בשנת 1928 הגדיר הרב ד"ר בראודה את הטפוס האנושי שאליו ישאף המכון: „אנשים בעלי השכלה רבה, שתתאחד בהם תורת ישראל עם התרבות הכללית". (3 עמ' 11) באותה הזדמנות הוא מצהיר: „מכון זה ישמש מקום עבודה לכל זרמי הרוח, לכל סוג עבודה מדעית, עד כמה שתתבסס על חקירה מדעית". ואכן הפכה הצהרה זו

לאחד מעקרונות היסוד בעבודה המדעית, שהתנהלה בכתלי המכון. פרופ' שור הקדיש את נאום הפתיחה שלו להבהרת התפקיד המדעי של המכון, שראהו „בית ועד לחכמי ישראל בפולין ולמרכז המדע בשדה היהדות" (3 עמ' 14). נוסף לנושאים המקבילים במוסדות מסוג זה כגון חקירת כתבי הקדש, בעיות התרבות העתיקה של היהודים, המשפט התלמודי, בלשנות עברית וכו', מצין פרופ' שור שטחי פעולה חדשים: האישלם ואכדית (מסורת המשפט הערבי), אחד הנמוקים הוא חדוש המגע בין התרבות העברית לבין הערבית. (שם עמ' 14). את הנושא המרכזי ראה פרופ' שור במחקר תולדות היהודים ותרבותם בפולין. המכון ישקד על הוצאה שיטתית של התעודות הארכיוניות ויעודד פרסום מונוגרפיות על קהילות פולין. ליד המכון תוקם ועדה מדעית, שתרכז את המחקר הארכיוני בכל הערים האוניברסיטאיות. תכנית נרחבת ומקיפה זו שמשה נקודת מוצא לפעולות המכון.

שלבים בהתפתחות. המכון נפתח בכ"ח שבט תרפ"ח (19 בפברואר 1928) באולמה של חברת „בני ברית". השתתפו אישים נכבדים של הממשלה, מראשי הישוב היהודי ובאי כח המדע הפולני. יהודי פולין לא פונקו בתשומת לב יתרה וביחס של כבוד מצד הפולנים. השומעים התרשמו במיוחד מהכרזתו של רקטור האוניברסיטה הורשאית, הכומר פרופ' אנטוני שלגיובסקי, שראה במכון זה מוסד המשלים את האוניברסיטה הורשאית וקשור בה. תאור הפתיחה החגיגית בדין וחשבון הראשון משקף את התקוות הרבות שתלו במכון. הנואמים צינו את תאריך הפתיחה כתאריך היסטורי בתולדות התרבות של יהודי פולין.

לאחר החג באו ימים אפורים. שנת הלמודים הראשונה (1928) היתה קטועה. מספר השומעים היה 20, הלמודים קיימו אחר הצהרים בדירה, שהעמדה לרשותם חינם ע"י הגמנסיה של האינג' פינקל. שעות אלו לא היו נוחות לתלמידים והמכון העבר בשנת הלמודים 1928/29 לדירה משלו ברח' נובוליפיה 3. המורים והתלמידים הראשונים ראו בדירה זו הישג. אבל אלה שגלו למקום תורה לורשה, מתוך שאיפה להמשיך בלמודיהם העבריים במכון, נפגעו, בהרגשתם הלאומית בהשוותם את בניני האוניברסיטה הורשאית לדירת המכון הזה, „המוסד שמשלים את האוניברסיטה", כפי דברי הרקטור שלו. ברם אפרורית הדירה וסדוריה הצנועים בתכלית לא מנעו ממכון זה ליהפך למקלט חם לתלמידיו.

בשנתים הראשונות היה המכון מחלקה אחת להכשרת מורים לדת ולמקצועות היהדות. בינתים התברר לראשי המכון, שהולך וגדל בפולין מספר הקהילות המעונינות להזמין רבנים בעלי השכלה אקדמאית. קהילות אלו הזמינו רבנים, שרכשו את השכלתם במערב אירופה ובעקר בגרמניה. חלק מהקהילות לא ראה בהכנתם זו הכנה מתאימה לצרכי הקהלה הפולנית. בשנת 1928 יצאו לבתי המדרש לרבנים בברלין וברסלאו כ־30 תלמידים מפולין.

מצד שני עלו וגדלו צרכים חדשים: בין יהודי פולין פעלו הסתדרויות רבות בעלות תכן סוציאלי (עזרה למהגרים, טפול בילדים, בריאות הצבור, פרודוקטיביזציה, קואופורציה וכו'). לעובדים בארגונים אלו ובהנהלות המרכזיות שלהם לא היתה הכשרה כללית מספיקה ומכל שכן הכשרה מקצועית. גם הנהלות הקהילות היו זקוקות לעובדים מקצועיים. קהילות גדולות כורשה ולודז' התקשו למצא מעמדים מתאימים לפקידות גבוהה.

בהתאם לצרכים אלה שונה המבנה של המכון, ובאשור השנוי של התקנון ע"י הממשלה נפתחו, החל משנת הלמודים 1929/30, שתי פקולטות: 1) הפקולטה לרבנים לשם הכשרת רבנים ומורים לדת ישראל בבתי־ספר התיכוניים. 2) הפקולטה למדעי החברה וההסטוריה לשם הכשרת מורים לתולדות ישראל וספרות עברית בבתי־הספר התיכוניים ולהכשרת עובדים סוציאליים.

התרוששות היהודים בפולין צמצמה את התמיכה במכון. הקף העבודה שבו צומצם. החל משנת 1931/32 נסגרה המחלקה לתורת העבודה הסוציאלית. סוציולוגיה יהודית נשארה כמקצוע משותף לשתי הפקולטות. לאחר שהיה במשך שנה בדירה שכורה נוספת, העבר המכון בשנת 1936 (מרץ) לדירתו הקבועה שבאגף השמאלי של הספריה הראשית למדעי היהדות. עם ההעברה שונה השם מ„מכון לחכמת ישראל" ל„מכון למדעי היהדות". דירה זו ניתנה לו מאת ועד בית־הכנסת הגדול, שהשקיע מאמצים רבים בהקמת הבנין ובהכשרתו לתפקידו. (אנשי המכון מזכירים בדינים וחשבונות בהכרת תודה את מאמציו של האינז' מ. קרנר). היה זה בנין מפואר, שנבנה במשך שנים רבות והיה לכבוד ליהדות ורשה. בנין זה הפך בשנים המעטות שזכה למלא את תפקידו, לבנין הרפרזנטטיבי של יהדות פולין. הכניסה הראשית לספריה היתה מצד הכבר שליד בית הכנסת שברחוב טלומצקיה. הכניסה למכון היתה מהרחוב. לרשות המכון העמדו בין השאר אולמות מרווחים להרצאות ואולם לסמינריון וספריה. המעבר מהדירה הקודמת לבנין הקבוע היתה מלווה שמחה רבה. תלמידי המכון יכלו לא להתביש באוניברסיטה היהודית שלהם והעבודה המדעית נעשתה בתנאים חדשים אלה בהרחבה ובהנאה.

המוסדות המנהליים. בראש המכון עמד הקורטוריון, שטפל בעניגים חמריים ואישיים. בשנת הרצ"ו חלו שנויים רבים בהרכבו: נשיא הכבוד: הרב ד"ר מרדכי בראודה; נשיא: פאול היילפרין; סגנים: קארל זאקס; שלמה גרף; פרופ' ד"ר משה שור; מזכיר: ד"ר מאיר מייזנר; גזבר: אברהם ל. סויקה.

בקורטוריון השתתף גם בא־כח המרצים. בעניגים הפדגוגיים טפל חבר־המרצים, שבראשו עמד הרקטור. כרקטורים שמשו המרצים הבאים: בשנים 1930-1927 פרופ' משה שור, 1933-1930 פרופ' מאיר בלבן, 1934-1933 פרופ' מאיר שור, 1936-1934 פרופ' מאיר בלבן, 1938-1936 דוצ' אברהם ווייס, 1939/1938 דוצ' מנחם שטיין.

המקורות הכספיים. תקציב המכון כוסה ע"י מקורות אחדים. החשובים ביניהם היו: הממשלה הפולנית, בני ברית ותרומות אנשים פרטיים. הממשלה הפולנית, הכניסה את הסכום הנכבד ביותר. (בממוצע כ23,000 זהובים לשנה, כ45% מכל ההכנסות). בני ברית הכניסו בשנתים הראשונות כ48% מההכנסות, אולם חלקם הלך וירד מדי שנה עד שהגיע ל7% בשנת הלמודים 1935/36. תרומות האנשים הפרטיים הוו כ20% בממוצע מההכנסות. מקור זה נכנס בקביעות. יתר הגורמים לא היו קבועים. הקהלות העבריות בפולין שתרמו בהתחלה סכום מה, הפסיקו את השתתפותן הזעומה. תמיכתה של עירית ורשה היתה זמנית ומופיעה בתקציבים רק במשך שנים אחדות. גם חברת "אליאנס" השתתפה במשך שנים אחדות בסכום קטן.

החל משנת 1931/32 הולך וגדל הגרעון. קצוץ המשכורות למרצים אין ביכולתו לשנות את המצב. הגרעון מגיע לשיאו בשנת הלמודים 1933/34 שבה הגיעו ההכנסות רק ל40.000 זהוב, והגרעון השנתי ל20.000. וכה מצין ד"ר אינטרזצר את המצב הכלכלי בתקופה זו: המרצים שהסתפקו במשכורת הזעומות והתלמידים שהיו נתונים לעתים קרובות לרעב ולקור, מאוחדים באהבת מדע היהדות, קוו להתגבר בכוחות מאוחדים ולשמר מכליון על הנבט הרך של המדע היהודי בפולין (7 עמ' 273). למרות האופי המליצי של פסוקים אלו, היתה זו התמונה לאמיתה. והנה במאזן שנת 1934/53 מופיעה הכנסה חדשה: 3008 זהובים משכר לימוד. החל משנת 1933/34 הונהג שכר למוד (השנה הראשונה 150 זהובים, השניה—120, השלישית 100 והרביעית—50). אמנם להלכה היה קים שכר לימוד גם בשנים הקודמות, אבל כל תלמיד שעמד בבחינות המקצועות של 10 שעות הוראה בתוצאות טובות היה משוחרר משכר לימוד. כל התלמידים נהנו מהנחה זו. הנהלת המכון ידעה את מצב התלמידים והיא נאחזה בהכנסה זו מתוך יאוש. וכאן פרץ אחד המשברים הקשים בתולדות המכון: שביתת התלמידים שנמשכה חדשים אחדים מהתחלת השנה עד קרוב לחנוכה. למרות ההערכה המלאה של הקשיים ההדדיים של שני הצדדים נצטברה מרירות רבה, הזכורה בסיוט לכל אותם התלמידים שהשתתפו בה. נשף חגיגה שאורגן על ידי התלמידים שמש הזדמנות נאה לפיוס. גבית שכר הלמוד נדחתה לזמן מה ולמחוסרי האמצעים הובטחו הנחות.

המחלקה לתורת הצבור נסגרה עוד קודם. כך נאבק המכון על קיומו. לאחר השביתה נרגעו הרוחות ושוב לא העכירו הקשיים הכספיים את האוירה הלימודית ואת יחסי ההבנה בין כל הגורמים הפועלים במכון.

תכנית הלימודים. תכנית הלימודים במכון היתה מחושבת לארבע שנים. כאמור, יכלו ללמוד במכון תלמידי הפקולטה ההומניסטית באוניברסיטה הורשאית, שעמדו בבחינת כניסה במקצועות הבאים: רבנים, מורי־דת ולמורי מקצועות היהדות: 1) ידיעת הדקדוק העברי. 2) באור פרק פשוט בתנ"ך. 3) רגילות בקריאת מפרשי התנ"ך (רש"י). 4) ידיעת חמש מסכתות משנה.

נוסף לזה, על המועמדים לרבנים ולמורי דת לדעת מסכת גמרא אחת ובאור סוגיה פשוטה בתלמוד.

לאחר שנתיים, נערכה בחינת המעבר. בתום ארבע השנים נערכו בחינות הסיום. הדרישות שהעמדו בזמן הבחינות משקפות את תכנית הלימודים במכון (ראה את שלש הטבלאות). על היקף התכנית אפשר לעמוד מתוך סדר ההרצאה והסמינריונים באחת משנות הלימודים. הננו מביאים כדוגמה את תכנית הלימודים באחת השנים האחרונות: תרצ"ז.

רשימת ההרצאות וסמינריונים שלחובה במכון למדעי היהדות בורשה:

1) ל ב ח י נ ת ה מ ע ב ר .

המקצוע	לרבנים		למורי דת		למורי המקצועות העבריים	
	מספר הטרמיסטרים	מספר השעות	מספר הטרמיסטרים	מספר השעות	מספר הטרמיסטרים	מספר השעות
דקדוק השפה העברית	3	2	3	2	3	2
דקדוק השפה הארמית	3	1	3	1	3	1
תנ"ך מבוא	3	1	3	1	3	1
טקסטים	6	2	6	2	6	2
פירושים	3	2	3	2	3	2
תלמוד: מבוא	3	1	3	1	3	1
שעורים	6	6	6	6	6	4
מדרש: מבוא לאגדה	3	1	3	1	3	1
טקסטים	3	2	3	2	3	2
פילוסופיה	6	2	6	2	3	2
העבודה והתפילה בישראל	3	2	3	2	-	-
קורות עם ישראל:						
התקופה העתיקה	3	2	3	2	6	2
ימי הביניים והזמן החדש	6	2	6	2	6	4
הספרות העברית:						
התקופה ההלניסטית	3	1	3	1	3	1
ימי הביניים והזמן החדש	6	2	6	2	6	2
גיאוגרפיה של א"י	-	-	-	-	3	2

2) לבחינות הסיום.

מקצוע	לדבנים		למורי דת		למורי המקצועות העברים	
	מספר הטרימסטרים	מספר השעות	מספר הטרימסטרים	מספר השעות	מספר הטרימסטרים	מספר השעות
תנ"ך	6	2	6	2	6	2
תלמוד: מבוא	3	1	3	1	3	1
שעורים:	6	6	6	6	6	4
ש"ע	6	4	6	2	-	-
קדמוניות התלמוד	6	1	6	1	-	-
מדרש	3	2	3	2	-	-
פילוסופיה	6	2	6	2	3	2
קורות עם ישראל	3	2	3	2	6	4
תולדות הספרות	3	2	3	2	6	4
תורת החנוך	3	1	3	1	3	1
אפילוגיטיקה	3	1	3	1	-	-
דרשנות	3	2	3	2	-	-
בלשנות שמית	-	-	-	-	6	2
תולדות הכלכלה הישראלית	-	-	-	-	3	2
גיאוגרפיה של א"י	-	-	-	-	3	2

נוסף על זה סמינריונים לכל המקצועות.

המחלקה לתורת הצבור (קבוצה ב' של המחלקה להיסטוריה וציבור)

	מספר הטרימסטרים	מספר השעות	מספר הטרימסטרים	מספר השעות
קורות עם ישראל	6	4	6	2
קורות הספרות העברית החדשה	3	2	-	-
תנ"ך	6	2	-	-
תולדות הכלכלה של העם היהודי				
תורת הצבור	6	4	6	4
אנטרופולוגיה ודמוגרפיה יהודית	3	1	6	2
תורת הרפואה של העם היהודי				
תורת הספרנות והמוזיאונים	3	1	-	-
תורת המשפט העברי	3	1	-	-
סטטיסטיקה יהודית	6	2	6	2
גיאוגרפיה של א"י	-	-	3	2

מלבד זה סמינריונים לכל המקצועות

סדר ההרצאות והסמינריונים לשנת הלימודים תרצ"ז

פרופ' ד"ר משה שור:

	שעות בשבוע
תנ"ך, ביאור תרי-עשר	2

תרגילים בדקדוק הארמי התלמוד־הבבלי 1
סימנריון לתנ"ך (השתא בהנהלת הד"ר מ. טאובר) 2

דוצ. ד"ר מנחם שטיין:

מדרש: מבוא למדרש ואגדה (סתיו) 2
שיר השירים רבא (חרף) 2
סדר אליהו רבא (אביב) 3
פרשנות: רד"ק למיכה (סתיו, חורף) 1
אבן־עזרא: דברים (אביב) 2
פילוסופיה: ספר העיקרים לאלבו. מאמר א' ב' (סתיו) 2
מורה נבוכים להרמב"ם חלק ג' פרק ט"ו־י"ד (חורף) 2
רלב"ג מלחמות ד'. מאמר ראשון (אביב) 2
קורות: תקופת הגאונים (סתיו, חורף) 2
הספרות היהודית־הלנסטית (סתיו חורף) 1 1/2
הספרות היהודית־הלנסטית (אביב) 2

דוצ. אברהם וויס:

בבא קמא (לרבנים) 4
שבועות (לרבנים ולמורים שעמדו בבחינת המעבר) 2
יורה דעה (לרבנים) 2
סמינריון לתלמוד 2
מבוא לתלמוד (למשתלמים) 1
תורת המציות (מרצה סגן בלתי קבוע ד"ר ש. ז. כהנא) 2

דוצ. ד"ר ישראל אוסטרזצר:

ברכות (למורים מהשנים א' ב') 2
בבא מציעא (לכל המורים) 2
משנה (למורים א' ב') 2
תולדות הספרות העברית בימי הבינים (תקופת ספרד) 2

פרופ' ד"ר מאיר בלבן:

קורות היהודים במאה ה־11 3
קורות היהודים בספרד 1
היסטוריוגרפיה והיסטוריוסופיה יהודית 1
סמינריון לקורות 2

מתתיהו שוהם פולקביץ:

תולדות הספרות העברית החדשה (עם תרגילים) 4

דוצ. ד"ר אריה טרטקובר:

העבודה היהודית הסוציאלית בפולניה (סתיו) 2
הקואפרציה היהודית (חורף) 2
מבוא לסוציולוגיה יהודית (אביב) 2

ד"ר מאיר טאובר:

פסיכולוגיה של הילד (סתיו,חורף) 2
דידקטיקה של לימודי היהדות 2

ד"ר משה גוליגר:

דקדוק השפה העברית פוניטיקה עברית (סתיו,חורף) 2
הכנויים (אביב) 2

המורים

המכון למדעי היהדות רכז מסביבו את מיטב אנשי המדע בשטח היהדות בפולין. מורים רבים הורו בו. ואלו דמותו עוצבה על ידי מלומדים אחדים שלווהו בהיום הראשון להוסדו עד יומו האחרון: פרופ' משה שור, פרופ' מאיר בלבן דוצ' מנחם שטיין, דוצ' ישראל אוסטרזצר, זכרונם לברכה ויבל"א דוצ' אברהם וייס. מלומדים אלו הזדהו עם גורל המכון. הישגיהם נהיו להישגי המכון והישגי המכון היו גם הישגיהם. רבים אחרים תרמו תרומה חשובה להתפתחותו המדעית של המכון, אלא שעבודתם בו היתה חלקית וזמנית. בראש קבוצת המלומדים, שהותה את מיטב הכוחות היוצרים ביהדות פולין, היה פרופ' שור. הוא הביא למכון פרסים בינלאומי ופרסטיג'ה עצומה כאחד ממנהיגיה הרוחניים של יהדות פולין.

פרופ' שור נולד בשנת 1874 בגליציה. קבל חנוך מסורתי וכללי נרחב. הוא ממשיך בקו זה גם בלמודיו הגבוהים, לומד באוניברסיטה בוינה (פילוסופיה והסטוריה) ובבית המדרש לרבנים (מדעי היהדות).

עבודתו הראשונה נתפרסמה בשנת 1896 על הנושא „לתולדות דון יוסף הנשיא", על יסוד תעודות שבארכיון לביב. בעבודתו זו הוא מפריך את אחת מהשערות—היסוד של גרץ בפרשה הנ"ל. הדיסטרטציה שלו מטפלת בנושא הסטורי: „על המשטר הארגוני של יהודי פולין למן התקופה הקדומה ועד שנת 1772", (הופיעה בשנת 1899). שור הצעיר ממשיך לפרסם עבודות על תולדות יהודי פולין. ספרו על היהודים בפשמישל זוכה בפרס האוניברסיטה. המלומד הצעיר מעורר תשומת לב ורבים עוקבים אחרי התפתחותו של חוקר בעל שעור קומה בתולדות יהודי פולין.

ברם, שור עוזב את השטח, שכה רבות הבטיח בו, והוא פונה למזרח העתיק. לאחר ששמש שש שנים כמורה בבית ספר תיכון וכמורה לדת בסמינר הממשלתי למורים בלבוב, הוא יוצא בשנת 1902 לברלין ואח"כ לוינה להשתלם במדעי המזרח.

זו היתה תקופת מפנה בחקר המזרח. נתפרסמו התגליות החשובות של תל-אל-אמרנה, חוקי המורבי, תגליות ייב ואלפנטינה. ואלו משכו את לבו של שור. נפתחה לפניו האפשרות הגדולה למצא את הקשרים בין התרבות העברית והתרבות האשורית-בבלית. לתפקיד זה הוא מחליט להקדיש את חייו.

ב-1910 הוא משמש כדוצנט וב-1916 כפרופסור באוניברסיטה בלבוב. הוא מרצה על פילולוגיה שמית והסטוריה שמית עתיקה. בשנים 1910-1907 מופיעים ג' כרכים: „התעודות הבבליות מימי השלשלת הבבלית הראשונה". עבודה זו מקנה לו פרסום בינלאומי. עבודתו הגדולה השניה מטפלת בתעודות החלק האזרחי והפרוצדורה המשפטית הבבלית הקדומה.

בשנת 1923 הוא יורש את מקומו של הרב ד"ר ש. פוזננסקי בבית הכנסת לגאורים בורשה. שור משמיע מעל במה זו דרשות אמיצות על בנין הארץ ועל בעיות לאומיות אחרות. בשנת 1928 הוא נבחר לאקדמיה הפולנית למדעים ובה בשנה הוא ניגש יחד עם חבריו להקמת המכון לחכמת ישראל. במכון הורה תנ"ך, קדמוניות התנ"ך ובלשנות שמית.

בשנים האחרונות הוא ממלא את תפקיד נציג היהודים בסינט. וראה, כיצד הפך מלומד שקט ואיש אוהב שלום לעומד בשער ולוחם למען זכויות עמו! זכורה מלחמתו האמיצה נגד עלילות האנטישמיים בסינט הפולני בקשר לדיון על איסור השחיטה, זכורים נאומיו הנועזים נגד רדיפות הממשלה. הוא היה היהודי היחידי שהממשלה הפולנית חששה לפגוע בכבודו. ואמנם תפקידיו הצבוריים הרחיקוהו בשנים האחרונות מאהלו של מחקר, אם כי הקפיד לקים את הרצאותיו במכון ובאוניברסיטה הורשאית.

פרופ. משה שור.

לאחר פרוץ המלחמה יצא לוהלין ונכלא על ידי הרוסים. מת בבית־כלא באוזבקיסטן ב־8 ליולי, שנת 1941.

עוד שלשה מהמורים הראשיים שבמוסד נספו בשואה, והם: מאיר בלבן, מנחם שטיין וישראל אוסטרזצר. לתולדותיהם ומפעלי חייהם אקדיש את השורות הבאות:

פרופ' ד"ר מאיר בלבן: הוא היה ההיסטוריון בה' הידיעה של יהדות פולין. נולד ב־1876 בלבוב למשפחה, שהעמידה פרנסים ומנהיגים בקהילה המקומית. סיים את האוניברסיטה בלבוב. התחיל כמורה בבתי ספר עממיים ע"ש הברון הירש, בגליציה המזרחית.

בשנים 1909־1914 שמש מורה בבתי־ספר תיכוניים בלבוב. בזמן המלחמה שמש כרב צבאי. ב־1920 הוזמן ע"י המיניסטריון להשכלה בורשה לשם ארגון סמינר לרבנים. כך נוסד „תחכמוני", הסמינר לרבנים מיסודו של ה„מזרחי" תחת הנהלתו עד 1929. ב־1925 נתמנה כפרופסור באוניברסיטה החפשית הפולנית בוורשה. לאחר שנה נתמנה כדוצנט באוניברסיטה הורשאית, שבה הרצה על תולדות היהודים ותרבותם. במכון הורה: תולדות היהודים בימי הבינים ובזמן החדש, תולדות היהודים ותרבותם בפולין, ומדעי העזר ההיסטוריים. ב־1936 העלה לדרגת פרופסור שלא מן המנין באוניברסיטה הורשאית.

את הקריירה המדעית שלו הוא מתחיל — ב־1897 על ידי פרסום מאמרים על נושאים הסטוריים, והוא מעמיד את עצמו בשירות הרעיון הציוני. ב־1906 הוא כותב את המונוגרפיה „יהודי לבוב במעבר המאה ה־16 וה־17". בעד עבודה זו הוא מקבל את פרס וואלברג מטעם האוניברסיטה הלבובית. הוא זכה גם בפרס ברדצ'בסקי של האקדמיה המדעית הפולנית. נושאי מחקריו היו: ועד ד' הארצות, התנועה הפרנקיסטית, (הספר הופיע גם בעברית בשני כרכים), החנוך היהודי בימי האבסולוטיזם הנאור (הרץ הומבורג), ברק יוסלביץ ותקופתו, תולדות הדפוס, שרידי אמנות הסטוריים של יהודי פולין, ביבליוגרפיה של קורות היהודים בפולין ובארצות השכנות (1939־1900), תולדות יהודי גליציה, יהודי לבוב, קרקא, לובלין. לשלש הקהילות הנזכרות הקדיש מונוגרפיות מקיפות וממצות, המפליאות בתנופתן וברכוז ללא תקדים של חמר ארכיוני עשיר.

בהשפעתו ובהדרכתו עסקו רבים מתלמידיו בכתיבת מונוגרפיות על קהילות ישראל בפולין.

מאיר בלבן הוא החלוץ של המחקר ההסטורי המודרני בין ההסטוריונים היהודים בפולין. הוא היה אחד הראשונים שהתחיל לחקר את הארכיונים ושמש מופת למחקר זה. עבודותיו הצטינו בגישה אוביקטיבית־מדעית. בלבן יצר אסכולה מדעית של הסטוריונים יהודיים בפולין. הוא שאף להבליט את הקשר בין העבר לבין העתיד. מבחינת השקפת עולמו אפשר לראות בו נציג הגישה האידיאליסטית בנגוד לד"ר י. שיפר, אחד האישים המבריקים ביהדות פולין, שהורה בשנים הראשונות במכון. ד"ר שיפר השתמש בשיטות התפיסה החמרנית בהסטוריה, אם כי הסתייג מהמרכסיזם. בין בלבן לבין שיפר הפרידה לא רק השקפת עולם, אלא

גם נושאי המחקר. בה בשעה שבלבן היה בעקרו הסטוריון התרבות ומתאר נאמן של הוי החיים היהודיים בעבר, הקדיש שיפר את תשומת לבו לבחינה הכלכלית והחברתית של חיי היהודים, אם כי זכויותיו רבות גם בשטח מחקר חיי התרבות של היהודים בפולין. ברם ההבדל העיקרי היה בשיטות העבודה. בלבן שם את הדגש בנתוח מדוקדק של הפרטים, שהעלה מהחמר העשיר של הארכיונים. הוא הקדיש תשומת לב מיוחדת לתולדות הקהילות היהודיות ולהיסטוריה איוורית. וכך הופיע על ידו מספר רב של ספרים, חוברות ומאמרים בצורת מונוגרפיות (ר' להלן פרסומים). בניגוד לדרך זו הלך שיפר, שחתר להקפה סינטטית של תולדות היהודים בפולין תוך תאור החיים העקריים בשטח הפוליטי, הכלכלי והתרבותי. וכוח מתמיד היה בין שני ההיסטוריונים אלה. שיפר עצמו היה מגדיר את ההבדל ביניהם בדרך ציורית זו: בלבן בונה יסודות, מעמיק לחפר, בונה את הרצפות על פני שטח נרחב, מגיע לפעמים להצבת קיר, כל לבנה במקומה, ברורה וישרה, אבל בנין שלם אין לראות אף פעם. בבנין שאני מקים יתכן שיש גג עקום ודולף, הרצפה בלתי גמירה, הקירות לא תמיד מסוידים, החלונות אינם ישרים, אבל את הבנין רואים בשלמותו. (שמעתי מפי פרופ' וויס) עם כל הערכתו את עבודת בלבן לא נמנע שיפר מבקורת גם בהזדמנויות של הערכה והוקרה.

יום גדול בחייו של הפרופ' בלבן היתה החגיגה הפומבית של יהדות פולין ליובלו ה־60 ב־1936, שהתקימה באולם המפואר של הספריה היהודית בורשה. החגיגה אורגנה ע"י תלמידי המכון וישתפו בה אנשי הרוח המבהקים של יהדות פולין. את הנאום המרכזי נשא מתנגדו המסורתי ד"ר שיפר. בהזדמנות זו סקר את זכויותיו הגדולות למען המדע היהודי, אם כי לא נמנע להדגיש את הוכוח ביניהם. הוא השוה אותו לציר הפולני מטיקו, אשר בציוריו המשתרעים על פני קירות שלמים של המוזיאונים הפולניים, אפשר לראות את פרטי הפרטים של רגלי הסוס והלבוש של האביר — ברם קשה לראות את הציור בשלמותו. שיפר צדק ולא צדק בבקרתו זו. נכון, שחסרה הסינטזה במחקריו של בלבן, שיפר, שהפליא בהברקותיו וביצירתו מלאת ההשראה, רצה כאילו לפסח על השלב הראשון בכל מחקר מעמיק: על שלב הנחת יסודות, ומשום כך סבלה עבודתו המדעית מחסר הוכחות מספיקות. בלבן הניח יסודות. בתנופה עצומה מתוך נשימה ארוכה, הקים דור של תלמידים, שעזרו לו בעבודתו, הדריכם בגישה מדעית ובשיטות מחקר מודרניות. הסינטזה צריכה היתה עדין לביא. יד הכורת הונפה גם על המרכז המדעי היהודי הצעיר הזה של יהדות פולין, והרב עם תלמידיו, שירת חייהם באמצע נפסקה. בלבן מת בגיטו וורשה בשנת 1942.

דוצ' ד"ר מנחם שטיין. הוא הגיע למלוא התפתחותו תוך עבודתו במכון. שטיין הירה ב«מכון» מדרש, תולדות היהודים וספרותם בתקופה היונית־רומית ופילוסופיה יהודית. הוא נולד בכפר בריניה ליד טורקה שבגליציה בשנת 1891. את הדוקטורט לפילולוגיה קלסית קבל באוניברסיטה בקרקו, ואת הסמיכה

לרבנות קבל ב„הוכשולע פיר וויסנשאפט דעס יודנטומס" בברלין. הוא שמש כמורה בבית־ספר התיכוני היהודי בקרקו, נתמנה למרצה במכון בשנת הלמודים 1928/29, ידע להלהיב את תלמידיו לנושאי הרצאותיו ולעודדם להעמיק בהם. קרוב היה לתלמידים וידע גם את בעיותיהם הפרטיות. בשנת הלמודים האחרונה לקיום המכון נבחר לרקטור המכון. באותה תקופה שמש גם יו"ר אגודת הסופרים בורשה. גם במחתרת הגיטו הורשאי המשיך בפעילתו המסבירה ומלמדת. בתנאים הקשים ביותר מצא שומעים רבים, שהקשיבו להרצאותיו על אריסטו והרמב"ם.

שטיין היה מומחה לתקופה ההלניסטית. את כל מחקריו הקדיש לתקופה זו. כמה דמויות מרכזיות רתקו את תשומת לבו. במיוחד עמל למען החזרתו של פילון לתרבות העברית. רבים הם המחקרים שפרסם על נושא זה ובשפות שונות. הפירושים האלגוריים של פילון האלכסנדרוני (1929), פילון יהמדרש (בגרמנית 1933), מינוגרפיה על פילון (1931, פילנית), ולבסוף ספרו העברי על פילון שהופיע בהוצאת שטיבל, ורשה תרצ"ז, והסתמך על מסקנות מחקריו המרובים. הרבה תשומת לב הקדיש לדמותו של יוספוס פלביוס. בשנים האחרונות הקדיש את עבודתו למחקר הרמב"ם והשפעתו של אריסטו עליו. פרי מחקרו זה פירסם בהוצאת כתבי המכון 1937. הוא הוכיח אמץ לב (אחת מתכונותיו המובהקות), כשרון מבריק וידיעה מעמיקה בבואו להגן על מערכות ישראל בפני מחרפיהם. ספרו, שנכתב בפולנית כתשובה על ספרו של פרופ' טדיאוש זילינסקי: „הלניות ויהדות", הפריך את יסודות התקפתו החריפה על עקרונית היהדות. על יסוד ידיעותיו העמוקות בשפה היונית ובמקורותיה הוכיח למלומד הנ"ל, שהיה אוטוריטה בינלאומית במקצועו, את טעויותיו בנתוח המקורות. ספר זה עורר רושם עצום בחוגי המשכילים בפולין.

שטיין התיחס לעבודתו כלעבודת הקדש. הוא ראה בה תפקיד הסטורי. וכך הוא אומר בהקדמתו לספרו העברי על פילון: „השיבה למולדת צריכה להיות כאחת שיבה לאוצרות הרוחניים והתרבותיים של העם מן הדורות השונים. אין שיבה בלי תשובה. עלינו לתקן את המעוות ואת העזובה ביחס ליצירה היהודית העתיקה ועל בני זמננו שומה לאסף ולקבץ נדחים ונשכחים מן הזמנים שעברו ולהשיב אותם למלכות הרוח שלנו." כשהזמין פעם את אחד מתלמידיו, שהיה פעיל בתנועת הנוער החלוצית, לביתו ושאלו מדוע אינו מתחיל בעבודת מחקר בשדה ההסטוריה או הפילוסופיה היהודית, נענה שתנועת החלוץ קוראת לו להגשמה. ומה יהיה על תנועת המדע העברי? האם אין היא זקוקה לחלוצים? האם אין היא חלק חשוב מתנועת התחיה הלאומית? ואכן כך ראה שטיין את עבודתו. בלהט הדביק את תלמידיו. בקורו בארץ ישראל היה מקור חדש להתלהבות בלתי נדלית. נכונו לו גדולות. לא ניתן לו הדבר. לא ניתן לנו ליגוע ממקורותיו העשירים ומכשרונו הברור.

היא נרצח באחד ממחנות ההשמדה של לובלין.

דוצ' ד"ר ישראל אוסטרזצר. צעיר המרצים של המכון היה. התחיל את עבודתו במכון כמזכיר וכאסיסטנט של ד"ר וייס במקצוע התלמוד. בשנת תרצ"ה נתמנה למרצה לתלמוד ולספרות העברית בימי הבינים.

הוא נולד ב־1904 בקולומיי. היה תלמידו של הרב מאיר שפילא. (מיסד ישיבת חכמי לובלין). עמד בבחינות חוץ בבית הספר התיכון בעירו, למד באוניברסיטאות קרקא וורשה. את הדוקטורט קבל בשנת 1927 בהסטוריה ופילולוגיה קלסית. למד בבתי ספר תיכוניים בורשה, וב־1928 הוא מצטרף לעבודה במכון.

הוא פרסם מחקרים על המשפט התלמודי ותרגם את הספר «צוואות השבטים» (ת"א 1937). בשנים האחרונות התמסר לבעיות המשפטיות של התלמוד והרחיב את ידיעותיו בתורת המשפט הכללי. בשנת 1936 נבחר כסגן היו"ר של אגודת הסופרים העברים בפולין. אוסטרזצר היה הנושא העיקרי של הבעיות המעשיות של המכון. חלקו היה רב בטפול בשאלות הארגוניות שבו. בהיותו קרוב בגילו לחלק גדול מהתלמידים ידע את בעיותיהם והשתדל לעמד לימינם.

מלומד צעיר ומבטיח זה גם הוא נגדע בשואה.

היחידי מקבוצת המורים המרכזיים שזכה לצאת בשלום מהפורענות הוא דוצ' אברהם וויס. יצא את גיטו וורשה ב־1940 והגיע לארצות הברית. בשנות הלמודים 1952/3 הרצה כפרופסור אורח באוניברסיטה העברית בירושלים. כיום ממשיך פרופסור וויס ב„ישיבה אוניברסיטה" בניו־יורק בעבודתו המדעית־חנוכית.

המורים החלקיים והזמניים.

שנים רבות הורה הרב ד"ר מרדכי זאב בראודה ז"ל את תורת הדרשנות במחלקת הרבנים. משום כך הכירוהו רק חלק מהתלמידים. זכויותיו של ד"ר בראודה במכון חורגות ממסגרת ההוראה. היות והוא היה אחד מיוזמיו וממטפחיו. כמעט כל השנים שמש הרב ד"ר בראודה נשיא החברה ונשיא הקורטוריון של המכון. הרב בראודה מת בישראל.

ד"ר אריה טרטקובר לוה את המכון כמעט מראשיתו ושמש בו מרצה לתורת הצבור וסוציולוגיה יהודית. כיום משמש ד"ר אריה טרטקובר נשיא הקונגרס העולמי היהודי בישראל ומרצה לסוציולוגיה יהודית באוניברסיטה בירושלים.

בשנים הראשונות לקיום המכון הורה בו ד"ר י. שיפר ז"ל הסטוריה כלכלית וסטטיסטיקה של יהודים. אחד ממנהיגי יהדות פולין ואחד מאנשי הרוח המובהקים שלה. על שיטתו המדעית דובר תוך השואה עם שיטתו של פרופ' בלבן. פרישתו מהמכון כעבור שנים אחדות, גרמה ללא ספק הפסד לרב־גוניותו של המכון ולהשראתו היוצרת. שמו חתום על המברק הראשון מורשה לישראל, שהודיע על מרד גיטו ורשה. הוא נרצח באחד ממחנות ההשמדה.

בשנים הראשונות הורה במכון ד"ר שמואל אטלס פילוסופיה יהודית ומוסר היהדות. ד"ר אטלס עבר לארצות הברית וממשיך בעבודתו המדעית והחינוכית בהיברו יוניון קולדז' בניו־יורק.

המשורר ד"ר יעקב כהן הרצה על הספרות העברית בימי הבינים ובעת החדשה בשנים 33־1928. לאחר זאת עלה לארץ. במקומו בא ד"ר ירמיהו פרנקל ז"ל לשנת הלמודים 1933/4. לאחר עליתו של ד"ר פרנקל לארץ, שמש בתפקיד זה במשך שנים מתתיהו שוהם == פולקביץ. הרצאותיו של שהם גרמו עלית נשמה והשראה לשומעיו. שומעי לקחו המעטים שנשארו בחיים, נושאים בזכרונם את דמותו האצילה, את עמידתי הזקופה והצנועה, את התכונגותו בדחילו ורחימו להרצאותיו ואת הידיעה הרחבה של ספרות ושירה שפרש לפניהם. תלמידיו ומעריציו שלוחו לשדה הקברות בורשה הרגישו באבדתם הגדולה. רק לאחר שהמשיכו לעיין ולשאב מיצירתו הספרותית, יכלו להבין מה גדולה היתה האבדה ללא עת לספרות העברית.

במקומו בא המבקר הספרותי והמתרגם ד"ר בנציון בנשלום, כיום מנהל מחלקת הנער בסוכנות היהודית בירושלים.

תקופה קצרה הורה ד"ר זיגמונט ביכובסקי ז"ל היגיינה סוציאלית יהודית; וד"ר דומיצלה ליפשיץ שוארץ ז"ל אנטרופולוגיה יהודית. ד"ר מאיר טאובר, מנהל הסמינר הממשלתי למורי דת (גנשה 9), הורה: דידקטיקה ומטודיקה של הלמידים העבריים. בשנים האחרונות רכז את הסמינר לתנ"ך במקומו של פרופ' שור.

ד"ר ש. ז. כהנא היה עוזר בלתי קבוע לתלמוד, כיום מנהל משרד הדתית בירושלים.

בשנתיים האחרונות הורו במכון:

ד"ר פ. פרידמן הסטוריה כלכלית וחברתית, כיום מנהל הסמינר למורים בניו־יורק ומרצה באוניברסיטה קולומביה.

ד"ר העשל: פילוסופיה יהדית. כיום בניו־יורק בבית המדרש התיאולוגי.

ד"ר משה גוליגר ז"ל: לשון ודקדוק.

התלמידים.

את אפיו של המכון קבעה במדה רבה גם דמותם של התלמידים. כל תלמיד של המכון היה בעת ובעינה אחת גם תלמיד האוניברסיטה בורשה. לא קל היה לעמד בהתחיבויות בשני בתי האילפנה הללו בבת אחת. כמעט כל התלמידים נאלצו לדאג לפרנסתם על ידי הוראה בבית־ספר על ידי מתן שעורים פרטיים („הולך מגוי אל גוי" — היה הביטוי השגור בפי התלמידים) או ע"י עבודה

משרדית. עצם היות סטודנט „שומע המכון" — היה ביטוי לכשרונות מעולים, חריצות רבה וגישה רצינית ללמודים ולערכי היהדות. מובן שהיו גם יוצאים מהכלל, אולם אלה היו בשולי המכון והיו ללא השפעה.

בין התלמידים אפשר היה להבחין בשני חלקים: מעוטם היו בוגרים יותר, חובשי בית־המדרש, שהגיעו להוראה ועמדו אח"כ בבחינות הבגרות כתלמידי חוץ ובאו לאוניברסיטה ולמכון. אלה היו בעיקרם יוצאי גליציה, שהביאו אתם מטען רציני מאד של ידיעות בתלמוד. הם הוו את עיקרה של מחלקת הרבנים. את הרוב הוו בוגרי בתי־הספר התיכוניים, בעיקרם מפולין הקונגרסאית וגליציה, ומעוטם — מחבלי הספר המזרחיים. מספר התלמידים היה מצמצם: בממוצע בערך ל80. היחס המספרי של התלמידים בשתי הפקולטות היה משתנה משנה לשנה. בשנים האחרונות היה מספר השומעים שוה בשתיהן. מספר התלמידות היה בממוצע כשליש מכל שומעי המכון והן הוו את הרוב בפקולטה של המורים.

התלמידים פתחו עבודה חברתית ענפה. דינים וחשבונות אחדים מעבודה זו נתפרסמו בכתבי המכון. המוסד העקרי של תלמידי־המכון היה „העזרה ההדדית". בדין וחשבון משנת 1929/30 מתפרסם הרכבו של הועד: יוסף שוחט — יו"ר (כיום מפקח אזורי של משרד החנוך בחיפה), ישעיהו פרישמאן — סגנו (כיום מפקח במשרד החנוך בישראל, צפורה ויזנפלד — מזכירה (כיום חקלאית במושב השיתופי מולדת), פנינה קרמר — גזברית (נשואה לפרופ' וויס, כיום ניו־יורק). ראובן צדרבוים — מנהל עניני חוץ (כיום ארזי, מנהל מחלקת הנוער בלשכה הראשית של הקהק"ל בירושלים).

האגודה הזאת קיימה קופת הלואה במשך שנת קיומה הראשונה ונתנה 30 הלואות. האגודה עזרה לחבריה במציאת עבודה. בשנת 1931 הציעה גב' ברטה שרשבסקי (אשתו של הסנטור רפאל שרשבסקי) את עזרתה ל„עזרה ההדדית" של תלמידי המכון. ברחוב סמולנה 9 היה קים בית המהגרים ובו מטבח. בבית זה ניתנו ארוחות־צהרים. כל תלמיד יכול היה לקבל מ„העזרה הדדית" במחיר זול ביותר פתקא, שתמורתה ניתנה לו ארוחה בבית זה. מי שהתקשה בתשלום הסמלי הנ"ל קבל את הפתקאות ללא תשלום. הגרעון של המטבח כוסה בעלום שם על ידי הגב' שרשבסקי.

נוסף לעזרה זאת טפלה האגודה גם בפעולה תרבותית. ביזמתה אורגן כמעט בכל מוצאי־שבת „עונג שבת", מוקדש לבעיות מדע וחברה. בחגים הלאומיים קיימו חגיגות בהשתתפות תלמידים ומורים. כמו כן ארגנו טיולים בסביבות ורשה. ועד האגודה יזם את הקמתם של חוגים מדעיים: אחר החוגים היה חוג שומעי המחלקה לרבנים. מטרתו היתה „להעמיק את השקפת עולמם של חבריו ברוח המסרת היהודית והדרכת חבריו לקראת תפקידיהם". הפעילים בחוג זה היו: ברנדס, פיאל, פרידמן, הפנר, רודנשטיין, וורם. החוג קיים עבודה מדעית והקדיש את ישיבותיו לנושאים בשטח מדעי היהדות. מספר החבריו היה 25.

למחלקת המורים היה חוג פדגוגי בשם "המדריך". הפועלות בחוג זה: י. פרישמן, י. שוחט, ומרים לטוין (כיום מורה בישראל). החוג קיים הרצאות על נושאים פדגוגיים וערך משפט פומבי על ה"חדר". פורסמו 2 עלונים ובהם מאמרים על נושאים שבהם דן החוג. מספר החברים בשנת תר"ץ: 17. בשנים הבאות נחלשה הפעולה הרשמית של החוגים ובמקומם בא ההוי הבלתי־רשמי, שהפך לסימנו האפיני והמובהק של המכון.

העבודה המדעית של שומעי המכון: בשנת תרצ"ג זוכו בפרסום העבודות הבאות:

יוסף שוחט: נסיונות התישבות חקלאים של יהודים במחצית הראשונה של המאה הי"ט.

רבקה ליפשטיין: בתי הספר היהודיים העממיים בפולין הקונגרסאית במחצית הראשונה של המאה הי"ט.

פרל קרמר: חברות בעלי מלאכה יהודיים בפולין, (המאה הט"ז והי"ח).

שרה לוי: פולחן קיסרי רומא עפ"י התלמוד והמדרש.

ל. רונדשטיין: תארים אלקיים אצל הרמב"ם.

אהרן סויצקי: בית המדרש לרבנים בורשה.

פרסום בשנת תרצ"ה

איזביצקי זיסקינד: חיסול חובותיהם של קהילות היהודים בתקופת הממלכה הפולנית.

לוינזון לובה: הושע לודביק לובלינר ופעולתו בארצות נדודיו.

פינס ליאון: משטר הקהילות ברומא העתיקה.

פרסום בשנת תרצ"ו.

אסתרין אליעזר: תולדות היהודים בזמושץ.

גוזיק יוסף: מזמורי תהלים.

מבין תלמידי המכון הצטיין במיוחד ה. ל. רונדשטיין, כאחד הכשרונות העולים במקצוע הפילוסופיה, בורשה. מחקריו בשטח זה צוטטו על ידי גדולי הפילוסופים הפולניים. אחד המוסמכים של המכון מרדכי סמיד (קדם סמיטיצקי) עלה לארץ והמשיך ללמד באוניברסיטה בירושלים. אחר סיום למודיו התמסר לעבודה מדעית בשטח ההסטוריה, פרסם מאמרים והוזמן לעריכת קבצים. מותו הפתאומי שם קץ להתחלות מבטיחות אלו.

אחד התלמידים המבריקים בשנים האחרונות במכון היה שלמה דיקמן. תלמיד צעיר זה, שהיה בקי בלשונות רומי ויון ובספרותם, חונן בכשרון בלתי מצוי לתרגומי שירה. תרגומיו משירי ביאליק לפולנית עשו רשם רב בעולם הספרותי והופעתם היתה לסנסציה ספרותית. לפני פרץ המלחמה הופיעו שיריו

במקובץ והגבירו את הרושם הקודם. דיקמן פרסם תרגומים רבים מהספרות העתיקה לעברית. תרגומים אלה נתפרסמו גם בישראל והפנו אליהן את תשומת לב הבקרת הספרותית. חבריו הקרובים היו נדהמים מהקלות והמהירות שבה נעשו תרגומים אלו, מבלי לאבד מדיוקם, ומה שהפתיע יותר — מצלצולם המוסיקלי, קצבם ויפים השירי בשפה המתרגמת. המכתב האחרון שהגיע לארץ מדיקמן ומאחיו היה מטשקנט 1942 ובו בקש לעזור לו לעלות לארץ. מאז נפסק כל קשר אתו.

ממאות התלמידים שסיימו ולמדו במכון נשארו רק עשרות אחדות. רובם בישראל. הם פזורים בעריה, מושביה וקבוציותיה. אפשר למציא אותם בתפקידים שונים בבתי ספר תיכוניים, בהנהלת סמינר למורים, בפקוח ובמשרד החינוך. רובם בחקלאות, בקבוצות ובמושבים. מעוטם נמצא בארצות הברית, וגם פה הם ממלאים תפקיד חיוני בשטח החינוכי והתרבותי. ואילו האחרים הרבים, פאר הנוער העברי בפולין, צעירים בגילם וביוגרים בתירה ובדרך ארץ, ישרי לב ומעמיקי הגות — היש תמורה להם?

אותם צעירים וצעירות, שידעו למזג אהבת תורה ואהבת חיים, שדבקות במדע ועבודה מתמידה הוו מסגרת תרבותית לחן־נערים תוסס; חברי היקרים... מי יכול להעריך במילואה את האבדה האנושית והלאומית התרבותית הזאת?

דרכו של המכון

מה מצין את דרכו של המכון למדעי היהדות בורשה?

א) אופיו הלאומי־עברי. אנשי המכון ראו את עצמם כעומדים בשרות הרעיון הלאומי ותנועת התחיה הלאומית. הטפוח של מדעי היהדות, הנחלתם לצעירי ישראל ועדוד המחקר בשדה זה — נראה למיסדי המכון ולמכוננין בקטע בעל חשיבות קובעת בחזית הכללית של מאמצי כל האומה לחדש ימיה. כל המרצים, מחוץ לשנים, השתמשו בעברית כשפת ההוראה. המרצים היו מעורים ביצירה העברית לכל גלוייה. הם היו פעילים באגודת הסופרים העברים. אחדים מהם עמדו בראש האגודה. משוררים וסיפרים עבריים בעלי שעור קומה הוזמנו להרצות במכון. שפת הדבור היום־יומית במכון היתה בדרך כלל עברית. התלמידים הביאו אתם מטען רוחני־לאומי ניכר והם היו מעונינים לטפחו ולשכללו.

אופי זה מתבלט על ידי השואת המכון לבתי־מדרש דומים בארצות אחרות.

ב) סובלנות רוחנית.

הכרזתו של הרב בראודה בפתיחת המכון, שהמוסד „ישמש מקום עבודה לכל זרמי הרוח" — לא היתה הכרזה סתמית. היא קוימה בשלמותה. ואכן כל גוני השקפות העולם היו מיוצגות בין מורי המכון. איש לא חקר אדם לדעותיו,

אם רק היו בתחומי ההכרה הלאומית. גישות מדעיות שונות, הערכות אחרות לתופעות חיים, כל זה לא מנע מהמרצים מלהביע את דעתם ביצירה חפשית, בתנאי שרמתם המדעית עמדה במבחן.

התלמידים באו מסביבות רוחניות שונות. ביניהם היו מיוצגים גם הקצוות של העולם הפוליטי היהודי: „השומר־הצעיר" ו„אגודת ישראל".

עובדה זו חייבה לטפח את הסובלנות הרוחנית כמידה נכספת. המכון עמד במבחן קשה זה בהצלחה מלאה.

ג) האוירה במכון עודדה יצירה עצמית ומחקר־עצמי. נקבעו פרסים לעבודות תלמידים טובות. המכון טפל בפרסומן. הוצאת הספרים של המכון הוציאה 11 ספרים נקבצים, שבהם פרסמו המרצים את מחקריהם. זאת היתה למעשה הספריה המדעית היחידה בשטח היהדות, שהופיעה בפולין.

ד"ר מאיר מייזנר פעל רבות למען עדוד המחקר ופרסומו, הן על ידי גיוס קרנות והן על ידי העמדת פרסים מכיסו. היו אלו רק התחלות— אבל התחלות מבטיחות.

ד) המכון היה חוליה בשרשרת השלטון העצמי היהודי בפולין.

ד"ר טרטקובר מדגיש פרט זה במאמרו על המכון. המכון הוכר על ידי הממשלה הפולנית ונתמך על ידה. בשנת 1932 נקבעה הועדה הממשלתית למורי הדת (אחרי־כן גם למורי המקצועות העבריים) בבתי הספר התיכוניים. לנשיא הועדה נתמנה הפרופסור שור וכל חבריה היו ממרצי המכון. על ידי כך היה המכון למסמיך רשמי של מורים בבתי הספר התיכוניים.

ה) ואחרון אחרון —

האוירה המיוחדת ששררה במכון. אוירה ידידותית ואינטימית, שהקיפה את התלמידים והמורים גם יחד. זה היה ביתם הרוחני של כל העובדים והלומדים במכון.

בעיקר גדל ערך המקלט הרוחני הזה עם התגבר נחשול האנטישמיות בפולין בכלל ובאוניברסיטאות בפרט. כל בקור של סטודנט יהודי באוניברסיטה הורשאית כרוך היה בסכנת נפשות. הגיטו שנחתם לאחרונה בנפש התלמידים היהודים ופצע קשה את נפש הסטודנט היהודי. המכון היה לו למקום מרפא. ואמנם הרבו לבוא למכון לשמע הרצאות, לעיין וללמוד בספריה, להתוכח ולשוחח. כל הזמן הפנוי מעבודה ומחובות עבודה הכרחיות ביותר באוניברסיטה (כי בשנים האחרונות רק אלו קוימו) הוקדשו למכון. שפתח את שעריו בלבביות ובידידות לפני שומעיו. עד היום נושאים אתם הבוגרים והתלמידים המעטים של המכון את זכר הימים הנפלאים ההם, ימי למוד מעמיק ושקידה, ימי חלומות ותכניות, ימים של ידידות ורעות אמיתית.

ביבליוגרפיה

1) Samuel Poznanski widoki nauki judaistycznej w nowotworzacej sie polsce. Almanach Zydowski, wieden 1918 str. 225-229.

2) Instytut Nauk Judaistycznych w Warszawie, Nakladem Towa Krzewienia Nauk Judaistycznycn w Polsce Warzawa 1927. (Prof. Dr. M. Shorr : Instytut Nauk Judaistycznycn w Polsce Ozj asz Thon : O ciqgtosci Kultury Zydowskiej, Majer Balaban : Wiedza Zydowska i jej uczelnie w Polsce.

3) דין וחשבון של המכון לחכמת ישראל בורשה. בעד שנות הלמודים 1927/28, 1928/29. תוספת לכתבי המכון כרך II ורשה 1929.

4) דין וחשבון שלהמכון לחכמת ישראל בורשה לשנה הלימודים תרץ. תוספת לכתבי המכון כרך III, ורשה תרצ"א.

5) דין וחשבון משנות הלימודים תרצ"ב, תרצ"ג, תרצ"ד. תוספת לכתבי המכון כרך IIV ורשה תרצ"ה.

6) דין וחשבון משנות הלימודים תרצ"ה, תרצ"ו. תוספת לכתבי המכון כרך IIIV, ורשה 1937.

7. J. Ostersetzer, Instytut Nauk Judaistyczneych w Warszawie. Miesiecznik Zydowski vol 9 (1931) str. 262-73.

8) אריה טרסקובה המכון למדעי היהדות בורשה. קובץ מדעי לזכר משה שור. בהוצאת ועדת זברון משה שור ניו-יורק חש"ה. עמ' 163-176.

9. Philip Friedman, Polish Jewish Hitoriography between the two wras. 1918-1939 in Jewish Social Studies vol XI No 4 New York 1949.

10) א. ווייס. הרב פרופ. ד"ר משה שור זצ"ל. קובץ מדעי לזכר משה שור. (ראה מס' 8) עמ' XIII-X .

11) אברהם לוינסון. תולדות יהודי ורשה. עם-עובד, תל-אביב, תש"ג.

12. אברהם לוינסון. התנועה העברית בגולה. הוצאת האכסקוסיבה של העברית העולמית בלונדון. ורשה תרצ"ה.

13) ד"ר ראובן פעלדשוה (בן-שם). יידישער געזעלשאפטליכער לעקסיקאן. פוילין I ורשה. 1939.

14. A. Sawicki, Szkota rabiniczne w. Warszawie Miesigczwik Zydl owski vol IV (1933).

פרסומים

1) Majer Balaban. Laleylk ; Hislonyesue Zydow w Polsce Warszawa 1929 Tom I חלק 1929 ורשה, 1929 (מאיר בלבן: שרידים הסטוריים של היהודים בפולין.

2) אברהם וויס. לקורות התהוות הבבלי ורשה, 1929.

3) ספר היובל לכבוד ד"ר מרדכי זאב ברודא. ורשה, תרצ"א.
מ. בלבן : שלשלת היחס של משפחת אורנשטיין ברודא.
ש. אטלס : לתורת ההכרה של הרמב"ם.
י. אפטרזצר : לברור מצבם המשפטי של יהודי אלכסנדר בתקופת רומא.
א. וויס : הערות לבבלי וירושלמי.
א. טרטקובר : בחי הספר של הצבור היהודי בפולין.
י. כיהן : לשירי שלמה בן גבירול.
מ. שור : חקי אשור.

4) Ksigge Jubileuszowa ku cza Dra Markusa Braudege Warszawa 1931. Edward Stein : Filou 2 Aleksaudrji, Cstowide dsieta : meukie filorofvcsus. Jquacy Schipper : Rounisfa Warszawske' Pnyscayisk do dsietow autououyji Zydowskiey w Polsce.
מנחם שטיין : פילון מאלכסנדריה, האיש, הכתבים והתורה הפילוסופית.
יצחק שיפר : „היעדה הורשאית", פרשה בתולדות האוטונומיה היהודית בפולין.

5) Tgnacy Schipper : Zydzi Krolestwa Polskiego w dobie Powstauia Listopadowego.' Warszawa 1932. (יצחק שיפר : יהודי מלכות פולניה בתקופת „מרד נובמבר". ורשה 1932).

6) Ksigge Jubileuszowa ku ezai Prof. Dr. Mojzesza Schorra. (ספר היובל להרב פרופ' דר' משה שור).
מרטין דוד : פרופ' שור בתור היסטוריקן של המשפט (גרמנית).
מאיר בלבן : תנועת-שבתי-צבי בפולניה. (פולנית).
ישראל אוסטרוצר : הקנין הפרטי של העבד במשפט העברי. (פולנית).
אריה טרטקובר : לחקר הסוציולוגיה של התנועה המקצועית העברית בזמן הזה. (פולנית).

7) ספר היובל לכבוד פרופ' דר' משה שור. ורשה תרצ"ה. מ' ב' : פרופ' משה שור.
שמואל אטלס : לחקר התלמוד.
אברהם וויס : מקומה הקדום של המימרא.
ש. ז. כהנא : לשאלת ספר חרדים.
מנחם שטיין : לחקר מדרשי ילמדנו.

8) אברהם וויס. התלמוד הבבלי בהתהוותו הספרותית, ורשה 1937.

8*) אברהם וויס, התלמוד הבבלי בהתהוותו הספרותית חלק ב', ורשה 1939.

9) מנחם שטיין, הרמב"ם כאריסטוטלי יהודי (פולנית), ורשה 1937.

10) מאיר בלבן : ביבליוגרפיה להסטורית היהודים בפולין והארצות השכנות בשנים 1900-1930 (פולנית). ורשה 1938.

1) המכון למדעי היהדות (פולנית) 1927.
2) מנחם שטיין : האידאלים של היהדות ורשה 1935.

קטעים מהתקנון

המטרה וההפקיד.

2*) מטרת המכון היא לטפח, להעמיק ולהפיץ את מדעי היהדות וכמו כן את הלמודים ההסטוריים והצבוריים הנוגעים למדעים אלה.

4. המכון מגיע למטרתו על־ידי :

א) המצאת השכלה גבוהה במקצועות הלמודים הנזכרים לאנשים בעלי הכנה מתאימה.

ב) מחקרים בכל ענפי מדעי היהדות והמדעים הקרובים להם.

ג) עריכת הרצאות, טיולים מדעיים, פרסום חבורים והוצאות פריודיות מדעיות.

ועד המכון

8. הקורטוריון מורכב מי״ב־ט״ו חברים הימנו מבאי־כח :

א) של ועד „החברה להפצת מדעי היהדות בפולניה״, ביניהם נשיאה וגזברה של החברה הזאת.

ב) של הקהלות העבריות, התומכות את המכון בקביעות ובמדה נכרת.

ג) של ועד האגדות החברות ליסוד בתי־ספר תיכוניים עבריים בפולניה.

ד) של ההסתדרות לחנוך ולתרבות „תרבות״ בפולניה.

ה) של מוסדות אחרים התומכים את המכון בקביעות ובמידה נכרת.

ו) של חבר המורים של המכון, חוץ מן הדקטור, שהוא חבר הקורטוריון מטעם משרתו.

מורי המכון

12. כל מורה המכון מחויב להיות בעל קוליפיקציות מדעיות מלאות על סמך עבודה מדעית עצמאית בשדה המקצועות, שאותם הוא קרוא ללמד. חוץ מזה עליו להיות מוכתר בתואר דוקטור או באיזה תואר אקדמאי דומה לו, המעיד עליו שגמר חוק לימודים גבוהים ועמד בבחינה בהם.

14. מחובותיו של כל מורה המכון הוא :

א) השאיפה להעשיר חכמת ישראל על ידי עבודת־יצירה מדעית ולעורר תשוקה בין התלמידים לעבודה מדעית והכשרתם אליה.

ב) ההוראה בגבולות תכנית המכון על המקצועות, שנמסרו לו וכמו כן הנהלת התרגילים והסמינריונים.

ג) בחינת התלמידים בהתאם עם רגולמינו המכון.

שומעי המכון

19. בתור תלמידי המכון מתקבלים כל בעלי השכלה כללית המאפשרת את הכניסה לאוניברסיטה בשיש להם הכנה מספקת גם בלמודי היהדות. ללימודים רבניים במחלקה לרבנים מתקבלים רק גברים. מועמדים, שגמרו ב״ס תיכוני בעל תכנית לימודים עברים בלתי מתאימה לדרישת המכון, מחויבים לעמוד בבחנת כניסה. תכנית הבחינות קובע הקורטוריון עפ״י הצעת חבר־המורים. במקרים יוצאים מהכלל יכול הקורטוריון, אחרי שמעו את חות דעתו של חבר המורים, לפטור את המועמד מחובת תעודת בגרות ומבחינת כניסה.

בית המדרש לרבנים תחכמוני בווארשא

מאת

י. מישאל

תכונת המוסד

ברשת החינוך היהודי הדתי בפולין, רשת ענפה ורבת־שלוחות, היה בית־המדרש „תחכמוני" כמין יוצא דופן. מצד אחד, היו למוסד הזה ידידים מסורים שדרשו שלומו והתפתחותו ודאגו לעתידו, ומן הצד השני היו לו הרבה ידידים אשר בקשו רעתו. על אף היותו ילד טיפוחיה ובן חסותה של תנועת „המזרחי", לא נעשה מעולם כפי שהיה צריך להיות, גולת־הכותרת ושיא ההישגים של המערכת החינוכית הדתית אשר לתנועת „המזרחי" בפולין. מערכת חינוכית זו, עם רשת בתי־ספר „יבנה" ו„תחכמוני" שהסתעפו על פני פולין כולה ושהגיעו בסוף שנות השלושים, לפני בוא השואה הגדולה, לממדים רבי־רושם, לא ראתה מסיבות שונות את בית־המדרש „תחכמוני" בוארשה כתל תלפיות זה שאליו היו צריכים לפנות טובי תלמידיה וגומריה. אף על פי כן הלך בית המדרש הזה ופשט צורה שקיבל בראשית יסודו, בשל הרכב התלמידים והמורים שלו, ולבש צורה חדשה שהיתה עשויה להתגבש ולהיות לברכה ליהדות פולין בדור הבא, אילמלא עלה הכורת על ענף מפואר זה של הגזע העתיק.

אין להבין כראוי את המניעים שדחפו את מיסדי בית המדרש „תחכמוני" להקים מוסד זה בלי להכיר יפה את הנסיונות שקדמו לו בתולדות יהדות פולין ורוסיה, ובפרט את הנסיון המענין של הרב ר"י ריינס ז"ל. על צד האמת ניתן לומר שמכמה בחינות היה „תחכמוני" הוארשאי המשך כמעט ישיר של ישיבת הרב ריינס בלידה. על כל פנים, מעטה היא השייכות שבין בית־מדרש זה ובין בית־המדרש לרבנים למתוקנים ומתבוללים, שהוקם בוארשא בשנת 1826, ושמתפקידו היה לגדל „רבנים ומטיפים נאורים ופקידי קהילה מתאימים". מייסדיו של אותו בית־מדרש לרבנים במאה הקודמת היו מתבוללים גמורים; מנהלו של המוסד היה אנטוני אייזנבאום שהטיף לטמיעה; תנ"ך ועברית לימד אברהם בוכנר, מחבר המגילה העפה נגד התלמוד: „די ניכטיגקייט דס תלמוד", והוא כתב־פלסתר מן המין הגרוע ביותר נגד חכמי התלמוד ונגד תוכן הש"ס. בוכנר זה מינה למרצה לתלמוד בבית־מדרשו את פרופ' לודוויק שאוויני — פרופ' קאתולי למזרחנות באוניברסיטת וארשה (ממוצא צרפתי) — שהתפרסם גם הוא כמוציא חיבור־פלסתר נגד התלמוד והיהדות בשם: „תיאורי דע ז'ודאיזם".

בית־המדרש־לרבנים־מטעם זה, שנוסד על־ידי המתבוללים ופעל ברוחם עד תקופת המרד הפולני ב1863, סופו היה כסופם של ענפי ההתבוללות ביהדות פולין וארצות אחרות. הענפים היבשים נשרו מן הגזע, העצמות היבשות לא קמו לתחיה. הנזק שנגרם ליהדות הלאומית והדתית כאחת לא היה ניכר ביותר, כשם שהשפעתם על המוני העם היתה דלה ואפסית.

לא כן בתי־המדרש לרבנים של המחצית השניה למאה ה־19 במערב אירופה ושל המאה הזאת, במזרחה. לא אעמיד באריכות על משמעותה ההיסטורית והחי־נוכית של ישיבת הרב ריינס בלידה, ועל כל סיבות כשלונו של הנסיון הנועז והמעניין הזה. די לנו אם נאמר, כי חלק גדול בכשלון זה יש לזקוף לחובת הרכב תלמידיו — בחורי ישיבה שנתפקרו מקודם, ושואפי השכלה־לשמה שראו בישיבת הרב ריינס רק תחנת־מעבר ונקודת־ביניים, אמצעי ולא תכלית, בדרך לעולם הזר ולשדות מדעי הטבע הנרחבים, שקסמו להם. לא יפלא אם נמצאו בין צעירים תועי־דרך אלה יחידים אשר לאחר שדעכה בלבם שלהבת האמונה, ואף לא נדלק בו נר הלאומיות, לא נרתעו גם מפני הצעד המחפיר האחרון. בעת ההיא היו שקיטרגו בשל כך על המורה הגדול, הרב ריינס, זה האילן רב הפארות וגדל האמונה והאהבה לציון. אך בפרספקטיבה היסטורית ראו כל אשר עיניהם לא טחו מראות, כי גדול היה האיש משכמו ומעלה, גם אם לא כל אלה שזכו להתחמם לאורו, הצליחו לשמור על שלהבתו וללבותה בפינות הנידחות שאליה נתגלגלו. אך אין ספק, כי השפעתו והשפעת נסיונו לא היתה השפעת־ארעי, כי אם השפעה לדורות. על כן לא היה כשלונו חרוץ, כי אם כשלון לשעה.

אמרנו, שמכמה בחינות בית־המדרש „תחכמוני" בוארשה הוא כמעט המשך ישיר לישיבת הרב ריינס בלידה. אנו מוצאים סמוכין לדבר גם מבחינה היסטורית אצל הרב יצחק ניסנבוים ז"ל, המספר בספר זכרונותיו המלבב „עלי חלדי" (עמ' 340 ואילך): „עוד בשנת תרע"ז, בתקופת הכבוש הגרמני, נודמן למקום אחד עם ד"ר ש. א. פוזננסקי ודברו על הצורך להרים את קרן האומה ואת כבוד תורתה ותרבותה. שני רעיונות חיו אז בלבו של ש. א. פוזננסקי: א) למנות רב ראשי לבירה, שבתורתו ובחכמתו יהיה מכובד על הכל וידבר עם אויביו בשער; ב) ליסד בית־מדרש לרבנים כגון בית־המדרש לרבנים בברסלאו ולגדל רבנים מודרניים, שכן רב כזה אינו במציאות במדינת פולין. אמר לו הרב ניסנבוים, כי גאוני התורה של פולין אינם גדולים בחכמה כללית, והגדולים בחכמה — אינם גדולים בתורה. אשר להצעתו השניה, אין מקום — לדעת הרב נ. ביהדות פולין לבית־מדרש לרבנים מאותו הטיפוס שבמערב. לפי דעתו של הרב ניסנבוים — „היו צריכים לייסד ישיבה מודרנית — כאותה ישיבה שהיתה בלידה, אלא שתכנית לימודיה צריך שתהיה יותר רחבה ויותר מקיפה" — — בנוגע לרב הראשי ליארשה שתק ד"ר ש. א. פוזננסקי שתיקה שלא־כהודאה. אך בנוגע לבית־המדרש לרבנים הסכים לדברי הרב ניסנבוים, שלעת־עתה יש לייסד רק ישיבה מודרנית.

ואמנם, בועידת „המזרחי" תרע"ט הרצה ד"ר ש. א. פוזננסקי על תכניתו ועל המוסד הזה, ותיכף נגשו ראשי תנועת „המזרחי" בפולין לבצע את המשימה. הועד המרכזי של „המזרחי" דן ברעיון, שקיבל צורה חדשה, והתקנות נתאשרו אחר־כך על־ידי ממשלת פולין ובהן דובר על ייסוד מוסד חינוכי דתי המקנה לתל־מידיו ידיעה בגפ"ת ובפוסקים במידה הדרושה למורה־הוראה בישראל; בתנ"ך ובשפה העברית, בספרות, דברי־הימים וההיסטוריה העברית — בהיקף רחב; ובלימודים הכ־לליים — לפי המידה והתכנית של כל בתי־הספר התיכוניים במדינה. כאן באה הערה אופינית ביותר בזכרונותיו של הרב והמטיף הגדול — יצחק ניסנבוים — בזו הלשון: „קראו את המוסד בשם בית־מדרש לרבנים, אבל אנכי נזהרתי תמיד מקרוא את ה„תחכמוני" בשם כזה. הרבנות, לפי השקפתי, אינה אומנות שלומדים בכך וכך שעות, בכך וכך שנים. הרבנות אינה נקנית רק בידיעות אלה ואלה בבקיאות ובחריפות וכדו'. היא תלויה הרבה בתכונות הנפש של התלמיד וברגשותיו הדתיים הטבעיים. על כן, היה „תחכמוני" חשוב בעיני לא כבית־חרושת ליצירת רבנים, כי אם כמוסד חינוכי גבוה, שיעמיד לנו צעירים תלמידי־חכמים, מלומדים ומשכילים, האוהבים את אביהם שבשמים ואת עמם בארץ ואת ארץ עמם ואת כל קדשיו — ויתפסו אחר־כך מקום שיתפסו בסולם החברה . . . אני קראתיו תמיד בשם „בית־מדרש גבוה לתורת ישראל ולחכמתו".

במובאה שהבאנו השכיל הרב י. נ. לחשוף גם את השורש של אותו מוסד גבוה ללמודי היהדות בבירת פולין המעטירה, הקדומה לתורה ולתעודה, וגם את מקור ערבוב־הרגשות ביחסם של תלמידי חכמים ויהודים דתיים רבים, אפילו הם לאומיים וציוניים, למוסד זה; שלא לדבר על ההתנגדות החריפה לו של הפלג האורתודוכסי הקנאי, ושל אנשי הזרמים היריבים ל„המזרחי" כגון: „האגודה", וכן האדמו"רים הרבים והשונים מן האסכולה האנטי־ציונית וכיו"ב. הסלידה מפני „בית־חרושת לרבנים" והחילוק היסודי שראה תלמיד חכם וירא שמים נאצל ויקר כהרב יצחק ניסנבוים בין צרכי יהדות פולין ובין צרכי יהדות המערב — היו כה עזים ויסודיים, שאפילו אנשים חרדים, לאומיים ועממיים, ודורשי ציון מסורים כמותו ראו צורך בשינוי שם, אם לא בשינוי מגמה. אך בין שהצורך בשינוי שם גרם ובין שהמזל גרם — המוסד גידל וחינך, בין כך ובין כך, „צעירים תלמידי חכמים מלומדים ומשכילים" רבים, ויהיה אשר יהיה המקום שתפסו בסולם החברה — הם נשארו נאמנים לעמם ולקדשיו; גם אם רבים מהם, וליתר דיוק רובם, לא בחרו את הרבנות כדרך חייהם ואת ההטפה כמקצועם.

על כל פנים, מורים רבים ומהם גדולים וטובים, ללמודי היהדות וכן חוקרי דברי־ימי־ישראל, אנשי מדע ומחברי יצירות היסטוריות־מדעיות חשובות, יצאו מבית־מדרש זה, והם נפוצים כיום על פני העולם כולו, ובפרט בארץ־ישראל ובארצות־הברית. מיום יסודו של בית־המדרש „תחכמוני", בשנת 1920, ועד פרוץ מלחמת־העולם השניה, לא פסק מלהוציא מורים, ומטבע הדברים הוא כי בעשור השני לקיומו, היתה תפוקתו גדולה ביותר, בפרט בסוף שנות השלושים, נסתיעה

בו הרבה ־ולגת „המזרחי" ותנועתה החינוכית „יבנה", שנוסדה בשנת 1927, וגדלה במהירות רבה. היא העמידה רבים מבוגרי „תחכמוני" בראש בתי־הספר שלה כמנהלים וכמורים ללמודי היהדות. כדי לתת מישג על חשיבותה של תנועת „יבנה" די לנו אם נציין, כי בשנת 1937 היו לה, לתנועה זו, 228 בתי־ספר וכ־16.000 תלמידים, לפי דין־וחשבון של „ג'וינט" בפאריס מאותה שנה, ואילו לפי הדין־וחשבון המלא של „יבנה" היו לה 238 מוסדות, בכלל זה שלש גימנסיות, סמינריון, 27 קורסים לנערים, וכן בתי־ספר נפרדים לנערים ולנערות שהקיפו ביחד 23.567 תלמיד ותלמידה. בתי־ספר אלה היו נפוצים על פני כל רחבי פולין, אף כי 74% מהם היו מרוכזים בפולין המרכזית והדרומית (גליציה המזרחית והמערבית).

המטרה הרשמית של בית־המדרש „תחכמוני" היתה: „חינוכם והכשרתם של מועמדים לרבנות, נאירים ומועילים למדינה ולבני דתם". ניסיון זה שהרב י. ניסנבוים לא ראה אותה כנ"ל בעין יפה, היה, כנראה, תוצאה של נצחון „אנשי המעשה והפוליטיקנים" שבין מיסדי המוסד עם ר' השיל פארבשטיין בראשם. השאיפה להשגת תמיכתם של השלטונות ולהכתרת התלמידים בתואר מסויים, שיהווה כח מושך גם מבחינת התכלית, וגם מבחינת המעמד בחברה היהודית, הם שגרמו לניסוח זה, שהיה בו נזק מסוים להתפתחותו הטבעית והבריאה של המוסד החשוב. לצורך הגשמת המטרה הרשמית האמירה, קבעו להם מיסדיו של „תחכמוני" שלש משימות: א.) מתן חינוך דתי מוסרי; ב.) הקניית ערכי רוח; ג.) השכלה חילונית. מנהלו החילוני של המוסד, ד"ר מ. אלתר, מספר בדין־וחשבון שלו בירחון יהודי־פולני, שהופיע בוארשה בשנות השלושים, כי „האהבה לאלקים ולאדם, למדינה ולמוסר היתה מודגשת בכל המקצועות" — הוא רמז ברור למדי לאותה מגמה של „אנשי המעשה והפוליטיקנים" שבין האפוטרופסים, למצוא חן בעיני השלטונות ולשמור על התכלית המעשית.

א ר ג ו ן

מכיוון שהמוסד היה מוסד כפול, היו לו, לפי התקנות, שני מנהלים, אחד ללמודי קדש ואחד ללמודי חול. כשנגשו מייסדיו לחפש מנהלים מתאימים לא היה קשה כלל למצוא מנהל ללמודי־חול, שידע לנהל בהצלחה כיתות של בית־ספר תיכון, ואמנם נמצא לתפקיד זה אישיות מצוינת ומתאימה ביותר, הלא הוא ההיסטוריון הנודע, פרופ' מאיר בלבן ז"ל. ואפשר היה לסמוך עליו, כי ידע למצוא את המומחים הדרושים לכל המקצועות של כיתות בית־ספר תיכון. ואמנם, בחר לו פרופ' בלבן, בשנות העשרים הראשונות, מטובי המורים למקצועות הכלליים, שהיו מצויים בבתי־הספר התיכוניים היהודיים בוארשה: „חינוך", „אסכולה" ועוד. ביניהם היו גם תלמידי חכמים מובהקים היודעים פרק בתלמוד, כגון הפיזיקאי פרופ' מדרש ז"ל, בנו של סופר עברי מזאקופאנה, ד"ר רימלט — המורה לפולנית; עסקן ודברן ציוני — ד"ר דוד מובשוביץ מלודז, המורה להיס־

טוריה; ד"ר רבינוביץ — המירה לגרמנית, אינג' פינקל — המורה למתימטיקה, ואחרים.

ארגונה של המחלקה ללמודי קודש היה הרבה יותר קשה. הרב י. ניסנ־ בוים מספר בזכרונותיו, כי בנידון זה נתקלו המייסדים מיד במכשולים ובמע־ צורים עד לאין קץ — לא היתה תכנית ולא מנהל ולא מורים ולא ידעו במה להתחיל. קראו לעזרה את הרב הגאון ד"ר חיים הלר, וחפצו להעמידו בראש ה־ לימודים העבריים. הוא בא וערך תכנית לקבלת התלמידים. לפי תכניתו היה כל נער בן 14־15, המתקבל לבית־המדרש צריך להיות, לפחות, בקי במסכתא אחת ולדעת את התורה ואת הנביאים הראשונים, וכן להיות בעל ידיעה הגונה בעברית. בלמודים הכלליים היה הנבנם צריך לעבור קודם שתי מחלקות גימ־ נסיה, כדי שכל הגומרים את המחלקה הששית יוכלו לגמור את בית־הספר התיכון, ולעסוק, בשנתיים האחרונות ללמודיהם בבית־המדרש „תחכמוני". רק בלמ־די גפ"ת ובלמודי קודש בלבד. לדעתו של ר' חיים הלר היתה רק באופן כזה תקוה, כי הגומרים יהיו באמת גדולים בתורה ובחכמה. ובכן, הוכרז על בחינות, ובאו תלמידים שונים להבחן והנחילו מפח־נפש, כי אף אחד לא מלא את הדרי־ שות האמורות. בחורי הישיבות שבין הנבחנים ידעו פרק בגפ"ת אך לא ידעו דבר וחצי דבר בלימודים הכלליים ואף לא בשפה העברית, ואפילו בתורה. כשנשאל אחד על שמות הנהרות הגדולים בארץ־ישראל נענה „פיתום ורעמסס". וכשנשאל היכן כתוב „יזל מים מדלייו" השיב ב„וזאת הברכה". מאידך גיסא, היו בין הנבחנים תלמידי גימנסיה, שידעו פרק בלמודים הכלליים ולא ידעו לקרוא שורה בגמרא. קם ר' חיים הלר והתפטר. פנו אל הרב יהודה לייב גרויבארד (המרצה השני בועידת „המזרחי" על החנוך הדתי) שערך שוב בחינות למועמדים, ויותר על כמה וכמה סעיפים מתכניתו של הרב הלר, ושוב לא תבע שום ידיעה מן הנבחנים בלמודים הכלליים. הוא לא דרש גם בקיאות בגפ"ת, כי אם שיבין הנער מה מלמדים אותו, וכן — שידע חומש וראשית ידיעת השפה העברית. וכך נמצאו תלמידים לשלש המכינות. כאן מעיר הרב ניסנבוים, כי כל זה היה בו כדי לעורר ספקות בלב, אם בית־המדרש „תחכמוני" יוכל למלא את התקוות, ש„המזרחי" תולה בו. אלא שהרב גרויבארד קיוה שיימצאו אמצעים להכין את התלמידים ולשנות את התכנית לטובה.

על צד האמת, נשתקפה בקשי זה של השגת מועמדים מתאימים הטרגדיה של החינוך היהודי בפולין. מצד אחד, היו הורים רבים ששאפו לתת לבניהם חינוך דתי־לאומי ואף השכלה כללית נאותה. מן הצד השני, עדיין היתה יהדות פולין מחולקת לשני מחנות — למתבוללים מבחינה לשונית לאומית ודתית, פרי החינוך הפולני (קודם — הרוסי) העממי והתיכוני, ולמחנה האחד הקיצוני, שלא הכיר אלא את בתי הישיבות בלבד, בין הקטנות ובין הגדולות, שבהן היתה עדיין ההשכלה ואפילו הנמוכה ביותר, וכל מקצוע לימודי־חילוני בגדר „טרפה־פסול" ואפיקורסות. בינתיים אירעה תקלה נוספת. הרב גרויבארד יצא לקאנאדה לכהן

ברבנות ולא חזר לפולין. ובעוד המנהלים מחפשים מנהל חדש ללימודי קודש, פרצה מלחמת רוסיה־פולין בראשית 1920 ונדחתה פתיחת המוסד לשנה נוספת. מכיוון שבינתיים נמצא המנהל המתאים למדור החילוני הכללי, הלא הוא פרופ׳ בלבן, מינו למנהל באין ברירה את אחד הרבנים בוארשה, שהזמין מורים הגונים לתלמוד, מהמתיבתא של „אגודת ישראל" ומישיבות אחרות. אכן, היו כמה ליקויים ניכרים גם להתחלה נאה זו, משום שחסרה תכנית לימודים קבועה ללמודי היהדות, וללמודי העברית לא שמו לב כלל, ואף לא היה פיקוח מקיף על הלמודים ועל המורים במדור זה.

לבסוף נתמנה הרב הגאון ר׳ משה סולוביצ׳יק למנהל ללימודי הקדש, והתכנית ללמודי הגפ״ת היתה שלמה. אמנם, יתר למודי היהדות לקו בזמן הראשון בחסר ונתמנה מפקח מחברי „המזרחי" לתקנת המצב, אלא שמפקח זה לא זכה לתמיכת שני המנהלים והתפטר. וכך נשארו לימודי הקדש בלי פיקוח ובלי תכנית מוצקה. ואף־על־פי־כן הלך בית־המדרש „תחכמוני" והתפתח במהירות, ותלמידיו, שבאו רובם ככולם מישיבות שונות ומבתי־ספר דתיים שונים בערי השדה כגון „תחכמוני", „יבנה", בתי התלמוד־תורה וישיבות קטנות אחרות — באו והלמודים בידם. בית המדרש הכיל שמונה כיתות מכינות, וחמש כיתות סמינר. החינוך היה מסורתי: למדו תלמוד: ראשונים ואחרונים, ובשלוש השנים האחרונות שו״ע יורה דעה ופוסקים. כן למדו תנ״ך ומפרשיו, ספרות עברית (ספרות ימי הבינים וספרות חדשה) ודקדוק, דידאקטיקה, פילוסיפיה של דת ישראל, וכן תולדות ישראל, בהדגשה מיוחדת של תולדות ישראל בפולין. אם השיעורים לתלמוד ניתנו על ידי הגאון ר״מ סולוביצ׳יק וסגניו הרבנים זונענפלד ושרייבמן ז״ל, בלשון אידיש, הרי שאר לימודי היהדות התנהלו בעברית. פרט ללימוד ההיסטוריה היהודית, על ידי פרופ׳ מאיר בלבן ז״ל, שהתנהל בפולנית. המורים לעברית היו בתקופה הראשונה: ש. ש. קנטרוביץ, המדקדק הידוע, והסופר י. א. האנדלזאלץ ז״ל. בתכנית הלימודים החילונית עברו התלמידים קורס שלם של שמונה כיתות של בית ספר תיכון הומאניסטי (בלי לאטינית) וכן מקצועות מיוחדים נוספים, כגון: קהילות ישראל; חוק הנשואין הפולני; תרגילי דרשנות ועוד. במדור החילוני התנהלו הלימודים ככל המקצועות בפולנית. מספר המורים היה 21, ומספר השעות בכל הקורסים לא עלה על 48 לשבוע, מזה הוקדשו ללימודי חול 20 שעות לשבוע. מכיוון שהתלמידים הוצרכו להיות בעלי ידיעות ניכרות בלימודי היהדות וביחוד בש״ס — לא הקפידו, יתר על המידה, בנידון גילם. אך בדרך כלל, היו נוהגים שלא לקבל תלמידים בגיל שלמטה מבני 17 ולא למעלה מגיל 29, ולמכינות — בגיל 14־18. במקרים יוצאים מן הכלל, היו מאשרים גם צעירים וקשישים מגילים אלה, ברשיון מיוחד ממשרד החינוך הפולני, שהקציב הקצבה צנועה למוסד, והיה שולח מפקחו המיוחד (ד״ר פלשינסקי, פולני־נוצרי, שגילה ידיעה בלשון העברית) לבחינות סוף־השנה, ולב־חינות הגמר של המוסד במקצועות החילוניים. בין התלמידים הקשישים היה אחוז ניכר של בני ישיבה, על הרוב — בני רבנים, דיינים, שוחטים וראשי־ישיבות,

שאבותיהם היו ממנהיגי „המזרחי" בעריהם. אך היו גם בנים של רבני ה„אגודה", שלבם הלך אחרי בית המדרש הורשאי, והם הלכו לשם, אם בניגוד לדעת הוריהם ואם בהסכמת הוריהם, שהעדיפו מקום תורה זה על גימנסיה חילונית עברית כגון זו של „תרבות" או גימנסיה נוצרית־פולנית. מבחינה המוצא הגיאוגרפי — אפשר שלא היה עוד בית ספר גבוה יהודי בפולין, שקהל תלמידיו היהודים היו מגוון כל כך והיווה מעין „קיבוץ גלויות" שכזה, מכל ארבע כנפות המדינה הפולנית. בכיתה אחת אפשר היה למצוא, בין ארבעים תלמידים, כמה מבני וארשה (ממשפחות חסידים ומבתי סוחרים ידועים, ואף ממשפחות משכילים ומתבוללים־למחצה), כעשרה מנפות הספר המזרחיות (אלו ה„קרסים" בלע"ז) השכנות לליטא ולרוסיה הלבנה, פולסיה ואוקראינה, כעשרה—מגאליציה המזרחית והמערבית וכ־עשרה מפולין הקונגרסאית (מערים כפלונסק, מלאווה ולוצלאווק), ואף מעיר־ואם בישראל כלודז, ביאַליסטוק ווילנא.

ה ת ל מ י ד י ם

על תנועת התלמידים בעשר השנים הראשונות לקיומו של המוסד יש בידינו מספרים מדויקים: בשנת הלימודים 1־1920 למדו בבית המדרש 48 תלמידים בלבד. בשנה שלאחריה — 138, ובשנת 3־1922 — 137. מכאן ואילך חל גידול ניכר במספר התלמידים: בשנה שלאחריה — 205 ובשנת 6־1925 — 206 וכך בקירוב עד שנת 8־1927. בשנת 9־1928 הגיע מספר התלמידים לשיא — 232; בשנת 30־1929 היה מספרם — 215; ובשנת 31־1930 — 220.

בשנת 7־1926 נערכה בחינת־גמר ראשונה לרבנים, ובה נבחנו 7 תלמידים, שמהם קיבלו 6 תעודת מוסמך־לרבנות, היינו: מלבד דיפלומה של גמר, שבה ניתנו כל ציוניו של הגומר — גם כתב סמיכות והיתר הוראה (שבו נכלל גם „יורה יורה ידין ידין"). לאחר בחינה ובדיקה יסודית על ידי שניים לפחות מרבני מחוז וארשה. מכיון שהרה"ג סולוביציק כבר היה אז באמריקה וכיהן כראש ישיבת ר' יצחק אלחנן, היו הבוחנים בשנים הראשונות: הרה"ג ר' שלמה דוד כהנא, (אב"ד של וארשה ואח"כ רבה של העיר העתיקה בירושלים, מותיקי מפלגת ה„מזרחי" בפולין) והרב פוזנר. מכאן ואילך נערכו בחינות לרבנות בכל שנה ושנה וניתן כתב־סמיכות לראויים לכך. בשעת הבחינות הכלליות נוכח כמעט תמיד נציג משרד־החינוך הפולני, והשתתפו בהן כל הבוחנים בכל המקצועות, הדתיים והחילוניים כאחד. בחמש השנים הראשונות היה מספר מקבלי תעודו־ת הגמר (דיפלומות) כדלקמן: בשנת 7־1926 — 7 גומרים; בשנה שלאחריה — 12, וכן גם בשנים 8־1927—9־1928. מספר הגומרים בשנת 31־1930 היה 8, בס"ה.

מכיון שרוב תלמידי בית המדרש יוצאי ערים אחרות היו, ומעוטי אמצעים היו, ואף הלימודים ברוב שעות היום — 7־8 שעות ביום לפני ואחרי הצהרים—

מחזור ראשון של תלמידי „תחכמוני" ; באמצע : פרופ. מאיר באלאבאן, מנהל המוסד.
(התמונה מהאוסף של דר. מ. א. ריגער, ניו־יורק).

הצריכו קירבה מתמדת לכיתות המיסד, הוקמה ליד בית־המדרש בוארשה, ברחוב גז׳יבובסקה 19, פנימיה לתלמידים שהכילה בממוצע 30 תלמיד. רוב הדרים בפנימיה היו מבני הרבנים, הפרנסים ופקידי הקהלות דלי־האמצעים. ב־1931 הופחתה התמיכה הממשלתית הפולנית, שלא היתה מעולם תמיכה מספקת. והואיל ומוסד כזה לא היה בכוחו לכלכל את עצמו על יסוד תשלום של שכר־לימוד ואף תמיכות־חוץ נתמעטו, לרגל המשבר הכלכלי שפרץ באמריקה מסוף שנות העשרים ונתפשט בכל שאר הארצות, גדל הגרעון של המוסד, והגיע בשנת 1930־31 עד 50,000 זהוב שהם כדי שליש מהתקציב הכולל. המשבר הכספי מנע פיתוחה של ספריה גדולה (תלמודית, עברית ופולנית) ואף הרחבת תחומיהן של הכיתות ותכניות הלימודים.

בדרך כלל ניתן לומר, ששנות פריחתו של המוסד, משך עשרים שנות קיומו בקירוב, היו באמצעיתה של אותה תקופת התפתחות קצרה, שמנה לו, למוסד זה, הגירל היהודי המר והנמהר. השנים שבהן היה הרה״ג ר׳ משה סולוביציק מנהל מדור היהדות של המוסד ופרופ׳ מאיר בלבן — מנהל המדור החילוני — היו שנות השיא בהתפתחותו, הן מבחינת רמת הלימודים והן מבחינת איכות התלמידים, שבשנים הראשונות והאמצעיות עדיין היו רובם ככולם יוצאי ישיבות ובני תורה, שתורתם בתוך מעיהם. פרופ׳ בלבן היה מנהלו של המוסד עד שנת 1929 ועד בכלל, עד שנקרא אחר כבוד בשנת 1929 לעמוד בראש ״המכון למדעי היהדות״ בוארשה, מוסד, שאיפשר לו עיסוק בתחומי מומחיותו המקצועית המיוחדת — בתחומי החקר ההיסטורי בכלל, וחקר תולדות יהדות פולין בפרט. אף האופי של מוסד אקדמאי, שהיה למוסד החדש ההוא, נתן לפרופ. בלבן אפשרויות יותר מרובות לקבוע עתים לתורה ולמחקר, והיא מסר את הנהלת המדור החילוני של ״תחכמוני״ לידי גיסו, ד״ר משה אלתר.

עם צאתו של הרה״ג ר׳ משה סולוביציק לאמריקה הועמד למעשה בראש מדור היהדות של המוסד הרב ר׳ יחיאל זוננפלד. בין אפוטרופסיו של המוסד ממפלגת ״המזרחי״ בפולין וראשי קהילת וארשה היו ר׳ השיל פארבשטיין, בזמן ההוא — נשיא ועד הקהילה הורשאי, וכן חבר המועצה ש. אדאלברג. אחרי עליית פארבשטיין לארץ ישראל, הוקמה ועדת פיקוח ציבורית, שמתפקידה היה להשגיח על המוסד ולעורר את התענינות הציבור היהודי בבירת פולין בגורלו.

אילם, תקופת פריחתו של המוסד חלפה. המצב הבינלאומי, יעמו גם המצב הכלכלי והמדיני של יהדות פולין הגדולה, הלך והחמיר משנה לשנה. אימת הצר הצורר עלתה באופק, ולא היתה השעה כשרה לא לפיתוח מוסדות גבוהים לרבנים ללימודי היהדות כ״תחכמוני״ ולא לשגשוג מרכזי־מחקר היסטורי ומדעי יהודי מסוגו של המכון למדעי היהדות, שייסדו, בשנת 1928 מייסדיו של המכון סברו, ובדין, שאין מוסד זה מתחרה ב״תחכמוני״, שמתכונתו כמתכונת בתי המדרש לרבנים ולמורים, בעוד שהמכון דומה יותר באופיו, אם גם לא בכיוונו, ל״הוכשילע פיר וויסנשאפט דס יודנטומס״ שבברלין. הסינאטור בראודה מלודז וחבר ה״סיים״ הפולני הרב ד״ר יהושע טהון קיבלו בשעתו — בשנת 1925 — רשיון מן הממשלה

לייסד את „החברה לטיפוח מדעי היהדות בפולין", והרב ד"ר ש. א. פוזננסקי היה גם כאן ההוגה והיוזם של הרעיון על הקמת המכון, שיעמיד חוקרים ויחנך מורים ללימודי היהדות. ד"ר בראודה, הרב פרופ. שור ופרופ. בלבן הצליחו לקבל סיוע מיוחד מאת משרד החינוך הפולני, וד"ר ליאון אדר, נשיא „בני ברית" בפולין, קיבל עליו את האחריות לכיסוי יתר התקציב. בסוף שנת הלימודים הראשונה 1928-29, הוציאה החברה האמורה שני כרכים, פרי מחקרים של המרצים פרופ. בלבן (שרידים היסטוריים של יהדות פולין") ושל ד"ר א. ווייס („לתולדות עריכתו של תלמוד בבלי"). החיבור הראשון היה כתוב פולנית. כעבור שנתים הוקמו גם ב„מכון למדעי היהדות" בוארשה שתי פקולטות נפרדות — האחת, לרבנים ולמורים, והשניה למדעי־ההיסטוריה והחברה, ותכנית לימודיהם אושרה על ידי משרד החינוך. אנו מתעכבים בקצרה על תולדותיו של מוסד מקביל, ואם גם שונה ביסודו מזה, משום שהתפתחותו משמשת הוכחה נוספת, מה עז ודחוף היה הצורך במורים ומחנכים לענייני היהדות, תולדות ישראל והספרות היהודית מכל הדורות שאפילו מוסד שהוקם לכתחילה לשם מחקר מדעי־עיוני גרידא, נהפך תוך תקופה קצרה ביותר למוסד בעל שני ראשים, המגדל מורים ומחנכים ולא חוקרים והיסטוריונים בלבד.

מבחינה זו דומה היה גורלו של המכון לגורלו של בית המדרש „תחכמוני", אף שהיו שונים הרבה במגמותיהם, הרכב מוריהם ומחנכיהם ובמוצא תלמידיהם וחינוכם. גומרי בית המדרש „תחכמוני" היו למורים ללימודי היהדות ולהיסטוריה יהודית בכמה וכמה גימנסיונים יהודיים, בפולנית ובעברית, בכל רחבי המדינה; או שנתמנו מנהלים ומחנכים בבתי ספר „יבנה" ובבתי ספר דתיים אחרים, של רשת „המזרחי" ושל בתי־ספר דתיים שמחוץ לרשת זו.

וזאת לזכור, כי רשת בתי הספר העבריים הדתיים הלכה וגדלה ביהדות פולין בשנות השלושים, עד פרוץ המלחמה, משנה לשנה, ולא ניכרו בה לא סימני המתיחות המדינית והכלכלית ולא חשרת העננים הכבדה של הסכנה הבינלאומית הגוברת עם עלייתו לשלטון בגרמניה של הנאציזם, המאיים על חירותה ועל עצם קיומה של יהדות אירופה והעולם. בשנת 1937 היו בפולין — אם לדון רק בבתי הספר העבריים בלבד — לפי אומדן זהיר, 16,000 תלמידים בבתי־ספר „יבנה" ו„תחכמוני" (בתי ספר „תחכמוני" ו„תחכמוני גבוה", כגון זה שבביאליסטוק, מיסודו של „המזרחי", ברמות שבין כיתות עליונות של בית ספר עממי וכיתות נמוכות של בית ספר תיכון, בליווי לימודי היהדות וגפ"ת, עברית, תנ"ך ודקדוק במידה גדושה — מרובים היו בפולין, בפרט באזורי־הספר המזרחיים, בעוד שבתי־ספר „יבנה" התרכזו בפולין המערבית והדרומית); 50,000 תלמידי בתי־הספר „חורב" (מיסודה של ה„אגודה"); 16,000 תלמידי הישיבות; 35,000 תלמידות „בית יעקב" (של ה„אגודה") ו־45,000 תלמידי בתי ספר „תרבות". בסך הכל — 180,000 תלמיד, מלבד תלמידי בתי ספר באידיש של צי"שא, ומלבד תלמידי בתי הספר ששפת לימודיהם העקרית היתה פולנית ושלא לימדו בהם עברית אלא שעות מעטות בשבוע.

והואיל ובתי־הספר מיסודו של „המזרחי" בלבד הקיפו, כנ"ל, 23.567 תלמיד, ובכלל זה בתי ספר עממיים רבים וישיבות קטנות, שלושה בתי ספר תיכוניים ואפילו — קורסים למסחר (בקרקו — ביזמת „המזרחי") — לא יקשה לתאר לנו את גודל המצוקה והמחסור במורים ללימודי היהדות שהורגשה במחצית השניה של שנות השלושים, עם הסתעפותה הרבה של רשת בתי הספר העבריים הדתיים־לאומיים. ואכן, בשטח זה מילאו גומרי ביהמ"ד „תחכמוני" בוארשה תפקיד ברוך ומבורך, גם אם מספר הגומרים שנהיו לרבנים בקהילות ישראל בפולין — נער יספרם (רובם בני רבנים, שמעשי אביותיהם בידיהם).

לא נמנה כאן אחד לאחד ולא נקרא בשם את גומרי בית המדרש „תחכמוני", כשל המכון האמור למדעי היהדות, שנעשו חוקרים, היסטוריונים ומלומדים במדעי היהדות, ושמם יצא לפניהם גם בפולין שלפני השואה, גם בארץ ישראל ובארצות הברית — אחרי מלחמת העולם השניה. עשרות מגומרי בית המדרש „תחכמוני" בוארשה מכהנים גם כיום בכהונות מורים ומחנכים במוסדות שונים במדינת ישראל ובתפוצות. רובם ככולם עלו לארץ לפני המלחמה ונאחזו בה. החינוך הציוני של אותו בית מדרש לא הכזיב איפיא ואף נשא פרי הילולים. בין הסופרים תלמידי אותו מוסד וגומריו אתה מוצא שמות ידועים — למן עורכו של שבועון „הדואר" בניו־יורק בימינו ועד — מבקרו הספרותי של עתון מפ"ם „על המשמר"; חקלאים יהודים מבוני העמק, כאותו חבר ותיק ב„חפצי־בה", מנהלו של בית ספר דתי בירושלים, וכן — באוטאווה שבקאנאדה, ועד סוחרים ואנשי מעשה בתל־אביב, בלינדון ואף בברוקלין. כל אלה קשורים באלפי נימין למוסד, לזכרונות גיל הנ־עורים והשקידה באהלה של תורה, ובראש וראשונה ליהדות, לעם ולארץ. אף אלה מביניהם שלא נשארו בתחומי האדיקות המסורתית, לא עזבם רוח היהדות ולא נטשו מוסר אב ותורת אם. בשפתו של המטיף הגדול והמנהיג הנלבב של יהדות פולין העדינה: הם נשארו „נאמנים לעם ישראל ולקדשיו" עד היום הזה.

בלב הגיטו

לא תהא התמונה שלימה, אם לא נציין כאן, שבית המדרש „תחכמוני" היה נתין בלב הגיטו היהודי בוארשה, עוד בטרם הוחזרה לו לגיטו זה מלוא משמעותו האימה מימי הביניים, ואף הרבה יותר גרוע מזה. עד כי קצרה יד הדמיון האנושי לחזותו מראש ולתארו. היה זה גיטו צר תחומים יצפוף אוכלוסיה, של המונים יהודיים חלכאים ונדכאים, עניים מרודים, אך אחים מסורים החשים בצרת עמם ובחרפת גלותם, ושאין להם נחמה אלא בהסתגרות זו שמרצון בתוך חומות היהדות הורשאית, שקנייניה ומסורתה, בתי תורתה ותרבותה, ספריותיה ובתי מדרשותיה הם עוזה ומעוזה. היו כמובן תחומין מעורבים ופרברים, שבהם היו גם שכנים מעם הארץ ומאדיניה, החדשים יהגאיונים, אשר שכחו חיש קל את תקופת מאבקם לחירות ואת ה„אחים לצרה" היהודים, בשעה שהיו נתונים בצרה ובצבת הצארים הלוחצת. האנטישמיות הפרועה של ההאלרצ'יקים, שמיד לאחר השחרור, זו שהדהימה כל כך את יהודי פולין, והאנטישמיות המדעית־הכלכלית של ה„אנדקים" ושל ימי שלטון

גראבסקי וכנופייתו, זו שהרסה בסיס פרנסתם של אלפים ורבבות ממשפחות הסוחרים והחנוונים היהודים בשיטה פשוטה ביותר — זו שיטת מסים מיוחדת ומכוונת לדלדולם של היהודים — כל אלה הטביעו חותמם על הגיטו היהודי הגדול והסואן בוארשה, בן שלוש מאות אלף נפש אך לא האיט את קצב נשימתו ולא הפיג את חום לבבו ואת עוז רוחו ואת חפץ החיים שבו. התנועה הציונית, הדתית, הכללית והסוציאליסטית, על כל זרמיה, הגבירה חיילים; חלוצים עלו לציון ברינה, עבדו בהכשרות חקלאיות, רקדו ברציפי תחנות־רכבת של זרים ועוינים. אך חיי הגיטו, על המוניו נמשכו, וקולה של תורה נישא ברמה מבתי־מדרשות ומבתי מתיבתות שברחובות הצרים והחשוכים, שהיו מלאים אורתה של העממיות היהודית ושל מסורת הדורות היהודית. מי שראה ללבבות, מעבר ל„לקאשקטים" ול„קאפ־טאנים" ול„זופיצות" ולחולצות של יהודי וארשה ופרבריה — הבין, כי לא הלבוש ולא ניגודי החסידות והמתנגדות, הציונות והבונד, ה„מזרחי" ו„האגודה" ושאר ניגודים הבדלי זרם, השקפה ומפלגה, ואף ניגודי מעמד וחומר — יוכלו לו, לשבט הקדמון הזה, הצרוף בכור הייסורים ובמדורות הנסיונות הגלותיים מדור דור — כל עוד המוניו חיים וקיימים, תוססים ופועלים, נאבקים ושואפים אל על, נופלים שבע וקמים.

בתוך המונים אלה לא היה אותו מקום של תורה אלא אי קטן בבית ישן וקודר ששלוש קומותיו וחצרו הסגורה לא נבדלו הרבה ממאות ואלפים בתים וחצרות מגורים ברובעי־העני של משכנות היהודים. לא תואר ולא הדר, לא רווחה ולא מצבות אבן ופרוטומות של שיש, לא אייר צח, ולא גני־נוי, לא בנייני־פאר ולא מרחבי־שמים, כשל מכללות ובתי אולפנות שבגויים. ואף על פי כן — הרגיש כל אחד מתלמידיו של אותו בית־מדרש, בין חסיד בין מתנגד, בין קנאי בין מתון: בתוך עמי אנוכי יושבו — הרגשה זו הקנו לו ההמונים היהודיים בעצם היותם, ובאורח חייהם הספגוני, אך אחיד להפליא. העולם הנוצרי שבחוץ, ואפילו הלימודים החילוניים שהיו חשובים לרבים מתלמידי המוסד, כחלק נכבד בדרך התקדמותם והצטיידותם ההשכלתית בחיים, לא נראו אלא כצד נחוץ אך לא עיקרי בחיים אלה. „הגוי", למן הנמוך שבהם, הלא הוא השומר יאן, המשופם והמבודח והמבוסם לפרקים, ועד הגבוה שבהם, הלא הוא המפקח הראשי מהמיניסטריון הפולני לחנוך ולהשכלה, ד"ר רודולף פלשינסקי, התאימו לשולי מסגרתה של תפיסה זו, ולא עכרו את בבואתה. אלא שמזמן לזמן פרצה השנאה הכבושה של עם־הריב את המסגרת הצרה של הגיטו הורשאי, וקצף גליה ניתז אל חומותיו הבלתי מוגנות.

הפגנה ברחובות

לרבים מתלמידיו של אותו בית־מדרש זכורה ההפגנה הפטריוטית, שביקשו פרנסיה ועסקניה של וארשה היהודית לערוך ביום־חגה של פולין הפילסודסקאית — יום הולדו של המרשל הישיש. הושג רשיון לערוך ברחובות הבירה מצעד של הנוער היהודי המתלמד, מן המכללות ומן הכיתות הגבוהות של בתי הספר התיכוניים

מוארשה היהודית — עד לארמון השליט, ארמון בלוודר. המצעד — רבבה ורבבותיים של נוער יהודי חסון פוסע בקומה זקופה, היה למשיב נפש לאוכלסיה של וארשה היהודית, שהצטופפו ברחובות הגיטו וראו בהנאה, כיצד הנוער המתלמד, זה הדור הצעיר, תקוות הורים וגאונם, מהם לבושי מדים וכובעים של בתי־ספר ובתי אולפן מיוחדים, ומהם ללא ציוני אסכולה מיוחדים, הולכים בסך, הם ומוריהם בצדם; הולכים לברך את המרשאל, את מצביאה ומשחררה של פולין — את יוזף פילסודסקי. היתה זו תהלוכה נאה, שגרמה קורת רוח למארגניה כל עוד היתה מתקדמת לאורך הרחובות היהודיים הצרים של הגיטו. אך סמוך ליציאתה לרחובות הרחבים והמהודרים של השכנים אדוני הארץ, לרחוב מארשאלקובסקה המרווח והמקושט וממנו לשדרות אויאזדוב הרחבות ועטורות העצים והחיילות הנאות — היתה רוח אחרת. נעלמה האוירה החמה, הלבבית והדורשת טוב של מאות אלפי הורים אמהות ואחים, ונשתררה האוירה הצוננת, העוקצנית והלגלגנית של הזר והעוין. פה ושם נמצא אף פרחח מיידה אבן, או נער מתקלס בבוז: „ראו גא את הצבא היהודי הלז" . . .

המצעד עבר בשלום. התהלוכה הגיעה למחוז־חפצה, והברכה ליום־ההולדת נמסרה לשליט. ולא עוד אלא שהוא הואיל בחסדו לצאת לחצר הבלוודר ולעבור על פני המברכים ולהפטיר דברי תודתו־תשובתו הקצרים. (אכן, מימיו לא נמנה האיש עם שונאי־ישראל, ולא עוד אלא שהדיר עצמו הנאה מכל כרכוריהם של הללו, ודברי האנטישמיות הכלכלית, „אנדקים", הלא היו שנואי נפשו מאז, ואם גם מסיבות ומטעמים אחרים). אעפ"י כן, לא נתפזרו המפגינים בשמחה ולא היתה דעתם זחוחה עליהם כמי שמסיים בשלמות בהצלחה מפעל יומו. כי הנה פני המארשאל ירקרקות־חולניות ונפולות, ועיניו הליאות־הכבות אומרות, כי קרב יומו. והאוירה בחוץ כה צוננת, והשכן כה זר ועוין . . .

השנה — שנת 1927, מקץ שנה אחת וחצי להפיכה הצבאית בוארשה, הפיכה בלי שפך דם שביצע המארשאל שראה הכרח לעצמו לצאת מבדידותו בסולייבק ולחזור לשלטון; ובכור־השטן הגרמני עוד לא יצא מבי־הבירה שלו במינכן להחריב יבשת ומלואה. אמנם כן, לא ידע הלב מה ניבא, עם שקיעת שמשו של אותו יום־מיפגש בין הגיטו והכרך הפולני הגדול בין מיבחר הנוער היהודי של בירת פולין ובין פרחחי הפרברים והשדירות. לא ידע הלב מה ניבא, אך לא ניבא טובות.

תכנית המוסד

בית המדרש לרבנים „תחכמוני" נוסד בשנת תר"פ. מטרתו היא לחנך תלמידי חכמים חרדים הראויים לכהן בתור רבנים שיחד עם ידיעתם העמוקה בספרות התלמודית לכל מקצועותיה, תהיינה להם גם השכלה עברית וידיעות כלליות.

שאיפתו היא לחנך טפוס של אינטליגנציה יהודית ספוגה ידיעת התורה ורוחה ומזויינה גם במדעים כלליים, ביחוד בידיעת שפת המדינה, ספרותה ודברי ימיה.

בית מדרש לרבנים
„ת ח כ מ ו נ י"
ורשה, גז'יבובסקה מס' 19.
טלפון 275-39.

נוסד על יסוד תקנון הסינוסדרון הראשונית
מיום 21 ליולי 1919 (סימן מרשם
בסינוסדרון מספר 14 משנת 1919) ועל יסוד
מיום ...: דצמבר 19.9 סב' 897/4071

פרוגרמה

המחיר 30 מרופות

Program Nauk

Seminarium Religijno-Żydowskiego
„TACHKEMONI"
w Warszawie, ul. Grzybowska Nr. 19.

שער חוברת על תכנית הלמודים ב„תחכמוני".

לתכלית זו נותן ה„תחכמוני" לחניכיו:

א) קורס רחב של למודי התנ"ך, תלמוד ושלחן ערוך (עם נושאי כליהם ומפרשיהם).

ב) ידיעות בחכמת ישראל, שפתו וספרותו, פילוסופיה דתית, מדרש, אגדה, ספרות ימי הבינים, הספרות החדשה, דברי ימי ישראל בכל התקופות והארצות (בתשומת לב מיוחדת לתולדות היהודים בפולניה), השפה העברית, דקדוקה וסגנוניה השונים, תורת הספרות ועוד;

ג) למודים כלליים במסגרת גמנסיון הומני ממשלתי (עם השפה הרומית), מקיפים הם את המקצועות: השפה הפולנית וספרותה, השפה האנגלית והרומית וקטעים ממבחר יצירותיהן, קטעים ממיטב הספרות העולמית, מתימטיקה (אריטמטיקה, אלגיברה, גיאומטריה, וטריגונומטריה), גיאוגרפיה (כללית ושל פולניה), היס-

טוריה כללית ופולנית, ידיעות הטבע, (הטבע הדומם והצומח זואולוגה, בוטניקה, אנטומיה והיגינה), פיסיקה, מבוא לפילוסופיה (תורת ההגיון ותורת הנפש) וידיעות ע"ד פולניה הנוכחית;

ד) ידיעות שמושיות לרבנים ומורים: הדרכה בדרשנות, ידיעות ע"ד ארגון הקהלות היהודיות ותפקידיהן, דיני הנשואין של ספר החוקים הממלכתי, יסודות הפדגוגיה, ידיעות ע"ד העם העברי בהוה ועיד.

על חומר הלמודים הזה עוברים במשך שמונה שנים בשלש מכינות (1-3) וחמש מחלקות יסודיות (4-8). שנת הלמודים מתחילה בראשון לספטמבר (בחצי הראשון של אלול, בערך) ונגמרת בסוף יוני (בראשית תמוז).

שפת ההוראה של מקצעות הלמודים העבריים היא השפה העברית (יוצאים מן הכלל הם תלמוד ופוסקים, הנלמדים בשפה היהודית המדוברת. שפת ההוראה של מקצעות הלמודים הכלליים, היינו של הקורס הגמנסילי, היא השפה הפולנית.

אחרי עברם על הלמודים במחלקה האחרונה (השמינית) ואחרי עמדם בב־חינות הגמר הנערכות אז, מקבלים התלמידים א) תעודת גמר כללית (של למודי היהדות וידיעת הקורס של שמונה מחלקות הגימנסיון) וב) תעודת „התרת הוראה" (סמיכה).

תנאי הכניסה

א) הגיל. עפ"י התקנון יש גיל קבוע לקבלת תלמידים אל המוסד. אל המחלקה (המכינה) הראשונה מתקבלים תלמידים בני י"ב י"ג שנה, למחלקה (המכינה) השניה — בני י"ג י"ד, למחלקה (המכינה) השלישית — בני י"ד־ט"ו, למחלקה הרביעית (היסודית הראשונה) — בני ט"ו־ט"ז, למחלקה החמישית (הי־סודית השניה) — בני ט"ז־י"ז, למחלקה הששית (היסודית השלישית) — בני י"ז־י"ח, למחלקה השביעית (היסודית הרביעית — מתקבלים אליה תלמידים חדשים במק־רים בודדים וגם אז רק בהסכמתו של המיניסטריון) — בני י"ט־כ' שנה. אל המחלקה השמינית (היסודית החמישית) אין מתקבלים תלמידים חדשים.

אלו מן התלמידים שבעת היותם במוסד מגיע תורם להקרא לצבא, משיגים ארכא עד גמרם את חק למודם. מן הזכות הזאת הם נהנים גם שתי שנים אחרי גמרם את למודם עד כמה שמתעתדים לרבנות.

הערה. תלמידים, ששנותיהם אינן מתאימות בדיוק לגיל הדרוש, יכולים בכל זאת להתקבל אל המוסד באופן זמני עד קבלת הסכמה מאת המיניסטריון.

2) התעודות הדרושות בחפצו לעמוד לבחינה על המעמד להביא: א) תעודת לידה, ב) תעודת הרכבת אבעבועות, ג) תעודת בי"ס של שנת הלימודים האח־

רונה (עד כמה, כמובן, שבקר באיזה בית אולפנא) וד') תעודה מאת הרב דמתא ע"ד התנהגותו המוסרית והדתית.

בחינות כניסה

אל המחלקה (המכינה) הראשונה.

המועמדים אל המחלקה הזאת נבחנים מהלמודים האלה:

א) מהלמודים העבריים. 1. תלמוד. ידיעה הגונה בשלושים דפים גמרא (מאחת המסכתות של סדר נזיקין או נשים). 2. השפה העברית: קריאת ספורים קלים (בנקוד ובלי נקוד) והרצאת תכנם על פה ובכתב, ראשית ידיעת הדקדוק העברי.

ב) מהלמודים הכללים: ידיעת קורס ארבע מחלקות בי"ס ממשלתי כללי.

אל יתר המכינות והמחלקות.

המועמדים אל יתר המכינות והמחלקות נבחנים בכל מקצעות הלמודים (העבריים והכלליים) של המכינות והמחלקות הקודמות.

בחינות כניסה אל המוסד נערכות פעמים בשנה: בספטמבר וינואר. היום המדויק מתפרסם בעתונות.

תכנית הלמודים

אלה הם מקצעות הלמודים, שעוברים עליהם במוסד לפי המחלקות.

1. המחלקה (המכינה) הראשונה

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: מסכת בבא מציעא;
2. תנ"ך: במדבר, יהושע, שופטים, שמואל א' וב' מגלת אסתר, רות;
3. לשון וספרות: קריאה והרצאות בכתב (מהספר „לשון וספרות" ח"ב, י. פיכמן), תרגילים בדקדוק.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה החמישית של בי"ס ממשלתי כללי.

2. המחלקה (המכינה) השניה

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: מסכת בבא קמא עם תוס';
2. תנ"ך: דברים, מלכים א' וב' (בהקבלה לפרקים מדברי הימים א' וב');

3. לשון וספרות: ראשית הבחנת מיני היצירות הספרותיות (ספר „לשון וספר", חלק ג'). — דקדוק: „ספר הדקדוק", א. י. שפירא, חלק א'.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה הששית של בי"ס ממשלתי כללי (בלי שפה זרה).

3. המחלקה (המכינה) השלישית

א. הלמודים העבריים

1. תלמוד: גיטין (עם תוס');

2. תנ"ך: ירמי' איכה. דניאל, עזרא. — חזרה על תורה ונביאים ראשונים (הרצאת הספורים עפ"י סדר השתלשלות הקורות);

3. לשון וספרות: המשך הבחנת מיני היצירות השונות. הרצאות ופרשות מהעניינים הנקראים והנלמדים (ספר „לשון וספר" חלק ג') וגם מהחיים והמאורעות. — „ספר הדקדוק", א. י. שפירא, חלק ב'.

4. דברי ימי ישראל: גיאוגרפיה של ארץ ישראל. סקירה כללית על תקופת התנ"ך ושלאחריה עד אחרי מרד המכבים.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה הראשונה של גמנסיון (הטפוס החדש).

4. המחלקה הרביעית (היסודית הראשונה)

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: קדושין (עם התוס' והמפרשים הראשונים);

2. תנ"ך: ישעיה ונחמיה;

3. לשון וספרות: הערכת הסופרים: מנדלי, ביליק וצ'רניחובסקי עפ"י קטעי יצירותיהם. — דוגמאות משירי ר' יהודה הלוי (שירי הים ושירי כנסת ישראל בגולה) ור' שלמה בן גבירול (משירי הקדש). הספר: ספרותנו החדשה לד"ר מ. רבינזון. הספרות העתיקה — מן המקורות. — דקדוק: חזרה ותורת הסגנון.

4. דברי ימי ישראל: מן מרד המכבים עד חתימת התלמוד.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה השניה של גמנסיון (עם גיאוגרפיה של פולניה).

5. המחלקה החמישית (היסודית השניה)

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: מסכת כתובות (עם כל התוס' והמפרשים הראשונים) — שעור בהלכה;

תנ"ך: ישעי' (סוף), יחזקאל ותרי עשר);

3. לשון וספרות: יסודות המליצה והספרות. — שערים אחדים מספר חובות הלבבות לרבנו בחיי. — שירים של רבמ"ע וראב"ע. — כתר מלכות לר' שלמה בן גבירול. — כתובים אחרונים (חשמונאים, בן סירא ועוד). הסופרים החדשים: מאפו, סמולנסקין ויל"ג. ספר „ספרותנו החדשה" לד"ר מ. רבינזון. הספרות העתיקה. מן המקורות. — דקדוק ארמי (נטיות שמות ופעלים).

4. דברי ימי ישראל: מן חתימת התלמוד עד חצי המאה השלש עשרה.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה השלישית של גמנסיון משנת הלמודים 8-1937. עד הזמן ההוא עוברים במחלקה על קורס המחלקה החמישית של הטפוס הגמנסילי הקודם.

במחלקה זו עוברים גם על תורת ההגיון והיגינה.

6. המחלקה הששית (היסודית השלישית)

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: מסכת חולין (עם כל התוס' והמפרשים). שעורים בעומקי הסוגיות.

2. תנ"ך: יחזקאל (סוף), תהלים, שיר השירים;

3. לשון וספרות: ס' הכוזרי. הערכת ר' יהודה הלוי עפ"י ספריו ושיריו.— פרקים במדרש. — הבחנת הסגנונים והשויתם (בספרות העתיקה). — רשב"ג, רמב"ע וראב"ע, ספריהם וקורותיהם. — תורת הספרות (סוגי היצירות). — ספר תולדות הספרות העברית החדשה, לפ. לחובר, חלק א'. הספרות העתיקה — מן המקורות. דקדוק ארמי (המשך);

4. דברי ימי ישראל: מן החצי השני של המאה השלש עשרה עד גירוש היהודים מספרד. — ראשית התישבות היהודים בפולין והארצות הסמוכות.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה הרביעית של גמנסיון (עם תורת הנפש). משנת הלמודים 9-1938; עד הזמן ההוא עוברים על קורס המחלקה הששית של הטפוס הגמנסילי הקודם).

7. המחלקה השביעית (היסודית הרביעית)

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: המשך השעורים בעומקי הסוגיות של מסכת חולין;
2. שלחן ערוך: טור ושלחן ערוך יורה דעה (הלכות שחיטה וטרפות);
3. תנ"ך: משלי, איוב. — הערכה הסטורית וספרותית של כתבי הקדש;
4. לשון וספרות: מורה נבוכים, הרמב"ם. ספריו וערכו. — ס' יצירה ומבוא אל הקבלה. — קריאה בספר הזהר. — פיוט: דוגמאות מיצירות הקליר ושאר הפיטנים. ר' משה חיים לוצטו, שירתו וספריו. — שד"ל וספריו. — מדרש והדרכה בדרשנות: הספרות העתיקה — מן המקורות. ספר: תולדות הספרות החדשה לפ. לחובר, חלק ב' וג'.
5. דברי ימי ישראל: מן גרוש היהודים בספרד עד סוף המאה השמונה עשרה (המהפכה הצרפתית). — היהודים בארצות הגרמנים והסלאווים.
6. פדגוגיקה. מטודיקה עיונית.

ב. הלמודים הכלליים:

קורס המחלקה השביעית של גמנסיון (לפי הטפוס הקודם).

8. המחלקה השמינית (היסודית החמישית)

א. הלמודים העבריים:

1. תלמוד: שעורים בהלכה;
2. שלחן ערוך: יורה דעה, חלק א' (כלו). — פסקי הלכה למעשה עם מקורות התלמוד המתאימים;
3. תנ"ך: קהלת. הערכה הסטורית וספרותית של כתבי הקדש (חזרה);
4. לשון וספרות: מורה נבוכים (המשך). — ספרות ופיוט: שירי עמנואל, אלחרזי עד ר"י נגארה. — השקפה על הספרות העברית לתקופותיה השונות מימי קדם ועד העת החדשה. — סקירה על סופרי ההשכלה ויוצרי הלאומיות והציוניות. ספר: תולדות הספרות העברית החדשה לפ. לחובר, חלקים ד' וה'. חזרה כללית.
5. דברי ימי ישראל: מן המהפכה הצרפתית עד העת האחרונה;
6. פדגוגיקה: מטודיקה מעשית (שעורים לדוגמא);
7. ידיעות ע"ד העם העברי בהוה: הסטיסטיקה של האוכלסים היהודים בכל חלקי התבל. — זכיות היהודים במדינות השונות. — ההסתדרויות הגדולות של היהודים. — בתי המדע. — המצב הנוכחי של היהודים בפולניה ובא"י;
8. תקנין הקהלות היהודיות והסתדרותן: סקירה על תקנות וחקי הקהלות היהודיות בפולניה בעבר. — הרגולמין של הקהלות היהודיות, חוג פעולתן וזכיותיהן בפולניה המחודשת.

ב. הלמודים הכלליים:

1. קורס המחלקה השמינית של גמנסיון (לפי הטפוס הקודם);
2. דיני הנשואין של ספר החקים הממלכתי.

בית המדרש לרבנים בברסלאו

מאת

הרב ד"ר אורי קובר

„חכמת ישראל" לפני ייסודו של בית המדרש בברסלאו[1].

שעה שנפתחו דלתותיו של „הסמינר התיאולוגי היהודי מיסודו של פרנקל", בברסלאו, חברו יחדיו לימוד והכשרה לרבנות ו„חכמת ישראל" ובאו בברית איתנה, הנועדה לשאת פרי ברכה של תרבות[2]. אילם עברה שהות ניכרת עד ששני אלה זומנו יחד תחת קורת־גג אחת. ליאופולד צונץ הוא שהשתמש בפעם הראשונה במושג „חכמת ישראל", בשם שהכתיר בו את „כתב העת לחכמת ישראל" Zeitschrift fuer die Wissenschaft des Judentums הוא כה"ע שערך בשנים 1822-1823 בשביל „התאחדות למען תרבות וחכמת ישראל" Verein fuer Kultur und Wissenschaft der Juden במאמר הראשון שפורסם בכתב־עת זה[3]. הגדיר עמנואל וולף את המלה „יהדות" (ישראל) כמושג הכולל־הכל בכל התנאים והמסיבות, התכונות האופייניות וההישגים של היהדות בתחומי הדת, הפילוסופיה, ההיסטוריה, המשפטאות והספרות בכלל; החיים האזרחיים וכל היחסים האנושיים — „ולא במובן המוגבל של דת ישראל בלבד".

*) מסה זו מוקדשת על ידי המחבר לזכר מוריו ורבותיו נ"ע בביהמ"ד לרבנים בברסלאו, הפרופיסורים מרכוס בראן, שאול הורוביץ וישראל ליי, ולזכר אחיו המנוח, הפרקליט הנס קובר, חבר הועד המנהל של קרן פרנקל בברסלאו.

1) העובדות והמספרים הסטטוריים, הנוגעים לבי"המד לרבנים בברסלאו לוקחו מן הדו"ח, שפורסמו שנה־שנה על ידי ביהמ"ד, בצורת „דו"ח שנתי של הסמינר התיאולוגי היהודי" Jahresbericht des juedisch-theologischen Seminars (אח"כ נקרא בקיצור דין וחש־ בון) 1854 — 1938 (ציוין להלן: „דו"ח") ומתוך חיבורו של מ. בראן Geschichte des Juedisch-theologischen Seminars (Fraenckelsche Stiftung) in Breslau. Festschrift zum fuenfzigjraehrigen Jubilaeum der Anstalt (Breslau, 1904). „תולדות הסמינר התיאולוגי היהודי (מיסודו של פרנקל) בברסלאו. הוצאת־חג לרגליובל החמשים של המוסד" (ברסלאו, 1904). חיבור זה יצויין להלן בשם מחברו „בראן". כל התאריכים האישיים, כגון שנות ההולדת, הלימוד בסמינר והפטירה, וכן המעמד, תארי־הכבוד, והפרטים הביבליוגרפיים אפשר למצוא בחיבורים ובפרסומים הנ"ל. את השמות המקוריים של המאמרים (בגרמנית) שפורסמו ב„דו"ח השנתיים" ושתורגמו ע"י העורך, אפשר לזהות בקלות לפי ה„דו"ח", וכן הם רשומים — מתקופת השנים 1854-1929 ב„קטלוג של יודאיקה ועבראיקה" לאהרן פריימאן, הספריה העירונית של פרנקפורט ע"נ מיין, א', פראנקפורט, 1932.
הקיצורים הם כדלקמן:

א.ד.ב. — „אלגמיינה דויטשה ביאוגרפי";
א.צ.י. — „אלגמיינה צייטונג דס יודנטומס;
א.י. — „אנציקלופדיה יודאיקה".
ה.י. — „היסטוריה יודאיקה".
מ.ב.ו.י. — „מונאטסשריפט פיר גשיכטה אונד וויסנשאפט דס יודנטומס".

2) עמ' 1 — 24: „על המושג של חכמת ישראל".

בסכמו קבע: (א) „חכמת ישראל" מקיפה וכוללת את היהדות בכללותה; (ב) היא מפרשת את טבע היהדות, ומייצגת אותה בצורה שיטתית, על ידי זה שהיא מייחסת את הפרט, בכל מקרה ומקרה, לעקרונות־היסוד הכלליים; (ג) היא מטפלת בכל נושא ונושא לשמו, ולא לשם איזה טעם וסיבה שמחוצה לו. אין לה, לחכמת ישראל, תפיסות והנחות מוקדמות, ואין היא חוששת מפני המסקנה, שחקירותיה עלולות להביא אליה. מטרתה היא: דוקומנטציה היסטורית וספרותית של היהדות ואיסוף ידיעות סטאטיסטיות של היהודים בכל ארצות תבל.

ליאופולד צונץ העיר את ההערות דלקמן על המאמר הזה, בפתיחה לכרך א' של כתב־העת: „במאמר הפותח כרך זה נעשה נסיון להבהיר את המשמעות של חכמה („מדע") זו. אך התפתחותה מוכרחה להתקדם רק צעד אחרי צעד . . . אין זו מפלגה בלבד, הפועלת למען טובת ענייניה היא. כל אנשי הרצון הטוב, המרגישים ביעודם, צריכים לראות לנכון וליאות להם להשתתף בכתב־עת זה... אם הערכים המוסריים והכוחות האינטלקטואליים ימצאו להם מקום על עמודיו, לא יחסר הסוג הנכון של המשתתפים והתורמים מפרי־עטם".

כתב־עת זה לא זכה אלא לפרסום כרך אחד בשנים 1822־1823. נוסף על החכמים הנ"ל היו בין משתתפיו גם לזארוס, דויד פרידלנדר, לודויג מארכוס ואדוארד גאנס.

„האיגוד למען תרבות וחכמת היהודים" הנ"ל, שלפי מאקס ווינר היה צריך לתת ביטוי להשקפה חדשה על החיים היהודיים, נתבטל קיומו כעבור זמן קצר.[3] אבל „חכמת ישראל" לא עברה ובטלה מן העולם. צונץ עשה בה התחלה עם פרסום חיבורו הראשי: „משהו לספרות הרבנית" (1818) ("Etwas zur rabbinischen Literatur") הוא המשיך בעבודתו במחקרו החלוצי על שלמה בן יצחק בשנת 1823[4] ובשנת 1832 פירסם את חיבורו הקלאסי ("Die gottesdienstlichen Vortraege der Juden, historisch entwickelt") „סדר דרשות ישראל בהתפתחותן ההיסטורית". פרסומו של חיבור זה היה בגדר מאורע. בשנת 1837 הופיע חיבורו „שמות היהודים" ("Namen der Juden") ואחריו — קובץ מסות על המוסר והתרבות של היהדות „לתולדות הספרות" ("Zur Geschichte der Literatur") ביצירותיו אלה ייסד צונץ, יחד עם שלמה יהודה רפופורט מפראג ושמואל ד. לוצאטו מפאדואה את „חכמת ישראל", ועשאה חלק מן Universitas litterarum. יתר על כן, לאחר מות הפילוסוף וההיסטוריון נחמן קרוכמל (1785־1840), הופקדה בידי צונץ משימת פירסום כתב־היד של המחבר המנוח „מורה נבוכי הזמן", שנדפס בשנת 1851[5].

3) מאקס ווינר, „האידיאולוגיה של מייסדי החקר המדעי היהודי", „השנתון של איו"א למדעים היהודיים", כרך 5 (אנגלית), 1950, 184־195; ל. ואלאך: „מדע היהדות", „היסטוריה יודאיקה", 7 (1946), עמ' 33־60; י. אלבוגן, „שנת מאה של חכמת ישראל", חוברת היובל, לרגל מלאות 50 שנה לקיומו של בית הספר הגבוה למדעי היהדות (ברלין, 1922) עמ' 107.

4) „כתב־העת לחכמת ישראל", כרך א' (1823) עמ' 217־384.

5) א.י., כרך י', 452־457.

התיאולוגיה היהודית באה לעולם בזכותו של אברהם גייגר ו„כתב העת המדעי לתיאולוגיה יהודית" ("Wissenschaftliche Zeitschrift fuer juedische Theologie") שהופיע בשנים 1835־18847. גייגר, שקיבל פרס מאוניברסיטת בון בעד מסתו „מה קיבל מוחמד מן היהדות" (1832), כתב בכתב־העת שלו: „אנו זקוקים לאנשים המסוגלים להוכיח כיצד נתפתחה היהדות בהדרגה והגיעה למצבה הנוכחי; אנשים שאינם פוחדים להוכיח כי בניגוד לדעה המקובלת הרבה מזה אינו נובע מן המסורת או מן התורה שבכתב בדרך הפירוש הנכון, כי אם מקורו בתקופה ההיסטורית, ולפיכך אפשר גם כן לדחותו עם שינוי הזמנים. אנו זקוקים לאנשים היודעים כיצד להתנגד להשקפותיהם של ריפורמיסטים נבערים־מדעת וללגלוגיהם של לא־יהודים זדוניים...").

יצחק מרכוס יוסט (1793־1860) פירסם את „תולדות בני ישראל מימי המכבים ועד לימינו אלה" (9 כרכים, 1820־1828) והמשיך בסיפור ההיסטוריה ב„תולדות עם ישראל" (שני כרכים, 1831־1833). אחרי אלה הוציא לאור את „תולדות היהדות וכתותיה" (3 כרכים, 1857־1859), בשנות הארבעים של המאה הי"ט פירסם הרב זכריה פרנקל, רבן הראשי של דרזדן ולייפציג, את חיבוריו „השבועה אצל היהודים", מבחינה תיאולוגית והיסטורית (1840) „עיונים מוקדמים לתרגום השבעים" (1841) וכן ראיית בית־דין לפי חוקי התורה והתלמוד (1846). בעשר השנים ההן הופיעו גם כן חיבוריהם של המלומדים דויד קאסל, יוליוס פירסט ומיכאל ז"ש. נמצא איפוא, כי לצונץ היה בסיס איתן לתביעתו, בשעה שהגיש בקשה לאוניברסיטה בברלין ב־25 ביולי 1848, לתת מקום באוניברסיטה בין מקצועות הלימוד, לחכמת ישראל. בקשתו נדחתה. כן נדחתה בקשה של נציגי הממונים על ירושת פייטל היינה־אפרים, להקים קתידרה לספרות רבנית באוניברסיטה, למרות העובדה, שהללו היו מוכנים להעמיד לרשות האוניברסיטה סכומים מספיקים לתכלית זו[6].

מאמצים להקים בתי־מדרש חדישים לרבנים

המאמצים להביא לידי מודרניזציה של הכשרת המועמדים לרבנות — ראשיתם נעוצה עוד במאה הי"ח. דוגמה לכך: תכנית משנת 1825, שחוברה על ידי „סגן הרב הארצי הראשי ש. וויל מברלין, שביקש הסכמתו של המיניסטר פון אלטנשטין להקמת בית־מדרש (סמינר) יהודי לרבנים ולמורים. התוצאה היתה, שהקימו בית מדרש למורים בלבד, שנתקיים עד שנה 1839.

מאמציהן של הממשלות השונות של ארצות אשכנז לגדל ולהכשיר רבנים לא הצליחו אלא בחלקם: הכוונות הטובות של השלטונות לא היה בהן כדי לשמש

6) כרך א, עמ' 11־12.

7) השווה: לודביג גייגר: „צונץ במ"ומ עם השלטונות ועם בעלי העמדות הרמות" מ.ג.ו.י. 06 (1916) עמ' 334־346. ש. מייבאום „חכמת ישראל", מ.ג.ו.י. (1907) 6581654; א. אלבוגן „מאה שנה של חכמת ישראל", עמ' 120.

תחליף מסביר לאקדמיה לתיאולוגיה יהודית, שהורגש בה צורך. יוצא מן הכלל אחד ויחידי היה בית־המדרש לרבנים שנוסד בשנת 1829 בפדואה, ביזמתה של ממשלת איטליה, בשביל הנפות האיטלקיות שלה.[8]

בגרמניה חדלו להתקיים הישיבות בנוסח הישן, אך שום דבר חדש לא בא למלא מקומן. בשנת 1836, ושוב — בשנת 1845, קרא אברהם גייגר לשוא להקים מחלקה לתיאולוגיה יהודית ליד אוניברסיטה גרמנית איזו שהיא. בשנת 1837 פתח לודביג פיליפסון באוסף כספים לשם הקמת מחלקה יהודית תיאולוגית וסמינר, אך גם הוא לא הצליח יותר מקידמיו[9]. זכריה פרנקל היה אחד הראשונים במאבק זה למען בתי־מדרש חדישים לרבנים. „כת״הע לאינטרסים דתיים של היהדות״, שהיה מוציאו (5 כרכים, 1844־1846), היה מוקדש להסברת הצדדים הדתיים שביהדות. מטרת כת״הע היתה: „להביא לידי הרמוניה בין החיים והתיאוריות; תקוותנו, כי ישמש במה, שעליה ייפגשו בעלי השקפות שונות ונבדלות על היהדות ומתוך חילופי־דעות בדרך של שלום ורעות, יביאו לידי תוצאות שיהוו חלק נאמן ובלתי־מעורער בחיים היהודיים. המחקר יביא לידי גילוי העקרון של ההתפתחות הטבועה ביהדות, והוא יתרום לפתרון של כמה וכמה בעיות חשובות מבעיות הזמן. יתר על כן, כת״הע יטפל בקידום החינוך היהודי והגנה על היהדות והיהודים מפני משמיציהם; הוא ידין בבעיות מדיניות ויפרסם מאמרים על התיאולוגיה והיהדות. אך קודם כל צריכים מאמציו להיות מכוונים לפשר בין האמונה והחיים, להביא לידי התקדמות בדת, ולידי שמירת היהדות, קידומה ותחייתה״[10]. ושוב: העורך רואה כמטרת פעולותיו את הריפורמה המתונה. ראוי לציין, כי בכרך השני של כת״הע פירסם ד״ר וולף לאנדאו, יורש כהונת־הרבנות של פרנקל בדרזדן, מסה בשם: „משימה של אמינה ותיאולוגיה המיטלת על הרב״[11]. בחיברת האחרונה של כת״הע הבטיח זכריה פרנקל לקוראיו להפכו לרבעון על בסיס תורני רחב יותר[12]. אך לא עלה בידו לקיים הבטחתו לפני שחלפו השנים הסוערות 1848־1849, מפאת יחס האדישות המרובה שנתגלה בהן לענייני דת ואמונה.

בשביל לעורר מוחות נרדמים ויגעים ובשביל לכוון שוב את תשומת הלב אל אידאלים נשגבים, פתח פרנקל את הכרך הראשון של „היכחון להיסטוריה יהודית ולחכמת ישראל״ (אוקטובר, 1851) בדברים האלה:

„היהדות החזיקה תמיד בדעה, כי תמציתה של היהדות ׳עיקר מימושה ומילואה הוא בחקר הדת ובפעולות שכליות, הקשורות בספירה הדתית. ׳חכמת ישראל׳ היא מנוף אדיר לה, ובלעדיה אין קיום ליהדות. ישראל מתנוון והולך כשהוא חדל לאהוב את ׳חכמת ישראל׳״[13]. על כן, תפקידו החשוב ביותר של הירחון הוא:

8) ראה: א. קובר: „בתי־המדרש הגבוהים להכשרת רבנים בגרמניה״. מאסף היובל ליום הולדתו השמונים של הרב ליאו בק, ב־23 במאי, 1953 (לונדון, 1953) עמ׳ 1־20.

9) כת״ע מדעי לתיאולוגיה יהודית״, כרך ב׳ (1836) עמ׳ 1־21; א.צ.י., א׳, (1837), כרך א׳, עמ׳ 3־27.

10) כרך א׳, עמ׳ 139־142, 182־191, 214־228: „התביעות של הדת ושל המדע התיאולוגי מאת הרב״.

11) כרך ג׳, אפילוג.

12) מ.ג.י.י., כרך א׳ (1852) עמ׳ 1־6.

לקדם את חכמת ישראל. ברוח זו נכתבה גם המסה שפורסמה בכרך א' בשם „חכמת ישראל (מדע) אמצעי יחיד לחידוש נעוריו של היהדות" מאת ד"ר וולף לנדאו [14]. בכרך ב' צירף זכריה פרנקל לנושא זה גם את הקריאה ל„הקמת סמינר" [15] (בימ"ד לרבנים): „המצב הנואש הנוכחי מצריך זאת; אבותינו, שהקדישו חיים למסירת עיקרי האמונה ולימוד התורה איש מפי איש, משך אלפי דורות, זועקים ותובעים זאת".

שאיפתו זו באה על תיקונה בצוואתו של יונה פרנקל, שבה הובטחו האמצעים הכספיים לכמה קרנות, ובפרט להקמת בית־מדרש לרבנים ולמורים [16]. לפי צוואה זו היתה התכנית צריכה להגיע לידי מימוש בשנת 1846, וכקרן ראשונה למטרה זו נתנו סך של 100,000 תלר וכן הבניין ב„וואלשטרסה 1ב, בברסלאו. הצוואה אושרה על ידי ממשלת פרוסיה ב־31 באוגוסט 1847. האפיטרופסים, הממונים על ביצוע הצוואה, פנו בקריאה לזכריה פרנקל. בית המדרש שעמד להיווסד היה צריך להיות מוסד תיאולוגי, שישמש למטרות מחקר מדעי וגם לחינוך דור של רבנים ברוח מודרנית — ועם זאת שמרנית מבחינה היסטורית — ולהביא, באופן כזה, לידי פשרה בין הישן והחדש. על עקרון זה שמרו גם אחר כך בעקביות רבה. עם פתיחת המוסד, וכניסת מנהלו, ד"ר ל. לזרוס, לתפקידו, בשנת 1875, הודגש רשמית, כי „ההשגחה העליונה הפקידה בידי ד"ר פרנקל את המשימה לממש את הרעיון שפיעם בלב הטובים שבבני דת ישראל, הוא הרעיון, כי „חכמת ישראל" לא תפרח ותשגשג אלא אם כן תועבר אל העדה הדתית יחד עם יסודות ההשכלה הכללית, הפילוסופיה, והמדעים הקלאסיים של התקופה העתיקה, ובמקום שיטות הלימוד הנושנות תוכנס להיכלי המחקר המדעי החדש והחפשי. כזה היה האידיאל של מייסדי בית מדרש לרבנים בברסלאו; אידיאל זה ידריך גם בעתיד כל הימים את מנהליו ומוריו, בכיוון העבודה רבת ההצלחה" [17].

אף ישראל רבין, יורש כהונתו של מרכוס בראן בשנת 1921, הדגיש: „מראשית ייסודו של ביהמ"ד לרבנים בברסלאו, היתה זו תמיד תכונתו האופיינית של מוסד זה, שהצליח למזג הרגשה דתית עמוקה עם מחקר יסודי ובלתי־משוחד בכל שטחי תרבות ישראל". בה בשנה אמר מיכאל גוטמן, בטקס מינויו לראש בית המדרש: „מה שנוגע למוסד זה הרי המסורת היהודית והחיים היהודיים — חד הוא!"

לרגל יובל־הכסף של ביהמ"ד לרבנים בברסלאו כתב יעקב פרוידנטאל את תולדות המוסד; עם יובל הוזהב פירסם מרכוס בראן מאסף יובל ובו תולדות המוסד במחצית המאה הראשונה לקיומו. ביום השנה השבעים וחמש לקיום בית המדרש פירסם עוד מאסף־יובל בשני כרכים, ובו מאמרים מדעיים ומסות של מורי בית המדרש ושל כמה מגומרי המוסד. אין סקירה היסטורית על קיום המוסד בשנים 1914־1938 (בשנת 1938 שמו הנאצים קץ לקיומו בכוח הזרוע). אין כותב

14) עמ' 483־499, חכמת ישראל, האמצעי היחיד לחידוש נעורי היהדות.
15) כ.ג.נ.י., כרך ב' (1853), עמ' 4־6.
16) בראן, עמ' 7 ואילך.
17) שם, עמ' 104.

הטורים האלה מתכוון למלא בזה את כל החסר. במסה זו לא נעמוד אלא על צד אחד של פעולות המוסד משנת 1854 ואילך: תרומותיהם של מורי בית המדרש לרבנים בברסלאו ותלמידיו ל„חכמת ישראל". אין אנו טוענים, כי סקירה זו כוללת הכל, או שהביבליוגרפיה היא מלאה בהחלט. תקופות הזמן שבילו התלמידים בביהמ"ד לרבנים בברסלאו ופעולותיהם במוסדות תיאולוגיים אחרים הם מחוץ לתחומי מאמר זה.

תכנית הלימודים של המוסד ומחלקותיו

בית המדרש לרבנים בברסלאו (הסמינר התיאולוגי היהודי) צירף במחלקה מיוחדת בשביל תלמידים שלא סיימו בית ספר תיכון, את לימודי היהדות עם לימודי מקצועות חיוניים, שמלמדים כרגיל בשנתיים האחרונות של גמנסיון גרמני. את הקורס של שבע שנות לימודים תיאולוגיים לא יכלו לעבור אלא גומריה של מחלקה זו,שחדלה אמנם להתקיים בשנת 1887. בית מדרש למורים — מורי דת ישראל — היה קיים משנת 1856 ועד שנת 1867.

לפי תכנית הלימודים הקבועה בתקנות המוסד היו צריכים ללמד מקצועות אלה בביהמ"ד לרבנים: תנ"ך — בלשון המקור, מפרשי התנ"ך — בעברית ובארמית, תלמוד, דת ומוסר, תולדות הספרות היהודית, יחד עם תולדות ישראל, פדגוגיה, הוראת הדת בב"ס, פילוסופיה של הדת והמוסר, המתבססת על מקורות יהודיים הומילטיקה (דרשנות), הרוח של החוק האזרחי של תורת משה והתלמוד, בהדגשה מיוחדת של דיני נשואין. בתכנית הלימודים לא חלו במרוצת השנים אלא שינויים מועטים. לימוד התלמוד הוסיף לתפוס מקום מרכזי בתכנית זו. הרמן כהן תבע להקים קתידרות לפילוסופיה של הדת והמוסר בבתי המדרש הגבוהים לתיאולוגיה יהודית [18].

קאתידרה כזאת לא הוקמה אלא בשנת 1914 בביהמ"ד לרבנים בברסלאו. בסמסטר הקיץ, 1921, הונהג לימוד הלשון העברית החדישה כמקצוע מיוחד. בשנת 1926 נוספה תכנית־הכשרה של מורי־דת אקדמאיים. לצעד זה נודעה חשיבות מיוחדת לאחר שמשרד החינוך הפרוסי הכיר בהוראת דת ישראל כמקצוע ראשי ומקצוע מישני בבחינות למורי־גימנסיה — בשנת 1930 — ומינה שנים ממורי בית־המדרש בברסלאו כחברים לועדת־הבוחנים בברסלאו.

מן האחד ביוני, 1931, הורשה בית המדרש להוסיף לשם המוסד את התואר — Hochschule fuer juedische Theologie — „בית ספר גבוה לתיאולוגיה יהודית".

צורתו של המוסד עוצבה על ידי האישיות החזקה של „מנהלו" הראשון זכריה פרנקל, שהיה בעל ידיעות יסודיות בכל שטחי היהדות, ומיזג בתוכו את המדעות היהודית המסורתית עם ההשכלה החדישה הביקורתית. הוא לימד תלמוד ומפרשי התנ"ך בשנים 1854־1875. יעקב ברנייס מתלמידיו של פרנקל היה פעיל לימינו

18) מ.ג.ו.י. 48 (1904), עמ' 2־21.

בכהונת הוראה שלמה. תחילה היה מלמד במחלקת התלמידים שלא גמרו עדיין בי"ס תיכון, אבל אחר כך לימד את תורת הפילוסופיה של הדת בבית המדרש לרבנים בשנים 1854-1866. היינריך גרץ, שהיה אף הוא בעל כהונה שלמה בבית המדרש, לימד בו את תולדות היהודים ואת מפרשי התנ"ך.

בין המורים ששימשו במשרה חלקית במוסד, ורובם במחלקה לתלמידים שלא גמרו עדיין בי"ס תיכון, היו: ב. צוקרמן — מורה למדע ולמתימטיקה; מנואל יואל — מורה ללשונות הקלאסיות (משנת 1860 ועד 1863) ומשנת 1889 ואילך — גם מורה לפילוסופיה של הדת. על מקומו של פרנקל כ„מנהל" המוסד באו בזה אחר זה: ל. לזרוס (1875-1878); דויד יואל (1880-1882); ישראל לוי (1883-1917); שאול הורוביץ (1917-1920); מיכאל גוטמן (1921-1933); ישראל רובין (1933-1935); שמואל משה אוכס (1935-1938). רק לזרוס היה לו התואר „מנהל" (דירקטור) של הסמינר; כל הבאים אחריו נקראו בשם „סמינר-ראבינר", רבו של ביהמ"ד.

דויד רוזין לימד בביהמ"ד לרבנים בברסלאו את מפרשי התנ"ך, פילוסופיה של הדת והומילטיקה בשנים 1866-1894; יעקב פרוידנטל, שהיה מגומרי המוסד, לימד שפות קלאסיות במחלקה לתלמידים שלא גמרו עדיין בי"ס תיכוני, ותרבות הלניסטית ופילסופיה של הדת בביהמ"ד לרבנים, בשנים 1864-1888. בשנת 1888 קיבל תואר פרופיסור מלא באוניברסיטה של ברסלאו. אחרי רוזין בא מרכוס בראן, אף הוא מחניכי ביהמ"ד וגומריו, שלימד את מפרשי התנ"ך, תולדות ישראל, הלוח היהודי ופדגוגיה — בשנים 1891-1920. אלברט לבקוביץ, אף הוא מגומרי ביהמ"ד הזה, נצטרף לפאקולטה בשנת 1914 ולימד פילוסופיה חדישה של הדת. שאול הורוביץ לימד פילוסופיה של הדת, הומילטיקה ותלמוד משנת 1896 ואילך. בשנת 1917 נצטרף יצחק היינמאן לפאקולטה, ולימד מקצועות אלה: מפרשי התנ"ך, תרבות הלניסטית והומילטיקה. ישראל רבין הוזמן לקאתידרה ע"ש פליכס פרחה, והרצה על מפרשי התנ"ך ועל תולדות ישראל, בשנים 1920-1933. בין שאר המורים של ביהמ"ד נזכיר: את היינריך שפייאר, מורה לתנ"ך ולתולדות ישראל בתקופת התנ"ך (1934-1935); הירש צימלס, מורה להיסטוריה (1929-1933); נחום ואהרמן (1933-1938); אפרים אורבך (1935-1938); וארנסט הופמן, מורה לתלמוד (1936-1938); ש. ה. קירשנר (1879- וכן 1882-1883); פרדינאנד רוזנטאל (1918); חנוך אלבק (1924-1925); מקס סימונסון (1920-1921, 1933-1935), וכן יוליוס גוטמן (1910) שימשו כמורים ממלאי-מקום. בשנים 1933-1935 הרצה גואידו קיש על תולדות ישראל. אחרי 1934 היו צריכים להוסיף לתכנית הלימודים קורסים לפילוסופיה, פסיכולוגיה, היסטוריה וסוציולוגיה, מחמת גזירות הנאצים, שהרחיקו את הסטודנטים היהודיים מאוניברסיטאות גרמניה. קורסים כאלה ניתנו על ידי ארנסט קנטורוביץ (1935) ווילי כוהן (1936-1938). קורסים בעבודה סוציאלית הונהגו כבר בשנת 1920, על ידי גוסטאב גלאזר.

אף כי חבר המורים של ביהמ"ד לרבנים בברסלאו היה עמוס משא לעייפה — משא של הרצאות וסמינריונים — לא הוזנחה גם עבודת המחקר המדעי

בשטחים השונים של „חכמת ישראל". יעידו על כך החיבורים שפורסמו על ידי המורים. בין חיבורים אלה תופסים מקום נכבד המאמרים והמסות המדעיות שהיו מתפרסמים יחד עם הדו"ח השנתיים של ביהמ"ד לרבנים. רק ד"וחים מעטים בין אלה לא היו מלווים תרומה מדעית כלשהי — ביחיד אלה שפורסמו בשנים 1922־1924. לפעמים ניתנו תרומות אלה כסדרות של מאמרים, שהוצאו אחר־כך לחוד בצורת ספר. כך, למשל, פורסמה עבודתו של מרכוס בראן: „תולדות היהודים בשלזיה", וכן חיבורו של ש. הורביץ: „הפסיכולוגיה אצל הפילוסופים היהודיים של הדת בימי הביניים מסעדיה גאון ועד מימוני". אולם התכנית להוצאת סידרה שלמה של חיבורים לא הגיעה לכלל מימוש.

כמה קרנות־פרסים, שבאו לעודד את עבודת המחקר בין הסטודנטים, נוסדו ליד ביהמ"ד לרבנים. הפרסים ניתנו בעד עבודות הראויות לדפוס. לפחות כך נהגו בפרס ע"ש דוד רוזין, ולא עוד אלא שמחבריהן של העבודות שהיו זוכות לפרס, היו מתחייבים לפרסמן תוך שנתיים[19].

ספריית ביהמ"ד לרבנים עזרה לפעולות מחקר אלה במידה יוצאת מן הכלל. כגרעין לספריה זו שימש אוסף־הספרים וכתבי־היד של סרבל, שנרכש באיטליה ושהובא לברסלאו בשנת 1854. בשנת 1904 היו בספריית ביהמ"ד לרבנים בברסלאו 400 כתבי־יד ב־450 כרכים ו־1800 חיבורים מודפסים ב־24,000 כרכים. בשנת 1937־1938 הכילה הספריה 433 כתבי־יד, 54 אינקונבולה (ספרי ראשית תקופת הדפוס של גוטנברג) ומספר כרכי הספרים המודפסים היה 38,143. הד"ות השנתיים היו מוסרים באופן קבוע על הספרים שנתווספו לספריה[20].

תרומת ביהמ"ד לרבנים בברסלאו ל„חכמת ישראל".

נסקור את הישגיהם המחקריים של מורי ביהמ"ד לרבנים בברסלאו ותלמידיו, לפי תחומי שדות המקצועות הנרחבים, הנכללים יחד ב„חכמת ישראל". לדעת כותב הטורים האלה, גישה זו היא ברוח ההרגשה הכללית של חכמי ישראל, כי שמו של המחבר הוא שני־במעלה לחשיבות, לעומת עצם חיבורו[21]. לקט החיבורים הניתן להלן אינו כולל־הכל. היא מושתת על הנחה, שאפילו אם תלמידי בית־המדרש לרבנים היו נתונים להשפעות זרמים אינטלקטואליים מרובים, הרי בעיקר הושפעו ממוריהם ורבותיהם, גדולי „חכמת ישראל", שמבארם שאבו ואת מימיהם שתו.

ישראל רבין פירסם „מחקרים בתפיסה על האלקים בתקופה שלפני משה" במאסף היובל של ביהמ"ד לרבנים בברסלאו, משנת 1929[22].

19) בראן, עמ' 82.

20) ראה שם, עמ' 78־82, ד"וח שנתיים; „מינרווה, שנתון עולם המלומדים בעריכת גירהארד לידטקה 33 (ברלין, 1938) עמ' 150.

21) השווה: פיליפ בלוך: „הייניריך גרץ, תמונת חייו", מ.ג.ו.י., 47 (1904) עמ' 357־360, 491־494; נתן פורגס: „גרץ כפרשן התנ"ך", מ.ג.ו.י. 51 (1917) עמ' 367־384.

22) "Studien der vormosaischen Gottesvorstellung" השווה גם כן: אלפרד ישפה: „ישראל אברהם רבין" ה.י. (1952) עמ' 170 ולהלן.

רק מעטים מבין תלמידי בי"המד לרבנים בברסלאו תרמו תרומה לחקר התנ"ך. בנו יעקוב פירסם כמה ספרים, שבהם התקיף את אסכולת ולהאוזן. החשובים שבחיבוריו בשדה הפרשנות של התנ"ך הם: "Der Pentateuch, exegetisch-kritische Forschungen" (1905) —"חמשה חומשי תורה, מחקרים פרשניים־ביקורתיים" "Quellenscheidung und Exegese im Pentateuch" "הבדלת מקורות ופרשנות בחמשת חומשי התורה" (1916); ובראש וראשונה, פירושו לספר בראשית: "חומש ראשון בתורה". "Das erste Buch der Tora" (1934). בין חיבוריו המרובים מתבלטים: בפרשנות תנ"כית עסק גם כן פליכס פרליס. בין חיבוריו המרובים מתבלטים: "Aanalekten zur Textkritik des Alten Testaments" "אנלקטים (לקט) לבי־ קירת הטכסט של התנ"ך" (1895; מהדורה שניה — 1922), וכן: (1902) "Zur althebraeischen Strophik" "על הסטרופיקה העברית העתיקה"[23]. מורים יאסטרוב פירסם חיבורים אלה בשדה פרשנות התנ"ך: "הציניקן העדין, הוא ספר קהלת" (1919); "ספר איוב" (1920); "שיר השירים" (1921); "הדת של הבבלים והאשורים" (1898).

ארנסט יעקוב פירסם חיבור זה: "Die altassyrischen Gesetze in ihrem Verhaeltniss zu den Gesetzen des Pentateuch." — "החוקים האשוריים הקדו־ מים ויחסם אל חוקי התורה"[23*]).

לחקר תרגומים קדומים של התנ"ך

בשטח זה תפס מקום ראשון זכריה פרנקל בחיבורו "Vorstudien zur Septuaginta" "חקירות מוקדמות של תרגום השבעים" (1841). מונוגרפיה אחת היתה מוקדשת ל"תרגום" לנביאים ("י.ב.", 1872). בין יצירות התלמידים של בי"המד, בתחום זה, נזכיר כאן את: ה. וליגסון — "De duabus Hierosolym- itanis Pentateuchi paraphrasibus (1858); ש. מייבאום — האנתרופומורפיות והאנתרופופטיות אצל אינקלוס ובתרגומים המאוחרים יותר (1870); זליג גרונמן — "תרגום יהונתן לתורה ויחסו להלכה (1879); יוליוס וולפסון — "בדיקות התרגים השני למגילת אסתר ומקורותיו" (1908); שמואל כוהן כתב על תרגומי התורה של השומרונים, ובפרט "Samaritanische Studien" "מחקרים שומרוניים" (1868). התרגום השומרוני לתורה שימש גם כן נושא לכמה מחקרים של אדולף ברויל. בתרגום הסירי של התורה ("פשיטא") דנו יוסף פרליס, בחיבורו "Meletemata Peschitthoniana (1859) ויצחק פראגר, בחיבורו: "De veteris testamenti ver- sione Syriaca quam Peschttha vocant quaestiones criticae (1875).

23) הדויג פרליס: "רשימת הכתבים של פליכס פרליס, שראו אור הדפוס", מ.ג.ו.יו. 81 (1937), עמ' 369-392.

23*) 41 "Zeitschrift fuer vergleichende Rechtswissenschft," השווה גם כן: "מ.ג.ו.יו." 82 (1938) עמ' 86.

ספרות יהודית הליניסטית

מורי ביהמ"ד לרבנים בברסלאו הקדישו שימת־לב מיוחדת לספרות היהודית ההליניסטית. המתחיל במגמה זו היה זכריה פרנקל. בחיבורו הנ"ל „חקירות מוקדמות לתרגום השבעים" (1841), עם פתיחת בי"המד לרבנים בברסלאו, כתב על חקר התנ"ך הארצישראלי והאלכסנדרוני („י.ב." 1854). פרנקל השווה את שני הטיפוסים של הניתוח הפרשני והגיע לכלל המסקנה, כי פירוש התנ"ך האלכסנדרוני היה נוטה לערפל את כוונת כתבי־הקודש, ואילו החקר הארצישראלי נשען על הבסיס האיתן של חוקי התורה. להכרה מיוחדת על מחקריו בספרות היהודית ההליניסטית זכה יעקב ברנייס, שהגיע להישגי מחקר גדולים בחיבוריו: „Ueber das Phokylidische Gedicht;" (1866 ;„י.ב.") „Ueber die Chronik des Sulpicious Severus" („י.ב." 1861) ובחיבורו „Theophrasts Schrift ueber die Vernunft' — („י.ב.", 1866)[24].

לא פחות מזה מצויין באיכותו חקר התקופה ההלניסטית־היהודית העתיקה שנעשה על ידי יעקב פרוידנטל. ערך מיוחד לפעלו בשטח זה נודע לחיבורו „Die Flavius Josephus beigelegte Schrift 'Ueber die Herrschaft der Vernunft" — („י.ב.", 1868) וכן לעיונים ההלניסטיים שלו (4 ספר המכבים) „Hellenistische Studien," 1-3; („י.ב." 1874-1875). בחלקים א' וב' השתמש באופן מצויין בשיטות ביקורת הטכסט כלפי אלכסנדר פוליהיסטור וקטעי היצירות ההיסטוריות היהודיות והשומרוניות שלו. ראוי לציון מיוחד גם ליאופולד כוהן, אשר בשיתוף פעולה עם וגדלאנד פירסם את כל כתביו של פילון האלכסנדרוני בשבעה כרכים (1896-1930), הוא פתח גם כן בתרגום גרמני של פילון (2 כרכים, 1909-1910). מלומד חשוב אחר בשדה הספרות היהודית־ההלניסטית היה יצחק היינמן. היינמן שהיה פילולוג קלאסי ואף מומחה לספרות ישראל תרם תרומה רבה — בעיקר להבנתו של פילון[25].

מסתו של היינמן „השכלתו היוונית והיהודית של פילון" (חלק א', במאסף היובל 1929, חלק ב', ב"י.ב.", 1929) היא ציון דרכים חשוב בחקר כתביו של פילון. היינמן היה מעוניין לא בפילולוגיה ובהיסטוריה לבד, אלא גם הקדיש תשומת־לבו להתפתחות המתמדת של ההלניזם במחשבה היהודית.

בחקר כתבי פילון עסקו גם כמה מגומריו של בי"המד לרבנים בברסלאו. דוגמה לכך "Philonische Studien" — „מחקרים פילוניים" (1915) והעיונים של ב ריטר ב„פילון וההלכה" (1879). אדולף ביכלר, מומחה לתולדות היהודים במאות האחרונות שלפני הולדת הנוצרי ובמאות הראשונות לספירה, תרם תרומה חשובה להבהרת התקופה ההלניסטית בחיבורו „Die Tobiaden und Oniaden im zweiten Makkabaerbuch (1899).

24) „א.ד.ב." 44 עמ' 93 — 402; ה. אוזנר: Gesammelte Abhandlungen von Jacob Bernays שני כרכים (ברלין 1889); בראן, עמ' 26-124.

25) חנה אמריך "Isak Heinemanns Schriften" מ.ג.ו.י. 80 (1936) עמ. 97-294.

תלמוד ומדרש

זכריה פרנקל היה מעוניין בכל שטחי היהדות, והיה מחלוצי המחקר בשטחים רבים. בראש וראשונה היה היסטוריון של ההלכה. לאחר שנאסף החומר לתולדות התפתחות ההלכה בחיבורו "Forstudien zur Septuaginta" „עיונים מוקדמים לתרגום השבעים" (1841) ובחיבורו "Ueber den Einfluss der palaestinen-sischen Exegese auf die alexandrinische Hermeneutik" „על השפעת הפר־שנות הארצישראלית על תורת הביאור האלכסנדרונית" (1851) — ריכז את כל פעולתו המדעית סביב שטח זה. בשנת 1859 פירסם את חיבורו הקלאסי „דרכי המשנה", ובו ניתוח המקורות וההתפתחות של התורה שבעל־פה; תולדות שיטות ההוראה של כל אחד התנאים ובדיקת היחסים של המשנה של ר' יהודה הנשיא לקובצי־הלכות קודמים. בחיבור זה נתנו גם מקורות תנאיים, החשובים להבנת המשנה ומקבילותיה בטכסטים. חיבורו "Additamenta" (1867) הביא תוספות ותיקונים ואף הכיל מפתח השמות והענינים, שהוכן על ידי הורוביץ מקרפלד. היתה זו זכותו הגדולה של פרנקל, שהניח יסודות נאמנים לכל חקר הדת שלנו.

אולם, תחום התעניינותו המיוחדת היה התלמוד הירושלמי. תוצאות חקירותיו ניתנו במבוא לחיבור בשם „מבוא ירושלמי" (1870). זוהי יצירה קלאסית, בה הוא פותח בדיון על התנאים ששררו בתקופה שבה נוצר התלמוד הירושלמי. אחר כך הוא עובר לניתוח השפה, האופיינית בשביל האמוראים בארץ ישראל ובשביל סגנונו של התלמוד הירושלמי, וכן הוא דן בשיטתו של התלמוד הירושלמי וביחסו לתלמוד הבבלי. חיבור זה כולל מפתח, לפי סדר א"ב, של שמות כל האמוראים המוזכרים בתלמוד ירושלמי, בצירוף רשימות ביוגראפיות, וכן רשימה של מהדורות הירושלמי ורשימת מפרשיו. פרנקל הוכיח גם כן, כי בתלמוד הבבלי ובתלמוד הירושלמי כאחד יש מובאות מקבצים אחרים של התנאים, בתחושתו הדקה שלא־כרגיל, ובכשרונו הטוב לצרף צירופים, הראה נטיות שונות בדרכי ההלכה. מלבד היותו היסטוריון של ספרות ההלכה, גם חיבר פירושים לתלמוד. בשנות חייו האחרונות נתפרסמו פירושיו למסכתות ברכות ופאה (1874) וכן למסכת דמאי (1875) של תלמוד ירושלמי[26].

ישראל לוי המשיך בעבודת הקודש של מורו ורבו. הוא סלל נתיבות חדשות בחקר המדעי בספרות התלמודית, ופירסם סידרת מחקרים חלוציים בשטח זה. עבידתו המוקדמת על קטעי המשנה של אבא שאול "Einige Fragmente aus der Mischna des Abba Saul" (1867) היא עבודת־יסוד להבנת התפתחותה של המשנה. לוי הוכיח, כי לפני עריכתם הסופית של אספי המשנה של רבותינו

26) השווה לוי גינצברג: „פירוש לתלמוד ירושלמי, מאמר הפתיחה: התלמוד הירושלמי" (באנגלית) ניו יורק 1941, 62.

הגדולים, היו מתאימים זה לזה בנקודות העיקריות של ההלכה, אך היו נבדלים זה מזה, לעתים קרובות, בכמה פרטים. הוא הראה, כיצד הללו נשתכחו בהדרגה וכיצד חיבורי־ההלכה והפירושים בלבד — מכילתא ספרא, ספרי ותוספתא — שמרו באופן מוגבל על תקפם, יחד עם המשנה. לוי היה מעונין בעיקר להוכיח כי אבא שאול חיבר משנה, שהיו בה שינויי גירסות ונוסחאות לעומת אספי המשנה האחרים, וכי במשנה של אבא שאול השתמש רבי יהודה הנשיא לאיסוף ששת סדרי המשנה שלנו, בכלל לא הכירו אלא קטעים ממשנתו של אבא שאול. מסתו המוקדמת הזאת מעידה על כשרונו הגדול של ישראל לוי בשדה הניתוח הביקורתי. הוא פרש לפני הקורא את יריעת המטווה האיתן של המשנה, ואף גילה צירופים חדשים, שלא עמדו עליהם בעבר אלא בצורה מעוממת. יתר על כן, ישראל לוי גילה מחדש את המכילתא דרבי שמעון ודן בה במסתו המיוחדת „מלה על המכלתא דר' שמעון" — "Ein Vort ueber die Mechilta des Rabbi Simon" („י.ב.", 1889). הוא האיר באור חדש את התפתחותה של הספרות התל־מודית, על ידי שליטתו בשיטת ביקורת הטכסט, ביקורת יסודית ונוקבת, ועל ידי בקיאותו העצומה בתלמוד.

חיבוריו שראו אור אינם מהווים אלא חלק מפעולתו המדעית הנרחבת של ישראל לוי. דבר זה נעשה ברור לנו ביותר מפירוש פ' א־ו של מסכת נזיקין בתלמוד הירושלמי („י.ב." 1895, 1899, 1902, 1908, 1911, 1914). הוא יוצא מתוך ההנחה, כי אסכולותיהם השונות של האמוראים, שקיבלו את משנתו של רבי יהודה הנשיא, היו מפרשים אותה, ומוסיפים עליה, כל אחד ע"פ דרכו (כלומר: הם היו מפתחים „תלמודים" משלהם). בערך באותו האופן שבו היו אסכולותיהם של התנאים מאספים את אספיהם הם של החומר ההלכתי והמדרשי. תלמודיהם של האמוראים הראשונים נבדקו ושונו בכמה וכמה דרכים על ידי האמוראים האחרונים, עד שהגיעו לכלל צורתם הסופית וחתימתם עם סיום תקופת הוראתם של האמוראים. התלמודים הקודמים ששימשו בסיס לאלה שבאו אחריהם, לא נשתמרו איפוא, ואי אפשר היה להם שישתמרו — בפרט מאחר שלא הועלו מעולם על הכתב. רק שתי נוסחאות, זו של התלמוד ירושלמי וזו של התלמוד הבבלי, נתקיימו, ואפילו אלה, ניכר בהן שאינן שלמות. לפני חתימתו האחרונה של התלמוד הירושלמי, חלו בה שינויים קודמים. מנוסחאות אלו לא נשתמרה אלא מסכת נזיקין[27]).

במסתו „התלמוד הירושלמי" (1941) הביע לוי גינצברג דעה זו על פירושו של לוי ל„נזיקין" (א־ו): „אף כי פירוש זה לא תפס כולו אלא 185 עמודים זעירים— הרי תרם יותר להבנת התלמוד הירושלמי, ובעקיפין — אף להבנת התלמוד הבבלי והמשנה, יותר מכרכים כרסתניים רבים של למדנים בנוסח הישן, הבקיאים בתלמוד, וממונוגרפיות ארוכות של מלומדים חדישים"[28]).

27) הקדמה לפרק א' (ברסלאו, 1894).

28) לוי גינצברג: עמ' 64, מאסף ליובל השבעים של ישראל לוי "Festschrift zu Israel Lewy's siebzigsten Geburtstage" ערוך בידי מ. בראן וי. אלבוגן (ברסלאו, 1911) ובו השתתפו 35 מלומדים.

שאול הורוביץ, תלמידו המוכשר ויורש כסאו של לוי, פירסם חומר רב של מקורות תלמודיים, "Corpus Tannaiticum" שלו כולל את מדרש ספרי עד ספר במדבר, בצירוף ביקורת, הערות ומבוא. כן פירסם „ספרי זוטא" ל„במדבר" (1917). הוא נפטר בשנת 1920 לפני סיימו את מדרש ספרי לדברים והמכילתא. חיבוריו אלה נערכו לאחר מותו על ידי ישראל רבין (מכילתא, 1931) ואלעזר הלוי פינקל־שטיין (ספרי לדברים, 1936).

מיכאל גוטמן שהתייצב, אחרי הורוביץ, בראש בי"המד לרבנים בברסלאו, פירסם בין חיבוריו המרובים „מבוא להלכה", "Zur Einleitung in die Halacha, 1909־1915, אך שיא־השיאים שלו היה חיבור אנציקלופדי על הספרות התלמודית „מפתח התלמוד", בארבעה "Realencyclopaedie der talmudischen Literatur" כרכים (1906, 1917, 1925, 1930). הוא היה גם כן בין עורכי הערכים התלמודיים של „אנציקלופדיה יודאיקה".

מבין תלמידיו של פרנקל נודעו לתהילה אדולף שוואַרץ, מנהל מכון הלמודים היהודי־תיאולוגי בווינה, ומשה שמואל צוקרמאנדל, כמומחים בשדה התלמוד. שוואַרץ ערך חלקים שונים של התוספתא, וכתב כמה חיבורים על שיטות הפרשנות בספרות התלמודית. מאסף היובל (Festschrift) שהוצא ליובל השבעים של אדולף שוואַרץ, ושנערך בידי שמואל קראוס (1917) מעיד על גודל חשיבותו בשטחים השונים של חקר היהדות, ולא במעט — באגדה התלמודית"). צוקרמאנדל פירסם הוצאה מיוחדת של התוספתא, על יסוד כתבי־היד של ארפורט־ווינא (1881־1882), וכתב על היחסים ההדדיים שבין התוספתא, המשנה והברייתא של תלמוד בבלי וירושלמי (שני כרכים, 1907־1909). בבעיות הכרוכות בעריכת המשנה וביחסה לתוספתא דנים מאמריהם של י. באספרוינד ואלכסנדר גוטמן.

לחוק התלמודי הוקדשו כמה מחקרים של זכריה פרנקל:"Der gerichtliche Beweis nach mosaisch-talmudischen Recht" — ההוכחות המשפטיות לפי תורת משה והתלמוד" (1846) וכן "Grundlagen des mosaisch-talmudischen Eherechts" ((1860). נחום וואהרמן כתב על התנאי בחוק התלמודי בשנתון ביהמ"ד לרבנים בברסלאו (1929) ועל מעמדן של הנשים בימי התנאים (1933). ל. לזרוס הקדיש מאמר למוסר התלמוד: "Zur Charakteristik der talmudischen Ethik" („י.ב." 1917); דויד יואל כתב על „אמונות תפלות והיהדות" („י.ב." 1881).

וילהלם באכר זכה לתפוס מקום נכבד של קיימא בחיבוריו בשדה האגדה. חיבורים אלה לא נתיישנו עד היום הזה, ואלה הם: „האגדה של התנאים" (כרך א' 1886; כרך ב', 1892; כרך ג', 1898־1899); „האגדה של האמוראים הבבליים (כרך א' 1878). יצירתו הגדולה האחרונה, המוקדשת לתולדות התהוות התלמוד: Tradition und Tradenten : Studien und Materialen zur Entstehungsgeschichte des Talmud (1914) סיימה את מלאכת החקר של באכר באגדה. בחיבורו

29) רשימת כתביו ניתנת שם בעמ' 1־12.

זה הוא מטפל גם במחברים וגם ביצירותיהם — כל אחד ואחד לחוד, בין בהלכה ובין באגדה[30].

י. תיאודור הקדיש כל חייו להוצאת בראשית רבא עם פירוש. כידוע מהווה ס' בראשית רבא מקור חשוב בשדה האגדה המדרשית. סוף הספר הופיע לאחר פטירתו, בעריכת חנוך אלבק (1926־1928).

יצירת מופת בשדה הלכסיקוגרפיה הוא „ערוך השלם" לאלכסנדר קוהוט (1878־1892); מהדורה חדשה, 1910־1926). "Aruch Completum" יעקב וינטר פירסם תרגומים גרמניים למדרשי ההלכה של מכילתא וספרא, מסכות התלמוד מגילה, ראש השנה, סנהדרין וכתובות, תורגמו לגרמנית על ידי ויקטור מ. ראוויטש (1884־1900).

הספרות של תקופת הגאונים הקראים הספרות הרבנית

עבודות מחקר על ההיסטוריה והספרות של תקופת הגאונים פורסמו על ידי שמעון אפנשטין בשם "Beitrage zur Geschichte und Literatur der Juden in Gaonaeischen Zeitalter" („מ. ג. ו. י." 11, 1908). פנחס פ. פרנקל, אשר לו הקדיש החכם שלמה שכטר את הסידרה הראשונה של מחקריו ביהדות, חיבר עבודה על הקראים בשם "Karaeische Studien" (1876, 1882) וכן "Beitrage zur Literatur und Geschichte der Karaeer" (1877) מיכאל גוטמן, לודביג בלאו, וילהלם באכר, ברנבארד צימליך ואדולף שוארץ כתבו על הרמב"ם ועל „משנה תורה" בכרך המוקדש לרמב"ם (1908, 1914). דויד ראזין פירסם אוסף תורת החוק היהודי מהמאה הי"ד "Compendium der juedischen Gesetzeskunde aus dem 14. Jahrhundert" („י.ב." 1871). אפרים אורבך כתב על מקורותיהן ודרך ארגונן של התוספות („י.ב." 1936); זכריה פרנקל — על תולדות הספרות לפי תשובות הגאונים („י.ב." 1865); הירש י. צימלס על תשובות רבי דויד אבן אבי זמרה, מגדולי הרבנים בתורכיה במאה הט"ז („י.ב." 1932). כתרומות חשובות יש לראות את שני חיבוריו אלה של צימלס: Beitrage zur Geschichte der Juden in Deutschland in 13-ten Jahrhundert, insbesondere auf Grund der Responsen des Rabbi Meir Rothenberg" לתולדות יהודי גרמניה במאה הי"ג, בפרט על יסוד תשובות הר"מ מרוטנברג (1926 ; "Die Marranen in der rabbinischer Literatur" האנוסים בספרות הרבנית (1932). וכן יש לראות את חיבורו החדש: Magicians, Theologicians and Doctors: Studies in Folk Medicine and Folklore as reflected in the Rabbinical Responsa (12-19th Centuries) — 1952.

30) לאיוש בלאו: ביבליוגרפיה לכתביו של וילהלם באכר (גרמניה), פראנקפורט ע"נ מיין, 1910; דנש פרידמן: נוספות לביבליוגרפיה הנ"ל (פראנקפורט 1928).

פילולוגיה עברית מימי הביניים

מלבד כמה מאמרים הפזורים בכ"ע, פירסם ווילהלם באכר את החיבור "Die hebraeische Sprachenwissenschaft vom 10. bis 16. Jahrhundert" (1892).

תולדות פרשנות התנ"ך בימי הביניים

דויד רוזין פירסם מאמר על ראש מפרשי התנ"ך מאסכולת צפון צרפת ר' שמואל בן מאיר: "Rabbi Samuel ben Meir als Schrifterklaerer" ("י.ב." 1880) וערך את הפירוש "פירוש רש"בם (1881). נתן פורגס כתב עבודה על יוסף בכור שור, פרשן התנ"ך מן המאה הי"ב, בצפון צרפת (1908); ב. איינשטיין וש. אפנשטיין כתבו על יוסף שמעון קרא, פרשן התנ"ך מן המאות יא'-יב'. אף פרשני התנ"ך מתקופת ספרד לא הוזנחו: ביהמ"ד לרבנים בברסלאו הכריז על שני פרסים למי שיצליח בשיחזור (ריקונסטרוקציה) של פירושי אברהם אבן עזרא. באחד הפרסים זכה לודוויג לוי, שניסה לשחזר את פירוש אבן עזרא לנביאים ראשונים (1903). את הפרס האחר קיבל משה שמואל אוקס, ששיחזר את הפירוש לירמיהו, יחזקאל, משלי, עזרא ונחמיה (1915). יוסף פרליס כתב על הפירוש לחמשה חומשי תורה של רבי משה בר נחמן (1885).

שירת ימי הביניים

דויד רוזין פירסם תרגום גרמני של שירת אברהם אבן עזרא — שירי קודש ושירי חול — בליווי פירוש מיוחד ("י.ב." 1885, 1887-1888, 1891, 1894). הוצאת ה"דיואן" של אברהם אבן עזרא הכולל את "חי בן מקיץ" שלו, נעשתה בידי יעקב אגרס (1886).

פילוסופיה של הדת וקבלה

כל השטח כולו של פילוסופיה דתית יהודית בימי הביניים זכה לעיון ולחקר מופתי מצד מורי בי"המד לרבנים בברסלאו ותלמידיהם, ובמידה כזאת שתהא הצדקה להגדרה "אסכולת ברסלאו". המתחיל בכך היה מנואל יואל בנתחו את שלמה אבן גבירול הניאו-אפלטוני. אחרי כן פירסם מחקרים על הרמב"ם, לוי בן גרשם וחסדאי קרשקש. יואל גילה את הקשר, שהיה לו, לתיאולוג הנוצרי אלברטוס מאגנוס עם הרמב"ם, והוכיח את תלותו של ברוך שפינוזה בקרשקש").

יעקב גוטמן המשיך בעבודתו ופירסם מחקרים מרובים על פילוסופים יהודיים של הדת, כגון אברהם אבן דאוד, סעדיה, יצחק ישראלי, שלמה אבן

31) השווה י. היינמן: מנואל יואל כמתאר הפילוסופיה של הדת מימי-הבינים "מ.ג.ו.י." 70 (1926) 351-355.

גבירול, שמעון בן צמח דוראן, יצחק ויהודה אברבנל. הוא הקדיש תשומת־לב מיוחדת להשפעות שבאו מצד הערבים והיוונים וליחס שבין האסכולאסטיות הנוצרית והיהדות. חקירותיו הביאו לידי פירסומן של היצירות הבאות: „יחסו של תומאס מאקווינו ליהדות ולספרות ישראל" Das Verhaeltnis des Thomas von Aguinus zum Judentum und zur Juedischen Literatur" (1891) וכן: „האס־כולאסטיות של המאה הי״ג ביחסה ליהדות ולספרות ישראל" Die Scholastik des 13-ten Jahrhunderts in ihren Beziehungen zum Judentum und zur Juedischen Literatur (1902)" גיטמן הוכיח במיוחד מה רבה היתה השפעתו של הרמב״ם על הוגי־הדעות הנוצרים של המערב. יחד עם בראן, סימונסן ובאכר ערך את ספרי־הזכרון לרגל מלאות שבע מאות שנה לפטירת הרמב״ם. ספרי זכרון אלה נעשו ליצירת מופת להערכת משמעיתו של הרמב״ם בשביל יהודי המזרח והמערב כאחד[32].

וכאן ראויות להיזכר עבודותיו של דויד רויזן על האתיקה של הרמב״ם („י.ב." 1876) ועל הפילוסופיה של הדת לאברהם אבן עזרא.

דויד קאופמן טיפל ביד־אמן בתיאולוגיה ובפילוסופיה של הוגי־הדעות הבלתי־שכלתניים („התיאולוגיה של ר׳ בחיי אבן פקודה"; „תולדות תורת־התארים בפילוסופיה היהודית של הדת, מסעדיה ועד הרמב״ם" (1877 "Geschichte der Attributenlehre in der juedischen Religionsphilosophie von Saadia bis Maimuni."

בחיבורו: „פסיכולוגיה של הפילוסופים היהודיים של הדת מסעדיה ועד הרמב״ם" („י.ב." 1898־1911) דן שאול הורוביץ בכמה צדדים חשובים של הפילוסופיה היהודית של סעדיה, הנערץ על גבירול ועל יוסף אבי צדיק, נציגי הניאו־אפלטוניות, ועל אברהם אבן דאוד, נציג האסכולה של אריסטו.

הפילוסופים היהודיים של הדת בימי הביניים לא פיתחו שיטות פסיכולוגיות בלתי תלויות, אלא שאבו רעיונותיהם מהיוונים — מן התקופה העתיקה. אף על פי כן אין למעט חשיבות יצירותיהם. העיון בתיאוריות הפסיכולוגיות שלהם יכול להביא לידי הבהרה יתרה של שיטותיהם הפילוסופיות. הם מטפלים בפסיכולוגיה בעיקר מתוך עיסוקם בעיקרים של השארת הנפש, המוסר, ובעיית חופש הרצון — שהן כולן בעיות מרכזיות במחשבה היהודית של ימי הביניים. על כן אפשר להסתייע הרבה בהבנתם הכללית של פילוסופים יהודיים אלה על ידי הבהרת השיטות הפסיכולוגיות שלהם. אבל שאול הורוביץ לא הסתפק בניתוח המחשבה הפסיכולוגית של הפילוסופים היהודיים על הדת. מאמריו על השפעת הספקנות היוונית על הפילוסופיה הערבית, ועל השפעת הפילוסופיה היוונית על התפתחות ה״כלאם" („י.ב." 1909, 1911) מפיצים אור על תולדות הפילוסופיה הערבית.

(32 "Festschrift zum siebzigsten Geburstag Jacob Guttmans" (לייפציג 1915) עמ׳ 7־15.

הפילוסופיה היהודית של הדת, מימי הביניים ומן הזמנים החדישים כאחד, כן יחסה של הפילוסופיה לדת, שימשו נושאים למחקרים מיוחדים רבים של יוליוס גוטמן, ששימש אחר כך פרופיסור באוניברסיטה העברית בירושלים, עד יום מותו (1950). הוא חיבר גם כן ספר מצויין על תולדות הפילוסופיה היהודית של הדת (1933).

כפילוסופיה היהודית של הדת, מימי הביניים ומן הזמנים החדישים כאחד, לויכוחים יסודיים בין המורים ותלמידיהם בבי"המד לרבנים בברסלאו. מנואל יואל חשף וגילה את המקורות היהדיים של הפנתיאיזם אשר לשפינוזה, והוא הפנה את תשומת־לב הרבים במיוחד להשפעת חסדאי קרשקש על שפינוזה. יעקב פרוידנטאל כתב חיבור קלאסי על חייו ותורתו של שפינוזה (שני כרכים, 1904־1927). הרמן כהן, מייסדה של האסכולה הניאו־קאנטיאנית ומתנגדה הנמרץ של הפילוסופיה של שפינוזה, התחיל מתעניין בעשור הראשון של המאה הכ' בבעיות יהודיות[33].

גולת הכותרת של מאמציו אלה היה חיבורו "Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums" — "דת התבונה ממקורות היהדות" (1919). היה זה נסיון להעלות באופן שיטתי את מהותה של היהדות, ששאף להשלים בינה ובין השקפת העולם (Weltanschauung) של זמננו, ואפשר להשוות חיבורו, מבחינה זו, ל"מורה נבוכים" של הרמב"ם.

הרמן כהן עשוי לשמש דוגמה לעובדה, כי מכל הפילוסופים החדישים, היתה לו לקאנט ההשפעה המרובה ביותר על המחשבה היהודית החדישה. יוליוס גוטמן פירסם מאמרים שונים על תפיסת האלוהות של קאנט, ומוריץ שטקלמאכר ניתח את הנימוקים לצורה האוהדת, שבה קיבלו היהודים את הפילוסופיה של קאנט ("Festschrift fuer Jakob Guttman (1915)" (מאסף יובל ליעקב גוטמן) השפעתו החזקה של קאנט מורגשת גם כן בחיבורו של שטקלמאכר: "עקרון המוסר מנקודת ראות פילוסופית ותיאולוגית יהודית" "Das Prinzip der Ethic von philosophischen und juedisch-theologischen Standpunkt (1904). אלברט לב־קוביץ הקדיש רוב מאמציו המחקריים ליהדות ולזרמים האידיאולוגיים החדישים ("י.ב." 1928, 1929). הוא ניסה להבליט את הצדדים ההרמוניים ואת הצדדים המנוגדים שבין היהדות ובין האסכולות הפילוסופיות הראשיות של התקופה החדישה. יצירתו מחולקת לג' חלקים: הפילוסופיות של תקופת התחייה, תקופת ההשכלה והמאה הי"ט. לפני עיני הקורא עוברים בסך — למן גיורדאנו ברונו ועד הנרי ברגסון — השיטות של נציגי הפילוסופיה האירופית העיקריים, והשפעותיהם על הדת, וכן — הנסיונות שנעשו על ידי הוגי־דעות יהודיים להטמיע בתוך היהדות את רוח התרבות האירופית. חשיבות מיוחדת נודעת בשביל הפילוסופיה וההיסטוריה אף ליצירה המקיפה על דת ישראל בתקופת האמנסיפציה שנכתבה

33) השווה: "Herman Cohens juedische Schriften" עם פתיחה מאת פראנץ רוזנצווייג, 3 כרכים (ברלין, 1924).

על ידי מאקס ווינר "Juedische Religion im Zeitalter der Emancipation" (1933). תרומה למחקר בתחומי המסתורין והקבלה בישראל הוא חיבורו של יואל: „הפילוסופיה הדתית של הזוהר" — "Die eRligionsphilosophie des Sohar" (1879). יואל חלק על השקפת אדולף פראנק בנידון מוצאה ומקורותיה של הקבלה היהודית: הוא הניח את בעית מוצאו של „ספר הזוהר" ללא הכרעה. פילפ בלוך כתב מונוגרפיות שונות וכן היסטוריה מקיפה של התפתחות הקבלה והפילוסופיה היהודית של הדת "Geschichte der Entwicklung der Kabbala und der jued- ischen Religionsphilosophie" (1895).

היסטוריה יהודית

לפני שנפתחו דלתות בי"המד לרבנים בברסלאו פירסם היינריך גרץ מאמר בשם „מיבנה ההיסטוריה היהודית" בכתב העת של פרנקל "Zeitschrift fuer die religioese Interessen des Judentums." גם הכרך השלישי של דברי ימי היהודים מן התקופה הקדומה ביותר ועד לימינו אלה, לגרץ, כבר הופיע אז (1853). אבל בזמן שהיה קשור בבי"המד לרבנים בברסלאו חיבר עשרה כרכים של ההיסטוריה שלו. חיבורו זה היה נתון לביקורת מצדדים רבים ושונים. גרץ הואשם בסובייקטיביות, בפירושים מוטעים למקורות. בהנחות שאין להן על מה לסמוך. אבל זכותו הגדילה והקיימת של גרץ היא זו, שלימד את בני דורו להרגיש במשטר וסדר מסויים בהישגים הרוחניים רבי־הגבורה של אלפי שנים בתוהו־ובוהו שלמרית־עין בהיסטוריה היהודית, והמריצם להבין את העבר כחטיבה אורגנית אחת, ולראותו בקשרי יחסים הדדיים עם המאורעות המקבילים של דברי ימי עולם. הוא השתמש בשיטות החדשות של חקר ההיסטוריה כלפי תולדות עם ישראל. איש לא ישלול מגרץ את תואר ההיסטוריון של עמנו. מצבת קברו מעידה עליו עדות נאמנה: „אהבה לעמו הדריכה את עטו בן־האלמוות". הוא שהניח את היסודות, שעליהם בנו כל אלה שבאו אחריו. ידידיו ותלמידיו ותלמידי־תלמידיהם שאפו כולם בכנות לעשות כן.

מ. בראן, ש. אפנשטיין, יעקב גוטמן, פרדינאנד רוזנטאל ואחרים בדקו ובחנו וערכו מחדש כמה כרכים של ההיסטוריה של גרץ. אלבוגן הוסיף כרך אחד להיסטוריה של גרץ, „מאת שנה של חיים יהודיים" "A Century of Jewish Life" (1944) ובזאת השלים את היצירה עד ימינו אלה[34].

גוטהארד דויטש קיבל עליו להבהיר את היסודות הפילוסופיים של תולדות היהודים. הוא חיבר חיבורים על תקופות שונות של ההיסטוריה היהודית ואף פירסם מאמרים מרובים על ההיסטוריה והספרות היהודית (Scrolls: Essays on

34) מ. בראן, רשימת כתביו וחיבוריו של ה. גרץ "Verzeichnis von H. Graetz Schriften und Abhandlungen." „מ.ג.ו.י.", 61 (1917) 444-491; שלמה גרייזל: הקדמה לספרו הנ"ל של אלבוגן (פילדלפיה, 1945).

Jewish History and Literature, שני כרכים, 1917). הרמן כוהן דן בפילוסופיה של ההיסטוריה היהודית של גרץ ("מ.ג.ו.יו." 1917).

שנים מתלמידיו המזהירים ביותר של גרץ, מוריץ גידמאן ודויד קאופמן, הצטיינו בקידום ההיסטוריה של התרבות היהודית. תחום התעניינותו המיוחדת של גידמאן היה החינוך היהודי, ועל נושא זה פירסם שלושה כרכים של חיבור נודע לתחילה, שעדיין אין טוב ממנו בשטח זה (1880-1889) בליווי חומר עשיר של מקורות (1892)[35]. דויד קאופמן הוא מחברם של שלשים ספרים ויותר מן 500 מאמרים; הוא נעשה לאחד המומחים הנודעים לשם בתולדות התרבות היהודית של המאות הי"ז והי"ח. תחום חקירותיו המיוחדות היו שלשלת היוחסין וההיסטוריה של משפחות יהודיות. מחקרו הראשון היה מוקדש ל"סופר־החצר" הנודע שמשון ורטהיימר ובניו (1888). אחרי כן פירסם מונוגרפיות על יאיר חיים בכרך ואבותיו (1894), אבות אבותיו של היינריך היינה (1896), והזכרונות של גליק מהאמלן (1896). הספר האחרון מסידרה זו של ספרי יוחסין היה מוקדש למשפחת גומפרץ, והוא הושלם ונערך ע"י מאקס פרוידנטאל (1907).

תלמידיו של גרץ ועוד כמה מבוגרי בי"המד לרבנים בברסלאו עסקו בחקר תולדות היהודית בארצות, בערים, ובאיזורים שונים. כך, למשל, חיבר היינריך גרוס יצירת־מופת על תולדות היהודים בצרפת של ימי־הביניים (Gallia Judaica) אתה מוצא בו רשימת א"ב של כל המקומות, שבהם ישבו היהודים בצרפת בימי־הביניים, וכן תיאור מפורט של ההיסטוריה המדינית והספרותית שלהם. מרכוס בראן, ששמר בנאמנות על מורשתו של גרץ, הראה בחיבורו „תולדות היהודים בשלזיה" 6 חלקים, „י.ב." 1895-1916) ("Geschichte der Juden Schlesiens") כיצד יש לכתוב היסטוריה אזורית יהודית, וכיצד יש לבססה על עיון מדוקדק במקורות הלאטיניים, הגרמניים והעבריים[36].

לפי הצעתו החליטה „החברה לקידום חכמת ישראל" בשנת 1903 לפרסם חיבור, הערוך לפי סדר א"ב, בשם "Germania Judaica" ובו רשימת כל הישובים שבתוך הרייך הגרמני, שבהם דרו יהודים מן התקופה המוקדמת ביותר ועד לתקופת הקונגרס הוינאי, פרשת תולדותיהם של יישובים יהודיים אלה על יסוד מקורות. כרך א', חלק א' של חיבור זה — Germania Judaica נערך בידי מ. בראן וא. פריימאן (1917). כרך א' חלק ב' נערך בידי י. אלבוגן, א. פריימאן וה. טיקוצינסקי (1934). כרך נוסף, הערוך בידי אלבוגן, פריימאן וקובר, כמעט שהושלם בשנת 1939. כתב־היד, שהובא לאנגליה, אבד אחר כך, ולא נמצא עד היום הזה.

ריינהולד לוין כתב על עמדתו של מארטין לותר כלפי היהודים (1911). חיבורו על נושא זה — היתה לו אחר כך השפעה מרובה. מאקס פרוידנטאל הצטיין

35) ד. פויכטוואנג: „חלקו של גידמאן בחכמת ישראל" "Guedemanns Anteil in der Wissenschaft der Judentums." „מ.ג.ו.יו." 62 (1918) עמ' 161-177.

36) א. פריימן: „רשימת כתביו וחיבוריו של מארכוס בראן". "Verzeichnis der von Marcus Brann Verfassten Schriften und Abhandlungen." „מ.ג.ו.יו." 63 (1919) עמ' 81-97.

בעבודתו בתחום תולדות היהודים במאה הי"ז והי"ח, ובפרט בתחום תולדות האמנסיפציה של היהודים בגרמניה[37]. גומרי בי"המד לרבנים פירסמו חיבורים של תלידות היהודים בנפות ובערים דלקמן:

באדן (אדולף לוין); קלן (אדולף קובר); דיסלדורף (אברהם וודל); ארפורט (תיאודור קרוגר; "Erfurter Judenbuch 1407-1357" מאת ארתיר זיסמן, Mitteilungen des Gesamtarchivs der deutschen Juden, חלק ה', 1914, עמ' 1-126); פראנקפורט ע"נ מיין (איזידור קראקאואר); הסן־קסל ומינסטרלנד (פליכס לזרוס); האנובר (זליג גרונמן); הילדסהיים וסכסוניה התחתית (אברהם לוינסקי); קניגסברג (הרמאן פוגלשטיין); קרמזיר (פראנקל־גרין); לבוב (יחזקאל קאהו); מגד־בורג (מוריץ גידמאן); מיינץ (ל. לוי); נורמברג (ב. צימליף, מ. פרוידנטאל); פוזנא (אלכסנדר קיש); רייגלאנד (אדולף קובר); רומא (פאול ריגר והרמאן פוגלשטיין); שלזיה (מ. בראן וי. רבין); וינא (מאקס גרונוואלד); וויסבאדן (אדולף קובר ופאול לאזארוס); ווירטמברג (פאול ריגר; "Juedische Gotteshaeuser und Friedhoefe in Wurtemberg" – (פורסם על ידי המועצה העליונה של יהודי ווירטמברג, 1932). גואידו קיש, חבר הפקולטה האחרונה של בי"המד לרבנים בברסלאו, פירסם את הספר „היהודים בגרמניה של ימי הביניים — מחקר על מצבם החוקי והחברתי" — "The Jews in Medieval Germany; A Study of their Legal and Social Status" (1949). ספר זה מוכר כיום כחיבור־יסוד בשטח זה. ספר־לווי לחיבור זה בשם „חוק היהודים בגרמניה של ימי הביניים" — Jewry-Law in Medieval Germany — (1949) מכיל אוסף של חוקים ופסקי בתי־המשפט הגרמניים בנוגע ליהודים הלקוחים ממקורות חוק ומשפט גרמניים מימי הביניים.

הרברט פישר, תלמיד בית המדרש לרבנים בברסלאו, חקר את פרשת מעמדם המדיני של היהודים בערי גרמניה במאה הי"ג ("Untersuchungen zur Deutschen Staats-und Rechtsgeschichte XL, 1931") על המצב החוקי של יהדות פרוסיה בתקופה החדישה עמד איתמר פרוינד במחקריו דלקמן: "Die Rechtsstellung der Juden in Preussen" — (ב. כרכים, 1912); "Die Rechsstellung der Synsagogengemeinde in Preussen und die Reichsverfassung" (1926). "Die Emanzipation der Juden im Preussischen Volksschulrecht" — (1908); כתבית על מצבות קברים בכמה בתי־עלמין יהודיים פוענחו על ידי מאקס גרינוואלד (האמבורג, רותנברג וורמייזא), מארכוס בראן (ברסלאו, גלוגאו וצילץ) סאלי לוי (מגנצא) קובר (קלן) ריגר (וירטנברג).

רב־צדדיותו העצומה של הכשרון הגאוני של דויד קאופמן מודגמת בחקירתו יהודיים ומומנטים היסטוריים ולשמירתם לדורות יבואו. הוא טיפל בתלידות העיטור

37) "Max Freudentals Schriften und Veroeffentlichungen." Zeitschrift fuer Geschichte der Juden in Deutschland 7 (1937) עמ' 128-137.

והקישוט של כתבי־יד יהודיים („לתולדות האילוסטרציות בכתבי־היד היהודיים"; „ההגדה של סאראיוו" — בעריכת ה. מילר וי. שלוסר, 1898). ההגדה המפוארת של דארמשטאדט פורסמה על ידי ברונו איטלינר, בשיתוף עם אהרן פריימן, אוגוסט ל. מאיר ואדולף שמידט (1927).

ב. צוקרמאן ומ. בראן תרמו כמה מאמרים על הלוח היהודי לדו"ח השנתיים של בית המדרש לרבנים בברסלאו.

פולקלור יהודי ואגדות

בשטח זה עשה הרבה מאוד משה גאסטר[38]) שתרם גם בשטחים אחרים של חכמת ישראל. בחיבור "Maase Book of Jewish Tales and Legends" שתורגם מיהודית־גרמנית (שני כרכים, 1934) הגיש תרגום יחד עם ניתוח של המקורות. קדמו לעבודה זו יצירתו "Exempla of the Rabbis" (1924) וכן חיבורו "Studies and Texts in Folklore, Magic, Medieval Romance, Hebrew Apocrypha and Samaritan Archeology" — ג' כרכים (1925־1929; 1936.) — ידיעת הפולקלור היהודי וחקר האגדות זכו לקידום נוסף בשני כתבי־עת מדעיים "Jahrbuecher fuer juedische Volkskunde;" "Mitteilungen der Geselschaft fuer juedische Volkskunde" שנוסדו ונערכו בידי מאקס גרונוואלד.

הומילטיקה

מנואל יואל, דויד ריזין, שאול הורוביץ ויצחק היינמן, שלימדו כולם הומילטיקה (דרשנות) בבית המדרש לרבנים בברסלאו, לא פירסמו שום ספרים על נושא זה, אבל רעיונותיהם בנידון הוראת הדרשנות מצאו להן ביטוי ברור באספי דרשותיהם, שראו את אור הדפוס[39]).

מנואל יואל, דויד רוזין, שאול הורוביץ ויצחק היינמן, שלימדו כולם הומילטיקה משנת 1858, יצר סגנון חדש של דרשנות, בפנותו אל קהל־שומעים אינטלקטואלי. במבוא לאוסף־דרשותיו (1867) תבע מן המטיף שיתאמץ להשפיע על רצונם של קהל מאזיניו. השלמות האמנותית של הדרשות שהשמיע בבית הכנסת של עדת ישראל בברסלאו משך עשרות בשנים, מתגלה לפנינו בשלושה כרכים של דרשותיו שראו את אור הדפוס (1893־1898). יואל חיפש וגם מצא אידיאות חדשות בגאון

38) ברונו שינדלר: רשימת ספריו וכתביו של ד"ר מ. גאסטר, בספר היובל של גאסטר Gaster Anniversary Volume, בעריכת ב. שינדלר וא. מארמורשטיין, לונדון 1936, עמ' 27 ולהלן.

39) א. קובר „הספה ומטיפים יהודיים", „ה.י." כרך 7 (1945) עמ' 119 ולהלן ד"ר מאקס גרונוואלד מוסר, כי כתבי־יד של שיעורי שאול הורוביץ בהומילטיקה שמורים עמו.

היצירה של עם ישראל. אף כי רק לעתים רחוקות פנה אל הרגש, ידע לעורר בלב שומעיו התלהבות לאידיאלים הנצחיים של היהדות. דרשותיו היו מושלמות להפליא גם מבחינת הצורה.

בשנות 1866-1867 פירסם דויד רוזין מבחר של דרשות שבת ומועד, מאת מיכאל זקש, שאת רשימותיו וטיוטותיו עיבד רוזין לדרשות מיגמרות. מבחר זה משקף יפה את רעיונותיו של רוזין על דרכי ההומילטיקה. הוא תבע מתלמידיו שיכינו את דרשותיהם בכל הדיוק וההקפדה.

הדרשות המעטות, באופן יחסי, שפירסמו על ידי שאול הורוביץ, היינו: דרשתו לכבוד יום השנה החמישים לקיום בי"המד לרבנים בברסלאו, וההספד שנשא לרגל מותו של ישראל לוי („דרשות" — "Predigten" — 1894) מראים איזה נואם נדיר היה, ובאיזו צורה מעמיקה היה יודע לפרש מדרשים ולהכניס רוח חיים לחומר הנראה כמת.

דרשותיו של יצחק היינמן, שראו את אור הדפוס, מגלות לפנינו לא רק את שליטתו הנדירה במכמני ספרותנו העתיקה, אלא גם את כושרו להשתמש באוצרות אלה בצורה היעילה ביותר. זיגמונד מייבאום לימד דרשנות בברלין בבית המדרש הגבוה ללימודי היהדות "Hochschule fuer Wissenschaft des Judentums" בחיבור "Juedische Homiletik" (1890) העלה את שדה ההטפה בישראל מתחומי הנסיונות הבלתי־ברורים לרמה של תורה אקדמית. בזאת הלך בעקבות איש אחר, מגומרי בי"המד לרבנים בברסלאו, פנחס פ. פראנקל, שאוסף דרשותיו השפיע בשנת 1888. את הקאתידרה של מייבאום להומילטיקה ירש ליאו בק, אשר לו אנו חייבים להחזיק טובה הרבה על חדירתו לתולדות ההטפה בישראל "Aus drei Jahrtausenden" 1938.

בנימין ריפנר, אדולף שוארץ, אברהם פראנק, יעקב גוטמן, צ. זליגמן, מוריץ שטקלמאכר, קוסמאן ורנר ורבים אחרים מתלמידי בי"המד לרבנים בברסלאו פירסמו דרשות למופת. כת"הע לדרשנות בשם "Israelitische Predigtmagazine" בעריכת מ. ראהמר מכיל הרבה דרשות כאלה.

פדגוגיה

בתחום הפדגוגיה ראוי להזכיר בראש וראשונה חיבורו של זיגמונד מייבאום „מיתודיקה של הוראת הדת היהודית" Methodik des juedischen Religionsunterrichts" (1896). מארכוס בראן, שהרצה על פדגוגיה בבי"המד לרבנים בברסלאו, פירסם חיבורים על ההיסטוריה והספרות של היהודים שנכתבו לצורך שימוש בבית הספר ובבית המשפחה. אף תיאודור קרונר פירסם כמה ספרי לימוד כאלה. מסות רבות, פרי עטו של לסר קנולר, הופיעו בדו"ח השנתיים של בתי הספר היהודיים הדתיים של ברסלאו והנווור. כן עשו גם יצחק באמברגר, הרמאן פוגלשטיין ומאקס פרוידנטאל בשביל בתי הספר שלהם.

אלברט לבקוביץ פירסם מסה על הזרמים העיקריים בפדגוגיה החדישה, ועל משמעותם לתיקון החינוך היהודי („י.ב.", 1933).

ליטורגיה

מתוך קבלת השראה ממורו ורבו ר' ישראל לוי, כתב איתמר אלבוגן על תולדות „שמונה עשרה" (1902) ולבסוף הגיע לידי חיבור „תולדות התפילה היהודית" "Der juedische Gottesdienst in seiner historischen Entwiklung" (1912), מהדורה שניה — 1924; מהדורה שלישית — 1931, וכן הופיע תרגום לעברית המוכר כיצירה קלאסית.

סניגוריה על הדת

בשדה האפולוגיטיקה, זו הסניגוריה על הדת, נודעת חשיבות למאמרו של זכריה פרנקל על האנטישמיות בעולם הקדמין, ולתרגומו של „נגד אפיון" ליוסף בן מתתיהו, בתוספות פירוש משלו. תרגום זה פורסם בגליון הראשון של ירחוני "Monatsschrift." רבים מגומרי בית המדרש לרבנים הקדישו חיבוריהם לסניגוריה על הדת, וכמה מחיבוריהם הם חיבורי־אפילוגיה גרידא. דוגמה לקשר האמיץ בין החקר בחכמת ישראל ובין האפולוגיטיקה אפשר למצוא בחיבורו של תיאודור קרונר: „דברי סילוף, דברי שקר ובדיות, ב„יהודי התלמוד" של ד"ר רוהלינג" (2 ח', 1871) "Enstelltes, Unwahres und Erfundenes in der Talmudjude von Dr. Rohling." דוגמה אחרת לקשר זה אתה מוצא בחיבורו של אדולף לוין: „האספקלריה היהודית של ד"ר יוסטוס באור האמת" "Der Judenspiegel des Dr. Justus ins Licht der Wahrheit geruckt" (1884).

דויד קאופמאן הגן על חכמת ישראל — המכונה "Wissenschaft des Judentums" על ידי ביקורת מדעית של ההתקפות שערך פאול דה לאגארד. כך הוכיח, למשל, שלא היתה לו, ללאגארד, שום ידיעה יסודית בשדה מדעי היהדות (דויד קאופמאן: "Gesammelte Schriften" כרך א' עמ' 205־257).

עוד תרומות חשובות לספרות האפולוגיטיקה היהודית נתרמו על ידי מוריץ גידמאן (1903) "Das Vorchristliche Judentum in christliches Darstellung". בחיבורו "Apologetik des Judentums" התרכז בעיקר בתחום הצדדים החיוביים של המחשבה היהודית. אפולוגיטיקה חיובית בזאת מדגשת ומובלטת גם כן אצל מיכאל גוטמן, בחיבורו: "Das Judentum und seine Umrecht" (1927).

סקירות מקיפות

סקירות מצויינות, המקיפות את כל שטח ספרות היהדות, אפשר למצוא אצל י. וינטר "Geschichte der juedischen Literatur seit Abschluss des Kanons" (בשיתוף עם א. ווינשה, 3 כרכים, 1892-1896) וכן אצל גוסטב קארפלס: "Geschichte der Juedischen Literatur" (1886; תרגום אנגלי, שנעשה בידי גוטהייל הופיע בשנת 1889).

המחשבה הדתית היהודית נידונה, ללא נעימה של פולמוס, על ידי מוריץ גידמאן בחיבורו: "Das Judentum in seinen Grundzuegen und nach seinen wissenschaftlichen Grundlagen" (1902). כרך ב' של חיבורו של מוריץ לאזרוס "Ethik des Judentums" — עריכתו נעשתה בידי יעקב וינר, מתוך שיתוף עם א. ווינשה (1911).

"Das Wesen des Judentums" מאת ליאו בק (הוצאה ד' 1926, תורגם לאנגלית בשם "The Essence of Judaism" (1948) ונעשה לספר־מופת בשטח זה[40].

„ירחון לתולדות היהדות ולמדעיה"

הירחון "Monatsschrift" שהוזכר לעיל כמה וכמה פעמים נוסד על ידי זכריה פרנקל בשנת 1851 והיה בן־לוויה נאמן למורי בית המדרש לרבנים בברסלאו מיום שנפתחו שעריו של מוסד זה[41].

כת"ע זה שלא הופיע אלא כרבעון, נועד לעורר עניין מחודש ביהדות, בקניניה ובתולדותיה, אחרי שנות השפל שלאחר 1849. פרנקל ניסח זאת בכרך א' כך: „היהודים החזיקו תמיד בדעה, כי היהדות — בסיסה ותמציתה בחקר המדעי ובפעולות אינטלקטואליות הקשורות בספירה הדתית. המנוף האדיר לה — זו „חכמת ישראל", ואין יהדות בלעדיה; אין היא אלא מתנוונת והולכת, ברגע שהיא חדלה לאהוב את חכמת ישראל שלה".

המשימה השנייה היתה איפוא: לקדם את „חכמת ישראל" ולהאדירה. משך שבע־עשרה שנה הקדיש זכריה פרנקל מאמצים מרובים ללא רתיעה לעריכת "Monatsschrift" (1851-1868). ולא עיד אלא, שכפי שקבע בראן כרבע מכל מה שנכתב בכת"ע מדעי זה — היה פרי עטו של פרנקל. בית המדרש לרבנים והמאסף "Monatsschrift" קיימו ביניהם מגע אמיץ, על ידי פירסום ד"וח שנתיים בכת"ע זה על התקדמות עבודתו של בי"המד לרבנים.

40) תיאודור וינר "The Writings of Leo Baeck" Studies in Bibliography Generalregister כרך א' (1954) עמ' 108 ואילך.

41) מ. בראן: „לתולדות הירחון", ב' כרכים (ברסלאו 1938) "Zur Geschichte der Monatsschrift" „מ.ג.ו.י." 51 (1907) עמ' 1-16. מפתח לשנים 57- Generalregister zu den Jahrgaengen 1-75 der Monatschrift fuer Geschichte und wissenschaft des Judentums."

בשנת 1896 קיבל ה. גרץ לידו את העריכה. בהכרזתו קבע העורך החדש, כי המאסף ימשיך בשיטתו הקודמת וידון בנושאים, שלא הקדישו להם בעבר תשומת־לב אלא מועטת, ביחוד — בפרשנות לתנ"ך ולכתובים אחרונים. יתר על כן, הוא ידון גם במאורעות הזמן החשובים ללא פנייה, אך בתקיפות. שימת לב מיוחדת תוקדש ליופי הסגנון ולקלות הקריאה, בשביל לעורר עניין גם בלב יהודים משכילים שאינם חוקרים ומלומדים. גרץ פתח בעריכתו בפירסום מאמר על כת האביונים. אף הוא הרבה לכתוב כעורך, ויותר מרבע מהחומר המודפס היה פרי עטו. הוא ערך את המאסף עד שנת 1887. משנת 1869 ועד שנת 1881 שימש כעורך יחיד. אחר כך הצטרף אליו תלמידו פנחס פרנקל. מאחר שפרנקל מת לפני זמנו, (נפטר בשנת 1887) נאלץ גרץ, שכבר היה אז בן שבעים, להתפטר מכהונתו זו.

כתוצאה מזו הופסקה הוצאת המאסף עד שנת 1892, כשנתחדשה הופעתו (סידרה חדשה) בעריכתם המשותפת של מרכוס בראן ודויד קאופמן. ורבים מן המלומדים היהודים, בכל שטחי חכמת ישראל, לקחו חלק בו. הנה כי כן החלה תקופת זוהר בחיי מאסף זה. אבל פטירתו של דויד קאופמן בשנת 1899 הטילה את כל המעמסה הכבדה של העריכה על שכמו של מארכוס בראן, אשר משנת 1900 ועד יום מותו, בשנת 1920, התמסר בשקידה ובמסירות שלא ייאמנו לעריכת עשרים כרכי המאסף. רק מבחינה כספית היה תפקידו קל יותר משל קודמיו, כי המאסף נעשה בטאונה הרשמי של „החברה לקידום חכמת ישראל" Gesellschaft zur Foerderung der Wissenschaft des Judentums". מרכוס בראן שהלך בעקבות פרנקל, הצליח לעורר אצל כמה תיאולוגים צעירים התעניינות במאסף.

משלוש ועד ארבע מאות מלומדים תרמו מאמרים מדעיים למאסף. יש לזכור, כי רק מעטים מאוד מבין אלה, שהקדישו עצמם ל„חכמת ישראל" לא נאלצו לעמוד במלחמה קשה נגד מכשולים חיצוניים. אכן, ראויה להוקרה העובדה, כי רבנים, שהיו רועי עדות בינוניות ואף גדולות, מצאו בכל זאת שהות לעסוק בעבודה מדעית.

אחרי מותו של בראן עברה עריכת המאסף לידי יצחק היינמן (1920), שלא נפל מקודמיו לא מבחינת ההצלחה ולא מבחינת המסירות לתפקידו. המאסף — ואתו גורם חשוב במדעי היהדות — הגיע לקצו, שעה שהחליט היינמן לעלות לישראל, בשנת 1938, והתפטר מכהונת העורך. היתה זו השנה השמונים ושתים לפרסומו של המאסף. עוד בשנת 1939 הוכן כרך נוסף של המאסף (ה־83) והוצא לאור על ידי החברה לקידום „חכמת ישראל", בתנאים הקשים ביותר עקב רדיפות הנאצים. כרך אחרון זה של המאסף כלל מדורים אלה: 1) תנ"ך; 2) תלמוד — (א) ליטורגיה ואגדה, (ב) הלכה, (ג) פתיחה, טכסטים ומשנות; 3) ימי הביניים — (א) היסטוריה, (ב) החוק הדתי, (ג) פילוסופיה של הדת, (ד) פרשנות התנ"ך, (ה) פולקלור; 4) התקופה החדישה; 5) בעיות המיתודה. ארבעים וחמשה מלומדים

תרמו מאמרים לכרך זה, שהוצא בעריכתו של ליאו בק. עוד כמה מאמרים שהוזמנו והוגשו לעורך, הושמטו בגזירת הצנזורה הנאצית (בין אלה היה מאמר של גואידו קיש על השבועה היהודית בגרמניה של ימי הביניים). אף על פי שהכרך האחרון של המאסף ראה את אור הדפוס — שוב אי אפשר היה להפיצו בגרמניה, הואיל ורדיפות היהודים כבר נכנסו אז לשלב חמור. רק העתקים בודדים נשארו לפליטה, והם משום כך, יקרי המציאות.

כתבי־עת יהודיים בעריכת תלמידים וגומרי בית המדרש:

כתבי־עת אלה נערכו בידי מי שהיו תלמידי בית המדרש לרבנים בברסלאו:

"Popular-wissenschaftliche Monatsblaetter"
בעריכת אדולף ברייל, פרנקפורט ע"נ מיין (1880־1904).

"Neue Israelitische Zeitung"
בעריכת מ. קייזרלינג וש. כהן, בודאפשט, 1871־1872.

"Israelitische Wochenschrift fuer die religioesen und sozialen Interessen"
בעריכת מ. ראהמר, שותף לעריכה בשנים 1872־1878; עורך יחיד בשנים 1878־1895.

"Das juedische Literaturblatt"
בעריכת מ. ראהמר, 1872־1895, 1897־1903.

"Israelitisches Predigtmagazin: Homiletische Zeitschrift"
בעריכת מ. ראהמר, 1874־1880.

"Israelitische Schulzeitung"
בעריכת ראהמר וקרונר, 1882

"Das juedische Literaturblatt"
בעריכת יחזקאל קארו, קרקא, 1896־1897.

"Ungarisch-juedische Wochenschrift, Organ fuer Gemeinde, Schule und Haus"
בעריכת מ. קייזרלינג וש. כהן, בודאפשט, 1871־1872.

"Mitteilungen der Gesellschaft fuer juedische Volkskunde"
בעריכת מאקס גרונוואלד, האמבורג, 1898־1903.

„הצופה לחכמת ישראל", בעריכת מיכאל גוטמן, 1921־1925.

"Tidskrift for Jodisk Historie og Literatur"
בעריכת יוסף פישר וויוליוס סלומון, בשיתוף עם ד. סימונסן, קופנהגן, 1917־1925.

"Ungarische Zeitschrift fuer Juedische Wissenschaft"
Magyar Zido Szemle
בעריכת י. באכר וי. בנושצי, בודאפשט, 1884-1890.

"The Jewish Messenger"
ירחון יהודי בשפה הגרמנית בעריכת ג. דויטש סינסינטי, 1900-1903.

"Debora"
בעריכת א. ש. איזקס, ניו יורק, 1818 ואילך. בשנת 1903 התחבר עם
"The American Hebrew". פ. דה סולה מנדס.

"Zeitschrift fuer Geschichte der Juden in Deutschland
בעריכת איתמר אלבוגן ומקס פרוידנטאל, ברלין, 1929-1938.

גומרי בית-המדרש ופעילותם בסמינרים אחרים

על חשיבותו של בית המדרש לרבנים בברסלאו עוד מקץ עשרים וחמש להיווסדו אפשר להיווכח לפי עובדה אחת בלבד, ששנים מגומריו בזמן ההוא וילהלם באכר ודויד קאופמן — נקראו אחר כבוד לקתידרות חשובות בסמינר לרבנים שנוסד אז בבודאפשט לפי הדוגמה של בי"המד לרבנים בברסלאו. כשנקרא מיכאל גוטמן מבודאפשט לבוא ולעמוד בראש ביתהמדרש לרבנים בברסלאו, בשנת 1921, קבע, כי קשרים אמיצים מקשרים אותו למוסד זה, שכן היה תלמידם של באכר וקאופמן. אחר כך חזר לבודאפשט כמנהלו של הסמינר לרבנים שם, ואף בנו, היינריך גוטמן, שלמד בברסלאו, קיבל שם כהונת מורה. עוד אחד מתלמידי ברסלאו לשעבר, לודביג ונציאנר, לימד הומילטיקה בסמינר לרבנים בבודאפשט.

„מוסד הלימודים היהודי התיאולוגי" בווינה, היה קשור אף הוא קשרים אמיצים עם בי"המד לרבנים בברסלאו. אדולף שוארץ, מנהלו של מוסד זה במשך הרבה שנים, היה תלמידו של זכריה פרנקל. אדולף ביכלר היה פרופיסור במוסד הווינאי לפני שנתמנה מנהלו של „קולינ' היהודים" בלונדון. שנים מתלמידיו של פרנקל, פנחס פ. פרנקל וזיגמונד מייבאום, היו פעילים ב„בית-הספר הגבוה לחכמת ישראל" בברלין. שם לימדו גם כן איתמר אלבוגן, יוליוס גוטמן, איזמר פרוינד ואלכסנדר גוטמן. כשנוסד בפרינצה שבאיטליה בי"מד לרבנים בשם Collegio Rabbinico Italiano בשנת 1899, נעשה ש. ה. מרגלית מנהלו הראשון. איזמר אלבוגן, ואחרי כן גם מרכוס ברגר, היו בין מורי בי"מד לרבנים זה. שמעון אפנשטין הרצה ב„סמינר לרבנים" בברלין על תולדות ישראל.

רבים מגומרי בית המדרש לרבנים בברסלאו, ביניהם ילידי אה"ב ממוצא אירופי, חצו את האוקינוס ולימדו במוסדות תורה יהודים שמעבר לים. ברנהארד דראכמן לימד תנ"ך ואלכסנדר קוהוט הרצה על התלמוד בסמינר התיאולוגי היהודי בניו יורק. גוטהארד דויטש[42], ששימש זמן מה אף נשיא בפועל, לימד

42) ראה מאמרו של י. בלוך על ד"ר ג. דויטש למלאות עשרים שנה למותו, בספר השנה ליהודי אמריקה שנת תש"ב עמ' 451-461.

היסטוריה ב„היברו יוניון קולג'" בסינסינטי, ונתן קליוטץ היה מורה לתנ"ך בישיבה קוליג' בניו יורק. וכן מ. יסטרוב (1861־1921), שהיה פרופ' לשפות שמיות באוניברסיטת פנסלבניה משנת 1892, ואברהם ש. אייזקס (1852־1920), שהיה פרופ' לשפות שמיות באוניב' ניו־יורק בשנת 1906.

כמה מגומרי בית־המדרש לרבנים בברסלאו שימשו כמנהלי סמינרים למורים: הולצמן — בסמינר למורים בברלין; קנולר — בסמינר למורים בהאנובר; תיאודור קרונר — בסמינר למורים במונסטר, ואחר כך האנובר.

רבים מן המלומדים, שהוזכרו לעיל, השתתפו בפעולות „החברה לקידום חכמת ישראל" וה„אקדמיה למען חכמת ישראל". הם תרמו גם כן מפרי עטם ופירסמו מאמרים וערכים רבים באנציקלופדיות יהודיות גדולות. יעקב גוטמן, לאחר שהיה סגן נשיא של החברה, נעשה נשיאה בשנת 1911, והצטיין ביותר בתפקיד זה. רבים מגומרי בית המדרש לרבנים בברסלאו עשו למען הפופולריזציה של „חכמת ישראל".

בין מאות התלמידים, שלמדו בבית המדרש לרבנים בברסלאו, ורכשו להם חינוך יהודי, היו גם כאלה שלא גמרו חוק לימודיהם ובחרו להם מקצוע אחר. אבל, למרות זאת הפיקו תועלת מן המגע עם החינוך התיאולוגי היהודי ונתקשרו קשר של קיימא ליהדות. בין אלה היה הרמן כוהן, שהכל מכירים בזכויותיו ובפעלו בשדה הפילוסופיה והיהדות. כן היה מתלמידי בי"המד בעבר שלמה (סלומון) קאלישר, שנעשה אחר כך פרופיסור בבית הספר הטכני הגבוה בברלין ונשיא „ועד הקהלות היהודיות־גרמניות" "Deutsch Israelitischer Gemeindebund."
בין תלמידיו של בי"המד לרבנים בברסלאו יש למנות גם את אדולף פינר, פרופיסור לחימיה באוניברסיטת ברלין, שפירסם ספרי לימוד במקצוע זה והיה אחד ממייסדי — "Central Verein deutscher Staatsbuerger juedischen Glaubens."

וכן יש למנות ביניהם את יחזקאל זיויר, הממונה על הארכיון של הרוזן מפלס, שהיה יוזם יסודו של הארכיון המרכזי של יהודי גרמניה בברלין.

מורים וסטודנטים של בית המדרש הרבנים בברסלאו תרמו ותורמים עד היום הזה תרומה ניכרת ל„חכמת ישראל", בפרט בשדות הספרות התלמודית, המחקרים ההלניסטיים, הפילוסופיה של הדת וההיסטוריה והספרות היהודית. אבל אין למצות, כמובן, אף היקף הישגיהם על ידי כך שנמנה את אספי חיבוריהם המדעיים. חכמינו אמרו ש„אין הברכה שורה אלא בדבר הסמוי מן העין" (תלמוד בבלי, ח' ב'). מה רב היה מספרם של הגורמים האינטלקטואליים המעוררים והדוחפים, שבאו מצד המורים והתלמידים של בית המדרש לרבנים בברסלאו, משך שמונים וחמש שנות קיומו ולאחריהן.

ננעלו שערי בית־המדרש לרבנים בברסלאו, אך קצרה יד צר ואויב להרוס ולכלות את רוחו של מוסד נעלה זה. האמונה והמחקר המדעי, שזכו להתקדם במידה כה רבה בזכותו של בית המדרש לרבנים ברסלאו — שהביאו פירות־ברכה כל כך מרובים ל„חכמת ישראל" — יוסיפו לחיות ולשגשג, דוגמה ומופת לדורות יבואו.

נספחות:

המשך רשימתו של א. פריימאן, שכללה את התרומות הספרותיות למאספי הדו"ח השנתיים של בית המדרש לרבנים בברסלאו (ראה לעיל, הערה 1):

1927 — מ. גוטמן:
"Eine Untersuchung der mosaischen Gebote"

1928 — א. לבקוביץ:
"Das Judentum und die geistigen Stroemungen der Neuzeit, Die Renaissance,

1929 — א. לבקוביץ:
"Bericht ueber die Feier des 75 jaehrigen Jubilaeums"

י. היינמן:
"Philons griechische und juedische Bildung"

1930 — מ. גוטמן
"Eine Untersuchung ueber den Geltungsumfang der mosaischen Gebote"

1931 — י. רבין
"Beitrage zur Rechts und Wirtschaftsgeschichte der Juden in Schlesien im 18. Jahrhundert. Der rechtliche zustand" (1740-1713)

1932 — ה. י. צימלס:
"Rabbi David ibn abi Simva (ROS), Leben u. Lebenswerk"

1933 — א. לבקוביץ:
"Die Hauptrichtungen der Paedagogik der Neuzeit in ihrer Bedeutung fuer die Neugestaltung der juedischen Unterrichtswesen"

1934 — ה. שפייר:
"Der Festtag bei den Propheten"

1935 — י. היינמן:
"Altjuedische Allegoristik"

1936 — ע. אורבך:
"Die Enstehung und Redaktion unserer Tossafot"

1937 — ואהרמאן:
"Die Bedingung im juedischen Recht"

בית המדרש לרבנים בהונגריה

מאת

ד"ר אברהם נפתלי צבי רות

בין שבעת המוסדות המצויינים שבאירופה [1], אלה ששמו לעצמם למטרה לחנך רבנים נאורים, שיד להם בתורה ובשאר המדעים, וגם בקיאים בטיב הדרשנות כדי להפיץ מוסר היהדות ותורתה בלשון צחה, נמנה גם בית המדרש לרבנים בהונגריה [2]. פתיחתו החגיגית חלה ביום 4 לחודש אויקטובר שנת 1877 בנוכחותם של כמה נציגים חשובים, וביניהם ראש הממשלה ההונגרית [3]. בזה ניתנה האות שהמוסד היה לילד שעשועים של הממשלה; וגם הקיסר בכבודו בקר את ביהמ"ד בחודש השני לפתיחתו, והתעניין במדה מרובה בנוגע לכל פרטי המוסד.

המקורות

הנהלת בית המדרש לרבנים פרסמה בכל שנה ושנה דו"ח שלו, המכיל את העובדות החשובות המעידות על עבודתו וניתנות תמונה בהירה בנוגע לפרטים שונים; כמו: חנוך התלמידים, העבודה המדעית של המורים, וכדומה. ארבעים שנתונים כאלה הופיעו — החל משנת הלימודים 78-1877 ועד סוף שנת הלימודים 17-1916 — בשתי לשונות: בהונגרית [4] ובגרמנית [5] לשנתונים האלה אף נספחו מחקרים שונים מידי המורים. השנתונים שלאח"כ הופיעו רק בהונגרית, ובכלל, בלי נספח מדעי, ולפעמים אף בלא רציפות [6].

הנספח לשנתון 87-1886 מכיל את קורות המוסד בעשר השנים הראשונות [7], שלמה שילל חזר על הדברים בקיצור, וגם השלימם עם הקורות הנוספות עד שנת הלימודים 96-1895 [8].

1) כוונתי להמוסדות שבפאדובה (אח"כ בפלארענץ), מעטץ (אח"כ בפאריז), ברסלוי, לונדון, בית מדרשו של ע. הילדסהיימער בברלין, בודפשט, וינא.

2) Országos Rabbiképzö Intézet, Budapest. (ביהמ"ד המדיני לחנוך רבנים).

3) ראה בנספח המדעי לדו"ח של שנת הלימודים 87-1886, עמודים 7-9.

4) A budapesti Országos Rabbiképzö Intézet Értesitöje. Budapest.

5) Jahresbericht der Landesrabbinerschule in Budapest, Budapest.

6) למשל: השנתונים לשנות 19-1918— 21-1920 הופיעו לפעמים בכפולים; וכן משנות 44-1943—46-1945. השנים האלה לא היו בתקונן. הראשונות בגלל מלחמת העולם הראשונה, השניות הן מתקופת השואה.

7) Joseph Bänóczi, Die Geschichte des ersten Jahrzehnts der Landes-Rabbinerschule, Budapest 1888.

8) Schill Salamon, A budapesti Országos Rabbiképzö-Intézet története, Budapest 1896 (ההסטוריה בית המדרש לרבנים בבודפשט).

מסיבת היובל של שנת הארבעים לקיום מוסדנו, בשנת 1917, הופיע גם קובץ מיוחד בהונגרית[9]) כתדפיס מן ה־„סוקר יהודי־הונגרי", כרך 34[10]). ובשנת 1927 יצא לאור כתדפיס מ„ספר היובל למלאת חמשים שנה לבית מדרש הרבנים בבודאפעשט, בודאפעשט תרפ"ח" — בעריכת יהודה אריה בלוי — חוברת המכילה את קורות המוסד עד יובלו החמשים[11]. וכתדפיס מן הכרך 44 של ה„סוקר יהודי־הונגרי"[12] הופיע גם חלקו השני של ספר היובל, ובו מאמרים מיוחדים על המנהלים, ועל המורים ותלמידיהם.

בדו"ח לשנת הלימודים 37־1936 — היא שנת הששים לקיום המוסד — נמצא ג"כ חומר נוסף לקורות בית המדרש, והקורות המרעידות של תקופת השואה, וכ"כ ימי התחיה, עיקר מקומן בדו"ח לשנות הלימודים 44־1943—46־1945.

בשנת 1947 חגגנו את שנת השבעים; ואו יצאה לאור חוברת יובל; חלקו עברית, וחלקו לועזית[13]).

המקורות הנזכרים דנים אך ורק בהסטורית ביהמ"ד לרבנים; אפס, גם בעתונים, בשבועונים, ובירחונים של יהודי הונגריה יש חומר מעניין בנוגע לדברי ימי המוסד, וכן דן בהם הרבה הרב ליאופולד לעף ב„בן חנניה" שלו[14], ובספרו: „האסיפה היהודית בהונגריה"[15]).

ההתחוות

זמן רב עבר מן הורתו של המוסד ועד לידתו, ומהלך ההסטוריה שלו אפיני עד מאוד. חכם אחד אשכנזי מפיורדא שהתישב בהונגריה, ואז היה תושב אונסדארף, מסר עוד בשנת 1806 כתב־בקשה לידי הפאלאטינוס ההונגרי — אחי הקיסר האוסטרי־הונגרי — ובו הציע ליסד שלשה בתי־מדרש במדינות הקסריות: בהונגריה, בגליציה ובמדינת ביהמיה־מוריביה. גם תכנית מדויקת ומ־פורטת לא חסרה בכתב בקשתו[16]). עצתו לא נתגשמה, וכ"כ שאר הדיונים שחלו בענין יסוד בית המדרש לא נשאו פרי[17]).

9) Dr. Blau Lajos, Adalékok a Ferenc József Országos Rabbiképzö Intézet történetehez, Budapest 1917. (שנתונים לקורות ביהמ"ד לרבנים על פרנץ יוסף).

10) Magyar-Zsidó Szemle, Budapest 1917.

11) Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképzö Intezet ötven éves jubileumára 1877-1927, I. Budapest 1927 („ספר זכרון ליובל חמשים שנה של ביהמ"ד לרבנים).

12) שנת 1927.

13) שבעים שנה, חוברת היובל לביהמ"ד לרבנים בבודפשט בשנת השבעים להוסדו (תרל"ח־תש"ח), בודפשט תש"ח; יו"ל ע"י המנהל ד"ר דוד שמואל לויגר.

14) שנה ז', עמודים: 363; 383; 389; 883; 907; 931; 955; 979. שנה ח', עמודים: 6; 52; 574; (גרמנית), כרך ד', עמודים 236; 449; 515.

15) Der jüdische Kongress in Ungarn, Pest 1817,

16) ראה ספרו: מוסדות תבל, דוד בן מאיר הכהן מפריזנהויז, ווין 1920, פח, ב־צב, ב.

17) ראה דו"ח הנ"ל, עמודים 10־11.

מרד ההונגרים בשנת 1848 בקיסר האוסטרי־הונגרי נתן דחיפה עזה להת־ הוות המוסד. היהודים בהונגריה השתתפו במדה חשובה במלחמת המרידה[18], וכש־ נחלו ההונגרים תבוסה בשנת 1849, נענשו גם היהודים קשות, והוכרחו לשלם קנס של שני מיליונים ושלש מאות אלף זהובים לאוצר הממשלה. ברם, הקיסר פרנץ יוסף עשה הנחה בשנת 1850, והעמיד את הקנס על מיליון אחד; ואף גם זאת פקד בשנת 1856 שהסכום הזה ישמש כקרן קיימת — תחת אפיטרופסות הממ־ שלה — בשם „קרן לבית־ספר", להקים ממנו ראשית־כל בית מדרש לרבנים[19]. כמובן, העובדה הזאת גרמה להעלות את הבעיה של יסוד ביהמ"ד על במת ה־ דיונים באופן מיוחד.

כמה פעמים כבר נראה כאלו בנין הבית הולך וקרב; אך התנגדותם של כמה רבנים גדולי תורה שמשה מניעה ועכוב[20]. הם ראו בהקמת בית המדרש הנדון אבן נגף וצור מכשול, ולכן נלחמו ביסוד הבית[21]. אף לא הסכימו לעסוק בשאר חכמות, לדרוש בביהכ"נ בלשון המדינה וכדומה.

בשנת 1868 נערכה בבודפשט אסיפה גדולה מטעם הממשלה, בה השתתפו צירי הקהלות, ונתקבלו החלטות שונות בדבר סדר הנהגת הקהלות, הסכימו גם להקים את בית המדרש לרבנים. הרבנים החרדים ואוחדים מצירי הקהלות עזבו את האספה לפני שהתקבלו ההחלטות הנדונות[22].

יתכן, כי אלמלא לא באה בעקב הקונגרס התפלגות יהודי הונגריה לשני מחנות[23], לא היתה התכנית של הקמת בית המדרש באה לידי הגשמה. אך יען שניתנה אח"כ הזכות לקהלות החרדיות להפרד ולהתארגן בפני עצמן בתיר אורתודוכסים, הוצאה התכנית מכח אל הפועל.

בנין מפואר בין שתי קומות הוקם למטרה הואת[24], בו קנה מקום גם בית המדרש למורים, יאף בית כנסת מיוחד נבנה בו, שם התאספו התלמידים בעת התפלה והתרגלו גם בחכמת הדרוש וההטפה ע"י הדרכת המורים. ותלמיד שלא דרש בבית הכנסת הזה במשך ימי לימודיו פעמיים בהונגרית ופעמיים בגרמנית, לא ניתנה לו הרשות לעמוד לבחינת הרבנות.

18) ראה Dr. Bernstein Béla, Az 1848-49-iki szabadságharcz és a zsidók, Budapest 1898. („היהודים ומלחמת החרות של 1848-49").

19) נאות לצרכי הזמן: לחנך בו רבנים מודרניים, יודעי תורה ומדע כאחד, מדברים ודורשים בשפת המדינה.

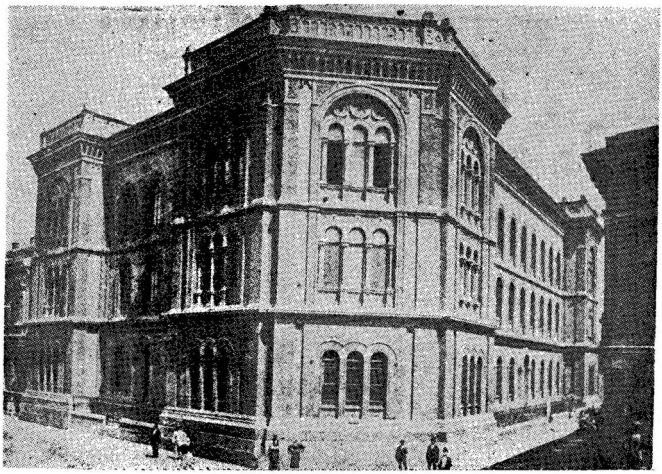
20) ראה יקותיאל יהודה גרינוואלד, טויזנט יאר אידיש לעבן אין אונגארן, ניו־יורק 1945, עמודים 87-88. רצה הגורל, כי דוקא אחד מן הרבנים שהופיעו לפני הקיסר להפר עצתו בדבר הקמת ביהמ"ד, הרב מאיר פערלס, הי' אח"כ לחותנו של אחד מחניכי ביהמ"ד.

21) ראה, למשל, שו"ת מהר"ם שיק, או"ח סי' שח, שט, סעיף 7.

22) ראה מהר"ם שיק הנ"ל, סי' שח, ד"ה ומנגדנו וכו'.

23) ראה גרינוואלד הנ"ל, פרק ג'; הנ"ל, לפלגות ישראל באונגריא

24) ראה את התצלים.

בית המדרש לרבנים בבודפשט.

יתכן כי אלמלא ההתנגדות היו מבקרים את המוסד אף רבים מתלמידי הישיבות, בעלי כשרונות נפלאים הבקיאים בתלמוד ובפוסקים; ובהשפעת הפרופסורים ובהדרכתם היו משיגים התפתחות מדעית, והיו בידאי גם מעשירים את שדה מדעי־היהדות במדה חשובה[25]. אפס, בגלל ההתנגדות לא נספחו תלמידים כאלה רק במתי מספר ובמקרה.

גם אלה היו לנרדפים, וכשחזרו לעריהם לבקר את ההורים או לקיטנה, קרה כ״פ שבני הקהלה נמנעו מלברך אותם בברכת „שלום עליכם״, ואף לא נתנו להם לעלות לתורה. תלמיד כזה נחשב לפעמים כבן מורד; ואם בהסכמת אביו עשה מה שעשה, היו גם ההורים לנרדפים[26].

האירגון

לפי חוקי המוסד היו שתי מחלקות לביהמ״ד: מחלקה תחתונה, היא גימנסיה בשביל ארבע כתות העליונות, ומחלקה עליונה; היא המחלקה התיאולוגית. התלמידים היו מתקבלים לכל מחלקה ע״י בחינה מוקדמת, ומקשיבים לקח אח״כ עוד חמש שנים בכל אחת מהן.

25) זכורני, פעם התלוצץ תלמיד אחד בחברו ואמר לו: הנך כבחור בן ישיבה. ומורי הפרופ׳ גוטמן ז״ל פתח ואמר: אל תתלוצצו בבני הישיבה! דעו, כי מי שהיה עד עכשיו לבן חיל במדעי היהדות הקשיב לקח מקודם באיזו ישיבה.

26) שו״ת נהרי אפרסמון להרב יעקב טענענבוים, מהר״ת, מונקאטש תרע״א, סי׳ טו.

מלבד הנושאים של בתי הספר התיכוניים בכלל, עליהם היה ללמוד במחלקה התחתונה גם תנ"ך, תלמוד, תולדות היהודים ודקדוק לשון הקודש וארמית[27] ודוקא בשביל רבוי הנושאים היה הכרח להעמיד את משך זמן הלימודים של ארבע כתות הגימנסיה על חמש שנים. כתום חמש של שנות הלימודים, ניתנה בחינת בגרות מכל מקצוע, כעברי כחילוני; והמשיג את תעודת הבגרות, היה יכול להכנס לביהמ"ד[28]. הנבחן בבית ספר אחר ורוצה להמנות בין תלמידי המוסד, עליו היה לעמוד מקודם לבחינת „בגרות־עברית".

במחלקה התחתונה רכשו התלמידים ידיעה חשובה ויסודית בעיקר בתנ"ך, בדקדוק העברי והארמי, ובקורות היהודים. הם הוכשרו עי"ז להכנס למחלקת התיאולוגיה, להאזין להרצאות של הפרופסורים, כפי חק הלימודים[29]. הבחינות התקיימו בסוף השנה הראשונה ובסוף השנה השלישית; ובסוף הזמנים, או בסוף שאר שנות הלימודים לא היו רק קולוקוויות.

ככלות חמש שנות הלימודים, ואחרי שהצליחו המעוניינים לעמוד במבחן, התכוננו לבחינת רבנות; התקיימה בכלל בחודש פברואר של השנה הששית[30]. סדר הבחינה והרכב ועדת הבחינה מוגבלים היו בחוקת המוסד.

תלמידי המחלקה העליונה הוכרחו להקשיב לשעורים גם באוניברסיטה[31]; ומלבד אנשים בודדים לא עמדו לבחינת רבנות רק אחר שהשיגו באוניברסיטה את התואר „דוקטור"[32]. ולמען בחינת הגמר שבאוניברסיטה הוכרח כל אחד מהם לחבר מאמר מיוחד על איזה נושא ולהדפיסו. ככה הופיעו ע"י תלמידי מוסדנו

72) סדר הלימודים נקבע ע"י ועדה מיוחדת; ובמשך הימים אף חלו שנויים בזה. בחוקה של המוסד, משנת 1912 רשומה תכנית קבועה על כל שנות הלמודים. בחוברת היובל לשנת 1927, חלק הלועזי עמודים 43-61, נמצאת רשימה מפורטת על כל השיעורים שהתקיימו במשך החמשים שנה, הן במחלקת הגמנסיה והן במחלקת התיאולוגיה.

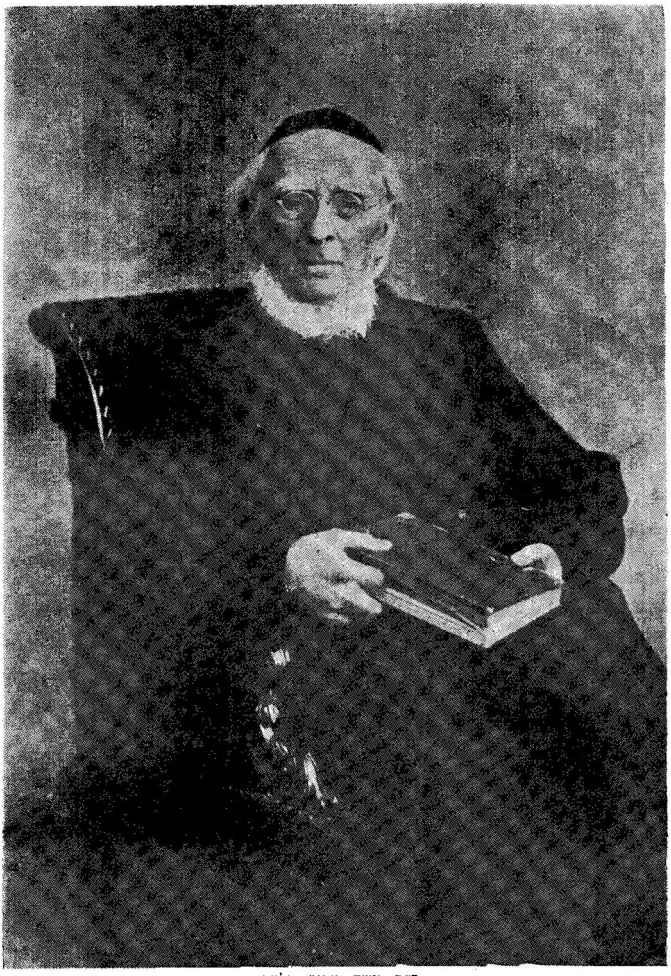
28) כמובן, בעל התעודה היה יכול להרשם גם לבית ספר גבוה אחר, לאוניברסיטה, למשל.

29) ראה הערה 27 לעיל. גם בדו"ח של כל שנה ושנה נרשם בכלל חומר הלמודים של השנה הנדונה.

30) אינני רואה בזה בבטחה חקוי למנהגו של ביהמ"ד לרבנים בברסלוי; שם היתה חגיגת הסמיכה ביום 27 לחודש ינואר דוקא, ביום פטירת הנדבן פרענקעל; ראה דו"ח של ביהמ"ד בברסלוי, שנת 1864, עמ' 3.

31) מלפנים לא היתה כל הגבלה, התלמידים האזינו להרצאות שבחרה נפשם בהן. אפס, אחרי שקבעה הממשלה, כי היהודים לא יתקבלו לאוניברסיטה רק במספר מגבל — ותלמידי מוסדנו נתקבלו למרות כל זאת מחוץ למנין — לא היו רשאים לשמוע רק הרצאות ניטוימות. המטרה הממשלתית היתה בזה, כי ערך הדיפלומים שישיגו תלמידי מוסדנו, לא יהיה שוה מאומה מנקודה ראות כלכלית.

32) בעת הסמיכה שבאוניברסיטה, על המוסמכים היה לשים שתי אצבעות ידם על ספל האוניברסיטה, ובו גם פסל אמו של ישו; התלמידים הנסמכים קבלו על עצמם להתנהג בכבוד כלפי האוניברסיטה. ולכן קם רב אחד וצעק מרה, כי תלמידי בית מדרשנו נשבעים בע"ז חלילה; ראה שו"ת אהל אברהם להרב אברהם כהן קארפעלעס, מונקאטש 1899, סימנים מג־מד, אין פה המקום לדון בזה, רק זאת אדגיש, כי בנוסח הקבלה לא נמצא לא שם האם ולא שם הבן; סיום הקבלה היה: כך יעזר לי השם!

ד"ר משה אריה בלאך.

275 דיסרטציות [33]); ועוד 14 נשארו בכתובים מסבות טכניות, כי לגבחנים באוניברסיטה אחר תקופת השואה לא ניתנה אפשרות להדפסה.

ענין זה היה כמובן לתועלת המדע ולתועלת התלמידים מצד אחד, אך מאידך גיסא גם הפריע קצת את הלימודים במוסדנו, ובפרט, יען כי בו בזמן שהתקיימו ההרצאות בבית המדרש התקיימו גם רוב ההרצאות של האוניברסיטה.

הפקוח וההנהלה

בית מדרשנו שהיה לפנים מוסד ממשלתי, התנהל לפי החקים האפיניים שלו. ענייני החינוך של בתי ספר הממשלתיים עמדו בכלל תחת פקוחו של שר הדת והתרבות; וכמובן, גם המוסד הזה היה תחת השגחתו. הפרופסורים נתמנו על ידיו, וגם משכורתם הוקצבה במסגרת התקציב הממשלתי [34]).

המיניסטריון לדת ולתרבות לא רצה להתערב באופן ישיר בעניני המוסד, ונתמנה לכן ע"י הממשלה ועדה מיוחדת שהיתה מתווכת בינו לבינה. ההצעות של הועדה הואת נתקבלו בדרך כלל ע"י המיניסטריון, וכ"כ היה נענה לבקשותיה השונות.

בעת פתיחת שערי המוסד נתמנו שלשה פרופסורים מן המנין: משה אריה, בלאך [35]), שימש מלפנים כרב בקהלת לייפניק; בנימין זאב באכר ודוד קויפמן, שניהם מחניכי בית המדרש בברסלוי. לפי החקים ששררו אז, היה על המורים לבחור מביניהם יו"ר מדי שנה בשנה; וכזקן החבורה נבחר תמיד הרב בלאך הישיש. ובשנת 1907, בגיל 92, התפטר בלאך מההוראה, והיה באכר למנהל עד יום מותו. לחבר המורים מן המנין נמנה עוד הפרופ' יהודה אריה בלוי (הפרופ' קויפמן כבר לא היה אז בחיים ע"י תאונה בחדר הרחצה בקרלסבאד, בשנת 1899).

אחר פטירתו של באכר בשנת 1913 ירש בלוי את הכהונה [36]), והוא נהל את המוסד עד שנת 1931, בה הוכרח להפטר מההוראה בגלל חליו. הפרופ' יחיאל מיכל הכהן גוטמן עבר בינתיים לברסלוי ושמש שם כמנהל, ואיש לא היה בבודפשט לכהן [36*]). ההנהלה ניתנה לכן בידי הרבנים הראשיים בבודפשט: הרב ד"ר שלום יהודה, פישער [37]) ואחריו הרב ד"ר צדוק העווישי [38]) — והם עמדו בראש בית המדרש.

33) ראה רשימתן לפי סוגיהן — ובצרוף תרגום אנגלי של שמות הדיסרטציות — בחוברת היובל משנת תש"ח, חלק הלועזי, עמודים 12-25.

34) מלפנים שלמה הממשלה את ההוצאות מקופת הקרן. בסוף מלחמת העולם הראשונה הלכה הקרן לאבוד, ומן אז והלאה התפרנסו המורים מקופת הממשלה עצמה. משנת 1920 ואילך הכרח גב המשרד הארצי ליהודים בהונגריה לסייע לקופת הממשלה למען הוצאותיה על מוסדנו.

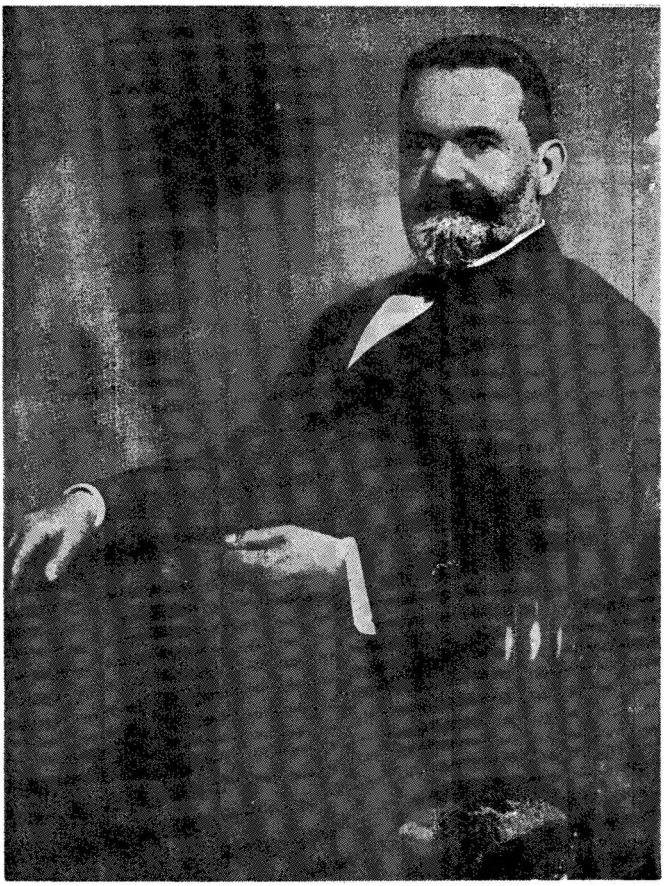
35) בן בתו של בעל שו"ת שמן רקח.

36) לחבר המורים נמנה אז גם הפרופ' גוטמן.

36*) לחבר המורים נמנו אז הפרופסורים: אברהם האפפער ודוד שמואל לוינגר.

37) מרצה לפרשנות המקרא ולמדרש, מן שנת 1913; נפטר בשנת 1944.

38) מרצה לדרשנות, מן שנת 1905. אחר פטירת הפרופ' גולדציהר, בשנת 1921, הרצה גם את הפילוסופיה הדתית. נפטר בשנת 1943.

ד"ר יהודה אריה בלוי

בינתיים הזמן הפרופ' גוטמן מברסלוי, והיה למנהל משנת 1933 עד זמן פטירתו בסוף שנת 1942. חבר המורים כלי דור של צעירים היה בימים ההם, הפרופסורים: דוד שמואל לוינגר, צבי גוטמן וכותב הטורים האלה. הפרופ' לוינגר נהל את המוסד כמורשה ואח"כ בתור מנהל עד שנת 1950.

האוניברסיטה העברית בירושלים ערכה בסוף שנת הלימודים 50-1949 חגיגת יובל של כ"ה שנים לקיומה. לוינגר השתתף בחגיגה כנציגו של בית מדרשנו; ולפני עלייתו מינה את הפרופ' שרייבר למלא את מקומו — עד בואו בחזרה — בנוגע לענינים האדמיניסטראטיביים, וכותב הטורים האלה נמנה לסדר את עניני החנוך והלימודים. לשוא חכינו לחזרתו, כי סבות שונות מנעוהו. שייבר נהל את המוסד כמורשה לממלא מקום המנהל.

בשנת 1951 החליטה הנהלת המשרד הארצי ליהודים בהונגריה שההנהלה תעבור משנת הלימודים לשנת הלימודים ליד אחר מבין שני המורים; ובשנת 1952 קבלו שניהם את תואר המנהל לחלוטין, באופן שלמעשה ינהל כל אחד את המוסד בשנה שלו בתור יו"ר לשנת הלימודים.

רשימת המנהלים

משה אריה בלאך 78-1877—07-1906; בנימין זאב באכר 08-1907—13-1912; יהודה אריה בלוי 14-1913—32-1931; שלמה יהודה פישר 33-1932—1933, 1, 15; צדיק העוועשי עד 1933, 10, 31; יחיאל מיכל גוטמן 34-1433—1942, 11, 7; דוד שמואל לוינגר 43-1942—50-1949; אלכסנדר שייבר 51-1950—52-1951; אברהם נפתלי צבי רות 53-1952; אלכסנדר שייבר 54-1953; אברהם נפתלי צבי רות 55-1954.

הפרופסורים הנפטרים

מנהלי המוסד השתדלו בכל מרצם לבחור במורים דגולים, המסוגלים לתת כבוד ופאר לבית המדרש בגלל כשרונותיהם וחכמתם. גם הקפידו שהמורים יהיו מוכשרים לחנך את התלמידים בדרך הנאותה, כדי להשיג את המטרה הקבועה מיום הוסד הבית.

על המורים הוטל לתת לתלמידים חנוך מוסרי תרבותי, להרבות ידיעתם בתורה ובחכמה, להודיעם איך לנהל את הצבור ולהתנהג עם הבריות, להורותם איך להפיץ תורת ה' ברבים. כמעט מן הנמנע הוא שמורה אחד ומדריך ישיג לבדו את כל זאת, אך חבר המורים כלו — המורים מן המנין ואלה שהם מחוץ למנין— השתדל בעבודה משותפת לחנך תלמידים, שכל אלה יהיו בידיהם מצומדים. מן המורים היו מי שהצטיין כפדגוג נאמן, כמחנך זריז, כבקי נפלא, כבעל אשכולות, כדייקן נזהר, כמתמיד וגורס, כחוקר מצויין, כחכם ומבין, כדרשן נלבב וכדומה.

אין בדעתנו לתת תיאור מפורט ע"ד אישיותו של כל אחד ואחד מהם[39]. איש איש מהם היה מיוחד במינו, מצויין בסגולות נכבדות, עשה מלאכת ה' באמונה, ועבודתו היתה פוריה. בכל זאת יש לציין, כי בלאך, באכר, קויפמאן, בלוי, מו"ר גיטמן, הללר, והמזרחן הנפלא יצחק יהודה גולדציהר — מרצה במוסדנו — הם הם היו בעיקר הכוכבים המאירים בבית המדרש לרבנים בהונגריה, הם קנו לעצמם שם בעולם המדעי כלו, והעשירו את ספרותנו, והם הם שהשפיעו במדה גדושה על חניכי המוסד לטובה ועוררו את תשומת לב התלמידים ללכת בעקבותיהם: לחקור ולהבין בתורה ובמדע.

מסבות שונות הצליח האחד בדרכיו יותר מחברו; לפעמים בגלל הבדל הכשרונות והחנוך שלהם, או בשביל שלא כל שנות עבודתם היו שוות לטובה למנוחה למען העבודה המדעית, וגם שדה המחקר כשלעצמו מגביל את האפשרות להרבות פרי או למעט.

רשימת הפרופסורים למדעי היהדות

משה אריה בלאך 1877-1907; בנימין זאב באכר 1877-1913; דוד קויפמן 1877-1899; יהודה אריה בלוי 1887-1932; יחיאל מיכל גוטמן 1907-1921; 1933-1942; דוב הלר 1922-1931; 1933-1935; אברהם האפפער 1926-1941; צבי גוטמן[40] 1934-19'6; יצחק יוסף האן[41] 1941-1950; אברהם נפתלי צבי רות 1942-; אלכסנדר שייבר 1945-; מרדכי קליין (בגימנסיה) 1915-1927.

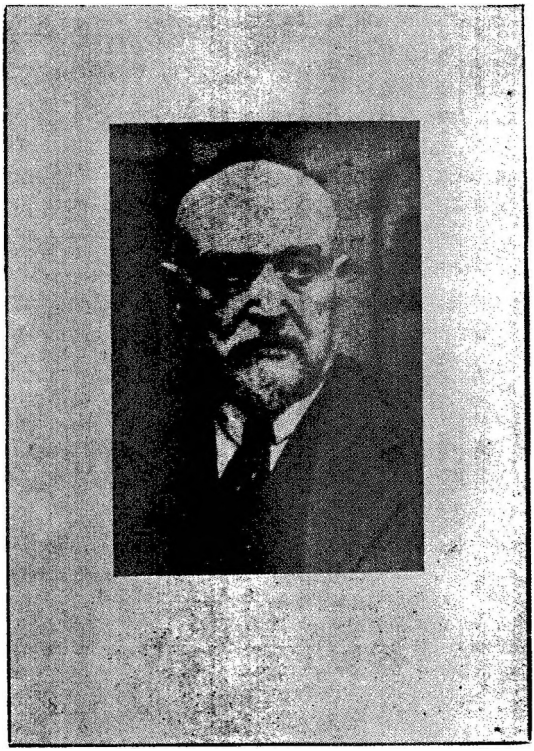
רשימת המרצים למדעי היהדות

הרב שמואל אריה ברויל (ראב"ד בפעשט) 1877-1887; חיים דייטש (מנהל בביהמ"ד למורים) 1877-1886; ד"ר שמואל קאהן (רב ואב"ד בפעשט) 1899-1905; ד"ר יצחק יהודה גולדציהר (פרופ' באוניברסיטה בבודפשט) 1900-1921; ד"ר צדוק העוועשי (רב ראשי בפעשט) 1905-1943; ד"ר שלום יהודה פישער (רב ראשי בפעשט) 1913-1940; ד"ר אביעזר ווינציאנער (רב ראשי בפעשט חדשה) 1912-1922; ד"ר מאיר צבי ווייס (רב בפעשט) 1917-1931; הרב משה פלדמן (אב"ד בפעשט) 1921-1926; ד"ר יששכר עדעלשטיין (רב ראשי בבודא) 1922-1934; ד"ר זרח גרוסמן (רב בפעשט) 1931-1945; ד"ר חיים צבי קיש (רב ראשי בבודא) 1934-1940; ד"ר אהרן קלמן (רב בקיבאניה) 1937-1951; ד"ר אפרים העוועשי

39) מאמרי הערכה והערצה על המורים ששמשו עד שנת 1937, נמצאים בח"ב של ספר היובל לשנת 1927; בספרי הזכרון והיובל שיצאו לכבודם; מאמריו של הפרופ' ש. קרויס, מצודה, לונדון תש"ה, ספר ג'ד (י. מ. גוטמן); הנ"ל, תש"ח, ספר ה'ו (חכמי בודפשט) — Ignaz Ziegler, Ein Volksbuch über die Propheten Israels, Mahrisch-Ostrau 1938, 11-13.

40) כעת רב בארצות הברית.

41) כעת מורה בבודפשט בבית ספר הגבוה לפדגוגיה.

ד"ר מיכאל גוסמן

(רב בפעשט) 1939־1946; ד"ר דוד צבי פרידמן (רב ראשי בפעשט חדשה) 1940־1944). ולהבחל"ח: ד"ר יצחק בנושופסקי (רב ראשי בבודא) 1945־; ד"ר שרגא פייביש הרשקוביץ (רב בפעשט, כעת במדינת ישראל) 1946־1950; ד"ר משה אריה ריכטמן (מלפנים מורה בביהמ"ד למורים) 1950־; ד"ר יהודה קומלוש (רב בבודא) 1950־; ד"ר מנחם רוזנבלום (רב בפעשט) 1952־1953; פנחס גרינוואלד (מנהל בגימ־נסיה של הקהלה) 1953־; ד"ר מנחם ברגאט (רב בפעשט) 1953־54.

עבודתם הספרותית

בית המדרש לרבנים בהונגריה מלא תפקיד חשוב — מלבד חנוך הרבנים למען הקהלות — גם בשדה הספרות והמדע, והיה לאחד המרכזים למדעי היהדות. חבורים, מחקרים ומאמרים לאין מספר נוצרו כפרי עשתונותיהם של הפרופסורים. חכמי ישראל שבכל קצוי תבל באו אתם בקשרים אמיצים, ואליהם פנו לטכס עצה בנוגע לבעיות שונות בשדה המדע.

מן הנמנע הוא לחוקר להעלים עין מעבודתם הרוחנית של רוב המורים נוחי נפש, ולכן לכהפ"ח הנני מראה באצבע על המקורות, בם נמצאת הרשימה הביב־ליוגרפית שלהם.

משה אריה בלאך: ספר היובל לכבוד ר' מ. א. בלאך . . . ליום מלאת לו 90 שנה, בודאפעשט תרס"ה, חלק הלועזי, עמודים 22־24[42];

בנימין זאב באכר: סוקר יהדי־הונגרי, כרך 27, שנת 1910, עמודים 36־18; הוספות למאמריו שהופיעו בשנות 1910־1913: שם, שנה 45, שנת 1928, עמודים 143־151;

דוד קויפמאן: תהלה לדוד . . . לזכרון . . . ר' דוד קויפמאנן זצ"ל, ברעס־לוי תר"ס, חלק הלועזי, עמודים 75־87; הוספות: צייטשריפט פיר העברעישע ביב־ליוגרפיע שנה 5, עמודים 173־174;

יהודה אריה בלוי: ספר היובל לכבוד ד"ר י. א. בלוי . . . למלאת 65 לש־נותיו ומ' שנה לעבודתו הספרותית, עמודים 14־90; הוספות ממאמריו שהופיעו בשנות 1926־1936; זכרון יהודה לכבוד הפרופ' י. א. בלוי, בודפשט 1938, חלק הלועזי, עמודים 18־34;

יחיאל מיכל גיטמן: מחקרים בחכמת ישראל לזכרונו של פרופ' י. מ. הכהן גוטמן, א, בודפשט תש"ו, חלק הלועזי, עמודים 33־50;

אברהם האפפער: חסד לאברהם, ספר היובל לכ' הרב פרופ' ד"ר א. האפפער, בודאפשט ת"ש חלק הלועזי, עמודים 133־116[43];

דוב הלר: ספר היובל לפרופ' ד. הלר למלאת לו שבעים שנה, בודאפשט תש"א, חלק הלועזי, עמודים 22־51;

42) השוה עוד: Ost und West, 1909, עמ' 565. גם מקודם לזה, בעת שהגיע לגבורות, הופיעה חוברת לכבודו בשם: Die achtzigjahrige Geburtstagsfeier des Professors Rabb. Moses Bloch, Budapest 1895.

43) ומקודם לזה יצא לכבודו ספר היובל בשם: שי למורה הוראה, להרב אברהם האפפער, בודאפעשט 1930.

שמואל קאהן: סוקר יהודי־הונגרי, כרך 37, שנת 1920, עמודים 5־10 [44];
מאיר צבי ווייס: שלשים שנה בעבודת השם [45], בודפשט 1925, עמידים 8־18.

צדוק העוועשי: ספר היובל לכ' הרב הכולל ד"ר א. העוועשי, בודאפשט תרצ"ד, חלק הלועזי, עמודים 48־73;

שלום יהודה פישער: שנתון של החברה לחקירת מדעי התלמוד ע"ש י. א. בלוי [46], בודאפשט 1937, שנה 5, חלק הלועזי, עמודים 117־123;
חיים צבי קיש: סוקר יהודי־הונגרי, כרך 56, שנת 1939, עמודים 11־17;

יצחק יהודה גולדציהר: ספר זכרון לכ' פרופ' י. י. גולדציהר, א, בודאפשט 1948, חלק הלועזי, עמודים 419־431; וראה שם בעמ' 419 ע"ד שאר המקורות.

התלמידים

הפרופסור גוטמן סכם בשנת 1917 את מספר התלמידים שנרשמו לבית המדרש לרבנים מיום הוסדו ועד תום ארבעים משנותיו [47]: מספרם עלה אז ל־702. 56 מהם בני רבנים; 61 בני שוביי"ם ושאר משועבדים; 63 בני מורים ומלמדים; 28 בני פקידים; 288 בני סוחרים וספקרים; 62 בני אומנים ופועלים, ורבים היו מבני אלמנות.

הסטטיסטיקה הזאת ג"כ מעידה, כי בעיקר מבני העניים יצאה תורה: משכבת דלת העם. הם הם שהשתוקקו לרכוש לעצמם ידיעה כללית ותיאולוגית, ולהתפרנס אחר כך בכבוד. וכן כמה מן הרבנים הנאורים קצת שמו לעצמם למטרה שבניהם ילכו בעקבותיהם, ותחזר התורה על אכסניה שלה.

חסרון הידיעה של הצעירים נמנה ראשית־כל במחלקת הגימנסיה. מי שיד לו במדעים חלוניים נתן נפשו במדה יתרה לרכוש לעצמו גם ידיעה בעברית, בתנ"ך ובתלמוד. וכן להיפך: אלה שהיו מלפנים מתיבשי ביהמ"ד בישיבה, התעמקו יותר בלימודים זרים, כלשון הלאטינית, יונית וכדומה [48].

44) גם ספר היובל יצא לכבודו בשם: Emlékkönyv néhai Dr. Kohn Sámuel pesti förabbi születésének századik evfordulójara, Budapest 1941 (ספר הזכרון לכבוד המנוח דר' שמואל קאהן, למלאת מאת שנה להולדתו).

45) Harminc év Isten szolgálatában (1895-1925). Dr. Weisz Miksa rabbi . . . Kiadják: hivei, tisztelöi és tanitványai.

46) A Blau Lajos Talmudtudományi Társulat Évkönyve, 56-91-1937. V. Budapest. השנתון מוקדש לכבוד הרב פישער.

47) ראה הספר הנזכר בהערה 9; עמודים 122־124; סוקר יהודי־הונגרי, 1917, 202־204.

48) ראה זכרונותיו של ליאופולד קעטשקעמיטי ב„שנתון של החברה הספרותית ליהודי הונגריה" (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve), בודפשט 1903, עמודים 33־34.

רבים מתלמידי הגימנסיה היו מהססים אם ימשיכו את לימודיהם במחלקת התיאולוגיה או לא. זה גרם שלפעמים חסרה ההשתדלות להשיג ידיעה יסודית ורחבה בשדה המדע העברי. המורים בעצמם הוכרחו להתנהל בדרך ההוראה לאט, לרגל הילדים אשר לפניהם; ההתלהבות שלהם להעשיר את מדעי היהדות, תת־עמקותם, חריפותם ורוחם ובינתם לא נתגלו בממדים כל כך גדולים לפני הפעוטים[49]).

במחלקת התיאולוגיה, היה עולם אחר לפני התלמידים. הרגשתם המדעית היתה מפותחת; קבעו את גורלם בהחלט להיות רועי צאן עדת ה', והתעניינו לכן בחכמה ובחקירה. במו עיניהם ראו את הישגם המדעי של ענקי הרוח; והשתדלו גם הם ללכת בעקבותיהם. המורים באו לעזרת התלמידים, ונתנו להם הזדמנות להתרגל בעבודה המדעית. שאלות־פרס נקבעו בתחלת שנות הלימודים. והפותרים אותן כהוגן זכו לכבוד ולפרס כאחד. במשך חמשים השנים הראשונות של קיום המוסד נפתרו ששים שאלות־פרס[50]; מן אז והלאה עד סוף שנת הלימודים 37־1936 18 שאלות[51]; ועד שנת השואה ב־1944 עוד 21 שאלות[52]).

כתוצאה מעבודתם המסורה של המורים נראה סימן ברכה עד למאד אצל התלמידים. מתחת ידיהם יצאו כמה רבנים מובהקים, גדולי רוח, אנשי מדע, ודר־שנים מצויינים שפעלו בקהלתם לטובת היהדות, והיו לפאר ולכבוד בתוך עמם. ומה גדול מספר חניכי המוסד שהעשירו את ספרותנו[52*])! ענקי רוח מפורסמים: י. א. בלוי, אברהם ביכלר, י. מ. גוטמן — אחד מן המורים הראשונים באוניברסיטה העברית[53]) — ד. הלר, שמואל קרויס מתלמידי בית המדרש לרבנים בהונגריה המה.

סטטיסטיקה של הנרשמים

(עד תקופת השואה)

להלן נביא את הסטטיסטיקה מן הנרשמים, לפי שנות הלימודים; מספר תל־מידי הגימנסיה לחוד ומספר התיאולוגיים לחוד[54]). כמובן, סכום הנרשמים אינה שוה עם מספר כלל התלמידים, כי תלמיד אחד נרשם בכל שנה ושנה כל עוד שהוא ממשיך את לימודיו בבית המדרש. גם צריך להתחשב עם העובדה, כי כמה תלמידים הפסיקו את לימודיהם לפני שבאו לידי גמר. ורבים שהשיגו את תעודת הבגרות ולא המשיכו את לימודיהם במחלקת התיאולוגיה. וכן להיפך: הרבה תלמידים של המחלקה העליונה לא היו מתלמידי הגימנסיה במוסדנו.

49) ראה ספרו של ציעגלער הנ"ל, עמודים 11־13; קעסשקעמיטי הנ"ל, עמודים 32־35.

50) ראה את הרשימה המפורטת בספר היובל לשנת 1927, עמודים 61־66.

51) ראה דו"ח לשנת 37־1936, עמודים 28־29.

52) ראה דו"ח לשנות 38־1937—43־1942.

52*) חבל, כמעט כל מאמריהם פורסמו בהונגרית.

53) מאד צר לי, כי הפרופ' יצחק בער — במאמרו „יובל המכון למדעי היהדות" (תרבות וספרות של הארץ, 24.12.45) — עבר עליו בשתיקה.

54) הסטטיסטיקה מהחל ועד שנת הלמודים 37־1936 נמצאת גם בדו"ח של השנה 37־1936, עמודים 27־28. ההשלמה היא לפי הנתונים של הדו"חים משנים שלאח"כ.

המספרים עולים ויורדים, וקשר אמיץ להם עם תולדות היהודים בהונגריה. החל משנות 1870 בערך עד תקופת השואה, היא כבוש המדינה ע"י הגרמנים ביום 19 לחודש מרץ, שנת 1944. לכן לא יבינם הקורא רק אם יתבונן בהסטורית מדינת הונגריה בכלל, ובתולדות יהודי המדינה בפרט, בניגע לשנים האלה.

העליה והירידה של המספרים האלה הן תוצאותיהם של גורמים שונים, כמו: מלחמה ושלום, מצב תרבותי, דתי וכלכלי, כוץ המדינה והתרחבותה[55], סבות מדיניות[56]. למשל: החל משנת 1920 בערך, בעת גברה השנאה כלפי היהודים וחייהם היו תלויים מנגד, קפחו את פרנסתם, לאוניברסיטה לא נתקבלו רק במספר מוגבל, בבתי ספר ממשלתיים היו לנרדפים; כהנה וכהנה רעות גרמו שהצעירים — ובפרט אלה השואפים לרוות את צמאונם התרבותי — נהרו במספר גדול אל בית מדרשנו, בו קוו ללמוד בהשקט ולהשיג אח"כ מנוח לנפשם.

השנים לא היו כתיקונן: השנאה גברה והלכה, היהודים גורשו ממשרה מ־שלתית כמעט מכל וכל, ואפילו להשיג פקידות אצל פירמה פרטית היה קשה מאוד, ובכלל החמיר עול הפרנסה ליהודים שבמדינה. נוסף על זה: בשנת 1939 שוב סופחה תת־קרפטיה אל המדינה, ושם היו כמה צעירים בעלי תעודת בגרות, דוברי עברית ורוח יהודי בקרבם. גם אלה נהרו למוסדנו, ושנים אחדות לפני כבוש המדינה, בעת שהכריחו את צעירי ישראל לעבודת פרך במחנות עבודה ואבדון, שם ניתנו למרמס וכצאן לטבח הובלו, היה המוסד ממש גם למקום פליטה לכמה וכמה נערי בני ישראל[57].

כל זה גרם, כי בשנת 1944, בעת באה השואה, הגיע מספר התלמידים לרום פסגתו, והיה מאה ושישים ואחד, מלבד ששה שכבר עמדו טרם בחינת הגמר, המספר במחלקת התיאולוגיה לבד: 114!

השואה והמוסד

ויהי — כל מקום שנאמר ויהי אינו אלא צרה — ביום הראשון לשבוע, 19 לחודש מרץ, שנת 1944 בצהרים בערך ואני מורה את התלמידים, נכנס אלי פקיד המוסד ולחש באזני את השמועה המזעזעת, כי הגרמנים בעיר הבירה, ויעצני להפסיק את השיעור. עוד איזה רגעים המשכתי את ההרצאה — שלא להבעית את התלמידים — ואח"כ הגדתי להם מה שקרה. גם הוספתי, כי טוב ללכת הביתה, ובשעות רעות כאלה על הבנים להיות יחד את ההורים. כה נפסקה ההוראה במוסדנו ביום מר!

55) כוץ המדינה החל למעשה בשנת 1919; בשנת 1939 היתה שוב לבת רחבת ידים.

56) למשל, בשנת 1919 נסגרו דלתות המוסד לחדשים אחדים; התוצאה היתה, כי כמה מן התלמידים לא המשיכו את למודיהם גם בפתיחת השערים אח"כ, ראה דו"ח לשנות 1918־19—1920־21, עמוד 6.

57) תלמידי בית מדרשנו וכ"כ הרבנים היו פטורים בתחלה מ„עבודת המלך". בעת שהחמיר המצב אח"כ, גויסו תלמידים אחדים לשמש בתור רבנים במחנות העבודה.

ממחרת לבוא הנאצים להונגריה נהפך מוסדנו לבית כלא [58]; שם נאספו הכלואים הראשונים מן היהודים: רובם מעשירי הארץ ומגדוליהם, בעלי בית חרישת, הרופאים הכי מובחרים וכדימה. מן הבית הזה הוליכו אותם אח"כ למחנה כליאה „קישטארטשא", ומשם נסחבו לאוישוויץ. מוסדנו היה ממש ל„פתחו של גיהנם"! הנה הובאו ארעית עורכי דין, עתונאים, מדינאיים ושאר „נאשמים", כדי להובילם אח"כ בזרוע למקום עבודת הפרך ולאבדון.

אחר חדשים מספר, בעת שניתנה הממשלה על ידי הכובשים הגרמנים לידי „בעלי חצים", המה כת הרוצחים אשר שמו להם לאות את תמונת צלב־חצים [59], היה הבית למרכזם המחוזי, וכאשר קרב קצם, וחיילי הרוסיים ממטירים פצצות בלא הפסק, החביאו מקלעה בגג הבית — מכוון ממעל לספריה — כתכסיס מלחמתם לירות על אוירוני הרוסים. מוסדנו היה עי"ז למטרת האוירונים, ודוקא חלק הבית שבו הספריה [60] נפגע קשה. חבל, ספרים רבים לאלפים הלכו לאבוד!

כמה מן התלמידים — רובם מן הצעירים, מהמחלקה התחתונה — שמשו מתחלה בבית כמשרתים וכשלוחים מטעם השוטרים הגרמנים; והיות וניתנה להם הרשות להכנס ולצאת, פעלו הרבה לטובת העצורים. לבסוף הועברו אחדים גם מביניהם לקישטארטשא, כעצורים.

כשהחמיר המצב עוד יותר, נסחבו גם רוב התלמידים מן העיר, כמו שאר היהודים — ובפרט הצעירים. רק אחדים מצאו מפלט למו בבתי חסות, או על ידי תעודות מזויפות וכדומה.

כתום התקופה הנוראה התלקטו לאט לאט מסביב לביהמ"ד הנשארים במדינה והנחבאים; גם ממחנות האבדון שמחוץ למדינה חזרו רוב הפליטים. באנו לידי חשבון הנפש, והתוצאה היתה מזעזעת ומרעידה: 24 ממחלקה התחתונה, 37 מהמחלקה העליונה, 3 מן המועמדים לבחינת רבנות כלו ואינם [61].

הבית חרב, ועם ה' נפל ברעב ובחרב! על אלה בוכה אני, קינה לאסף [62] ונהיו הנשארים הלכו ושוטטו בחוצות קריה חסרי כח ואין אונים, עייפים, יגעים וחסרי לחם. כל אחד טרוד באבלו, בגורל המר של קרוביו; מבכה על מתיו ומחפש אחר קרוביו לדעת האם עודם בחיים. לשכלול חיים דתיים בממדים רחבים לא היתה כל תקוה, כי גודל הקהלות הנהרסות נראה כאלו נחרץ.

58) תלמידי ביהמ"ד הכרחו לפנות את חדרי הלמודים מכל ספסלים ורהיטים — ואלה הלכו לאבוד בינתים — בפקודת הגישטפו. החדרים שמשו למלונים בשביל העצורים, ואף אולמי הספריה שמשו למטרה הזאת.

59) ראה מאמרי: חרם הקדמונים שלא להוציא שום ספר מביהמ"ד, מזכרת עמנואל לכ' אברהם חיים לעף, בודפשט תש"ז, עמוד 114, הערה 1.

60) הוא החלק המרכזי הנראה על התמונה.

61) ומספר הקדושים מן הנסמכים בבית מדרשנו עולה לתשעים בדיוק; ראה מאמרי: ויתקדשו הכהנים, דו"ח לשנות 44־1943—46־1945, עמודים 29־2. (גורלו של אחד מהם היה אז מוטל בספק, לכן לא נרשם שמו. חבל, בינתים הוברר מיתתו). במאמרי הנדון הוספתי גם ביבליוגרפיה שנתית לכל אחד מן הקדושים.

62) ראה קדושין לא. ב, תוספות ד"ה איסתייעה מילתא.

היאוש הלך וגבר; ומי ישים לב במסבות כאלה להמשיך את עבודתו הנפסקת. להקשיב איזן בלימודים?!

בכל זאת, המורים בראש הם שאזרו חיל; תלמידים אחדים הלכו בעקבותיהם. התחלנו לחיות את האבנים מערמות העפר. לנקות את הבית ולשפרו כפי שידינו מגיעות. בעזרת המוסדות השונים התחילה שוב מסעדתנו לפרנס את התלמידים ואת המורים עם כמה יהודים מלומדים תשושי כח.

לאט לאט שבה רוח החיים בקרבנו והתחלנו גם בעבודת ההוראה; וכמובן, מספר מקשיבי לקח דל וקטן היה. אחר נסיונות שונים — הקמת מחלקה פידוגוגית; הרכב הגמנסיה עם גמנסיה „תרבות" שבטלה בינתיים; מחלקה לחנוך חזנים — שוב רכזנו כוחותינו מסביב להוראת התיאולוגיה בשביל המועמדים לרבנות.

מספר התלמידים עולה עתה לעשרה, ושלשה נוספים שלא מן המנין.

הנסמכים

הפרופ' גוטמן ערך רשימה שלמה מן הנסמכים בבית מדרשנו עד שנת 1917, ומרמז בקיצור גם על כהונת כל אחד מהם[63]. בעת יובלו החמשים של המוסד, בשנת 1927, חזר עליה הרב דוד צבי פרידמן והשלימה עד שנת 1927. הוא אף הוסיף ביבליוגרפיה שטחית מכל אחד מן הנסמכים"[64]. כותב הטורים האלה בא אחריהם בשנת 1947, לרגלי היובל השבעים למוסדנו, וסכם את שמות הנסמכים — יחד את גלגוליהם בקיצור — עד שנת 1947[65]. מספר הנסמכים עלה אז למאתים וששים ואחד.

מן אז והלאה נסמכו עוד חמשה מן התלמידים, ושלשה קבלו רשות לשרת כממלאי מקום רבנים; סך הכל: 269.

הספריה

חקירת מדעי היהדות בלא ספריה חשובה מן הנמנע היא, ולכן בעת הוסד ביהמ"ד לרבנים השתדלה ההנהלה להקים גם ספריה בעלת ערך.

מאמר מקיף על התהוותה של ספריתנו — וגם על הספרים מן הדפוסים הראשונים השייכים אליה — נכתב בשנת 1917 ע"י המורה המנוח ד"ר מרדכי קליין[66]) שנקטף באבו.

63) ראה קובץ של שנת 1917, עמודים 137־141.
64) ראה ח"ב של ספר היובל משנת 1927, עמודים 340־368.
65) שבעים שנה הנ"ל, חלק הלועזי (אנגליה), עמודים 31־43.
66) סוקר יהודי־הונגרי, 1917, חוברת 2־4, עמודים 186־195; קובץ הנ"ל משנת 1917, 106־115.

משם יוצא, כי ספרית הלל הכהן דילא טארנע מפאדיבה — ספריה עשירה בטפסים מדפוסים ראשונים וספרים עתיקים וכ"י שונים — וספרית רבה המנוח של קהלת נאדי בעטשקערעק בהונגריה, הרב דוד אפפענהיים, הן הן היו ליסוד ספרית בית המדרש. ספרית אָפפענהיים היתה עשירה בספרים חדשים. על ידי מתנה וקניה סופחו עוד במשך השנים כמה ספריות בעלות ערך רב, ביניהן גם ספרית הרב משה אריה בלאך וזו של שמואל אריה ברילל.

כמובן, גם ע"י קנית ספרים בודדים, כתבי־עת הנשלחים, מתנת המחברים ומנדבים שונים, הלכה הספריה וגדלה, עד כי במשך 67 שנה של קיומה היתה לאחת הספריות הכי חשובות. בשנת 1944 היה מספר כרכיה 40,000 בערך.

הפצצה שנפלה על הבית ממעל לספריה הרסה את הספריה כלה, והספרים נפלו מן הקומה השניה לראשונה, דרך הגג הפתוח ירד הגשם עליהם, וספרים רבים הובלו ע"י הגרמנים למקום לא נודע לנו עד היום.

אחר עבור הזעם היתה ראשית עבודתנו להציל מן האבוד את הספרים הנשארים. מספרם היה כעשרים אלף כרך בערך. גם רבים מכה"י והדפוסים הראשונים נצלו מן הבוז ומן האבוד.

שכלול הבית נעשה על ידי מוסדי עזרה שונים; אוספים אחדים ושרידי ספריות — בעיקר של רבנים קדושים אשר כהנו במדינה — אוספו הנה [67]).

כיום הספריה עשירה היא, ראשית־כל בנוגע למספר הספרים שלה. אך היא מקוטעת היות וחלק גדול מספריה משרידי ספריות הוא בא. רבים מהם דופליקאטים, יכמה סידרות של כתבי־עת אינן שלמות.

זה שנים אחדות התאחדה [68]) הספריה של בית המדרש לרבנים עם ספרית הקהלה בבודפשט. היא מאורגנה באופן שיטתי [69]) ספרים רבים וחשובים בה. גם ספרית דוב הלר נקנתה בינתים; ואף שני אוספים חשובים מונחים אצלנו בתור פקדון, חבל, שהפרסומים החדשים אינם מגיעים אלינו, אלא במקרה.

השנוים

עוד בסוף שנת 1942 החליט בית המורשים להונגריה, כי אין הממשלה רשאית לתמוך ולפרנס כל מוסד יהודי. התוצאה היתה, כי „קרן בית־הספר" שעמדה תחת חסותה של הממשלה ואפיטרופסותה, הוחזרה ליהודי המדינה. מן הקרן הזאת נקנו ע"י הממשלה בימי מלחמת העולם הראשונה שטרי הלואה. השטרות האלה היו כליל ללא ערך, ו„החזרת הקרן" כמעט שלא היתה רק מעשה פורמלי [70]).

67) ראה דו"ח לשנות 1943-44—1945-46, עמוד 73 והלאה.

68) "Magyar Izraeliták Országos Könyvtara," Budapest („ספריה מדינית ליהודי הונגריה").

69) ספרית באכר היא אחת מיסודותיה.

70) ראה דו"ח משנת הלמודים 1942-43, עמוד 12 והלאה.

מן אז והלאה עומד המשרד הארצי ליהודי הונגריה בראש המוסד, והוא מתנהל ע"י ועדה מיוחדת, מתמנית על פי המשרד הארצי; וגם פרנסת המוסד תלויה במסגרת התקציב של המשרד.

כתום תקופת השואה היה שוב בית מדרשנו למוסד ממשלתי, אך בינתים חל שנוי, והבעלות של המשרד הארצי ליהודים חזרה להשאר בתקפה. בכל זאת, גם הממשלה כשלעצמה תומכת בידינו במדה חשובה, ומשכורת המורים, למשל, באה מקופת הממשלה.

בגלל סבות שונות, כמו השמדת 24 תלמידים מהמחלקה התחתונה, מות גבירים של הרבה רבנים, חוסר תלמידים שתעודת בגרות להם, חרבן הקהלות, אי־האפשרות לבקר את בית מדרשנו ואת האונברסיטה כאחת, ועוד מסבות כאלה חלו השנויים היסודיים הבאים:

א. המחלקה התחתונה, ז"א מחלקת הגמנסיה, בטלה;

ב. בהסכמת חבר המורים יכולים המועמדים להתקבל למחלקת התיאולוגיה אף בלא תעודת בגרות;

ג. תלמידי בית המדרש לרבנים אינם מבקרים את האוניברסיטה; וממילא גם נסמכים מבלי שישיגו מקודם את התואר „דוקטור";

ד. הסמיכה היא בשתי פנים: 1. סמיכה מחלטת, אחר סיום הלימודים של חמש שנים; 2. סמיכה מגבלת, אחר סיום הלימודים של שלש שנים [71]).

השנויים האלה עלולים להמעיט את ידיעתם האוניברסלית של התלמידים, והשתלמותם עתידה להיות פגומה. בגלל אלה קשה יהיה להם לכהן בכבוד ולהשיג תועלת רצויה בהדרכת בני קהלתם. ומצד אחר: במשך שנות לימודיהם בבית המדרש יכולים הם לרכז כחותיהם ולהתעמק בחקירת המדעים היהודיים והעבריים בממדים יותר רחבים.

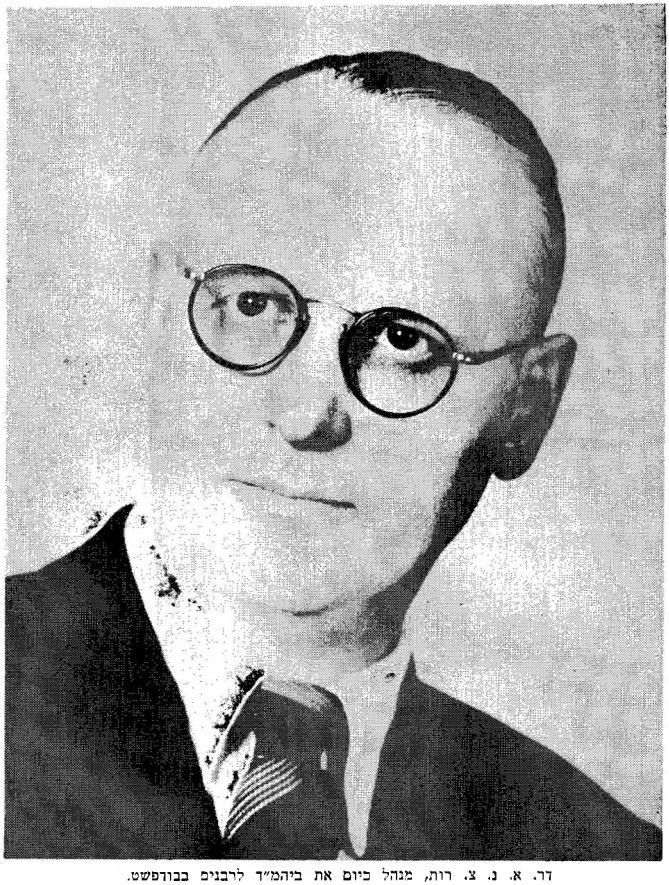
העתיד

כשש מאות אלף יהודים בהונגריה נעשו לקדושים בתקופת השואה. רבים מן הנשארים הגרו. מספר היהודים במדינה עולה עכשיו לשמונים אלף בערך. מהם בעיר הבירה כשש אלף בערך, וכעשרים אלף בשאר ערים. עשרים וחמשה רבנים משמשים מתלמידי מוסדנו בקהלות, ומהם ארבעה עשר בעיר הבירה, ואחד עשר — יחד את שלשת ממלאי־מקום רבנים — במדינה. רובם הגדול בגיל הבחרות המה, וזקנים כמעט אין בהם.

במסבות כאלה טבעי היא שהתלמידים אינם מלאי תקוה בנוגע לגורלם לשמש בתור רב בעתיד. בכל זאת, אין ספק, כי יש צורך באנשי מעשה, ושדה פעולה מוכן להם. גם הממשלה נותנת את ידה הימנית לעזרה, הן לקהלות והן למוסדנו, אין מקום ליאוש.

ועוד עלינו לדעת, כי חלק מהתלמידים לא שמו לעצמם מלפנים למטרה לכהן בתור רב דוקא. וגם היום נמצאים לומדים לשמה; ויש שתשוקת החקירה

71) אלה נסמכים כממלאי מקום רבנים, ועומדים תחת פקוחו של איזה רב הנבחר למטרה הזאת ע"י ועד הרבנים ליהודי הונגריה. הרבנים מהסיג הזה עתידים לשמש בעיקר בקהלות קטנות.

דר. א. נ. צ. רות, מנהל כיום את ביהמ"ד לרבנים בבודפשט.

במדעי היהדות מקרבתם למוסדנו. יש תקוה שגם אלה ימצאו מקום עבודה אחר סיום לימודיהם בבית מדרשנו.

גוף עבודת הפריפסורים גם כן מתחלק לשני סוגים: 1. חנוך רבנים; 2. עבודה מדעית וספרותית. בשטח העבודה השניה הזאת דוקא הניחו לנו הקדמונים מקום להתגדר[72]) כ"י של בית המדרש לרבנים, אוסף קויפמן שבאקדמיה המדעית בהונגריה וכתבי הגניזה — לרבות חקירה מדעית אחרת שאינה תלויה בדברים האלה — נותנים אפשרות, כי מוסדנו ישאר גם להבא אחד השלבים של הסולם הרוחני למדעי היהדות.

72) כמובן, אין אומן בלא כלים; כתבי עת, קובצים ושאר פרסומים חדשים דרושים לנו למטרה הזאת מאד מאד.

בית המדרש הגבוה לחכמת ישראל בברלין

מאת

ד"ר יהודה ראזענטאל

בית המדרש הגבוה לחכמת ישראל נוסד בברלין בסוף שנת 1869 בשם „הוכשולה פיר די וויסנשאפט דס יודנטומס" ונפתח בשנת 1872[1]. בשנת 1883 מוכרח היה מטעמים יורידיים לשנות את שמו ל„לעראנשטאלט פיר די וויסנ־שאפט דס יודנטומס"[2]. אחרי מלחמת העולם הראשונה בשנת 1920 קיבל בחזרה את שמו הראשון „הוכשולה", בשנת 1933 לקחה הממשלה הנאצית ממנו את השם הזה והוא שב לשם „לעראנשטאלט" וחתח השם הזה הוא ממשיך את קיומו עד אמצע שנת 1942.

תולדות ההוכשולה משקפות את התולדות התרבותיות של הישוב היהודי בגרמניה כמעט מסוף תנועת ההשכלה הברלינאית עד חסולו הגמור ע"י הנאצים. ראשיתו של המכון המדעי הזה נעוצה במאבקים הראשונים של משכילי ישראל בגרמניה להמשך קיום יהודי בתוך החברה הגרמנית מתוך שלוב של היהדות והיהודים אל תוך החברה הגרמנית־נוצרית, וסופו בשנת תש"ב, שנה בה התחילה ההשמדה השיטתית של המוני ישראל באירופה — הפתרון הנאצי המוחלט של שאלת היהודים. חכמת ישראל באה לעולם בגרמניה במאה הי"ט כתנועת לואי של שתי תנועות כבירות, של השאיפות לאמנציפציה פוליטית ואנושית של יהודי גרמניה, של הישוב היהודי הצפוף ביותר באירופה המערבית ושל תנועת הריפורמציה הדתית. עם התחלת המאבק מצד היהודים להשתלב אל החברה הגרמנית כיהודים הורגש הצורך להסביר לנוצרים וגם ליהודים את היהדות בצורה מודרנית. כאשר היהודי לא רצה לוותר על יהדותו ולקבל את הנצרות מוכרח היה להסביר לעצמו, כמו לחבריו הנוצרים, מהי אותה היהדות אשר הוא רוצה

1) Hochschule fuer die Wissenschaft des Judentums.

2) Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums.

על ביה"מ היה לקבל הכרה כאישיות יורידית כדי שיוכל לירוש עיבון אשר נדבן אחד השאיר עבורו. למטרה זו היה צורך לשנות את שם המוסד מ„הוכשולע" ל„לעראנשטאלט". עיין Festschrift zur Einweihung des eigenen Heims. Von I. Elbogen und J. Hoeniger (Berlin, 1907), 65ff.

הדו"ח השלישי של ביה"מ משנת 1883 הופיע תחת שני שמות: Dritter Bericht ueber die (Hochschule) Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums.

להשאר נאמן לה. מצד אחד לא יכול היהודי השואף לשחרור מדיני להסכים להשקפה שהיהדות היתה רק בעין הקדמה היסטורית לנצרות ושעבר כבר זמנה אחרי מלאותה את תפקידיה ההיסטוריים בעבר. הוא לא יכול היה להסכים להשקפת חבריו הנוצריים אשר ראו ביהדות צורה של תרבות נמוכה מזו של הנצרות, להיפך הוא מוכרח היה להראות שהוא בן לקבוץ דתי בן עבר תרבותי עשיר. אבל מצד שני הרגיש היהודי המודרני שהוא מוכרח להסתגל בדרכי חייו אל התנאים החדשים של זמנו. היא מוכרח היה לוותר על צורות חייו הישנות וליצור צורות חיים חדשות שתמצאנה מקום במסגרת החיים החדשים. היהודי המודרני השואף להכרה מצד החברה הנוצרית מוכרח היה להראות שהוא ראוי להתקבל כחבר בחברה החדשה. הוא היה מוכן להסתלק מן הירושה התרבותית שנולדה לפי מושגי תקופתי בתוך חומות הגיטו וגם מחלק גדול של סבל העבר בכלל. היהודי הזה רצה לוותר על שאיפות משיחיות ולזקק את אמונתו מן האלמנטים הלאומיים המסוגלים להפריע להשגת האמנסיפציה המקווה.

חכמת ישראל תפקידה היה להספיק את האמצעים המדעיים להשגת המטרות החדשות של היהודי המודרני. תפקידה היה ראשית כל לשמש מכשיר עזר לקבלת שווי זכויות כמו שהדגישו זאת אבות חכמת ישראל בגרמניה. צונץ הדגיש עוד בשנת 1818 בסוף חבורו „דברים אחדים על הספרות הרבנית" ששווי זכויותיו של ישראל עתיד לצאת משווי זכויותיה של חכמת ישראל[3]. ובמלים יותר בהירות הביע את הרעיון הזה עמנואל וולף, אחד ממייסדי ה„אגודה לתרבות ומדע היהודים"[4]. כידוע נכתבו אחדים מספריו של צונץ לשם השגת מטרות מדיניות ידועות. מחקרו למשל על שמות היהודים נכתב במטרה לבטל את האסור של הממשלה הפרוסית להשתמש בשמות נוצריים, וספרו על דרשות ישראל — במטרה לבטל את האסור של הממשלה הפרוסית לדרוש בבתי הכנסיות בגרמנית צחה. שתי נשמות התרוצצו בקרב היהודי הגרמני במאה הי"ט, נשמה אחת ששאפה להצטרף אל התרבות הגרמנית ומשום כך מטרתה חסול העבר ונשמה נגדית של המשך קיום בתוך החסול ולמרות החסול.

מייסדי חכמת ישראל היו צעירים אחדים אשר קבלו כבר חנוך גרמני מודרני, נתחנכו על ברכי הפילוסופיה הגרמנית המודרנית ולא רצו לוותר על יהדותם ולהתנצר. אלה היו מייסדי „האגודה לתרבות ומדע היהודים", שהוכרנו. הם הם אשר יצרו את השם: וויסנשאפט דס יודנטומס. הצעירים האלה הקדימו לבוא.

3) עיין ל. צונץ, געזאמעלטע שריפטען, כרך א, ע' 59. ע"ג במבוא ל„הדרשות בישראל" (הוצאת מוסד ביאליק, חש"ז), ע' 34. צונץ כותב: „קיפוח היהודים כאזרחים והנחתם של חכמת ישראל כרוכים זה בזה".

4) Verein fuer die Kultur und Wissenschaft der Juden. עמנואל זולף כתב: Die wissenschaftliche Kunde des Judentums muss ueber den Wert oder Unwert der Juden, ueber ihre Faehigkeit oder Unfaehigkeit anderen Buergeren gleich geachtet und gleichgestellt zu werden entscheiden. עיין Zeitschrift fuer die Wissenschaft des Judentums (Berlin, 1822).

הם לא מצאו הד בקרב הקהל היהודי הרחב אשר נשאר אדיש לבעיות תרבותיות, והתוצאות הן ידועות. רובם של הצעירים האלה הפכו עורף ליהדות, מלבד אחדים כצונץ אשר לא נסחבו עם זרם הזמן[5].

אולם הבעיות, אשר התנאים החדשים של חיי היהודים באירופה המערבית יצרו, לא נפתרו עם התנצרותו של חלק של השכבה המשכילה והעשירה אשר התחילה לעלות בסולם החברתי ולא עם סגירת העינים של המנהיגים והרבנים מן הטפוס הישן, מנהיגים שנשארו קופאים על שמריהם. הרצון הבריא של רוב היהודים להמשיך בקיום יהודי בתנאים החדשים של גרמניזאציה הכריח את המנהיגים לחפש דרכים איך להתגבר על המשבר הרוחני שתקף את היהדות הגרמנית.

המשבר היה חריף ביותר בשדה החנוך. הצורות הישנות של החנוך, החדרים והישיבות מן הטפוס הישן לא נראו להם מתאימים לצרכי הזמן. נסיונות שונים נעשו מצד רבנים לייסד סמינאריונים מודרניים לחנוך, מורים ורבנים שירכשו להם השכלה יהודית וגם השכלה כללית. השאיפה היתה סינטיזה בין היהדות והתרבות הכללית. השאיפה הזאת נעשתה במשך הזמן נחלת כל הזרמים ביהדות הגרמנית, אבל על הדרכים איך להשיג את הסינטיזה המוצלחת נחלקו הדעות.

שתי אסכולות מתבלטות במשך המאה הי"ט בקרב היהדות הגרמנית, אסכולות המשקפות השקפות עולם שונות ושאיפות שונות, אסכולות אשר ממשיכות להתקיים באמריקה בדורנו אנו. אחת שואפת לייסד סמינאריונים לרבנים ומורים בהם ילמדו את מקצועות היהדות בצורה מודרנית, מוסדות שתפקידם לספק לקהלות רבנים, מורים ומנהיגים מודרניים, את השכלתם הכללית על התלמידים לקבל במוסדות הוראה כלליים. האסכולה השניה — מטרותיה יותר רחבות ושאיפותיה יותר מקיפות, האסכולה הזאת מתנגדת לגיטוזאציה של למודי היהדות והיא שואפת לייסד קתדראות או פאקולטות ללמודי היהדות באוניברסיטאות, כדי לשלב את למודי היהדות אל הלמודים הכלליים. נציגי האסכולה השניה בגרמניה במאה הי"ט היו צונץ ושטיינשניידר.

5) השם „וויסענשאפט דעס יודענטומס" הוא מאת אדוארד גאנס אשר המיר אחרי כן את דתו. עיין על האגודה הזאת במאמרו של זלמן ריבאשוב „ערסטלינגע" בבטאון דער יודישע ווילע, שנה א (1918), ע' 39 ואילך. ע' גם במאמרים הבאים: ז. איקו בבטאון צייטשריפט פיר די געשיכטע דער יודען אין דויטשלאנד, כרך ה, חוברת א (1935), ע' 1 ואילך; הוגא ביבער „לעאפאלד צונץ און דער פאראיין פאר קולטור און ווייסנשאפט פון יידן", ייווא־בלעטער, כרך כה, 2(1945), 298 ואילך.
את השקפת עולם היהודית של האגודה הביע אדוארד גאנס הנזכר בדברים הבאים:
Die Juden haben die Epoche ihres Volkes ueberlebt . . . der Geist, der zu seiner Zeit von ihnen ausgegangen ist, nun Bestandteil des ganzen Kosmos Europas, der Menschheit ist. Will der Jude seinen Sinn finden so kann dies nur dadurch geschehen dass er mit zur Erkenntnis dieses geistigen Kosmos beitraegt. Im Wissen vom Judentum, dass ein Teil des Ganzen, der Weltvernunft und des Weltgeistes sei, rechtfertigt sich die juedische Existenz, weil der Teil den man im Judentum erfaasst, Teil des Ganzen ist und das Ganze in den Teilen lebt.

נסיונות שונים נעשו מצד שתי האסכולות לגשם את תכניותיהן. האסכולה השניה לא הצליחה לגשם את שאיפותיה בעיקר מפני התנגדות הממשלה והאוניברסיטאות. עוד בשנת 1824 השתדל הרב הברלינאי מאיר שמעון ווייל, רב מן הטפוס הישן, לייסד סמינאַריון תיאולוגי פדגוגי לרבנים ומורים. הרב ווייל ערך בקשה לשלטונות וצרף לבקשה תכנית מפורטת של סדר הלמודים. הממשלה התיחסה באהדה לבקשתו, אבל השעה לא היתה כשרה לכך והתאמצותו עלתה בתהו[6]. בשנת 1832 הדגיש צונץ במבוא שלו לספרו „הדרשות בישראל" את הצורך ביסוד „מוסד מחקר שישמש בסיס לקידמה ולמדע ומרכז דתי לקהלה"[7]. בשנת 1836 פרסם גייגר כרוז בשם „ייסוד של פאקולטה יהודית תיאולוגית היא צורך השעה"[8]. בשנת 1837 התחיל הרב ממגדבורג, לודביג פיליפסון, מראשי תנועת הריפורמה המתונה ב־תעמולה ליסוד פאקולטה יהודית בעתונו „אלגמיינה ציטונג דס יודנטומס". במשך שנים אחדות הקדיש לשאלה הזאת מאמרים וכרוזים[9]. הוא אפילו התחיל במגבית כספית למטרה זו. בשנת 1838 פרסם גייגר חוברת מיוחדת על יסוד פאקולטה יהודית[10]. כמעט כל אסיפות הרבנים באמצע המאה הי"ט דנו בשאלת החנוך של רבנים ומורים וקבלו החלטות על יסוד סמינאריונים או פאקולטות[11]. בשנת 1840 ובשנת 1843 הגיש צונץ תזכירים למלך פרוסיה בדבר יסוד קתדראות לתולדות ישראל וספרותו באוניברסיטה של ברלין[12]. צונץ הליברלי לא סבל את השם תיאולוגיה והוא התנגד ליסוד מוסדות תיאולוגיים יהודיים וחלומו היה קתדרה יהודית באוניברסיטה גרמנית[12*]. בשנת 1848 הוא הגיש עוד פעם תזכיר לשר הדת והחנוך בפרוסיה בדבר יסוד פאקולטה לתולדות ישראל וספרות ישראל באוניברסיטה. שר החנוך אשר שאל בעצת הפאקולטה של האוניברסיטה של ברלין ענה בשמה שאין מקום למחלקה יהודית מיוחדת מפני שאין צורך להבדיל את תולדות היהודים מתולדות העמים ביניהם הם חיים אחרי שהיהודים שואפים

6) עיין M. Holzman, Geschichte der Juedischen Lehrer-Bildungsanstalt in Berlin (Berlin, 1909), 4ff. ע"נ מאמרו של אלבוגן ב- Festschrift zum 50 jaehrigen Bestehen der Hochschule fuer die Wissenschaft des Judentums (Berlin, 1922), 124.

7) עיין צונץ הדרשות בישראל, ע' 36.

8) Die Gruendung einer juedisch-theologischen Fakultaet ein dringendes Beduerfniss unserer Zeit. Wissenschaftliche Zeitschrift fuer juedische Theologie II (1936), 1ff; L. Geiger, Abraham Geiger, Leben und Lebenswerk, 43, 125, 199f.

9) כל הכרך השני של Allgemeine Zeitung des Judentums משנת 1838 מלא מאמרים על הפאקולטה התיאולוגית. אחרי הכרוז הראשון ערך פיליפסון תזכיר אל ועד הקהילה בברלין בענין יסוד פאקולטה. הצהרתו נתקבלה בהתלהבות מאת הקהל, אבל אילי הכסף לא נענו וכל מאמציו עלו בתהו.

10) Ueber die Errichtung einer juedisch-theologischen Fakultaet, 22pp.

11) David Philipson, Reform Movement, 185.

12) עיין מונאַטשריפט, כרך ס (1916), 259, 323.

12*) עיין אלבוגן בדו"ח, מספר נ (1936), 27 ואילך.

לאמנציפציה והתבוללות. תולדות תרבותם מזמן החורבן והלאה הן חלק של תילדות העולם. על היהודים לייסד סמינאריונים משלהם לחנוך רבנים ומורים[13].

בשנת 1853 נוסד הסמינאריון התיאולוגי יהודי בברסלוי שבראשו עמד זכריהו פראנקל הידוע. אב היהדות השמרנית. שבעקבותיו הלך שכטר. הסמינאריון הזה לא השביע את רצון הרבנים הריפורמים וכמו כן לא השביע את רצונם של אלה ששאיפתם היתה — פאקולטה יהודית באוניברסיטה. בשנות הששים יורדת שאלת הפאקולטה מן הפרק ומתחדשת התעמולה ליצירת מוסד יהודי בלתי תלוי מוקדש לחכמת ישראל שתפקידיו יהיו אלה של פאקולטה באוניברסיטה.

בשנת 1853 נוסד הסמינאריון התיאולוגי היהודי בברסלוי, שבראשו עמד הצבורי שלמה נוימאן, מוריץ פייט והמלומד הידוע פרופיסור מוריץ לצרוס לייסד חברה שתפקידיה יהיו „פתוח מדעי היהדות והרחבת ידיעת היהדות בין היהודים והנוצרים". מותו של פייט והמלחמה בין פרוסיה ואוסטריה בשנת 1866 עכבו בעד הגשמת התכנית. בקיץ שנת 1867 קיבל וועד מצומצם שבראשו עמדו מ. לצרוס ויועץ העיר מויריץ מאיר החלטה לערוך בתחילת החורף הבא אסיפה של מנהיגים שתטפל בשאלת יסוד מוסד לחכמת ישראל. באסיפה גדולה שהתקיימה בנובמבר שנת 1867 נתקבלה החלטה להוציא כרוז לקהל לשם אסוף כספים למטרה זו. הוצאת הכרוז נתאחרה מפני סיבות שונות עד שנת 1869[14]. באותה השנה חידשה וועידת הרבנים הריפורמים בלייפציג את הדרישה לייסד בית מדרש לחכמת ישראל[15]. בתחילת שנת 1869 מת מ. מאיר והוא השאיר עזבון של עשרת אלפים דוקאטים למטרת יסוד בית מדרש לחכמת ישראל. בסוף שנת 1869 התארגן וועד נאמנים אשר הוציא כרוז לקהל על יסוד בית מדרש גבוה לחכמת ישראל. חתמו על הכרוז: פרופ. מ. לצרוס, פרופ. חיים שטיינטאל, ד"ר פאול מאיר, ד"ר שלמה נוימאן והסוחר בנימין ליברמאן. ב26 בדצמבר 1869 וב5 בינואר 1870 התקיימו בברלין שתי אסיפות גדולות בהן הוחלט על יסוד מכון לחכמת ישראל וגם על יסוד חברה של ידידי ביה"מ הגבוה. באסיפות האלה אושר התקנון של ביה"מ[16]. התקנון נתפרסם בשנת 1870 בהוצאה מיוחדת ומתוכו אפשר לעמוד על השאיפות של המייסדים ועל המיוחד של ביה"מ הגבוה הזה מה שהבדיל אותו במשך כל שנות קיומו מבתי מדרש לרבנים אחרים.

הסעיף הראשון של התקנון מדגיש את הבלתי תלות הגמורה של ביה"מ משלטונות הממשלה, הקהלה או בתי הכנסיות ז"א ערובה עבור בלתי מפלגתיות גמורה וחופש אקדמי גמור בביה"מ; הסעיף הט"ז מדגיש שעל המורים להיות מוכשרים מבחינת הכשרתם המדעית לשמש בהוראה באוניברסיטאות ז"א ערובה

13) את התשובה המענינת של שר ההשכלה הכוללת את חוות הדעת העקרונית של האוניברסיטה הברלינית הדפיס ס. מייבאום בכינאָשריפט, כרך נא, (1907), ע'655 ואילך.

14) עיין אלבוגן, ספר היובל משנת 1907, ע' 8.

15) עיין פיליפסון, התנועה הריפורמית, ע' 300.

16) עיין הערה 14 למעלה.

Statut

der

Hochschule für die Wissenschaft

des Judenthums.

Berlin, 1870.

Druck von G. Bernstein,

Schönhauserstrasse 26.

לרמה מדעית גבוהה של חבר המורים. הסעיף הבא מדגיש: על הקוראטוריון (וועד הנאמנים) לחייב את המורים שההרצאות שלהם תהיינה מוקדשות אך ורק לטפול חכמת ישראל, קיומה, המשכה והרחבתה. כוונת הסעיף היא שעל המורים להמנע מפעולות פוליטיות בין כתלי המכון ולאפשר שנציגי כל הזרמים ביהדות גרמניה יוכלו להיות בחבר המורים כמו שבוטא בפירוש בהוספה לסעיף הזה לתקנון בדו"ח הראשון של ביה"מ שהופיע בשנת 1874[17]).

העקרונות האלה, שבאים לידי ביטוי בסעיפים, היו היסודות שעליהם עמד ביה"מ הגבוה או ה„הוכשולה" במשך שבעים שנות קיומו.

בפבריואר שנת 1870 פנו חברי הקוראטוריון אל המלומדים הבאים: צונץ, שטיינשניידר, שטיינטאל, דוד קאסל, זכריה פראנקל, אברהם גייגר, אדולף יללינק, מנואל יואל, הרב והעורך לודביג פיליפסון ועוד רבנים אחדים בבקשה לעבד תכניות מסוימות לתכנית הלמודים בביה"מ החדש. ענו על הבקשה: קאסל, שטיינטאל, גייגר, יואל, פיליפסון והרבנים אסטרוק ואוב. עמדה עוינת למוסד נקט מתחילת הווסדו שטיינשניידר אשר המשיך לנהל תעמולה ליסוד קתדראות יהודיות באוניברסיטאות[18]). מסיבת המלחמה הגרמנית־צרפתית נדחתה פתיחת ביה"מ לשנתים עד האביב שנת 1872. פתיחת ביה"מ התקיימה ב6 במאי שנת 1872.

ביה"מ הגבוה נתקל תחילה בהרבה מכשולים ובעיקר בחוסר כספים ותמיכה מצד הקהל. המייסדים חשבו שהמכון יוכל להתקיים רק מתמיכת נדיבים וידידים. הבורגנות היהודית שהתעשרה מאד אחרי המלחמה הגרמנית־צרפתית, שעלתה בסולם החברתי והשלתה את עצמה שכבר היא עומדת על סף הגשמת חלומה של אמנציפציה שלמה, נשארה אדישה למפעלים תרבותיים מיוחדים של היהודים. הבורגנות הזאת תרמה ביד רחבה למוסדות תרבותיים כלליים וגם למוסדות צדקה יהודיים אבל חסרה לה הבנה וגם רצון לתמוך במוסדות חנוך יהודיים. לא היה לביה"מ בית משלו. בשנים 1872־1875 התאכסן בחדרים אחדים בקומה אחת ברחוב שפאנדויער בריקה, בשנים 1875־1892 נמצא ביה"מ בקומה השלישית בחצר אחת בשדרה אונטר דן לינדן[19]) ובשנים 1892־1907 התאכסן באחד האגפים של בית הכנסת הליברלי ברחוב לינדן, ורק בשנת 1907 זכה לבנין משלו ברחוב ארטילרי שטראסה מספר 14, בו נשאר עד החורבן בשנת 1942[20]). חנוכת הבית

17) Fuer alle wesentlichen Faecher die Lehrstuhle mehrfach und mit Maennern verschiedener Richtung besetzt werden.

18) שטיינשניידר התקיף קשה את ביה"מ הגבוה בבקורת שלו על הדו"ח הראשון. עיין המזכיר משנת 1874, ע' 117. ע"ג ש. בארון בספר היובל לכבודו של אלכסנדר מארכס, חלק אנגלי, ע' 101.

19) עיין שמריה לחין, מזכרונות חיי, חלק ב', ע' 168: בקומה שלישית של בנין מרובע שעמד בחצר מעין זו היו לו לבית המדרש שלשה אולמות שרויים באפילה, שלא היו מנחילים כבוד אף לבית ספר עממי ממדרגה נמוכה. כשנכנסתי בפעם הראשונה אל בית המדרש כדי לרשום את עצמי בין תלמידי המוסד נפגעתי פגיעה קשה, הזה הוא הכבוד שיהדות גרמניה מכבדת בו את התורה.

20) עיין בספר היובל שיצא לכבוד המאורע. עיין הערה 2 למעלה.

התקיימה ב22 באוקטובר 1907 בנוכחתו של קהל רב של נציגים של מוסדות חנוך ותרבות כלליים וחוקרים ידועים וביניהם: הרמאן שטרוק, הגראף באודיסין ואחרים. מברקי ברכה רבים נתקבלו מאת מוסדות ואישים שונים וביניהם גם מגדולי המזרחנים והתיאולוגים הגרמניים אדולף הארנאק[21], פרידריך דליטש ותיאודור נלדקה.

התחלת המכון היתה באמת דלה ועלובה מבחינה חומרית ורק לאט לאט אחרי מאמצים שונים וגלגולים מרובים עלה על המכון להתגבר על הקשיים הכספיים וקיבל אפשרות של התפתחות מדעית ונעשה למרכז חנוכי ומדעי. החל משנת 1891 תמכה הקהלה היהודית בברלין בביה"מ בסכום של 3000 מרקים לשנה. ראשי הקהלה אפילו רצו לקבל את המכון אל רשות הקהלה, אבל ההצעה הזאת נדחתה מפני התנגדות של הקוראטוריון[22]. החל מסוף המאה ניכר שפור המצב הכספי של ביה"מ בעיקר הודות לרבוי העזבונות והקרנות השונות. ביה"מ עבר עוד פעם דרך משבר כספי רציני אחרי מלחמת העולם הראשונה בשעת האינפלאציה של המארק הגרמני אבל המצב שופר עם הבראת המארק ועם תמיכה מצד מוסדות שונים וזרימה של תרומות ועזבונות חדשים.

המורים הראשונים בביה"מ היו: אברהם גייגר אשר נתן בשנתים הראשונות שתי סדרות של הרצאות: מבוא לחכמת ישראל ומבוא לספרות המקראית; ד"ר דוד קאסל אשר הרצה על תולדות היהודים ותולדות ספרות ישראל; ישראל לוי חוקר התלמוד אשר לימד תלמוד ופוסקים וחיים שטיינטאל, בלשן ופילוסוף, פרופיסור באוניברסיטה של ברלין אשר לימד תנ"ך, פילוסופיה ומוסר.

מספר הקתדראות היה מתחילה רק ארבעה. רק פרופיסור אחד היה מורה שלם (ישראל לוי), האחרים היו מורים חלקיים. מורים אחדים לימדו מקצועות שונים. ישראל לוי היה היחידי אשר הסתפק בלימוד מקצועו לבד. שטיינטאל לימד: תנ"ך, פילוסופיה (כללית), עברית, מוסר, תיאולוגיה; קאסל לימד תולדות ישראל וספרותו, תנ"ך, תולדות הלוח העברי, פרשנות המקרא; הרב פ. פ. פראנקל אשר מילא את מקומו של גייגר לימד פילוסופיה יהודית, תורת ההטפה, מדרש. אותו המצב נמשך עשרות שנים. לפעמים נשארו רק שלשה מורים, כאשר אחד מת ולא מלאו תיכף את מקום הנפטר. זה קרה בשנים 1875-1877 אחרי מותו של גייגר, ובשנים 1899-1901 אחרי מותו של שטיינטאל. המצב שופר מתחילת המאה העשרים. בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה גדל חבר המורים לששה מורים: אלבוגן, מייבים, בנעט, א. ש. יהודה, טויבלר וליאו בק. בתקופה שבין שתי המלחמות היה מורכב חבר המורים מחמשה פרופיסורים שלמים מלבד מרצים אחדים. מענין ביה"מ שנחשב לביה"מ ריפורמי זכה שמקצוע התלמוד תפס בו את המקום הראשון וחקר התלמוד עמד בו על המדרגה הגבוהה ביותר. ישבו על

21) עיין בדו"ח מספר כ"ו משנת 1908, ע' 46. ע' גם בחוברת המיוחדת של העתון „אוסט אונד ווסט" שיצאה לכבוד חנוכת הבית. אוסט אונד ווסט, חוברת נובמבר, 1907.

22) עיין אלבוגן ספר היובל משנת 1907, ע' 70.

הקתדרה הזאת משנת 1872-1935 חמשה מגדולי חוקרי התלמוד המודרניים: ישראל לוי, יואל מילר (ספרות הגאונים), יחזקאל בנעט, י. נ. אפשטיין ויחנוך אלבק. גם בשאר השטחים זכה ביה"מ לחוקרים גדולים בעלי שם, בשדה הפילוסופיה היהודית של ימי הבינים: מארטין שריינר, הרמאן כהן ויוליוס גוטמאן, בשדה מדע התנ"ך ובלשנות שמית: א.ש. יהודה וטורצינר (טור־סיני), בשדה תולדות היהודים: א. אלבוגן וא. טויבלר; בשדה המדרש והתיאולוגיה: ל. בק. חסרו אמנם לביה"מ בעשרות השנים הראשונות אנשים בעלי שעור קומה ושאר רוח שיטביעו את חותמם על המוסד. כל אחד מן המורים היה חוקר מובהק במקצועו אשר תרם חלקו לחכמת ישראל, אבל לא היתה בין המורים אישיות אשר תהיה משכמה ומעלה גבוהה מן השאר ואשר תיצור היסטוריה במוסד. האישיות הגדולה ביותר היה אברהם גייגר, אבל הוא התחיל ללמד בביה"מ בשנים האחרונות של חייו. הוא מת בשנת 1874*[22]).

הרוח השלטת בביה"מ עד סוף המאה היתה זו של ליברליות דתית והתבוללות לאומית, שהתאימה לרוח הזמן. בסוף שנות השמונים התחיל ללמד בביה"מ הרב זיגמונד מייבום, רב ברלינאי ממוצא הונגארי אבל פטריוט גרמני נלהב. הוא לימד בביה"מ מדרש ואת תורת ההטפה והוא השרה מרוחו על התלמידים. היו בחבר המורים בני תורה אשר מטבעם לא יכלו להתבולל בסביבה הליברלית ואשר לא יכלו להזדהות עם הגרמניות, אבל לאה יה להם די אומץ לשחות נגד הזרם. אישיות כזאת היה דוד קאסל המורה להיסטוריה אשר בנעוריו הגה רעיונות לאומיים וליברליים אבל בשנות העמידה התרחק מהטאות נעוריו. בביתו של קאסל נתחנך ליאו מוצקין המנהיג הציוני והלאומי הידוע[23]. היו אז בחבר המורים אנשים בעלי גישה דתית עמוקה וליברלים כנים, אשר באמת האמינו שהעולם צועד לקראת קידמה והגאולה האנושית קרובה לבוא. אישיות כזאת היה חיים שטיינטאל. והיו ביניהם גם גדולי תורה אשר היו נחבאים אל הכלים יושבי אוהל שרק תורתם אומנתם. כאלה היו ישראל לוי ויואל מילר. אבל כל המורים האלה ביחד לא יצרו אוירה אחידה, אוירה ספוגה אהבת תורה וישראל, אוירה שהיתה נמצאת במוסדות אחרים, בעיקר במוסדות האורטודוקסיים.

מצד שני יצא ההפסד של העדרה של אוירה אידיאולוגית אחידה, של לחץ אידיאולוגי מן החוץ, בשכר של חופש המחקר. אלה מן התלמידים שבאו אל ביה"מ לשם מחקר באו על שכרם. הבקורת החריפה על ביה"מ הגבוה שאפשר למציא

22*) מן הנמנע לתת כאן הערכה על אישיותו של גייגר ולהוציא משפט לשבט או לחסד על השפעתו על יהדות גרמנית ועל תנועת הריפורמה בכלל. עלי להסתפק בהערה ביבליוגראפית על שתי הערכות חדישות עליו. עיין י. קלוזנר, אברהם גייגר וחבורו העיקרי, בהוצאה העברית של „המקרא ותרגומיו", מוסד ביאליק, תש"ס, ע' כד־כו;
Max Wiener, Abraham Geiger and the science of Judaism. Judaism II, 1 (1953), 46ff.

23) עיין עליו (א. ביין) בספר מוצקין (ירושלים תרצ"ט) ע' לו; י. ל. הייזנברג, נצני הציונות: אליקים היינריך לוזה (ירושלים תש"ו), 80; ליכטהיים, תולדות הציונות בגרמניה, 13, 72.

בספרות הזכרונות של תלמידיו משנות השמונים והתשעים היתה מוצדקת[24]. היו השנים האלה שנים של תסיסה רוחנית בקרב תנועת המתלמדים מרוסיה שלמדו בברלין, מטפוסם של נחמן סירקין, שמריהו לווין, יוסף לוריה ואחרים. הם היו פעילים בתנועה הלאומית בקרב הסטודנטים היהודים מרוסיה ובאותו הזמן היו תלמידי ביה"מ הגבוה. שם נתקלו בשנאת ציון של מייבום, אותה שנאת ציון שהביאה אותו להיות ראש הרבנים המוחים נגד הציונות המדינית של הרצל[25]. תהום רבה רבצה בין הנוער מטפוסם של הקודמים, יהודים צעירים מלאי דינאמיקה לאומית ויוצרת, ובין אותו הטפוס של התלמיד הגרמני אשר בא לביה"מ להתכונן לרבנות או להוראה דתית.

ביה"מ מעולם לא היה מוסד של זרם ביהדות, לא עמדה מאחוריו תנועה לוחמת. אפילו התנועה הריפורמית כבר חדלה בשנות השמונים להיות תנועה לוחמת לתקונים ולהתחדשות דתית ונהפכה לתנועה של הגנה על עמדות שכבשה, עמדות שלא היו בטוחות כלל וכלל ושקמו עליהן מערערים מבפנים ומבחוץ. האמנציפציה, שתנועת הריפורמה היתה תנועת לואי לה, הותקפה בשנות השמונים ע"י תנועות אנטישמיות חזקות בכל ארצות אירופה המערבית. ומבפנים קמה הציונות אשר הפריכה את כל התורות והעקרונות אשר הבנין הריפורמי והאמנסיפציוני היה נשען עליהם.

הרוחות החדשות מתחילות לחדור גם אל בין כתלי ביה"מ הגבוה. מתחילה אל בין שורות המתלמדים. בקיץ שנת 1902 נתארגנה האגודה הציונית הראשונה מבין תלמידי ביה"מ. מנהיגיה היו מלבד יהודה ל. מאגנס האמריקאי חמשת התלמידים הגרמניים הבאים: ארטור ביראם, מאקס שלסינגר, גוטהולד וויילי, אייגן טויבלר ואמיל כהן. כולם קנו להם אחרי כן שם בעולם הרוח והמדע. שם האגודה היה: האגודה הלאומית של תלמידי בי"מ. הפעולות של האגודה הזאת, אשר נקטה עמדה לאומית ברורה לשאלות היום ופרסמה את העמדה הזאת בעתונות היומית, היתה למורת רוח חבר המורים של ביה"מ. ראשי האגודה נקראו לפני חבר המורים והם מוכרחים היו להפסיק את הפעולות ולבטל את האגודה[25*]. בחודש יוני שנת 1907 נוסדה אגודה חדשה בשם "אגודה מדעית ציון ע"י בית המדרש הגבוה לחכמת ישראל", אבל גם אגודה זו שהיתה מורכבת מן החברים של האגודה הקודמת לא

24) עיין הערה 19 למעלה. ע"ג י. ל. ווינברג, נצני הציונות: אליקים הינריך לווה, 38.

25) עיין ספר הקונגרס (ירושלים תש"י), 46, 47, 55.

*25) שם האגודה הראשונה: National juedischer Verein der Hoerer an der Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums.

שם האגודה השניה: Wissenschaftlicher Verein Zion an der Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums.

עיין במאמרו של יהודה ל. מאגנס ב Israelitische Rundschau מיום 25 ביולי שנת 1902; ע"ג Norman Bentwich, For Zions Sake, 24ff.

קבלה אשור מן הקוראטוריון [26]**). הרב אמיל כהן, אחד מחברי האגודה, היה הדרשן הצ־יוני הראשון ש ל הקהלה בברלין. פטורו ע"י ועד הקהלה בשנת 1907 עורר וכוח סוער בקרב הקהלה[27]. במשך הזמן חדר הרוח החדש גם אל בין שורות הפרופיסורים. בסוף העשרת הראשונה של המאה שלנו כבר לימדו בביה"מ הגבוה מורים ציונים: א. ש. יהודה מירושלים ואיגן טויבלר הנ"ל[27]. במאה העשרים זכה ביה"מ הגבוה גם לאישים בעלי שאר רוח אשר האצילו מרוחם על המוסד והם הרמאן כהן וליאו בק, מאחרוני „חסידי אשכנז" של דורנו. הרצאותיו של הרמאן כהן בביה"מ הגבוה בשנים 1912־1918 משכו קהל רב והן השפיעו על פראנץ רוזנצוויג, הצעיר, על „החוזה מפראנקפורט". אל הרמאן כהן שלח רוזנצווייג בשנת 1917 מן החזית הרוסית את החוברת שלו „עת לעשות". בחוברת הזאת דרש רוזנצווייג תקונים בחנוך היהודים בגרמניה והוא עיבד בה תכנית מפורטת לשיפור מצב החנוך הנמוך והעליון. החוברת „עת לעשות" שמשה נקודת מפנה בחיים התרבותיים של יהודי גרמניה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. הרבה מה שנוצר בתקופה הזאת בתחום התרבות, האקדמית לחכמת ישראל והגברת פעולת החנוך היהודי בין הנוער היהודי בגרמניה, בתי ספר לבוגרים שונים, מקורם בפעולתו של פראנץ רוזנצווייג שהושפע על ידי הרמאן כהן בין כתלי ביה"מ הגבוה[28].

מספר התלמידים בביה"מ הגבוה היה בשנים הראשונות קטן מאד. בסמס־טרים הראשונים מספרם היה רק עשרה. רק לאט לאט הלך מספר התלמידים הלוך וגדול. כבר בשנים הראשונות משך המכון תלמידים מן החוץ. בראשונה בעיקר מאמריקה הצפונית, מבני המהגרים הגרמנים אשר באו לברלין להשתלם בחכמת ישראל הריפורמית. כדאי להזכיר את השמות של אחדים של התלמידים האלה: פליקס אדלר, אמיל ג. הירש, ריצארד גוטהייל, שמואל שולמאן — כולם רבנים ריפורמיים אשר תפסו מקומות חשובים בתולדות התנועה הריפורמית באמריקה. תלמידים יחידים מאמריקה למדו בביה"מ הגבוה במשך כל שנות קיומו. בתחילת המאה שלנו למד בו יהודה מאגנס. בסוף שנות השמונים התחילו להגיע לביה"מ תלמידים מגאליציה ומרוסיה. בעיקר גדל מספר התלמידים מגאליציה אחרי שהשלטונות האוסטריים התחילו לשחרר את התלמידים של ביה"מ הגבוה מעבודת

26) עיין Emil Cohn, Mein Kampf ums Recht. Eine Selbst Streitschrift gegen Vorstand und Represntanz der juedischen Gemeinde zu Berlin (Nebst einer Broschuere "Die Geschichte meiner Suspension"als Anhang). Berlin, 1907.

27) טויבלר השתתף בעתון הרשמי של התנועה הציונית „די וועלט". עיין „די וועלט" מיז באוקטובר 1910 (יד תשרי תרצא), ע' 1009. עיין, בהספדים על טויבלר, ציון יס, א־ב (תשי"ד), 70 ואילך.

28) Franz Rosenzweig, Kleinere Schriften (Berlin, 1937), 56ff.

עיין ש. ברנשטיין, החוזה מפראנקפורט, ספר השנה ליהודי אמריקה (תרצ"ט), 236; ג. גלאצר, החנוך היוצר והמדע המאמין, ספר השנה ליהודי אמריקה, ח־ט, (תש"ו), 407. ע"ג בספרו האנגלי של גלאצר על פראנץ רוזנצוויג, ע' 29, 34, 49, 68.

הצבא[29]. התלמידים מן המזרח באו ותלמודם בידם והם עלו בידיעותיהם על התלמידים הגרמניים. התלמידים הזרים (האוסטיודן) הרימו את הגובה המדעי של ביה"מ. הם הם שהצילו את ביה"מ כמו מוסדות אחרים בגרמניה מירידה מדעית ונוון. הם הם שגרמו שהמוסדות האלה לא יהפכו לסמינאריונים לרבנים מטפוסם של אלה בפאריז או באיטליה, מוסדות בעלי רמה מדעית נמוכה.

כדאי להזכיר את השמות של אחדים של התלמידים הזרים שקנו להם אחרי כן שם בעולם הרוח או בעולם המעשה היהודי: נחמן סירקין, שמריהו לווין, א. ש. פוזנסקי, יהושע טהון, שמעון ברנפלד, מרדכי אהרנפריין, דוד ניימארק, צבי מאלטר, א. קמינקא, ש. שכטר ואחרים. התהום בין התלמידים מסוג זה שמנינו ובין התלמיד הגרמני הממוצע היתה ענקית. כמובן שנמצאו גם בין התלמידים הגרמניים אחדים שעלה בידם הודות לחריצותם לרכוש ידיעות יסודיות ביהדות. אחד מאלה היה היינריך לווה, אחד מציוני גרמניה הראשונים שהתחבר אל התלמידים הרוסיים והיה אחד ממייסדי האגודה המדעית היהודית־רוסית בברלין. אגודה שמילאה תפקיד חשוב בתולדות הציונות בכלל ובתולדות הציונות הגרמנית בפרט[30]. מצד שני יש צורך להדגיש שהרבה מתלמידי ביה"מ שבאו מארצות אירופה המזרחית נמשכו אליו בגלל התמיכות החדשיות או הסטיפנדיות שהמוסד חילק ביד רחבה. ולא פעם נכשל המוסד בתלמידים שאינם מהוגנים, בתלמידים שבאו לביה"מ אך ורק כדי לקבל את התמיכה. היו גם מקרים במאה שעברה של תלמידים שהתנצרו בחשאי ואשר המשיכו לבקר את ביה"מ כדי לקבל את התמיכה החדשית.

בשנים הראשונות לפני מלחמת העולם הראשונה גדל מספר התלמידים הרוסיים בביה"מ[30*]. התלמידים האלה היו חלק של הזרם הגדול של תלמידים רוסיים שמלאו את כל האוניברסיטאות באירופה המערבית. השלטונות הגרמניים הוציאו אז הגבלות שונות נגד הסטודנטים הרוסיים. סבלו מן ההגבלות האלה גם תלמידי ביה"מ הרוסיים. הדו"ח של ביה"מ הגבוה משנת 1914 נוגע בשאלת ההגבלות האלה. הוא מראה על העובדה שהסטודנטים היהודיים מרוסיה הם הסוכנים הטובים ביותר של התרבות הגרמנית באירופה המזרחית. הם מפיצים את השפעת התרבות הגרמנית במזרח ואין שום סיבה לשלטונות הגרמניים לקחת מהם את האפשרות להשתלם באוניברסיטאות הגרמניות. עוד יותר גדל מספר התלמידים אחרי מלחמת העולם הראשונה. בסוף שנות העשרים היה מספר התלמידים יותר ממאה ובשנת 1932 הגיע לשיא של 155 תלמיד[31]. גדל המספר של התלמידים הגרמניים וגם המספר של התלמידים מן המזרח, בעיקר של אלה מפולניה. הסבות היו בלכליות. גדלה האנטישמיות בגרמניה והרגישו בה ביותר בעלי המקצועות החפשיים. הרבה

29) עיין בספר היובל משנת 1907, ע' 38.

30) עיין ספר מוצקין, ע' לט; ווינברג, נצני הציונות ע' 46; ליכטהיים, תולדות הציונית בגרמניה ע' 65, 13, 75.

30*) דו"ח מספר לב (1914), ע' 11 וכו'.

31) עיין ברשימת התלמידים בנספחים.

צעירים פנו אז לרבנות והוראה דתית. בפולניה שרד אז הנומרוס קלאוסוס באוניבר־ סיטאות ואלפים של צעירים נדדו לאוניברסיטאות חו"ל וחלק מהם לאוניברסיטאות של גרמניה. מלבד זאת חסרו וד אז בפולניה מוסדות מחקר למדעי היהדות מטפיסו של ביה"מ הגבוה בברלין. המיסד למדעי היהדות בווארשה נמצא אז בתחילת התפתחותו. באו אז לברלין הרבה מן המסיימים של הגימנסיות העבריות בפולניה, צכיסלובקיה ורומניה ואחדים מהם באו לביה"מ להשתלם במדעי היהדות. כמו כן באו אחדים מבוגרי הגימנסיות העבריות בא"י.

השנים האלה, שנים אחדות רק לפני עלית היטלר לשלטון, היו שנות גאות לביה"מ. המחלקות היו מלאות תלמידים עד אפס מקום. מורים אחדים השתמשו בלשון העברית כשפת הוראה במחלקות מיוחדות. השפה העברית היתה נשמעת בין כתלי המכון ולפעמים גם אידית, למרות שהשפה הזאת היתה צורמת את אזני המורים והתלמידים הגרמניים.

כמעט כל תלמידי המכון למדו גם באוניברסיטה של ברלין. תלמיד מן המנין יכול היה להיות רק זה שהביא תעודת בגרות מבית ספר תיכוני אתו. כמעט כל התלמידים הגרמניים היו בעלי תעודת בגרות כאשר נרשמו בביה"מ. לא כן התלמידים מאירופה המזרחית. הרבה מהם התכוננו תחילה שנים אחדות עד אשר עמדו בבחינת הבגרות ע"י האוניברסיטה. תלמידים בלי תעודת בגרות לא יכלו להיות תלמידים מן המנין בביה"מ הגבוה והם נקראו הוספיטאנטים, שרובם היו בני חו"ל.

מתחילה היתה המטרה העקרית והמעשית של ביה"מ לחנך רבנים אבל לקראת סוף המאה שעברה הרחיב המוסד את תפקידיו לחנך גם מורי דת עבור בתי ספר תיכוניים. בסמסטר החורף 9־1898 נפתחו קורסים מיוחדים עבור מורי דת אקדמיים. נרשמו לקורסים האלה חמשה מורים וחמש מורות. הקורסים המ־ יוחדים למורים, שמספרתלמידיו הלך וקטן, התקיימו רק שנים אחדות. הם נתבטלו אחרי סמסטר הקיץ שנת 1901[32]. אחרי כן נתמזגו הקורסים למורים עם הקורסים לרבנים.

ביה"מ כבר מתחילת הווסדו לא הסתפק רק במלוי תפקידיו הרשמיים, והם הכנת רבנים ומורים וטפול בחכמת ישראל, כ"א רצה גם להפיץ את ידיעת היהדות בין ההמונים ולמטרה זו ערך הרצאות פופולאריות על נושאים יהודים. ההרצאות האלה נערכו ביום ב' בערב באולם הגדול של ביה"מ בחדשי החורף והיו ידועות בשם הרצאות יום ב' (מאנטאגספארלעזונגען). כמרצים הוזמנו, מלבד חברי חבר המורים, אורחים מן החוץ, יהודים ונוצרים. כמעט כל גדולי החוקרים הנוצרים מן האוניברסיטת של ברלין וכל החוקרים היהודים שגרו בברלין היו בין המרצים. הרצאות יום ב' משכו קהל רב של שומעים. ההכנסה מן ההרצאות האלה היתה מיקדשת לקופת הסטיפנדיות עבור התלמידים.

32) עיין בדו"ח מספר כ' משנת 1902, בסוף ע' 7.

חוק הלמודים בביה"מ הגבוה ארך חמש שנים. אחרי השנתים הראשונות יכול היה כל תלמיד לגשת אל בחינת הבינים. הסדר הטכני של הרשמת ההרצאות היה כמו באוניברסיטה. לכל תלמיד היה פנקס בו רשם את ההרצאות ואת הסמינארים שבקר. בסוף הסמסטר על המורה היה לאשר בחתימה שהתלמיד בקר את ההרצאה או את הסמינאר שלו.

מורי ביה"מ עודדו את התלמידים למחקר עצמאי ע"י פרסים שונים. כמעט בכל שנה הוכרזו פרסים על נושאים שונים. חלק גדול של עבודות שזכו בפרסים ראה אור בדעפוס.

על יד ביה"מ היתה גם מכינה עבור תלמידים שידיעותיהם העבריות היו קטנות. כמעט כל תלמידי המכינה היו גרמנים. אלה שבאו מאירופה המזרחית לא היו צריכים לעבור דרך המכינה.

מי שהתכונן להיות מורה דת אקדמי עליו היה לבקר את אותם הקורסים אשר בקרו המועמדים לרבנות, מלבד פוסקים. שני תארים חילק המכון: את התואר רב או את התואר מורה דת אקדמי. את התואר דוקטור רכשו התלמידים באוניברסיטאות. עפ"י רוב למדו התלמידים באוניברסיטאות מקצועות קרובים לחכמת ישראל כגון שפות שמיות, פילוסופיה או היסטוריה. אחדים נסעו לבון להשתלם אצל הפרופ. פאול קאהלה או לאוניברסיטאות אחרות. רובם של התלמידים קבלו את התואר דוקטור שלהם מן האוניברסיטה של ברלין.

בשנת 1883 נוסדה באוניברסיטה של ברלין ע"י תלמידי ביה"מ אגודה אקדמית לתולדות ישראל וספרות ישראל. עפ"י התקנון היתה האגודה על־דתית אבל מספר הבריה הנוצרים היה כאין וכאפס[33]. האגודה היתה מסונפת אל ביה"מ הגבוה. ביה"מ היה פתוח לכל מתלמד בלי הבדל מין, דת או מוצא. מספר[33*] התלמידים הנוצרים היה במשך שבעים השנה של קיום המוסד כמעט אפס. לעתים רחוקות אפשר היה לראות בין בתלי המוסד שומע נוצרי. מספר התלמידות היה מתחילה קטן מאד אבל במשך הזמן גדל מספרן. בעיקר באו תלמידות שהתכוננו להוראה. אולם היה מקרה של תלמידה אחת שרצתה לעמוד בבחינת רב כדי להתכונן לרבנות ריפורמית (הגברת רגינה יונאס). בתקופה שבין שתי המלחמות גדל מספר התלמידות־בוגרות של הגימנסיות העבריות באירופה המזרחית שבאו לביה"מ להשתלם במדעי היהדות.

התלמידים היו מאורגנים באגודת תלמידי בה"מ הגבוה. על יד האגודה התקיימה קופת מלוה שעזרה לתלמידים בהלוואות בשעת הצורך. האגודה ערכה בכל חורף נשף שנתי ביום השנה של יסוד האגודה[33**].

33) I. Elbogen, A century of Jewish Life, 712.

*33) מבין החוקרים הנוצרים ששמעו לקח בביהמ"ד יזועים לי: חוקר המקרא והבלשן הגרמני Carl Vallers במאה שעברה, והחוקר הספרדי הידוע בן זמננו Jose Maria Millas Vallicrosa.

**33) בספרית דרופסי קוליג' בפילאדלפיה מצאתי את חוברת השירים הבאה: Lieder zur Feier des VII Stiftungsfestes des Vereins der Hoerer der Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums am 28 Februar 1895 im Hotel Zum Koenig von Portugal. Berlin 8p.

השנים שבין שתי המלחמות היו שנים של התקרבות בין המערב והמזרח. היו השנים האלה שנות שתוף פעולה בין חכמי המערב וחכמי וסופרי המזרח. בסוף שנת 1921 ערך ביה"מ בפעם הראשונה שורה של הרצאות מיוחדות בעברית. הרצאות שמשכו קהל רב. המרצים היו: רב צעיר, ש. ברנפלד, ביאליק ופרישמאן[34]. מורי ביה"מ אלבוגן, י. נ. אפשטיין וטורצינר הוציאו אז את הרבעון העברי לחכמת ישראל „דביר", רבעון בו השתתפו חכמי המערב יחד עם חכמי המזרח. חכמי המערב והמזרח השתתפו במפעל התרבותי הגדול של הוצאת ספרים „אשכול" אשר הספיקה להוציא בין השאר עשרה כרכים של ה„אנציקלופדיה יודאיקה" בגרמנית ושני כרכים של ה„אנציקלופדיה הישראלית" בעברית. גם הליקסיקון היהודי בחמשה כרכים בגרמנית היה פרי השתתפותם של חכמי המערב והמזרח. ברלין היתה אז המרכז התרבותי של יהדות אירופה ובמובן ידוע של יהדות העולם. את השפעת המרכז אפשר היה להרגיש בין כתלי ביה"מ ומחוצה להם. בין כתלי המכון אפשר היה לראות מתלמדים מארצות שונות. אשכנזים וספרדים (מיוגוסלביה). גם הרבה עראצי־ישראלים שבאו בשליחויות שונות לברלין או שבאו לשם השתלמות מקצועית דפקו על דלתי ביה"מ הגבוה.

שנות העשרים היו גם שנים של הרחבת הפעולות של האקדמיה לחכמת ישראל שמורי ביה"מ הגבוה היו ממיסדיה ומראשיה. אחרי שנת 1929, שנת היובל המאתים להולדת משה מנדלסון כאשר האקדמיה התחילה להוציא את כתביו בהוצאה אקדמית, השתתפו בהוצאה הזאת שני מורים מביה"מ (אלבוגן וגוטמאן) ושני תלמידים (במברגר וחיים בורודיגנסקי).

היו השנים האלה שנים של שתוף פעולה עם מוסדות אחרים בחו"ל, אחדים מן מורי ביה"מ הוזמנו כמרצים למוסדות מחקר אחרים. אלבוגן, טורצינר וגוטמאן ע"י המכון לדת מיסודו של סטיפן ווייז וע"י בית המדרש לרבנים הרי־פורמי בסינסינטי. בשעת העדרם מברלין מלאו את מקומותיהם: יצחק בער, אליהו אוארבך, מקס סולוביציק, יהושע גוטמן ומקס ווינר.

השנים האלה, רק שנים אחדות לפני עליתו של היטלר לשלטון, היו גם שנות התקרבות בין ביה"מ ובין האוניברסיטה של ברלין. ראש המכון המזרחני של האוניברסיטה הברלינאית היה אז החוקר הידוע אויגן מיטוואך שהיה יהודי לאומי ודתי וקרב את התלמידים היהודים שבאו להשתלם במכון שלו. מורי ביה"מ הגבוה השתתפו במכונות משותפים עם פרופיסורים נוצרים מן האוניברסיטה. בעיקר הרבה פרופיסור ליאו בק להשתתף בהרצאות על היהדות באוניברסיטאות שונות ומכונות מדע כלליים שונים. מורי ביה"מ כמו מלומדים יהודים אחרים השתתפו עוד אז בתכניות המדעיות הגדולות של החוקרים הגרמניים. בהוצאות כגון „הדת בעבר ובהווה", בלקסיקון הגדול של ברוקהויז, או במלון הגדול לברית החדשה וכדומה. המורים הוזמנו ע"י הוצאות ספרים גדולות לכתוב ספרים על

34) עיין בוו"ח מספר מ (1922) ע' 17.

נושאים יהודיים. עוד בשנת 1933, כבר תחת היטלר, יצא ספרו של יוליוס גוטמאן על הפילוסופיה של היהדות בהוצאה גרמנית חשובה במינכן.

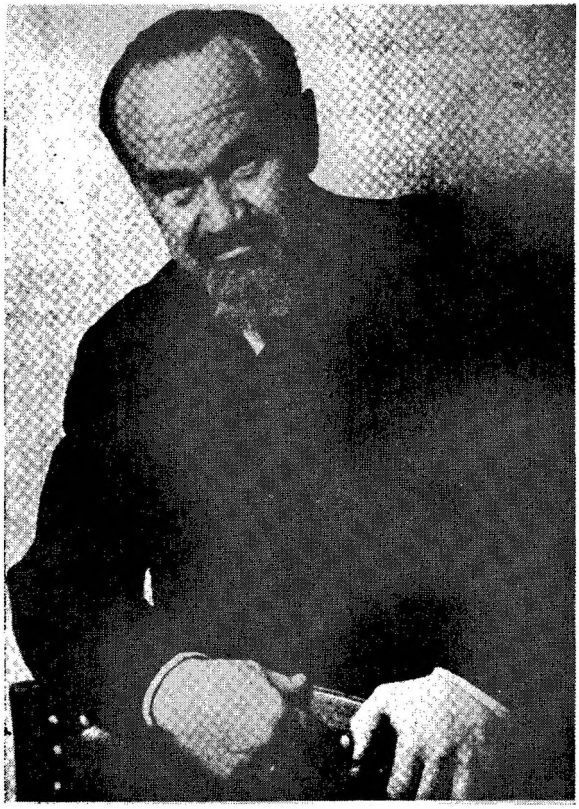
יחסי ידידות וקורבה שררו בין ביה"מ הגבוה והסמינריון התיאולוגי בברסלוי. אחדים ממורי ביה"מ היו תלמידי או בוגרי הסמינריון בברסלוי: אלבוגן, גוטמאן ובק. הם היו תלמידיו של ישראל לוי אשר לימד מתחילה בביה"מ בברלין טרם עברו לברסלוי. תלמידים מברסלוי באו לפעמים לשם השתלמות לשנה לביה"מ בברלין, ולהיפך: לפעמים הלך תלמיד מברלין לברסלוי.

המורים של שני המוסדות השתתפו בתכניות תרבותיות משותפות. הם השתתפו ב„אגודה לחזוק חכמת ישראל" שהוציאה את המונאטשריפט, ירחון בו הופיעו מחקריהם של מורי ברלין ושל מורי ברסלוי. המשבר הכלכלי של שני המוסדות אחרי מלחמת העולם הראשונה בעטיה של האינפלאציה עוד הידק יותר את הקשרים ביניהם. שניהם יצרו בשנת 1927 אגודת עזר משותפת, את ה־„נוטגמיינשאפט".

יחס אדיש שרר בין ביה"מ הגבוה ובין בית המדרש לרבנים של הילדס־היימר שנמצא בקרבת מקום באותו הרחוב (אלטילריה שטראסה 31). הרוח הקנאית של האורטודוקסיה הלוחמת והמתבדלת ששררה בסמינריון לא איפשרה קרבת הרוחות בין שני המוסדות. בסמינאריון פחדו מפני מגע עם תלמידי ביה"מ הגבוה, מוסד בו לימדו בקורת המקרא. עם פטירתם של אברהם ברלינר (1915) ושל דוד הופמאן (1921) לא היו יותר בסמינאריון מורים וחוקרים בעלי קומה, ורמתו המדעית בהרבה שטחים מלבד שטח התלמוד (ד"ר יחיאל ווינברג) ירדה. בסמינא־ריון לא יכלו לסלוח את הבקורת החריפה של אחדים ממורי ביה"מ על הגדולים שלהם, למשל את הבקורת של אלבוגן על „דורות הראשונים" של יצחק אייזיק הלוי או את הוכוח החריף של חנוך אלבק נגד א. הילדסהיימר, וכוח שהיה המשך של הוכוח של שלום אלבק נגד צבי בנימין אויארבך בדבר האשכול להראב"ד.

רק אחרי עלית היטלר לשלטון מוכרח היה הסמינאריון לשתף פעולה עם מוסדות אחרים הן בשטח הכלכלי והן בשטח התרבותי. תלמידי הסמינאריון וגם תלמידי ביה"מ הגבוה גורשו מן האוניברסיטה והיה צורך בקורסים משותפים ללמודים כלליים. התנהל אז משא ומתן ארוך בין אלבוגן מצד אחד והרב יחיאל ווינברג ואחרים מצד שני. בסוף נוסדו קורסים כלליים אשר בחלק מהם השתתפו תלמידי הסמינאריון יחד עם תלמידי ביה"מ הגבוה.

לא היה לביה"מ נשיא קבוע. בכל שנה נבחר ע"י חבר המורים יו"ר לשנה והוא מילא את תפקידי הנשיא במשך שנת שירותו. בתקופה שבין שתי המלחמות היתה האישיות המרכזית והרוח החיה של ביה"מ אלבוגן אשר הצטיין בכשרונו הארגוני. אלבוגן עמד במרכז החיים המדעיים של יהודי גרמניה בעשרות השנים האחרונות עד עזבו את ברלין בשנת 1938.

ד"ר א. אלבוגן, ראש בית המדרש הגבוה לחכמת ישראל בברלין.

תכנית הלמודים בביה"מ נתגבשה במשך השנים ונעשתה כמעט מסורתית. המקצועות אשר נלמדו היו: תלמוד, מדרש, תנ"ך, פילוסופיה, ותולדות היהודים. כל המורים היו שמרנים ומסורתיים בהשקפותיהם במובן הגישה האידיאולוגית למקצועות שלימדו. בתולדות הרוח של הזמן החדש כמעט שלא נגעו. סמינאריון לתולדות הרוח של הזמן החדש, שאלבוגן ניהל בסמסטר אחד, היה כולו מוגבל לתולדות הרוח של יהודי גרמניה. על השאלה למה אינו מטפל בתולדות הרוח של יהודי אירופה המזרחית במאה הי"ט ענה שראשית כל תולדות הרוח של יהודי אירופה המזרחית הן רק הד של תולדות הרוח של יהודי גרמניה, ההשכלה היהודית במזרח היתה רק העתק של ההשכלה הברלינית ומשכילי ישראל במזרח לא חידשו

שום דבר ולא כדאי לטפל בהם, ושנית — חוסר זמן. כמובן שמעטו לטפל בביה״מ בתולדות היהודים באירופה המזרחית. סוף סוף אלבוגן היה יהודי גרמני ולא ידע את תולדות היהודים באירופה המזרחית ולא את יצירותיהם. למרות שהודה שגרץ קיפח את היהדות של אירופה המזרחית וחטא נגד תנועת הקבלה והחסידות.

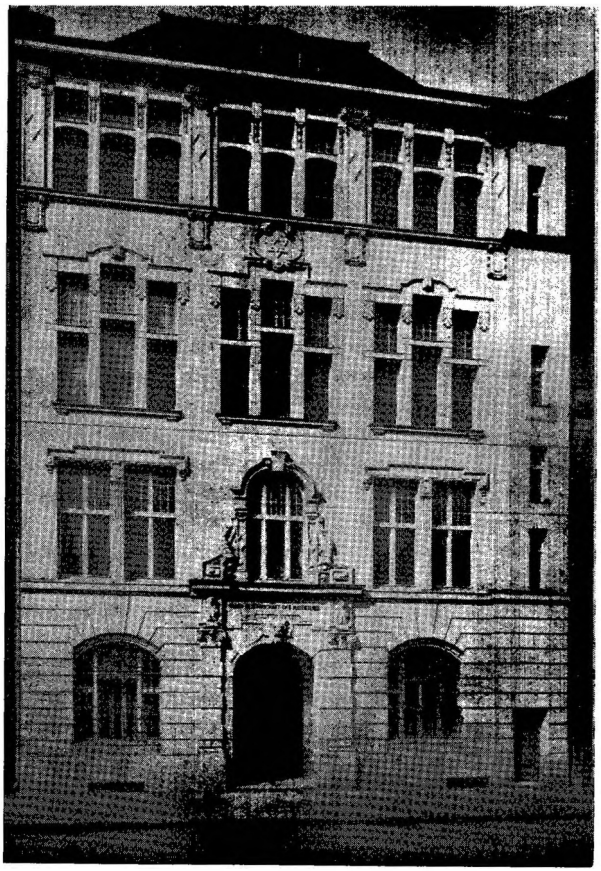
גם הקורס על הפילוסופיה היהודית נגמר עם מנדלסון.

הקורס היחידי שבו התווכחו לפעמים על בעיות היום והיה שדה קרב לאידיאות חדשות היה הקורס להטפה (הומיליתיקה) של ליאו בק. אלה שהתכוננו להיות רבנים התאמנו באמנות ההטפה. הקורס הזה משך גם הרבה תלמידים שלא התכוננו להיות רבנים. הדרשות של המועמדים לרבנות היו עפי״ר משעממות מאד, אבל אחרי הדרשה התפתח ויכוח מענין. לפעמים נגעו הדרשנים בשאלות אקטואליות שעוררו ויכוחים סוערים. התנגשו ביכוחים האלה ציונים עם אנטי־ציונים, סוציאליסטים עם אנטי־סוציאליסטים. לפעמים התערב גם בק ונקט עמדה ברורה לשאלה אקטואלית. עוד נשאר בזכרוני הרעיון של האליפסה אשר הוא פיתח באחד השעורים ביום הששי. הגולה וארץ ישראל הם שני מרכזים בעגול אחד הכולל את כל ישראל בעולם. כמו כן א״א היה לצפות מן הפרופיסורים של ביה״מ שיהיה להם יחס חיובי לשפת אידית, שפת מיליוני יהודים במזרח. אמנם כבר היו אז בברלין בשנות העשרים אחדים מבין האינטליגנציה היהודית בגרמניה שהיתה להם זיקה מיוחדת לאידית. די להזכיר את השם פריץ מרדכי קויפמאן או אפילו את בובר, אבל אלה היו בודדים. אבל גם ביחס לאידית השתנה הרבה לטובה. ברלין היתה אז המרכז של האינטליגנציה האידישאית. בברלין חיו ופעלו או דובנוב, טשרי־קובר, לשצינסקי ואחרים. אלבוגן עמד עם החוקרים האלה בקשר מדעי. בספר היובל לכבודו של דובנוב השתתפו היסטוריונים מן המזרח ומן המערב. אלבוגן ידע על פעולות הייווא והתענין בהן [35].

מורי ביה״מ, אפילו הליברליים כאלבוגן ובק, היו בנוהג חייהם שמרנים ושומרי מסורת. אלבוגן גוטמאן ואלבק התפללו בבית הכנסת האורטודוכסי ברחוב לסינג־שטראסה. הריפורמה הקיצונית בנוסח אמריקה לא הכתה שרשים בגרמניה ולא היו לה מהלכים בין תלמידי ביה״מ אפילו לא בין הגרמנים. בדרך כלל היו התלמידים הגרמנים יותר שמרנים בחיי הדת מאשר בני חו״ל. מזלזלים במצות אפשר היה למצוא יותר בין בני חו״ל שהיו נוטים לחילוניות. אחדים ביניהם נטו לשמאל. בסוף שנות העשרים כבר היו גם בין התלמידים הגרמנים דוברי עברית. אחדים מהם השתלמו שנה אחת באוניברסיטה העברית בירושלים. נמצאו אז בין התלמידים הגרמנים הוגי דעות צעירים ששאפו ליצור ערכים תרבותיים חדשים משלהם כגון הרמאן גרסון, מתלמידיו של מארטין בובר, מנהיג תנועת הנוער החלוצי ״וורקלויטה״ שהתיישבו אחרי כן בא״י בקבוץ הזורע.

הרבה מן התלמידים הגרמנים תמכו בפוליטיקה הכללית במפלגה הסוציאל־דמוקראטית, שאחריה נגררו חלקים גדולים מן הבורגנות הזעירה וגם הבורגנות

35) עיין במאמרי על אלבוגן, ייווא־בלעטער, כרך כג, (1944), 117 ואילך.

בנין בית המדרש הגבוה לחכמת ישראל בברלין.

הבינונית היהודית. היו אמנם בין התלמידים הגרמנים כאלה אשר המשיכו במסורת האנטי־ציונית ואנטי־לאומית של אבותיהם, אבל כבר ניטל העוקץ של הוכוח האנטי־ציוני משלעבר. הפרופיסורים, אפילו אלה אשר היו פעילים בתנועה הליבראלית כאלבוגן, ובק, תמכו בבנין ארץ ישראל. בק היה אחד מנציגי הבלתי ציונים בסוכנות היהודית. אלבוגן היה חבר הקוראטוריון של המכון למדעי היהדות של האוניברסיטה בירושלים וגוטמן תמך במפעל של קרן היסוד בהרצאות שונות עוד בשנות העשרים.

הפרק האחרון של יהדות גרמניה, פרק שנמשך שמונה־תשע שנים, הוא גם הפרק האחרון של ביה"מ הגבוה לחכמת ישראל. תולדות איתן השנים טרם נכתבו והן מחכות עוד להסטוריון. מתחילה אז תקופה קצרה של תחיה תרבותית יחידה במינה ביהדות גרמניה. היהודים הגרמנים עלו באותן השנים הקצרות על רמה תרבותית גבוהה. סגולות מיוחדות של ארגון קהלתי ותרבותי של יהודי גרמניה באו אז לידי גלוי. המצב הכלכלי של המוסדות התרבותיים הוטב בהרבה והם עברו תקופת זוהר קצרה. גם ביה"מ הגבוה המשיך בפעולותיו החנוכיות למרות התמורות התכופות בחבר המורים. טורצינר עזב את ברלין בשנת 1933, יוליוס גוטמן בשנת 1934 וחנוך אלבק בשנת 1935. מלאו את מקומותיהם: משה סיסטר, מקס ווינר, ואלכסנדר גוטמן. וכאשר הם עזבו, מלאו אחרים את מקומותיהם. מספר התלמידים אמנם הוקטן אבל לא בהרבה. בשנת 1936 עוד נרשמו 107 תלמידים. אחרי עלות היטלר לשלטון בא שנוי ביחס המספרי בין התלמידים הגרמניים ובין התלמידים מן המזרח. גדל מספר הגרמנים והוקטן מספר בני חו"ל. הרבה מן האחרונים עזבו את גרמניה ואחרים לא באו יותר על מקומם. בסוף שנת 1935 שלח החלוץ הגרמני עשרים חברים שגמרו את ההכשרה החקלאית להשתלמות רוחנית אל ביה"מ הגבוה. בשנת 1936 גדל מספר החלוצים לשלשים. בשנת 1935 הזמין ביה"מ לרבנים בסינסינטי חמשה תלמידים מביה"מ הגבוה שיבואו לגמור את למודיהם בסינסינטי על חשבונו. הרבה תלמידים השתדלו לסיים את למודיהם בביה"מ. גדל אז הצורך ברבנים ובמורים לרגל ההגירה הגדולה של רבנים ומתיקים לארצות אחרות. גדל אז הצורך במורים עברים. רבבות של יהודים גרמנים התחילו ללמוד עברית. בכל עיר ועיר בגרמניה נוסדו קורסים לעברית וכל בר בי רב היה טרוד בהוראה עברית. 36 תלמידים סיימו את ביה"מ בשנים: 1932־1936 ו71 עמדו בבחינת הבינים.

הנהגת הנומרוס קלאוסוס באוניברסיטאות של גרמניה החל מאפריל 1933 והגרוש האטי של כל התלמידים היהודים, גרוש שנגמר באסור הכללי מ15 בנובמבר 1938") ליהודי לבקר אוניברסיטה גרמנית הכריחו את הקוראטוריון של ביה"מ הגבוה לארגן קורסים אקדמיים כלליים עבור תלמידי ביה"מ הגבוה כדי

36) Bernard Weinryb, Jewish Emancipation under attack (New York, 1942) 43-44, 55.

לספק להם השכלה כללית גבוהה. את הקורסים האלה התחיל לבקר מספר גדול של תלמידים, אלה שגורשו מן האוניברסיטה של ברלין. החל מסמסטר הקיץ השתתפו בחלק של הקורסים האלה גם תלמידי בית המדרש לרבנים מיסודו של הילדסהיימר.

כבר היה אז ברור לכל, שאין עתיד ליהודי גרמניה וכל אחד התכונן להגירה. אבל אלה שנשארו וגם אלה שהתכוננו להגירה רצו לרכוש להם השכלה גבוהה ולא לנתק את הקשר עם התרבות העולמית. המורים בקורסים האקדמיים הכללים היו פרופיסורים ודוצנטים שפוטרו ממשרותיהם באוניברסיטאות. הקורסים האלה נתקיימו שנים אחדות. המורים התחלפו. אלה שקבלו משרות בחו"ל מהרו לעזוב את גרמניה ואחרים באו על מקומותיהם[37].

בסוף החודש אוקטובר של שנת 1938 התקיימה בכל עיר גרמנית האקציה המיוחדת נגד יהודי פולניה. כשנים עשר אלף יהודים אזרחים פולנים נאסרו באותו היום ונשלחו אל הגבול הפולני. אבל פולניה לא נתנה לאלה שלא היו להם דרכונים פולניים להכנס אל גבולותיה. ואלה נשארו תקועים ע"י הגבול בעיירה זבונשין. בין אלה שנאסרו באקציה הזאת היו גם מורים ותלמידים של ביה"מ הגבוה וביניהם סיסטר, יחיאל פישר, צבי פאפרש ואחרים. שבועיים אחרי האקציה הזאת התקיימו הפרעות של העשירי בנובמבר, שריפת בתי הכנסיות והריסת חנויות היהודים. נהרס אז בית המדרש לרבנים האורטודוקסים אבל ביה"מ הגבוה ניצל מפני שעמד באמצע שורה של בתים. מיד אחרי יום הפרעות התחילו המאסרים. נאסרו אז אלפים של יהודים אשר נשלחו אל מחנות ההסגר. ביניהם גם הרבה מתלמידי ביה"מ ואחדים מן המורים. רובם שבו אחרי חדשים אחדים. הם שוחררו בתנאי שימהרו לעזוב את גרמניה. להרבה מהם עלה להשיג ויזות לארצות אחרות אבל לא לכולם. כל תלמידי ביה"מ השתדלו לקבל ניירות קבלה ממוסדות אחרים בחו"ל כדי לקבל ויזה. אבל לא כולם נענו ולא כל הקונסולים מהרו לתת ויזות לתלמידים האלה אפילו כאשר באו עם אשור קבלה ממוסד אחר[38].

ביה"מ המשיך את פעולתו אחרי פרוץ המלחמה. הפרופיסורים וגם התל־מידים עם הסימן היהודי על שרווליהם המשיכו לבוא יום יום אל הקורסים של ביה"מ. מספר המורים וגם מספר התלמידים הלך וקטן אבל המוסד נשאר פתוח. הרבה מן התלמידים נאסרו ונלקחו אל מחנות ההסגר משם לא שבו. לאחדים מהם עלה להסתתר אצל מכרים נוצרים אבל אלה שנשארו המשיכו ללמוד בכל יום בביה"מ. עוד באביב שנת 1941 הופיעה תכנית למודים בסטנסיל. המכון נסגר

37) עיין ברשימת הפרופיסורים בקורסים האקדמיים הכלליים בנספחים.

38) הפרק המעציב הזה, הנזחת הצלת מורים ומתלמדים של מוסדות תורה ומדע בגרמניה מצד מוסדות תורה ומדע כאן באמריקה, דורש ספור מיוחד. בדאי להדגיש את עבודת ההצלה של בית המדרש לרבנים בסינסינטי, המוסד היחידי שעשה דבר מה ממשי בשטח ההצלה.

ביוני שנת 1942. מספר התלמידים בסמסטר האביב שנת 1942 היה — שלשה ומספר המורים — אחד, ליאו בק[39]).

הדו"ח האחרון של ביה"מ. מספר נב, הופיע בסוף שנת 1939 בסוף הכרך האחרון של המונאטשריפט, והוא נגמר במשפטים הבאים: עלינו להתחשב באפשרות שהדו"ח הזה הוא האחרון של ביה"מ. לכן עלינו להביע כאן את תודתנו העמוקה לכל אלה האנשים והנשים אשר במשך תקופה של שבע עשרות של שנים תרמו ממרצם, עצתם והונם לחזוק וקיום ביה"מ. אנחנו מביעים את תקוותנו שעם הפסקת פעולת ביה"מ בברלין יקום לתחיה במקום אחר ושם ימשיך את פעולתו באותה המדה של חופש המחקר של חכמת ישראל ושימצאו אנשים ונשים נאמנים לתורת ישראל אשר ימשיכו לפעול בכרם חכמת ישראל[40]).

אלה הם הדברים האחרונים של הקוראטוריון של ביה"מ הגבוה לחכמת ישראל בברלין ואלה הם גם הדברים האחרונים של הבטאון לחכמת ישראל בגרמנית במשך תקופה של שמונים ושלש שנים, של ה„מונאטשריפט".

החלום של מייסדי חכמת ישראל בגרמניה, החלום של אמנציפציה מדינית והחלום של פגישה ידידותית בין רוח ישראל ובין התרבות הגרמנית על אדמת אשכנז, נהפכו לאשליה[41]). אילוסיה שסיוטי בלהות הגיזה. אבל המטרות היסודיות אשר המייסדים של חכמת ישראל בגרמניה שאפו להן והן ביסוס מחקר היהדות על אשיות המדע הכללי וחופש המחקר אינן תלויות במסיבות הזמן והן לא בוטלו עם השמדת מרכזי היהודים באירופה. על היסודות האלה אפשר היום לבנות את הטפחות של הבנין המדעי העברי החדש, של מדע היהדות במדינת ישראל ובעולם[42]).

39) Festschrift zum 80 Geburstag von Leo Baeck (London, 1953), 90.

40) Monatsschrift, vol. 83 (Berlin, 1939), 635.

41) עיין הערה 39, ע' 97. מתוך נאומו של בק ב־4 בדצמבר 1945, חדשים אחדים אחרי שובו מטרעזינשטאט:

Unser Glaube war es, dass deutscher und juedischer Geist auf deutschem Boden sich treffen und durch ihre Vermaehlung zum Segen werden konnten. Dies war eine Illusion. Die Epoche der Juden in Deutschland ist ein fuer allemal vorbei.

42) את העקרונות האלה ניסח בבהירות רבה אלבוגן במאמרו במונאטשריפט בשנת 1918. אלבוגן כתב:

Wissenschaft des Judentums kann nur der mit Erfolg treiben, der von der Grundrichtung und der Methode der allgemeinen Wissenschaft durchdrungen ist . . . Kein Gebiet menschlichen Seins am allerwenigsten geistiges Leben steht irgendwo in der Welt isolirt da. Jedes Volk auch das begabteste, empfaengt Einfluesse von aussen, seine Entwicklung laesst sich nicht erkennen ohne dass die Faeden verfolgt werde, die es nach allen Seiten verknuepten. Die Wissenschaft kann nur in streng begrifflicher Schulung von Fachmaennern augebaut werden.

רשימת המורים

פרופסורים	שנות הוראה	פרופיסורים	שנות הוראה
יצחק משה (איתמר) אלבוגן	1902-1938	א. ש. יהודה	1906-1913
חנוך אלבק	1926-1935	הרמן כהן	1912-1918
יחזקאל בנעט	1895-1930	ישראל לוי	1872-1883
ליאו בק	1912-1942	ס. מייבוים	1887-1911
אלכסנדר גוטמן	1935-1940	יואל מילר	1884-1895
יצחק יוליוס גוטמן	1919-1934	משה סיסטר	1935-1938
אברהם גייגר	1872-1874	פ. פ. פראנקל	1877-1887
מקס ווינר	1929-1930; 1935-1938	דוד קאסל	1872-1893
א. טויבלר	1910-1916	חיים שטיינטאל	1872-1899
נ. ה. טור־סיני (טורצינר)	1919-1933	מארטין שרייבר	1894-1902

מוצאם הגיאוגרפי

1. גרמניה המערבית והמרכזית: שלשה (גייגר, כהן ושטיינטאל)
2. גרמניה המזרחית או המחוזות הפולניים: שבעה (אלבוגן, בק, יוליוס גוטמן, ווינר, טויבלר, ישראל לוי ודוד קאסל)
3. הונגריה: ארבעה (א. גוטמאן, בנעט, מייבוים, שרייבר)
4. מוראביה: שנים (יואל מילר ופ. פ. פראנקל)
5. פולניה ורוסיה: שלשה (אלבק, טור־סיני וסיסטר)
6. ארץ ישראל: אחד (א. ש. יהודה)

דוצנטים, מורים במכינות ומרצים זמניים

אליהו אויארבך	אמיל ג. הירש
פרידריך אולנדורף	א. י. השל
גוסטאב אורמאן	אברהם ווייס
י. נ. אפשטיין	ברוך כהנא
מרטין בובר	מאקס סולוביציק
משה בארול	יחיאל פישר (בן־נון)
פריטץ במברגר	איתמר פרוינד
יהושע גוטמאן	לודביג א. רוזנטאל
יוליוס פ. גרינטאל	ארטור שפאניר
ש. הוכפלד	

מורים בקורסים האקדמיים הכלליים (1936-1939)

פראנץ אופנהיימר — מדעי החברה
פאול אפשטיין — עזרה סוציאלית
ארנולד ברני — היסטוריה
וואלטר גוטשאלק — שפות שמיות

משה גולדמאן — תולדות עמי המזרח
ארנסט גרומבאך — שפות קלאסיות
אדיט הרנשטאט־אטינגן — אמונים בדבור
מקסימיליאן לאנדוי — היסטוריה
הנס ליבעשיץ — היסטוריה
ארנולד מצגר — פילוסופיה
הנס פרידלנדר — פילוסופיה
פרידריך קארו — פילוסופיה
פריטץ קויפמאן — פילוסופיה
קורט רוזנבלום — התעמלות
פראנץ רוזנטאל — שפות שמיות
קורט שטילשווייג — זכויות היהודים באירופה המזרחית

רשימה של תלמידים

עברו דרך כתלי ביה״מ מאות של תלמידים שתפסו אחרי סיום למודיהם מקומות חשובים בחיים היהודים הן כמלומדים והם כמנהיגים רוחניים והמצע יקצר להזכיר את כולם. מלבד זאת לא נשארו רשימות של כל אלה אשר למדו בביה״מ. נצטרך להסתפק ברשימה של שמות אלה התלמידים אשר תרמו תרומת מה למדע היהדות או שהצטיינו בשטחים שונים של עבודה צבורית. השמות של התלמידים עד שנות העשרים לקוחים מתוך דו״ח של ביה״מ והשמות של סוף שנות העשרים ושנות השלשים מן הזכרון ומפי ידידים. הנני אסיר תודה לידידי: ד״ר ג. אורמאן וד״ר חיים בר־דיין בירושלים, ד״ר ז. שטיין בלונדון וד״ר צבי פאפרש בשיקאגו, אשר עזרו לי בהכנת הרשימה הבאה.

פליקס אדלר
אליעזר אהרמאן
מרדכי אהרנפרייז
סיני אוקו
משולם אוקסר
ג. אורמאן
שמואל אטלס
משה אייזנשטאט
נחמיה אלוני
יהושע אמיר
א. ז. אשכלי
מאקס אשלבאכר
הרמאן בארט
פאלק באר
ל. בארדוויביץ

ארטור ביראם
שלדון בלאנק
פריטץ במברגר
יחיאל בן־נון
ליאו בק
חיים בר־דיין (בורודיינסקי)
אהרן בראנד
מורטון ברמאן
אריה ברגר
מארקוס ברעגער
שמעון ברנפלד
פרץ ברנשטיין
יולוס גאללינר
ריצארד גוטטהייל

לאה גולדברג	הנס (יוחנן) ליכטנשטיין
פליקס גולדמאן	אליעזר ליפשיץ
בנו גוטשאלק	איסר ליפשיץ
רוברט גייס	ה. למלה
נלסון גליק	עמנואל לעף
אויגן גרטנר	יהודה ל. מאגנס
הרמאן גרסון	איזידור מאיר
בן ציון דינאבורג	צבי מאלטר
שמואל דרפלד	משה מהלר
שמשון הוכפלד	קלוייד מונטיפיורי
אמיל ג. הירש	איגנץ מייבוים
א. י. השל	סיגמונד מייבוים
לויטפולד וואלאך	יעקב מייטליס
מ. וואַרשויאר	דוד ניימארק
גוטהולד וויל	זיגפריד נייפלד
היינץ וולף	ל. מ. נתן
מאקס ווינר	מארטין סברסנסקי
נפתלי וידר	יעקב סונדרלינג
קורט וילהלם	שמואל סייל
וויהלם וויינברג	מארטין סילברמאן
מנחם זולאי	נחמן סירקין
מרים זיף	מארטין סלומונסקי
ג. זלצברגן	שרה פאיאנס גליק
מרדכי זר־כבוד	צבי פאפרש
א. זלוציסיטי	הרמאן פוגלשטיין
ישראל טאגליכט	מאקס פוגלשטיין
יהושע טהון	א. ש. פוזננסקי
אויגן טויבלר	שמואל פוקס
יוסף יקובוס	אלפרד פילים
ישראל יקובסון	יחיאל פישר
אמיל כהן	הנרי פישל
יוליוס כהן	דוד פלאטוי
ברוך כהנא	אמיל פקנהיים
שמחה כץ	פטר פרוינד
אוטו להמן	הנס צוקר
היינריך לווה	ש. ז. צייטלין
אמיל לוי	ג. קאהוט
הנס (יוחנן) לוי	לוטאר קופף
נחום לווין	צבי קורץ
שמריהו לווין	ד. קינסטלינגר
ל. לוקאס	ברונו קירשנר
אלן ליטמאן	ברנארד קלרמאן

אהרן קמינקא	זיגפריד שטיין
גוסטאב קליין	ליאופולד שטיין
פראנץ קפקה	מנחם שטיק
פאול קרויס	שרה שיפמן
ארווין רוזנטאל	חיים שירמאן
יהודה רוזנטאל	שניאור זלמן שכטר
מ. רוזנבלט	שלמה שכטר
א. רוזנצווייג	מאקס שלסינגר
פראנץ רוזנצווייג	עמנואל שרייבר
צבי רימטילר (רותם)	ישראל שפירא
פאול ריגר	ארטור שפאניר
ש. שולמאן	ברנארד שרייאר

מספר התלמידים

א. תלמידים מן המנין

סמסטר הקיץ	
1872 —	10
1873 —	13
1874 —	9
1875 —	9
1876 —	12
1877 —	16
1878 —	16
1879 —	12
1880 —	15
1881 —	16
1882 —	17
1883 —	27
1884 —	30
1885 —	28
1886 —	25
1887 —	22
1888 —	30
1889 —	29
1890 —	38
1891 —	30
1892 —	41
1893 —	33
1894 —	26(10)*
1895 —	29(12)
1896 —	32(15)
1897 —	28(11)
1898 —	30(10)
1899 —	23(7)
1900 —	26(8)
1901 —	26(8)
1902 —	34(6)
1903 —	42(9)
1904 —	45(11)
1905 —	44(9)
1906 —	42(9)
1907 —	44(8)
1908 —	36(6)
1909 —	42(9)
1910 —	39(13)
1911 —	42(16)
1912 —	58(29)
1913 —	63(32)
1914 —	55(26)
1915 —	28(9)
1916 —	25(10)
1917 —	23(7)
1918 —	23(8)
1919 —	22
1920 —	31
1921 —	38
1922	
1923	
1924 —	18(7)
1925 —	42(20)
1926 —	44(26)

*) המספרים בסוגרים הם מספר התלמידים בני חוץ לארץ. ההשתייכות האזרחית של התלמידים שלא מן המנין נמצאת רק בדו"ח עד מלחמת העולם הראשונה.

1872-73	15
1873-74	12
1874-75	9
1875-76	9
1876-77	14
1877-78	20
1878-79	19
1879-80	16
1880-81	13
1881-82	15
1882-83	27
1883-84	30
1884-85	30
1885-86	25
1886-87	23
1887-88	25
1888-89	26
1889-90	36
1890-91	35
1891-92	41
1892-93	31
1893-94	26
1894-95	(15)31
1895-96	(15)31
1896-97	(14)28
1897-98	(14)30
1898-99	(12)31
1899-1900	(8)26
1900-01	(7)27
1901-02	(7)30
1902-03	(8)40
1903-04	(12)44
1904-05	(7)38
1905-06	(11)42
1906-07	(8)42
1907-08	(8)38
1908-09	(8)39
1909-10	)13(40
1910-11	(17)41
1911-12	(20)48
1912-13	(31)61
1913-14	(24)50
1914-15	(8)32
1915-16	(9)25
1916-17	(7)24
1917-18	(8)24
1918-19	(7)23
1919-20	35
1920-21	37
1921-22	40
1922-23	
1923-24	
1924-25	(19)31
1925-26	(23)45
1926-27	(24)45
1927-28	(35)66
1928-29	(45)74
1929-30	(53)97
1930-31	(49)109
1931-32	(59)128
1932-33	
1933-34	
1934-35	
1935-36	
1936-37	
1937-38	60
1938-39	28
1939-40	
1940-41	
1941-42	
1942	3
1936	69
1937	58
1938	40
1939	17
1940	
1941	
1927	(25)57
1928	(44)71
1929	(47)79
1930	(47)103
1931	(52)130
1932	136
1933	
1934	
1935	

סמסטר החורף

ב. תלמידים שלא מן המנין

סמסטר הקיץ	סמסטר החורף
1897 — 12(9)	1897-8 — 12(9)
1898 — 10(8)	1898-9 — 10(8)
1899 — 9(7)	1899-90 — 9(7)
1900 — 10(9)	1900-01 — 10(9)
1901 — 11(11)	1901-2 — 11(11)
1902 — 7(6)	1902-3 — 7(6)
1903 — 5(5)	1903-4 — 7(6)
1904 — 7(5)	1904-5 — 8(8)
1905 — 4(4)	1905-6 — 5(5)
1906 — 6(6)	1906-7 — 13(12)
1907 — 6(6)	1907-8 — 17(10)
1908 — 14(8)	1908-9 — 10(4)
1909 — 8(4)	1909-10 — 10(9)
1910 — 10(3)	1910-11 — 14(7)
1911 — 17(5)	1911-2 — 21(7)
1912 — 14(10)	1912-3 — 16(9)
1913 — 14(8)	1913-4 — 23(13)
1914 — 27(7)	1914-5 — 27(4)
1915 — 24(3)	1915-6 — 29(4)
1916 — 23(3)	1916-7 — 22(0)
1917 — 22(0)	1917-8 — 22(0)
1918 — 22(0)	1918-9 — 22(0)
1919 — 18	1919-20 — 18
1920 — 27	1920-21 — 29
1921 — 20	1921-22 — 24
1922	1922-23
1923	1923-24
1924 — 28	1924-25 — 36
1925 — 27	1925-26 — 29
1926 — 32	1926-27 — 35
1927 — 31	1927-28 — 35
1928 — 13	1928-29 — 13
1929 — 21	1929-30 — 16
1930 — 14	1930-31 — 10
1931 — 17	1931-32 — 16
1932 — 19	1937-38 — 69
1933	1938-39 — 14
1934	1939 — 14
1935	1940
1936 — 38	1941
1937 — 83	

חבר הנאמנים או הקוראטוריון

חבר הנאמנים של ביה"מ היה מורכב מן הצמרת של המנהיגות של יהדות גרמניה בתקופה החדשה. אחדים מהם היו מלומדים חשובים והם ידועים לכל יהודי משכיל. יקצר המקום לתת הערכה על כל אחד מהם. עלינו להסתפק בהערות קצרות על שלשה מהם.

שלמה נוימאן, אחד ממייסדי ביה"מ, היה רופא ידוע ועסקן ליברלי בשדה היגנה הסוציאלית, סופר וחבר וועד העיר של ברלין. הוא יסד את האגודה לטובת מתלמדים יהודים עוד בשנת 1841. הוא היה יהודי גאה. הוא היה יו"ר הוועד הברליני של כי"ח משנת 1869-1903. ממעריצי צונץ. הוא יסד בשנת 1884 את קרן צונץ (צונץ-שטיפטונג). הוא היה חבר הקוראטוריון משנת 1870-1908; היינריך מאיר כהן, בנקאי, יהודי גאה. הוא התיחס באהדה לסטודנטים הלאומיים בתחילת שנות התשעים בברלין. הרצל הקריא לפניו ולפני הרב גידמאן את מדינת היהודים. עיין עליו, ריכארד ליכטהיים, תולדות הציונות בגרמניה, 73, 74, 81; א. ביין, תיאודור הרצל (בגרמנית), 235. ברנארד וויס, סגן ראש המשטרה בברלין. תופעה מענינת למצב היהודים בברלין בשנות העשרים. הוא השתתף בהרצאות יום ב' בהרצאה על המשטרה והיהודים בעבר ובהווה (18 במרץ 1929).

חברי חבר הנאמנים או הקוראטוריון (1870-1942)

עו"ד זש. אברהם
עו"ד אלכסנדר פיליפס בורן
סאלו אדלר
אדוארד ברוואלד
הגב. זשני ברוואלד
זיגפריד ברין
שמעון בראון
יועץ מסחרי חשאי לודביג מקס
הבנקאי הרמאן גולדשמידט
ד"ר סאלו גולדשמידט
פרופ. לודביך גייגר
הבנקאי ווילי דרייפוס
אדריכל ממשלתי רודולף הרצפלד
ארנסט וואלאך
יועץ העיר אלכסנדר וולף
השופט ליאו וולף
פרופ. גוטהולד ווייל
מאקס ווייס
משנה ראש המשטרה בברלין — ברנארד וויס
הבנקאי אוסקר וואסרמאן
יועץ משפטים ארנולד זליגסון
ד"ר אדוארד זקס
בנקאי ד"ר היינריך מאיר כהן
פרופ. הרמאן כהן
השופט ארטור ליליינטאל
יועץ משפטים ד"ר ליאו ליליינטאל
יועץ משפטים מאיר לוי
יועץ מסחרי חשאי בנימין ליברמאן
עו"ד פליקס לנדוי
פרופ. מוריץ לצרוס
בנקאי גיאורג מאיר
יועץ משפטים זיגמונד מאיר
ד"ר מ. י. מאיר
ד"ר פאול מאיר
פרופ. אלברט מוססה
ד"ר שלמה נוימאן
יועץ מסחרי ברטולד סימון
יצחק סימון
ד"ר הרמאן פייט סימון
פרופ. יוליוס פאגל
ד"ר ריכארד פוקס
ד"ר לודביג פיליפסון
פרופ. מארטין פיליפסון
פרופ. ניקודם קארו
פרופ. ארנסט קאסירר

פריטץ קיפה	פרופ. ישעיה שור
ד"ר מוריץ קירשטיין	מנהל הקהלה היינריך שטאל
	הקונסול הכללי ויליאם שנלנק

הספריה

ביה"מ נפתח בלי ספריה. כבר בישיבות הראשונות דרש חבר המורים יסוד ספריה. וכבר בשנים הראשונות התחיל להאיר מזל לספריה. נרכשו אוספים פרטיים חשובים. בשנת 1872 רכשה הגברת שרה לצרוס את הספריה של הפרופ. מ. א. לוי . אחרי כן נרכשה הספריה של הספרן הידוע צדנר מלונדון. בשנת 1874 נרכשה הספריה של יוליוס פירסט. בשנת 1874 נרכש חלק של הספריה של אברהם גייגר. בשנים הבאות נרכשו עוד האוספים הפרטיים הבאים: הספריה של ד"ר ריטר (1891), פרופ. חיים שטיינטאל (1899), מוריץ קירשטיין (1901), אפרים רוטשילד ושלמה נוימאן. אחד מידידי הספריה היה הסופר הידוע גוסטאב קארפלס.

בחודש ספטמבר שנת 1891 פרצה דליקה בחדרים הצפופים של הספריה והרבה ספרים נשרפו אז.

את גודל הספריה אפשר לראות מתוך הטבלה הבאה:

1874 — 2,700; 1887 — 11,600; 1907 — 21,000; 1922 — 25,000;
1927 — 40,000; 1931 — 55,000; 1937 — 59,210; 1940 — 59,590.

בשנת 1940 היו בספריה ארבעים כתבי יד ואינקונאבלים אחדים[1].

בספריה של ביה"מ נמצא הארכיון העשיר של צונץ, בתוכו גם הפרוטוקולים של האגודה לתרבות ומדע היהודים.

הספרן הראשון של הספריה היה ד"ר משה בארול. בשנת 1908 נתמנה כעזר לבארול ד"ר משה פרידלנדר. משנת 1910 שמשה כספרנית הגברת זשני ווילדה. הספריה נחרמה ע"י הנאצים. גברת ווילדה הובאה לטרזינשטאט. היא מתה בבית החולים בברלין אחרי שובה משם.

חלק של כתבי היד כפי הנראה הועברו לחו"ל לפני שנת ארבעים. עוד בשנת 1941 היו בספריה 115 כתבי יד. עיין אלבוגן, בספר היובל משנת 1907, ע' 57.

1) Tentative list of Jewish Cultural Treasures in Axis occupied countries. Jewish Social Studies VIII, I(1946), 12.

פרסומי ביה"מ

ביה"מ פרסם דו"ח בדפוס על פעולותיו. בתחילה לא הופיעו בזמן קבוע. הדו"ח הראשון הופיע בשנת 1874, השני בשנת 1876, השלישי בשנת 1885. אחרי כן התחילו להופיע בכל שנה, בסך הכל הופיעו חמשים ואחד דו"ח. הדו"ח האחרון, דו"ח נ"ב, לא הופיע כבר בחוברת מיוחדת כ"א כנספח האחרון של המונאט־שריפט, שיצא בברלין בסוף שנת 1939.

מלבד הדו"ח הכספי והפעולתי הכיל כמעט כל דו"ח מאמר מאת אחד הפרופיסורים. המאמרים הם עפ"י רוב מדעיים, לפעמים הם הספדים על אישים או נאומים לרגל מאורעות שונים.

לפני מלחמת העולם הראשונה פרסם ביה"מ שורה של ספרים מדעיים בסדרה של כתבי ביה"מ. כמו כן פרסם ביה"מ במשך שבעים שנות קיומו חמשה ספרי יובל. גם בוגרי ביה"מ אשר היו מאורגנים באגודת בוגרי ביה"מ הוציאו בטאון משלהם המוקדש לידיעות על פעולות וחיי תלמידי ביה"מ[1]. לדאבוני לא עלה בידי לראות אף חוברת אחת של הבטאון הזה.

רצופות שלש הרשימות הבאות: א. רשימה של מאמרים מדעיים בדו"ח של ביה"מ; ב. רשימה של כתבי ביה"מ; ג. רשימה של ספרי היובל.

1) שם הבטאון: Mitteilungsblatt des Vereines ehemaliger Hoerer der Hochschule fuer die Wissenschaft des Judentums.

א. מאמרים מדעיים בדו"ח של בית המדרש הגבוה

1. A. Geiger, Zwei Berichte ueber seine Vorlesungen v. Ostern 1872-3 und von 1873-1874. 1874.

2. Israel Lewy, Ueber einige Fragmente aus der Mischnah des Abba Saul. 1876.

3. H. Steinthal, Haman, Bileam und der juedische Nabi. 1885.

4. Joel Mueller, Briefe und Responsen in der vorgaonaeischen juedischen Literatur. 1886.

5. P. F. Frankl, Beitraege zur Litteraturgeschichte der Karaer. 1887.

6. David Cassel, Josef Caro und der Maggid Mescharim. 1888.

7. Joel Mueller, Die Responsen der spanischen Lehrer des 10. Jahrh. R. Moses, R. Chanoch, R. Joseph ibn Abitur. 1889.

8. Joel Mueller, Handsschriftliche Jehuda Gaon zugewiesene Lehrsatze. 1890.

9. H. Steinthal, Zur Geschichte Sauls und Davids. 1891.

10. S. Maybaum, Abraham Jagels Katechismus. Lekach Tob. 1892.

11. Joel Mueller, Die Responsen des R. Meschullam, Sohn des R. Kalonymus. 1893.

12. S. Maybaum, Aus dem Leben von Leopold Zunz. 1894.

13. Martin Schreiner, Der Kalam in der juedischen Literatur. 1895.

14. H. Steinthal, Zur psychologischen Grundlage der Unterrichtslehre. 1896.

15. Rueckblick auf ihre ersten funfundzwanzig Jahre (1872-1897). 1897.

16. E. Baneth, Maimunis Neumondsberechnung I, 1898.

17. E. Baneth, Maimunis Neumondsberechnung II. 1899.

18. Martin Schreiner, Studien ueber Jeschua ben Jehuda. 1900.

19. S. Maybaum, Die aettesten Phasen in der Entwicklung der juedischen Predigt. I. 1901.

20. E. Baneth, Maimunis Neumondsberechnung, III. 1902.

27. H. Cohen, Innere Beziehungen der Kantischen Philosophie zum Judentum. 1910.

28. George F. Moore, Die Eigenart der hebraeischen Geschichtsschreibung im alttestamentlichen Zeitalter. 1910

30. Eugen Taeubler, Die weltpolitische Stellung des juedischen Staates in der hellenistisch-roemischen Zeit. 1912.

31. Eugen Taeubler, Antrittsrede. 1913.

32. Leo Baeck, Griechische und juedische Predigt. Antrittsvorlesung. 1914.

42. I. Elbogen, Festrede bei der Feier des fuenfzigjaehrigen Bestehens der Hochschule. 1925.

44. Leo Baeck, Die Pharisaeer. 1927.

45. Harry Torczyner, Der Numerus im Problem der Sprachen-entstehung. 1928.

46. I. Elbogen, Die Feier der drei Wahlfahrtsfeste im zweiten Tempel. 1929.

47. Chanoch Albeck, Das Buch der Jubilaeen und die Halacha. 1930

48. Julius Guttman, Mendelssohns Jerusalem und Spinozas Theolo-gisch-Politischer Tractat. 1931.

49. Harry Torczyner, Vom Ursonn der Bibel. 1932.

49. Ismar Elbogen, Zum Begriff "Wissenschaft des Judentums." 1932.

49. Leo Baeck, Theologie und Geschichte. 1932.

49. Julius Guttmann, Die Idee der religioesen Gemeinschaft im Judentum. 1932.

49. Chanoch Albeck, Zur neuen Talmudforschung. 1932.

50. I. Elbogen, Leopold Zunz zum Gedaechtnis. 1936.

50. Moses Sister, Bachja Studien. 1936.

51. Alexander Guttman, Dezisionsmotive im Talmud. 1938.

ב. רשימה של כתבי ביה"מ

SCHRIFTEN DER LEHRANSTALT FUER DIE WISSENSCHAFT DES JUDENTUMS

I, 1-2 I. Elbogen, Studien zur Geschichte des juedischen Gottesdienstes. 1907.

I, 3-4 Max Wiener, Die Anschaungen der Propheten von der Sittlichkeit.

II, 1 Georg Saltzberger, Solomons Tempelbau und Thron in der semitischen Sagenliteratur. 1912.

II, 2-4 Eugen Gaertner, Komposition und Wortwahl des Buches der Weisheit.

III, 1-2; V, 1-2 Lewi ben Gerson. Die Kaempfe Gottes. Uebersetzung und Erklaerung des handschriftlich revidierten Textes von Benzion Kellerman. 1914-1916.

IV, 1-2 Samuel Poznanski, Babylonischen Geonim im nachgaonischen Zeitalter. 1914.

IV, 3-4 Emil Berger, Das Problem der Erkentnis in der Religionsphilosophie Jehuda Halewis.

IV, 5-6 Max Lichtenstein, Das Wort נפש in der Bibel.

ג. ספרי היובל של בית המדרש הגבוה

1. Die Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums. Rueckblick auf ihre ersten fuenfundzwanzig Jahre (1872-1897). Berlin, 1897. 38pp.

2. Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums. Festschrift zur Einweihung des eigenen Heimes. Berlin, 1907. 105pp.

3. Festschrift zum 50-jaehrigen Bestehen der Hochschule fuer die Wissenschaft des Judentums. Berlin, 1922. 294pp.

4. Festschrift fuer Leo Baeck. Zum 25 Jahrestage seiner Taetigkeit an der Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums dargebracht von seinen Freunden und Mitarbeitern und herausgegeben im Auftrage der Lehranstalt fuer die Wissenschaft des Judentums. Berlin, Schocken Verlag, 1938, 181pp.

בית המדרש לרבנים בברלין[1]

מאת

ד״ר משה אביגדור שולוואס

א.

המאבק הדתי, שהתנהל ביהדות אשכנז בתקופת המאה הי״ט, נמשך עשרות שנים לפני שהמצב התחיל להתגבש במידה ידועה. נתברר אז שיש בה ביהדות אשכנז שלשה כיוונים מפורשים: החרדים על מפלגותיהם האמינו כי האדם היהודי יכול לחיות על פי ההלכה גם על רקע העולם החדש שמסביבו. לעומתם חשבו אנשי הכיוונים האחרים, שהקיבוץ היהודי אחר יציאתו מן הגיטו אין ביכולתו להמשיך ולהתנהג על פי ההלכה. הכיוונים האלה התחילו לכן לפתח השקפות חדשות על מהותה של היהדות וניסו להתאים את חיי הדת שלהם להשקפות האלו.

האסכולות החדשות ראו לנכון ליסד בתי מדרש לרבנים משלהם, לשם חינוך רבנים מטיפוס חדש. גם לחרדים נתברר שעם כל שאיפתם הגלהבת לכונן את חייהם על יסודות ההלכה, אין הם יכולים עוד למצוא סיפוק בטיפוס של רב שהיה יוצא מן הישיבות. הם נוכחו לדעת שהנם זקוקים לטיפוס של רב שיהא בו מן האדם המשכיל המודרני, ועם זה יגיע למידת ידיעה מספיקה בש״ס ובפוסקים, שתכשיר אותו לתפקיד של רב מורה הוראה.

בעית חינוך הרבנים היתה קשה בהרבה לניאו־אורתודוכסיה מאשר לכיוונים הדתיים האחרים. רב חרדי מן הטיפוס החדש יכול היה להיות רק מי שנתמזגו בקרבו התמדה עצומה והתלהבות גדולה וכנה לשאיפותיה של האורתודוכסיה. לכן היו הרבנים הניאו־אורתודוכסים הראשונים רק יחידים מועטים, שלרגל כשרונותיהם הגדולים ועבודתם הקשה נעשו גדולים בתורה וזכו גם לסיים חוק לימודים גבוהים באחת האוניברסיטאות. אולם, אחרי ששני הכיוונים האחרים, הכיוון ״ההיסטורי״

1) תודתי נתונה בזה להרב גרשון ד. כהן, ראש ספרית בית המדרש לרבנים באמריקה, שבטובו העמיד לרשותי את רוב הדינים והחשבונות השנתיים של בית המדרש לרבנים בברלין, המהווים את גוש המקורות שעליו בנוי מאמר זה, וכן שני כתבי יד, הכוללים פרוטוקולים מישיבות אגודת בחורי בית המדרש לרבנים „דיבוק חברים". הנני מודה לידידי הרב ד״ר ברוך דב פרלוב שהראני את כתב היד מן הדיסרטאציה שלו הדנה בתולדות בתי המדרש לרבנים באירופה במאה הי״ט. הוצאתי מספרו של ד״ר פרלוב אי־אלה פרטים, הלקוחים ממקורות שלא יכולתי להשיג. כמה דברים כתבתי על יסוד מה שנשאר בזכרוני מימי לימודי בבית המדרש (תר״ץ — תרצ״ד).

ואסכולת המתקנים, יסדו בתי מדרש משלהם. הסמינאר התיאולוגי היהודי בברסלוי והמכון העליון לחכמת ישראל בברלין (האכשולע פיר די וויסענשאפט דעס יודענטומס), נעשה ברור למנהיגי החרדים באשכנז שגם הם חייבים להעמיד את חינוך רבניהם על יסודות יציבים. הרעיון בדבר יסוד בית מדרש לרבנים חרדים התחיל להתאזרח בקהל כאשר יצא להלחם למענו אחד הרבנים החרדים מן הטיפוס החדש, ר' עזריאל הילדסהיימר. חשיבות רבה היתה בעובדה שהילדסהיימר היה בעצמו יליד אשכנז, ושבעית בית המדרש נתחוורה לו על כל כל צדדיה בבית המדרש לרבנים שיסד מספר שנים לפני כן באייזנשטאט אשר בהונגריה.

ר' עזריאל הילדסהיימר[2]) נולד בהאלברשטאט, שהיתה קהילה חשובה, בעלת עבר יהודי גדול, במחוז סאכסוניה שבמדינת פרוסיה[3]). הוא נתיתם בילדותו, אולם זכר יפה את דרכי אביו, יהודי למדן, תלמידו של בעל ההפלאה. את עיקר תלמודו קיבל עזריאל הצעיר אצל „הגאון האחרון של אשכנז", ר' יעקב (יוקב) אטלינגר (1792-1871), הרב של קהילת אלטונה ומחברו של הספר הידוע ערוך לנר. אותה שעה היה נוהג עזריאל להכנס תכופות להאמבורג הסמוכה ולהקשיב לדרשותיו של הרב המפורסם (המכונה „חכם") יצחק בערנייס (1792-1849). באישיותו של רב זה של קהילת האמבורג גילה הילדסהיימר בוודאי לראשונה את הטיפוס של הרב האורתודוכסי „המודרני", שהנהו גדול בתורה ונאמן לרעיון של יהדות מבוססת על ההלכה, והנהו עם זה אדם בעל השכלה כללית גבוהה ויודע להטיף בלשון גרמנית צחה.

מאלטונה הלך עזריאל הצעיר לברלין ונרשם כתלמיד באוניברסיטה שעל שם פרידריך וילהלם. הוא התמחה בעיקר בלשונות השמיות, אולם הקשיב גם לשיעורים במאתימטיקה ואסטרונומיה. ליד זה היה לומד יום יום תורה במשך שעות אחדות ב„בית המדרש", מוסד ללימוד תורה של קהילת ברלין, שנוסד באמצע המאה הי"ח. אחר עשרות שנים מילא „בית המדרש" תפקיד גדול במימוש תכניתו של ר' עזריאל הילדסהיימר בדבר יסוד בית מדרש לרבנים. מברלין הלך הצעיר להאלע ובאוניברסיטה שלה הוכתר בשנת 1844 בתואר דוקטור לפילוסופיה. אחר סיום לימודיו חזר הילדסהיימר לעיר מולדתו האלברשטאט והיה מתעסק בהנהלה האדמיניסטראטיבית של הקהילה היהודית. ליד זה השתתף הרב הצעיר השתתפות די פעילה במלחמה הפובליציסטית המרה על פרציפו הדתי של הישוב היהודי באשכנז, שתפסה אז את המקום המרכזי בעתונות היהודית-הגרמנית.

2) הספרות על ר' עזריאל הילדסהיימר מרובה מאוד. עיין עליו, למשל, באנציקלופדיה יודאיקה, כרך 8, בערכו, ובחוברת המיוחדת של „ישורון", בעריכת יוסף וויהלגמוט, שהקדשה לזכרו למלאת מאה שנה להולדתו (שנה 7, ע"ע 1-32; 231-328) (הפאגינאציה מוטעת), ובחלק העברי ע"ע מ"ה-ס"ו. עיין גם בחוברת המיוחדת הכוללת את הנאומים שנאמרו בחגיגת יום ההולדת המאה שלו, כ"ח באייר תר"פ. פרק מיוחד הוקדש לר' עזריאל בספר של הרמאן שוואב על תולדות היהדות החרדית באשכנז, שהופיע באנגלית לפני זמן קצר. עיין שם, ע"ע 48-59.

3) עיין במונוגראפיה שהקדיש לקהילה זו אחד מרבניה הידועים ר' ב"צ אוירבאך. הופיעה בהאלברשטאט בשנת 1866.

ב.

בשנת תרי"א התחילה בחייו של ר' עזריאל הילדסהיימר תקופה חדשה, רבת חשיבות. הוא נבחר לרב בקהילת אייזנשטאט שבהונגריה. בדומה לגרמניה התנהלה גם בהונגריה מלחמה מרה בין החרדים ותומכי הריפורמה. במלחמה זו העמיד את עצמו ר' עזריאל, כמובן, על צדם של החרדים. אף על פי כן היה נתון כל ימי שבתו בהונגריה להתקפה תריפה מצד חוגים אורתודוכסים קיצונים, שהביטו בעין רעה על השקפותיו על הרבנות. ר' עזריאל שאף להגשים באייזנשטאט את רעיונו בדבר מתן חינוך מודרני יותר לצעירים המתעתדים לשמש ברבנות, והתנה תנאי עם ראשי קהילתו שיהא רשאי לתפוס ישיבה בעירם. הישיבה שיסד הגיעה במהירות לידי פרסום רב, הן לרגל האישיות המקסימה של מיסדה ומנהלה, והן לרגל היותה מטיפוס חדש שלא הורגלו לו במדינה זו. החידוש העיקרי היו לימודי החול שנלמדו בישיבה שעות אחדות בכל יום.

פרסומה ההולך וגדול של הישיבה באייזנשטאט עורר את מתנגדיה להגביר את מלחמתם. ר' עזריאל ניסה להגן על עצמו ועל המוסד שלו בדרכים שונות. השם מעיד על אופיה. (Rabbiner-Seminar) הוא גם השתדל ליסד מפלגת חרדים חדשה. הוא הרבה לפרסם מאמרים בעתונות, ואף כתב מספר חוברות מיוחדות, שבהן נלחם נגד התיקונים בדת והגן בפני מתנגדיו מחוגי החסידים על רעיון האורתודוכסיה שלו[4]. ואמנם יצאה הישיבה באייזנשטאט מן המלחמה כמנצחת. חניכיה הוזמנו לשבת על כסאות רבנות בהרבה ערים ועיירות ומספר התלמידים הלך וגדול והגיע בסוף שנות הששים כמעט למאה[5].

עם כל ההצלחה של ישיבתו לא ראה ר' עזריאל הילדסהיימר עתיד לפעולתו בהונגריה. המלחמה התמידית בשתי חזיתות עלתה לו בכוחות מרובים. שברון לב רב נגרם לו ביחוד על ידי העובדה שבשנת תרי"ח נסגרה הישיבה לזמן ידוע לרגל מעשה מלשינות של מתנגדיה. הוא מספר[6] שיותר ויותר נתברר לו שבהונגריה אין הבנה לעקרונותיו, והוא התחיל צופה לאפשרות שיבה לאשכנז. נראה שכבר באמצע שנות הששים בא לידי החלטה סופית שהגיע זמנו ליסד בית מדרש לרבנים באשכנז. יתכן שהחלטה זו היא שדחתה שיבתו לאשכנז, שכן לא עמד דבר בדרכו לקבל משרת רבנות באחת מערי אשכנז, אילו רצה בה. מה גדולה היתה שאיפתו ליסד בית מדרש לרבנים באשכנז יש לראות מן המשא והמתן שניהל בשנת תרכ"ז עם ב י ת ה מ ד ר ש של ברלין. כאשר הציע לו מוסד זה משרה של מורה, התיחס באהדה והדגיש שהנהו בראש וראשונה מורה, ושלמען ההוראה הוא מוכן לוותר על משרת הרבנות החשובה באייזנשטאט.

4) רשימת החוברות והמאמרים שחיבר בשנות שבתו בהונגריה נמצאת בישורון, שנה 7, ע' 8.

5) עיין בספר היובל לכבוד שלמה קארליבאך, ברלין 1910, ע' 247.

6) שם, ע"ע 247־248.

יתירה מזו: אף שלא גילה מחשבתו, ברי שכבר אז קיווה כי יצליח להפוך את „בית המדרש" לבית ספר מודרני לרבנים[7]. תשובתו על ההצעה שבאה אליו מברלין זהירה מאוד, אולם באגרת שצירפו לתשובתו שני גיסיו, יוסף וזיגמונד הירש מהאלברשטאט, נאמר בדברים מפורשים שהילדסהיימר יהיה מוכן לבוא לברלין אם אך תהיה לו האפשרות ליסד בית מדרש לרבנים (הם משתמשים בפירוש בביטוי .(Rabbiner-Seminar) וכדי להצעיד את הענין קדימה הם מדגישים שגיסם מוכן לקבל את המשרה שלא על מנת לקבל פרס.

המשא והמתן בדבר המשרה בבית המדרש בברלין נתחדש בשנת תרכ"ט, והפעם נגמר בהצלחה. בחודש מאי של אותה שנה נבחר הילדסהיימר כאחד המורים בבית המדרש. אותה שעה הוא גם הוזמן לשמש רב בקהילת עדת ישראל, שבוסדה על ידי קבוצת חרדים שיצאו מן הקהילה הכללית. הילדסהיימר קיבל גם משרה זו, בניגוד לעמדתו הקודמת שראש בית מדרש לרבנים חייב להיות חפשי מקשרים עם קהילה מן הקהילות. קשה להגיד בשל מה שינה דעתו, ואפשר רק להניח שאנשי קהילתו עדת ישראל הבטיחו לעזור לו בהוצאת תכניותיו אל הפועל.

הילדסהיימר הגיע לברלין בסתיו של 1869 והביא אתו קבוצת תלמידים מישיבתו שבאייזנשטאט. הוא ניגש מיד לעיבוד תכנית לריאורגאניזאציה יסודית של בית המדרש. בהקדמה לתכנית נאמר שבבית המדרש חייבים ללמד את כל מקצועות חכמת ישראל הנחוצים לרב על מנת שיוכל למלאות תפקידו כראוי. התכנית כוללת שיעורים בתנ"ך, משנה, גמרא, פוסקים, דקדוק, תולדות ישראל, ספרות המוסר, דרכי הוראת הדת, אמנות הדרוש ופילוסופיה. התכנית מחושבת למען מוסד חינוכי בן שלש דרגות. בראשית 1871 התקיימה ישיבה של חבר המורים ובה נבחר הילדסהיימר ליושב ראש החבר, והחוקר הידוע אברהם ברלינר נבחר לדפתרן.

אולם, דווקא בשעה שנראה כי התכנית עומדת להתגשם, נתבטל עניבה לגמרי. סיבות הדבר אינן ברורות. בעתונים שונים הובעה הדעה שיד ראשי הסמינאר התיאולוגי היהודי שבברסלוי באמצע. אמרו שראשי הסמינאר חששו פן יהפך „בית המדרש הברליני מוסד מתחרה לו"[8]. אבל, נראה, שגם הילדסהיימר התחרט ברגע האחרון. ועד הנאמנים של „בית המדרש" לא רצה, כנראה, שהמוסד כולו יהפך לבית מדרש לרבנים. נראה, שהם היו מוכנים להסכים לכל היותר ליצירת מחלקה לחינוך רבנים על יד בית המדרש. שאיפתו של הילדסהיימר היתה, לעומת זה, לעמיד בראש סמינאריון לרבנים ולא שהסמינאריון יהיה מחלקה במוסד אחר. בשעת

7) המקור העיקרי לתקופת המעבר החשובה, שבה ניסה ר' עזריאל הילדסהיימר להפוך את בית המדרש של קהילת ברלין לבית מדרש לרבנים, מהוות אוסף האגרות והתעודות שהדפיס מאיר הילדסהיימר בספר היובל לקארליבאך הנ"ל.

8) ישורון, שם, ע' 242.

המשבר הזה עמדו תלמידיו של ר' עזריאל בנאמנות רבה על צדו. וכשנתברר כי התכנית הקשורה עם „בית המדרש" לא תצא לפועל, נפתח באופן סופי הדרך ליסוד בית מדרש מיוחד לרבנים אורתודוכסים באשכנז.

עוד לא נסתיים הוויכוח בעתונים על סיבות כשלון התכנית בדבר ריאור־גאניזאציה של בית המדרש, והילדסהיימר כבר ניגש להוציא לפועל את תכנית יסוד הסמינאריון העצמאי[9]. הוא פנה באגרת סודית אל עשרה עסקנים ידועים בין החרדים וקרא אותם להטות שכם להגשמת תכניתו. פניתו נתקבלה בהתלהבות בלתי רגילה, המעידה עד כמה היתה קרקע אשכנז מוכנה למוסד מסוג זה. תוך שבועות מספר התכונן ועד מרכזי למען יסוד בית מדרש לרבנים והחזקתו, והשתתפו בו שני רבנים ידועים וחמשה בעלי בתים מברלין, האמבורג, קארלסרוה ופראנקפורט שעל נהר מין. נציגה של פראנקפורט היה עמנואל שווארצשילד, נשיאה של הקהילה החרדית שבה שימש ברבנות ר' שמשון רפאל הירש. אותה שעה התכוננו בכמה ערים גם ועדים מקומיים למען בית המדרש לרבנים והוחל באוסף כספים. המפעל הכספי הצליח מאוד והוועד המרכזי אף יכול היה לרכוש מגרש לבנין למען המוסד עוד טרם שנפתח. הממשלה הפרוסית אישרה את תקנות המוסד, ועל יסוד אלה התחיל הוועד המרכזי לכנות את עצמו חבר נאמנים (קוראטוריון). בראש חודש אלול תרל"ב פירסמה הצהרה על דרכיו של המוסד החדש והיתה מצורפת לה תכנית לימודים מפורטת. אחר ארבעה עשר חודש של הכנות נוספות, נפתח המוסד בראש חודש חשון תרל"ד (אוקטובר 1873) במעמד נציגיה של הממשלה ונציגי הקהילות החרדיות בערים רבות. השם הרשמי של המוסד היה Rabbiner Seminar fuer das Orthodoxe Judentum, ולסיסמה בחר לעצמו את הפסוק „בכל דרכיך דעהו והוא יישר אורחותיך" (משלי ג', ו'). בשנת הלימודים הראשונה נרשמו כעשרים תלמידים, ומהם רק שבעה שהיו מן המנין. רוב התלמידים שלא מן המנין היו בני חוץ לארץ, ובמשך שנים רבות היוו בני חוץ לארץ אחוז ניכר בין תלמידי המוסד.

ג.

כאשר נוסד בית המדרש לרבנים היה ברור לכל שזה בית מדרש לרבנים אורתודוכסים. עם זאת לא היה קל לנסח בבהירות את היסודות האידיאולוגיים של המוסד. הפירור הפנימי ששרר ביהדות החרדית גרם שבמשך עשרות שנות קיומו לא נתחוורה עמדתו של המוסד לגבי כמה מן הבעיות החשובות של החיים היהודיים. במיוחד לא היתה לבית המדרש לרבנים עמדה ברורה לגבי השאלה הבוערת ביותר בקרב חרדי אשכנז: האם חייב יהודי אורתודוכסי לעזוב את הקהילה שבה יש רוב לבלתי חרדים, או לאו? מיסדו של בית המדרש, ר' עזריאל הילדסהיימר, ודאי היה חסיד העקרון של יציאה. הרי הוא עצמו שימש ברבנות בקהילה שכל עצם קיומה

9) עיין על המאורעות הקשורים ביסוד הסמינאריון במאמר הנ"ל של מאיר הילדסהיימר: בישורון, שם; ובדין וחשבון השנתי הראשון של בית המדרש לרבנים.

היה תוצאה מיציאת חבריה מן הקהילה הכללית. אולם הילדסהיימר היה רחוק מלצדד באותה התבדלות קיצונית מן הבלתי־אורתודוכסים שלה הטיף ר' שמשון רפאל הירש. להיפך, הילדסהיימר היה מעורב בין הבריות, והוא, אחריו בניו הירש ומאיר, הראשון מורה בסמינאריון, והשני מנהלו האדמיניסטראטיבי המצויין, היו עוסקים בצרכי הציבור היהודי והיו משתפים פעולה ברצון עם אנשים בעלי כוון שונה משלהם. אין, לכן, להתפלא שבעשר שנים אחרי יסודו שינה המוסד את שמו, ובמקום „בית מדרש לרבנים למען היהדות האורתודוכסית" לקח לעצמו את השם „בית מדרש לרבנים בברלין".

החוגים שמסביב לר' שמשון רפאל הירש הביטו מן הרגע הראשון בחשדנות ידועה אל המוסד החדש, אף שעמנואל שווארצשילד, נשיאו של קהל החרדים בפראנקפורט, היה אחד הנלהבים ביותר בין מיסדי הסמינאריון. מאמר הברכה לפתיחת בית המדרש, שהדפיס יצחק הירש, בנו של ר' שמשון רפאל, בעתון „די יידישע פרעסע", ביטא כמעט בגלוי את חששותיו של הרב החרדי מפראנקפורט, שמא ילך המוסד החדש בדרכי בית המדרש לרבנים שבברסלוי. המטרה שהעמיד לו ר' עזריאל הילדסהיימר בבית המדרש היתה, לפי דבריו בנאום הפתיחה של שנת הלימודים הראשונה, להקנות לתלמידיו רמה גבוהה של השכלה יהודית ועם זה לטפח בלבם נאמנות להלכה („גזעצעסטרויע")[10]. רעיונות דומים ביטא הרבה שנים לאחר זה גם יוסף ווהלגמוט, יושב ראש חבר המורים, באמרו שהסמינאריון עומד על העקרון של תורה ויראה, היינו שעל תלמידיו לעסוק בתורה ולהתנהג כיהודים שומרי מצווה[11]. בין הרבנים שיצאו מן הסמינאריון, אומר ווהלגמוט, יש תומכים נלהבים ברעיון ההתבדלות ולעומתם תומכי הרעיון שמחובתו של הרב החרדי לשמש אף את צרכי הדת של יהודים המסרבים להבדל מן הקהילה הכללית. חניכים של הסמינאריון לא רק שהם בעלי השקפות שונות, אלא יש וגם נלחמים האחד נגד דעותיו של חברו. הדבר המאחד את כולם הוא העקרון של תורה ויראה. אופי כלל ישראלי זה ניתן לבית המדרש לרבנים על ידי מיסדו, שדעותיו אף פעם לא העלימו מפניו את קיומו של כלל ישראל. דבר זה, את הדאגה לצרכי כלל ישראל, הוא ציין בצוואתו כדרך חיים לבניו אחריו[12].

גישה שונה במקצת לתפקידו של הסמינאריון היתה לדוד הופמאן, שהיה אחד המורים הראשונים של המוסד והועמד בראשו אחר פטירתו של הילדסהיימר. הופמאן היה בעיקרו של דבר המלומד־החוקר ולא הטיפוס של הרב העסקן שנתגשם באישיותו של הילדסהיימר. לכן חושב הופמאן שהתפקיד העיקרי של הסמינאריון הוא להפיץ את הידיעה בתורה בין יהודי אשכנז[13]. נוסח חדש זה על תפקידו של הסמינאריון הוא גם תוצאה מן השינוי שנתהווה במצבה של היהדות החרדית באשכנז

10) עיין בחוברת יום ההולדת המאה הנ"ל, ע' 6.

11) ישורון, שנה 10, ע' 337.

12) חוברת יום ההולדת המאה, ע' 24.

13) דין וחשבון הסמינאר לשנת 1904־1905.

בראשית המאה העשרים. המלחמה המרה בין החרדים והמתקנים, שעמדה ברום עולמה של היהדות בימי יסוד בית המדרש, היתה כבר נחלת העבר. היה עכשיו ברור לה ליהדות החרדית שהיא תהיה מיעוט בקרב יהודי אשכנז. בעיתה העיקרית היתה לכן כיצד להגביר את הידיעה בתורה בין היהודים החרדים, על מנת שיהדותם לא תהא מוגבלת לבית הכנסת בלבד. ומטעם זה העמיד הופמאן את הדגש על הפצת הידיעה בתורה.

רוחות אידיאולוגיים חדשים התחילו לנשב בבית המדרש לרבנים בתקופה מלחמת העולם הראשונה ולאחריה. מלחמת העולם הביאה לידי התקרבות עצומה בין היהודים החרדים שבאשכנז ובין יהדות מזרח אירופה. חיילים יהודים מחוגי החרדים באו עם הצבא הגרמני לליטא ולפולין וגילו פתאום את יהדות ההמונים שבמזרח אירופה על אורח החיים היהודי שלה. לרגל האיחוד הזמני של פולין וליטא עם גרמניה נוצרה התקרבות כללית בין יהודי המזרח והמערב. אחת התוצאות המוחשיות מכל זה היה המנהג שהתחיל נפוץ בין היהודים החרדים באשכנז לשלוח את בניהם לישיבות פולין וליטא לתקופת זמן ידועה. הדבר מובן, שבין אלה נמצא מספר ניכר של תלמידי בית המדרש לרבנים. תלמידים אלה, בשובם לאשכנז, התחילו לאט לאט להחדיר לסמינאריון את רוח הישיבות. ליד זה מצאה תנועת המוסר חסיד נלהב ביוסף ווהלגמוט, וקן מורי בית המדרש, ששימש מאז פטירתו של הופמן יושב ראש חבר המורים. בשורת מאמרים ב„ישורון"[14], שנערך על ידו, אמר ווהלגמוט בגלוי, ותכופות בדברים נרגשים מאוד, שהיהודים החרדים באשכנז חייבים ללמוד התלהבות דתית אצל יהודי מזרח אירופה. הנטיה החדשה ליהדות המזרח מצאה ביטויה המוחשי ביותר בעובדה שבפרק זמן די קצר נתמנו כמורים בבית המדרש ארבעה מלומדים ממזרח אירופה, ואחד מגדולי הרבנים בליטא נתבקש להרצות מספר הרצאות בכל עונת לימודים[15]). כתוצאה ממינויו של ר' אברהם אליהו קאפלאן כמורה לתלמוד, התחיל להתהוות בבית המדרש תהליך של תחית ה„תלמודיזם" — מספר לנו ווהלגמוט[16]). קאפלאן גם הפיץ בבית המדרש בגלוי את תורת המוסר של ישיבות ליטא, בהרצאותיו ובאורח החיים שלו. ויפה הבחין ווהלגמוט שבאירופה המזרחית הולכים ונוצרים תנאים חדשים, הדומים בהרבה לתנאים ששררו באירופה המערבית במשך תקופת המאה הי"ט. הוא ציפה ליהודי מזרח אירופה שיפנו אל בית מדרש לרבנים בברלין כאל דוגמה של בית ספר לחינוך רבנים, אשר יהיו ראויים לתפקידם בעולם החדש, המשתנה באירופה המזרחית.

אחר מלחמת העולם הראשונה הלך והשתנה לטובה היחס של בית המדרש גם לציונות, לארץ ישראל החדשה וללשון העברית כשפה חיה. האהבה לציון שכנה

14) שנה 7, ע' 14; שנה 10, ע' 7 והלאה.

15) הרב כהנמאן מפוניביז'. עיין בחוברת יום ההולדת המאה, ע' 15.

16) ישורון, שנה 11, ע' 238.

בבית המדרש מן הרגע הראשון. מספיק להזכר בעובדה שמיסדו של הסמינאריון, ר' עזריאל הילדסהיימר, היה אחד העסקנים המסורים ביותר לישוב היהודי בארץ ישראל. אולם, עם הוצר תנועת אגודת ישראל בשנת תרע"ב, ניתן לה בפירוש, אם גם לא רשמית, מעמד איתן יותר בבית המדרש מאשר לציונות. והרי הופמאן עצמו נעשה חבר למועצת גדולי התורה הזמנית שנבחרה בוועידת היסוד של אגודת ישראל בקאטוביץ.

יחס של אהדה לציונות התחיל שוב להראות בבית המדרש אחר מלחמת העולם, עם התגברות הישוב היהודי בארץ ישראל המחודשת. שמואל הכהן גרינברג, מנהיג חשוב במזרחי, שנתמנה אז מרצה לתנ"ך, גאם בשעת הכנסו לשירותו כיהודי לאומי. הוא גם הדגיש ערכה של הלשון העברית כלשון חיה, והיתה לו בזה בפירוש תמיכתו של וואהלגמוט[17]. בסופו של דבר יסד גרינברג בבית המדרש חוג עברי, שבו היו התלמידים מרצים ומתווכחים בלשון העברית, וואהלגמוט הנהיג מחלקה עברית בירחונו „ישורון"[18].

בעיה אידיאולוגית חשובה היתה המקום שחכמת ישראל חייבת לתפוס בתכנית הלימודים ובבית המדרש בכלל. והמיסד היה חסידו של המחקר, זה כבר נרמז לעיל. הרי הוא הנהיג בישיבתו שבאייזנשטאט את לימוד הלשונות הקלאסיות ותורת החשבון על אף ההתנגדות החריפה מצד חלק מחרדי הונגריה. וליד זה הרי עסק הוא עצמו במחקר וחיבר מספר ספרים. יתירה מזו: הוא הותקף בשנת תר"ל התקפה חריפה על ידי מנהיגים אחדים של החרדים בשל טענתו שחינוכם של הרבנים אינו צריך להיות מוגבל ללימוד התלמוד[19]. כמה היה ענין המחקר חשוב בעיניו מתברר מדרישתו החוזרת ליסד פרסי־מחקר לתלמידי בית המדרש, שאמנם נתמלאה בסופו של דבר שנים אחדות אחר יסוד הסמינאריון[20].

אולם, הדבר החשוב שעשה את הסמינאריון, כמעט מן הרגע הראשון ליסודו, אחד המוסדות החשובים ביותר בעולמה של חכמת ישראל, הוא המצאם של מלומדים משיעור קומתם של הופמאן וברלינר בחבר המורים הראשון של בית המדרש. עליהם נתוספו אחר כך יעקב בארט, אחד מגדולי המזרחנים בעולם, שמעון אפנ־שטיין ויוסף וואהלגמוט, כולם אנשים שהמחקר עמד במרכז חייהם. הרכבו של חבר המורים הוא הוא הסיבה העקרית שהביאה את הסמינאריון לגדל מספר כה רב

17) עיין בנאומו של גרינברג, חוברת יום ההולדת המאה, ע' 20, וישורון, שנה 10, ע' 337.

18) עיין במאמר הפתיחה של ש. ג. (שמואל גרינברג) להוספה העברית הראשונה לישורון, שנה 7, חוברת 1־2. כדאי לציין שבשנת 1912 כתב התלמיד יעקב שפרבר (מי שהיה אחר כך מורה לתנ"ך בבית המדרש) את הפרוטוקולים משלש ישיבות של אגודת התלמידים „דיבוק חברים" בלשון העברית. אולם, כאשר רצה שפרבר להקריאם, לא הורשה לו הדבר, והוסל עליו לכתבם מחדש בגרמנית (עיין בפרוטוקול מיום 7 בנובמבר, 1912, בספר הפרוטוקולים הנמצא באוסף כתבי היד של בית המדרש לרבנים באמריקה).

19) אלבוגן, A Century of Jewish Life, פילאדלפיה, 1946, ע' 575.

20) דין וחשבון לשנים 1876־77, ע' 35.

של חכמים מובהקים בכל שטחי חכמת ישראל. מצב זה התמיד בבית המדרש כארבעים שנה. רק עם פטירתו של הופמאן התחילה להיות ניכרת החלשה ידועה בעמדתה של חכמת ישראל בבית המדרש. תנועת המוסר הליטאית שהתחילה להתפשט במוסד, ואתה תחית ה"תלמודיזם". שעליה דבר וההלגמוט, בלעו הרבה מזמנם ומהתעניינותם של התלמידים, וממילא נחלשה ההתעניינות בחכמת ישראל. לכן ראה וההלגמוט צורך להטעים בשעת חגיגת יובל החמישים של המוסד, שהיו זמנים שבהם היה הסמינאריון מעודד את תלמידיו לעסוק במחקר, ולעומתם היו תקופות שבהן לא עמד המחקר בשורה הראשונה. אולם אף פעם לא קרה שהמחקר ידובא במוסד, טען זקן המורים שלו[21]. זהו נכון ומחוץ לכל ספק. אולם, נכון גם שבשנותיו האחרונות של המוסד לא היתה ניכרת בין תלמידיו התעניינות של ממש במחקר בשדה חכמת ישראל.

בדרך סיכום אפשר להגיד שעל אף הקשיים שפגש בדרכו, מילא בית המדרש לרבנים תפקיד היסטורי גדול בקרב הקיבוץ היהודי באשכנז. הוא היה המוסד החשוב ביותר שנוצר על ידי חרדי אשכנז. והואיל ומיסדו עמד בעיקרו של דבר על עמדה כלל־ישראלית, לא נרתם המוסד בעגלתם של חסידי ה"התבדלות". ובצדק יכול היה וההלגמוט לקבוע ארבעים שנה אחר יסוד הסמינאריון, שהוא הציל את היהדות החרדית שבאירופה המערבית, וכי רק טפשים או קנאים אינם מסוגלים להכיר בזה[22].

ד.

מרעיון האדיקות בהלכה ומהיחס החיובי בדרך כלל אל החכמות, צמחה תכנית הלימודים של בית המדרש[23]. על מנת להתקבל כתלמיד מן המנין, היה המועמד צריך להוכיח את כשרונו להבין בגמרא פסקאות קשות מן הממוצע, עם פירוש רש"י ותוספות, וכן להיות בעל תעודת סיום בית ספר תיכון. אם התלמיד הביא אתו לבית המדרש כמות ידועה של ידיעות בתלמוד וביתר המקצועות, היה חבר המורים מחליט עבורו על תכנית לימודים מקוצרת. תכנית הלימודים הרגילה לקחה בחשבון ביקור של שש שנים במוסד.

בשנים הראשונות נמצא בין התלמידים מספר ניכר של צעירים מהונגריה שלא היתה בידיהם תעודת בגרות. כדי לעזור לתלמידים אלה, הנהיגו בשנה השניה לקיומו של המוסד מחלקת גימנסיונית, שבה נלמדו המקצועות העיקריים הנלמדים בשתי הכתות העליונות של גימנסיון. מחלקה זו התקיימה עד שנת 1882, וסגירתה היתה תוצאה של גידול מספר התלמידים מאשכנז, שעברו

21) ישורון, שנה 10, ע' 326.

22) שוואב, שם, ע' 55.

23) הנאמר להלן על תכנית הלימודים והבחינות בנוי בעיקר על החומר הנמצא בחוברת שהוציא בית המדרש ליובל העשורים וחמש של יסודו. הופיע בברלין, 1899. חומר נוסף לקוח מדינים וחשבונות שונתיים רבים.

דרך לימודים רגילה בבית ספר תיכון. אז כבר היו כמחצית המתלמדים בני אשכנז, בשעה שבשנים הראשונות רובם היו בני חוץ לארץ.

שנת הלימודים היתה מחולקת לשני זמנים, זמן החורף וזמן הקיץ, שהיו מתחילים ומסתיימים, כרגיל, בימי התחלת וסיום הזמנים באוניברסיטת ברלין. בימיו של הופמאן הוא היה מקיים גם שיעור מיוחד בימי החופש למען התלמידים שנשארו בעיר[24].

הנסיון של שנות הלימוד הראשונות הראה שיש הבדלים גדולים במידת ידיעתם של התלמידים השונים בשטח הגמרא. ראשי בית המדרש הנהיגו לכן, החל משנת הלימודים השלישית, שתי דרגות בלימוד התלמוד, עליונה ותחתונה («אבער־שיעור" ו«אונטער־שיעור"). החלוקה הזאת נשארה קיימת עד סגירתו של המוסד, ולא עוד אלא שבהמשך הזמן הוסיפו גם דרגה אמצעית, שנקראה «מיטעל־שיעור", למען התלמידים שהיו במצב של מעבר מן הדרגה התחתונה לעליונה.

השיעורים והלימודים היו קשורים במערכת שלימה של בחינות. בשנים הראשונות הנהיגו בחינות חדשיות. לאחר זמן חזרו וביטלו את הבחינות החדשיות והנהיגו במקומן בחינות בסופם של הזמנים, שכללו את החומר שנלמד במשך הזמן. בחינה מיוחדת בגמרא נבחן התלמיד שעמד לעבור מן הדרגה התחתונה לעליונה. בשנת תרנ"ה כללו גם את יתר המקצועות בבחינת המעבר מדרגה לדרגה.

חשיבות גדולה קשרו, כמובן, לבחינה הסופית, זו שהקנתה לתלמיד תעודת התרת הוראה. בשנים הראשונות היו משתתפים בוועדות הבחינות רבנים ידועי שם. בבחינה הסופית היה על התלמיד להוכיח שהוא קנה את האפשרות ללמוד גמרא עם רש"י ותוספות באופן עצמאי. מלבד זה הוטל עליו לכתוב תשובות על שאלות בעניני הלכה הקשורות בשלשה חלקים מן השולחן הערוך, אבן העזר, יורה דעה ואורח חיים. בפוסקים היה התלמיד נבחן, כרגיל, בסוף כל זמן וזמן.

תכנית הלימודים היתה כבדה, עמוסה מקצועות מרובים, ובשנה הראשונה למדו שלשים ושלש שעות בשבוע. הלימודים כללו גמרא, אורח חיים, חומש עם פירושים, פילוסופיה, היסטוריה, תולדות הספרות, ערבית ופולקלור ארצישראלי. מזמן לזמן נעשו שינויים בתכנית הלימודים, בעיקר בשעה שלחבר המורים נצטרפו חברים חדשים, והנהיגו שיעורים במקצועות המחקר שלהם. כך התחיל להתפתח לימוד לשונות המזרח (בעיקר ערבית וסורית) עם מינויו של יעקב בארט כמורה. וכאשר נתמנה כמורה הירש הילדסהיימר, התחילו לקרוא בכתביהם של פילון האלכסנדרוני ויוסף בן מתתיהו.

בשנות השבעים המאוחרות למד ה„אבער־שיעור" עשרים ושתים שעה בשבוע (שש שעות גמרא, חמש שעות פוסקים, ארבע שעות תנ"ך, ארבע שעות תולדות הספרות, שתי שעות היסטוריה ושעה פילוסופיה). בדרגה התחתונה למדו רק שלש

24) אלכסנדר מארכס, כתבים מקובצים, ניו יורק, 1944, ע' 371.

עשרה שעות בשבוע (שבע שעות גמרא, שתי שעות פוסקים, שתי שעות חומש ושתי שעות היסטוריה)[25]. יתר הזמן הועסקו רוב התלמידים במחלקה הגימנסיות, על מנת להשלים את ידיעותיהם בלימודים הכלליים.

תכנית הלימודים היתה הולכת ומשתנה במשך השנים עד שהגיעה לידי גיבוש. כאשר חגג המוסד בשנת תרנ"ח את חצי יובלו, היתה לו תכנית לימודים ברורה, המחושבת לשש שנים, שתי השנים הראשונות בדרגה התחתונה וארבע הנותרות בדרגה העליונה. בדרגה התחתונה למדו התלמידים בערך שש עשרה־שבע עשרה שעות בשבוע. בשתי השנים הראשונות של הדרגה העליונה הועסקו התלמידים ארבע עשרה שעות בשבוע, ובשתי השנים האחרונות שש עשרה שעות. סיבת מיעוט שעות הלימודים בשתי השנים האמצעיות נעוצה בעובדה, שבשנים אלה היו התלמידים, כרגיל, מסיימים את לימודיהם באוניברסיטה והיו עסוקים בכתיבת דיסרטאציה.

בדרגה התחתונה הקדישו כדי מחצית זמן הלימודים לגמרא ובדרגה העליונה הוקדשו לגמרא ופוסקים שני שלישי הזמן. חומש עם פירושים נלמד בשתי השנים הראשונות ובשתי השנים האחרונות. לנביאים וכתובים הוקדשו שתי שעות בשבוע במשך כל שש שנות הלימודים. היסטוריה למדו במשך חמש שנים, שתי שעות לשבוע, ולאמנות הדרשנות הקדישו שעה בשבוע במשך שנתים. ליד זה היו התל־מידים מחוייבים להכין דרשות משלהם ולדרוש בבית הכנסת של הסמינאריון או בבית הכנסת של קהילת „עדת ישראל", בלילי השבתות. כפי שנזכר לעיל ניתנו בשנים האחרונות שיעורי שימוש בלשון העברית. אולם ההשתתפות בשיעורים אלה היתה רשות ולא חובה.

כפי שהגנו רואים, עמד במרכז תכנית הלימודים לימוד הגמרא. בדרגה העליונה היו לומדים את המסכתות גיטין, קידושין, כתובות, יבמות, נדה, שבת, עירובין, ואחדות מסדר נזיקין. בדרגה התחתונה היו לומדים בעיקר את הבבות. התלמידים היו אף מחוייבים לעבור לעצמם על כמה מסכתות נוספות, כגון מנחות, ברכות, סוכה, פסחים, ראש השנה ועבודה זרה. מזמן לזמן היו ניתנים שיעורים באי אלו מסכתות מן הירושלמי. ובאמת הגיעו התלמידים, אחר שש שנות לימוד אינטנסיבי בתלמוד, למידת ידיעה ניכרת בתלמוד ובפוסקים.

תעודת הסמיכה שנתן הסמינאריון לחניכיו היתה דומה בדרך כלל לתעודת התרת הוראה מן הטיפוס המקובל, וכללה את הנוסח הידוע „יורה יורה ידין ידין". אולם, תודה זו ניתנה רק למי שכוחו היה באמת גדול בתורה. אלה שהצליחו לקנות לעצמם רק ידיעה כללית בספרות הרבנות, היו מקבלים תעודה כתובה בלשון הגרמנית, שהכשירה אותו לקבל מינוי כרב ומטיף ומורה לדת. מסיימים מסוג זה היו חייבים להעמיד על ידם דיינים בעלי הוראה. לתעודת

25) דין וחשבון לשנת 1878־79, ע' 6.

הסמיכה היתה מצורפת „הודעה נאמנה" שבה נדרש בעל התעודה להיות נאמן לאידיאלים של היהדות החרדית. וה„הודעה" גם קבעה מראש שבמקרה והמוסמך יכנס לשרת ברבנות בבית כנסת שאינו מתנהג לפי עקרונות היהדות החרדית, תעודת ההוראה בטלה מאליה[26].

עם התקדמות השנים עלה והתרבה בקביעות מספר הקהילות באשכנז ובאוסטריה שהזמינו את חניכי הסמינאריון לשמש אצלן בקודש. בית המדרש היה מתהדר בתוצאות המצויינות של פעולתו והיה מגה בדינים והחשבונות השנתיים שלו את חניכיו שנכנסו לשמש בקודש או שהחליפו משרותיהם במשרות רבנות חשובות יותר. בתקופת עשר השנים הראשונות נתקבלו כרבנים שלשים וארבעה מחניכי בית המדרש[27]. והמספר הכולל של חניכי הסמינאר ששימשו רבנים בקהילות הגיע למאות.

ליד התלמידים שלמדו בבית המדרש על מנת להכנס למשרות רבנות, היה תמיד במוסד מספר תלמידים שהתכוננו למקצוע ההוראה בבתי הספר היהודים. תלמידים אלה למדו פחות גמרא, והיו לגמרי פטורים מן הלימוד של פוסקים. בשנים הראשונות למאה הנוכחית הונהגה בבית המדרש תעודת מורה מיוחדת[28], שהיתה מקנה לחניך את התואר מורה אקאדימי לדת (Akademischer Religions Lehrer). מובן, שגם בין המוסמכים לרבנות היו חניכים שנעשו מורים במקום לשרת ברבנות. והיה בזה שירות כביר ליהדות אשכנז, שהיה בה מספר רב של קהילות קטנות אשר היו יותר זקוקות למורה מאשר לרב. הדינים והחשבונות השנתיים עמדו בפרטות גם על משרות ההוראה בבתי הספר שנמסרו לחניכי הסמינאריון. כדאי גם להזכיר שבשנות העשרים נתנו מורי בית המדרש יוסף ווהלגמוט, שמואל הכהן גרינברג ומשה אוירבך שיעור מיוחד לקבוצת מורות יהודיות לשם השתלמות בתנ"ך, היסטוריה ומקצועות אחרים[29].

מספר ידוע של תלמידים שלא מן המנין היה נמצא גם כן בקביעות בין כתלי בית המדרש. אלה היו צעירים חרדים שלא התכוננו לרבנות, אולם היו מעונינים להקדיש חלק מזמנם ללימוד תורה. בשנת רנ"א אף נתארגנה באוניברסיטה של ברלין קבוצת תלמידים שפנתה במשותף אל הנהלת בית המדרש להרשות לה לבקר בשיעורים. מורי בית המדרש היו נוהגים גם לערוך סדרות הרצאות פופולאריות במקצועות שונים, ואף גמרא בתוכם, למען צעירים יהודים מעולם המסחר.

26) עיין במאמר המצויין של מו"ר הרי"י ויינברג בספר ברכה למנחם, סט. לואיס, תשט"ו, ע' 223. הנוסח של ה„הודעה נאמנה" נמצא בספרו הנ"ל של פרלוב.

27) דין וחשבון לשנת 1882־83, ע' 74.

28) דין וחשבון לשנת 1907־1908, ע' 6.

29) דין וחשבון לשנים 1925־1927, ע' 5.

ה.

היסודות האידיאולוגיים של בית המדרש לרבנים, כפי שהונחו על ידי מיסדיו, והשינויים שנישתנו ברבות השנים, מצאו ביטוים בהרכב חבר המורים[30]. חבר המורים המקורי היה מורכב משלשה חברים: ר' עזריאל הילדסהיימר, ר' דוד הופמאן ור' אברהם ברלינר. שלשתם נמנו על גדולי התכמים ושלשתם עמדו על בסיס יהדות ההלכה. אולם, מבחינת אופים היו טיפוסים שונים זה מזה. הילדס־היימר היה הטיפוס של רב פעלים, נטיתו התמידית לעסקנות הוציאה אותו תכופות מעולם המחקר לעולם המעשה. הופמאן היה חוקר מזהיר בעל היקף רחב, שהמחקר ורק המחקר היה עולמו. לעומתם היה ברלינר האבטודידאקט הטיפוסי החופר ומתעמק בספרים עתיקים ובכתבי יד[31]. ואמנם נתחלקה העבודה בין המורים בהתאם לאופים ודרכם במחקר. ברלינר נתמנה כספרן ומורה לתולדות הספרות, ההיסטוריה ומדעי העזר שלה. הוראת התלמוד נתחלקה בין הילדסהיימר והופמאן: הראשון לימד ב"אבער־שיעור" והשני ב"אונטער־שיעור". נוסף לתלמוד נתן הילדסהיימר קורסים בפילוסופיה והיסטוריה והופמאן לימד פוסקים ופרשנות החומש.

הילדסהיימר והופמאן היו המורים שהניחו חותמם על בית המדרש ועל דורות אחדים של רבנים אורתודוכסים באשכנז. המורים שנכנסו אחר כך להוראת בבית המדרש, היו ברובם תלמידיהם והמשיכו בקו שהתוו להם מוריהם. שלשים שנה אחר פטירתו של הילדסהיימר וכחמש עשרה שנה אחר מותו של הופמאן, עוד היתה רוחם שורה בבית המדרש. תלמידים שנולדו אחר פטירתו של הילדס־היימר עוד ספרו זה לזה מאות אניקדוטות שהתהלכו בבית המדרש וביהדות החרדית באשכנז על שני המורים הגדולים, המנהיג הגדול והחוקר הגדול.

במשך ששים וחמש שנות קיומו של בית המדרש נתוספו לו עוד עשרה מורים בלבד, וגם זה לרגל העובדה המעציבה ששני מורים צעירים נפטרו כמעט מיד אחר כניסתם לתפקידם. שנה אחת אחר פתיחת בית המדרש נכנס להוראת בו מורה חדש, יעקב בארט, מגדולי המזרחנים בסוף המאה הי"ט. עם בואו של בארט הועמד לימוד התנ"ך על דרגה גבוהה מאוד. ענין חקר המקרא הדאיג אז בצורה חמורה את עולם החרדים. זו היתה התקופה שבה שלטו בשטח חקר המקרא וילהויזן וסיעתו. נגד ההתקפה על היהדות שבאה מחוגים אלה, יצא אז הופמאן בספריו החשובים על ויקרא ודברים ובספר מיוחד שכתב נגד שיטתו של וילהויזן. ספרים אלה הם מן החשובים ביותר שיצר חקר המקרא היהודי. עם זאת היה הופמאן עסוק בבית המדרש לרבנים לרוב בהוראת התלמוד והפוסקים, שהיו

30) הנאמר להלן על הרכב חבר המורים מיוסד על המסופר בדינים והחשבונות השנתיים ובכמה מקורות אחרים שנוכרו בהערות הקודמות. נמנעתי מהביא ידיעות ביו־ביבליוגראפיות על מורי הסמינאריון, כי הן נמצאות ברוב האנציקלופדיות ובספרי היובל שהוצאו לכבוד אחדים מהם.

31) עיין על דעתו השלילית של אבגינוס טויבלר על ברלינר בחוקר, ציון, שנה י"ס, ע' 77.

בו עיקר. חינוך התלמידים לחקר התנ"ך היה בידי בארט, שהנהיג את לימוד לשונות המזרח והורה לתלמידיו פרק בשיטת המחקר הפילולוגי.

אחר שנים אחדות נצטרף לחבר המורים בנו בכורו של המיסד, הירש הילדסהיימר. עוד בהיותו תלמיד בבית המדרש כבר הורה הירש במחלקה הגימנסיונית. לאט לאט התחילו למסור לידיו גם קורסים שונים בחכמת ישראל, וכאשר נסגרה המחלקה הגימנסיונית, נעשה הירש הילדסהיימר חבר רגיל בחבר המורים. הוא עסק בעיקר בלשונות הקלאסיות, וליד כתבי פילון ויוסף בן מתתיהו, הורה היסטוריה וגיאוגראפיה של ארץ ישראל. הוא היה מלומד חשוב, אבל הנטיה לעסקנות, שהיתה טיפוסית לכל משפחת הילדסהיימר, מנעה ממנו להתמסר כולו למחקר. הוא היה ממיסדי ה"הילפספעריין", והיה עורך במשך שנים רבות את העתון "יידישע פרעסע", שבו ניהל השכם והערב מלחמה אמיצה נגד האנטישמים בגרמניה. הוא שימש חבר בחבר המורים משנת תרמ"ב עד פטירתו בשנת תרע"א.

המורה האחרון שנכנס להורות בבית המדרש בחיי מיסדו, היה יוסף ווהלגמוט. בשנת תרנ"ה הפסיק הילדסהיימר את שיעוריו והופמאן קבל מידיו את הוראת התלמוד ב„אבער־שיעור". השיעור בגמרא בדרגה התחתונה נמסר אז לידי ווהלגמוט, אחד החניכים המזהירים של בית המדרש. בשנות שירותו הארוכות הורה ווהלגמוט גם פוסקים, דרשנות, פרשנות החומש ופילוסופיה. הוא היה פעיל בבית המדרש קרוב לארבעים שנה, ואחר פטירתו של הופמאן נתמנה יושב ראש חבר המורים. מעמד של ריקטור לא ניתן לו. ווהלגמוט היה אדם ישר מאוד והוגה דעות מעמיק. הוא שאף בכל לבו לתחיה דתית של היהדות החרדית באשכנז. הוא היה אולי היחיד בין הרבנים החרדים באירופה המערבית שהביט בהרדה על ההתאבנות והפורמאליזאציה של חיי הדת. לכן ניסה להחדיר לבית המדרש את רוחה של תורת המוסר של ישיבות ליטא. הוא היה בשנותיו האחרונות אדם רצוץ ושבור, שלא ראה נחת במצב הדתי של בני הדור.

טיפוס יפה של מלומד היה שמעון אפנשטיין, גם הוא חניך בית המדרש. הוא שרת רוב ימיו ברבנות, ולא נצטרף לחבר המורים אלא בשנת תרע"א. הוא שימש מורה להיסטוריה ולספרות ימי הביניים. אחר פטירתו של בארט (תרע"ד) לימד אפנשטיין זמנית גם תנ"ך ודקדוק. הוא היה חוקר הראוי לשמו בשטח תולדות ישראל ותולדות פרשנות המקרא, ושימש בתפקידו עד פטירתו בשנת תר"פ.

בשנות מלחמת העולם הראשונה לא נתמנו שום מורים חדשים. המורים החדשים שנתמנו אחר המלחמה היו כמעט כולם, כאמור לעיל, בני מזרח־אירופה. כמורה לתנ"ך נתמנה יעקב שפרבר, חוקר צעיר שהכל ניבאו לו עתיד מזהיר. בשנת תרע"ח שוחרר אפנשטיין מהוראת המקצועות שהורה לפני כן יעקב בארט ואלה נמסרו לשפרבר. אולם, המלומד הצעיר הספיק ללמד רק סמסטר אחד ונפטר אחר מחלה קצרה. זמן קצר אחרי זה נתמנה למורה לתנ"ך שמואל

הכהן גרינברג, יבדל לחיים, ששימש לפני כן רב ברומניה. מינויו של גרינברג נפגש בקשיים ידועים מצד חוגי אגודת ישראל, הואיל וגרינברג היה חבר פעיל במזרחי. אבל הופמאן תמך במועמדותו של גרינברג במלוא משקל האב־טוריטה שלו, והמינוי יצא לפועל. גרינברג הורה תנ"ך, דקדוק, גמרא, ותולדות הספרות עד סגירת המוסד על ידי הנאצים. במשך זמן ידוע גם שימש ראש הספריה. הוא פעל הרבה להכניס לבית המדרש את האהבה לציון וללשון העברית. הוא היה העורך של המדור העברי בירחון "ישורון" שיצא לאור על ידי וווהלגמוט, ואף יסד בין תלמידי בית המדרש חוג עברי. גרינברג קנה לעצמו שם על ידי יסוד האגודה העולמית לשמירת שבת, שנעשתה מוסד כלל־יהודי חשוב. אחר סגירת בית המדרש עלה גרינברג לארץ ישראל, התישב בתל אביב ועמד שנים רבות בראש המועצה הדתית של הקהילה.

שעה שנתמנה גרינברג כמורה לתנ"ך, נתמנה גם מורה חדש לתלמוד, תלמיד חכם צעיר מליטא, אברהם אליהו קאפלאן. כל אלה שהכירו את קאפלאן מעידים שהוא היה אדם בעל מידות תרומיות. העובדה שראשי בית המדרש החליטו למנות בממלא מקום להופמאן אדם צעיר, כמעט בלתי ידוע, אומרת לנו הרבה. קאפלאן נתמנה לשטח הוראה חדש שקראו לו תורה שבעל פה, ותפקידו היה ללמד את התלמידים כיצד לחדור לעומקה של סוגיה. היה בזה מעין מהפכה, שכן שרר בבית המדרש עד אז דרך הלימוד ההונגרי (הופמאן למד בימי נעוריו בכמה ישיבות בהונגריה). עכשיו הוכנס מתוך כוונה תחילה דרך הלימוד הליטאי. וזהו מה שאמר וווהלגמוט בהספדו על קאפלאן, שעם בואו קמה ונתהוותה בבית המדרש תחיה של ה"תלמודיזם".

קאפלאן היה אדם צעיר, בעל שאיפה דתית עמוקה, שמצאה לה ביטוי בנטיתו לשירה. הוא היה מורה בחסד עליון, והיו מספרים דברים גדולים על דרכו בהכנת שיעוריו. הוא הגה את הרעיון לחבר פירוש חדש, מודרני, לגמרא. הוא הספיק לפרסם לפירושו מבוא פרוגראמתי עמוק ושיטתי ("על עריכת פרוש לתלמוד בבלי, צרכו ודרכו"), שנדפס בישורון[32]. לפני זמן קצר הדפיס בנו קטעים מן הפירוש הזה למסכת קידושין, שנמצאו בעזבון אביו[33]. פטירתו הפתאומית של קאפלאן באביב של שנת תרפ"ד היתה מכה קשה לבית המדרש.

מקומו של קאפלאן נמסר אז לידי גדול ליטאי אחר, יחיאל יעקב ווינברג, יבדל לחיים. ווינברג שימש תחילה רב בליטא, ובימי מלחמת העולם הראשונה בא לאשכנז כדי ללמוד באחת האוניברסיטאות שלה. בדין וחשבון מאחת הישיבות של אגודת התלמידים של בית המדרש, שהתקיימה בשנת תרע"ה, מסופר ש"הרב ווינברג מרוסיה" הרצה הרצאה עברית על הישיבות שבארץ מולדתו. ווינברג הוא לא רק למדן גדול וסופר מזהיר, אלא גם בעל הסבר מצויין,

32) ישורון, שנה 11, ע"ע כה־נ"ו; ס"ר־פ"ג.

33) סיני, תשי"ד, ע"ע ק"ט־ק"י.

שידע להסביר לתלמידיו בלשון מודרנית ענינים מסובכים שבתלמוד. בשיעוריו היה מעמיק חקור והיה מחזיק תמיד את כחותיו במתיחות של התענינות. עם זה גדול כוחו גם כבעל הוראה, ותשובותיו בהלכה, המיצגות כרגיל גישה אמיצה לבעיה הנידונה, נמנות בין המזהירות בסוג זה מן הספרות הרבנית. ווינברג לימד רק מקצוע אחד, גמרא, ב«אבער־שיעור». אולם, אחר שחלה וווהלגמוט ולא יכול היה להמשיך בהוראה, קבל ווינברג על עצמו ללמד גם פוסקים. ווינברג עמד על משמרתו בבית המדרש, כרקטור האחרון (עיין להלן), עד סגירתו על ידי הנאצים. בשנות המלחמה עדו עליו צרות רבות. אולם, יצא בשלום ונמצא כעת במונטריי אשר בשויצאריה.

בסתיו תרפ״ב נתמנה שוב, אחר הפסקה ארוכה, מלומד מאשכנז כמורה בבית המדרש, המלומד הזה, משה אוירבאך, היה בן למשפחת הרבנים מהלברשטאט, שהגישה לר׳ עזריאל הילדסהיימר עזרה רבה בשעת יסוד בית המדרש. אוירבאך הנהו אחד הלמדנים האחרונים מאשכנז, ולפני מלחמת העולם הראשונה הראה כשרונות פדגוגיים מעולים כמנהל בתי הספר של חברת «עזרה» בארץ ישראל. אוירבאך שימש בבית המדרש מורה לתלמוד בדרגה התחתונה, והיה מלמד גם תולדות ישראל ומקצועות אחרים. אוירבאך עזב את אשכנז בשנת תרצ״ד ועלה לארץ ישראל לשמש ראש בתי הספר של נצח ישראל בפתח תקוה.

המורה האחרון שנכנס להוראת בבית המדרש לרבנים, הוא עזריאל הילדסהיימר, בנו של מאיר ונכדו של המיסד. הוא ידוע כמחברם של מחקרים חשובים בשטח החוק האזרחי היהודי וספרות הגאונים. ואמנם, הקורס הראשון שלו בבית המדרש היה מוקדש לספרות הגאונים. הוא גם הקדיש הרבה זמן ומרץ להנהלת הספריה (עיין להלן).

כדאי גם להוסיף שבמשך שמונה עשרה שנה, תרל״ו־תרנ״ד, היה לבית המדרש מורה לדרשנות תיאורטית ומעשית באישיותו של הרב ד״ר שלמה כהן, מי שהיה רב בשורין. הוא הורה בבית המדרש שלא על מנת לקבל פרס. מזמן לזמן היו מלמדים בבית המדרש גם מרצים אורחים שנזדמנו לברלין. ביניהם יש להזכיר את יצחק בובער מארקון, היסטוריון יהודי־רוסי, בנימין מנשה לווין, בעל אוצר הגאונים, ויעקב פריימאן, אחד המצויינים בין רבני קהילת ברלין.

בראש חבר המורים עמד הרקטור. כרקטור ראשון שימש מיסדו של בית המדרש ר׳ עזריאל הילדסהיימר, שהיה גם יושב ראש הקוראטוריון (עיין להלן) וגם ראש חבר המורים. כאשר הפסיק הילדסהיימר את שירותו הפעיל בשנת תרנ״ו, בגיל של שבעים ושש שנה, החלט שהמורים ישבו בראש החבר לפי התור, אחד אחד לסמסטר. בעית מינוי רקטור חדש קמה עם פטירתו של הילדסהיימר. הופמאן היה, כמובן, המועמד הטבעי, אבל לא נטה לכך משום חשש שזה יפריע לו בהוראה וכמחקר. בכל זאת נתמנה רקטור בפועל, ואחר שלש שנים נתאשר מינויו למינוי קבוע. על אף נטיתו להתפטר מן המשרה האדמיניסטראטיבית הקשה, נשאר

בה הופמאן עד פטירתו. הוא שוחרר מרוב הפעולה האדמיניסטראטיבית בשנת תר"ע, כאשר נתמנה מאיר הילדסהיימר מנהל אדמיניסטראטיבי של המוסד (עיין להלן).

אחר פטירתו של הופמאן נתמנה יוסף ווהלגמוט כיושב ראש חבר המורים. לא כרקטור. הוא שימש במשרה זו למעלה מעשר שנים, עד שחלה, ואז חזרו המורים לשבת בראש לפי תור ידוע, אחד אחד לסמסטר. אחר שנים אחדות נתמנה יחיאל יעקב ווינברג לרקטור, האחרון ברקטורים, ועמד במשרתו עד סגירת בית המדרש על ידי הנאצים.

ו.

הועד המרכזי שהתארגן בשנת תרל"ב לשם יסוד בית המדרש לרבנים, הפך לקוראטוריון זמן קצר אחר זה, עם אישור תקנותיו על ידי המיניסטריון הפרוסי לענייני הדתות. ובאמת עמד הקוראטוריון בראש בית המדרש ודאג לצרכיו במשך כל ששים וחמש שנות קיומו. מספר חבריו של הקוראטוריון הלך והשתנה. בראשונה היה מספרו קטן, ולאחרונה היו בו ששה עשר חברים, וביניהם אנשים ידועי־שם מעולם הרבנות, המדע והמסחר[34]. ליד הקוראטוריון היתה קיימת ועדת ביקורת בת שלשה חברים.

במשך ששים וחמש שנות קיומו ישבו בראש הקוראטוריון ארבעה אנשים בלבד. שנים מן הנשיאים עמדו במשמרתם עשרות שנים, ושנים האחרים רק מספר שנים מועט כל אחד. הרקטור ר' עזריאל הילדסהיימר היה הראשון לשבת בראש הקוראטוריון, והוא שימש בתפקיד זה מאז יסוד הסמינאריון עד פטירתו בשנת 1899. אחריו ישב בראש הקוראטוריון הרב ד"ר זליג אוירבאך מהלברשטאט, עד פטירתו בשנת תרס"א. הנשיא שבא אחריו, אלחנן (הרמאן) גומפרץ מהאמבורג, שימש כחבר בקוראטוריון החל משנת תר"ס. הוא נפטר שנים אחדות לפני חיסול המוסד, ושימש כחבר בקוראטוריון למעלה מחמישים שנה. אחרון הנשיאים של הקוראטוריון היה פליכס שטרוק, אחיו של הצייר הידוע, הרמאן, שהיה בו חבר מאז שנת 1917. הוא עלה לארץ ישראל כשנה לפני סגירת המוסד[35].

בתקופה מלחמת העולם הראשונה (1916) נבחר כחבר לקוראטוריון ד"ר מאיר הילדסהיימר, אחד מבניו של המיסד, שהיה אחד האישים המעניינים ביותר בין ראשי יהדות אשכנז. הוא נתמנה מנהלו האדמיניסטראטיבי של בית המדרש עוד בשנת תר"ע, ונעשה החבר הפעיל ביותר של הקוראטוריון ומנהיגו למעשה.

34) השווה את הרשימה בדין וחשבון השנתי לשנים 1925-1927 ובספר השנה ליהודי ברלין (בגרמנית), לשנת 1928, ע' 285.

35) על יסוד ידיעה שקבלתי מד"ר עזריאל הילדסהיימר מתל אביב. הוא כותב לי שאין זכור לו מי שימש ראש הקוראטוריון בשנתו האחרונה של בית המדרש.

עד פטירתו בשנת תרצ"א. העובדה שנשיא הקוראטוריון, אלחנן גומפרץ, ישב בהאמבורג ולא היה יכול להתמסר לענינים היומיומיים של המוסד, עוד הוסיפה חשיבות לפעולותיו של מאיר הילדסהיימר. וודאי שאישיותו הגדולה והמקסימה ביותר תרמה הרבה לכך. בימיו הראשונים של המוסד שימש הרקטור מנהלו האדמיניסטראטיבי למעשה. הופמאן היה מתאונן על זה, והיה זמן שרצה להתפטר ממשרת הרקטור על מנת להתמסר להוראה ולמחקר. כאשר נבנם מאיר הילדסהיימר להנהלת המוסד היה יכול הופמאן סוף סוף להשתחרר מרובה של העבודה האדמיניסטראטיבית.

תפקידו העיקרי של הקוראטוריון היה, כמובן, להשיג את האמצעים הכספיים הדרושים לכלכלתו של המוסד. הקוראטוריון הראה מסירות רבה והבנה לענין זה, ועוד טרם נפתח המוסד, ניגש הקוראטוריון ליצור לו קרן קיימת[36]. על מנת לשחררו מתלותו בתרומות מקריות. הכרוז הראשון שהוציא הקוראטוריון הכניס לקרן הקיימת את הסכום הניכר של עשרים אלף טאלר, שניתנו על ידי מספר מצומצם של נדבנים, וביניהם ר' עזריאל הילדסהיימר עצמו. כעשר שנים אחר פתיחת המוסד כבר היה בידי הקרן הקיימת סכום הקרוב לרבע מיליון מארק. רכושו של הסמינאריון עלה בקביעות, הואיל ונתפשט המנהג אצל היהידים החרדים באשכנז להוריש לו חלק מרכושם אחר מותם. כאשר חגגו את יום ההולדת השבעים של ר' עזריאל הילדסהיימר, נוסדה לכבודו «קרן הילדסהיימר», שהכניסה למוסד כעשרים אלף מארק. אולם בשנים הראשונות של המאה הנוכחית התחילה הקרן הקיימת הולכת וקטנה, הואיל וההכנסה השנתית לא הספיקה לכלכל את הצרכים של המוסד. ולגמרי אבדה הקרן הקיימת בשנים שאחר המלחמה, כאשר עבר על פני גרמניה גל של משברים כלכליים ואינפלאציה. אבדנה של הקרן הקיימת העמיד את המוסד במצב כספי בלתי רצוי ורופף למשך חמש עשרה שנות קיומו האחרונות.

שעה שנוסדה הקרן הקיימת התחיל הקוראטוריון לבנות גם אירגון של אנשים אשר בתרומותיהם השנתיות יכלכלו את הצרכים השוטפים של המוסד[37]. חלק גדול מפעולות אוסף הכספים נעשה על ידי המיסד ובניו הירש ומאיר. אחד מתלמידיו של המיסד אף מספר — ודאי במידה ידועה של הפרזה — כי בימיו אסף ר' עזריאל עצמו את כל תקציבו של בית המדרש[38].

בתחלה הספיקה לו למוסד ההכנסה שבאה מתרומות החברים של ה„איגוד להחזקת בית המדרש לרבנים". בשנתו הראשונה קבל המוסד תרומות קטנות וגדולות מחמש מאות איש, בערך. מספר התומכים במוסד היה הולך ועולה. בסופה

36) על הקרן הקיימת של בית המדרש עיין בישורון, שנה 7, ע' 244 ובדינים והחשבונות השנתיים.

37) על אוסף הכספים למען התקציב השוטף עיין ברשימות המפורסות של התורמים אשר בדינים והחשבונות השנתיים, עיין גם בספר הזכרון להירש הילדסהיימר, ברלין 1911, ע' 68.

38) עיין בספר השנה ליהודי שווייצאריה (בגרמנית) לשנת תר"ס, ע' 50.

של המאה הי"ט היו נכנסות תרומות שנתיות מיחידים מארבעים עיר, חצין באשכנז וחצין בארצות אחרות, כגון אנגליה, רוסיה, צרפת ושוודיה. עם זאת בא החלק הארי של ההכנסה מאשכנז. ידידי המוסד בברלין ובפראנקפורט תרמו כמעט את מחצית ההכנסה השנתית שלו[38].

מלבד התרומות מיחידים היה המוסד מקבל סיוע מאירגונים ציבוריים שונים. בשנת תרע"ג, למשל, נכנסו תרומות משתים עשרה קהילות, רובן ממזרח גרמניה, שטחה של פולין לשעבר. תלותו של המוסד בתרומותיהם של גופים ציבוריים עלתה לאחר מלחמת העולם הראשונה, כאשר תרומותיהם של היחידים נתמעטו בשל המשבר הכלכלי החוזר שבו עמדה גרמניה. באותן השנים היה "איגוד הקהילות היהודיות בפרוסיה" תורם כחמישים אלף מארק לשנה, וגם איגודי הקהילות ביתר מדינות גרמניה היו תורמים סכומים ניכרים. מספר הקהילות ששלחו תרומות גם על חשבון עצמן הגיע עד ארבעים. עזרה ידועה באה גם מלשכות אחדות של אגודת "בני ברית".

אחר מלחמת העולם התחיל הסמינאריון ליהנות גם מתמיכתם של יהודי אמריקה. העזרה באה מאת הג'וינט ומאת קבוצות יהודיות אחרות. ד"ר סטיפן וויז וד"ר פנחס (סיירוס) אדלר אף הם עשו גדולות למען בית המדרש. אולם, כל התרומות האלו לא כיסו אלא את מחציתו של התקציב השוטף. מאיר הילדסהיימר, שהיה בימים האלה פטרונו האמיתי של המוסד, היה יוצא לכן לנסיעות תכופות לחוץ לארץ לשם השגת עזרה נוספת. להצלחה רבה זכה ביקורו באפריקה הדרומית, שבה מצא הבנה רבה למוסדו.

עם יסוד בית המדרש אמדו את תקציב ההוצאה השנתי שלו[39] בסך חמשת אלפים טאליר. חבר המורים היה קטן, והרקטור־המיסד לא קבל משכורת כל עיקר[40]. ההוצאה הגדולה ביותר היתה בכל זאת, כמובן, לתשלום משכורתם של המורים. שנים רבות אחר יסוד בית המדרש סיפר הופמאן שכלל וכלל לא היה בטוח במשכורתו. אולם, לאט לאט עלתה ההכנסה השנתית ואתה גם משכורתם של המורים. שינוי גדול לרעה בא בשנים האחרונות, לרגל המצב הכלכלי הקשה בגרמניה. לא נמצא מוצא מן המצב הקשה, ובשנים האחרונות היה הכרח לקצץ במשכורתם של המורים קיצוץ ניכר.

סכומים גדולים נלקחו מתקציב ההכנסה לסיוע לתלמידים. הלימוד הכפול בבית המדרש ובאוניברסיטה שלל מן התלמידים את האפשרות להרוויח למחיתם. והואיל ורבים היו בין התלמידים מחוסרי האמצעים, בעיקר בין התלמידים שבאו

39) עיין ברשימות התורמים לשנת 1895־1896, ע"ע 13־48.

40) על התקציב עיין ישורון, שנה 7, ע' 245 ובדינים והחשבונות השנתיים.

41) ספר השנה ליהודי שווייצאריה הנ"ל, ע' 53. גם הרב ד"ר שלמה כהן שלימד דרשנות, שימש בתפקידו שלא על מנת לקבל פרס. עיין ישורון, שנה 10, ע' 335.

מחוץ לארץ, היה בית המדרש מוכרח לספק להם חלק מכלכלתם. המיסד עמד על הצורך הזה בדין וחשבון השנתי הראשון, ומאז היה סעיף הסיוע לתלמידים חלק חשוב מן התקציב, עד סגירתו של המוסד.

עוד לפני שנפתח בית המדרש כבר ערך הקוראטוריון תכניות לבנין בית מיוחד עבורו. אולם, שאיפה זו לא נתמלאה כראוי אלא כשלשים שנה אחר זה. בשנת תרס"ד נבנה בית מיוחד לבית המדרש בחצר בית הכנסת „עדת ישראל", בארטילרישטראסה 31. היה זה בנין צנוע, אולם יפה, בן שלש קומות. בקומה הראשונה היו אולם ישיבות ומשרד בצד אחד, וממולם בית הכנסת של התלמידים („בחורים־שול"), בקומה השניה נמצאו חדרי הלימוד, ובקומה השלישית הספריה. לידה נמצא חדר קטן שהיה מיועד למורים.

ז.

החיים היומיומיים בבית המדרש") היו נעימים ומענינים. מספר התלמידים אף פעם לא היה גדול ביותר. כשנפתח המוסד היו בו כעשרים תלמידים בלבד. אולם בסוף המאה הי"ט הגיע מספרם לששים, בערך. הקטנה דראסטית של מספר התלמידים באה, כמובן, בימי מלחמת העולם הראשונה. מן המספר הכולל של ארבעים ושלשה תלמידים, שירתו בצבא עשרים ושנים ורק כעשרים יכלו להשתתף בלימודים. עם סיום המלחמה התחיל מספר התלמידים שוב לעלות, ועמד על חמישים, בערך. בתחילה היו התלמידים מהונגריה הרוב, אבל מספר התלמידים מאשכנז הלך ועלה בקביעות. בכל זאת היה תמיד מספר הגון של בני חוץ לארץ, רובם מהונגריה ואחדים מרוסיה, אנגליה, הולאנד, ואפילו ארץ ישראל. ההבדלים שברקע והכיוונים האידיאולוגיים השונים שנראו בין התלמידים גרמו לקיומו של ויכוח מתמיד בין החברים. וכל אימת שעוברים על רשימות התלמידים, על מאות השמות שבהן, ומוצאים ביניהם שמות מפורסמים כשמעון אפנשטיין, אהרן פריימאן, אליעזר גרינהוט, הארטוויג הירשפלד, אהרן קאמינקה, לואי לווין, אבגינוס מיט־בוך, ישראל פרידלנדר, אלכסנדר מארכס ואבגינוס טויבלר, נוכחים לדעת מה נפלא היה החומר האנושי שנצטבר בבית המדרש לרבנים.

העיקר בחיים היומיומיים בבית המדרש היו, כמובן, הלימודים. שני הסמס־טרים היו נפתחים בכל שנה בחגיגיות ידועה, וכרגיל היה אחד המורים מרצה הרצאה על נושא מדעי. הרבה רבנים ואנשים מטובי העיר היו באים לחגיגות האלו. הלימודים היו מתחילים בכל בקר בשעה השמינית. ר' עזריאל הילדסהיימר היה נוהג אפילו להתחיל בימי הקיץ את שיעורו בשעה השביעית. שעות הלימודים הראשונות היו מוקדשות לגמרא, והשיעור בגמרא התקיים יום יום. יתר השעות הוקדשו לשיעורים בפוסקים, תנ"ך, היסטוריה והמקצועות האחרים. הלימודים בבית המדרש היו נגמרים, כרגיל, סמוך לשתים עשרה וחצי, ובשעות של אחר הצהרים היו התלמידים לומדים באוניברסיטה. כשהיו לאחד התלמידים אי אלו שעות של

42) הנאמר בפרק זה מיוסד על הדינים והחשבונות השנתיים, ספרי הפרוטוקולים של „דיבוק חברים" (עיין לעיל, הערה 1 והערה 18) וזכרונותי מימי לימודי בבית המדרש.

חופש, היה חוזר על פי רוב לבית המדרש ולומד לעצמו. לכל אחד מן התלמידים היה מפתח לבית המדרש, על מנת שיוכל להכנס כל אימת שירצה.

הרבה מן התלמידים היו מקדימים ובאים להתפלל בבקר בבית הכנסת של הבחורים (בחורים־שול). תלמידים אלה היו אוכלים את ארוחת הבקר לפני השיעור באולם הישיבות של בית המדרש, שבו היה מוכן עבורם טה. המורים שגרו בקרבת מקום, אף הם היו מתפללים מדי יום ביומו בבית הכנסת של הבחורים, וכמוהם היו עוברים תכופות לפני התיבה. היו בין מורי בית המדרש בעלי תפילה מצויינים. לפרסום רב הגיע יעקב בארט, שהיה עובר לפני התיבה בתפילת נעילה במשך שנים רבות. בתקופה האחרונה הצטיין בנועם תפילתו שמואל הכהן גרינברג. אגודת הבחורים היתה ממנה אחד מחבריה למשרת הגבאי. מספר קטן של בעלי בתים שישבו בסביבות בית המדרש, היו באים אף הם להתפלל קביעות עם הבחורים. הרבה אנשים היו באים אל הבחורים־שול לתיקון ליל שבועות, שהיה מאורע חשוב בחיי הבחורים.

היחסים בין המורים והתלמידים היו לבביים מאוד. אחד האמצעים שבהם נוצרה ההתקרבות, היה מנהגם היפה של המורים להזמין את הבחורים לבתיהם לסעודות שבת ויום טוב. זו היתה חוויה מאוד נעימה לתלמידים, שהיו רובם בני ערים אחרות. חוויה נעימה ביותר היתה ההשתתפות בסעודת שבת או יום טוב בביתו של האדם הנפלא ד"ר מאיר הילדסהיימר, אשר עם היותו אך המנהל האדמיניסטראטיבי של המוסד היה כאב נאמן לתלמידים. העובדה שאחדים מן המורים ישבו בחצר אשר בו היה בנין בית המדרש, אף היא הוסיפה להתקרבות שבין המורים והתלמידים.

ההערצה למורים היתה גדולה מאוד. עוד עשרות שנים אחר פטירתו היה ר' עזריאל הילדסהיימר נקרא בפי הכל „הרבי". בשעת חגיגת חנוכה של התלמידים בשנת תרע"ב החלט רשמית לכנות את הופמאן בקביעות בתואר „רבנו". כשנפטר המיסד קבלו עליהם תלמידיו ללמוד לזכרו את כל הש"ס במשך השנה הראשונה. מעשה יפה עשו התלמידים כאשר מלאו להופמאן שבעים שנה. אחד מהם, שמואל הכהן גרינברג, שנתמנה אחר כך כמורה לתנ"ך, תרגם מגרמנית לעברית את מחקרו של המורה Die erste Mischna, והמחברת הוצאה לאור על ידי הבחורים. סימן של הערצה לזכר מיסדו של בית המדרש היתה ההחלטה שהחליטו בשנת תרס"א לערוך את חגיגת מתן הסמיכה לתלמידים המסיימים לימודיהם בסמסטר הקיץ, ביום ד' בתמוז, היום שבו נפטר „הרבי".

הבחורים השתדלו ליצור בבית המדרש תנאים מתאימים לחיים נעימים, ויסדו לשם זה שתי אגודות, את דיבוק החברים ואת אגודת הבחורים (בחורים־פעריין). דיבוק החברים נוסדה בשנת תרל"ט, ותפקידה העיקרי היה ליצור אפשרויות לבילוי זמן נעים ומועיל. כחברים שימשו גם תלמידים בפועל וגם המסיימים. ה„דיבוק" היה עורך נשפים על דרך הנשפים של הסטודנטים

באוניברסיטאות הגרמניות, טיולים, משחקים, ולעתים עוד יותר תכופות שיחות והרצאות על נושאים מדעיים וחברתיים. המרצים היו על פי רוב חברי ה"דיבוק", מסיימי הסמינאריון או אורחים נכבדים שנזדמנו לעיר. בין אלה מוצאים אף את דוד ילין. חגיגה גדולה היתה נערכה מדי שנה בשנה ביום יסודו של ה"דיבוק". הישיבות של האגודה היו מתקיימות, כרגיל, במוצאי השבתות והיו מבלים את הזמן בשיחות, ויכוחים ושירה. פעם קרה שבילו עד שעה מאוחרת בשירה ושרו אז שירים עבריים ו"זארגוניים". בימי מלחמת העולם היה ה"דיבוק" שולח חבילות מזון לחבריו שהיו בחזית. תכופות היה ה"דיבוק" עורך טיולים לסביבותיה של ברלין המלאות אגמים ויערות, ובהם השתתפו גם המורים.

אופי שונה במקצת היה לאגודת הבחורים ("בחורים־פעריין"), שנוסד בשנת תר"ע. אף שגם איגוד זה דאג ליצירת אפשרויות לבילוי זמן נעים, היה תפקידו העיקרי לעזור לתלמידים מבחינה כלכלית. בין הבחורים היה תמיד מספר הגון של מחוסרי אמצעים. בית המדרש היה נותן לתלמידים סיוע (עיין לעיל), ואפילו ממשלת גרמניה הקיסרית הקציבה סכומים ידועים לתפקיד זה. ה"בחורים־פעריין" עזר הרבה לתלמידים בהשיגו אמצעים כספיים בדרכים שונות. האגודה היתה בין מיסדי ה־ mensa academica של ברלין והיתה עוזרת לחבריה להשיג סיוע ממחלקת העזרה לסטודנטים, שהיתה קיימת על יד הקהילה היהודית בברלין.

ה.

עוד לפני פתיחתו של בית המדרש התחיל מיסדו, ר' עזריאל הילדסהיימר, לתת את דעתו על יסוד ספריה[43]. ואברהם ברלינר נתמנה כספרן. אך יצא הכרוז הראשון בדבר יסוד בית המדרש, וכבר התחילו להגיע מתנות ספרים מאנשים שונים, בעיקר ספרים עברים. בדין וחשבון הראשון של המוסד, פנה הרקטור שוב בקריאה אל הקהל לתרום ספרים לספריה. התוצאה היתה משביעה רצון, ובסוף שנת הלימודים הראשונה מנתה הספריה כאלף ושמונה מאות ספר. בראשית השנה השניה התחיל המוסד לרכוש ספרים גם בדרך קניה. סמוך לכך ערכו רשימה של ספרים שהמוסד זקוק להם ביותר, על מנת להעמיד את פעולת איסוף וקנית הספרים על בסיס מדעי. בכל זאת המשיך זרם הספרים העיקרי לבוא ממתנות גם בשנים שלאחר כך. בין הנדבנים היו יהודים מארבע כנפות אירופה, וביניהם אנשים פרטיים, מאספי ספרים ידועי שם, מחברים ומו"לים. מוצאים בין תורמי הספרים את ר' נפתלי צבי יהודה ברלין, את בית ההוצאה הידוע האלמנה והאחים ראם בווילנה, ואנשים ידועים אחרים. הרבה ספרים באו מספריותיהם של נפטרים. אחר מותו של הצדיק

43) הנאמר להלן על הספריה מיוסד על הדינים והחשבונות השנתיים, שבהם היה נמצא, כרגיל, דין וחשבון מיוחד מן הספרן, וכן על ידיעות שקבלתי מן הספרן האחרון ד"ר עזריאל הילדסהיימר וממה שזכור לי.

הידוע הבארון וילהלם פון רוטשילד בפראנקפורט, עבר חלק חשוב מספריתו היקרה לספרית בית המדרש. כאשר נפטר הרב ד"ר שלמה כהן, מי ששימש מורה לדרשנות בסמינאריון (עיין לעיל), נמטרו כל אלף וחמש מאות הספרים מספריתו לספרית בית המדרש. גם ספריתו הפרטית של הירש הילדסהיימר ניתנה אחר פטירתו למוסד שבו הורה.

עם זאת לא גדלה הספריה במהירות הראויה לשמה. אחת הסיבות העיקריות נעוצה בעובדה, שבאשכנז היו רק מעטים שלא מצאו כל ענין בספריות שנשארו להם מהוריהם והיו מוכנים למסור אותן למוסד ציבורי. וכך יצא שאחר שלשים שנות קיום היו לספריה כעשרת אלפים ספר בלבד. גם בשנים המאוחרות יותר גדלה הספריה רק גידול צנוע, ובשנת תרפ"ו הגיע מספר הספרים לארבעה עשר אלף. אוסף הספרים התקדם במקצת בשנים שלאחר זה, ובשתים עשרה השנים האחרונות נוספו לספריה שבעת אלפים ספר. עם סגירת המוסד בשנת תרצ"ח היו בספריה עשרים ושלשת אלפים ספר. אמנם, היו בין אלה הרבה ספרים עתיקים, יקרי המציאות, וגם מספר אינקונאבולים וכתבי יד.

אחר פטירתו של ברלינר שימש מנהלה של הספריה שמואל הכהן גרינברג. הוא הנהיג את המנהג היפה להראות לתלמידיו בעת שיעוריו בתולדות הספרות את הספרים שעליהם היה מרצה. הספרן האחרון היה עזריאל הילדס־היימר, אחרון המורים, נכדו של המיסד. בשנים האחרונות שימש כספרן־עוזר מר הוכהויזר, שהיה מסור מאוד לעבודתו וכל התלמידים זוכרים ברגשי תודה את נכונתו התמידית לעזור להם בספרים הנחוצים להם.

מאורגן באופן יוצא מן הכלל היה בשנים האחרונות אולם הקריאה, והוא עלה בערכו על אולמי הקריאה של יתר הספריות היהודיות שבברלין. באולם הקריאה נמצא מבחר מצויין של אלף ושבע מאות ספר בכל שטחי חכמת ישראל, שאיפשר לעבוד עבודת מחקר מבלי להזדקק כמעט למחסני הספרים. הספרן האחרון הדפיס קאטאלוג של אולם הקריאה, המשמש מדריך הגון לחכמת ישראל. הספריה אף היא נפלה קרבן להתקפתם של הנאצים על המוסדות היהודים בנובמבר 1938. בכל זאת ניצל חלק מן הספרים יחד עם הספרים היהודים שהוחזרו עם תום המלחמה לעם היהודי על ידי ממשלות בנות הברית.

פה כדאי לספר בקיצור גם על ספרי המדע והספרות הפריודית שיצאו לאור על ידי בית המדרש או על ידי החכמים הקשורים בו"), החל משנתו הראשונה נהג בית המדרש לפי מנהגם של מוסדות מדע, והיה מצרף לדינים והחשבונות השנתיים שלו מחקרים שנתחברו על ידי המורים. והואיל וכמעט כל המורים נחשבו

44) עיין בכרכי ה„מאגאזין" ו„ישורון". ספרי היובל שהוצאו לכבוד הילדסהיימר, הופמאן, ברלינר וההלגמוט ידועים יפה בספרותה של חכמת ישראל. הם מהווים אוצר עצום של מאמרים חשובים במרבית שטחי חכמת ישראל.

בין גדולי חכמי ישראל, מהווים הדינים והחשבונות כעין ספריה קטנה לחכמת ישראל. מלבד זה הוציא המוסד לאור אי אלה מכתבי מוריו ומספר ספרי יובל לכבודם בהגיעם לימי זקנה. יצא לאור גם ספר יובל מיוחד למלאת חמישים שנה לבית המדרש, שבו נדפסו מחקרים מאת המורים אשר שימשו אותה שעה בהוראה.

אם גם בית המדרש לא הוציא מבחינה רשמית שום הוצאה פריודית, הרי עשו זאת אחדים מן המורים. בתמיכה רבה מצד המוסד. ברלינר הוציא במשך שנים רבות בשיתוף פעולה עם הופמאן את ה„מאגאזין פיר די וויסענשאפט דעס יודענטומס", שהיה בו גם מדור עברי. המאגאזין היה בימיו אחד הפריודיקונים הנכבדים ביותר בעולמה של חכמת ישראל, וכרכיו משמשים עד היום מקור־עזר חשוב לחוקר היהודי. אופי פופולארי יותר היה לירחון „ישורון", שיצא בגרמנית בעריכתו של יוסף ווהלגמוט במשך הרבה שנים. ה„ישורון" היה מביא ליד המאמרים המדעיים גם מאמרים רבים בבעיות אידיאולוגיות של היהדות החרדית, ואף מאמרים פוב־ליציסטיים. יתכן שהמקום שהוקדש בו למאמרים משני הסוגים האחרונים אף עלה על המקום שניתן למאמרים מדעיים. עיקר תפקידו של הירחון היה לחזק את ההכרה הדתית של החרדים באשכנז. בשנים תר"פ־תרפ"ז היה ב„ישורון" גם מדור עברי.

עתון פובליציסטי, עם הוספה למאמרים בחכמת ישראל, היה ה„יידישע פרעסע", שיצא בעריכתו של הירש הילדסהיימר במשך הרבה שנים. במלחמתו האמיצה נגד האנטישמים, שניהל הירש הילדסהיימר בעתונו זה, הוא נעזר בתומר שהומצא לו על ידי דוד הופמאן. הופמאן גם הדפיס מזמן לזמן מאמרים מדעיים בהוספה המדעית של העתון. רשמית לא היה, כמובן, כל קשר בין בית המדרש ועתון זה, אולם היה ידוע שהעתון מבטא את דעת ראשי בית המדרש לרבנים בבעיות החשובות העומדות ברום עולמם של היהודים.

ט.

בשעה שהשלטון בגרמניה עבר לידיו של היטלר עמד בית המדרש לרבנים בברלין בשנתו האקאדימית הששים. הוא נמנה על המפורסמים והחשובים בין בתי הספר לחינוך רבנים, ונהנה מפרסום בלתי רגיל באירופה המזרחית, שבה היה ידוע בשם „בית המדרש לרבנים של הילדסהיימר".

בפני מנהיגי בית המדרש עלתה אז במלוא חריפותה בעית עתידו של המוסד[45]. מצד אחד היה ברור למנהיגים האחראים של המוסד, כי אין לבית המדרש כל עתיד בגרמניה. יציאתם של היהודים מן המדינה הלכה והתקדמה במהירות, ואתה חיסולן של כמה וכמה קהילות. אולם, מהצד השני, היה קשה להחליט על סגירתו של מוסד כה חשוב, שעוד היו בו קרוב לחמישים תלמידים מאשכנז ומארצות אחרות.

45) הפרטים על חמש שנות קיומו האחרונות של הסמינאריון ניתנים על יסוד מה שנשאר בזכרוני (שהיתי בסמינאריון עד אמצע מנחם אב, תרצ"א) ועל יסוד אגרת מפורטת שכתב לי ידידי ד"ר עזריאל הילדסהיימר מתל אביב. אי אלה פרטים על השנים האחרונות לקחתי גם מן האגרות שכתב אלי בשעתו מו"ר הגאון רי"י וויינברג, שליט"א.

כהוצאה מזה נולדה תכנית להעביר את בית המדרש לארץ ישראל, ו„אבי" המוסד, ר' מאיר הילדסהיימר, נסע לארץ ישראל על מנת לבדוק את האפשרויות הצפונות לו שם. הילדסהיימר מצא בארץ ישראל הבנה רבה לתכנית. עירית תל אביב שאפה לארח את המוסד המפורסם בעיר העברית הראשונה, והיתה מוכנת להקציב מגרש עירוני לשם בנית בית למען בית המדרש. הילדסהיימר מצא גם בחיים נחמן ביאליק תומך נלהב ברעיון העברת בית המדרש לתל אביב.

אולם, כאשר חזר הילדסהיימר לברלין והרצה בפני הקוראטוריון על אפשרות מימוש התכנית, היא נפגש בהתנגדות רבה מצד אחדים מחבריו. נוסף לזה היו דעות שונות ביחס לתכנית גם בתוך חבר המורים. וכאשר לאסונו של המוסד נפטר ר' מאיר הילדסהיימר אחרי מחלה קצרה בקיץ של תרצ"ד, בטלה תכנית העברת הסמינאריון לארץ ישראל באופן סופי.

אחר פטירתו של „אבי" בית המדרש, התחילה „הנציגות הארצית של יהודי גרמניה" (רייכספערטרעטונג דער דויטשען יודען) להגיש עזרה רבה יותר לבית המדרש, ומאז ועד סגירת המוסד סיפקה את מרבית הכספים למען התקציב השוטף. מספר התלמידים ירד במקצת, אולם בשנתו האחרונה עוד היו במוסד כשלשים תלמיד. כשנה וחצי לפני פרוץ מלחמת העולם השניה חידשה קבוצת יהודים מאשכנז, שישבה בארץ ישראל, את ההצעה בדבר העברת המוסד לארץ. אולם גם עכשיו לא יצאה התכנית לפועל.

קצו של בית המדרש הגיע ביום המר והנמהר, ט"ז במרחשוון תרצ"ט (10 בנובמבר, 1938), כאשר עלה הכורת סופית על יהדות גרמניה, ומרבית בתי כנסיותיה ומוסדותיה נשרפו על ידי הנאצים. בנינו של בית המדרש לרבנים לא נשרף, הואיל והגיסטאפו החליטה לשכן בכל קבוצת הבנינים אשר בחצר ארטילרי־ שטראסה 31 את משרדי ה„הילפספעריין דער דויטשען יודען", שעוד הורשה להמשיך בפעולותיו. אולם המשטרה סגרה את הבנין וחתמה את דלתותיו.

על אף הסכנה שבדבר עלה בידי עזריאל הילדסהיימר, נכדו של המיסד, להציל דרך דלת אחורית שלא היתה חתומה, כאלף מן הספרים היקרים אשר בספריה. אחר תום המלחמה נתגלה בצ'כיה חלק גדול מספרי בית המדרש, וגם הם הועברו לארץ ישראל. אלפי ספרים אלה הם השרידים היחידים שנשארו מן המוסד הגדול הזה.

זכרו של המוסד יקר לכל תלמידיו וחניכיו המרובים שניצלו מן השואה. הם מפוזרים ברחבי העולם היהודי ורבים מהם פעילים כרבנים, מורים במוסדות חינוך יהודים עליונים ועסקנים חשובים בציבוריות היהודית, במדינת ישראל ובתפוצות.

תולדות בית חמדרש לרבנים בוינה

מאת

ד"ר נ. מ. גלבר

להקמת בית המדרש לרבנים בוינה קדמו תכניות רבות.

הרעיון להקים באוסטריא בית מדרש או מכון להכנת נוער יהודי לתפקיד רבנים, ראשיתו נעוצה בסוף המאה הי"ח.

אחרי שתקנון היהודים שניתן ע"י הקיסר יוסף ה־2 ב־27 במאי 1785 קבע קוים יסודיים להשואת היהודים בזכויות וחובות עם יתר האוכלוסין נתעוררה השאלה שמן הנחוץ כי הרבנים, מחנכי העם — יהיו בעלי השכלה כללית. בשנת 1786 הציע המפקח הראשון על רשת בתי הספר באוסטריה י. א. גאל ליסד קורס פילוסופי להכשרת רבנים והמליץ למנות את הרץ הומברג למנהלו.

אגב הקמת רשת בתי הספר הכלליים לנוער היהודי מטעם השלטונות האוסטריים בבוהמיה מורביה, גליציה ובוקובינה נתעוררה הבעיה כיצד להשיג מורים. לשם כך נוסד בשנת 1792 בלבוב, על יסוד הסעיף 14 של תקנון היהודים מטעם הקיסר יוסף ה־2, סמינריון למורים. יחד עם יסודו הוצעו הצעות להקים בלבוב גם מכון־רבנים. הואיל ולפי החוק נדרשו מכל מועמד לרבנות ידיעת השפה הגרמנית והשכלה בפילוסופיה. באותה עונה הציע יועץ הנציבות בפראג פון ריגר ליסד בפראג בית מדרש לרבנים ולמורים לכל מדינות אוסטריא. הענין הגיע לדיון בלשכת החצר הקיסרי וב־4 באפריל 1795 החליט הקיסר פרנץ ה־1 שלאחר 4־6 שנים אין לאשר מועמד לרבנות שלא למד למודים פילוסופיים בתוצאות משביעות רצון.

מכל התכנית הזו לא יצא כלום. אולם דבר השתלמות הרבנים לא ירד משולחן הדיונים של הממשלה המרכזית, ביחוד העסיקה בעיה זו את השלטונות החל משנת 1820. מוינה באה הוראה מפורשת שלפי החלטת הקיסרות מ־2 בינואר 1820 [1]) אין לאשר מינויים של רבנים, אלא אם עמדו בבחינה פילוסופית. ביחוד הקפידו בדרישה זו בגליציה. אמנם הגוברניום הגליצאי הגיע לכלל מסקנה, שאין אפשרות לבצע הוראה זו מבלי לתת למועמדים לרבנות את שעת הכושר להשתלמותם היהודית

1) "Dass nach einer Festzusetzenden angemessenen Zeit kein Rabbiner mehr angestellt werde, der nicht einer vorlaufigen Pruefung vollkommen zureichende Beweise einer grundlichen Kentniss der philosophischen Wissenschaften und der Juedischen Religionslehre abgelegt hat."

והכללית, ולכן הציע הגוברניום בשנת 1822 להקים בית מדרש לרבנים ("Israelitisch — philosophisch — theologische Lehranstalt") שבו יקבלו את השתלמותם הכללית והיהודית, לפי שהאוכלוסיה היהודית לא תכיר לעולם ברבנים שלמדו לימודים כלליים באוניברסיטה נוצרית.

שלטונות וינה לא הסכימו לתכנית זו. בית המדרש היה בעיניהם למיותר והתכנית לא נתקיימה. פרט להוראה שעל פיה אין לאשר מינוי של רב, שלא יוכיח בתעודות כי עמד בבחינה הכללית — אף אם לא לציין כיצד לבצע זאת.

הצעת הגוברניום באה על יסוד השתדלותו של המשכיל יוסף פרל (1773־1839) מטרנופול שהפנה במספר תזכירים את תשומת לב השלטונות על הצורך לשפר את המצב התרבותי של היהודים בגליציה בעזרת יהודים נאורים ומשכילים וביחוד רבנים בעלי השכלה. לשם כך הגיש עוד בשנת 1819 הצעה להקים כנסת יהודית (Synode) קבועה מורכבת מאישים משכילים, מהימנים, באי כח העם היהודי, שתנחל את כל ענייניו, שתפקח על רשת החינוך ותייצגו כלפי המדינה [2]. הממשלה הוינאית לא קיבלה את תכניתו.

אולם לאחר שהקיסר פראנץ ה־1 הסכים ב־22 בינואר 1820 לפתיחת בית בפדוא — שנפתח בסתיו 1829 — בא (Collegio Rabbinico) המדרש לרבנים שינוי בדעת השלטון המרכזי בוינה. החל משנת 1825 המליצו המשרדים הממשלתיים המרכזיים בוינה להקים מכון להשתלמות רבנים לפי דוגמת המכון בפדוא.

הגוברניום בלבוב שאל את דעת יוסף פרל והוא התנגד להקמת מכון לרבנים דוגמת פדוא. היות ורבני גליציה מחוסרים כל השכלה כללית עיד לא הגיע הזמן ליסוד מכון כזה [3]. הוא המליץ להקים ע״י בית הספר שלו בטרנופול סמינריון מיוחד להשתלמות רבנים ובראשו חשב להעמיד את ש. י. רפפורט (שי״ר). תכנית זו לא יצאה לפועל בגלל חוסר אמצעים כספיים.

ב־10 ביוני 1828 שלח היהודי הברודאי, תושב אודיסה, מרדכי (מרק) ברנשיין לנציב גליציה, הנסיך לובקוביץ, תזכיר ובו הצעה להקים בלבוב בית מדרש לרבנים. לובקוביץ הסכים לתכנית זו אולם ראשי הקהילה בלבוב התנגדו לה בכל תוקף. בשנת 1831 חזרה ונדונה שאלת הקמת בית מדרש לרבנים ולמורי דת. הפעם בברודי. אלעזר קאליר (1802־1861), מנכבדי הקהילה ומשכיל, הציע ליסד בברודי בית מדרש לרבנים לפי דוגמת פדוא. מספר משכילים, ובראשם נחמן קרוכמל לקחו חלק פעיל בעבוד תכנית זו ורנ״ק הציע את השתתפותו הפדגוגית [4]. הענין הובא לפני הממשלה

2) Archiv des Ministerium fuer Kultus und Unterricht (Wien) S A /5049/ 1819.

3) Archiv d. Ministerium des Innern (Wien) (A. d. M. d. I) IV T 1815-1828, 781/179 Februar 1826.

4) כתבי רנ״ק, הוצאת דר. רבידוביץ, ברלין, עמ׳ תמ״ח.

לרגל פנית משלחת יהודי ברודי אל הקיסר, אחרי שהקהילה הגישה לו ב־30 ביוני 1830 פטיציה בכתב.

מוינה הגיעה הוראה (13 בינואר 1832)[5] לשאול את חוות דעתו של הרב, ראשי הקהילה וראש העיריה בברודי עד כמה רצוי להקים בית מדרש לפי דוגמת פדוא או בתנאים מתאימים לתנאים שבגליציה.

הרב הברודאי יחיאל מיכל קריסטיאנפולר נתן חוות דעת לא רעה. ראש העיר, גרובר, מסר ב־11 ביוני 1832 בשם העיריה תזכיר מפורט, בו קבע, כי השכלה הבריאה לכל העמים תוצאות פוריות ויש לצפות כי כן דינה לגבי היהודים. אולם אין להתעלם מקשיים המיוחדים לדתם. המדע, טען ראש העיר, לפי טבעו מזיק לאמונה, שאיננה זקוקה לכל ביסוס מדעי. בענין היהודים רצוי להפיץ ביניהם מדע אם באמצעותו יניעו אותם לקבל דת אחרת. אולם לפי שהנסיון מוכיח הרי משעה שמתמסרים היהודים להשכלה כללית, הם פונים עורף לדתם אולם מבלי לקבל על עצמם דת אחרת. נמצא כי בזה הם מביאים רק נזק למדינה. על כן הוא מתנגד להקמת בית מדרש מיוחד לרבנים, כי איננו רואה צורך בו. כל שכן אם מוסד כזה יוקם בכספי המדינה. אמנם רצוי שהרבנים יהיו בעלי השכלה ובוגרי גימנסיה, ויגמרו את לימודי הפילוסופיה באוניברסיטה. אולם דבר זה אפשר להשיג בלי בית מדרש מיוחד. המועמדים לרבנים צריך שיהיו חייבים ללמוד על השבונם הם, והמדינה תחסוך את ההוצאות הכרוכות בהחזקת בית מדרש מיוחד. בענין לימודי דת אין צורך שידעו יותר מהשפה העברית. סיום חוות דעתו של ראש העיריה היה בהערה, שהקמת בית המדרש הזה תוכל להביא תוצאות חיוביות, אם ירחיבו אותו על כל היהודים ולא על חוג מצומצם של מועמדים לרבנות בלבד, בהרחבה נאותה ירכוש כל יהודי ידיעות כלליות הנחוצות לקיומו החמרי[6].

מענין שגם יוסף פרל שנשאל לדעתו בענין המדובר התנגד הפעם לתכנית זו, הואיל והצעה זו באה ממשכילים בברודי שלא היו אהודים עליו יותר מדי. השלטונות דרשו ממנו את חוות דעתו בשנת 1833, ובה הוכירו, שהוגשה ללשכת החצר בוינה הצעה להקים בית מדרש יהודי לפילוסופיה בגליציה. פרל הציע ליסד בטרנופול בית מדרש לרבנים בן שש שנות לימודים, בתנ"ך, משנה, תלמוד בבלי וירושלמי, פוסקים, מדרשים, ספרי דת, דקדוק, סגנון, תרגומים, תורת ההגיון, ריטוריקה והומילטיקה.

מלבד הלימודים העבריים הציע גם להכניס את לימוד השפה הפולנית, הגרמנית והצרפתית, קליגרפיה, חשבון, תורת הסגנון, היסטוריה כללית, גיאוגרפיה, תולדות הטבע, מתימטיקה והנהלת השבונות.

5) Judensachen Fasz II/12.

6) A.d.M. d.J. IV T 1 Duldung der Juden 1828-1848, Fasz 278. (1832).

לכסוי התקציב הציע פרל א) לשלם בכל שנה 1800 פל' מקרן בתי הספר היהודיים שחוסלו בשנת 1806 ב) לבטל את הגזרה של בחינות לשם השגת היתר נישואים ובמקרה זה לקבוע דמי־נישואים לטובת קרן בתי־הספר ג) להטיל על יהודים שאינם שולחים את ילדיהם לבית הספר היהודי לשלם את דמי הלימוד.

שלטון וינה דחה את הצעותיו לכיסוי התקציב ובזה נכשלה גם כל התכנית.

בשנת 1837 הפנה ד"ר לודביג פיליפסון בעתונו „אלגעמינע צייטונג דעס יודענטום" את תשומת לב המנהיגות היהודית בוינה לצורך להקים באוסטריא בית מדרש לרבנים — אולם לשוא. נציגי הקהילה הוינאית היו בדעת מנוגדת. הם לא התענינו בבעיה זו אפילו כאשר ראשות המשטרה בוינה פנתה לדעתה בענין שאילתת הקונסיסטוריום של האוניברסיטה הוינאית בנידון יסוד מכון להכשרת רבנים.

רבני אוסטריא עם רב המדינה במורביא מרדכי בנעט הביעו את דעתם נגד הדרישה, שמועמדים לרבנות ילמדו פילוסופיה.

בשנת 1850, לאחר שהממשלה קבעה תכנית לימודים חדשה לגימנסיות, הוציא משרד הדתות והחינוך הוראה, שמועמדים לרבנות מוכרחים להוכיח שגמרו שמונה כתות גמנסיה ולכל הפחות סמסטר אחד של למודים אוניברסיטאיים.

באותה התקופה הציפו יהודי מורביה, אספת נכבדי היהודים בבוהמיה שנת־כנסה בנובמבר 1850 והחליטה בישיבתה מיום 7 בפברואר 1850, שהקמת סמינריון לרבנים ולמורי הדת היא הכרחית[7]) ויש לפעול בכיוון זה בהסכם עם יהודי יתר מדינות אוסטריא. מגליציא לא הוגשה שום פניה. אולם השלטונות הוינאים פנו ביזמתם הם ב־10 ביולי 1851 אל הנציב בגליציא בענין הבעיות השוטפות של יהודי גליציא, ובכללן נגעו גם בצורך להקים בית מדרש לרבנים מתוך ההנחה, שהרבנים צריכים להיות גם בעלי השכלה כללית. בפניה זו שאלו אם יספיק למטרה זו בית מדרש לרבנים כולל לכל יהודי אוסטריא או במסגרת מצומצמת מכון מיוחד לגליציא.

בשנת 1854 נפתחה בפרשבורג ישיבה בשם הגרמני "Rabbiner Schule" בת זכויות פומביות ושחרור התלמידים מחובת הגיוס, שהיתה רחוקה מתכנית בית המדרש לרבנים, ולמרות זאת הותקפה גם היא ע"י חוגי רבנים חרדים. בוגרי הישיבה לא היו יכולים להשיג משרות רבנים באוסטריא המערבית מפני שלא גמרו גימנסיה.

באותו הזמן — 1855 — הציע ד"ר עזריאל ישראל הילדסהיימר (1820־1899), שכהן אז כרב באייזנשטט, לשלטונות תכנית להקמת בית מדרש לרבנים

7) Die Notablenversamlung der Israeliten Boehmen's in Prag. Vien 1852 p. 362.

ברוח היהדות החרדה, אולם הממשלה ההונגרית דחתה כנראה בהשפעת החרדים הקיצוניים, את תכניתו בנימוק שהיא „שטות דידקטית" [8].

בינתיים נעשו בגליציה קשיים למועמדים לרבנות אם לא הוכיחו כי גמרו את למודי גימנסיה. אגב, הרב הראשון שעמד בבחינה היה ר' צבי הירש חיות (1805-1855) שהשיג באוניברסיטה בלבוב את התואר מגיסטר (M. A.). תעודת בחינה עם הציונים „מצוין" ראיתי בידי נכדו, הרב הראשי בוינה פרופ. ד"ר צבי פרץ חיות; השני היה הרב בסאמבור, ר' שמואל דייטש.

הרב דייטש הגיש בשנת 1851 לממשלה בוינה תכנית לתיקון יהודי גליציה ובמסגרתה הציע גם להקים בגליציה בית מדרש לרבנים. משרד הדתות השיב לו שהממשלה תעיין בבעיות הכרוכות בתיקון המצב הקהילתי והדתי של יהודי גליציה. כל הענין לא זז, ונעלם במגרות השולחנות של פקידי המיניסטריון. אולם הרעיון היה תוסס בקרב הציבור היהודי, ביחוד בקרב המשכילים בברודי.

בשנת 1859 דנו במועצת הקהילה בשאלה זו בקשר עם הקמת בית ספר יהודי תיכוני, שהיה צריך לשמש גם מוסד חינוכי, מבין מועמדים לבית מדרש לרבנים. ההצעה נתקבלה פה אחד והוחלט להגיש אותה לועד הקהילה בלבוב, שטפל בתקופה זו בענין הקמת בית מדרש לרבנים בלבוב. עם כשלון התכנית הלבובית לא נתקיימה גם התכנית המדוברת.

בשנת 1860 השתדל מנהיג החרדים בוינה, יצחק דייטש, גיסו של הרב יצחק הלוי לנדא מדוקלא, בפני מיניסטר הדתות, הרוזן טהון, להשיג רשיון להקמת בית מדרש לרבנים בגליציה לפי דוגמת הישיבה בפרשבורג. המיניסטר טהון היה מוכן למלא את מבוקשו אולם דרש שתלמידי בית המדרש יגמרו לפני כניסתם לבית המדרש לכל הפחות גמנסיה נמוכה. אבל בנשימה אחת הביע טהון חשש, שתלמידי גמנסיה לא ירצו להמשיך בלמודים בישיבה.

טהון, שהיה קתולי אדוק ראה סכנה בהכשרת רבנים בעלי השכלה אקדמאית מתוך הנחה, שאין שום קשר פנימי בין תפקידי הרב ודרישה להשכלתו החילונית. בכיוון זה תמך בהתנגדות החרדים לבתי מדרש לרבנים על בסיס השכלה חילונית.

ב

צורה ריאלית יותר קבל ענין בית המדרש לרבנים בשנת 1856 כאשר הקיסר פראנץ יוסף הראשון החליט להקים בהונגריא מכספי־הקנס המלחמתי של פלדמרשל היינאו בסך מיליון גולדן בית מדרש לרבנים. ב־4 באוקטובר 1877 נפתח בית מדרש לרבנים בבודאפשט יחד עם גמנסיה יהודית. אז נתעוררה גם באוסטריא שאלת יסוד בית המדרש לרבנים. נשיא הקהילה היהודית בוינה

8) Dr. Gerson Wolf : Joseph Wertheimer, Wien 1868 p. 199-200.

יוסף וורטהיימר הצביע על הצורך לעשות מאמצים להשרשת מדעי היהדות בקרב היהודים באוסטריא כדוגמת גרמניא.

כתפקיד ראשון להשגת משימה זו ראה הוא להקים בית מדרש לרבנים ולמטיפים באוסטריא. הקהילות באוסטריא — בעיקר וינה בוהמיא מורביא ואפילו בגליציא — עם אוכלוסיה יהודית בת 1.200.000 אזרחים וזקוקות לרבנים בעלי השכלה יהודית וכללית ואין לסמוך, שהסמינר בברסלוי יוכל לספק להן את הרבנים, המטיפים והמורים הדרושים.

לפי דעתו המקום המתאים ביותר לאכסון בית המדרש הוא וינה, המונה כבר מספר לא קטן של מדענים יהודים היכולים לשמש שם מרצים. האוניברסיטה הוינאית, בה מקדישים מקום נרחב לטפוח מדעי המזרחנות והיסטוריה הקשורים עם תולדות היהדות, תוכל לתת לסטודנטים יהודים הזדמנויות רבות להשתלמות יסודית במדעים הדרושים לטפול במדעי היהדות. וינה, כעיר תרבותית, תתן למועמדים את האפשרות לחינוך וליטוש ציביליזטורי. התקציב הדרוש אפשר לכסות באמצעות הקרנות היהודיות השונות שנתוספו מימי יוסף השני בבוהמיה מורביה וגליציה, ואין צורך, שהממלכה או הקהילות תחוייבנה בהוצאות הכרוכות בהקמתו ובקיומו. רק במקרה שהכנסות הקרנות לא תספקנה, יש לדרוש תוספת מתקציב הממלכה או מהקהילות.

ורטהיימר הצביע גם על העובדה שבית המדרש מיסודו של ד"ר זילינק יוכל לשמש בסיס להקמת הסמינר הרבני.

מבחינה ארגונית דרש להעניק לסמינר עצמאות מלאה בלי שום התערבות מצד הממשלה. אמנם יש להקים הנהלה מורכבת מנציגי הקהילות הגדולות בראשות נציגות הקהילה הוינאית, אבל ביחד עם זה יש להצהיר, שאין שום התחייבות לקהילות למנות רבנים מתוך בוגרי בית המדרש.

לא מן הנמנע שדברי ורטהיימר השפיעו על השלטונות בוינה, שהתחילו לפי יזמת הקיסר להתעניין בבעיה זו. בקשר עם התכנית להקמת בית המדרש לרבנים בהונגריא עבדו השלטונות בוינה גם תכנית.

המרצה במיניסטריון לדתות פון הענטל הציע להקימו בוינה, הואיל ושם קימת אוניברסיטה, ספריות וקהילה יהודית גדולה, לעומת זה המליץ תת־השר פון הלפרט, על פראג, מפאת האי־דתיות המשתלטת בוינה.

ב־17 בדצמבר 1867 דרשה הנציבות של אוסטריא התחתית מועד הקהילה הוינאית חות דעת, והוא הציע את פראג. שר הדתות פון שטרעמאיער תמך בתכנית זו בהרצאתו לפני הקיסר. ב־18 באוגוסט 1870 הסכים הקיסר להקמת בית מדרש לרבנים ציבורי. יחד עם זה אישר הקיסר מכספי הממלכה הקצבה מתאימה לתשלום משכורות הפרופסורים. למעשה הוקצב גם בתקציב הממשלתי לשם כך סך של 4000 פלורין לשנה.

המניסטריון הכין כבר התיעצות על ביצוע התכנית, והזמין את ועד הקהילה בווינה לשגר את נציגו, כי בדעתו היה לפתוח את בית המדרש בהתחלת שנת הלימודים 1871-1872.

בינתיים נתמנה לשר הדתות והחינוך במקומו של פון סטרעמאיער ד"ר יוסף וירצק. מנהל המחלקה באותו המשרד. הלה ניגש במרץ לביצוע התכנית. כינס ועד נאמנים ופנה אל הקהילות הגדולות ואישים יהודים בבקשה להביע את חוות דעתם. רוב הנשאלים הסכימו להקמת בית המדרש בווינה. הענין התקרב כבר לסיומו ולפתע עם משבר הממשלה הסתלק ד"ר ורצק ואתו נעלמה התכנית וביצועה לא קויים.

כדי למלא את החסר יזם המטיף והמלומד הוינאי ד"ר אדולף ילינק (1820-1893) להקים מכון להשתלמות הנוער במדעי היהדות ומצא אהדה רבה בחוגי משכילים צעירים שעמדו לימינו. תמיכה רבה מצאי גם אצל המטיף נח מאנהיימר והרב הוינאי אלעזר הורוויץ. בעזרתם הושגה גם התמיכה הכספית הדרושה לבסוס המכון. נכבדי הקהילה, ברנהרד פולאק ווילהלם גוטמן, תרמו את התרומות הראשונות ורכשו גם ספרית מלומד יהודי בפראג וספריתו של מנהיימר. בבית הכנסת החדש בליאופולדשטט נפתח ב־24 בנובמבר 1863 בית המדרש „ללמוד וללמד" לתלמידי גמנסיה, שחשבו להיות אח"כ רבנים. כמרצים כהנו הרב הורוויץ[10] — מס' חולין, ד"ר ילינק[11] — נביאים ומדרש, החכם

10) אלעזר הורוויץ (1803-1868) יליד פלוס (בוריה), בנו של הרב בפרנקפורט ד/מ צבי הירש בן פנחס. 1821-1825 תלמיד הישיבה של ר' משה סופר בפרעשבורג. 1825-1828 מנהל תלמוד תורה בדייטש-קרייץ. בשנת 1828 נבחר לפי הצעת הפרנס יצחק לוי פון הופמנסטאל לרב בווינה וכיהן שם בתפקיד זה עד מותו (1868). העמיד תלמידים רבים, מהם ד"ר אלברט כהן והרב ד"ר שמידל. למרות דעותיו הדתיות הקיצוניות הצטיין בסבילותו לגבי הזולת. בשנת 1836, כאשר מספר תינוקות בווינה מתו אחרי ברית מילה והרופאים קבעו כסיבה את המציצה בפה, המליץ יחד עם ר' משה סופר לבטל מציצה בפה. בזמן המשפט הידוע בשנת 1863 בקשר עם מאמרו של ד"ר גרץ על דעות הנביאים על משיחיות מסר לבית דין חות דעת, בה קבע שאין שני סוגים של יהדות, ישנו רק סוג אחד של יהודים, יהודים שומרים את הדת ויהודים שאינם מקפידים בשמירת הדת. דעתו זו עוררה התנגדות בחוגי החרדים, 156 רבנים עם ר' עזריאל הילדסהיימר פרסמו ב„איזראליט" (1864 גל' 3) הצהרת מחאה, א. ה. ווייס הצדיק את דעתו בחוברת מיוחדת הרב הורוויץ פרסם מאמרים תורניים ב„כוכבי יצחק", „ירושלים", „מגד ירחים", „בית המדרש" (של ילניק), היה מאוהדי רעיון ישוב א"י ועמד בקשרים עם פרץ סמולנסקין.

11) ד"ר אהרן (אדולף) ילינק, גמר את למודיו האוניברסטאיים בפראג, 1841-1856, בלייפציג ממשתתפי השבועון „אוריאנס" של ד"ר פירסט ומשנת 1815 רב ומטיף. 1856-1893 רב ומטיף בווינה. חוקר מעמיק בתולדות הקבלה, חקר בלשני ומדרשים. גם פובליציסט בשטח האפולוגטיקה. ר' עליו את המונוגרפיה של ד"ר מ. רוזנמאן על שיחתו עם ד"ר ל. פינסקר ראה את ספרי: Adolf Yellinck, Aus zwei Jahrh underten (1924).

הספרדי ראובן ברוך — יורה דעה, יצחק טונלס־האנדל [12]) בעמ"ח „שערי בינה" — משניות, יצחק הירש וייס [13]) — מס' ברכות, מאיר פרידמן [14]) — חומש, עמנואל באומגארטן [15]) — חובת הלבבות. מלבד המרצים הנזכרים היו גם מזמן לזמן מרצים מחוץ לאוסטריה כגון ש. פינסקר, ל. סאנטו, הרב ד"ר דושאק ד"ר נ. ברילל, ד"ר גרשון וולף.

למעשה היוה מכון זה תחליף של בית מדרש לרבנים, והצליח להעמיד מספר מועמדים לרבנים וביחוד מורים ללמודי דת בבתי הספר הכלליים ומורים בשביל בתי הספר העממיים ברוב הקהילות במוריבא בוהמיא גליציא ובוינה גופא. מתלמידיו היה גם החוקר הידוע שניאור זלמן שכטר, שנתפרסם אח"כ כמגלה אוצרות הגניזה שבקהיר. הנהלת המכון השתדלה להשיג מידי השלטונות אישור, דבר שהיה כרוך בקשיים. מיניסטריון המשטרה לא נאות לכך מתוך חשש שזהו ענין מפלגת היהודים המתקנים Reformjudenpartei בה ראו בתקופת ממשלת הרוזן טהון גורם מהפכני ואנטי־ממלכתי ולכן העדיפו את דעת החרדים שהתנגדו לכל מכון יהודי בעל כיוון חילוני־דתי.

12) יצחק טונלס־האנדל היה דיין בבית דין בוינה. בספרו „שערי בינה" (וינה 1862) — ניסה לבאר את כללי ועקרי ההוראה ממקור המשנה, מדברי הרמב"ם ומתוך דברי הש"ע והש"ך. פרסם בשנת 1866 את „ספר עדות לישראל" ובו תשובה על השאלה מי כשר ומי פסול לעדות ולשבועה ע"פי דיני התורה וש"ע, מלבד ספרים אלה יש עוד להזכיר „גר מצוה" ב' חלקים (וינה 1866־1878) באור דיני התורה לפי שיטתו של רמב"ם.

13) אייזיק הירש וייס (1815־1905) תלמידו של ר' חיים יוסף פולאק מטרביץ ור' נחום מטריביטש ראש מתיבתא בניקולשבורג. בהשפעת ספרי ש"ר, צונץ רנק ושדל התמסר לחקר תולדות ישראל. 1827־1830 ניהל ישיבה בגרוס־מוריטש, משנת 1858 בוינה מניה בבית דפוס, 1863־1905 מרצה בבית המדרש של ד"ר ילינק. 1865 הוציא לאור „בית המדרש" ר־1881־1889 יחד עם מאיר פרידמן „בית תלמוד". חבורו הראשי הוא „דור דור ודורשיו" 5 כרכים (וינה 1871־1891) תולדות תורה שבעל פה עם תורות סופריה וספריה מראשיתה עד גירוש ספרד. מיתר ספריו יש להזכיר „תולדות גדולי ישראל" (ג' חלקים וינה 1881־1883), דרכי הגמרא (וינה 1891), הוצאת „מכילתא" (וינה 1865), „ספרא דבי רב" (1862), „משפט לשון המשנה, דרישת חקיה, דקדוקה ותכונותיה" (וינה 1867).

פרסם מאמרים ומחקרים ב„כוכבי יצחק" „האסיף" „המגיד" „בכורים" ב„זכרונות" פרסם את זכרונותיו וביחוד על קשריו עם חוקרים ומלומדים עבריים בתקופת חייו.

14) מאיר פרידמן — איש שלום (1831־1908) מגדולי החוקרים את המדרשים, 1864־1894 מרצה ב„בית המדרש", 1894־1908 מרצה בבית המדרש לרבנים, בוינה. העמיד תלמידים וחוקרים רבים. הוציא לאור יחד עם א.ז. וייס את הירחון „בית תלמוד" (וינה 1881־1889), השתתף גם ב„האשכול" ו„השלח". כתב עפ"י רוב עברית. מחקריו בגרמנית פורסמו בדוחו"ת של בית המדרש לרבנים בוינה.

הוצאותיו המדעיות „ספרי דבי רב" עם תוספות „מאיר עין" „מכילתא דרבי ישמעאל פסיקתא רבתי תנא דבי אליהו" „בריתא דמלאכת המשכן" „הספרא" ופירושיו על השופטים ועל ההגדה של פסח (מאיר עין) „עזרא" „ומשלי" הם ספרים יסודיים במדעי היהדות.

15) עמנואל מנדל באומגארטן (1828־1908). פרנס הקהילה, מלומד, עורך הכתב־עת

ג

גם בגליציא הועמדה בשנת 1860 על סדר היום שאלת בית המדרש לרבנים. וברוח האורתודוכסים שנתמכו בתקיפה זו ע"י השלטונות וביחוד בחסותו של המיניסטר הרוזן טהון, שהושפע בכיוון זה ע"י יצחק דייטש. הוא הדגיש, כי רק האורתודוכסים הם תומכי המשטר, והנאורים מסכנים את קיום המונרכיה עקב דעותיהם הליברליות והמהפכניות.

לאחר שנוסדה הישיבה בפרשבורג (1858) הביא טהון לדיון במועצת המיניסטרים את ענין הקמת בית מדרש לרבנים בגליציא. בישיבה מ־7 ביוני 1860 הציע לשחרר את המועמדים לרבנות מהצורך לגמור את למודי הגמנסיה ופילוסופיה, ולהקים בגליציא בית מדרש לרבנים דוגמת הישיבה בפרשבורג. לפי דעתו לא רצוי שבגליציא יכהנו ברבנות רבנים בעלי השכלה כללית, הואיל והם „נוטים לרעיונות מהפכניים ורחוקים מן ההוי של המוני ישראל בגליציא. בגליציא אפשר לפעול נגד החסידות רק באמצעות רבנים ארתודוכסיים"[16]).

עמדתו אושרה גם ע"י הקיסר בהחלטה מיוחדת מ־4 ביולי. הנציב בגליציא הרוזן גולוחובסקי קבל הוראה לבצע החלטה זו. למרות מאמציו ליסד את בית המדרש בלבוב או קרקא[17]) ולממן אותו מקרן בתי הספר היהודיים (משנת 1806) לא הצליח למצוא את אשור הציבור היהודי. לשם התיעצות כינסה הנציבות ועד מיוחד של מומחים יהודים ושם הביע הרוב את דעתו נגד יסוד בית מדרש לרבנים בעל כיוון אורתודוכסי. עם הסתלקותו של המיניסטר טהון וממשלתו עברו לסדר היום על תכניתו זו.

הענין הועמד שוב לדיון בשנת 1872 כאשר נתפרסמה ההוראה הממשלתית על הקהילות מיום 20 ביוני 1872. לפיה הוטל עליהן להמציא מורים לדת ישראל בבתי הספר העממיים והתיכוניים. המועצה המחוזית בסטניסלב פנתה אז אל הסיים הגליצאי בתזכיר בו הוצבע על אי אפשרות ללמד דת. בגלל חיסר במורים. בקשר עם מחסור זה נשאל הועד הארצי (Wydriat Krajowy) ע"י מיניסטריון לחינוך ודתות בוינה אם אין בידיו קרנות לממון בית המדרש לרבנים בגליציה.

באותה התקופה התקיים בקיץ 1878 בלבוב הכינוס הראשון של קהילות גליציא שדן על הנחיצות להקים בית מדרש לרבנים והחליט גם ברוח זו החלטה מפורשת לפיה יש להקים:

א) בית ספר מכין של ארבע כתות בשביל תלמידים בני 14 שנים, בו ילמדו תנ"ך, תלמוד ולמודים חילוניים של הגמנסיה הנמוכה.

16) Staatsarchiv Wien: Ministerratsprotokolle 1860.

ב) בית ספר גבוה מורכב מ־6 שנות לימודים בו ילמדו תלמוד, מדעי־היהדות ולמודים חילוניים של גמנסיה עליונה.

אחרי בחינת הבגרות עליהם לבקר את הפקולטה לתלמוד בת שלוש שנות למודים ואחרי גמר למודים אלה יוסמכו לרבנים.

החלטות הכינוס הזעיקו את מחנה החרדים. ב־17 ביולי 1878 התאסף בלבוב בראשותו של הרב אורנשטין כינוס הרבנים שהחליט לעכב בכל האמצעים את ביצוע הקמת בית מדרש לרבנים. הרב הקדקאי ר' שמעון שרייבר נבחר לבא־כוח הכינוס. בעזרתו של יצחק דייטש קיוו להצליח בהשתדלויותיהם בחוגי הממשלה בוינה.

הרב אורנשטין, הרבי מבלז, ר' ש. רוקח, והרב שרייבר הוציאו כרוז אל כל הקהילות, בו הודגש כי החלטות הכינוס יותר מזיקות ומסוכנות מכל הרדיפות ואונס־השמד שהיו בספרד ופורטוגל.

בזה התחיל בגליציא מסביב לשאלת בית המדרש לרבנים „קולטורקאמף" שנוהל מצד החרדים בקיצוניות ובריתחה יוצאת מן הכלל.

החרדים יסדו ארגון משלהם „מחזיקי הדת" והוציאו עתון באידית „דאס וואהרע יודענטום" ואח"כ שבועון עברי „מחזיקי הדת", שנלחם בחריפות נגד התכנית של בית המדרש לרבנים ושנוי תקנון הקהילות. בהשתדלותם נכשלו גם המאמצים של ראשי כינוס הקהילות.

כדי להכשיר לכל הפחות מורי דת, שלהם היו זקוקים בבתי הספר הכלליים ובגמנסיות, בהם הלך וגדל מספר התלמידים היהודים ודרשו ועד הקהילה הלבובית וכן האגודה הפדגוגית הכללית מאת הפרלמנט הארצי (סיים) בגליציא להקים קורסים מיוחדים להכשרת מורי דת.

בשנת 1881 כינס מיניסטר הדתות והחינוך באוסטריא, בארץ קונראד פון אייבעספעלד, אנקיטה בהשתתפות הרבנים הנאורים, נציגי הקהילות מכל מדינות אוסטריא והרב שרייבר שהיה אז ציר בפרלמנט האוסטרי. הוא השתדל להעביר החלטה, שמועמדים לרבנים לא ידרשו להוכיח גמר בי"ס ללמודי חול. וכשלא הצליח, כינס בשנת 1882 בלבוב כינוס נציגי החרדים בקהילות וניסה להקים בגליציה ארגון קהילות חרדים מיוחדות לפי דוגמת הונגריה — דבר שלא הצליח בעקב התנגדות הממשלה, שטפלה אז בהכנת תקנון קהילות אחיד בכל מדינות אוסטריה.

דבר הקמת בית המדרש לרבנים בגליציה לא יצא לפועל. במקומו הוקמו רק קורסים להכשרת מורי דת.

בשנת 1908 חודשו שוב המאמצים להקים מכון תיאולוגי בלבוב, אולם גם הפעם בלי תוצאות חיוביות הודות לפעולות החרדים והרבי מבלז.

ד

התכנית להקים בוינה בית מדרש לרבנים, שעובדה עוד בשנת 1870, הוגשמה למעשה אך בשנת 1893; וזה הודות לנשיא הקהילה הוינאית בנימין זאב (וילהלם) פון גוטמן (1825־1895).

הוא עצמו היה חניך הישיבות בטופולצאן וז׳אמבוקראט (סלובקיה) והתכונן להיות רב או מורה דת, אך התמסר למסחר. בו הצליח הצלחה מרובה. הוא ואחיו הצעיר דוד (1834־1912) ארגנו את סחר הפחמים וריכזו בידיהם את רוב מכרות הפחם ומחצבי מתכת במוראביה ובוהמיה. הוא עשה רבות למען פיתוח התעשיה ובגלל זכויותיו בשטח זה נבחר (1879) וילהלם לציר הלאנדטאג באוסטריא התחתית. היה גם פעיל בחיי הקהילה הוינאית והשתדל לחזק את הבסיס האוטונומי של הקהילה, ולאחד את כל הקהילות באוסטריא בארגון ממלכתי אחיד. באשר התגברה האנטישמיות תיכן גם תכניות לכינוס קונגרס עולמי של הקהילות באירופה להתגוננות בפני סכנת האנטישמיות וחיזוק מעמדם הפוליטי והחברתי של היהודים. בנידון זה באו בינו ובין בית רוטשילד, שהתנגד לכל פעולה יהודית בפומבי, לחילוקי דעות והוכרח לחסל את כל התכניות האלה.

דאגתו העיקרית היתה מופנית לבעיות החינוך והתרבות היהודית, ורצה לבסס בוינה מרכז למדעי היהדות. מתוך כך התענין בהקמת בית מדרש לרבנים, בו ראה את הכלי להכשרת צעירים לרבנות ולעורר את חקר מדעי היהדות כאמצעי מלחמה באנטישמיות.

הוא ואחיו היו למעשה היוזמים הפעילים ליסוד בית המדרש, וגם תרמו את התרומות הגדולות להקמתו. בהשתדלותם ובהשתתפותם תרמו 4 מאצילי היהודים בוינה (הוא, אחיו, בית רוטשילד, בארון מוריץ פון קניגסוארטר) סכום של 250.000 פלורין, בהם הוקם בית המדרש והובטחה החזקתו. מלבד סכום זה הובטחו תמיכות שנתיות קבועות של הקהילה הוינאית בסך של 4.000 פלורין, קהילת פראג 650 פלורין, קהילת לבוב 500 פלורין, מקרן היהדות במוראביה 1000 פלורין ובוהמיא 650 פלורין. עוד לפני פתיחת בית המדרש אשרה הממשלה, על יסוד החלטת הקיסר מ־1 בנובמבר 1892, להקציב תמיכה שנתית בסך 5000 פלורין. מלבד הקצבות אלו הקציבה קרן הברון הירש 15 סטיפנדיות לחניכים מגליציא בסך 100 פלורין לכל אחד מהם לשנה. בשנת 1898 הגדילה הקרן את מספר הסטיפנדיות ל־25 סטודנטים. נוסף לסטיפנדיות אלו הקציבו עוד סטיפנדיות שנתיות הברון יונה קניגסוארטר ל־2 סטודנטים בסך 468 פלורין, מיריץ פון קניגסוארטר 2 בסך 210 פלורין, ברתולד פין גוטמן 3 בסך 230 פלורין, פאני ייטיל 3 סטיפנדיות בסך 282 פלורין.

מחוץ לסטיפנדיות נתרמו ע״י נדיבים יחידים, קהילות וארגונים שונים תרומות שנתיות. בשנת 1898 קבל בית המדרש עזבון גדול מבחינה כספית

ובעל ערך מבחינת רכישת אוצר ספרים וכתבי־יד. החוקר והמלומד הידוע י. ה. שור (יה"ש) בעל „החלוץ" (ברודי) הראה שבועות מספר לפני פטירתו (1895) לידידו ונאמנו מפקח המאזנה זיגמונד ויינברגר מידועי המשכילים בברודי את חיבורו של הרקטור ד"ר אדולף שווארץ והביע את רצונו שיעמוד בראש בית המדרש ולכן הוריש למוסד זה את כל רכושו וספריתו העשירה בדפוסים נדירים וכתבי יד יקרי ערך[17]. סדור העזבון נמשך כשנתיים, והחל משנת 1900 ניתנו מרווחי העזבון תמיכות שנתיות ל־14 יוצאי גליציא שלמדו בבית המדרש, לכל אחד מהם 600 כתרים לשנה. אחרי שנתיים הוגדל מספר הנתמכים ל־18.

למרות שבית המדרש היה רחוק מהשקפותיו של יה"ש על היהדות ומסרתה הנחיל הוא לו את כל רכושו מתוך ההכרה, שבית המדרש מהווה תחנה חשובה בפיתוח חקר היהדות והתפתחותה ההיסטורית.

ביחוד היה גדול הנכס התרבותי שבית המדרש קבל באוסף ספריו, כתבי־יד, שהניחו את היסוד לאוצר ספריתו, ואפשרו למוריו ולתלמידיו לשקוד על מחקרים חשובי ערך מדעי.

בית המדרש אוכסן זמנית באחד האגפים של ההיכל במחוז השני (ליאופולד־שטאט), אולם בראשית המאה העשרים נוסדה קרן מיוחדת לבנות בנין מיוחד ונתרמו תרומות מבית רוטשילד, גוטמן, ומעזבונו של ד"ר סאלו כהן.

הוקמה גם ספריה עשירה מורכבת מאוסף ספריו של ד"ר ילינק שאליו נוספו ספריתו של י. ה. שור ובשנת 1918 ספריתו של החוקר אברהם עפשטין.

בה' במרחשון תרנ"ד (15 באוקטובר, 1893) נפתח בית המדרש בשם (בית האולפנא הישראלי התאאולוגי) Israelitisch-theologische Lehranstalt. בראש המוסד עמד הקוראטוריון מורכב מ־15 חברים, ונציגי הקהילות וינה פראג ולבוב. יו"ר הקוראטוריון הראשון היה ברון מוריץ קניגסווארטר ואחריו וילהלם גוטמן, אחריהם כיהנו בתפקיד זה אדלר פון קופנר, מוריץ קארפלם, ד"ר אדולף שטרן, ליאופולד לאנגר ומשנת 1922 פרופ„ דר" צבי פרץ חיות.

בצו מ־27 בינואר 1895 (מספר 1345/224) הושווה בית המדרש עם הסמינריונים התיאולוגיים של הדתות הנוצריות ותלמידיו שוחררו משרות בצבא.

עד שנת 1918 היה לסמינר תקציב מאוזן, שהכנסותיו עלו ל־48.000 כתר לשנה (מרווחי העזבונות, תמיכות ותרומות) והוצאותיו גם כן לאותו סכום, ממנו 37.0000 כתרים למשכורות הפרופסורים והמרצים, 1900 כתרים להחזקת הספריה, 1800 כתרים לפרסומים בדפוס.

למנהל (רקטור) נתמנה עם פתיחת המוסד הרב מקארלסרוה ד"ר אריה (אדולף) שווארץ, (1846־1931), שהתווה את קוי התפתחותו. את מטרתו העיקרית

17) V Jahresbericht 1898 p. 91-98.

ראה ד"ר שווארץ, תלמידו המובהק של ר' זכריה פרנקל, המיסד של בית מדרש לרבנים בברסלוי, להחזיק גם את בית האולפנא החדש ברוח המוסד הברסלבי וגם במסגרת תכנית הלמודים הנהוגה שם. כל ימי כהונתו כרקטור היה מעונין לחנך את תלמידיו ברוח המסורת בלי שום נטיות רפורמיסטיות ולבן דרש לשמור במסגרת הלימודים על חשיבותו של התלמוד כמקצוע ראשי. אף שראה כתפקיד ראשי של היהדים בשליחות דתית־הומאנית והיה רחוק מהלאומיות היהודית והציונית דרש מתלמידיו ידיעה יסודית בשפה העברית, שהיא יסוד היסודות של היהדות. לשם הכנה יסודית של התלמידים ממדינות אוסטריא המערבית בלמודים יהודיים הקים מכינה (פרוסמינר). הוא עצמו שקד על עבודתו המחקרית בשטח התלמוד והעלה ע"י פרסומיו המדעיים בדו"חות הסמינר את הרמה המדעית של המוסד.

חוץ מהכשרת הרבנים היה גם מעונין בהכשרת מורי דת בעלי השכלה יהודית יסודית ולשם כך הקים ע"י בית המדרש לרבנים קורסים בשביל מועמדים להוראת הדת בבתי הספר העממיים. הקהילה הוינאית שהיתה מעונינת בהגדלת מספר מורי דת מאומנים תרמה 10 סטיפנדיות בסך של 400 כתרים לכל לומד. קורסים אלה, שבהם למדו 10־15 בחורים, הוחזקו רק עד 1903 ובוטלו אח"כ. הקהילה הקימה למטרה זו מוסד למודי מיוחד. לפי תכנית הלמודים שעובדה ע"י הרקטור שווארץ למדו בבית המדרש לרבנים תנ"ך ופירושים 6־5 שעות לשבוע, תלמוד 8 שעות, שולחן ערוך 2, הרמנטיקה (פרשנות) 1, מדעי העבור 1, מבוא למדעי היהדות 1, הומיליטיקה 1, מדרש 2, דקדוק עברי וארמי 1, תולדות ישראל 3, ליטורגיה 1, פילוסופיה דתית 2 שעות.

הלימודים נמשכו חמש שנים, לאחר שלש שנים היה על הלומד לעמוד בבחינות (Tentamen) ובסוף לימודיו, בבחינה העקרית לקבלת סמיכה לרב. כל תלמיד היה מוכרח לבקר גם באוניברסיטה הוינאית בפקולטה הפילוסופית ולעמוד בבחינות־גמר להשגת תואר ד"ר.

מיד לאחר יסוד בית המדרש עשה הרקטור שווארץ מאמצים להרכיב חבר פרופסורים ומרצים בעלי שם כחוקרים ופדגוגים. הוא בעצמו קבל עליו את ההוראה בתלמוד פוסקים והומיליטיקה. נכס מדעי גדול קבל המוסד ע"י כניסת פרופ' ד"ר דוד היינריך מילר להוראה בבלשנות עברית וארמית, תנ"ך וספרות המחקר. פרופ' ד"ר אברהם ביכלר לימד הסטוריה ופרשנות ימי הביניים. נעשו גם מאמצים לרכוש כמרצה את אייזיק הירש וויס אולם בגלל גילו סרב לקבל עליו התחיבות הוראה. לעומת זה הצליח הרקטור שווארץ להכניס כמרצה במדרשי אגדה את ר' מאיר איש שלום.

לאחר שפרופ' ד"ר ביכלר עבר בשנת 1906 ללונדון להנהלת ה„דזשואיש קוליג" נתמנה במקומו פרופ' ד"ר שמואל קרויס, ובשנת 1908 אחרי פטירתו של ר' מאיר איש שלום נתמנה למרצה ד"ר אביגדור אפטוביצר שהיה כבר מתלמידי המוסד, בשנת 1912 הועלה לפרופ. אחרי מותו של פרופ' ד"ר מילר הוטלה

ההוראה בתנ״ך ובבלשנות על פרופ׳ קרויס; במפרשי המקרא, במדרשים ובספרות המחקר על ד״ר אפטוביצר.

לפי התקנות לימדו גם את הלשון הגרמנית והפולנית ואח״כ גם צ׳כית לפי דרישות המדינות שהיו מעונינות, שהרבנים ידעו גם את שפת המדינה. מורה לשפה הגרמנית שימש דוצנט ד״ר וילהלם ירוזאלם ואחריו פרופ׳ ד״ר ליאון קלנר, לפולנית ד״ר שאול רפאל לנדא. חבר המורים היה מובחר ומורכב מבעלי שם בעולם המדעי. כולם פרסמו בדוחו״ת הסמינר שיצאו עד 1914 מדי שנה בשנה את מחקריהם שבהם תרמו תרומות חשובות לקידום מדעי היהדות.

במסגרת המאמר הזה אין מקום לתת סקירות על מעמדם המדעי ותרומתם המחקרית של כל אחד מהמרצים. יספיק רק לציין שהרקטור ד״ר שוארץ בעצמו העשיר בעבודותיו, את מחקר במדעי התלמוד. פרופ׳ דוד צבי מילר (1846־1912) נחשב עד היום בין גדולי החוקרים במדעי המזרחנות. הוא הרחיב הודות לפעולתו בבית המדרש את תחומי חקירותיו בשטח מדעי היהדות וביחוד במדעי המקרא ופרסומיו המקוריים בדוחו״ת המוסד הניחו אבני יסוד למדע התנ״ך היהודי.

פרופ׳ אברהם ביכלר (1867־1943), בתקופת כהונתו בבית המדרש הוינאי (1893־1906) פרסם עבודות יסודיות בחקר קדמוניות היהדות, במחקריו: „על הסנהדרין בירושלים״ ועל „בית דין שבלשכת הגזית״, על „בני טוביה ובני חוני״. הפיץ אור חדש על המאורעות בא״י בתקופת בית שני. שיטתו בהוראתו היתה מכוונת להדרכת תלמידיו לחקירה עצמית.

מלומד מיוחד במינו היה מאיר איש שלום (1831־1908), עוד בהיותו מרצה בבית המדרש של ד״ר ילינק היה מרכז סביבו חוג רחב של תלמידים דבקים בו. כחוקר התפרסם בהוצאת מדרשים ובפירוש „מאיר עין״ שצורף להם. הוצאותיו הצטיינו בדיוק ובהתקנתם הקפדנית של הנוסחאות והגירסאות. ופירושיו בבהירות הסגנון ובבאור מקיף. מחקריו ומאמריו פרסם ברובם המכריע בעברית. כמרצה היה מושך את שומעיו והיה אהוב על תלמידיו שהוקירו בו לא רק את המורה אלא אישיות, שעינה היתה גם פקוחה לכל תופעות החיים ולכל תנועה ושאיפה יהודית לאומית.

ד״ר שמואל קרויס (1866־1952) הניח ישיבות ואח״כ חניך הסמינריון לרבנים והאוניברסיטה בבודפסט, בה למד מדעי המזרח ולשונות קלאסיות, השתלם גם באוניברסיטאות בגרמניה אצל מלומדים מזרחניים ידועים. בשנים 1893־1906 היה מרצה בבית המדרש למורים בבודפסט ובשנים 1906־1938 פרופ׳ בסמינריון בווינה.

שיא עבודתו המדעית המחקרית היה בווינה. הוא פרסם 1315 עבודות ובתוכן 29 ספרים עצמאיים בשטחים רבים של מדעי היהדות, החל מחקר הקשרים בין התרבות היונית־הרומאית ובין תרבות ישראל, הארכיאלוגיה התלמודית, ראשית

הנצרות, תולדות היהודים בביזנץ, תולדות א"י, גזירת וינה בשנת 1421 עד תולדות הרופאים היהודים.

בניגוד לחוקרים יהודיים שמוצאם מהונגריה התנגד פרופ' קרויס להתבוללות והיה יהודי בעל הכרה לאומית.

המורה הראשון בבית המדרש שבא מקרב תלמידיו היה פרופ' ד"ר אביגדור אפטוביצר (1871-1943) יליד טרנופול, בה התפרסם בנעוריו כעילוי ובעל השכלה כללית. בגיל מבוגר (28) עמד בבחינת הבגרות בצ'רנוביץ ויצא לוינה ללמוד בבית המדרש לרבנים ובאוניברסיטה. עוד בזמן למודיו פרסם מחקרים, שנדפסו בדוח"ות האקדמיה הוינאית למדעים וזמן קצר אחרי שהשיג את התואר האקדמאי (1907) נתמנה בשנת 1909 למרצה במקומו של ר' מאיר איש שלום ובשנת 1913 לפרופסור.

שטח מחקריו הקיף עבודות על שינוי הגירסאות בנוסח המסורתי של נביאים ראשונים, הספרות התלמודית והשפעתה על עמים אחרים, ביחוד מבחינת החוק, חקר האגדה, היסטוריה (ספרו „המדיניות המפלגתית בימי החשמונאים בספרות הרבנית ופסידו־אפיגרפית"), ספרות הגאונים. שיא עבודתו המדעית היא הוצאת ספר ראבי"ה (ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי ממגנצה 1146-1225). פרופ' אפטוביצר היה המורה הראשון בסמינריון, שהרצה (אחרי 1918) בשפה העברית [18]).

אחרי מלחמת העולם הראשונה התקיים בה"מ בקושי רב. רווחי הקרנות והעזבונות הלכו ואזלו עקב האינפלציה ורק בעזרת תמיכות הממשלה, שהקציבה 100.000 כתרים לשנה, הקהילות בוינה פראג ולבוב, הקרן היהודית במורביה ובבוהמיה אופשר לו קיום צנוע ולא היתה שום אפשרות להרחיב את הספריה ולפרסם מחקרים. אפשרויות להמשכת בה"מ יצר הרב הראשי בוינה ותלמידו לשעבר פרופ' ד"ר צבי פרץ חיות שגייס תרומות. הודות לו נמנעה הנהלת בה"מ למכור את כ"י לחוץ לארץ, וקהילת וינה רכשה אותם לספריתה שנמצאה בבנין המשותף לה ולבית המדרש. באופן כזה נשארו אוצרות אלה בוינה לשימוש מחקרי. מהכנסות אלה הובטח הקיום החמרי של בה"מ ל־4 שנים. התקציב השנתי של ב"מ שהיה בשנים 1914-1916 48.000 כתרים עלה בשנת 1917 ל־50.000, 1918 ל־63.000, 1919 ל־69.000, 1920 עקב האינפלציה ל־209.000, 1922 ל־26 מיליונים כתרים, 1925 ל־214 מיליונים כתרים, 1926 ל־38.000 שילינג, 1928 ל־41.000 שילינג [19]).

כדי שלא להפסיק את המקורות הדרושים לקיומו הועברו בעזרת התלמידים לשעבר, שתפסו בינתיים עמדות בחיי הקהילות השונות, מגביות בארצות שונות.

בעזרתו של ד"ר חיית אירגן בארצות הברית מפעל תרומות שאפשר להבטיח את התקציב. עוד בימי חייו נעשו מאמצים, שקהילת וינה תקבל עליה את האחריות

18) על המורים ראה את המאמרים ב„ספר הזכרון לבית המדרש לרבנים בוינה" ירושלים תש"ו. כ. ז. וובר „אריה שוואַרץ" ג. רוזנמן: ו. ד. ה. מילר, שמואל אריה „אברהם בוכלר" יהודה ברגמן: „מאיר איש שלום", ח. ז. הירשברג: „אביגדור אפטוביצר", א. שטראוס: „שמואל קרויס".

19) Jahresberichto 1918-1936.

לקיומו של בה"מ ולאחר משא ומתן ממושך הצליחו הפרנסים הציוניים בועד הקהילה להעביר החלטה סופית, לפיה הוכלל בה"מ במסגרת תקציב הקהילה.

מספר התלמידים גדל, בשנת 1933 למדו 43 תלמידים, שהכשירו את עצמם לא רק לרבנות אלא להוראה בבתי הספר העבריים, שמספרם גדל בשנים אלו בארצות סביב אוסטריה.

בשנת 1931 (13 בפברואר) נפטר הרקטור ד"ר שווארץ שעמד על משמרת המוסד ורמתו המדעית 38 שנה, במקומו נבחר פרופ' ד"ר קרויס ליו"ר חבר המורים. את מקצועות הוראותו קבל עליו פרופ' ד"ר אפטוביצר. הוראת המדרשים וספרות המחקר נמסרה לאחד מתלמידיו ד"ר בנימין מורמלשטין. מבלעדיו נתמנה למרצה על מפרשים וליטורגיה ד"ר אלכסנדר קרוסטוא נפולר — גם כן מתלמידי ביה"מ, והרב ד"ר ישראל טאגליכט הרצה על הומיליטיקה, אחד המקצועות של הרקטור ד"ר שווארץ.

באופן צנוע המשיך בה"מ את קיומו עד פלישת הנאצים לוינה בפברואר 1938. אחת מפעולות הצירר היתה הרס בה"מ ושדידת הספריה.

במשך 45 שנות קיומו למדו בבית המדרש 324 תלמידים, מהם 184 מגליציא ופולין, 57 מצ'חוסלובקיה, 28 מהונגריה, 15 מאוסטריה, 15 מרומניה, 14 מבוקובינה, 7 מיוגוסלביה, 5 מרוסיה, 3 מגרמניה, 1 מאיטליה, 1 מבוקובינה. 82 מהם כהנו ברבנות בקהילות אוסטריא ומחוץ לה. 42 בהוראה, 13 כמורי־דת, 6 כמורים למקצועות עבריים ומנהלי בתי ספר עבריים, 7 מורים בבתי מדרש לרבנים ובמוסדות דומים, 5 באוניברסיטאות שונות, 5 באוניברסיטה העברית בירושלים, 3 כסופרים, 9 במקצועות שונים.

מבין התלמידים התמסרו רבים למחקר ותרמו תרומות חשובות במדעי היהדות ובמדעיים מזרחניים, והם — ד"ר יואל אוברמן, חנוך אלבק, שלמה בארון, יהודה ברגמן, אברהם יעקב בראור, מיכאל ברקוביץ, שלמה גאנזו, חיים זאב הירשברג, דוב ברנהרד וואכשטיין, אברהם ווייס, צבי פרץ חיות, נפתלי הרץ (האריי) טור־סיני (טורטשינר), יהודה ליב לנדא, ליאו אריה מאיר, פליקס פרלס, צבי יעקב צימלס, אברהם צפרוני, מנחם בנימין קלאר, ארתור זכריה שווארץ, מרדכי אלכסנדר שור, משה שור, אלי שטראוס, מקס שלסינגר, שלום שפיגל, אלכסנדר שפרבר.

TABLE OF CONTENTS

YESHIVOTH

Yeshiva of Volozhin — *Rabbi Prof. S. K. Mirsky* 1
Yeshiva of Mir — *Rabbi J. D. Epstein* 87
Yeshiva Kneseth Israel of Slabodka — *Rabbi E. Oshry* 133
Yeshiva of Telz — *Rabbi M. Gifter* 169
Yeshiva Chofetz Chaim of Radin — *Rabbi D. Zariz* 189
Yeshiva of Lomzha — *Rabbi J. Rabinowitz* 217
Yeshiva Etz Haim of Kleck — *Dr. H. Zeidman* 229
Yeshiva of Slonim — *Hapardess* 243
Yeshivoth Beit Josef of Novardok — *Rabbi J. L. Nakritz* 247
Yeshiva Shaarei Hatora of Grodno — *Rabbi Z. Epstein* 291
Yeshiva Knesct Beit Itzchak of Kamenitz — *Dr. H. Zeidman* 307
Beit Ulfana of Kobrin — *S. Hed* 325
Yeshiva Ohel Tora of Baranovitz — *A. Ben Mordchai* 329
Yeshivoth of Lubavitch — *Dr. H. Zeidman* 337
"Shtiblach" of Warsaw — *Rabbi A. Zemba* 355
Methivta of Warsaw — *Rabbi A. Zemba* 363
Yeshivoth Keter Tora Founded by the Rabbi of Radomsk — *Dr. H. Zeidman* 381
Yeshivat Chachmei Lublin — *Dr. H. Zeidman* 393
Two Documents on the Establishment of the Yeshivoth in Poland in the 16th centuary — *Dr. S. Eidelberg* 415
The Yeshivoth of Germany — *Dr. M. Eliash* 419
Yeshiva Etz Chaim of Heida in Belgium — *Rabbi D. Weingarten* 425
Yeshivoth in Hungary — *Rabbi Z. J. Abraham* 435
Yeshiva of Presburg — *Rabbi Y. E. Jungreiss* 449
Yeshivoth of Rumania — *Dr. M. M. Brayer* 517

RABBINICAL SEMINARIES

The Institute For Jewish Studies and Research in Warsaw — *S. Eden* 561
"Tachkemoni" Rabbinical Seminary in Warsaw — *J. Mishael* 585
The Breslaw Rabbinical Seminary — *Rabbi A. Kober* 605
Jewish Theological Seminary of Hungary — *Dr. E. Roth* 635
Hochschule Fur die Wissenschaft des Judentums in Berlin — *Dr. J. Rosenthal* 655
The Rabbiner Seminar of Berlin — *Dr. M. A. Shulvass* 689
Jewish Theological Seminary of Vienna — *Dr. N. M. Gelber* ... 715

This book is the first in the series of "Morasha" aiming to perpetuate the heritage of Jewish culture in the shattered communities of Europe.

* * *

The publication of this volume was made possible by a grant from the Cultural Fund of the Conference on Jewish Material Claims Against Germany.

Committee of "Morasha"

Chairman : Dr. Samuel K. Mirsky

Editorial Secretary : Dr. Shlomo Eidelberg

Members : Samuel J. Borowsky
Dr. Simon Federbush
Dr. Reuven Gafni
Morris B. Newman
Dr. Zvi Scharfstein
Yerachmiel Weingarten

Copyright 1955 *by*
HISTADRUTH IVRITH OF AMERICA

JEWISH INSTITUTIONS OF HIGHER LEARNING IN EUROPE THEIR DEVELOPMENT AND DESTRUCTION

Edited by

SAMUEL K. MIRSKY, Ph.D.

(Professor of Rabbinics, Yeshivah University)

OGEN PUBLISHING HOUSE OF HISTADRUTH IVRITH OF AMERICA

5716 NEW-YORK 1956